

“Mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu — ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug‘ istiqboli, birinchi navbatda, ta’lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog‘liq”.
Shavkat MIRZIYOYEV

“IJTIMOIY BILIMLAR VA TEXNIK-MUHANDISLIK TURK DUNYOSI” MAVZUSIDAGI XALQARO SIMPOZIUM

TOSHKENT, 2025-YIL 5-6-MAY

**RENESSANS TA’LIM
UNIVERSITETI**



Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar
vazirligining 27.12.2024/490-son
buyrug‘i

www.conference.renessans-edu.uz

www.renessans-edu.uz

WORLD OF KNOWLEDGE

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
“IJTIMOIY BILIMLAR VA TEXNIK-
MUHANDISLIK TURK DUNYOSI” XALQARO
SIMPOZIUMI**

MATERIALLARI TO‘PLAMI

Toshkent 5-6 may, 2025

I KITOB

UO‘K
KБК
O-

MAS’UL MUHARRIR

Barakayev Nusratulla Rajabovich
Texnika fanlari doktori, professor

TAHRIRIYAT KENGASHI

Laylo Raupova
Buxolida Supiyeva
Nurislom Xursanov
Durbek Xusanov
Gulnora Niyazova
Abror Inobatov
Odil Musayev
Jamshid Fayzullaev

ILMIY VA TEXNIK MUHARRIRLAR

Musayeva Shaxlo Kudratovna
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Saidova Farida Allayor qizi
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Mamatova Sadbara Qo'ldoshovna
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Oliy ta'limni tashkil etishda xorijiy tajribalar: transformatsiya va innovatsiyalar [Elektron resurs]: Xalqaro ilmiy- amaliy simpozium materiallari to'plami- Elektron matnli ma'lumotlar- Toshkent:Bookprint nashr 2025.-1-qism.-1205 s.Tizim talablari:Adobe Acrobat Reader.?????//

To'plamga 2025- yil 5-6 may kunlari Renessans ta'lim universiteti tomonidan o'tkazilgan "Ijtimoiy bilimlar va texnik-muhandislik turk dunyosi" xalqaro simpozium maqolalari kiritilgan.Ushbu qismda "Zamonaviy jamiyatda pedagogik talqin va tadqiqotlar", "Filologiya: tadqiqi va ta'limi" yo'nalishda taqdim etilgan maqolalar joylashtirilgan. Mualliflar maqolalardagi ma'lumotlarni to'g'riligi uchun javobgar.Tahririyatning fikri muallifning fikriga to'g'ri kelmasligi mumkin.

ZAMONAVIY JAMIYATDA PEDAGOGIK TALQIN VA TADQIQOTLAR

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ПЕДАГОГИКИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PEDAGOGY OF THE TURKIC STATES

*ЭШИЕВ Асылбек Кайимович,
старший научный сотрудник,
доктор философских наук, профессор,
Ошский государственный университет
asylbekeshiev@gmail.com*

*ЭСЕНБАЕВА Гулжан Жаныбаевна
преподаватель, Международный университет,
Кыргызстан, guljan-1972@mail.ru
КАИМОВА Анжелика Асылбекова,
магистрант, Международный университет им.
К.Ш.Токтомаматова, Кыргызстан, anjelika-2000@mail.ru*

Annotation

The article examines the role and significance of the relationship between the pedagogical systems of the Turkic states in the historical context. Particular attention is paid to how the cultural and educational traditions of various Turkic peoples influenced each other, contributing to the development of pedagogical approaches and methods. The influence of historical factors such as migrations, exchange of cultural experience and political ties on the development of education in the Turkic world is studied. The main pedagogical principles reflecting the philosophy of education among the Turkic peoples are also considered, as well as how these principles were preserved or transformed in different Turkic states.

Keywords: Turkic states, pedagogy, educational traditions, cultural exchange, historical factors, pedagogical principles.

Аннотация

В статье исследуется роль и значение взаимосвязи педагогических систем тюркских государств в историческом контексте. Особое внимание уделяется тому, как культурные и образовательные традиции различных тюркских народов влияли друг на друга, способствуя развитию педагогических подходов и методов. Исследуется влияние исторических факторов, таких как миграции, обмен культурным опытом и политические связи, на развитие образования в тюркском мире. Также рассмотрены основные педагогические принципы, отражающие философию образования у тюркских народов, и то, как эти принципы сохранялись или трансформировались в разных тюркских государствах.

Ключевые слова: тюркские государства, педагогика, образовательные традиции, культурный обмен, исторические факторы, педагогические принципы.

Исторический контекст взаимосвязи педагогик тюркских народов

Тюркские государства, расположенные на территории Центральной Азии, Кавказа и Восточной Европы, имели тесные культурные и политические связи. Эти связи способствовали обмену педагогическим опытом и традициями, а образование активно влияло на взаимосвязь и сотрудничество.

Цель исследования – анализ взаимосвязи педагогических систем тюркских государств, выявление общих тенденций и особенностей, а также рассмотрение влияния культурных и исторических факторов на развитие образования у тюркских народов.

Методы исследования: историко-культурный анализ - для изучения влияния исторических факторов на развитие педагогических традиций; сравнительный метод - для сопоставления педагогических принципов и методов разных тюркских народов; контекстуальный анализ - для анализа

роли образования в формировании политических и социальных структур тюркских государств; кейс-метод - для изучения конкретных примеров образовательных систем и подходов в отдельных тюркских странах и регионах.

Педагогические традиции в тюркских государствах

Тюркские государства, охватывающие обширные территории от Центральной Азии до Восточной Европы, обладают уникальными педагогическими традициями, которые развивались в контексте специфической культуры, социальной структуры и истории. Эти традиции объединяют элементы ислама, древних кочевых обычаев и местных образовательных систем. Педагогика тюркских народов всегда была тесно связана с образом жизни этих народов, а также с потребностью в передаче знаний, умений и культурных ценностей следующим поколениям. [Абдуганпарова, 2011. 45].

В ранний период, когда тюркские народы еще не имели централизованных государств, образование было преимущественно семейным и общинным. Педагогика базировалась на передаче устных традиций, обычаев и навыков, необходимых для выживания в условиях степи. Родители, особенно матери, играли центральную роль в воспитании детей. Образование носило практический характер: дети учились охотиться, пасти скот, вести хозяйство и соблюдать традиции.

Педагогические принципы в этих обществах были ориентированы на моральное воспитание, физическое развитие и подготовку к жизни в жестких условиях природы. Большое внимание уделялось воспитанию мужества, трудолюбия, чувства ответственности перед семьей и обществом.

С принятием ислама тюркскими народами значительно изменились образовательные традиции. Появление медресе (религиозных учебных заведений) стало ключевым моментом в развитии образовательной системы. В этих учебных заведениях обучали не только религиозным наукам (Корану, хадисам, фикху), но и светским дисциплинам, таким как астрономия,

математика, философия, медицина. В это время образование стало более организованным и систематизированным, а медресе сыграли важную роль в распространении знаний среди широкой массы населения. [Тажикбаев, 2018. 89.].

Важнейшим принципом педагогики этого периода было уважение к учителю. В исламской педагогике учитель воспринимался как моральный и духовный авторитет. Принцип "знание - свет, а невежество - тьма" стал основополагающим для исламской образовательной традиции.

Кочевой образ жизни тюркских народов оказывал большое влияние на их систему образования. Несмотря на отсутствие постоянных учебных заведений, у кочевников существовали свои методы обучения и воспитания. К примеру, знание навигации по степям, управление животными, создание юрт и другие специфические навыки передавались от поколения к поколению через практическое обучение и обучение через участие.

Кроме того, в культуре кочевых народов было сильное влияние устной традиции. Сказки, эпосы, песни и легенды, такие как "Манас" у кыргызов или "Огузнаме" у туркмен и многие другие, служили не только средством передачи культурных и исторических знаний, но и воспитания моральных ценностей. Образование, таким образом, было частью жизни, а не отдельной деятельностью.

В средневековый период, когда тюркские государства начали развиваться в более централизованные и государственные образования система образования претерпела значительные изменения. Было создано множество медресе и мечетей, которые стали центрами как религиозного, так и светского образования.

В этот период широко развивалась система наставничества, где ученик (талеп) находился под опекой учителя (муаллим). Преподавание основывалось на индивидуальном подходе, внимании к нуждам каждого ученика и, главное, на приверженности идеям морали и благочестия. В это время во многих тюркоязычных странах существовала система ученичества,

где молодые люди обучались ремеслам и искусствам в наставничестве у мастеров. [Тажибаев, 2018. 109.].

С развитием современных национальных государств в тюркском мире в XIX-XX веках произошли значительные реформы образовательных систем. Турция, после Османской империи, начала модернизировать свою образовательную систему, ориентируя ее на западные стандарты. В то же время в Центральной Азии, например, продолжали существовать традиционные формы обучения, хотя они также постепенно адаптировались к новым политическим и социальным условиям.

Тем не менее, общими чертами образовательных традиций тюркских народов оставались приверженность принципам взаимного уважения, наставничества, ценности коллективного и индивидуального развития личности. Важно отметить, что даже в условиях колониализма и политических изменений эти традиции сохранялись и служили основой для формирования национальной идентичности.

В наши дни педагогика тюркских государств продолжает развиваться, учитывая влияние глобализации и стремление интегрировать мировые образовательные стандарты. В тюркоязычных странах проходят образовательные реформы, направленные на улучшение качества образования, интеграцию информационных технологий и формирование гражданских ценностей.

Однако в этих странах сохраняются важные элементы традиционной педагогики, такие как уважение к учителю, приверженность идеям морального воспитания и развитие критического мышления у учеников. Важно отметить, что в этих странах активно развиваются программы, направленные на сохранение и популяризацию тюркской культурной идентичности, что также включает образовательные инициативы. Образование в тюркских странах всегда было тесно связано с воспитанием и обучением в духе уважения к традициям и культурным ценностям. Система исламского образования, представленной медресе, активно развивалась во

всех тюркоязычных странах. Особенность педагогики этих стран заключалась в том, что она строилась на принципах уважения к мудрости старших и важности изучения классических текстов.

На сегодняшний день образовательные системы в тюркских странах продолжают развиваться, в том числе через сотрудничество и обмен опытом. Страны активно участвуют в создании объединений и образовательных программ, направленных на сохранение тюркского культурного наследия, а также развитие общих педагогических принципов.

Заключение

Тюркские государства имеют общие образовательные ценности, которые были выработаны на протяжении тысячелетий. Это общая любовь к знаниям, уважение к учителям и стремление передавать культурные ценности следующим поколениям. Педагогические принципы, такие как важность изучения исторического наследия и философии, сохранялись и развивались в разных тюркских странах, несмотря на разные социальные и политические условия.

Современные тюркские государства сталкиваются с вызовами глобализации, но также и с возможностями для обмена образовательными практиками, что способствует укреплению их взаимосвязей в области образования. Одной из важных задач для тюркских стран является сохранение национальных образовательных традиций, одновременно с интеграцией мировых образовательных практик и технологий. Педагогика тюркских народов имеет глубокие исторические корни, и ее развитие невозможно без учета взаимовлияний между государствами. Взаимосвязь педагогических традиций тюркских народов служит основой для создания более интегрированной образовательной системы, которая может учитывать как национальные особенности, так и глобальные образовательные тенденции. Это исследование помогает лучше понять, как исторические и культурные связи формируют педагогические системы в тюркских странах, а

также какие перспективы открываются для развития их образовательных систем в будущем.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдугаппарова, Г.Р. История педагогики тюркских народов. Алматы: Мектеп, 2011. стр. 45-67.
2. Тажибаев, С. Образование в Центральной Азии: от традиций к современности. Бишкек: Фонд образования, 2018. стр. 88-105.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ В НАШЕ ВРЕМЯ ROLE AND IMPORTANCE OF DEVELOPING RESEARCH SKILLS IN OUR TIME

*МИНГБОЕВА Ойпари Абдуворисовна,
преподаватель кафедры общей педагогики
ГОУ “Худжандского государственного
университета имени академика Б.Гафурова”
E-mail: Oipari.Minqbueva@mail.ru,
МАХМАДШОЕВА Тахмина Максудшоевна,
преподаватели кафедры общей педагогики
и общей психологии ГОУ “Худжандского
государственного университета имени
академика Бободжона Гафурова”*

Аннотация

Важность темы статьи заключается в том, что научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу. В статье определяется, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития.

Ключевые слова: познавательная деятельность, исследовательские умения, научно-исследовательская деятельность, наблюдательность, интеллектуальный и творческий потенциал, исследовательские умения школьников.

Annotation

The importance of the topic of the article is that research activities should be started from an early age. After the start of education, this process becomes systematic and purposeful, taking into account the school curriculum. The article defines that research activities are part of students' lives, and the main task of the teacher in this regard is not only to maintain students' interest in research activities, but also to develop this interest. Scientific activities of schoolchildren are a necessary condition for spiritual and personal development.

Keywords: *cognitive activity, research skills, scientific research activity, observation, intellectual and creative potential, research skills of schoolchildren.*

На протяжении многих лет ученые и методисты ищут, анализируют и исследуют эффективные подходы, методы, приемы и средства обучения и были представлены хорошие методы и идеи. В чем секрет, который мы ищем уже много веков, и который является одной из тем образовательных дебатов? Мы перейдем к сути этих обсуждений и идей. Верно говорят, что методов обучения столько же, сколько учителей в мире. Возможно, именно поэтому каждый педагог, который пишет несколько строк о своем опыте работы, подчеркивает, прежде всего, то, что он использует новые методы и приемы. Это хорошо, и мы рады, что некоторые учителя творчески подходят к своей работе и стремятся сделать свои уроки интересными и содержательными. Они также наблюдают, исследуют, ищут и делают свои выводы научно обоснованными и доступными для других. Они представляют собой теоретическую и практическую деятельность человека, направленную на выполнение определенной цели и достижение конкретного объекта. Например, они говорят о методах выращивания новых сортов хлопка и зерна, методах сева, методах производства химических продуктов, методах

литературной литературы, методах научного образования и т. д.
[Андреев В.И.,189]

В своей преподавательской деятельности учителя всегда стремятся к тому, чтобы их ученики усваивали знания точнее и качественнее. Они находят и используют новые пути и средства в ходе своей деятельности и достигают целей и задач образования. Эта форма теоретического и практического усвоения учебного материала обозначается стилем.

Путь познавательной деятельности учителей и учащихся, в ходе которого они приобретают знания, формируют умения и навыки, развивают кругозор и интеллектуальные способности, называется методом обучения. Методы обучения связаны с целью образования - целостным развитием личности - и содержанием школьного образования. Стили преподавания также связаны с анатомо-физиологическими особенностями учащихся, учитывают их работоспособность, утомляемость, особенности нервной системы и т. д.

Сегодня мы живем в эпоху беспрецедентного развития науки и техники. В образовании продолжается поиск новейших методов, совершенствуются и укрепляются традиционные методы обучения, внедряются новые методы. Возрастает значение методов в образовательном процессе. На сегодняшний день проблемам обучения школьников исследовательским навыкам посвящено немало исследований, анализ которых позволяет сделать вывод о том, что научная деятельность школьников - это творческая деятельность, направленная на познание окружающего мира и открытие новых знаний. Она создает условия для развития их достоинства, интеллектуального и творческого потенциала, активизирует их, является средством формирования интереса к изучаемому материалу, дает возможность развивать научные и общенаучные умения. Данные исследований (Л.П. Виноградова, А.В. Леонтович, А.Н. Поддьяков, А.И. Савенков) показывают возможность успешного обучения элементам

учебно-исследовательской деятельности школьного образования.
[Бондаренко С. М., 28]

Не менее важно оценить исследовательские способности школьника. Чтобы понять результаты, учитель должен знать методы диагностики, уметь их применять, знать положительные и отрицательные стороны каждого метода, а также применять различные методы совместно

В педагогике регулярно ведутся споры и дискуссии по поводу широкого использования тех или иных методов в исследовательских и диагностических целях. Фактически в деятельности начальных школ, средних школ и высших учебных заведений преподаватели непосредственно используют научно-исследовательский метод. Без педагогических методов невозможны никакие научные исследования учащихся.

Одной из форм деятельности, применяемой в школах, является развитие исследовательских навыков. Использование этого метода было предложено классиками педагогики Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Ж.Ж. Руссо и К.Д.Ушинский. «То, чего человек не достиг благодаря своей независимости, ему не принадлежит», - сказал А.Дистервег. Ряд ученых, в том числе С.Л.Рубинштейн, И.С.Якиманская и другие работали над этой проблемой. Развитие исследовательских умений с использованием различных методов заключается в целенаправленном познании объектов и явлений природы в процессе выявления их общих черт и различий, установления закономерностей и на их основе составления выводов и обобщений.
[Константинов Н.А., 289]

Научно-исследовательская работа влияет на интеллектуальное развитие учащихся, помогая им не только запоминать, но и объяснять то, что они видят в классе и в природе. Ученики объединяют, сопоставляют и анализируют фактические данные, что влияет на развитие их памяти, логического мышления и их тесную связь с речью.

В процессе практической деятельности учащиеся готовятся к проведению научных исследований - организуют и проводят эксперименты.

Это требование впервые выдвигает учитель начальной школы. Младшие школьники наблюдают за предметами и вещами, выделяя их общие и отличительные черты, явления природы и их изменения.

В процессе научной деятельности у младших школьников развиваются исследовательские навыки. По определению И.А. Зимняя и Е.А. Шашенкова подчеркивают, что научно-исследовательская деятельность - это «специфическая деятельность человека, направленная на удовлетворение познавательных, интеллектуальных потребностей, регулируемая мышлением и деятельностью человека и ее продуктом». Новые целенаправленные знания и законы, определяющие действительность и существующие условия, а также достижение цели через прогнозирование и проверку знаний, определение конкретных особенностей и характера деятельности, определяют конкретные способы и средства действия. [Выготский Л.С.,254]

Для полного понимания понятия «исследовательская деятельность» мы рассмотрели понятия «деятельность» и «исследование». Деятельность - процесс активного взаимодействия субъекта с миром, в ходе которого субъект удовлетворяет все свои потребности.

Деятельностью можно назвать любую человеческую деятельность, которая придает ей определенный смысл. Деятельность описывает сознательную сторону человека. Понятие деятельности можно определить как специфический вид сознательной человеческой деятельности, в ходе которой человек изучает и совершенствует окружающий его мир, а также себя и условия своей жизни. Исследование следует рассматривать как отдельный вид интеллектуально-творческой деятельности, который возникает в результате деятельности поисковых систем и строится на основе исследовательского поведения, в отличие от спонтанных форм познания окружающего мира.

Исследование, исследовательское поведение является неотъемлемой частью каждого живого существа, особенно поведения учащихся начальной школы, поскольку в основе такого поведения лежит любопытство.

Исследования помогают адаптироваться к постоянно меняющемуся миру, но также способствуют личностному развитию. Научно-исследовательская деятельность всегда активна, когда в знаниях есть несоответствия или пробелы. Ребенок, который постоянно занимается такой деятельностью, пытается объяснить все противоречия и заполнить все пробелы, тогда он чувствует удовлетворение, и его исследовательские способности качественно возрастают.

Исследования можно классифицировать по-разному:

- по количеству участников (групповые, индивидуальные);
- местонахождение (вне класса и в классе);
- по времени (краткосрочные и долгосрочные);
- по теме;
- по темам (усвоение программного материала, вопросы, не входящие в учебную программу). [Есипов Б.П.,116]

Уровень, форму и время проведения исследования учитель определяет в зависимости от возраста учащихся, успеваемости и склонности к решению конкретных педагогических задач. Что такое исследовательские навыки? Не существует точного определения исследовательского навыка, которое удовлетворило бы всех, что естественно и обычно происходит со сложными психологическими явлениями. Однако следует отметить, что различия незначительны.

Исследовательские навыки включают в себя:

1. Поиск информации.
2. Навыки, помогающие снизить тревожность, возникающую из-за неопределенности.

В этом контексте мы рассматриваем исследовательские навыки как тип обучения, основанный на исследовательских навыках и предметно-ориентированных навыках, базирующихся на психологических требованиях поисковой деятельности. Несомненно, что интерес ребенка к учебе во многом зависит от содержания образования. Поэтому данная проблема не

только традиционно изучается педагогикой и педагогической психологией, но и занимает одно из центральных мест в этих дисциплинах.

Почему процесс обучения становится трудной и неприятной задачей? Это также очень сложная задача для учителей и родителей. Ученые нашли простой ответ на этот вопрос: необходимо учитывать «природу» ребенка, которая от природы ориентирована на познание окружающего мира. Правильно структурированные упражнения следует выполнять без принуждения. Научная деятельность школьников является необходимым условием духовного и личностного развития. Необходимо развивать у них наблюдательность. Научно-исследовательскую деятельность следует начинать с раннего возраста. После начала обучения этот процесс становится систематическим и целенаправленным, учитывающим школьную программу.

Часто можно услышать школьника, не толкайте его беззаботно в этом возрасте, не закрывайте глаза детям, горящим любопытством, не гасите огромное стремление к их маленьким открытиям. Таким образом, стремление школьника к получению новых знаний, с одной стороны, и острая потребность в этих знаниях, с другой, создают благоприятную основу для начала научной деятельности уже со школьного возраста.

Одной из их главных особенностей является наблюдательность, способность замечать мелкие детали, которые не видны глазу взрослого человека. Нередко школьники замечают орфографические ошибки в учебниках, опiski в словах учителя, логические несоответствия в книгах и иллюстрациях. Вопросы, ориентированные на анализ текста, диаграммы и задания, помогают развивать исследовательские навыки. Учитель, который поощряет исследовательскую деятельность, всегда спрашивает: «Что вам показалось здесь интересным?» Еще одной характерной чертой молодых исследователей является их точность и усердие. Они не допускают ошибок в организации образовательного процесса, не отклоняются от намеченного плана. Например, если необходимо регистрировать температуру каждое утро в 7 утра в течение месяца, такие дети будут рано просыпаться в выходные и

готовы отказаться от увлекательной поездки, если продолжение наблюдений окажется под угрозой. Особое рвение, упорство и терпение проявляют школьники в процессе выполнения научной работы. Они могут найти и прочитать подборку книг по темам, которые их интересуют.

Для нас очевидно, что исследовательская деятельность является частью жизни учащихся, и главная задача учителя в этой связи - не только поддерживать интерес учеников к исследовательской деятельности, но и развивать этот интерес. Уровень развития исследовательских умений у школьников определяется также способностью ученика выполнять сложные действия.

В заключение мы считаем, что сложность диагностики исследовательских умений школьников заключается в том, что у них еще не сформировано умение ставить цели, задачи, выбирать тему в соответствии с особенностями возраста ребенка. Возможно, можно разработать новый метод диагностики исследовательских навыков, который позволит получить более надежные результаты.

Литература:

1. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. - Казань: 1998. -320с.
2. Бондаренко С. М. Урок - творчество учителя. - М.: Знание, 1974. -64 с.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.:1991. - 479 с.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. — М.: Педагогика, 1986. - 239 с.
5. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроках. М.: Просвещение, 1961. - 239с.
6. Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаетова М.Ф. Таърихи педагогика. — Душанбе, 1982, 502 с.
7. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир. Душанбе, 2001 — 336 с.
8. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании. Собр. соч.т.2. — М: 1948.166 с.

GEOCHEMICAL PROXIES FOR INTERPRETING DEPOSITIONAL CONDITIONS OF CARBONACEOUS ROCKS: A CASE STUDY FROM YATAĞAN TOWN, DENİZLİ (SW TÜRKİYE).

Prof. Dr. Demet Banu KORALAY¹

Prof. Dr. Tamer KORALAY^{1*}

¹ Pamukkale University, Geology Eng. Department,
20017, Denizli-Türkiye

Abstract

The study area is located along the northern margin of the Çameli-Acıpayam Basin in SW Türkiye, which hosts thick Neogene sediments, including locally occurring coal and carbonaceous rocks. This study investigates the inorganic geochemical characteristics of these rocks to evaluate their provenance, paleoclimate, paleosalinity, and redox conditions. XRD analyses reveal a mineralogical composition dominated by quartz, clay minerals (illite, smectite, kaolinite, mixed-layer clays), feldspar, mica, and chlorite, with minor thenardite and gypsum. Geochemical data reveal strong positive correlations between Al_2O_3 and several major and trace elements, including Fe_2O_3 , TiO_2 , Cr, and REEs, whereas weak negative correlations exist between Al_2O_3 and MnO, U, and Mo. PAAS-normalized Rare Earth Element (REE) patterns exhibit low total REE contents with slightly positive Eu anomalies. Provenance indicators such as Th/Sc, Cr/Ni, and Ni/Co suggest a dominantly mafic source. The Detrital/Autigenic Index (DAI) and K_2O/Rb ratios point to moderate weathering and limited sediment recycling. Paleoenvironmental proxies, including $CaO/(Fe_2O_3+CaO)$ and Sr/Ba ratios, indicate a hypersaline depositional environment with fluctuating salinity, while Ce^* values suggest oxidizing redox conditions. The $SiO_2/(Al_2O_3+K_2O+Na_2O)$, Rb/Sr, and Sr/Cu ratios reflect a hot-humid to semi-arid paleoclimate during deposition. Stable isotope data ($\delta^{13}C$, δ^2H , $\delta^{15}N$) show that the organic matter is largely derived from terrestrial C3 vegetation. δ^2H values reflect

climatic variations between localities, while $\delta^{15}\text{N}$ values suggest partial marine influence and oxic-suboxic depositional settings.

Key words: Carbonaceous rocks, Geochemistry, Provenance, Detrital/Autigenic Index (DAI), Stable isotopes ($\delta^{13}\text{C}$, $\delta^2\text{H}$, $\delta^{15}\text{N}$)

Introduction

Carbonaceous sedimentary rocks, including coal, coaly shale, and organic-rich claystone, are important geological archives that provide critical information on paleoclimate, paleoenvironments, depositional settings, and organic matter sources. The geochemical and mineralogical compositions of these rocks reflect the nature of the detrital and authigenic mineral assemblages and offer insight into sedimentary processes, weathering conditions in the source area, and diagenetic alterations. Furthermore, stable isotopic compositions ($\delta^{13}\text{C}$, $\delta^2\text{H}$, and $\delta^{15}\text{N}$) are key indicators for evaluating the type of organic matter, redox conditions, and climatic parameters during deposition (Finkelman, 1993; Swaine, 2013). Most of the carbonaceous rock deposits in Türkiye are of Neogene age and are widely distributed across various basins, particularly in Western, Central, and Southeastern Anatolia. The Neogene period (~23 to 2.6 Ma) was marked by intense tectonic activity, leading to the formation of grabens and sedimentary basins that provided favorable conditions for organic matter accumulation. During this time, enhanced organic matter deposition in lacustrine and swamp environments resulted in thick and laterally extensive carbonaceous rock deposits (Gökmen et al., 1993). These deposits are typically low in calorific value and high in moisture and ash content, yet play a vital role in Türkiye's electricity generation. Beyond their economic significance, Neogene carbonaceous rock deposits also serve as valuable archives for geochemical and paleoenvironmental studies, offering insights into past climatic conditions, organic matter type, mineral assemblages, and trace element distributions. This study uses inorganic geochemical data to investigate the depositional environment of carbonaceous rocks within the Pliocene-aged carbonate units of the Yatağan Formation (SE Denizli, SW Anatolia, Turkey). It evaluates provenance, paleoclimate, salinity

(marine vs. terrestrial), and redox conditions. The findings offer original contributions to the literature.

Geological setting of the studied area

Carbonaceous rock samples were collected from southwestern Turkey, specifically from the town of Yatağan (Serinhisar district) and the villages of Ayaz (Fig. 1a). The 1:25000 scale topographic maps of Denizli M22 c1-c4 sheets cover the study area. It lies along the southern margin of the Menderes Massif, marking the boundary between the Menderes Massif and the Anatolid-Tauride platform. Stratigraphic, tectonic, and petrographic data define the geological framework of the region as follows: The basement of the study area is composed of the Upper Triassic–Liassic Çatalca Tepe Limestone, consisting of dark grey, dolomitic limestone. This unit is tectonically overlain by the Jurassic–Cretaceous Büyüksivri Tepe Limestone, composed of light grey limestone. These two units outcrop in the northern parts of the map area but are not visible on the geological map. The Upper Jurassic–Lower Cretaceous Honaz Ophiolite, primarily composed of serpentinite and peridotite, is tectonically emplaced over the Büyüksivri and Çatalca Tepe limestones. It is overlain by the Lower Cretaceous–Lower Eocene Karatepe Mélange, a heterogeneous unit containing serpentinitized harzburgite, gabbro, diabase dikes, radiolarite, and limestone blocks. All basement units are unconformably overlain by a younger sedimentary-volcanic succession, consisting of the Oligocene-aged Bayıralan Formation, the Middle-Upper Miocene-aged Kızılburun Formation, the Pliocene-aged Yatağan Formation, and the Denizli Volcanics. The Bayıralan, Kızılburun, and Yatağan Formations display transitional contacts with one another. The Bayıralan Formation comprises conglomerate, sandstone, siltstone, and mudstone lithologies. The underlying Kızılburun Formation comprises conglomerate, sandstone, siltstone, and claystone. The Yatağan Formation is lithologically divided into two members: the first comprises conglomerate, sandstone, siltstone, and claystone, while the second includes limestone, clayey limestone, marl, and claystone. The Pliocene-aged Denizli Volcanics are mainly composed of phonolitic tephrite, basaltic trachyandesite, and

trachyandesite. All units in the study area are unconformably overlain by Quaternary alluvial deposits (Fig. 1b) (Hakyemez & Örçen, 1982; Sarıkaya, 1986; Okay, 1989; Sun, 1990; Koralay & Koralay, 2018 and references therein).

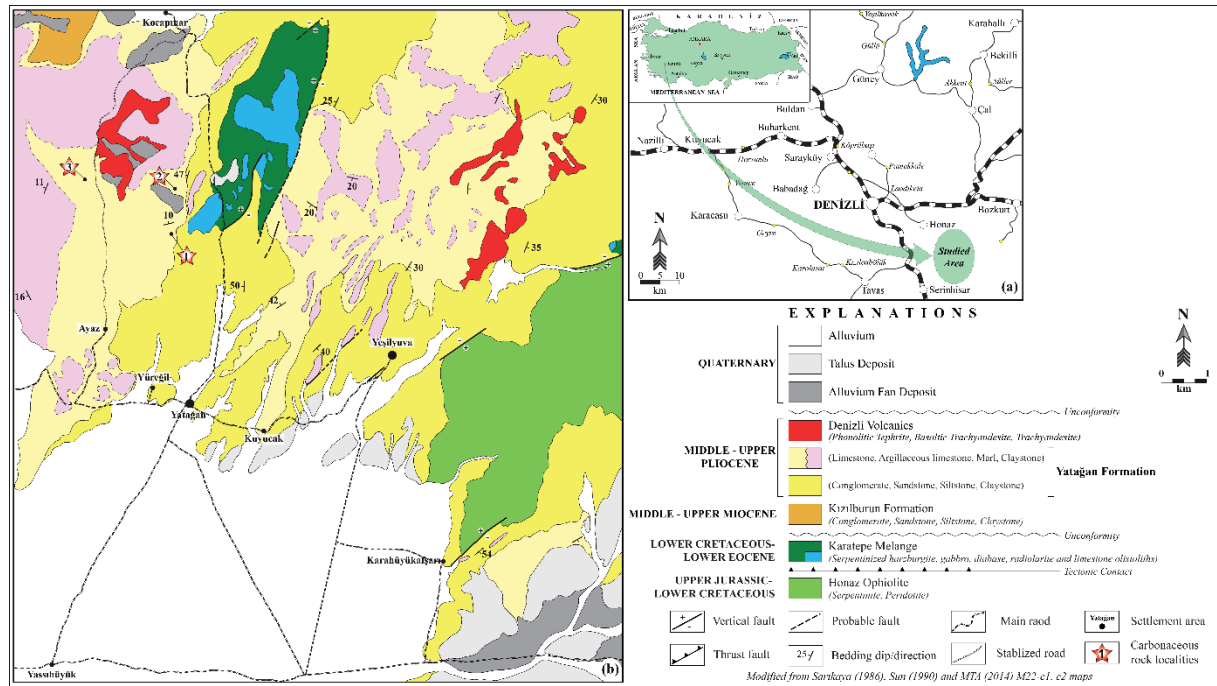


Fig. 1. (a) Location of the study area in SW Türkiye. (b) Geological map showing lithological units and sampling locations.

Materials and analytical techniques

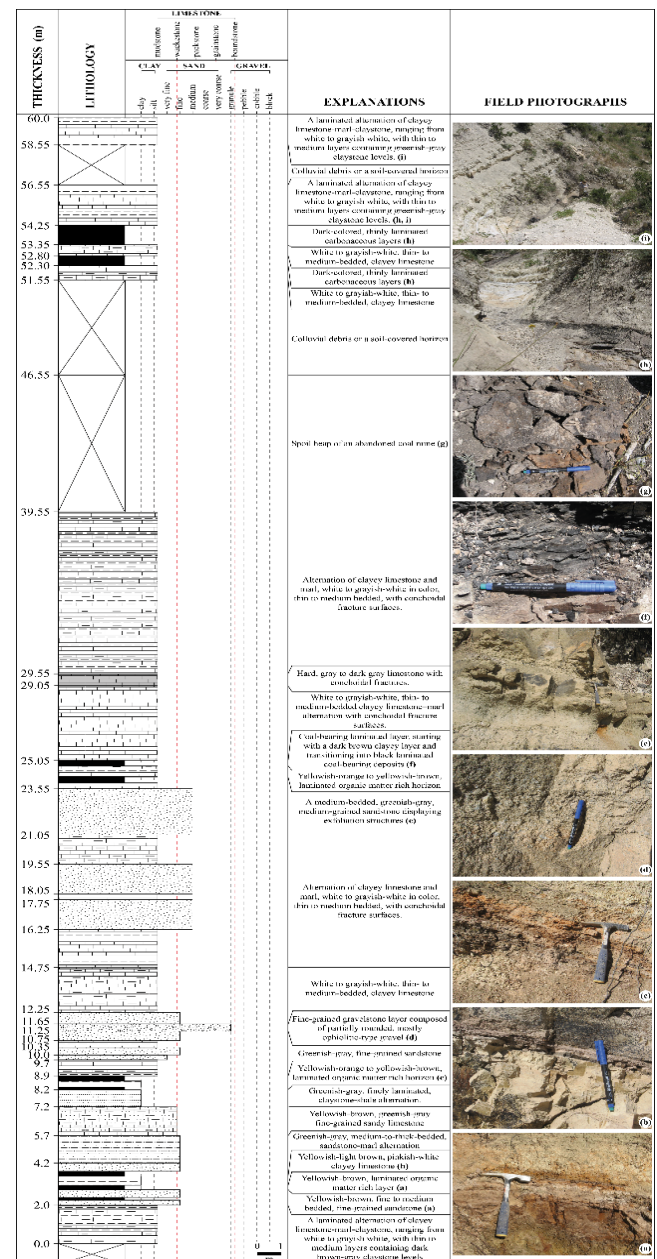
Carbonaceous rocks were sampled from three localities within the Yatağan Formation. Seven samples were collected along a 60-m MSS at locality-1, six samples from two shorter MSS (4 and 5 m) at locality-2, and point samples (2) from ~1 m thick lenticular body at locality-3. Mineralogical analyses (whole-rock and clay fraction) were conducted using XRD at the TPAO Research Center, Ankara. Samples were prepared by decarbonation, glycol saturation, and heating to 550°C. Whole-rock (1°/min) and clay (0.5°/min) analyses used a Rigaku D/Max-2200 Ultima+ (Cu tube, 40 kV, 20 mA, $\lambda=1.54$ Å). Fifteen powdered samples (150-200 mesh) were analyzed for major oxides, trace elements, and REEs by ICP-

MS at ACME Analytical Laboratories (Canada) after digestion in HCl-HNO₃-H₂O (2:2:2) at 95°C. Detailed information on the analytical methods used in this study can be found in Koralay & Koralay (2022).

Field properties and mineralogical composition

During field investigations, carbonaceous rock levels were identified at three distinct localities. These levels occur interbedded within the lithologies of the Yatağan Formation, including limestone, clayey limestone, marl, and claystone. They are observed as bedded/laminated or lens-shaped bodies with variable thicknesses ranging from less than 20 to 100 cm. A representative MSS for locality-1 is presented in Fig. 2. The fresh surfaces of the carbonaceous levels exhibit a range of colors, from black to dark gray and brownish black, and typically display characteristic cleat fractures. In bedded carbonaceous layers, partially preserved gastropod shells and wood fragments are present (Fig. 2). Lens-shaped carbonaceous rocks are generally brown, have an earthy texture, and contain abundant plant roots.

Whole-rock XRD analyses indicate that the carbonaceous rocks predominantly comprise clay and mica minerals, quartz, feldspar, and trace amounts of thenadite



and gypsum. X-ray diffractograms of the clay fraction from the carbonaceous rocks predominantly exhibit illite, with

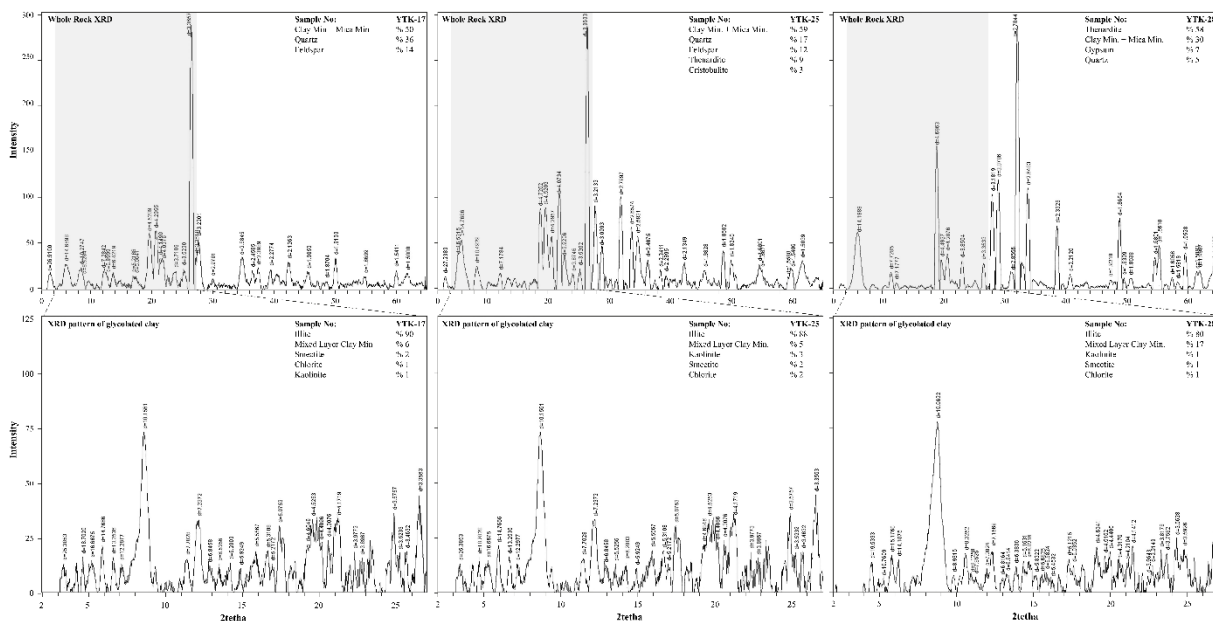


Fig. 2. MSS of locality-1 and field views of carbonaceous levels.

Fig. 3 Representative XRD patterns of selected carbonaceous rocks.

Major, Trace, and Rare Earth Elements (REE) characteristics

Carbonaceous rock samples exhibit similar major oxide and trace element compositions. Geochemical analysis shows strong to very strong positive linear correlations between Al_2O_3 content and Fe_2O_3 , Na_2O , K_2O , TiO_2 , Sc, Cr, Ga, Hf, Nb, Rb, Th, Zr, Y, REE (except La), Cu, Pb, and Zn (Fig. 4).

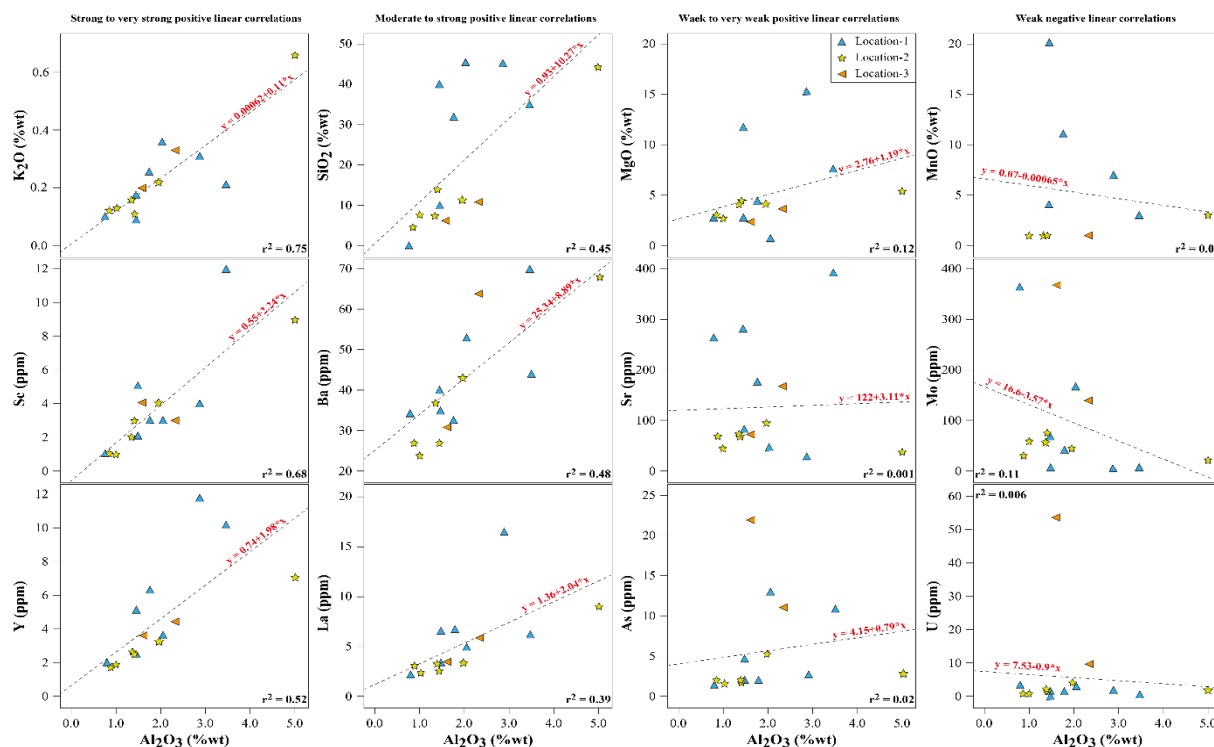


Fig. 4. Al_2O_3 (%wt) vs. selected major oxide (%wt) and trace elements (ppm) variation diagrams. Moderate to strong positive correlations were found with SiO_2 , Ba, Co, La, and Ni, while weak to very weak correlations were observed with MgO, CaO, Cs, Sr, V, As, Hg, and Se. Additionally, weak negative correlations were noted between Al_2O_3 content and MnO, U, and Mo (Fig. 4). Multi-element distribution diagrams normalized to Post-Archaean Australian Shale (PAAS) indicate that the coal samples exhibit similar distribution patterns. However, except for Co, Ni and Cr, the trace elements (V, Sr, Rb, Ba, Pb, Zr, Y, Nd, Sc, Hf, Th, U, Cu, and Zn) show varying degrees of depletion, ranging from 1 to 100 times, relative to PAAS (Fig. 5a). Notably, the U enrichment observed in the samples from Location 3 is particularly striking. The total REE contents of carbonaceous rocks vary between 9.6 and 64.7 ppm (average 23.0 ± 14.7 ppm), which is low compared to the PAAS value (average 184.77 ppm). In the PAAS-normalized REE diagram, carbonaceous rock samples exhibit flat patterns ($(\text{La}/\text{Lu})_{\text{PAAS}} = 0.54\text{--}2.49$). Additionally, REE patterns show minimal depletion in LREE ($(\text{La}/\text{Sm})_{\text{PAAS}} = 0.73\text{--}1.55$) compared to HREE ($(\text{Sm}/\text{Lu})_{\text{PAAS}} = 0.64\text{--}1.61$) (Fig. 5b). Moreover, carbonaceous rock samples are of slightly positive Europium (Eu/Eu^*) anomalies ($(\text{Eu}/\text{Eu}^*)_{\text{PAAS}} = 0.81\text{--}2.84$).

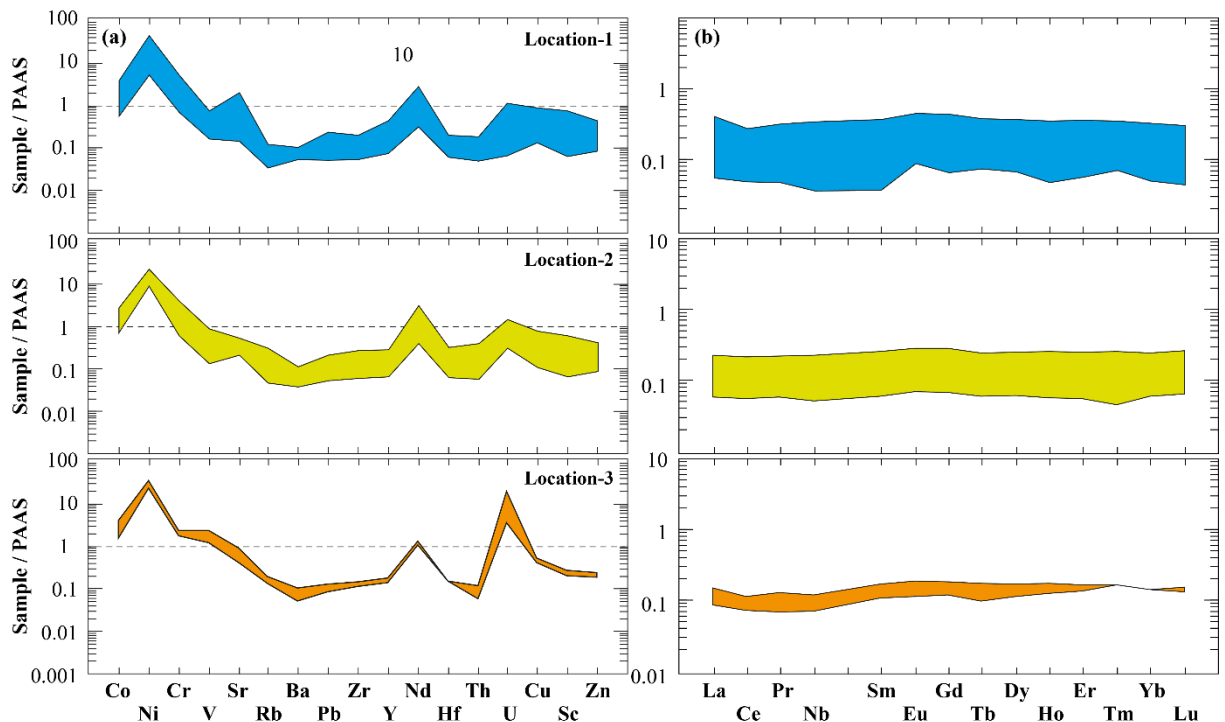


Fig. 5 PAAS-normalized patterns of carbonaceous rocks: **a)** trace elements, **b)** rare earth elements (REE) (PAAS values are taken from McLennan, 1989).

Provenance characteristics

Inorganic/mineral components of carbonaceous rocks are geochemically classified using the triangular diagram proposed by Vassilev & Vassileva (2009). Carbonaceous rock samples predominantly fall within the CS region, with minor samples in the S and FCS regions (Fig. 6a). The Detrital/Autigenic Index (DAI) is a parameter that reflects the proportion of detrital and authigenic minerals in sedimentary rocks. High DAI values indicate weathered, continent-derived rocks subjected to long-distance transport in high-energy environments like rivers or deltas. In contrast, low DAI values reflect rocks formed in marine or lacustrine conditions favorable for chemical precipitation. Intermediate values suggest coastal or lagoonal settings. DAI values of carbonaceous rocks range from 0.74 to 9.43 (avg. 2.39 ± 2.16), implying low to moderate detrital input with potential authigenic mineral dominance. The K_2O/Rb ratio, a key geochemical indicator, reveals a high K_2O /low Rb ratio, indicating low weathering, while a high Rb/low K_2O ratio suggests intense weathering and Rb enrichment (Wronkiewicz and Condie, 1990). In the $\log K_2O - \log Rb$ diagram, most samples fall below the K/Rb line, within the basic compositional field (Fig. 6b). The trace element ratios such as La/Sc, Th/Sc, Zr/Hf, Eu/Eu*, Th/Co, Th/Cr, Cr/Th, Cr/Ni, and Ni/Co, which are widely applied in provenance studies due to the geochemical stability of these elements during weathering, diagenesis, and sedimentary transport, provide valuable information regarding the composition and tectonic setting of the source area (Cullers, 2000; Roser et al., 2002; Caracciolo et al., 2011). Trace element ratios, including high Cr/Ni and Ni/Co values, and low Th/Sc and Th/Co ratios, point to a mafic-dominated source. Th content reflects felsic lithologies in the source area, while Sc content represents mafic components. The Th/Sc ratio is >1 dominated by felsic components, whereas in source areas rich in mafic components, the ratio is below 0.6 (Bhatia & Crook, 1986). The Th/Sc ratios of carbonaceous rocks range from

0.1 to 1.0 (avg. 0.54 ± 0.28), predominantly indicating source areas rich in mafic components (Fig. 6c).

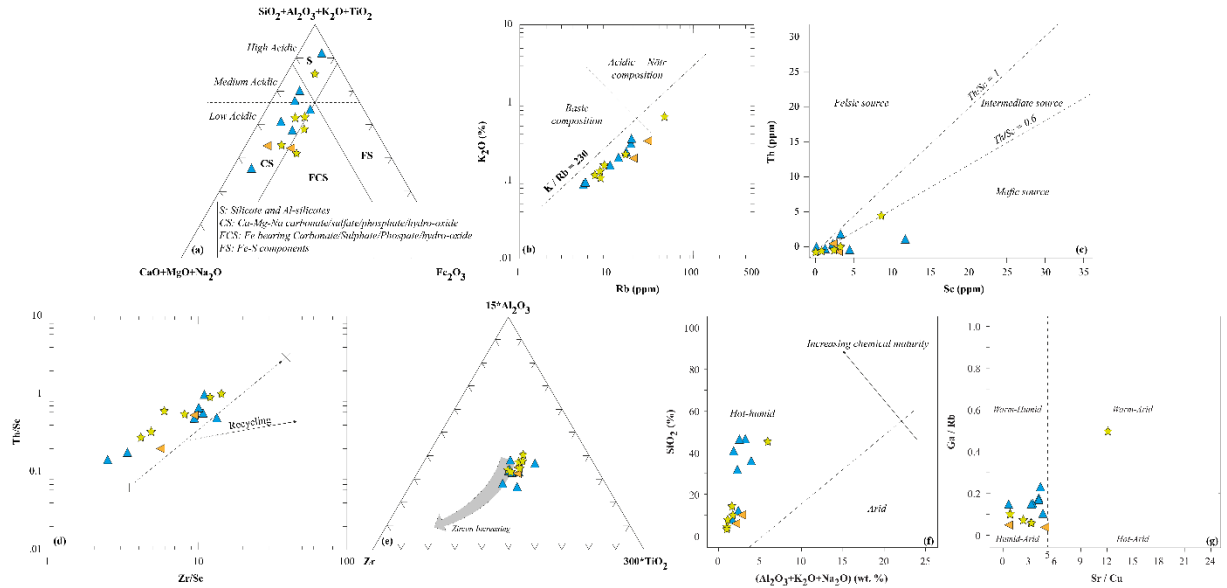


Fig 6. The position of carbonaceous rocks in **a)** $(\text{SiO}_2+\text{Al}_2\text{O}_3+\text{K}_2\text{O}+\text{TiO}_2)$ - $(\text{CaO}+\text{MgO}+\text{SO}_3+\text{Na}_2\text{O})$ - (Fe_2O_3) triangular diagram, **b)** $\log\text{K}_2\text{O}$ - $\log\text{Rb}$, **c)** $\text{Th} - \text{Sc}$, **d)** $\log\text{Th}/\text{Sc} - \log\text{Zr}/\text{Sc}$, **e)** $15 \cdot \text{Al}_2\text{O}_3$ - Zr - $300 \cdot \text{TiO}_2$, **f)** SiO_2 - $(\text{Al}_2\text{O}_3+\text{K}_2\text{O}+\text{Na}_2\text{O})$, and **g)** Ga/Rb - Sr/Cu diagrams.

Paleoenvironmental conditions

The $\text{SiO}_2/\text{Al}_2\text{O}_3$ ratio of sedimentary rocks provides information about their maturity, mineralogical composition, and weathering degree (Hou et al., 2021). The $\text{SiO}_2/\text{Al}_2\text{O}_3$ ratios between 3.87 and 27.68 (avg. 10.51 ± 7.24) in carbonaceous rocks indicate moderate maturity. Linear trends in the $\log \text{Th}/\text{Sc}$ - $\log \text{Zr}/\text{Sc}$ diagram indicate compositional changes in sedimentary rocks over time from the source area, while horizontal trends suggest continuous recycling of the sediments (Caracciolo et al., 2011). It can be inferred that the carbonaceous rocks originated from parent rocks of basic composition and were initially deposited without recycling (Fig. 6d). Al_2O_3 , TiO_2 , and Zr are more stable than other elements during weathering processes in the source area. They can be used to interpret sediment deposition rates and alignment, assuming weathering effects are disregarded.

Mature sediments show a wide distribution of TiO_2/Zr ratios, while immature sediments exhibit a more limited distribution. In the $15^*\text{Al}_2\text{O}_3\text{-Zr-}300^*\text{TiO}_2$ diagram, carbonaceous samples are clustered near the center and show a limited distribution in TiO_2/Zr ratios (Fig. 6e). This indicates that the inorganic components in the samples were rapidly deposited and show weak alignment. Sr/Ca , Mg/Ca , and B/Ca ratios can be used to determine the paleosalinity of seawater/lake. The $\text{CaO}/(\text{Fe}_2\text{O}_3+\text{CaO})$ ratio provides insight into the paleosalinity of the depositional environment. Freshwater environments (rivers, lakes) form Fe-phosphate minerals, while saline environments (evaporating lakes, seas) form Ca-phosphate minerals (Wang et al., 2016). The $\text{CaO}/(\text{Fe}_2\text{O}_3+\text{CaO})$ ratio of carbonaceous samples ranges from 0.10 to 0.81 (avg. 0.43 ± 0.24). Paleosalinity conditions based on Sr/Ba ratios are classified into three categories: <0.5 indicates freshwater (terrestrial), $0.5\text{-}1.0$ brackish (transitional), and >1.0 saline (marine) environments (He et al., 2019; Wang et al., 2021). Sr/Ba ratios of the carbonaceous rocks range from 0.59 to 8.97 (avg. 3.15 ± 2.58). The relatively high $\text{CaO}/(\text{Fe}_2\text{O}_3+\text{CaO})$ and Sr/Ba ratios, coupled with a high standard deviation, indicate that the depositional environment was predominantly hypersaline, with salinity fluctuations over time. To minimize potential analytical errors from single-element concentrations, the Ce^* parameter was calculated to indicate paleoenvironmental conditions during sandstone sedimentation. Ce^* values greater than -0.1 indicate oxidizing conditions, while values less than -0.1 reflect reducing environments (Wright et al., 1987). The Ce^* values of the sandstone samples range from 0.13 to 0.25 (avg. 0.21 ± 0.03), suggesting an oxidizing environment. Suttner & Dutta (1986) proposed the $\text{SiO}_2\text{-(Al}_2\text{O}_3+\text{K}_2\text{O+Na}_2\text{O)}$ diagram to assess paleoenvironmental conditions during sediment accumulation. High humidity and temperature accelerate weathering, reducing the SiO_2 content and increasing the Al_2O_3 (especially clay minerals) content. The carbonaceous rocks are concentrated in the hot-humid region of the $\text{SiO}_2\text{-(Al}_2\text{O}_3+\text{K}_2\text{O+Na}_2\text{O)}$ diagram (Fig. 6f). The Rb/Sr , Ga/Rb , and Sr/Cu ratios of fine-grained sedimentary rocks can indicate paleoenvironmental conditions during sedimentation. Low Ga/Rb ratios are seen in

weathered rocks, while high Sr/Cu ratios suggest arid climates, and low ratios indicate humid conditions (Hou et al., 2021; Koralay & Koralay, 2022; Zhou et al., 2022, and references therein). The Ga/Rb and Sr/Cu ratios of carbonaceous rocks range from 0.03 to 0.22 (avg. 0.08 ± 0.07) and 0.65 to 31.59 (avg. 9.66 ± 8.46), suggesting deposition in a hot, dry climate with high temperature and humidity during certain periods (Fig. 6g).

C, H, and N isotope signatures

The stable isotopes of carbon (C), hydrogen (H), and nitrogen (N) are important tools for evaluating the type of organic matter (marine or terrestrial origin), depositional environment (oxidizing or reducing conditions), environmental factors (temperature, humidity, water type), and the effects of geological processes. The stable isotope analysis is presented in Fig. 7a, b, c.

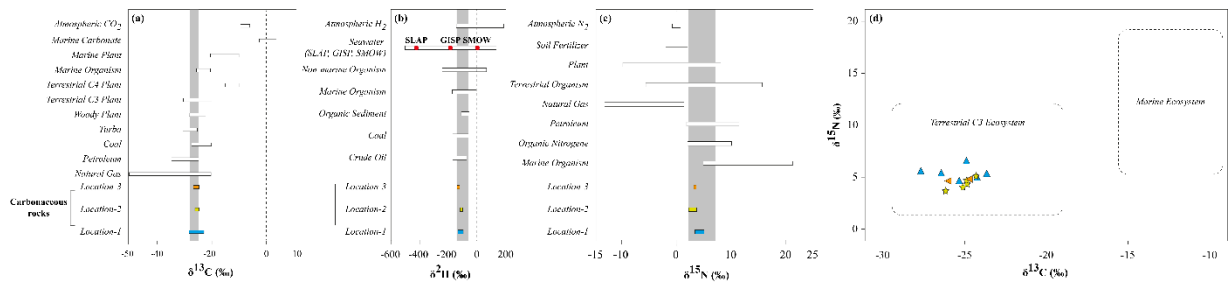


Fig. 7a-c). Variation graphs of stable isotope values for selected reference materials and carbonaceous rock samples (Reference material data are taken from Coplen & Shrestha, 2016), **d)** Position of carbonaceous rocks on the $\delta^{13}\text{C}$ (‰)- $\delta^{15}\text{N}$ (‰) diagram.

The $\delta^{13}\text{C}$ (‰) values of carbonaceous rocks range from -27.70 to -23.65 (Location-1), -26.14 to -24.32 (Location-2), and -26.01 to -24.69 (Location-3), respectively. These homogeneous isotopic values suggest a predominantly C_3 -type vegetation source with minimal environmental variation. The data suggest that coalification occurred under temperate and humid climatic conditions in marshes or brackish water characterized by dense vegetation. The $\delta^2\text{H}$ (‰) values of Location-1, Location-2, and Location-3 vary between -94.82 and -54.17 , -122.10 and -98.15 , and -138.02 and -125.47 , respectively. These isotopic differences

indicate that the organic matter was derived from vegetation that developed under varying moisture conditions, with Location-3 representing a more humid environment and Location-1 reflecting drier climatic settings. $\delta^{15}\text{N}$ (‰) values range from 4.63–6.55 (Location-1), 3.68–5.10 (Location-2), and 4.65–4.83 (Location-3). Higher $\delta^{15}\text{N}$ values at Locations 1 and 3 imply a significant marine organic matter input and formation under moderately oxic to suboxic redox conditions. According to the $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ isotope data, the carbonaceous rocks fall within the terrestrial C_3 ecosystem field in the diagram (Fig. 7d). This suggests organic matter accumulation in humid, low-light environments dominated by herbaceous plants, similar to modern swamps and seasonally flooded wetlands.

Conclusions

- 1.** Carbonaceous rocks from the Yatağan Formation predominantly consist of illite-rich clay minerals, mica, quartz, and feldspar, with minor amounts of thenardite and gypsum. XRD analyses of the clay fraction reveal illite as the dominant phase, accompanied by smectite, mixed-layer clays, chlorite, and kaolinite.
- 2.** Whole-rock geochemical data show strong positive correlations between Al_2O_3 and several major/trace elements (e.g., Fe_2O_3 , TiO_2 , Cr, and REEs). PAAS-normalized REE patterns are generally flat, with low total REE contents (9.6–64.7 ppm) and slightly positive Eu anomalies, indicating a stable, moderately weathered sedimentary environment.
- 3.** Trace element ratios such as high Cr/Ni, Ni/Co, and low Th/Sc suggest a dominant mafic source—most samples plot below the K/Rb line in the log K_2O -log Rb diagram, reflecting low weathering intensity. DAI values (0.74–9.43) indicate mixed detrital and authigenic input, limited sediment recycling, and moderate transport energy.
- 4.** Elemental ratios (Sr/Ba ; $\text{CaO}/(\text{Fe}_2\text{O}_3+\text{CaO})$) and Ce^* values indicate deposition in hypersaline, oxidizing environments with fluctuating salinity. The $\text{SiO}_2/(\text{Al}_2\text{O}_3+\text{K}_2\text{O}+\text{Na}_2\text{O})$, Sr/Cu , and Ga/Rb ratios reflect a predominantly hot, semi-arid to humid paleoclimate during deposition.

5. $\delta^{13}\text{C}$ values indicate that the organic matter is primarily derived from C3-type vegetation. $\delta^2\text{H}$ and $\delta^{15}\text{N}$ values reflect climatic variation among sites and suggest partial marine organic input under oxic-suboxic redox conditions. Stable isotopic results support carbonaceous rocks deposit in swamp to brackish water environments with dense vegetation and fluctuating depositional conditions.

Acknowledgement

The Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TUBITAK, project number 114Y668) financially supported this study.

REFERENCES

- Bhatia, M. R. & Crook K. A. W. (1986). Determination of tectonic setting of sandstone-mudstone suites using SiO_2 content and $\text{K}_2\text{O}/\text{Na}_2\text{O}$ ratio. *Journal of Geology*, 94, 635-650.
- Caracciolo, L., Le Pera, E., Muto, F. & Perri, F. (2011). Sandstone petrology and mudstone geochemistry of the Peruc-Korycany Formation (Bohemian Cretaceous Basin, Czech Republic). *International Geology Review*, 53(9), 1003-1031.
- Coplen, T. B. & Shrestha, Y. (2016). Isotope-abundance variations and atomic weights of selected elements: 2016 (IUPAC Technical Report). *Pure Appl. Chem.*, 88(12), 1203-1224.
- Cullers, R. L. (2000). The geochemistry of shales, siltstones and sandstones of Pennsylvanian-Permian age, Colorado, USA: Implications for provenance and metamorphic studies. *Lithos*, 51, 181-203.
- Finkelman, R. B. (1993). Trace and minor elements in coal. Organic Geochemistry. Eds: Engel, M. H. and Macko, S. A., New York: Plenum Press.
- Gökmen, V., Memikoğlu, O., Dağlı, M., Öz, D., & Tuncalı, E. (1993). Türkiye linyit envanteri. *MTA yayını*.

- Hakyemez, H. Y. & Örcen, S. (1982). Muğla - Denizli arasındaki (GB Anadolu) Senozoyik yaşlı çökel kayaların sedimentolojik ve biyostratigrafik incelemesi (Rapor No: 7311). Ankara: MTA Yayınları.
- He, C., Ji, L., Su, A., Wu, Y., Zhang, M. & Zhou, S. (2019). Source-rock evaluation and depositional environment of black shales in the Triassic Yanchang Formation, Southern Ordos Basin, North-Central China. *Journal of Petroleum Science and Engineering*, 173, 899-911,
- Hou, H., Liu, S., Shao, L., Li, Y. & Wang, C. (2021). Elemental geochemistry of the Middle Jurassic shales in the northern Qaidam Basin, Northwestern China: Constraints for tectonics and paleoclimate. *Open Geoscience*, 13(1), 1448-1462.
- Koralay, D. B., & Koralay, T. (1998). Denizli Güneydoğusundaki (Honaz/GB Türkiye) Organik Maddece Zengin Kayaçların Jeokimyası ve Organik Petrografik Özelliklerinin İncelenmesi. TÜBİTAK Proje No: 114Y668.
- Koralay, T. & Koralay, D. B. (2022). Geochemical properties and heavy metal contents of carbonaceous rocks in the Pliocene siliciclastic rock sequence from southeastern Denizli-Turkey. *Open Geosciences*, 14(1), 1324-1346.
- McLennan, S. M. (1989). Rare earth elements in sedimentary rocks: influence of provenance and sedimentary processes. *Min. Soc. Am. Rev.*, 21, 169-200.
- Okay, A. İ. (1989). Denizli' nin güneyinde Menderes Masifi ve Likya Naplarının jeolojisi. *MTA Dergisi*, 109, 45-58.
- Roser, B. P., Coombs, D. S., Korsch, R. J. & Campbell J. D. (2002). Whole-rock geochemical variations and evolution of the arc-derived Murihiku Terrane, New Zealand. *Geological Magazine*, 139, 665-685.
- Sarıkaya, H. (1986). Denizli M22-c2-c3-c4-d3 paftalarının jeoloji haritaları. Ankara: MTA Yayınları.
- Sun, S. (1990). Denizli - Uşak arasının jeolojisi ve linyit olanakları (Rapor No: 9985). Ankara: MTA Yayınları.

- Suttner, L. J. & Dutta, P. K. (1986). Alluvial sandstone composition and paleoclimate; I. framework mineralogy. *Journal of Sedimentary Research*, 56(3), 329-345.
- Swaine, D. J. (2013). Trace elements in coal. Butterworth-Heinemann, 286p.
- Vassilev, S. V. & Vassileva, C. G. (2009). A new approach for the combined chemical and mineral classification of the inorganic matter in coal. 1. Chemical and mineral classification systems. *Fuel*, 88, 235-245.
- Wang, A., Wang, Z., Liu, J., Xu, N. & Li, H. (2021). The Sr/Ba ratio response to salinity in clastic sediments of the Yangtze River Delta. *Chemical Geology*, 559.
- Wang, J., Yao, W., Wang, Q., Zhou, J. & Li J. (2016). Geochemistry of elements in the coal seams of the Xishanyao Formation from Gashunwusan Mine, Xinjiang, Northwest China. *The Open Foels & Energy Science Journal*, 9, 11-20.
- Wright, J., Schrader, H. & Holser, W. T. (1987). Paleoredox variations in ancient oceans recorded by rare earth elements in fossil apatite. *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 51(3), 631-644.
- Wronkiewicz, D. J. & Condie K. C. (1990). Geochemistry and mineralogy of sediments from the Ventersdorp and Transvaal Supergroups, South Africa: Cratonic evolution during the early Proterozoic. *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 54(2), 343-354.
- Zhou, T., Zhou, Y., Zhao, H., Li, M. & Mu, H. (2022). Depositional setting and enrichment mechanism of organic matter of lower Cretaceous shale in Ri-Qing-Wei Basin in the Central Sulu Orogenic Belt. *Frontiers in Earth Science*, 9.

DİL DEMOGRAFYASI BAĞLAMINDA SIBIRYA TÜRK LEHÇELERİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ
Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi

Özet

Bu çalışma, 19. yüzyıl sonlarında Sibiryâ bölgesinde konuşulan Türk lehçelerinin dilsel durumunu, demolinguistik bir yaklaşımla incelemektedir. Temel veri kaynağı olarak, 1897 Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı ve bu sayımın sonuçlarına dayanan S.K. Patkanov'un çalışmaları esas alınmıştır. Makalede, Sibiryâ'daki Türk topluluklarının nüfus dağılımları, coğrafi yerleşimleri, dilleri ve ana dil beyanları ayrıntılı olarak analiz edilmektedir.

Çalışma, Yakutlar, Altaylılar, Şorlar, Teleütler, Tatar grupları ve diğer yerli Türk halkları gibi toplulukların dilsel canlılık düzeylerini, Rusçaya veya başka Türk lehçelerine geçiş oranlarını ve asimilasyon süreçlerini istatistikî verilerle ortaya koymaktadır. Ayrıca asimilasyonun yönü ve şiddeti üzerinde etkili olan demografik, coğrafi, kültürel, dinsel ve tarihî faktörler değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, 1897 sayımı verileri, Sibiryâ Türklerinin hem nüfus gücünü hem de dilsel çeşitliliğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Ancak verilerin etnik aidiyetin yalnızca ana dil temelli belirlenmesine dayanması, çok dillilik ve dil adlandırmalarındaki belirsizlik gibi sınırlılıkları da beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Sibiryâ Türkleri, dil demografyası, demolinguistik, nüfus sayımı, dil canlılığı, 1897 nüfus sayımı.*

A Historical Overview of Siberian Turkic Dialects in the Context of Language Demography

Abstract

This study examines the linguistic situation of Turkic dialects spoken in the Siberian region in the late 19th century through a demolinguistic approach. The main data source is the 1897 General Census of the Russian Empire, along with S.K. Patkanov's statistical analysis based on this census. The study provides a detailed analysis of the population distribution, geographical settlement,

languages, and native language declarations of Turkic-speaking communities in Siberia.

It focuses on the language vitality, linguistic shifts, and assimilation processes of groups such as the Yakuts, Altaians, Shors, Teleuts, various Tatar communities, and other indigenous Turkic peoples. The article also explores the demographic, geographical, cultural, religious, and historical factors that influenced the direction and intensity of assimilation.

In conclusion, the 1897 census data serve as a significant source for understanding both the demographic strength and linguistic diversity of the Turkic peoples of Siberia. However, relying solely on native language as a marker of ethnic identity brings certain limitations—such as overlooking multilingualism and ambiguities in language naming.

Keywords: *Siberian Turks, language demography, demolinguistics, census, language vitality, 1897 census*

KAYNAKLAR:

Garner Mark (2005) *Language Ecology as Linguistic Theory*. *Kajian Linguistik dan Sastra*, Vol. 17, No. 33, 2005: 91 – 101

Krauss Michael E. (1992). *The world's languages in crisis*. *Language*, 68, 4-10.

Moreno-Fernández Francisco (2024). *Language Demography*. London and New York: Routledge.

Ó Riagáin Pádraig (2018) *Measures of Language Proficiency in Censuses and Surveys: A Comparative Analysis and Assessment*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Skutnabb-Kangas Tove (2011) "Language Ecology" in *Pragmatics in Practice*. Edited by Jan-Ola Östman and Jef Verschueren: John Benjamins Publishing Company

Бараненкова Т. Переписи населения России: История и современность. *Журнал Вестник Института экономики Российской академии наук*. 2010- 1 02-112.

Патканов С. К. Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев (на основании данных специальной разработки материала переписи 1897 г.): [В 3-х т.]. - СПб., 1911 - 1912.

Фортунатов, Алексей Федорович.

О редакции личных вопросов Всероссийской переписи, Москва : Тип. "Русских ведомостей", 1913. - 8 с

MÜHENDISLIK MALZEMESİ AHŞAP: YAPILARIN ÖTESİNDE ANLAM VE İNANÇ

Selenay Şahin, Öğrenci,
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Türkiye
05346335958
Selenaysahin58@icloud.com

Özet

Yapı malzemesi olarak ahşap, yalnızca mühendisliğin konusu değil; estetik değerlerin, felsefi kavrayışların ve kültürel mirasın da taşıyıcısıdır. Ahşap, mühendislik açısından hafifliği, dayanıklılığı ve işlenebilirliğiyle tarih boyunca önemli bir yapı malzemesi olmuştur. Bu çalışma, ahşabın mühendislik, estetik ve kültürel boyutlarını bir arada ele alarak, tarih boyunca Osmanlı'dan Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyada modüler sistemler ve geometrik oranlarla birleşerek mühendislik estetiğini nasıl şekillendirdiğini incelemektedir. Özbekistan'ın Hiva şehrindeki Cuma Camii, bu estetiğin somut bir örneğidir. Cami, 1788 yılında yeniden inşa edilmiş ve 17 sıra halinde düzenlenmiş 212 ahşap sütunu ile dikkat çekmektedir. Her bir sütun, farklı dönemlerde işlenmiş olup, caminin mimari estetiğine tarihsel bir derinlik katmaktadır. Bu sütunlar, hem estetik hem de işlevsel açıdan caminin iç mekanında dengeyi sağlayarak mimari bütünlüğün önemli bir parçası haline gelmektedir.

İslam mimarisindeki geometrik motifler, yalnızca süsleme değil, simgesel anlamlar taşıyan kültürel anlatılar olarak öne çıkmıştır. Bu motifler, sonsuzluk ve ilahi düzeni simgeleyen tekrarlayan desenlere dönüşmüş; doğa ve yaşamla bağlantılı metaforlar yaratılmıştır. Ahşap eserlerdeki matematiksel düzen, simetrik kompozisyonlar ve ritmik tekrarlar, insanların doğayı taklit etme arzusunun bir yansımasıdır.

Modern mühendislik ve geleneksel bilgi birikiminin sentezi, sürdürülebilir yapılar ve kültürel anlam taşıyan bir mimari dilin oluşturulmasını sağlar. Ahşap, hem mühendislik açısından hesaplanabilir bir malzeme hem de sezgisel ve simgesel değerlerle şekillenen bir düşünce alanıdır.

Anahtar Kelimeler: *Ahşap, mühendislik, estetik, kültürel miras, İslam mimarisi, geometri, simetrik kompozisyonlar.*

12 YILLIK TA'LİM: MUOMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

12 YEAR EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

12 ЛЕТНЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

*Уметов Таалайбек Эгембердиевич
Доктор педагогических наук, профессор,
начальник учебной части
Жалал-Абадский государственный университет
Г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика
tumetov@rambler.ru
+996 704 098878*

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы перехода на 12-летнее образование в Кыргызской Республике. Отмечая значимость начального образования, представлена доказательная база о потенциальных возможностях детей младшего возраста. При переходе к 12-летнему образованию предполагается подготовительную группу преобразовать в первый класс. В связи с этим автор предлагает использовать развивающий

потенциал народных игр. Представлен личный опыт автора по подготовке детей к школе.

Ключевые слова: *детский сад, начальная школа, развитие, психические процессы, народные игры, развивающий потенциал, 12-летнее образование.*

Abstract

The article addresses the transition to a 12-year education system in the Kyrgyz Republic. Emphasizing the importance of early childhood education, it presents evidence on the potential capabilities of younger children. As part of the transition, the preparatory group is expected to be transformed into the first grade. In this regard, the author proposes utilizing the developmental potential of traditional folk games. The article also shares the author's personal experience in preparing children for school.

Keywords: *kindergarten, primary school, development, mental processes, folk games, developmental potential, 12-year education.*

Развитие государств сопровождалось спросом на грамотных людей, которых приглашали ко двору: это были люди, владеющие грамотой, умеющие читать и писать, знакомые с основами математических и геометрических вычислений, поэзией, философией и т.п. Они выполняли определенную работу на государственной службе, тем самым помогали управлять государством. Но вопрос о реальной помощи и пользе государству от образованных людей практически никто не рассматривал. Фактически, доминировало мнение, что образование не относится к сфере материального производства.

Одним из первых, кто связал образование и производство и показал значение образования в повышении эффективности производства был академик С. Г. Струмилин. В своих исследованиях он раскрыл значение периодов обучения в школе и с повышением производительности труда, произвел расчет затрат на обучение рабочих через призму национального дохода. В результате он пришел к выводу, что введение, как минимум,

начального образования для рабочих, перекрывают затраты на их обучение в 43 раза, а рентабельность в 28 раз превысила себестоимость обучения. С.Г. Струмилин фактически доказал, что образование играет ключевую роль в развитии промышленности государства, а затраты на обучение окупаются практически через 1,5 года [1], таким образом, в обиход был введен термин «индекс Струмилина», т.е. одного индекса производительности труда.

Лауреат Нобелевской премии Г. Беккер в своих исследованиях рассматривая образованного человека с набором определенных знаний и умений, пришел к выводу о том, что эффективность и рентабельность производства напрямую зависят от уровня, образованности его сотрудников, таким образом он ввёл понятие «человеческий капитал» [2].

Исходя из вышеизложенной информации можно сделать вывод о том, что образование является основой экономического развития и успеха любого государства.

Рассматривая эволюцию природы, мы видим, что только человек обладает способностью изменить мир, создавать необходимые условия для повышения качества жизни и это наблюдается практически на протяжении всей истории человечества. Но за счет чего и как человек проводить эти преобразования, где тот потенциал, где та основа, которая позволяет ему вносить изменения в окружающую природу, где находится этот первоисточник и как он эволюционирует?

Исследования ученых позволили нам окунуться в начало «человеческого бытия» - период эмбрионального развития. Именно здесь происходит развитие органов-органогенез, от качества формирования которых зависит жизнь и способности человека. Практически первым начинает формироваться мозг (на 15 день после зачатия) и за период беременности, т.е. до рождения ребенка его достигает 70% развития, после рождения, младенчество и дошкольные годы, мозг развивается на 30%, т.е. практически к началу обучения в школе, мозг в своем развитии достигает 100%! Что же может человеческий мозг, сколько информации он способен

вместить, эти вопросы стали предметом исследования ряда ученых. Результаты показали, что объем памяти мозга у разных авторов колеблется от 10^6 до 10^{16} бит [3]. Если это перевести в количество страницы стандартной книги, т.е.: 10^{16} байт $\approx$ **8 триллионов страниц текста**, или примерно **27 миллиардов стандартных книг**. Пол Ревин (Paul Reber) заявлял, что Человеческий мозг может хранить до 2,5 петабайт информации” — это примерно, как 3 миллиона часов видео в HD-качестве, или около 300 лет непрерывного чтения. [4]

При рождении в головном мозге ребенка до 100 миллиардов нейронов, каждая клетка может устанавливать до 2 млн связей между собой – синапсов, а качество мозга зависит не столько от количества нейронов, сколько от количества установленных связей между ними. Что способствует установлению связи это прежде всего положительные эмоции, рассматривание какого-то нового предмета, игровые ситуации, рисование, «исследование» живой природы, т.е. все то, что вызывает потребность узнать и удивляться с сопровождением положительных эмоций. Чем больше положительных впечатлений, тем качественнее связь нейронов между собой, а каждый нейрон способен устанавливать до 15 000 связей (синапсов) [5;6].

Возникает настоятельная необходимость создавать условия для развития ребенка, это могут быть игровые зоны, специально оборудованные места, простые игры, игровые ситуации, лепка, рисование, рассказывание ребенку сказок и чтение стихотворений на постоянной основе, главное, учет возрастных особенностей детей. Это приводит к тому, что частое повторение тех или иных действий только укрепляют связь между нейронами, а синапсы не задействованные в процессе не получают должного развития и отмирают [7].

Из вышеизложенного следует, что первые три года – являются самым эффективным периодом когда количество связей между нейронами растет с удивительной скоростью, а качество мозга определяется не количеством нейронов, а богатством установленных между ними связей.

Отмечая емкость человеческого мозга, Гленн Доман писал, что полтора килограмма человеческого мозга вмещают в десять раз больше информации, чем все национальные архивы США [8]. Получается, при правильном сопровождении ребенка с ранних лет, можно добиться невероятных результатов его всестороннего развития.

На заре своей педагогической деятельности увидел следующую картину: в автобусе ехали мальчик лет четырех с отцом. За окном проезжали машины, и отец мальчика спрашивал его какой марки проехала машина. К моему удивлению, мальчик безошибочно называл все марки машин. Первая мысль, которая у меня возникла: «Зачем ребенку в это время знать марки машин и нужно ли ему это, можно ли заменить машинки на что-то другое?» Это дало начало созданию своего метода работы с детьми.

Когда старшая дочь достигла возраста один год, начал готовить специальные карточки и придумывать формы и приемы работы с ней. Но нужно признаться, что многое рождалось спонтанно. Для «работы» с числами меня подтолкнул случай. Дочь Нурия держала в кулачке около 5-6 конфет, заигравшись она их потеряла, а на мою просьбу идти домой отказалась и начала искать конфеты. Нашла одну конфету, затем вторую и после третьей согласилась идти домой, но при этом внимательно смотрела на свою ладонь. Я понял, что она чувствует на соответствие объема конфет перед тем, как она их потеряла и после того, как она их нашла. После этого случая я начал готовиться к ознакомлению Нурии с числами, затем счетом и математическими действиями: сложение и вычитание. «Работа» началась, когда Нурие было 1 год и 2 месяца, вся наши действия носили игровой характер, придумывали различные случаи, в процессе которых она, чтобы выиграть начинала считать. В 1 год и 9 месяцев Нурия считала до «10» и выполняла простые математические вычисления в пределах «5». К этому же времени она начала читать по слогам.

Принципы народной педагогики подразумевают разновозрастную группу детей, когда младшие, в процессе общения учатся у старших.

Подражание, один из методов приобретения умений и навыков. Наблюдая как читает старший брат, читает вслух и при этом водит пальцем по буквам, вторая дочь Айгерим начала читать в 2,3 года на уровне 2-3 четверти первого класса.

Младший сын Акбар, не желая идти в детский сад, за летний период научился читать, ему было 4 года и 6 месяцев, а в 4 года 9 месяцев пошел в первый класс. Думали, что он походит немного и откажется, но его настойчивость вызвала уважение и удивление, Акбар закончил школу и вуз.

Говоря о переходе на 12-летнее образование многие задаются вопросом как будет обстоять дело, смогут ли дети 6-летки учиться?

На примере своих детей хочу отметить, что большая доля ответственности ложится прежде всего на родителей, которые должны создать все условия для детей и принимать непосредственное участие в их развитии.

Программа школы, формы и методы обучения детей в первом классе (6 летки), должны преимущественно носить игровой характер. При таком подходе, переход из старшей группы в подготовительную не представит сложности. Нурия, Айгерим и Акбар из старшей группы пошли в первый класс.

Таких примеров можно привести множество, но главное здесь то, как работать с детьми, т.е. как их обучать?

Компасом в работе с 6 летними детьми должен стать основной вид деятельности – игра с невероятным потенциалом развития детей.

Данный подход означает, что не прибавляется год к 11 летнему образованию, а было сказано министром образования и науки КР Кендирбаева Догдуркуль Шаршеевна, вместо подготовительной группы, дети пойдут в первый класс, что фактически не увеличивает годы обучения. Для наглядности мы решили представить этот переход в виде таблицы:

Рис. 1

11 - летнее образование:

мл.	ср.	ст.	под.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
гр.	гр	гр.	гр.	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл

12 – летнее образование:

мл.	ср.	ст.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
гр.	гр	гр	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл	кл

В период, когда складывается международная система образования, ориентированная на международный рынок труда, когда глобализационные процессы формируют единые подходы, чтобы не остаться на задворках цивилизации, Кыргызстан должен перейти к этот 12-летнему образованию.

Первым, кто поднял этот вопрос (2006 год) был министр образования, науки и молодежной политики Кыргызской Республики Каныбек Осмоналиев. Будучи главой Кабинета министров Кыргызской Республики, Акылбек Жапаров в ноября 2023 года отметил, что реформа образования — это не механическое продление откровенно низкого качества школьной программы до 12 лет (Economist.kg 04.11.2023), здесь прежде всего подразумевается изменения в сторону повышения качества образования и создание для этого необходимых условий.

Анализ состояния школьного образования в Кыргызстане и изучение международного опыта, привел к однозначному решению о переходе к 12-летнему образованию. Постановлением от 30 октября 2024 года №654, Кабинет министров КР утвердил Концепцию перехода на 12-летнюю систему общего образования.

Для положительного решения этого вопроса необходимо акцентировать внимание на двух основных составляющих — это **необходимость и достаточность**, как отметил в частной беседе академик НАН КР Мамбетакунов Э.М.

1. Необходимость. Формирование единого образовательного пространства, опыт зарубежных стран, которые перешли на 12-летнее образование, сегодня их число достигает 136 [9], показывает, что дети начинают посещать школу с 5 и 6 летнего возраста. А в ряде африканских стран дети приступают к обучению с 4-летнего возраста. При этом необходимо отметить, общение происходит в игровой форме, т.е. как такового процесса обучения – 4 урока за партой нет. Только игра, игровые моменты и ситуации являются формой изучения.

В ближнем зарубежье также происходит переход на 12-летнее образование, из 15 бывших республик СССР, 10 перешли на 12-летнее образование.

Резюмируя вышеизложенное можно отметить, что основной целью перехода к 12-летнему образованию является интеграция в мировое образовательное пространство, что подтверждает необходимость этого перехода.

Достаточность. Рассматривая «достаточность», необходимо решать ряд организационных и содержательных вопросов, которые связаны с изменением режима пребывания в школе первоклассников, обеспеченность кадрами, которые будут работать в новых условиях, по новым программам и методикам. Актуальным становится задача разработки учебников, учебных пособий и методики преподавания. Для проведения качественного учебного процесса, необходимо создание цифровой среды с соответствующими техническими средствами обучения. Для первоклассников, с учетом возраста должны быть дополнительно спальные, и игровые комнаты. Решение этих вопросов будет способствовать мягкому переходу к системе 12-летнего образования.

Рассматривая вопрос содержательного и методического плана в развитии детей первого класса и переходе на полноценный процесс обучения, целесообразным является разработка и вплетение в программу обучения в начальной школе, народных игр, УНТ, которые воздействуют на

все психические процессы: ощущение, восприятие, внимание, память, мышление, воображение.

Сфера моего научного интереса – народные игры как средство развития детей дошкольного и младшего школьного возраста. Собранный, систематизированный и переработанный материал позволил представить народные игры как основное средство развития детей. Разработки по народным играм с вплетением их в образовательный процесс дошкольных учреждений, с учетом программных требований, стали материалом для проведения семинаров и тренингов в дошкольных учреждениях Кыргызстана, Москвы, Якутии, Калуги, Красноярска и Белоруссии. Результаты научного исследования и их апробация отражены в следующих монографиях: «Игра в системе народной педагогики» (Бишкек-1998г.), «Игры народов Средней Азии и Казахстана» (Москва – 2007 г.), «Игры народа-наследие народа» (2020), «Эл оюну – эл мурасы» (2023 г.).

Для дошкольных учреждений разработана таблица по использованию народных игр в дошкольных учреждениях. Все игры расписаны в соответствии с требованиями программы, по видам занятий с учетом возрастных групп.

Переход к 12-летнему образованию дает возможность использовать игры, расписанные для подготовительной группы для первых классов.

Резюмируя вышеизложенное, можно заключить, что переход на 12-летнее образование, при решении всех необходимых вопросов, не должен вызывать сомнений. Подготовка детей 1 класса (6 летние дети), должна основываться на игровой форме работы, когда в процессе игры дети решают необходимые учебные задачи и приобретают навыки для дальнейшего обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Теоретик и практик народнохозяйственного планирования. К 125-летию со дня рождения академика С.Г. Струмилина // *Экономическая наука современной России*. – 2003. – № 3. – С. 151.

2. Bekker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education. – New York; London: National Bureau of Economic Research, 1973. – С. 98–99.
3. Tierney A.L., Nelson C.A. Brain Development and the Role of Experience in the Early Years // *Zero to Three*. – 2009. – Т. 30, № 2. – С. 9–13.
4. https://inosmi.ru/20150422/227651068.html?utm_source=chatgpt.com
5. Иванов С. Звезды в ладонях — М.: [Детская литература](#), 1979. — 383 с.
6. [Теплов Л.](#) Очерки о кибернетике. — 2-е, переработ.. — М.: [Московский рабочий](#), 1963. — 416 с.
7. Харрис Т. Э. *Я – О'Кей, ты – О'Кей*. — М.: Академический проект, 2023. — 255 с.
8. Доман Г. *Гармоничное развитие ребенка*. — М.: Аквариум, 1996. — 448 с.
9. Зачем Кыргызстану переходить на 12-летнее школьное образование? // *Кутбилим*. — 2022. — 8 апреля. — URL: <https://kutbilim.kg/ru/news/inner/zachem-kyrgyzstanu-perehodit-na-12-letnee-shkolnoe-obrazovanie/>.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ИССЛЕДОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

PEDAGOGICAL INTERPRETATION AND RESEARCH IN MODERN SOCIETY

Джумадуллаева Асель Нурдуллаевна
кандидат исторических наук, доцент
asel.dzhumadullayeva@ayu.edu.kz

+7 701 8340607 *Международный казахский-турецкий университет им, Ахмеда Ясави*
Жолсейтова Мағрипа –
кандидат исторических наук, доцент
Международный казахский-турецкий университет им, Ахмеда
Ясави magripa.zholseytova@ayu.edu.kz +7(725) 336-3636
Мехмет Дервиш Клынкая

доктор, профессор Международный казахский-турецкий университет им, Ахмеда Ясави
+7(747) 618-7875 mdervis@ayu.edu.kz
Салгараев Марат Турганбаевич-
Кандидат исторических наук, доцент
Международный казахский-турецкий университет им, Ахмеда
Ясави elmira10.72@mail.ru +7 777 8849595

Аннотация

В статье рассматриваются теоретико-методологические основы педагогической интерпретации и современного педагогического исследования в условиях цифровой трансформации общества. Подчёркивается роль интерпретации как инструмента анализа образовательных процессов, раскрываются современные подходы к научному исследованию в педагогике, включая качественные и количественные методы, а также влияние цифровых технологий. Отдельное внимание уделено проблемам и перспективам развития педагогических исследований. Сделан вывод о необходимости междисциплинарного подхода и гуманистического взгляда на образование.
Ключевые слова: педагогика, интерпретация, исследование, образование, цифровое общество, методы, инновации, трансформация.

Abstract

The article explores the theoretical and methodological foundations of pedagogical interpretation and modern pedagogical research in the context of society's digital transformation. It highlights the role of interpretation as a tool for analyzing educational processes, outlines current approaches to research in pedagogy including both qualitative and quantitative methods, and examines the impact of digital technologies. Special attention is given to the challenges and future prospects of pedagogical research. The conclusion emphasizes the importance of an interdisciplinary approach and a humanistic view of education.

Keywords: *pedagogy, interpretation, research, education, digital society, methods, innovation, transformation.*

Введение. Современное общество предъявляет всё более высокие требования к системе образования, требуя не только качественной подготовки специалистов, но и глубокого понимания процессов обучения и воспитания. В этом контексте особое значение приобретает педагогическая интерпретация — способность осмысленно анализировать, объяснять и трансформировать педагогические явления в условиях стремительно меняющегося мира. Параллельно возрастает значимость научных педагогических исследований, ориентированных на выявление закономерностей образовательных процессов, разработку инновационных методик и стратегий преподавания.

Настоящая статья посвящена раскрытию сущности педагогической интерпретации, анализу современных методов педагогического исследования и изучению их роли в образовательной практике XXI века.

Педагогическая интерпретация — это аналитический подход, направленный на осмысление содержания, форм и результатов образовательной деятельности. Она предполагает не только понимание внешних проявлений педагогического процесса, но и выявление его внутренних механизмов, скрытых смыслов и ценностных оснований.

Интерпретация в педагогике тесно связана с философскими и гуманитарными подходами, поскольку она затрагивает мировоззренческие и этические аспекты образования. Педагог, интерпретирующий образовательную ситуацию, становится не просто транслятором знаний, но активным субъектом культурного диалога, способным переосмысливать содержание образования с учётом потребностей личности и общества [Семенова, 2019. 28].

Наука о воспитании и обучении развивается как сложная междисциплинарная область, включающая в себя элементы психологии,

социологии, культурологии, нейронаук и других дисциплин. Современное педагогическое исследование опирается как на количественные методы (тестирование, анкетирование, статистический анализ), так и на качественные (интервью, наблюдение, анализ кейсов).

Особую роль играет феноменологический подход, который позволяет исследователю погружаться в субъективный опыт участников образовательного процесса, выявляя значимые смысловые структуры. Также активно применяются методы нарративного анализа, позволяющие рассматривать обучение как процесс формирования личной и коллективной образовательной истории [Абдуллаев, 2021. 45].

Появляются и новые формы исследований — дизайн-мышление в педагогике, action-research (исследование в действии), основанное на рефлексии и непосредственном участии практиков.

Развитие цифровых технологий радикально изменило образовательную среду. Виртуальные классы, платформы дистанционного обучения, искусственный интеллект и виртуальная реальность стали неотъемлемыми инструментами педагогической деятельности. Это требует от исследователя и педагога способности интерпретировать не только традиционные формы взаимодействия, но и цифровую коммуникацию, поведение обучающихся в онлайн-пространстве.

Педагогическая интерпретация в цифровом обществе включает в себя понимание алгоритмов, логики цифровых платформ, анализа больших данных об обучении (learning analytics) и оценки новых форм взаимодействия, таких как гибридное обучение, геймификация и микрообучение.

В этих условиях исследователь должен уметь оценивать не только эффективность образовательных инструментов, но и их влияние на мотивацию, когнитивное развитие и личностное становление учащихся.

Одной из ключевых проблем современных исследований является разрыв между теорией и практикой. Многие педагогические концепции остаются на уровне абстрактных моделей, не имея достаточной апробации в реальной образовательной среде. Кроме того, сохраняется недостаток этической рефлексии, особенно при внедрении новых цифровых форм обучения.

Однако перспективы развития педагогических исследований весьма оптимистичны. Все больше учёных обращаются к трансдисциплинарному подходу, исследуя образование как сложный социокультурный процесс. Активно развивается международное сотрудничество, растёт количество практико-ориентированных исследований, вовлекающих педагогов, учащихся и родителей в процесс совместного познания и трансформации образовательной среды.

Важным направлением становится развитие педагогики сотрудничества, педагогики эмпатии и инклюзивного образования, где интерпретация приобретает через межличностное понимание и уважение к многообразию.

Заключение. Педагогическая интерпретация и исследование играют ключевую роль в обеспечении качества современного образования. Они позволяют не только анализировать и улучшать образовательную практику, но и способствуют формированию нового педагогического мышления — открытого, гибкого, гуманистического. В условиях глобальных вызовов и цифровой трансформации именно способность к интерпретации и исследованию становится основой профессиональной компетентности современного педагога.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. [Семенова, 2019. 28] — Семенова Т.Л. Теория и практика педагогической интерпретации. — М.: Просвещение, 2019. — 120 с.

2. [Абдуллаев, 2021. 45] — Абдуллаев Ж.Т. Инновационные методы педагогических исследований. — Казахстан: 2021. — 154 с.
3. [Рахматов, 2001. 15] — Рахматов А.М. Методологические основы педагогики. — Алматы, Казахстан, 2001. — 98 с.

**ЎСИБ КЕЛАЁТГАН АВЛОД ОНГИДА БАРКАМОЛЛИК
ФАЗИЛАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА СИНЕРГЕТИК
ДУНЁҚАРАШ ВА УМУМСИСТЕМАЛАР НАЗАРИЯСИНИНГ ЎРНИ**

Тажиев М.,

*Ренессанс таълим университети профессори,
педагогика фанлари доктори*

Зиёмуҳаммадов Б.,

*Ренессанс таълим университети профессори,
фалсафа фанлари доктори*

**Роль синергетического мировоззрения и теории общих систем в
формировании качеств совершенства в сознании
подрастающего поколения**

***Аннотация.** В статье с научной точки зрения раскрывается роль инновационных образовательных технологий в формировании научного и синергетического мировоззрения студентов, а также уделяется внимание формированию мышления, воображения и культуры у студентов.*

***Ключевые слова.** Синергетика, формирование мировоззрения, образовательная технология, мышление, воображение, культура, система, комплекс и дизайн.*

**The role of the synergistic worldview and the theory of general systems in
the formation of perfection qualities in the minds of the growing generation**

***Abstract.** In the article, the role of innovative educational technology in the formation of a scientific and synergistic worldview of students is revealed from the scientific side, and attention is paid to the formation of thinking, imagination and*

culture in students.

Key words: *Synergetics, worldview formation, educational technology, thinking, imagination, culture, system, complex and design.*

Таълим-тарбия, инсон фаоллигини белгилайдиган муҳим бир тармоққа айланмоқда. Шунинг учун таълим-тарбия тизимида инсон фаолияти билан боғлиқ кўпгина муаммоларни ҳал этиш куннинг долзарб масалалардан биридир. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу вазифаларни илмий-техника жараёнининг ўзгариши билан боғлиқ таълим ва тарбиянинг янги назариясини яратиш, яъни, фанни жамиятнинг ишлаб чиқариш кучига айлантириш ва амалий кўрсаткичларини ривожлантириш натижасида амалга ошириш мумкин.

Муаммонинг қўйилиши: Талабага таълим ва тарбия беришдан мақсад қуйидагилардан иборат. Хусусан:

а) Талабаларда илмий ва синергетик дунёқарашни шакллантириш.

Бу ғоя дунёни билиш назарияси асосида амалга оширилади.

б) Талабаларда ўқув фанларини ўрганишга бўлган қизиқишларни шакллантириш ва уни янада ривожлантириш.

Ўқув машғулотларда талабалар дастлабки дарсларданоқ мустақил равишда хулоса чиқаришга ўрганадилар. Улар бунга ўз кузатишлари ва шу кузатишлари орқали мантиқий тафаккур қилишга ўрганиш натижасида хулоса чиқарадилар. Чиқарилган барча хулосалар илмий ва синергетик қонуниятлар билан тасдиқланади.

Ўқитувчининг вазифаси талабаларда мустақил мантиқий фикрлаш қобилиятларини шакллантириш билан бир вақтда уларда илмий ва синергетик қонуниятларни ўрганишга бўлган қизиқишларини тарбиялашдан иборатдир.

в) Талабаларда тафаккур, тасаввур ва маданиятни шакллантириш.

Ўқув машғулотларда ўрганиладиган ҳар бир **хулоса** жуда кўп тушунча ва қонуниятлар билан ифодаланади ҳамда у қатъийликни талаб қилади. Талабаларда мазкур қонуниятларни босқичма-босқич ўрганиш жараёнида мантикий тафаккур қилиш ривожланади ва хулоса чиқариш маданияти шаклланади. Талабаларда **тафаккур, тасаввур ва** маданиятни шакллантиришда бирор илмий ва синергетик қонуниятни ифода этадиган фикрларни символик равишда тўғри ифодалай олишлари ва аксинча, символик равишда ифода қилинган қонуниятни ўз она тилларида ифода қила олишларига ўргатиш муҳим ўрин тутди.

г). Талабаларда тизим(система)лар назарияси ва ундан келиб чиқувчи объектив борлиққа система(мажмуи)ли ёндашув асосида қарашни тарбиялаш.

Ҳар бир ишда тизимлар назариясидан келиб чиқиш, биринчидан, ишни бир неча ўн баробар осонлаштиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетикада замонавий алоқа тизими ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша ишни бажариб ҳам бўлмайди. Таълим-тарбия жараёни ҳам ўта мураккаб бўлганлиги туфайли, тизимлар назариясидан фойдаланмай туриб, уни замонавий тарзда амалга ошириб бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни тўғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушунтиришни осонлаштиради ҳамда бериладиган билимни тез тушунтириб, тез ўзлаштириб, эсда узоқ сақлаб туришга хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида тизимлар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онгининг табиий фаолиятидан олинган. Бекорга уни органик усул дейилмаган[1].

Муаммо бўйича адабиётлар таҳлили:

Биринчи бор, бутун борлиқ катта ва кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (м.авв.490-430) айтиб кетган. У айтадики, **бутун нарса бўлингач, кўплаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади**[1]. Шу фикрга яқин фикрни қадимга юнон файласуфи Марк Аврелий Антонин ҳам айтган: **«Ҳамма нарса бир-бирига чатишиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади»**[1]. Бу икки аллома фикрларидан бутун дунё чексиз кўп, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни тизимлардан ташкил топганини англаса бўлади.

Ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўrsa бўлади. Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган. Бироқ оламни ихтиёрий, гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. Ўзлгимизга, яъни табиий моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.

Талабаларда илмий ва синергетик дунёқарашни шакллантиришга хизмат қиладиган тарбиявий машғулот лойиҳасининг моделини берамиз.

Муаммонинг ечими:

Жараёнини лойиҳалаш алгоритми. Модул – инновацион тарбия технологияни ташкил қилувчи таркибий бўлақларни ифода этувчи тушунча. Бу таркибий бўлақлар, яъни модуллар энг кичик модуллардан ҳамда уларнинг турли миқдордаги тўпламларидан иборат бўлади. Бунда энг кичик таркибий бўлақни энг кичик модул, бошқаларини эса ўз ичига қанча шундай модулни олишига қараб ўрта ва катта модуллар деб аталди. Модулли ўқитиш технологияси, мажмули ёндашувни ифодалайди.

Лойиҳа тузиш босқичлари ва бажариладиган амаллар:

Тарбия ўқув машғулотлари бир бутун деб қараб, мазмун ва ҳажми жиҳатидан катта ва ўрта модулларга ажратиш ҳамда катта модуллар мақсадларини белгилаймиз, катта модул таркибидаги ўрта модулларнинг мавзулари ва мақсадларини белгилаймиз, ўрта модулларнинг мақсадларини амалга оширишдан пайдо бўладиган кўникмаларнинг феъллар шаклидаги мажмусини тузиб чиқамиз, ўрта модул таркибида кичик модулларни ажратиш, мақсадларини аниқлаб ва уларга ажратилган вақтни белгилаймиз, кичик модуллардаги таянч тушунчалар ва назорат саволларини аниқлаб олинадимиз, кичик модулларда қўлланиладиган машғулот тури, типи ҳамда қўлланиладиган тарбия усули ва услубларини аниқлаб, ишлатадиган жойларини белгилаймиз, ва тарбия жараёнида фойдаланиладиган ахборот технологиялари, кўргазмалар, қуроқлар ва бошқа дидактик материаллар захирасидан муайян кичик модулларда фойдаланиладиганларини топиб, қўлланиш жойларини аниқлаш ҳамда ўрта модул мазмуни ва тарбия жараёнининг боришини ифода этувчи йўналтирилган матнни сценарийси шакллантирилади.

Талабалар онгида баркамоллик фазилатларини шакллантиришда синергетик дунёқараш ва умумсистемаларнинг ўрни бўйича тарбиявий машғулот лойиҳасининг модели

I. БИРИНЧИ МОДУЛ: “Ўзбекистон халқига хос баркамоллик фазилатлари синергетик дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида ва уларни ўзаро алоқадорлиги

1.1. Модулининг мақсади

Талаба инсонга энг зарур бўлган ижтимоий сифатларни билади, унинг элементлари: имон ва эътиқодли, ақлли, одоб ва ахлоқли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, миллий ғурури бор, ватанпарвар, байналмилал,

инсонпарвар, жасур, сабр-қаноатли ва саховатли каби тушунчаларни тушунади, Ўзбекистон халқига хос баркамоллик фазилатлари синергетик дунёқарашнинг таркибий қисми эканлигини тасаввур қилади ва улар орасидаги ўзаро алоқадорлик борлигини тушуниб, уларни тарбия амалиётида қўллай олиш кўникмаси шаклланади.

Изоҳ. Мақоланинг ҳажмини ҳисобга олган ҳолда, фақат биринчи катта модулни мазмуни берилди.

1.2. Модуллар номлари ва мақсадлари

Т/р	Кичик модуллар номи	Кичик модулларнинг мақсади
1.	Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг баркамол авлод фазилатлари ҳақидаги фикрлари	Талаба Ўзбекистонда 2014 йил – «Қонун устуворлигини таъминлаш, халқ хизматидаги давлат бошқарувини ташкил этиш» деб эълон қилиниб, энг эзгу ва энг улуғ мақсадимиз йўлида яна бир шахдам кадам ташланганлигини билади, бундан кўзланган мақсад, мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларнинг ўз ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқариши, мамлакатимиз йигит-қизларини ХХИ аср талабларига тўлиқ жавоб берадиган ҳар томонлама ривожланган шахслар этиб вояга етказиш учун зарур шарт-шароитлар ва имкониятларни яратишга қаратилгани тушунади. Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг баркамол авлод фазилатлари ҳақидаги фикр ва қарашларини таҳлил қила олади ва уларни

		тарбия амалиётида қўллай олиш кўникмаси шаклланади.
2.	Шарқ мутафаккирлари ва фалсафа ҳамда педагогикада баркамол шахс ҳақидаги қарашлари	Талаба ёзув пайдо бўлиши билан инсоннинг хатти-ҳаракат қоидалари жамланиб, муқаддас китоблар саҳифаларидан ўрин олганлигини билади, жаҳоннинг илк муқаддас китобларидан «Авесто»да, Қуръони каримда, Ҳадисларда , шунингдек, буюк алломаларимиз Абу Носир Форобий барча фанларга оид, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғонийлар, Закариё ар-Розий, Ибн Сино, Журжоний, Абу Райҳон Берунийларнинг асарларида инсоннинг маънавий камолот мезони, унинг тафаккур доираси, дунёқарашининг кенглиги, билимларнинг қай даражада эгалланганлиги кўрсатилганлигини ва диннинг таълимот нуқтаи назардан тушуниш кераклигини тушунади.
3.	Ўзбекистон халқига хос баркамоллик фазилатлари	Талаба инсонга энг зарур бўлган ижтимоий сифатларни билади, имон ва эътиқодли, ақлли, одоб ва ахлоқли, билимли, меҳнатсевар, соғлом, миллий ғурури бор, ватанпарвар, байналмилал, инсонпарвар, жасур, сабр-қаноатли ва саховатли каби фазилатлар эканлиги ва қолган кўпдан — кўп инсоний сифатларни тушунади, буларнинг унсурлари ҳисобланиши ҳамда инсоннинг ижобий ижтимоий сифатлари шарҳини таҳлил қила олади ва уларни тарбия амалиётида қўллай олиш кўникмаси

		шаклланади.
4.	Баркамол авлод фазилатларини шакллантиришда педагогик технологиянинг ўрни.	Талаба Ўзбекистон халқига хос баркамоллик фазилатлари бўйича тарбиявий ўқув машғулотлари лойиҳасини шакллантириш йўллари билди, тарбиявий ўқув машғулотлари лойиҳасини шакллантиришда синергетик дунёқарашнинг тамойиллари ва қонун-қоидаларига риоя қилишни тушунади, уларни ўзаро алоқадорлигини таҳлил қила олади ва уларни тарбия амалиётида қўллаш олиш қўникмаси шаклланади.

1.3. Кичик модуллар таянч тушунчалар ва улар асосида тузилган назорат саволлари

Т/р	Таянч тушунчалар	Назорат саволлари
1.	Шахс, ижтимоий моҳият, баркамол шахс, баркамол авлодни тарбияси, юксак маънавият, ҳазрати инсон, комил инсон,	1. Баркамол шахс деганда нимани тушунади? 2. Таълим жараёнида шахс қандай ролларни ижро этади? 3. Кишининг ижтимоий моҳияти деганда нимани тушунади? 4. Президентимиз ўз асарларида Маънавият тўғрисида фикрларни айтиб беринг? 5. ХХИ асрда Ўзбекистонга мос бўлган баркамол авлоднинг ижтимоий сифатлар ҳақидаги Президент И.Каримов фикрларини айтиб беринг? 6. «Биоижтимоий мавжудот» ҳақидаги

		фикрингизни шарҳланг? 7. Комил инсон ҳақидаги Президент И.Каримов таърифини айтиб беринг?
2.	«Авесто», Ҳадис, «Сунан», «Фозил одамлар шаҳри», «Қобуснома», «Бўстон», «Тасаввуф»,	1. Жаҳоннинг илк муқаддас китобларидан «Авесто»да ҳақида нималарни биласиз? 2. Ҳадис ёзувчилар сони кўп бўлишига қарамай ҳадисчилар ичида энг кучлиси ким бўлган? 3. Имом ат-Термизийнинг «Сунан» китобида нималар ёритилган? 4. Илм-фан ривожланиши нечта йўналиши бўлган? 5. Ўрта аср ижтимоий-фалсафий фикр тараққиёти мутафаккир Абу Наср Форобий ҳақида нималарни биласиз? 6. Абу Али ибн Сино баркамолликка эришишнинг биринчи мезони нимани назарда тутган? 7. «Темур тузуклари»нинг комил инсонни тарбиялашдаги аҳамиятини айтиб беринг?
3	Имон, эътиқод, ақл, одоб, ахлоқ, билим, меҳнатсевар, соғлом, миллий ғурур, ватанпарвар, байналмилал, инсонпарвар, жасур,	1. Ҳар бир инсон ақлли, ахлоқли, билимдон, оқил, доно, софдил, саховатли, сабр-қаноатли, адолатли, мурувватли, камтар, мард ва жасур бўлмоғи лозимлигини қайси аллома томонидан айтиб кетган? 2. Ҳикмат ва ваҳдат аҳиллар кимлар? 3. Имони мукаммал одам деганда кимни

	сабр-қаноат ва саховат	тушунаси? 4. Ислонни фақат шариатми, уни таълимот сифатида қабул қилиш мумкинми? 5. Ақл ва билим деганда нимани тушунаси? 6. Мутлақо соғ киши деб кимларни ҳисоблаш мумкин? 7. Миллат деганда деганда нимани тушунаси?
4.	Назария, системалар назарияси, мажмуа, мажму, квант назарияси, синергетика, замонавий дарс, лойиҳа	1. Системалар назариясини тушунтириб беринг? 2. «Мажмуа» ва «Мажму» тушунчалари фарқини айтиб беринг. 3. Мажмуи турлари, тамойилларини санаб беринг, уларни шарҳланг. 4. Мажмуи тушунчасини таълим жараёнига нисбатан қўланг. 5. «Квант назарияси» ва «Синергетика»нинг моҳиятини айтиб беринг. 6. Ҳар бир ишда мажмуилар назариясидан келиб чиқиш қандай натижа беради? Таълим жараёнида дарснинг ўрнини изоҳланг. 7. Замонавий дарсга қандай талаблар қўйилади?

Изоҳ. Кичик модуллардаги назорат саволларидан талабалар мустақил таълимида ҳам фойдаланадилар.

1.4. Назорат саволлари асосида тузилган тест

Т/р	Саволлар	Мумкин бўлган жавоблар	Тўғри

				жавоб
1.	Мустақил Ўзбекистон таълим соҳасида ислоҳотларни бошлаб юборилганлиги- нинг асосий сабаби нима?	1	Ривожланган мамлакатлардан андоза олингани.	3
		2	Техник тараққиёт натижасида ўқув воситаларни такомиллаштирилгани.	
		3	Кадрлар сифатига қўйиладиган талабларнинг ўзгарганлиги.	
		4	Давлат таълим стандартлари қабул қилингани.	
2.	Таълим миллий моделининг асосий таркибий қисми?	1.	Давлат ва жамият	4
		2	Таълим тизими	
		3	Шахс	
		4	Узлуксиз таълим	
3.	Педагогик технологияда шахс таълим жараёнида нимага айланади?	1.	Таълим жараёнининг объекти	
		2.	Таълим жараёнининг объекти ва субъекти	
		3.	Таълим жараёнининг субъекти	
		4.	Таълим жараёнининг субъекти ва объекти	
4.	Кишининг ижтимоий моҳияти деганда нимани тушунасиз?	1	Инсонга ато этилган ақл ва дилнинг қоинот – оламга боғлиқлиги, унинг шахсий ҳаёти давомида ортирган маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади.	3

		2	Инсонга ато этилган ақл ва дилнинг (олами суғор-кичик оламнинг) космос, коинот – оламга боғлиқлиги, унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуси тушунилади.	
		3	Инсонга ато этилган ақл ва дилнинг (олами суғор-кичик оламнинг) космос, коинот – оламга боғлиқлиги, унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади.	
		4	Инсонга ато этилган ақл ва дилнинг коинот – оламга боғлиқлиги, унинг шахсий ҳаёти давомида орттирган маънавиятининг мураккаб мажмуси тушунилади.	
5.	Инсоннинг илмий атамаси қандай айтилади?	1	Биоижтимоий мавжудот	2
		2	«Биосоциум»	
		3	“Хомо-сапиенс” — «Ақлли жонзот»	
		4	«Биосоциум» - “Ақлли жонзот	

1.5. Кичик модулларнинг машғулоти тури ва типи ҳамда унда қўлланиладиган педагогик усул ва услублар

Ўқув машғулотининг	Кириш, диалогли, кўргазмали, муаммоли маъруза

шакли	
Ўқув машғулотининг тури ва типи	Аралаш дарс; эгаллаш билимни кўникмага айлантириш
Қўлланиладиган усул ва услублар	Тушунтириш; айтиб бериш; иллюстрация; ФСМУ; муаммоли мунозара; кўргазмали, муаммоли маъруза, тест.
Таълим воситалари	PowerPoint дастурида ишланган тақдимот, ФЭТВ (фикрларни ёзиш ва тақдим этиш учун воситалар).
Таълим шакллари	Якка ҳолда, жамоавий, оммавий.
Ўқитиш шароитлари	Мультимедиа воситалари билан жиҳозланган аудитория.
Мониторинг ва баҳолаш	ФСМУ усули бўйича ёзма ишлар, кузатиш, мунозаралар давомида бериладиган жавоблар, тест.

**1.6. Кичик модулларнинг педагогик жараёнида фойдаланиладиган
ахборот технологиялар ва дидактик материаллар
ҳамда фаолият мазмуни**

Ўқитишнинг техник воситалари	Дидактик материаллар
Биринчи, иккинчи ва учинчи кичик модуллар давомида мавзуга мос слайдлар намоиш қилинади. Шунингдек, назорат саволлари ва шу саволлар асосида тузилган тест слайдлар орқали намоиш қилинади.	Педагогик технологияга оид дарсликлар, услубий қўлланмалар ва кўрсатмали куроллар

1.7. Мавзулари мазмунини ифода этувчи МАТН

Сценарийси берилади

Хулоса ва таклифлар. Таълим тизимини модернизациялаш Ўзбекистон Республикаси таълим тизими олдидан турган долзарб муаммолардан бири бўлиб, ўз ечимини янада таълим тузилмасини такомиллаштириш ва сифатини жаҳон андозалари талабига жавоб бера оладиган даражага кўтаришдан иборатлиги билан характерланади. Бу муаммоли вазифаларни бартараф этиш учун, Ўзбекистон таълимини жаҳон таълим стандартлари даражасига кўтариш услуб ва омилларини такомиллаштириш, олий таълим муассасаларида тайёрланаётган кадрларни рақобатбардошлигини ошириш каби устувор йўналишларни глобаллашувини тармоқларнинг интеграциялашуви асосида ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир.

Республика таълим-тарбия тизимига «Бутун ҳаёт давомида таълим олиш» концепциясини жорий этиш, унга биноан шахсни (яъни катта ёшдаги, ақлий заиф, ишсиз қолган ёки бошқа турга мансуб бўлиб, ўз вақтида таълим олишга эриша олмаган шахслар) умри давомида билим олиш ҳуқуқини кафолатлаш. Таълим беришнинг бу моделини мақсадли ва узлуксиз касбий таълим давлат дастурини ишлаб чиқишдан иборатдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. **Зиёмуҳаммадов Б., Тожиев М.** Педагогик технология – замонавий ўзбек миллий модели. – Т.: «Лидер Пресс», 2009. – 132 б.

2. **Тожиев М., Зиёмуҳаммадов Б.** Миллий педагогик технологиянинг таълим-тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. Монография /Т.: «MUMTOZ SO‘Z», 2010. – 271 б.

OLIY TA'LIMGA INNOVATSION YONDASHUVNING NAZARIY VA QIYOSIY JIHATLARI THEORETICAL AND COMPARATIVE ASPECTS OF THE INNOVATIVE APPROACH TO HIGHER EDUCATION

Raximov Zokir Toshtemirovich,

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston ta'lim tizimidagi amaldagi islohotlar doirasida innovatsion yondashuvlarning tatbiq etilishi, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, raqamlashtirish jarayonlari, ta'lim tizimida an'anaviy va innovatsion yondashuvlarning qiyosiy tahlili hamda ahamiyati talqin qilingan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, ta'lim, texnologiyalar, raqamlashtirish, pedagogika, iqtidor, talaba, tahlil, islohotlar, natija.

Аннотация. В данной статье рассматриваются внедрение инновационных подходов в рамках текущих реформ в системе образования Узбекистана, современные образовательные технологии, процессы оцифровки, сравнительный анализ и значение традиционных и инновационных подходов в системе образования.

Ключевые слова: инновации, образование, технологии, цифровизация, педагогика, талант, студент, анализ, реформы, результат.

Annotation. In this article, the implementation of innovative approaches within the framework of current reforms in the educational system of Uzbekistan, modern educational technologies, digitization processes, comparative analysis and significance of traditional and innovative approaches in the educational system are interpreted.

Key words: innovation, education, technology, digitization, pedagogy, talent, student, analysis, reforms, result.

Kirish. Respublikamizda XXI asrda bilim va mahorat asosiy kapital sifatida qaralmoqda. Shuning uchun ta'lim sohasida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion yondashuv – bu an'anaviy metodlardan farqli ravishda, bilim oluvchilarni faol ishtirok ettirishga, muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan usullar majmuasidir. Bunda asosiy e'tibor

ta'lim sifati, shaffofligi, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan. So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim sohasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar asosida maktab va oliy ta'lim muassasalarida innovatsion pedagogik texnologiyalar joriy etilmoqda.

Innovatsion yondashuvlar ta'lim jarayonini samarali, qiziqarli va ijodiy qiladi. Ular orqali talabalar nafaqat bilim, balki hayot uchun muhim ko'nikmalarni ham egallashadi. Ta'lim tizimidagi innovatsiyalar kelajakda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda ta'lim tizimini innovatsiyalar orqali rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar joriy qilinmoqda. Bu islohotlar ta'limning barcha darajalarini qamrab olib, zamonaviy texnologiyalar va pedagogik yondashuvlarni tatbiq etishni o'z oldiga maqsad qiladi.

Asosiy qism. O'zbekistonda ta'lim sohasidagi islohotlar keng qamrovli va tub o'zgarishlarga yo'naltirilgan. Bu islohotlar mamlakatning barqaror rivojlanishi, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash va global ta'lim standartlariga moslashishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Innovatsion ta'lim – bu yangi metodlar, texnologiyalar va yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonidir. Uning asosiy vazifasi — talabalarda mustaqil fikrlash, kreativlik va innovatsion yechim topish qobiliyatini shakllantirish. Innovatsion ta'lim shakllariga raqamli ta'lim (onlayn platformalar, AR/VR texnologiyalari); STEAM yondashuvi (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika integratsiyasi); flip-klass (Flipped klassrum) modeli; personallashtirilgan ta'lim kabilar kiradi.

Ta'limni raqamlashtirish global tendensiyaga aylangan. Elektron ta'lim platformalari (masalan, Coursera, Moodle, Khan Academy) o'qitish jarayonini samarali va qulay qiladi. O'zbekistonda ham "ZiyoNet", "UZedu" kabi platformalar orqali elektron ta'lim rivojlanmoqda. Raqamlashtirish orqali: talabalar ma'lumotni istalgan vaqtda va joyda olishi mumkin, talabalar darsni interaktiv formatda o'ta oladi, bilim sifatini baholash avtomatlashtiriladi. O'zbekiston ta'lim tizimida innovatsiyalar sifatida: maktablarda elektron kundalik (my.maktab.uz);

OTMLlarda kredit-modul tizimi; ustozlar uchun qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarining raqamlashtirilishini e'tirof etish mumkin [1].

O'zbekistonda ta'lim sohasida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar:

1. Ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan davlat siyosati
2. Maktabgacha ta'lim tizimi islohotlari
3. Umumiy o'rta ta'limdagi islohotlar
4. Kasb-hunar ta'limi va texnikumlar
5. Oliy ta'lim tizimidagi islohotlar
6. Pedagoglar malakasini oshirish va qadr-qimmatini ko'tarish
7. Raqamli ta'lim va innovatsiyalar

O'zbekiston ta'lim tizimida innovatsiyalar:

1. Raqamlashtirish va elektron ta'lim platformalari
2. STEAM ta'lim modeli
3. Interaktiv ta'lim texnologiyalari
4. Flipped klass (Flipped Classroom)
5. Masofaviy ta'lim
6. Pedagoglarning malakalarini oshirish va ta'limdagi innovatsiyalar
7. Ta'limdagi xiyolchan va real modellashtirish
8. Ta'limda davlat-xususiy sheriklik

O'zbekistonda ta'lim tizimini rivojlantirishda innovatsion texnologiyalar va metodologiyalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamlashtirish, interaktiv ta'lim, STEAM, AR/VR va masofaviy ta'limga o'tish kabi yangi yondashuvlar ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Bu islohotlar O'zbekistonning global ta'lim maydonida raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi [4].

Innovatsion yondashuv – bu an'anaviy metodlardan farqli ravishda, bilim oluvchilarni faol ishtirok ettirishga, muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishdir. Innovatsion yondashuv ta'limda yangi, zamonaviy va samarali usullarni qo'llashdir bo'lib, undan maqsad bilim oluvchilarni faol ravishda

jarayonga jalb etish, ularda muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash va mustaqil o'ylash qobiliyatlarini rivojlantirish [3].

An'anaviy ta'limda talabalar ko'proq passiv ishtirokchilar bo'lib, o'qituvchilar o'quv materialini berish va o'z bilimlarini talabaga o'tkazishga e'tibor qaratsa, innovatsion yondashuvlarda talabalar aktiv rol o'ynaydi. Bu yondashuvlar ularni mustaqil izlanishga, muammolarni yechishga, yangicha fikrlashga va jarayonda o'zaro hamkorlik qilishga yordam beradi [2].

Innovatsion yondashuvning ba'zi asosiy jihatlari:

- faol o'qitish: talabalar o'quv jarayoniga faol ishtirok etadi, hamkorlik va bahslashuv orqali o'rganadilar.
- motivatsiyani oshirish asosida o'qitish: talabalar real muammolarni hal qilish uchun o'z bilim va ko'nikmalarini qo'llashadi.
- kreativ va ijodiy fikrlash: talabalar yangi g'oyalar, yechimlar va strategiyalar ishlab chiqadilar.
- texnologiyalardan foydalanish: zamonaviy o'quv platformalari, augmentlangan va virtual reallik, interaktiv dasturlar orqali talabalarga ta'lim berish.

Bu yondashuvlar ta'limning samaradorligini oshirish, talabalarda innovatsion yondashuv ko'nikmalarini shakllantirish va ularni hayotga tayyorlashga yordam beradi.

Natijalar va muhokamalar. Ta'limga innovatsion va an'anaviy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish, ularning o'zaro farqlarini va har birining afzalliklarini tushunishga yordam beradi. Quyida ushbu ikki yondashuvning asosiy jihatlari, ularning afzalliklari va kamchiliklari taqdim etilgan [5].

1. Aniqlash va umumiy tavsif:

An'anaviy ta'lim yondashuvi — bu klassik pedagogik metodlar va uslublarga asoslangan ta'lim tizimi bo'lib, o'qituvchi va talaba o'rtasidagi markazlashgan, passiv bilim olish usullarini o'z ichiga oladi. Bu usulda talaba asosan o'qituvchidan ma'lumot oladi, darslarda ko'proq leksiya va amaliy mashg'ulotlar o'tkaziladi.

Innovatsion ta'lim yondashuvi — bu zamonaviy, yangi pedagogik texnologiyalar va metodikalarni qo'llashga asoslangan ta'lim usullaridir. Unga faol ishtirok, mustaqil izlanish va problemali o'qitish usullari kiradi. Bu usulda talaba o'quv jarayonida faol qatnashadi va o'rganish jarayonida muammolarni hal qilishga urinishadi.

2. Ta'lim jarayoni va faollik darajasi:

An'anaviy yondashuvda: odatda talaba passiv ishtirokchi bo'lib, o'qituvchidan bilimlarni qabul qiladi; dasturlar va o'quv materiallari asosan kitoblarga va o'qituvchining dars tartibiga bog'liq; talaba faqat o'qituvchining o'qitganini o'rganadi va aniq yo'nalish bo'yicha bilim oladi.

Innovatsion yondashuvda: talaba ta'lim jarayonida faol ishtirok etadi, o'qituvchi esa yo'nalish ko'rsatuvchi va yordamchi rolini o'ynaydi; ushbu yondashuvda ta'lim jarayoni interaktiv bo'ladi, internet-resurslar, onlayn platformalar, videolar, multimedia materiallar va virtual texnologiyalardan foydalaniladi; talabalar har xil manbaalardan ma'lumot izlashadi, yoki aniq muammolarni hal qilishda kreativ yondashuvlarni qo'llashadi [7].

3. Metod va vositalar:

An'anaviy ta'limda: o'qituvchi darsni to'liq rahbarlik qiladi, ko'pincha leksiya berish usuliga tayaniladi; ta'limning asosiy vositasi — daftari, kitoblar va an'anaviy o'quv materiallari; baholash yoshlar uchun standartlashtirilgan testlar va imtihonlarga asoslangan.

Innovatsion ta'limda: o'qituvchi talabalarning mustaqil ishlashini rag'batlantiradi, kollaboratsiya va interaktiv mashg'ulotlar ko'pincha amalga oshiriladi; multimedia, internet-resurslar, augmentlangan va virtual reallik texnologiyalari kabi zamonaviy vositalar qo'llaniladi; baholash talabalarning individual ishlarni, proyektlar va amaliy ishlarni baholash orqali amalga oshiriladi.

4. Maqsad va natijalar:

An'anaviy ta'limning maqsadi: talabalarga muayyan bilimlarni berish, ularni standartlashtirilgan testlar orqali baholash; talabalarning nazariy bilimlari, qoidalar va formulalarni egallashga asoslangan.

Innovatsion ta'limning maqsadi: talabalarda mustaqil fikrlash, kreativlik va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish; talabalarni hayotga tayyorlash, ijodiy va yoshlarning jamiyatdagi talablarga moslashishini ta'minlash; ijodiy, texnik va muammolarni yechish uchun zarur ko'nikmalarni shakllantirish.

5. Pedagogning roli:

An'anaviy ta'limda pedagogning roli asosan darslarni yetkazish, ma'lumotlarni taqdim qilish va aniq yo'nalishda o'qitishdan iborat.

Innovatsion ta'limda pedagogning roli talabalarga yo'l ko'rsatuvchi, ularni samarali o'rganishga va muammolarni hal qilishga yordam beradigan, motivlashtiruvchi va rahbarlik qiluvchi bo'ladi. Pedagog talabalarga tanqidiy fikrlashga, ijodiy ishlashga va mustaqil tadqiqotlar olib borishga ilhom beradi.

6. Ta'lim natijalari va ishonchli baholash

An'anaviy ta'limda baholash odatda standart testlar va imtihonlar orqali amalga oshiriladi. Buni talabalarning bilim darajasini aniqlash uchun ishlatish mumkin, lekin unda ijodiy va muammo yechish qobiliyatlarini baholashga e'tibor berilmaydi [6].

Innovatsion ta'limda baholash ko'proq individual va amaliyotga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarning kreativ ishlarni, amaliy loyihalarni va ijodiy yechimlarni baholashga asoslanadi.

7. Afzalliklar va kamchiliklar

An'anaviy ta'limning afzalliklari: ta'lim tizimi sodda va tushunarli; ko'pincha uzoq yillar davomida sinab ko'rilgan; talabalar uchun normativlar va baholash jarayoni aniq.

- Kamchiliklari: passiv talaba rolining kuzatilishi; ijodiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga e'tibor kam.

Innovatsion ta'limning afzalliklari: talabalarning mustaqil fikrlash, ijodiy ishlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish; zamonaviy ta'lim vositalari va texnologiyalardan foydalanish; ta'lim jarayoni interaktiv va qiziqarli.

- Kamchiliklari: o'qituvchi va talabalar uchun tayyorgarlikni talab qiladi; ba'zi hollarda, amaliyotga qo'llanish uchun yetarlicha resurslar va vositalar yo'q.

Bunda innovatsion va an'anaviy yondashuvlar orasidagi asosiy farqlar va o'xshashliklar ko'rsatilgan (1-jadval).

1-jadval.

Innovatsion yondashuv va an'anaviy yondashuvlarning qiyosiy tahlili

Jihat	An'anaviy yondashuv	Innovatsion yondashuv
<i>Ta'lim jarayoni</i>	Odatda o'qituvchi darsni rahbarlik qiladi, talabalar passiv.	Talabalar faol qatnashadilar, o'qituvchi yordamchi rolini o'ynaydi.
<i>O'qituvchi va talaba munosabati</i>	O'qituvchi - bilim yetkazuvchi, talaba - qabul qiluvchi.	O'qituvchi - yo'naltiruvchi, talaba - mustaqil va ijodiy fikrlaydi.
<i>O'qitish usullari</i>	Leksiyalar, seminarlar, amaliyotlar, an'anaviy o'qitish usullari.	Interaktiv mashg'ulotlar, onlayn platformalar, muammo yechish, proyektlar.
<i>Texnologiyalardan foydalanish</i>	Kam foydalaniladi, asosan an'anaviy o'quv materiallari (kitoblar, daftarlar).	Zamonaviy texnologik vositalar (interaktiv doskalar, AR/VR, onlayn platforma).
<i>Faollik darajasi</i>	Passiv ishtirok, asosan o'qituvchi ma'lumotni yetkazadi.	Faol ishtirok, talabalar mustaqil izlanish va kreativ ishlashga jalb etiladi.
<i>Metod va vositalar</i>	An'anaviy dars materiallari, kitoblar, testlar, imtihonlar.	Multimedia, onlayn resurslar, interaktiv platformalar, qo'llanmalar.
<i>Ma'lumotni yetkazish usuli</i>	O'qituvchi leksiya o'qib, materialni taqdim qiladi.	Talabalar materialni faol o'rganishadi, diskussiyalar, amaliy mashg'ulotlar orqali.
<i>O'qitishdagi muammolar</i>	Muammolarni hal qilishga kam e'tibor, faol ijodiy ishlash	Talabalarga muammolarni hal qilish va ijodiy fikrlashga

Jihat	An'anaviy yondashuv	Innovatsion yondashuv
	yo'q.	o'qitish.
<i>Baholash usullari</i>	Standartlashtirilgan testlar va imtihonlar.	Individual ishlar, proyektlar, ijodiy va amaliy baholash.
<i>Talabalarning o'qishdagi roli</i>	Passiv, ta'limning asosiy manbaidan bilim olish.	Faol, mustaqil, ijodiy fikrlash va amaliyotga yo'naltirilgan.
<i>Maqsad</i>	Belgilangan bilimlarni taqdim etish.	Talabalarda ijodiy fikrlash, muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish.
<i>Pedagogning roli</i>	O'qituvchi dars o'tkazuvchi, bilim yetkazuvchi.	O'qituvchi yo'naltiruvchi, motivator va yordamchi.

Xulosa. Innovatsion yondashuvlarning afzalliklari talabalarda faollik, ijodiy va mustaqil ishlashga qaratilgan bo'lib, har tomonlama o'sishga yo'naltirilgan. An'anaviy yondashuv esa ko'proq ma'lumotni yozma va nazariy ravishda yetkazishga va standartlashtirilgan baholash tizimidan foydalanishga asoslangan.

Innovatsion va an'anaviy ta'lim yondashuvlari o'rtasidagi asosiy farqlar ta'lim jarayonining strukturasi, faollik darajasi va baholash usullarida namoyon bo'ladi. Innovatsion yondashuvlar talabalarda yangi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam bersa, an'anaviy yondashuvlar esa nazariy bilimlarni tushunishga, dastlabki tajribani shakllantirishga qaratilgan. Zamonaviy ta'limda har ikki yondashuvni o'zaro muvofiqlashtirish va integratsiyalashtirish eng samarali natijalarga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Александрова, В.Г. Инновационные идеи педагогики сотрудничества в современном образовательном процессе: учебное пособие / В.Г. Александрова, Е.А. Недрогайлова. – М., 2011. – 92 с.

2. Инновационные подходы и технологии в общем и профессиональном образовании: учебно-методическое пособие. – М.: Курск: МПГУ, РОСИ, 2018. – 226 с.
3. Muslimov N.A., Raximov Z.T., Xo‘jayev A.A., Yusupov B.E. Ta’lim texnologiyalari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent “Vorisi” nashriyoti – 2020. 192 b.
4. Пац М.В., Медведев В.А. Инновационность субъекта образования как одна из целей модернизации высшего профессионального образования //Дискуссия, 2014. – № 5 (46). С . 148–152.
5. Подымова Л.С. Инновационность субъекта образования в контексте модернизации высшего педагогического образования //Педагогическое образование: вызовы XXI века. – М.:МПГУ, МАНПО, 2015.– С.32-37.
6. Подымова Л.С. Психолого-педагогическая инноватика: личностный аспект. – М.: Прометей, 2012. –210 с.
7. Подымова Л.С., Духова Л.И. Инновационная образовательная среда как средство развития профессионализма педагога//Высшее образование сегодня. – 2018.– № 1.– С. 7–12.

TA’LIM SIFATINI BOSHQARISHNING ASOSIY OMILLARI

*Abduraimov Sherali Saydikarimovich,
Pffd (PhD), professor
Renessans ta’lim universiteti
sheraliabduraimov1981@gmail.com;*

Annotatsiya

Maqolada sifat, ta’lim sifati, ta’lim sifatini boshqarish tushunchalari izohlangan. Ta’lim sifatini ta’minlash bosqichlari va yo‘nalishlari, ta’lim sifatini boshqarishning asosiy omillari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *sifat, ta’lim sifati, ta’lim siatini boshqarish, baholash mezonlari, faoliyat samaradorligi.*

Annotation

The article explains the concepts of quality, quality of education, quality of education management. The stages and directions of ensuring the quality of education, the main factors of the management of the quality of education are analyzed.

Key words: *quality, quality of education, management of education, evaluation criteria, activity efficiency.*

Hozirgi kunda dunyo ta'lim tizimi tobora murakkablashib bormoqda, shitob bilan o'zgarib borayotgan jamiyatda o'ziga nisbatan qo'yilayotgan talablar asosida faoliyat ko'rsatishiga to'g'ri kelmoqda. Ayni paytda ta'lim tizimidan tashqarida va ichida uning ish usullari va natijalarida sifat o'zgarishlari uchun imkoniyat yaratuvchi pedagogik, boshqaruv yangiliklari paydo bo'lmoqda. Bularning hammasi ta'limni va uning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan sifatini boshqarish masalalarining murakkablashuviga olib keladi va ularni hal qilishning yangi, ilmiy asoslangan usullariga ehtiyoj tug'diradi.

Ta'lim sifatini boshqarish – bu ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini rejalashtirish, tashkil etish, monitoring qilish va baholash orqali ta'lim beruvchi hamda ta'lim oluvchilar faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan tizimli jarayondir.

Sifat – bu murakkab filosofik, iqtisodiy va sotsial tushuncha bo'lib, u ko'plab ta'riflar orqali beriladi.

Mahsulot sifati – mahsulot xossalari to'plami bo'lib, uning qanday maqsadda ishlab chiqilganligiga mos aniq bir talabni qondirishga yaroqligini belgilaydi.

Sifat – mahsulot, ob'ekt yoki xizmatlarni xossa va xarakteristikalarini to'plami bo'lib, shartli, ko'zda tutilgan yoki o'rnatilgan talabni qondirish qobiliyatini beradi.

“Sifat” deganda umumiy ma'noda, predmetni xarakterlovchi xossalarning iste'molchini ma'lum talab va ehtiyojlarini qondirish tushuniladi. Demak, sifat kompleks, keng tushuncha.

Ta'lim sifati - kasbiy anglashning kompleks tavsifi bo'lib, zamonaviy rivojlanish bosqichida iqtisodiy taraqqiyot talablariga mos kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli yurituvchi mutaxassis qobiliyati va ish faoliyati bilan belgilanadi.

Ta'lim sifatini ta'minlash jamiyatning ijtimoiy buyurtmasi bo'lgan zamonaviy, yetuk kadrlar tayyorlash jarayoni samaradorligini belgilab beruvchi omili sifatida ijtimoiy-iqtisodiy soha taraqqiyotida muhim ahamiyatga egadir.

Ta'lim sifatini ta'minlashda quyidagi muammolarni hal etish lozim bo'ladi:

Ta'lim sifatini ta'minlash muammolari	Ta'lim sifatini ta'minlash yo'llari
Nimani o'qitamiz?	Sifatli o'quv reja va dasturlar
Kimni o'qitamiz?	Ta'lim oluvchilarning bilim darajalari
Ular o'qishni hohlashadimi?	Ta'lim oluvchilarning motivatsiyasini uyg'otish
O'qitish qanday ta'minlangan?	Ta'lim uzviyligi va uzluksizligi
Kim o'qitadi?	Ta'lim beruvchilar kompetensiyasi
Ular o'qitishni hohlashadimi?	Ta'lim beruvchilarning motivatsiyasini uyg'otish
Qanday o'qitishadi?	Ta'lim texnologiyalari
Bilim va ko'nikmalar qanday tekshiriladi?	Monitoring qilish, nazorat qilish va baholashning turli usul va vositalari
Ta'lim sifati qanday boshqariladi?	Ta'lim sifatini boshqarish departamentlari

Ta'lim sifatini boshqarish ta'limni boshqarishning umumiy tuzilmasi tarkibiga kiradi va uning samaradorligi ta'limning umumiy boshqaruvini sezilarli darajada oshishini ta'minlashi mumkin bo'lgan tuzilma hisoblanadi. Shuning uchun ham ta'lim sifati menejmenti ta'lim tizimidagi boshqaruv faoliyatining mavjud nazariyasi va amaliyotini muhim elementlar bilan to'ldiradi va samarali natijaviyligini ta'minlaydi.

Soʻnggi yillarda mamlakat hamda xorijiy tadqiqotchi-olimlar tomonidan taʼlim sifatini boshqarishning mohiyati, ijtimoiy-pedagogik va psixologik xususiyatlari, taʼlim sifatini oshirish omillari, xususan, davlat, jamiyat, taʼlim muassasasi rahbariyati hamda pedagogik jamoaning taʼlim, unga muvofiq ravishda kadrlar tayyorlash jarayonining sifatini oshirishdagi faoliyati, taʼlim sifatini nazorat qilish, baholash va monitoringini amalga oshirish yoʻnalishlarida soha olimlari tomonidan keng miqyosda tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Taʼlim sifatini boshqarishda quyidagi asosiy omillarga asoslanilishi maqsadga muvofiq:

- Davlat taʼlim standartlari, malaka talablari, oʻquv rejalari va dasturlarini ishlab chiqish va takomillashtirish;
- Taʼlim sifatini baholash mezonlarini belgilash;
- Pedagogik kadrlarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish;
- Innovatsion taʼlim texnologiyalarini joriy etish;
- Raqamli taʼlim texnologiyalaridan foydalanish;
- Taʼlim oluvchilar bilimlarini baholash tizimini takomillashtirish;
- Pedagoglar faoliyatini baholash mexanizmini joriy etish;
- Ota-onalar va jamoatchilik fikrini oʻrganish;
- Taʼlim muassasalarini akkreditatsiyadan oʻtkazish va reytingini aniqlash;
- Taʼlim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash;
- Taʼlim sifatini boshqarishda xalqaro standartlar (PISA, TIMSS, TALIS) va tajribalarni joriy etish;
- Xorijiy taʼlim muassasalari va ekspertlari bilan hamkorlik qilish.

Taʼlim muassasalarida taʼlim sifatini boshqarish orqali pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishni, demokratik, insonparvarlik tamoyillarga asoslangan taʼlim boshqaruvini shakllantirish zarurligini talab qilmoqda. Shunda kelib chiqqan holda, taʼlim sifatini boshqarish – taʼlim oluvchilar bilimining halqaro davlat standartlariga mosligi, turli darajalardagi taʼlim muassasasi sifat natijaviyligi, muassasaning muvaffaqiyatli faoliyati, shuningdek, taʼlim jarayoni

ishtirokchilarining innovatsion ta'lim xizmatlari sifatini ta'minlashdagi faoliyati natijasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraimov Sh.S. Oliy ta'lim muassasalarida pedagog xodimlar faoliyat samaradorligini baholash – ta'lim sifatini ta'minlashning muhim omili sifatida // «Universitet 4.0: ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalar va zamonaviy tendensiyalar» xalqaro ilmiy va ilmiy-texnikaviy anjuman materiallari, Yangi asr universiteti, Toshkent. 2023 y. 509-513 b.
2. Mirsolieva M.T. Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: Ped. fan. dokt. ... diss. – T.: 2019. – 218 b.
3. Toshtemirova S.A., L.G'.Muxammadiyev // Ta'lim sifati boshqaruvi va bu yo'nalishdagi xalqaro modellarning o'ziga xos xususiyatlari. Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 3 | 2021.
4. Yuldashev M.A. Xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirishda ta'lim sifati menejmentini takomillashtirish: Avtoref. dis. ... ped. fan. dok. – Toshkent: 2016.
5. Аристов О. В. Управление качеством: Учеб. пособие для вузов. -М: ИНФРА-М, 2006. - 240 с.

SCOPUS VE WOS İNDEKSLİ DERGİLERDE MAKALE YAYIMLAMA STRATEJİLERİ*

*ALPTEKİN, Musa Yavuz,
Sosyoloji Doktoru, Doçent,
Karadeniz Technical University;
Tashkent Journalism and Mass Communication University
m.yavuzalptekin@gmail.com*

Özet

* Bu makalede yazılanlar, Türkiye mahreçli ve biri TR Dizinli, iki akademik dergide editörlük icra eden yazarın on yıllık deneyimlerine ve 20 yıllık akademik hayatında edindiği indeksli ve ulusal dergilerdeki makale başvuru ve yayın süreçlerindeki tecrübelerine dayanmaktadır. Yazarın 70'ten fazla makale, kitap bölümü ve sempozyum bildirisinin yanı sıra beşi telif, 18'i kendi editörlüğünde toplam 23 kitabı bulunmaktadır. 2003 yılından beri sırasıyla Amerika (ilki Baltimore 2003, ikincisi Denver 2010), Malezya (Kuala Lumpur 2013), İngiltere (Birmingham 2017), Almanya (Essen 2021) ve en son Özbekistan'da (Tashkent 2023-2025) akademik araştırma yapmış ve ders verme faaliyetinde bulunmuştur.

Kabaca son on yılda indexli dergiler akademik atama ve yükseltmelerde son derece belirleyici bir hale geldiler. Devlet üniversiteleri atama ve yükseltmelerde indeksli dergilerde yayımlanmış en az bir makale şartı koşarken; özel üniversitelerin çoğu akademik personelinden her yıl en az bir indeksli makale talep edebilmektedir. Bu durum, görece az sayıdaki indeksli dergi üzerinde çok ciddi bir makale akışı baskısı yapmaktadır. Nitekim birçok dergi her sayısı için en az yüz makale almakta ama bunların en fazla yüzde 10 ila 20'sini yayımlayabilmekte, dolayısıyla geriye kalan yüzde 80 ila 90'ını reddetmek zorunda kalmaktadır. Bu retlerin de hepsi hakemlik aşamasında gerçekleşmemekte, hatta kahir ekseriyeti daha hakemlik süreci başlamadan Dergi Yayın Kurulu aşamasında gerçekleşmektedir. Zira dergilere gelen makalelerin tamamı hakemlere gönderilse hem hakem bulma sorunu içinden çıkılmaz bir hale gelecektir ve hem de hakemlerin çoğu makaleye ret yerine majör de olsa düzeltme verme eğiliminde olduklarından dolayı, dergi yayın süreci bir krizin içeni girecektir.

Hasılı WoS ve Scopus dergilerde makale yayımlatmanın stratejileri çok farklı açılardan bakılarak belirlenebilir ama hangi açıdan bakılırsa bakılsın sonuçta aynı hususlara vurgu yapılmak zorunda kalınacaktır. Mesela azınlıkta olan bazı yazarlar önce dergi belirleyip, sonra derginin yayın ilgi alanına göre makale yazma eğilimindedirler. Bu yöntem oldukça marjinal bir yöntem olsa da pekala sonuç verebilmektedir. Bununla birlikte akademisyenlerin çoğu kendi ilgi alanına uygun makaleler yazmakta ve daha sonra bu makaleye uygun indeksli dergi arayışına çıkmaktadırlar ki, daha doğal olan yol da bu yoldur. Bu ikinci yol yani doğal seyir kapsamında belirtilirse, indeksli dergilerde makale yayımlatmanın stratejileri 10 başlık altında toplanabilir.

1) *Makale yazılacak konunun seçimi: Her akademisyenin ilgi alanı içinde yüzlerce makale yazılabilecek konu başlığı bulunabilir. Bunlardan en ilginç, en popüler ve en fazla atıf alabilecek konuyu seçmek ve bu konuyu yazmak en hayati konudur. Zira makaleyi çok iyi yazılsa da, konu uygun olmasa metnin kıymeti sınırlı kalacaktır. Tersine eğer isabetli bir konu ortalama düzeyde bir kalite ve*

teknikle bile yazılırsa, indeksli dergilerde yayımlanma ihtimali daha yüksek olacaktır.

2) Makalenin bütün unsurlarının eksiksiz metin içinde bulunması: Bu durum derleme ve araştırma makaleleri için farklılık arzeder. Araştırma makalelerinde ilave olarak metodoloji bölümü, verilerin analizi, yorumu ve son olarak tartışma bölümü bulunmak zorundadır.

3) Makalenin dergi yazım kurallarına uyarlanmış olması: Her derginin farklı bir yazım, atıf ve kaynakça gösterme formatı vardır. Genellikle dergiler metin içi atf sistemi olan APA'yı kullanmaktadırlar. Bunun da altıncı sürümü daha yaygındır. Tarih ve ilahiyat gibi bazı sosyal bilim alanları hala dipnot sistemini tercih etmektedirler. Zira fazla sayıda dipnot verme ve açıklama yapma zorunluluğu bunu gerekli kılabilmektedir.

4) Dergi seçimi: Dünyada binlerce scopus ve wos indeksli dergi bulunmaktadır. Bununla birlikte Asya ülkelerindene akademisyenlerin özellikle İngiltere, Hollanda ve Amerika'daki dergilerde makale yayımlatmaları oldukça zordur. Hassaten başlangıç aşamasında bu ülkeler yerine Doğu Avrupa ülkelerinden, Hindistan ve Çin menşeli indeksli dergi seçimi daha isabetli olacaktır.

5) Makalenin seçilen dergiye yüklenmesi: Çok az sayıda bazı dergiler mail adresi üzerinden makale başvuru alsa da, kahir ekseriyet bir makale başvuru sistemi üzerinden bunu kabul etmektedir. Bu da ilgili sistemde bir hesap açmayı ve yazara ait bu hesap dahilinde makale başvuru yapmayı gerekli kılmaktadır. Yazarın her derginin kendi sisteminden ayrı ayrı bir hesap açması gerekecektir. Elsevier, Springer, Taylor&Francis gibi sistemleri kullanan dergiler için ortak hesap bilgileri ile makale yükleme yapılabilir. Mesela Türkiyede Dergipark'ta hesap oluşturarak teknik olarak üç bine yakın dergiye makale yüklemesi yapabilecek hale gelinebilir.

Sonuç olarak bu beş maddenin kendi içinde en az üçer beşer tane alt başlığı ve stratejisi bulunmaktadır ve bütün bu stratejiler bilindiğinde ve titizlikle

uygulandığında bir makalenin indeksli dergilerde yayımlanma potansiyeli ve ihtimali yükselmektedir. Tebilğımızde bu stratejiler detaylı bir şekilde verilecektir.

Anahtar kelimeler: *İndeks, İndeksli Dergi, Scopus, Web of Science, İndeksli makale yayımlatma stratejileri.*

Abstract

Over the past decade, indexed journals have become extremely decisive in academic appointments and promotions. State universities require at least one publication in an indexed journal for appointments and promotions, while most private universities may demand at least one indexed publication per year from their academic staff. This has put significant pressure on a relatively small number of indexed journals in terms of the volume of submissions. Indeed, many journals receive at least one hundred manuscripts per issue, but can only publish about 10 to 20 percent of them, meaning they have to reject the remaining 80 to 90 percent. These rejections do not all happen during the peer review process; in fact, the vast majority occur even before the manuscript reaches the peer review stage, during the Journal Editorial Board review. This is because if all submitted manuscripts were sent to peer reviewers, finding enough reviewers would become an insurmountable problem. Moreover, most reviewers tend to request major revisions instead of outright rejections, which would cause the journal's publication process to become a crisis.

In short, strategies for publishing articles in WoS and Scopus indexed journals can be determined from various perspectives, but no matter the angle, the same key issues must be emphasized. For example, some minority authors tend to select a journal first and then write their article according to the journal's publishing interests. While this method is quite marginal, it can still be effective. On the other hand, most academics write articles that align with their own research interests and then look for suitable indexed journals for publication,

which is the more natural approach. This second path, i.e., the natural course, can be summarized in ten main strategies for publishing in indexed journals.

1) *Choosing the topic for the article:* Every academic has hundreds of potential topics within their area of interest that could be developed into articles. Selecting the most interesting, popular, and potentially high-impact topic is crucial. Even if the article is well-written, if the topic is not suitable, its value will remain limited. On the other hand, if the topic is well-chosen, even an article written with average quality and technique has a higher chance of being published in indexed journals.

2) *Ensuring that all components of the article are included in the text:* This requirement varies for review and research articles. Research articles, in addition to the introduction, must include a methodology section, data analysis, interpretation, and finally a discussion section.

3) *Adhering to the journal's submission guidelines:* Each journal has its own writing, citation, and reference formatting rules. Most journals use the APA citation style, often the sixth edition. Fields like history and theology may still prefer the footnote system, as the necessity to provide numerous footnotes and explanations makes it more practical.

4) *Choosing the right journal:* Thousands of Scopus and WoS indexed journals are published worldwide. However, it is particularly difficult for academics from Asian countries to get articles published in journals based in the UK, the Netherlands, and the United States. Especially in the early stages of one's academic career, it may be more appropriate to choose indexed journals from Eastern European countries, India, and China.

5) *Uploading the article to the selected journal:* While a very small number of journals accept submissions via email, the vast majority use an online submission system. This requires creating an account on the respective system and submitting the article through that account. Authors will need to create separate

accounts for each journal's submission system. However, for journals using systems like Elsevier, Springer, or Taylor & Francis, it is possible to submit articles using a shared account for multiple journals. For example, in Turkey, by creating an account on DergiPark, an author can upload articles to nearly three thousand journals.

In conclusion, these five points each have at least three to five sub-strategies, and by understanding and meticulously applying these strategies, the potential and likelihood of getting an article published in indexed journals will increase. These strategies will be detailed in our future discussions.

Keywords: Index, Indexed Journal, Scopus, Web of Science, Article publication strategies with index.

**YOSH MUTAXASSISLARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA
MUAMMOLI O'QITISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH
USE OF TRAINING TECHNOLOGY FOR YOUNG PROFESSIONALS IN
PREPARATION FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES**

Maxkamova Muborak Yusupovna
Renessans ta'lim universiteti
"Pedagogik ta'lim va Psixologiya" kafedrasida
prof. v.v.b.
Rasulova Nilufar Yashinovna
ISFT instituti stajyor o'qituvchisi

Annotasiya

Maqolada muammoli o'qitish texnologiyasi, dars jarayonida bilim oluvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish, tafakkurini rivojlantirish, o'zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytirish, bilim oluvchilarning aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o'zi uchun yangi bilim, ko'nikma va malakalarni kashfetish masalalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Elektron pedagogika, pedagogika, internet, texnologiya, empirik, ta'lim, transformatsiya, didaktik, e-didaktika, raqamli, onlayn ta'lim, masofali o'qitish, muammoli ta'lim.

Аннотация

В статье рассказывается о проблемных технологиях обучения, повышении самостоятельности и активности обучающихся в процессе обучения, развитии мышления, усилении внедрения полученных знаний в практику, повышении умственной активности обучающихся, самостоятельном творческом поиске, открытии для них новых знаний, навыков и умений.

Ключевые слова: электронная педагогика, педагогика, интернет, технологии, эмпирика, образование, трансформация, дидактика, e-дидактика, цифровое, онлайн образование, дистанционное обучение, проблемное образование.

Annotatsia

The article describes the issues of problematic teaching technology, increasing the independence and activity of learners in the course of the lesson, developing their thinking, strengthening the practical implementation of acquired knowledge, increasing the mental activity of learners, independent creative search, discovering new knowledge, skills and competencies for themselves.

Keywords: electronic pedagogy, pedagogy, internet, technology, empirical, education, transformation, didactic, e-didactics, digital, online education, distance learning, problem learning.

Davlatimiz tomonidan oxirgi vaqtlarda professional ta'lim, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim tizimini rivojlantirishga oid qator hujjatlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlarda uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish, yuksak kasbiy, ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi, yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini yaratish ko'zda tutilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» 2019 yil, 6-sentyabrdagi PF-5812-son Farmoni, O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim

tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 7 avgustdagi 466-sonli Qarorlari mazkur mavzuning bugungi kunda dolzarbligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi.

Muammoli o'qitish texnologiyasining asosiy maqsadi bilim oluvchilarning mustaqilligi va faolligini oshirish, tafakkurini rivojlantirish, o'zlashtirilgan bilimlarning amaliyotga tatbiq etilishini kuchaytirishdan iborat. Pedagogik-psixologik adabiyotlarda muammoli ta'limning ilmiy-nazariy asoslari haqida gap borganda, uni ta'lim metodi, prinsipi yoki alohida tizim deb hisoblash holatlari uchraydi. Muammoli ta'limni qanday nomlashdan qat'iy nazar, uning asosiy xususiyati – bilim oluvchining aqliy faolligini oshirish, mustaqil ijodiy izlanish, o'zi uchun yangi bilim, ko'nikma va malakalarni kashf etishdan iborat. Muammoli o'qitishning o'qituvchi shunday tashkil etadiki, bunda talabalar notanish bilimni o'zlashtirishi uchun nima qilish kerakligi haqida mulohaza yuritadi va o'ziga bir necha savollar bilan mu-rojaat etadi. Masalan, dastlab u “Muammoni hal etish va u bilan bog'liq bilimni o'zlashtirish uchun nima qilishi kerak?”, “Masala echimining tamoyili qanday?” kabi savollarga javob topishga urinadi.

Muammoli o'qitishning maqsadi: faol bilish jarayoniga undash bo'lsa, vazifalari:

- o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga o'rgatish;
- ijodiy, mantiqiy fikrni rivojlantirish;
- o'zlashtirish jarayonini faol bo'lishini ta'minlash;
- muammolarning yechimini topish malaka va ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Ta'lim jarayoni tashkil etilgandan bilim egallashning bir qancha bir-biriga bog'liq bo'lgan bosqichlari mavjud bo'lib, tayyor bilimlarni o'quvchilar ongiga etkazish, xotiralash, xotirada saqlash, qayta xotiralash, so'zlab berish, yozma ifodalash kabi holatlar bilish, tushunish darajasini ifodalaydi. Bu darajalarda bilim oluvchidan ijodiy yondashuv talab etilmaydi. O'zlashtirishning keyingi darajalarida olgan bilimlarini amalda tatbiq etishi, ma'lum natijalarni

qo'lga kiritishi, to'ldirishi, boyitishi, o'zgartirishi, o'zining mustaqil nuqtai nazariga ega bo'lishi talab etiladi. Bu o'zlashtirish darajalari uchun muammoli yondashuv zarur. O'quv jarayonini muammoli tarzda tashkil etish auditoriyaga o'ziga xos psixologik jihatdan yondashuvni talab etadi. Buning uchun o'qituvchi va tahsil oluvchilar o'rtasida hech qanday psixologik to'siq bo'lmasligi, iliq psixologik muhit yaratilishi lozim. So'ngra bugungi mashg'ulotni samarali o'tkazish qoidasi qabul qilinadi. Ushbu jarayon auditoriyadagi barcha tahsil oluvchilar bilan birgalikda amalga oshiriladi. O'qituvchi bugungi mashg'ulotning samaradorligini ta'minlash uchun o'quvchilar qanday qoidalarga amal qilishi lozimligini auditoriyadan so'raydi. Mashg'ulotning samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi qoidalarga amal qilinishi tavsiya etiladi: gapni bo'lmaslik; bir-birini eshita bilish; bir-birini tinglay olish ko'nikmasi; navbat bilan gapirish ko'nikmasi: qo'l ko'tarish qoidasiga amal qilish; sabr-toqatli bo'lish, o'zaro hurmat. Darsni muammoli tarzda tashkil etish uchun birinchi galda talaba bahs-munozara yuritishga, fikrlarini erkin bayon etishga, tanqidiy munosabat bildirishga tayyor bo'lishi lozim. Buning uchun qo'yiladigan muammolarga bog'liq bo'lgan tushunchalar yuzaga chiqariladi. So'ngra muammoga aniqlik kiritilib, ma'lum xulosalar chiqariladi. Bu jarayon fikr-mulohazalarda ifodalanadi.

**Muammoni hal etish bosqichida talabalarning faol ishtirokini ta'minlash
maqsadida bu jarayonni shartli ravishda quyidagi uch bosqichga ajratish
mumkin:**

- aniqlash bosqichi;
- anglash bosqichi;
- fikrlash bosqichi.

Birinchi, aniqlash bosqichida talabalarda mavjud bo'lgan tushunchalar aniqlab olinadi va ularning diqqati muammoga jalb qilinadi. Aniqlash bosqichini tashkil etish uchun quyidagi savollardan unumli foydalanish mumkin:

- Bu haqda qanday ma'lumotlarga egasiz?
- Bu xususda nimani bilishni xohlaysiz?
- Nima uchun bu muhim?

Ikkinchi, anglash bosqichida asosiy maqsad o'qish jarayonining dinamikasini ta'minlash, yangi o'quv ma'lumotlarini o'zlashtirishdan iborat. Bunda qo'yilgan muammoni mohiyatini anglab yetish va hal etish nazarda tutiladi. Ushbu bosqichda ta'limning turli faol usullaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Jumladan, mikroguruhlar tuzish, munozara tashkil etish va quyidagi tartibda savollar qo'yish mumkin:

- Siz uchun yangi ma'lumotlar bormi?
- Ushbu masala yuzasidan sizning fikringiz qanday?
- Sizda qaysi jihat eng katta taassurot qoldirdi?
- Buning ahamiyati nimada deb o'ylaysiz?
- Qanday natija beradi deb o'ylaysiz?

Uchinchi, fikrlash bosqichida muammoning yechimi chiqarilib, fikr-mulohazalar bildiriladi. O'quvchilarni fikrlashga jalb etish uchun ularga quyidagi savollar bilan murojaat qilish samarali sanaladi:

- Bu haqda qanday o'ylaysiz?
- Qanday yangi fikrlar keldi?
- Fikringizni asoslay olasizmi?

Ushbu savollarga javob berish mobaynida talabalar yangi tushunchalarni bayon etishga harakat qilishlari zarur. Hosil bo'layotgan fikrlarning moslashuvchan, rangbarang bo'lishiga e'tibor qaratish lozim. Ta'lim jarayoniga o'ziga xos psixologik jihatdan yondashuv o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, o'z fikrini erkin bayon etishga undaydi. Shu bilan birga qo'yiladigan muammoni ijodiy hal etish uchun sharoit yaratadi. Bunda quyidagi faol usullardan foydalanish mumkin. Muammoli o'qitish samaradorligi o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro hamkorlikdagi faoliyatiga bog'liq. Muammoli o'qitish o'quvchilarning ilmiy-izlanuvchanlik qobiliyatini shakllantiradi, ularning bilim olish faolligini oshiradi. Muammoli o'qitish bu ta'lim berishning shunday metodiki, bunda real ijodiy jarayon modellashtiriladi. Boshqacha aytganda, muammoli vaziyat yaratilib, o'quvchilarning muammoni yechish borasidagi izlanishlari boshqariladi.

O'quvchilar yangi bilimlarni o'qituvchilar yordamida o'zlashtiradilar. Buning uchun ikki omil muhim hisoblanadi:

1. Ma'lum o'quv materialini bilishga ehtiyojning yuzaga kelishi:
2. Ma'lum masalalarni bajarish uchun zarur bo'lgan umumlashgan yangi bilimlarni egallash.

Albatta, muammoli o'qitish metodidan foydalangan holda darsni tashkil etish o'quv materialini o'rganish ketma-ketligi va tahlil etishga o'ziga xos yondashuvni taqozo etadi. O'qituvchi savollarni o'quv muammosi sifatida qo'yadi. Savollar zahirida ma'lum muammoni aks ettiruvchi ta'limiy masala yotadi. O'qituvchi muammoli savollar qo'yib, o'quvchilarning muhokamada faol ishtirok etishini ta'minlaydi. O'quvchilarning muammoni yechish jarayonida qatnashish imkoniga qarab, muammoli o'qitishni turli darajada tashkil etishi mumkin.

Birinchi bosqich. O'qituvchi muammoni to'liq yoritadi va uning yechimini topib beradi; qarshi savollar yordamida o'quvchilarni fikrlashga majbur etadi.

Ikkinchi bosqich. O'qituvchi muammoni qo'yib, uning mazmunini ifodalaydi. Keyin o'quvchilarni muammo yechimini mustaqil izlashga yo'naltiradi.

Uchinchi bosqich. O'qituvchi muammoni bayon etmaydi, balki muammoli vaziyat yaratadi, o'quvchilar mustaqil fikrlab, muammoli vaziyatdan chiqish yo'lini topadilar.

To'rtinchi bosqich. Bunda o'qituvchi izlanish sohasini belgilaydi, xolos, muammoga "yaqinlashib boradi", lekin uning mazmuni va yechimini ko'rsatmaydi. O'quvchilarni mustaqil faoliyatga yo'naltiradi.

Muammoni hal etish jarayonida o'quvchilar ma'lumotlarni qayta ishlabgina qolmaydi, balki ularni o'zlashtiradi va o'zi uchun yangi bilimlarni kashf etadi. Muammoli o'qitishning asosiy mohiyati va afzalligi shundaki, o'qituvchi ta'lim

usullari (muammoli savollar qo'yish, farazlarni ilgari surish va ularni tasdiqlash yoki rad etish, o'quvchilarga "yordam so'rab" murojaat etish va boshqalar) orqali ularni ijodiy fikrlashga va munozaraga chorlaydi. Muammoli o'qitish

o'quvchilarning nafaqat auditoriya-sinfidagi, balki sinf-auditoriyadan tashqaridagi mustaqil ishini faollashtiradi. U quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- muammoli vaziyatni keltirib chiqarish;
- vaziyatni kuzatish va tavsiflash;
- vaziyatni tahlil qilish uchun ma'lumotlar to'plash, muammoni yechish usullarini aniqlash va uni amalda qo'llash;
- mavjud bo'lgan ma'lumotlar asosida muammo yechimini topish;
- muammo yechimini tavsiflash va unga har tomonlama baho berish.

Muammoli vaziyat yaratish va uning yechimini topishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- Mavzuni muammoli bayon etish. Ta'lim jarayonida o'qituvchi muammoli vaziyatni yaratib, uning oxirgi yechimini topib beradi.
- Namunaviy muammoli vaziyat yechimini mustaqil topish. Bunda yuqorida ta'kidlagan shart-sharoit saqlanib qolinadi, ammo o'qituvchi o'quvchilardan avval berilgan muammoli vaziyat yechimiga qarab, namunaviy muammoli vaziyat yechimini topishni talab etadi. Bunday mashg'ulotlar orqali o'quvchilarga muammoli vaziyatlarni yechishning maqbul usullari o'rgatiladi.
- Ko'p variantli muammoni taklif etish va uni yechishda etishmayotgan bilimlarni aniqlab, muammo yechimini izlash va topish. Bunday o'quvchilar mustaqil faoliyatga yo'naltiriladi. Ular olgan bilimlarni umumlashtirib, o'z tajribasidan foydalangan holda muammoning o'ziga xos yechimini topish yo'llarini izlaydi.
- Kombinatsiyalashgan muammoli o'qitish – muammoli natijaga imkon beradigan bir nechta kichik muammolarga bo'lish. Bunda savol-javob orqali muammoning maqbul yechimi topiladi. Kombinatsiyalashgan muammoli mashg'ulotda o'quv materialini o'qituvchi bilan hamkorlikda o'rganiladi. Ma'ruza muammoli bayon etiladi. Keyingi muammolarni yechishda o'quvchilar mustaqil faoliyat ko'rsatadi.
- Tadqiqot xarakteridagi muammoli o'qitish. Bunda ta'lim berish ixtisoslikka yo'naltirilib, o'quvchilarga ishlab chiqarish muammolarini o'z ichiga olgan vazifalar tartib bilan beriladi, o'quvchilar esa muammoni o'rganib, maxsus

fanlardan egallagan bilimlari va kasbiy-ijodiy mahoratiga tayangan holda muammo yechimini mustaqil topishadi. O'quvchilarni mustaqil ishga tayyorlashning muhim shartlardan biri kun tartibini optimallashtirishdir. Kuzatish natijalari ko'rsatadiki, o'quvchilarni mustaqil ishga yo'naltirishda ancha-muncha qiyinchiliklarga duch kelinadi. Chunki o'quvchilarning asosiy vaqti mashg'ulotlarga qatnashish va ularga tayyorlanish uchun sarflanadi. Muammoli topshiriqlarni bajarish esa ular uchun ikkinchi darajali masala hisoblanadi. Holbuki, muammoli mustaqil ish talabalarning ijodiy qobiliyatini, amaliy-kasbiy malakasini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. An'anaviy o'qitishda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan berilgan tayyor bilimlarni o'zlashtirar edilar. Muammoli o'qitish jarayonida esa ular amaliy faoliyat orqali ijodiy fikrlashga o'rgatiladi. Muammoli o'qitishda talabalar nafaqat topshiriqlarni mustaqil bajarish mahoratini egallaydi, balki yangi fikr va g'oyalarni ilgari suradi, ishlab chiqarishda qo'llanilayotgan texnologik jarayonlarni ijodiy o'rganadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'quvchilarning mustaqil ishi – muammoli vaziyat yechimini topish o'qitish usullariga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, har bir pedagog o'zi ma'lum bilimlarni o'rganishi bilan birga uni talabalarga to'g'ri va tushunarli tilda yetkazib berishi lozimdir. Har bir pedagog yuqori kasbiy kompetentlikka ega bo'lib, talabalarni tarbiyalab uni bilimli qilib yuksaltirishi lozim. Har bir pedagog muammoli vaziyat yaratish va uning yechimini topish metodikasini yaxshi bilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Wang, V. C. X., Farmer, L., Parker, J., & Golubski, P. M. (2012). Pedagogical and andragogical teaching and learning with information communication technologies. Retrieved 26 May, 2016 from.
1. Индустрия российских медиа: цифровое будущее: академическая монография / Е.Л. Вартанова [и др.] М.: Медиа Мир, 2017. 160 с.

2. Козлова Н.Ш. Цифровые технологии в образовании. Вестник Майкопского государственного технологического университета. 2019. Вып. 1 (40). С. 83–90
4. Каракозов С.Д., Уваров А.Ю. Успешная информатизация– трансформация учебного процесса в цифровой образовательной среде Проблемы современного образования. 2016. № 2. С. 7–19.
5. Петрова Н.П., Бондарева Г.А. Цифровизация и цифровые технологии в образовании. Мир науки, культуры, образования. 2019. № 5 (78). С. 353–355.

TA'LIM JARAYONLARIDA KOLLABORATIV YONDOSHUV

Raxmatullayeva Durdona Ravshanovna
P.f.d. (DSc), dotsent
Karimov Madamin Gulmurodovich –
Professional ta'limni rivojlantirish instituti,
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayonlarida qo'llash mumkin bo'lgan yondoshuvlardan biri bu kollaborativ yondoshuv mazmuni va uni ta'lim jarayonlarida qo'llash bosqichlari tahlili keltirilgan.*

Tayanch so'zlar: *ta'lim, kollaborativ ta'lim, kollaborativ yondoshuv, jamoa, guruh, birlashish, o'rganish, pedagogik ta'lim, talaba.*

Bugungi kunda pedagogik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, zamonaviy ta'lim jarayonlarini tashkil etishda talabalarni o'qitish va tarbiyalashga yangi yondashuvlarni tadqiq etish va qo'llashga tobora talab ortib bormoqda. Bu tadqiqot maydonini kengaytiradi, shu bilan birga, o'qitish turlari va texnologiyalarini ma'lum bir strategiya kontekstida ko'rib chiqish, boshqa tomondan, o'qitish va tarbiyalashning yangi yondoshuvlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Ta'lim jarayonlarida zamonaviy yondoshuvlarning qo'llanilishi esa ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Horijiy ta'jribalardan ko'rish mumkinki, zamonaviy yondoshuv sifatida kollobrativ ta'lim jarayonlarini tashkil etilishi, talabalarning ta'lim muassasalarida va kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida ham yuqori natijalar

ko'rsatmoqda.

Kollaborativ yondoshuv - talabalar o'rtasidagi yoki talaba va o'qituvchi o'rtasidagi yaqin o'zaro ta'sirga asoslangan yondashuv bo'lib, jarayon ishtirokchilari ma'lumotni birgalikda faol qidirish, muhokama qilish va ma'nolarni tushunish orqali bilimga ega bo'ladilar. Kollaborativ o'rganish guruh loyihalari, guruh ishlanmalari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Keling, aavlo kollaboratsiya nima ekanligiga to'xtalib o'tsak.

Kollaboratsiya (fransuzcha-collaboration) – umumiy manfaatga birga erishish uchun ikki yoki undan ko'proq kishining sherikchiligi demakdir. Shaxsning kollaborativ o'quv muhitiga kirishi talabanning insoniy munosabatlarga kirisha olish xususiyatini rivojlantirishga, amaliy, ilmiy va nazariy faoliyat ko'nikmalarini o'zlashtirishga, muayyan ijtimoiy normalar va funksiyalarni shakllantirishga faol jalb qilishni o'z ichiga oladi.

"Kollaboratsiya - bu insonlar yoki guruhlar o'rtasida umumiy maqsad yoki ma'lum vazifani hal qilish, o'zaro amalda bo'lish va ma'lumot almashishdir. Bu tushuncha biznes, ta'lim, ilm, tadqiqot va boshqa sohalar uchun qo'llaniladi.

Kollaborativ ta'limining maqsadi - qo'yilgan vazifalarni samarali hal qilish uchun talabalarni o'quv jarayonini amalga oshirishning guruh shakllariga faol jalb qilishdir.

Kollaborativ ta'limdagi ta'lim jarayoni o'qituvchining talabaga bevosita ta'siri emas, balki hamkorlikdagi barcha ishtirokchilarning samarali o'zaro ta'siridir. Bilim to'g'ridan-to'g'ri talabalar tomonidan tuziladi va o'zgartiriladi. Hamkorlikda o'qitishda o'qituvchi kuzatuvchi, maslahatchi, muvofiqlashtiruvchi rolini o'ynaydi va o'quv jarayoni eng qulay tarzda davom etadigan pedagogik sharoitlarni yaratishga yordam beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, kollaborativ hamkorlik umumiy muammoni hal qilishda har bir ishtirokchining imkoniyatlari va individual xususiyatlarini birlashtirishga asoslanadi va uni hal qilish jarayonida talabalarning resurslarini taqsimlashga emas. Kollaborativ ta'lim orqali ikki tomonlama maqsadga erishadi: birinchidan, ta'lim maqsadlariga erishilganligi sababli, akademik, ikkinchidan, jarayon ishtirokchilari

o'rtasida faol o'zaro ta'sir amalga oshirilganligi sababli, ijtimoiy-psixologik. Bu faktlar o'qituvchi uchun ham, talabalarning o'zlari uchun ham katta ahamiyatga ega.

Kollaborativ ta'lim quyidagi guruhlarda tashkil etilishi mumkin: talaba - talaba, talaba - o'qituvchi, talaba - ish beruvchi, talaba - o'qituvchi - ish beruvchi. Bu o'quv mashg'ulotlari bir oliy o'quv yurti doirasida o'tkazilishi yoki boshqa oliy o'quv yurtlari va ixtisoslashtirilgan tashkilotlar bilan birgalikda tashkil etilishi mumkin.

Kollaborativ ta'limning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Hamkorlik: Hamkorlikning barcha ishtirokchilari belgilangan ta'lim maqsadiga erishish uchun birgalikda ishlaydi.
2. Mas'uliyat: Har bir talaba o'z ishining sifati va umumiy muammo yoki masalani hal qilishga qo'shgan hissasi uchun shaxsan javobgardir.
3. Moslashuvchanlik: hamkorlik ta'lim jarayonini har bir talabaning individual ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyatini beradi.
4. Mustaqillik: talabalarga topshirilgan vazifalarni hal qilish usullari va usullarini mustaqil tanlash imkoniyati beriladi.
5. Samaradorlik: hamkorlik bir nechta talabalarning birgalikdagi sa'y-harakatlariga imkon beradi va muammolarni hal qilish jarayonini tezlashtiradi.

Kollaborativ ta'limning afzalliklari quyidagilardan iborat bo'lib, bular:

1. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish: Talabalar jamoada ishlaydi, bu esa muloqot qobiliyatlarini, boshqalarning fikrini tinglash va hurmat qilish qobiliyatini yanada rivojlantirishga yordam beradi.
2. Tushunishni chuqurlashtirish: Mavzularni sinfdoshlar bilan muhokama qilish talabalarga ma'lumotni yaxshiroq saqlashga yordam beradi, chunki o'quvchilar qiyin tushunchalarni bir-biri bilan muhokama qilishlari mumkin.
3. Motivatsiyaning kuchayishi: Guruhda ishlash o'quvchilarning o'quv jarayoniga qiziqishini sezilarli darajada oshirishi mumkin bo'lgan qo'llab-quvvatlash va o'zaro yordam muhitini yaratadi.
4. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish: Talabalar turli nuqtai nazarlarga ega bo'ladilar, bu esa analitik ko'nikmalar va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga

yordam beradi.

5. Haqiqiy hayotga tayyorgarlik: hamkorlikda o'rganish haqiqiy jamoalardagi ish sharoitlarini simulyatsiya qiladi, bu esa talabalarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlaydi.

Kollaborativ ta'limni quyidagi tartibda amalga oshirish lozim.

1. Guruhlarni shakllantirish: Turli guruhlarini hisobga olgan holda yaratish muhimdir talabalarning turli malaka va tayyorgarlik darajalari. Bu bilim va tajriba almashishni ta'minlaydi.

2. Aniq maqsad va vazifalar: Talabalar qanday muammoni hal qilayotganlarini va qanday natijalar kutilayotganini tushunishlari kerak. Aniq ko'rsatmalar chalkashliklarni oldini olishga yordam beradi.

3. O'qituvchining roli: O'qituvchi zarur manbalar va yordam berish orqali guruhlarining ishini boshqaradigan va qo'llab-quvvatlovchi jarayonning yordamchisiga aylanadi.

4. Natijalarni baholash: Bunda nafaqat o'quvchilarning individual yutuqlarini baholash, balki umumiy natijaga har bir guruh a'zosining hissasini ham hisobga olish muhimdir.

5. Mulohaza: Guruh ishi yakunida o'quvchilar nimani o'rganganlari, qanday muammolar paydo bo'lganligi va ularni kelajakda qanday hal qilish mumkinligi haqida muhokama qilishlari kerak.

Xulosa qilib aytganda, kollaborativ yondoshuv ta'lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydigan kuchli vositalardan biri bo'lib, bu nafaqat bilimlarni egallashga yordam beradi, balki jamiyatda muvaffaqiyatli hayot kechirish uchun zarur bo'lgan muhim ko'nikmalarni ham rivojlantiradi. Bu usulni ta'lim jarayoniga tatbiq etish o'qituvchi va o'quvchilardan mehnat talab qiladi, ammo natijaga arziydi. Hamkorlikda o'rganish orqali biz jamoalarda ishlash va murakkab muammolarni samarali hal qila oladigan yangi avlod o'quvchilarini tayyorlashimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kuzmina YE., Semenova V.YE. Kollektiv. Lichnost. Obsheniye: slov.

Sots.-psixol.ponyatiy/ Leningrad: Lenizdat, 2007-144 s, 16 str

2. Raxmatullayeva D.R. Professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning didaktik tamoyillari // Kasb-hunar ta'limi. –T.: 2021, – 4-son. – B. 18-21.

3. Islomov A.I., "ZAMONAVIY MUTAXASSISLARNI TAYYORLASHDA "SOFT SKILLS" KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH ZARURIYATI" Raxmatullayeva D.R. Renessans ta'lim universiteti "OLIY TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA XORIJIY TAJRIBALAR:

TRANSFORMATSIYA VA INNOVATSIYALAR" XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA Toshkent, 28-29-mart, 2025, -B 285-287.

PEDAGOGIKADA MAJMUAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

*Aliyev Islambek Tursinbayevich
Renessans ta'lim universiteti
Pedagogik ta'lim va psixologiya kafedrası
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*

Annotatsiya

Ushbu maqolada pedagogikada majmuaviy yondashuvning ahamiyati, mazmun-mohiyati va yondashuvlarining tarbiya turlari bilan aloqadorligi keng yoritilgan. Pedagogikada kompleks yondashuv, majmuaviy yondashuv doirasida ta'lim-tarbiyaga jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan etakchi sabablar va omillar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *Pedagogika, ta'lim-tarbiya, majmuaviy yondashuv, etakchi sabablar va omillar, funktsiyalar, tarbiya turlari.*

Аннотация

В статье широко рассматриваются значение, сущность и содержание комплексного подхода в педагогике и взаимосвязь данного подхода с типами воспитания. В рамках комплексного подхода в педагогике выявляются и раскрываются ведущие причины и факторы, влияющие на образовательно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: педагогика, образования-воспитания, комплексный подход, ведущие причины и факторы, функции, типы воспитания.

Annotation

This article discusses the significance, content, and essence of a comprehensive approach in pedagogy, as well as its connection to various types of education. In pedagogy, the complex approach reveals the leading causes and factors that influence the educational and developmental process within the framework of a comprehensive approach.

Keywords: Key words: pedagogy, education and upbringing, integrated approach, leading causes and factors, functions, types of upbringing.

Ma'lumki dono xalqimiz har bir ishni puxta va pishiq tarzda bajargan. Shu o'rinda bola, farzand, kelajak avlod ta'lim-tarbiyasida ham xuddi shunday yondashgan. XXI asrga kelib bir necha madaniyatlar kesishmasida qolgan ta'lim tizimimiz, har bir madaniyatning ta'sir etiketi bo'lgan tarbiyamiz ham turli yo'llarni bosib o'tmoqda. Albatta ta'limga yoki tarbiyaga bir tomonlama yondashuv kerakli natijaga olib kelmasligini bilsak ta haligacha shunday andozalar borki shular bo'yicha ishlar amalga oshiriliyapti. Jamiyatning ta'lim va tarbiyaga bo'lgan ehtiyoji davr talabidan kkelib chiqqan holda o'zgarib turadi deb o'zimizni ovitamiz va boshqa madaniyatlardan andozalar olamiz. Shu sababdan kelajak avlod bizning nima sababdan bu yo'lni tanlaganimizga hayron bo'lsa ajab emas. Milliy qadriyatlarimiz allaqachon umumbashariy qadriyatlarga aylangan bo'lsayu biz hali boshqa madaniyatlarni o'rganamiz. Ta'lim tizimiz ham juda ko'p islohatlarni boshidan kechirdi. To'g'ri zamonaviy yondashuvlar mavjud lekin o'quvchi va talabalarning ta'limga bo'lgan qiziqishini, intilishini hali to'liq o'rgana olmadik. Yoshlarni ayblashdan foyda yo'q, sababi ular osmondan tushmagan. Ular bizning farzandlarimiz biz ularni shu kuyga soldik. Umuman olganda ta'lim va tarbiyaga bo'lgan yondashuvlarimizni tubdan ko'rib chiqishimiz zarur. Davlatimiz bu borada ahamiyatli me'yoriy hujjatlarni qabul qilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi”da milliy kadrlarning raqobatbardoshligi va umumjahon amaliyotiga asoslangan oliy ta‘lim milliy tizimining sifati oshishiga, Bolonya jarayoni ishtirokchi mamlakatlari diplomlarini o‘zaro tan olishga, o‘qituvchi va talabalar bilan almashuv dasturlarini amalga oshirishga ko‘maklashuvchi 1999 yil 19- iyundagi Bolonya deklaratsiyasiga qo‘shilish masalasini ko‘rib chiqish belgilab qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da oliy ta‘lim jarayonlariga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o‘qitish usullarni joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, korrupsiyaga qarshi kurashish, muhandislik-texnik ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar ulushini oshirish, kredit-modul tizimini joriy etish, o‘quv rejalarida amaliy ko‘nikmalarni oshirishga qaratilgan mutaxassislik fanlari bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar ulushini oshirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2019 yil 8 oktyabrdagi Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”ga ko‘ra mamlakatdagi oliy ta‘lim bilan qamrov darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida yuqori malakali, kreativ va tizimli fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma‘naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoit yaratish belgilangan. Shuningdek, mamlakatimizning barcha sohalarida islohotlarni amalga oshirish, odamlarning dunyoqarashini o‘zgartirish, yetuk va zamon talabiga javob beradigan mutaxassis kadrlarni tayyorlashni hayotning o‘zi taqozo etmoqda. Respublikada ta‘lim tizimini mustahkamlash, uni zamon talablari bilan uyg‘unlashtirishga katta ahamiyat berilmoqda. Bunda mutaxassis kadrlarni tayyorlash, ta‘lim va tarbiya berish tizimi islohatlar talablari bilan chambarchas bog‘langan bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Zamon talablariga javob bera oladigan mutaxassis kadrlarni

tayyorlash, Davlat talablari asosida ta'lim va uning barcha tarkibiy tuzilmalarini takomillashtirib borish oldimizda turgan dolzarb masalalardan biridir.

Lekin usha hujjatlarning ijrosini ta'minlashni amalga oshiradigan kadrlar yetarli emasligi sababli haliga qadar ta'lim-tarbiya sohasidagi tub islohatlarning amalga oshishi juda past suratlarda.

Baholanki, yuqoridagi muommolarni yechishning asosiy usuli bu pedagogikada majmuaviy yondashuvni yo'lga qo'yishdir.

Pedagogikada majmuaviy yondashuv - bu pedagogik jarayonlar va tizimlarning samarali ishlashini tashkil etish va loyihalash tamoyili hisoblanadi. Pedagogikada kompleks yondashuv birinchi marta XX asrning 70-yillarida tavsiflangan. Kompleks yondashuvning mohiyati shundaki, u ta'lim va tarbiya faoliyatining barcha jihatlari va tomonlarni loyihalash bilan bog'liq, shuningdek, ta'lim va tarbiyaning turli omillariga ta'sir qiladi. Tabiatan kompleks yondashuv tizimli yondashuvga juda yaqin. Bu birinchi navbatda shu bilan bog'liki, u tashkilotchidan pedagogik tizimning barcha tarkibiy qismlari va jarayonlarini o'zaro aloqa va o'zaro ta'siriga rioya qilishni talab qiladi. Pedagogik tizimning tarkibiy qismlariga tuman, shahar va viloyat ta'lim tashkilotlari kiradi. Pedagogik tizimning jarayonlariga uning maqsadlari, vazifalari, tamoyillari, mazmuni, vositalari, metodlari va shakllari kiradi. Pedagogik jarayonni kompleks yondashuv doirasida tashkil etishda tizimni tashkil etuvchi komponentlar va etakchi bo'limlarni ajratish muhimdir. Bu kompleks yondashuv organik bo'lishi uchun barcha elementlar va komponentlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar butun tizimga qaraganda kamroq ya'ni avtonom bo'ladi.

Pedagogikada kompleks yondashuv o'quv va tarbiya faoliyatining barcha jihatlari, shuningdek mumkin bo'lgan qarama-qarshiliklarni bartaraf etish va butun pedagogik jarayonga yagona maqsadli yo'nalishning berilishi, ta'lim va tarbiya jarayonlarining o'zaro aloqalar va bo'ysinishini aniq belgilashda ifodalanadi, Pedagogikada metodologik nuqtai nazaridan kompleks yondashuv hayotni tushunishga asoslangan jamiyat, yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasi va amaliyotining mohiyatiga asoslanadi.

Shunday qilib, metodologiya nuqtai nazaridan kompleks yondashuv, jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, barcha omillar va shartlarning integratsiyasi natijasida, yaxlit va har tomonlama jarayon bilan bevosita va bilvosita bog‘liq shaxsni shakllantirishga qaratilgan yondashuv sifatida tushuniladi.

Pedagogikada kompleks yondashuv quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- Yaxlit shaxsni tarbiyalash tizimini tashkil etish va uning individual fazilatlari jarayonini yo‘naltiradi.
- Shaxsni har tomonlama rivojlantirish ta'lim- tarbiyaviy vazifalarining kompleks yechim natijasi sifatida qaraladi.
- Zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimining barcha yo‘nalishlarning o‘zaro bog‘liqligi va birligi orqali shaxsning uyg‘un rivojlanishi amalga oshiriladi.
- Bir vaqtning o‘zida bir nechta ta'lim vazifalari hal qilish orqali uning natijadorligining o‘sishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish samaradorligi hisoblanadi.

Shunday qilib, kompleks yondashuv bilan bajariladigan funktsiyalar ta'lim - tarbiya jarayonini takomillashtirish va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Hozirgi vaqtda zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo‘yidagi vositalar yordamida yani kompleks yondashuvning asosiy funktsiyalari orqali amalga oshirilmoqda:

1. bolalarning his-tuyg‘ulari, ongi va xulq-atvoriga ta'sir qilish.
2. ta'lim, ta'rbiya va rivojlanish jarayonlarining organik birlashmasi.
3. bolalarni tarbiyalash va o‘qitish masalalari bilan shug‘ullanadigan barcha ijtimoiy birlashmalar va institutlar (oilalar, bolalar bog‘chasi, maktab, huquqni muhofaza qilish organlari va boshqalar) sa'y-harakatlari va imkoniyatlarini muvofiqlashtirish birligini amalga oshirish
4. yagona ta'lim-tarbiya jaroyoni doirasida bir vaqtning o‘zida majmuaviy masalalarni echishga yo‘naltirilgan jismoniy, intellektual, axloqiy, vatanparvarlik, ekologik va estetik tarbiyaga aniq tarbiyaviy choralari tizimini qo‘llash

5. ta'lim-tarbiya jarayoniga tizimli yondashuv-bu tarbiyaning barcha elementlarining ketma-ketligi va o'zaro bo'ysunishini, ularning o'zaro ta'siri va o'zaro aloqalarini namoyon etadi.
6. ta'limiy va tarbiyaviy ishlarning kutilayotgan natijalarni qabul qilishga yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan ichki va tashqi omillarini hisobga olish.

Majmuaviy yondashuv doirasida ta'lim-tarbiyaga jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan etakchi sabablar va omillar:

- ✓ bolaning muayyan shaxsiy fazilatlarni shakllantirishga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan uning belgilangan va shakllangan turmush tarzi;
- ✓ mintaqadagi turar joyga qarab farq qilishi mumkin bo'lgan milliy va etnik xususiyatlar;
- ✓ turli xil targ'ibot va ommaviy axborot vositalari;
- ✓ bola tarbiyalanayotgan oilaning turmush darajasi;
- ✓ jamoaning rivojlanish darajasi va uning yashash sharoitlari;
- ✓ birlamchi jamoada o'rnatilgan munosabat meyorlari va ushbu munosabatlardagi bolaning o'rni.

Yuqoridagilarni amaliyot bilan bog'lasak har yondashuvga mos keladigan tarbiya turlarini tanlashimiz mumkin.



Bu yondashuvlar albatta qaysidir xususiyati bo'yicha belgilangan tarbiya turiga to'g'ri keladi. Albatta ta'lim tizimdagiga nisbatan tarbiyada bu yondashuvlar tarbiya turlarini tushuntirishda amaliy yordam berishi mumkin. Masalan, Refleksiv yondashuv asosida jismoniy tarbiya fanidan dars o'tilsa, bir necha takrorlash natijasida jismoniy faollik oshadi va natija ko'rinadi. Xuddi shunday aqliy tarbiya komponentli yondashuvda juda qo'l keladi ya'ni "Yeti marta o'lchab bir marta kesish" kerak maqoliga amal qiladi. Yoki oila tarbiyasida aksiologik yondashuvni inobatga olish qanchalik muhim. Masalan oilada shakllangan qadriyatlar ahamiyati qanchalik muhim bo'lsa, kattalarga hurmat ko'satish shunchalik ahamiyatli ekanligi oila tarbiyasining negizi hisoblanadi. Iqtisodiy tarbiyada tizimli yondashuv qanchalik ahamiyatga egaligini ko'rishimiz etarli. Masalan, o'quvchi yoki talabaning o'z moddiy holatiga tizimli yondashuvi, boshqasha aytganda pul topish bilan va uni ishlatish bilan bog'lik masalasida ko'rinadi. Yondashuvlar bilan tarbiya o'rtasidagi aloqalarga yana bir misol motivatsion-maqsadli yondashuv va ma'naviy tarbiya o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rib chiqsak, har qanday ma'naviy tarbiya elementlari maqsad to'g'ri tanlanganda amalga oshadi. Xulq-atvordagi kamchilik noto'g'ri tanlangan maqsad yoki motivatsiya ekanligini anglashimiz qiyin emas.

Yuqoridagi model orqali biz ta'lim-tarbiya tizimidagi aloqadorliklarni majmuaviy o'rganishimiz mumkin. Bu modelda ko'rsatilgan yo'nalish (strelka) bo'yicha muayan yo'ndashuv nafaqat bitta tarbiya turiga balki boshqa tarbiya turiga ham keyingi yo'nalish (strelka) bo'yicha tegishli ekanligini ham unitmaslik kerak.

Xulosa qilib shuni aytish keraki, ta'lim- tarbiya tizimida majmuaviy yo'ndashuv asosida o'quv jarayoni tashkil etilgandagina o'quvchi va talabalar to'laqonli darslarni o'zlashtirishi mumkin. buning uchun o'qituvchidan talabalarni ijodiy ishlashga, kreativ fikrlashga va mustaqil bajarishni amalga oshiradigan topshiriqlar berishni hamda ularning bajarilishini doimiy nazorat qilishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Сухомлинский В.А. О воспитании. М., 1975. С.67.
2. Марьенко И.С. Комплексный подход к постановке всего дела воспитания и его роль в формировании активной жизненной позиции подросткающего поколения // Советская педагогика. 1979. № 10. С. 125.
3. Сургутскова Г.А., Попов К.В. Педагогическое обеспечение комплексного подход в системе образования // Интернет-журнал «Мир науки» 2016, Том 4, номер 4
4. Ефимова, И. М. Комплексный подход в дополнительном образовании / И. М. Ефимова, В. А. Озерова, Д. А. Валишина. — Текст : непосредственный // Исследования молодых ученых : материалы LXXIV Междунар. науч. конф. (г. Казань, январь 2024 г.). — Казань : Молодой ученый, 2024. — С. 47-51. — URL: <https://moluch.ru/conf/stud/archive/508/18329/> (дата обращения: 12.04.2025).
5. Aliyev I.T., Ijodiy mustaqil ishlarni tashkil etish ta'lim sifatini ta'minlash omili sifatida/ Журнал “Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў”.– Нукус, 2024. - № 6/3. – Б. 132-138.

TA'LIMGA TEXNOLOGIK YONDASHUVNI O'LLASHNING O'ZIGA XOSLIGI

Irisboeva Yoqutxon O'tbosarovna
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Аннотация. *Maqolada Oliy ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv sifat va samaradorlikka erishish, zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ilmiy-uslubiy asoslarga muvofiq ta'lim mazmuni va usullarini o'zgartirish omili bo'lib, texnologik yondashuv oliy ta'lim samaradorligi, zamonaviyligi va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ta'limning barcha darajalarini zamonaviy texnologik yondashuv asosida tashkil etish, yoshlarni chuqur va puxta bilim berish bilan birga keng fikrlashga o'rgatish, talabalarning o'quv jarayonida mustaqil bilim olish qobiliyatini shakllantirish, ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, talabalarni ta'limda faollashtirish, zamonaviy texnologik yondashuv tamoyillari asosida ta'limni optimallashtirish, ta'limni muammoli tarzda tashkil etish, kalit so'zlarga tayanish muhokama qilinadi.*

Калит со'злар: *ta'lim, yondashuv, texnologiya, innovatsiya, ta'sir, talqin, tadqiqot, ijodkorlik, asos, natija, misol, zarurat, omil, bilim, jarayon, rivojlanish.*

Кирish. Ta'limning barcha bosqichlari yoshlarga chuqur va mustahkam bilim beradigan, shuningdek ularni keng fikrlashga o'rgatadigan tarzda tashkil etilishi kerak. O'quv jarayonida o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish zarurati zamon talabidir. Pedagogik amaliyot va tadqiqotlarda bir qator ish uslublari qo'llanilgan. Ta'limni muammoli tashkil etish, talabalarni ta'limga faollashtirish, kooperativ pedagogika, kalit so'zlarga tayanish, ta'limni optimallashtirish va boshqalar sinovdan o'tkazildi. Biroq, ushbu pedagogik vositalar ba'zi o'qituvchilar uchun samarali natijalar bergan bo'lsa-da, ular ta'lim tizimiga keng joriy etilmagan. Ta'lim texnologiyasining asosiy mohiyati talabalarni o'qitishga qiziqtirish va bilimlarni to'liq o'zlashtirishga erishishdir. Ta'lim texnologiyalarini joriy etishning asosiy maqsadi talabalarning aksariyati ta'limda berilgan bilimlarni o'zlashtirishini ta'minlashdir. Yangi munosabatlarning o'ziga xos xususiyati, an'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, u talabalarning mustaqilligi va o'quv-kognitiv faoliyatini

taqiqlamaydi, aksincha ularni aniq maqsad sari yo'naltiradi, ongli ravishda faoliyatga yo'naltiradi, buyruq bilan hech qanday faoliyatni amalga oshirmaydi, balki uni samarali tashkil etish orqali talabalarning qiziqishini oshiradi fan asoslarini o'rganishda, o'quv va kognitiv faoliyatni birgalikda tashkil etish va ularga shaxsning ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlarini cheklamasdan erkin tanlash huquqini berish. Bugungi kunda ta'limning barcha bosqichlarini zamonaviy texnologik yondashuv asosida tashkil etish bo'yicha zarur g'oya va takliflarni ilgari surish, yoshlarga chuqur va puxta bilim berish bilan birga keng fikrlashga o'rgatish, talabalarning o'quv jarayonida mustaqil bilim olish qobiliyatini shakllantirish, ta'lim-tarbiya jarayonida mustaqil bilim olish qobiliyatini shakllantirish zarur.

Ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish, talabalarni ta'limga faollashtirish va zamonaviy texnologik yondashuv tamoyillari asosida ta'limni optimallashtirish shular jumlasidandir.

Asosiy qism. O'quv jarayoni dars davomida o'quvchilarning faolligi va qiziqishini izchil uyg'otishga qaratilgan. Ta'lim omillarini yaratishga asoslangan ta'lim texnologiyasi talabalarga o'quv jarayoniga tezda qiziqish bildirish imkonini beradi. Aks holda, zaif, etarli darajada tushunilmagan yoki yo'naltirilmagan vazifalar darsning samarasiz yakunlanishiga olib keladi. Bunday holatlar ko'pincha o'qituvchining o'quvchiga nisbatan salbiy munosabatiga olib keladi. Natijada talaba haddan tashqari hissiyotlarga berilib, o'rganish uchun motivatsiyani pasaytiradi, o'rganishdan zerikadi va mavzu va o'qituvchiga salbiy munosabatni rivojlantiradi. O'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabatlar gumanistik mezonlarga asoslanishi va yoqimsiz his-tuyg'ularni yo'q qilishga qaratilgan bo'lishi kerak. Pedagogik munosabatlarda erishilgan yutuqlardan zavqlanish, o'quv faoliyatiga chanqoqlik qo'shma ijodiy muloqotga olib kelishi kerak [1]. "Ta'lim texnologiyasi" tushunchasi o'z mohiyatiga ko'ra aniq belgilangan ta'lim maqsadiga erishish va kutilgan natijani olishga qaratilgan amaliy harakatlarning izchil, tizimli, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ifodalashga xizmat qiladi. Oliy ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv zamonaviy ta'lim texnologiyalari va ilmiy-

uslubiy asoslarga muvofiq ta'lim mazmuni va usullarini o'zgartirishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv oliy ta'limni samarali, zamonaviy va raqobatbardosh qilishga yordam beradi. Ushbu yondashuvning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Interaktivlik-texnologiyaga asoslangan o'quv jarayoni talabalar faolligini oshirishga qaratilgan bo'lib, onlayn platformalar, videokonferentsiyalar, virtual laboratoriyalar va boshqa interaktiv manbalardan foydalanish mumkin [2].

2. Maqsadga yo'naltirilgan - texnologik yondashuv bilimga to'g'ri va samarali erishish uchun maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, o'quv jarayoni aniq maqsadlarga ega bo'lishi va har bir talabaning individual talab va ehtiyojlariga javob berishi kerak.

3. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim-texnologiyalar talabalarning shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari va bilim darajasini hisobga olishga imkon beradi.

4. Internet va onlayn resurslardan foydalanish-onlayn kurslar, elektron kitoblar, video materiallar talabalarning darsdagi ishtirokini oshirishga, shuningdek ma'lumotni tez va samarali olishga yordam beradi [3].

5. Hamkorlikda o'qitish-oliy ta'lim jarayonida talabalarning birgalikda ishlashlari va bilim almashishlari uchun imkoniyatlar onlayn platformalar, forumlar va chatlar orqali yaratilib, ularning ijtimoiy va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

6. Muammoli ta'lim-amaliyotga asoslangan va muammolarni hal qilishga qaratilgan o'qitish usullaridan foydalanishni o'z ichiga olgan texnologik yondashuv.

7. Masofaviy va mobil ta'lim-bu texnologiyalar talabalarga g'oyalar, ko'nikmalar va bilimlarni samarali qo'llash imkonini beruvchi qurilmalarda ta'lim olish imkonini beradi.

8. Ta'limni monitoring qilish va baholash - texnologik yondashuv talabalarning innovatsiyalari, natijalari va o'quv jarayonidagi faolligini avtomatlashtirilgan usullar orqali baholashga imkon beradi va ushbu tahlillar asosida o'qituvchilar o'quv jarayonini takomillashtirishlari mumkin [4].

9. Shaxsiy ta'lim yo'llarini tashkil etish-texnologik yondashuv talabalarga yangi usullarni, masalan, onlayn kurslarni, mutaxassislar bilan maqsadli ish jarayonlarini tashkil etish, o'z bilimlarini samarali oshirish imkonini beradi.

Texnologik yondashuvning ushbu tamoyillari oliy ta'limning yangilanishini ta'minlashga va talabalarni raqobatbardosh, yorqin fikrlovchi va muammolarni hal qiluvchi sifatida shakllantirishga yordam beradi. Maqsadga yo'naltirish, jarayon natijalarini diagnostik tekshirish o'quv jarayonining barcha jihatlarini qayta qurish davriga birlashtirishga imkon beradi. U asosan quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ta'lim maqsadini belgilash; - umumiy maqsaddan aniq maqsadga o'tish;
- talabalarning o'quv ko'rsatkichlariga e'tibor berish;
- o'quv mashg'ulotlari davomida topshiriqlar va munozaralardagi faollik;
- natijani baholash.

Natijalar va munozaralar. Ta'lim texnologiyasini tushunishning asosiy usuli-aniiq belgilangan maqsadlarga e'tibor qaratish, o'quvchi bilan muntazam hamkorlik o'rnatish. O'zaro ta'sir ta'lim texnologiyasining asosini tashkil etadi va butun o'quv jarayonini qamrab oladi. O'qituvchi o'z oldiga talabalar o'quv materialining mazmunini tushunishi va o'zlashtirishi, ma'lum bilimlarni egallashi va uni amalda qo'llashni o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Faqat pedagogik maqsadga erishilgan yoki erishilmaganligini bilishning aniiq vositalari mavjud bo'lganda, o'qituvchi o'z ishining samarali ekanligiga va tanlangan usullarning mos yoki aksincha, samarasiz ekanligiga ishonch hosil qilishi mumkin [5]. Ta'lim mazmuni, o'qituvchi yoki talabaning faoliyati orqali ta'lim maqsadini aniqlash ta'limda kutilgan natijalar to'g'risida aniiq taassurot qoldirishga imkon bermaydi.

Umuman olganda, o'quv jarayonidagi vazifalarni o'lchash, belgilash va mashg'ulotni takrorlash uchun har bir maqsadga erishish mezonlarini bilish kerak, ya'ni ta'lim maqsadi shunday belgilanishi kerakki, unga erishish to'g'risida aniiq xulosa chiqarish mumkin. Ta'lim jarayonining maqsadi diagnostik jihatdan aniiq va aniiq belgilanishi kerak. Ta'lim maqsadining bunday ta'rifi didaktik jarayonni ma'lum va amalga oshirilgan vaqtda tashkil etish va amalga oshirish darajasi to'g'risida xulosa chiqarish imkoniyatini yaratadi [6].

Maqsadning diagnostik ta'rifi quyidagi holatlar bilan tavsiflanadi:

- insonda shakllangan ma'naviy-axloqiy fazilatlar va intellektual salohiyat shu qadar aniq va aniq kafolatlanganki, natijada ularni vaziyatdan oldin istalgan vaqt oralig'ida shakllangan shaxsning fazilatlaridan osongina ajratib olish mumkin;
- shaxsning tashxis qo'yilgan ma'naviy-axloqiy va intellektual fazilatlarini shakllantirish darajasini ob'ektiv kuzatishga qaratilgan aniq usul mavjud;
- insonning tashxis qo'yilgan fazilatlarini aniqlash uchun o'tkazilgan nazorat natijalariga ko'ra uning samaradorligini aniqlash mumkin;
- o'lchov mezonlari asosida ma'lum bilim, ko'nikma va malaka sifatini baholash ko'rsatkichlari mavjud [7, 8]. Shunday qilib, o'quv jarayonining maqsadi ijtimoiy buyurtmaning mazmuni va talabaning shaxsiyat modellarining muvofiqligiga asoslanadi [9]. Ta'lim maqsadlarini haqiqiy daraja darajasida shakllantirish ta'limga tayyorgarlikning aniq bosqichlariga ko'ra bo'linadi. Ta'lim tizimi umuman kasbga yo'naltirilganligi sababli, talaba shaxsining modeli uning ob'ekti bo'lib qolmoqda. Ta'lim jarayonida insonning yosh ko'rsatkichlari uning tabiiy shakllanish bosqichlariga muvofiq asosiy maqsad asosida baholanadi [10]. Shunday qilib, o'quv jarayonining mazmuni insonni tarbiyalash, tarbiyalash va rivojlantirish kabi vazifalarning ijobiy hal etilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Oliy ta'limni rivojlantirish tamoyillari ta'lim tizimini yuqori samarali, zamonaviy va raqobatbardosh qilishga qaratilgan asosiy tamoyillardir. Ushbu tamoyillar oliy ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish va ularni jahon ta'lim tizimiga integratsiyalash maqsadida joriy etildi. Asosiy printsiplar quyidagilardan iborat:

1. Sifat va samaradorlik-oliy ta'lim muassasalari ta'lim sifatiga e'tibor berishlari kerak. Bu, o'z navbatida, ta'lim mazmuni, usullari va baholash tizimlarining yangi talablarga muvofiqligiga bog'liq. Samaradorlik talabalarning bilim darajasini oshirish va ularni ishga tayyorlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

2. Innovatsion va texnologik rivojlanish-ta'lim texnologiyalarining oliy ta'limga integratsiyalashuvi o'quv jarayonini to'liq modernizatsiya qiladi. Onlayn platformalar, virtual, simulyatsiyalar va boshqa innovatsion ta'lim texnologiyalari

ta'limga samaradorlik, ijodiy yondashuvlar va yangi pedagogik imkoniyatlarni qo'shadi.

3. Shaxsiylashtirilgan ta'lim-har bir talabaning individual ehtiyojlari, qiziqishlari va ma'naviy-ruhiy holatiga muvofiq o'qitish printsipti ta'lim jarayonida birinchi darajali ahamiyatga ega. Bu talabalarning faolligini oshirishga, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlashlarini rivojlantirishga yordam beradi.

4. Bilimlarni amalda qo'llashga yo'naltirish-amaliy tajribaga asoslangan o'qitish printsipti oliy ta'limda juda muhimdir. Talabalar o'z bilimlarini ish joyida qo'llashlari uchun ular amaliyot, amaliyot va ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishlari kerak. Bu ularni professional hayotga tayyorlaydi.

5. Xalqaro hamkorlik-oliy ta'limni rivojlantirishning muhim jihatlaridan biri bu xalqaro hamkorlikdir. Bu talabalar va o'qituvchilarga tajriba almashish, xalqaro miqyosda o'qish imkoniyatini beradi va shu bilan ta'limning xalqaro standartlarga javob berishini ta'minlaydi.

6. Ijtimoiy javobgarlik va axloqiy me'yorlarga rioya qilish - oliy o'quv yurtlari jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarga muvofiq ishlashi kerak. Ular, albatta, talabalarni nafaqat kasbiy sohada, balki axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham to'liq shaxs sifatida tarbiyalashga intilishlari kerak.

7. Kadrlar tayyorlash va rivojlantirish - oliy ta'limni rivojlantirishning asosiy tamoyillaridan biri bu ta'lim muassasalarida yuqori malakali o'qituvchilar va tadqiqotchilarni tayyorlash va ularning malakasini doimiy ravishda rivojlantirishdir. Ta'lim samarali bo'lishi uchun pedagog kadrlarning mehnat sharoitlarini yaxshilash muhimdir.

8. Mamlakat iqtisodiyoti bilan integratsiya - oliy ta'lim tizimi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish strategiyasi bilan birgalikda rivojlanishi kerak. Ushbu integratsiya talabalarning ishga joylashish imkoniyatlari va ish beruvchilarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda talabalarni ishga tayyorlashni o'z ichiga oladi.

9. Yangi tajribalar va tadqiqotlar - oliy ta'limda innovatsion tadqiqotlar, yangi bilimlarni aniqlash va qo'llash printsipti katta ahamiyatga ega. Ta'lim

muassasalari oliy ta'limning ilmiy tadqiqotlar bilan uyg'unlikda rivojlanishini ta'minlashi kerak.

10. Ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar - oliy ta'lim tizimi talabalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Bu o'qituvchilar va talabalarning haqiqat, adolat, inson huquqlari va boshqa ijtimoiy qadriyatlarga bo'lgan ehtiyojini oshiradi. Ushbu tamoyillar oliy ta'limning barqaror rivojlanishini va uning ijtimoiy talablarga moslashishini ta'minlaydi, shuningdek, global raqobatga tayyor, yangicha fikrlaydigan yorqin shaxslarni tarbiyalashga yordam beradi. Bilim faqat faoliyat jarayonida mustahkamlanadi, shuning uchun talabalarda nazariy bilimlarni amalda qo'llash qobiliyatini rivojlantirish kerak. Amalda qo'llanilmaydigan bilimlar tezda unutiladi. Oliy ta'lim jarayoniga texnologik yondashuv tamoyillarini qo'llash natijalari sifat, samaradorlik va innovatsionlikni oshirishga xizmat qiladi

Texnologik yondashuvlarni qo'llashning turli sohalaridagi ba'zi natijalarni quyida sanab o'tish mumkin:

Texnologik yondashuvlarni qo'llash natijasida ta'lim sifati sezilarli darajada yaxshilandi. Ta'lim resurslaridan foydalanish talabalarga tezkor va ishonchli ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, talabalarning ta'lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Talabalar faolligi va motivatsiyasini oshirish-interaktiv ta'lim va onlayn kurslar talabalarga o'zlarining ta'lim usullarini tanlashga imkon beradi. Bu talabalarning oliy ma'lumotga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Texnologik yondashuvlar talabalarning faolligi va ijodkorligini qo'llab-quvvatlaydi, chunki ular o'z vaqtida va istiqbolli bilimlarni olish imkoniyatiga ega. Shunday qilib, bu ta'lim texnologiyalarining asosiy tamoyillari, ya'ni dastlabki qoidalari. Ularga muvofiq pedagogik faoliyatni tashkil etish o'qituvchining pedagogik mahoratini oshirish, o'quvchilar tomonidan intellektual va axloqiy fazilatlarni egallash, shuningdek ularda shaxsiy tajribalarni shakllantirish uchun zamin yaratadi.

Xulosa. Ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish, ayniqsa, xorijiy mamlakatlarda pedagogik texnologiyalar tajribasidan foydalangan holda

tizimlashtirilgan o'quv jarayonining zamonaviy ta'lim texnologiyalari tizimini yaratish bo'yicha olib borilayotgan ishlarni umumlashtirish va amaliyotga joriy etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

Texnologik yondashuvlar talabalarga xalqaro ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Ushbu yondashuvlar orqali talabalar o'z bilim va ko'nikmalarini boshqa mamlakatlar talabalari bilan almashish va turli madaniyatlarni o'rganish imkoniyatiga ega.

Ta'limning barqarorligi va innovatsiyasi - texnologik yondashuvlar o'quv jarayonining ustuvor va uzluksiz innovatsiyasi bo'lib xizmat qiladi. Yangilangan kurslar, o'quv platformalari, adabiyotlar va onlayn manbalar orqali ta'lim mazmuni doimiy ravishda ko'rib chiqiladi va takomillashtiriladi.

Texnologik yondashuvlar ta'limning yuqori standartlar va xalqaro talablarga javob berishini ta'minlaydi. Shuningdek, ular ta'limni hamma uchun yanada qulay va samarali qiladi. Bu o'quv jarayonining turli platformalarda o'tishini ta'minlaydi va talabalarga turli xil qurilmalardan foydalanishga imkon beradi.

Oliy ta'limga texnologik yondashuvlarni joriy etish natijasida o'quv jarayonini yanada samaraliroq qilish, talabalarning ish tajribasi va tayyorgarligini oshirish, shuningdek, ta'limning raqobatbardoshligini mustahkamlash mumkin. Adaptiv ta'lim tizimlari talabalarning individual ehtiyojlari va darajasini hisobga oladi. Bu o'quv jarayonini har bir talaba uchun samarali va mos qiladi. Tajriba talabalarni ish joylariga, ish muhitiga va kasbiy mahoratga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi. Texnologik yondashuvlar talabalarga o'z bilimlarini amaliy jihatdan sinab ko'rish imkoniyatini beradi vaziyatlar. Texnologiyalar o'quv jarayonini avtomatlashtirishga va vaqtni tejashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avidov-Ungar O. (2016). A model of professional development: Teachers' perceptions of their professional development. *Teachers and Teaching*, 22(6), 653-669.
2. Beuder J. (2014). Pragmatism: Making the most out of training. *Performance Improvement*, 53(7), 10-12.

3. Инновационные подходы и технологии в общем и профессиональном образовании: учебно-методическое пособие. – М.: Курск: МПГУ, РОСИ, 2018. – 226 с.
4. Кузнецов В.В. Общая и профессиональная педагогика / В.В.Кузнецов. – 2е изд., испр. и доп. – М.: Юрайт, 2016. – 136 с.
5. Muslimov N.A., Raximov Z.T., Xo‘jayev A.A., Qodirov H.SH. Ta’lim texnologiyalari. Darslik. Toshkent “Voriz” nashriyoti – 2019. 568 b.
6. Rakhimov Z.T. **The importance of developing students' academic competence in the process of modern higher education** / Current research journal of pedagogics. Volume 05 Issue 04-2024. P. 43-50. <https://masterjournals.com/index.php/crjp/article/view/1623/1469>
7. Rakhimov Z.T. Development of educational and cognitive competence as an important condition of higher education / Journal of new century innovations. Volume–66_Issue-1_December-2024. P. 38-44. <https://scientific-jl.org/index.php/new/issue/view/126>
8. Rakhimov Z.T. Features of formation of students' technological competence / “PEDAGOGS” international research journal. ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995. Volume-70, Issue-2, November -2024. P. 210-216. <https://scientific-jl.org/ped/issue/view/120>
9. Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с.
10. Таболова Э.С. Общие проблемы формирования мотивации профессионально-учебной деятельности студентов / Э.С. Таболова, Ю.А. Говенко // Университетская наука. – 2016. - №2. – С.178-188.

INGLIZ TILNI O‘QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH AMALIYASI VA UNING SAMARALIGINI OSHIRISH

Kazbekova Eleonora Paraxatovna

Annotatsiya: Maqolada ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning asosiy jihatlari ko'rib chiqiladi. Asosiy maqsad o'qituvchilarga zamonaviy raqamli vositalardan foydalangan holda o'quvchilarning o'quv faoliyatini yanada samarali tashkil etishda yordam berish, ingliz tilini o'rganishni yanada qiziqarli va interaktiv qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ingliz tilini o'rgatish, ta'limga oid tayyorgarlik, samaradorlik, interaktiv ta'lim.

Annotation: The article examines the main aspects of using digital technologies in teaching English. The main goal is to help teachers organize students' learning activities more effectively using modern digital tools, making learning English more interesting and interactive.

Key words: digital technology, English language teaching, educational learning, effectiveness, interactive learning

Ingliz til dunyodagi eng ko'p o'rganiladigan va qo'llaniladigan tillardan biri bo'lib, uni o'qitish bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. [3] Biroq, an'anaviy o'qitish usullari ba'zan o'quvchilarning qiziqishini saqlab qolish va samaradorlikni oshirish uchun etarli emas. Shu bois raqamli texnologiyalarni ingliz tilini o'qitish jarayoniga integratsiya qilish zarurati paydo bo'ldi. [6]

Texnologiyani o'quv jarayoniga integratsiyalash va onlayn platformalar, mobil ilovalar va multimedia vositalari kabi imkoniyatlardan foydalanish orqali o'quvchilar motivatsiyasi va til o'rganish natijalarini oshirish mumkin. Bu usullar o'qitish samaradorligi va til o'rganish jarayoni sifatini oshirishga katta hissa qo'shishi ta'kidlangan.

Bugungi kunda raqamli texnologiyalar o'quv jarayonini yanada samarali va interaktiv qilish uchun imkoniyatlar yaratmoqda. [1] Talabalarning o'quv jarayoni onlayn platformalar, mobil ilovalar, video va audio materiallar yordamida yanada qiziqarli va muvaffaqiyatli bo'ladi. Ushbu vositalar o'quvchilarning o'rganish uslublarining xilma-xilligini moslashtirish uchun turli xil o'quv tajribalarini yaratishga yordam beradi. Masalan, vizual, eshitish va kinestetik elementlardan materialni chuqur tushunish va o'quvchilarning faolligini oshirish uchun foydalanish mumkin.

Bundan tashqari, texnologiya har bir talabaning xususiyatlarini hisobga olgan holda individual yondashuvga imkon beradi. Mobil ilovalar kabi o'z-o'zini o'qitish dasturlari talabalarga an'anaviy sinf cheklovlarisiz o'z vaqtida va tezligida o'qish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, talabalar o'z mahoratlarini o'z tezligida oshirishlari mumkin, bu esa ularga chuqurroq o'rganishga yordam beradi. Texnologiya, shuningdek, o'quvchilarning yutuqlarini muntazam ravishda kuzatib borish imkonini beradi, bu ham o'qituvchilarga, ham talabalarga o'quv jarayoniga o'z vaqtida tuzatishlar kiritish imkoniyatini beradi.

Raqamli vositalardan foydalanish talabalar motivatsiyasini oshirishga yordam beradi, chunki ko'plab onlayn resurslar o'rganishni yanada qiziqarli va qulayroq qilish uchun qiziqarli va o'yinga o'xshash elementlarni taklif qiladi. Duolingo yoki Quizlet kabi dasturlar va platformalar o'yin formatida lug'at va grammatikani o'rganishga yordam beradigan mashqlar va testlarning turli shakllarini taqdim etadi, bu esa o'quv jarayonini kamroq rasmiy va qiziqarli qiladi.

Bundan tashqari, pandemiya davrida masofaviy ta'limning keng joriy etilishi ta'limda raqamli texnologiyalarning ahamiyatini yanada oshirdi. Raqamli vositalardan samarali foydalanish o'qituvchi va talabalarga o'quv jarayonini davom ettirish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. [5] Pandemiya sabab bo'lgan cheklovlar sharoitida raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini saqlashning eng muhim vositasiga aylandi. Onlayn darslar, vebinarlar va video konferentsiyalar o'qituvchilarga talabalar bilan aloqada bo'lish, ularga kerakli bilim va yordam

berish imkonini berdi. Ingliz tilini o'qitish samaradorligini oshirish uchun, birinchi navbatda, o'qituvchilarning malakasini oshirish, ularni zamonaviy o'qitish usullari bilan ta'minlash zarur. Bundan tashqari, o'quv materiallari va usullarini zamonaviy talablarga moslashtirish, o'quvchilarning ishtiyoqini oshirish, ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishini rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega.

Masofaviy ta'lim, shuningdek, o'qituvchilar va talabalar o'rtasida raqamli savodxonlikning muhimligini ta'kidladi. Masofaviy ta'lim sharoitida o'quvchilarni turli ta'lim platformalaridan samarali foydalanishni o'rgatish, shuningdek, ularda Internetda o'quv materiallarini mustaqil izlash va ular bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish zarur edi.

Shu bilan birga, ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanish tajribasi va uslubiy yondashuvlarini chuqur o'rganish dolzarb vazifaga aylandi[4]. Hozirda ko'plab tadqiqotlar turli raqamli resurslarni ta'lim dasturlariga qanday integratsiya qilish, ushbu texnologiyalarning samaradorligini to'g'ri baholash va ulardan ta'lim sifatini oshirishda qanday foydalanish mumkinligini tushunishga qaratilgan.

Raqamli texnologiyalar, shuningdek, ingliz tilini o'qitishning muhim elementi bo'lgan global muloqot uchun imkoniyatlar yaratadi. Tandem yoki HelloTalk kabi onlayn platformalar talabalarga ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilish imkoniyatini beradi, bu esa ularning amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Virtual almashinuv, onlayn kurslar va forumlarda ishtirok etish talabalarga samarali o'rganishning ajralmas qismi bo'lgan til muhitiga sho'ng'ish imkonini beradi. Shu bois ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish va ularning samaradorligini oshirish bugungi kunda o'quvchilarning muvaffaqiyatli bilim olishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu texnologiyalarning afzalliklari aniq va ular ta'limga shaxsiy yondashuv, ta'lim sifati va qulayligini oshirish, rag'batlantiruvchi va dinamik ta'lim muhitini yaratish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi o'qitishda raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish usullarini o'rganish va tahlil qilishdir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jonson, L., Adams Becker, S., & Cummins, M. (2016). NMC Horizon: 2016 Oliy ta'lim sinfi. Yangi media konsortsiumi.
2. Mirsalimova, A.M. (2020). O'zbekistonda xorijiy tillarni o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalar. Fan va ta'lim, 6(1), 14-18.
3. Osmonov, K.M. (2019). O'zbekistonda ta'lim jarayonlarining raqamli transformatsiyasi: muammolar va imkoniyatlar. Journal of Education and Teaching, 25(3), 74-82.
4. Abdullaev, J.T. (2021). Ingliz tili sinfiga mobil ilovalar integratsiyasi: O'zbekistondan amaliy misol. Journal of Contemporary Pedagogika, 2(6), 31-39.
5. Sulaymonov, S.K. (2019). Qoraqalpog'istonda xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalarning o'rni. Qoraqalpoqshunoslik ilmiy jurnali, 10(2), 44-49.
6. Qobilov, AQSH (2017). Zamonaviy ta'limda mobil texnologiyalar. Pedagogika fanlari jurnali, Qoraqalpog'iston, 6(1), 85-92.

O'QUVCHILARNI MATN BILAN ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Jo'rayeva Sevinch Abdialim qizi
NavDU 1-kurs magistranti
Navoiy viloyati Karmana tumani
88-500-48-04

Annotatsiya: *Maktab o'quvchilarida tayanch va fanga oid kompetensiyalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kompetensiyalar sinflar kesimida bosqichma-bosqich shakllantirib boriladi. Ushbu maqolada 8-sinf ona tili darsligida keltirilgan matnlar yordamida o'quvchilarning kompetentligini oshirishga qaratilgan topshiriqlar xususida so'z yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *DTS, ko'nikma, malaka, tayanch kompetensiya, fanga oid kompetensiya, matn.*

Annotation: *It is important to develop basic and subject-related competencies in schoolchildren. Competencies are formed step by step in the section of classes. This article talks about assignments aimed at increasing students' competence using the texts presented in the 8th grade native language textbook.*

Key words: *DTS, skill, competence, basic competence, subject competence, text.*

O'quvchi shaxsini mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko'nikmalarini shakllantirishda umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etiladigan ona tili ta'limi katta imkoniyatlarga ega. O'quv jarayonini tashkil etishdagi asosiy o'quv qo'llanma bu darslik sanaladi. Yangi darsliklar, ulardagi matn va topshiriqlar o'quvchilarning nafaqat tilga oid bilimlarini oshirishga, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va tayanch ko'nikmalarni shakllantirishda ham muhim rol o'ynamoqda.

Ona tili darsliklarining turli tarbiyaviy matnlar asosida kengaytirilishi, matn asosida ko'plab topshiriqlar bajarilishi o'quvchilarning fikrlash salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini oshirish, ularni mustaqil ijodiy fikrlashga yo'naltirish, o'z fikrini to'g'ri, ravon, talab va ehtiyojga mos ravishda ifodalashga o'rgatish, uni amalga oshirishning eng muhim omillaridan biri – matn yaratishning samarali texnologiyasini ishlab chiqishdir. Matn bilan ishlatish orqali o'quvchilarning matnlarni o'qish va ulardan ma'lumotlarni aniqlash, tahlil qilish ko'nikmalarini, turli fikrlarni, g'oyalarni baholay olish va unga tanqidiy yondashish hamda matn ustida ishlash jarayonida boshqa odamlar bilan fikr almashish va munozara qilish kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

DTSda ona tili fanini o'qitishdan maqsad o'quvchilarda og'zaki va yozma nutq ko'nikmasini, ijodiy fikrlash malakasini, kitobxonlik va nutq madaniyatini rivojlantirish ekanligi belgilangan bo'lib, bunda fan doirasida berilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash maqsadiga yo'naltirishga xizmat qiladigan tayanch kompetensiyalar va fanga oid kompetensiyalar bilish darajalariga mos ravishda shakllantiriladi. Tayanch kompetensiyalarga kommunikativ, axborotlar bilan

ishlash, o'zini-o'zi rivojlantirish, ijtimoiy faol fuqarolik, milliy va umummadaniy kompetensiya, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyalari kiradi. Fanga oid kompetensiyalar esa nutqiy (tinglab tushunish, o'qish, so'zlash, yozish) va lingvistik kompetensiyalarni o'z ichiga oladi [1.19]. Ushbu kompetensiyalarning barchasi o'quvchilarda o'zaro aloqadorlik va uzviylik asosida darsliklardagi matn va topshiriqlar yordamida shakllantirib boriladi. Buning uchun albatta o'qituvchidan yuqori pedagogik mahorat talab qilinadi. A.G'ulomovning ta'biri bilan aytganda o'qituvchi yangi yo'nalishdagi "Ona tili" dasturi va darsliklari bilan ishlashga o'zini ham tayyorlashi kerak. Darslikdagi har bir mashq, topshiriq, matn, rivoyat va latifa ma'lum bir maqsadni ko'zlaydi va bu ko'p hollarda yashiringan bo'ladi. Ko'pincha ko'zlangan maqsad 2-3 mashqni bajargandan keyin aniq bo'ladi [2.353]. Shunday vaziyatlarda o'qituvchi o'z pedagogik mahoratini to'laligicha ishga solishiga to'g'ri keladi. Darslikni o'rinli ishlata olish, o'quvchiga yetkazib berish esa bugungi kunning zamonaviy o'qituvchisi oldidagi eng dolzarb masaladir. Filologiya fanlari doktori Baxtiyor Mengliyevning fikricha, "Darslik yuqori darajada umumlashtirilgan va zamonaviy ilmiy bilimlarga asoslangan ma'lumotlar-qoidalar, hukmlar, tasniflardan tashkil topishi lozim" [3.8-12]. Buni biz 2019-yil nashr etilgan 8-sinf ona tili darsligining 23-mavzusi asosida ko'rib chiqamiz. Unda "Teng va tobe bog'lanish" mavzusini ichida quyidagi "Hunar xosiyati" matni berilgan:

Hunar xosiyati

Aytishlaricha, Gushtasp (Erondagi kayoniylar sulolasining beshinchi hukmdori) kunlardan birida o'z Vatanidan ayrilib, begona bir shaharga kelib qoldi. Uning yonida biror chaqa ham yoq edi. Yeyishga narsa topolmay, och qoldi. Birovdan so'ray desa, izzat-nafsi yo'l qo'ymas edi. Uning yodiga yoshligi tushdi. U bolalik paytida maktabga borar ekan, yo'l chetida joylashgan temirchi do'konida biroz to'xtab, temirchilarning pichoq va bolta yasashlarini tomosha qilar edi va uning siridan birmuncha voqif bo'lib qolgan edi. Gushtasp ko'p o'ylab o'tirmay, temirchilarning oldiga bordi va ularga dedi:

-Ey birodarlar, temirchilik siridan ancha xabardorman, meni ham o‘zlaringga sherik qilib olsalaringiz.

Temirchilar rozi bo‘lishdi. Gushtasp bir necha muddat ishlab pul yig‘di. So‘ng Vataniga qaytib bordi. U martabaga erishgan paytida barcha yosh-u qarini kasb va hunar o‘rganishga da’vat qildi.

Bolalarni kunning avvalida o‘qitib, ikkinchi qismida hunar o‘rgatishga farmon berdi[4.34].

Yuqoridagi matn bilan bog‘liq darslikdagi topshiriqlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, darslikda matn asosida bajariladigan 20-21-22-topshiriqlar berilgan. Ularda matnni o‘qing; birinchi guruh bog‘lanishdagi tobe va hokim so‘zlarni aniqlang; tobe so‘z hokim so‘zga nima vositasida bog‘lanishi asosida ularni uch guruhga ajrating shartlari keltirilgan [4.35]. Yuqoridagi matnda asosiy e’tibor o‘quvchilarning matn tarkibida tobe va hokim so‘zlarni aniqlay olishlari hamda ularni bog‘lovchi vositalar nimalar ekanligini topish va o‘rganishga qaratilgan. O‘quvchilar topib, ajratib, yozib bo‘lishgach har birlarining yozgan tobe va hokim so‘zlari tekshirilib, xato va kamchiliklari aniqlanadi, tobe va hokim so‘z hamda ularni bog‘lovchi vositalar haqida ma’lumot beriladi. Mashqlarni ko‘zdan kechirish asnosida ularning barchasi o‘quvchilarning tilga oid ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga qaratilganini ko‘ramiz. Albatta, bu topshiriqlarning o‘qituvchi va o‘quvchi so‘z boyligini, matn bilan ishlash kompetensiyasini oshirishdagi ahamiyatini inkor qilmagan holda ularga tarbiyaviy funksiyani bajaradigan, o‘quvchilarning kommunikativ salohiyatini oshirishga, fikrlashini teranlashtirishga, dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladigan topshiriqlarni qo‘shimcha qilib kiritish foydadan holi bo‘lmaydi deb o‘ylayman. Matn o‘quvchilarni Vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, hunar o‘rganishning foydalarini o‘rgatish, vaqtni behuda sarflamaslik, kibrlanmaslik va yana shu kabi bir qancha tarbiyaviy jihatlarni ham o‘zida yashirgani holda mana shu tomonlarni, qolgan ya’ni, nutqiy, kommunikativ va shaxs sifatida o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyalarini o‘quvchilarda shakllantirish o‘qituvchining o‘ziga vazifa qilib yuklanadi. Bu holatda o‘qituvchi yuqoridagi topshiriqlarga qo‘shimcha

qilib boshqa topshiriqlarni o'quvchilarga bajartirishi ko'proq maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, "Matn yuzasidan o'z xulosangizni yozing", "Matndan kelib chiqib, uning negizini tashkil etuvchi so'zlar qatorini tuzing", "Xulosangizni qisqa matn shaklida bayon qiling", "Matn asosini tashkil etuvchi so'zlarni qanday sinonimlari bilan almashtira olasiz?", "Matn mazmunini anglatuvchi yoki yaqin mazmundagi matnda keltirilmagan so'zlarni toping" kabi topshiriqlarni bajartirish o'quvchilarning ham fikrlash salohiyatini o'stiradi, ham dunyoqarashini kengaytiradi. Bundan tashqari o'quvchilar qo'shimcha topshiriqlar yordamida o'z xulosalarini yetkazishni, ixchamlashni, ko'pchilik oldida fikrlarini erkin bayon qila olishni, fanga oid bilimlarini ham mustahkamlashni, ziyraklikni o'rganishadi. Bularni o'quvchilarga yetkazish esa o'qituvchidan anchagina mehnat, izlanish, yaratuvchanlik talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi rivojlangan mamlakatimizga yetuk, kerakli, har jihatdan mukammal kadrlarni yetishtirib berish siz va bizning oldimizda turgan muhim vazifadir. Tabiiyki, o'quvchilarning hammasi ham tilshunos yoki adabiyotshunos bo'lmaydi, ularning har biri alohida bir olam demak. Olimlarimiz ham mana shu jihatlarni chuqur o'ylagan holatda ona tili darsliklarini faqat qoida va u yoritilgan mashq ko'rinishida berishdan uzoqlashgan holda, asosan, matnlar bilan ishlash, ular asosida tuzilgan topshiriqlarni o'quvchilar bilan birga bajarish, ularning fikrlarini hurmat qilgan holda tinglash, kamchiliklarini ustalik bilan to'g'irlash, ularning fikrlash doirasini kengaytirish, o'ylashga imkon topishga majbur etish, nutqiy notiqligini mukammal bo'lmasa-da, har holda me'yorga keltirish maqsadida yangidan tahrirlashdi. Shularni inobatga olgan holda biz pedagoglar yaratilgan barcha imkoniyatlardan foydalangan holda davlatimiz uchun manfaatli, uning ravnaqi, porloq kelajagi yo'lida horimay-tolmay xizmat qiladigan yoshlarni tarbiyalab yetkazib berishimiz nihoyatda muhim vazifadir. Bu yo'lda hattoki, kichik bir zarracha ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Umumiy o'rta ta'limning Davlat Ta'lim Standarti. Toshkent, 2017. -19 b.

2.A.G‘ulomov. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. - 353 b.

3.B.Mengliyev, B.Baxriddinovna. Ona tili ta’limi: uzluksiz ta’lim bosqichlarida chalkashlik uchramayaptimi? Til va adabiyot ta’limi, 2015-yil, 2-son, 8-12 b.

4.M.Qodirov, H.Ne’matov. Ona tili. Darslik. Toshkent: Cho‘lpon, 2019. - 35 b.

ZAMONAVIY TA’LIMDA EMOTSIONAL INTELLEKTNING PEDAGOGIK ASOSLARI VA RIVOJLANTIRISH DINAMIKASI

*Ochilova Muxlisa Abduraxim qizi
O‘zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali
Psixologiya mutaxassisligi 1- bosqich magistranti
muxlisa2604@gmail.com*

Annotatsiya: *Zamonaviy jamiyatda insonning barcha sohalarda muvaffaqiyatga erishishi ko‘pincha uning nafaqat aqliy salohiyati, balki emotsional intellekti bilan ham bog‘liqdir. Ushbu maqolada emotsional intellektning pedagogik faoliyatda alohida ahamiyati, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali muloqot, o‘rganish jarayonining muvaffaqiyatli kechishi emotsional holatga, o‘zaro tushunishga, xohish-istak va motivatsiyaga bog‘liq ekanligi haqida fikrlar va tavsiyalari keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *pedagogika, psixologiya, emotsional intellekt, hissiyotlar, ta’lim.*

Abstract: *In modern society, a person's success in all areas is often associated not only with his intellectual potential, but also with his emotional intelligence. This article presents ideas and recommendations on the special importance of emotional intelligence in pedagogical activity, the fact that effective communication between a teacher and a student, the successful course of the learning process depend on the emotional state, mutual understanding, desire and motivation.*

Keywords: *pedagogy, psychology, emotional intelligence, feelings, education.*

Kirish. Bugungi ta'lim tizimida o'qituvchidan faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarni emotsional jihatdan ham qo'llab-quvvatlash talab qilinadi. Emotsional intellekt pedagogik faoliyatni samarali ravishda tashkil etish, o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida ishonchli va konstruktiv muloqot o'rnatish, hamda o'quvchilarning o'zini anglashiga, o'z hissiyotlarini boshqarishga va boshqalar bilan ijobiy munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi. Emotsional intellekt (EI) nafaqat o'z hissiyotlarini boshqarish va boshqa odamlarning hissiyotlarini tushunish, balki bu hissiyotlarni samarali tarzda boshqarish, muloqotda yuksak muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan qobiliyatlarni o'z ichiga oladi.

Emotsional intellektning pedagogik faoliyatda dolzarb ahamiyati zamonaviy ta'limning o'zgarib borayotgan talablariga javob beradi. Pedagogik jarayonning asosiy maqsadi – o'quvchilarni faqat bilim bilan ta'minlash emas, balki ularning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy va hissiy jihatdan barkamol shaxslar bo'lib ulg'ayishlariga yordam berishdir. Bunda o'qituvchining emotsional intellekti katta rol o'ynaydi. Chunki o'quvchi o'qituvchining qanday kayfiyatda va qanday munosabatda bo'lishini, uning qo'llab-quvvatlovini va hissiy holatini sezadi. Shu sababli, o'qituvchi o'z hissiyotlarini nazorat qilib, o'quvchi bilan to'g'ri muloqot qilishni bilishi, ularni rag'batlantirish va motivatsiya qilishda muvaffaqiyatli bo'lishi zarur.

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq uzluksiz ta'lim tizimidagi islohotlar ta'lim jarayonlarini innovatsion tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga, ta'lim sifati va samaradorligini oshirishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar va zamonaviy talablarga mos keladigan, demokratik tamoyillarga asoslangan modernizatsiyalashgan ta'lim boshqaruvini tashkil etishga imkoniyat yaratildi. Hozirgi kunda pedagogika ijtimoiy hayotning ajralmas qismi sifatida ta'limtarbiyaning maqsadi, vazifalari, davlat ta'lim standartlari, ta'lim va tarbiya shakllari, metodlari, vositalari, pedagogik faoliyatni tashkil qilish shakllari, mexanizmlari, uning qonuniyatlari haqida bilim, ma'lumot

beruvchi, pedagogik mahorat sirlarini o'rgatuvchi fanga aylandi. Mamlakatimizda ta'lim tizimini rivojlantirishning konseptual asoslari hisoblanmish O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da davlatimiz ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ta'limning ustuvor deb e'lon qilinishi pedagogika fani zimmasiga juda katta mas'uliyatli, ulug'vor vazifalarni yukladi. [Kadrlar tayyorlash milliy dasturi,1998,41].

Pedagogik faoliyatda emotsional intellektning o'rni o'qituvchining o'z hissiyotlarini tushunish va boshqarish qobiliyatiga asoslanadi. O'qituvchi o'zining kayfiyatini, stressini va boshqa emotsiyalarini samarali tarzda boshqarish orqali o'quvchilar bilan konstruktiv muloqot o'rnatadi. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarning hissiy ehtiyojlarini tushunish, ularning stressini, xavotirini yoki baxtsizliklarini aniqlash va ular bilan empatiya tuzish muhimdir. Masalan, stressli holatdagi o'quvchini tinchlantirish, o'quvchi xatolarini to'g'ri tushunib, uni qo'llab-quvvatlash – bu o'qituvchining emotsional intellektining yuqori darajada ekanligidan dalolatdir.

Goleman, Mayer va Salovey kabi tadqiqotchilarning ishlarida emotsional intellektning asosiy komponentlari – o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, boshqalarning his-tuyg'ulariga empatiya ko'rsatish va samarali ijtimoiy munosabatlar o'rnatish qobiliyatlari–chuqur tahlil qilingan . [Usmonov,2017,45-53]. Ushbu nazariyalar emotsional intellektni faqat individual psixologik omil sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy, psixologik va aqliy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi kompleks sifatida ko'rib chiqishning muhimligini ko'rsatadi. Shuningdek, emotsional intellektni rivojlantirish uchun an'anaviy ta'lim metodlari bilan bir qatorda, yangi yondashuvlar – masalan, reflektiv amaliyot, muammoli o'qitish va guruh mashg'ulotlarining ahamiyati ta'kidlandi. Masalan, Bar-On tomonidan taklif qilingan EQ-i modeli emotsional va ijtimoiy ko'nikmalarni o'lchash va rivojlantirishda qo'llanilgan, bu esa, holistik yondashuvni tadqiq etishda asosiy manbalardan biri sifatidako'rib chiqilgan. O'quvchilarning o'zini anglash darajasi, empatiya ko'nikmalari va his-tuyg'ularni boshqarishqobiliyatlari oshgani ularning

ijtimoiy muloqotda, o'qishdagi muvaffaqiyatlarida va hayotiyl stresslarga qarshi turishda sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatdi. [Soliyev,2019,60-68].

Talabalarni kasbiy dunyoga tayyorlashda hissiy intellekt ham muhim rol o'ynaydi. Borgan sari o'zaro bog'langan va globalashgan ishchi kuchida samarali hamkorlik qilish va murakkab ijtimoiy dinamikani boshqarish qobiliyati juda muhimdir. Hissiy intellektni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berish talabalarga samarali muloqotchilar, muammolarni hal qiluvchilar va turli xil professional muhitlarda muvaffaqiyat qozona oladigan etakchilar bo'lish imkoniyatini beradi.

Hissiy intellektning ahamiyati sinfdan tashqarida ham, shaxsning shaxsiy va kasbiy hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Tadqiqotlar doimiy ravishda yuqori hissiy intellektga ega bo'lgan shaxslar nizolarni boshqarishda, jamoaviy ishlashni rivojlantirishda va kuchli etakchilik fazilatlarini namoyon etishda ko'proq qobiliyatli ekanligini ko'rsatadi. Hissiy intellektni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat beradigan muassasalar nafaqat yuqori malakali, balki hissiy jihatdan chidamli va moslashuvchan ishchi kuchini yaratishga hissa qo'shadi.

Bundan tashqari, hissiy intellektga e'tibor turli sohalarning e'tiborini tortdi. Korxonalar va tashkilotlar yaxshi rivojlangan hissiy intellektga ega bo'lgan xodimlarni tobora ko'proq qadrlashmoqda, chunki ular zamonaviy ish joyining murakkabliklarida harakat qilish uchun yaxshi jihozlangan. Ish beruvchilar kuchli shaxslararo ko'nikmalar, hamdardlik va samarali muloqotga ega bo'lgan shaxslarni faol ravishda qidiradi, bu xususiyatlar samarali ish muhitini yaratishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa. Pedagogika fanida umumiy kategoriyalar bilan bog'langan asosiy tushunchalardan biri – shaxs tushunchasidir. Shaxs- ruhiy jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyat a'zosi. Jamiyatda o'z mavqeiga ega bo'lgan, o'zligini anglagan, o'z “Men”iga da'vogar, tevarak-atrofdagi sodir bo'layotgan ijtimoiy voqeya hodisaga adekvat baho bera oladigan, tafakkur faoliyatining ob'ektivligi bilan tavsiflanadigan insondir. Shaxs- “kadrlar tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va

ularni amalga oshiruvchi”. [<https://lex.uz/docs/-48401>]. Jamiyatsiz shaxs, shaxssiz jamiyat bo‘lmaganidek, insonning shaxs sifatida kamol topishi uchun biologik, psixologik, ijtimoiy omillar sabab bo‘ladi. Shaxsning rivojlanishi biologik va ijtimoiy omillar ta'sirida yuz beradi, bu jarayon psixik, ijtimoiy va biologik aspektlarni o‘z ichiga oladi.[Bobojonova,2024,114]. Pedagogika shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishiga yo‘naltirilgan tarbiya jarayonini o‘rganadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bobojonova Sh .Psixologiyada shaxs tushunchasining paydo bo‘lishi va shakllanishi. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.19-son.2024,114b.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. Barkamol avlod-o‘zbekiston taraqqiyotining poydevori.T., "Sharq", 1998 y, 41 bet
3. Soliyev, A. X. (2019). “Bolalar va o‘smirlar emotsional intellekti: rivojlantirish usullari”. Psixologiya va pedagogika masalalari, 11(2), 60-68.
4. Usmonov, Sh. N. (2017). "Emotsional intellekt va ijtimoiy muhit: psixologik tahlil." O‘zbekiston psixologiyasi, 3(2), 45-53

Internet manbalari:

5. <https://lex.uz/docs/-48401>

“FINAL LEARNING PRACTICES” METODI ORQALI TALABALARDA

IJODIY IZLANUVCHANLIKNI TAKOMILLASHTIRISH

IMPROVING CREATIVE RESEARCH SKILLS IN STUDENTS

THROUGH THE “FINAL LEARNING PRACTICES” METHOD

B. K. Rahmatova

Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti

Buxoro, O‘zbekiston

elektron pochta manzili: barnogull95@gmail.com

telefon raqami: +998 93 9660902

Innovatsion ta'limda talabalarlarning nafaqat bilim olish, balki ijodiy fikrlash va izlanish qobiliyatlarini rivojlantirish muhim o'rin tutadi. Pedagogika sohasidagi yangi yondashuvlar, xususan, "Final Learning Practices" - talabalarning faqat nazariy bilimlarni emas, balki amaliy ko'nikmalarni ham egallashiga imkon yaratadi. Ushbu metod, talabalarlarga o'z bilimlarini real hayotdagi muammolarni hal qilishda qo'llash imkonini beradi va ular orasida ijodiy izlanishlar olib borishga undaydi. Maqolada bu metodning ta'lim jarayonida ijodiy izlanishlarni rivojlantirishdagi ahamiyati va uning samarali qo'llanilishi haqida so'z boradi. [Tyxtaeva, 2011. 1]

Final Learning Practices — bu talabaning o'qish davomida o'zlashtirgan nazariy bilimlarini amaliy muammolarni hal qilishda sinovdan o'tkazish va ularni ishlatish imkoniyatini beruvchi metodologiyadir. Bu metod talabalarlarga haqiqiy hayotda duch keladigan murakkab masalalar bilan ishlashni o'rgatadi. Yakuniy amaliyotlar talabalarlarning analitik va ijodiy qobiliyatlarini oshirishga, mustaqil fikrlashni rivojlantirishga, shuningdek, o'z bilimlarini yaratish va innovatsion yondashuvlar bilan amaliyotga tatbiq etishga yordam beradi. [Sh, T. Z., & Kh, S. K., 2020. 2]

Ijodiy izlanishlar – bu talabalarning yangi g'oyalar yaratish, mavjud muammolarni yangi va samarali usullarda hal qilish, hamda o'z fikrini aniq va mantiqan isbotlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bugungi kunda, ijodiy fikrlash va izlanish ko'nikmalari jamiyatda muvaffaqiyatli bo'lish uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalardan biri sifatida qaralmoqda. [Sharifovna, T. Z., & Bakhriniso, T, 2020. 3]

“Final Learning Practices” metodi, ayniqsa, ijodiy izlanishlar uchun eng yaxshi muhitni yaratadi. Talabalar real hayotdagi masalalarni hal qilishda erkin fikrlash, yangicha yondashuvlarni ishlab chiqish va turli nuqtai nazardan qarashni o'rganadilar. Bu jarayon talabalarlarni murakkab vaziyatlarda ijodiy va mantiqiy xulosa chiqarishga, o'z bilimlarini kengaytirishga va ular bilan ijodiy ishlashga rag'batlantiradi.

“Final Learning Practices” metodi orqali talabalarda ijodiy izlanishlar olib borishni ta’minlash uchun bir nechta usullar mavjud:

- muammolar orqali ta’lim: Talabalarga real muammolarni hal qilish vazifasi beriladi. Bu muammolar ko‘pincha mavjud bilimlarni amalda qo‘llashni talab qiladi. Talabalar muammoni tahlil qilish, yechimlarni taklif qilish va yangi g‘oyalarni ishlab chiqish orqali ijodiy izlanishlarni amalga oshiradilar.

- projekt asosidagi o‘qish: Talabalarga individual yoki jamoaviy proyektlar topshiriladi. Projektlar vaqtinchalik bo‘lib, ular talabalarlarga ijodiy yondashuvlar, yangiliklar va innovatsiyalarni qo‘llash imkoniyatini beradi.

- interdistsipliner yondashuv: Turli fanlarni birlashtirib, talabalarga ko‘p yo‘nalishli izlanishlarni amalga oshirish imkoniyati beriladi. Masalan, tabiiy fanlar, texnologiya va san’atni birlashtirib, talabalarga yangicha yondashuvlar ishlab chiqishga yordam beriladi.

- fikr almashish va kolaboratsiya: “Final Learning Practices” doirasida talabalar bir-birlari bilan fikr almashishlari, muammolarni jamoaviy ravishda hal qilishlari kerak. Bu, o‘z navbatida, ijodiy fikrlashni rag‘batlantiradi va yangi g‘

- g‘oyalar yaratishga yordam beradi. [Tyxraeva, 3. III., 2012. 4]

“Final Learning Practices”ning samaradorligi talabalarning ijodiy izlanishlar olib borishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Bu metod talabalarga o‘z bilimlarini real dunyoda qo‘llash imkoniyatini yaratadi, shuningdek, ularga yangi yondashuvlar va innovatsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Talabalar amaliyotda ishtirok etish orqali faqatgina nazariy bilimlar bilan emas, balki mustaqil fikrlash va ijodiy qarorlar qabul qilish ko‘nikmalari bilan ham boyiydilar.

Shuningdek, “Final Learning Practices” talabalarni o‘z bilimlarini mustahkamlash va yangi bilimlarni o‘rganish jarayonida yanada ishtirokchan bo‘lishga undaydi. Bu metod talabalarlarning muammolarni tahlil qilish, izlanishlar olib borish va ularga innovatsion yechimlar taklif qilishni o‘rgatadi. [Tyxraeva, 3.III. , 2016. 5]

“Final Learning Practices” orqali talabalar ijodiy izlanishlar olib borishni o‘rganishlari uchun, ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalarning integratsiyasi

juda muhim. Texnologiya, ayniqsa, sun'iy intellekt, ma'lumotlar tahlili va interaktiv platformalar, talabalarga o'z bilimlarini amaliyotda qo'llashda yanada keng imkoniyatlar yaratadi. Talabalarlarni real dunyo muammolariga qarshi turishga tayyorlash uchun, texnologiyalarni samarali va innovatsion usulda qo'llash zarur. [Rahmatova, B. 2023. 6]

«Final Learning Practices»ni muvaffaqiyatli o'tkazish uchun o'qituvchining roli ham juda muhimdir. O'qituvchi, talabalarni yangi g'oyalarni izlashga, turli nuqtai nazarlardan o'ylashga va kreativ yechimlar ishlab chiqishga rag'batlantiruvchi muhit yaratishi kerak. O'qituvchi talabalarga yordam berish uchun, kerakli yo'l-yo'riq va resurslarni taqdim etishi, ammo shu bilan birga, mustaqil fikrlash va ijodiy jarayonni rag'batlantirishi kerak.

Shuningdek, o'qituvchilar talabalar bilan fikr almashish, ularning g'oyalarini rivojlantirish va takliflar berishda faol bo'lishlari lozim. Bu jarayon talabalarni o'zlarining mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

Kollaborativ o'qish, ya'ni guruhlar yoki jamoalar bilan ishlash, ijodiy izlanishlar olib borishda muhim o'rin tutadi. Talabalar birgalikda ishlash orqali bir-birlaridan yangi fikrlar olishadi, turli qarashlar va yondashuvlarni baham ko'rishadi. Jamoaviy muammolarni hal qilish va loyihalar ustida ishlash, talabalarlarning ijodiy fikrlash va muammoni turli nuqtai nazarlardan tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Misol uchun, bir guruh talabalar, muayyan ijtimoiy yoki texnologik masala ustida ishlashga chaqirilgan bo'lsa, ular o'z bilimlarini amaliyotga tatbiq etishdan tashqari, ijodiy yechimlar topish uchun bir-birlari bilan fikr almashadilar. Bu jarayon talabalarga muammolarni ko'proq analitik va tizimli yondashuvlar bilan hal qilishni o'rgatadi.

“Final Learning Practices” jarayonida talabalarga berilishi mumkin bo'lgan ba'zi ijodiy yondashuvlar:

- simulyatsiyalar va rol o'ynash: Talabalarga turli rollarni bajarish, masalan, biznes strategiyasini ishlab chiqish yoki ilmiy tadqiqotlar qilish vazifasi

berish, ijodiy izlanishlarni va guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

– kreativ yozuv va dizayn: Talabalar o'z g'oyalarini vizual tarzda ifodalash, videolar yoki grafikalar yaratish orqali ijodiy fikrlashni rivojlantiradilar. Bunday yondashuvlar ularning yaratish ko'nikmalarini oshiradi.

– innovatsion texnologiyalarni qo'llash: Talabalar yangi texnologiyalar, masalan, 3D bosib chiqarish, virtual haqiqat (VR) yoki kengaytirilgan haqiqat (AR) kabi texnologiyalarni o'z ijodiy izlanishlarida qo'llashlari mumkin. Bu usullar, nafaqat ilmiy bilimlarni mustahkamlash, balki yangi g'oyalar yaratishda ham yordam beradi.

– tadqiqotlar va taqdimotlar: Talabalar mustaqil ravishda ilmiy izlanishlar olib borishlari va ularni talabalarlarga taqdim etishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, talabalarning ilmiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlaydi. [Zebo, T. X., & Barnogul, R. 2023. 7]

“Final Learning Practices” nafaqat talabalarning bilim va ko'nikmalarini oshirishga, balki ularning jamiyatda faol ishtirokchilar bo'lib etishlariga ham yordam beradi. Talabalar o'zlarini faqat akademik doirada emas, balki ijtimoiy muammolarni hal qilishda ham faol ishtirokchi sifatida ko'rsatadilar. Bu, o'z navbatida, ularning ijtimoiy mas'uliyat hissini oshiradi va ularni real dunyo bilan bog'laydi.

“Final Learning Practices” orqali talabalarda ijodiy izlanishlarni rivojlantirish ta'lim jarayonining muhim va innovatsion qismi bo'lib, talabalarlarni nafaqat nazariy bilimlar bilan, balki amaliy va ijodiy ko'nikmalar bilan ham ta'minlaydi. Bu metod, talabalarni faqat akademik yutuqlarga erishishga undamaydi, balki ularni yangi fikrlarni yaratish, muammolarni kreativ tarzda hal qilish va jamiyatda faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Kelajakda ta'lim tizimi va pedagoglar tomonidan bu metodning yanada rivojlanishi va takomillashishi talab etiladi, chunki o'zgaruvchan dunyoda ijodiy izlanishlar va innovatsiyalar talab etiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тухтаева, З. Ш. (2011). Межпредметные связи и преемственность в профессиональном образовании. Профессиональное образование. Столица, (9), 43–44.
2. Sh, T. Z., & Kh, S. K. (2020). Innovative forms of education in Uzbekistan. International journal of innovations in engineering research and technology. IJERT, 7(4), 258–261.
3. Sharifovna, T. Z., & Bakhriniso, T. (2020). Modernization of higher education by solving integration problems. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(12 Part II), 44–49.
4. Тухтаева, З. Ш. (2012). Методика межпредметной преемственности в профессиональном образовании.
5. Тухтаева, З.Ш. (2016). Касб–хунар таълимида фанлараро узвийликни таъминлаш методикаси
6. Rahmatova, B. (2023). Muhandis o'qituvchilarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish usullari. Молодые ученые, 1(15), 78–80.
7. Zebo, T. X., & Barnogul, R. (2023). Talabalarni ijodiy yondashuv asosida innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash imkoniyatlari. Innovations in Technology and Science Education, 2(17), 497–503.

1917-1920 ЙИЛЛАРДА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Madreymov Farxat Maxsetbaevich,
katta o'qituvchi
Nukus davlat pedagogika instituti
farxatmadreymov8183@gmail.com

Annotatsiya

1917-1920-yillarda Qoraqalpog'istonda ijtimoiy siyosat eng zaif qatlamlarni, jumladan, yetim bolalar, kam ta'minlanganlar va mehnatga layoqatli aholining himoyasiga qaratilgan edi. Shu davrda ta'lim, tibbiyot va bandlikni o'z ichiga

olgan ijtimoiy himoya tizimining asoslari shakllana boshladi.

Tayanch soʻzlar: *shoʻro rahbariyati, ishchi-dehqon, islohot, milliylashtirish, ijtimoiy, totalitar siyosat, kommunizm, maktab.*

SOCIAL PROTECTION AND ITS FORMATION IN KARAKALPAKSTAN IN 1917-1920.

Annotation

Social policy in Karakalpakstan in the years 1917-1920 was aimed at protecting the most vulnerable segments of the population, including orphans, the poor, and the able-bodied population. During this period, the foundations of the social protection system were being formed, including education, healthcare, and employment.

Key words: *Soviet power, workers and peasants, reforms, nationalization, social, totalitarian policy, communism, school.*

1917-1920-jillari Qaraqalpaqstanda jamiyettin socialliq turmisiin oʻzgertiwdin tiykargi bagdarlari socialliq tamiyinat, densawliqti saqlaw, bilimlendiriw ham miynet qatnasirlari boldi.

1917-1920-jillari socialliq funkciyani amelge asiraw awir socialliq-ekonomikalik jagdaylar sebepli juda qiyinlastirildi. Askeriy hareketlerdin aqibetleri xalq arasında narazilqlardi keltirip shigardi. Xalqtin kopshilik boleginin awhali ham turmis darejesinin tomenligi, zarur medicinalik jardemnin joqligi, qarawsizliqtin kobeyiwi, asirese, balalar arasında olimshilikdin joqariligi socialliq jagdaydi keshiktirmey oʻzgertiwdi talap etti [Dosumov, 1960. 106].

1918-jili "Socialliq tamiyinat haqqinda"gi Reje amelge engizilip, onda socialliq tamiyinat turindagi socialliq funkciyani amelge asirawdin jaʼna bagdari bekkemlendi. Bul aktin ozine tan tarepi sonda edi, onda socialliq qollap-quwatlaw ilajlari tek jumisshi klass wakillerine qaratilgan edi. Diyqanlardin socialliq tamiyinati mamleketlik sistemanin bir bolegi bolmay, diyqanlardin oz-ara jardem sholkemleri esabinan tamiyinlenetugin edi [QR MDA, 16. 1. 17. 3].

Mámlekettiń sociallıq funkciyası kórinisiniń jáne bir áhmiyetli bagdarı jumıssızlıqqa qarsı gúres boldı. Awır ekonomikalıq jaǵday, óndiristiń toqtap qalıwı kóbirek jumıssızlardı payda etti. Biraq mámlekette miynet "miynetke uqıplı hár bir puqaraniń minneti hám ar-namısı" edi. Solay etip, miynettiń májbúriyiligi hámme ushın birdey etip belgilenip, miynet etiwdi qálemegen jaǵdayda Jınayat kodeksiniń moyın tawlawshlıq haqqındaǵı normaları qollanılǵan. Jumıssızlıqqa qarsı gúres xalıqtıń bántligin tolıq támiyinlewden ibarat edi [Taumuratov, 1992. 15].

Pensiya támiynatınıń shólkemlestiriliwi mámlekettiń sociallıq siyasatın rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye boldı. Dáslep pensiya menen támiyinleniw huqıqına miynetke jaramsızlıq jaǵdayına túsken Jumısshı-Diyqan Qızıl Armiyası áskerleri hám baǵıwshısınan ayırılǵanda olardıń shańaraq agzaları iye boldı [Dosumov, 1960. 23]. Puqaralar urısı dáwirinde qızıl áskerler hám olardıń shańaraq agzaların támiyinlewge ayırıqsha itibar qaratıldı. 1918-jılı avgustta "Jumısshı-diyqan Qızıl Armiyası áskerleri hám olardıń shańaraqların pensiya menen támiyinlew haqqında"ǵı Dekret qabıllanǵan edi. 1919-jılı "Mayıp qızıl áskerler hám olardıń shańaraqların sociallıq támiyinlew haqqında"ǵı Reje engizildi.

Sociallıq siyasatta ayırıqsha itibar densawlıqtı saqlaw sistemasın rawajlandırıwǵa qaratıldı. Ólimshiliktiń joqarılıǵı hám hár qıylı juqpalı keselliklerdiń ǵalaba tarqalıwı, maman kadrlar hám qánigelesken mákemelerdiń jetispewshiligi densawlıqtı saqlaw sistemasında oǵada tereń kemshilikler bar ekenligin kórsetip turǵan edi. Ámiwdárya Keńesi Petro-Aleksandrovskegi Bersudskiy dárıxanası, áskeriy lazaret, Shabbaz emlewxanası, Nókis hám Shımbay medicina punktlerin milliylestirip, mámleket byudjeti esabına aldı [Ismailov, 1996. 12].

Sociallıq funkciyanı ámelge asırıwdıń jáne bir baǵdarı jas óspirimlerdi sociallıq qorǵaw hám qarawsızlıqqa qarsı gúresiw boldı. Balalar tárbiyasına úlken itibar qaratıldı, olarga mámleket qurıwdıń ideologiyalıq tiykarların sińdiriwge umtıldı, sebebi olar "bizdiń kommunistlik dúzimniń bolajaq tayanışı" sıpatında qaraldı. Jámiyettiń sociallıq-ekonomikalıq mashqalaları kóbirek xalıqtıń

qorǵalmaǵan qatlamlarına, ásirese, balalarǵa tásir etedi. Nátiyjede jas áwlad arasında qarawsızlıq hám tárbiyasızlıq keń tarqalǵan edi. Bunıń sebepleri, sonday-aq, ashlıq, kámbaǵallıq, jumissızlıq hám taǵı basqalarda edi. Ata-analar ózin hám perzentlerin támiyinlew bılay tursın, hátteki awqatlandırıwǵa imkanı joq edi. Bunnan tısqarı, birinshi jáhán hám puqaralar urısları dáwirinde kóplegen balalar ata-anasınan ayırılǵan. Kópshilik balalar azıq-awqat hám baspana tabıw maqsetinde mámleket boylap kóshken. Bul mashqalanıń rawajlanıwınıń nátiyjesi balalar arasında túrli keselliklerdiń tarqalıwı hám balalar óliminiń artıwı boldı. 1919-jılı 6 balalar úyi shólkemlestirilip, olarda awqatlanıw hám medicinalıq xızmet kórsetildi. Ámiwdárya Keńesi qarawsız hám tárbiyasında nuqsanı bar balalarǵa, ásirese, jetim balalarǵa ǵamxorlıq kórsetip, Shımbay hám Petro-Aleksandrovske mámleketlik internatlar shólkemlestirdi [Urazbaeva, 2010. 42].

1917-1920-jılları mámleketiń qarawsızlıqtı pútkilley saplastırıw wazıypası derlik orınlanbaytuǵın edi. Bunıń ushın sol dáwirde oǵada jetispeytuǵın úlken materiallıq qarjılardıń bolıwı zárúr edi. Biraq mámleket qarawsızlıqtıń bunnan bılay da rawajlanıwına tosqınlıq ete aldı, onıń ósiwin hám tarqalıwın toqtatıwǵa eristi. Bul mashqala menen bunnan bılay da gúresiw ushın tiykar jaratıldı.

Sociallıq funkciyanı ámelge asırıwdıń jáne bir baǵdarı bilimlendiriw, mádeniyat hám ilimdi shólkemlestiriw hám rawajlandırıw boldı. Ámiwdárya bóliminde 1918-jıl 23-mayda shirkewdi mektepten ajratıw haqqında buyırıq shıǵarıldı. 1918-jıl 30-iyunde Ámiwdárya bólimi organları quramında xalıq bilimlendiriw bólimi shólkemlestirildi. Birinshi márte Nókis, Nazarxan, Shımbay, Biy-bazar, Shayx Abbaz, Sarıbiyde ana tili hám rus tili májbúriy oqıtılatuǵın baslawısh mektepler ashıw máselesi kóterildi. Barlıq oqıwshılardıń azıq-awqat, kiyim-kenshek, ayaq kiyim hám oqıw quralları menen mámleket esabınan támiyinleniwi xalıqtı aǵartıwshılıq, mádeniyat hám ilim-pánge tartıwda keń imkaniyatlar ashtı [Sagındıqov, 2023. 12].

Birinshi jáhán hám puqaralar urıslarınıń aqıbetleri tek ǵana xojalıqtıń búlginshiligin, ashlıqtı, kámbaǵallıqtı qaldırdı. Sociallıq tarawda baslanǵan ózgerisler burınnan bar bolǵan kóplegen mashqalalardı sheshiw imkaniyatın berdi.

"Kámbaǵal sindromı" saplastırıldı, bul adamlardıń ómiriniń dawamlılıǵın arttırıw hám balalar ólimshiligin azaytıwǵa xızmet etti.

Ámudárya bóliminiń Keńesi janında arnawlı komissiya shólkemlestirilip, oǵan kásiplik, sovet hám partiya shólkemleriniń wákılleri kirgizildi. Ol Petro-Aleksandrovsk, Shoraxan, Nókis, Shimbay hám basqa da iri elatlı punktlerde biypul awqatlanıw shaqapshaların ashtı. Hákimiyat organları jesir hayallarǵa, batraklar hám kámbaǵallardıń shańaraqlarına un, gúrish hám basqa ónimler berdi. Jergilikli hákimiyat organları alıp-satarlıqqa qarsı belsendi gúres alıp barıp, orınlarda nan monopolıyasın ornatqan hám jan basına jılına 10 pud nan norması engizilgen [QR MDA, 16. 1. 17. 41.]. Nan satıwda diyqanlar ash xalıq paydasına qarjı tólewı kerek edi. Azıq-awqat komissarlıǵı 1918-jılı 15-avgusttaǵı buyırǵında "respublika bazarlarında ǵállekeshler diyxansılıq ónimlerin tek ǵana eń kámbaǵal xalıq paydasına 14-10 pud nan májbúriy túrde ajratılǵanı haqqındaǵı kvitanciya kórsetilgende ǵana satıwı múmkin" dep atap ótken edi [QR MDA, 16. 1. 17. 41.].

Sovet mámleketiniń sociallıq siyasatınıń tiykarında ulıwma teńlik, sociallıq ádillik, hár kim óz mıtájliklerin qanaatlandıırıw hám shaxstıń hár tárepleme rawajlanıwı ushın teń shárayatlarga iye bolǵan jámiyetti qurıw haqqındaǵı marksizm-leninizm qaǵıydaları jatadı. Áyne ideologiyalıq sebepler menen mámleket puqaralardı sociallıq qorǵaw hám sociallıq qollap-quwatlaw boyınsha barlıq funkciyalardı óz moynına aldı. Biraq sol ideologıyanıń ózi tiykarǵı princip - barlıq sociallıq baylıqlardıń hámmege ashıqlıǵı principin ámelge asırıwǵa tosqınlıq etti. Uzaq waqıt dawamında sovet turmısında mámleket tárepinen qollap-quwatlanıw "huqıqınan ayırılǵanlar" kategorıyası bar edi.

Solay etip, 1917-1920-jılları Qaraqalpaqstanda sovet hákimiyatınıń sociallıq siyasatı kóp qırılı hám qarama-qarsılıqlı boldı. Bir tárepten, járiyalanǵan teńlik hám ádillik, sanaat hám awıl xojalıǵın rawajlandırıw maqsetleri haqıyqatında da úlken ekonomikalıq hám sociallıq ózgerislerge tiykar boldı. Basqa tárepten, olarǵa erisiw usılları repressiya, zorlıq, ideologiyalıq diktatura tereń qarama-qarsılıqlardı keltirip shıǵarıp, sovet puqaralarınıń turmısında awır iz qaldırdı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR HÁM DEREKLER:

1. Досумов Я.М. Очерки истории Кара-Калпакской АССР. 1917-1927.- Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1960.
2. QR MDA, ф.16, оп.1, д.17, л.3.
3. Таўмуратов Н. Адамларды қорғаў ҳуқуқы менен. Қарақалпақстан милициясының тарийхынан. – Нөкис Қарақалпақстан, 1992.
4. Исмаилов О. Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан (XIX - XX вв.). Автореф. дисс. ... канд. мед. наук. Ташкент, 1996.
5. Уразбаева Р. История народного образования в Каракалпакстане. – Ташкент, 2010.
6. Сагындыков Б.А. 1917-1941 йиллардаги Қорақалпоғистон маданияти: муаммо ва ечимлар. Т.ф.д. PhD дисс. автореферати. – Нукус, 2023.
7. QR MDA, ф.16, оп.1, д.17, л.41.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К УЧАЩИМСЯ, ИСПЫТЫВАЮЩИМ ЗАТРУДНЕНИЯ В УЧЕБЕ

АХМЕТОВА КЛАРА ИРИСМАТОВНА

и.о.доцент Образовательного университета Ренессанс г.Ташкент.

tdiu_69k@mail.ru (90) 3219438

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию сущности индивидуального подхода к учащимся, испытывающим затруднения в учебе. Потребность индивидуального подхода обуславливается тем, что любое воздействие на ребенка преломляется через его индивидуальные особенности, через «внутренние условия». Необходимым условием успешной индивидуальной работы является изучение индивидуальных особенностей учащихся. Указываются трудности в процессе обучения, выделяются приемы развития мотивов учения и формирования устойчивого познавательного интереса учащихся.

Ключевые слова: индивидуальный подход, трудности в процессе обучения, мотив учения, познавательный интерес, уровни мышления, дифференциация.

Annotation

This article is devoted to revealing the essence of an individual approach to students experiencing learning difficulties. The need for an individual approach is determined by the fact that any impact on a child is refracted through his individual characteristics, through “internal conditions”. A necessary condition for successful individual work is the study of the individual characteristics of students. Difficulties in the learning process are indicated, and methods for developing learning motives and forming students’ sustainable cognitive interest are highlighted.

Key words: individual approach, difficulties in the learning process, learning motive, cognitive interest, levels of thinking, differentiation.

В условиях интенсификации обучения и перегруженности школьных программ существенно растет число учащихся, которые испытывают определенные трудности в обучении, то есть, неуспевающих. Слабоуспевающий ученик не в состоянии освоить учебную программу по предмету, значительно отстает от своих сверстников, не воспринимает учебный материал. Всё это не способствует его личностному становлению и развитию. Также психологи, педагоги и медики отмечают неуклонный рост числа детей с проблемами общего поведения и обучения. Негативные изменения экологической и социально-экономической ситуации в стране ухудшают соматическое и нервно-психическое здоровье школьников.

На фоне школьных неудач, постоянного неуспеха познавательная потребность очень скоро исчезает, порой безвозвратно, а учебная мотивация так и не возникает. Поэтому совершенно необходима специальная «поддерживающая» работа, помогающая детям, испытывающим трудности в

обучении, успешно осваивать учебный материал, получая постоянное положение от учителя. Необходимы дополнительные упражнения, в которые заключена продуманная система помощи ребенку, заключающаяся в серии «подсказок», в основе которых лежит последовательность операций, необходимых для успешного обучения.

Итак, исходя из вышеизложенного одной из важных проблем, которую приходится решать педагогам сегодня - это работа с учащимися, испытывающими трудности в усвоении учебной программы. Как правило, такие учащиеся имеют слабые учебные умения и навыки, низкий уровень памяти, у которых отсутствуют действенные мотивы учения и др. Главная роль в процессе воспитания и обучения подобных детей принадлежит педагогу. По моему мнению, деятельность педагога может быть успешной в том случае, если он способен понимать внутренний мир другого человека, отождествлять себя с учеником.

Под трудностями в обучении понимается весь комплекс проблем, возникающий у детей при систематическом обучении, и обусловлен он как отклонениями в состоянии здоровья, нарушениями социально-психологической адаптации, так и условиями организации учебного процесса, субъективной позицией учителя к ребёнку. Трудности в процессе обучения и адаптации различны по своей природе и проявляются:

- в школьной неуспеваемости детей;
- в отсутствии интереса к учению, труду, организованному досугу, недисциплинированности;
- в невыполнении общественных норм поведения;
- в конфликтности; в высокой тревожности;
- в наличии нежелательных качеств личности (лени, лживости, эгоистичности, грубости);
- в гиперактивности (или пассивности) [6; с.39].

Специфика трудностей ученика в учебном процессе и овладение им социальной роли ученика носит временный характер, и при построении гуманных отношений в педагогическом процессе, основанных на убеждениях педагогов в том, что дети являются участниками образовательного процесса, данные трудности выправляются, сглаживаются, выравниваются, становясь лишь ступенькой к самоопределению ученика в этой жизни.

В решении вышеуказанных проблем значительная роль отводится учителю. Большое значение придается умению учителя вовлечь в активную деятельность на уроке всех учеников класса. Для того, чтобы добиться этого, учитель должен хорошо знать своих учеников, кропотливо изучать и учитывать их индивидуальные особенности, уметь определять стратегию и тактику подхода к школьникам.

Проблема индивидуализации школьного обучения всегда была одной из актуальных в педагогике. Сегодня, когда учащиеся рассматриваются как субъекты педагогического процесса стало очевидным, что для успешного выполнения образовательных задач необходим качественно иной подход к взаимодействию учеников и педагогов. Теоретическая разработка и внедрение эффективных путей и методов индивидуализации обучения является одним из возможных путей повышения результативности образовательного процесса в современной школе.

Проблема индивидуализации учебного процесса приобрела особую значимость, так как с ее решением связано создание условий для раскрытия и развития творческих и индивидуальных способностей учащихся, повышения успеваемости каждого ученика, активного саморазвития, углубления знаний, расширения учебных возможностей.

Когда говорят об индивидуализации обучения, имеется в виду оказание помощи всем учащимся в реализации их права на получение полного среднего образования путем создания условий для достижения каждым этой

общей, единой для всех цели и, прежде всего, обучения их необходимым приемам познавательной деятельности.

Потребность индивидуального подхода обусловлена тем, что любое воздействие на ребенка преломляется через его индивидуальные особенности, через его «внутренние условия». Необходимым условием успешной индивидуальной работы заключается в изучении индивидуальных особенностей обучающихся. Чтобы воздействие на личность было эффективным, необходимо иметь о нем конкретную информацию. В первую очередь, важно установить доверительные, доброжелательные отношения между педагогами и учащимися. Сделать это порой нелегко, так как ученики, которые больше всего нуждаются в индивидуальной учебно-воспитательной работе, нередко подозрительно относятся к педагогам. Большое значение при этом имеет авторитет педагога, знание им учеников, умение быстро сориентироваться в ситуации, предвидеть последствия своих действий

Итак, *индивидуальный подход* – это: 1) принцип педагогики, согласно которому в процессе учебно-воспитательной работы с группой учитель взаимодействует с отдельными учащимися по индивидуальной модели, учитывая их личностные особенности; 2) ориентация на индивидуальные особенности ребенка в общении с ним; 3) учет индивидуальных особенностей ребенка в процессе обучения; 4) создание психолого-педагогических условий не только для развития всех учащихся, но и для развития каждого ребенка в отдельности.

А индивидуализация обучения – это организация **процесса обучения** с учетом осуществления этого принципа, т. е.: это 1) направление в развитии образовательных технологий, которое предполагает углубленную диагностику личности ребенка, проектирование на этой основе индивидуальной программы его обучения и развития, рефлексии результатов; 2) предоставление ребенку возможностей индивидуального выбора содержания и методов, принятия решений, самоанализа, самооценки

в области обучения; 3) деятельность педагога и ребенка по поддержке и развитию индивидуальности, самостоятельности, интеллектуального самостроительства личности; 4) повышение роли самостоятельной работы обучающихся в учебном процессе.

Индивидуальный подход в учебном процессе означает внимание к каждому ученику, его творческой индивидуальности в условиях классно-урочной системы обучения, предполагает разумное сочетание фронтальных, групповых и индивидуальных занятий для повышения качества обучения и развития каждого учащегося по отдельности.

Индивидуализация обучения начинает учитываться в учебном процессе, но арсенал ее средств и методов еще недостаточен и комплексно не разработан, а также наблюдается односторонний подход к рассмотрению данной проблемы, а именно, применение поуровневой дифференциации лишь в интеллектуальной сфере, характеристикой которой является мыслительная деятельность.

В мыслительной деятельности учащихся можно выделить три уровня:

- 1) уровень понимания;
- 2) уровень логического мышления;
- 3) уровень творческого мышления.

Понимание - это вид мыслительной деятельности, направленный на усвоение готовой информации, представленный учителем или книгой.

Под логическим мышлением мы понимаем процесс, направленный на самостоятельное решение познавательных задач учениками.

Для творческого мышления характерны не только развитость логического мышления, обширность знаний, но и гибкость, критичность мышления, быстрота актуализации нужных знаний, способность к высказыванию интуитивных суждений, расширению задач в условиях неполной детерминированности.

Тем не менее учащиеся отличаются не только степенью сформированности интеллектуальной сферы и основным его компонентом - мышления, но и степенью сформированности мотивационной сферы, то есть наличием и развитостью устойчивой мотивации учения, а также степенью зрелости эмоциональной, волевой и других сфер личности [6; с.14-15]. Эффективность процесса обучения в значительной степени определяется наличием действенных, личностно значимых мотивов учения. Из всех мотивов учения наиболее действенным является познавательный интерес, который в своем развитии проходит три стадии:

- 1) любопытство;
- 2) любознательность;
- 3) устойчивый познавательный интерес.

Любопытство возникает как естественная реакция человека на все неожиданное, новое, интригующее. Оно характеризуется ситуативностью, неустойчивостью.

Более высокой стадией интереса является любознательность, когда учащийся проявляет желание глубже разобраться, понять изучаемое явление. Задача процесса обучения состоит в том, чтобы поддерживать любознательность и стремиться сформировать у учащихся устойчивый интерес к предмету, при котором ученик понимает структуру, логику курса, используемые в нем методы поиска и доказательства новых знаний. В учебе его захватывает сам процесс постижения новых знаний, а самостоятельное решение проблем, нестандартных задач доставляет удовольствие.

Арсенал приемов формирования устойчивого познавательного интереса учащихся разнообразен. Большое влияние на формирование интересов школьников оказывает форма организации учебной деятельности, методы и средства познавательной деятельности, четкая постановка познавательных задач урока, доказательное объяснение материала, использование в учебном

процессе разнообразных самостоятельных работ, творческих заданий, создание проблемных ситуаций, а также занимательность и наглядность.

Важнейшей задачей учителя является создание условий для успешного учения школьников. Процесс обучения необходимо построить так, чтобы в основе была активная деятельность учащихся, совместная деятельность педагога и учеников. Активная деятельность учащихся связана с уровнем формирования мотивации учения.

Формирование мотивации – это, прежде всего, создание условий для появления внутренних побуждений к учению. Учащиеся начальной школы могут учиться достаточно успешно, ориентируясь на оценку учителя или мнение родителей. Ценность самих знаний младшие школьники осознают слабо. К любимым предметам они чаще относят те, которые содержат элементы игры, развлечения: рисование, физкультура, технология. В этом возрасте у большинства детей доминирует стремление доставить удовольствие взрослому, значимому человеку, порадовать его своими успехами, а также нежелание огорчать его. Нужно помнить, что смысл слова "учиться" в понимании первоклассника может, помимо приобретения знаний, включать желание общаться и играть с одноклассниками. И таким образом, постепенно, у младших школьников формируется мотивация к учению, что способствует эффективности процесса обучения.

Приведу перечень методов и средств обучения, а также форм организации учебной деятельности, которые можно использовать при работе со слабоуспевающими учениками:

- 1) самостоятельная работа;
- 2) обучение навыкам самообразовательной и поисковой деятельности;
- 3) диалоговая форма обучения;
- 4) применение игровых форм обучения;

- 5) применение карточек, творческих заданий.
- 6) проведение устных и письменных опросов;
- 7) проведение самостоятельных и проверочных работ;
- 8) предметные тестирования;
- 9) проведение собеседований;
- 5) проведение контрольных работ.

Таким образом, система индивидуализированного обучения учащихся на начальной стадии имеет следующие преимущества:

1) В процессе обучения учитываются стартовые возможности всех учащихся, что позволяет каждому ученику овладевать знаниями в посильном для него темпе и, в результате, повышается интерес к процессу обучения, а отсюда и учебная активность всех учащихся класса;

2) обучение всех учащихся класса происходит в сравнительно равном темпе, при этом нивелируется отставание более слабых учеников и в то же время не замедляется искусственно темп развития сильных учащихся;

3) обучающее и воспитывающее влияние учителя адекватно концентрируется на группах учащихся с равными учебными возможностями;

4) при работе с группой детей (а не целым классом) у учителя появляется возможность более полного учета учебных способностей и психологических особенностей каждого учащегося данной группы.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Абрамова Г.С. Индивидуальные особенности формирования учебной деятельности.- М.: Издательский центр «Академия», 2002. - 187 с
2. Акимова М.К., Козлова В.Т. Психофизиологические особенности индивидуальности школьников: учёт и коррекция. – М.: Академия, 2002.

3. Бударный, А.А. Индивидуальный подход в обучении. - Советская педагогика. - 1965. - №7. -С.70-83.

4. Гердо, Н.В. История и тенденции развития идей индивидуализации и дифференциации обучения. - Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. -2012. - № 1 (73). Ч. 1. - С. 30-33.

5. Журавлева, К. Обучение по индивидуальным учебным планам: повышение мотивации и возможность учащегося выбирать желаемую нагрузку. //Директор школы. - 2008. -№3. - С.53-58.

6. Кирсанов, А.А. Индивидуализация учебной деятельности как педагогическая проблема. -Казань: Изд-во КГПУ, 2005. - 39 с.

7. Рабунский, Е.С. Индивидуальный подход в процессе обучения школьников. -М.: Педагогика, 1975. - 226 с.

8. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Академия, 2008. -346 с.

TA'LIM JARAYONIDA TARBIYANING DOLZARB MUOMMOLARI.

CURRENT ISSUES OF EDUCATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS.

Xushboqov Botir Xushboqovich.

Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi.

xushboqovbotir188@gmail.com

<tel:+99897-3417175>

Annotatsiya.

Hozirgi kunda jamiyatda tarbiyaning samarasizligi, ta'lim tizimining asosiy vazifalariga zarar yetkazmoqda. Shu sababli, tarbiyaning dolzarb muammolarini o'rganish muhimdir. Ta'lim faqat bilim berish emas, balki shaxsiy rivojlanish va tarbiya jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: *Jamiyatda, dolzarb muammolarini, globallashuv, kamolot, inson kelajagiga, mafkuraviy va ma'naviy, shaxs, ma'naviy-axloqiy, tarbiya jarayonida.*

Abstract.

Ineffectiveness of education in society today is harming the main tasks of the education system. Therefore, it is important to study the current problems of

education. Education includes not only the provision of knowledge, but also the processes of personal development and upbringing..

Keywords: *In society, current problems, globalization, maturity, human future, ideological and spiritual, personality, spiritual and moral, in the process of upbringing.*

Ma'lumki, so'nggi yillarda globallashuv turli tuman qarashlar asosida, deyarli barcha ijtimoiy hodisalar bilan bog'liq ravishda talqin etilayotgan muammolardan biriga aylandi. Hozirgi kunda globallashuv jarayoni yangi-yangi hudud va mintaqalarni, inson faoliyatining barcha sohalarini o'z domiga tortayotganining guvohi bo'lmoqdamiz. Ayniqsa, ba'zi nosog'lom kuchlar, mafkuraviy va ma'naviy sohada o'z g'oya hamda mafkuralarini singdirish, ta'sir doiralarini kengaytirish maqsadida, o'z manfaatlarini ko'zlab, globallashuv jarayonidan kengroq foydalanishga intilmoqdalar. Biz esa bundan yoshlarimizni himoya qilishimiz uchun ularning ma'naviyatlarini yuksak qilishimiz va kamolotga erishishlari yo'lida barcha sharoitlarni yaratib berishimiz zarur hisoblanadi. Odam bolasiga beriladigan tarbiya, birinchi navbatda, ilmga, fanga asoslanmog'i, ta'limiy jihatdan to'g'ri tashkil etilmog'i lozim. Agar tarbiya pala-partish holda savodsizlarcha tashkil etilsa, tizimli va muntazam ravishda olib borilmasa, bunday «tarbiya» inson kelajagiga, shaxsning shakllanishiga faqat zarar keltiradi. Mana shu qoidalarga amal qilingandagina ta'lim-tarbiya o'zining pirovard maqsadiga erishishi - komil insonni voyaga yetkazishi mumkin. Tarbiyaning talim jarayonidagi o'rni haqida gapirganda, ta'lim faqat bilim berishdan iborat emas, balki shaxsni shakllantirish, uning ahloqiy, madaniy, va ijtimoiy jihatdan rivojlanishini ta'minlashdir. Shuning uchun tarbiya va ta'limning integratsiyasi dolzarb muammo sifatida qaraladi.

Hozirgi kunda jamiyatda tarbiyaning samarasizligi, ta'lim tizimining asosiy vazifalariga zarar yetkazmoqda. Shu sababli, tarbiyaning dolzarb muammolarini o'rganish muhimdir. Ta'lim faqat bilim berish emas, balki shaxsiy rivojlanish va tarbiya jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bugungi kunda yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Tarbiya ta'lim jarayonida

yoshlarning ijtimoiy, axloqiy va ma'naviy jihatlarini shakllantiradi. Bu, o'z navbatida, jamiyatning barqaror rivojlanishiga yordam beradi.

1. Tarbiyaning dolzarb muammolari

Bugungi kunda axloqiy qadriyatlar tobora o'zgarib bormoqda. Yoshlarning axloqiy tarbiyasi, bu sohada o'qituvchilar va tarbiyachilarning ro'li juda muhim. Ammo ayrim hollarda, yoshlar axloqiy jihatdan zaif bo'lib, jamiyatga nisbatan mas'uliyat hissi kam bo'lib qolmoqda. Raqamli texnologiyalar va internetning yomon ta'siri yoshlarning ruhiy holatiga ta'sir qilmoqda. Internetdagi zararli kontentlar, ijtimoiy tarmoqlarda soxta axborotlar yoshlar orasida axloqiy masalalarni murakkablashtirmoqda. Tarbiyaning samarali bo'lishi o'qituvchining metodologik va psixologik tayyorgarligiga bog'liq.

Tarbiya jarayonida yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalash orqali jamiyatda etika va axloqiy qadriyatlar saqlanadi. O'z vaqtida tarbiya olish yoshlarni salbiy ijtimoiy ta'sirlardan himoya qiladi va jamiyatda barqarorlikni ta'minlaydi.

Hozirgi kunda ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlar, interfaol metodlar, va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali tarbiya samaradorligini oshirish mumkin. Bu jarayon yoshlarni fikrlash, muammolarni hal qilish va o'z fikrini bildirishga o'rgatadi. Tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun metodik va psixologik asoslar katta ahamiyatga ega. O'qituvchilarning psixologik jihatdan yoshlar bilan muloqot qilishda, ularning ichki dunyosini tushunish va muammolariga qarshi aniq yondashuvlarni ishlab chiqish zarur. Tarbiya jarayonida o'qituvchining metodik yondashuvi yoshlarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Shu bilan birga, tarbiyaviy jarayonlarni nafaqat o'qituvchilar, balki ota-onalar va jamiyatning boshqa a'zolari ham qo'llab-quvvatlashi kerak.

Tarbiyaviy metodlar:

- ❖ **Munozaralar va suhbatlar:** Yoshlarning axloqiy fikrlashlarini rivojlantirish uchun munozaralar va ochiq suhbatlar o'tkazish samarali usullardan biridir.

Bu usul yoshlarni o'z fikrlarini aniq va madaniyatli tarzda ifodalashga, muloqot qilishga o'rgatadi.

- ❖ **Interfaol metodlar:** Innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash orqali, masalan, o'yinlar, simulyatsiyalar yoki loyiha asosidagi o'qitish, yoshlarni nafaqat bilimga ega qilish, balki muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni ham rivojlantiradi.
- ❖ **Muvaffaqiyatli tarbiya uchun muhit yaratish:** Ta'lim muassasalarida tarbiya jarayonini tashkil qilishda ijobiy va xavfsiz muhit yaratish zarur. Bu o'qituvchilarning o'zaro hurmati, o'quvchilarning bir-biriga yordam berishlarini ta'minlaydi va umumiy jamoaviy ruhni mustahkamlaydi.

Tarbiyaning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini yanada kuchaytirish uchun jamiyat bilan aloqalar muhim o'rin tutadi. Ota-onalar, jamoat tashkilotlari va davlat organlari o'rtasida yaqin hamkorlik yoshlarni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar o'z farzandlarini tarbiyalashda o'qituvchilar bilan hamkorlikda ishlashlari kerak. Bu esa, o'quvchilarning tarbiyaviy shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan tashqi omillarni kamaytiradi. Shuningdek, jamiyatda axloqiy qadriyatlar va madaniy normallarni targ'ib qilish, turli xil tarbiyaviy dasturlarni amalga oshirish, yoshlar orasida ma'naviy-axloqiy o'zgarishlarni kuzatish va ularga yo'naltirish uchun keng qamrovli tashabbuslar zarur. Masalan, ko'plab davlatlar va mintaqalar o'z yoshlarining axloqiy va ijtimoiy rivojlanishi uchun turli xil ijtimoiy loyihalar va dasturlarni amalga oshirmoqda. Bu, o'z navbatida, ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi.

Ta'lim tizimida tarbiyaviy jarayonlarni samarali tashkil etish uchun yangi innovatsion yondashuvlar zarur. Masalan, zamonaviy pedagogik yondashuvlar, multimediali o'quv materiallari, zamonaviy o'quv texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarni tarbiyaning foydali vositasi sifatida ishlatish mumkin. Shu bilan birga, o'qituvchilarni va tarbiyachilarni yangicha metodologik yondashuvlar bilan tanishtirish muhimdir. O'qituvchilarga texnologiyalarni o'z ta'lim jarayonlarida ishlatish bo'yicha maxsus treninglar o'tkazish, ular uchun yangi metodik qo'llanmalar yaratish zarur. Innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida,

masalan, onlayn ta'lim, distans ta'lim, va interaktiv o'quv platformalari orqali tarbiya jarayonini samarali qilish mumkin. Bu texnologiyalar yordamida o'qituvchilar va tarbiyachilar yoshlar bilan yanada samarali aloqada bo'lishlari va ularning axloqiy-ijtimoiy rivojlanishiga yordam berishlari mumkin.

Xulosa va Tavsiyalar.

Tarbiyaning ta'lim jarayonidagi dolzarb muammolarini hal qilish uchun kompleks yondashuv zarur. Tarbiya, ta'lim bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning samarasizligi o'qituvchilarning malakasiga, jamiyatning tarbiyaviy qadriyatlariga va tarbiya jarayonida foydalanilayotgan innovatsion metodlarga bog'liqdir. Shuningdek, yoshlarning axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatini oshirish uchun jamiyat va o'qituvchilar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash zarur.

Tarbiyaning samarali bo'lishi uchun quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- ❖ O'qituvchilarni tarbiyaviy metodologiyalar bo'yicha doimiy malaka oshirish.
- ❖ Tarbiyaviy yondashuvlarni jahon tajribasiga mos ravishda yangilash.
- ❖ Jamiyat va o'qituvchilar o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish.
- ❖ Innovatsion pedagogik texnologiyalarni faol qo'llash.
- ❖ Axloqiy qadriyatlarni tarbiyaviy jarayonlarda doimiy ravishda targ'ib qilish.

Shu tarzda, ta'lim jarayonida tarbiya dolzarb muammolarini o'rganish, yoshlarning ma'naviy va axloqiy shakllanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu nafaqat o'quvchilarning o'zligini rivojlantiradi, balki jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sadullaev, N. A. O'qituvchining tarbiyaviy faoliyati va uning ahamiyati. Tashkent: 2018-yil "O'zbekiston" nashriyoti.
2. Shodmonov, B. X. Ta'lim va tarbiya o'rtasidagi bog'lanish: nazariy va amaliy yondashuvlar. Toshkent: 2015-yil "Fan" nashriyoti.
3. Xusanova, M. B. Pedagogik texnologiyalar va tarbiyaviy yondashuvlar. Tashkent: 2021-yil "Ta'lim" nashriyoti.

4. Xushboqov B.X. A review of creative competencies among primary education teachers. Academicia Globe:Inderscience Research ISSN: 2776-1010 Volume 4, Issue 2, Feb., 2023
5. D.Elmutatova, D.Utanbayeva. Boshlang'ich ta'limda tarbiya fani. O'quv qo'llanma. • T.: Chinor fayzi baland. -2023yil.

**“YASHIL” IQTISODIYOTGA O‘TISH STRATEGIYASI – BARQAROR
RIVOJLANISHNING USTUVOR OMILI SIFATIDA**

**STRATEGY FOR TRANSITION TO A “GREEN” ECONOMY - AS A
PRIORITY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

*Daljanova Zulfiya – Ijtimoiy fanlar
kafedrasi katta o'qituvchisi, Nukus DPI,
dalzanovazulfiya@gmail.com
+998933659955*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “yashil” iqtisodiyot tushunchasi va “yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasining mazmun-mohiyati haqida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *iqtisodiyot, “yashil” iqtisodiyot, “yashil” iqtisodiyot strategiyasi, barqaror rivojlanish*

Abstract. *This article discusses the concept of a "green" economy and the essence of the strategy for transitioning to a “green” economy.*

Keywords: *economy, “green” economy, “green” economy strategy, sustainable development*

2024-yilning 20-noyabr kuni prezident Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlis Qonunchilik palatasining majlisida uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan ustuvor vazifalarni e'lon qilgandan so'ng, 2025-yilni “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot” yili deb nomlashni tavsiya qildi. Davlat rahbari yil uchun tanlangan nomga izoh berib, “Nima uchun, bir yilni shunga bag'ishlaymiz, qonunlarimizni charxlab, ishlarimizni saranjom qilib olamiz. Hech kim bizga ishonmagan edi: O'zbekiston shamol, quyosh va gidroelektr bo'yicha shunday qilishiga. Yashil

iqtisodiyot yili deganda tajriba o‘rganamiz. Har bir qaror, qonun, farmonni yashillikka olib borsak, o‘ylaymanki, yaxshi bo‘ladi”, – dedi u [5].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi «2019-2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida»gi PQ-4477-son qaroriga asosan strategiya ishlab chiqildi. Ushbu strategiya amalga oshirilayotgan ko‘plab ishlar uchun dasturilamal vazifasini bajarib kelmoqda. Joriy yilga berilgan nom ham strategiyaning tatbiq qilinayotganligiga yaqqol misol bo‘la oladi [5].

Dastlab “yashil” iqtisodiyot tushunchasining mohiyatiga to‘xtalib o‘tamiz. “Yashil” iqtisodiyot tushunchasi birinchi marta 1989-yil faoliyatga kiritilgan bo‘lib, 1992-yilda Rio-dejaneyroda BMTning atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasida “XXI asr kun tartibi” qabul qilindi. Ushbu hujjatda barqaror rivojlanish strategiyasi doirasida “yashil” iqtisodiy siyosat choralari e‘lon qilindi. “Yashil” iqtisodiyotning muhim xususiyatlari quyidagilarda iborat:

- tabiiy resurslardan samarali foydalanish;
- tabiiy kapitalni saqlash va ko‘paytirish;
- ifloslanishni kamaytirish, kam uglerodli rivojlanish;
- bioxilma-xillikni yo‘qotishning oldini olish;
- daromad va bandlikning o‘sishi;
- atrof muhitga antropogen yukni kamaytirish.

Nemis iqtisodchisi Karl Burkart yashil iqtisodiyotni oltita asosiy sektorga asoslangan deb ta’riflaydi va to‘rt asosiy xususiyatlarini sanab o‘tadi:

1. Ekologiyaning iqtisodiyotga integratsiyasi: U an’anaviy iqtisodiy modellarni ekologik cheklavlarni hisobga olgan holda o‘zgartirish zarurligini ta’kidlaydi. Uning ishlarida ekologik toza texnologiyalar va energiya samaradorligiga katta e’tibor qaratilgan.

2. Davriy jarayonlar: Burkart chiqindilar va ifloslanish minimallashtiriladigan, tabiiy resurslardan oqilona va samarali foydalaniladigan davriylikka asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirish tarafdori. Bu aylanma iqtisodiyot modeliga yaqin bo'lgan tushunchadir.

3. Barqaror o'sish: U iqtisodiy o'sish barqaror rivojlanishga zid bo'lmasligi kerakligini ta'kidlaydi.

4. Biznesning ijtimoiy mas'uliyati: Biznes ijtimoiy mas'uliyatli bo'lishi va qaror qabul qilishda ekologik va ijtimoiy omillarni hisobga olishi kerakligiga e'tibor qaratadi [3].

“Yashil” iqtisodiyotga o'tish strategiyasining maqsad va vazifalari:

1. Strategiyaning asosiy maqsadi mamlakatda amalga oshirilayotgan tuzilmaviy islohotlarga “yashil” iqtisodiyot tamoyillarini integratsiya qilish orqali ijtimoiy rivojlanishga, issiqxona gazlarining ajratmalari darajasini pasaytirishga, iqlim va ekologiya barqarorligiga imkon beruvchi mustahkam iqtisodiy taraqqiyotga erishishdan iborat.

2. Strategiya maqsadlariga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirish zarur:

– texnologik modernizatsiyalash va moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish orqali iqtisodiyotning energiya samaradorligini oshirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish;

– davlat investitsiyalari va xarajatlarining ustuvor yo'nalishlariga ilg'or xalqaro standartlarga asoslangan “yashil” mezonlarni kiritish;

– davlat tomonidan rag'batlantirish mexanizmlarini, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish hamda xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlikni faollashtirish orqali “yashil” iqtisodiyotga o'tish yo'nalishlari bo'yicha tajriba-sinov loyihalarini amalga oshirishga ko'maklashish;

- ta’limga investitsiyalar kiritishni rag‘batlantirish, yetakchi xorijiy ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot markazlari bilan hamkorlikni rivojlantirish hisobiga “yashil” iqtisodiyotdagi mehnat bozori bilan bog‘liq kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish;
- Orolbo‘yidagi ekologik inqirozning salbiy ta’sirini yumshatish choralari ko‘rish;
- “yashil” iqtisodiyot sohasida, shu jumladan ikki tomonlama va ko‘p tomonlama shartnomalar tuzish orqali xalqaro hamkorlikni mustahkamlash.

Kutilayotgan natijalar:

Strategiyani amalga oshirish natijasida 2030-yilga borib quyidagilarga erishish kutiladi:

- issiqxona gazlarining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan solishtirma ajratmalarini 2010-yildagi darajadan 35 foizga qisqartirish;
- qayta tiklanuvchi energiya manbalarining ishlab chiqarish quvvatini 15 GVtga oshirish va ularning ulushini elektr energiyasini ishlab chiqarish umumiy hajmining 30 foizidan ko‘prog‘iga yetkazish;
- sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish;
- yalpi ichki mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan energiya sarfi hajmini, shu jumladan qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish hisobiga 30 foizga kamaytirish;
- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida suvdan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish, 1 million gektargacha maydonda suv tejovchi sug‘orish texnologiyasini joriy etish;
- yiliga 200 million ko‘chat ekish va ko‘chatlarning umumiy sonini 1 milliarddan oshirish orqali shaharlardagi yashil maydonlarni 30 foizdan ortiqroqqa kengaytirish;

– respublika o‘rmon fondi zaxiralari ko‘rsatkichini 90 million kub metrdan ortiqroqqa yetkazish [1].

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish korxona va zavodlari orqali chiqayotgan zaharli gazlarning xavfini va chiqindilar ko‘lamini kamaytirish oldimizda turgan dolzarb masalalaradandir. Ushbu masalalarni hal qilishda hukumatimiz tomonidan ajratilayotgan mablag‘lardan samarali foydalangan holda yetuk mutaxassislarni tayyorlash va xorij tajribalarini chuqur o‘rganib mutaxassislarning malakalarini oshishirish, ularning “yashil” o‘sinh bo‘yicha salohiyatini rivojlantirish lozim. Umumiy qilib aytganda “yashil” iqtisodiyotga o‘tish izchillikni talab qiladigan, murakkab va ko‘p tarmoqli jarayon hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2019-2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019-yil 4-oktyabr, PQ-4477-son qarorining 1-ilovasi asosida tayyorlandi.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktyabrdagi “2019–2030-yillar davrida O‘zbekiston Respublikasining “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4477-son qarori.
3. Burkart, K. How do you define the 'green' economy?
<http://www.mom.com/green-tech/research-innovations/blogs/how-do-you-define-the-green-economy>
4. <https://images.app.goo.gl/1qfV2UYhZwuvY1nFA>

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING AQLIY VA JISMONIY SALOMATLIGINI TA’MINLASHDA YOSH FIZIOLOGIYASI FANINING ROLI

*Hakimova Shohida Jo‘rayevna,
Xalqaro Nordik universiteti
Pedagogika kafedrasida katta o‘qituvchisi
E-mail: hakimova_shohida@mail.ru*

Annotatsiya:

Ushbu maqolada yosh fiziologiyasi fanining boshlang'ich sinf o'quvchilari salomatligini ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Bolalarning jismoniy va aqliy rivojlanishi bosqichlari, gigiyenik talablar, shuningdek, maktab muhitida sog'lom turmush tarzini shakllantirishda o'qituvchi va ota-onalarning vazifalari ko'rib chiqiladi.

Kirish

Bolalik inson hayotining eng nozik, ammo shu bilan birga eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich maktab yoshi — ya'ni 6–10 yosh oralig'i — bolada jamiyatga moslashish, asosiy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish, tanaviy va psixologik rivojlanishning eng faol bosqichi hisoblanadi. Bu davrda bolaning miya faoliyati keskin faollashadi, tafakkur, diqqat, xotira kabi kognitiv jarayonlar shakllanadi, suyak-mushak tizimi va ichki a'zolarining rivojlanish sur'ati ortadi.

Shu sababli, boshlang'ich sinf o'quvchisining jismoniy va aqliy salomatligi haqida qayg'urish, uni har tomonlama sog'lom rivojlanishga yo'naltirish nafaqat ota-onalar, balki o'qituvchilarning ham eng muhim vazifalaridan biridir. Har bir bola o'zining fiziologik imkoniyatlariga ko'ra individual rivojlanish sur'atiga ega. Ana shu individual farqlarni aniqlash va ularga mos pedagogik yondashuvni tanlash uchun o'qituvchi, mutaxassis yoki tarbiyachi yosh fiziologiyasi fanidan yetarli bilimga ega bo'lishi zarur.

Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi fani bolaning o'sish, rivojlanish, funksional imkoniyatlari va salomatligini o'rganishga qaratilgan bo'lib, u orqali o'qituvchilar bolalarning yoshiga xos xususiyatlarini inobatga olib ta'lim-tarbiyani samarali

tashkil qilishlari mumkin. Bu fanning asosiy maqsadi – har bir bolaning tabiiy rivojlanish jarayonini sog‘lom yo‘nalishda qo‘llab-quvvatlash, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga ko‘maklashishdan iborat.

Zero, sog‘lom bola – faol, mustaqil fikrlovchi, ijodkor shaxs bo‘lib shakllanishi uchun, eng avvalo, uni to‘g‘ri muhitda tarbiyalash va fiziologik hamda gigiyenik talablarni to‘liq hisobga olish zarur. Shu nuqtai nazardan, yosh fiziologiyasi va gigiyenasi fani – ta‘lim tizimidagi eng dolzarb va zaruriy fanlardan biri sifatida qaraladi.

Asosiy qism

Yosh fiziologiyasi fanining mazmuni va vazifasi: Yosh fiziologiyasi — bu bolalar organizmining o‘sish va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadigan fan. U orqali bolalarning yoshiga xos fiziologik, psixologik va anatomiya xususiyatlari aniqlanadi. Ushbu fan nafaqat tibbiy yo‘nalishda, balki pedagogik faoliyatda ham muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, yosh fiziologiyasi biologiya va tibbiyot fanlariga tayanuvchi, bolalar va o‘smirlar organizmida yuz beradigan o‘sish, rivojlanish, fiziologik va psixologik jarayonlarni tizimli tarzda o‘rganadigan fan hisoblanadi. Bu fan anatomiya, fiziologiya, gigiyena, psixologiya, pedagogika kabi fanlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, inson hayotining dastlabki bosqichlarida salomatlik va rivojlanishga ta’sir etuvchi omillarni chuqur tahlil etadi.

Inson ontogenezining bosqichlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Yosh fiziologiyasi fanining markaziy tushunchalaridan biri – bu *ontogenez*, ya’ni insonning tug‘ilganidan to qariguniga qadar bo‘lgan individual rivojlanishidir. Ontogenez bir necha asosiy bosqichlarga bo‘linadi:

- Neonatal davr (yangi tug‘ilganlik);
- Go‘daklik davri (1 yoshgacha);
- Erta bolalik davri (1–3 yosh);
- Maktabgacha yosh (3–6/7 yosh);

- Boshlang'ich maktab yoshi (7–10 yosh) — yosh fiziologiyasi fanining asosiy o'rganish obyekti;
- O'smirlik yoshi va undan keyin.

Har bir davrda organizmning morfologik (tana tuzilishi), fiziologik (funktsiyalari), ruhiy va ijtimoiy rivojlanishi bosqichma-bosqich yuz beradi. Masalan, boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda markaziy nerv tizimi faol rivojlanadi, skeletning suyaklanish jarayoni faollashadi, ichki a'zolarining funksional imkoniyatlari ortadi.

Bolaning aqliy salomatligi markaziy nerv tizimi rivojlanishi bilan bevosita bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 6–10 yosh oralig'ida bolaning miya po'stlog'idagi neyronlararo bog'lanishlar jadallik bilan rivojlanadi¹. Bu esa xotira, tafakkur, diqqat va idrok kabi kognitiv jarayonlarni takomillashishiga olib keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining aqliy salomatligi ularning bilim olish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bu yoshdagi bolalarda:

- Diqqatning barqarorligi qisqa muddatli bo'ladi (10–15 daqiqa);
- Mantiqiy fikrlash endi shakllanmoqda;
- Emotsional holatlar o'zgaruvchan bo'ladi.

Shunday ekan, ta'lim jarayoni bu yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tashkil etilishi lozim. Darslar o'rtasida tanaffuslar, o'yinli metodlardan foydalanish, vizual materiallar qo'llash, maktabda sog'lom psixologik muhit yaratish aqliy salomatlikni mustahkamlashda muhim vosita bo'la oladi.

Bolaning yoshiga qarab aqliy va jismoniy rivojlanishining dinamikasi

Yosh	Aqliy rivojlanish	Jismoniy rivojlanish
6–7	Diqqatning barqarorlashuvi, xotiraning faollashuvi	Bo'y o'sishi faollashadi, mushaklar rivojlanadi
8–9	Mantiqiy fikrlash	Koordinatsiya

¹ Luria A.R. — "Higher Cortical Functions in Man", 1966)

	boshlanadi	yaxshilanadi
10	Abstrakt fikrlash	Yurak va o'pka hajmi
	shakllana boshlaydi	ortadi

Bolalarning jismoniy salomatligini saqlashda quyidagilarga e'tibor berilishi zarur:

Tavsiya	Maqsad	Amalda qo'llash
To'g'ri ovqatlanish tartibi	Energiya, o'sish va immunitetni ta'minlash	3 mahal issiq ovqat, meva-sabzavotlar, ko'p suv ichish
Gigiyena qoidalariga rioya	Infeksiyalardan himoya, o'zini toza tutish	Qo'l yuvish, tish tozalash, kiyimni toza saqlash
Jismoniy faollik	Muskul, yurak va ruhiy holatni mustahkamlash	Harakatli o'yinlar, ertalabki badantarbiya
To'g'ri o'tirish, havo, yorug'lik	Umurtqa va ko'rish salomatligini saqlash	To'g'ri parta balandligi, tabiiy yorug'lik, shamollatish

Shuningdek, bolalik davrida endokrin tizim va jismoniy rivojlanish ya'ni organizmning o'sishi gipofiz bezi orqali ishlab chiqariladigan somatotrop (o'sish) gormoni tomonidan boshqariladi. Agar bu gormon yetarlicha ishlab chiqilmasa, bola past bo'yli bo'lib qoladi, aksincha ortiqcha ishlab chiqilsa — gigantizm yuzaga keladi. Bu holatlar fiziologik monitoring va gigiyenik choralar orqali nazorat qilinishi kerak.

Yosh fiziologiyasi faqatgina jismoniy rivojlanishni emas, balki psixologik moslashuvni ham o'rganadi. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarda shaxsiy "men" tushunchasi shakllanadi, ijtimoiy rollarni anglash va o'zini jamiyatda tutish ko'nikmalari rivojlanadi. Bu esa ularning ta'limdagi motivatsiyasiga, o'zini tutish madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Pedagogik jarayonda o'qituvchilar yosh fiziologiyasi bilimlarini quyidagi yo'nalishlarda samarali qo'llashlari mumkin:

- **Dars yuklamasining me'yori:** Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun 35–40 daqiqalik dars eng maqbul hisoblanadi. Bu — ularning fiziologik imkoniyatlariga mos vaqt.
- **Partada o'tirish holati:** Bolaning umurtqa pog'onasi noto'g'ri shakllanishi oldini olish uchun to'g'ri o'tirish gigiyenasiga amal qilish zarur.
- **Jismoniy mashqlar:** O'yin shaklidagi mashqlar orqali muskullarni rivojlantirish, qon aylanishini yaxshilash mumkin.
- **Emotsional barqarorlik:** Dars davomida haddan ziyod talabchanlik yoki bosim bolada stress uyg'otishi mumkin, bu esa fiziologik va ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Yosh fiziologiyasi fanida aynan mana shu jihatlar ilmiy asoslangan holda o'rganiladi va ulardan pedagogik faoliyatda foydalanish tavsiya etiladi. O'qituvchilar yosh fiziologiyasi haqida yetarli tushunchaga ega bo'lsalar, ular bolalarning individual imkoniyatlarini inobatga olib ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qila oladilar.

Maktabda o'qituvchi va ota-onaning hamkorligi tashkil etish va doimiy hamkorlikda ishlash muhim. Boshlang'ich sinf o'quvchisining salomatligi faqat maktabda emas, balki oilada ham qo'llab-quvvatlanishi lozim. O'qituvchi va ota-onaga o'rtasidagi hamkorlik quyidagilarga qaratilishi kerak:

- Bola rejimiga amal qilishi;
- Uy sharoitida sog'lom muhit yaratilishi;
- Bolaning ruhiy holatini kuzatib borish;
- O'z vaqtida tibbiy ko'riklardan o'tkazish.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yosh fiziologiyasi bu bolalarning organizmini chuqur tushunish, ularning individual ehtiyojlarini aniqlash va

sogʻlom taʼlim muhitini yaratish uchun zarur ilmiy asosdir. Har bir oʻqituvchi va tarbiyachi bu fan asoslarini bilsa, bolalarning salomatligi, oʻsishi va har tomonlama rivojlanishiga yanada katta hissa qoʻsha oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Luria, A.R. (1966). *Higher Cortical Functions in Man*. Moscow: Nauka.
2. Alimov, T.K. va boshqalar. (2020). *Yosh fiziologiyasi va gigiyenasi*. Toshkent: Oʻzbekiston pedagogika nashriyoti.
3. Qodirova, M., & Oʻrinboyeva, G. (2018). *Maktab gigiyenasi asoslari*. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
4. Hakimova, S. (2025). Maktabgacha yoshdagi bolalarni ovqatlanish odobiga oʻrgatish. *Nordic_Press*, 7(0007).

BARKAMOL SHAXSNI TARBIYALASHDA IRODAVIY SIFATLARNING OʻRNI

THE ROLE OF VOLITIONAL QUALITIES IN THE UPBRINGING OF A HARMONIOUS PERSONALITY

Magdiyeva Zamira Yuldashxanovna

Renessanas taʼlim universiteti

Pedagogik taʼlim va psixologiya kafedrası oʻqituvchisi:

tel:99-4950290

magdiyeva.zamira@bk.ru

Annotatsiya: *ushbu maqolamizda barkamol shaxsni tarbiyalashda irodaviy sifatlarning oʻrni, irodaviylik, chidamlilik, bardoshlilik xususiyatlari psixologik omillari. Shuningdek, shaxsda oʻz xulq - atvorini nazorat qilishda irodaviy sifatlarning oʻrni yoritildi.*

Kalit soʻz: *iroda, chidamlilik, bardoshlilik, dadillik, tolerantlik, bagʻrikenglik.*

Annotation: *in this article, psychological factors of winch-proof wipes, volatility, durability, tolerance characteristics in the upbringing of a competent person. Also, the role of volitional qualities in controlling one's own behavior in a person was highlighted.*

Keyword: *willpower, endurance, tolerance, boldness, tolerance, tolerance.*

Psixologiya fanida irodani tushunish ta'riflash bo'yicha bir xil munosabat yaratilmaganday irodaviy sifatlarning ma'noviy asosini tahlil qilish yuzasidan ham umumiylik umumiy qarashlar majmuasi mavjud emas. Jumladan V.A.Kruteskiy o'z asarlarida irodaviy sifatlarning tarkibiga sobitqadamlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, sabr-toqatlilik, intizomlilik, dadillik, jasoratlilik va tirishqoqlikni kiritadi.

Iroda tushunchasi psixologiyada bir qancha ta'riflarga ega. Bizning fikrimizcha, iroda- inson ichki va tashqi to'siqlarini yengishi bilan birga ongga qo'yilgan maqsadga erishish imkoniyatidir. Irodaviy xulq- atvor maqsadga yo'nalganlik, o'zini o'zi nazorat qilish, vaziyat tug'ilganda u yoki bu harakatdan bosilish, ya'ni o'z xulq- atvorini egallash hamdir. O'z xulq - atvorini nazorat qilish qobiliyati voyaga yetgan shaxsning muhim xususiyatidir. "Shaxsiy xulq egallanganidan keyingina biz shaxsning shakllanishi haqida gaplashishimiz mumkin", - deb yozadi L.S.Vygotskiy[2].

P.M.Yakobson bo'lsa irodaning muhim sifatlarini mustaqillik, qat'iyatlilik, tirishqoqlik, o'zini uddalashga ajratadi. Insonda namoyon bo'ladigan irodaviy sifatlarning sirasiga A.I.Shcherbakov quyidagilarni kiritadi ya'ni sobitqadamlik va tashabbuskorlik, tashkillashganlik va intizomlilik, urinchoqlik va tirishqoqlik, dadillik va qat'iyatlilik, chidamlilik va o'zini uddalashlik, botirlik va jasoratlik.

Psixolog V.K.Kalin yuqoridagilarga muvofiq ravishda irodaviy sifatlarni tasniflashga qaror qiladi. Uning nuqtai nazaricha, bazal irodaviy sifatlarning irodaviy jarayonlar asosida vujudga keladi ammo bunda uning intellektual va ahloqiy jabhalari ishtirok etmaydi. U bazal sifatlarni aniqlash uchun ongning quyidagicha namoyon bo'lishini tanlaydi.

A) faollik darajasini ortishi

B) zarur bo'lgan faollik darajasini quvvatlash

V) faollik darajasini pasayishi

Ana shulardan kelib chiqqan holda tadqiqotchi quyidagi sifatlarni mulohaza uchun tavsiya qiladi ya'ni g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. Agarda bu jarayonlarda intellektual negiz ishtirok etmasa, shu narsani tushunib bo'lmaydi,

qaysiki hal qiluvchi qurilma hisobiga vaziyat baholanadi va harakatni kuchaytirish, quvvatlash, pasaytirish to'g'risidagi komanda beriladi.

V.K.Kalin bazali tizimga kirmagan irodaviy sifatlarni ikkilamchi deb nomlaydi, chunki ularda bilimlar, ko'nikmalar, emotsiya va intellektning paydo bo'lishi mujassamlashadi. Muallif qat'iyatlikni ikkilamchilar qatoriga kiritadi, vaholanki, uning fikricha, u o'ziga mahliyo qiladigan his-tuyg'ularni yengishdan shuningdek, rad etilgan variantlardan ishonchsizlikni to'sishdan tashkil topadi. U tirishqoqlikni ham ikkilamchi sifatlarni tarkibiga kiritadi.

E.I.Ilin "Iroda psixologiyasi" kitobida "Insondagi irodaviy sifatlarni orasida chidamlilik ko'p qo'llaniladi. Chidamlilik turli holatlarda turlicha namlanadi: chidam, bardosh, qat'iyat va bosh. Chidamlilik iroda kuchi sarflanadigan jarayon ham deb aytishadi". V.K.Kalin va K.L.Babayan "Chidamlilik- bu majburiyat emas, balki, faol va onglik bardoshlilik, qat'iyatlilikni namoyish qilish. Chidamlilik, chiday olish vaqti tugaguncha jismoniy va psixik og'riq berishi mumkin [3].

Chidamlilik- bu inson xarakteriga xos jismoniy, aqliy va emotsional bosimni yengib o'tish, hatto ohirida yutqazsa-da maqsadga intilish. Chidamlilikni ikkita chegarasi mavjud bu muvofiq va nomuvofiq chegara. Muvofiqlik- bu umidni uzmasdan kutish, qattiyat bilan maqsadga intilish, yengib o'tish, burulmaslik va bevaqt impulsive harakatlar qilmaslik. Bu kuchni ko'rsatadi. Nomuvofiqlik- qarshilik ko'rsata olmaslik, haqorat va xo'rlashlarni qabul qilish, vaziyatni boshqara olmaslik. Bu zaiflik belgisi. Chunki ularda ob'ektning to'planganligi ifodasi o'z aksini topgan ravshan hayotiy qadr-qimmat mujassamlashgan.

Artur Rober "Psixologik lug'atda" chidamlilik - bu liberal xarakterli insonlarga xoslik, ular qo'l ostidagilarga erkinlik va kenglik beradilar [5].

Psixologlar aqliy chidamlilik atamasini insonni hayotiy bosimga qarshilik ko'rsata olishi deb atashadi. Psixologik bardoshli insonlar favqulotda vaziyatlarda osongina chiqib ketadi, ommani o'ziga qaratmasdan tez vaziyatga moslashadi, boshqalar bilan oson muloqotga kirishib keta oladi deb aytishadi. Chidamlilikni shakllantirish uchun albatta mashqlar kerak bo'ladi. Boshqalarning fikriga qarshi tura olish ba'zan muhim bo'ladi. Kimlargadir bu oson bo'lib ko'rinar, lekin

hammaga ham emas. Hammaga e'tirozsiz xo'p deydigan kishilar ko'pincha o'zini noto'liq, boshqalar uni tushunmagan yoki boshqalar undan faqat foydalanayotgandek his qilishadi.

V.A.Petritskiy chidamlilikni quyidagi iyerarxiyasini keltirib o'tgan:

Tolerantlik bu bir subyektning fikrlari, xatti harakatlari, xulq-atvorning usuli, hayot tarzi va qadriyatlarning qarama qarshiligiga qaramasdan ikkinchi subektni unga chidashni anglatadi;

Tolerantlik-bu har xil lazozatlar, xatti-harakat uslublari, fikrlash tarsi biznikidan farq qiladigan va keng ma'noda boshqa madaniyatning mavjudligini tan olish;[4].

Jaroyon sifatida tolerantlik xatti-harakatning tipik vaziyatlarning ijtomoiy-axloqiy ijobiy elementlarini sifatida bu axloqiy tushunchaga asoslangan ichki ongli bag'rikenglikdir.

Kishining irodasi o'z sifatleri ya'ni kuchi, ahloqiyligi, mustaqilligi jihatidan ayrim hollarda turlicha namoyon bo'ladi. Iroda ma'lum kuchga ega bo'ladi, ba'zi hollarda irodasi kuchli boshqa hollarda esa kuchsiz namoyon bo'ladi. Kuchli irodaga kosmanavtlarning irodasi misol bo'ladi. Kishi irodasining kuchsizligi uning arziimas qiyinchiliklarning yenga olmasligida ko'rinadi. Masalan biror ishni bajarishga yoki biror ishni boshlashga o'zini majbur qila olmaydi. Iroda kuchi-o'zini tuta bilishda, jasurlik, qat'iyat, matonat va chidamlilikda namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish-kishining oldiga qo'ygan maqsadlarning amalga oshirishga qarshilik qiladigan ichki holatini yengishda ko'rinadigan irodadir. O'zini tuta bilish og'riq hissini toliqish qo'rquv va g'azabni yengishda namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish ayni paytda keraksiz bo'lgan reflekslarga odatlarga yo'l qo'ymaslikdir. Dadillik –kishilik hayoti va omonligi uchun xavfli bo'lgan qarshiliklarni yengishda ko'rinadigan kuchli iroda. Masalan, parashyutchi har gal sakraganda dadillik qiladi. Dadillik o'zini tuta bilish bilan bog'liqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M. Mirzieev "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib,yangi bosqichga qo'taramiz" Toshqent - «O'zbeqiston» - 2017

2. Иванников, В.А. К сущности волевого поведения [Текст] / В.А.Иванников // Психологический журнал, 1985. -Том 6. № 3.- С. 47-55.
3. Маклаков, А. Г. Общая психология : Учебник для вузов [Текст] /А. Г. Маклаков. - СПб. : Питер, 2010. - 583 с.- ISBN 5-272-00062-5.
4. Иванов, Г.П., Меркер, Е.А., Митюхина, Л.Н. Высшее образование как испытание силы воли [Текст] / Г.П. Иванов, Е.А. Меркер, Л.Н. Митюхина // Прикладная юридическая психология, 2012.- № 4.- С. 79
5. Селиванов, В. И. Терминологический минимум основных понятий воли [Текст] / В. И. Селиванов. - Рязань, 1992. - 286 с.
- Столяренко, Л. Д. Психология : Учебник для вузов [Текст] /Л.Д.Столяренко. - СПб. : Питер, 2010. - 592 с.- ISBN 5-222-00483-X.

OLIY O'QUV YURTI TALABALARIDA O'QUV MOTIVASIYALARI SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI DIAGNOSTIKASI VA BIRLAMCHI TAHLILI

*Shukurulloyeva Sadoqat Sodatullo qizi
Renesans ta'lim universiteti
"Pedagogik ta'lim va psixologiya"
kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya

Ushbu maqola oliy o'quv yurti talabalarida o'quv motivatsiyalari shakllanish xususiyatlari diagnostikasi va ularning tahlillariga qaratilgan bo'lib motivatsiyaning metodologik o'rganishlariga qaratilgan. Maqolada motivatsiyani o'rganishga qaratilgan olimlar fikrlari keltirilgan.

Kalit so'zlar. *Motivatsiya, diagnostika, motiv, ta'lim, o'quv motivlari, kasbiy motivlar, kommunikativ motivlar.*

Аннотатсия

Данная статья направлена на диагностику и анализ особенностей формирования учебной мотивации у студентов вуза и направлена на

методологическое исследование мотивации. В статье представлены взгляды ученых, изучающих мотивацию.

Ключевые слова: Мотивация, диагностика, мотив, образование, учебные мотивы, профессиональные мотивы, коммуникативные мотивы.

Motivatsiya muammosi "Umumiy psixologiya" lugʻatida motivatsiya organizm faoliyatini qoʻzgʻatuvchi va uning yoʻnalishini belgilovchi impulsar deb taʼriflanadi. Motivatsiya shaxs faoliyatini, uning xulq-atvori va faoliyatini tartibga solishning yetakchi omili sifatida barcha odamlar koʻpincha ijtimoiy turdagi kasblar vakillari uchun alohida qiziqish uygʻotadi. "Motivatsiya" soʻzini birinchi marta A. Shopengauer "Yetarli sababning toʻrtta printsiplari" (1900-1910) maqolasida qoʻllagan. Keyin bu atama inson hatti-harakatlarining sabablarini tushuntirish uchun psixologik foydalanishda mustahkam oʻrnatildi. Zamonaviy psixologiyada motivni tushunishga umumiy yondashuvning oʻxshashligi bilan ushbu konsepsiyani aniqlashning baʼzi tafsilotlari va oʻziga xos xususiyatlarida sezilarli farqlar mavjud. Aslida, "motiv" tushunchasining taʼrifining oʻzi maʼlum bir ilmiy muammoni keltirib chiqaradi. Agar motivning eng xarakterli taʼriflarini tahlil qilsak, u umumlashtirilgan shaklda faoliyatning boshqa tarkibiy qismlari, koʻpincha ehtiyoj bilan bogʻliq boʻlgan ragʻbatlantiruvchi stimullar sifatida koʻrib chiqilishini koʻrishimiz mumkin. Motivning baʼzi tipologiyalari va taʼriflari: D.N. Uznadze : «Ehtiyojni qondirish qiyin boʻlgan hollarda, ehtiyoj toʻgʻridan-toʻgʻri amalga oshirilmasa, u subʼjekt ongida oʻziga xos mazmun tarzida namoyon boʻladi. Subʼjekt tomonidan u hayajon va taranglik lahzalarini oʻz ichiga olgan norozilik tuygʻusi shaklida, obʼektiv tomondan esa, harakatga turtki beruvchi muayyan mavzu mazmuni shaklida boshdan kechiriladi. A. Maslou (1954): «Motiv ehtiyojning fiziologik nomutanosibligi holatida ifodalanadi. Motivatsion xatti-harakatlarning reaksiyasi nomutanosiblikni bartaraf etishga qaratilgan harakatlardan iborat».

Talabalarning motivatsiyasini tushunish samarali taʼlim usulini tanlashga yordam beradi. Faqat talabani ishlashga nima undashini, uning harakatlari asosida

qanday motivlar yotishini bilish samarali boshqaruv shakllari va usullarini ishlab chiqishga harakat qilishga undaydi. Talabalarning ta'lim va kasbiy motivatsiyasini o'rganish universitet ta'limi samaradorligini oshirish va bo'lajak mutaxassislarining malakasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ta'lim va kasbiy motivatsiya tabiatan ko'p funksiyali bo'lib, nafaqat talabalar tomonidan kasbiy faoliyatni o'zlashtirish jarayonini rag'batlantiradi, yo'naltiradi, tartibga soladi, ularning kelajakdagi faoliyatga munosabatini belgilaydi, balki shaxsiy resurslardan va ta'lim muhitidan foydalanishni amalga oshiradigan boshqa kasbiy muhim fazilatlarining o'rnini qoplashga imkon beradi.

Oliy o'quv yurti talabalarida o'quv motivatsiyasining hozirgi holatini aniqlash maqsadida empirik tadqiqot o'tkazildi. Tadqiqotda ishtirok etish uchun Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti 1 bosqich va 4 bosqich talabalari jalb qilindi. Pedagogika va psixologiya yo'nalishi 1-kurs 68 nafar (51,5%), 4-kurs 64 nafar (48,5%) talabalari respondent sifatida ishtirok etishdi (3.1-jadval).

1-jadval

Tadqiqotda ishtirok etgan sinaluvchilarimizning ta'lim kursi ma'lumotlari

Sinaluvchilarimizning ta'lim kursi	Sinaluvchilar soni	Sinaluvchilar foizi
1-kurs	68	51,5%
4-kurs	64	48,5%
Jami	132	100%

Talabalarga maqsadli, tizimli ravishda bilim va kasbiy mahoratga ega bo'lgan odamlar kiradi. Ijtimoiy guruh sifatida u "kasbiy yo'nalish, kelajakdagi kasbga barqaror munosabatni shakllantirish" bilan tavsiflanadi.

Biz tadqiqot ishimizda foydalangan A.A.Rean, V.A.Yakuninning "Talabalarning o'quv faoliyati motivlarini o'rganish" metodikasi, T.I.Ilinning "Oliy o'quv yurtida o'quv motivatsiyasi" metodikasi, Dembo-Rubinshteynning

"O'z-o'zini baholash" metodikalari (A.M.Prixo jan modifikasiya) bo'yicha olingan birlamchi tahlilni amalga oshirdik (3.2-jadval).

2-jadval

Metodikalar bo'yicha birlamchi ko'rsatkichlar

	N	Minimal qiymat	Maksimal qiymat	O'rtach a qiymat	Standart og'ish	Asimmetri ya	Eksses s
Kommunikativ motiv	132	2,00	19,00	9,8409	5,20104	0,041	-1,314
Qochish motivlari	132	2,00	18,00	7,6591	4,06968	0,689	-0,232
Obro' e'tibor motivlari	132	2,00	24,00	9,7121	5,58560	0,758	-0,228
Kasbiy motivlar	132	2,00	24,00	13,143 9	6,63685	-0,064	-1,249
Ijodiy o'z-o'zini namoyon qilish	132	1,00	9,00	4,6364	2,24551	0,485	-0,861
O'quv bilish motivlari	132	8,00	32,00	16,015 2	5,16740	1,004	0,997
Ijtimoiy motivlar	132	2,00	22,00	10,197 0	5,29358	0,020	-1,151
Bilim egallash	132	2,00	11,00	5,1818	2,42701	0,601	-0,627
Kasb egallash	132	2,00	10,00	6,2045	2,68368	0,117	-1,394
Diplom olish	132	2,00	10,00	5,7879	2,37683	0,211	-1,140
O'ziga yo'nalganlik	132	16,00	30,00	21,204 5	4,07513	0,622	-0,720

Muloqotga yoʻnalganlik	132	21,00	35,00	26,189 4	3,85843	0,205	-1,240
Ishga yoʻnalganlik	132	24,00	37,00	30,022 7	4,02182	0,175	-1,186

Tadqiqotimizda umumiy 132 nafar sinaluvchilar ishtirok etdi. A.A.Rean, V.A.Yakuninning “Talabalarning oʻquv faoliyati motivlarini oʻrganish” metodikasi kommunikativ motiv shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 2, maksimal ball 19, oʻrtacha qiymat 9,84, standart ogʻish 5,20ga teng. Assimetriya 0,041 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -1,314 natijani koʻrsatdi.

Qochish motivlari shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 2, maksimal ball 18, oʻrtacha qiymat 7,65, standart ogʻish 4,06ga teng. Assimetriya 0,689 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -0,232 natijani koʻrsatdi.

Obroʻ eʼtibor motivlari shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 2, maksimal ball 24, oʻrtacha qiymat 9,71, standart ogʻish 6,63ga teng. Assimetriya 0,758 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -0,228 natijani koʻrsatdi.

Kasbiy motivlar shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 2, maksimal ball 24, oʻrtacha qiymat 13,14, standart ogʻish 5,58ga teng. Assimetriya 0,064 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -1,249 natijani koʻrsatdi.

Ijodiy oʻz-oʻzini namoyon qilish motivlari shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 1, maksimal ball 9, oʻrtacha qiymat 16,01, standart ogʻish 2,24ga teng. Assimetriya 0,485 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -0,861 natijani koʻrsatdi.

Oʻquv bilish motivlari shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 8, maksimal ball 32, oʻrtacha qiymat 4,63, standart ogʻish 5,16ga teng. Assimetriya 1,004 natija yaʼni oʻng tomonlama asimmetrik taqsimlanish va eksess 0,997 natijani koʻrsatdi.

Ijtimoiy motivlar shkalasi natijalariga koʻra minimal ball 2, maksimal ball 22, oʻrtacha qiymat 10,19, standart ogʻish 5,29ga teng. Assimetriya 0,020 natija yaʼni simmetrik taqsimlanish va eksess -1,115 natijani koʻrsatdi.

T.I.Ilinning “Oliy o‘quv yurtida o‘quv motivasiyasi” metodikasi bilim egallash shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 2, maksimal ball 11, o‘rtacha qiymat 5,18, standart og‘ish 2,42ga teng. Assimetriya 0,601 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -0,627 natijani ko‘rsatdi.

Kasb egallash shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 2, maksimal ball 10, o‘rtacha qiymat 2,20, standart og‘ish 2,68ga teng. Assimetriya 0,117 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -1,394 natijani ko‘rsatdi.

Diplom olish shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 2, maksimal ball 10, o‘rtacha qiymat 2,37, standart og‘ish 2,68ga teng. Assimetriya 0,211 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -1,140 natijani ko‘rsatdi.

Dembo-Rubinshteynning "O‘z-o‘zini baholash" metodikalari o‘ziga yo‘nalganlik shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 16, maksimal ball 30, o‘rtacha qiymat 21,20, standart og‘ish 4,07ga teng. Assimetriya 0,622 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -0,720 natijani ko‘rsatdi.

Muloqotga yo‘nalganlik shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 21, maksimal ball 35, o‘rtacha qiymat 26,18, standart og‘ish 3,85ga teng. Assimetriya 0,205 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -1,240 natijani ko‘rsatdi.

Ishga yo‘nalganlik shkalasi natijalariga ko‘ra minimal ball 24, maksimal ball 37, o‘rtacha qiymat 30,02, standart og‘ish 4,02ga teng. Assimetriya 0,175 natija ya’ni simmetrik taqsimlanish va eks sess -1,186 natijani ko‘rsatdi.

Metodikalarimizning normal taqsimlanish qonuniga mos kelishi ya’ni parametrik yoki normal taqsimlanish qonuniga mos kelmasligi ya’ni noparametrik mezonlarga mansub ekanini aniqlash maqsadida Kolmogorov Smirnov mezonidan foydalandik va natijalar tahlilini amalga oshirdik (3.3-jadval).

3-jadval

Kolmogorov Smirnov mezoni asosida aniqlangan natijalar tahlili

Ko‘rsatkichlar	Kolmogorov	Ishonch
	Smirnov	darajasi (p)
	mezon (D)	

Kommunikativ motiv	1,460	0,028*
Qochish motivlari	1,557	0,016*
Obro‘ e‘tibor motivlari	1,383	0,044*
Kasbiy motivlar	1,684	0,007**
Ijodiy o‘z-o‘zini namoyon qilish	2,239	0,000***
O‘quv bilish motivlari	1,399	0,040*
Ijtimoiy motivlar	1,259	0,084
Bilim egallash	2,234	0,000***
Kasb egallash	1,903	0,001***
Diplom olish	1,843	0,002**
Ishga yo‘nalganlik	1,858	0,002**
Muloqotga yo‘nalganlik	1,744	0,005**
O‘ziga yo‘nalganlik	1,231	0,096

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; * $p \leq 0,001$**

Kolmogorov Smirnov mezoni natijalariga asosan A.A.Rean, V.A.Yakuninning “Talabalarning o‘quv faoliyati motivlarini o‘rganish” metodikasi kommunikativ motiv shkalasi ($D_z=1,306$; $p<0,05$), qochish motivlari shkalasi ($D_z=1,557$; $p<0,05$), obro‘ e‘tibor motivlari shkalasi ($D_z=1,383$; $p<0,05$), kasbiy motivlar shkalasi ($D_z=1,684$; $p<0,01$), ijodiy o‘z-o‘zini namoyon qilish ($D_z=2,239$; $p<0,001$), o‘quv bilish motivlari ($D_z=1,399$; $p<0,05$), T.I.Ilinning “Oliy o‘quv yurtida o‘quv motivasiyasi” metodikasi bilim egallash shkalasi ($D_z=2,234$; $p<0,001$), kasb egallash shkalasi ($D_z=1,903$; $p<0,001$), diplom olish shkalasi ($D_z=1,843$; $p<0,01$), Dembo-Rubinshteynning “O‘z-o‘zini baholash” metodikalari ishga yo‘nalganlik shkalasi ($D_z=1,858$; $p<0,01$), muloqotga yo‘nalganlik shkalasi ($D_z=1,744$; $p<0,01$) normal taksimlanish konuniga mos kelmadi va bu shkalalarni biz noparametrik me‘zonlar orqali tahlil qilamiz. Mann Uitni, Vilkokson, Spirman, Krusskal Uollis me‘zonidan foydalanishimiz kerak bo‘ladi.

A.A.Rean, V.A.Yakuninning “Talabalarning o‘quv faoliyati motivlarini o‘rganish” metodikasi ijtimoiy motivlar shkalasi ($D_z=1,259$; $p>0,05$), Dembo-Rubinshteynning “O‘z-o‘zini baholash” metodikalari o‘ziga yo‘nalganlik shkalasi

($D_z=1,231$; $p>0,05$) normal taksimlanish konuniga mos keladi va biz keyingi ishlarimizda Styudent-t mezoni, Dispersion taxlil mezoni va Pirson mezonlaridan foydalanishimiz mumkin.

Kolmogorov Smirnov bo'yicha tahlil natijalarining ko'p qismi ya'ni 69%i normal taqsimlanish qonuniga mos kelmaganligi tufayli biz tadqiqot ishimizda noparametrik mezonlardan foydalandik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Асеев В.Г. Мотивация и формирование личности. – М., 2003.

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов ВУЗов. – М.: Академический проект, 2001.- 704 с.

2. Асмолов А.Г., Цветков А.В. О роли символа в формировании эмоциональной сферы младших школьников с трудностями развития психики// Вопросы психологии. – М., 2005.- № 1.- С.19-29.

3. Asomova R.Z. Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi: Psixol. f. n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dis. – T.: O'zMU 2002.- 137 b.

4. Большой толковый психологический словарь/ Пер. с англ. – М.: Ребер Артур, АСТ, Вече, 2003. Т. 1 (А-О). - 592 с.

5. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер, 2007.- 688 с.

6. Головнева Е. Проблема повышения эффективности формирования потребностно-мотивационной сферы будущих учителей// Прикладная психология и психоанализ.– М.: МПА-Пресс, 2004.- №1.- С.37-45. 62

ONA TILINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH USULLARI

*Kushnazarova Yulduzxon Kulnazarovna
Renessans Talim Universiteti
Pedagogik ta'lim va psixologiya kafedrasi
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'qituvchining darsda ko'zlagan maqsadi, uning murakkabligini aniqlash, kerak bo'ladigan jihozlarni tanlash, qo'shimcha axborot texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritiladi. Hozirda boshlang'ich ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri - ta'limning sifat va samaradorligini oshirish, o'quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida tarbiyalash, fikrlash doirasini kengaytirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish, o'zligini anglash, bilimlarni o'rganishda, maktab va maktabdan tashqari ishlarda faolligini oshirish, ularning ongiga boy ma'naviyatimiz va qadriyatlarimizni singdirib, o'z shaxsidagi yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish va estetik ruhda tarbiyalashdan iborat.

Kalit so'zlar: Ta'lim – tarbiya, ijodiy yondashuv, o'quv – bilish jarayoni, «Sinkveyn» metodi, beshlik, tabiat, «Zinama – zina» metodi, «Geometrik alifbo» o'yini, «Rasmi diktant» masqi, «Ha va yo'q» usuli

Har bir sohada innovatsion texnologiyalar asosida faoliyat yuritish ko'p yutuqlarni olib kiritgani kabi, ta'lim sohasiga ham innovatsiyalarni joriy etish o'quvchining maktabda va maktabdan tashqari ishlarda faolliklarini oshirishga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Ta'lim – tarbiya jarayonida ilg'or innovatsion texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning faolliklarini oshirishga xizmat qiladi. Ularning darsda yangi mavzuni o'rtoqlari bilan bevosita hamkorlikda mustaqil o'zlashtirishga o'rganishlari, ularni o'z shaxsiga nibatan ishonchlilikka, o'rtoqlarining fikriga hayrixoh bo'lishga o'rgatadi, jamoada ishlash ko'nikmalarini oshirib boradi. Hech bir o'quvchi darsga bee'tibor bo'lmaydi, u do'stlari fikrini tinglashga, muammolarni do'stlari bilan hamkorlikda, ya'ni guruhlarda hal qilishga o'rganadi. Eng asosiysi esa o'quvchi faol bo'lishga o'rganadi. O'quvchini faollashtirishga bunday innovatsion yondashish bola tarbiyasiga hamda uning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi, fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Darslarni yangicha ruhda tashkil etish, kundalik darslarga ijodiy yondashishni, o'quvchilarning shu faoliyatga faol ishtiroklarini tashkil etishni

taqozo etmoqda. Qisqacha qilib aytganda, maktabda ijodiy muhitni yaratish orqaligina ta'limning sifat va samaradorligini oshirish mumkin.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi shuni doimo esda tutishi kerakki, dars o'quv tarbiya jarayoninnig asosiy formasi bo'lib, hozirgi zamon tarbiyasining barcha jarayonlari, o'quvchi shaxsiga, o'quvchilarni mustaqil, erkin fikrlashga, mustaqil faoliyat yuritish va ijod qilishga o'rgatishdan iboratdir. Boshlang'ich sinflarda dars jarayonida birinchi navbatda o'quvchilarga o'quv predmetlaridan chuqur va mustahkam bilim berish bilan birga ularda bilimga bo'lgan qiziqishni, mehnat qilishga ehtiyojini tarbiyalab borish ko'zda tutiladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining darsda ko'zlagan maqsadi, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va o'quv – bilish jarayoniga tayyorgarlik imkoniyatlarini hisobga olgan holda mavzu hajmini belgilash, uning murakkabligini aniqlash, avvalgi o'rganilgan mustaqil ishlarning ketma –ketligini bilishi, darsda kerak bo'ladigan jihozlarini tanlash hamda qo'shimcha axborot texnologiyalardan foydalangan holda darsda muammoli vaziyatlardan chiqish yo'llarini o'rgatish ko'zda tutiladi.

«Sinkveyn» metodi. Fransuzcha «cinq» so'zidan olingan bo'lib, besh degan ma'noni anglatadi. Biror so'zning beshta sifat xususiyati tavsiflanishi zarur. O'quvchilarga mavzuning kalit so'zlari beriladi. Har bir o'quvchi alohida qog'oz varag'iga ushbu so'zning xususiyatlarini yozadi, ular ot ham, fe'l ham, sifat ham bo'lishi shuningdek, ijobiy yoki salbiy jihatni aks ettirishi mumkin. Har bir qatorga yozilgan so'zlar bitta gap hisoblanib u keng ma'noni o'ziga qamrab oladi.

- 1- qator mavzu bitta so'z bilan ifodalanadi.
- 2- qator ikkinchi so'z qo'shilib mazmuni kengaytiriladi.
- 3- qator uchunchi so'z kiritilib voqelik ochib beriladi.
- 4- qator to'rtinchi so'z kiritilib voqelikka shaxsning munosabati bildiriladi.
- 5- qator bitta so'z bilan umumlashtiriladi.

Masalan:

«Tabiat» so'ziga sinkveyn tuzish: Ot, go'zal, ko'm - ko'k-Sifat; Boqadi, o'stiradi - Fe'l; Tabiat - bizning onamiz – Gap; Atrofimizdagi olam - Ma'nodoshi.



«Zinama – zina» metodi

Ushbu texnologiya o'quvchilarni o'tilgan yoki o'tilishi kerak bo'lgan mavzu bo'yicha yakka va kichik jamoa bo'lub fikrlash hamda o'zlashtirilgan bilimlarni yodga tushirib, to'plangan fikrlarni umumlashtira olish va ularni yozma, rasm, chizma ko'rinishida ifodalay olishga o'rgatadi. Bu texnologiya o'quvchilar bilan bir guruh ichida yakka holda yoki guruhlariga ajratilgan holda yozma ravishda o'tkaziladi va taqdimot qilinadi.

Texnologiyaning maqsadi: o'quvchilarni erkin, mustaqil, mantiqiy fikrlashga, jamoa bo'lib ishlashga, izlanishga, fikrlarni jamlab, ulardan nazariy va amaliy tushuncha hosil qilishga, jamoaga o'z fikri bilan ta'sir eta olishga, uni ma'qullashga shuningdek mavzuning tayanch tushunchalariga izoh berishda egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatish.

O'tkazish tartibi:

- O'qituvchi o'quvchilarni mavzular soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;
- O'quvchilar mashg'ulot maqsadi va uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi;
- Har bir guruhga qog'ozning chap qismida kichik mavzu yozuvi bo'lgan varaqlar tarqatiladi;

- O'qituvchi guruh a'zolarini tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini lomaster yordamida qog'ozdagi bo'sh joylarga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi;

- Guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan kichik mavzuni yozma ko'rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a'zolari kichik mavzu bo'yicha imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi;

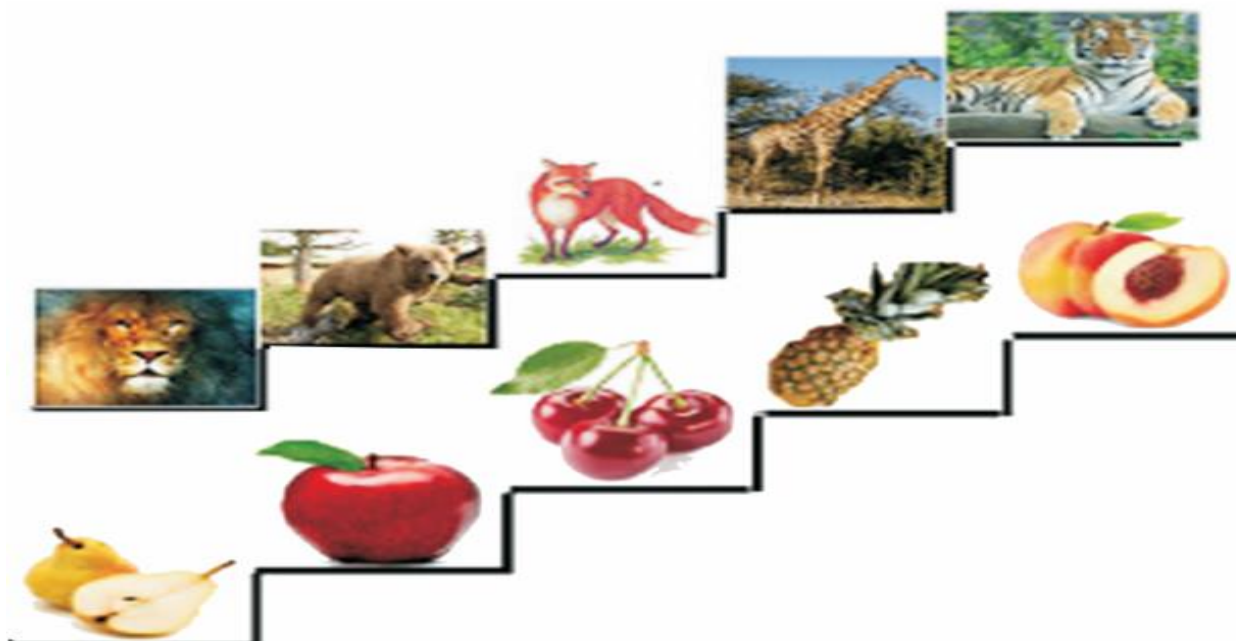
- Tarqatma materiallar to'ldirilgach guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi.

Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan material albatta sinf doskasiga mantiqan tagma – tag (zina) shaklida ilinadi;

- O'qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg'ulotni yakunlaydi;

1-2- sinflar uchun mo'ljallangan mazkur metod o'quvchlarning sanoqni yaxshi o'rganish, ortib borish tartibini tushinib o'ynashiga yordam beradi.

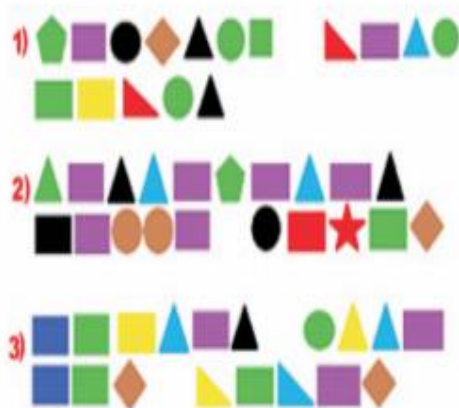
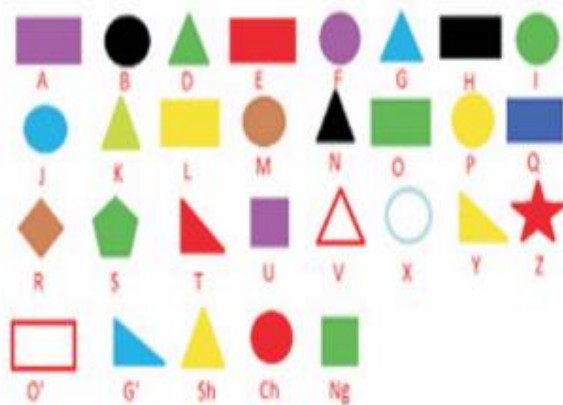
O'quvchilarni uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlarni farqlashga o'rgatadi. Bir-biri bilan do'stona harakat qilishadi. «Zinama-zina» metodi o'quvchlarni topqirlikka, chaqqonlikka o'rgatadi. Bu o'yinda mevalar, hayvonlar nomidagi harf soniga qarab, zinalarga joylashtiriladi. Bu metod guruhlarda o'tkaziladi. Uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar, mevalar rasmlari stol ustiga qo'yilgan bo'ladi. O'quvchilar shu yerdan olib, zinaga joylashtiradilar.



Ona tili darsida «**Sifat**» mavzusini «**Zinama – zina**» usulida ko‘rib chiqamiz. O‘qituvchi o‘quvchilarni guruhlarga bo‘lib chiqadi. Har bir guruhga rasmlar tasvirlangan kartochkalar tarqatiladi. Guruhlarga vazifalar topshiriladi. Masalan 1- guruhga rasmning faqat ranglarini ajratib yozish, 2- guruhga esa rasmdagi narsalarning maza - ta‘mi, 3- guruhga rasmdagi narsalarning hajmi, 4- guruhga esa haroratini ajratib yozish vazifasi topshiriladi. Har bir guruh o‘z vazifasini taqdimot qilib doskaga zinapoya usulida yopishtirib chiqadilar. So‘ng o‘qituvchi eng yuqori qismiga «**Sifat**» deb yozilgan qog‘ozni osadi. O‘qituvchi o‘quvchilar taqdimotini umumlashtirib sifatga qoida tuzadi.

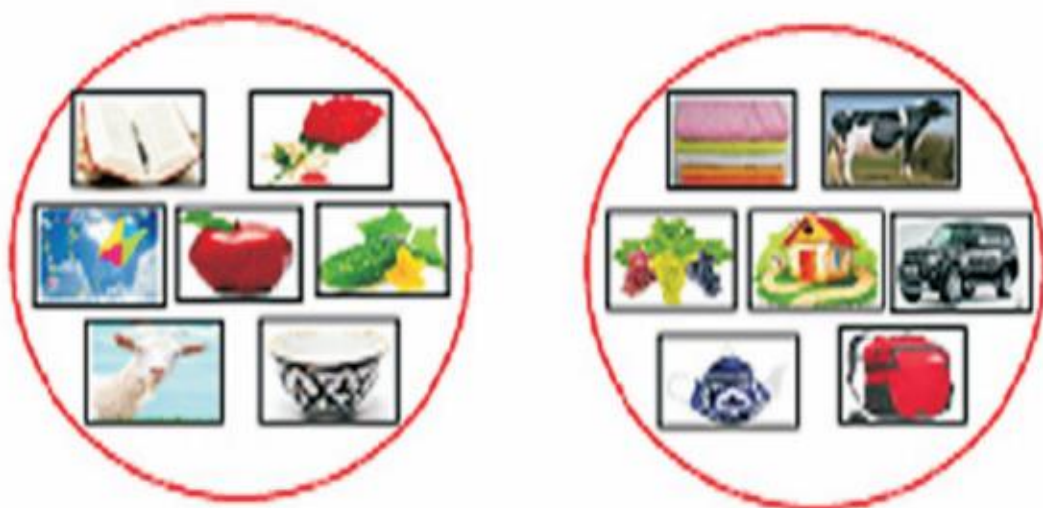
«**Geometrik alifbo**» o‘yini

Bu o‘yin uchun geometrik shakllar kerak bo‘ladi. Geometrik shakllar yordamida alifbo hosil qilib olinadi. Geometrik shakllar har xil rangda bo‘ladi. Shakllar tagiga harflar yoziladi. Shu harflar yordamida so‘z tuzadilar. Bu o‘yin ham guruhlarda o‘tkaziladi. O‘quvchilarni geometrik shakllarni bilishi, ranglarni farqlashga o‘rgatadi. O‘quvchilar o‘zi topgan maqollar mazmunini tushuntirib beradilar.



1. Sabrning tagi oltin
2. Dangasadan hamma bezor.
3. Qolgan ishga qor yog'ar.

«**Rasmlı dıktant**» **mashqi**. Ona tili fanidan dıktant turlaridan 1- sinfdayoq foydalanish mumkin. Dıktant o'quvchılarnı eshitib yozish malakalarını rıvojlantıradi. «Rasmlı dıktant»uchun tarqatmalarda turli rasm to'plamı beriladi. O'quvchılar tarqatmadagi rasmlar nomlarını yozadılar. Har bir o'quvchıga alohida beriladi. Buning uchun vaqt chegaralangan bo'ladi. Dıktant turida o'quvchını o'z fikrını bayon qilish, so'zlarnı to'g'ri yozish malakalarını rıvojlantıradi



Yuqorıda keltırilgan tafsiyalarım yosh o'qıtuvchılarga o'z kasbiy mahoratını oshirib borishida yordam beradi.

«Ha va yo‘q» usuli. O‘quvchilarning mashg‘ulot mavzusi bo‘yicha tasavvuri kengayadi. Material mustahkamlanadi.

Tayyorgarlik va o‘tkazish tartibi:

O‘qituvchi jihozlarni **«Dumaloq»** shaklida joylashtirishi lozim. «Ha», «Yo‘q» yozuvli kartochkalarni tayyorlashi, o‘zi uchun dars mavzusi bo‘yicha 3ta fikr yoki ma’lumot yozib olishi lozim.

O‘quvchilar **«Dumaloq»** shaklida joylashishadi va ikkitadan kartochka olishadi. Kartochkalardan biri «ha» yozuvli, ikkinchisi esa «yo‘q» yozuvli bo‘ladi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga fikr yoki ma’lumotni o‘qib beradi, so‘ng mustaqil o‘ylash uchun vaqt beradi (1-2minut) undan so‘ng har bir diskussiya qatnashchisi kartochkasini ko‘rsatadi va shu bilan aytib o‘tilgan fikr yoki ma’lumotga rozi yoki norozi ekanligini bildiradi. Har bir qatnashchi o‘z fikrini bildirib bo‘lganidan so‘ng, o‘qituvchi ikki xil fikrli 2 qatnashchiga o‘z fikr mulohazalarini bildirishga undaydi.

Ulardan so‘ng boshqa o‘quvchilar ham o‘z mulohazalarini bildirishlari mumkin bo‘ladi. 1- sinf ona tili fanida **«Unli tovushlar va harflarni mustahkamlash»** mavzusida quyidagicha qo‘llaniladi:

1. O‘zbek tilida 5 ta unli tovush bor. (Yo‘q)
2. A, o, o‘, u, i, e - bular undosh tovushlar. (Yo‘q)
3. O‘zbek tilida 6 ta unli tovush bor. (Ha)
4. Tovushlarni o‘qiymiz va yozamiz. (Yo‘q)
5. Tovushlarni eshitamiz va talaffuz qilamiz. (Ha)

Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha umumta’lim maktablarida muayyan masalalarni hal etish lozim. Jumladan, pedagogik tizimning hozirgi va ertangi kun talablariga to‘la javob beradigan yangi sifatga o‘tishini tezlashtirish uchun innovatsion ta’limning ilmiy – pedagogik tamoyillarini, yuqori samarali shakl, usul va vositalarini ishlab chiqish, bu sohadagi ilg‘or pedagogik tajribalarni o‘rganish, tahlil etish, umumlashtirish va amalga tatbiq etishni jadallashtirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yo'ldoshev J. Usmonov S. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. / T.:2004. B-10.
2. Yo'ldoshev J. Ta'lim yangilanish yo'lida / T.: O'qituvchi, 2000. B-207.
3. Yo'ldoshev J. Usmonov S. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. / T.: 2008. b. 59.

KATTALARDA INDUKTIV VA DEDUKTIV FIKRLASH SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK TADQIQ ETILGANLIGI

*Самттарова Дилфуза Эркинбаевна
Renessans ta'lim universiteti
Pedagogik ta'lim va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi
Телефон: (90)3567050*

Annotatsiya: Ushbu maqolada olim-mutafakkirlarning induktiv va deduktiv tafakkurning uyg'un rivojlanishi va shakllanishi haqidagi qarashlari keltirilgan. Kattalar tafakkurini boyitish va shaxsni rivojlantirishga xizmat qiladigan buyuk mutafakkirlar g'oyalari yoritilmoqda. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish talabalarida shakllantiriladigan asosiy ko'nikma va ko'nikmalar doirasini kengaytirishni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: ta'lim olish, induksiya, deduksiya, tafakkur, uyg'unlik, axloq, interaktiv, ko'nikma, nuqtai nazar, tanqidiy fikrlash, evrestik funksiya, barkamol avlod.

Аннотация: В данной статье представляются взгляды учёных мыслителей о мышлении и формировании гармонично развития индуктивного и дедуктивного мышления. Раскрываются идеи великих мыслителей способствующих обогащению информации о мышлении у взрослых и развитие личности. Модернизация образовательной системы подразумевает расширение спектра базовых умений и навыков, формируемых у студентов.

Ключевые слова: обучение, индукция, дедукция, мышление, гармоничность, нравственность, интерактивный, навык, точка зрения, критическое мышление, эвристическая функция, гармонично развитое поколение.

Annotation: *This article presents the views of scientific thinkers on thinking and the formation of harmoniously developing inductive and deductive thinking. The ideas of great thinkers are revealed that contribute to the enrichment of information about thinking in adults and the development of personality. Modernization of the educational system implies an expansion of the range of basic skills and abilities formed by students.*

Key words: *learning, induction, deduction, thinking, harmony, morality, interactive, skill, point of view, critical thinking, euristic function, harmoniously developed generation.*

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish talabalarda shakllantiriladigan asosiy ko'nikma va ko'nikmalar doirasini kengaytirishni nazarda tutadi. Zamonaviy mutaxassislarda munozarali mavzu bo'yicha o'z nuqtai nazarini to'g'ri va samarali shakllantirish, mavzu bo'yicha o'zganing fikrini tan olish, hukm va xulosa tuzish, turli dalillardan foydalangan holda dalillar yaratish, ya'ni oqilona tanqidiy fikrlash mahoratini faol qo'llagan holda og'zaki va yozma chet tilli nutqda o'z fikrlarini mantiqan va asosli rasmiylashtira olish qobiliyati birinchi o'ringa chiqadi. Bo'lajak gumanitar soha mutaxassislari o'z kasbiy faoliyatiga ko'ra, asosli monologik nutq tuzish va chet tilida asosli munozara olib borish, mavjud jahon standartlariga muvofiq chet tilidagi yozma matnlarni yaratish qobiliyati, tanqidiy fikrlash va tahlil qilish qobiliyati kabi professional muloqot mahorati va ko'nikmalarini namoyish etishlari kerak.

Insonparvarlik sohasining bo'lajak mutaxassislari o'z kasbiy faoliyatlariga ko'ra asosli monologik nutq tuzish va chet tilida asosli munozara olib borish, mavjud jahon standartlariga muvofiq chet tilidagi yozma matnlarni yaratish qobiliyati, turli manbalardan kelib tushadigan ma'lumotlarni tanqidiy fikrlash va tahlil qilish qobiliyati kabi professional muloqot mahorati va ko'nikmalarini

namoyish etishlari kerak. Ushbu ko'nikmalar bitiruvchidan argumentatsiya nazariyasi asoslarini, ya'ni boshqa tomonning pozitsiyasi yoki e'tiqodini o'zgartirish usullarining xilma-xilligini hamda professional kommunikatsiya sohasida mos ravishda chet tilidagi yozma va og'zaki dalillarni yaratish va yuritish qobiliyatini bilishni talab qiladi.

Insoniyatning evolyutsion rivojlanishi turli davrlarda inson ongining o'zgarishiga xizmat qilayotgani hammaga ma'lum. Axborot texnologiyalari rivojlanishining yuqori sur'atlari ustun bo'lgan globallashtirish va axborotlashtirishning zamonaviy davri ham inson ongini ba'zi modifikatsiyalarga duchor qiladi hamda zamonaviy insonning fikrlash darajasi va hayot sifatiga ta'sir qiladi. Biroq, axborot oqimining katta bo'lishiga qaramay, yosh avlod uchun yolg'on haqiqatga qarshi turish va yetarli tajriba yo'qligi sababli mavjud manbalardan ishonchli ma'lumotlarni ajratish qiyin. Fransuz faylasufi R. Dekart o'zining Yangi davr chaqirig'iga oid fikrlarida hamma narsaga shubha qilish va shu bilan savollarga ishonchli javob topishni muhim deb biladi. «Biz narsalarni bilishga ikki yo'l bilan kelamiz: tajriba va deduksiya orqali» va hatto adashgan taqdirda ham, u «haqiqatni yomon tushungan yoki hukm qilishga shoshilgan» bo'lishi mumkin.

Vazifa va matnlar ustida mulohaza yuritishning muhim mezoni vaqt tanqisligi yoki onlayn (interaktiv) muhokamalar sharoitida tez va to'g'ri fikrlash qobiliyatidir. Chuqur fikrlashning yana bir mezoni ma'lumotlarning dolzarbligini taqqoslash va, ehtimol, tanlangan harakat usulini o'zgartirish zarur bo'lganda olingan ma'lumotlarni baholashning tanqidiyligidir. Ushbu faktdan tashqari, fikrlashning moslashuvchanligini ham qayd etamiz, buning yordamida rejadan mohirona voz kechish va vazifalarni o'z-o'zidan yoki asosli ravishda o'zgartirish zarur. Talaba ongining evristik funksiyasini ishlab chiqish mustaqil fikrlash, yangi muammoni bilish, g'oyalarning o'ziga xosligi va ularni amalga oshirishning amaliy usullari paydo bo'lishiga ko'maklashadi.

Fikrlashning tezligi va moslashuvchanligi deganda nafaqat vaqtni tejash va ko'p vazifalarni bajarishda eng ko'p yutuqlarga erishish bilan bir savoldan ikkinchisiga bir zumda e'tiborni o'tkazish, balki yuqori konsentratsiyaga ega bo'lish, ishning yaxlitligiga va chuqur tahlilga e'tibor qaratish tushuniladi.

Ma'lumki, bolaligidan bolaga fikrlash jarayoni o'rgatilib, u atrofdagi dunyoni anglab, tajriba orttiradi. Ammo paradoks shundan iboratki, bola o'sib ulg'ayganda har kuni haddan tashqari ko'p ma'lumot oladi va voyaga yetganda va maktabni tugatganda o'quvchilarning aksariyati diqqatni jamlashda, kontekstni yodlashda, matnlarni to'g'ri talqin qilishda, axborot xilma-xilligiga yo'naltirishda qiynaladi.

Yevropalik olimlar M. Haydegger va A. Kamyu insonning «yashash usulini» bema'ni fikrlash, aql va ruhning doimiy qarama-qarshiligi nuqtai nazaridan tasvirlashgan. Mutafakkirlar chuqur falsafiy fikrlash muammosi insonning hayotini bevosita aks ettiradi va har bir insonga xos bo'lgan ongsiz fikrlashni ongli fikrlashga aylantirish kerak, deb qat'iy ta'kidladilar. M.Haydegger va A.Kamyu: "Fikrlash dunyoga taqlid qilish istagini anglatadi.

Buni haqiqiy voqelikka tatbiq etishda talabani mustaqil faol miya faoliyatiga undash juda muhimdir.

Ta'kidlash joizki, axborot texnologiyalari asrida zamonaviy inson texnik qurilmalarni bajaradigan ko'plab fikrlash vazifalaridan ancha chetda. Jamiyatda klip, yuzaki fikrlash ustuvorligi insonni tobe, robotlashtirilgan, davlat tizimiga qulay sub'ektga aylantiradi.

Ma'lum bir sharoitda inson uchun odatiy ishlarni tezda bajarish qulay, ammo muammoning mohiyatiga kirib borish, masalada asosiy narsani anglash, muhim ma'lumotlarni eslab qolish va axborot maydonida va vaziyatda tezda o'z yo'lini topish juda qiyin. Shu bois yoshlarda, xususan, talabalarda chuqur tafakkurni shakllantirish ta'lim jarayonida jiddiy yo'nalishdir. O'z hayotida maqsad va vazifalarni belgilash, axborotni qiyoslash va tizimlashtirish, xulosa chiqarish va bilimlarni amalda qo'llash nafaqat hayotga mohirona yondashishga, balki

talabalarda ma'naviy fazilatlarni rivojlantirishga ham ko'maklashadi. Rus faylasufi I.A. Ilyin shaxsning kamoloti haqidagi bu fikrni tasdiqlaydi: "Inson mustaqil ravishda kuzatish, tadqiq qilish va fikrlashni o'rganib yetilgan; u hayotiy maqsadlar qo'yish qobiliyatiga ega bo'lganida... o'ziga xos xususiyat, ya'ni zarur ma'naviy hujjatlar tizimini shakllantirganida".

Tanqidiy fikrlash - bu amaliy aql va intellektni qo'llash bilan chambarchas bog'liq bo'lgan alohida bilim faoliyati turidir. Bu hodisalar, axborot va hodisalarni tahlil qilish uchun qo'llaniladigan va asosli baho va sharhlar berish, ekstrapolyatsiyadan foydalanish, xulosa chiqarish, shuningdek, olingan natijalarni turli vaziyatlar va aniq muammolarni hal qilish uchun to'g'ri qo'llash imkonini beradigan mulohazalar tizimiga egalik qilishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гаврилова А. Н. Обучение студентов специальности «Международные отношения» письменной аргументированной речи / А. Н. Гаврилова// Методологические и методические аспекты преподавания иностранных языков студентам специальности «Международные отношения» /отв. ред. А. Н. Гаврилова ; ПетрГУ. - 2007. - С. 14-25.
2. Декарт Р, Сомневайся во всем. М., 2019. 350 с.
3. Кочеров С.Н., Сидорова Л.П. Философия. Н. Новгород, 2015. 150 с.
4. Глебкин В. Проблема мышления в философии // Развитие личности. 2007. № 2. С. 162-193.
5. Хайдеггер М., Камю А. Запад. Совесть или пустота? М., 2014. 269 с.
6. Ильин И.А. Аксиомы религиозного опыта. М., 2002. 282 с
7. Журбенко Н.Л., Шейпак О.А., Артюшина Г.Г., Судилина Е.В. Развитие навыков критического мышления студентов неязыковых специальностей // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. 2023. Т. 29, № 2. С. 93-98.

BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QUVCHILARIDA IJODKORLIK QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH METODLARI VA USULLARI

A.Sh.Shodmonova

Renessans ta'lim universiteti

Pedagogika fakulteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Boshlang'ich ta'lim, tarbiya, innovatsiya, maktab, ustoz muallim, o'qituvchi, o'g'il-qizlar, pedagoglar, o'quvchilar, taraqqiyot, jamiyat, ijodkorlik, barkamol, mustaqillik.*

Kalit so'zlar: *Jamiyat, tarbiya, innovatsiya, maktab, ustozmuallim, o'qituvchi, o'g'il-qizlar, pedagog, o'quvchi*

Аннотация: *Начальное образование, воспитание, инновации, школа, наставник-преподаватель, учитель, мальчики и девочки, педагоги, ученики, развитие, общество, творчество, всесторонне развитый, независимость.*

Ключевые слова: *Общество, воспитание, инновации, школа, наставник-преподаватель, учитель, мальчики и девочки, педагог, ученик.*

Annotation: *Primary education, upbringing, innovation, school, mentor-teacher, teacher, boys and girls, pedagogues, students, development, society, creativity, well-rounded, independence.*

Keywords: *Society, upbringing, innovation, school, mentor-teacher, teacher, boys and girls, educator, student.*

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar shu jamiyatda yashayotgan har bir insonni o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara oladigan erkin, ijodkor shaxs sifatida tarbiyalashga yo'naltirilgan. Shu o'rinda o'quvchi yoshlarni Vatanga sadoqat, istiqlool g'oyalariga hurmat ruhida tarbiyalashda, ularga ta'lim bilan birga tarbiya berish ham muhim masala bo'lgan bir paytda,

ularning ijodkorlik qobiliyatini ham rivojlantirish juda muhim deb bilaman. Boisi o'quvchilarning kelajakdagi komilligi, iqtidori va iste'dodi ularning boshlang'ich sinflarda olgan bilim va ko'nikmalari bilan baholanadi.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni hamda "Kadrlash tayyorlash milliy dasturi"da ham barkamol shaxslarning ta'limi hamda ularning tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilgani sir emas. Bugungi kunda o'z bilimi, salohiyati, imkoniyatlarini jamiyat taraqqiyotiga to'liq sarflab, mustaqill O'zbekistonimizning taraqqiyotiga, yuksalishiga hamda gullab-yashnashiga munosib hissa qo'shayotgan yoshlarimiz ko'pchilikni tashkil etadi. Maktablarda hattoki, maktabgachach ta'lim tashkilotlarida mustaqil fikrlay oladigan ijodkor shaxslarni shakllantirish, ularning dunyoqarashini, fikr va mulohazalarini teranlashtirish, kitobxon yoshlarning safini kengaytirish jamiyatda tub o'zgarishlar bo'lishiga zamin yaratadi desak mubolag'a bo'lmaydi. Jamiyatimizda yashayotgan har bir insonning faoliyatida, hayotda o'z o'rnini topishida boshlang'ich sinflarda egalalagan bilimi katta tasirga egadir.

Bugungi kundagi o'zgarish va islohotlar -yoshlarning rivojlanishi, tafakkurini yangilashda o'quv jarayoniga ilg'or texnologiyalarni kiritish, o'quvchilarning erkin mustaqil fikrlash, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishni taqozo etadi. Bolajonlarimizning atrof-olamni idrok etishi, olgan bilimlarini o'zlashtirishi, kelajakdagi hayotida bilim malaka va ko'nikma hosil qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchisining faoliyatida ijodkorlik uning samarali ta'lim faoliyatini belgilab beruvchi ilmiy tasavvurlari evristik ta'limning pedagogik asosi sanaladi. O'quvchi yoshlardagi bilish jarayoni ijodkorlik natijasida yuz beradi desak hato bo'lmaydi. Izlanishlar jarayonida ijodkorlik faoliyatining namoyon bo'lishi uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan, rejalashtirilgan, me'yorlarga ega bo'lgan, o'z-o'zini anglagan faoliyat zaruriyati seziladi. Bu esa o'quvchilarda atrof-alam obyektlari va ular haqidagi bilimlarni o'zlashtirish; ta'lim samaradorligini vujudga keltirish, faoliyatning avvalgi turlariga tayanishni taqozo etadi. O'quvchi shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim

jarayonida uning aqliy- intellektual, ijodiy xususiyatlari namoyon bo'ladi. Bugun you borada, ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim jarayonida ijodiy faoliyatini shakllantirish imkoniyatlari kengroq bo'lib hisoblanadi. Chunki boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning aqliy qobiliyati, diqqati fikrlash darajasi faol rivojlanadi.

Mazkur yoshdagi bolalarning ijodiy faoliyatlari bir-biridan farq qilar ekan, ularning iste'dodi ham turlicha namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining mayl va intilishlari bilish va ijodiy faoliyatlari, iste'dodlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Unutmashimiz kerakki, bolajonlarda ijodkorlik – faoliyati turli holatlarida paydo bo'ladi. Qiziqish ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo'lishidan tortib, tonamoyon bo'lishigacha jarayonini o'z ichiga oladi.

Shaxsning ijodiy faoliyat ehtiyoji faoliyatda yangi, ilgari maqsad qilib qo'yilmagan bunyodkorlik intilishini bildiradi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har bir shaxsning ijodkorlik fazilatlarining shakllanishi aynan maktabda boshlanadi. Zero, maktabda turli salohiyat va qobiliyatga ega bolalar ta'lim oladi va bolalardagi ana shu layoqatni va salohiyatni rivojlantirish maktab o'qituvchilarining birinchi galdagi vazifasidir. Bolalardagi ijodiy faoliyatning har qanday kurtaklari ta'lim-tarbiyadan tashqarida, faoliyatdan tashqarida kamol topa olmaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalardagi yashirin iste'dodlarni yuzaga chiqarish, kichik maktab yoshidan boshlab o'z faoliyatini namoyon qilishi uchun imkoniyat yaratish, ulardagi ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish - kelajakda yuksak salohiyatli, ijtimoiy faol, o'tkir zehqli, kashfiyotchilik qobiliyatini namoyon eta oladigan raqobatbardosh kadrlarni voyaga yetkazish garovi bo'lib hisoblanadi. Respublikamizda bu borada tadqiqot olib borayotgan olimlarning aksariyati o'quvchilarda ijodiy qobiliyatni shakllantirishga ularning aqliy salohiyatini rivojlantirish orqali yondashadilar.

O'quvchining ijodiy faoliyati esa aynan uning faoliyati jarayonida:

- o‘z-o‘zini rivojlantirish;
- o‘quv faoliyatining ilg‘or texnologiyalar asosida qurilishi;
- o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikning qaror topishi;
- o‘quv faoliyatining o‘quvchilar ichki motivga asoslangan holda izlanuvchanlik yo‘nalishini kasb etishi orqali o‘z ifodasini topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Avloniy. “Turkiy guliston yohud axloq”. T., “O‘qituvchi”. 1994
2. Jamoa. Oila pedagogikasi. T., “Aloqachi”, 2007
3. M. Imamova. Oilada bolalarning ma`naviy axloqiy tarbiyasi — T. “O‘qituvchi”. 1999
4. Internet manbaalari

ЎЗБЕК СЕГМЕНТИДАГИ ТАРИХИЙ БИЛИМЛАРНИ ТАРҒИБ ҚИЛУВЧИ МЕДИАКОНТЕНТЛАР HISTORICAL KNOWLEDGE IN THE UZBEK SEGMENT PROMOTION MEDIA CONTENT

Толепов Бекмурат

Педагогика кафедраси мустақил изланувчиси

Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ

bekmurattolepov@gmail.com

+998930519955

Резюме

Мақолада талабаларнинг тарихий тафаккурини ривожлантиришида инглиз (АҚШ), рус (РФ) ва ўзбек (Ўзбекистон) сегменти орқали тақдим қилинаётган медиаконтентлардан самарали фойдаланиш хусусида сўз юритилади.

Таянч тушунчалар: *сегмент, ўзбек сегменти, контент, медиаконтент, талаба, тарихий тафаккур, ривожлантириш, тарихий тафаккурни ривожлантириш.*

Резюме

В статье рассматривается эффективное использование медиаконтента, предоставляемого через сегменты английского (США), русского (РФ) и узбекского (Узбекистан) языков, в развитии исторического мышления учащихся.

Ключевые понятия: *сегмент, узбекский сегмент, контент, медиаконтент, студент, историческое мышление, развитие, развитие исторического мышления.*

Abstract

The article shows media content that contributes to the expansion of historical knowledge in in English (USA), Russian (RF) and Uzbek (Uzbekistan) segments.

Key words: *segment, Uzbek segment, content, media content, student, historical thinking, development, development of historical thinking.*

Тарих таълимининг анъанавий таълимда шакллланган ўқитиш услуги – тарихий далиллар билан юзаки танишиш, тарихий хронологик даврлар, уларда рўй берган асосий воқеа, ҳодисалар мазмунини баён қилиш, саналарни мажбурий ёдда тутиш замонавий қарашлар нуқтаи назаридан фойдаланиш учун яроқсиз. Зеро, бугунги кун киши таҳлилий, танқидий, ижодий ва креатив фикрлаш, ҳар бир тарихий воқеа, ҳодисалар мазмунини кўп томонлама таҳлил қилиш, хулоса чиқариш, улар юзасидан шахсий қарашларни илгари суриш, ўз фикрини далилларга таянган ҳолда асослай олиш, ўз позициясини ҳимоя қилиш каби компетенцияларга эга бўла олиши зарур.

Медиаконтентларнинг қуйидаги функционал имкониятлари талабаларда тарихий тафаккурни самарали ривожлантиришга имкон беради:

1. Тарихий воқеа, ҳодисаларнинг мазмуни, уларнинг содир бўлиш жараёнини визуаллаштириш. Ўқитишда таълим турли рақамли технологиялар томонидан тақдим қилинаётган медиа (видео, аудио ва графикли) контентлардан фойдаланиш, улар асосида ўқув топшириқларини бажариш талабаларда ўқув-билиш фаоллигини, билим олишга бўлган

қизиқишни оширади, мавжуд билимларини бойитади. Жуфтликда, гуруҳда ва жамоада медиаконтентларга асосланган ўқув, амалий ва илмий лойиҳаларни бажариш эса уларнинг самарали ижтимоийлашувига ёрдам беради.

2. Фойдаланиладиган манбаларнинг хилма-хил бўлишига эришиш. Маълумки, медиаконтентларнинг турли шакл (аудио, видео, графикли; тарихий фильм ва сериаллар, хужжатли фильмлар, тарихчилар билан уюштириладиган суҳбатлар, архив материаллари), мавзу (ғоявий-сиёсий, ижтимоий-маънавий, географик-манзилли, маданий), йўналиш (таълимий, илмий, амалий, оммабоп) бўйича тақдим этилиши эса улардан фойдаланиш жараёнининг янада жонли, завқли бўлишини таъминлайди.

3. Медиаконтентлар ёрдамида таълимий характердаги таҳлилий, ижодий ва креатив лойиҳаларини яратиш. Босма манбаларга мурожаат қилинганида ўқув топшириқлари, асосан, матн билан ишлаш, саволларга оғзаки ва ёзма шаклда жавоб қайтариш, тест топшириқларини бажаришга асосланади. Зеро, уларнинг дидактик имкониятлари ўзлаштирилган билимларни қайта баён қилишга имкон беради. Анъанавий таълим амалиёти айрим ҳолатларда, қачонки, босма манбаларга нисбатан ижодий ёндашув тақозо қилинганидагина ўқув топшириқлари матнлар асосида жадвал, диаграммалар, кроссворд, анаграмма, ребусларни шакллантиришга асосланган. Талабалар ушбу ўқув топшириқларига асосланган вазифаларни бажаришга йўналтирилган.

Амалий, функционал жиҳатдан матнли ахборотларни визуаллаштириш борасида катта имкониятга эга рақамли технологиялар талабаларга узатилаётган медиаконтентлардан ижодий, креатив самарали фойдаланиш имкониятини яратади. Рақамли технологиялар орқали турли дастурлар, масалан, скаттерплот (ингл. “scatter plot” – нуқтали диаграмма), пайчарт (ингл. “Pie Chart” – айланали диаграмма), график (ингл. “diagramma” – чизиқли бўлак ёки геометрик диаграмма), дашборд (ингл. “dash борд” – индикторли панел), барчарт (ингл. “Bar Chart” – устунли диаграмма), “гул баргли диаграмма” [1], схема, турли харита (“Ментал харита” – “Идрок

харитаси”), картограмма (туркумлаштириш асосида тарихий далилларни баён қилиш), сторителлинг (инг. “story telling” – “воқеа тарихининг баёни”), графикли харита, концептуал харита, когнитив харита (тушунчалар ва йўналишли чизиклар ёрдамида ҳосил қилинадиган харита) [2], инфографика (юн. “γραφικός” – ёзувли; рус. “ахборотли графика (тасвир)”, график органайзер (“Венн диаграммаси”, “Кластер”, “Қарорлар шажараси”, “Т-жадвал”, “Нилуфар гули”, “Концептуал жадвал” ва бошқа)лар [5, – 167 б.] ёрдамида медиаконтентларни қайта ишлаш, улар негизида ўқув, илмий ва амалий характердаги топшириқларни ижодий, креатив ёндашган ҳолда бажариш мумкин.

Тарих таълими жараёнида талабаларнинг медиаконтентлардан мақсадли, самарали фойдаланишига эришиш учун дастлаб уларга соҳага оид интернет сайтлари, ижтимоий тармоқлар, рақамли ресурслар ҳақида маълумот бериш, тарихий билимларни ўзида жамлаган медиатекани яратиш талаб қилинади.

Интернетнинг YouTube видеохостинги (сайти), шунингдек, тарихий маълумотларни ёритувчи сайт ва порталлар, онлайн (виртуал) музей ва галереялар (виртуал саёҳат, онлайн экспозиция), ижтимоий тармоқлар медиаконтентларни ёритувчи асосий рақамли ресурслар саналади.

Тадқиқотни олиб бориш жараёнида тарихий билимларни тарғиб қилувчи медиаконтентларни тақдим қилувчи рақамли ресурсларга эгалик борасидаги хорижий мамлакатлар тажрибаси билан танишиш эътиборимизни тортди. Айни ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш жоиз, хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганишда АҚШ ва Россия ФР давлатлари мисолида фақатгина интернет сайтлари инобатга олинди. Бундай йўл тутилишига уларда юзлаб интернет сайтлари, таълимий платформалар ва ижтимоий тармоқларнинг тарихий билимлар тарғиботи билан шуғулланиши мумкинлиги борасидаги тахмин сабаб бўлди. Тегишли масалада хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш, дарҳақиқат, тахминимиз тўғрилигини тасдиқлади.

“Selected Internet Resources in U.S. History” мақоласида 106 та (АҚШ) [6], О.П.Егорова муаллифлигидаги “Интернет-ресурсы по истории” мақоласида

эса 248 та (Россия ФР) [3] сайтда тарихий билимлар тарғиботи олиб борилиши айтилган. Ушбу манбаларда эълон қилинган маълумотларга таянган ҳолда АҚШ ва Россия ФРда рўйхатдан ўтказилиб, фаолияти ташкил қилинаётган қуйидаги интернет сайтлари тарихий билимларни тарғиб қилувчи медиаконтентлар саналади (1-жадвал):

1-жадвал. АҚШ ва Россия ФРнинг тарихий билимларни тарғиб қилувчи интернет сайтлари (намуна)

№	Давлатлар	Сайтлар номи	Интернет манзили
1.	АҚШ	1. American Memory 2. Biography of America 3. Documenting the American South 4. History Matters: The U.S. Survey Course on the Web 5. NYPL Manuscript and Archives Collections 6. American Colonists's Library 7. American Civil War Homepage 8. Civil War Home Page 9. Civil War Maps, 1861-1865 10. History of the American West, 1860-1920	https://www.loc.gov/collections https://www.learner.org/biographyofamerica https://docsouth.unc.edu https://historymatters.gmu.edu https://www.nypl.org/locations/schwarzman/manuscripts-division https://freerepublic.com/focus/f-news/1294965/posts http://sunsite.utk.edu/civil-war https://www.civil-war.net https://www.loc.gov/collections/civil-war-maps/about-this-collection https://www.loc.gov/collections

2.	Россия ФР	1. Археология.Ру	http://www.archaeology.ru
		2. Всемирной истории	http://lib.ru/HISTORY
		3. Геосинхрония –	http://www.world-history.ru
		Атлас всемирной истории	http://www.ostu.ru/personal/niko
		4. История. Ру	laev
		5. Всемирная история в	http://www.istorya.ru
		лицах	http://rulers.narod.ru
		6. Новый Геродот.	http://gerodot.ru
		Общеисторический форум	
		7. Хронос. Всемирная	http://www.hrono.ru/index.php
история в Интернете			
8. История Древнего Рима	http://ancientrome.ru		
9. Historic.Ru – Познаем	http://historic.ru		
человека через его историю			
10. Великая война (1939 –	http://www.dio.ru/great_war/		
1945)			

Миллий миқёсда, яъни, ўзбек сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи рақамли ресурслар: интернет сайтлари ва ижтимоий тармоқларни аниқлашга қаратилган ҳаракат натижасида қуйидаги маълумотлар қўлга киритилди (2-жадвал):

2-жадвал. Ўзбек сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи рақамли ресурслар: интернет сайтлари ва ижтимоий тармоқлар

№	Ресурс	Шакли	Ресурс	Сайт манзили
	номи			
1.	Salom tarix	Видеоконтент	Youtube	https://www.youtube.com/

watch?v=KM0jsJt1aa8

2. Turfa olam Видеоконтент Youtube https://www.youtube.com/results?search_query=Turfa+olam
3. Qadimgi Аудио ва Telegram @Qadimgi_tarixlar
tarix видеоконтент
4. Xorazm Аудио ва Telegram @xorazmtarixisuratlarda
tarixi видеоконтент
suratlarda
5. Ko'hna Аудио ва Telegram @koxnatarix
tarix видеоконтент
6. Tarix – eng Аудио ва Telegram @History_inWorld
qadimgi видеоконтент
dunyo
7. SuRaT vA Матн ва Telegram @surat_va_tarix
tArIх суратлар

Ўзбек сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи рақамли ресурслар: интернет сайтлари ва ижтимоий тармоқлар сони жуда кам. ОТМнинг аксарият талабалари учун онлайн режим ва унда мулоқотни ташкил қилиш кундалик фаолиятининг муҳим қисмини ташкил қилаётган мавжуд шароитда уларнинг эътиборига рақамли технологиялар ёрдамида соҳалар, хусусан, тарих йўналишида академик билимларни тақдим қилиш, тарихга оид оид билимлар тарғиботини хилма-хил шакл, метод ва воситалар ёрдамида ташкил қилишга эътибор берилмаётгани ачинарлидир.

О.П.Егорова томонидан қайд этилган Россия ФРдаги рус сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи интернет сайтлари орасида М.В.Ломоносов номидаги МДУ Тарих факультети (<http://www.hist.msu.ru>), худди шу факультетнинг электрон ресурслар кутубхонаси (<http://www.hist.msu.ru/ER/EText/index.html>), МДУ қошидаги Осиё ва Африка мамлакатлари институти (<http://books.iaas.msu.ru/>), Россия давлат гуманитар университет (РДГУ) қошидаги Тарихий архив институти

(<http://iai.rsuh.ru/section.html?id=2087>), РФ ТИВнинг Москва давлат халқаро муносабатлар институти (<http://victory65.mgimo.ru/>), Олтой университетининг Тарих факультети (<http://www.hist.asu.ru/>), Удмуртия давлат университетининг Тарих факультети (Ижевск шаҳри) қошидаги Ўрта асрлар Руси тарихини ўрганувчи марказ (<http://medievalrus.narod.ru/>), Ярославль давлат педагогика университети Тарих факультети (<http://www.yspu.yar.ru/hreader/>) ва ҳатто Санкт-Петербург давлат университети Тарих факультетининг “Қадимги Греция ва Рим тарихи” кафедраси қошидаги Қадимшунослик (Антиковедения) маркази (<http://www.centant.pu.ru/>) [3] кабилар томонидан тарихга оид билимлар тарғиботи фаол олиб борилиши кўрсатилган.

Афсуски, Ўзбекистоннинг етакчи ОТМ – Ўзбекистон Миллий университети (<https://nuu.uz/tarix/>) ҳамда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети (<https://tdpu.uz/faculties/103>)нинг расмий сайтларида ҳам Тарих факультетларининг раҳбар ходимлари, факультетлар, факультет педагоглари томонидан яратилган ўқув адабиётлари (<https://nuu.uz/tarix-fakulteti/>) ҳақида қисқача маълумотлар берилган. Тегишли факультетларнинг ижтимоий тармоқ саҳифаларидаги фаолияти хусусида ҳам ижобий фикрларни билдириш имконсиз. Зеро, 11200 нафар фойдаланувчиси бўлган Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультетининг Telegram канали (https://t.me/s/nuu_uz) ҳамда 619 нафар фойдаланувчига эга Тошкент давлат педагогика университети Тарих факультетининг Telegram канали (@tdputarix) фаолиятининг асосини факультетларнинг кундалик фаолиятига оид янгиликлар, эълонлар ва қисман рекламалар ташкил қилади.

Мазкур ҳолат ўзбек сегментида тарихий билимлар тарғиботини амалга ошириш чора-тадбирларини белгилаш долзарб аҳамиятга эга бўлиб, ОТМ Тарих факультетлари жамоаси – профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг ижодий имкониятини муайян нуктада жамлаган ҳолда кишилиқ тараққиётининг муайян даврлари (ибтидоий жамоа тузуми, қадимги дунё,

ўрта асрлар, янги ва энг янги тарихий даврлар), турли йўналишлар (Ўзбекистон ҳудудда мавжуд бўлган давлатлар, уларнинг давлатчилик тузилмаси, ижтимоий-сиёсий бошқарув, ижтимоий турмуш тарзи, ички ва ташқи сиёсат, маданий ривожланиш ва бошқалар)да турли рақамли ресурслар (Интернет сайтлари, ижтимоий тармоқлар) орқали тарихий билимларни тарғиб қилишга оид фаолият тажрибасини шакллантириш мақсадга мувофиқ эканини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда мавжуд шароитда рақамли технологиялар орқали узатилаётган ахборотлар ўзининг жозибадорлиги, ранг-баранглиги, турли йўналиш ва мавзуларда бўлиши, энг муҳими, ижтимоий ахборотга бўлган эҳтиёжни тезкор қондира олиши билан таълим олувчилар, жумладан, талабаларни тобора ўзига жалб қилмоқда. Бундай вазиятда энг оқилона йўл – талабаларда рақамли технологиялар орқали узатилаётган ахборотлардан самарали фойдаланиш компетенцияларини ҳосил қилиш, уларнинг рақамли технологияларга тобелигини ифодаловчи ҳаракатларини педагогик бошқариш, тўғри йўналтириш саналади. Мазкур жараёни ташкилий-методик жиҳатдан ташкил қилишда ўзбек сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи медиаконтентлар, уларнинг инглиз ва рус сегментидаги бу турдаги контентлар билан нисбатини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ўрганиш натижасида маълум бўладики, ўзбек сегментида тарихий билимларни тарғиб қилиш борасидаги ҳаракатни фаоллаштириш, фойдали, таълимий мақсадларга хизмат қиладиган тарих йўналишида интернет сайтларини ишга тушириш, ижтимоий тармоқларда тарихга оид канал ва блогларни яратиш, улар орқали талабаларни қизиқтирадиган, уларнинг ўқув-билиш фаоллигини оширишга хизмат қиладиган медиаконтентларни яратиш зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Визуализация данных: средства, способы, виды, примеры графического представления информации // <http://www.realto.ru/journal/>

articles/vizualizaciya-dannyh-sredstva-sposoby-vidy-primery-graficheskogo-predstavleniya-informacii.

2. Визуальные карты // <https://eee-science.ru/pp-page/pedagogam/planirovaniye-i-prepodavaniye/didaktika/didakticheskiye-materialy/vizualizatsiya/vizualnyye-karty>.

3. Егорова О.П. Интернет – ресурсы по истории // <https://nsportal.ru/user/579684/page/ssylki-na-informatsionno-obrazovatelnye-resursy>.

4. Популярные в 2023 году инструменты визуализации данных // <https://www.adventum.ru/articles/dlya-rukovoditelej/instrumenty-vizualizacii-dannyh>.

5. Usmonboyeva M., Aripova M., Mo‘minova D. Ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish / Met.qo‘ll. – T.: “Lesson Pres” nashriyoti, 2019. – 167 b.

6. Selected Internet Resources in U.S. History // <https://www.nypl.org/about/divisions/milstein/internet-resources/us-history>.

ТАЛАЛАЛАРНИ ИҚТИСОДИЙ ИЖТИМОЙЛАШТИРИШДА ИННОВАЦИОН ЛОЙИХАЛАШНИНГ АҲАМИЯТИ THE IMPORTANCE OF INNOVATIVE DESIGN IN THE ECONOMIC SOCIALIZATION OF STUDENTS

Ерназар Толепов
НМПИ асисстент ўқитувчиси
ernazar9000@gmail.com
+998930519955

Аннотация. Мақолада талабаларнинг иқтисодий ижтимоийлаш жараёни ва ижтимоийлашувда инновацион лойиҳаларнинг ўрни тўғрисида сўз юритилади.

Таянч тушунчалар: инновацион лойиҳа, ижтимоийлашув, иқтисодий ижтимоийлашув

Abstract. The article discusses the process of economic socialization of students and the role of innovative projects in socialization.

Key words: *innovative project, socialization, economic socialization*

Шахснинг ижтимоийлашуви узок муддатли, бир неча босқичли, қарама-қаршилиқларга бой, тизимли жараён саналади. Умрининг аввалидан хотимасигача давом этадиган ушбу жараёнда шахс “юзага келадиган еҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолиятни ташкил қилиш асносида дуч келадиган турли вазиятлар, шароитларга тўқнаш келади (бу жараён ижтимоий мослашиш ҳам деб аталади). Ижтимоийлашув шахснинг жамиятда қарор топган шароитларга мослашишга бўлган муносабатининг характериға кўра таянч асосға еға.

Талабаларни иқтисодий жиҳатдан ижтимоийлашувини таъминлашдаги лойиҳаларнинг турлари ва уларнинг моҳияти хусусида тўхталиб ўтиш мақсадға мувофиқ саналади.

Инновацион фаолликнинг инъикоси сифатида намоён бўлиб, ташкилий, илмий-техник ва тадқиқот лойиҳалари билан иш кўрувчи ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳалардан фарқли равишда педагогик мақсадларда ахборот, амалий, ижодий ва илмий характердаги лойиҳалардан фойдаланилади.

I. Ахборот лойиҳаси (ёки ахборотли лойиҳа). “Замонавий дунёда маълумотларни алмаштириш, таълим олиш ва ҳордиқ чиқаришда ахборот лойиҳаси муҳим роль ўйнамоқда. Бу турдаги лойиҳани яратиш ва амалиётға татбиқ қилиш учун моддий ресурслар (компьютер, дастурий таъминот, моддий-техник жиҳозлар) ҳамда вақт ресурси (лойиҳани ишлаб чиқиш, синов (тест)дан ўтказиш ва маҳсулотнинг реализациясини таъминлаш кабилар) талаб қилинади. Ахборотни узатишға мўлжалланган веб-сайт, мобил илова, электрон китоб, таълим курси, ахборотли кўрсаткич (буклет) ёки журнал ва ҳоказолар ахборотли лойиҳанинг маҳсули (маҳсулоти) саналади” [4].

1. Педагогик мазмундаги ахборот лойиҳаси – ўқув предмети, фанлар ўртасидаги ўзаро интеграцияға асосланган ёки касбий йўналганликка оид долзарб аҳамиятға эға муайян муаммо бўйича ахборотларни тўплаш, уларни таҳлил ва тақдим қилишға йўналтирилган лойиҳа [1]; илмий-тадқиқот иши натижасиға кўра яратилган модул, модел, концепция, дастур, схема, бизнес-

режа ва ҳоказолар; ўқув жараёнини ташкил этиш ёки бошқа таълимий характерга эга буюртмаларни бажариш мақсадида назарий ахборотларни йиғишга йўналтирилган лойиҳалар [3, – 129-б.].

ОТМда талабаларни иқтисодий ижтимоийлаштириш жараёнида уларнинг хоҳиш-истаклари, қизиқишлари ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда ахборотли лойиҳаларни тайёрлашга жалб қилиш кутилган натижага эришишни кафолатлайди.

II. Амалий лойиҳа. Бу турдаги лойиҳалар моддий ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш орқали амалга оширилади ва якунида техник-технологик, саноат, қишлоқ хўжалиги, ижтимоий-маиший, ҳатто маданий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган маҳсулот тайёрланади.

Педагогик мазмундаги амалий лойиҳа – якунида амалий аҳамиятга эга маҳсулот тайёрланишини кўзда тутадиган лойиҳа; муайян муаммони ҳал қилишга йўналтирилиб, қандайдир ғоянинг ҳаётда ўз амалий исботини топишини таъминловчи лойиҳа. Амалий лойиҳанинг маҳсулотидан иштирокчиларнинг ўзлари, шу билан бирга буюртмачи, масалан, таълим ташкилотлари учун ҳамкор бўлган ижтимоий субъектлар фойдаланиши мумкин [1].

Ҳар қандай соҳа, хусусан, педагогика йўналишида олиб бориладиган амалий лойиҳа унинг мақсади, қиймати, ҳажми, амалга ошириш муддати, сифати, талаб қилинадиган ресурслар (жиҳозлар, материаллар, кадрлар, дастурий таъминот, ахборот тизими, ишлаб чиқариш майдонлари ва бошқалар), бажарувчилар (мутахассислар, уларнинг лавозимлари, касбий малака даражаси), лойиҳани амалиётга татбиқи жараёнида юзага келиш эҳтимоли бўлган хавф, таъсир этувчи салбий омиллар [6]ни ўз ичига олган таркибий тузилма асосида тайёрланади.

Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган ОТМ Республика Фан ва технологиялар агентлиги томонидан ҳар уч йилда эълон қилинадиган илмий тадқиқотлар, ҳар икки йилда эълон қилинадиган амалий тадқиқотлар грант лойиҳалари танловида иштирок этиш орқали миллий бюджетдан ажратилган

маблағ ҳисобига тегишли лойиҳаларни ишлаб чиқади ва бу лойиҳалар бўйича белгиланган муддат ичида фаолият олиб боради. ОТМ эга бўлган бу каби грант иши ёки халқаро лойиҳалар доирасида талабалар амалий лойиҳаларга жалб қилинади. Лойиҳа доирасида талабалардан “таълим жараёнида ўзлаштирган билим, интизом ва масъулиятга таянган ҳолда амалий вазифаларни бажариш талаб қилинади” [5].

Шу билан бирга талабаларни амалий лойиҳаларга жалб қилиш миллий хунармандчилик, профессионал таълим, енгил саноат, озиқ-овқат саноати, меъморчилик, қурилиш, автомобилсозлик, темир йўллар, география, биология, туризм, қишлоқ хўжалиги, техника, тиббиёт ва бошқа соҳалар бўйича ОТМ ҳамда ишлаб чиқариш субъектлар ўртасида имзоланган хўжалик ҳисобидаги лойиҳалар бўйича ҳам амалга ошириш имконияти мавжуд.

Талабаларни ОТМда аудиториядан ташқари шароитда кичик ва оилавий тадбиркорлик субъектларни ташкил қилиш, муайян соҳаларда шартнома асосида маълум маҳсулотларни, масалан, иккиламчи хомашё, маҳсулотлар (ёғоч, қалин картон, қамиш, ип, қалин ип ва канопадан буюмлар: маиший жиҳоз, қути, сават, устки кийим, пояндоз, гилам кабилар)дан товарларни тайёрлаш ва реализация қилишга оид амалий лойиҳаларга фаол жалб қилиш уларни самарали равишда иқтисодий жиҳатдан ижтимоийлаштиришга ёрдам беради.

III. Ижодий лойиҳа. Фан, амалиёт ва ижодий характердаги соҳаларнинг ўзаро интеграциясини ифодаловчи ижодий лойиҳа талабаларни иқтисодий ижтимоийлаштириш жараёнида ўзига хос ўрин тутди. Бу турдаги лойиҳанинг функционал афзаллиги талабаларнинг ижодий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятини такомиллаштириш орқали ўз устида ишлаш, ўз-ўзини намоён қилиш, ўз шахсини такомиллаштириш, “мантиқий ва таҳлилий тафаккурни, техник билим ва малакаларни мустаҳкамлашга имкон берадиган ташкилий малакаларни ривожлантириш” [8]дан иборат.

Педагогик мазмундаги ижодий лойиҳа – лойиҳавий гуруҳ иштирокчиларининг ижодий ўз-ўзини намоён қилишини таъминлаш мақсадида фаолият марказига ижодий маҳсулотни яратиш вазифаси қўйиладиган лойиҳа [2]; ижодий маҳсулотни яратиш ҳамда фаолият натижаларини эркин, ностандарт расмийлаштириш имконини берувчи лойиҳа [1]; ўз ижодий потенциалини максимал даражада намоён қилиш имкониятини берувчи лойиҳа [9]; талабалар мустақил ишининг якуний шакли [8]; индивидуал ёки ҳамкорлик асосида ижодий характерга эга янги таълим маҳсулотлари (ижодий ҳисобот, кўргазма, дизайн, видеофильм, нашр ишлари – китоб, альманах, буклет, альбом, босма ва электрон журнал, компьютер дастурлари кабилар)ни яратишга йўналтирилган лойиҳалари [3, – 128-б.]; ўқитувчи томонидан тақдим қилинган ёки талабанинг ўзи қизиқишлари, эҳтиёжлари, интилишларидан келиб чиққан ҳолда мустақил равишда танлаган мавзу (муаммо) бўйича ижодий ечимни қафолатловчи лойиҳа.

ОТМда талабаларни иқтисодий жиҳатдан ижтимоийлаштириш даврида ижодий лойиҳадан фойдаланиш қуйидаги мақсадларни амалга оширишга хизмат қилади: Иқтисодиётга кириш”, “Иқтисодиёт назарияси”, “Иқтисодий таълимотлар тарихи”, “Иқтисодиёт тарихи”, “Иқтисодий география”, “Микроиқтисодиёт”, “Макроиқтисодиёт”, “Жаҳон ва халқаро иқтисодиёт”, “Ўзбекистон иқтисодиёти” каби ўқув фанлари бўйича ўзлаштирилган билим, кўникма, малака, компетенцияларни мустаҳкамлаш ва бойитиш, ўрганилаётган муаммо бўйича мустақил равишда ахборотларни тўплаш, саралаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш ва хулосалаш орқали мантиқий ва танқидий тафаккир, креатив қобилиятни ривожлантириш.

Талабалар томонидан бажариладиган ижодий лойиҳаларнинг натижаси, маҳсули ижод намуналари – мақола, маъруза, картина, фото сурат, мусиқий асар, конструкция, модел, макет, маиший, уй-рўзғор ёки хўжалик буюми, интеллектуал ўйин, ўқув ишланмалари (тақдимот, видео лавҳа, аудио ёзув,

реферат, бадий асар (эссе, шеър, ҳикоя, қисса, роман), миллий хунармандчилик буюмлари, безаклар ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

IV. Илмий лойиҳа (ёки тадқиқотчилик лойиҳаси). Талабаларнинг лойиҳавий фаолиятида илмий лойиҳалар ҳам ўзига хос ўрин тутди. Таълим жараёнида бу турдаги лойиҳаларнинг талабалар томонидан тайёрланиши, одатда, мустақил иш топшириқларини бажариш, талабаларнинг илмий анжуманлари учун материал тайёрлаш, тадқиқот иши натижалари юзасидан ҳисобот тайёрлаш, бакалаврлик ёки магистрлик иши (лойиҳаси)ни бажариш шаклида амалга оширилади.

Аудиториядан ташқари шароитларда илмий лойиҳаларнинг амалга оширилиши талабаларни қизиқтирган муаммоларга асосланиши, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин.

Педагогик мазмундаги илмий лойиҳа – тадқиқ қилинаётган қандайдир муаммонинг ечими сифатида илгари сурилган илмий фаразни далиллар билан асослаш ёки исботлашга йўналтирилиб, назарий ва амалий ғоялар бирлигига асосланган лойиҳа; кўплаб соҳалар кесимида ресурс, вақт ва иштироқчилар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни таъминлаш орқали қўйилган мақсадга эришишни таъминловчи мажмуавий чора-тадбирлар [1]; асосий мақсади илмий фаразни илгари суриш ва уни тажриба синовига текширишдан иборат бўлган лойиҳа [2]; илмий изланиш характериға эға лойиҳалар.

Бу турдаги лойиҳанинг таркибий тузилиши муаммонинг долзарблиги, ишланганлик даражаси, тадқиқот мақсади, илмий фарази, вазифалари, муаммони тадқиқ этишда қўлланиладиган методлар, кўп босқичли педагогик тажриба ва олинган натижа ва хулосаларға асосланган ҳолда илгари суриладиган амалий-методик тавсиялардан иборат бўлади [3, – 128-б.].

ОТМда талабаларни иқтисодий жиҳатдан ижтимоийлаштиришда уларни илмий лойиҳани тайёрлашға жалб қилиш муайян шартлар инобатға олингансагина кутилган натижани беради. Танланган мавзу ёки муаммонинг талабалар учун қизиқарли бўлиши энг муҳим шартлардан бири саналади.

Қолаверса, мазкур жараёнда илмий фаразни тўғри шакллантириш, мақсад ва унга эришиш йўлида ҳал қилинадиган вазифаларни, шунингдек, кутиладиган натижани аниқ белгилаш, лойиҳавий фаолият ва унинг босқичларини оқилона режалаштириш, қўлга киритилгани натижаларнинг ҳаққонийлигини математик-статистик таҳлил методи ёрдамида қайта текшириш ва баҳолаш, якуний натижага кўра хулосани шакллантириш, илмий лойиҳани самарали расмийлаштириш унинг натижавийлигини таъминловчи шартлар сирасига киради.

Ҳар қандай жараён каби талабалар томонидан илмий лойиҳани амалга ошириш муайян босқичларда кечади. Улар:

- 1-босқич: муаммони танлаш;
- 2-босқич: мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш;
- 3-босқич: илмий фаразни оқилона шакллантириш;
- 4-босқич: лойиҳавий фаолиятни ташкилий, амалий-методик, рефлексив жиҳатдан тўғри режалаштириш ва ташкил қилиш;
- 5-босқич: илмий лойиҳани амалиётга самарали татбиқ қилиш;
- 6-босқич: лойиҳавий фаолият самарадорлигини рефлексив баҳолаш.

Барча турдаги ўқув лойиҳаларининг самарали амалга оширилиши педагог ва талабалар ўртасидаги “ўзаро мустаҳкам таъсирга асосланади” [7, – с. 14]. Бинобарин, педагогнинг методик раҳбарлиги талабалар фаолиятини тўғри йўналтиради, мавжуд имконият ва ресурсларнинг тўғри тақсимланишига шароит яратади, лойиҳа ишини белгиланган муддатда муваффақиятли якунланиши учун шароитни юзага келтиради.

Талабаларни иқтисодий ижтимоийлаштиришда “Жаҳоннинг энг самарали иқтисодий модели”, “Жаҳон иқтисодиётини башоратлаш методлари”, “Иқтисодий ривожланиш даражасини баҳоловчи индикаторлар”, “Ижтимоий ва иқтисодий соҳалар ривожининг ўзаро алоқадорлиги”, “Ўзбекистон иқтисодиётининг мавжуд ҳолати”, “Иқтисодий ва экологик муаммолар: магнитнинг икки қутби” каби долзарб, қизиқарли ҳамда амалий аҳамиятга эга мавзулардаги илмий лойиҳаларни амалга ошириш натижасида

улар бозор муносабатларига амалий жиҳатдан мослашиш, кучли рақобатга бардошли бўлиш, ишлаб чиқариш жараёнида фаол иштирок этиш, тадбиркорлик компетенцияларини муваффақиятли ўзлаштириш имкониятига эга бўлади.

Шундай қилиб, инновацион лойиҳалар ўзининг функционал имкониятига кўра талабаларда танқидий, таҳлилий ва креатив қобилиятни ривожлантиради. Шу сабабли ОТМда ахборот, амалий, ижодий ва илмий лойиҳаларни бажаришга талабаларни фаол жалб қилиш мақсадга мувофиқдир. ОТМда таълим жараёни ва аудиториядан ташқари шароитларда талабаларни инновацион лойиҳаларни амалга оширишга жалб қилиш имконияти мавжуд. Бу имкониятлардан мақсадли, самарали фойдаланиш талабаларни иқтисодий иэжтимоийлашувини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

2. Виды проектов // <https://school-149.sibadi.org/pages/prilogenia.pdf>.
3. Виды творческих проектов // <https://tvorcheskie-proekty.ru/node/70>.
4. Инновацион таълим технологиялари / Н.А.Муслимов, М.Ҳ.Усмонбоева, Д.М.Сайфуров, А.Б.Тўраев. – Т.: “Сано-стандарт”, 2015. – 128-129-б.
5. Информационный проект: создание и реализация // <https://begemot.ai/projects/725091-informacionnyi-proekt-sozdanie-i-realizaciia>.
6. Как создать прикладной проект для студентов бакалавриата // https://www.hse.ru/data/2016/02/02/1136702419/Инструкция_Как_создать_прикладной_проект_для_студентов_бакалавриата.pdf.
7. Понятие проекта. Виды и классификация проектов // <https://moodle.kstu.ru/mod/book/view.php?id=15149>.
8. Ступницкая М.А. Что такое учебный проект? – М.: Первое сентября, 2010. – С. 14.
9. Туркина Н. Творческий проект: определение, цели, задачи, этапы // <https://blog.fenix.help/napisanie-redaktura/tvorcheskiy-proyekt-opredeleniye-tseli-zadachi-etapy>.

10. Учебный проект и его составляющие // http://kansk-tc.ru/UserFiles/2016/metod/Bce_ob_учебном_проекте.pdf.

**ХОРИЖИЙ ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМ ПЛАТФОРМАЛАРИНИ
КАСБИЙ ТАЪЛИМДА ҚЎЛЛАШНИНГ ИСТИҚБОЛЛАРИ
PROSPECTS OF APPLYING FOREIGN INNOVATIVE EDUCATIONAL
PLATFORMS IN VOCATIONAL EDUCATION**

*Авлиякулов Абдурашит Каримович,
Педагогика фанлари номзоди, доцент,
Профессional таълимни ривожлантириши институти,
Тошкент шаҳри,
avliyakov60@mail.ru, +998903257029*

Аннотация. *Мазкур мақолада глобал рақамли трансформация жараёналарида касбий таълим тизимида инновацион технологиялардан фойдаланишнинг замонавий тенденциялари таҳлил қилинган. IBM SkillsBuild, Coursera, PhET Simulations ва Alison каби платформаларнинг касбий таълим тизимига интеграция қилиш истиқболлари ва самарадорлиги кўриб чиқилган. Шунингдек, уларнинг маҳаллий таълим тизимига мослашуви, ўқув жараёнидаги ўрни, қўллаш механизмлари ва улар асосида амалий кўникмаларни шакллантириши имкониятлари атрофлича ёритилган.*

Калит сўзлар. *Касбий таълим, рақамли платформа, инновацион технологиялар, амалий кўникмалар, рақамли трансформация, SkillsBuild, Coursera, PhET, Alison.*

Бугунги кунда глобаллашув, ахборот технологиялари ва рақамли платформаларнинг жадал ривожланиши касбий таълим соҳасида янги имкониятларни яратмоқда. Замонавий меҳнат бозоридаги талабларнинг тез ўзгариши, рақобатбардош кадрлар тайёрлаш зарурати таълим соҳасида инновацион ёндашувларни жорий этишни тақозо этмоқда. Айниқса, касбий таълим тизимида рақамли платформалар орқали амалий кўникмаларни шакллантириш ва касбий малака ошириш имкониятлари кенгаймоқда. Жаҳон

миқёсида International Business Machines (IBM), Coursera, **Physics Education Technology (PhET)**, **Advance Learning Interactive Systems Online** (Alison) каби таълим платформалари муваффақиятли фойдаланилаётган бўлса, уларни Ўзбекистон таълим тизимига мослаштириш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Бу жараён нафақат ўқув жараёнини яхшилаш, балки таълимда сифат, шаффофлик ва самарадорликни таъминлаш учун ҳам муҳимдир. Касбий таълим – меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган, рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш тизими сифатида стратегик аҳамиятга эга.

Касбий таълим соҳаси учун бир қатор хорижий платформаларни алоҳида таъкидлаш мумкин.

SkillsBuild – IBM томонидан ишлаб чиқилган, IT, рақамли саводхонлик, коммуникация ва муаммоли вазифаларни ечишга оид модулларни ўз ичига олади. Бу платформа бепул таълим бериш билан бирга, ишлаб чиқариш, бизнес ва таълим соҳаларида талаб юқори бўлган кўникмаларни шакллантиради [1].

Teacher Academy ва **OpenLearn** платформалари эса ўқитувчилар малакасини ошириш, CLIL ва инклюзив таълим каби замонавий педагогик ёндашувлар билан таништириш имконини беради [2].

Alison платформаси эса турли соҳаларга оид қисқа курслар ва малака ошириш модулларини таклиф этади. Бу платформа мустақил ўрганишни рағбатлантириб, таълимнинг индивидуаллашган шаклини қўллаб-қувватлайди [3].

PhET Simulations платформаси STEM соҳаларида амалий симуляцияларни тақдим этиб, физика, кимё, биология фанларини визуал ва интерактив тарзда ўргатиш имконини яратади [4]. Ушбу платформа лаборатория жиҳозлари етишмаслиги муаммосини қисман бартараф этади.

Танланган платформаларни таҳлил қилиш орқали уларнинг касбий таълим учун қай даражада мос эканини кўриш мумкин. SkillsBuild платформаси – замонавий касблар бўйича аниқ кўникмаларни

шакллантиришга қаратилган. Унинг модуллари амалиётга йўналтирилган бўлиб, ўзлаштириш даражаси юқори. Ушбу платформа орқали талабалар виртуал муҳитда турли муаммоли вазифаларни ечиш орқали иш тажрибасига эга бўлишади. Alison эса ўқитувчилар ва талабалар учун мустақил ўрганиш имкониятини беради. Платформада таҳсил олиш жадвали эркин, бу эса таълимга кенгроқ қатламни жалб қилишга хизмат қилади. PhET платформаси STEM таълимида лаборатория жиҳозлари етишмаслигини қисман бартараф этади. Ушбу симуляциялар ўқувчиларнинг фанга қизиқишини оширади ва тажрибани визуаллаштириш имконини беради. Teacher Academy ва OpenLearn каби платформалар эса педагогик малака оширишни мақсад қилади ва замонавий методика, педагогик технологиялар билан таништиради.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, юқоридаги платформаларнинг кўпчилиги Ўзбекистон касбий таълим тизимига мос келади. SkillsBuild платформаси техникумлар учун рақамли таълимни жорий этишда қўл келади. Платформадаги курслар енгил ва интерактив шаклда тақдим этилади. PhET симуляциялари STEM синфлари учун янги инновацион усул ҳисобланади. Ушбу симуляциялар ёрдамида ўқувчи назарий билимни реал тажриба билан боғлайди. Teacher Academy платформаси эса ўқитувчилар малакасини оширишда, CLIL ва инклюзив таълим каби концепциялар билан танишишда муҳим. Жорий этишда тил мослашуви, интернет инфратузилмаси, педагогларни тайёрлаш каби омиллар ҳисобга олинса, ушбу платформалар самарали татбиқ этилиши мумкин. Бунинг учун таълим муассасалари ва тегишли вазирликлар ўртасида ҳамкорлик механизмлари ишлаб чиқирилиши лозим.

Ушбу платформаларни амалга ошириш учун қуйидаги таклифларни бериш мақсадга мувоф деб ҳисоблаймиз:

1. Платформаларни синов тариқасида пилот таълим ташкилотларида жорий этиш ва натижаларни таҳлил қилиш.

2. Платформаларни маҳаллийлаштириш ва фойдаланувчи учун қулай тилда тақдим этиш мақсадида лингвистик ва техник мутахассислардан иборат ишчи гуруҳ ташкил этиш.

3. Ўқитувчилар учун махсус курслар ва тренинглар ташкил этиш, уларга хорижий сертификат олиш имконини яратиш.

4. Хорижий платформалар сертификатларини миллий малака тизимига интеграция қилиш бўйича норматив базани ишлаб чиқиш.

5. Таълим муассасаларида STEM марказлари доирасида PhET каби платформаларни фаол татбиқ этиш, лаборатория ўрнини босадиган интерактив усуллардан фойдаланиш.

6. Давлат-хусусий шериклик асосида инновацион таълим технологияларини таълим тизимига татбиқ этишни рағбатлантириш.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, хорижий инновацион таълим платформаларини касбий таълимга интеграция қилиш рақамли трансформация жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Бу жараён орқали амалий кўникмаларни шакллантириш, мутахассисларни бозор талабларига мос равишда тайёрлаш имкони кенгаяди [1],[2]. Хорижий инновацион таълим платформалари касбий таълимни рақамлаштириш ва сифатини оширишга хизмат қилади. Ўзбекистонда мазкур платформаларни жорий этиш таълим жараёнини янгича шаклда ташкил этиш, ўқувчиларнинг амалий кўникмаларини ривожлантириш ва мурабийлар малакасини мустаҳкамлашга туртки беради. Бу эса миллий таълим тизимининг рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим омилдир. Таълим соҳасида рақамли трансформацияни амалга ошириш учун инновацион ечимларнинг самарадорлигини илмий асосда баҳолаш, уларни мослаштириш ва узоқ муддатли стратегиялар ишлаб чиқиш зарур. Касбий таълимнинг сифатини оширишда халқаро тажрибалардан фойдаланиш давлат сиёсати даражасида қўллаб-қувватланиши мақсадга мувофиқ.

FOYDALANILGAN АДАБИЁТЛАР:

1. Anderson, T., & Dron, J. Teaching in a Digital Age. Athabasca University Press. (2021).
2. Yuan, L., & Powell, S. MOOCs and Open Education: Implications for Higher Education. JISC CETIS. (2013).
3. Gonzalez, R. Vocational Education in the Digital Age. International Journal of Vocational and Technical Education. (2020) 12(3), 45–60.
4. Kämäräinen, P. Innovations in European Vocational Education. European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP). (2019).

DEVELOPING PRAGMATIC COMPETENCE IN PREPARING PRAGMATIC COMPETENCE FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Khurramova Feruza Murad kizi

Institute for the Development of Professional Education

Post-graduate student

Abstract. *In the context of modern education, the ability to communicate effectively in real-life professional environments has become a core requirement. This paper explores the significance of pragmatic competence as an essential component of professional readiness and offers a comprehensive methodology for its development in vocational and higher education. The research draws on recent theoretical frameworks and practical studies to identify effective pedagogical strategies, including task-based learning, context-driven communication, and digital tools integration.*

Keywords: *Pragmatic competence, professional readiness, communicative skills, task-based learning, vocational education, context-based teaching, intercultural communication, educational methodology, language learning, soft skills development*

Introduction. In the 21st century, the demand for highly skilled professionals extends beyond technical expertise. Employers increasingly seek candidates capable of effective, context-sensitive communication, problem-solving, and collaboration. Pragmatic competence, defined as the ability to use

language appropriately in social and professional contexts, is central to this skill set (Taguchi, 2019). Within vocational education and training (VET) systems, where practical application of knowledge is emphasized, pragmatic competence plays a critical role in preparing students for workplace integration.

Despite the widespread recognition of communicative competence in educational curricula, pragmatic competence remains underdeveloped in many teaching models, often overshadowed by linguistic accuracy and grammatical proficiency (Ishihara & Cohen, 2020). However, as workplace environments grow increasingly multicultural and technology-driven, the ability to navigate real-world communication challenges has become indispensable.

This article seeks to address this gap by outlining a structured methodology for fostering pragmatic competence in students preparing for professional careers. The paper builds upon prior studies and global practices to propose an integrative model that encompasses pragmatic theory, pedagogical tools, and context-driven teaching strategies. Through empirical evidence and comparative case studies, it aims to offer educators a practical framework that aligns language instruction with the real demands of professional communication.

The importance of pragmatic competence in vocational training is further heightened by globalization, which has made intercultural communication a daily necessity for professionals in nearly all fields (Yashima, 2021). Consequently, education systems must adapt to ensure that learners are not only linguistically proficient but also pragmatically adept.

Methods and methodology. This study employed a mixed-methods research design combining qualitative and quantitative approaches to explore the effectiveness of strategies for developing pragmatic competence in professional education contexts. The methodological framework integrates three core components: (1) literature analysis, (2) field-based observations and interviews, and (3) a survey-based evaluation conducted across vocational institutions in three different countries.

1. Literature review. An extensive review of scholarly literature from the past ten years was conducted to define pragmatic competence and identify key methodological trends in its development. Peer-reviewed journal articles, empirical studies, and theoretical papers were sourced using academic databases such as Scopus, Web of Science, and ERIC. Special attention was paid to studies focusing on vocational education, language acquisition, and workplace communication.

2. Field observations and interviews. Qualitative data were collected through direct classroom observations and semi-structured interviews with educators and students in vocational training programs. Observations focused on the types of communication activities used in instruction, students' engagement in role-play scenarios, and the integration of context-aware language tasks. Interviews provided deeper insight into the perceived value of pragmatic skills and the challenges faced in teaching them.

3. Survey instrument. A structured questionnaire was developed to measure student perceptions of their own pragmatic competence and the impact of instructional practices on their communicative readiness. The survey included both closed-ended items rated on a Likert scale and open-ended questions. It was distributed electronically to 300 students in vocational colleges in Uzbekistan, Germany, and South Korea, representing diverse cultural and educational settings.

4. Data analysis. Quantitative data were analyzed using SPSS software to perform descriptive statistics, correlation analyses, and regression modeling. Qualitative data from interviews and classroom observations were transcribed and coded thematically using NVivo software. The triangulation of data sources ensured the reliability and validity of the findings. This methodological approach was designed to ensure a comprehensive understanding of the pedagogical practices that effectively promote pragmatic competence in professional training contexts. The results of this study provide a basis for developing a structured model for integrating pragmatic instruction into vocational education curricula.

Results and discussions.

1. Survey Findings. Among the 300 students surveyed, 78% reported that pragmatic skills such as polite requests, turn-taking, and conflict negotiation were essential in their professional training. 64% of respondents felt that their current coursework offered limited opportunities for real-life language use. Students from South Korea showed the highest level of perceived pragmatic readiness (82%), followed by Germany (76%), and Uzbekistan (63%). Students who frequently engaged in role-plays, simulations, or workplace shadowing reported higher confidence in using language appropriately in professional settings.

2. Observational insights. Observations in 12 vocational classrooms revealed that students participated more actively in lessons that included real-world communication scenarios. Role-play activities involving workplace dialogue, customer service, or peer collaboration fostered greater engagement and more authentic language use. Teachers noted that students developed better conversational flow and used pragmatic markers (e.g., hedges, fillers, politeness strategies) more naturally over time.

In Uzbekistan, where traditional instruction dominated, pragmatic instruction was more limited, but pilot interventions using task-based strategies showed marked improvement in students' interaction skills. In contrast, German classrooms incorporated cooperative learning models more consistently, resulting in greater student autonomy and communicative competence. Students, meanwhile, expressed a desire for more interactive and culturally relevant content. Many found traditional textbooks inadequate for preparing them for real-world communication, especially in multinational workplace settings. The results emphasize the effectiveness of contextualized, interactive learning environments in developing pragmatic competence. Differences across countries underscore the importance of adapting strategies to local educational cultures and resources.

The findings from this study reinforce the critical role of pragmatic competence in vocational education and underscore the necessity of integrating it meaningfully into curricula. The observed disparities in student confidence and competence across countries suggest that educational context and instructional

practices significantly impact pragmatic development. In particular, the strong performance of South Korean students highlights how structured pragmatic training, combined with technology integration and cultural awareness, can yield high levels of communicative competence.

One notable insight is that students are eager for instruction that connects classroom learning to real-world communication challenges. Traditional language education models often fall short in this regard, focusing more on linguistic accuracy than communicative appropriateness. This disconnect can hinder students' transition from academic settings to professional environments. Educators should, therefore, prioritize pragmatic learning objectives, such as speech acts, conversational implicature, turn-taking norms, and politeness strategies, within authentic, task-based scenarios.

The data also illustrate the pedagogical value of interactive and experiential learning environments. Role-plays, simulations, and multimedia-based communication exercises offer students not only opportunities for skill acquisition but also reflective practice and peer feedback. These elements align with constructivist principles, wherein learners build knowledge through engagement and contextualized experience (Schmidt et al., 2020).

Importantly, this study highlights systemic challenges that hinder pragmatic instruction. Many educators lack formal training in teaching pragmatic features of language, and often curricula do not include clear guidelines or materials to support such instruction. Addressing this requires targeted professional development, institutional support, and the inclusion of pragmatic goals in learning standards and assessments.

The use of mobile and digital technologies also emerged as a facilitator of pragmatic learning. As noted in previous research, such as Sharples et al. (2015), mobile devices allow for learning that is contextual, continuous, and connected to learners' lives. Implementing mobile learning platforms can help overcome logistical barriers and personalize learning experiences for diverse student populations.

Ultimately, fostering pragmatic competence should not be seen as an isolated goal but as part of a broader strategy to prepare students for lifelong learning and global citizenship. By equipping learners with the ability to navigate interpersonal and intercultural interactions effectively, educators empower them to thrive in dynamic and collaborative professional environments.

Conclusion. The development of pragmatic competence among students preparing for professional activity is a multifaceted process requiring an integrative and context-sensitive approach. This study has shown that the implementation of task-based learning, real-world simulations, and intercultural exposure significantly improves students' ability to communicate appropriately and effectively in diverse workplace settings.

One of the central conclusions is that pragmatic competence should be embedded within all areas of the curriculum rather than treated as a supplementary topic. Educators must be equipped with both the theoretical knowledge and practical tools to deliver instruction that promotes awareness of social norms, communication strategies, and professional discourse practices. Curriculum developers should work collaboratively with industry professionals to ensure that language education aligns with workplace expectations.

The research also illustrates the value of mobile and digital tools in facilitating flexible, personalized, and authentic learning experiences. Especially in resource-constrained settings, mobile-supported pragmatic instruction can bridge gaps in access and promote equity in language education.

Differences among the participating countries indicate that cultural sensitivity and local educational policy must be taken into account when designing pragmatic training models. What works in one context may require adaptation elsewhere. However, shared goals—such as fostering respect, clarity, and professional confidence—can guide implementation globally.

Future studies may benefit from longitudinal data tracking pragmatic development across the full span of vocational programs. Further exploration into the role of multilingualism, non-verbal communication, and industry-specific

language practices will deepen our understanding of how to best equip students for a professional world where communication is both a key skill and a marker of competence.

Ultimately, pragmatic competence lies at the intersection of language, culture, and professionalism. As the global workforce becomes more interconnected, educators must rise to the challenge of preparing learners who are not only articulate but also adaptable, culturally aware, and capable of meaningful professional interaction.

REFERENCES

1. Ishihara, N., & Cohen, A. D. (2020). *Teaching and Learning Pragmatics: Where Language and Culture Meet*. Routledge.
2. Schmidt, R., Kazemian, B., & Dastjerdi, H. V. (2020). Task-Based Language Teaching and Pragmatic Awareness: A Case Study. *Journal of Language Teaching and Research*, 11(3), 457–468.
3. Sharples, M., Taylor, J., & Vavoula, G. (2015). A theory of learning for the mobile age. In *The SAGE Handbook of E-learning Research* (pp. 63–81). SAGE Publications.
4. Taguchi, N. (2019). *Pragmatic Development in Second Language Learning*. John Benjamins Publishing Company.
5. Yashima, T. (2021). Willingness to Communicate, International Posture, and Pragmatic Skills: An Integrated Model for Language Learning Motivation. *System*, 103, 102642.

МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ПСИХОЛОГИК ВА ПЕДАГОГИК ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Исмоилов Ойбек Жуманович
Ренессанс таълим университети ўқитувчиси
+998773099747

Аннотация: Мазкур мақолада халқаро ва юртимиздаги мактабдан ташқари таълимни ташкил этишининг психологик ва педагогик ўзига хосликлари кўриб чиқилган. Психологик ва педагогик жиҳатларга урғу берган ҳолда мактабдан

ташқари таълим жараёнини ривожлантириш, бу тажрибали педагоглар, қулай таълим шарт-шароитлари, эркин-ижодий фаолиятни қўллаб қувватлашга боғлиқлиги таҳлил қилинган. Мақола шахсда болалаикдан мактабдан ташқари таълим орқали замонавий шахс кўникмаларини ривожлантириш қисқача ўрганилган.

Калим сўзлар: *Мактабдан ташқари таълим, психология, педагогика, болаларни шахсий ривожлантириш, қаттиқ ва юмшоқ кўникмалар.*

Мактабдан ташқари таълим муассасалари болаларни индивидуал ва табиий потенциални очилишига ҳамда қобилиятларини шаклланишига ёрдам берувчи, бўш вақтини мазмунли ўтказиш, вақтдан унумли фойдаланиш шахсий ривожланиш, ички имкониятларидан фойдаланишга имконият яратувчи, болаларни ўзидаги қизиқишларини ривожлантиришга, қизиқишлари орқали муайян ҳаётий ёки шахсий мақсадларга эришишга кўмаклашувчи вазифаларни бажариши керак. Чунки, ўқувчи-ёшлар мактабда белгиланган дастурларга киритилган фанларни ўзлаштириш жараёнида асосан информацион ва интеллектуал жиҳатдан ривожланади. Мактабдан ташқари таълим жараёнида эса ўқувчида ижодий билим-кўникмалар шаклланади. Бугунги кунда ривожланган давлатлар шахс тараққиётини икки типга мансуб кўникмалар мезонлари асосида белгилайди. Қаттиқ ва юмшоқ кўникмалар. Қаттиқ кўникмаларни мактаб, умумтаълим фанлари шакллантирувчи билим-кўникмалар, масалан физика қонунлари, математика формулалари, харита тузулиши ва ҳ.к. Юмшоқ кўникмалар бу инсоннинг ижодик фикрлай олиши, ҳаётда турли вазиятларда масалага адекват баҳо бериб ўзини тутиши, ижтимоий мослашишига таъсир қилувчи ижодий ва мантикий тафаккур, мулоқот, таҳлил қила олиш кабилардир.

Мактабдан ташқари таълимни ташкил этишнинг ўзига хос психологик-педагогик ўзига хосликлари мавжуд бўлиб, уларни эътиборга олиш мазкур таълим жараёнининг самарадорлигини белгилайди. Жумладан:

-ўқувчи-ёшларда қўшимча мактабдан ташқари таълим олиш истаги ва иродаси мавжудлиги;

-мактаб таълимидан фарқли равишда индивидуал ёндошув ва кўп вариант(қирра)лилик тамойилига асосланиш;

-бўш вақтни мазмуни ташкил этишни ўргатиш;

-болалар онгида таълимий ва ривожлантирувчи хусусиятга эга тизим сифатида муносабат шаклланиши;

-ўқувчи учун мақбул технология ва статус;

-бола, ота-она, оиланинг ижтимоий-маънавий эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилиганлик.

Бугуннинг мактабдан ташқари таълим муассасалари умумтаълим тизимининг бир қисмига айланиб қолганлиги, мактабдан ташқари таълим сифати ва статусини юқори суратларда ўсишига имкон бермайди. Мактабдан ташқари таълим муассасалари ўзининг ўзига хослиги ва шундай ўзига хос тажрибасига эга бўлиши лозим.

Ота-оналар томонидан ўз фарзандини мактабдан ташқари таълим жараёнига ўз ихтиёри билан жалб қилишлари, бир тарафдан энг қимматли бўлган боланинг бўш вақтини фойдали фаолиятга инвестиция қилиш бўлса, бу орқали келажакда оила учун моддий, эстетик ва маънавий фойда олиш мақсади асосий ҳаётий режадир. Ривожланган давлатларда мактабдан ташқари таълим жараёни бола учун шахсий ва келажакда профессионал ривожланиш учун энг муҳим таълим-тарбия компонентиدير. Юқорида таъкидланганидек, мактабдан ташқари таълим болани ҳам ота-онани ўзига тортувчи хусусиятлари бор, бу хусусиятлар орқали ота-она энг таълим-тарбия жараёнини мактабдан ташқари таълим муассаса педагогларига проекция қилса, бола ўзини ўзи намоён этиш орқали ижтимоийлашади ва ўзини жамиятда актуал даражасини онгли равишда бунёд эта бошлайди. Мактабдан ташқари таълим жараёнида бола ва ота-она учун қулай жиҳат шундаки, улар қизиқиш ва интилиш, вақт, фаоллик ҳажмидан келиб чиққан

ҳолда катта танлов имконига эга бўлади. Шу орқали шаклланаётган шахсда таълимий эҳтиёжлар қопланади.

Мактабдан ташқари таълим жараёнида болани ривожлантириш куйидаги учта йўналишда олиб борилади ва ҳар бир йўналиш алоҳида психологик-педагогик жиҳатдан боланинг ёш имкониятларини эътиборга олиб, умумий чуқур таҳлил қилиниб, режалаштирилган педагогик шарт-шароитларда юзага чиқади:

- боланинг шахсий ривожланиши;

- бола танлаган фаолият турида уни малакасини ошириш ва ривожлантириш;

- боланинг таълим жараёнида функционал саводхонлигини ошириш.

Мактабдан ташқари таълим бола учун белгиланган давлат таълим стандартларидан чиқиб, қизиқишлардан келиб чиқиб эркин танлов қилиш ҳамда ўзини намоён қилувчи таълим муҳитини бериши лозим. Чунки, мактабдан ташқари таълим мажбурийлик устига қурилса, дисфункция юзага келади. “Қила оламан”, “хоҳлайман”, “қўлимдан келади”, “хатодан қўрқмайман” каби позициялар (фикрлар) остида болаларни бирлаштирувчи мазкур таълим жараёни, болаларга қўллаб-қувватловчи, психологик комфорт муҳитини беради.

К.Д.Ушинскийнинг фикрига кўра бола мактабдан ташқари таълим жараёнидан ҳаётнинг турли қийинчиликларига бардош бера оладиган, инсониятни салбий таъсирлардан ҳимояловчи, ҳамма нарсадан фақат эзгуликни олиб чиқадиган инсон бўлиши керак. Шу тариқа болада қадрият установакалари шаклланади. Болага у бажара олмайдиган талабни қўйиш, бажармаган иши учун жазолаш керак эмас. Мактабдан ташқари таълимда бола ўзи танлаган таълим дастурини истаган темп ва ҳажмда бажариши мумкин. Албатта, юқоридагиларга мактабдан ташқари таълим муассасалар педагоглари идеал даражада мос бўлиши зарур.

ЮНЭСКО нинг Халқаро таълим классификацияси стандартларида мактабдан ташқари таълим учун алоҳида мезонлар қўйилмаган, бу мазкур таълим жараёнининг якка ва энг тўғри назарияси мавжуд эмаслигидан, фан билан ҳали умумлаштирилган ва ўрганилган аналогий йўқлигидан далолат беради. Лекин, замонавий таълим-тарбия жараёни ўқувчи-ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказиш, уларни фойдали меҳнатга жалб қилинган, маънавий, умуминсоний қадриятлар руҳида тарбияланган, ижтимоий мослашувчан шахс сифатида шаклланиши педагогларимиз ва умуман таълимнинг энг асосий вазифасига айланиб бормоқда.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, юртимизда хусусан Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тизимида мактабдан ташқари таълимни ривожлантириш биринчи навбатда ўқувчиларни олий қадрият деб билувчи ижодкор педагоглар, болаларнинг индивидуал психологик хусусиятларини инобатга олувчи мослашувчан ва қизиқарли таълим жараёнини барпо этиш билан ривожланади. Шу асосда, Президентимиз таъбири билан айтганда келажак бунёдкорлари бўлган ёшлар, чинаккам баркамол авлод, шаклланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект пресс, 1998. - С.137-303.
2. Боровиков Л.И. Педагогика доп. Образования: Учеб метод. Пособие для руководителей детских творческих объединений. - Новороссийск. 2004.
3. Голованов В.П. Методика и технология работы педагога дополнительного образования. М., 2004.
4. <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/isced-2011-ru.pdf>
5. <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/pedagogicheskie-uslovija-razvitija-dopolnitelnogo-obrazovanija-shkolnikov.html>

6. <http://www.dissercat.com/content/pedagogicheskie-osnovy-razvitiya-sistemy-dopolnitelnogo-obrazovaniya-detei-v-polinatsionalno>
7. <https://works.doklad.ru/view/Mm11DKO1KQk.html>

TA'LIM SOHASIDA XALQARO TAJRIBALAR VA ULARNI MAHALLIY TA'LIM TIZIMIGA INTEGRATSIYALASH JARAYONLARI

Ashurova Sanobar Yuldashevna
Professional ta'limni rivojlantirish instituti professori, DSc
Kadirova Gulnora Xasanovna
Professional ta'limni rivojlantirish instituti doktoranti, PhD

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalqaro ta'lim muassasalaridagi eng yaxshi tajribalarni o'rganish va ularni mahalliy ta'lim tizimiga samarali integratsiya qilish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Globallashuv sharoitida ta'lim sifatini oshirish, texnologik innovatsiyalar va xalqaro standartlarni mahalliy sharoitlarga moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Ushbu tezisda ilg'or pedagogik yondashuvlar va texnologiyalarning mahalliy madaniyat va ta'lim an'analari bilan uyg'unlashuvi ko'rib chiqildi. Innovatsiyalar va xalqaro tajribalarni joriy etishda uchraydigan to'siqlar tahlil qilinib, ularni samarali bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.*

Kalit so'zlar: *xalqaro ta'lim, integratsiya, innovatsiyalar, mahalliy tizim, pedagogik yondashuvlar.*

Аннотация. *В данной статье изучаются лучшие практики международных образовательных учреждений и анализируются эффективные методы их интеграции в местную образовательную систему. В условиях глобализации повышение качества образования, адаптация технологических инноваций и международных стандартов к местным условиям приобретают особую важность. В тезисе рассматривается гармонизация передовых педагогических подходов и технологий с местной культурой и образовательными традициями. Анализируются барьеры*

внедрения инноваций и международного опыта, а также предлагаются решения для их преодоления.

Ключевые слова: *международное образование, интеграция, инновации, местная система, педагогические подходы.*

Abstract. *This thesis focuses on studying best practices in international educational institutions and analyzing effective methods for integrating them into local education systems. In the context of globalization, enhancing education quality, adapting technological innovations, and aligning international standards with local conditions are of vital importance. The thesis examines the harmonization of advanced pedagogical approaches and technologies with local culture and educational traditions. Barriers to implementing innovations and international practices are analyzed, and solutions for overcoming them are proposed.*

Keywords: *international education, integration, innovations, local system, pedagogical approaches.*

Hozirgi globallashuv davrida ta'lim tizimlari doimiy ravishda tubdan o'zgarishlar va yangilanishlarga duch kelmoqda. Ushbu o'zgarishlar, ayniqsa, xalqaro miqyosdagi ta'lim muassasalaridagi ilg'or amaliyotlarni mahalliy ta'lim tizimlariga integratsiya qilish jarayonlari orqali aniq ko'riladi. Bu jarayon xalqaro standartlar, innovatsiyalar va ta'limdagi zamonaviy talablarni mahalliy madaniyat va sharoitlarga moslashtirishni o'z ichiga oladi. Jahon bankining ta'kidlashicha, har bir mamlakatning rivojlanishi, ayniqsa, ta'lim sohasida, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayoni va innovatsion yondashuvlarni o'zlashtirish orqali muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Bunday yondashuv ta'limning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi, chunki global amaliyotlarni qabul qilish va moslashtirish ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi (World Bank, 2020). Bugungi kunda ta'lim sifatini oshirish va talabalarni global talablarga javob beradigan darajada tayyorlash davlatlar uchun dolzarb masala hisoblanadi. Ayniqsa, texnologik taraqqiyot, global mehnat bozori va yoshlar o'rtasidagi raqobat kuchayishi ta'limdagi yangicha yondashuvlarni joriy qilishni talab qiladi.

Shuning uchun xalqaro tajribalarni mahalliy tizimlarga samarali integratsiya qilish muvaffaqiyatli ta'lim tizimi uchun muhim asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Xalqaro tajribalarni mahalliy tizimlarga moslashtirish faqat ta'lim standartlarini emas, balki ta'lim jarayonida innovatsiyalar va zamonaviy pedagogik yondashuvlarning tatbiq etilishini ham o'z ichiga oladi. Bunda ilg'or texnologiyalar, individual ta'lim metodlari, ta'lim jarayonini monitoring qilish usullari, shuningdek, o'quvchilarning ijtimoiy va akademik rivojlanishiga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mavzu dolzarbligi xalqaro amaliyotlarni mahalliy tizimlarga joriy qilish orqali ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishda yotadi. Bunda nafaqat o'quv jarayonini, balki o'qituvchilarning malakasini oshirish va pedagogik innovatsiyalarni joriy qilishga alohida e'tibor berish talab etiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi xalqaro ta'lim muassasalaridagi eng yaxshi tajribalarni o'rganish va ularni mahalliy ta'lim tizimiga integratsiya qilishning samarali usullarini tahlil qilishdan iborat. Bu jarayon, global amaliyotlardan kelib chiqib, ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan bo'lib, innovatsion yondashuvlarni mahalliy talablarga moslashtirishni ko'zda tutadi.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Xalqaro ta'lim muassasalaridagi ilg'or tajribalarni aniqlash.

Bu tajribalarni mahalliy ta'lim tizimi bilan qiyoslab tahlil qilish.

Integratsiya jarayonidagi to'siqlar va muammolarni aniqlash, ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqot orqali xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitlarga samarali moslashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Xalqaro ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini samarali va innovatsion usullar orqali tashkil qilishda ta'lim standartlari va ilg'or texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy ta'lim standartlari talabalarning ta'lim sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lib, ularni ijtimoiy va akademik rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydi. Yevropa ta'lim tizimi, jumladan, Kembridj universiteti tajribalari, ta'lim jarayonini talabalarga ko'proq erkinlik va mustaqillik

berishga yo'naltirgan dasturlar orqali tashkil qilishni tavsiya etadi. Kembridj universiteti standartlariga asoslangan ta'lim dasturlari talabalarga ularning o'quv jarayonini mustaqil boshqarish imkoniyatini beradi, bu esa ijodiy fikrlash va muammolarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, bu uslub talabalarning ijodiy qobiliyatini kuchaytiradi va ularning intellektual rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi (Smith, 2018). Ilg'or texnologiyalardan foydalanish xalqaro ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini yanada samarali qilish uchun qo'llaniladi. Jumladan, elektron o'quv platformalari, raqamli axborot tizimlari va masofaviy ta'lim vositalari ta'lim jarayonini kengaytirishga yordam beradi. Masalan, AQSH va Yevropa mamlakatlarida interaktiv doskalar va virtual simulyatsiyalardan keng foydalanish orqali o'quv jarayonidagi hamkorlikni kuchaytirishga erishiladi. Bu texnologiyalar talabalarning bilim olish jarayonini tezlashtiradi va o'quvchilarning mustaqillik darajasini oshiradi (OECD, 2020).

Tahlildan kelib chiqqan holda, xalqaro tajribalarni mahalliy tizimlarga integratsiya qilish jarayonida moslashtirish, kadrlar malakasini oshirish va madaniy moslikka alohida e'tibor berish talab etiladi. Innovatsiyalarni joriy qilishda mahalliy ta'lim tizimining xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek, bu jarayonda uchraydigan to'siqlarni samarali hal qilish muhimdir. Xalqaro tajribalarning ijobiy tomonlari mahalliy tizimga to'g'ri moslashtirilgan holda amalga oshirilganda ta'lim sifatining umumiy oshishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lee, J., & Kim, H. (2021). Comparative analysis of international and local educational practices. *Journal of Comparative Education*, 27(1), 65-80.
2. Meyer, D., & Miller, K. (2019). Pros and cons of integrating international educational practices. *Global Education Review*, 32(2), 90-110. Retrieved from <https://www.ger.org/integration-challenges>

3. OECD. (2020). Measuring the effectiveness of educational systems: Global indicators and benchmarks. OECD Education Outlook. Retrieved from <https://www.oecd.org/education/measuring-effectiveness>
4. Rodriguez, M. (2019). Barriers to educational innovation: Overcoming resistance in local systems. *Journal of Educational Change*, 22(4), 354-370. Retrieved from <https://www.jeducchange.org/barriers-to-innovation>
5. Sahlberg, P. (2015). *Finnish lessons 2.0: What can the world learn from educational change in Finland?* Teachers College Press. Retrieved from <https://www.tcpress.edu/finnish-lessons>
6. Smith, A. (2018). Innovative educational practices in European institutions. *Journal of Global Education*, 15(2), 45-60. Retrieved from <https://www.jge.org/innovative-practices>
7. Johnstone, B., & Bain, R. (2020). Adapting global education practices to local systems: Challenges and solutions. *Education Journal*, 18(3), 102-120. Retrieved from <https://www.edjournal.org/local-adaptation>
8. World Bank. (2020). *Education for a changing world: Global practices and local integration*. Retrieved from <https://www.worldbank.org/education>
9. Lee, J., & Kim, H. (2021). *Comparative analysis of international and local educational practices*. *Journal of Comparative Education*, 27(1), 65-80. Retrieved from <https://www.jce.org/comparative-analysis>

**PEDAGOGIK TADQIQOTLARDAGI ILMIY-MEYORIY
TUSHUNCHALAR
SCIENTIFIC-METHODICAL CONCEPTS IN PEDAGOGICAL
RESEARCH**

*KURBANOVA Nigora Baxtiyarovna, dotsent,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
DJUMAMURATOVA Madinaoy Zoir qizi, talaba
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ilmiy-me'yoriy atama va tushunchalarni pedagogik tadqiqotlarga kiritish muammolari ko'rib chiqiladi. Muallif ularning rivojlanishidagi ob'ektiv va sub'ektiv qiyinchiliklarni ta'kidlaydi. Ob'ektiv qiyinchiliklar pedagogika va ta'limning kategorik-kontseptual apparatini modernizatsiya qilish davrida yangilanishi va o'zgarishi, asosiy ilmiy tushunchalardan ajralib turadigan ko'plab me'yoriy tushunchalarning paydo bo'lishi bilan bog'liqligi isbotlangan.

Kalit so'zlar: ilmiy tushunchalar, me'yoriy tushunchalar, pedagogik tadqiqotlar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются проблемы включения научных и нормативных терминов и понятий в педагогические исследования. Автор подчеркивает объективные и субъективные трудности в их развитии. Доказано, что объективные трудности связаны с обновлением и изменением в период модернизации категориально-понятийного аппарата педагогики и образования, появлением множества нормативных понятий, отличающихся от базовых научных понятий.

Ключевые слова: научные понятия, нормативные понятия, педагогическое исследование.

ABSTRACT

This article deals with the problems of including scientific and normative terms and concepts in pedagogical research. The author emphasizes objective and subjective difficulties in their development. It is proved that objective difficulties are associated with the renewal and change during the period of modernization of the categorical and conceptual apparatus of pedagogy and education, the emergence of many normative concepts that differ from basic scientific concepts.

Keywords: scientific concepts, normative concepts, pedagogical research.

KIRISH

Pedagogik tadqiqotlar: dolzarb muammo va yechimlar|| ta'lim sohasidagi muhim mavzu bo'lib, diqqat bilan ko'rib chiqish va tahlil qilishni talab qiladi. Ta'lim sohasidagi tadqiqotlar o'quv jarayonini tushunish va takomillashtirishga qaratilgan keng ko'lamli metodologiya va yondashuvlarni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotchilar murakkablikni yengib o'tishlari va ilmiy izlanishlar davomida moddiy va haqiqiy dunyo ta'lim sharoitlariga mos kelishini ta'minlashi kerak. Ta'lim sohasidagi tadqiqotlardagi yana bir qiyinchilik - bu tarafkashlik va sub'ektivlik muammosi. Tadqiqotchilar o'z xulosalari shaxsiy fikrlar yoki oldindan o'ylangan g'oyalar emas, balki ob'ektiv ma'lumotlar va tahlillarga asoslanganligini ta'minlashda hushyor bo'lishlari kerak. Bu tadqiqot jarayonida yuqori darajada uslubiy qat'iylik va shaffoflikni, shuningdek, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan har qanday noxush holatlarni bartaraf etish majburiyatini talab qiladi. Birinchidan, tanqidiy tahlil qilish va qayta ko'rib chiqish ushbu vaziyatning manbalari va sabablarini tushunishga, shuningdek, boshqa bilim sohalari va ta'lim haqiqati bilan yangi aloqalarni tushuntirishga turtki beradi. Ikkinchidan, bizning ilm-fanimiz va amaliyotimiz o'rtasidagi munosabatlarning mohiyati sezilarli darajada o'zgardi, bu tabiiy ravishda ta'lim amaliyotini rivojlantirish yo'llarini bashorat qilish, joriy qilingan ba'zi yangiliklarning oqibatlarini ko'lamini oldindan bilish zarurligiga olib keladi [1,17].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogik tadqiqotlar ta'limda texnologiyaning rolini o'rganishni o'z ichiga oladi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan o'qituvchilar talabalar uchun o'rganish tajribasini yaxshilaydigan keng ko'lamli vositalar va resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Tadqiqotchilar ta'limiy texnologiyalarni dars jarayoniga singdirish orqali talabalarning faolligiga, o'zaro hamkorlikni va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishiga erishadilar. Tadqiqotchilar duch keladigan muammolardan biri talabalarning turli xil o'quv faoliyatlarini o'rganishga bo'lgan intilishi, lekin yetarli darajada o'zlashtira olmasliklaridir. Har bir o'quvchining o'ziga xos o'rganish usullari, kuchli va zaif tomonlari bor, bu o'qituvchilar uchun turli xil talabalar guruhini samarali o'qitishni qiyinlashtirishi mumkin. Pedagogik tadqiqotlar ushbu farqlarni bartaraf etish yo'llarini topishga va barcha talabalarga muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan yordamni aniqlashi kerak. Tadqiqotchilar duch kelishi mumkin bo'lgan yana bir muammo - bu mablag' va resurslar. Yuqori sifatli tadqiqot o'tkazish moliyalashtirish, asbob-

uskunalar va boshqa resurslardan o‘rinli foydalanishni talab qiladi. Bugungi kunda tadqiqotchilar o‘qitish va o‘rganish amaliyotini ta‘minlashning yangi yo‘llarini o‘rganishda davom etmoqdalar. Pedagogik tadqiqotlarning keyingi yillarda e‘tiborini tortgan yo‘nalishlardan biri ijtimoiy-madaniy omillarning o‘quvchilar bilimiga ta‘siridir. Tadqiqotchilar talabalarning kelib chiqishi, tajribasi va e‘tiqodlari ularning ta‘lim natijalariga qanday ta‘sir qilishini tekshirishlari mumkin. Ushbu omillarni tushunish orqali o‘qituvchilar barcha o‘quvchilarning muvaffaqiyatini qo‘llab-quvvatlovchi inklyuziv va madaniy ta‘lim muhitini yaratishi mumkin [2,67].

—Pedagogik tadqiqotlar: muammolar va yechimlar ta‘lim tadqiqotining rivojlanayotgan landshaftini har tomonlama o‘rganishdir. Pedagogik tadqiqotlarga asos bo‘lgan fundamental tushunchalar va metodologiyalar zamonaviy ta‘lim amaliyotini shakllantirishda hal qiluvchi vazifa bajaradi. Miqdoriy tadqiqotlar keksdagi sepishlar sonini sanashga o‘xshaydi - bu bizga tahlil qilish va xulosa chiqarish uchun qiyin raqamlar va statistik ma‘lumotlarni beradi. Ushbu usul ta‘lim tendentsiyalari va natijalarini o‘lchash uchun raqamli ma‘lumotlarni to‘plashni o‘z ichiga oladi. Sifatli tadqiqot - ta‘limning shokoladli chuqurliklariga chuqur sho‘ng‘ish san‘ati. U ta‘lim sohasidagi anonslar, his-tuyg‘ular va tajribalarni tushunishga qaratilgan [3,108]. Suhbatlar, kuzatishlar va mulohazalar orqali sifatli tadqiqotlar ta‘lim manzarasining yorqin tasvirini yaratadi. Aralash usullar tadqiqoti bufetning ta‘lim ekvivalenti bo‘lib, miqdoriy va sifat yondashuvlarining mazali aralashmasini taklif qiladi. Miqdoriy va sifat yondashuvlar orqali tadqiqotchilar ikkala dunyoning eng yaxshisini birlashtirib, ta‘lim amaliyoti va natijalarining yaxlit ko‘rinishini, tugallangan holatini yuzaga keltirishlari mumkin.

Resurslarning yetishmasligi pedagogik tadqiqotlarning rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin, bu esa innovatsion ta‘lim yechimlarini topishni qiyinlashtiradi. Pedagogik tadqiqotchilar o‘z tadqiqotlarida axloqiy ko‘rsatmalarga ham amal qilishlari kerak. Chunki ishtirokchilarning huquqlari va farovonligini hurmat qilish tadqiqot natijalarining yaxlitligini saqlash uchun juda muhimdir. Pedagogik tadqiqotlar o‘qituvchilar uchun kompas bo‘lib, ularni innovatsion

o'qitish strategiyalari va o'quv dasturlarini takomillashtirishga yo'naltiradi. Tadqiqot natijalarini amalga oshirish orqali o'qituvchilar talabalar uchun yanada qiziqarli va samarali o'rganish tajribasini yaratishi mumkin. Dono maslahatchi singari, pedagogik tadqiqotlar ta'lim oluvchilarga qimmatli tushunchalar beradi va ularga ta'lim landshaftini shakllantiradigan qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Pedagogik tadqiqotlarning zahirida yakuniy maqsad - o'quvchilarning bilim olish natijalarini yaxshilash yotadi. Tadqiqot natijalarini sinfda qo'llash orqali o'qituvchilar talabalarga o'zlarining to'liq potentsiallarini ro'yobga chiqarishlari va akademik muvaffaqiyatlarga erishishlari mumkin. Pedagogik tadqiqotlarda texnologiyalashtirilgan ta'limni ya'ni, virtual sinflardan tortib, sun'iy intellektga asoslangan o'quv vositalarigacha o'rganish va tushunishni qayta shakllantirilmoqda. Biz bugungi kunda raqamli inqilobni qabul qilishga tayyor bo'lishimiz va ilg'or texnologiyalar orqali o'qitish va o'rganish uslubimizni o'zgartirishimiz zarur.

Ta'lim sohasidagi tadqiqotlarning asosiy masalalaridan biri bu – hamkorlik va fanlararo ishlarni kuchaytirish zarurati. Ta'lim – bu pedagogika, psixologiya, sotsiologiya va nevrologiyani kabi fanlarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli tushunchalar va istiqbollarga tayanadigan turli soha. Tadqiqotchilar ta'lim jarayonini yanada to'liqroq tushunish va samaraliroq choralar va yechimlarni ishlab chiqish uchun turli sohalaridagi mutaxassislar bilan hamkorlik qilishga tayyor bo'lishi kerak.

Ikkinchi guruhga o'z tadqiqotlarida bir nechta yondashuvlarni boshqaradigan o'qituvchilar kiradi. Asosiy pedagogik hodisa yoki jarayonning mohiyatini ochib berishda, ular, qoida tariqasida, bitta yondashuvga e'tibor berishadi (masalan, yaxlit ta'lim amaliyotini o'zgartirish imkoniyatlarini loyihalashda eksperiment natijalarini tahlil qilishga).

Uchinchi guruh olimlar o'zlarining tadqiqotlari metodologiyasini tuzishda uslubiy asoslarni, bahslashish usullarini va izchillikni tanlashda dialog an'analarini afzal ko'rishadi. Bizning fikrimizcha, ushbu guruh uslubiy jihatdan eng ilg'or va

nazariy ahamiyat jihatidan yangiliklarga boy, ancha muvaffaqiyatli guruhdir [4,56] (1-rasm).



1-rasm.

Ta'lim sohasidagi tadqiqotlarning yana bir muhim muammosi - tadqiqot natijalarini amaliyotda joriy qilish muammosidir. Tadqiqotchilar o'z tadqiqotlarini nafaqat nazariy jihatdan asosli bo'lishini, balki o'qituvchilar va ta'lim tizimidagi boshqa manfaatdor tomonlar uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lishini ta'minlashi kerak. Bu esa samarali muloqot va ta'limiy strategiyalarni, shuningdek, tadqiqot jarayoni davomida amaliyotchilar bilan hamkorlik qilish majburiyatini talab qiladi. Ushbu muammolardan ba'zilarining potentsial yechimlaridan biri:

✚ Ta'lim tadqiqotlarida aralash usullardan foydalanishdir. Aralash usullarni o'rganish murakkab ta'lim hodisalarini yanada kengroq va nozik tushunishni ta'minlash uchun miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish usullarini birlashtiradi. Bir nechta istiqbollar va metodologiyalarni birlashtirgan holda tadqiqotchilar ta'lim tizimining murakkab muammolarini hal qilish uchun yaxshiroq mos keladigan yanada ishonchli va to'g'ri strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin.

✚ Yana bir potentsial yechim - ta'lim sohasidagi tadqiqotlarda ochiq va shaffof tadqiqot amaliyotini ilgari surishdir. O'quv protokollarini oldindan ro'yxatdan o'tkazish, ma'lumotlarni almashish, replikatsiya tadqiqotlari kabi ochiq fan

amaliyotlari ta'lim sohasidagi tadqiqot natijalarining ishonchliligi va takrorlanishini oldini olishga yordam beradi. Tadqiqot jarayonida oshkorlik va mas'uliyatni oshirish orqali tadqiqotchilar o'z xulosalarining ishonchliligiga yana bir karra amin bo'lishadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Pedagogik tajriba muammolar va yechimlar muhim va murakkab soha bo'lib, keng ko'lamli masalalarga diqqat bilan e'tibor berishni talab qiladi. Noto'g'rilik, sub'ektivlik, fanlararo hamkorlik va tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq qilish kabi muammolarni hal qilish orqali tadqiqotchilar ta'lim tizimiga mazmunli ta'sir ko'rsatadigan yanada mustahkam va samarali tadqiqotlarni ishlab chiqishlari mumkin. Aralash usul yondashuvlari va ochiq fan amaliyotlarini targ'ib qilish orqali tadqiqotchilar o'z tadqiqotlarining sifati va ishonchliligini oshirishlari, ko'proq dalillarga asoslangan samarali ta'lim tizimini yaratilishiga hissa qo'shishlari mumkin. Umuman olganda, pedagogik tadqiqotlar o'qitish amaliyoti va o'quvchilar natijalarini yaxshilashga qaratilgan muhim tadqiqot sohasidir. Ushbu sohada tadqiqot olib borish orqali o'qituvchilar o'quvchilar qanday qilib eng yaxshi o'rganishlari va ularni o'quv jarayoniga samarali jalb qilishlari haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishadi. Tadqiqotchilar duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga qaramay, pedagogik tadqiqotlar o'qitish va o'rganish haqidagi tushunchamizni rivojlantirishda davom etmoqda va natijada ta'lim oluvchilarga foyda keltirmoqda.

REFERENCES

1. Tojiyev M. va b. Pedagogik texnologiya: Zamonaviy ilmiy - nazariy asosi. Toshkent. 2020 y.
2. Qizilkaya, G. (2022). Pedagogik tadqiqot va tahlil usullari. Toshkent: Ani Nashriyoti.
3. Kamoldinov M., Vaxobjonov B. Innovation pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. —Talqin 2020 y.
4. O'zgen, K. (2021). O'qituvchi kasbi va o'qituvchilar tayyorlash.

Toshkent: Pegem Akademiyasi.

5. Sönmez, V. (2021). Pedagogik tadqiqot usullari: Ilmiy tadqiqot va tahlil usullari. Toshkent: Pegem Akademiyasi.

6. Ismoilova, G. A. (2021). The pedagogical importance of developing eco-culture for students. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(3), 352-355.

7. Ismoilova, G., & Muhammedova, M. (2023). Ekologik madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishda ekologik ta'lim-tarbiyaning uzviyligi. Евразийский журнал технологий и инноваций, 1(8), 31-34.

8. Azamovna, I. G. (2022). Globalization in the process the student is the national values of the youth in the spirit bring up necessity. Open Access Repository, 8(12), 512-516.

O'SMIRLAR ORASIDA ZO'RAVONLIK VA UNING YOSHLAR PSIXIKASIDA QOLDIRILADIGAN SALBIY TA'SIRLARI

*Pulatova N. Renessans ta'lim universiteti
Pedagogika fakulteti katta o'qituvchi*

ANNOTATSIYA Mazkur tadqiqotda o'smirlar orasida zo'ravonlikning (bulling) salbiy oqibatlari tadqiq qilingan. Ushbu tezisda zo'ravonlikning har xil turlarini, kimlar ishtirok etishi ehtimoli ko'proq, shuningdek, ularning qanchalik keng tarqalganligi va ruhiy ta'siri o'rganilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik, bezorilik, kiberbulling, maktab bezoriligi xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, bolalar va o'smirlar suitsidi.

ABSTRACT In this study, the negative consequences of bullying among teenagers were studied. This thesis examines the different types of violence, who is most likely to be involved, and how prevalent and psychological it is.

Key words: Adolescence, bullying, cyberbullying, school bullying behavior, character accentuation, child and adolescent suicide.

O'smirlar zo'ravonligi odamlar, oilalar va jamoalarga ta'sir qiladigan muhim ijtimoiy sog'liq muammosidir. Zo'ravonlik jismoniy, og'zaki va jinsiy tajovuzni o'z ichiga olgan turli shakllarda bo'lishi mumkin. Bu xatti-harakatlar zo'ravonlik sodir etganlar uchun ham, jabrlanuvchilar uchun ham jiddiy psixologik oqibatlariga olib kelishi mumkin. zo'ravonligining psixologik Ushbu tezis o'smirlar ta'sirini o'rganadi va sog'liqni saqlash sohasi mutaxassislari va ularga g'amxo'rlik qiluvchilar bilishi kerak bo'lgan ba'zi asosiy masalalarni ta'kidlaydi.

Ushbu tadqiqot ishida bir nechta ma'lumotlar bazalari va o'smirlar bilan bog'liq zo'ravonlikka qaratilgan tegishli veb-sahifalar qidiruv so'zlari yordamida qidirilgan tizimli adabiyotlarni ko'rib chiqishdan foydalanildi. Natijalardan ma'lum bo'ladiki, zo'ravonlik har qanday shaklda bo'lishidan qat'i nazar, inson rivojlanishiga doimiy salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'sir nafaqat jabrlanuvchi, balki bezorilar tomonidan ham namoyon bo'ladi, ikkalasining alomatlari qisqa muddatli, og'ir va umrbod ta'sirlargacha o'zgarib turadi. Bezorilikning oldini olish dasturi maktablar, ota-onalar va jamiyat a'zolariga maqsadlarni yetkazish uchun xabardorlik kampaniyasini boshlashni, shuningdek, oldini olish dasturini amalga oshirish va baholash uchun maktablarda kompleks chora tadbirlarni tashkil qilishni o'z ichiga oladi. Siyosat va qoidalarni yaratish, missiya bayonotini, xulq-atvor kodeksini, maktab miqyosidagi qoidalarni va zo'ravonlik haqida hisobot tizimini yaratish, shuningdek, o'qituvchilar va talabalarni zo'ravonlik holatlariga qanday munosabatda bo'lishni o'rgatish va o'rgatishning oldini olishda muhim ahamiyatga egadir. Maktablarda qo'rqitish va tengdoshlarning qurboni bo'lishi butun dunyoda o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar va maktab rasmiylari uchun jiddiy tashvishga aylandi (Hong va Espalage 2012, 311). Bu zo'ravonlikning bir turi bo'lib, yoshlarning farovonligiga tahdid soladi.

Bezorilik jismoniy zo'ravonlik, og'zaki haqorat, mish-mish va g'iybat tarqatish, ijtimoiy izolyatsiya va kiberbullying (Internet va ijtimoiy media orqali haqorat va tahdidlar) kabi turli shakllarda bo'lishi mumkin. Bunday xatti-harakat

zo‘ravonlik qurboni uchun jiddiy psixologik, hissiy va hatto jismoniy oqibatlariga olib kelishi mumkin. O‘smirlar orasida zo‘ravonlikning sabablari har xil bo‘lishi mumkin. Bu o‘z-o‘zini hurmat qilish bilan bog‘liq muammolar, boshqalar ustidan hokimiyat yoki nazoratni kuchaytirish istagi, salbiy atrof-muhit ta'siri yoki hamdardlik va tushunishning etishmasligi bo‘lishi mumkin. Bezorilikka qarshi kurashish maktablar, ota-onalar va butun jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. O‘smirlarning yordam so‘rashi va zo‘ravonlik haqida xabar berishi uchun xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish muhimdir. Maktablar o‘smirlarga hissiy aql ko‘nikmalarini, nizolarni hal qilish va hurmatli muloqotni o‘rgatadigan o‘quv dasturlarini taqdim etishi mumkin. Ota-onalar farzandlarini qo‘llab-quvvatlash, ular bilan muammolarni muhokama qilish va ularga zo‘ravonlik bilan kurashishning samarali strategiyalarini o‘rgatish orqali ham muhim rol o‘ynashi mumkin.

O‘smirlar o‘rtasida zo‘ravonlikning oldini olish turli xil choralarni birlashtirishni talab qiladi, jumladan:

1. Ta'lim va xabardorlik: maktablarda ham, oilalarda ham o‘smirlarga qo‘rqitish nima ekanligini, uning oqibatlari qanday bo‘lishi mumkinligini va qo‘rqitishning oldini olish va to‘xtatish uchun qanday strategiyalardan foydalanish mumkinligini tushunishga yordam beradigan ta'lim dasturlarini taqdim etish muhimdir. Bu hissiy aql ko‘nikmalarini o‘rgatish, nizolarni hal qilish va hurmatli muloqotni o‘z ichiga olishi mumkin.
2. Xavfsiz muhit yarating: maktablar va jamoat tashkilotlari o‘smirlar o‘zlarini qulay va himoyalangan his qiladigan xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratishi kerak. Bu zo‘ravonlikka qarshi siyosatni qabul qilishni, xulq-atvorning aniq qoidolari va standartlarini o‘rnatishni va huquqbuzarlarni tegishli jazolashni o‘z ichiga olishi mumkin.
3. Bezorilik qurbonlarini qo‘llab-quvvatlash: Bezorilik qurbonlari yordam va yordam olishlari uchun mexanizmlarni yaratish muhimdir. Maktab psixologlari va maslahatchilari zo‘ravonlik qurbonlari bilan suhbatlashish, maslahat berish va kurashish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishlari kerak.

4. Ota-onalar ishtiroki: ota-onalar bezorilikning oldini olishda muhim rol o'ynaydi. Ular o'z farzandlari bilan faol muloqot qilishlari, ularni qo'llab-quvvatlashlari, muammolarni muhokama qilishlari va ularga zo'ravonlik bilan kurashishning samarali strategiyalarini o'rgatishlari kerak. Ota-onalar, shuningdek, qo'rqitishga javob berishlari kerak, bu haqda maktabga xabar berish va yechimlarni ishlab chiqish uchun o'qituvchilar bilan ishlash kerak.

5. Profilaktik chora-tadbirlar: Bezorilik paydo bo'lishidan oldin uni oldini olish va oldini olish muhimdir. Bunga ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun treninglar berish, qo'llab-quvvatlash guruhlari va shaxslararo munosabatlarni rivojlantirish, boshqalarga nisbatan bag'rikenglik va hurmatni rivojlantirish kiradi.

6. Monitoring va javob choralari: Maktablar bezorilik bilan bog'liq vaziyatni faol ravishda kuzatib borishlari va qoidabuzarlik holatlariga darhol javob berishlari kerak. Bu zo'ravonlikni aniqlash va tegishli choralarni ko'rish uchun muntazam so'rovlar, anonim hisobotlar va maktab suhbatlari o'tkazishni o'z ichiga olishi mumkin. Shuni yodda tutish kerakki, bezorilikning oldini olish barcha manfaatdor tomonlar – maktablar, ota-onalar, o'smirlar va butun jamiyatning tizimli yondashuvi va o'zaro hamkorligini talab qiladi.

Xavfsiz muhit yaratish va o'smirlarga zo'ravonlikning oldini olish ko'nikmalarini o'rgatishdan tashqari, zo'ravonlik qurbonlari uchun qo'shimcha yordamlar mavjud. Mana ulardan bir nechitasi:

1. Tinglash va hissiy yordam: Bezorilik qurboni uni tinglashga va qiyin vaziyatda uni qo'llab-quvvatlashga tayyor bo'lgan odam borligini bilishi kerak. Yonuvchan bo'ling va jabrlanuvchiga o'z his-tuyg'ulari va his-tuyg'ularini ifodalashiga imkon bering. Yaqinlaringizning yordami jabrlanuvchiga zo'ravonlikning salbiy oqibatlarini engishga yordam beradi.

2. Professional yordam so'rang: maktab psixologlari, maslahatchilari va ijtimoiy ishchilari zo'ravonlik qurbonlariga qimmatli maslahat va yordam berishlari mumkin. Ular kurash strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishi, o'ziga

ishonchni oshirishi va zo‘ravonlik bilan kurashishning samarali usullarini o‘rgatishi mumkin.

3. Ijtimoiy inklyuziyani targ‘ib qilish: Bezorilik qurbonlari ko‘pincha ijtimoiy izolyatsiyani boshdan kechirishadi. Ularga yangi do‘stlar topishga yoki umumiy manfaatlarga ega guruhlariga qo‘shilishga yordam bering. Bu ularga o‘zlarini ko‘proq qo‘shilish va qo‘llab-quvvatlashni his qilishlariga yordam beradi va ularning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashini kuchaytiradi.

4. Ota-onalarning ishtiroki: Ota-onalar muammoni hal qilishda faol ishtirok etishlari va jabrlanuvchining himoyachisi rolini o‘z zimmalariga olishlari kerak. Qo‘rqitishning oldini olish choralari ko‘rishlari uchun maktab ma‘muriyatiga murojaat qiling. Barcha o‘quvchilar uchun xavfsizroq va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish uchun o‘qituvchilar va boshqa ota-onalar bilan hamkorlik qiling.

5. Jamiyatning ishtiroki: mahalliy tashkilotlar va jamoat guruhlari zo‘ravonlik qurbonlarini qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynashi mumkin. Ular jabrlanganlar va ularning oilalariga resurslar, ma‘lumot va yordam berishlari mumkin. Jamiyatda bezorilik muammosi haqida xabardorlikni shakllantirish va uni yengish uchun birgalikda harakat qilish muhimdir.

6. Maxfiylik va anonimlik: jabrlanuvchilarga zo‘ravonlik haqida anonim yoki maxfiy tarzda xabar berish imkoniyatini taqdim eting. Bu ularga o‘zlarini xavfsizroq va himoyalangan his qilishlariga yordam beradi, shuningdek, huquqbuzarlarga qarshi choralar ko‘rish imkonini beradi. Shuni yodda tutish kerakki, har bir zo‘ravonlik holati o‘ziga xosdir va yordam choralari jabrlanuvchining o‘ziga xos sharoitlari va ehtiyojlariga moslashtirilishi kerak.

Maktablar zo‘ravonlik holatlarini samarali kuzatish va ularga javob berish uchun quyidagi choralarni ko‘rishlari mumkin:

1. Bezorilikka qarshi siyosatni ishlab chiqish: Maktab zo‘ravonlik, xulq-atvor standartlari va huquqbuzarlarning oqibatlarini belgilaydigan aniq va aniq siyosat ishlab chiqishi kerak. Ushbu siyosat ta‘lim jarayonining barcha ishtirokchilari, shu jumladan talabalar, ota-onalar va pedagogik xodimlar uchun mavjud bo‘lishi kerak.

2. O'qituvchilarni o'qitish: Maktablar o'qituvchilarga zo'ravonlik belgilarini aniqlash, zo'ravonlikka samarali javob berish va qurbonlarni qo'llab-quvvatlash uchun treninglar o'tkazishi mumkin. O'qituvchilar javob protokollaridan xabardor bo'lishlari va zo'ravonlik hodisalarini qanday hujjatlashtirishni bilishlari kerak.
3. Xabar berish mexanizmlarini o'rnatish: Maktablar o'quvchilar va xodimlarga bezorilik holatlari haqida xavfsiz va maxfiy ravishda xabar berish imkonini beruvchi mexanizmlarni yaratishi kerak. Bunga anonim hisobotlar, elektron shakllar yoki maxsus xabar qutilari kirishi mumkin. Ta'lim jarayoni ishtirokchilari ularning xabarlari inobatga olinishi va tegishli choralar ko'rilishini bilishlari muhim.
4. Anketalar va so'rovlar o'tkazish: Talabalar o'rtasida muntazam ravishda so'rovnomalar va so'rovlar o'tkazish bezorilik holatlarini aniqlashga, shuningdek, tendentsiyalarni aniqlashga va qo'rqitishning oldini olish uchun qanday choralar ko'rish kerakligini tushunishga yordam beradi. Bu anonim bo'lishi mumkin va talabalarning fikr-mulohazalarini olish uchun ishlatiladi.
5. Javob protokollarini ishlab chiqish: maktablarda zo'ravonlik holatlariga javob berish uchun aniq protokollar bo'lishi kerak. Ushbu protokollar zo'ravonlik hodisasi haqida xabar berishda qanday va kimga murojaat qilish kerakligini, jabrlanuvchini himoya qilish va jinoyatchini jazolash uchun qanday choralar ko'rish kerakligini, voqeani hujjatlashtirish va kuzatish jarayonini belgilashi kerak.
6. Ota-onalar bilan hamkorlik: Maktablar ota-onalarni qo'rqitish hodisalarini kuzatish va ularga javob berishda faol jalb qilishlari kerak. Ota-onalarga javob protokollari, zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha maslahatlar va muammolar yuzaga kelganda yordam so'rash imkoniyatlari haqida ma'lumot berilishi kerak.
7. Ta'lim dasturlarini o'tkazish: Maktablar o'quvchilar uchun qo'rqitish nima ekanligini, qanday qilib uni oldini olish va qo'rqitish haqida xabar berishni tushunishga yordam berish uchun ta'lim dasturlarini o'tkazishi mumkin. Ushbu dasturlar, shuningdek, o'quvchilar sog'lom munosabatlarni rivojlantirishlari va

bir birlari bilan samarali muloqot qilishlari uchun hissiy intellekt va nizolarni hal qilish ko'nikmalarini o'qitishni o'z ichiga olishi mumkin.

8. Jazo va tarbiya choralari: maktablar bezori jinoyatchilarga nisbatan tegishli jazo va tarbiyaviy choralarni qo'llashlari kerak. Bu ogohlantirishlar, to'xtatib turish yoki hatto maktabdan haydash kabi intizomiy choralarni o'z ichiga olishi mumkin. Shu bilan birga, jazo adolatli, mutanosib bo'lishi va jinoyatning yoshi va sharoitlarini hisobga olishi muhimdir.

9. Jamiyatning ishtiroki: Maktablar mahalliy tashkilotlar va jamoalar bilan qo'rqitishning oldini olish va qurbonlarni qo'llab-quvvatlash uchun hamkorlik qilishlari mumkin. Bunga qo'shma tadbirlar o'tkazish, ko'ngillilar bilan ishlash yoki yordam dasturlarini yaratish kiradi.

10. Samaradorlikni baholash: Maktablar zo'ravonlikning oldini olish va ularga javob berish bo'yicha sa'y-harakatlari samaradorligini muntazam ravishda baholashlari kerak. Buni zo'ravonlik holatlari, talabalar va ota-onalarning hisobotlari haqidagi ma'lumotlarni tahlil qilish, so'rovlar va so'rovlar o'tkazish orqali amalga oshirish mumkin. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, maktablar o'z yondashuvlari va strategiyalariga tuzatishlar kiritishlari mumkin. Yodda tutingki, zo'ravonlikning samarali oldini olish va unga qarshi kurashish nafaqat maktabni, balki ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari - talabalar, o'qituvchilar, ota-onalar va jamoatchilik bilan hamkorlikni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi.

Psixologlar zo'ravonlikdan aziyat chekayotgan o'smirlarga katta yordam ko'rsatishi mumkin. Psixologlar yordam berishi mumkin bo'lgan ba'zi usullar:

1. Hissiy farovonlikni qo'llab-quvvatlash: Psixolog o'smirlarga qo'rqitishning hissiy ta'sirini engishda yordam berishi mumkin, masalan, tashvish, tushkunlik, o'zini past baholash va ijtimoiy izolyatsiya. Psixolog o'smir o'z his-tuyg'ularini ifoda etishi, yordam olishi va his-tuyg'ularni boshqarishning samarali strategiyalarini o'rganishi mumkin bo'lgan individual mashg'ulotlarni o'tkazishi mumkin.

2. O‘z-o‘zini tasdiqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish: Psixolog o‘smirga o‘zini himoya qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berishi mumkin, shunda u o‘zini samarali himoya qilishi va chegarani buzuvchilar bilan chegaralanishi mumkin.

Psixolog o‘smiringizga o‘ziga ishonchni mustahkamlash va hissiy aql ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam berish uchun murabbiylik, rol o‘ynash yoki muloqot qilish bo‘yicha maslahatlar berishi mumkin.

3. Mojarolarning oldini olish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam bering: Psixolog o‘smirga mojarolarning oldini olish va zo‘ravonlik qurboni bo‘lish ehtimolini kamaytirish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam berishi mumkin. Bunga tanqidiy fikrlashni o‘rgatish, potentsial xavfli vaziyatlarni tan olish va xavfsiz qarorlar qabul qilish kiradi.

4. Bezorilikdan tiklanishni qo‘llab-quvvatlash: Psixolog o‘smirga zo‘ravonlik tajribasidan xalos bo‘lishga yordam beradi, unga travmani engishda va o‘z qadr qimmatini tiklashda yordam beradi. Psixolog o‘smirga zo‘ravonlikning psixologik ta'sirini engishga yordam berish uchun art-terapiya, kognitiv xulq-atvor terapiyasi yoki travmadan xabardor terapiya kabi turli usullardan foydalanishi mumkin.

5. Ota-onalar va maktablar bilan ishlash: Psixolog o‘smir uchun xavfsiz va qo‘llab quvvatlovchi muhitni yaratishga yordam berish uchun ota-onalar va maktablar bilan ishlashi mumkin. Ular ota-onalarga o‘z farzandlarini eng yaxshi qo‘llab quvvatlash bo‘yicha maslahatlar berishlari va zo‘ravonlikning oldini olish va ularga qarshi kurashish bo‘yicha samarali strategiyalarni ishlab chiqish uchun o‘qituvchilar va maktab ma'muriyatlari bilan ishlashlari mumkin.

6. Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni rivojlantirishga ko‘maklashish: Psixolog o‘smirga ijtimoiy aloqalarni o‘rnatishga va qo‘llab-quvvatlovchi do‘stlar tarmog‘ini rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Ular o‘smirlar o‘z tajribalarini baham ko‘rishlari, strategiyalarni muhokama qilishlari va tengdoshlaridan yordam olishlari mumkin bo‘lgan guruh mashg‘ulotlarini o‘tkazishi mumkin. Bezorilik holatlarida psixologik yordam individual bo‘lishi

va o'smirning o'ziga xos ehtiyojlari va holatiga moslashtirilishi kerak. Tajribali psixolog bilan maslahatlashish o'smirlarga zo'ravonlikka qarshi kurashishda yordam beradigan eng samarali strategiya va yondashuvlarni aniqlashga yordam beradi. Bezorilikdan aziyat chekayotgan o'smir uchun foydali bo'lishi mumkin bo'lgan turli xil jarohatlar bilan davolash usullari mavjud. Ulardan ba'zilari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'yin terapiyasi: Bu o'smirlarga o'z his-tuyg'ularini va zo'ravonlik tajribasini ifodalash va qayta ishlashga yordam berish uchun o'yinlar, rasm chizish, rol o'ynash va boshqa ijod shakllaridan foydalanadigan usul. Bu ularga nazorat va xavfsizlik hissiini tiklashga va muammolarni hal qilishning yangi strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi.
2. Kognitiv xulq-atvor terapiyasi (CBT): Bu salbiy fikrlar, his-tuyg'ular va xatti harakatlarni o'zgartirishga qaratilgan usul. O'smirlarga o'zi va vaziyat haqida sog'lom va realroq nuqtai nazarni rivojlantirish, shuningdek, stress va nizolarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.
3. EMDR (Emotion Modulated Oftalmic Reprocessing): Bu travmatik hodisalarni davolashda keng qo'llaniladigan usul. Bu salbiy his-tuyg'ularni va ular bilan bog'liq fikrlarni qayta ishlash uchun ko'z harakati yoki ikki tomonlama stimulyatsiyaning boshqa shakllaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. EMDR o'smirlarga travmatik xotiralarni qayta ishlashga va ularga salbiy ta'sirini kamaytirishga yordam beradi.
4. Sensor-motor terapiyasi: Bu yondashuv tana va harakatga qaratilgan. Bezorilikning travmatik oqibatlarini bartaraf etish uchun o'smirlarga uning tanasiga, his-tuyg'ulariga va harakatlariga e'tibor berishga yordam beradi. Texnikalarga nafas olish mashqlari, mushaklarning gevşemesi, harakat va boshqa hissiy va harakat mashqlari kiradi.
5. Guruh terapiyasi: Bezorilikni boshdan kechirgan boshqa o'smirlar bilan guruh terapiyasida ishtirok etish juda foydali bo'lishi mumkin. Guruh terapiyasi o'smirlar o'z tajribalarini baham ko'rishlari, tengdoshlaridan yordam va maslahatlar olishlari va zo'ravonlikka qarshi kurashish uchun yangi

strategiyalarni ishlab chiqishlari mumkin bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi va xavfsiz muhitni ta'minlaydi. Har bir o'smir noyobdir, shuning uchun ularning ehtiyojlari va afzalliklariga mos keladigan travma terapiyasi usulini topish muhimdir. Tajribali psixolog yoki terapevt bilan ishlash zo'ravonlikka duchor bo'lgan muayyan o'smir uchun eng samarali usullarni aniqlashga yordam beradi. O'smirlar o'rtasidagi bezorilik jamiyat uchun jiddiy salbiy oqibatlariga olib keladi. Jamiyatda bezorilik muammosi bo'lishining ba'zi sabablari:

1. Psixologik farovonlik: Bezorilik o'smirlarda tashvish, ruhiy tushkunlik, o'zini past baho va o'z joniga qasd qilish g'oyalari kabi jiddiy ruhiy salomatlik muammolariga olib kelishi mumkin. Bu o'smirlarning umumiy psixologik holatiga salbiy ta'sir qiladi va uzoq muddatli muammolarga olib kelishi mumkin.
2. Ta'lim: Bezorilik o'smirlarda yomon ishlashga va o'quv muammolariga olib kelishi mumkin. Bezorilik bilan bog'liq doimiy tashvish va stress konsentratsiyaning yomonlashishiga, motivatsiyaning pasayishiga va o'rganishga qiziqishning yo'qligiga olib kelishi mumkin. Bu o'smirning ta'limdagi yutuqlari va kelajakdagi kasbiy istiqboliga to'sqinlik qilishi mumkin.
3. Maktab iqlimi: Bezorilik xavfli va dushman maktab muhitini yaratadi. Bezorilikdan aziyat chekayotgan o'smirlar maktabga borishda qo'rquv va xavotirni boshdan kechirishi mumkin, bu ularning o'rganish tajribasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bezorilik, shuningdek, o'smirlar o'rtasida zo'ravonlik va tajovuzkorlikning tarqalishiga olib kelishi mumkin, bu esa ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari uchun xavfli muhitni yaratadi.
4. Ijtimoiy integratsiya: Bezorilik o'smirlarning ijtimoiy integratsiyalashuviga to'sqinlik qilishi mumkin. Bezorilikka uchraganlar ijtimoiy izolyatsiyani boshdan kechirishlari va boshqalar bilan sog'lom munosabatlar o'rnatish va saqlab qolishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bu ijtimoiy guruhlardan chetlanish va muloqot va shaxslararo munosabatlarning yomon rivojlanishiga olib kelishi mumkin.
5. Xavfsizlik hissi: Bezorilik o'smirlar va ularning ota-onalari o'rtasida xavfsizlik va ishonchsizlik hissi yaratadi. O'smirlar maktabda yoki jamiyatda

qoʻrquv tufayli qoʻrquv va xavotirni boshdan kechirganda, bu jamiyatdagi umumiy xavfsizlik va farovonlik hissini buzadi. Umumiy xulosaga koʻra, bezorilar, ayniqsa, bezorilik bilan shugʻullanmagan tengdoshlariga qaraganda psixologik jihatdan kuchliroq, ular sinfdoshlari orasida yuqori ijtimoiy mavqega egadirlar. Qanday shaklda boʻlishidan qatʼi nazar, zoʻravonlik inson rivojlanishiga doimiy salbiy taʼsir koʻrsatadi. Taʼsir nafaqat jabrlanuvchi tomonidan namoyon boʻladi balki bezorilar ham, ikkalasi uchun ham alomatlar qisqa muddatlidan uzoq davom etadi, jiddiy va hayotini izdan chiqaruvchi omil hisoblanadi. Jabrlanuvchilar uyqudagi qiyinchiliklar, toʻshakda hoʻllash, bosh ogʻrigʻi, charchoq va maktab bilan bogʻliq muammolar kabi somatik alomatlarni boshdan kechirish ehtimollari mavjud. Ular, shuningdek, oʻz-oʻzini hurmat qilish, tashvish, depressiya va oʻz joniga qasd qilish gʻoyalarini boshdan kechiradilar. Boshqa tomondan, bezorilar koʻpincha azoblanadi maktabga bogʻliqlik va moslashuvning pastligi, bu maktabda malakaning pastligi va oʻqishni davom ettirmaslik bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Bundan tashqari, bezorilar turli xil oʻz-oʻzini yoʻq qiladigan yoki gʻayriijtimoiy xatti-harakatlarga jalb qilinadi, masalan, janjal, vandalizm, qurol olib yurish, oʻgʻirlik va qonun bilan muammoga duch kelish shular sirasiga kiradi. Umumiy nuqtai nazardan, boshqalarga nisbatan tajovuzkor boʻlgan oʻspirinlar ham, boshqalarga nisbatan tajovuzkor boʻlmagan oʻsmirlar ham ishtirok etmagan oʻsmirlarga qaraganda kamroq global oʻz qadr-qimmatini, yuqori darajadagi depressiv simptomlarni va kengroq psixologik muammolarni koʻrsatdilar.

Barcha yoshdagi oʻgʻil bolalar kiber zoʻravonlik va anʼanaviy zoʻravonlik shakllarida qizlarga qaraganda bezorilik va jabrlanuvchi sifatida oʻzlarini bezorilikka jalb qilish ehtimoli koʻproq. Qiz bolalarda oʻgʻil bolalarga nisbatan qurbonlik darajasi yuqori ekanligi maʼlum. Oʻgʻil bolalar koʻpincha jismoniy va kiber zoʻravonlikdan foydalanadilar, qizlar esa ogʻzaki vositalardan foydalanishadi. Umuman olganda, talabalarning taxminan 70 foizi oʻqishlari davomida kiber zoʻravonlikni boshdan kechirgan va 20-50 foizi kiber zoʻravonlikka bevosita aloqadorligini tan olgan. Oʻsmirlar oʻrtasida bezorilik

muammosini hal qilish jamiyat, maktab, ota-onalar va psixologlarning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiladi. O'smirlar zo'ravonlikdan qo'rqmasdan o'sishi va rivojlanishi mumkin bo'lgan xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev. Sh.M. "Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik". 5-tom. "O'zbekiston" nashriyoti. 295-bet.
2. Volosova N.Yu. Oilaviy (maishiy) zo'ravonlik muammosi haqida // Rossiya va xalqaro huquq masalalari. 2017. 7-jild. 3A-son. 310-319-betlar.
3. McDonald, R., Jouriles, E. N., & Minze, L. C. (2011). Interventions for young children exposed to intimate partner violence. In S. A. Graham-Bermann & A. A. Levendosky (Eds.), How intimate partner violence affects children: Developmental research, case studies, and evidence-based intervention (pp. 109–131). American Psychological Association.
<https://doi.org/10.1037/12322-006>
4. Stepanyan Sh.U. Oiladagi jinoyat omillari - ayollar jinoyati uchun katalizator //Fuqaro va qonun. 2008. № 8. B.60-65.
5. Kolpakova L.A. Oilaviy zo'ravonlik: qurbonlik jihati, javobgarlikni farqlash va qonunchilik masalalari: dissertatsiya. Qozon, 2007. 26 b.
6. Грахам-Берманн С.А., Сенг, Ж. Зўравонлик таъсири ва травматик стресс белгилари юқори хавфли болаларда соғлиқ муаммоларининг қўшимча прогнози сифатида // Педиатрия журналы. 2005 йил. № 146 (3). 349-354-бетлар.
7. Қаямов Р. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. -Т.: "Адолат",2006.181-бет.
8. Агапов Э.П. Оилавий психология. М.: "Дашков ва Ко" нашриёт-савдо корпорацияси, 2012. 400 б.
9. Пашченко А.С. Оиладаги зўравонлик тушунчаси // Ижтимоий ривожланиш назарияси ва амалиёти. 2005 йил. № 1. 46-48-бетлар.

10.Тургунов.М., Туляганов А., Баратов М., Юнусов А., Тешабаев А., Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари. Ўқув қўлланма. Т., 2023. Б.134 11.Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати сайти: www.senate.gov.uz 12.www.gazeta.uz 13.T.me/militsiya.uzb

BOSHLANG‘ICH MAKTAB O‘QUVCHILARIDAGI TASHVISH MUAMMOLARI

Anxiety Problems in Primary School Children

Проблемы тревожности детей начальной школы

МАКЕЕВА Аида Шайлообековна

*Кандидат экономических наук,
директор Инновационной школы ЖАГУ
Жалал-Абадский государственный университет
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

aumakeeva@mail.ru

+996 500 510 700

МАКЕЕВА Айгерим

*педагог-психолог Инновационной школы ЖАГУ
Жалал-Абадский государственный университет
г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика*

makeeva0389@gmail.com

+996 550 716 113

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы тревожности детей младшей школы. Тревожность имеет разный характер происхождения, и лавная задача педагога-психолога определить природу страха и тревожности. Предлагаются некоторые методики по работе с детьми по выявлению и предупреждению страхов и тревожности. Также рассматриваются мероприятия по работе с родителями и педагогическим коллективом школы по выработке единого подхода.

Ключевые слова: *тревожность, страх, арт-терапия, сказкотерапия, психические процессы, игровая форма работы, рисование, лепка.*

Abstract

The article discusses the issues of anxiety in children of primary school. Anxiety has different origins, and the main task of a teacher-psychologist is to determine the nature of fear and anxiety. Some methods for working with children to identify and prevent fears and anxiety are proposed. Activities for working with parents and the school's teaching staff to develop a unified approach are also considered.

Keywords: *anxiety, fear, art therapy, fairy tale therapy, mental processes, playful work, drawing, modeling.*

Особенность младшего школьного возраста заключается в том, что это период является наиболее восприимчивым к обучению, характеризующийся пластичностью нервной системы. Именно в этот период формируются и закрепляются важнейшие психические процессы как фундамент будущего.

Учитывая данное обстоятельство можно отметить, что коррекционная работа по предупреждению тревожности или понижению его уровня в младшем школьном возрасте будет проходить наиболее эффективно. [1] В практической работе с детьми начальной школы, выделяются два наиболее эффективных метода работы по преодолению школьной тревожности и страха.

1) составление дорожной карты с учетом поведения детей в трудных ситуациях и развитие умения нахождения оптимальных путей выхода из создавшей ситуации;

2) развитие волевых качеств, уверенность в себе и своих действиях, развитие самооценки и представления о себе, забота о "личностном росте" человека. [2]

С учетом возраста целесообразным будет использовать игровую форму для создания положительной эмоциональной среды, которая помогает преодолеть сложности в поведении. Ярким примером может служить фильм «Джентльмен удачи», эпизод в детском саду, разыгрывание роли волка. Вживание в роль позволяет ребенку смотреть на окружающих с другой позиции, помогает поверить в свои возможности и способности. Помимо

игровых ситуаций в наличии у практических психологов имеются различные методы работы по предупреждению, профилактике и снижению уровня тревожности. Внимание заслуживают разработки российских психологов: Б. Кочубей и Е. Новиковой, Е.К. Лютовой, В.С. Мухиной, А.М. Прихожан, М.И. Чистяковой, которые считают, что работу по коррекции тревожности целесообразно вести в трех основных направлениях.

Прежде всего это повышение самооценки ребенка, использование приемов убеждения для повышения веры в свои способности. Немаловажную роль играет умение снимать мышечное напряжение и расслабляться, для этого подбираются и разрабатываются специальные методики, способствующие созданию комфортной среды. Особенности возраста детей начальной школы можно охарактеризовать как «броуновское движение» и обучение управлять своим поведением и эмоциями способствует созданию благоприятной обстановки в коллективе.

В арсенале психологов и психотерапевтов имеются различные методы и формы работы по предупреждению и коррекции детской тревожности, но в соответствии с возрастом детей, наиболее оптимальным и эффективным является арт-терапия. [3]

В зависимости от ситуации, арт-терапия может использоваться как основной, так и как вспомогательный метод коррекции тревожности (М. Наубург, З. Фрейд, К.Г. юнг, К. Роджерс, А. Маслоу, А. Хилл). [4]

Одно из преимуществ арт-терапии заключается в том, что в процессе выполнения определенного задания взрослые не вмешиваются в работу ребенка, что дает возможность полностью реализовать свои творческие способности. В какой форме будет представлен результат – это право принадлежит ребенку, что говорит о возможности самовыражения и проявления своего «Я».

Следует отметить еще одну сторону арт-терапевтического воздействия на ребенка – эта технология разрешения внутренних проблем посредством активизации процесса воображения, актуализации аффективного

взаимодействия для решения противоречия между сознательным и бессознательным. Результаты деятельности младших школьников в виде готовых продуктов, посредством обыгрывания, одушевления и воображения, способствуют развитию коммуникативных навыков. Такие вид арт-терапии как рисование и лепка отвлекают детей от окружающей действительности и посредством воображаемой ситуации, создания сюжетов, которые обыгрываются, способствуют снятию внутреннего напряжения.

Следующим значимым направлением является куклотерапия, которая активно используется в коррекционной работе с младшими школьниками. Яркими представителями являются Ф. Зимбардо[5]

Содержательно-смысловое значение куклотерапии заключается в соотнесении себя с главными персонажами сказок, рассказов, мультфильмов, у детей, может быть, любимая игрушка с которой они разговаривают, делятся своими секретами, а в старшем возрасте игрушка превращается в талисман удачи, счастья и спокойствия.[6] Таким образом все эти персонажи являются связующим звеном между ребенком и психологом. При грамотном подходе, игрушка или любимый персонал приобретает свойство «плацебо», через которые психолог может проводить коррекционные мероприятия.

Чтобы привить ребенку навыки выхода из сложных ситуаций, разрешения их, психолог создает сюжет, в котором любимая игрушка или персонаж ребенка попадает в страшную и на первый взгляд ужасную историю. При разыгрывании сюжета, педагог-психолог подводит героя-игрушку до кризиса, когда практически гибель неизбежна, но неожиданно, с изменением сюжета или дополнительного персонажа, находится решение, при котором игрушка-персонаж выходит победителем. В критические моменты сюжета, эмоциональное напряжение ребенка достигает пика, близко разочарование, но, когда персонаж выходит победителем, эмоциональное напряжение сменяется усталостью и в тоже время эмоциональной разрядкой.

Сказкотерапия. Сказки вообще и народные в частности являются средством развития воображения, фантазии и представления. Высказывание: «Слово лечит», придает сказке особую важность. При прослушивании сказки, если она читается с расстановкой, акцентом и выделением важных и тревожных моментов, ребенок становится незримым участником событий, которые происходят в сказке.

Превратить сказку в поле действия, где вместе с героем переживается судьба персонажей, эта задача номер один, следующим действием педагога-психолога является поиск выхода из создавшейся ситуации.

Сказка способствует развитию всех психических процессов, от ощущения и восприятия до понимания и воображения, которые при необходимости выполняют коррекционную функцию.

Ряд исследователей-психологов: К. Юнг Э. Фромм, Э. Берн, Э. Гарднер, А. Менегетти, М. Осорина, Е. Лисина, Е. Петрова, Т. Зенкевич-Евстигнеева, А.В. акцентируют внимание на коррекционные функции сказок.

Т. Зенкевич - Евстигнеева разработала алгоритм работы со сказкой:

- использование сказки как метафоры, к примеру, в сказке про девочку, которая боялась темноты, темнота представлена как: **«огромное пушистое чудовище»**. Оно выглядело страшным, но на самом деле просто хотело подружиться, потому что было одиноко», метафора — это язык, близкий ребенку — образный, игровой, понятный;

- рисования по мотивам и сюжетам сказок: дело в том, что дети не всегда могут рассказать о своем страхе, но могут выразить это через рисунок, при правильном прочтении рисунка, педагоги-психолог может определить то, что скрывает ребенок: страх, обиду, переживание и т.п.. простая сказка Колобок, но если разобраться в сюжете, то Колобок это персонаж, который всегда и всех боится чтобы его не съели. И если ребенок нарисовал сюжет из сказки колобок, значит он чувствует определенный дискомфорт. Можно предоставить ребенку рисунок лесного чудища или Кощея-Бессмертного. Подобные рисунки могут вызвать внутренний страх у ребенка, но педагог

может начать дорисовывать некоторые дополнения к рисунку: Кащею-Бессмертному пририсовать цветок или шарик, на голову – детскую шапочку и т.п., т.е. рисунки должны вызвать у ребенка веселое эмоциональное состояние, ребенок должен увидеть, что начальный рисунок, при определенной корректировке не такой страшный;

- обсуждение поведения и мотивов действий персонажа. В данной ситуации внимание должно быть обращено на персонажа, который выбрал ребенок, его роли и поведения в сказке. Образ персонажа и сюжет могут раскрыть проблему;

- проигрывание эпизодов сказки: положительное решение предыдущих пунктов помогут детям вжиться в роль сказочных персонажей и усвоить новые правила поведения. Главное, что должны усвоить дети или к чему мы их должны подвести – это то, что из любой сложной ситуации есть выход.

Рассмотренные методы работы с детьми младшей школы по предупреждению и снижению тревожности достаточно эффективные, но для достижения максимального положительного эффекта необходимо решение ряда задач:

1. Создание психологически безопасной среды;
 - ✓ Предсказуемость;
 - ✓ Стабильность;
 - ✓ Одобрение;
 - ✓ Уважительное отношение к детям.
2. Развитие эмоционального интеллекта:
 - ✓ Научить детей распознавать эмоции: положительные и отрицательные;
 - ✓ Проведение игр на распознавание чувств.
3. Сотрудничество с родителями:
 - ✓ На постоянной основе проводить работу с родителями по вопросам тревожности и страха;
 - ✓ Учить родителей ограничивать детей от своих страхов и тревог, не вовлекать их конфликты взрослых;

- ✓ Проведение постоянной работы с педагогическим коллективом по выработке единой стратегии по поддержки детей: "Ты справишься, ты сможешь", "Это нормально — волноваться, не беспокойся", "Попробуем вместе, мы тебе поможем".

4. Создание условия для постепенного преодоления страха:

- ✓ Разработать дорожную карту преодоления страхов и тревожности;
- ✓ Разработать технологию пошагового успеха: «Начало действия-успех-похвала».

Для снижения тревожности у младших школьников существуют ряд комплексов, приёмов, упражнений, рассмотрим некоторые из них:

1. Релаксационные методы.
2. Техника "Медитации для детей" и осознанности.
3. Использование метафор и сказок.
4. Игровые методики.
5. Психологическое консультирование.
6. Когнитивно-поведенческие техники.
7. Поддержка родителей и учителей.
8. Физическая активность.

Работа по предупреждению страхов и тревожности детей младшей школы достаточно сложная задача. Прежде всего необходимо выявить причины страха и тревожности, а затем разрабатывать программу работы с ребенком или группой детей.[7] Для повышения эффективности можно использовать комплекс обозначенных методов и приемов работы с детьми, основной критерий – это проблемы и потребности конкретного ребенка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Астапов В.М. Тревожность у детей. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004.- 291с.
2. Макарова Е.Г. преодолеть страх или искусство - терапия. – М.:Школа-Пресс, 1996.-45 с.

3. (Гордеева И. А. Арт-терапия в коррекционной педагогике // В сборнике: Арттерапия как фактор формирования социального здоровья сборник научных статей участников электронной научной конференции с международным участием, научный редактор: Л. Е. Савич, С. В. Шушарджан; составитель: Л. Е. Савич, А. С. Нурмухаметова. 2016. С. 34-41
4. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: М. : Академия, 2001. 248 с.
5. Электронный журнал «Психологическая наука и образование» www.psyedu.ru / ISSN: 2074-5885 / E-mail: psyedu@mgppu.ru 2012, №1), И.Г. Выготская, А.И. Захаров, и А. Спиваковская.
6. Гребенщикова Л. Г. *Основы куклотерапии: галерея кукол* Санкт-Петербург: Речь, 2007.
7. Мартыненко О.Б. Происхождение страхов у детей//Журнал прикладной психологии. 2003 №2.-15 с.

UDC 323.111

THE EVOLUTION OF THE DEVELOPMENT OF MODERN DEFINITIONS OF THE PROCESS OF FORMATION OF CIVIL IDENTITY

*Калиев Азамат Сайитович, канд.полит.наук., доцент.
Почетный профессор Академии Туран г. Ташкент.
Начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры.
Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова.
Kaliev Azamat Saiitovich, Candidate of Political Sciences, Associate
Professor. Honorary Professor of the Turan Academy in Tashkent.
Head of the Department of Science, Postgraduate and Doctoral Studies,
International University after named K.Sh.Toktomamatov.
Jalalabad, Kyrgyzstan.
ORCID: 0009-0000-3846-2049
e-mail: azakaliev50@gmail.com*

*Курбанбекова Кулпунай Канатовна,
Kurbanbekova Kulpunai Kanatovna Assistant professor.
Department of Philosophy and Natural Sciences.
International University named after K.Sh.Toktomamatov.*

Annotation. *The article examines the evolution of modern definitions of the process of formation of civic identity. In the context of increasing globalization and migration processes, the study of the phenomenon of civic identity acquires special significance. Understanding the mechanisms of its formation is the key to ensuring social and political stability for productive intercultural dialogue. The goal is to conduct a systematic analysis of modern definitions of the process of formation of civic identity. With an analysis of an extensive body of scientific literature devoted to the issue of civic identity. Identification and systematization of the main factors influencing the formation of civil identity in modern society. A systematic picture of modern definitions of the process of formation of civil identity. The results of the study can serve as a theoretical basis for the development of effective programs for the formation of civic identity. They can be used to develop practical measures to address pressing issues related to social cohesion, political stability and intercultural dialogue.*

Key words: *civic identity, personality formation, socialization factors, context, transformation, definition , modern society, phenomenon, patriotism, social cohesion, political stability, intercultural dialogue.*

Introduction. The factors influencing this process are analyzed and new approaches to its theoretical understanding are proposed. **The purpose** of this study is a comprehensive analysis **of the evolution of modern definitions of the process of formation of civil identity** . In the context of dynamic socio-political and cultural transformations of the modern world, the study of **the process of formation of civil identity** acquires particular relevance. **Civic identity** emerges as a multifaceted phenomenon that underlies **social cohesion** , **social responsibility** and **patriotism** . Analysis of the evolution of the definitions of this process allows us not only to better understand its essence, but also to develop effective mechanisms **for the formation of civil identity** in modern conditions. The study will examine the historical stages in the development of the concept of

civic identity, as well as analyze **modern approaches** to its definition . Particular attention will be paid to the influence of **globalization, migration processes, information technology** and other **factors** on the formation of civic identity in the 21st century. **The practical significance** of the study lies in the possibility of **using the results obtained** to develop **educational programs , educational methods ,** and **government policies** aimed at **forming a stable civic identity** among various social groups of the population.

The theoretical basis of the research is the work of domestic and foreign scientists in the field of **sociology , political science , psychology , pedagogy , history and philosophy .**

The research methods are **analysis of scientific literature , comparative analysis , generalization , systematization .**

It is expected that this study will make **a significant contribution to the theoretical understanding** of the process of formation of civic identity and **the development of practical recommendations** for its **formation** in modern conditions.

Civic identity is built on political arguments that reflect the interests and perspectives of the groups with which citizens identify. Political identities are formed through civil society organizations regardless of history, race, ethnicity, religion, gender identity, sexual orientation, culture, privilege, profession or hobby. However, not all group members necessarily share the same political identity. Civil identity acts as one of the fundamental elements of modern political philosophy and sociology. It represents the totality of a person's ideas about his place in society, his rights and responsibilities as a citizen, his belonging to a particular state and people. In recent decades, there has been a significant transformation in the understanding of the process of formation of civic identity. This is due to a number of factors, among which the growing interconnectedness of countries and peoples leads to the fact that people are increasingly encountering new cultures and values. This may cause them to rethink their citizenship.

Migration flows cause an increase in the number of people living in countries other than their homeland. This can create difficulties in the formation of civic identity among migrants and their children. Modern information and communication technologies create new opportunities for the formation and expression of civic identity.

In connection with the indicated transformations, traditional ideas about the process of formation of civil identity are no longer fully relevant. Modern approaches to defining the process of formation of civil identity. Currently, there are several different approaches to defining the process of formation of civic identity.

According to the modernist approach, this process is linear and progressive. It begins with the individual's internalization of the basic values and norms of his society. The individual then gradually comes to a more mature understanding of his rights and responsibilities as a citizen. The postmodern approach considers the process of formation of civic identity as more complex and multifaceted. It is not linear and does not always lead to the formation of a mature civic identity. According to the constructivist approach, civic identity is not something given, but is constructed by the individual throughout his life. The formation of civic identity is influenced by various factors. Family is also one of the main factors influencing the formation of civic identity. It is in the family that the child learns the basic values and norms of his society.

Education plays an important role in the formation of civic identity. At school, children become familiar with the history and culture of their country, as well as the rights and responsibilities of citizens. The social environment with whom the child communicates also influences the formation of civic identity. The people with whom we constantly interact can influence our ideas about what it means to be a citizen.

Personal experience also plays an important role in the formation of civic identity. Citizens' political participation or volunteering can help develop a sense of civic responsibility.

The main challenges of the independent Kyrgyz Republic in the 21st century are the political processes of globalization and the importance of forming a modern civic identity. In the world community, each nation and ethnic group has its own civil, political, sociocultural, etc., which necessitated the need to define its identity. Even in the post-Soviet space, newly developing countries strive to preserve their national language, culture and traditions, which are the basis of civic identity, and develop appropriate action plans at the state and civil society levels.

Political processes during the period of globalization have caused a sharp transformation of the basic values and goals of citizens in their lives, and indeed their entire way of life. Rural residents in developing countries, where electricity is absent or insufficient, suddenly learned about world news through ubiquitous mobile phones connected to the global Internet, just like in big cities. Changing directions of development in such a society, in turn, strengthened the contradictions of “old” and “new” concepts in it. The purpose of the study is to scientifically analyze, using the example of the main ethnic groups of Kyrgyzstan, the meaning and state of civil identity, which contributes to the construction of a stable Kyrgyz state and the strengthening of interethnic harmony, as well as to determine ethnic differences and the directions of their future changes. The concept of civic identity is multifaceted and dynamic, undergoing changes throughout history. In today's world, where societies are becoming increasingly diverse and interconnected, understanding and strengthening civic identity is of particular relevance.

Civil identity in ancient societies (Ancient Greece, Rome) was closely related to belonging to the polis. Citizens had rights and responsibilities that distinguished them from non-citizens. In the Middle Age p religious affiliation dominated in the definition of civic identity. People identified themselves according to their confession (Christians, Muslims, Jews). Only then, in the era of modern times, the formation of the concept of citizenship based on national identity. Citizens are members of a sovereign state, united by language, history and culture. And in the modern world, **the** further development of civic identity reflects

the growth of diversity. People identify themselves not only with the state, but also with ethnic, religious, and gender groups. We can also note some factors influencing modern civic identity. Particularly important for ethnic minorities. It is also a significant factor, especially in countries with a strong religious tradition. I am united by a language that forms a common civic identity. Shared history and cultural heritage play an important role. And political values in the division of common values (democracy, freedom, equality) strengthens civic identity.

Scientist F. Fukuyama in his study: Since the desire for recognition is inherent in human nature, the sense of identity today is rapidly turning into identity politics, where people demand public recognition of their value. Thus, a significant part of the political conflicts of the modern world - from democratic revolutions to new social movements, from nationalism and Islamism to political conflicts in modern American universities - can be reduced to manifestations of identity politics [16. P . 25] indicates that.

Theoretical foundations of civic identity

One of the first to consider the concept of identity as a phenomenon and pay attention to it was the American sociologist J. G. Mead. Studying the development of consciousness at the stage of socialization of young children, he said the following about identity: The first is the stage of imitation. In this case, the child imitates others. The second stage is the gaming stage. During this period, the child creates a certain role in the game, for example, plays the role of mother, or father, or doctor for his doll. The third stage is a group game. He begins to play a certain role in a group of children of his age [7]. Therefore, identification begins with childhood socialization. J. G. Mead and C. Cooley, as well as William James, did not use the term “identity” but relied on the concept of “self” in English. They viewed personality as a complex structure and considered the personality of an individual in two aspects:

1) In the personal or independent (in the English concept I - I) aspect - a person's subjective idea of himself, caused by the influence of spontaneous, internal feelings;

2) In the social aspect, assimilated by individuals, in other words, the general perception of oneself on the part of others.

Scientist G. H. Mead focused on social conditions and needs in the formation of personality. He proved that the formation of a “personality” (that there is no social group to which an individual would not classify himself) is formed on the basis of community. For the development of a person as an individual, the relationships of the people around him, the processes in a person’s social relations and through these social relations, it is known to which social group and to whom a person belongs, and this is controlled. based on behavior associated with that society. So, G.Kh. Mead was the first to suggest that social identity is formed through the socialization of the individual, under the influence of group instructions, values and stereotypes [8. p.221].

American sociologist Irving Hoffman wrote about the signs of the phenomenon of identity - stigmas [3. p.304]. Political theories are based on theories of human behavior and, based on the mass of empirical data obtained about the world around us, they determine patterns in human actions and establish connections between these actions and the environment. The ability to theorize is an important factor in the evolutionary success of humanity. Many practicing citizens hate theories and theorizing, but always work on the basis of unspoken theories, the existence of which they simply cannot understand [16. P. 25].

The American sociologist Robert Merton noted the reference group and its values in his works [9. p.873], Alvin Ward Gouldner “explicit and hidden identification” [4. p.577]. The Therapeutic Motive of Curriculum Change Demands in the Experience of American Students in Forming Civic Identity Bill King, President of the Stanford Black Student Union, in a speech during the first debate on a course on Western culture: By directing ideas at us all, they destroy the souls of those who do not turn to Locke , Hume and Plato, and make newcomers and women Hume and Imhotep, Machiavelli and Al-Maghili, Rousseau and Mary Wollstonecraft... A list of major works and a course of

Western culture built around outdated ideas about Western Greece, Europe and Europeanized America is incorrect, and What's worse is that it causes people to suffer psychologically and emotionally in ways that are not yet understood or acknowledged [5. p.151]. Therefore, we can say that citizens living in each state understand and accept their civic identity depending on their worldview and use in their lives.

A notable example of this was the controversy surrounding a 1987 course on Western culture at Stanford University, which argued that American universities were at the forefront of a therapeutic revolution. A group of students, led by civil rights leader Jesse Jackson, then demonstrated and chanted, "Hey-hey-ho-ho, away with Western culture!" they shouted. attracted the attention of the whole country to the university. The course consisted of approximately fifteen texts, starting with the Tanakh (Hebrew Bible), Homer and St. Augustine, continuing with Machiavelli and Galileo, and ending with Marx, Darwin and Freud. The protesters wanted to expand the program to include non-white authors and women, not because their works were important or valid, but because their integration would enhance the prestige of the cultures from which they came, and therefore their self-esteem. It can be noted that the representatives of this culture are students. [16. p.105]. To understand civic identity, the actions of actual citizens in the modern world can be expanded beyond the simplistic economic model or civic interest that dominates discussions of individual motivation. People who are capable of rational behavior tend to be selfish, acquiring more and more wealth or resources. Civic psychology is more complex than this simple economic model. Therefore, before analyzing contemporary civic identity politics, a deeper understanding of individual motivation and behavior is needed.

And Tajfel Henry wrote in his works about “positive identity” [13. p.24]. The meaning of the identity of the “Kyrgyz” of the main ethnic groups living in Kyrgyzstan, its differences in ethnic, socio-demographic groups, trends of change, causes, results, as well as the patriotism of the Kyrgyz in relation to the Motherland, their views on national patriotism have been studied. A sociological

analysis of the directions of the emergence and development of civil identity was carried out according to the components that determine the civil identity of Kyrgyzstanis, language, culture and patriotic traditions. In the context of globalization, factors that manifest the civic identity of Kyrgyzstanis, its significance and necessity for strengthening statehood, ensuring the unity of the population and the future sustainable development of Kyrgyzstan have been studied.

Identity politics in modern discourse

Nationalism scholar Ernest Gellner offers a perspective on modern Islamism through the lens of modernization and identity, and identifies that both nationalism and Islamism arise from modernization. In the modern Middle East there is a transition from *Gemeinschaft* to *Gesellschaft*: farmers and Bedouins leave the villages and settle in Cairo, Amman, Algiers and other cities. Additionally, millions of Muslims from Central and Near Asia migrated to Western countries such as Europe in search of a better life and marked the formation of modernization.

The variety of methods for studying civic identity is due to the complexity and multidimensionality of both the real phenomenon of identity and the concept itself. Therefore, V. Achkasov and S. Babaev note that Western concepts of identity are based on other features of the mentality, and therefore cannot be fully and adequately applied to the conditions of Russian reality. [2. p.5] In the structure of scientific knowledge, studies of civic identity are developed locally, in the context of political worldview and philosophy, political science, psychology, knowledge of the social environment of citizens of each region.

In various cases, we believe that when it comes to nationhood, be it a superpower such as Russia or China, or voters in the United States or Great Britain, the nation has an identity that is not properly recognized by the outside world. Whatever state we name, we perceive ourselves as members of the society of this state. Such similarities may and may vary depending on religious beliefs, ethnicity, sexual orientation or gender, and affiliation with a particular nation or state.

All of them are manifestations of a common phenomenon - civic identity politics, created in relation to the term “identity politics”. The former was popularized by psychologist Erik Erikson in the 1950s, and the latter was popularized in politics in the 1980s and 1990s. The concept of “identity” is currently interpreted very broadly and differently: in some cases it is considered to refer only to social categories or roles, and in other cases to basic or personal data. These contexts always had identifiers.

Scientist V. M. Sukhanov considers civic identity as group identity. The researcher believes that citizenship is a product of self-identification, the understanding that a person has qualities that distinguish him from others. In this context, “identity can be understood as a certain stability of sociocultural, national and civilizational parameters that create social integration and a sense of self-recognition among citizens.” [12. p.21] Identity allows for continuity, is a source of integrity and development, and determines people’s behavior. O. V. Popova calls political identity the most important characteristic of people’s political consciousness, along with political values and preferences, and political attitudes. [11. p.143]

According to scientist O.Yu. Malinova: “Citizenship in modern literature is considered as a context-dependent discursive construct. Recognition of the discursive nature of identity leads to another conclusion: it is analyzed that our ideas about group identity are the result of a symbolic struggle, a competition between different methods of classification.” and imposition, various narratives about identity [6. p.14] .

And according to V.A. Achkasova, group identification represents the integrity of the system of sociocultural characteristics of society, including norms, values, ideals, preferences and expectations, rights and responsibilities of citizens, realized in sociocultural roles and statuses. and also all these communities include connections and relationships that arise in the general process of work of members [1. p.42]. Consequently, the factor of civil identity serves as the incentive and basis

for the formation of a socio-territorial community, since in modern conditions there is an effect of replacing civil identity with territorial identity.

Taking into account the features of regional identity, N. M. Mezhevich shows that identity as a process of social identification can be formed, firstly, by the internal identity of the community itself; secondly, one can raise the question of subsidiary identity based on the existence of two “information cultures” or one subsidiary with one address; third, regional identity can be attributed to a community of outsiders. All identification options are interconnected and subject to dynamic influence. [eleven. p.67]

The need for identity has been accompanied by the intensification of the process of globalization. Today, the concept of “identity” has become more relevant in connection with the rapidly changing material and intangible values in society, moving from individual to universal, from national to international, and has aroused interest in the scientific community.

The concept of “identity” is taken from the Latin word “Identity” and means “identity”, “similarity”, the term “identification” is taken from the Latin word “identifico” and means “similarity” [14]. French philosopher Paul Ricoeur defines the concept of identity as follows: “The word sameness or similarity is closely related to the concept of identity. The opposite of the concept of sameness or sameness refers to diversity. The process of identification is separated from diversity and is explained by the accumulation of similar processes. Identity is determined by the difference between similarity and diversity” [15].

In the field of science, the concept of identity was first used in social psychology, but later its meaning expanded and it began to be studied as a multifaceted concept. Philosophy, anthropology, sociology, etc. are widely studied in social sciences and viewed from different perspectives. In the context of globalization, it is appropriate to consider the main political point of view.

Identifier S. Huntington pointed out that “Citizens,” he writes, “create their citizenship of their own free will, some do it by necessity, and some are forced to

do it.” [17. p.50] It defines many bases for identification, including ethnic (gender, age), cultural (language, religion), regional (regional, local), political (ideology, state), economic (professional, economic sector), in including ankles. . Citizens have a "rich, almost infinite choice of possible sources of self-identification", but because they are attracted to so many communities and groups, they believe that citizens inevitably identify with them. At the same time, it is known that Huntington tends to consider identity not only at the level of individual citizens, but also at the level of groups, up to large social entities such as elders, nations, groups and entire countries. [17. p.51]

In the Kyrgyz Republic, the concept of civic identity is under development. The country is multi-ethnic and multi-religious, and there is a long history of inter-ethnic tensions. The Government of Kyrgyzstan is taking a number of steps to promote the development of a civic identity based on shared values such as democracy, human rights and the rule of law. These efforts include educational programs, awareness campaigns and support for civil society.

Developing a strong civic identity in Kyrgyzstan is important for creating a more peaceful, just and prosperous society.

Conclusion

To summarize, we can say that the evolution of modern concepts that determine the process of formation of modern civic identity required a number of evolutionary developments. In Western culture and Eastern society, despite the fact that identity is studied using different methodologies, it can be noted that it takes place in the formation of civil and social equality. Research has shown that there are certain achievements in the implementation of the “Kyrgyzstani” concept. At the same time, many unresolved problems and tasks were identified. Thus, it can be noted that the use of the media to develop the civic identity of a “Kyrgyzstani” is a pressing political issue. The study of issues of civic identity in close connection with civil institutions is of great importance within the framework of political science. Because it is clear that the stability of state and public institutions depends not only on the position of citizens, their political activity, responsibility

and tolerance, but also on how we use education among citizens in everyday life in the formation of the civic identity of citizens.

REFERENCES:

1. Achkasov V.A., Babaev S.A. "Mobilized ethnos": the ethnic dimension of the political culture of modern Russia / Achkasov V.A., Babaev S.A. – St. Petersburg: Publishing House of the St. Petersburg Philosophical Society, 2002. – 144 pp., pp. 41-42.
2. Zhade, G.A. Geopolitical features of Russia in the context of globalization / G.A. Nephritis. Abstract diss..d. political item - Krasnodar, 2007, p. 4-5.
3. Goffman, I. Presentation of oneself as another in everyday life [Text]/. Translation from English and introductory article by A.D. Kovaleva. – M.: "Kanon-press-S", " Kuchkovo Pole", 2000. – 304 p.
4. Guldner A.Yu. The emerging crisis of Western sociology [Text]/. – Publisher: "Science ", 2003. – 577 p.
5. Herbert Lindenberger, "On the Sacredness of Reading Lists: The Western Culture Debate at Stanford University," History in Literature: On Value, Genre, Institutions (New York: Columbia University Press, 1990, 151).
6. Malinova, O.Yu. Political research and identity discourse / O.Yu. Malinova // Political Science. - 2005. - No. 3. - P. 12-17., p. 14.
7. Mead G. - information availability time 04/21/2017 http://www.koob.ru/mead_g/
8. Mead J. G. Symbol of the fiery gesture [Text] / J. G. Mead // In the book: American sociological thought. Edited by. IN AND. Dobrenkov . - M.: Moscow State University Publishing House, 1996. - P. 213-222., p. 221.
9. Merton, R. Social theory and social structure [Text] / . - Moscow: Publishing house. Guardian , 2006. – 873 p.
10. Meevich N.M. The main directions of regional policy of the Russian Federation in 2 parts. Part 2 Mechanisms of regional policy. / N. M. Meevich . Learning tool. – M.: Federal Communications Agency of St. Petersburg State University, 2008. – p. 75, p. 67.
11. Popova, O.V. Features of political identity in European countries / O.V. Popova // Polis. - 2009. - No. 1. - B. 140-144., p. 143.

12. Sukhanov, V. M. Regional political identity in Russia: theoretical analysis, state and future research / V. M. Sukhanov. annotation dissertation d. political p. – Saratov, 2009. – p. 40, p. 21.
13. Tajfel, H. Social identity theory of intergroup behavior [Text] / H. Tajfel, J.C. Turner // In Austin, William G.; Worchel, Stephen. Psychology Intergroup relations (2nd ed.). Chicago: Nelson Hall. 1986. pp. 7–24.
14. English Oxford Living Dictionaries [Electronic resource]. – date of admission: 02/12/2012. [http://www.oxforddictionaries.com/definition / English / identity](http://www.oxforddictionaries.com/definition/English/identity)
15. Riker P. Narrative identity [Electronic resource]. - date: 05.15.2015. http://royallib.com/book/riker_p/povetvovatelnyaya_identichnost.html
16. Fukuyama F. Identity recognition and political identity. Moscow. Alpina Doblsher. 2016. p.217.
17. Huntington S. Challenges to America's National Identity. From English A. Bashkirova. Moscow: Transit Book of Publications, 2004. (in Russian), p. 50–51 [Origin: Huntington S. Challenges to America's National Identity.

ZAMONAVIY JAMIYATDA PEDAGOGIK TALQIN VA TADQIQOTLAR PEDAGOGICAL EXPLANATION AND RESEARCH IN MODERN SOCIETY

*XALMAMATOVA Lola Amankulovna, dotsent,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
khalmamatoval@mail.ru*

*YADIGAROV Abbos Gulmirza o'g'li, talaba,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada pedagogik yondashuv va usullarni o'rganishdan tortib, ushbu sohadagi tadqiqotchilar oldida turgan dolzarb muammolarni hal qilishgacha bo'lgan pedagogik tadqiqotlarning ta'siri va oqibatlarini yaxlit ko'rib chiqish, pedagogik tadqiqotchilikda o'qitish strategiyalarini takomillashtirish, ta'limda innovatsiyalarni rivojlantirishning ahamiyatini ochib berish, pedagogik

tadqiqotlardagi asosiy muammolar, ularning potentsial yechimlari va strategiyalar haqida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar. *Pedagog, ilmiy tadqiqot, metodik muammolar, eksperiment natijalari, tadqiqot metodologiyasi.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен целостный обзор влияния и последствий педагогических исследований, начиная от изучения педагогических подходов и методов и заканчивая решением актуальных проблем, стоящих перед исследователями в данной области, совершенствованием педагогических стратегий в педагогических исследованиях, раскрытием важности развития инноваций в образовании, рассмотрением основных проблем педагогических исследований, их потенциальных решений и стратегий.

Ключевые слова. *Педагог, научное исследование, методические проблемы, результаты эксперимента, методика исследования.*

ANNOTATION

This article provides a holistic overview of the impact and consequences of pedagogical research, starting from the study of pedagogical approaches and methods and endings with solving urgent problems facing researchers in this field, improving pedagogical strategies in pedagogical research, revealing the importance of developing innovations in education, considering the main problems of pedagogical research, their potential solutions and strategies.

Keywords. *Teacher, scientific research, methodological problems, experimental results, research methodology.*

KIRISH

Pedagogik tadqiqotlar taʼlimda texnologiyaning rolini oʻrganishni oʻz ichiga oladi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan oʻqituvchilar talabalar uchun oʻrganish tajribasini yaxshilaydigan keng koʻlamli vositalar va resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega boʻladi. Tadqiqotchilar taʼlimiy texnologiyalarni dars jarayonigaa singdirish orqali talabalarning faolligiga, oʻzaro hamkorlikni va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlanishiga erishadilar. Tadqiqotchilar duch

keladigan muammolardan biri talabalarning turli xil o'quv faoliyatlarini o'rganishga bo'lgan intilishi, lekin yetarli darajada o'zlashtira olmasliklaridir. Har bir o'quvchining o'ziga xos o'rganish usullari, kuchli va zaif tomonlari bor, bu o'qituvchilar uchun turli xil talabalar guruhini samarali o'qitishni qiyinlashtirishi mumkin. Pedagogik tadqiqotlar ushbu farqlarni bartaraf etish yo'llarini topishga va barcha talabalarga muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan yordamni aniqlashi kerak. Tadqiqotchilar duch kelishi mumkin bo'lgan yana bir muammo - bu mablag' va resurslar. Yuqori sifatli tadqiqot o'tkazish moliyalashtirish, asbob-uskunalar va boshqa resurslardan o'rinli foydalanishni talab qiladi. Bugungi kunda tadqiqotchilar o'qitish va o'rganish amaliyotini ta'minlashning yangi yo'llarini o'rganishda davom

Har qanday tadqiqotda konseptual jihat alohida metodologik ahamiyatga ega. Tushunchalarning mohiyatini aniqlash ilmiy tadqiqotning zaruriy bosqichi, asosiy momenti bo'lib, ilmiy ish janridan qat'i nazar, u dissertatsiya, monografiya yoki ilmiy maqola bo'lishidan qat'i nazar, muammoni tadqiq etish muvaffaqiyati unga bog'liqdir. Pedagogik tadqiqotlarda asosiy tushunchalarni aniqlash muammosi doimo olimlarning diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan, shunday bo'ladi va, ehtimol, uzoq yillar davomida ham shunday bo'ladi. Bir tomondan, taniqli olimlar va metodistlar Yu.K. Babanskiy, E.V. Berejnova, N.L. Korshunova, V.V. Kraevskiy, V.M. Polonskiy, G.N. Shtinova va boshqalar. pedagogikaning kontseptual-kategorik apparati nazariyasini ishlab chiqish va uni tizimlashtirishga katta hissa qo'shgan [1; 9; 5].

Boshqa tomondan, pedagogik tadqiqotlar sifati muammolariga bag'ishlangan barcha turdagi simpoziumlar, konferentsiyalar va seminarlarda kontseptsiya apparati masalasi doimo ko'tariladi. Qoida tariqasida, asosiy tadqiqot tushunchalarini tanlash, asoslash va shakllantirish adolatli tanqid qilinadi. Biroq, doimiy tanqidlarga qaramay, "narsalar hali ham mavjud". Pedagogikadagi dissertatsiya tadqiqotining ayrim konseptual muammolari va ularni hal etishning mumkin bo'lgan yo'llarini qisqacha bayon qilishga harakat qilaylik.

Pedagogikada ilmiy bilimlar evolyutsiyasi tabiiy jarayon bo'lib, pedagogika

va o'quv amaliyoti rivojlanishining turli davrlarida muqarrar ravishda yangi tushuncha va atamalarni kiritish, shuningdek, mavjudlarini aniqlashtirish, qayta ko'rib chiqish, moslashtirish va tartibga solish zarurligini keltirib chiqaradi. So'nggi yillarda mamlakatimizda eng muhim hujjatlar: ta'limni modernizatsiya qilish konsepsiyasi, "O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risida" qonuni, umumiy va kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlari va ta'lim sohasidagi boshqa me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ular pedagogikaning kontseptual va terminologik sohasini sezilarli darajada kengaytirdi, bunda ilmiy tushunchalar bilan bir qatorda normativlar dissertatsiya tadqiqotida keng qo'llaniladi. Bu avval ham shunday edi, ammo hozirgi vaqtda pedagogikaning ayrim me'yoriy tushunchalari ilmiy hamkasblaridan tubdan farq qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maqolalarimizning birida biz "Ta'lim to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonunida keltirilgan "ta'lim", "tarbiya" va "ta'lim" tushunchalarini tahlil qildik [2]. Ma'lumki, normativ-huquqiy hujjatlarda berilgan huquqiy tushunchalar mavjud. Ular o'rganilayotgan mavzuning u yoki bu jihatlari bo'yicha o'z nuqtai nazarini ifodalovchi turli mualliflar tomonidan ilmiy adabiyotlarda qo'llaniladigan ilmiy tushunchalarga nisbatan huquqiy ustuvorlikka ega. Huquqiy ustuvorlik deganda sud protsessida va faoliyatning boshqa sohalarida, masalan, qonun hujjatlariga muvofiq ta'lim olish bilan bog'liq muammolarni hal qilish bilan bog'liq bo'lgan normativ hujjatlarda huquqiy tushunchalardan majburiy foydalanish tushuniladi.

"Ta'lim" tushunchasining qonunga muvofiq shakllantirilishini keltiramiz. "Ta'lim – ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, shaxs, oila, jamiyat va davlat manfaatlarini ko'zlab amalga oshiriladigan tarbiya va o'qitishning yagona maqsadli jarayoni, shuningdek, olingan bilim, ko'nikma, malaka, qadriyatlar majmuidir. shaxsning intellektual, ma'naviy-axloqiy, ijodiy, jismoniy va (yoki) kasbiy rivojlanishi, uning ta'lim ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish uchun muayyan hajmdagi va murakkablikdagi munosabatlar, tajriba va kompetentsiya.[7] Qonun mualliflari bunday ta'rifni ishlab chiqishda nimaga asoslanishganligi aniq

emas. Oldingi “Ta’lim to’g’risida”gi qonunda bu tushunchaning shakllantirilishi soddaroq, aniqroq bo’lib, uning ilmiy talqiniga ma’lum darajada mos keladi.

Yoki boshqa misol: davlat ta’lim standartlarida yangi tushunchalar soni sezilarli darajada oshdi va, ehtimol, mualliflar standartlarga to’la bo’lgan bir qator tushunchalarning mohiyatiga e’tibor bermadilar. Pedagoglar bilan birgalikda asosiy umumta’lim davlat ta’lim standartining uslubiy asosi bo’lgan va hozir qaysi ta’lim tashkilotlari ustida ish olib borayotgan tizimli faoliyat yondashuvining ta’rifini tahlil qildik [3]. Ushbu yondashuvning standart ta’rifi uning ilmiy talqinidan juda uzoqdir.

Ilmiy izlanishlarining ayrim yo’nalishlarini aks ettiruvchi atama va tushunchalarni ishlab chiqishdagi ob’ektiv va subyektiv qiyinchiliklarni alohida ta’kidlash zarur ko’rinadi. Ob’ektiv qiyinchiliklar birinchi navbatda yangilash va o’zgartirish bilan bog’liq pedagogika va ta’limning kategorik va kontseptual apparati. V.M.Polonskiyning tezisi: “Pedagogika fani o’z predmetini, o’z qonunlarini, kategoriyalarini, asosiy tushunchalarini o’zboshimchalik bilan talqin qilishda noaniqlik mavjud bo’lgan taqdirda ham haqli ravishda qoralanadi, bu esa hattoki maqomini talqin qilish va belgilashda noaniqlikka olib keladi. fan, o’z dolzarbligini yo’qotmagan.

Atamalar kontseptsiyaga zid yoki noadekvat bo’lganda keng tarqalgan hodisa [6]. Bunga hozir juda ko’p turli xil me’yoriy hujjatlar qo’shilmoqda, ular ko’pincha ularning mazmunini aks ettirmaydigan juda ko’p turli atama va tushunchalarning talqinini beradi.

Bu holat abituriyent uchun ham sub’ektiv qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Pedagogik atama va tushunchalarning noaniqligi va nomuvofiqligi yangi boshlanuvchi olimning tadqiqotga kiritilgan yangi tushunchalarga o’z ta’rifini berish istagini uyg’otadi. Dissertatsiya tadqiqotining asosiy tushunchasi ma’lum darajada uning kvint mohiyatidir. Shu bois har bir kengash bunga jiddiy e’tibor qaratmoqda. Lekin men sizga yana bir misol keltiraman. Mualliflik dissertatsiyani himoya qilishda muallif tomonidan aniqlangan qarama-qarshiliklardan so’ng, muallif o’z ishida foydalanadigan tushunchalarni yozish talab qilindi.

Muvaffaqiyatli himoya qilingan ishlardan birining muallifi shunday deb yozadi: “.....pedagogika universiteti talabalarining ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi - bu pedagogika universiteti talabasining kognitiv, motivatsion, faollik va refleksiv tarkibiy qismlarni o‘z ichiga olgan integrativ shaxs xususiyatlarining tizimi, shakllanish darajasi talabaning tadqiqot muammolarini mustaqil hal qilish uchun yetarli”[4]. Gap magistrant tomonidan qanday ta’rif berilganligida emas, bu uning huquqi, balki muallifnikimi yoki u sanab o‘tgan mualliflardan birimi yoki boshqa birovmi?

Tushunchani pedagogik tadqiqotga kiritishda yuzaga keladigan mazmunli masalalarni hal qilishda talabnoma beruvchi taklif etilayotgan ta’rif kontseptsiyada qayd etilgan pedagogik ob’ekt yoki hodisani aniq va bir ma’noda ajratib ko‘rsatishga qanday imkon berishini, kontseptsiyada o‘z aksini topgan xususiyatlar va munosabatlarni eslashi kerak. tushuncha real pedagogik voqelikka mos keladi yoki nazariy tushuncha hisoblanadi.

Kontseptsiyani tahlil qilishda ajralib turadigan xususiyatlarning qaysi biri yangi ekanligini va qaysi biri allaqachon ma’lum xususiyatlarni takrorlashini esga olish kerak, ya’ni kiritilayotgan tushunchaning mohiyatidagi yangilik elementini aniq belgilash talab etiladi.

Tushunchalarga ta’rif berishning mazmuni va terminologik jihatlarini ham farqlash zarur. Ko‘pincha kontseptsiyaaning mohiyatini ochib beradigan mazmunli savollar faqat terminologik masalalarni tahlil qilishda qo‘llaniladigan mezonlar asosida hal qilishga harakat qilinadi va aksincha. Kontseptsiyaaning mohiyatini aniqlashda kontekstli tahlildan foydalanish mumkin. Buning uchun turli lug‘at va ensiklopedik manbalar (entsiklopediyalar, lug‘atlar va boshqalar), ilmiy tadqiqotlar (monografiyalar, dissertatsiyalar), o‘quv va o‘quv qo‘llanmalar, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlardan foydalaniladi. Keyin u yoki unga yaqin tushuncha qaysi manbalarda qo‘llanilganligi tahlil qilinadi va har bir tushunchaning belgilari aniqlanadi. Keyinchalik, sintez yo‘li bilan tadqiqotda qo‘yilgan vazifalar nuqtai nazaridan eng muhimlari tanlanadi. Muallif asosiy kontseptsiyani shakllantirishda faqat tanlangan xususiyatlarga tayanishi yoki biron bir yangi xususiyatni kiritishi

mumkin. Keyin himoyada doimiy savol: “Yangi kontseptsiyada nimani aniqladingiz?” o‘z-o‘zidan yo‘qoladi.

Bu bosqichda, bizningcha, yana ikkita muammo paydo bo‘ladi. Kiritilgan kontseptsiyaga ta’rif berishda mualliflar ko‘pincha o‘zlariga ma’lum bo‘lgan pedagogik lug‘atlarga va ma’lumotnomalarga murojaat qilishadi, ular ma’lum bilim sohalari nazariyasi va amaliyotining eng to‘liq va jamlangan ifodasini ifodalaydi. Biroq, bugungi kunda yangi pedagogik voqelikni aks ettiruvchi yangi lug‘atlar, ayniqsa, pedagogik ensiklopediyalar deyarli yo‘q. Keyingi muammo kiritilgan tushunchani shakllantirishning grammatik va stilistik to‘g‘riligiga tegishli. Biz yuqorida “ta’lim” tushunchasining shakllanishiga to‘xtalib o‘tdik. Kiritilgan kontsepsiya to‘g‘ri shakllantirishni talab qiladi. Biroq, kontsepsiyaning shakllantirishga ilmiy yondashish o‘rniga, hech qanday dalilsiz sof intuitiv mulohazalar afzallik beriladi.

Shu bilan birga, ta’rifning elementar mantiqiy qoidalari ko‘pincha buziladi, masalan, “kasbiy ta’lim - bu ta’lim ..., axloqiy tarbiya - bu tarbiya va boshqalar” tautologiyalari ko‘pincha buziladi yoki o‘zi tushuntirishni talab qiladigan atamalar qo‘llaniladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, pedagogik tajriba muammolar va yechimlar muhim va murakkab soha bo‘lib, keng ko‘lamli masalalarga diqqat bilan e’tibor berishni talab qiladi. Noto‘g‘rilik, sub‘ektivlik, fanlararo hamkorlik va tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq qilish kabi muammolarni hal qilish orqali tadqiqotchilar ta’lim tizimiga mazmunli ta’sir ko‘rsatadigan yanada mustahkam va samarali tadqiqotlarni ishlab chiqishlari mumkin. Aralash usul yondashuvlari va ochiq fan amaliyotlarini targ‘ib qilish orqali tadqiqotchilar o‘z tadqiqotlarining sifati va ishonchliligini oshirishlari, ko‘proq dalillarga asoslangan samarali ta’lim tizimini yaratilishiga hissa qo‘shishlari mumkin. Umuman olganda, pedagogik tadqiqotlar o‘qitish amaliyoti va o‘quvchilar natijalarini yaxshilashga qaratilgan muhim tadqiqot sohasidir. Ushbu sohada tadqiqot olib borish orqali o‘qituvchilar o‘quvchilar qanday qilib eng yaxshi o‘rganishlari va ularni o‘quv jarayoniga samarali jalb qilishlari haqida qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lishadi.

Tadqiqotchilar duch kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga qaramay, pedagogik tadqiqotlar o'qitish va o'rganish haqidagi tushunchamizni rivojlantirishda davom etmoqda va natijada ta'lim oluvchilarga foyda keltirmoqda.

Bizning fikrimizcha, bu ayb emas, balki abituriyentlarning baxtsizligidir, chunki pedagogik tushunchani belgilash metodikasi, pedagogikaning umumiy pedagogik tizimi yoki uning tarmoqlariga tushunchalarni kiritishning mantiqiy va uslubiy tamoyillari aniq belgilanmagan yoki aniq belgilanmagan. ko'pchilik, ayniqsa yosh tadqiqotchilar uchun tushunarsiz. Ob'ektiv nuqtai nazardan, muammo shundaki, mantiqiy va uslubiy tamoyillar, yangi tushunchalarni kiritish va ular bilan ishlash usullari to'g'risidagi masala hali to'liq hal etilmagan ko'rinadi.

Kontsepsiyani tadqiqotga kiritishning navbatdagi muhim uslubiy jihati shundaki, uni ma'lum bir tizimda ko'rib chiqish kerak. Ilm-fan, shu jumladan pedagogika tushunchalarining yig'indisi doimo tizimli bo'ladi. Yangi yoki allaqachon ma'lum bo'lgan kontsepsiyani joriy qilishda uning mavjud tushunchalar tizimidagi o'rnini aniqlash kerak, unda o'rganilayotgan tushunchalar - ijtimoiy, kasbiy, maxsus yoki boshqa turdagi pedagogika - tushunchalar tizimi mos keladi. uning elementar tarkibi va tuzilishi, elementlar orasidagi aloqalar. Bu allaqachon tadqiqotchiga o'rganilayotgan kontsepsiyani tizimning boshqa o'ziga xos yoki umumiy tushunchalari bilan solishtirish imkonini beradi.

Pedagogik fanning mohiyatini aniqlash bilan bog'liq muammolar, shuningdek, me'yoriy tushunchalar bir maqola doirasidan ancha uzoqlashadi. Bu esa ularni tizimli hal eta oladigan ko'plab olimlar – faylasuflar, pedagogik metodistlar, filologlar, terminologlar, huquqshunoslar va boshqalarning sa'y-harakatlarini talab qiladi. O'z vaqtida V.V.Kraevskiy rahbarligida Rossiya ta'lim akademiyasida pedagogikaning kontseptual muammolari bilan butun bir olimlar jamoasi shug'ullangan, metodik seminarlar tizimli ravishda o'tkazilgan. Shubhasiz, bu muammo bugungi kunda nihoyatda dolzarb va uning yechimini taqozo etadi.

REFERENCES

1. Tojiyev M. va b. Pedagogik texnologiya: Zamonaviy ilmiy - nazariy

asosi. Toshkent. 2020 y.

2. Qizilkaya, G. (2022). Pedagogik tadqiqot va tahlil usullari. Toshkent: Ani Nashriyoti.

3. Kamoldinov M., Vaxobjonov B. Innovation pedagogik texnologiya asoslari. Toshkent. —Talqin|| 2020 y.

4. Бабанский Ю.К. Проблема повышения эффективности педагогического исследования: дидактический аспект. М.: Педагогика, 2022.

5. Ветошкин С.А., Галагузова М.А. Основные 2. понятия Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» // Профессиональное образование. Столица. 2023. № 3. С. 22–28.

6. Галагузова М.А., Дорохова Т.С., Миниханова С.А. Понятийно-терминологические проблемы внедрения ФГОС ООО в образовательные учреждения // Педагогическое образование и наука. 2023. № 4. С. 74–78.

7. Зуева А.С. Компетентностный подход в организации научно-исследовательской деятельности студентов 4. профессионально-педагогического вуза: Автореф. дис. ... Канд. пед. наук. Екатеринбург, 2014.

8. Идейные аспекты методологического обеспечения научных исследований: материалы 5. Всерос. метод. семинар / наука. изд. Э.В. Бережнова; сост. Н.В. Малкова. М.: МГУП, 2020.

9. Полонский В.М. Понятийно-терминологический аппарат педагогики и образования // Мир образования - образование в мире. 2023. № 4 (16). С. 16.

10. Бабанский Ю.К. Проблема повышения эффективности педагогического исследования: дидактический аспект. М.: Педагогика, 1982.

11. Ветошкин С.А., Галагузова М.А. Основные понятия Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации» // Профессиональное образование. Столица. 2023. № 3. С. 22–28.

O'QUVCHI YOSHLARNING SOG'LOM TURMUSH TARZI VA HARAKAT FAOLLIGINING MUAMMOLARI

Aripova Vasila Baxtiyarovna p.f.b.f.d. (PhD), dotsent
Renessans ta'lim universiteti, O'zbekiston, Toshkent

E-mail: vasila.aripova888@mail.ru

Abdurashidova Nilufar Abdumalik qizi

Renessans ta'lim universiteti

MT23-23 guruh talabasi, O'zbekiston, Toshkent

E-mail: nilufarabdurashidova0@gmail.com

Annotatsiya.

Maqolada maktab o'quvchilari uchun sog'lom turmush tarzining ahamiyati, shu munosabat bilan kun tartibiga rioya qilish, umumta'lim jarayonida o'quvchilarning harakat faolligini oshiradigan turli xil jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish

shakllaridan foydalanish zarurligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *sog'lom turmush tarzi, salomatlik, jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish shakllari, kun tartibi, harakat faolligi, boshqaruv.*

Abstract.

The article discusses the importance of a healthy lifestyle for schoolchildren, in connection with which it is necessary to observe a daily routine, use various physical and health-improving forms in the general educational process, which increase the motor activity of students.

Key words: *healthy lifestyle, health, physical culture and health forms, daily routine, motor activity, management.*

Kirish. Hozirgi vaqtda sog'lom avlodni tarbiyalash muammosi katta ahamiyatga ega. Kayfiyatning yomonlashishiga ko'plab omillar ta'sir qiladi. Ma'lum bo'lishicha, bolalarning yarmidan ko'pida ko'rish qobiliyatining zaifligi, qomatning buzilishi, surunkali kasalliklarning mavjudligi aniqlangan. Umumta'lim muassasalari muammoni hal qilishdan oldin. O'quv faoliyatini shunday tashkil etish kerakki, ta'lim oluvchilar "salomatlik" va "sog'lom turmush tarzi" haqidagi bilim darajasini oshirsin.

Tadqiqotning maqsadi umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilari o'rtasida muammoni hal etish hamda jismoniy faollikni oshirishdan iborat.

Jismoniy faollik yurak, miya va butun inson organizmi salomatligini saqlash uchun foydalidir. Jismoniy faollik yurak-qon tomir kasalliklari, saraton va diabet kabi kasalliklarning oldini olish va davolashga katta hissa qo'shadi; depressiya va tashvish alomatlarini kamaytiradi; fikrlashni yaxshilashga yordam beradi, shuningdek, o'sib kelayotgan yoshlarning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi; umumiy farovonlik darajasini oshiradi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud:

- aholini jismoniy tarbiya bilan muntazam shug'ullanishga yetarlicha jalb etilmaganligi;
- jismoniy tarbiya va sportning moddiy bazasi va infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmaganligi, shuningdek uning ma'naviy va jismoniy eskirganligi;
- professional trener kadrlar sonining yetarli emasligi;
- sog'lom turmush-tarzining tarkibiy qismi sifatida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, shu jumladan kelajak avlod to'g'risida g'amxo'rlik qilish uchun davlat darajasida faol targ'ibotning pastligi; Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda targ'ibot yo'nalishi hal qiluvchi ahamiyatga ega [Ситак Л.А., 2004. 173].

Targ'ibot - kishilar ongi va kayfiyatiga ta'sir etuvchi g'oyalar, ta'limotlar, qarashlar, nazariyalarni tarqatish va tushuntirishning turli shakllari (og'zaki, bosma, internet, ko'rgazmali va boshqalar).

Jismoniy tarbiya targ'iboti sport sohasidagi bilimlarni tarqatish bo'yicha maqsadli faoliyatni o'z ichiga oladi. Shuningdek, aholini jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanishga, sog'lom turmush tarzini yuritishga jalb etish. Muvaffaqiyatli yutuqqa erishishda targ'ibotning asosiy vazifasi va targ'ibot-tashviqot ishlarining yo'lga qo'yilishi katta rol o'ynaydi [Никоноров В.Т., Никоноров Д.В., 2014.181]. Buning uchun aholining jismoniy ta'lim darajasini oshirish; sog'lom turmush-tarzini qaror toptirish ehtiyojini tarbiyalash, mehnat va

dam olish rejimida jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanish uchun vositalardan foydalanish juda muhimdir.

Metodologiya. Hozirgi kunda O‘zbekistonda jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush-tarzini targ‘ib qilish masalalariga katta e‘tibor berilmoqda. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish sohasidagi maqsadlar, vazifalar va asosiy yo‘nalishlarni aniq belgilash, vakolatlar va mas‘uliyatni taqsimlash, shuningdek, hokimiyat organlari o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik asoslarini aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida “O‘zbekiston Respublikasida Jismoniy tarbiya va sportni 2030-yilgacha rivojlantirish strategiyasi”da e‘lon qilingan strategik maqsadli yo‘nalish aniq ko‘rinib turibdi - bu jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanadigan respublika fuqarolarining umumiy aholi sonidagi ulushini 2020-yildagi 19 foizdan 2025-yilga kelib 30 foizga, 2030-yilda 40 foizga oshirish, bu rejani amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri sifatida sog‘lom turmush tarzining eng muhim tarkibiy qismi sifatida jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanishni targ‘ib qilish bo‘yicha chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish va amalga oshirish samaradorligi ko‘rsatilgan. “2020-2030-yillarda O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish” dasturi quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi: Respublika aholisining sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish, sport bilan tizimli shug‘ullanish imkoniyatini ta‘minlaydigan shart-sharoitlarni shakllantirish; respublika aholisining turli guruhlari o‘rtasida jismoniy tarbiya va sport darajasini oshirish; bolalar va o‘smirlar sportini, oliy yutuqlar sportini va professional sportni joriy etish; respublikada talabalar sportini shakllantirish. Mazkur hujjat “2018-2020-yillarda respublikada jismoniy tarbiya va sportni shakllantirish va takomillashtirish” dasturini amalga oshirishning mantiqiy davomi hisoblanadi. Mamlakatda sog‘lom turmush-tarzi, jismoniy tarbiya va sportni targ‘ib qilish masalalari bilan Sport vazirligi, Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi, Yoshlar agentligi va boshqa ijro etuvchi

hokimiyat organlari shug‘ullanadi. Respublika Sport vazirligi tomonidan Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, hududiy jismoniy tarbiya va sportni boshqarish organlari bilan hamkorlikda turli sport tadbirlari o‘tkazilmoqda. Hududiy jismoniy tarbiya va sportni boshqarish organlari har yili “Umid nihollari” dasturi doirasida ommaviy jismoniy tarbiya-sog‘lomlashtirish tadbirlari, maktab o‘quvchilari uchun “Salomatlik kunlari” bayramlari, shahar maktablari jamoalari o‘rtasida musobaqalar o‘tkazadi. O‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra, respublika hududida jismoniy tarbiya va sog‘lom turmush-tarzi sohasida bir qator muammolar aniqlandi, jumladan:

1. Respublikada jismoniy tarbiya va sport bilan mamlakat aholisining atigi 20 foizi muntazam shug‘ullanadi.

2. Ijro etuvchi tuzilmalar tomonidan jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish samaradorligining pastligi.

3. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari, maktablar, o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy kasb-hunar ta’limi, o‘quv yurtlari hamda mehnat jamoalarida sog‘lom turmush-tarzini shakllantirish hamda jismoniy tarbiya va sportni tizimli targ‘ib qilishning pastligi.

4. Hududda o‘tkaziladigan jismoniy tarbiya-sog‘lomlashtirish va sport tadbirlari axborot ta’minotining pastligi.

Tadqiqot natijalari. O‘zbekiston hududida jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush-tarzini targ‘ib qilish samaradorligini oshirishning quyidagi yo‘llari shakllantirildi.

1. Respublika ta’lim muassasalari va yoshlar ijtimoiy tarmoqlarida “Jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush-tarzi” mavzusida videoroliklar yaratish va efirga uzatish. Sport bilan shug‘ullanishga targ‘ib qiluvchi targ‘ibot plakatlarini joylashtirish.

2. Respublika hududida jismoniy tarbiya, sport va sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish masalalari bo‘yicha turli auditoriyalar: ko‘ngillilar; talabalar va o‘quvchilar; sport federatsiyalari va jamoat tashkilotlari rahbarlari; jismoniy tarbiya o‘qituvchilari; oliy o‘quv yurtlarining jismoniy tarbiya kafedralari

rahbarlari; yashash joyidagi sport klublari rahbarlari uchun konferensiyalar va davra suhbatlari o'tkazish.

3. Respublikaning viloyatlari, shaharlari va tumanlari hududida jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish, sport va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish tadbirlari o'tkazilishini puxta nazorat qilish.

4. Jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish mintaqaviy axborot markazini tashkil etish quyidagilarni qamrab oladi:

- statistik diagnostika markazi - bunday markaz o'rta ta'lim maktablari, litseylar, texnikumlar, oliy o'quv yurtlari, BO'SM, Ixtisoslashtirilgan BO'SM va boshqa ommaviy ta'lim yoshlar tuzilmalarini o'z ichiga olgan axborot tarmog'ini tashkil etadi;

- ilmiy-tadqiqot markazi - mintaqaning ilmiy xodimlarini jalb qilish bolalar va yoshlarning jismoniy salomatligi va sport faoliyati sohasida, umuman olganda, o'sib kelayotgan avlodning salomatligini saqlash sohasida innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqish uchun keng imkoniyatlarni ta'minlaydi;

- maslahat markazi - jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush tarzi masalalari bo'yicha telefon orqali maslahat xizmatini tashkil etish;

- axborot markazi - seminarlar, mahorat darslari, konferensiyalar, treninglar, PR - aksiyalarni tashkil etish va o'tkazish, jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush-tarzi muammolari bo'yicha targ'ibot roliklari, axborot xaritalari, ilmiy maqolalar, sport seksiyalari va oilaviy dam olish joylarining manzillari, o'tkaziladigan tadbirlarning e'lonlari va natijalari joylashtiriladigan markaz veb-saytini ishlab chiqish;

- inqiroz markazi - yordam xizmati, ishonch telefoni, psixologning maslahat yordamini, xususan, turli xil qaramlikka ega bo'lgan odamlar uchun tashkil etish.

5. Bolalar va o'smirlar o'rtasida madaniyat, sport va sog'lom turmush tarzini, jismoniy tarbiya va sportni targ'ib qilish yo'nalishini alohida ta'kidlash lozim [Ярлыкова О.В., 2015.76].

Pedagogik jarayonga ijodiy yondashuv, jumladan, o'yin texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi, bunda qo'yilgan vazifalarni optimal hal qilish uchun

ijodiy yondashuv namoyon bo'ladi. O'quvchilarning to'g'ri tashkil etilgan kun tartibi organizmning muhit bilan fiziologik muvozanatini o'rnatishga yordam beradi. Rejimning asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: uyqu, ochiq havoda bo'lish, harakatli o'yinlar, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish, maktab va uydagi o'quv faoliyati, dam olish, ovqatlanish, shaxsiy gigiyena. O'quvchilarda sog'lom turmush-tarzini shakllantirishning tarkibiy qismlaridan biri sog'liq uchun zararli odatlardan voz kechishdir [Усманходжаев Т.С., 2015.102].

Xulosa. O'smir yoshdagi bolalar o'rtasida jismoniy tarbiya, sport va sog'lom turmush-tarzini targ'ib qilish samaradorligini oshirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- Respublika o'quvchilari uchun taniqli sportchilar ishtirokida sport bayrami shaklida "Sport sog'lom turmush tarzi uchun!" jismoniy tarbiya va sport aksiyalarini o'tkazish, respublika sport federatsiyalarining ko'rgazmali chiqishlarini o'tkazish, shu jumladan mamlakatning taniqli sportchilari;

- Olimpiya, qit'a va xalqaro musobaqalar g'oliblari va sovrindorlari uchun o'quvchilar uchun mahorat darslarini o'tkazish;

- sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish va jismoniy tarbiya bilan muntazam shug'ullanishga qiziqishni oshirish uchun eng maqbul variant;

- turli darajadagi sport musobaqalarini o'tkazish. Maktab jismoniy tarbiya tizimida agar biz sog'lom bolalarni g'olib psixologiyasi bilan tarbiyalamoqchi bo'lsak, o'quvchilarimizga maktab sport musobaqalarining puxta o'ylangan tizimini taklif qilish orqali sport (musobaqalashish) tamoyilini qayta tiklashimiz kerak;

- jismoniy tarbiya, madaniyat, sport va sog'lom turmush-tarzini targ'ib qilish albatta birinchi o'ringa qo'yilishi kerak. Bunda ommaviy jismoniy tarbiyani rivojlantirishga ham, yuqori natijalar sportiga ham, ijtimoiy ahamiyatga ega targ'ibot tadbirlarini o'tkazishga ham e'tibor qaratish zarur.

Jismoniy faollik darajasini oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- barcha aholiga piyoda sayr qilish, velosipedda yurish, shuningdek, motorsiz transportning turli faol turlaridan foydalanish imkoniyatlarini taqdim etish va umumiy xavfsizlikni ta'minlash;

- faol transportda ishga borishni va ish kuni davomida jismoniy faollikni oshirish imkoniyatlaridan foydalanishni rag'batlantiruvchi mehnat va bandlik siyosatini olib borish;

- bolalar bog'chalari, maktablar va oliy o'quv yurtlarida bolalar, o'quvchilar va talabalar o'zlarining bo'sh vaqtlarini faol o'tkazishlari uchun qulay va xavfsiz maydonchalar va xonalar yaratish;

- boshlang'ich va o'rta maktablarda sifatli jismoniy tarbiyani tashkil etish, bu bolalarga butun umri davomida jismoniy faol bo'lib qolishlariga yordam beradigan xulq-atvor modellarini ishlab chiqishga yordam beradi;

- jismoniy tayyorgarligi har qanday darajada bo'lgan har qanday yoshdagi xohlovchilarga jamoat va maktab sport dasturlarida ishtirok etish imkoniyatini berish;

- har bir kishi sportning har xil turlari, raqslar, jismoniy mashqlar va faol dam olish bilan shug'ullanishi mumkin bo'lgan sport va dam olish inshootlarini yaratish;

- muntazam jismoniy faollikni ta'minlash maqsadida tibbiyot xodimlari tomonidan bemorlarga maslahat yordami ko'rsatish va qo'llab-quvvatlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ситак Л.А. Формирование экологической культуры студентов педагогического колледжа во внеклассной работе // диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук/ М., 2004.-182 с.

2. Ярлыкова О.В. Влияние физической культуры на профессиональный рост будущих педагогов.//Профессиональная ориентация, №1, 2015, с. 75–79.

3. Усманходжаев Т.С. и др. Миллий ва ҳаракатли ўйинлар Т. - 2015. 110.

4. Никоноров В.Т., Никоноров Д.В. Обучение подвижным играм учащихся дошкольного возраста: учеб. пособие. Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2014.-181 с.

ONA TILI DARSLARINI 4 K MODEL ASOSIDA TASHKIL ETISH

PARPIYEV Odil Olimovich,
Qo‘qon universiteti
dotsent vazifasini bajaruvchisi
+998996193971
odilparpiyev71@gmail.com

Annotatsiya

Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini 4 k modeli asosida tashkil etish fan o‘qituvchilaridan darslarga ijodiy yondashishni talab qiladi. Shuning uchun ham mazkur maqolada kichik yoshli maktab o‘quvchilarining kommunikativ qobiliyatlarini oshirishda mashg‘ulotlarga konstruktiv va kognitiv yondashuv asosida ijodiy tayyorlangan topshiriqlardan unumli foydalanish haqida so‘z yuritilib, mashqlardan namunalar keltirilgan. Ona tili darslarida differensial yondashuv asosidagi “Juda oson”, “Oson”, “Sal murakkab” darajalardagi mashqlardan foydalanish ijobiy natijalar berishi haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, boshlang‘ich sinf, 4 k modeli, yozma nutq, nutq, gap, konstruktiv, kognitiv, grammatika, matn.

Annotation

Organizing native language lessons in primary grades based on the 4 k model requires subject teachers to take a creative approach to lessons. Therefore, this article discusses the effective use of creatively prepared tasks based on a constructive and cognitive approach to lessons in order to improve the communicative abilities of younger schoolchildren, and provides examples of exercises. It is believed that the use of exercises based on a differential approach at the levels of “Very easy”, “Easy”, “Slightly difficult” in native language lessons gives positive results.

Key words: *native language, primary grade, 4 k model, written speech, speech, sentence, constructive, cognitive, grammar, text.*

Respublikamiz ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan izchil islohotlarning asosiy maqsadi mustaqil fikr yurita oladigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalashdir. Bunga erishishning asosiy yo'li samarali ta'lim-tarbiya berishdir. Bu haqda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev shunday degan: "Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi..." [Mirziyoyev, 2023, 2]. Shunday ekan, so'nggi yillarda boshlang'ich ta'limdagi o'zgarishlar kichik yoshli maktab o'quvchilarini real vaziyatlarda o'z fikrlarini bayon qila olish, hamkorlikda faoliyat yuritish, muammolarni bartaraf etishda kreativ g'oyalardan foydalanish, tanqidiy baholash kabi hayotiy ko'nikmalarga tayyorlashga xizmat qiladi. 2023 – 2024-o'quv yilidan maktablarda amaliy foydalanib kelinayotgan ona tili darsliklari 4 k modeli asosida yaratilgan bo'lib, unda o'rin olgan o'quv materiallari o'quvchilarni kreativ, tanqidiy fikr yuritishga, kommunikativlik sifatlarini oshirib, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Garchi ona tili va o'qish savodxonligi darsliklari uchun hanuzgacha malaka talablari ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining vazifasi 2017-yil 6-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son qarori taqsiqlangan DTSda belgilab berilgan boshlang'ich sinf o'quvchilarining davlat ta'lim standartlriga asoslangan holda fanlarni o'rganishlarini ta'minlash kerak [187-qaror, 2].

4 k modeli asosidagi ta'lim berishning nazariy asoslari D.Goulman [Гоулман Д., 2009, 42], T.Ya.Yarkova [Яркова Т. А., 2016. 223], E.Gaiduchenko [Гайдученко Е., 2016, 145], L.H.Lippman [Lippman L.H., 2015. 36] kabi bir qator taniqli olimlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ularning ilmiy tadqiqotlarida bu modelning tuzilishi, amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqilgan. Tadqiqotchi O.Parpiyev "Boshlang'ich sinflarda 4 k modeli" maqolasida

kollaboratsiya, kommunikativlik, kreativ fikrlash, kritik fikrlash tushunchalarini izohlaydi [Parpiyev O., 2024. 256].

Boshlang'ich ta'lim amaliyotini kuzatar ekanmiz, o'qituvchilarni 4 k modeli haqida nazariy va amaliy bilimlar bilan qurollantirmasdan, ularda dars bosqichlarida amalga oshiriladigan ta'lim topshiriqlari natijalarini oldindan ko'ra bilish qobiliyatlarini rivojlantirmasdan katta natijani kutish qiyin. Chunki ba'zi bir omillar 4 k modelini amaliyotga joriy qilishga to'sqinlik qilmoqda. Shulardan birinchisi natijadorlikni oldindan ko'ra bilmaslik bo'lsa, ikkinchisi axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan samarali foydalana olmaslik hamda 4 K modelini amalda qo'llay olmaslikdir.

Ona tili darslarida 4 k modelini amaliy qo'llashda konstruktiv, kognitiv, integrativ, geymifikatsiya va differensial yondashuvlar asosida "Juda oson", "Oson", "Sal murakkab" darajalarida o'quv topshiriqlari tayyorlash va ta'lim jarayonida qo'llash kutilgan natijani beradi. Buning uchun o'qituvchilar mavjud o'quv materialini chetlab o'tmagan holda yangi o'quv topshiriqlari yarata olishi va undan mohirona foydalana olishi kerak. Jumladan, 3-sinflar uchun "Juda oson" bo'limidagi mashq namunasi. **Topshiriq.** *Rasmni tomosha qiling. Azamat nima uchun xursand? O'rtog'i unga nima deyapti? Hoziroq o'rtog'ingizning qulog'iga zo'r gap ayting, natijada u ham kulsin.*



3-sinf uchun "Oson" bo'limidagi mashq namunasi. "Doktor qabulida" mavzusida rolli o'yin o'ynang.



3-sinf uchun “Sal murakkab” bo‘limidagi mashq namunasi. *Rasmni diqqat bilan kuzating. Bolaning ko‘zlarida nimani ko‘ryapsiz? “Kelajak kashfiyoti” mavzusida kichik hikoya tuzing. Quyidagi so‘zlardan foydalaning: nurli kelajak, kashfiyot, bilim, dunyo, xalqlar, kosmos, robot...*



Konstruktiv mashqlar o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, olingan bilim, ko‘nikmalarni amalda qo‘llay olishga qaratilishi bilan ahamiyatlidir.

Kognitiv yondashuv asosida tayyorlangan o‘quv topshiriqlari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining motivatsiya va qiziqishlarini oshirishga, o‘rganilayotgan bilimni oldingi bilimlari bilan bog‘lay olish, taqqoslashga, o‘zlarining fikrlash jarayonlarini anglashlari va boshqarishlariga yaqindan yordam beradi. Kognitiv yondashuv asosida ishlab chiqiladigan topshiriqlarni 1-jadvalda ifodalashga harakat qildik. Qarang. 1-jadval.

t/r	Mashq va topshiriqlarning turi	Qaysi sinflar uchun mo‘ljallangan?	Mashqlarning qisqacha tavsifi
1	Bilimlarni faollashtirish mashqlari	1-, 2-, 3-, 4-sinflar	Olingan bilimlarni faollashtirish uchun qisqa savollarga tezkor javob berish,

			biror adabiy asar qahramoniga xos xususiyatlarni variantlar ichidan topish, mavzu doirasida rasmni ko‘rish va fikr bildirish yoki videofilm orqali olingan bilimlarni qayta esga olish...
2	Olingan ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va qarorlar qabul qilish mashqlari	1-, 2-, 3-, 4-sinflar	Ona tilidan yangi o‘rgangan so‘zlar yordamida gaplar tuzish, lingvistik tahlillarni amalga oshirish, mavjud fikrlarni turli organayzerlarni to‘ldirish orqali ifodalash.
3	Muammoli vaziyatlar yaratish mashqlari	2-, 3-, 4-sinflar	Ona tili darslari asosida muammoli vaziyatlar yaratiladi, bu muammolarga turlicha yechimlar topish orqali o‘quvchilarda tanqidiy, kreativ mulohazalar rivojlantiriladi.
4	O‘z-o‘zini nazorat qilish mashqlari	1-, 2-, 3-, 4-sinflar	Darslarda “O‘z o‘rniga qo‘y”, “Mosini top”, “Ha – Yo‘q” kabi sarlavhalar ostida qiziqarli topshiriqlarni bajarish taklif etiladi va bajarilgan mashqlar natijalari asosida o‘quvchilar o‘z xatolarini ko‘rib, ularni tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

5	Ijodiy topshiriqli mashqlar	1-, 2-, 3-, 4-sinflar	Rasm asosida yangi rasm loyihasini yozish, tugallanmagan fikrlarni yakunlash, she'rni yakunlash yoki berilgan so'zlar ishtirokida she'r yozish, rolli o'yinlarni bajarish kabi mashq turlari o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini oshiradi.

1-jadval. Kognitiv tamoyilga asoslangan mashqlar

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, boshlang'ich sinf ona tili darslarida 4 k modelini amaliyotga joriy qilish bugungi kun ta'limining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib, u orqali o'quvchilarda XXI asr hayotiy ko'nikmalari shakllantiriladi. Shuni alohida qayd etishimiz zarurki, har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisining dars mashg'ulotlariga puxta tayyorlanishi, 4 k modelini amaliyotga joriy qilish mexanizmlarini ishlab chiqishi ta'lim jarayonining samarali bo'lishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2023-yil 22-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori. <https://lex.uz/docs/-3153714>.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. – М.: АСТ, 2009. – 480 с
4. Яркова Т. А., Черкасова И. И. Формирование гибких навыков у студентов в условиях реализации профессионального стандарта педагога // Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования. Humanitates. – 2016. – Том 2. – № 4. – С. 222–234.
5. Гайдученко Е., Марушев А. Эмоциональный интеллект. – URL: <https://l-a-b-a.com/lecture/show/99>.

6. Lippman L.H., Ryberg R., Carney R., Kristin A. Workforce connections: key “soft skills” that foster youth workforce success: toward a consensus across fields. – Child Trends Publication, 2015. – 56 p.
7. Parpiyev O. Boshlang‘ich sinflarda 4 k modeli. “Yoshlar va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash – mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim omili” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Qo‘qon universiteti. 2024-yil.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIGA IJODIY FAOLIYAT ASOSIDA ERTAK O‘QITISH TEXNOLOGIYASI

MAMIROVA Aynura,
pedagogika fanlari nomzodi
O‘sh davlat universiteti
ajnuramamyrova@gmail.com
Tel:0554121013
ANARBAYEVA Gulnaz,
tarix fanlari nomzodi
O‘sh davlat universiteti
gulnaz_anarbaeva@mail.ru

Abstrakt

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy faoliyatini shakllantirishda xalq og‘zaki ijodi ertaklari alohida ahamiyatga ega. Ertaklar nafaqat qirg‘iz xalq adabiyoti xazinasini, balki boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini har tomonlama kamol toptirishning samarali vositasidir. Ertaklar orqali o‘quvchilarning ijodiy tafakkuri rivojlanadi, asarga qiziqishi ortadi. Bolalarning dunyoqarashini, bilimni rivojlantirishda ertaklarning o‘rni katta. Ushbu maqolada ertak, qirg‘iz xalq ertaklarining janr xususiyatlari haqida nazariy ma’lumotlar berilgan "Eng tez nima?" Ertak matnini o‘rgatish jarayonida ko‘rgazmali mazmundan foydalanish, taxmin qilish, ovoz chiqarib o‘qish, o‘qilgan asarga izoh berish texnologiyalari o‘z aksini topgan.

Maqolada keltirilgan fikrlar boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari va metodistlari, tadqiqotchilar uchun foydali bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf, ertak, xalq og‘zaki ijodi, ijodiy faoliyat, strategiya, ijodiy kompetentsiya.

Annotation

Olk tales from oral traditions play a significant role in shaping the creative activities of primary school students. They are not only a treasure trove of Kyrgyz folk literature but also an effective tool for the comprehensive development of young learners. Through fairy tales, students enhance their creative thinking and develop a greater interest in literary works. Additionally, fairy tales play a crucial role in broadening children’s worldview and understanding of the surrounding world.

This article provides theoretical insights into the genre-specific characteristics of fairy tales and explores the use of visual content, prediction strategies, reading aloud, and writing reviews on literary works in the teaching process of the Kyrgyz folk tale “What Is the Fastest?”.

The ideas presented in the article will be useful for primary school teachers, methodologists, and researchers.

Key words: primary school, fairy tale, folk oral tradition, creative activity, strategy, creative competence.

Жомок – кыргыз оозеки чыгармачылыгында да, жазма профессионал адабиятта да кеңири тараган жанр болуп, ал проза (кара сөз), поэзия (ыр, поэма), драма түрлөрүндө да кездешет. Адабиятчылар жомокторду тематикасына карай болжолдуу түрдө үчкө ажыратат:

Биринчиси – айбанаттар тууралуу жомоктор, аларды тамсилдер деп да атоого болот, б.а., мындай жомоктор көп учурда тамсилдер сыяктуу аллегориялык каармандар аркылуу адамдарды каймана түрүндө беришет.

Экинчиси – кереметтүү-укмуштуу окуялар тууралуу жомоктор. Алардын каармандары бул дүйнөдө жашабаган, реалдуулукта кездешпеген жандыктар (дөө, сыйкырчы, пери, жети баштуу желмогуз, алп кара куш ж.б.) жана буюмдар (учуучу килем, дүйнөнү көрсөтчү күзгү ж.б.) болот да, каармандар бир күнү чөлдө, бир күнү көлдө, бир күнү жер астында, бир күнү асманда

жүрө берет, алар оңойлук менен жеңилбейт, аларды өлтүрүү да мүмкүн эмес, өлгөн кезде да кайра тирилип кете берет ж.б.

Үчүнчүсү – турмуштук жомоктор, алардын каармандары бизге жакын адамдар (хан, кедей бала, дыйкан, койчу, сулуу кыз ж.б.) болуп, сүрөттөгөн окуялары турмуштан эле алынган сыяктанат.

Жомоктор балдардын түшүнүүсүнө жеңил, аны өздөрү окуп, башкаларга чыгармачылык менен көркөмдөп айтып бере алат. Ошондой эле эне тилинин байлыктарын үйрөнүүдө да жомоктор баа жеткис материал болуп саналат. Алар педагогикалык мааниси күчтүү болгондуктан азыркы окуучуларды мекенчилдикке, коркпостукка, гуманизмге тарбиялоодо чоң күчкө ээ.

С.Сакиева «Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери» деп аталган докторлук диссертациясында жомокторду үйрөтүү боюнча мындай пикирин айтат: «Жомоктор дүйнөсү башталгыч класстын балдары үчүн абдан кызыктуу. Жомоктогу каармандардын күчтүүлүгү, оюнун күлүктүгү, апыртмалуулугу баланы башка дүйнөгө жетелейт. Бала жомоктогу каармандай күчтүү, шамдагай, элинин керегине жараган эр азамат, өз элинин акылманы болууну эңсейт, өз каармандарынын кең пейилдигин жактырып, ач көздүгүн, дүйнөкорлугун жек көрүү менен баалайт. Жомокту анализдөөдө баланын ар тараптан ойлонуусу ишке ашат.

Башталгыч класстарда элдик оозеки чыгармаларды үйрөтүү жана окутуу окуу программасында, окуу китебинде өзүнчө бөлүм катары берилип, ага карата чыгармалар окутулуп келүүдө. Башталгыч класстардын окуу программасынын талабына ылайык, окуучулар жомокту фольклордун жанры катары билишет. Адабий окуудагы сунуш кылынган жомоктор бири-биринен композициялык түзүлүшү жагынан айырмаланышат. Ошону менен бирге окуулукта айбанаттар жөнүндөгү, адамдардын турмушун чагылдырган жомоктор сунуш кылынат [1, 46]. Башталгыч класстарда жомокторду окутуу боюнча Б.А.Абдухамитова, С.С.Сакиева, А.Д.Токтомаматов, С.К.Рысбаев, Ж.Р.Шербаева методикалык эмгектерин жазган жана алардын тексттерин

чыгармачылык менен талдоо тууралуу да ойлорун айткан. «Балага жомок окуп берүү, жомок үйрөтүү, талдоо иштеринин натыйжасы – баланын өз жомогун табууга, жаратууга багытталгандыктын бир белгиси. Баланын өзүнүн жомок чыгарууга аракеттенүүсү жана ага жетишүүсү бала менен мугалимдин бүткүл чыгармачыл ишинин натыйжалуу, максаттуу жана да жемиштүү болгонун далилдейт. А бардык эле бала «өз жомогун» жаратууга жетише албайт. Андай сапат таланттуу балдарда гана болуусу, же жомоктун табияты ага өзгөчө таасир эткендигинен гана келип чыгуусу да ыктымал. Ошондуктан, жомок менен иштөөдө мугалимдин чыгармачыл иши төмөндөгүдөй жүрүүсү мүмкүн:

- 1) жомок менен таанышуу сабагы;
- 2) жомокту талдоо сабактары;
- 3) өз жомогун чыгаруу, аны талдоо-талкууло сабактары.

Ушундай сабактардагы иш-аракеттерден кийинки ийгиликтер гана жомок-кеп ишмердүүлүгүнүн туундусу деген тыянакка түздөн-түз алып келмекчи» [2,50].

Ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү менен «өз жомогун» табуу, мугалимдин окуучуга таасир этүүсүнүн башкы максаты болууга тийиш. **Башталгыч класстын 2-классын алсак «Баарынан эмне күлүк?», «Кырк амалдын бири», «Чиркей, чабалекей жана жылан», «Байчечекей» ж.б. жомокторду,** уламыштарды киргизүү менен байыркы мифологиялык көз караш, идея менен азыркы окурманды тарбиялоо максатын көздөйт. **«Баарынан эмне күлүк?»** жомогунда башкы каарман болгон кедейдин акылдуу кызынын үч суроого туура жооп бергендиги: биринчиси – Дүйнөдө эмне таттуу?, экинчиси – Дүйнөдө эмне күлүк?, үчүнчүсү – Дүйнөдө эмне күчтүү? – деген суроолоруна төмөнкүдөй жооп берет. Ханым, биринчи сурооңузга жообум: дүйнөдө – эң таттуу нерсе - тил, тилден таттуу да, тилден ачуу да эч нерсе жок. Экинчи сурооңузга жообум: дүйнөдө эң күлүк нерсе - ой. Ой менен заматта каалаган жериңе барасың да, кайра келесиң. Үчүнчү сурооңузга жообум: дүйнөдө жер күчтүү. Жер баарын көтөрүп турбайбы. Хан

кедейдин акылдуу кызынын жоопторун жактырып, аны уулуна алып берген экен. Жомоктун бүт өзөгү мына ушул үч суроого карата ой жүгүртүүдөн жана акырында кыздын акылдуулугу менен туура жооп берип, женишке жетишкендиги баяндалат. Биздин окуучуларда мына ушундай суроолорго өз жоопторун табып, өз жомокторун жаратышы керек. Андай максат-милдетке жетишүүнүн биринчи жолу – жомоктун текстин үйрөнүү процессинде окуучулардын чыгармачылык компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү.

Биринчи этапта мугалим балдарды өлкөнүн өткөн тарыхы тууралуу жаңы билимдерди алууга мотивация берет, бул темага балдардын кызыгуусун ойготуу абдан маанилүү. Бул максатта алынган видео-тасмалар биринчиден, балдардын психологиялык жаш өзгөчөлүгүнө туура келген, оң кабыл алууга ылайыктуу, экинчи жагынан, изилдөөгө жана талкуулоого стимул берүүчү материал катары колдонулат. Видео-тасмаларды (мультфильм, кино) көрүү балдардын чыгармачылык жөндөмүн, элестөөсүн, образдуу ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүү боюнча иштердин негизи боло алат» Мультипликациялык фильмдерди балдар оюн катары кабыл алышат, анткени аларды талкуулоо процессинде балдар символдордун, каармандардын «жашыруун маанисин», мультфильмдин каармандарынын аракетин түшүнүшү керек, аларда кыргыздын эскирген (архаизмдер, тарыхый) сөздөрүнүн маанисин, азыркы кыргыз тилдин көз карашында түшүндүрүп берүү керек. Мында балдарга класста тарых, адабият, эне тили боюнча алган билимдери жана байыркы тил булактарынын кошумча сунуш кылынган тексттер активдүү жардам берет. Мультфильмдерди көрүү «мугалимдин жардамы менен өнүктүрүүчү чыгармачылык мүнөзгө ээ болуп, кинону кабыл алуунун өнүгүшүнө, эстетикалык маданиятынын калыптанышына, окуучулардын интеллектуалдык өнүгүүсүнө салым кошо алат»

“Баарынан эмне күлүк?” жомогунун негизинде балдардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө карата сабактын технологиясын карап көрөлү. Сабактын жүрүшү:

1.Уюштуруу: Саламдашуу. Жагымдуу маанай каалоо.

Дайым ачык кабагым, дайым даяр сабагым,

Саламатчылык каалаймын, саламатсыңарбы балдарым?

2. Жаны темага божомолдоо жана ырды толуктоо жүргүзүү

1-кадам: Сүйлөмдөрдөгү калтырылган сөздөрдү толуктагыла. Окуучулар слайдда көрсөтүлгөн төмөнкү сүйлөмдөрдү хордук айтуу ыкмасы менен сабактын темасын божомолдошот жана сүйлөмдөрдү толукташат.

Эң ----- эмне? Баарынан эмне ----- ? Дүйнөдө эмне-----?

(тиешелүү сөздөрдү коюшат: таттуу, күлүк, күчтүү)

2-кадам: Жупта иштөө. “Шульте таблицасы” ыкмасы. Окуучулар таблицадагы сандар аркылуу, алфавиттеги тамгалардын катар номерин таап сөз курашат.

3-кадам: Мээ чабуулу: Мугалим окуучуларга проблемалуу кырдаалдарды чечүү үчүн төмөндөгүдөй суроолорду берет:

- Күлүк деген эмне?

- Адамдардын негизги акылдуулугу, күчтүүлүгү эмнеде .

- Темабыздын аталышы “Баарынан эмне күлүк?”. Мында эмнелер жөнүндө сөз болот деп ойлойсуңар?

- Кандай окуялар болушу мүмкүн?

- Акылмандуулук деген эмне?

- Акылмандуулукту билдирген сөздөргө сүйлөм түзгүлө?

“Божомолдоо боюнча иштин ар түрдүү ыкмалары” стратегиясы

4-кадам: Окуучуларга жумушчу барак таркатылат. (1-тиркеме)

Теманын мазмунун түшүндүрүүдөн мурун окуучулар билдирүүлөргө тема боюнча билгендерин жазышат. Андан соң жомоктун текстинин мазмуну менен таанышышат.

3. Жаңы тема: “Баарынан эмне күлүк?”

5-кадам: “Баарынан эмне күлүк?” жомогун көрсөтмөлүү окуйт. 6-кадам: Мугалим текстти окуп бүтүп, окуучуларга төмөндөгүдөй суроолорду берет.

- Бул жомок жөнүндө эмне айта аласыңар?

- Силерге тааныш болбогон жана чечмелеп түшүндүрүүнү керектеген сөздөр кайсылар?

- Хан элине кандай деп жарлык айтыптыр?

- Анын табышмагынын жообун айтуу үчүн кимдер келишти?

- Байдын сулуу кыздарынын жоопторун хан эмне үчүн жактырган жок?

- Кедейдин кызынын жооптору туура экенин эмне менен түшүндүрсө болот? Ойлонуп көргүлөчү?

- Хан эмне үчүн өзү хан болсо да уулуна кедейдин кызын алып берди?

4. Сөздүк жумуш жүргүзүү

7-кадам

1.Күлүк – ылдам деген мааниде

2.Калкымдын – элимдин

3.Теңине албай – тоготпой

4.Куру тон – эч нерсе менен кооздолбогон, жупуну деген маанини түшүндүрөт.

5. Сабакты бышыктоо:

8-кадам: Теманын мазмуну талкууланган соң “Божомолдоо боюнча иштин ар түрдүү ыкмалары” стратегиясынын билдирүүлөрүнө кайра кайрылышат да далилдерди келтиришип, окуганга чейинки жана окугандан кийинки далилдерди салыштырышат.

6. Сабакты жыйынтыктоо:

9-кадам: Топтор боюнча кедей кыздын үч суроого берген жоопторун бөлүп, таап окуп, жооптордун тууралыгын жана кыздын акылдуулугун далилдешет.

7. Баалоо: Өзүн-өзү баалоо баракчасы. (2-тиркеме)

Үйгө тапшырма:

1. Жомоктогу кыздардын мисалында кандай кыз адептүү жана кандай кыз акылдуу болорун сыпаттап жазуу менен кластер түзгүлө.

2. Эссе жазуу. Темасы: **«Мен автор болсом, бул жомокту мындай жыйынтыктайт элем».**

«Чыгармачылык сабак – мугалимдин бүтүндөй окутуу системасы ар кайсыл жагынан чагылышып турган көп кырдуу кристалл. Сабактын планына окуу программасынын структуралык элементтери: мааниси, максаты, милдети, фундаменталуу билим берүү объектилери жана проблемалары, окуучулардын ишмердүүлүгүнүн түрлөрү, болжолдонгон жыйынтыктар, рефлексиянын формалары жана натыйжаларды баалоо сыяктуу нерселер кирет», - деп жазган орус дидакты А. В. Хуторский [3, 81]. Демек, мугалимдин көрсөтө турган күзгүсү – бул чыгармачылык сабак, же сабактын чыгармачылык бөлүгү. Эгер сабактар чыгармачылык менент өткөрүлбөсө, ал жугумдуу, натыйжалуу сабак болбойт.

АДАБИЯТТАР:

1. Сакиева С.С. Башталгыч мектепте адабий окууга үйрөтүүнүн педагогикалык негиздери [Текст]: Пед. илим. докт. диссерт.: 13.00.02./ С.С.Сакиева. – Бишкек, 2013. – 260 б.

2. Шербаева Ж.Р. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган дисс. / Шербаева Ж.Р. – 13.00.02. – Бишкек, 2022. – 150 б.

3. Хуторской А.В. Развитие одаренности школьников: Методика продуктивного обучения: Пособие для учителя [Текст] /А.В.Хуторской. – М.: Владос, 2000. – 81 с.

4. Сайдилканов С. Педагогдун жетишкендиги [Текст] /О.Сейдилканов. – Б.: 2023. – 208 б.

BELBOG‘LI KURASHCHI TALABALARNING TEXNIK-TAKTIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

*Ne‘matullayev Mansurjon Ibodulla o‘g‘li
katta o‘qituvchi
Renessans ta‘lim universiteti,
E-mail:mansuribodullayevich@gmail.com*

Annotatsiya.

Ushbu maqolada malakali belbog‘li kurashchilarning mashg‘ulotlarda texnik tayyorgarlikni rivojlantirish asoslari o‘rganilgan. Maqolada belbog‘li kurashchilarning texnik usullarni ijro eish vaqtida zarur bo‘lgan tezkorlik hamda portlovchi kuch qobiliyatlarining ko‘rsatkichlari aniqlangan hamda malakali belbog‘li kurashchilarning texnik tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha metodik tafsiyalar keltrilgan.

Kalit so‘zlar: *Belbog‘li kurash, sport, jismoniy tarbiya, texnik tayyorgarlik, taktik tayyorgarlik, musobaqa oldi tayyorgarligi, musobaqa jarayoni, portlovchi kuch, tezkorlik.*

Annotation.

This article studies the principles of developing the technical training of skilled belt wrestlers during practice sessions. The article determines the indicators of speed and explosive strength required during the execution of technical techniques by belt wrestlers. Methodological recommendations for enhancing the technical training of skilled belt wrestlers are also provided.

Keywords: *Belt wrestling, sport, physical education, technical training, tactical training, pre-competition preparation, competition process, explosive strength, speed.*

Dolzarbli: *Dunyo miqyosida belbog‘li kurash sport turi davlatlar va sportchilar o‘rtasidagi kuchli raqobat tufayli tez rivojlanmoqda. Jahon belbog‘li kurashida raqobatning kuchayishi, kurashchilarning individual texnik-taktik tayyorgarligini oshirish va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish zaruratini tug‘dirmoqda. Bunday strategiyalar*

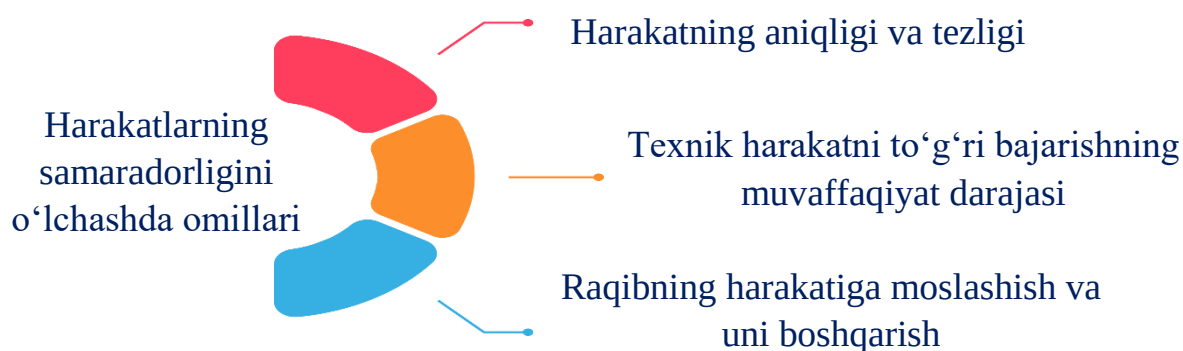
kurashchilarning raqobatbardoshligini oshirishga, ularning texnik va taktika ko'nikmalarini rivojlantirishga, shuningdek jismoniy va psixologik tayyorgarlik darajalarini yuqori darajaga olib chiqishga qaratilgan. Ushbu yondashuvlar jahon arenalarida yuqori natijalarga erishish uchun asosiy omillar sifatida qaralmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4881-son qarori, jahon arenalarida kurash sportini yanada rivojlantirish, kurashchilarning sport natijalarini oshirishni, kurash sport turi bo'yicha zamonaviy metodikalarni ishlab chiqishni nazarda tutadi.

Zamonaviy belbog'li kurashda yuqori natijalarga erishish uchun sportchilarning musobaqa faoliyatini tahlil qilish hamda sportchilarning texnik-taktik tomonlarini o'rganish muhim hisoblanadi. Belbog'li kurashchilarning individual ko'rsatkichlarini tahlil qilish yuqori sport natijalariga erishish uchun metodikalar ishlab chiqishning muhim omillarida biri hisoblanadi. Belbog'li kurashchilarning musobaqa faoliyatida yuqori natijalarga erishish uchun mashg'ulotlarda texnik tayyorgarlikni takomillashtirish muhim hisoblanadi. Kurashchilar yuqori texnik tayyorgarlik orqali musobaqalarda texnik usullarni bajarishning aniqligiga hamda yuqori sport formasiga erishishi mumkin. Ushbu omillar orqali belbog'li kurash musobaqa faoliyatida kurashchilar ko'zlangan natijaga erishishi mumkin.

Belbog'li kurashda texnik harakatlar doimiy ravishda o'zgarib turadigan holatlar va raqibning xatti-harakatlariga qarab rivojlanadi. Shu sababli belbog'li kurashchilarning texnik-taktik tayyorgarligi takomillashtirishda, kurashchilarning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyati va musobaqa davomida raqibning harakatlariga javoban qabul qilgan qarorlarini o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek texnik-taktik tayyorgarlik jarayonida harakatlarning samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Fetisov A.E. texnik harakatlarning samaradorligini o'rganish musobaqada muvaffaqiyatga erishishda muhimdir deb taqidlaydi. Har bir harakatning maqsadi — raqibni o'zgartirish, unga bosim o'tkazish yoki hujumni muvaffaqiyatli amalga oshirishdir. Harakatlarning

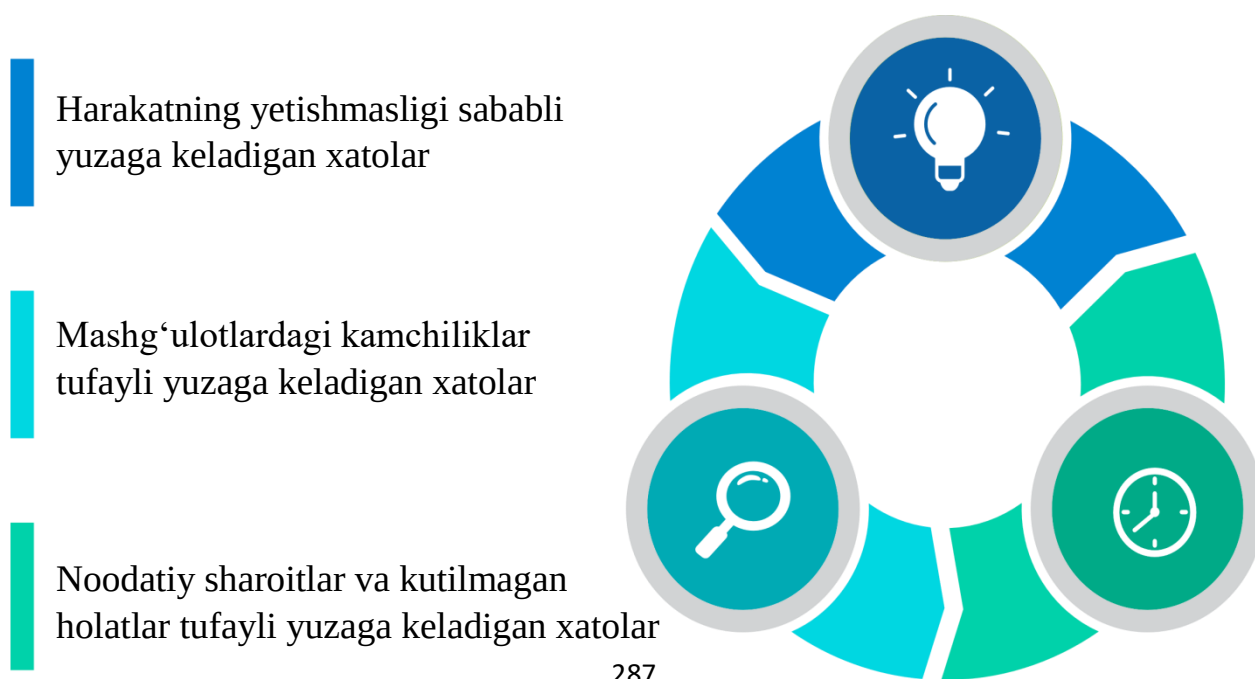


1- Harakatlarning samaradorligini o'lchashda omillari

samaradorligini o'lchashda quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi (1-rasmga qarang):

Shuningdek texnik harakatlarni o'rganish jarayonida sportchining turli individual tomonlarini hamda turli sabablarga ko'ra yuzaga keladigan omillarni aniqlash muhim hisoblanadi.

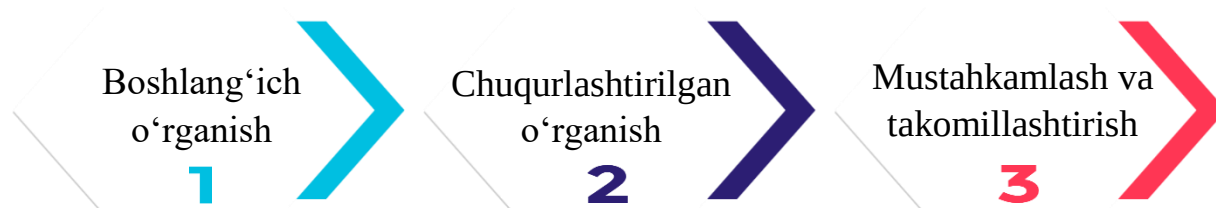
Mirzaqulov Sh.A., Aliev I.B., Kerimov F.A.ning taqidlashicha kurashchining texnik ko'nikmalarini oshirish uchun harakatlar bajarilayotgan paytda yuzaga



2-rasm. Texnik harakatni o'rganish jarayonida yuzaga keladigan xatolar

kelgan xatolarni aniqlash va ularning sabablari aniqlanishi muhimdir. Bunday xatolarni o'z vaqtida bartaraf etish texnik takomillashtirish jarayonining samaradorligi uchun muhim ahamiyatga ega. Harakatni o'rganish jarayonida yuzaga keladigan barcha xatolar quyidagi guruhlarga bo'linadi (2-rasmga qarang).

Shuningdek, belbog'li kurashchi talabalarning texnik harakatlarga o'rgatishda ularning individual qobiliyatlarini o'rganish, hamda mashg'ulotlarda va



3-rasm. Texnik harakatlarga o'rgatish bosqichlari

musobaqalarda bajargan texnik harakatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Butun texnik va taktik bilimlar, ko'nikmalar va malakalar faqat amaliy qo'llanilganda sport ahamiyatiga ega bo'la boshlaydi. Boshlovchi sportchilarda harakatlarni malakaga aylantirish bilan bog'liq bo'lgan texnik tayyorgarlik uzoq va murakkab jarayon hisoblanadi. Harakatlarni malaka holatiga o'tishi, o'zining mustaqil bosqichlariga ega bo'lgan uchta o'quv fazasiga mos ravishda amalga oshiriladi (3-rasmga qarang).

Shuningdek texnik tayyorgarlik bilan birga taktik tayyorgarlikni ham amalga oshirish zarur. Chunki musobaqalarda texnik usullar kombinatsiyasini amalga oshirish hamda raqibning turli hujum harakatlariga qarshi himoya harakatlarini hamda qarshi hujum harakatlarini amalga oshirish zarur. Shu bilan birga, raqiblarning taktik rejasini oldindan anglab yetish va unga mos ravishda

Raqibning zaif tomonlaridan	Kuchlarni to'g'ri taqsimlash	musobaqaga
O'z vaqtida qarshi hujum uyushtirish	Chalg'ituvchi harakatlardan foydalanish	
Turli vaziyatlarda tezkor qaror qabul	Kurash vaqtini samarali boshqarish	tayyorgarlik jarayonini
Kurash sur'atini o'zgartirish va moslashish	Texnik usullarni aniq bajarish	

maqsadli tashkil eta olish ham muhim ahamiyatga ega. Belbog‘li kurashchilarning taktik tayyorgarligini mashg‘ulot jarayonida takomillashtirish o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi va asosiy maqsad sifatida sportchini musobaqaga tayyorlashni ko‘zda tutadi. Taktik tayyorgarlik keng ko‘lamli bilim va ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi (4-rasmga qarang).

Kurash turlarida taktik tayyorgarlikning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, yunon-rum kurashida pozitsion kurash va raqibning balansini yo‘qotish muhim ahamiyatga ega bo‘lsa, erkin kurashda esa tezkorlik va harakatlarning xilma-xilligi ustuvor hisoblanadi. Judo va sambo kabi sport turlarida esa ushlab va tashlash texnikalarini to‘g‘ri qo‘llash, shuningdek, raqibning harakatlarini oldindan taxmin qilish muhimdir.

Xulosa. Hozirgi kunda sport kurashlarining jadal rivojlanishi natijasida kurashchilarning texnik tayyorgarligini optimal tarzda takomillashtirish maqsadga muvofiq. Kurash turlarida, raqobatbardoshlik darajasi va texnikalarning rivojlanishi tufayli, har bir sportchi o‘z texnik ko‘nikmalarini doimiy ravishda yangilash va takomillashtirish zarur. Texnik tayyorgarlikning optimallashtirish orqali sportchilar o‘zlarining kuchli tomonlarini yanada rivojlantirib, raqobatda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshiradilar. Bu jarayon sportchilarga o‘z maqsadlariga erishishda yordam beradi va ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor yaratadi. Shuningdek individuyalizatsiya prinsipini amalga oshirishda sportchilarning turli darajadagi tayyorgarlik darajasi, mashg‘ulot yuklamalariga individual-psixologik va shaxsiy reaksiyalar, sport faoliyatining afzal ko‘riladigan uslubi, jismoniy tayyorgarlik tuzilishi va motivatsiyasi kabi omillar hisobga olinishi kerak. Sportchi tayyorgarligini individuyalizatsiyalash jarayonining mazmuni va strukturalashuvi ong, tafakkur va faoliyatning birlik prinsipiga asoslanadi, bu esa sport amaliyotida optimal tashkil etilgan va rejalashtirilgan mashg‘ulot dasturlari orqali individual yondashuvni qo‘llash zarurligini ta’kidlaydi, bunda yuqori sport natijalariga erishish uchun shart-sharoitlarni yaratadigan vositalar, metodlar va mashg‘ulot shakllari individual ravishda amalga oshiriladi. Belbog‘li kurashchilarni tayyorlash jarayonida texnik-

taktik tayyorgarlik muhim o‘rin tutadi. Taktik tayyorgarlik davomida sportchilar turli usullar kombinatsiyasini, hujum va himoya taktik harakatlarining rejasini ishlab chiqish hamda ushbu rejani bellashuvlarda samarali qo‘llash ko‘nikmalarini takomillashtirishlari lozim. Bu jarayon sportchilarga raqibning harakatlariga moslashish, strategik fikrlashni rivojlantirish va har bir jangda o‘z imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish imkonini beradi. Shu bois, taktik tayyorgarlikni rejalashtirish va amalga oshirish sportchining natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatib, ularni musobaqalarga yuqori darajada tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 4-noyabrdagi “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4881-son qarori.

2. 2024-yil 20-dekabrdagi “Kurash milliy sport turini rivojlantirish va ommalashtirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-450-son [2] qarori

3. А.Таймазов “Индивидуализация технико-тактической подготовки спортсменов высокого класса в современной волной борьбе”, монография, Санкт-петербург – 2017, 132 с.

4. Матвеев Л. П. Общая теория спорта и ее прикладные аспекты: учебник для вузов физической культуры и спорта / Л. П. Матвеев. - 6-е изд. - М.: Спорт, 2019. - 342 с.

5. Bakiyev Z.A. Freestyle wrestling theory and methodology/ Instructional manual. -Tashkent: "Leader Press" publishing house 2011.- p.230-239.

6. Mirzaqulov Sh.A. Yosh belbog‘li kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi. // Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman “Jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlari nazariyasi va uslubiyatining zamonaviy muammolari” II qism. Toshkent 2015. 83-84

7. Artiqov Z.S. Belbog‘li kurashda statik va dinamik kuchlanish davomida muvozanat saqlash funksiyasini shakllantirish metodikasi / Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Avtoreferat., Ch., 2018. – 26 b.

8. Qirg'izboyev M.M. Belbog'li kurashchilarda bo'g'imlararo egiluvchanlikning ustuvorligi va uni ixtisoslashtirilgan tartibda rivojlantirish metodikasi./Ped.fanlari nomzodlik diss.avtoref. T. 2021. – 46 b.

BOLALAR VA O'SMIRLAR ORASIDA KENG TARQALGAN GIGIYENIK MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI

*O'rinova Dilfuza Shukrullayevna assistent
Renessans ta'lim universiteti, Toshkent, O'zbekiston*

orinovadilfuza03@gmail.com

*Elmuratova Rayhona Tirkash qizi
RTU, 7-24 ST guruh 1-kurs talabasi.*

rayxonaelmuratova@gmail.com

Annotatsiya.

Ushbu maqolada bolalar va o'smirlar orasida keng tarqalgan gigiyenik muammolar va ularning salbiy oqibatlari yoritilgan. Shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilmaslik, noto'g'ri ovqatlanish, jismoniy harakatsizlik va zararli odatlarning shakllanishi yosh organizmiga qanday zarar yetkazishi tahlil qilingan. Maqola bolalar salomatligini saqlash va mustahkamlashda gigiyena bilim va ko'nikmalarining ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *bolalar gigiyenasi, o'smirlar salomatligi, shaxsiy gigiyena, gigiyenik muammolar, sog'lom turmush tarzi, ovqatlanish gigiyenasi, ruhiy gigiyena, jismoniy faollik, zararli odatlar, gigiyenik tarbiya, maktab gigiyenasi, ijtimoiy gigiyena,*

Abstract.

This article highlights common hygienic problems among children and adolescents and their negative consequences. It analyzes how failure to follow personal hygiene rules, poor nutrition, physical inactivity, and the development of harmful habits can negatively affect the young body. The article emphasizes the importance of hygiene knowledge and skills in preserving and strengthening children's health.

Keywords: *child hygiene, adolescent health, personal hygiene, hygienic problems, healthy lifestyle, nutritional hygiene, mental hygiene, physical activity, harmful habits, hygiene education, school hygiene, social hygiene.*

Kirish. Gigiyena — inson salomatligini saqlash, kasalliklarning oldini olish va sogʻlom turmush tarzini shakllantirishga xizmat qiladigan muhim omillardan biridir. Ayniqsa, bolalar va oʻsmirlar orasida gigiyenik qoidalarni bilmaslik yoki ularga amal qilmaslik sogʻliq uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu maqolada bolalar va oʻsmirlar orasida uchraydigan gigiyenik muammolar va ularni bartaraf etish yoʻllari koʻrib chiqiladi. Bugungi kunda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish yosh avlodni tarbiyalashda muhim oʻrin tutadi. Ayniqsa, bolalar va oʻsmirlar orasida gigiyena qoidalariga rioya qilmaslik koʻplab salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Bu yoshdagi bolalarning organizmi hali toʻliq shakllanmagan boʻlib, ular turli kasalliklarga nisbatan juda sezuvchan boʻladi. Shu sababli gigiyenik tarbiyani erta bosqichdanoq shakllantirish zarur.

1.Tadqiqotning maqsadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — bolalar va oʻsmirlar orasida eng koʻp uchraydigan gigiyenik muammolarni aniqlash, ularning sogʻliq va rivojlanish jarayoniga taʼsirini tahlil qilish, shuningdek, mavjud muammolarning oldini olish va ularni samarali bartaraf etish yoʻllarini ishlab chiqishdan iborat. Katta yoshdagi aholining sogʻligi salmoqli darajada bolalarning sogʻligi bilan belgilanadi, chunki organizmning normal holatdan chiqishi patologiyalarning koʻpgina koʻrinishlari bolalikda shakllanadi. Bu muammolarning barchasini bolalar va oʻsmirlar gigiyenasi fani oʻrganadi.

Gigiyena — atrofimizdagi olam omillarining inson organizmiga taʼsiri (tabiiy va ijtimoiy)ni oʻrganuvchi va inson sogʻligini saqlash va barqarorlashtirishga qaratilgan, ilmiy asoslangan meʼyorlar va tavsiyalarni ishlab chiqaruvchi fandir. Sogʻliqni saqlash va barqarorlashtirish katta ahamiyatga ega boʻlishiga qaramay, bolalar va oʻsmirlar uchun yetarli emas. Ular uchun eng asosiysi - maqbul rivojlanishdir. Shuning uchun ham bolalar va oʻsmirlar gigiyenasida har bir muhit omili bolaning rivojlanishiga koʻrsatadigan taʼsiriga qarab baholanadi. Taʼlim-

tarbiya gigiyenasiga doir qarashlar birinchi bo'lib xalq tabobati va oilalarida o'z aksini topib boradi.

Professor T.To'ychiyev ta'kidlaganidek: "Gigiyena – bu sog'liqni saqlash fanining boshlanish nuqtasidir. Unga rioya etmaslik sog'liqning izdan chiqishiga olib keladi".Shuningdek, tadqiqot quyidagi yo'nalishlarni ham qamrab oladi: 34(2), 45–53.

1. Shaxsiy gigiyena qoidalariga rioya qilmaslik. Ko'plab bolalar qo'l yuvmaslik, tirnoqlarni o'z vaqtida tozalamaslik, yuz va og'iz gigiyenasiga befarq qarashadi. Bu odatlar gepatit A, parazitlar, ichak yuqumli kasalliklari va teri muammolariga sabab bo'ladi. Sog'liqni Saqlash Tashkilotining (SST) ma'lumotlariga ko'ra, bolalar orasida yuqumli kasalliklarning 60% dan ortig'i gigiyena yetishmovchiligi bilan bog'liq .Gigiyenik bilim va ko'nikmalarning bolalar va o'smirlar sog'lig'ini saqlashdagi o'rnini aniqlash;

2. Ovqatlanish gigiyenasi. Noto'g'ri ovqatlanish, ayniqsa gigiyenik talabga javob bermaydigan mahsulotlardan foydalanish natijasida oshqozon-ichak buzilishlari, o'smirlik semizligi va turli allergiyalar paydo bo'ladi. R. Qodirov fikricha: "Ovqatlanish madaniyati – bu sog'liq madaniyatining birinchi qavatidir" Gigiyena qoidalariga amal qilmaslik natijasida kelib chiqadigan kasalliklar va salbiy oqibatlarni yoritish;

3.Tana va kiyim-kechak gigiyenasi. Yuvilmagan kiyim-kechak, notoza yotoq joyi turli dermatologik kasalliklarning asosiy sababchisidir. Ayniqsa yoz mavsumida gigiyenik qoidalarga amal qilmaslik infeksiyalarning tez tarqalishiga olib keladi. **G'ofurov, U.I.** (2022) [23-30].

4. Jismoniy faollikning pasayish. Texnologik qurilmalarning hayotga kirib kelishi bolalarda harakatsizlikni kuchaytirmoqda. Bu esa ortiqcha vazn, mushak sustligi va umurtqadeformatsiyasiga olib keladi. A. Karimov yozganidek: "Harakat – hayot mezon. Bolalikdagi harakatsizlik, kattalikdagi kasalliklarning ildizidir" [4].

5. Ruhiy gigiyena va zararli odatla. Zamonaviy muhitda bolalar stress, psixologik bosim va noto'g'ri axborot ta'sirida turli yomon odatlarga moyil

bo'lishi mumkin. Chekish, energiya ichimliklariga ruju qo'yish, tungi uyqusizlik gigiyena va salomatlikka jiddiy xavf tug'diradi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotning metodologiyasi kombinatsiyalangan yondashuvga asoslangan bo'lib, tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy uslublar va metodlar qo'llaniladi:

2.Tadqiqot usuli:

Tahliliy-metodologik usul: Bolalar va o'smirlar orasidagi gigiyenik muammolarni tahlil qilish, ularning salbiy oqibatlarini o'rganish, mavjud gigiyenik muammolarni klassifikatsiya qilish uchun tahliliy metodlardan foydalaniladi. Tadqiqotda mavjud adabiyotlar, ilmiy maqolalar va tadqiqotlar asosida umumiy tahlil amalga oshiriladi.

Empirik usul: So'rovlar, intervyular, anketa usullari orqali bolalar, o'smirlar va ularning ota-onalari o'rtasida gigiyena qoidalariga rioya qilish holati o'rganiladi. Shuningdek, maktablarda o'quvchilarning gigiyenik bilimlari va amaliy ko'nikmalari aniqlanadi.

3. Materiallar va manbalar:

Ilmiy adabiyotlar: Gigiyena, pediatriya, salomatlik va psixologiya sohalaridagi ilmiy maqolalar va kitoblardan foydalaniladi. Tadqiqotda bolalar va o'smirlarning gigiyenik muammolariga doir mavjud ilmiy maqolalar va izlanishlar tahlil qilinadi.

Mavjud statistik ma'lumotlar: Sog'liqni saqlash va ta'lim tashkilotlaridan olingan statistik ma'lumotlar, bolalar va o'smirlarning sog'lig'ini baholashga oid raqamli ko'rsatkichlar tadqiqotga qo'shiladi.

4.Ma'lumotlarni yig'ish metodlari:

So'rovnoma: Maktablar va bolalar bog'chalarida o'tkaziladigan so'rovnomalar yordamida bolalar va o'smirlarning shaxsiy gigiyena, ovqatlanish odatlari, jismoniy faollik darajasi va zararli odatlar haqidagi ma'lumotlar yig'iladi.

Intervyu: Ota-onalar va pedagoglar bilan olib boriladigan intervyular orqali bolalar va o'smirlarning gigiyenik madaniyati, ularning gigiyenik ko'nikmalari va bu boradagi to'siqlar o'rganiladi.

Guruhli muhokama: Maktab o'qituvchilari va gigiyena bo'yicha mutaxassislar bilan guruhli muhokama tashkil etilib, gigiyenik ta'lim va tarbiya haqida fikrlar yig'iladi.

5.Tahlil usullari:

Kvalitativ tahlil: So'rovnoma va intervyular orqali olingan ma'lumotlar sifatida tahlil qilinadi. Ularning asosida bolalar va o'smirlarning gigiyena bilimlari, amaliyoti va ularning salomatligiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan tahlil amalga oshiriladi.

Kvantitativ tahlil: Statistik ma'lumotlar yordamida gigiyenik muammolar va ularning salbiy oqibatlarini o'lchash uchun statistik tahlil metodlari qo'llanadi.

Tavsiya va takliflar: Tadqiqot natijalariga asoslanib, bolalar va o'smirlar orasida gigiyenik muammolarni bartaraf etish uchun samarali tavsiyalar ishlab chiqiladi. Ota-onalar, o'qituvchilar va sog'liqni saqlash tashkilotlariga tavsiyalar beriladi.

Tadqiqot natijalariUshbu tadqiqot natijalari bolalar va o'smirlar orasida keng tarqalgan gigiyenik muammolarni va ularning sog'liqqa ta'sirini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Tadqiqotning asosiy natijalari quyidagicha bo'ldi:

1.Shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilishdagi kamchiliklar;Tadqiqotga ko'ra, bolalar va o'smirlarning 45% gacha tish yuvish, qo'l yuvish, badanni tozalash kabi shaxsiy gigiyena qoidalariga to'liq amal qilmaydi. Ayniqsa, maktab yoshidagi bolalar orasida bu holat ko'proq uchraydi. So'rovnomalar natijasida, ko'pchilik bolalar va o'smirlar tish yuvishni faqat ertalab amalga oshirishadi va kechqurun bu jarayonni unutilgan deb hisoblashadi.

2.Ovqatlanish gigiyenasi;Tadqiqotda bolalar va o'smirlarning 30% gacha noto'g'ri ovqatlanish odatlariga ega ekanligi aniqlandi. Xususan, tez tayyorlanadigan oziq-ovqat mahsulotlari (fast food), shakarli ichimliklar va gazli ichimliklar iste'moli yuqori darajada. Bu esa organizmda vitamin va mineral

moddalar yetishmasligi, ortiqcha vazn va boshqa sog'liq muammolariga olib kelmoqda. 34(2), [45–53]

3.Jismoniy faollik va ruhiy gigiyena:Tadqiqotda bolalar va o'smirlarning 40% gacha jismoniy faollikning past darajasi kuzatildi. Ko'plab o'smirlar kompyuter o'yinlari yoki mobil telefonlarga ko'proq vaqt ajratadilar, bu esa jismoniy faoliyatning yetishmasligiga va salbiy ruhiy holatlarning rivojlanishiga olib keladi. Ruhiy gigiyenaga e'tibor kamligi, stress va tashvishlarning ortishi kuzatilmoqda.

Zararli odatlar va ularning tarqalishi: Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'smirlar orasida zararli odatlarning tarqalishi tobora ortib bormoqda. Sigaret chekish, alkogol iste'moli va narkotik moddalarni ishlatish holatlari o'sayotganini ko'rsatdi. So'rovlar va intervyular natijasida, o'smirlarning 15% gacha zararli odatlarga moyil ekanligi ma'lum bo'ldi.

Gigiyenik ta'lim va tarbiya:Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maktablarda gigiyenik ta'limning samaradorligi past bo'lib, ko'plab o'quvchilarga shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarziga oid to'liq ma'lumotlar berilmaydi. Shuningdek, ota-onalar tomonidan bolalarga gigiyenik odatlar o'rgatilishida ham kamchiliklar mavjud. 22(3), [101–107]

Gigiyenik muammolar va sog'liqqa ta'siri:Shaxsiy gigiyena qoidalariga amal qilmaslik, noto'g'ri ovqatlanish va jismoniy harakatsizlik natijasida, bolalar va o'smirlarda ichki organlar kasalliklari, oshqozon-ichak tizimi muammolari, ortiqcha vazn va psixologik muammolar (masalan, depressiya va stress) ko'proq uchraydi. Shuningdek, akne, teri muammolari va burun bitishi kabi kasalliklar ham keng tarqalgan.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalar va o'smirlar orasida gigiyenik muammolarni bartaraf etish uchun o'qituvchilar, ota-onalar va sog'liqni saqlash tashkilotlarining hamkorligi zarur. Gigiyenik madaniyatni shakllantirish, sog'lom ovqatlanish, jismoniy faollik va ruhiy gigiyenaga alohida e'tibor qaratish, shu bilan birga zararli odatlarning oldini olish bo'yicha samarali ta'lim va tarbiya tizimini joriy etish lozim.

Tavsiya etiladigan chora-tadbirlar. Maktablarda gigiyenik ta'limni kengaytirish va muntazam ravishda sog'lom turmush tarziga oid darslar tashkil etish. Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasida hamkorlikni mustahkamlash, bolalarga gigiyenik qoidalar bo'yicha tushuntirish ishlarini olib borish. Sog'lom ovqatlanish va jismoniy faoliyatni rag'batlantirish orqali bolalar va o'smirlar orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Karimov B.S.** (2020). *Bolalar va o'smirlar gigiyenasi*. Toshkent: Sog'liqni saqlash nashriyoti.
2. **Jumaniyozov M.A.** (2019). *O'smirlar salomatligi va gigiyena muammolari*. Tibbiyot akademiyasi nashriyoti.
3. **Shahriyorova D.F., & Ismoilova, S.S.** (2018). *Gigiyena ta'limi va salomatlik*. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
4. **Sattarov E.M., & Nuriddinov, A.P.** (2021). *O'smirlar orasida gigiyenik muammolar va ularning oldini olish usullari*. Journal of Medical Hygiene, 34(2), 45–53.
5. **G'ofurov U.I.** (2022). *Bolalar salomatligini mustahkamlashda gigiyena roli*. Sog'liqni saqlash va gigiyena, 12(4), 23–30.
6. **Jafarov R.X.** (2020). *Sog'lom turmush tarzi: Gigiyena va ovqatlanish*. Tashkent: Foliant nashriyoti.
7. **Khamidov R.A.** (2017). *Psixologik va jismoniy gigiyena: o'smirlar salomatligi muammolari*. Psychology & Health Journal, 22(3), 101–107.
8. **Uzbekistan Health Ministry** (2021). *Children's health and hygiene: National guidelines*. Tashkent: Uzbekistan Ministry of Health.

YOSH SPORTCHILARNI JISMONIY TAYYORLASH JARAYONIDA JAROHATLANISHLARNI OLDINI OLISH VA USLUBIY TAVFSIYALAR

*Xajibayev Jo‘rabek Oybekovich, assistant
Renessans ta’lim universiteti, Toshkent, O‘zbekiston*

Annatatsiya

Mazkur maqola yosh sportchilarni jismoniy tayyorlash jarayonida jarohatlanishlarni oldini olish va ularga uslubiy tavsiyalar berishga qaratildi. Shuningdek yosh sportchilarni jismoniy, texnik, taktik harakatlarini oshirish uchun tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *kuch, mushak, egiluvchanlik, amplituda, jarohatlarni oldini olish, organizm, koordinatsiya, mashg‘ulot.*

Kirish. Jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanadigan mashg‘ulotlarda tashkiliy jihatdan kamchiliklar mavjud bo‘lishi hamda uslubiy xatolarga yo‘l qo‘yilishi oqibatida tayanchharakat apparatining jarohatlanishi hamda organizm funksional tizimlari ishining buzilishi kuzatiladi.

Qanday jismoniy sifat rivojlantirilishidan qat’iy nazar, quyidagi tashkiliy kamchiliklar jarohatlarga sabab bo‘lishi mumkin:

- 1) Mashg‘ulotlarda xulq va xavfsizlik qoidalarining buzilishi;
- 2) Sifatsiz sport kiyimi, inventar va jihozlar;
- 3) Mashg‘ulotlarning noqulay sanitariya-gigienik (yetarlicha yoritilmaganlik; mashq bajarish uchun mo‘ljallangan o‘ta qattiq yoki sirpanchiq qoplamalar; havoning gaz bilan ko‘p ifloslanganligi) hamda metereologik sharoitlari (atrof-muhitning juda past yoki yuqori harorati, o‘ta yuqori namlik va h.k.). Uslubiy xatolar ko‘proq muayyan mashg‘ulotda va mashg‘ulotlar tizimida aynan qaysi jismoniy sifat rivojlantirilayotganligiga bog‘liq bo‘ladi.

Kuch mashqlaridan foydalaniladigan mashg‘ulotlarda yo‘l qo‘yiladigan uslubiy xatolar va jarohatlarning oldini olish bo‘yicha uslubiy tavsiyalar.

Birinchi navbatda, bu turli mushak guruhleri kuchini rivojlantirishda uyg‘unlikning buzilishi va, oqibatda, ular kuchining rivojlanishidagi nomutanosiblik. Tayanch-harakat apparatida nisbatan bo‘sh, yetarlicha mashq

qilinmagan bo'g'inlar aniqlanadi, bu ularning jarohatlanishiga yoki boshqa bo'g'inlarning haddan ziyod yuklanishiga olib keladi.

Oyoq kaftining yetarlicha rivojlanmaganligi uning egiluvchanligini kamaytiradi. Buning oqibatida sakrash mashqlarini bajarish paytida oyoq kaftlariga kelib tushadigan yuklamaning bir qismi boldirning uch boshli mushagiga hamda paylarga to'g'ri keladi. Bu ularning ortiqcha yuklanishi keltirib chiqarishi va ular tuzilishining o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Qorin va gavda mushaklarining yetarlicha rivojlanmaganligi oqibatida qaddi-qomatning buzilishi, umurtqa bel qismining ortiqcha yuklanishi yuzaga kelishi mumkin.

Ohirgisi umurtqalararo to'qimalarning haddan ortiq kompressiyaga sabab bo'lishi va o'z navbatida, beldagi og'riqlar va sonning orqa yuzasi mushaklarining jarohatlanishi bilan kuzatilishi mumkin. Badan qizdirish mashqlarini yaxshilab bajarmay turib, kuch mashqlarini bajarish mushaklar, boylamlar va paylarning cho'zilishi hamda yorilishiga, bo'g'imlarning jarohatlanishiga, yurak-tomir tizimining o'ta zo'riqishiga sabab bo'lishi mumkin. Eng katta va katta vaznga yaqin og'irliklar bilan chuqur o'tirib-turish mashqlarini ortiqcha bajarish menikslar va tizza bo'g'imlari boylamlarining jarohatlanishiga olib keladi. Katta balandlikdan chuqurlikka sakrashlarni ortiqcha bajarish oyoq kafti va tizza bo'g'imlarining jarohatlanishini yuzaga keltiradi.

Umurtqa uchun katta kuch yuklamalarini ortiqcha berish qaddi-qomatning buzilishiga, umurtqalararo disklarning qiyshayishi, qalinlashishi yoki churrasiga (grija) olib kelishi mumkin. Hali yaxshi o'zlashtirilmagan mashqlarda katta og'irliklarni qo'llanilishi (mukammallashmagan mushak koordinatsiyasi), odatda, tayanch-harakat apparatining bo'sh bo'g'imlarining jarohatlanishiga olib keladi. Uzoq vaqt davom etadigan chiranish mashqlari yurak ishida buzilishlarni keltirib chiqaradi, qon tomirlarning kengayishiga, kapillyar qon aylanishining buzilishiga olib keladi.

Jarohatlanishlarni oldini olish bo'yicha uslubiy tavsiyalar. Kuch mashqlari bajariladigan mashg'ulotlar jarayonida jarohatlanishlarni oldini olish uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilish zarur:

1. Kuchni mashq qilishdan oldin badanni yaxshilab qizdirib olish va butun mashg'ulot davomida organizmni issiq saqlab turish lozim.

2. Og'irliklar kattaligini va kuch yuklamalarining umumiy hajmini asta-sekin oshirib borish kerak, ayniqsa, kuch mashqlari bilan shug'ullanishning boshlang'ich bosqichlarida.

3. Har bir mashqdagi og'irlik kattaligini ehtiyotkorlik bilan belgilab olish zarur. Avval uning texnikasini kichik yoki o'rtacha kattaliklar bilan yaxshilab o'zlashtirib olish lozim.

4. Hamma skelet mushaklarini, kuch tayyorgarligining, ayniqsa, boshlang'ich bosqichida, har tomonlama rivojlantirish zarur. Buning uchun har xil dastlabki holatlardan turli-tuman kuch mashqlari qo'llaniladi.

5. Katta bo'lmagan vazndagi og'irliklar bilan kuch mashqlarini bajarish paytida nafasni tutib qolish kerak emas.

6. Umurtqaga tushadigan ortiqcha yuklamalarni oldini olish uchun maxsus og'ir atletika kamaridan foydalanish lozim. Kuch mashqlari orasidagi dam olish tanaffuslarida turnirda, gimnastika halqalarida, gimnastika devorchasida osilib turib, umurtqani yengillashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

7. Umurtqaning jarohatlanishini oldini olish uchun qorin va gavda mushaklarini muntazam mustahkamlab borish zarur.

8. Umurtqaga yuklama tushadigan hamma mashqlarni bajarishda uni imkoni boricha to'g'ri tutib turish lozim.

9. Tizza bo'g'imlari jarohatlanishidan qutilib qolish uchun chuqur o'tirib-turishlarni haddan ziyod qo'llash yaramaydi. Oyoq mushaklari kuchini maxsus trenajorlarda yotgan yoki o'tirgan holatda rivojlantirish mumkin.

10. Mushaklar, boylamlar, paylar yoki bo'g'implarda og'riqlar yoki sanchiqlar sezilgan paytlarda tegishli mashqni bajarishni darhol to'xtatish lozim.

Yosh sportchilarda tezkorlikni rivojlantirishda uslubiy xatolar va jarohatlanishlarni oldini olish bo'yicha uslubiy tavsiyalar. Tezlik mashqlari qo'llaniladigan mashg'ulotlarda umumiy jarohatlanishlar soni 25%dan ko'prog'i mashg'ulotlarning tayyorgarlik qismiga to'g'ri keladi. Bu organizmni asta-sekin

ishga tushirish tizimining buzilganligi, badan qizdirish vositalarining tanlanishidagi xatolar to'g'risida dalolat beradi.

Quyidagilar jarohatlanishga olib kelishi mumkin:

→ Tezlik mashqlarini sovuq ob-havo va sirpanchiq yoki notekis tekislikda bajarish.

→ Mashg'ulot ta'sirlarining yetarlicha har tomonlama emasligi.

→ Tezlik mashqlari hajmining keskin oshib ketishi.

→ Tayanch-harakat apparati ayrim bo'g'imlarining ortiqcha yuklanishi.

→ Tezlik mashqlari texnikasining yetarlicha o'zlashtirilmaganligi.

Jarohatlanishlarni oldini olish bo'yicha uslubiy tavsiyalar. Tezlik mashqlarini bajarishdan oldin badan qizdirishni puxta amalga oshirish lozim. Bunda shunday mashqlarni qo'llash kerakki, ular ham shakli, ham mazmuniga ko'ra mashg'ulotdagi mashqlarga o'xshash bo'lishi zarur. Tayyorgarlik mashqlarining bajarilish shiddatini asta-sekin oshirib borish maqsadga muvofiqdir. Ta'kidlash joizki, aynan sifatli badan qizdirish jarohatlanishlarni oldini olish va tezlik mashqlarida yuqori natijalarga erishishning muhim shart-sharoiti hisoblanadi. Tayanch-harakat apparatini rivojlantirishga yo'naltirilgan har tomonlama jismoniy tayyorgarlik jarohatlanishlarni oldini olish asosi hisoblanadi.

Tezlik sifatlarini rivojlantirishning boshlang'ich bosqichlarida uning bo'sh bo'g'inlarini mustahkamlashga e'tibor qaratiladi. Tezlik mashqlarini toliqqan vaziyatlarda bajarib bo'lmaydi, chunki mushak ishi koordinatsiyasining buzilishi jarohatlanishga olib kelishi mumkin. Mushaklarda og'riq yoki tortishish paydo bo'lgan hollarda mashqlarni to'xtatish zarur, chunki bu mushaklarda ularning tuzilishidagi o'zgarishlar hamda ular inervatsiyasining buzilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunday holatda tezlik mashqlarini bajarishni davom ettirish jarohatlanishga olib keladi. Sovuq ob-havoda issiq va shamoldan himoya qiluvchi kiyim-kechak zarur.

Chidamlilikni rivojlantirishda tayanch-harakat apparatining jarohatlanishi, organizm funksional tizimlarining zo'riqishini oldini olish

bo'yicha tavsiyalar. Katta yuklamalarni bajarish paytida oyoq kafti tayanch-harakat apparatining eng shikastlanadigan bo'g'ini hisoblanadi. Oyoq kaftining boylamlari va mushaklari zo'riqadi, o'zining funksional xususiyatlarini yo'qotadi va oqibatda, yassi oyoqlik rivojlanadi. Bunday salbiy holatni bartaraf etish uchun, birinchidan, mashg'ulot yuklamalarining hajmi va shiddatini asta-sekin oshirib borish, ikkinchidan, mashg'ulotlarga oyoq kafti mushaklarini lokal rivojlantirish bo'yicha mashqlarni muntazam kiritib turish zarur. Chidamlilikni rivojlantirish uchun mashqlar organizmning vegetativ tizimlari ishining takomillashishiga hamda ularning mustahkamlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Agar mashg'ulot yuklamalari sportchining individual xususiyatlariga javob bermasa, unda ular ba'zi organlarning yomon ishlashiga va hatto, ulardagi patologik o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Eng zaif bo'g'in - bu yurak-tomir tizimidir. Shiddatli tayyorgarlik, o'rtacha shiddatda uzoq vaqt davom etadigan ish yurakning devorlari qalin holda va chap qorinchaning nisbatan kichik bo'shliq bilan shakllanishiga yordam beradi. Bunday yurak katta haydovchi kuchga ega bo'ladi, lekin urish hajmi nisbatan kam bo'ladi.

Yuqori shiddatli mashg'ulot yuklamalarini yetarlicha tayyorgarlikka ega bo'lmagan sportchilar bilan ishlashda vaqtidan oldin qo'llash yurakning o'ta zo'riqishini keltirib chiqaradi va arteriyalar devorchalari qattiqligining ortishiga sabab bo'ladi, bu o'z navbatida, shox tomirlardan qon oqishining kuchayishiga to'sqinlik qiladi hamda yurak ishini qiyinlashtiradi. Bunday salbiy holatlarning oldini olish uchun avval o'rtacha shiddatdagi (YuQT daqiqasiga 120 zarba) mashqlarni bajarish zarur (uzluksiz standartlashtirilgan mashqlar uskubi yordamida). Keyinchalik uzluksiz variativ-oraliqli mashqlar uslublarini qo'llashga o'tish mumkin.

O'rtacha shiddatdagi davomli mashqning qo'llanilishi yurak-tomir, nafas olish va organizm boshqa tizimlari ishining quvvati va tejamkorligining o'sishiga yordam beradi. Bunda yurakning funksional imkoniyatlari ancha yaxshilanadi, miokard distrofiyasining ehtimoli ancha kamayadi va periferik tomir reaksiyalarining shakllanishi hamda yuklama olayotgan mushaklarda qon

oqishining yaxshilanishi uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Biroq shuni yodda tutish lozimki, bir xil hajmdagi mashg'ulot yuklamalari, hattoki kichik shiddatda ham, MAT faoliyati salbiy ta'sir qiladi, bu qon aylanish tizimi boshqarilishining buzilishiga va, oqibatda, uning faoliyatining buzilishiga olib kelishi mumkin. Bu buzilishlarni oldini olish uchun mashg'ulotlarni har xil tashkil qilish, mashg'ulotlarni go'zal manzarali joylarda o'tkazish, mashg'ulot trassalarini o'zgartirish, o'yin mashg'uloti uslubini qo'llash zarur. Yana shuni esda tutish kerakki, betob holatda katta mashg'ulot yuklamalarini bajarish sog'liq uchun juda xavfli.

Kuch va chidamlilikni rivojlantirish bo'yicha katta yuklamalar olgandan so'ng toliqqan sharoitda silatanish va keskin egiluvchan harakatlarni bajarish maqsadga muvofiq emas. Bunday yuklamalardan keyin mushaklararo koordinatsiya va mushaklarning egiluvchanligi yomonlashadi, bu mashg'ulotlar samarasini pasaytiradi hamda shikastlanishga olib kelishi mumkin.

Mashqlar orasidagi passiv dam olish oraliqlarining juda uzoq bo'lishi (8-10 daqiqadan ko'proq) tayanch-harakat apparatining bukiluvchan to'qimalari cho'ziluvchanligining ancha yomonlashishiga olib keladi, bu ularning shikastlanishiga ham sabab bo'lishi mumkin. Egiluvchanlikni rivojlantirishda bo'g'imlarning jarohatlanishi sabablari - ularni o'rab turgan mushaklar kuchining yetarlicha rivojlanmaganligi, boylamlar va bo'g'im haltachalarining yetarlicha mustahkam emasligidir. Shuning uchun jismonan yetarlicha tayyorgarlikka ega bo'lmagan kishilar bilan ishlash paytida egiluvchanlikni tayanch-harakat apparatini har tomonlama mustahkamlashga qaratilgan kuch mashqlari bilan birga rivojlantirish zarur.

Koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishdagi uslubiy xatolar Koordinatsion qobiliyatlar boshqa harakat sifatlari bilan uzviy bog'liqlikda namoyon bo'lishi tufayli, harakat sifatlarini rivojlantirish uslubidagi hamda uni tashkil qilishdagi yuqorida aytib o'tilgan deyarli hamma kamchiliklar koordinatsion sifatlarni rivojlantirishda ham jarohat olish sababiga aylanishi mumkin. Shunga qaramasdan, mukammal bo'lmagan mushaklararo koordinatsiya sifatlarni rivojlantirishda paylar

va mushak tolalarining cho‘zilishiga hamda yorilishiga asosiy sabab bo‘lishi mumkin.

Koordinatsiyani rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni bajarish oldidan mashg‘ulotdagi mashqlarga ham shaklan, ham mazmunan o‘xshash bo‘lgan mashqlarni qo‘llagan holda badan qizdirishni puxta o‘tkazish lozim. Mashqlarning bajarilish tezligini, ularning amplitudasini va koordinatsion murakkabligini har bir mashg‘ulotda ham o‘zaro yaqin mashg‘ulotlar tizimida asta-sekin oshirib borish zarur. Qo‘shimcha og‘irliklar qo‘llaniladigan mashqlarni bajarish paytida ularning kattaliklarini o‘quvchilarning individual imkoniyatlari bilan moslashtirish kerak. Yetarli darajada o‘zlashtirilmagan mashqlarni katta shiddat bilan o‘yin va musobaqa uslublaridan foydalangan holda, toliqqan sharoitda bajarib bo‘lmaydi. Tashqi muhit sharoitlari noqulay bo‘lgan (sirpanchiq, yomon yoritilgan, tashqi qo‘zg‘altiruvchilar juda ham chalg‘itayotgan) vaziyatlarda mashg‘ulotlarga murakkab koordinatsiyali mashqlarni kiritish mumkin emas. Shunday qilib, jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanishda yomon tashkillashtirilgan va rejalashtirilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar organizmiga zarar keltirishi mumkin. Bu sodir bo‘lmasligi uchun o‘quvchilar tarkibi xususiyatlarini hamda u yoki bu jismoniy sifatning o‘ziga xos maxsus rivojlantirilishini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni oldindan oqilona rejalashtirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Arslonov Sh.A. Dzyudo. O‘quv qo‘llanma. Toshkent – 2020.
2. Ilov A.N., Bagdasarov A.Yu., Arslonov Sh.A. Dzyudo nazariyasi va uslubi. – T., 2012.
3. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubi. Darslik. – T., 2007.
4. Nurshin J.M., Salomov R.S., Kerimov F.A. O‘zbekcha milliy sport kurashi. – T. 1993.

РОСТ И РАЗВИТИЕ ОРГАНИЗМА УЧ НЕДОНОШЕННЫХ ДЕТЕЙ

Yakubova Nargiza Rustamovna, assistant
Renessans ta'lim universiteti, O'zbekiston, Toshkent

Аннотация

Статья посвящена вопросам роста и развития недоношенных детей, рассмотрены особенности их физиологического и психоэмоционального развития. Особое внимание уделяется проблемам, с которыми сталкиваются недоношенные дети в первые месяцы жизни, а также методам коррекции и поддержки их роста и развития. Анализируются риски, с которыми могут столкнуться такие дети, и предлагаются эффективные стратегии помощи, включая раннее вмешательство, грудное вскармливание и психологическую поддержку для детей и их семей. Статья ориентирована на родителей, специалистов в области педиатрии и неонатологии, а также всех, кто интересуется развитием недоношенных детей.

Ключевые слова: недоношенные дети, ранние вмешательства, рост и развитие, психоэмоциональное развитие, грудное вскармливание, неонатология, психологическая поддержка, догоняющий рост, медицинская помощь, преждевременные роды, риски недоношенности, раннее развитие, неврологическое развитие, семейная поддержка, выхаживание недоношенных детей

Abstract

The article is devoted to the growth and development of premature infants, the features of their physiological and psycho-emotional development are considered. Particular attention is paid to the problems faced by premature babies in the first months of life, as well as methods of correcting and supporting their growth and development. The risks these children may face are analysed and effective care strategies are proposed, including early intervention, breastfeeding and psychological support for children and their families. The article is aimed at

parents, specialists in the field of pediatrics and neonatology, as well as everyone who is interested in the development of premature babies.

Key words: *premature infants, early interventions, growth and development, psycho-emotional development, breastfeeding, neonatology, psychological support, catch-up growth, medical care, premature birth, risks of prematurity, early development, neurological development, family support, nursing of premature babies*

ВВЕДЕНИЕ. Каждый ребёнок приходит в этот мир по-своему. Кто-то — точно в срок, кто-то — чуть раньше. Но когда речь идёт о недоношенных детях, мы сталкиваемся с особенной темой. Эти малыши появляются на свет слишком рано, когда их организм ещё не готов к самостоятельной жизни вне маминого живота. С этого момента начинается долгий, сложный, но в то же время невероятный путь роста и развития. Недоношенность — это не приговор, а возможность показать, как современная медицинская наука и поддержка семьи могут вернуть ребёнку шанс на полноценную жизнь. В этой статье рассматриваются основные аспекты роста и развития недоношенных детей, начиная с первых дней жизни и заканчивая долгожданным «догоняющим» ростом и психоэмоциональной адаптацией.

Кто такие недоношенные дети? Слово «недоношенный» порой звучит пугающе, ставя клеймо: слабый, уязвимый, требующий особого подхода. Однако это всего лишь медицинский термин, обозначающий ребёнка, родившегося раньше срока — до 37-й недели беременности. За этим словом скрывается целый спектр историй, диагнозов и особенностей, которые важны для правильной оценки развития таких детей.

Недоношенность бывает разных степеней: Умеренная — 32–36 недель; Глубокая — 28–31 неделя; Крайняя — менее 28 недель. Каждый недоношенный ребёнок — это индивидуальная история. И хотя причины преждевременных родов могут быть разными, для всех таких малышей путь к здоровью будет долгим и сложным. Особенности роста у недоношенных детей Когда ребёнок рождается раньше срока, его органы и системы ещё не

дозрели. Это может создавать определённые трудности в первые месяцы жизни. Рост и набор массы тела у недоношенных малышей — важные показатели, по которым оценивается их развитие. Сначала малыш может не прибавлять в весе или даже потерять несколько граммов. Однако вскоре начинается так называемый «период догоняющего роста», когда организм наверстывает упущенное. Важно помнить, что темпы роста таких детей могут отличаться от темпов у доношенных малышей.

Обычно это:

Прибавка в весе — 15–20 г в сутки;

Рост тела — 1–2 см в месяц.

Ребёнок развивается по индивидуальному графику, и, несмотря на отставание на ранних этапах, большинство детей позже догоняют сверстников. [3.1]

Развитие органов и систем. Когда малыш рождается преждевременно, его органы и системы ещё не до конца готовы к самостоятельной работе. Это может создавать проблемы в функционировании различных систем организма:

Нервная система: Недоношенные дети могут сталкиваться с проблемами в контроле движений и координации, а также быть подвержены риску неврологических расстройств. **Лёгкие:** Многие недоношенные дети не могут дышать самостоятельно сразу после рождения и нуждаются в специальной поддержке дыхания, пока лёгкие не «дозреют». **Пищеварительная система:** У недоношенных детей может быть недостаточно развита способность к перевариванию пищи, что требует кормления через зонд в первые месяцы жизни. **Иммунная система:** Малыши, родившиеся раньше срока, обладают ослабленным иммунитетом и часто подвержены инфекциям. Тем не менее, с помощью современных технологий и правильного ухода, большинство недоношенных детей успешно догоняют своих сверстников по физическому развитию. **Риски и возможные отклонения** Преждевременные роды всегда сопряжены с риском осложнений. В течение первого года жизни

недоношенные дети могут столкнуться с рядом проблем: Бронхолёгочная дисплазия (заболевание лёгких); Перивентрикулярная лейкомаляция (повреждение мозга); Ретинопатия недоношенных (заболевания глаз); Некротизирующий энтероколит (болезнь кишечника). Кроме того, недоношенные дети могут отставать в психомоторном развитии: позже начинают держать голову, сидеть, ползать и говорить. Тем не менее, эти отклонения не являются неизбежными. Прогнозы зависят от степени недоношенности, уровня медицинского обслуживания и поддержки родителей. С помощью своевременной коррекции многие дети успешно преодолевают возникающие трудности. Поддержка и коррекция развития для того чтобы недоношенный ребёнок успешно развивался, ему необходима не только медицинская помощь, но и психологическая и педагогическая поддержка. Врачи, педиатры, неврологи, логопеды и физиотерапевты составляют мультидисциплинарную команду, которая следит за развитием малыша.

Основные аспекты поддержки: Раннее вмешательство: программы, направленные на улучшение психоэмоционального и физического развития. Грудное вскармливание: оно не только даёт питание, но и укрепляет иммунную систему. Психологическая помощь: важно поддерживать не только малыша, но и родителей, поскольку первые месяцы жизни могут быть эмоционально трудными для всей семьи. [1.1]

Результаты. Эмоциональное развитие недоношенных детей может идти с задержкой. Эти дети часто требуют дополнительной психологической поддержки, так как первые месяцы их жизни проходят в условиях стресса — инкубаторы, медицинские процедуры, постоянные наблюдения. Ключевым фактором в психоэмоциональном развитии является контакт с родителями. Тепло, внимание, общение и объятия помогают ребёнку почувствовать себя в безопасности, сформировать привязанность и развить здоровые эмоциональные реакции. [1.2]

Истории реальных детей:

Миша, 28 недель, 980 граммов Мишу достали из маминого живота экстренно — начались преждевременные роды, шансов было немного. Он был меньше бутылки с водой и умещался на ладони. Врачи сразу предупредили: «Будет трудно. Но будем бороться». Первые месяцы прошли в реанимации. Миша не дышал сам, не ел, не двигался. А потом — вдох. Первый. Слабый крик. Первые граммы веса. Первая улыбка. Родители вели дневник, где каждое событие — будто маленькая победа. Сегодня Мише 6 лет. Он бегает, рисует динозавров, задаёт тысячу вопросов в минуту и собирается стать врачом.

Лера, 32 недели, 1,4 кг Лера родилась тихо. Без крика. Просто лежала и смотрела своими огромными глазами. Врачи говорили: «Подождём. Посмотрим». И родители ждали. Папа читал сказки сквозь стекло инкубатора, мама пела колыбельные. Лера отставала в развитии почти до двух лет. Позже начала говорить, плохо координировала движения, боялась громких звуков. Но её семья не сдалась. Реабилитация, логопеды, музыка, арт-терапия. Сегодня Лера — одна из лучших учениц в классе. А недавно она сыграла главную роль в школьной постановке «Маленького принца».

Тимур, 25 недель, 730 граммов, Тимур родился настолько рано, что врачи сомневались: сможет ли он вообще жить. Были судороги, остановки дыхания, сепсис. Мама не видела его первые три дня — он был в состоянии комы. Но она пришла, взяла его за пальчик и сказала: «Ты справишься». Он выжил. И всё начал с нуля. Сейчас Тимур проходит коррекционные занятия, немного отстаёт в речи, но уже читает по слогам и собирает конструкторы лучше всех в группе. А его мама теперь — волонтер в отделении неонатологии. Миша, Лера, Тимур — все они прошли сложный путь. Рождение преждевременно не стало для них приговором, а наоборот — дало возможность превзойти ожидания и стать здоровыми, счастливыми детьми. Эти истории показывают, что с правильной медицинской помощью, любовью и поддержкой малыши могут не только догнать своих сверстников, но и добиться больших успехов.

Заключение. Преждевременные роды — это вызов, но это также шанс для медицины и общества доказать, что с каждым годом такие дети могут расти здоровыми и успешными. Важно не только выхаживание, но и поддержка на протяжении всего пути — от первых шагов до взросления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зиновьева, В.А. и др. (2019). Раннее вмешательство и коррекция развития недоношенных детей. Москва: Научный мир.
2. Петрова, Т.И. (2020). Недоношенные дети: диагностика и лечение. Санкт-Петербург: Медицина.
3. Смирнова, Е.В., Кузнецова, С.П. (2018). Роль семейной поддержки в развитии недоношенных детей. Журнал педиатрии, 67(4), 45-50.
4. Чиркова, М.А., Баринова, Л.М. (2021). Психоэмоциональное развитие недоношенных детей. Психология развития, 29(3), 34-39.
5. Ракова, О.Ю. и др. (2022). Современные методы выхаживания недоношенных детей в условиях неонатологии. Журнал неонатологии, 58(5), 14-18.

**PSIXOLOGIYA FANIDA O'SGIRLARNING SHAXSIY
AVTONOMIYASINI TUSHUNISH
К ВОПРОСУ ПОНИМАНИЯ ЛИЧНОСТНОЙ АВТОНОМИИ
ПОДРОСТКОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ
TO THE QUESTION OF UNDERSTANDING THE PERSONAL
AUTONOMY OF ADOLESCENTS IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE**

*АБРАМОВА Ирина –
Магистрант,
УПНК «Международный университет Кыргызстана»,
Irinabramova84@mail.ru
МУРАТАЛИЕВА Надежда Хамидовна -
научный руководитель, к.п.н., доцент,
УПНК «Международный университет Кыргызстана»*

Annotatsiya

Maqolada shaxsiy avtonomiya tushunchasining rivojlanish tarixi ko'rib chiqiladi. Shaxsiy avtonomiya ta'rifi bo'yicha tadqiqotlar tarixi. Maqolada turli ilmiy psixologlar nuqtai nazaridan shaxsiy avtonomiya muammosi haqidagi qarashlar qisqacha ko'rib chiqiladi. Shaxsiy avtonomiya erkinlik va mas'uliyatning kombinatsiyasi ekanligi ko'rsatilgan, shaxsiy avtonomiyaning asosi esa shaxsning psixologik makonining suverenitetidir.

Kalit so'zlar: avtonomiya, shaxsiy avtonomiya, tashabbus, individuallashtirish, mustaqillik, emansipatsiya, o'z-o'zini tartibga solish.

Аннотация

В статье рассматривается история развития понятия «личностная автономия». История исследования определения автономии личности. В статье дается краткий обзор взглядов на проблему автономии личности с точки зрения различных научных психологов. Показано, что личностная автономия представляет собой сочетание свободы и ответственности, при этом основой личностной автономии является суверенность психологического пространства личности.

Ключевые слова: Автономия, автономность личности, инициативность, индивидуализация, самостоятельность, эмансипация, саморегуляция.

Annotations

The article considers the history of the development of the concept of "personal autonomy". The history of the research of the definition of personal autonomy. The article gives a brief overview on the problems of personal autonomy from the point of view of various scientific psychologists. It is shown that personal autonomy is a combination of freedom and responsibility, while the basis of personal autonomy is the sovereignty of the psychological space of the individual

Key words: Autonomy, personality autonomy, initiative, individualization, independence, emancipation, self-regulation.

На сегодняшний день в Кыргызстане большое внимание оказывают внедрению изменений законов по правам и защите детей: в Кодексе о детях КР, Конвенции ООН о правах ребенка, Семейном кодексе КР, Конституции КР. Каждый из документов резюмирует, что у ребенка есть права на семью, защиту и образование. Если говорить о духовных составляющих, то ребенок, как и взрослый человек, имеет право на развитие, уважение, а также: на общение с родственниками; на защиту своих прав и интересов, в том числе от злоупотреблений со стороны родителей; на собственное мнение.

Социальное общество постоянно выдвигает новые требования к личности- быть как независимым, имеющим возможность осуществлять свободный выбор, способность к постановке целей, уверенность в себе. Актуальность данного изучения развития автономии личности, в наши дни, обозначается изменениями в системе ценностей современного общества. Инициативность, индивидуализация, самостоятельность приобретает все больший вес среди подростков, в современной культуре и обществе.

Рассматривая проблему автономии личности, в наши дни, обозначается изменениями в системе ценностей современного общества. Инициативность, индивидуализация, самостоятельность приобретает все больший вес среди подростков, в современной культуре и обществе.

Проблема автономии личности в подростковом возрасте- достаточно актуальна к обсуждению и мало изучена в современной психологии. Значение развития личностной автономии у подростков трудно переоценить. Сепарация подростков от родителей является одной из самых важных задач развития и достижения в подростковом возрасте. Присвоение социокультурных норм, личностное становление, самосознание и самоопределение тесно связано со становлением личности и развитием автономии.

По данной проблеме поднимались вопросы. Начало исследования личностной автономии было положено философами Б.Спинозой, Г.Гегелем, И.Кантом, И.Фихте. Их работы были посвящены свободе воли. Мыслители

обозначали свое внимание на том, что для человека, стремящегося к автономии, важны познание, мышление, рефлексия, нравственность и деятельность. Эти идеи также прослеживаются у представителей русской философии (В.Соловьева, Н.А.Бердяева, С.А.Левицкого) и в философии экзистенциализма (Ж.П. Сартр, К.Ясперс, А.Камю).

Изучая философскую традицию учеными дальнего и ближнего зарубежья, автономность личности стала одним из главных предметов изучения психологии. Определение автономности можно найти в трудах многих психологов. Например в теории Льва Выготского [1], автономия личности , особенно в контексте подросткового возраста, рассматривается через призму социального взаимодействия и культурного контекста. Выготский подчеркивает, что развитие личности происходит в процессе общения и взаимодействия с окружающими, что имеет важное значение для формирования автономии. Ключевые аспекты автономии личности подростка в теории Выготского включают: Социальное взаимодействие: Выготский утверждает, что обучение и развитие происходят в контексте социальных отношений. Подростки, взаимодействуя с взрослыми и сверстниками, формируют свои представления о мире и о себе, что способствует развитию их автономии. Зона ближайшего развития: Концепция зоны ближайшего развития (ЗБР) подчеркивает, что подростки могут достигать более высокого уровня автономии, когда они получают поддержку и руководство от более опытных людей. Это взаимодействие помогает им развивать навыки саморегуляции и критического мышления. Культурные инструменты: Выготский акцентирует внимание на роли культурных инструментов (язык, символы, знаки) в процессе обучения. Подростки, осваивая эти инструменты, становятся более независимыми в своих мыслях и действиях, что способствует их автономии. Идентичность и самосознание: В подростковом возрасте происходит активный процесс формирования идентичности. Выготский подчеркивает, что через социальное взаимодействие подростки начинают осознавать свои ценности, цели и

стремления, что является важным аспектом их автономии. Таким образом, в теории Выготского автономия личности подростка формируется через социальное взаимодействие, поддержку со стороны окружающих и освоение культурных инструментов, что позволяет им развивать самостоятельность и критическое мышление.

В трудах Дмитрия Эльконина автономия личности подростков рассматривается в контексте его теории развития личности и психологии образования. [2, с.145]. Эльконин, как и Выготский, акцентирует внимание на значении социального взаимодействия и культурного контекста в процессе формирования личности. Эльконин подчеркивает, что личность формируется через активную деятельность, в которой участвуют подростки. Он рассматривает, как различные виды деятельности (учебная, игровая, социальная) способствуют развитию автономии и самосознания. В своих исследованиях Эльконин акцентирует внимание на роли игры в жизни подростков. Игра позволяет им экспериментировать с различными ролями и идентичностями, что способствует формированию их автономии и самосознания. Нельзя оставить без внимания и тот аспект где, Эльконин исследует, как взаимодействие с ровесниками и взрослыми влияет на формирование идентичности подростков. Он подчеркивает, что через социальные отношения подростки начинают осознавать свои ценности и цели, что является важным аспектом их автономии. Важную часть в его трудах занимает исследование подросткового возраста, Эльконин уделяет внимание особенностям переходного возраста, когда подростки начинают стремиться к независимости и автономии. Он рассматривает, как этот процесс связан с изменениями в их социальных отношениях и внутреннем мире. Эльконин также акцентирует внимание на том, как культурные и социальные контексты влияют на развитие автономии личности. Он исследует, как различные культурные практики и традиции могут поддерживать или ограничивать автономию подростков.

Сергей Леонидович Рубинштейн рассматривал развитие автономии личности в контексте его общей теории психологии, где он акцентирует внимание на взаимосвязи между личностью, деятельностью и окружающей средой. [3, с.49] Существует ряд ключевых аспектов, связанных с автономией личности в его работах, где он подчеркивает, что личность формируется и развивается через активную деятельность. Он рассматривает, как различные виды деятельности (учебная, трудовая, игровая) способствуют формированию автономии и самосознания личности. В свою очередь Рубинштейн акцентирует внимание и на том, как социальные условия и культурные контексты влияют на развитие личности. Он исследует, как взаимодействие с окружающими и условия жизни способствуют или, наоборот, ограничивают автономию. Рубинштейн рассматривает личность как целостное образование, где автономия является важным аспектом. Он подчеркивает, что автономия личности включает в себя не только независимость в действиях, но и способность к саморегуляции и самосознанию. Без внимания не остается и тот факт, что автономия личности не может быть рассмотрена вне контекста окружающей среды. Он исследует, как различные факторы (социальные, культурные, экономические) влияют на формирование автономии. Развитие в процессе общения – это как важность общения и взаимодействия с другими людьми в процессе формирования автономии, как подчеркивает Рубинштейн. Он рассматривает, как социальные связи и отношения влияют на развитие самосознания и независимости.

При изучении учеными и психологами нашего времени (Т.В.Божович, Д.А. Леонтьев, О.Е. Дергачева, Е.Р. Калитеевская) проблемы автономии личности, это определение только начинает обретать свой статус в научной литературе, а исследование данного вопроса, личностной автономии в современной психологии находится только на начальной стадии формирования [3,6,7]. Вместе с тем, исследование данного вопроса

занимает все большее место в научном сообществе и в современной психологической литературе.

Изучая определение личностной автономности, психологи высказывают разные точки зрения. К примеру, Татьяна Васильевна Божович дает определение личностной автономии через призму её теории развития личности, где акцентируется внимание на формировании самосознания и независимости в процессе социализации. [5, с.98]. Божович подчеркивает, что автономия личности связана с процессом самоопределения, который включает в себя осознание своих потребностей, целей и ценностей. Она исследует, как подростки начинают осознавать свою индивидуальность и стремятся к независимости. В своих трудах Божович акцентирует внимание на роли социальных отношений в формировании автономии. Она рассматривает, как взаимодействие с окружающими, включая родителей, сверстников и учителей, влияет на развитие самосознания и независимости. В ее трудах нельзя оставить и тот факт, где Божович выделяет различные кризисы, которые могут возникать в процессе взросления, и их влияние на автономию личности. Она исследует, как преодоление этих кризисов способствует формированию более зрелой и автономной личности. Как Выготский, Эльконин и Рубинштейн, Божович также рассматривает, как культурные и социальные условия влияют на развитие автономии. Она подчеркивает, что автономия не является абсолютной, а зависит от контекста, в котором развивается личность.

Заключение: Изучив литературу зарубежных психологов, мы можем отметить, что вопрос автономности личности стал предметом исследования для ученых. В настоящее время существует много определений понятия «автономность личности». Важно отметить, что каждый ученый подходит с разных позиций к изучению данного определения, выделяя различные его стороны.

Понятие «автономность личности» является одним из главных качеств личности в условиях современной реальности. Это показывает, как человеку

эффективно самореализоваться, адаптироваться к изменениям в обществе, сохраняя при этом свое психологическое здоровье.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л. С. - Психология искусства. М.: Высшая школа – 1984.
2. Эльконин, Д. Б. - Проблемы психологии подростка. М.: Знание - 1989.
3. Рубинштейн, С. Л. - Личность и ее развитие. М.: Нева - 1990.
4. Калитеевская Е.Р. - Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения в переживанию. Под редакцией Д.А. Леонтьева. М.: высшая школа – 1997.
5. Божович Т.В. - Проблемы формирования самосознания у подростков. - Вестник психологии, 1(1) - 2004.
6. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека. / Психология с человеческим лицом, гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. М.: Эврика - 1976.
7. Дергачева О.Е. - Личностная автономия как предмет психологического исследования. Автореферат: М., МГУ. - 2005.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ В СТРУКТУРЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

ИСКАНДЖАНОВА ФЕРУЗА КАМОЛИДДИНОВНА

и.о.доцента кафедры Филологии

Образовательного Университета Ренессанс

feruza022@mail.ru

Аннотация: В данной статье описаны основные коммуникативные навыки для профессионального общения, освещены социально-психологические особенности профессионального педагога.

Ключевые слова: профессиональное общение, коммуникативные навыки педагога, профессиональная деятельность педагога.

Annotation: This article describes the basic communication skills for professional communication, highlights the socio-psychological characteristics of a professional teacher.

Keywords: *professional communication, communication skills teacher, teacher professional activities.*

Подготовка к общению представляется неотъемлемой частью профессиональной подготовки широко образованного специалиста, а способность к организации профессионального общения в деятельности педагога – одним из основных требований к профессионалу. В структуре любой деятельности человека общение выполняет ориентирующую функцию, оно определяется как деятельность по выведению системы объективных условий успешного выполнения последующей профессиональной деятельности человека.

По методологическим положениям, на основе которых исследуется феномен общения, следует отметить следующее:

- профессиональное общение является особым видом деятельности; оно может осуществляться только в процессе профессиональной деятельности;

- профессиональное общение всегда будет детерминировано не только спецификой профессиональной деятельности, ее целями, задачами, но и психологическими особенностями личностей его участников, социально-психологическими параметрами того социального объединения (коллектива, малой группы), которую они представляют, а также состоянием современного общества;

- принцип единства сознания и деятельности применим к профессиональному общению в том смысле, что оно влияет на качество профессиональной деятельности.

Анализ современных психолого-педагогических исследований, посвященных изучению профессионального общения, свидетельствует о том, что в педагогической науке в настоящее время нет общепринятого определения, толкования сущности профессионального общения. Оно понимается как средство профессиональной деятельности многих современных профессий (Грехнев В.С., Мудрик А.В., Тимофеев Ю.П., Цуканова Е.В.); как система приемов и методов, обеспечивающих

реализацию целей и задач профессиональной деятельности (Щербов А.Д.); как официальный контакт с обратной связью (Власова Л.В., Сементовская В.К.); как специфический вид деятельности (Андреева Г.М., Леонтьев А.Н., Ломов Б.Ф.); как коммуникативная деятельность, характеризующаяся достаточно высокой степенью формализации (Аткинсон Дж., Жуков Ю.М., Зигерт В., Ланг Л., Олейник О.А.).

Опираясь на данные определения Грехнева В.С., Мудрика А.В., Тимофеева Ю.П. и Цукановой Е.В. профессиональное общение можно рассмотреть, как средство деятельности педагога. Исходя из этого можно сказать, что содержание и уровень профессионального общения человека предопределяется содержанием его профессиональной деятельности. Чем более содержательной по объему является деятельность, тем более многогранным, разнообразным выступает общение, то есть профессиональная деятельность предопределяет границы общения и способы общения. Способы профессионального общения оказывают существенное влияние на успешное разрешение любой профессиональной ситуации.

Таким образом, профессиональное общение определяется условиями деятельности, типом решаемых задач, способами организации самой деятельности, индивидуальными характеристиками участников и отношениями между ними, а также имеет вынужденный характер и жестко регламентировано.

Профессиональное общение, также, как и межличностное, содержит элемент отражения (познания) партнерами друг друга, взаимную оценку (отношение) и различные формы отношения человека с человеком. Вступающие в профессиональное общение люди неизбежно руководствуются определенными мотивами и стремятся достичь конкретных целей. Таким образом, весьма значим вывод Ю.П. Тимофеева о том, что профессиональное общение может существовать только в профессиональной деятельности, имеющей общественный характер, конкретные цели и задачи. Существуют сферы человеческой деятельности, в которых взаимоотношения

людей, их межличностные контакты становятся профессионально значимыми. По мнению В.А. Кан-Калика, в педагогической профессии общение из фактора, сопровождающего деятельность, соответствующего ей, превращается в категорию профессионально значимую.

Андрущенко Т.Ю. и Кисляков В.В. выделяют группу базовых коммуникативных умений профессионального общения учителей, хозяйственных руководителей промышленности и представителей других коммуникативных профессий. К ним относятся:

А) умения межличностной коммуникации:

- умение передавать рациональную и эмоциональную информацию;
- умение пользоваться вербальными и невербальными средствами передачи информации;
- умение организовывать и поддерживать диалог;
- умения активного слушания;

Б) умения межличностного взаимодействия:

- умение организовывать совместную деятельность;
- умение управлять групповой динамикой;
- умение занимать адекватную ролевую позицию;
- умение оказывать психологическую поддержку;
- умение занимать позицию конструктивной конфронтации;
- умение конструктивно разрешить конфликт;

В) умения восприятия и понимания других людей:

- умение ориентироваться в коммуникативной ситуации;
- умение понимать эмоциональное состояние партнеров по общению;
- умение распознавать скрытые мотивы и психологические защиты;
- умение социальной рефлексии.

Развитие этих умений предопределяет эффективность профессиональной деятельности в системе «человек-человек», оно не может быть компенсировано хорошим усвоением специальных знаний, а зачастую –

профессиональные знания оказываются бесполезными, «бездейственными» из-за неразвитости коммуникативных умений специалиста.

Специфика профессиональных знаний педагога такова, что проявиться, стать «инструментом» профессиональной деятельности они могут только в рамках соответствующего профессионального общения. Здесь прослеживается сходство профессий учителя и психолога: как неэффективен в своей профессиональной деятельности учитель, обладающий хорошим знанием предмета и методики его преподавания, но не умеющий понятно и интересно преподнести материал, найти общий язык с классом, так и психолог, обладающий значительным багажом психологических знаний, но не умеющий построить контакт с клиентом не достигает высоких результатов в своей деятельности. Профессиональная деятельность педагога осуществляется в педагогическом коллективе, который имеет ряд социально-психологических особенностей :

Педагоги основную часть рабочего времени не имеют возможности наблюдать за профессиональной деятельностью своих коллег, но при этом работают преимущественно с общими субъектами и решают одну задачу — их развитие, воспитание, обучение. Педагоги в достаточной степени изолированы друг от друга. Такая форма организации профессиональной деятельности имеет и положительное, и отрицательное воздействие на личность педагога, его профессиональное мастерство, качество решения профессиональных задач.

К «плюсам» профессиональной изоляции можно отнести:

- возможность проявления и развития собственной креативности

(поскольку нет постоянной ориентации на образец, репродуцирование, да и сам субъект профессионального воздействия - ученик в силу своей динамичности и уникальности постоянно требует творческого подхода);

- широкие возможности профессионального самовыражения;

- наличие диапазона для выбора оптимального, удобного темпа реализации профессиональных функций;

- априорное, заранее определенное лидерство педагога по отношению к группе учеников, влияющее на поддержание его самооценки;
- развитие навыков самоконтроля, самооценки;
- формирование и закрепление чувства ответственности за свои решения и действия.

К негативным факторам профессиональной деятельности относятся следующие:

- отсутствие постоянных образцов для сравнения, соотнесения своих действий с действиями коллег для выделения «зон ближайшего развития» и профессионального роста;
- при наличии опосредованной конкуренции с коллегами (мнение учеников) отсутствие прямого, непосредственного материала их профессиональной деятельности, что, как обычно, в ситуации недостатка данных приводит к усилению тревожности;
- при работе с одним и тем же субъектом (учеником или классом) необходимость для каждого педагога искать способы оптимального взаимодействия и часто, не зная об успехах и неудачах коллег, «изобретать велосипед», строя отношения с воспитанниками;
- необходимость постоянно руководить образовательным процессом, общение «по вертикали» и при этом отсутствие частого непосредственного контакта с коллегами снижает возможность и умение конструктивно работать в партнерских отношениях, общаться «по горизонтали». Таким образом, учитывая, что только в живом общении со своими непосредственными коллегами, происходит становление профессионализма педагога (Е.Е. Сапогова), он поставлен в достаточно жесткие условия и подвергается значительному риску профессиональной деформации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андрущенко Т.Ю., Кисляков В.В. Психология профессионального общения: Метод. пособие. – Волгоград: ВГПИ, 1990. – 30 с.

2. Григорович Л.А. Педагогическая психология: Учебное пособие. – М.:Гардарики, 2003.-314с.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.:Просвещение, 1987. – 190 с.
4. Тимофеев Ю.П. Профессиональное общение и его развитие. -Астрахань: Изд-во Астрах. пед. ин-та, 1995. – 136 с.
5. Iskandjanova, F. K. (2022). The mechanism of methodological improvement of professional and pedagogical competence of future medical teachers. *Central Asian Journal of Medicine*, (1), 5-10.
6. Исканджанова, Ф. К., & Абдуллаева, Д. (2016). Значение педагогического общения в становлении личности профессионала. *Ученый XXI века*, (6-3).
7. Исканджанова, Ф. К. (2022). Роль профессионально-педагогической и информационной компетентности врача-педагога в образовательном процессе. *Gospodarka i Innowacje.*, 21, 253-257.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING OG‘ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA ERTAKLARNING ROLI THE ROLE OF FAIRY TALES IN THE DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH OF PRESCHOOL CHILDREN

MADAMINOVA Shohsanam Odiljon qizi,
Qo‘qon universiteti “Ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi
madaminovashohsanamxon43@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada ertaklarning maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishdagi lingvistik, emotsional va ijtimoiy ta’siri ilmiy va amaliy asosda tahlil qilinadi. Ertaklarni hikoya qilish, sahnalashtirish va texnologiyalar orqali taqdim etishning ijobiy jihatlari ko‘rsatiladi. Shuningdek, pedagogik jarayonda ertaklardan foydalanish orqali so‘z boyligi, mantiqiy va ijodiy fikrlash kabi ko‘nikmalar shakllanishi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: *Maktabgacha yosh, og‘zaki nutq, ertaklar, pedagogik metodika, so‘z boyligi, dramatizatsiya, interaktiv ta’lim, ijodiy fikrlash.*

Annotation

This article analyzes the linguistic, emotional and social impact of fairy tales on the development of speech in preschool children on a scientific and practical basis. The positive aspects of storytelling, staging and presenting fairy tales through technology are shown. It is also emphasized that the use of fairy tales in the pedagogical process helps to develop skills such as vocabulary, logical and creative thinking.

Keywords: *Preschool age, oral speech, fairy tales, pedagogical methodology, vocabulary, dramatization, interactive education, creative thinking.*

Kirish

Maktabgacha yosh davri bolaning eng faol rivojlanish davri hisoblanadi. Bu davrda bolaning jismoniy, aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Ayniqsa, bolaning og'zaki nutqi – uning kommunikativ salohiyatini shakllantiruvchi asosiy vosita bo'lib, kelajakdagi ijtimoiy va akademik muvaffaqiyatlarida katta rol o'ynaydi. Bolaning o'z fikrini aniq, ravon va to'g'ri ifodalash qobiliyati uning atrofdagi dunyo bilan muloqotini osonlashtiradi va so'zlashuv malakalarini rivojlantiradi.

Maktabgacha yoshda bolalar dunyoni asosan eshitish, ko'rish va tajriba orqali idrok etadilar. Ertaklar esa bu idrokni boyitish, bolalarni axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlar bilan tanishtirishda muhim vosita hisoblanadi. Ertaklar nafaqat bolalarning tasavvurini kengaytiradi, balki ularni so'z boyligi, sintaksis, mantiqiy fikrlash va nutqiy ifoda kabi ko'nikmalarni o'rganishga rag'batlantiradi. Ertaklarni tinglash va ularni qayta hikoya qilish, shuningdek, dramatizatsiya orqali bolalarda nutqiy faollik, emotsional ifoda va ijodiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. [Mahmudov, 2017. – 176]

Shu bilan birga, pedagoglar uchun ertaklarni taqdim etishning samarali usullarini ishlab chiqish, bolaning yoshiga, individual xususiyatlariga mos ravishda ertaklarni tanlash va ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ertaklarning ta'siri faqat bolalarning tilini rivojlantirish bilan

cheklanmaydi, balki ularni muloqotga tayyorlash, jamoada faol ishtirok etishga o'rgatish, axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatni his qilishda ham yordam beradi.

Bolaning o'z fikrini aniq, ravon va to'g'ri bayon qilishi esa keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli bilim olishga tayyorligini bildiradi. Shu bilan birga, bu qobiliyat bola shaxsining jamiyatda o'z o'rnini topishi, yaqinlari va tengdoshlari bilan samarali muloqot qilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, maktabgacha ta'lim muassasalarida og'zaki nutqni rivojlantirish ustuvor pedagogik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. [Abdullayeva, 2020. – 198]

Nutq rivojlanishida turli metodik yondashuvlar, o'yinlar, mashqlar, badiiy adabiyotlar, xususan, ertaklardan foydalanish samarali vosita hisoblanadi. Ertaklar bolalar tafakkurini boyitadi, tasavvurini kengaytiradi, ularni ezgulik, do'stlik, mehr-oqibat kabi ijtimoiy qadriyatlarga yo'naltiradi. Ayniqsa, og'zaki ertak aytib berish yoki bolalarni ertak qahramonlari tilidan gapirtirish orqali ularning so'z boyligi, ifoda uslubi va nutqiy faolligi sezilarli darajada rivojlanadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada ertaklarning bolalar nutqini shakllantirishdagi o'rnini tahlil qilinadi, ularning ta'sir mexanizmlari va pedagogik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va amaliy asosda yoritiladi. [Rasulova, 2018. – 152]

Ertaklarning bolalar nutqiga ta'siri

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun og'zaki nutqni rivojlantirish jarayonida ertaklarning ahamiyati juda katta. Ertaklar, avvalo, bolalar dunyoqarashini kengaytiradi, yangi so'zlar, iboralar va gap tuzish uslublari bilan tanishtiradi. Har bir ertakda bolaning so'z boyligi oshadi, uning leksik xazinasiga yangi so'zlar va frazeologik birikmalar kiradi. Bolaning so'zlashuv ko'nikmalarini mustahkamlashda ertaklarni tinglash va tushunish muhim rol o'ynaydi. Ertakni tinglab bo'lgach, bolaning uni qayta hikoya qilishi, tasvirlayishi yoki o'z fikrlarini ifodalashga harakat qilishi uning nutqiy rivojlanishiga yordam beradi.

Ertaklarni tinglashda bola nafaqat yangi so'zlar o'rganadi, balki mavzuni tushunishga harakat qiladi, voqealar o'rtasidagi bog'liqlikni anglashi uchun mantiqiy fikrlashga o'rgatiladi. Shuningdek, ertakdagi obrazlar va voqealar bolaning tasavvurini, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi, shu bilan birga, nutqni

ifodali va tushunarli qilishni o'rgatadi. Bu esa bolaning nutqiy madaniyatini, so'zlashuv texnikasini shakllantiradi.

Ertaklarni qayta aytish va sahnalashtirishning nutqiy rivojlanishga ta'siri

Ertakni tinglashning eng samarali usullaridan biri uni qayta aytishdir. Bola ertakni o'ziga xos tarzda qayta hikoya qilish jarayonida voqealar va personajlar haqida o'z fikrini bildiradi, voqealarni tartib bilan aytadi va mantiqiy bog'lanishlarni topadi. Bu jarayon bolaning nutqiy faolligini oshiradi va unga o'z fikrlarini izchil ifodalashni o'rgatadi. Ertakni qayta aytish, shuningdek, bolaga o'z nutqini boshqarish, biror mavzuda so'zlashish va savollarga javob berishda yordam beradi. Ertaklarni sahnalashtirish yoki dramatizatsiya qilish esa bolalar uchun yanada qiziqarli va samarali mashg'ulot hisoblanadi. Bu usul orqali bola nafaqat tinglovchi, balki ishtirokchi sifatida ham nutqiy faoliyatga kirishadi. Ertakni sahnalashtirish bolalarga rollarni bajarish, nutqni tovush va ohang bilan ifodalash, tasviriy va emotsional ifoda ko'nikmalarini rivojlantiradi. Dramatizatsiya orqali bolaning nutqi nafaqat boyib, balki jonli va eshituvchilarni jalb qiladigan bo'ladi. Shu bilan birga, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlari ham oshadi, chunki bola ertakning turli qismlarini o'ziga mos ravishda ijodiy talqin qilishga harakat qiladi.

Ertaklar va bolalar leksikasi

Ertaklarda ishlatiladigan so'zlar bolalarning leksik boyligini oshirishga katta hissa qo'shadi. Ertaklar orqali bola yangi so'zlarni, iboralarni, frazeologizmlarni o'rganadi. Masalan, xalq ertaklarida ko'pincha qiziqarli, tasviriy va obrazli so'zlar ishlatiladi, bu esa bolaning so'zlashuv madaniyatini rivojlantiradi. Ertaklarda takrorlanadigan iboralar va dialoglar bolalarda so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatadi. Ertakda uchraydigan obrazlar, personajlarning xarakterlari va holatlari bolalarni emotsional jihatdan ta'sir qiladi va ular shu asosda o'z so'zlashuvlarini rivojlantiradilar.

Shuningdek, ertaklar orqali bolalar mantiqiy fikrlash va muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Ertakda ko'rsatilgan qiyinchiliklar va ular orqali erishilgan yutuqlar bolaga to'g'ri qaror qabul qilish, voqealarni o'z fikri va his-tuyg'ulari asosida tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy texnologiyalar va ertaklar

Zamonaviy pedagogika, shuningdek, bolalarning ogʻzaki nutqini rivojlantirishda multimedia vositalaridan foydalanishni qoʻllab-quvvatlamoda. Ertaklarni animatsion shakllarda koʻrsatish, interaktiv oʻyinlar va dasturlar orqali bolalar ertaklarni oʻrganishni yanada qiziqarli va samarali qiladilar. Masalan, animatsiya yordamida bola ertakdagi voqealarni yanada jonli tasavvur qiladi, ovozlari va musiqalar orqali esa uni yanada chuqurroq anglash imkoniyatiga ega boʻladi.

Shuningdek, bolalar uchun interaktiv ilovalar yaratish va ertaklar orqali oʻyinlar oʻtkazish bolaning diqqatini jalb qilish, nutqiy faollikni oshirish va yangi bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi. Ertaklarni zamonaviy kontekstda taqdim etish orqali bolalar oʻzlariga mos va interaktiv usullarda oʻrganishlari mumkin.

Pedagoglar ertaklarni taqdim etishda bolaning yoshi, qiziqishlari va rivojlanish darajasiga mos ravishda tanlashlari kerak. Har bir bola nutqining rivojlanishiga individual yondashuv zarur. Pedagog, shuningdek, bolani ertakka jalb qilish, savollar berish, uni tahlil qilish va yakunlarni ishlab chiqishda faol ishtirok etish uchun imkoniyat yaratishi lozim. Ertakni tushuntirishda hayotiy misollar bilan boyitish, voqealarni kengaytirish va bolaning nutqini ifodalash imkoniyatlarini kengaytirish kerak. [Gʻofurova, 2019. – 210].

Xulosa

Maktabgacha yoshdagi bolalarning ogʻzaki nutqini rivojlantirishda ertaklar muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Ertaklar bolalarning tasavvurini kengaytiradi, soʻz boyligini oshiradi, nutqiy faoliyatini faollashtiradi va ularni muloqotga tayyorlaydi. Bolalar ertaklarni tinglash, qayta hikoya qilish va sahnalashtirish orqali ogʻzaki nutqda oʻz fikrini aniq, izchil va obrazli tarzda bayon qilishga oʻrganadilar. Ertaklar orqali bolalar axloqiy meʼyorlar, ijtimoiy qadriyatlar va hayotiy saboqlar bilan tanishadilar, bu esa ularning nutqiy va ijtimoiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalar yordamida ertaklarni bolalarga interaktiv tarzda yetkazish esa o'quv-tarbiyaviy jarayonni yanada qiziqarli va samarali qiladi. Ertaklarni tanlashda pedagoglar bolalarning yoshiga, qiziqishlariga va individual xususiyatlariga e'tibor qaratishlari zarur. Shunday yondashuv orqali ertaklar bolalarning og'zaki nutqini rivojlantirishda kuchli vositaga aylanadi. Umuman olganda, ertaklar orqali olib boriladigan pedagogik ishlar bolalarning shaxsiy, til va muloqot kompetensiyalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov, N. *Til tilsimi tadqiqi*. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – 176 b.
2. Abdullayeva, N. *Maktabgacha ta'lim metodikasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 198 b.
3. Rasulova, D. *Nutqni rivojlantirish metodikasi*. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, 2018. – 152 b.
4. Yo'ldosheva, M. "Bolalar nutqini rivojlantirishda ertaklarning o'rni". // *Ilmiy-amaliy jurnal*, 2021, №3. – B. 43–47.
5. G'ofurova, Z. *Pedagogik texnologiyalar asoslari*. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 210 b.

YOSHLARNING SIYOSIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDA IJTIMOIY FANLARNING O'RNI VA TA'SIRI

*F.Z.Zuhriddinov,
Renessans ta'lim universiteti
"Ijtimoiy-siyosiy fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi
firdavszuhriddinov2@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda yoshlarning siyosiy tafakkurini shakllantirishda ijtimoiy-siyosiy fanlarning o'rni va ta'siri tahlil qilinadi. Ijtimoiy fanlar yoshlarning siyosiy jarayonlarni tushunishi, huquqiy madaniyatini oshirishi va jamiyat hayotida faol ishtirok yetishiga yordam beradi. Maqolada tarix, siyosashunoslik, huquq, falsafa va iqtisodiyot fanlarining

yoshlarning siyosiy ongiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, siyosiy tafakkurni rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida interaktiv metodlardan foydalanish, davlat boshqaruvi va yoshlar o'rtasidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish hamda media savodxonligini oshirish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbekistonda yoshlarning siyosiy tafakkurini shakllantirish borasidagi muammolar va ularni hal qilish yo'llari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: *yoshlar, siyosiy tafakkur, ijtimoiy fanlar, siyosashunoslik, huquqiy madaniyat, fuqarolik jamiyati, demokratik qadriyatlar, siyosiy jarayonlar, media savodxonligi, siyosiy faollik.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль социально-политических наук в формировании политического мышления молодежи в Узбекистане. Социальные науки помогают молодым людям понять политические процессы, повысить правовую культуру и активно участвовать в жизни общества. В статье анализируется влияние таких дисциплин, как история, политология, право, философия и экономика, на политическое сознание молодежи. Также подчеркивается необходимость использования интерактивных методов в образовательном процессе, установления сотрудничества между государственными органами и молодежью, а также повышения уровня медиаграмотности.*

Ключевые слова: *молодежь, политическое мышление, социальные науки, политология, правовая культура, гражданское общество, демократические ценности, политические процессы, медиаграмотность, политическая активность.*

Annotation: *This article examines the role of social and political sciences in shaping the political thinking of youth in Uzbekistan. Social sciences help young people understand political processes, enhance their legal culture, and actively participate in societal life. The article analyzes the impact of disciplines such as history, political science, law, philosophy, and economics on youth political*

consciousness. It also emphasizes the need to use interactive teaching methods, establish cooperation between government institutions and youth, and improve media literacy. The article discusses existing challenges in developing political awareness among young people in Uzbekistan and proposes possible solutions.

Keywords: *youth, political thinking, social sciences, political science, legal culture, civil society, democratic values, political processes, media literacy, political activity.*

Jamiyat taraqqiyotida yosh avlodning oʻrni beqiyos boʻlib, ularning siyosiy tafakkuri va ijtimoiy faolligi davlatning kelajakdagi rivojlanishini belgilab beradi. Demokratiya sari intilayotgan mamlakatlar uchun yoshlarning siyosiy jarayonlarga daxldorligi va ongli ishtiroki muhim omildir. Siyosiy tafakkurning shakllanishi yesa faqat real tajriba bilan yemas, balki ijtimoiy-siyosiy fanlar orqali ham amalga oshiriladi. Ushbu fanlar yoshlarning huquqiy madaniyatini oshirish, tahliliy fikrlash qobiliyatini shakllantirish va jamiyat hayotiga faol aralashishga undashda katta ahamiyat kasb yetadi.

Siyosiy Tafakkurning Shakllanishida Ijtimoiy Fanlarning Oʻrni. Ijtimoiy fanlar taʼlimi yoshlarning dunyoqarashi va siyosiy ongi rivojlanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Tarix va siyosatshunoslik fanlari orqali oʻquvchilar oʻtgan davr siyosiy jarayonlarini tahlil qilishga oʻrganadi, turli davlatlarning boshqaruv shakllari, siyosiy institutlari va xalqaro munosabatlar haqida tushuncha hosil qiladi. Bu yesa ularga hozirgi zamon siyosiy tizimlarini mukammalroq anglash imkonini beradi. Huquqshunoslik va fuqarolik jamiyati haqidagi fanlar yoshlarni davlat va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlar bilan tanishtiradi. Konstitutsion huquqlar va majburiyatlarni tushuntirish orqali ularning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga yordam beradi. Bu bilimlar yoshlarning jamiyatda oʻz oʻrnini topishiga, siyosiy jarayonlarda ishtirok yetishga va oʻz fikrini huquqiy asosda ifoda yeta olishiga sharoit yaratadi. Falsafa va sotsiologiya fanlari yesa yoshlarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ular shaxsga turli mafkuraviy oqimlarni tahlil qilish, demokratik qadriyatlarni anglash va jamiyat rivojiga nisbatan ongli

munosabatda bo'lish ko'nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, iqtisodiyot va siyosiy iqtisod fanlari yordamida yoshlar davlatning iqtisodiy siyosati, moliyaviy tizim va global iqtisodiy jarayonlar haqida bilimga yega bo'lishadi. Bu yesa ularning siyosiy jarayonlarga qiziqishini oshirib, davlat rivojiga ta'sir yetish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ijtimoiy Fanlarning Yoshlarning Siyosiy Tafakkuriga Ta'sir Ko'rsatish Usullari Siyosiy tafakkurni shakllantirishda faqat nazariy bilimlar yetarli yemas. Ta'lim jarayonida interaktiv usullardan foydalanish, siyosiy jarayonlarni real misollar asosida tushuntirish va yoshlarni davlat boshqaruvi bilan yaqindan tanishtirish muhimdir. Maktab va universitetlarda amaliy mashg'ulotlar o'tkazish, siyosiy voqealarni tahlil qilish bo'yicha seminar va munozaralar tashkil yetish orqali yoshlarning tafakkuri yanada mustahkamlanadi. Bundan tashqari, davlat boshqaruv organlari va yoshlar o'rtasida yaqin aloqalarni yo'lga qo'yish zarur. Yoshlarning parlament, mahalliy hokimiyat va jamoat tashkilotlari faoliyatida ishtirok yetishiga sharoit yaratish ularning siyosiy faolligini oshiradi. Saylov jarayonlarida faol ishtirok yetish, fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlik qilish va ijtimoiy loyihalarda qatnashish yoshlarning siyosiy tafakkurini shakllantirishda katta ahamiyatga yega. Shuningdek, media savodxonligini oshirish va ishonchli axborot manbalaridan foydalanishga o'rgatish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar yoshlar ongiga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkinligi sababli, ularga siyosiy voqelikni tahlil qilish va noto'g'ri axborotdan himoyalaniish ko'nikmalarini singdirish lozim. Ommaviy axborot vositalari orqali siyosiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar ishlab chiqish bu borada samarali usullardan biri bo'lishi mumkin.

O'zbekistonda yoshlarning siyosiy tafakkurini rivojlantirish bo'yicha mavjud muammolar va yechimlar. O'zbekistonda yoshlarning siyosiy tafakkurini shakllantirish bo'yicha qator tashabbuslar amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, hali ham muayyan muammolar mavjud. Ko'plab yoshlar jamiyatning siyosiy hayotiga yetarlicha qiziqish bildirmaydi, saylovlarda ishtirok yetish darajasi pastligicha qolmoqda. Bunga ta'lim tizimining hali ham nazariy asosga ko'proq e'tibor

qaratishi, siyosiy jarayonlarga oid amaliy mashg'ulotlarning kamligi sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan noto'g'ri axborotlar va manipulyativ siyosiy tashviqotlar yoshlarning siyosiy tafakkuriga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ba'zi yoshlar real siyosiy jarayonlarni to'g'ri anglamay, faqat virtual muhitda mavjud bo'lgan fikrlarga tayanib, xulosa chiqaradi. Bu yesa jamiyat hayotiga to'g'ri baho bera olmaslik, noto'g'ri qarorlar qabul qilish kabi oqibatlarga olib keladi. Bu muammolarni hal qilish uchun, avvalo, ta'lim tizimida siyosiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan maxsus kurslarni kengaytirish, amaliy mashg'ulotlar va tajribaga asoslangan o'qitish metodlarini joriy yetish zarur. Davlat va nodavlat tashkilotlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, yoshlarning siyosiy jarayonlarda faol ishtirokini rag'batlantirish lozim.

O'zbekistonda yoshlarning siyosiy tafakkurini rivojlantirish jamiyat barqarorligi va taraqqiyoti uchun strategik ahamiyatga yega. Ijtimoiy fanlar ta'limi bu jarayonda muhim rol o'ynab, yosh avlodni siyosiy ongi yuqori, huquqiy madaniyatga yega, faol fuqarolarga aylantirishga xizmat qiladi. Siyosiy tafakkurni shakllantirish faqat ta'lim tizimi bilan cheklanmasdan, davlat boshqaruvi, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining hamkorligi asosida olib borilishi lozim. Shu boisdan, yoshlarni siyosiy jarayonlarga jalb qilish, ularga ishonchli axborot manbalaridan foydalanish ko'nikmalarini singdirish va amaliy faoliyatga yo'naltirish kelajakdagi siyosiy yetakchilarni tayyorlashning yeng muhim bosqichlaridan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2023.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 29-iyundagi "Yoshlar siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
- 3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" farmoni.
- 4.O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining yoshlarning siyosiy jarayonlardagi ishtiroki bo'yicha qarorlari.

5.Sh Mirziyoyev,. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent: Ma’naviyat, 2021.

6.T Alimardonov,. Ta’limning milliy falsafasi. Toshkent: Adolat, 2021.

ZAMONAVIY JAMIYATDA PEDAGOGIK TALQIN VA TADQIQLAR

Panjiyeva Ruxsora Dilmurodovna

ruxsorapanjiyeva1@gmail.com

Ibotova Feruza Anvarovna

feruzaibotova05@gmail.com

2319-guruh o‘quvchilari ,3- fakultet , O‘zDJTU

Renessans ta’lim universiteti

Xorijiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi:

Umarov Bobir Norboyevich

bobirumarov80@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola raqamli texnologiyalarning ta’lim sohasiga kirib kelishi va talabalarning faolligini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda raqamli vositalar ta’lim jarayonini qanday o‘zgartirayotgani, O‘zbekistonda ta’limni raqamlashtirish bo‘yicha olib borilayotgan islohotlar hamda masofaviy ta’limning afzalliklari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, talabalarning faol ishtirokini ta’minlash uchun qo‘llanilayotgan interfaol metodlar va baholash usullariga ham e’tibor qaratilgan. Maqolaning asosiy maqsadi zamonaviy ta’limda texnologiyalar va talabaning roli qanchalik muhim ekanligini ochib berishdir.*

Kalit so‘zlar: *Raqamli texnologiyalar, konstruktivistik pedagogika, interaktiv metodlar, mentorlik, refleksiya.*

Abstract: *This article examines the increasing integration of digital technologies into education and the analysis of student activity. It explores how digital tools are transforming the learning process, the reforms being implemented in Uzbekistan to digitize the education sector, and the benefits of distance learning. The article also highlights interactive teaching methods and assessment approaches designed to promote active student engagement. The central aim is to underscore the significance of technology and the student's role in contemporary education.*

Key words: *Digital technologies, constructivist pedagogy, interactive methods, mentorship, reflection.*

Аннотация: Данная статья посвящена внедрению цифровых технологий в сферу образования и анализу активности студентов. В ней рассматривается, как цифровые инструменты трансформируют образовательный процесс, реформы, проводимые в Узбекистане по цифровизации образования, а также преимущества дистанционного обучения. Особое внимание уделяется интерактивным методам обучения и подходам к оценке, направленным на обеспечение активного участия студентов. Основная цель статьи — показать, насколько важны технологии и роль студента в современном образовании

Ключевые слова: Цифровые технологии, конструктивистская педагогика, интерактивные методы, менторство, рефлексия

1.ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLAR.

Zamonaviy jamiyatda ta'lim jarayonlariga bo'lgan yondashuvlar tezlik bilan o'zgarib kelyapti. Ilm-fan rivojlanishi , texnologiyalar va axborotning ko'pligi sababli o'quvchilarni faollikka unday oladigan , mustaqil fikrlashini oshiradigan va ijodkorlikni kuchaytiradigan ta'lim uslublariga ehtiyoj kuchaymoqda. Shu sababli, ilgari ishlatilgan eski , faqat o'qituvchi tushuntiradigan ta'lim uslublari asta-sekin yangi , interaktiv uslublar bilan almashtirilmocqda.

Zamonaviy ta'limda eng ko'p ishlatiladigan yondashuvlarga : kompetensiyaga asoslangan ta'lim, shaxsga qarab yondashuv, konstruktivistik usul, guruhda ishlash, va muammo asosida o'rganish usullari kiradi. Bu yondashuvlar orqali o'quvchilar nafaqat ma'limot oladi, balki ularni hayotda qanday ishlatishni ham o'rganadi. Konstruktivistik pedagogikada o'quvchining o'zi faollik ko'rsatishi kerak bo'ladi. Bu usulda o'qituvchi ma'lumot beruvchi emas , yo'l ko'rsatuvchi vazifasini bajaradi. O'quvchi esa bilimni mustaqil topadi, o'ylaydi va muammolarga o'zi javob topishga harakat qiladi. Shu yo'l bilan o'quvchi bilim bilan birga , tanqidiy fikrlash , ma'limotlarni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham o'stirib boradi.[Karimova, 2020. 44].

Interaktiv metodlar, masalan , "Baliq suyagi", "Blits so'rov", "Aqliy hujum", "Insert", "Klaster" kabi usullar yordamida o'quvchilarning o'qish jarayoni yanada qiziqarli va samarali bo'ladi. Bu metodlarni ishlatish orqali ta'lim zerikarli bo'lib qolmaydi va o'quvchini tinglovchidan , faol ishtirokchiga aylantiradi. Qisqa qilib aytganda, zamonaviy pedagogik yondashuvlar o'quvchining ehtiyojlarini inobatga olib, uni faollikka undab , mustaqil fikrlovchi shaxs qilib tarbiyalaydi.

2.O'QITUVCHINING O'ZGARAYOTGAN ROLI

Avvallari ta'lim tizimida o'quvchi asosiy bilim manbai deb hisoblangan. O'qituvchi darsda eng ko'p gapirishi, tushuntirishi va o'quvchilardan faqat tinglab , yod olish talab qilingan. Ammo bugungi zamonda bu qarash o'zgarib bormoqda. Zamonaviy ta'limda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki yo'naltiruvchi , maslahat beruvchi , motivatsiya beruvchi shaxsga aylangan. O'qituvchi o'quvchilarni mustaqil o'rganishga undaydi , va o'quvchining bilim olishini boshqaradi.

Bunday o'zgarishlar ta'limda yangi tushunchalarni paydo qilgan. Masalan, "mentorlik", ya'ni o'qituvchining o'quvchiga doimiy yo'l ko'rsatib boradigan, o'quvchiga yordam bereadigan va ruhlantiradigan shaxs sifatida shakllangan. Bugungi kunda o'qituvchi shunchaki dars beruvchi emas , balki lider , tashkilotchi , muammo yechuvchi , va ba'zan hatto psixolog bo'lishi talab etiladi. O'qituvchi o'quvchining qiziqishlarini uyg'otishi, uning fikrlashini rivojlantirishi va o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishi kerak.

Yana bir muhim jihat , o'qituvchi raqamli vositalarni yaxshi tushunadigan bo'lishi , o'qituvchi texnologiyalardan foydalana oladigan bo'lishi zarur. Masalan , onlina platformalardan foydalanishi, interaktiv darslar tashkil etish , virtual sinfda ishlash zamonaviy o'qituvchilarning kundalik ishiga aylangan.

Shuningdek , o'qituvchi har bir induvidual o'quvchiga yondasha bilishi kerak, chunki har bir o'quvchining yoshi , qiziqishi , o'rganish tezligi har xil bo'lganligi sababli. Bu orqali har bir o'quvchi o'z imkoniyatiga qarab rivojlanadi. Zamonaviy

o'qituvchi faqat bilim emas, balki ruhiy, ma'naviy va shaxsiy yondashuv orqali o'quvchini to'laqonli shaxs sifatida tarbiyalaydi. Shuning uchun ham hozirgi pedagog o'z ustida doimiy ishlaydigan, yangiliklarga ochiq va ijtimoiy mas'uliyatli bo'lishi kerak [Jo'rayev, 2021. 17].

3.TEXNOLOGIYALAR TA'SIRI

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar ta'lim sohasiga jadal kirib kelmoqda. Bu o'zgarishlar nafaqat o'quv jarayonining ko'rinishini, balki uning samaradorligini ham sezilarli darajada oshirmoqda. Ilgari dars asosan og'zaki tushuntirish va yozma topshiriqlar bilan cheklanib qolgan bo'lsa, hozirda multimedia vositalari, mobil ilovalar, hamda turli onlayn platformalar (masalan, Google Classroom, Zoom, Moodle va boshqalar) orqali ta'lim yanada interaktiv, qiziqarli va qulay tus olmoqda.

Shuni takidlash kerakki, O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi doirasida ta'lim sohasini raqamlashtirish bo'yicha keng ko'lamli dasturlar joriy qilinmoqda. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi hamkorligida "Elektron ta'lim", "Onlayn maktab", "ZiyoNET" kabi platformalar yaratilib, ta'lim subyektlari uchun raqamli kontentlar, testlar, interaktiv mashg'ulotlar va virtual laboratoriyalar taqdim etilmoqda.[Karimova, V. (2020). Pedagogika. Darslik.]

Masofaviy ta'lim imkoniyatlarining kengayishi, ayniqsa, pandemiya davrida yaqqol ko'zga tashlandi. Endilikda o'quvchilar darslarga istalgan joydan ulanishi, kerakli ma'lumotlarni oson topishi va topshiriqlarni elektron shaklda topshirishi mumkin bo'lib qoldi. Bu esa ularning mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar yordamida darsni jonli, videoroliklar, grafikalar, interaktiv testlar bilan boyitish mumkin. Natijada o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishi ortadi, mavzuni tushunib olish esa osonlashadi. O'qituvchilar ham o'z faoliyatini qayta ko'rib chiqishga, zamonaviy metodikalarni

qo'llashga intilishmoqda. Bu esa umuman olganda, ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qilmoqda.

4. TALABALAR FAOLIYATINI TAHLIL QILISH

Zamonaviy ta'limda faqat o'qituvchi emas, balki talaba ham faol ishtirokchi bo'lishi lozim. Buni ta'minlash uchun interfaol metodlar, guruhli ishlar, muammoli vazifalar va loyiha asosida o'qitish yondashuvlari keng qo'llanilmoqda. Bu metodlar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, muloqotga kirishishga, muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ayniqsa, refleksiya elementini dars jarayoniga kiritish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Refleksiya – bu o'quvchining o'z o'rganish jarayonini baholashi, nimani tushundi, nimani tushunmadi va yana nimalarga e'tibor qaratish kerakligini anglashidir. Bu usul orqali o'quvchilar faqat bilim emas, balki o'z o'rganishiga nisbatan mas'uliyatni ham his qila boshlaydilar.

Talabalarning faoliyatini baholashda ham yangicha yondashuvlar paydo bo'ldi. Endilikda faqat test natijalariga emas, balki talabani darsdagi ishtiroki, mustaqil ishlari, guruhli topshiriqlardagi roli, hamda ijodiy ishlari ham hisobga olinadi. Bu esa ularning har tomonlama faolligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda ta'lim jarayonining o'z oldiga qo'ygan talab va maqsadlari o'zgarib bormoqda. Shu sababli o'quvchi faolligi, ijodiy yondashuvi, mustaqil fikirlashi va ta'limi asosiy me'zon sifatida baholanmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar mana shu talablarni bajarish uchun eng samarali vosita hisoblanadi. Interaktiv metodlar, konstruktivistik yondashuvlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va mentorlik kabi uslublar orqali o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish va o'z bilimiga mas'uliyat bilan yondashish ko'nikmalari shakllanmoqda. Shu bois, zamonaviy ta'limda an'anaviy uslublarni yangicha yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimova, D. (2020). Zamonaviy pedagogik yondashuvlar. – Toshkent: TDPU.

2. Jo'rayev, M. (2021). O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi kommunikatsiya. – Samarqand.
3. Raqamli ta'lim – 2023. 2023. Til.vaxt.uz sayti.
4. Karimova, V. (2020). Pedagogika. Darslik. Toshkent: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2020.

TALABALARNING IJODIY MUSTAQILLIGINI RIVOJLANISHDA KOMPONENTLARINING TARKIBI

Турабоева Зилола Мукумтошовна
Ренессанс таълим университети,
“Ижтимоий – сиёсий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси
ziloilaturaboyeva84@gmail.com

Psixologiya-pedagogika fanlarining qoidalari asosida talabalarni o'qitish uchun dasturiy va uslubiy ta'minotning mazmuni va ta'lim olish uchun qo'llash metodologiyasini zamonaviy axborot vositalari, axborot bilan ta'minlash shakllari va usullarini ishlab chiqish orqali asoslashdan iborat ta'lim bilimlarini idrok etish, tushunish, yodlash va ko'paytirishning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiq².

Dasturiy va uslubiy ta'minotning pedagogik mohiyati shundaki, talabalar ta'lim olishda axborot texnologiyalari vositalari va ularni qo'llash usullari majmui bo'lgan dasturiy va uslubiy ta'minotning pedagogik mohiyati; o'z ichiga o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanishni nazarda tutuvchi o'quv rejalarining pedagogik mazmuni; kitoblar va darsliklar, universitetlarning elektron ma'lumotlar bazalari, elektron kutubxonalar, mavzular yoki modullar bo'yicha dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish va ularni qo'llash bo'yicha uslubiy tavsiyalar, audio-video ma'lumotlar, o'quv va axborot veb-saytlari, testlar, baholash mezonlari, shuningdek talabalar o'qish uchun dasturiy va uslubiy ta'minot jarayonining tuzilishi, maqsad va vazifalarni aniq shakllantirgan holda obyekt va subyekt, aniqlangan funksiyalar, prinsiplar, uni amalga oshirish usullari, vositalari va shakllari, nazorat turlari.

² BURIMSKAYA Diana Valentinovna PROGRAMMNO-METODICHESKOE OBESPECHENIE OBUCHENIYA STUDENTOV VUZOV (NA PRIMERE ANGLIYSKOGO YAZYKA) na pravax rukopisi 2018g.

Dasturiy va uslubiy ta'minot o'z ichiga o'zaro bog'liq uchta asosiy komponentni qamrab oladi: *mazmunli, funksional va baholash* komponentlari.

Mazmunli komponent o'z ichiga dasturiy ta'minotni (dars jarayonida informatsionn-texnologik ta'minotdan foydalangan xolda namunali, ishchi, mualliflik dasturlari va rejalari), uslubiy ta'minotni (bosma darsliklar, o'quv va uslubiy qullanmalar, baholash mezonlari), o'quv va autentik ta'minotni (universitetlarning elektron ma'lumotlar bazalari, elektron kutubxonalar, mavzular yoki modullar bo'yicha dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish va ularni qo'llash bo'yicha uslubiy tavsiyalar, elektron pochta, forumlar, bloglar, telekonferensiyalar, videokonferensiyalar, audio-video ma'lumotlar, o'quv va axborot veb-saytlari, testlar, baholash mezonlari) oladi.

Funksional komponent o'qituvchi va talabaning funksiyalari to'plamidan iborat; o'qituvchi va tarmoq; axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'quv jarayonida qo'llaniladigan usullar, shakllar (dinamik taqdimotga asoslangan seminar, slayd-ma'ruza, kompyuter laboratoriyasida mustaqil ishlash).

Baholash komponenti kompyuter texnologiyalaridan foydalanish uchun bir qator pedagogik talablarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, bilimlarni mustaqil egallash va o'zlashtirishga hissa qo'shadigan o'quv ishlarining ko'nikma va qobiliyatlariga e'tibor berish kerak³.

O'quv materialini tuzishda o'qituvchi mavzuning eng muhim elementlarini aniqlay oladi, ular orasida umuman didaktik tizim faoliyati samaradorligini belgilaydigan tizimni tashkil etadiganlarni aniqlay oladi. Shu bilan birga, o'quv materialining ma'lum bir tuzilishining o'rganish motivatsiyasiga, o'rganishga qiziqishni shakllantirishga va ilmiy fikrlash uslubiga ta'sirini hisobga olish muhimdir.

³ Feskova Ye.V., Prikhodko O.V. Rol programmno-metodicheskogo obespecheniya uchebnogo protsessa v razviti rechevoy kultury studentov // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – 2014. – № 3. ; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=13698>.

O'quv fanining mazmunini tahlil qilib, toifalar, ta'riflar va tushunchalar kabi tarkibiy elementlarni aniqlash tavsiya etiladi, ularga ko'ra mashg'ulotlar bilim, ko'nikma va amaliy qo'llanishga ijodiy yondashuv darajasida o'tkazilishi kerak.

O'quv jarayonini dasturiy va uslubiy ta'minlashni ishlab chiqish va amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari bir qator uslubiy qoidalarni hisobga olgan holda belgilanadi va bir qator ta'lim funksiyalarini amalga oshirishga hissa qo'shishlari kerak.

Jadval 7

Dasturiy va uslubiy ta'minotning komponentlar tarkibi

Funksiyalar	Ta'lim	Tarbiya	Rivojlantiruvchi-ijtimoiy-psixologik	Rivojlantiruvchi-ijtimoiy-iqtisodiy
Vazifalar	Umumiy va kasbiy bilim olish	O'quv kunikmalarni shakllantirish	Pragmatik yo'nalish – o'quv faoliyatga psixologik tayyorgarligi	Ta'limning ixtisosligi
Shakl	Ma'ruza, seminar	Praktikum	Aqliy hujum (brain storming)	Referat, kurs va diplom ishlari,
Usullari	Fundamental nazariyani o'rganish	Amaliy bilimlarni shakllantirish	O'zaro munosabatlar etikasini shakllantirish	Loyihalardagi ishtiroki
Vositalar	O'quv adabiyotlar (darslik, o'quv, uslubiy qullanmalar, monografiyalar)	kontekstli xarakterdagi vaziyatli vazifalar to'plami	Munosabatlar etikasi, vaziyatli o'yinlar	Qullanmalar, ma'lumotnomalar
Natijalar	-shakllangan umumiy va kasbiy madaniyatning asosiy elementlari - raqobatbardosh umumiy va kasbiy bilim malaka va kunikmalarni qullash			

Dasturiy va uslubiy ta'minotni yaratish jarayonida aniq belgilangan maqsad va vazifalar, obyekt va subyekt, funksiyalar, prinsiplar, usullar, vositalar va uni amalga oshirish shakllari, boshqarish turlari mavjudligini nazarda tutadi. Dasturiy-uslubiy ta'minotning maqsadi barcha turdagi o'quv mashg'ulotlarini o'tkazish uchun dasturiy-uslubiy ta'minotni ishlab chiqish va takomillashtirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda har qanday ta'lim muassasasida talabalarning bilim darajasini oshirishdan iborat.

Dasturiy va uslubiy ta'minot yordamida quyidagi pedagogik va uslubiy vazifalar amalga oshiriladi:

- ta'lim jarayonini individuallashtirish va tabaqalashtirish, uning yaxlitligini saqlash;
- talabalarning mustaqil bilim faolligini rag'batlantirish;
 - talabalar o'quv natijalarini tashxislash bilan o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini tuzatishni amalga oshirish;
 - katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash bilan bog'liq muntazam kompyuter operatsiyalarini bajarish orqali bilimlarni olish sifatiga putur yetkazmasdan o'qish vaqtini bo'shatish;
 - o'qish motivatsiyasini kuchaytirish va talabalarning avtonomiyasini oshirish;
- ta'lim jarayoni to'g'risida xabardorlikni oshirish;
 - o'quv materialini taqdim etishning turli usullaridan foydalanish orqali o'quv jarayonining axborot imkoniyatlarini oshirish;
 - o'quv materiallarni yaratish orqali ijodiy va tadqiqot faoliyatni amalga oshirish qobiliyati: o'quv loyihalari, manbalar, taqdimotlar yaratish, o'rganilayotgan hodisalarni modellashtirish va taqlid qilish, axborot va o'quv muhitidan foydalangan holda vazifalarni hal qilish.

Bugungi kunda deyarli barcha ta'lim muassasalarida dasturiy va uslubiy yordam qo'llaniladi. O'qituvchilar turli xil elektron o'quv vositalarini ishlab chiqadilar va faol foydalanadilar: qo'llanmalar, ustaxonalar, lug'atlar, laboratoriya ishlari, o'quv dasturlari, ilmiy va uslubiy ishlanmalar.

O'quv jarayonida dasturiy va uslubiy ta'minotdan foydalanish talabalarni o'qishga undashga, ularning oldida turgan vazifalarni hal qilish usullarini tanlashda mustaqillik va faollik darajasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, dasturiy va uslubiy ta'minotni yaratish bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi, dasturiy va uslubiy ta'minotni yaratish jarayonida, o'zining bilimlari, ta'lim berish uslubiyotini takomillashtiradi, tizimlashtiradi. Bu o'qituvchining o'z ustida ishlashining bir

usuli hisoblanadi. Undan tashqari, dasturiy va uslubiy ta'minotni yaratishda o'qituvchi turli xil axborot texnologiyalaridan foydalanganda, talabalarning va o'zining axborot madaniyatini oshirishiga olib keladi.

INGLIZ TILIDA O'QUVCHILARNING GRAMMATIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL METODLARDAN (O'YIN TEXNIKASI) FOYDALANISH

*Bahodirov Muhammadali
Renessans ta'lim universiteti talabasi
Ilmiy rahbar: p.f.d.(PhD) , dotsent
Ergasheva Gulruxsor*

Annotatsiya

XXI asrda xorijiy tilga xususan ingliz tiliga bo'lgan ehtiyoj tez suratlarda ortib bormoqda. Ingliz tilini o'rganishda grammatik kompetensiya asosiy unsurlardan biri sanaladi. Ushbu maqolada grammatik kompetensiyani shakllantirishda interfaol metodlar ayniqsa o'yin texnikasini ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *interfaol metodlar, grammatik kompetensiya, til o'qitish, metod, zamonaviy metodlar,*

Kirish

Dastlab bir savolni muhokma qilib olsak. "Grammatik kompetensiya o'zi nima"? Grammatik kompetensiya bu- o'quvchining grammatik qoidalarini bilishi va ularni nutqda to'g'ri hamda samarali qo'llay olish layoqatidir. Shunday ekan bu kompetensiyani shakllantirishda faqat ananaviy metodlar yetarli bo'lmay yangi interfaol usullardan yondashish zarur bo'ladi. Maqolada shu interfaol metodni o'yin texnikasi turi xaqida so'z boradi.

Ananaviy yondashuvda grammatik qoidalar tushuntirilib mashqlar va vazifalar orqali mustahkamlanadi. Zamonaviy yondashuvda esa o'quvchi asosiy e'tiborda turadi va u mustaqil izlanadi, interfaol muloqotga kirishadi. Bu usulda o'yin texnikalari, rolli o'yinlar testlar juftlik va guruhli ishlar asosiy o'rinda turadi.

Interfaol metodlar turlari va ularni ta'limdagi o'rni haqida

Interfaol metodlar o'quvchilarni darsda faol ishtirok etishi va dars mavzusini qiziqarliroq usulda tushunishga undaydi. Bunda o'quvchi va o'qituvchi orasida faol muloqotga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish usullaridir. Ular orqali o'quvchilar mustaqil fikrlashga, faol ishtirok etishga va real kommunikativ vaziyatlarda tilni ya'ni o'rgangan tilini qo'llashda qo'l keladi. Shu jumladan o'yin texnikasi esa interfaol metodlarning eng samarali shakllaridan biri bo'lib, o'quvchilarni tabiiy holatda tilni o'rganishga undaydi. O'yinlar orqali o'quvchilar grammatikani o'zlashtirishda ijobiy kayfiyatda bo'lishadi. Bu esa bilimlarini yana ham samarali egallashga bevosita xizmat qiladi. O'yin texnikalari(ya'ni darslarda qo'llanadigan o'yinlarga) quyidagilar kiradi:

Savol javob usuli;

Rol o'ynash (role play)- O'quvchilar ma'lum bir vaziyat yoki sahnani jonlantirishga xarakat qiladilar .Masalan "buy something in a market" mavzida xaridor va sotuvchi bo'lishadi.

Find someone who... o'yini- O'quvchilar o'z sheriklaridan "find someone who another country " kabi savollarni berishadi. Bu bilan bir qancha gaplar aytganda Present perfect zamonlarini o'rganishi mumkin.

Grammar bingo- Maxsus grammatik strukturalar asosida tuzilgan bingo kartalar orqali o'yin o'ynaladi.

Correct the mistake- O'quvchilarga noto'g'ri tuzilgan gaplar beriladi va ular bu gaplarni grammatik jihatdan tog'rilashadi.

Bunday o'yinlar grammatik qoidani amaliyotda mustahkamlashga xizmat qiladi. Bular turli yoshdagi o'quvchilarga moslashtirilgan bo'lib ularning ehtiyojiga qarab takomillashtirib boorish mumkun bo'ladi. Bu holatda o'qituvchi biroz e'tiborini oshirishi va tez chiqishuvchan bo'lishi kerak. Qatnashayotgan talabani har bir yaxshi javobda rag'batlantirib turish o'quvchini darsga va o'yin orqali qilingan darsga qiziqishi ortishiga ko'proq xizmat qiladi. Shuningdek tilshunos va pedagog J.Jamolov o'zining chet tilini o'qitish metodikasi nomli asarida ushbu metodlar grammatik kompetensiya shakllantirishda alohida o'rin tutishini ta'kidlab aytadi.

Shuningdek J.Jamolov o'zining yuqorida aytib o'tilgan metodik qo'llanmasida grammatika darslarini jonlantirish uchun quyidagi bosqichlarni taklif qiladi:

1. Nazariy qoidani qisqacha tushuntirish.
2. O'quvchilar bilan kichik interaktiv mashg'ulot.
3. O'yin asosida mashq bajarish.
4. Yakuniy baholash va fikr almashish.

Uning fikricha o'yin texnikalari darsni jonlantiribgina qolmay, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi.

Interfaol metodlarning afzalliklari.

-O'quvchilar dars jarayonida passive mas,balki faol ishtirkch bo'lishar. Tasavvur qiling o'qituvhi darsga kirib keldi va xonadagi talabalrni kayfiyat judayam tushkn. Bunday o'yin biroz bo'lsa ham ko'tarinki kayfiyat baxsh etishi aniq.

-Dars jarayoni qiziarli va tushunarli bo'ladi. An'anaviy yondashuvdagidek faqat nazariya va mashq ishlatish bilangina emas balki o'yinlar bilan tashkillangan dars yana ham qiziqarli bo'ladi.

-muloqot ko'nikmalari bilan bir qatorda grammatika bilimlari ham rivojlanadi. Gapda qaysi bo'lak qachon kelishini nazariyada biladi, mashq ishlash bilan esa unchalik ko'p takror bo'lmas. O'yin orqali ishlanganda ko'zlangan maqsadga erishilish yana ham osonlashadi.

-O'quvchilar orasida sog'lom raqobat yuzaga keladi. Jonli muloqot bo'lganidan keyin bir biridan qolib ketmaslik uchun ham talabalar tirishishqoqlik bilan harakat qilishlafi mumkun.

Chet el tajribasi va qiyosiy tahlil

Koreya Respublikasida 70% darslar interfaol o'yinlar yani o'yin texnikasi orqali tashkil etiladi. Ular o'yin asosida grammatika mashqlari vaguruhli topshiriqlar orqalikomunikativ yondashuvni shaklantirishga erishadi. Finlandiyada esa o'yin elementlari bolalar bog'chasida boshlab chet tilini o'rgatishda asosiy vosita hisoblanadi.J.Jamolov metodikasi ana shu yondashuvlarga yaqin bo'lib u mahalliy sharoitda o'qituvchilarning ijodkorligiga tayangan holda o'yin texnikasini qo'shishni taklif beradi.

Yevropa til ta'limi standartlarida ham o'quvchi markazli yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek ingliz tilini o'qitish bo'yicha COMMON EUROPEAN FRAMEWORK of REFERENCE (CEFR) o'rganishda kompetensiyalarni rivojlantirishda interfaol metodlar asosiy o'rinda turadi. Unda ham grammatik kompetensiya boshqa kompetensiyalar bilan bir qatorda baholanadi.

TAVSIYALAR

- Har bir grammatik mavzudan keyin kamida 1 ta interfaol o'yin joriy etish.
- Gramatika darsligiga interfaol o'yinlarni kiritish.
- O'quvchilarni dars davomida ko'proq gapirishga undashva fikr almashishiga ko'proq sharoit yaratib berish.
- darslarda texnologik vositalar(interaktiv doskalar, QR-kodli topshiriqlar, onlayn viktorina)larni ko'proq joriy etish.
- Talabalar orasida mini loyihalar tashkil ertish(grammar quests)

Shuningdek o'qituvchilarga yana bir tavsiya darslarda har bir talaba bilan individual ishlash uvhun harakat qilishlari va o'z ishlariga mas'uliyat bilan yondashishi, doimo har bir talaba bilan kelishib-til topisha olishi kerak deb o'ylayman. O'qituvchi dars o'tish davomida o'quvchi bilan til topisha olsagina bola darsga ko'proq qiziqadi. O'yinlar va shunga o'xsgash narsalar uyoqda tursin, o'qituvchi bola bilan kelisha olmas, ko'ngliga yo'l topa olmas ekan hech narsa bilan uni darsga qizitira olmaydi. Shuning uchun ta'kidlab aytaman dastlab o'quvchini ko'ngliga yo'l topa olish...

Xulosa qilib aytganda til o'rganish bu jarayon emas, balki hayotiy zaruratdir. Ayniqsa ingliz tili kabi xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan tilda grammatik kompetensiyakarni shakllantirish o'quvchining tilga bo'lgan munosabatini, fikrlash tarzini va muloqot madaniyatini tubdan o'zgartiradi, Bu jarayonda o'yin texnikalarining ayniqsa o'yin texnologiyalarining o'zni beqiyosdur. Ular nafaqat darsni jonlantiradi balki o'quvchini o'zini erkin xis qikadigan, ijodiy yondashadigan faol ishtirokchiga aylantiradi.

Shunday ekan ingliz tili darslarida o'yin texnikasi orqali grammatik kompetensiyani rivojlantirish nafaqat til o'rganishni osonlashtiradi balki o'quvchinifikrlash, muloqot qilish,o'z fikrini grammatik jihatdan to'g'ri ifodalash ko'nikmasini mustahkamlovchi eng samarali vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Гурвич П. Б., Кудряшов Ю. А. Лексические умения, обуславливающие говорение на иностранном языке // Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия. – М., 1991. С 49.
2. Жалолов Ж. Чет тили ўқитиш методикаси. Наманган. 2008. –Б 114-115.
3. Yu D., Deng L. Automatic Speech Recognition: A Deep Learning Approach. Springer, 2014.
4. Pieraccini R. The Voice in the Machine. Building Computers That Understand Speech. Oxford. 2012.
5. Richards, J.C. and Rogers T.S Approaches and Methods in Language Teaching (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press. 2001.p
6. Amarech A. The Roles of the Teachers and Students in the Integrative Language Teaching Approach and Factors that Affect the Use of the Approach in Actual Classroom: Review Article. ISSN 2224-5766 (Paper) ISSN 2225-0484 (Online) DOI: 10.7176/RHSS , Vol.9, No.15, 2019, p-29

O`ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARNI SALOMATLIGI VA TURMUSH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING AHAMIYATI

*Navoiy davlat universiteti jismoniy madaniyat fakulteti
jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchsi D.N.Berdiyev
Navoiy davlat universiteti jismoniy madaniyat fakulteti
Sport faoliyati kurash yunalishi 1-bosqich talabasi
Baxtiyorova Dildora*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada xotin-qizlar salomatligini yaxshilashda va turmush madaniyatini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati yoritilgan.*

Kalit soʻzlar: Sport, jismoniy tarbiya, Toʻmaris va Barchinoy sogʻlom turmush tarzi, kam harakatchanlik. Sport xotin-qizlar salomatligini yaxshilashda muhim rol oʻynaydi va turli xil jismoniy va ruhiy foydalarni taqdim etadi.

Mustaqillikka erishganimizdan soʻng jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlatimizning siyosati darajasiga koʻtarildi. Buning yorqin misoli sifatida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish maqsadida mamlakatimizda qator qonun, farmon va qarorlar chiqarildi. Xotin-qizlar orasida sportni rivojlantirish va ommaviylashtirish, ularning sogʻlomlashtiruvchi sport turlariga kengroq jalb etish aholi salomatligini jismonan va ruhan sogʻlom boʻlishi uchun sogʻlom turmushni targʻib qilish dolzarb vazifalardan biridir. Oʻzbekiston Respublikasi sport vazirligi, Oʻzbekiston Respublikasi madaniyat vazirligi, Oʻzbekiston Xotin- qizlar qoʻmitasi va uning joylardagi boʻlimlari tomonidan Xotin-qizlarni ommaviy ravishda jismoniy tarbiya va sportga jalb etish tizimini yaratish, oʻtkazilayotgan sport musobaqalarida qizlar ishtirokini taʼminlash va ularning faolligini oshirish borasida bugungi kunda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Bir soʻz bilan aytganda, sport – sogʻlom xalq, sogʻlom jamiyatning tayanch ustunidir. Shu bilan birga, sport – bu avvalo tinchlik elchisi, har bir davlat uchun milliy gʻurur manbai, dedi davlatimiz rahbari.». Misol qilib aytadigan boʻlsak tashkilotlar, mahallar tomonidan tashkil qilinayotgan yugurish marofonlari ayollarimizning ishtiroki taxsinga sazovor. Prezidentimiz tomonidan 2020 yil 30 oktyabrda PF - 6099 sonli qabul qilingan farmonlarida ham “Sogʻlom ayol-Buyuk kelajak” gʻoyasini oʻzida mujassam etgan xotin-qizlar oʻrtasida sogʻlom turmush tarzini mustahkamlash, ularni jismoniy tarbiya va sport bilan ommaviy tarzida shugʻullanishga jalb qilishga qaratilgan choralar -tadbirlar dasturlarini tasdiqlash toʻgʻrisida Hukumat qarori qabul qilsin deb takidlashlari oʻsmirlar va xotin-qizlar sportiga ularni salomatligiga boʻlgan etiborni yana bir bor koʻrishimiz mumkin.

xotin-qizlar orasida sogʻlom turmush tarzini targʻib qilish ularni sogʻlomlashtiruvchi sport turlariga jalb qilish muhim sanaladi. Xotin- qizlar salomatligi masalasi muntazam ravishda tibbiy monitoring tizimiga biriktirilishi

natijasida ular salomatligini asrab avaylash va muhofaza qilish imkoniyati yaratildi. Aholi o'rtasida salomatlik va sog'lom turmush tarzi, sog'lom oilani shakllantirish bo'yicha telekanallarda ko'rsatuvlar tayyorlash joriy etildi. Yurtimizda qizlarni sportga jalb qilish, barcha hududlar, xususan, qishloqlarda buning uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish yo'lida olib borilayotgan ishlar diqqatga sazovordir. Ayollarni muntazam ravishda sport bilan shug'ullanishlari va salomatliklarini mustahkamlash uchun har bir mahalla qishloqlarda istiqomat qiluvchi yoshlar, xotin-qizlar sportning barcha turlari bilan shug'ullanishga odatlanishlari sog'lom turmush tarziga amal qilishlari bo'yicha chora tadbirlarni uyushtirib kelinmoqda.

Asosan biz aytadigan bo'lsak sog'lom turmush tarzini shakllantirish oiladan boshlanadi. Inson salomatligi va hayot davomiyligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarning 50%dan ortig'i aynan turmush tarziga bog'liq, ekologiyaga - 20%ga yaqin, nasliy omillarga - 20%, tibbiy omillarga esa atigi - 10% bog'liq ekan. Ya'ni, inson sog'lom bo'lishi uchun uning turmush tarzi sog'lom bo'lishi shart va sog'lom insonni voyaga etkazish uchun unda sog'lom turmush tarzi tushunchasini shakllantirish kerak. Sog'lom turmush tarzi deganda quyidagilarni e'tiborga olish zarur: faol jismoniy harakat qilish, chiniqish, jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish; kun tartibini oqilona rejalashtirish va unga doimo amal qilish; jismonan va ruhan toliqishga yo'l qo'ymaslik; aqliy va jismoniy mehnatni gigienik talablar asosida to'g'ri rejalashtirish; to'g'ri va sifatli ovqatlanish; shaxsiy va umumiy gigiena talablariga rioya qilish bugungi kunning dolzarb muammosi bulgan davrida juda muhim sanaladi.

Bizning ota-bobolarimiz kishilar bilan uchrashganda yoki xayrlashganda, bir-biriga chin yurakdan salomatlik tilashgan. Bugungi kunda yoshlarni o'zini salomatligi to'g'risida o'zi g'amxo'rlik qilishi, yoshlikdan jismoniy tarbiya va sport ko'magida jismoniy kamolatga erishish g'oyalarni singdirish kerak. Xotin-qizlar salomatligini yaxshilashda sport katta ahamiyatga ega. Mana sportning xotinqizlar salomatligiga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida asosiy jihatlar:

1. Jismoniy salomatlik: - Yurak-qon tomir tizimi: Yurak va qon tomirlarini mustahkamlaydi, qon aylanishini yaxshilaydi va yurak xastaliklari xavfini kamaytiradi. - Muskul va suyak mustahkamligi: Mushak va suyaklarni mustahkamlaydi, osteoporozning oldini oladi. - Vazn nazorati: Sport kaloriyalarni yoqishga yordam beradi va sogʻlom vaznni saqlashga yordam beradi.

2. Ruhiy salomatlik: -Stressni kamaytirish: Jismoniy mashqlar stress gormonlarini kamaytiradi va endorfinlar, ya'ni "baxt gormonlari"ni oshiradi. - Uyqu sifatini yaxshilash: Muntazam mashqlar uyqu sifatini yaxshilaydi va uyqusizlikni kamaytiradi. - Oʻz-oʻzini hurmat qilish: Sport oʻz-oʻzini hurmat qilishni oshiradi va ruhiy holatni yaxshilaydi.

3. Reproduktiv salomatlik: - Gormonal balans: Sport ayollarning gormonal balansini saqlashga yordam beradi, menstruatsiya tsikllarini tartibga soladi. - Homiladorlik: Muntazam jismoniy mashqlar homiladorlik davrida umumiy salomatlikni yaxshilaydi va tugʻruq jarayonini yengillashtiradi.

4. Sogʻlom turmush tarzini shakllantirish:

- Kasalliklarning oldini olish: Sport turli kasalliklarning, masalan, diabet, yuqori qon bosimi va ayrim saraton turlarining oldini olishga yordam beradi.

- Hayot sifati: Muntazam mashgʻulotlar umumiy hayot sifatini oshiradi va uzoq umr koʻrishga yordam beradi.

Mahalliy yosh xotin-qizlarning sogʻligʻini mustahkamlash, sogʻlom boʻlish yoʻllari va omillariga binoan ularni ta'minlash, xalqimizning, qolaversa, mustaqil davlatimizning burchidir. Oʻtmish ajdod-avlodlarimiz tarixiy, madaniy va ma'naviy katta boylik qoldirgan. Oybachindek pahlavon, Toʻmarisdek jangovar ayollar oʻtgan bu yurtda. Kelajak avlodimiz Oʻzbekistonning buyuk davlat ekanligini jahonga tarannum etishlari kerak Buning uchun esa sogʻlom farzandlar tugʻilishi, ularning jismoniy kamolotiga ijobiy ta'sir koʻrsatuvchi sogʻlom onalar kerak boʻladi ta'minlashda ancha olgʻa qadam qoʻyish mumkin boʻladi.

XULOSA Xotin-qizlar salomatligini yaxshilashda sportning ahamiyati juda katta. Muntazam jismoniy mashqlar yurak-qon tomir tizimini mustahkamlab, mushak va suyaklarni mustahkamlaydi, va sogʻlom vaznni saqlashga yordam

beradi. Sport shuningdek, ruhiy salomatlikka ijobiy ta'sir ko'rsatib, stressni kamaytiradi, uyqu sifatini yaxshilaydi va o'z-o'zini hurmat qilishni oshiradi. Reproduktiv salomatlikni qo'llab-quvvatlab, gormonal balansni saqlash va homiladorlik davrida umumiy salomatlikni yaxshilashga yordam beradi. Bundan tashqari, sport turli kasalliklarning oldini olish va umumiy hayot sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, sport xotin-qizlar salomatligi va hayot sifatini

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. K.Mahkamdjonov, L.Inozemseva, F.Nurmatov, L.Rustaniov Sport bayramlarini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi (darslik).T. «Iqtisod-moliya» 2008
2. R.S.Salomov, M.X.Mirjamolov Jismoniy imkoniyati cheklangan o'quvchilarning spor mashg'ulotlariga moslashishi. O'quv uslubiy qo'llanma. Toshkent-2014y
3. D.D. Safarova Sport morfologiyasi T.2015
4. O.Q.Musayev Oliy o'quv yurti o'qituvchisining pedagogik qobiliyatlar kompleksi. Metodik qo'llanma. Toshkent-2016

2-sho'ba

FILOLOGIYA: TADQIQI VA TA'LIMI

O'ZLASHMA GRAMMATIK TERMINLARNING ELEKTRON LUG'ATINI YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

L.Raupova,
Renessans ta'limi universiteti,
"Filologiya" kafedrası professori, f.f.d.,
e-mail: Laylo-74@mail.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilida o'zlashgan grammatik terminlarning o'zlashtirish manbalari, usullari (transkripsiya, transliteratsiya, tarjima) tahlil qilinadi va ularni zamonaviy elektron lug'at tizimiga mos shaklda joylashtirishning nazariy va amaliy asoslari bayon etiladi. Grammatik terminlarning inventarizatsiyasi, ularning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari, shuningdek, zamonaviy leksikografik tizimlar uchun mos algoritmlar orqali qayta ishlanishi asosiy tahlil ob'ekti sifatida qaraladi. Elektron lug'atlarning imkoniyatlari, yangilanib turish xususiyati, foydalanuvchi uchun qulay interfeys va samarali qidiruv tizimining afzalliklari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: grammatik terminlar, o'zlashma so'zlar, transkripsiya, transliteratsiya, tarjima, elektron lug'at, leksikografiya, o'zbek tili

Annotation

This article analyzes the sources and methods of adaptation (transcription, transliteration, translation) of grammatical terms in the Uzbek language and explores the theoretical and practical bases for integrating these terms into modern electronic dictionary systems. The paper focuses on the inventory, phonetic, morphological, and semantic features of adapted grammatical terms and presents algorithmic approaches for their lexicographic processing. The advantages of electronic lexicography, such as updatability, user-friendly interface, and efficient search tools, are also highlighted.

Keywords: *grammatical terms, loanwords, transcription, transliteration, translation, electronic dictionary, lexicography, Uzbek language*

Jahon tilshunosligida terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan va bugun ham bu masala o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa so'nggi yillarda kognitiv terminologiya yangi tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib ulgurdi. U kognitiv tilshunoslik usullarini ma'lum bir bilim sohasi terminologiyasi ortida turgan kognitiv tuzilmalarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Sotsiopragmatik jihatdan terminologiyani o'rganish, professional tajriba professional tafakkurga qanday ta'sir qilishini, bir kasb vakillari (konchilar, elektrik, mexaniklar) atrofida voqelikni qanday tasniflashi, shuningdek ular uchun qanday tushunchalar asosiy ekanligini aniqlash hamda uni anglash va qo'llashning ijtimoiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Ilm-fanning rivojlanish mantig'ini tushunish, terminologiyada yangi bosqichning rivojlanish qonuniyatini asoslash va uning xususiyatlarini berishda Ye.Kubryak tomonidan taklif qilingan lingvistik bilimlarning rivojlanishini tahlil qilish sxemasi⁴ga murojaat qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu sxema bo'yicha, terminologiyaning har bir davri uchun shart-sharoit, predmet-kognitiv va protsessual qismlarni aniqlash kerak, shuning uchun terminologiyaning

⁴ Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути становления знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира Е. С. Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, 2004. –Б. 57

har bir yo‘nalishini tahlil qilishning umumiy «matritsasi» quyidagi shaklga ega⁵. Terminolog -terminal tizimning metallingvistik faoliyati mahsuloti bilan o‘zaro aloqada («termotsentrizm»)⁶. Terminologiya obyekti lingvistik belgi bo‘lganligi sababli atamaning semiotik jihatlarini va shunga mos ravishda ma’lum bir «semiologik ong» ning mavjudligini o‘rganish uning uchun ham muhimdir. R.Bart tomonidan kiritilgan semiologik ong konsepsiyasi belgini anglashning bitta dominant munosabatini tanlashni anglatadi (ramziy, paradigmatic yoki sintagmatik). Charlz Peirce asarlarida belgi, indeks yoki belgi bo‘lishi mumkinligi ta’kidlangan. C.Morris «semioz rejimi» tushunchasini kiritadi, Yu.S.Stepanov uchta koordinata o‘qi – semantika, sintaktika va pragmatika bo‘yicha ketma-ket o‘tish orqali lingvistik belgilarni o‘rganish zarurligi haqida gapiradi. Shunga o‘xshash hodisa R.Jeykobson asarlarida «qism va butun» fenomeni sifatida berilgan.⁷ «Semiologik ong» ning faqat bir turi bilan bog‘liq bo‘lgan an-anaviy atamashunoslik nazariyalari, «u yoki bu semiotik nazariya semiotik ongning ba-zi muhim tomonlari bizga ochib beriladigan ulkan semiotik yaxlit jihatlar va lahzalarni qamrab olganda», qarama-qarshilikda. Kognitiv terminologiya nazariyasiga «pragmatik qoidalar belgining ma’nosi tarjimon uchun belgi bo‘lgan shartlarni tavsiflaydi yoki quradi. Shunga ko‘ra, imo -ishorani amalga oshirishning bir qancha darajalari haqida o‘ylash mumkin. Belgilarni talqin qilish, biz ularda to‘g‘ridan -to‘g‘ri yetkazilgan narsalar haqida emas, balki ko‘p narsa, jumladan, muloqot sub-yektining shaxsiyati va ongi haqida ham ma’lumot olishdir.⁸

Zamonaviy davrda ilm-fanning jadal sur’atlarda rivojlanishi va global axborot maydonining kengayib borishi tilshunoslik sohasida ham yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, ilmiy-texnik taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan terminologiya va terminografiya yo‘nalishlari dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ilm-fan, ta’lim, texnologiya va boshqa ko‘plab sohalar uzviy ravishda yangi atamalar bilan boyib borayotgan bir

⁵ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98

⁶ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.97

⁷ Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи – М.,1994. – Б. 78

⁸ Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.– Б. 105

paytda, bu atamalarning o'zbek tilida to'g'ri, izchil va tizimli shaklda aks ettirilishi zarurati kuchaymoqda.

Grammatik terminlar tilshunoslikning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ularning to'g'ri o'zlashtirilishi nafaqat ilmiy adabiyotlar va darsliklarda aniq ifodani ta'minlaydi, balki til o'rganuvchilar uchun ham tushunarliklik va aniqlikni ta'minlaydi. Shu bois grammatik terminlarni o'zlashtirish, ularni tizimlashtirish va zamonaviy elektron lug'at shaklida taqdim etish — zamon talabi bo'lib qolmoqda.

Grammatik terminlarning o'zlashuvi uzoq tarixga ega bo'lib, u turli bosqichlarda turli manbalar orqali amalga oshgan. Dastlab, ko'plab atamalar lotin va yunon tillaridan kelib chiqqan bo'lsa-da, sovet davrida rus tili vositasida, keyingi yillarda esa ingliz tilining ta'siri ortib bordi. Natijada o'zbek tiliga kirib kelgan grammatik terminlar fonetik, morfologik va semantik o'zgarishlarga uchradi.

Terminlarni o'zlashtirishda qo'llaniladigan asosiy usullar quyidagilardir:

1. **Transkripsiya** — chet tilidagi so'zning talaffuziga mos tarzda yozilishi.
Misollar: *Lexeme* – *leksema*, *Syntax* – *sintaksis*.
2. **Transliteratsiya** — chet tilidagi so'zning harflarini alifbo asosida harfma-harf ko'chirish.
Misollar: *Predicate* – *predikat*, *Transitive* – *transitiv*.
3. **Tarjima** — so'zning ma'nosi asosida o'zbek tiliga mos ekvivalentda berilishi.

Misollar: *Part of speech* – *so'z turkumi*, *Subject* – *ega*.

Ushbu usullar o'zbek tilining fonetik va morfologik tizimiga moslashish jarayonida o'ziga xos tilshunoslik muammolarini keltirib chiqaradi. Shu sababli ularni ilmiy asosda tadqiq etish va standartlashtirish muhim hisoblanadi.

Terminlarni tizimlashtirish va inventarizatsiya qilish bosqichlari

Grammatik terminlarning zamonaviy o'zlashuvi, ularning qo'llanilishi va semantik maydonini aniqlash bo'yicha kompleks yondashuv zarur. Bunda quyidagi bosqichlar asosiy o'rin tutadi:

- **Terminlarning sohalar bo'yicha tasnifi** — har bir grammatik termin qaysi lingvistik kategoriya (morfolgiya, sintaksis, fonetika va boshqalar) doirasida qo'llanilishini aniqlash.
- **Fonetik, morfologik va semantik xususiyatlarini tahlil qilish** — terminlarning o'zbek tilidagi talaffuzi, grammatik moslashuvi va ma'nodagi o'zgarishlarini aniqlash.
- **Amaliy qo'llanilishini o'rganish** — terminlarning darsliklar, ilmiy maqolalar va ommaviy axborot vositalaridagi chastotasini aniqlash.
- **Zamonaviy korpuslarda aks etishini ta'minlash** — o'zlashgan terminlarning lingvistik korpuslar, ilmiy platformalar va matn bazalarida to'g'ri aks etishini ta'minlash.

Elektron lug'at yaratishning texnologik asoslari

Bugungi raqamli davrda elektron lug'atlar an'anaviy lug'atlarga nisbatan ko'plab afzalliklarga ega. Bular quyidagilar:

- **Doimiy yangilanish imkoniyati** — yangi terminlar kiritilishi, mavjudlarining to'ldirilishi.
- **Tezkor va interaktiv qidiruv tizimi** — foydalanuvchilar kerakli atamani tezda topish imkoniga ega.
- **Ko'p formatli ma'lumot taqdimoti** — matn, audio talaffuz, grafik va video izohlar.

Elektron grammatik lug'at yaratish quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Terminlar bazasini shakllantirish** — mavjud grammatik terminlarning to'liq ro'yxatini tuzish;
2. **O'zlashuv usulini aniqlash** — har bir terminning transkripsiya, transliteratsiya yoki tarjima orqali o'zlashganini belgilash;
3. **Shakl, ma'no va qo'llanilishini tavsiflash** — terminlarning izohli, qo'llanma asosidagi tasnifi;
4. **Etimologik, semantik va fonologik izohlar ishlab chiqish** — har bir terminning kelib chiqishi va semantik maydonini ko'rsatish;

5. **Elektron platformada taqdim etish** — terminlarni interaktiv, foydalanuvchiga qulay shaklda raqamli platformaga kiritish;
6. **Mos til korpuslari bilan integratsiya qilish** — lugʻatni oʻzbek tilining korpuslari va taʼlim platformalari bilan uygʻunlashtirish.

Oʻzlashgan grammatik terminlar asosida elektron lugʻat yaratish — oʻzbek tilshunosligining raqamli transformatsiyasiga muhim hissa qoʻshadi. Bu loyihaning amalga oshirilishi:

- oʻzbek tilining ilmiy-uslubiy bazasini boyitadi;
- grammatik bilimlarni standartlashtirishga xizmat qiladi;
- tilshunoslik va til oʻrganish jarayonlarini zamonaviylashtiradi;
- yangi texnologiyalar yordamida lingvistik izlanishlar samaradorligini oshiradi.

Takliflar:

1. Tilshunos olimlar, dasturchilar va pedagoglardan iborat ishchi guruh tashkil etilishi.
2. Raqamli lugʻat yaratishda ochiq kodli dasturiy taʼminotdan foydalanish.
3. Terminlarning xalqaro standartlarga muvofiq tasnifi va sertifikatsiyasi.
4. Til oʻrgatuvchi platformalar bilan hamkorlikda lugʻatni integratsiyalash.
5. Akademik muassasalarda mazkur elektron lugʻatdan oʻquv jarayonida foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кабулова З. «Терминология ва терминография масалалари» — Т.: Фан, 2018.
2. Хожиев А. «Ўзбек тилида луғат яратишнинг назарий асослари» — Т.: Университет нашри, 2015.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
4. Sager, J.C. (1990). *A Practical Course in Terminology Processing*. John Benjamins Publishing.

5. Вахабов А. «Тилшуносликда корпуслар ва электрон луғатлар» — Т.: Innovatsiya, 2020.

SUN'IY INTELLEKT VA KASBLAR O'ZGARISHI

Baxtiyor Mengliyev,

*Toshkent Amaliy fanlar universiteti tadqiqotchi-professori
filologiya fanlari doktori,*

Kirish

Bugun sun'iy intellekt (SI) texnologiyasi jamiyat hayotining deyarli barcha jabhasiga kirib keldi. Uning ta'siri nafaqat texnologik taraqqiyot, balki iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy munosabat sohalarida ham sezilmoqda. Ushbu maqolada sun'iy intellektning jamiyatdagi o'рни, imkoniyatlari va ehtimoliy xavflari haqida so'z yuritiladi. Ma'lumotlar SI tizimlari haqidagi ilmiy va publisistik manbalardan saralab olindi.

SI bugungi texnologik rivojlanishning eng muhim asoslaridan. U asosida ishlovchi algoritmlar ishlab chiqarish jarayonini avtomatlashtirish, ma'lumotlarni tahlil etish va tezkor qaror qabul qilishda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda. Masalan, tibbiyotda SI yordamida kasalliklarni erta aniqlash, davolash usullarini takomillashtirish va shaxsiylashtirilgan terapiyalarni yaratish imkoniyati oshdi. Sanoat sohasida robotlashtirish jarayoni mehnat unumdorligini keskin oshirishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, SI logistikani optimallashtirish, transport tizimlarida xavfsizlikni oshirish va energiya sarfini kamaytirish kabi masalalarda ham dolzarb yechimlar taklif qilmoqda. Masalan, o'z-o'zini boshqaruvchi avtomobillar yo'l harakati xavfsizligini oshirishda beqiyos salohiyatga ega.

SI jamiyat hayotining ko'plab jabhasiga qulaylik kiritayotgan bo'lsa-da, u bilan bog'liq ba'zi xavflar ham mavjud. Texnologik taraqqiyotning tezligi ish joylari va an'anaviy kasblarga ta'sir ko'rsatmoqda. Avtomatlashtirish natijasida ayrim ish turlari talab qilinmay qolmoqda, bu yangi bilim va ko'nikmalarni

o'zlashtirish zaruratini tug'diradi. Shu bois jamiyatda SI rivoji bilan birga ta'lim tizimini modernizatsiya qilish muhim hisoblanadi.

Ijtimoiy sohada SI tahlil va kommunikatsiya jarayonini osonlashtirmoqda. Masalan, SI algoritmlari ijtimoiy tarmoqlarni boshqarish, soxta axborotga qarshi kurashish va ma'lumot oqimini optimallashtirishda keng qo'llanmoqda. Shunga qaramay, SI texnologiyalaridan noto'g'ri foydalanish shaxsiy hayot daxlsizligiga tahdid solish, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirish ehtimollariga ham ega.

SIning kelajakdagi rivoji jamiyatga yangi imkoniyatlarni ochadi. SI yordamida atrof-muhit muammolariga yechim topish, global sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash va ta'limni innovatsion usulda rivojlantirish mumkin. Shu bilan birga, SI rivojlanishida axloqiy va huquqiy masalalarga e'tibor qaratish, inson huquq va manfaatlarini himoya qilish katta ahamiyatga ega.

Umuman olganda, SI texnologik taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida jamiyat hayotini yengillashtirishda, yangi imkoniyatlar yaratishda ulkan salohiyatga ega. Lekin uning ta'sirini boshqarish va salbiy oqibatlarini minimallashtirish uchun hukumatlar, tadqiqotchilar va jamoatchilik hamkorlikda ishlashi lozim. Shundagina SI jamiyatga haqiqiy foyda keltiruvchi texnologiyaga aylanishi mumkin.

Tarixga aylanayotgan kasblar

SI rivojlanishi bilan ba'zi kasblar ahamiyatini yo'qotmoqda. Avtomatlashtirish va texnologiyalarning takomillashuvi, ayniqsa, oddiy va takroriy vazifalarni bajaruvchi ish turlari uchun muqobil vositalarni yaratdi. Quyida SI va avtomatlashtirish ta'sirida qisqarayotgan yoki yo'qolayotgan kasblar haqida so'z yuritiladi:

1) oddiy va takroriy vazifalar bilan bog'liq kasblar. SI oson avtomatlashtiriladigan vazifalarni bajaruvchi kasblarga katta ta'sir ko'rsatmoqda:

- **kassa xodimlari.** Savdo do'konlari va restoranlarda o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish kassalari kassa xodimlarining o'rnini bosadi;

- **ma'muriy yordamchilar.** Rejalashtirish, hujjatlar tayyorlash va ma'lumotlarni kiritish kabi vazifalarni avtomatlashtiruvchi dasturlar bu kasb turlarini qisqartiradi;
- **ishlab chiqarish liniyasi ishchilari.** Zavodlarda ishlatiladigan robotlar yig'ish, qadoqlash va boshqa mexanik ishlarni odamdan ko'ra tez va aniqroq bajaradi.

2) **SI asosida amalga oshuvchi xizmatlar.** Texnologiyaning rivojlanishi ayrim xizmatlar uchun odam ishtirokini minimal darajaga tushiradi:

- **avtomatlashtirilgan call-markazlar.** Mijozlar xizmat ko'rsatish tizimlarida bot va ovozli yordamchilar odamlarning o'rnini bosmoqda. Bu, ayniqsa, bank va telekommunikatsiya sohalarida keng tarqaladi;
- **muhandis-operatorlar.** Sensorlar va SI algoritmlar yordamida ishlovchi tizimlar murakkab jarayonlarni nazorat qilishni osonlashtiradi;
- **ma'lumotlarni tahlil qiluvchilar.** Oddiy ma'lumot tahliliga asoslangan ishlar SIning tezkor imkoniyatlari tufayli qisqarish ehtimoli katta.

3) **avtomatlashtirish sababli kamayadigan kasblar** sirasi ham jiddiy. Xususan:

- **transport va logistika.** Haydovchisiz avtomobillar va yuk tashish tizimlari haydovchilarga bo'lgan talabni qisqartiradi;
- **bank xizmatlari.** Bankomatlar va self-servis texnologiyalari oddiy bank amaliyotlarida xodimlarga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi;
- **pochtachilar.** Elektron pochta va raqamli hujjatlar yetkazish an'anaviy pochta xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni qisqartirdi;
- **yetkazish xizmati.** Rivojlangan mamlakatlarda ko'plab robotlarning ko'cha-ko'yda yetkazish ("dostavka") xizmati bilan shug'ullanayotganligiga ko'pchilik guvoh bo'lgan.

4) **qisqarishi kutilayotgan boshqa ommabop kasblar** sirasida quyidagilarni sanashimiz mumkin: sayohat agentlari (onlayn bronlash xizmatlari tufayli), kutubxonachilar (raqamli kutubxonalar ommalashgani sababli), telefon

operatorlari (zamonaviy telekommunikatsiya tizimlari tufayli), bosmaxona xodimlari (raqamli matbaa texnologiyalari sababli), sug'urta agentlari (onlayn tahlil vositalari bilan almashtirilayotgani tufayli); moliya maslahatchilari (SI yordamida yaratilgan algoritmlar hisobchilik va investitsiya tahlilini amalga oshirishi tufayli), tarjimonlar (SI asosidagi tarjima xizmatlari sababli), fotolaboratoriya xodimlari (raqamli suratga olish texnologiyalari tufayli), kotib(a)-xodimlar (elektron pochta va kurer xizmatlari sababli), ulgurji savdo vakillari (raqamli savdo maydonchalari tufayli), chiptachilar (raqamli chipta va QR-kod tizimlari tufayli), kassir yordamchilari (elektron to'lov tizimlari sababli), rezyume tahlilchilari (SI asosida ishlovchi rekruting tizimlari tufayli), oziq-ovqat yetkazuvchi xodimlar (dronlar yordamida yetkazib berish tufayli), mehmonxona ma'muriyati (avtomatlashtirilgan tizimlar bilan almashtirilayotgani sababli), reklama mutaxassislari (onlayn platformalardagi avtomatlashtirilgan vositalar tufayli), geologlar va yer tadqiqotchilari (SI asosida ma'lumot to'plash sababli), kuryer xizmatlari (logistika dronlari va robotlari tufayli), telefon ta'mirlovchilar (yangi modellarni sotib olish osonlashgani uchun), raqamli muharrirlar (SI kontent yaratish bilan shug'ullanayotgani sababli) va h.

2023-yilda olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, AQShda avtomatlashtirish 25 % ish joylariga ta'sir ko'rsatgan. Masalan, kassa xodimlarining ish joylari 15 % qisqargan, call-markaz xodimlari esa 20% kamaygan. Bundan tashqari, 2030-yilga kelib avtomatlashtirish natijasida 800 milliondan ortiq ish joyi global darajada yo'qotilishi mumkinligi bashorat qilinmoqda.

Sun'iy intellekt rivoji hayotimizni yengillashtirayotgan bo'lsa-da, u ayrim kasblarning "o'lishi" bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarmoqda. Kelajakda texnologiyalar bilan birga yangi kasblar yaratilishi ehtimoli juda yuqori, ammo buning uchun mos malaka va bilimlarni rivojlantirish talab etiladi.

Isloh qilinayotgan kasblar

Texnologik inqilob natijasida ko'plab kasblar SI yordamida yangi bosqichga ko'tarilmoqda. To'liq yo'q bo'lib ketmasdan, o'zgarish va islohotlar orqali takomillashayotgan kasblar bugungi kunda yangi qiyofa kasb etmoqda. Quyida SI

yordamida rivojlanayotgan va texnologiya bilan uyg'unlashayotgan ba'zi asosiy sohalar yoritiladi:

1) SI yordamida takomillashayotgan kasblar. Tibbiyot sohasida SI vositalari tahlil va diagnostika jarayonlarini tezlashtirib, inson xatoliklari ehtimolini kamaytirmoqda. Masalan, radiologiya sohasida SI yordamida tasvirlarni tahlil qilish samaradorlikni ancha oshiradi. Shuningdek, shaxsiylashtirilgan davolash rejalarini ishlab chiqish uchun katta hajmdagi ma'lumotlar tahlil qilinmoqda. Buning natijasida shifokorlar o'z malakalarini texnologiyalar bilan boyitib, davolash jarayonini yanada samarali qilmoqda.

O'qituvchilik SI yordamida individual ta'lim tizimlarini yaratish orqali rivojlanmoqda. Masalan, o'quvchilarning qobiliyatlarini tahlil qilish va shaxsiy o'quv rejalarini tuzish imkoniyati ortib bormoqda. Bu esa o'qituvchilarga murakkab jarayonlarda yordam beradi va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Muhandislik va dizayn sohalarida SI yordamida murakkab loyihalar yaratish osonlashmoqda. Masalan, me'mor va muhandislar loyihalash jarayonida SI vositalaridan foydalanib, 3D modellar va qurilish simulyatsiyalarini yanada aniqlik bilan amalga oshiradilar. Shuningdek, avtomatlashtirilgan texnologiyalar mehnat unumdorligini oshiradi va vaqtni tejaydi.

2) texnologiya bilan uyg'unlashayotgan kasblar. SI vositalari jurnalistikaning ko'lamini kengaytirmoqda. Avtomatik matn tahlili va yaratish dasturlari yordamida katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va sodda tarzda taqdim etish imkoniyati paydo bo'ldi. Buning natijasida jurnalistlar o'z e'tiborlarini tahlil va ijodiy jarayonlarga ko'proq qaratadilar.

Moliya va marketing sohalarida analitik vositalar yordamida raqamli kampaniyalarni optimallashtirish va ma'lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish tezlashmoqda. SI xatarlarni oldindan aniqlash, moliyaviy bashoratlar yaratish va mijozlarning xatti-harakatlarini tahlil qilishda yordam bermoqda.

3) islohotlar jarayonining ijobiy natijalari. Texnologiya va SIning kiritilishi bu kasblarni nafaqat takomillashtiradi, balki ularga yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, shifokorlar vaqtni tejash va bemorlarning hayot sifatini

yaxshilash imkoniyatiga ega bo‘ladi; o‘qituvchilar esa talabalarning ehtiyojlariga moslashish va ularga ko‘proq individual e‘tibor qaratish imkoniyatini oladi; dizayner va muhandislar SI yordamida tezroq va samaraliroq ishlash imkoniga ega bo‘ladi; jurnalistlar SI vositalaridan foydalanib, dolzarb va murakkab mavzularni o‘rganishga ko‘proq vaqt ajratmoqda.

Ko‘rinadiki, SI yordamida isloh qilinayotgan kasblar kelajakda yanada rivojlanishi kutilmoqda. Texnologiya va inson o‘rtasidagi hamkorlik yanada mustahkamlanib, jarayon nafaqat mehnat unumdorligini oshiradi, balki jamiyatni yangi bosqichga olib chiqadi. Shu bois hozirgi zamon xodimlaridan moslashuvchanlik va texnologik yangiliklarga tayyorlik talab etiladi. Bu kasblarning hayotiyiligini saqlab qolishning eng muhim omili bo‘lib xizmat qiladi.

“Tug‘ilayotgan” kasblar

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, SI, raqamli tizimlar va ekologik texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi kasblar paydo bo‘lmoqda. Bu kasblar ilgari mavjud bo‘lmagan imkoniyatlarni yaratib, jamiyat hayotida muhim rol o‘ynamoqda. Quyida bugungi kunda juda talabgir bo‘lgan va kelajakda yanada ommalashishi kutilayotgan yangi kasblar haqida so‘z yuritiladi:

1) yangi texnologiyalar asosida paydo bo‘layotgan kasblar. SI tizimlari jadal rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. SI dasturchilari turli soha uchun algoritmlar yaratadi, avtomatlashtirish jarayonlarini amalga oshiradi va innovatsion echimlarni ishlab chiqadi. Ushbu mutaxassislar hozir eng talabgir kasblardan biri, texnologiya kompaniyalari ular uchun yuqori maosh va imkoniyatlarni taklif qilmoqda.

Ma’lumot tahlilchilari (data scientists) katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish, olingan natijalardan foydalangan holda yondashuvlar ishlab chiqish bilan shug‘ullanadi. Bu kasb SI yordamida qaror qabul qilishni optimallashtiruvchi eng muhim yo‘nalishlardan. Bugungi kunda ma’lumot tahlilchilari AT (axborot texnologiyalari), moliya, tibbiyot, marketing kabi ko‘plab sohada faoliyat yuritmoqda.

Texnologiyalar rivojlangan sari kiberxavfsizlikning ahamiyati oshib bormoqda. Ushbu soha mutaxassislari ma'lumotlarni himoya qilish, tizimlarga hujumlarning oldini olish va xavfsizlik standartlarini yaratish bilan shug'ullanadi. Ular kompaniya va davlat tizimlarining xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi;

2) **ekologik va texnologik sohalardagi yangi kasblar.** Ekologik muammolar ortib borayotgan davrda atrof-muhitni himoya qilishga qaratilgan texnologiyalarni yaratish zaruriyati paydo bo'ldi. Ushbu soha mutaxassislari chiqindilarni qayta ishlash, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy qilish va atrof-muhitni asrash bo'yicha innovatsion echimlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Metaverse (virtual dunyolar) texnologiyalari rivoji yangi imkoniyatlarni yaratdi. Ushbu mutaxassislari virtual muhitlar yaratish, interaktiv interfeyslarni ishlab chiqish va bu tizimlar orqali foydalanuvchilar bilan o'zaro aloqalarni rivojlantirishga mas'uldir. Metaverse o'yinlar, ta'lim, biznes va ijtimoiy platformalar uchun keng qo'llanmoqda.

Umuman olganda, **ma'lumotlar muhandislari** (data engineers), **SI etikasi bo'yicha mutaxassislari, raqamli marketing mutaxassislari, blokcheyn texnologiyalari bo'yicha muhandislari, genetik muhandislari, robototexnika bo'yicha muhandislari, dasturiy ta'minot testlash mutaxassislari, dron operatorlari, ob-havoni prognoz qilish bo'yicha algoritm mutaxassislari, kreativ texnolog mutaxassislari** (creative technologists), **SI bo'yicha pedagoglar, iqlim tahlilchilari, 3D bosma mutaxassislari** (3D printing specialists), **kriptoalyuta tahlilchilari, masofaviy ta'lim bo'yicha texnologlar** kabi yangi kasblar davr talabidir.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2025-yilda SI sohasidagi mutaxassislari uchun global bozor talabi 35% ga oshishi kutilmoqda. Ma'lumotlar tahlili sohasidagi ishchilar yillik o'sish sur'ati 28% dan yuqori bo'lishi taxmin qilinmoqda. Metaverse texnologiyalari esa 2030-yilga kelib trillion dollarlik iqtisodiy bozorga aylanishi mumkin.

Texnologik inqilob natijasida paydo bo'layotgan kasblar inson hayotini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu kasblar global muammolarni hal qilish, iqtisodiyotni rivojlantirish va jamiyat hayotini yaxshilashga xizmat qilmoqda. Shu sababli yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va zamonaviy ko'nikmalarni rivojlantirish ushbu jarayonda muvaffaqiyat kaliti bo'lib qoladi.

Kasblar ta'limi qanday tashkil etilishi kerak?

Yangi kasblar vujudga kelib, ta'lim va kasblar klassifikatorlari jiddiy o'zgarishlar arafasida turibdi. Bu o'zgarishlar ta'lim tizimiga bevosita ta'sir ko'rsatib, kasb ta'limi va ta'limning umuman modernizatsiyasini talab qiladi. Kasblarning ko'p qismi avtomatlashtiriladi, yangi texnologiyalarga moslashish esa ta'lim jarayonining muhim qismiga aylanib boradi.

SI ning tezkor rivojlanishi ta'lim sohasida ham sezilarli o'zgarishlarni talab qiladi. Xususan, kasb ta'limini zamonaviy texnologiyalarga moslashtirish zarurati yuzaga kelmoqda. Kelajakda mehnat bozorida muvaffaqiyat qozonish uchun kasb ta'limi mazmuni va metodikasi tubdan qayta ko'rib chiqilishi kerak. Avvalo, davlat ta'lim standartlari (DTS), oq'uv rejalari va o'quv dasturlari zamon talablariga uyg'unlashtirilishi lozim.

DTSlarda qator o'zgarishlar amalga oshirilishi lozim. Ularda SI texnologiyalarini o'rganish va qo'llash bo'yicha talablar kiritilishi lozim. Masalan, dasturlash, ma'lumotlar tahlili, algoritmlar yaratish kabi ko'nikmalar asosiy kompetensiyalar qatoriga kiritilishi. DTS larda ijodkorlik, muammolarni hal qilish va mantiqiy fikrlash kabi moslashuvchan ko'nikmalarni rivojlantirishga e'tibor berish kerak. Chunki SI insonning faqat texnik emas, balki analitik va ijodiy imkoniyatlarini ham talab qiladi. Shuningdek, DTSlar doimiy ravishda yangilanadigan texnologiyalarga moslashtirilishi uchun moslashuvchan bo'lishi kerak. Bu doimiy ravishda yangi bilim va malakalarni integratsiya qilish imkonini beradi.

O'quv rejalari ham SI imkoniyatlarini hisobga olgan holda qayta tuzilishi lozim. Avvalo, o'quv rejasiga SIning nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi va amaliy qo'llanishi bo'yicha yangi fanlarni kiritish zarur. SI nafaqat texnika, balki tibbiyot,

qishloq xo'jaligi, san'at va ta'lim kabi ko'plab sohalarga tatbiq qilinadi. Shu bois o'quv rejalari interditsiplinar fanlarni ham o'z ichiga olishi kerak. Shuningdek, o'quv rejalari talabalar tomonidan real loyiha, simulyatsiya va laboratoriya ishlarida SI ni amalda qo'llash imkoniyatlarini yaratishi zarur.

Fan dasturlarida ham jiddiy o'zgarishlar talab etiladi. Avvalo, SI ning turli yo'nalishlarini o'rgatish uchun dasturlar modullarga bo'linishi kerak (masalan, mashinani o'qitish, tabiiy tilni qayta ishlash, robototexnika kabi). Talabalar SI algoritmlarini ishlab chiqish va ma'lumotlar bilan ishlashni to'liq o'zlashtirishi uchun dasturlarga ko'proq amaliy mashg'ulotlar kiritilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bizningcha, har bir kasb uchun maxsus moslashtirilgan dasturlar yaratilishi lozim. Deylik, agronomlar uchun hosildorlikni oshirishga yo'naltirilgan SI ilovalari yoki shifokorlar uchun diagnostika tizimlari bilan ishlashni o'rgatadigan dasturlar kabi. Shu bilan birga, SIDan axloqiy va xavfsiz foydalanish qoidalarini o'rgatish ham dasturlar tarkibidan joy olishi lozim.

Xulosa

Xalq orasida yapon onalari kalkulyator kashf qilinganda "farzandlarimiz endi fikrlamay qo'yadi" deb yig'lashgan ekan degan hazil gap yuradi. Buning zamirida ratsional mag'iz yo'q emas, albatta. Zotan, texnologik inqiloblar har doim yengillik yaratgan, jamiyatning ishchi kuchiga ta'sir ko'rsatgan, SI esa bu jarayonni yana-da yangi bosqichga olib chiqmoqda. Kasblar o'zgarib, ayrimlari yo'qoladi, lekin buning o'rniga yangi imkoniyatlar ochiladi. Insoniyatning asosiy vazifasi moslashuvchanlik va yangi bilimlarni egallash bo'lib qolaveradi. Zamonaviy bozor talablariga javob berish uchun hayot davomida o'qib-o'rganish zarur. Shaxsiy takomillashuvga yo'naltirilgan ta'lim va ijodkorlikni rivojlantiruvchi dasturlar yangi avlod kasblarining ajralmas qismi bo'ladi.

Nekbinlik (optimistik) nuqtayi nazaridan qaraganda, SI inson hayotini yengillashtirish, samaradorlikni oshirish va yangi imkoniyatlarni yaratish uchun xizmat qiladi. Texnologiyalar bilan uyg'unlashgan jamiyat yangiliklardan

ilhomlangan holda global muammolarni hal qilishda yangi yutuqlarga erishishi muqarrar.

Kelajakni yaratish – insonning o‘z qo‘lida. Bu jarayonda texnologiyalar vosita, inson esa maqsadga yetaklovchi kuch bo‘lib qolaveradi.

MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOVNING TARJIMONLIK FAOLIYATI HAQIDA

Rahmatulla BARAKAYEV,
*filologiya fanlari nomzodi, professor,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti katta ilmiy xodimi
Tel: 998 93 392 71 70*

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek jadidchilik harakatining yo‘lboshchisi, XX asr o‘zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschilaridan biri, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma’rifatparvar, jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘li tarjimonlik faoliyatining ba’zi jihatlari, jumladan, uning “usuli jadida” maktablari uchun yaratgan darsliklaridagi rus bolalar adabiyotidan tarjimalari hamda ularning o‘zbek bolalar adabiyoti rivojida ma’rifiy-tarbiyaviy o‘rni xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *jadid, ma’rifatparvar, yangi usul maktablari, bolalar adabiyoti, tarjima, an’anaviylik va badiiy mahorat.*

Annotation

The article discusses certain aspects of the translation activities of Munawwar Qari Abdurashidkhan ogli, the leader of the Uzbek Jadid movement, one of the founders of the 20th-century Uzbek national press and modern national schools, an organizer of the new national theater, as well as a writer, poet, mentor, editor, educator, and public figure. In particular, it examines his translations of Russian children's literature included in the textbooks he created for “usuli

jadida” schools and their educational and moral significance in the development of Uzbek children’s literature.

Keywords: *Jadid, educator, new method schools, children's literature, translation, tradition and artistic mastery.*

O’rta Osiyo jadidchilik harakatining yo’lboshchisi, XX asr o’zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi milliy maktab asoschilaridan biri, yangi milliy teatr tashkilotchilaridan, adib, shoir, murabbiy, muharrir, ma’rifatparvar, jamoat arbobi Munavvarqori Abdurashidxon o’g’lining faoliyati XX asr boshlari ma’rifatparvarlik harakatida ham alohida o’rin tutadi. Chunki u 1901 yilda o’z hovlisida, keyinchalik Toshkentning turli dahalarida yangi usul (usuli jadida) maktablarini ochgan bo’lsa, “Adibi avval” (1907), “Adibi soniy” (1907), “Usuli hisob”, “Tarixi qavmi turk”, “Tajvid” (1911), “Havoyiji diniya”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islomiya” (1912), “Er yuzi” (1916—17) singari bir necha martadan chop etilgan darsliklari bilan ushbu davr ta’lim tizimini yangilashga o’zining ulkan hissasini qo’shgan.

Sho’ro hukumatining mash’um qatag’on siyosati qurbonlari bo’lgan Munavvarqori singari o’zbek jadidchilik va ma’rifatparvarlik harakatining ulug’ namoyandalari, o’z faoliyati va hayotini xalqimiz ozodligi yo’lida tikkan buyuk ajdodlarimiz haqida istiqlol sharofati bilan milliy, madaniy, adabiy, tarixiy va diniy qadriyatlarimiz tiklanayotgan bugungi kunda ochiq-oydin fikr yuritish imkoniyati tug’ilgan ekan, ular faoliyatining turli qirralari xususida har tomonlama asoslangan ma’lumotlar milliy jadidchilik va ma’rifatparvarlik harakatining yangidan yangi jihatlarini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Munavvarqorining yangi usul (usuli jadida) maktablarining ilk tashkilotchilaridan biri sifatidagi faoliyati shu jihatdan alohida e’tiborga molikdir. U XX asr boshlaridayoq, ya’ni 1901 yilda o’z hovlisida dastlabki yangi usul maktabini tashkil qilish bilan ushbu harakat boshlovchilaridan bo’lmish Saidrasul Aziziy bilan bir vaqtda milliy ta’lim tizimini yangi asosga qo’yishni boshlab berdi. Uning “Adibi avval”, “Adibi soniy” singari alifbo va o’qish kitoblari ushbu maktablarda adabiy-ma’rifiy yo’nalishni yangi bosqichga olib chiqqan bo’lsa,

“Usuli hisob”, “Tarixi qavmi turk”, “Tajvid” singari darsliklari ta’lim tizimining turli fanlarga asoslangan yo’nalishini boshlab berdi, “Havoyiji diniya”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islomiya” singari darsliklari esa Abdulla Avloniyning “Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom”i bilan bir qatorda yosh avlod ongida milliy e’tiqodni mustahkamlashda o’ziga xos hissa bo’lib hisoblanishi shubhasizdir.

Munavvarqorining ushbu darsliklarini o’rganish, bir jihatdan, muallifning fikr doirasi naqadar serqirra ekanligidan dalolat bersa, ikkinchi tomondan, uning maktabga endigina qadam qo’yayotgan, harflarni endigina tanitayotgan yosh bola fikrlash doirasini naqadar e’tibor bilan ko’zda tutayotgan, u hayotda ko’rayotgan narsalari mohiyatini yosh bola anglashi nuqtai nazaridan sodda va ravon tilda tasvirlayotgan mohir murabbiyligini ko’rsatadi. Hatto u yosh bola har kun ko’rayotgan, tanishayotgan yil fasllari, parranda (qush)lar, charranda (o’txo’r hayvon)lar, darranda (yirtqich)lar va boshqa jonivorlarga bag’ishlangan tanishtirish xarakteridagi matnlarda ham bola fikrlash tarzini yangilashga, boyitishga, bola ko’z o’ngidagi dunyoning turli jihatlarini yanada oydinlashtirishga harakat qiladi va bunga to’la erishadi.

Munavvarqori darsliklarining yosh avlod e’tiqod tarbiyasida tutgan o’rni, “Adibi avval” va “Adibi soniy” darsliklaridagi hamd va salavotlarning o’ziga xosliklari haqida “Alifbo va o’qish kitoblaridagi hamd va salavotlar” maqolasida to’xtab o’tgan edik⁹. Ushbu maqolada esa ulug’ ajdodimiz adabiy faoliyatining yana bir jihatini yoritishga harakat qilamiz. Zero, Munavvarqori ushbu darsliklarida nafaqat murabbiy, balki adib, shoir va mohir tarjimon sifatida ham namoyon bo’ladi. Fikr dalili sifatida “Adibi soniy” darsligidagi “Iki yo’ldosh” masaliga murojaat qilamiz:

“Iki kishi do’st va yo’ldosh bo’lub safarga chiqdilar. Yo’lda to’qaydan bir ayiq chiqub, bularga yugurub hujum qildi. Bularning biri yosh va chaqqon edi. Shul sababli tezlik ila qochub, bir erga bekindi. Ammo ikkinchisi o’zining keksaligi va kuchsizligidan qocholmay qoldi. Nochor o’zini erga tashlab, o’lukka o’xshab

⁹ Қаранг: Баракаев Р. Алифбо ва ўқиш китобларидаги ҳамд ва салавотлар / Адабиёт кўзгуси. №8. — Тошкент, 2004. 88-96-бетлар.

hech qimirlamay yotdi. Ayiq kelub buni iskab, o'luk gumon qilub, zarar etkurmay tashlab ketdi. Ayiq ketgandan so'ngra yo'ldoshi bekingan eridan chiqub keldi va kulub aytdiki: "Ey yo'ldosh! Qulog'ingga ayiq nima deb shivirladi?" Yo'ldoshi javob berdiki: Ayiq qulog'imga: bunday ojizlik vaqtda sani tashlab ketadurgon kishiga bundan so'ng aslo yo'ldosh bo'la ko'rma! deb deb shivirladi".

Hissa:

Shunday kishilar ila do'st va yo'ldosh bo'lmak kerakki, shodligingga qanday shod bo'lsa, xafaliginda ondan ziyoda xafa bo'lsun. Oshga o'rtoq, boshga to'qmoq bo'lmasun"¹⁰.

Qadimul ayyomdan ma'lumu mashhur bu masal adabiyotshunoslikda buyuk masalnavis Ezop nomiga nisbat beriladi¹¹. Uni buyuk rus yozuvchisi, rus maktab ta'limi tizimini yangilashga o'ziga xos hissa qo'shgan Lev Tolstoy "Azbuka" nomli alifbo kitobida "Dva tovarisha" deb tarjima qilgan va "basnya Ezopa" deb qayd qilgan¹². Ushbu matnni ham to'liq keltiramiz:

"Шли по лесу два товарища, и выскочил на них медведь. Один бросился бежать, влез на дерево и спрятался, а другой остался на дороге. Делать было ему ничего – он упал назем и притворился мертвым.

Медведь подошел к нему и стал нюхать: он и дышать перестал. Медведь понюхал ему лицо, подумал, что мертвый, и отошел.

Когда медведь ушел, тот слез с дерева и смеется: «Ну что, - говорит, - медведь тебе на ухо говорил?»

А он сказал мне, что плохие люди те, которые в опасности от товарищей убегают".

Shunisi qiziqki, ushbu masalning aynan ushbu davrda o'zbekchaga tarjima qilingan yana ikki varianti bor. Masalni dastlab Aliasqar Kalinen "Ikki do'st" deb tarjima qilgan va "Muallimi soniy" darsligiga kiritgan:

"Ikki do'st: biri yosh va biri qari o'rmondin o'tib borayotib erdilar. Ittifoqo alarning oldilaridin bir katta va qabihsurat oyiqlik chiqti. Yosh yigit oyiqlikni ko'rub,

¹⁰ Мунавварқори ибн Абдурашидхон. Адиби соний. 4-таъби. – Тошкент, 1914. 7-8-бетлар.

¹¹ Қаранг: Бабаев Э.Г. Басни Эзопа в переводах Л.Н.Толстого. - Тула, 1985.

¹² Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 22. – М., 1957. – С. 561-562.

yo 'ldoshini tashlab qochti va bir daraxtni tepasiga chiqib oldi. Qarisi qocholmay qoldi va va ul o 'zini erga tashlab, o 'lgan kishi bo 'lib yotti, chunki oyiqlik o 'lgan kishiga tegmas emish, degan so 'zni eshitgani bor ekan.

*Oyiqlik erda o 'zini o 'luk qilib yotgan kishining yoniga kelib, u yog 'bu yog 'ini va ham qo 'llarini hidlab, o 'lgan fahm qildi va ham tegmasdin ketib qoldi. Oyiqlik ketganidin keyin yosh yigit daraxtdin tushub, qari kishiga qarab: "Oyiqlik qulog 'ingga nima shibirlab ketdi?" – dedi. Qari kishi aytdiki: "Oyiqlik manga "yo 'ldoshing ko 'p yomon odam ekan, seni tashlab qochti, ba 'd mundog ' yomon odam bilan hech vaqt safarga chiqmagil" – deb, qulog 'imga shibirlab ketdi", - dedi"*¹³.

Keyingi tarjima "Yolg 'on do 'st" deb nomlangan bo 'lib, Abdulla Avloniyning "Ikkinchi muallim" darsligiga kiritilgan:

*"Bir vaqt ikki kishi do 'st bo 'lub safarga chiqmishlar edi. Bir tog ' ichidan ketub borgonlarida uzog 'dan bir yo 'lbarsni ko 'rmishlar. Do 'stlarning biri darhol yugurub bir daraxt ustiga chiqmish. Ikkinchisi shoshilub qolub, nima qilishin bilmay; erga cho 'zulub, o 'lukga o 'xshab yotmish. Yo 'lbars kelub iskab-iskab, o 'luk gumon qilub qaytib ketmish. O 'rtog 'i daraxtdan tushub: "Birodar, yo 'lbars qulog 'ingga nima deb so 'zlab ketdi?" deb so 'ramish. Yo 'ldoshi: "Oh, do 'stim! Shodligingda o 'rtog ' o 'lub, g 'am vaqtingda tashlab qochadurgon nomard kishilar ila yo 'ldosh bo 'lma!" deb so 'zlab ketdi, deb javob bermish"*¹⁴.

Nazarimizda, bir masalning qisqa vaqt oralig 'ida o 'zbekchaga tarjima qilingan uch variantini qiyoslash, bir jihatdan, XX asr boshlaridagi o 'zbek maktab ta 'limi tizimi yangilanishining o 'ziga xos jihatlarini ko 'rsatishga, ikkinchi tomondan esa, har bir tarjimonning badiiy mahorati va ushbu davr tarjimachiligi darajasini belgilashga ham xizmat qiladi. Ushbu tarjimalarda e 'tiborga sazovor birgina jihatga to 'xtab o 'taylik. Aslida, Ezop masallarining barchasi qissadan hissa bilan tugaydi. Yuqoridagi tarjimalarda (jumladan, Lev Tolstoy tarjimasida ham) qissadan hissa yo 'q, bu birgina Munavvarqori tarjimasida qayta tiklangan, xolos.

¹³ Алиаскар Калинин. Муаллимус-соний. – Тошкент, 1903. 23-бет

¹⁴ Абдулла Авлоний. Иккинчи муаллим. – Тошкент, 1912. 14-бет.

Holbuki, hikoyat yoki masallarning qissadan hissa bilan tugashi o'zbek mumtoz adabiyoti uchun xarakterli ko'rinish bo'lib, Munavvarqori intuitiv tarzda mumtoz adabiyot an'anasiga rioya qilib, masalda qissadan hissani tiklagan. Demak, shu holatning o'ziyiq Munavvarqorining yuksak intellektual salohiyatidan dalolat beradi.

“Adibi soniy”dagi “Hikoya manzuma: to'g'ri javob” deb nomlangan ibratli she'riy hikoyat esa Munavvarqori tarjimonlik faoliyatining yana bir jihatini yoritishga xizmat qiladi:

*“Otasi o'lub, bir kishi bo'ldi boy,
Ki qoldi anga molu mulku saroy.
Oning oldiga bir faqire kelib,
Salom ayladi ko'b tavoze' qilib.
Dedi: “Man sanga tug'ma qardoshman,
Bu molu manolingga yo'ldoshman.
Otangdan chu qoldi sanga buncha mol,
Bo'lub ber manga yarmini! Ushbu hol”.
Ul odam dedi hayrat ila anga:
“Nechuk san qarindosh o'lursan manga?”
Faqir dedi: “Ey mehribonim, eshit,
Quloq sol, bu arzi nihonim eshit.
Sanu man, hama olam insonlari
Emasmizmi bir odam o'g'lonlari?”
Bu so'zni eshitgach, tabassum qilib,
Bir oltun chiqordi, dedi: “Ol kelib”.
Ul aydi: “Birodar, bu qanday saxni,
Manga shulmudur hissa merosdan?”
Javobida ul mard shirinkalom
Dedi: “sokit o'l, bilmasun xosu om.
Eshitsa gar o'zga qarindoshlar,
Uzog'u yaqin, yoru yo'ldoshlar,*

*Bo 'lib olsalar molu mulki tamom,
Sanga tegmagay bir tin, vassalom".*

*Pand: Yaxshi muomalani do'stu dushmanga barobar qilmak lozimdur.
Chunki yaxshi so'z do'stlarning do'stliklarin ortdurur, dushmanlarning do'stlikka
aylandurur.*

NAZM:

*Bo 'lur xulqi xush ham suchuk til bila,
Yetaklab ulug' filni qil bila.
Chiqar yaxshi so'zla ilon inidan,
Yomon so'z ila musulmon dinidan"*¹⁵.

Ushbu she'riy hikoyat Lev Tolstoy "Azbuka"sidagi "Царские братья" nomli ibratli hikoya tarjimasi. Fikr dalili uchun Lev Tolstoy hikoyasini keltiramiz:

"Один царь шел по улице. Нищий подошел к нему и стал просит милостыню.

*Царь не дал ничего. Нищий сказал: "Царь, ты видно забыл, что Бог всем один отец, мы все братья и нам всем делится надо". Тогда царь остановился и сказал: "Ты правду говоришь, мы братья и нам делится надо", и дал нищему золотую деньгу. Нищий взял золотую деньгу и сказал: "Ты мало дал; разве так делятся с братьями? Надо делит поровну. У тебя миллион денег, а ты мне дал одну". Тогда Царь сказал: "То правда, что у меня миллион денег, а я тебе дал одну; но у меня и братьев столько же, сколько денег"*¹⁶.

Matnlarni qiyoslash shuni ko'rsatadiki, Munavvarqori ushbu ibratli hikoya tarjimasiga nihoyatda e'tibor bilan yondoshgan. Ma'lumki, nasroniylikda "ota xudo, ona xudo, farzand xudo" uchligi bor, lekin e'tiqodoti islomiya uchun bu mutlaqo noto'g'ri qarash, Ollohning birligini inkor qilish. Shu sababli ham Munavvarqori tarjima jarayonida qahramonlarni o'zgartiradi. Lev Tolstoy hikoyasida gadoy podshohga murojaat qilsa, Munavvarqori tarjimasida otasi o'lib,

¹⁵ Мунавваркори ибн Абдурашидхон. Адиби соний. 4-таъби. – Тошкент, 1914. 8-9-бетлар.

¹⁶ Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений в 90 томах. Т. 22. – М., 1957. – С. 388-389.

undan qolgan meros evaziga boy bo'lgan odam va kambag'al kishi (faqir) hikoyat qahramonlari hamda faqirning nihoyatda donolik bilan qilgan murojaatida barcha insonlar "bani Odam", ya'ni Odam Atoning farzandlari. Unga boyning javobi ham savolga yarasha, ya'ni "agar barchamiz bani Odam bo'lsak, boshqa aka-ukalar bu gapni eshitib qolmasinlar, unda bu olgan puling ham ko'p ko'rinadi". Binobarin, savol qanchalik donolik bilan berilgan bo'lsa, javob undan ham hozirjavoblik mahsuli, asliyatda qanday bo'lsa, tarjimada ham xuddi shunday, hatto she'riy yo'sinda qayta yaratilgan. Eng asosiysi, bu o'rinda Munavvarqori yosh avlodni e'tiqodoti islomiya ruhida tarbiyalashda diniy qadriyatlarimiz bilimdoni sifatida namoyon bo'ladi.

Bir kichik maqola doirasida Munavvarqoridek serqirra bilim egasi bo'lgan zot asarlarining barcha sifatlari haqida fikr yuritish mushkul, albatta. Lekin ushbu zoti sharifning naqadar yuksak maqom egasi bo'lganini birgina "Adibi soniy" asaridan olingan ikki mo'jaz misolning nisbatan yuzaki tahlili ham tasdiqlaydi deb o'ylaymiz.

ÖZBEKÇE VE ÖZBEK EDEBIYATININ ÖĞRETİMİ İLE ÖZBEKÇEDEN TÜRKÇEYE AKTARILAN ESERLER ÜZERİNE

Veli Savaş YELOK¹⁷

Özet

İnsan, bir halkın hayat tarzını, gelenek ve göreneklerini, manevi ve ruhi faziletlerini tanımak ve öğrenmek istiyorsa, onun dili ve edebiyatıyla tanışması ve onu okuyup öğrenmesi gerekir. Dünyada, bir halkı oluşturan grupların hayatını, onların sosyal, iktisadi yöneliş ve endişelerini, manevi ve ruhi âlemini hakkânî bir şekilde aksettirebilen dil ve onunla ortaya konulan edebî eserler gibi başka bir ayna neredeyse yoktur.

Özbeklerin edebî mirası her ne kadar Alişîr Nevâyî gibi sözün sultanları sayesinde Türkiye’de bilinip okunuyor olsa da Modern Özbek Edebiyatının Türk

¹⁷ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, velisavasyelok@gmail.com

okuyucular arasında bilinir hâle gelmesi daha çok 1990'lı yıllarda artmaya başlar. Abdulla Kadiri, Aybek, Abdulla Kahhar, Said Ahmed, Şükür Hâlmirzayev, Askad Muhtar, Tahir Malik, Nazar Eşankul, İsacan Sultan gibi pek çok Özbek yazarının eserlerini Türkçede okuyan okuyucu, bu yazarlar aracılığıyla iki kardeş halkın yazarlarının eserleri arasındaki yakınlığı, müştereklikleri, benzer görünümleri görerek memnuniyet hisseder.

Bu tebliğde Özbekçe ve Özbek Edebiyatının Türkiye'deki üniversiteler ders ve bilim sahası olarak okutulması¹⁸ ve edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Modern Özbek Edebiyatından Türkçeye tercüme edilen edebî metinlerin başlıcaları hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar sözcükler: *Özbekçenin Öğretimi, Modern Özbek Edebiyatı, tercüme, seçki, edebî ilişki.*

On the Teaching of Uzbek Language and Literature and Works Translated from Uzbek

If a person wishes to understand and learn about a people's way of life, traditions, customs, and spiritual and moral virtues, they must become acquainted with their language and literature and study them. In the world, there is hardly another mirror that can reflect the lives of the groups forming a nation, their social and economic aspirations and concerns, and their spiritual and inner world as authentically as language and the literary works created through it.

Although the literary heritage of the Uzbeks has been known and read in Turkey thanks to masters of the word like Alisher Navoi, Modern Uzbek Literature began to gain recognition among Turkish readers more prominently in the 1990s. Readers who encounter the works of many Uzbek authors such as Abdulla Kadiri, Aybek, Abdulla Kahhar, Said Ahmed, Shukur Kholmiraev, Asqad Mukhtar, Tahir Malik, Nazar Eshonkul, and Isajon Sulton in Turkish feel a sense of satisfaction in observing the closeness, commonalities, and similar perspectives between the works of the writers of these two brotherly nations.

¹⁸ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı örneğinde.

This paper will provide information on the teaching of Uzbek Language and Literature as a course and field of study at universities in Turkey, as well as the studies conducted on its literature. Additionally, information will be given about the main literary texts translated from Modern Uzbek Literature into Turkish.

Keywords: *Teaching of Uzbek, Modern Uzbek Literature, translation, anthology, literary relationship.*

Türkoloji'nin bugün üzerinde önemle durduğu ve ortaya konulan çalışmalar bakımından oldukça verimli olan alan Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatlarıdır. Türkiye'de 1990 yılı öncesinde Türkistan sahasıyla ilgili bilimsel çalışmalar az sayıda da olsa oldukça önemlidir. 1990 sonrasında Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bağımsızlığını kazanan cumhuriyetlerde Türk dilleri, Türkiye'deki Türkoloji çalışmalarının ilgili odağı olmuş; bu dillerin kendisi ve bu dillerle oluşturulan edebiyatlar da Türkoloji sahasında çalışmalarını daha fazla konu olmaya başlamıştır. Süreç içerisinde de Türk dilleri ve edebiyatlarıyla ilgili araştırma ve incelemeler hız kazanmıştır.

Türkiye'de Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri kurulmadan önce Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinin bazılarında lisans veya yüksek lisans seviyesinde seçmeli ders olarak sınırlı da olsa Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine derslerin var olduğu görülür. Öyle ki bazı Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinin yüksek lisans programlarında Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı altında öğretim sürdürülmüştür. Alanın uzmanlarınca yapılan müstakil çalışmalar yanı sıra üniversitelerde Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümlerinin açılması ile birlikte Türk Lehçelerinin öğretim süreci de başlamış, zamanla da bu süreç hız kazanmıştır.

2547 Sayılı Kanunun 7-d / 2 maddesi uyarınca Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığının 11.3.1992 tarihli kararıyla Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümleri açılmaya başlar. Bu isimle ilk bölümler Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (1992) ile Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi bünyesinde açılır. Gazi Üniversitesi bünyesindeki Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü 18 Mayıs 2018 tarihinde kurulan Ankara Hacı Bayram Veli

Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlanmıştır. Bunların yanı sıra yine bu isimle başta Atatürk Üniversitesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Pamukkale Üniversitesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Kırklareli Üniversitesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi olmak üzere yirmi üniversitenin ilgili bölümlerinde Türk Lehçeleri üzerine örgün öğretim verilmektedir. Söz konusu üniversitelerin bu bölümlerinde başta Özbek, Tatar, Kazak, Kırgız, Azerbaycan ve Türkmen dil ve edebiyatları olmak üzere bütün Türk dilleri ve edebiyatları öğretilmekte, bunlar üzerine bilimsel araştırmalar yapılmaktadır.

Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Türkiye ve Özbekistan arasında siyasi, ekonomik ve bilhassa da kültürel ilişkiler tesis edilmeye başlanmıştır ve günden güne de artarak devam etmektedir.

Bağımsızlık öncesinde Türkoloji'ye gönül vermiş bazı araştırmacıların kişisel çabaları ile Özbekçe öğrenilmiş ve kıymetli eserler ortaya konulmuş; bu önemli eserlerin yanı sıra Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri odaklı Özbekçenin öğrenimi ve öğretimi de ivme kazanmıştır. Türk Dili ve Edebiyatı, Halk Bilimi ve Türk Halk Bilimi Bölümlerindeki bazı seçmeli derslerin içerisinde Özbekçe ve Özbek edebiyatıyla ilgili konular işlenmektedir.

Bu bölümlerde esas olarak *Özbekçe*, *Özbekçe Ses Bilgisi*, *Özbekçe Şekil Bilgisi*, *Özbekçe Metin Aktarma*, *Özbekçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, *Çağdaş Özbek Edebiyatı*, *Özbek Halk Edebiyatı*, *Özbek Tarihi* adı altında çeşitli dersler okutulmaktadır.

Türkiye'deki Üniversitelerde Özbekçenin öğretiminin mahiyetini Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü esasında şöyle izah edebiliriz:

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğrencileri zorunlu olarak Özbekçe dersi alırlar. Bu derste Özbekler, Özbekistan ve Özbekçe hakkında genel bilgiler verilmekte ve Özbeklerin kullandığı Kiril ve Latin kökenli alfabeler, Özbekçenin yazımıyla ilgili özellikler, ünlü ve ünsüz sistemi, ses özellikleri, ses

olayları gibi konular işlenmektedir. Bu dersin olan öğrenciler ana bilim dalı seçmeden önce Özbekler ve Özbekçe hakkında genel bilgi edinmektedir.

Özbekçe ana bilim dalını seçen öğrenciler, bu süreçte alanlarında uzmanlaşmak amacıyla Özbeklerin hem dili hem de edebiyatını derinlemesine öğrenecekleri dersler alırlar. Bu dersler şunlardır: *Özbekçe Ses Bilgisi*, *Özbekçe Şekil Bilgisi*, *Özbekçe Metin Aktarma*, *Özbekçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, *Çağdaş Özbek Edebiyatı*, *Özbek Halk Edebiyatı*.

Özbekçe Ses Bilgisi dersinde, öğrencilerin ortak olarak aldığı *Özbekçe* dersinde genel olarak gördüğü konular ayrıntılı bir şekilde işlenmektedir. Bu konulardan bazıları ünlü ve ünsüzlerin tasnifi, ünlü ve ünsüzlerin özellikleri, Özbekçede görülen ses olaylarıdır.

Özbekçe Şekil Bilgisi dersinde, isim ve fiil yapım ekleri, isim ve fiil çekim ekleri üzerinde durulmaktadır. Yine bu ders içerisinde isim, fiil ve edat başlıkları altında kelime türleri işlenmekte; anlam ve görev bakımından da kelime türleri öğretilmektedir.

Özbekçe Metin Aktarma dersinde Özbekçe yazılmış halk edebiyatı türlerinden (masal, destan vb.) ve modern edebiyat türlerinden (hikâye, şiir, roman parçası vb.) metinlerin okunması ve aktarılması yapılmaktadır.

Özbekçe Sözlü ve Yazılı Anlatım dersinde okuma, yazma, dinleme, konuşma esasında Özbekçe tanışma, selamlaşma, kişisel bilgileri ifade etme, adres sorma gibi çalışmalar yapılmaktadır. Bu derslerde basit diyaloglarla başlayarak havaalanında, okulda, doktorda, alışverişte, lokantada, pazarda vb. şekilde Özbekçede temel ihtiyaçları ifade edebilme konusunda cümleler kurma öğretilmekte; öğrencinin kendisini, ailesini, özel zevklerini vs. ifade edebileceği basit yazma çalışmalar yaptırılmaktadır.

Çağdaş Özbek Edebiyatı dersinde Çağdaş Özbek Edebiyatının oluşum ve gelişim süreci üzerinde durulmaktadır. Millî Uyanış Dönemi, Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı ve Bağımsızlık Sonrası Özbek Edebiyatı çeşitli yönleriyle ele alınmakta; Özbek edebiyatına damgasını vurmuş Mahmudhoca Behbudî, Abdulla Avlanî, Abdurrauf Fıtrat, Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan, Abdullah Kadirî;

Hamid Âlimcan, Gafur Gulam, Maksud Şeyhzade, Mirtemir, Mirkerim Asım, Abdullah Kahhar; Erkin Vahidov, Rauf Parfi, Hurşid Dostmuhammed, Nazar Eşankul, Muradmuhammed Dost gibi şahsiyetleri hayat hikâyeleri, eserleri hakkında bilgiler verilmekte; bu sanatkârların edebiyata getirdiği yenilikler ve eserleri hakkında tespit ve değerlendirmeler yapılmaktadır.

Özbek Halk Edebiyatı dersinde, Özbek folkloruyla ilgili kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgiler verilmekte; Özbek halk edebiyatı türlerinin özellikleri anlatılmaktadır. Bu çerçevede Özbek destanları, efsaneleri, masalları, ninnileri, bilmeceleri öğrencilere okutulmakta, bunlarla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmektedir.

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmış, Özbekçenin ve Özbek edebiyatını konu alan doktora ve yüksek lisans tezleri şunlardır:

Doktora: 1991 yılından günümüze kadar olan süreçte Özbekçenin çeşitli hususiyetleriyle ilgili 40 civarında doktora tezi hazırlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Fatma Eriş Hamza (2015), Türkistan Vilayetinin Gazeti ve Özbek Yazı Dilinin Doğuşu.

Elmurod Kholmatov (2013), Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî - Hayatı ve Şiirleri.

Veli Savaş Yelok (2007), Erkin Vahidov'un Şiirleri Üzerine Dil ve Üslup Çalışması.

Mehmet Uzman (2005), Türkistan'da Dil Tartışmaları Özbekçe'nin İcat Edilişi (1917-1940).

Rıdvan Öztürk (1992), Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil.

Hüseyin Özbay (1992), Abdülhamid Süleymanoğlu Çolpan'ın Şiirleri.

Yüksek lisans: 1991 yılından günümüze kadar olan süreçte Özbekçenin çeşitli hususiyetleriyle ilgili 104 yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Şule Kul (2023), Belagerdan Destanı'nın Sembolik Çözümlemesi.

Ayşe Yalçın, 2023 Gafur Gulam'ın 'Shum Bola' Kıssasının Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yapı-İzlek Yöntemiyle İncelenmesi.

Elif Ezgi Demir (2020), Nomus va Muhabbat (Namus ve Aşk) Ve Tohir va Zuhra (Tahir ve Zühre) Adlı Tiyatro Eserleri Esasında Özbek Tiyatrosuna Genel Bir Bakış.

Erdi Erbeden (2018), Oş İli (Merkez) Özbek Ağzı.

Rıdvan Okul (2016), Özbek Türkçesinde Pekiştirme ve Derecelendirme.

Tuğba Teke (2015), Özbek Halk Edebiyatında Abdurrauf Fıtrat ve Özbek Klasik Müziği ve Onun Tarihi Adlı Eseri.

Bahar Sağır (2015), Özbek Türkçesinde Enklitikler.

Yasin Karadeniz (2013), Türkistanlı Ceditçi Abdullah Kâdirî'nin Mehrobdan Chayon Romanı.

Sultanmahmood Toyghun (2013), Günümüz Afganistan Özbek Nesri Üzerinde Muhteva İncelemesi.

Döndü Süveyda Yaman (2012), Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri ve Fonksiyonları.

Saida Burhanidinova (2009), Fergana Türklerinin Doğum, Sünnet, Düğün ve Ölüm Merasimleri.

Dilek Türkmenli (2006), Özbek Dalli Destanında Dil ve Üslup.

Güliden Saltık (2005), Özbek Yazar Şükrullah Yusufoglu ve Tirik Ruhlar Romanı.

Ercan Oral (2005), Özbek Yazar Memedali Mahmudov (Evril Turan) ve Ölmes Kayalar Romanı.

Aysu Şimşek Canpolat (2005), Özbek Halk Masalları ile İlgili Olarak Metin, Aktarma ve İnceleme.

Özcan Korkut (2002), Özbek Türk Sözlü Edebiyatında Yar-Yar Koşıkları.

Fatma Özkul (1995), Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri.

Hüseyin Özbay (1985), Özbek Şivesi Kunduz Ağzı.

Güzin Çöktü (1985), Ali Şir Nevai Mahbubü'l-Kulüb.

Özbek Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalar

Türk soyluların edebiyatlarından metin aktarma çalışmaları, Türkiye’de esasen akademik çevrelerde 1970’li yıllarda başlamış olsa da bu konu 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte daha geniş çevrelerin önemli bir meselesi hâline gelmiştir. Günümüzden bakıldığında çeyrek asrı bulan bu zaman zarfında, önce Türk yazı dillerinin öğrenilmesine imkân hazırlayan gramer ağırlıklı çalışmalar yapılmış; bunun hemen arkasından da bu toplulukların fikir, duygu ve hayal dünyası ile onların hayata bakışını anlatan sözlü ve yazılı edebî eserler, karşılıklı olarak aktarılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalara Türkiye cephesinden bakıldığında Özbekçeden Türkçeye şiirlerin, romanların, hikâyelerin, destanların Türkçeye aktarıldığı görülür.

Özbek edebiyatından Türkiye Türkçesine aktarılan eserlere bakıldığında ilk çevirinin 1970 yılında yapıldığı, günümüze kadar olan süreçte de bu faaliyetin yükselen bir ivmeyle devam ettiği görülür. Bu süreç zarfında sadece aktarmalar değil Özbek edebiyatını ilmî esaslarda konu edinen pek çok inceleme de yapılmıştır.

Özbekçeden Türkçeye aktarılan eserlere bakıldığında halk edebiyatını, klasik ve modern edebiyatı çevreleyen geniş bir yelpazede eserlerin aktarıldığı görülür. Bir halkın millî kimliğini tesis ederek onun millet olma sürecinin ve kendisini ortaya koymasının delili olmanın yanı sıra onu millet hâline getiren değer ve düşüncelerin bütününe halk edebiyatı ürünlerinde görmek mümkündür. Özbeklerin halk edebiyatının Türkiye’de tanıtılması ve okunması amacıyla kitaplaşmış çalışmalardan bazıları *Özbek Halk Masalları* (Hüseyin Baydemir), *Özbek Efsaneleri* (Hüseyin Baydemir); *Özbek Sözlü Gelenğinde Masallar* (Selami Fedakâr) adlarıyla müstakil kitap olarak yayımlanmıştır. Yine Türkçeye aktarılıp kitap olarak yayımlanan Özbek destanlarından bazıları *Alpamış Destanı* (Aysu Şimşek, Canpolat, Aynur Öz), *Erali ve Şirali* (Selami Fedakâr), *Melike Ayyar Destanı* (Dilek Yücel), *Dalli* (Dilek Sezer), *Ayçınar Destanı* (Ayşe Solmaz), *Huşkeldi ve Belagerdan* (Rıdvan Öztürk), *Rüstem Han Destanı* (Selami Fedakâr)dır.

Özbek klasik edebiyatı konusunda yayımlanan makalelerin bibliyografik künyelerini bir araya getiren ve bunlarla ilgili değerlendirmeler yapan çalışmaları göstermek gayesiyle yayımlanmış makalelerde yer alan akademik çalışmaların sayısı yüzlerle ifade edilir. Türkiye’de, Özbek Klasik Edebiyatının pek çok temsilcisi üzerine kitaplar yazılmış, makaleler yayımlanmış olsa da bu çalışmaların merkezinde şüphesiz, Alişir Nevâyî yer almıştır. Nevâyî’nin Türkiye’de yayımlanan eserleri *Bedâyi’ul- Vasat* (Kaya Türkay), *Çihil Hadîs* (Erba’in) (Mehmet Turgut Berbercan), *Ferhâd ü Şirin* (Gönül Alpay- Tekin), *Fevâyidü’l- Kiber* (Önal Kaya), *Garâ’ibü’s- Sıgar* (Günay Kut), *Hamsetü’l- Mütehayyirîn* (Ayşehan Deniz Abik), *Hayretü’l -Ebrar* (Vahit Türk, Şaban Doğan), *Leylî vü Mecnûn* (Ülkü Çelik Şavk), *Lisânü’t- Tayr* (Mustafa Canpolat), *Mecalisü’n- Nefayis* (Hüseyin Ayan), *Mecâlisü’n- Nefâyis* (Kemal Eraslan), *Mîzânu’l- Evzân* (Kemal Eraslan), *Muhakemetü’l- Lugateyn* (F. Sema Barutçu Özönder), *Nesâyimü’l- Mahabbe Min Şemâyimi’l- Fütüvve* (Kemal Eraslan), *Seba- yi Seyyâr* (Güzin Tural), *Sedd- i İskenderî* (Hatice Tören)dir.

1900’lü yıllardan itibaren teşekkül etmeye başlayan ve Özbeklere yeni bir dönemi, müstakil bir hayat ve devlet ile hür sanatkârları müjdeleyerek günümüze kadar devam eden Çağdaş Özbek edebiyatı ve bunu oluşturan sanatkârlar da Türk okuyucuların dikkatinden hiçbir zaman uzak kalmamıştır. Roman türündeki eserlerden Türk okuyucusunun dikkatine sunulan ve tekrar tekrar baskıları yapılan eserlerden bazıları *Adalet Menzili* (Adil Yakubov), *Ahmet Yesevî* (Sadullah Siyayev), *Ulu Egemenliğe Doğru* (Muhammed Ali Ahmedoğlu), *Buhara Cellâtları* (Sadreddin Ayni), *İbni Sina* (Adil Yakubov), *Kefensiz Gömülenler* (Şuayip Karakaş), *Kefensiz Gömülenler* (Ahsen Batur), *Köhne Dünya* (Adil Yakubov), *Mukaddes* (Adil Yakubov), *Nevai* (Musa Aybek), *Ötken Künler* (Abdulla Kadiri), *Sarı Devin Ölümü: Sihirli Kalpak- 1* (Hudayberdi Tohtabayev), *Sarı Devin Ölümü: Sarı Devin Sonu -2* (Hudayberdi Tohtabayev), *Son Timurlu-1* (Pirim Kadirov), *Son Timurlu- 2*, (Pirim Kadirov), *Uluğbey’in Hazinesi* (Adil Yakubov), *Unutulan Sahiller* (Nur Ali Kabul), *Yıldızlı Geceler* (Pirim Kadirov)dir.

Modern Özbek edebiyatının gelişim sürecinin en güzel takip edilebileceği eserler şüphesiz hikâyelerdir. Hikâyelerde hem bir milletin edebiyatının gelişim süreci takip edilebilir hem de onun neler düşündüğü, nasıl yaşadığı, nelere değer verdiği yer alır. Yine hikâyelerde bir milletin örf ve âdetleri, hayata bakışı, insan ve toplumla ilgili değerlendirmeleri, insanın fikrî ve manevî değişim ve gelişim süreci, hayatını idame ve ikame ettirmede yöneldiği yol ve düşünceler, doğrudan doğruya kendisini gösterir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Özbek hikâyeciliğinin gelişim sürecini ana hatlarıyla takip edecek mahiyette hikâyenin Türkçeye çevrildiği, bunların da özellikle belirli dönemlerin temsilcisi olan hikâyeciler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Millî Uyanış Devri Özbek Edebiyatı	Abdurauf Fitrat	Abdulla Qodiriy	Cho'lpon
Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı	Abdulla Qahhor Odil Yoqubov Omon Muxtor Asqad Muxtor Oybek Oydin	G'afur G'ulom Mirkarim Osim Mirmuhsin Nurali Qobul O'lmas Umarbekov O'tkir Hoshimov	Pirimqul Qodirov Said Ahmad Saide Zunnunova Shukur Xolmirzayev Tohir Malik
Bağımsızlık Dönemi Özbek	Abdulhamid Ismoil Abduqayum Yo'ldosh Abdulatif Abdullayev Abulqosim Mamarasulov Ahmad A'zam Olim Otaxon	Xayridin Sultanov Xurshid Do'stmuhammad Isajon Sulton Mahmud Yo'ldoshev Mas'uma Ahmedova	Normurod Norkobilov O'rinbay Usmon Sobir O'nar Said Anvar Salomat Vafo Shodiquil Hamroyev

Edebiyatı	Alisher Ibodinov	Erkin Samandar	Shoyim
	Ashurali Jo'rayev	G'affor Hotamov	Bo'tayev
	Bahtiyar Nuriddinov	Mehriniso	Tog'ay Murod
	Jo'ra Fozil	Abdurahmonova	To'lqin Hayit
	Jumanazar Beknazar	Mashrab Boboyev	Ulug'bek
	Erkin A'zam	Nodir Normatov	Hamdam
	Erkin Malik	Nazar Eshonqul	Uyg'un
	G'ulom Karimiy	O'tam Mirzayor	Ro'ziyev
		O'ktemay	Zuhra
			Mamadaliyeva
			Zulfiya
			Kurolboyqizi

Bu hikâye aktarmalarından bir kısmı çeşitli edebiyat dergilerinde neşredilmiş, bazı aktarmalarsa müstakil bir kitap olarak okuyucunun karşısına çıkmıştır. Bu yazarların Türkçeye aktarılan hikâyelerinden bazıları *Altın Yapraklar*¹⁹ (Oltin Barglar/ O'lmas Umarbekov), *At Sahibi*²⁰ (Ot Egasi/ Shukur Xolmirzayev), *Baba*²¹ (Ota G'affor Hotamov), *Bahaddin'in Köpeği*²² (Bahoviddinning Iti/ Nazar Eshonqul), *Bahar Suları*²³ (Bahor suvlari /Саид Аҳмад), *Bir Gün Karınca Olup...*²⁴ (Bir Kuni Chumoli Bo'lib.../ Nodir Normatov), *Cinler Bezmi*²⁵ (Jinlar Bazmi/ Abdulla Qodiriy), *Çukur*²⁶ (O'pçon /Nazar Eshonqul), *Dördüdü Kattaki Sararmış Pencere*²⁷ (To'rtinchi Qavatdagi Sarg'ish Deraza/ Olim Otaxon),

¹⁹ O'lmas Umarbekov, *Altın Yapraklar*, Çev. Tuğba Bayraktarlar, Kardeş Kalemler Dergisi, Sayı: 63, Mart 2012.

²⁰ Shukur Xolmirzayev, *At Sahibi*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 18, 2014.

²¹ G'affor Hotamov, *Baba*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 22, 2014.

²² N. Eshonqul, *Bahaddin'in Köpeği*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 28, 2015.

²³ Said Ahmad, *Bahar Suları*, Çev. Tuğba Bayraktarlar, Kardeş Kalemler Sayı: 85, 2014.

²⁴ Nodir Normatov, *Bir Gün Karınca Olup...*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 23, 2015.

²⁵ Abdulla Qodiriy, *Cinler Bezmi*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 11, 2013.

²⁶ Nazar Eshonqul, *Çukur*, Marufcan Yoldaşev-Yılmaz Özkaya, Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (Şiir/ Hikâye/ Roman/ Piyes), Bengü Yayınları, Ankara, 2018.

²⁷ Olim Otaxon, *Dördüdü Kattaki Sararmış Pencere*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 21, 2014.

*Ekmekçi Kız*²⁸ (Novvoy Qiz/ Abdulhamid Cho‘lpon), *Gidilince Dönülmeyen Kapı*²⁹ (Borsa Kelmas Darvozasi/ Said Ahmad), *Gölge Oyunu*³⁰ (Chodirxayol/ Asqad Muxtor), *Güneş de Alevdir*³¹ (Quyosh Ham Olov/ Alisher Ibodinov), *Güneş Neden Doğuverdi*³² (Quyosh Nega Chiqaveradi?/ Zulfiya Kurolboyqizi), *Güvercinlerin Dönmediği Akşam*³³ (Kaptarlar Qaytmagan Kun/ Nurali Qobul), *Hasan Keyfi*³⁴ (Hasan Kayfiy/ G‘afur G‘ulom), *Hayat Şimdi Başlıyor*³⁵ (Hayot Endi Boshlanadi/ Abduqayum Yo‘ldosh), *Hisamiddin El- Yağı*³⁶ (Hisomiddin Al-Yog‘iy/ Shoyim Bo‘tayeov), *Karpuz*³⁷ (Tarvuz/ Sobir O‘nar), *Korku*³⁸ (Dahshat/ Abdulla Qahhor), *Müslüman*³⁹ (Musulmon/ Ulug‘bek Hamdam)dır.

Özbekçeden Türkçeye aktarma işiyle meşgul olanlar eser tercihlerini daha ziyade kendi edebî zevkine göre yapmış; aktarmasında da kendi filolojik formasyon ve kabiliyeti çerçevesinde bir yol takip etmiştir.

Özbek -Türk ilişkilerinin yeniden başladığı ve süreç içerisinde daha da geliştiği 1990’lı yılların devamında geçen zaman zarfında edebî metinlerin aktarılmasının usul ve esasların konusunda özel olarak ciddi bir çalışma yapılmamış, bu işin prensipleri maalesef ortaya konulmamıştır.

²⁸ A. Cho‘lpon, *Ekmekçi Kız*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 12, 2013.

²⁹ Said Ahmad, *Gidilince Dönülmeyen Kapı*, Fatma Açık, Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler, Kurgan Edebiyat, Ankara, 2012.

³⁰ Asqad Muxtor, *Gölge Oyunu*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 25, 2015.

³¹ A. Ibodinov, *Güneş De Alevdir*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 37, 2017.

³² Zulfiya Kurolboyqizi, *Güneş Neden Doğuverdi?*, Fatma Açık, Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler, Kurgan Edebiyat, Ankara, 2012.

³³ Nurali Qobul, *Güvercinlerin Dönmediği Akşam*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 20, 2014.

³⁴ G‘afur G‘ulom, *Hasan Keyfi*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 20, 2014.

³⁵ Abduqayum Yo‘ldosh, *Hayat Şimdi Başlıyor*, Fatma Açık, Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler, Kurgan Edebiyat, Ankara, 2012.

³⁶ S. Bo‘tayeov, *Hisamiddin El- Yağı*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 19, 2014.

³⁷ Sobir O‘nar, *Karpuz*, Marufcan Yoldaşev-Yılmaz Özkaya, Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (Şiir/ Hikâye/ Roman/ Piyes), Bengü Yayınları, Ankara, 2018.

³⁸ Abdulla Qahhor, *Korku*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 10, 2012.

³⁹ Ulug‘bek Hamdam, *Müslüman*, Çev. Veli Savaş YELOK, Kurgan Edebiyat, Sayı: 26, 2015.

TÜRKİSTAN CEDİTÇİLERİNDE BAĞIMSIZ TÜRKİSTAN ARZUSU

Zaynabidin Abdirashidov*

Özet

Türkistan Ceditçileri, Rusya tarafından işgal edilip sömürgeleştirilen Türkistan'ı, Türk halklarının ortak vatani olarak bütüncül bir coğrafya şeklinde tanımlamış ve bu toprakları tarihsel, kültürel ve siyasi bir birlik olarak ele almıştır. Yazılarında Türkistan'ı, geçmişte olduğu gibi görkemli, bilim ve aydınlanmanın merkezi, atalarının kahramanlık mirasına layık vatansever nesillerin yurdu olacak bir gelecek hayaliyle tasavvur etmişlerdir. Bu vizyon, Ceditçilerin yalnızca eğitim reformu peşinde koşmadığını, aynı zamanda bağımsız bir Türkistan idealini gerçekleştirmek için çalıştığını ortaya koyar. Makale, Ceditçilerin bu amaçla coğrafya ve tarih yazma çabalarını, Türkistan'ı bir vatan olarak yeniden inşa etme düşüncelerini ve bu fikirleri halka benimsetmek için eğitim, basın ve tiyatro gibi araçları nasıl kullandıklarını birincil kaynaklara dayanarak analiz eder. İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde şekillenen bu hareketin, Türkistan'ın geçmişteki ihtişamını canlandırma ve sömürgecilik karşısında milli bilinci uyandırma arzusuyla beslendiği vurgulanır. Ayrıca, Mahmudhoca Behbudiy ve Münevver Kâri gibi Türkistanlı Ceditçilerin, bağımsızlık taleplerini siyasi özerklik projeleriyle somutlaştırma girişimleri de incelenir. Çalışma, Türkistan Ceditçiliğinin, yerel bir reform hareketinden öte, ulus ve vatan kavramlarını yeniden tanımlayarak bağımsız bir Türkistan hayalini inşa etmeye yönelik kapsamlı bir çaba olduğunu gösterir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Cedit, tarih, vatan, millet.

Abstract

The Turkestani Jadids regarded Turkestan, a region conquered and colonized by Russia, as a unified geographical entity and defined it as the common homeland of Turkic peoples, encompassing a shared historical, cultural, and political identity. In their writings, they envisioned Turkestan's future as a land as

*Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, zaynabidin.abdirashidov@hbv.edu.tr.

glorious as its past, a center of science and enlightenment, and a homeland worthy of their ancestors' heroic legacy, inhabited by patriotic generations. This vision reveals that the Jadids were not merely pursuing educational reform but were also striving to realize the ideal of an independent Turkestan. The article analyzes, based on primary sources, the Jadids' efforts to write geography and history, their endeavors to reframe Turkestan as a homeland, and how they employed tools such as education, the press, and theater to instill these ideas in the populace. Shaped by the pioneering influence of Ismail Gasprinskii, this movement was fueled by a desire to revive Turkestan's historical grandeur and awaken national consciousness in the face of colonialism. Furthermore, the study explores how Turkestan Jadids like Mahmudhoca Behbudi and Munavvar Qori concretized their aspirations for independence through projects of political autonomy. The work demonstrates that Turkestan Jadidism transcended a mere local reform movement, representing a broader effort to redefine the concepts of nation and homeland while pursuing the dream of an independent Turkestan.

Key Words: *Turkestan, Jadid, history, homeland, nation.*

19. yüzyıl ortalarına doğru, Osmanlı Devleti dışında neredeyse tüm Müslüman devletler Batı'nın sömürgesi haline gelmişti. Batı'nın sömürge politikaları, bir ölçüde bölgelerin ekonomik gelişimine olumlu katkılar sağlamışsa da, yerel toplumsal yaşama, siyasi ve kültürel ilerlemeye olumsuz etkilerde bulunmuştur. Bu sürecin yoğunlaşması, siyaset, eğitim ve kültür alanlarında sömürge politikalarına karşı çıkmaya çalışan yeni şahsiyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu aydınların yerel düzeyde başlattığı çalışmalar, zamanla bölgesel ve uluslararası düzeyde çeşitli sınır ötesi hareketlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu hareketlerin öncüleri, baskılara maruz kalsalar da Müslümanları ortak bir amaç etrafında birleştirmek için ciddi bir mücadele vermiştir. Rus İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki Türk halkları arasında sömürgeciliğe karşı verilen mücadele, tarihe "Ceditçilik" adıyla geçmiştir.

Ceditçilik hareketi, Rus İmparatorluğu'ndaki Türk halklarının sosyopolitik, kültürel ve eğitim tarihindeki nispeten kısa ancak yoğun ve karmaşık dönemlerden

biri olarak kabul edilir. Bu hareketin anlamı, farklı dönemlerde yapılan çeşitli araştırmalarda ele alınmış; Ceditçiliğin kapsamı, onu harekete geçiren bireylerin yaşamı, çalışmaları, toplum üzerindeki etkisi, ulus, vatan ve devletçilik hakkındaki görüşleri henüz tam anlamıyla ortaya konmamıştır. Bu durum, Cedit hareketinin bütüncül bir şekilde incelenmesini ve araştırılmasını gerektirmektedir.

Ceditçilik, İsmail Gaspıralı tarafından 1884 yılında yeni usule dayalı okulların kurulmasıyla temelleri atılan bir hareket olarak başlamıştır. Ancak bazı çalışmalarda, Ceditçiliğin 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı yönünde görüşler de bulunmaktadır [Rorlich, 1986, 49; Kanlıdere, 1997, 24-25; Benningsen, 1983, 16-17; Validov, 1923, 56-58]. Ceditçilik hareketi; toplumsal, siyasi ve kültürel alanlarda Müslümanları akılcı bir yaklaşımla uyandırarak onları Batı bilimiyle tanıştırmayı, yaşadıkları toplumları çağın gereklerine uygun şekilde yeniden şekillendirmeyi amaçlamıştır [Validov, 1923, 74-85; İbrahimov, 1984, 262, 429]. Ceditçilik üzerine yapılan tarihsel araştırmalarda, bu hareketi İslam'ı modernleştirme veya Müslüman modernizmi olarak değerlendirme girişimleri de mevcuttur [Lapidus, 1988, 557-623; Voll, 1982; Ruthven, 1984; Siddiqi, 1982].

Türkistan Ceditçiliği, 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır ve bu hareketin temelini Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hive'den gelen temsilciler oluşturmuştur. Türkistan Ceditçiliğinin esaslarını inceleyen Adeeb Khalid, bu hareketin ortaya çıkışını, Rus işgalinin Orta Asya toplumunu değişime yöneltmesiyle ilişkilendirir. Khalid'e göre bu dönüşüm, modernizme bir yanıt olarak Ceditçiliği doğurmuştur. Türkistan Ceditçileri, okul, edebiyat ve tiyatro gibi çeşitli yöntemlerle yeni bir aydınlanmayı teşvik ederek “modern, aynı zamanda Müslümanlığa sıkı sıkıya bağlı ve Türkistan'a sadık yeni bir elit” yetiştirmeye çalışmıştır [Khalid, 1998, 23, 181-182, 262-328]. İç Rusya Müslümanlarının, özellikle İsmail Gaspıralı'nın faaliyet ve çalışmaları, Türkistan Ceditçiliğinin oluşumunda büyük bir etkiye sahip olmuştur. Begali Kasimov'a göre Ceditçilik bir akım değil, bir harekettir; toplumsal, siyasi ve eğitimsel bir harekettir. Çünkü bu hareket: 1) Toplumun tüm kesimlerini yenilik akımına çekmiş, 2) Milli bağımsızlık

yolunda siyasi faaliyetler yürütmüş, 3) Eğitim, kültür ve matbuatı toplumsal ve siyasi amaçlara yönlendirebilmiştir [Qosimov, 2002, 6].

Türkistan Ceditçilerinin faaliyetlerinde ve eserlerinde, anavatan ve milletin yerleştiği memleket olan Türkistan'ın geçmişi, bugünü ve geleceği meselesi her zaman ön planda olmuştur. İlkokul reformuyla başlayan Ceditçilik, geniş anlamıyla vatan, ülke, yurt, millet, milliyet, din, ana dili ve milli edebiyat gibi yeni kavramları çeşitli araçlarla halka aktarmayı, özgürlük ve bağımsızlığı yürekten hissedenden ve isteyen yeni bir nesil yetiştirmeyi hedeflemiştir.

Türkistan Ceditçileri, Türkistan'ın isim ve toprak tanımına, 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya'sının oluşturduğu siyasi ve idari birliğe dayanarak yaklaşmış; yani ülkenin sınırlarını Rus Türkistanı ve hanlıklara bölünmüş şekilde yorumlamışlardır.

Türkistan hukukundan bahsederken İsmail Gaspıralı'nın adını anmamak mümkün değildir; çünkü Gaspıralı'nın çalışmalarında ve eserlerinde Türkistan konusu önemli bir yer tutar [Abdirashidov, 2011a; Abdirashidov, 2011b]. Gaspıralı, Türkistan'a ilk olarak 1893 yılının Mart ayında seyahat etmiştir. Bu seyahatinin ardından *Tercüman* gazetesinde yayımlanan günlüklerinde, Türkistan'ın geçmiş tarihine değinmiş ve bu bölgenin eski zamanlardan beri dünyayı sarsan kahramanların, özellikle Emir Timur'un vatanı olduğunu yazmıştır:

“Eski zamanlarda Baktriya adıyla bilinen Buhara ve Semerkant vilayetleri, modern kültürün ilk beşiklerinden biridir. Batıda Viyana'ya, kuzeybatıda Moskova'ya ve güneyde Mısır'a kadar orduları yayılmış Türk kahramanlarının mekânları ve yurtları, dünyanın büyük padişahlarından ve cihangirlerinden Timur'un vatanı olan yerleri görmenin ve seyretmenin büyük bir manevi haz verdiği açıktır” [Gaspıralı, 2015b, 351].

Gaspıralı, Türkistan topraklarını, şehirlerini ve özellikle Rusların ve yerel halkın yaşadığı şehir bölümlerini anlatırken, Rus yönetiminin yerel halkın yaşam tarzını iyileştirmek için hiçbir şey yapmadığını vurgular [Gaspıralı, 2015b, 351-]

443]. Bu, Türkistan'ın son iki yüzyıldaki durumunu açıkça tasavvur etme imkânı sunar.

Gaspıralı, Türkistan'ın şanlı geçmişi hakkında yazarken, elbette Emir Timur üzerinde de durur. Ona göre Emir Timur, Türklüğün ihtişamını tüm dünyaya yayan büyük bir lider, devlet başkanı ve kahramandır; Türklüğün önemli bir sembolüdür. Edebi eserlerinden birinde, Gaspıralı, Emir Timur'un türbesini ve türbenin heybetini şu şekilde tasvir eder:

“Şah Timur türbesi... Ne kadar etkileyici bir eser! Çin Seddi'nden Akdeniz'e kadar, buzlu Sibiry'a'dan ateşli Hindistan'a kadar var olan Türk soyunu, cihangirane eli altında birleştiren ve büyük bir Türk devleti kuran Timur'un son mekânı bu eserdir...”

[Gaspıralı, 2015a, 492].

Gaspıralı, Timur'un imajı üzerinden Türk halklarının birleşmesi ve gelecekleri için birlikte hareket etmesinin önemine dikkat çekmiş; bu fikir, daha sonra onun ünlü “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sloganına dönüşmüştür.

Gaspıralı'nın modern okullar için yazdığı ders kitapları arasında coğrafya kitapları da bulunuyordu. Gaspıralı, coğrafya öğretiminin çocuklara gelecekteki misyonları, yani ulusun kalkınmasına yönelik hizmetleri için çok önemli bilgiler sunduğuna inanıyordu. Bu nedenle coğrafya ile ilgili bilgileri hem ayrı bir yayın olarak hem de gazete makaleleri şeklinde yayımlamıştır. 1901 yılında yayımlanan *Atlaslı Coğrafya* adlı kitabında, dünyanın diğer kıtaları arasında Türkistan'a özel bir yer vermiştir. Seyahat günlüklerinin aksine, bu kitapta Türkistan'ı o dönemin resmi bir siyasi-idari birliği olarak tanımlar:

“Sibirya'nın güneyi ve Çin ülkesinin batı tarafı Türkistan memleketidir ve nüfusunun çoğu Türk ve Müslümandır. Şu anda Türkistan'da biri Buhara'da diğeri Hive'de olmak üzere iki hükümet vardır. Rusya'nın koruması altındadırlar ve bağımsız olarak yönetilirler. Diğer şehirler ve Türkistan bölgesi ise Rusya'nın egemenliğindedir ve Taşkent'te ikamet eden Büyük Vali tarafından yönetilmektedir” [Gasprinskiy, 1901, 18].

En ilginç olanı, Gaspıralı'nın *Atlaslı Coğrafya* kitabında verdiği haritalarda Türkistan topraklarının Rus İmparatorluğu topraklarından ayrı bir bölge olarak gösterilmesidir. Bu, kitapta yer alan dünya haritasında açıkça görülür. Türkistan'ın ayrı ve bağımsız bir bölge olarak haritada yer alması, Gaspıralı başta olmak üzere tüm Ceditçilerin hayalini kurduğu bağımsız ve gelişmiş bir yeni devlet kurma arzusunu yansıtabilir. 20. yüzyılın başlarında, Rus basınında Buhara Hanlığı'nın yıkılması ve eyalete dönüştürülmesi hakkında çeşitli makaleler ve analitik yazılar yayımlanmaya başladığında, Gaspıralı'nın bu konudaki tutumu yukarıdaki görüşü doğrular. Gaspıralı, yarı vassal olsa da kendi hükümdarı ve toprağı olan bir Türk devletinin ortadan kalkmaması gerektiği kanaatindeydi.

Rus politikacılar, Buhara'da sosyal, siyasi ve idari reformların yapılması gerektiğini ya da Türkistan Genel Valiliği içinde yeni bir eyalete dönüştürülmesi meselesini gündeme getirdiğinde, Gaspıralı şu soruyu sorar:

“Artık tartışmanın en önemli noktasına geliyoruz. Buhara'nın geleceği, istikbali nasıl olacak? Meşhur Vamberi'nin söylediği gibi ‘bitti mi’ yoksa Rus şarkiyatçısı Logofet'in sözlerine göre ‘vali atama’ zamanı geldi mi, yoksa bu manevi vatanımızın başka bir istikbali var mı?” [Gaspıralı, 2015b, 443].

Gaspıralı, ülkenin en önemli alanlarında reformlar gerçekleştirilmeden önce kalkınma yoluna girmenin, insanların anlayışını açmanın ve onları uygulanacak reformlara hazırlamak için genç nesle çağdaş eğitim vermenin, hatta yurt dışında okutmalarının gerekliliğini savunur:

“Geçmişte bütün milletlerin çalıştığı ve geçtiği, bizim şu anda çalıştığımız alan, bilim ve eğitim, zanaat ve ekonomi alanıdır. Bunun araçları okul, geniş bilgi, dil ve edebiyat reformudur. Bunlar, gelecekte olacak her şeyin temeli, başı ve esasıdır” [İsmail, 1906b, 89].

Gaspıralı, Buhara Devleti'nin tamamen ortadan kalkmaması ve yarı bağımsızlığını koruması için Türkistan halkını, milletin düşmanı olan cehalete karşı mücadeleye çağırır:

“Türkistan halkı bağımsızlığını kaybettiği gibi ekonomik seviyesini ve maddi huzurunu da kaybedecektir. Okuma yazma bilmeme, cehalet ve bunların neticesi olan gaflet ile Türkistanlılar bağımsızlıklarını verecekleri gibi, zaman geçtikçe yine bu gaflet yüzünden mâli istikrarlarını ve huzurunu, toplumsal güç kuvvetini de kaybetme ihtimali vardır” [İsmail, 1906b, 89].

Gaspıralı’ya göre, Timur döneminden sonra Türkistan’ın buhranı üç nedenden kaynaklanıyordu: 1) Devletin üç hanlığa bölünmesi ve bunların birbirine düşman olması, 2) Eğitim ve düşüncenin ortadan kaldırılması, dinî ilimler dışında hiçbir ilim, eğitim ve sanat eğitime izin verilmemesi, milletin gözünün bağlanması, 3) Kahramanlık ve yiğitlik niteliklerinden çok dindarlık, mollalık, miskinlik ve ikiyezlülüğün tercih edilmesi, diğer şer’i mekanizmalar ve akla dayalı hükümlerin terk edilmesi [İsmail, 1906b, 87].

Türkistan Ceditçiliğinin öncülerinden Mahmudhoca Behbudiy (1875-1919) ve Münevver Kâri Abduraşidhanov (1878-1931) gibi aydınlar da siyasi hayata katılmış ve Gaspıralı’nın dile getirdiği sorunları, resmi sansürden kaçınarak farklı yollarla Türkistanlılara aktarmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Türkistan Ceditçileri, bölge sakinlerini yaşadıkları yer hakkında kısa ve genel bilgilerle tanıştırmaya başlamıştır. Bu tür bilgiler, başlangıçta Cedit okullarında okuyan genç nesillere yönelik olduğundan, eğitimin dolaylı olarak küçük çocuklar aracılığıyla ebeveynlerine yeni bilgiler aktarmayı amaçladığı söylenebilir. Özellikle Münevver Kâri, resmi kaynaklara dayanarak Rusya İmparatorluğu tarafından işgal edilen bölgeleri şu şekilde tarif eder:

“Rusya’nın Avrupa’daki kısmına Avrupa Rusyası denir. Asya’daki kısmına ise Asya Rusyası denir... Asya Rusyası beş parçaya bölünür. Bunların üçü Rusya hükümetinin idaresinde olan Kafkasya, Sibirya ve Türkistan memleketleridir. İkisi de Rusya’nın himayesinde olan Buhara ve Hive hanlıklarıdır... Türkistan’ın (Orta Asya) sınırları kuzeyde Sibirya, doğuda Çin, batıda Hazar Denizi,

güneyde Afganistan ve İran'a kadardır" [Munavvarqori, 2003, 101-114].

Münevver Kâri, Gaspıralı'nın kullandığı siyasi terminolojiyi benimseyerek Türkistan bölgesinin Rus İmparatorluğu'nun "yönetimi" altında olduğunu, Buhara ve Hive hanlıklarının ise yarı vassal "yönetim" altında bulunduğunu açıkça ifade eder. Bu tür bilgiler genel nitelikte olsa da dönemin koşullarında halkın siyasi bilincini yükseltmek açısından büyük önem taşır. Bu doğrultuda, Behbudiy'nin *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nde yayımlanan, coğrafyayı araştırma ve halkı bu bilimden haberdar etme düşüncelerini ortaya koyduğu ilk makaleleri örnek gösterilebilir [Behbudiy, 2018, 102-113]. Behbudiy, coğrafya biliminin "dünyada turguchi odam" yani dünyadaki varlığını korumak, kimliğini daha iyi tanımak, diğer halklar ve milletlerle çeşitli alanlarda ilişkiler kurmak ve sürdürmek için çok önemli olduğunu vurgular. Behbudiy'nin "dünyada turguchi odam" ifadesi oldukça derin bir anlama sahiptir. Elbette bu tür yazılarda Türkistan konusu bu kadar derinlemesine ele alınmamış ya da yazılmamış olsa da Behbudiy'nin yazdığı ders kitaplarında Türkistan'ın her bölgesi, o bölgeye özgü betimlemeler ve ayrıntılarla zenginleştirilmiştir. Bu da genç neslin yaşadığı yere, daha geniş anlamda vatana olan sevgisinin artmasına ve ülkesine bağlılık niteliklerinin oluşmasına hizmet etmiştir.

Münevver Kâri ve Gaspıralı'nın tarif ettiği Türkistan topraklarını Behbudiy tamamen farklı bir şekilde tasavvur eder; bu tasavvur, diğer tariflere göre Türkistan topraklarının daha açık bir şekilde görünmesine imkân verir:

"Türkistan, Orta Asya ya da Turan topraklarından ibaret olup Türk halkının çeşitli boylarının yaşadığı coğrafyadır ve şimdi Rus Türkistanı ve Çin Türkistanı olarak ikiye bölünmektedir. Türkistan'ın bir kısmı Afgan hükümetinin kontrolü altındadır ve Türkistan ya da Çahor vilayeti olarak adlandırılır. Kırgız, Kazakistan ve bozkır arazisi de Türkistan olarak kabul edilir" [Behbudiy, 1913a].

Behbudiy, Türkistan'ın sınırlarını belirlerken Buhara ve Hive hanlıklarının da bu sınırlar içinde yer alması gerektiğini belirtir:

“Buhara ve Hive Hanlıkları da bu sınırlara dahildir ve Türkistan'ın güney tarafındadır; Buhara'nın toprakları Afganistan'a uzanır. Türkistan vilayetlere yani oblastlara bölünmüştür; vilayetler sancak-uyezdlerden oluşur. Bazı vilayetlere askerî vali atanmış ve bütün Türkistan vilayeti bir genel vali tarafından idare edilmiş olup merkezî hükümet Taşkent şehrinde” [Behbudiy, 1913a].

Yukarıda belirtildiği üzere, Behbudiy coğrafya biliminin öğrenilmesini çok teşvik etmekle beraber kendisi de sıkça seyahat etmiş ve yazılarında ahalinin nüfusuna büyük önem vermiştir. Özellikle Behbudiy'ye göre, Türkistan ahalesinin “yüzde doksan beşten fazlası Müslüman olup, yüz kişiden dördü ise Hristiyan veya Yahudi'dir” [Behbudiy, 1913a]. Ahalinin nüfus yapısının incelenmesi, siyasi açıdan birçok meselenin değerlendirilmesine olanak tanır. Bu bağlamda Behbudiy, kurnaz bir politikacı olarak görülebilir. Türkistan'da yaşayan nüfusun etnik yapısını yazarken, yerel halkın nüfusunun fazla olmasına rağmen, ülkede yaşayan diğer küçük milletlere kıyasla çok az siyasi hakka sahip olduğunu ima eder. Bu konuda 1906 yılında basında çok sayıda yazı kaleme almıştır [Behbudiy, 2018, 42-45].

Münevver Kâri, Türkistan topraklarının yüz ölçümünün “bir buçuk milyon kilometrekare” olduğunu ve nüfusunun “çoğu Türk-Özbek, Teke Türkmen, Kazak, Kırgız, Uygur ve İranlı Müslümanlar”, “birazı Rus, Yahudi ve Ermeni gibi başka milletler” olmak üzere yaklaşık 7 milyon civarında olduğunu ifade eder [Munavvarqori, 2003, 113]. Behbudiy ise 1904 yılında ilan edilen verilere dayanarak Türkistan nüfusunu 5.604.362 kişi olarak gösterir [Behbudiy, 1913a].

Behbudiy, resmi rakamların Türkistan'da yaşayanların gerçek sayısını tam olarak yansıtmadığında ısrar eder ve bunun nedenini şu şekilde açıklar:

“1897 yılında Rusya hükümetinin emriyle nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak bir yandan sayım memurlarının tembelliği, diğer yandan Müslümanların, Rusya hükümeti tarafından askere alınacağı

ya da kiři bařı vergi alınacađı korkusuyla gerçek sayıyı vermemesi nedeniyle sayımın sonucu çok net deđildir. Yukarıda verilen rakamlara üçte bir ya da dörtte bir eklemek gereklidir” [Behbudiy, 1913a].

Behbudiy’nin açıklaması dikkate alınırsa, Münevver Kri’nin de belirttiđi gibi Türkistan’ın nüfusunun 7 milyon civarında olduđu söylenbilir.

Türkistan topraklarına dađılmıř olan “Türk-zbek, Teke Türkmen, Kazak, Kırız, Uygur ve İranlı Müslümanlar” ile “Rus, Yahudi ve Ermeni” gibi diđer küçük milletlerin meslekleri ve geliřmeye olan ilgisi, Türkistanlıların içinde bulunduđu durumu açıkça ortaya koyar. Elbette Türkistan Ceditçileri, yazılarında bu bilgileri genel bir řekilde sunmaya çalıřsa da, bu tür bilgilerin ardında bk bir üzüntü, acı ve ıstırap yatmaktadır. Çünkü nüfusun neredeyse %90-95’ini oluřturan ve Türkçe konuřan kesim cehalet bataklığındaydı. Münevver Kri, “ilim madeni” adıyla meřhur Buhara’da “ıslahat sözünü zikretmek bile mümkün deđildir. Hatta bütün İslam leminde var olan usul- cedid mektepleri, Buhara’da henüz haram sayılmaktadır” [Munavvarqori, 2003, 115] diye bořuna yazmamıřtır. Münevver Kri, “doktorluk, avukatlık gibi faydalı meslekler” ile “ekseri Yahudilerin” meřgul olduđu bir dönemde, Müslüman olan “Türk-zbek, Uygur ve İranilerin çođunun ticaret, çiftçilik ve amelelik” ile hayatlarını sürdürdüđünü; bu durumun, “zamanın geliřmelerinden tamamen mahrum” kalmalarına neden olan cehalet ve bilimsizliđin bir sonucu olduđuna iřaret eder [Munavvarqori, 2003, 113-115].

Türkistan modernlerinin en bk hedefi, bađımsız ve ileri bir devlet kurmak ve çađa ayak uydurabilecek eđitimi bir millet oluřturmaktı. Bunu açıkça dile getiremeseler de, yazdıkları her kelimede bu yüce amacı hedefledikleri yukarıdaki kısa analizden anlařılmaktadır. 1907’de Türkistan Muhtariyeti’nin kurulmasından on yıl önce, Behbudiy tarafından hazırlanan ve Devlet Duması’na görüřülmesi için gönderilen “Türkistan kültürel muhtariyeti layihası” [Shamsiddin ve Kodzhaoglu, 2022; Hablemetođlu ve Kocaođlu, 2001, 436-466], Türkistan’ın bađımsızlıđını, muhtariyet řeklinde de olsa sađlamak için ilk adım olarak önemli bir giriřimdir ve tarihsel bir öneme sahiptir. Behbudiy, Türkistan halkının

“yeteneksiz, iç işlerini ve özerkliği uygulamaktan ve korumaktan aciz” olduğunu kanıtlamaya çalışmanın gereksiz olduğunu ve böyle düşünenlerin hata yaptığını açıkça belirtir. Türkistan’da eski bir devlet geleneğinin bulunduğunu, Türkistan halkının şimdi de kendi bağımsız devletine sahip olmaya ve onu korumaya muktedir olduğunu vurgular:

“Avrupa Rusyası Müslümanlarından önce muhtariyet Türkistan’a verilmelidir. En azından Türkistanlılar hâlâ kendi kendilerini yönetiyorlar ve Avrupa Rusyası’ndaki kardeşlerimizden daha bağımsızlar” [Shamsiddin ve Kodzhaoglu, 2022, 62].

1905 yılında Çarlık hükümeti tarafından Ekim Manifestosu’nun ilan edilmesiyle, imparatorluğun Müslüman nüfusunun sosyopolitik hayatı tamamen yön değiştirmiştir. Müslüman aydınların hareketi, öncelikle Müslüman toplumun birliğini korumaya ve dinî eğitim kurumlarının çalışmalarında özerkliği sağlamaya odaklanmıştır [Habutdinov ve Muhetdinov, 2005, 26]. Behbudiy, 3. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi’ne Türkistan heyeti başkanı olarak katılmış ve Türkistan konulu esaslı bir konuşma yapmıştır [Pyaskovskiy, 1958, 559]. Türkistan heyeti, kurultay başkanlık divanı ile koordineli olarak, daha sonraki faaliyetlerini yürütmek için bu görüşmede vakıf ve eğitim işleri, dinî konular ve Türkistan’da İslam mahkemesinin kurulması meselelerini ele almıştır [Türkistan işleri, 1906a]. Böyle bir yönetim sistemi, Gaspıralı tarafından önerilen özerk teşkilatın ana halkasını oluşturuyordu [Habutdinov, 2002, 87].

Behbudiy, kurultay başkanlığı ile yapılan anlaşma ve Rusya Müslümanları ittifakının kabul ettiği program [Habutdinov ve Muhetdinov, 2005, 52-59] temelinde, 1907 yılının Nisan ayında “Türkistan kültürel muhtariyeti layihası”nı Müslüman fraksiyonuna sunar. Bu layiha, 24 maddeden oluşmakta ve kültürel özerklik yapısını ile faaliyetlerini tam olarak içermektedir. Hisao Komatsu’nun incelemelerine göre, Behbudiy’nin sunduğu proje, Müslüman topraklarının iki ana direğini tanıma ve güçlendirme temelinde Türkistan Müslümanlarını birleştirmeyi amaçlıyordu [Komatsu, 2009, 467-471].

Layihâ, Devlet Duması'nda tartışılmamıştır. Ancak Behbudiy, Türkistan'ın belirli siyasi özgürlüklerini elde etmek için yüksek kuruluşlara ve Türkistan'ı denetlemeye gelen çeşitli komisyonlara öneriler sunmaktan vazgeçmemiştir. 1908 yılında “Türkistan'da mevcut kanunları ıslah ve değiştirmek için çarın fermanlarını”, yani 1905 yılındaki Ekim Manifestosu'nda belirtilen özgürlüklerden yararlanmak için “yeni kanunlara uymak için yapılması gereken işler ve amaçları yazıp imzalayıp” Kont Palen idaresindeki komisyona sunmak üzere yeni teklifler hazırlamıştır [Behbudiy, 2018, 58].

Behbudiy, komisyona kendi tekliflerini hazırlarken “Türkistan büyük bir memleket, günümüzün talepleri çok fazladır; bunu beş, on, yüz sayfayla yazıp göstermenin mümkün olmadığına”, yani Türkistan'da Müslümanların menfaati için çözülmesi gereken sorunların büyüklüğüne dikkat çeker. En temel ve birincil sorunların kısmen çözümü için şu önerileri sunar:

1. Devlet meclisine Türkistan'dan milletvekili seçilmesi,
2. Türkistan halkının herhangi bir meselede Ruslarla eşit haklara sahip olması,
3. Rusya'da hayata geçirilen tüm ıslahatların Türkistan'da da uygulanması,
4. Türkistan'daki mektep, medrese ve vakıfların kontrolü ve ıslahı için “dinî ve mali idare”nin kurulması; mütevellî heyetinin yarısının din adamlarından, yarısının modern bilimleri tahsil etmiş aydın Müslümanlardan seçilmesi,
5. Rusya'nın orta ve yüksek okullarına Türkistanlı öğrencilerin kabul edilmesi ve eğitim kurumlarında İslam dini ve mahalli edebiyat öğretmenlerinin işe alınması,
6. Türkistan şehirlerinde meclis ve kültür kurumlarının kurulması,
8. Şeriat mahkemeleri doğrultusunda kanunların kabul edilmesi,
9. Halkın şer'î ve dünyevi haklarına konulan kısıtlamaların kaldırılması,
10. Bilimsel literatür ve hukuk belgelerinin okullar aracılığıyla mahalli dile çevrilmesi ve ülke genelinde dağıtılması,
11. Rus tarzı okulların şehirlerde ve köylerde açılması,

12. Ziraat, sanayi ve ticaret okullarının açılması ve Müslümanlar için anlaşılır bir müfredatın getirilmesi gibi en gerekli dinî ve dünyevi ihtiyaçları karşılayacak işlerin hayata geçirilmesi [Behbudiy, 2018, 59].

Behbudiy, yukarıda belirtilen en temel gerekliliklerin, nitelikli hukukçular ve çağdaş bilgi birikimine sahip aydınlarla istişare edilerek yazılması ve hükümete sunulması gerektiğini ifade eder. Bu nedenle Behbudiy, halktan gelen komisyona pilav değil dilekçe verilmesinin önemli olduğunu vurgular. Ayrıca “hukukçu zenginleri, şariat uzmanı kadıları ve modern terakkiperverleri” fırsatı kaçırmadan hızlı bir şekilde işe girişmeye davet eder.

Görüldüğü üzere, Türkistan Ceditçileri çeşitli yöntemlerle yerli ahaliye, özellikle genç nesle, yaşadıkları ülke olan Türkistan’ı her yönden tanıtmaya ve ona karşı sevgi uyandırmaya çalışmıştır. Onlar, Ceditçiliğin kurucusu İsmail Gaspıralı’yı öğretmenleri olarak kabul etmiş ve onun önerdiği yöntemleri etkili bir şekilde kullanmıştır. Türkistanlı Ceditçiler, ülkeyi tanıtmada coğrafya biliminin ne kadar önemliyse, onu araştırmanın da millet ve vatanın geleceği için o kadar önemli olduğu düşüncesinden hareket etmiştir. Coğrafyayı, doğrudan siyasete kapı açan bir bilim ve yöneliş olarak görmüşlerdir. Ceditçilerin Türkistan ülkesinin tanımı ve tarifinden başlayan faaliyetleri, bağımsız bir devlet kurma fikrinin oluşmasını ve kısa sürede siyasi talepleri doğru bir şekilde belirleyecek tecrübenin edinilmesini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Abdirashidov, Zainabidin (2011a). *İsmail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svjazi, otnoshenija, vlijanije*. Tashkent: Akademnashr.
2. Abdirashidov, Zainabidin (2011b). *Annotirovannaja biblografija turkestanskih materialov v gazete “Tarzhuman” (1883-1917)*. Tokio. Behbûdiy, 1913a]
3. Behbudiy, Mahmudxo‘ja (2018). *Tanlangan asarlar. Jild I*. Toshkent: Akademnashr.
4. Benningsen, Aleksandr (1983). *Musul‘mane v SSSR*. Paris: YMCA-Press.
5. Gaspıralı, İsmail (2015a). *Roman ve Hikâyeleri*. Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken.

6. Gaspıralı, İsmail (2015b). *Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*. Hazırlayan: Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken.
7. Gasprinskiy, İsmail (1901). *Atlaslı Coğrafiya*. Bahçisaray.
8. Hablemetoğlu, Necip, Kocaoğlu, Timur (2001). Behbûdî'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layıhası. Kitobda: Kocaoğlu Timur (ed.). *The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924)*. SOTA. – Haarlem, s. 436-466.
9. Habutdinov Aydar, Muhetdinov Damir (2005). *Vserossijskie musul'manskies'ezdy 1905-1906 gg.* N.Novgorod.
10. Habutdinov, Aydar (2002). *Tatarskoe obshhestvennoe dvizhenie v rossijskom soobshhestve (konec XVIII – nachalo XX veka)*. Dis... dokt. ist. nauk. Kazan'.
11. İbrahimov, Gabdurrashid (1984). *Tatarlar arasynda revoljucija hərəkatlære. Əsərlər. Tarihi hezmətlər (1911 – 1927)*. Kazan'.
12. İsmail. Türkistan işleri (1906a). *Tarcüman*, 100.
13. İsmail (1906b). Tarih-i Cedide-i Türkistan. *Tercüman*, 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89
14. Kanlıdere, Ahmet (1997). *Reform within Islam. The Tajdid and Jadid movement among the Kazan Tatars, 1809 – 1917: conciliation or conflict?* İstanbul: Eren Yayınları.
15. Khalid, Adeeb (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
16. Komatsu, Hisao (2009). From Holy War to Autonomy: Dār al-Islām Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals. *Cahiers d'Asie centrale*, 17/18, s. 467-471.
17. Lapidus, M. Ira (1988). *A History of Islamic Societies*. New York: Cambridge University Press.
18. Abdurashidxonov, Munavvar Qori (2003). *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Ma'naviyat.
19. Pjaskovskij, A. (1958). *Revoljucija 1905 – 1907 godov v Turkestane*. Moskva.
20. Qosimov, Begali (2002). *Millij uyg'onish*. Toshkent: Ma'naviyat.
21. Rorlich, Azade-Ayşe (1986). *The Volga Tatars: a profile in national resilience*. Stanford: Hoover Institution Press.

22. Ruthven, Malise (1984). *Islam in the World*. New York: Oxford University Press.
23. Shamsiddin, Kamoliddin, Timur, Kodzhaoglu (2022). *Proekt kul'turnoj avtonomii Mahmudhodzhi Buhbudi. Tekst. Perevod. Kommentarii*. Saarbrücken: LAP.
24. Siddiqi, Mazheruddin (1982). *Modern Reformist Thought in the Muslim World*. Islamabad: Islamic Research Institute.
25. Validov, Dzh. (1923). *Ocherk istorii obrazovannosti i literatury volzhskih tatar (do revoljucii 1917 g.)*. Moskva-Petrograd.
26. Voll, John *Islam: Continuity and Change in the Modern World*. Boulder Col.): Westview Press, 1982.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ ZITLIK İŞLEVLI CÜMLE BAĞLAÇLARININ DENKLİĞİ

*Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ATABEY**

Özet

Cümle bağlaçları, dillerin işleklik, kullanım ve ihtiyacına bağlı olarak varlığını sürdüren, çeşitlenen ve sayıca artıp eksilen, cümleler arasında zıtlık, sebep, sonuç, açıklama gibi anlam ilişkileri kurma işlevlerine sahip dil birimleridir. Bu dil birimleri; kelime, kelime grubu ve cümle hâlinde olabilir. Türk dili, eklemeli bir dildir ve bu özelliğini, bağlı cümlelerde de görmek mümkündür. Orhun Yazıtları'ndan bugüne kadar yazılmış metinler incelendiğinde, özellikle Arapça ve Farsça ile karşılaşınca kadar, cümleler arasındaki anlam bağının bağlaçlardan daha çok anlam ilişkisi veya eklerle sağlandığı görülür. Türk dilinde, zamanla yabancı kökenliler ile birlikte Türkçe kökenli cümle bağlaçları da kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde, sadece Türkiye Türkçesinde beş yüzden

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara-Türkiye, ibrahim.atabey@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-1771-5144

fazla cümle bağlacının kullanıldığı düşünüldüğünde, bu dil birimlerinin gittikçe çeşitleneceği bir gerçektir.

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasındaki cümle bağlaçlarının zıtlık işlevli olanları üzerinde durulacak; benzerlik ve farklılıklarının yanında yapı ve anlam bakımından denk olup olmadıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Örnek:

TT aksine / KT тескерисинче; TT ama / KT бирок; TT ancak / KT гана, эле, жалгыз; бирок, анткени менен, ошентсе да; TT böyle olmakla birlikte / KT мындай болгону менен.

Anahtar kelimeler: *Cümle Bağlacı, Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Zıtlık İşlevi.*

Equivalence of Antonymous Sentence Conjunctions in Türkiye Turkish and Kyrgyz Turkish

Abstract

Sentence conjunctions continue to exist, diversify and increase or decrease in number depending on the functionality, usage and needs of languages. Sentence conjunctions have functions of establishing meaning relationships such as contrast, cause, effect and explanation between sentences. These language units; It can be in the form of words, phrases and sentences. Turkish language is an agglutinative language and it is possible to see this feature in dependent sentences. When the texts written from the Orkhon Inscriptions until today are examined, it is seen that the semantic bond between sentences is provided by semantic relations or suffixes instead of conjunctions, especially until we encounter Arabic and Persian. In the Turkish language, sentence conjunctions of Turkish origin began to be used over time, along with those of foreign origin. Considering that today, more than five hundred sentence conjunctions are used only in Turkey Turkish, it is a fact that these language units will become increasingly diverse.

In this study, we will focus on the antonymous sentence conjunctions between Türkiye Turkish and Kyrgyz Turkish. It will be tried to reveal the similarities and

differences of these conjunctions and whether they are equivalent in terms of structure and meaning.

Example:

TT aksine / KT тескерисинче; TT ama / KT бирок; TT ancak / KT гана, эле, жалгыз; бирок, анткени менен, ошентсе да; TT böyle olmakla birlikte / KT мындай болгону менен.

Keywords: Sentence Conjunction, Kyrgyz Turkish, Türkiye Turkish, Contrast Function.

1. Cümle Bağlaçları

“Bağlaç”, TDK *Türkçe Sözlük*’te “Eş görevli kelimeleri veya söz dizimi unsurlarını birbirine bağlayan kelime türü; rabıt, rabıt edatı: ve, ya, veya, ya da vb.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda, hem kelimeleri hem cümleleri bağlayanlar “bağlaç” içinde değerlendirilmiştir. Doğrudan konuyla ilgili eserlerde ise cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlar “cümle bağlayıcıları, cümle bağlaçları, cümle başı bağlaçları, cümle başı edatları” gibi terimlerle karşılanmıştır (Ergin, 1980; Gürsoy-Naskali, 1997; Karahan, 2004; Korkmaz, 1992; Öküzücü (Atabey), 1996;).⁴⁰ Kırgız Türkçesinde ise “cümle bağlaçları” teriminin karşılığı olarak “candooç”, “cölökçül”, “cölökçü sözdör” ve “bagındırma baylamtalar” terimleri kullanılmaktadır (Gürsoy-Naskali, 1997: 28; Kasapoğlu Çengel 2005:322; Kırgız Tilinin Sözdüğü, 2010).

Cümle bağlaçları, cümleleri farklı anlam ve işlevlerde birbirine bağlamaktadır. Öküzücü (Atabey) tarafından yapılan çalışmada ayrıntılı olarak ele alınan anlam ve işlevler şunlardır: açıklama, benzerlik, beraberlik, boş verme, cevap, denkleştirme, ekleme, farz etme, güçlendirme, hatırlatma, hayret, ihtimal, istek, kabullenme, karşılaştırma, merak, olumsuzluk, onay, özetleme, reddetme, sebep, sonuç, soru, şart, tahmin, tamamlama, teklif, tercih, tereddüt, üsteleme, yaklaşma, zıtlık (1996: 247-265).

⁴⁰ Bu çalışmada “cümle bağlaçları” terimi kullanılacaktır.

Yukarıdaki anlam ve işlevlerde kullanılan cümle bağlaçları tek kelime (ama, ancak, fakat...), kelime grubu (üstüne üstlük, bu sebeple, onun için...) ve cümle (ne diyeyim, ne diyordum, sanırım...) hâlinde olabilmektedir.

2. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki Zıt İşlevli Cümle Bağlaçları

Türkiye Türkçesindeki zıt işlevli cümle bağlaçlarının Kırgız Türkçesindeki karşılıkları şunlardır:

Türkiye Türkçesi	Kırgız Türkçesi⁴¹
Aksine	тескерисинче (teskerisinçe)
ama: <i>Yakın dostum ama güvensiz.</i>	бирок (birok): <i>Жакын досум, бирок ишеничсиз.</i>
ancak: <i>Ben sözünüzü ona iletirim, ancak bugün değil, yarın.</i>	бирок (birok), с <i>Сөзүңүздү ара айтам, бирок бүгүн эмес, эртең.</i>
Bilakis	тескерисинче (teskerisinçe), кайта (kayta), кайра (kayra).
böyle olmakla birlikte	мындай болгону менен (mınday bolgonu menen)
böyle olsa bile	мындай болгон соң (mınday bolgon soñ)
buna karşı/buna karşılık/buna rağmen/buna mukabil	муну менен катар/бирге эле (munu menen katar/birge ele)
Fakat	бирок (birok)
Gelgelelim	бирок (birok), ошого карабастан (oşogo karabaştan), анткени менен (antkeni menen)
gel gör ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
hâlbuki: <i>O bana darılmış, hâlbuki ben ona bir şey yapmış değilim.</i>	болсо (bolso), чынында (çınında), деле (dele): <i>Ал мага таарыныптыр,</i>

⁴¹ Kırgız Türkçesindeki karşılıklar şu eserden alınmıştır: Cumakunova, 2005.

	<i>а чынында мен ага эч нерсе кылган эмесмин.</i>
hiç de	эч кандай (eç kaday)
hiç değilse	эч болбосо (eç bolboso)
hoş: <i>Hoş, gelmese de olur ya!</i>	ырас болуптур (ıras boluptur): Ырас болуптур, келбей койсо да болот.
lakin: <i>Gelmesine gelecek lakin sizin istediklerinizi yerine getirmesi zor.</i>	бирок (birok): <i>Келерин го келет, бирок сиздин каалаганыңызды аткарышы кыйын.</i>
ne çare	айла канча (ayla kanca)
ne çıkar	эмне чыгат эле (emne çıkāt ele)
ne de olsa	кандай болсо да (kaday bolso da), канткенде да (kantkende da)
ne gezer	кандай (kaday), эмне деген (emne deĝen)
ne var ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
ne yazık ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
rağmen: <i>Bütün çabalarına rağmen başaramadı.</i>	карабастан (karabastan): <i>Бардык аракетине карабастан аткара албады.</i>
Tersine	Тескерисинче (teskerisinçe)
Velakin	Бирок (birok)
yalnız: <i>Veririm, yalnız geri almak şartıyla. Eviniz güzel yalnız biraz gürültülü</i>	Бирок (birok), бир гана (bir gana), анткени менен (antkeni menen): <i>Берем, бирок кайра алуу шарты менен. Үйүңүз сонун, бир гана жери</i>

	<i>бир аз ызы-чуулуу.</i>
yoksa: <i>Notlarını düzelteceksin yoksa babana söylerim</i>	болбосо: Бааларыңды овдойсуң, болбосо атаңа айтам.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki zıt işlevli cümle bağlaçlarının Kırgız Türkçesindeki karşılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı Kırgız Türkçesindeki bağlaçların Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının belirlendiği ayrı bir çalışmayla daha kapsamlı bir sonuç elde edilebilir. Bu çalışma, Türkçenin bütün lehçeleri için genişletildiğinde daha belirleyici sonuçlar elde edilecektir.

Türkçede zıtlık bildiren cümle bağlaçlarının her iki lehçede de benzer bir çeşitlenme ve sıklık kazandığı görülmektedir:

ama, ancak, fakat, gelgelelim, lakin, velakin, yalnız: бирок (birok), ошого карабастан (oşogo karabaştan), анткени менен (antkeni menen), бир гана (bir gana), тилекке каршы (tilekke karşı)

Türkiye Türkçesindeki zıtlık işlevli cümle bağlaçlarının karşılıklarının çok özel kullanımlar ve kalıplaşmaların dışında Kırgız Türkçesinde de bulunduğu görülmüştür.

Cümle bağlaçlarının yapı ve anlam özelliğinden dolayı, her iki lehçedeki örneklerde tek kelime hâlinde olanlar bulunmakla birlikte çoğunluğu kelime grubu oluşturmakta, hatta cümle olanlar bile vardır. Kelime grubu ve cümle hâlindeki cümle bağlaçları, dilde daha önce bulunan ve anlamları farklı olabilen kelimelerden duygu, düşünce ve hareketin ihtiyacına göre yeniden oluşturulmuştur. Bu örnekler de bunun göstergesidir.

Cümle hâlindeki bağlaçlar, kalıplaşma yoluyla anlam ve işlev bakımından cümle olma özelliğinden çıkmıştır. Bu sebeple çalışmamızdaki cümle bağlaçları tek başlarına cümle olarak kullanılmazlar; kendilerinden önce ve sonra, anlam bakımından bağladıkları cümlelerin bulunması gerekir:

gelgelelim, hiç değilse, ne çare, ne çıkar, ne de olsa, yoksa; bolboso, emne çıgat ele, eç bolboso, ıras boluptur vb.

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi, duygu ve düşüncenin çeşitlenip karmaşıklaşması sonucunda bünyelerine yeni cümle bağlaçları katacaktır.

KAYNAKLAR

- Cumakunova, Güلزura, 2005, *Türkçö-Kırgızça Sözdük*, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesinin Basılmaları, Bişkek.
- Ergin, Muharrem, 1980, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Gürsoy-Naskali, Emine, 1997, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Karahan, Leylâ, 2004, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya, 2005, *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü*, 2010, Bişkek.
- Korkmaz, Zeynep, 1992, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Öküzücü (Atabey), İbrahim, 1996, “Türkçe’de Cümle Bağlayıcıları”, *Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara: 247-265.
- Türkçe Sözlük*, 2023, TDK Yay., Ankara.

“VATAN” KONSEPTINING KIYIM-KECHAK OTLARI BILAN IFODALANISHI

Kurbanova Muhabbat Matyaqubovna⁴²
Xolmo ‘minova Mahliyo Ravshan qizi⁴³

Annotatsiya. O‘zbek tilidan ham ayrim so‘zlar mavjudki, ularni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zga tillarga tarjima qilish mumkin emas. Sababi ular faqat millatimiz va madaniyatimizga xos birliklar bo‘lib, ayni muqobili mavjud emas va boshqa tillarga faqatgina ta’rifini tarjima qilish mumkin. Ayni shu sabab bilan bu kabi

⁴²Kafedra mudiri, O‘zbek filologiyasi fakulteti, O‘zMU, Toshkent, O‘zbekiston
qurbonova2007@mail.ru

⁴³Tayanch doktorant, O‘zbek filologiyasi fakulteti, O‘zMU, Toshkent, O‘zbekiston.
makhliyokholmuminova96@gmail.com

soʻz va birliklar vatan konsepti bilan chamcharchas bogʻliq. Oʻzbek millati va madaniyatigagina xos boʻlganligi bu kabi soʻzlarga vatan konseptini ifodalash imkonini beradi. Ular ijtimoiy hayotning turli qirralariga tegishli boʻlib, oʻzbek milliy liboslari, maʼlum bir milliy kiyim-kechaklar aynan shular qatoriga kiradi.

Kirish soʻzlar: konsept, vatan konsepti, realiyalar, kiyim-kechak otlari, lingvokulturema.

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF "MOTHERLAND" WITH CLOTHING NOUNS.

Abstract. *There are some words from the Uzbek language that cannot be directly translated into other languages. The reason is that they are units specific only to our nation and culture, there is no equivalent, and only their definition can be translated into other languages. For this reason, such words and units are closely related to the concept of homeland. The fact that they are specific only to the Uzbek nation and culture allows such words to express the concept of homeland. They belong to various aspects of social life, and Uzbek national costumes, certain national clothes are among them.*

Key words: *Uzbek language, concept, concept of homeland, realities, clothing nouns, linguoculturema*

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ «РОДИНА» С ПОМОЩЬЮ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ОДЕЖДЕ.

Абстрактный. *В узбекском языке есть также некоторые слова, которые невозможно напрямую перевести на другие языки. Это связано с тем, что они являются единицами, уникальными для нашей нации и культуры, и у них нет точного эквивалента, и только их определение может быть переведено на другие языки. По этой причине такие слова и фразы тесно связаны с понятием родины. Тот факт, что это уникальное явление для узбекской нации и культуры, позволяет таким словам выражать понятие родины. Они относятся к различным сторонам общественной жизни, и узбекские*

национальные костюмы, являющиеся особой национальной одеждой, входят в их число.

Ключевые слова: *Узбекский язык, концепт, концепт родины, реалии, одежда существительные, лингвокультура*

KIRISH

Bugungi kun o'zbek tilshunosligida endi rivojlanayotgan yangi sohalaridan biri lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslikdir. Konsept ana shu ikki muhim tarmoqdan o'sib chiqqan ilmiy atama bo'lib, uning milliy-mental tabiatga egaligi, inson tafakkuri hosilasi o'laroq tatbiq qilinishi bu ikkala fan sohasining ham umumkesishuv nuqtalari bo'lib xizmat qiladi. Konsept atamasi zamonaviy tilshunoslik yo'nalishlarining asosini tashkil qilib, antroposentrik paradigma asosida shakllanayotgan lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, etnolingvistika fanlarida alohida ahamiyatga ega. Konsept atamasi nafaqat tilshunoslikning, balki adabiyotshunoslik, falsafa, estetika fanlarining ham o'rganish obyektlaridan biri sanaladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

O'zbek tilida ayrim so'zlar mavjudki, butunicha milliy-madaniylikni ifodalashga xizmat qiladi. Ularning ayrim muqobili yoki boshqa tilga tarjimasini topish mumkin emas. Bunday birliklar realiyalar deb ataladi.

Realiyalar deganda ma'lum bir millat va elatga xos narsa-hodisalarni ifodalovchi so'zlar va tushunchalar anglashiladi. Ularni boshqa tilga o'girishda tarjima tilining taraqqiyot darajasiga qarab katta-kichik muammolar paydo bo'ladi. Bu muammolarning yechimi, ularning tasnifi va tavsifi tarjima nazariyasida o'rganilmoqda [3]. Realia so'zi lotincha "realia" dan olingan bo'lib, u ashyoviy, haqiqiy degan ma'nolarni anglatadi. Lingvistik atamalar lug'atida unga quyidagicha ta'rif beriladi: "Borliqdagi ashyoviy madaniyat natijasi, mumtoz grammatikada esa, muayyan mamlakatning davlat qurulishi, muayyan xalqning tarixi va madaniyatini ifodalovchi so'zlar, muayyan tilda muloqot qilish

xususiyatlarini ifodalovchi lingvistik birlik” deyiladi[9, 269]. Realialarning aniq ta’rifi, ularning «atama»lardan farqi, boshqa tillarga tarjima qilishdagi o‘ziga xosliklar, ular ifodalaydigan leksik, semantik, stilistik funksiyalar haligacha tilshunos va tarjimashunos olimlar tomonidan turlicha talqin qilinib kelinyapti. Realialar ifodalagan milliy o‘ziga xoslik, uni tarjimalarda berish masalasi rus va o‘zbek olimlarining ko‘plab ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan.

MUHOKAMA VA NATIJA

*Rost **do‘ppilar**, yolg‘on **do‘ppilar**,*

*Kinolarda qolg‘on **do‘ppilar**,*

*Chust **do‘ppilar**, Anjon **do‘ppilar**,*

*Munchoqdek Marg‘ilon **do‘ppilar**. [5,218]*

Do‘ppi – avra-astarli, ko‘pincha qavima, pilta urilgan, tepa, kizak va jiyakdan tarkib topadigan guldor yoki gulsiz, to‘garak yoki to‘rtburchak shakldagi bosh kiyimi[6,576]. Do‘ppi o‘zbek milliy kiyimlari sirasiga kirib, tayyorlanishi foydalanishi jihatdan qo‘shni millat vakillarining libos aksessuarlariga o‘xshashda, ba’zi bir farqlarga ko‘ra faqatgina o‘zbek xalqiga xosdir. Bosh kiyimning ma’lum bir turi hisoblanishiga qaramay, o‘zbek tilidan tarjima qilingan matnlarda realiya sifatida o‘z holicha qoldiriladi. Sababi bu so‘zning aynan muqobili mavjud emas. Bosh kiyim, shapka, shlyapa, qalpoq va yana boshqa ma’lum bir so‘zlardan farqli o‘laroq, milliy madaniyatga xosligi, boshqa millatlardan uchramasligi va aynan osha’ xalq va millat ijtimoiy va madniy hayotini aks ettirishga xizmat qilganligi sababli o‘zga tillarda ham o‘z holicha qo‘llanadi hamda ma’lum bir ta’rif berib o‘tiladi. Ayni shu jihatdan *do‘ppi* so‘zi o‘zbek millati va madaniyatining ajralmas qismi bo‘lib, vatan konseptini ifodalash uchun ishlatiladigan realialar sirasiga kiradi.

Bundan tashqari yuqorida berilgan misollarda turlari ular tayyorlanadigan joyga nisbatan berilgani ularning milliyligini yana ham oshiradi. Tayyorlanadigan joyidan tashqari ularda ishlatiladigan mahsulot turiga ko‘ra ham *tagdo‘zi do‘ppi*,

zar do'ppi, baxmal do'ppi kabi bir qancha turlari mavjud bo'lib, xomashyo umumiy bo'lsa ham, aynan do'ppi turi bo'lgani sababli matnlar, xususan, badiiy matnlarda faqatgina o'zbek xalqini gavdalandiruvchi simvol sifatida foydalaniladi.

Do'ppi o'z navbatida ayol va erkaklar kiyadigan turlarga ham bo'linib, uning tarixi ham butun turkiy dunyo va islom dunyosiga xos hisoblanadi. Dastlab do'ppi erkak kishilar kiyadigan bosh kiyimi bo'lib, islom dunyosida payg'ambarimiz davridan qolgan sunnat amal hisoblangan. Do'ppi insonning boshini himoyalovchi, asrovchi bosh kiyim bo'lishi bilan bir qatorda, unga do'ppi kiygan insonning kuch-quvvati, irodasi kabi xislatlari o'tadi, deb ham hisoblangan. Bundan tashqari erkaklar do'ppisiga xos bo'lgan umumiy shakl "turk loviyasi", "fors sarvi", "turk bodringi", "sharq bodringi" kabi nomlar bilan atalgan. Bu esa do'ppi ancha davrlar ilgari ham butun sharq dunyosiga xos kiyim bo'lganligini ko'rsatadi.

Keyinchalik butun Turkistonga milliylik olib kelgan do'ppining faqatgina o'zbek xalqiga xos turi ham milliy libos sifatida urfga kirgan. Ayollar do'ppisi milliy, erkaklarning do'ppisi butun turkiylarga xos bo'lgan bo'lishiga qaramay, umumiy tahlilda do'ppi o'zbek milliy liboslari sirasiga kiradi va vatan tushunchasini ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy matn tarkibida keluvchi shu va shu kabi ayrim realiyalarchet tiliga tarjima qilinganda ular o'z holicha beriladi va qavs ichida uning tarjimasi va yoki izohi kiritib o'tiladi. Misol uchun:

*Qayga bormay boshda **do'ppim***

G'oz yurarman gerdayib,

Olam uzra nomi ketgan

O'zbekiston o'zbekim.[4]

Yoki:

Tong bilan jahon bo'ylab

Bir xabar qoqdi qanot,

O'zbek yana o'z so'zin

Ustuvor do'ndiripti.

Betimsol taloto'pda

Muzaffaru bosabot,

*O'zbek yana **do'ppisin***

Qiyalab qo'ndiripti.[1,3]

Yuqoridagi misollardan do'ppining milliy libos, milliylikni ifodalovchi lingvokulturema yoki realiya bo'lishi bilan birga, butun millatning iftixori, milliy o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi bir obyekt ekanligi ham anglashiladi. Shoirning o'zbek ekanligidan g'ururlanishi do'ppi kiyishi bilan ifodalangan bo'lsa, "do'ppining qiyalab qo'ndirilishi" ham o'ziga xos ibora tarzida berilib, ma'lum bir zafardan g'ururlanish tuyg'usini ifodalab kelgan. Realিয়া sifatida qo'llanilgan do'ppi so'zi kabi u bilan ifodalangan barcha birikmalar, xususan, iboralar ham realiya xususiyatiga ega bo'ladi. Sababi, o'zga til sohiblari, o'zga millat va madaniyat egalari uchun do'ppi tushunchasi begona bo'lgani tufayli, ular anglatadigan ma'no, iboralar ifodalaydigan tushunchalar ham ayni vaqtda aniq mazmun kasb etmaydi. Shunga yaqin ma'nodagi birikmalar bo'lishi mumkin bo'lsa-da ular butunlay boshqa so'zlar bilan ifodalanadi. Do'ppi kabi o'zbek milliy liboslarining aksariyat qismi shunday xususiyatga ega.

Rutubatli shimol o'rmonlarida

Qayinlar ho'ngrab quyoshni uyg'otar.

Qarang, cho'lponingiz so'nggi makonida

***Beqasam choponin yopinib yotar.**[5,293]*

Yuqorida tilga olingan kiyim-kechak otlari orasida chopon ham mavjud bo'lib, beqasam chopon eng ko'p qo'llaniladigan birliklardan biridir.

Chopon – kiyim ustidan kiyiladigan, ichiga paxta solib qavilgan uzun milliy kiyim, to‘n: beqasam chopon, zarbof chopon, paxtali chopon [6,507].

Chopon faqatgina o‘zbek emas, balki Markaziy Osiyo xalqlari uchun xos bo‘lgan, asosan, erkaklar tomonidan kiyiladigan ustki kiyim bo‘lib, ushbu termin muomalaga kirgandan buyon milliy kiyimlar qatorida turadi. Qo‘shni mamlakatlarda ham bu atama hamda obyekt mavjud bo‘lishiga qaramay, o‘zbek milliy kiyimi sifatida tilga olinadi. Markaziy Osiyo xalqlari umumiy turkiy xalqlar deb atalgan davrdan boshlab, chopon atamasi realiya hisoblanib, milliy-madaniylikni ifodalaydi va o‘zbek xalqi ramzi sifatida qo‘llanadi.

Shoh atlas, beqasam, Chust pichoq bergay,

Buxoro – **atlasu**, turkmani – gilam.

Oq momiq qirg‘izcha **qalpoq**,

Tojikiy **zar do‘ppi** ham.

Jun chopon, oq mullacha,

Jon rohati, silliq, shinam.

Barcha tillarda Navoiy

She‘ridan devon bo‘lur⁴⁴. (“Turkiston bozori” she‘ri)

Milliy kiyim-kechak nomlari hamda ularning tarkibi hisoblangan milliy matolarimiz ham bir paytning o‘zida milliy realiya yoki atribut hisoblanadi. Erkin Vohidov ijodiga mansub bo‘lgan “Turkiston bozori” she‘ridan olingan ushbu parchada har ikki turga ham bir qancha misol keltirilgan. She‘r o‘z nomi bilan turkiy xalqlar uchun umumiy bo‘lgani bois, barcha qo‘shni xalqlar nomi bilan birga tilga olingan. Hozirgi kunda o‘zbek milliy matolari yoki o‘zbek milliy kiyimlari deb yuritiladigan ba’zi birlari, boshqa xalqlarga taalluqli ekanligi aytib o‘tilgan, “qirg‘izcha qalpoq”, “tojikiy zar do‘ppi” kabi tushunchalarni shular

⁴⁴ Vohidov E. Yaxshidir achchiq haqiqat. – Toshkent: Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1992. – B. 49.

jumlasiga kiritish mumkin. Bundan oldin kelgan misollarda do‘ppi milliy tushuncha ekanligi, uning bir-necha turlari mavjudligi va bu turlar O‘zbekistonning aynan qaysi hududiga tegishli ekani bilan farq qilishi aytilgan edi. Bu o‘rinda esa, tojikiy zar do‘ppi birikmasi do‘ppining tojik milliy bosh kiyimi ekanligiga ishora qiladi. Bu bilan do‘ppi vatan konseptining semantik maydoniga taalluqli emas, degan xulosa chiqarmasdan, ushbu she’r umumiy turkiy xalqlar uchun ekanligini hisobga olishimiz kerak. Ko‘p davrlar mobaynida Markaziy Osiyo xalqlari umumiy bir nom ostida tilga olingani uchun, bugunga kunga qadar ham ba’zi mamlakatlarda ular shu nom bilan ataladi. Keyinchalik hududiy ajralish sababli hudud va xalqlar alohida tilga olinsa ham, ularda ba’zi milliy urf-odat va qadriyatlar bir-biridan andoza olganligi, bir-biriga aloqador sifatleri mavjud bo‘lishi hayratlanarli holat emas. Shu sababli do‘ppi qaysidir ma’noda har bir millat uchun birdek bog‘liq bo‘lishiga qaramay, asosan, o‘zbek millatida unga ko‘proq urg‘u berilishi o‘zbek xalqining milliy birligi sifatida qabul qilish uchun asos bo‘la oladi. Milliy bosh kiyimlari qatorida do‘ppidan tashqari qalpoq tushunchasi ham mavjud. O‘zbek tili izohli lug‘atida esa unga shunday ta’rif berilgan:

Qalpoq – 1. Yupqa namatdan qilingan bosh kiyimi. Baxmal jiyakli oq qalpoq.

2. Har qanday to‘qima yoki matodan tikilgan bosh kiyim. Bolalar qalpog‘i, poxol qalpoq.

3. st. Kaska, mis qalpoq, po‘lat qalpoq.

4. sh. Do‘ppi, kallapo‘sh.

5. Narsalar ustini qoplab, berkitib turadigan soyabon yoki qalpoq.

6. Biror narsaning qalpoqli qismi, kallagi; kallak⁴⁵.

Berilgani kabi qalpoqning juda ko‘p turi hamda ta’rifi mavjud bo‘lib, dastlabkilari qirg‘izlarning milliy bosh kiyimi hisoblanadigan qalpoqqa xos. Shuning uchun “Turkiston bozori” she’rida berilgan “Qirg‘izcha qalpoq” atamasi

⁴⁵ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. IV jild. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2020. – B. 229.

ilmiy asosga ega. Hattoki Qirg'izistonda milliy bosh kiyim – Oq qalpoq kuni nishonlanadi. Mahalliy faollar tomonidan ilk bor 2011-yilda o'tkazilgan tadbir norasmiy bayram tusini olib, har bahor 5-mart kuni tabiat uyg'ona boshlagan paytda nishonlanadi. Ya'ni bu turkiy xalqlar alohida millat bo'lib shakllanganidan ancha keyin paydo bo'lgan. Faqatgina umumiy turkiy xalqlar davri uchungina emas, balki bugungi kun uchun ham qalpoq milliylik jihatdan qirg'izlarni ifodalaydi. O'zbek tili uchun esa izohli lug'atda berilgan to'rtinchi ta'rifga ko'ra shevada qo'llanilgan holdagina do'ppi atamasi bilan bir ma'noni anglatadi hamda milliylikka ega bo'ladi. Ba'zi o'rinlarda milliy kiyim sifatida qabul qilinsa-da, uni realiya yoki milliylikni ifodalab butun xalq ramzi sifatida qo'llaganda o'zbek emas, balki qirg'iz xalqi uchun foydalaniladi.

Bundan tashqari milliy brend tushunchasi ham hozirda keng qo'llanilayotgan bo'lib, har bir xalq o'z brendini yaratishda milliyligini ifodalovchi atamalardan keng foydalanadi. Brendlarga nom berishda birinchi mezon bu – har bir yangi nominatsiya jarayonida omma uchun tanish bo'lgan va ijobiy ma'noga ega bo'lgan birlik tanlanishida va bu birlik brend mahsuli va belgisiga mos ravishda tanlanishidadir. Anglashiladiki, brendlarning nominatsiya jarayonida semantik jihatdan ularning ma'no kasb etishi – *lingvomadaniy nuqtai nazardan madaniy xoslangan milliy ma'noli birlikka* aylanadi. Ayniqsa, bir tilda mavjud bo'lib, ikkinchi tilda muqobiliga ega bo'lmagan til birligining milliy-madaniy o'ziga xosligi yorqin namoyon bo'ladi va ular qisqa qilib aytganda realiyalar sanaladi. Shuningdek, boshqa tillarda mavjud bo'lgan muqobilini qo'llamay xalqaro maydonga chiqqan brendlar ham milliy-madaniy belgiga ega bo'ladi. Bu holat o'zbek, ingliz va rus tillarida ham kuzatiladi. Masalan, o'zbek milliy til birliklari orqali brendlarni nomlash ularning milliy-madaniy tarzda shakllanishi, milliy semantik aloqador birliklardan tashkil topishi, til egalari tomonidan maxsus hosil qilinishi ularning milliy-madaniy xoslanishini ko'rsatadi. Bu xildagi nomlar ma'lum semantik vazifalarni bajarish bilan birga munosabatlarni aniqlash imkoni beradi. Berilgan nazariy asoslar va ba'zi misollar orqali mato nomlarida ham milliy kolorit borligini aytish mumkin.

XULOSA

Berilgan barcha misollarda keltirilgan milliy kiyim, bosh kiyim hamda matolar o'z nomi bilan o'zbek milliy liboslari hisoblanadi va ular mazmun jihatdan o'zbek xalqi bilan chambarchas bog'liq. Ba'zi o'rinlarda hududiy jihatdan Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari bilan bog'liq bo'lishiga qaramay, bugungi kundagi asl mazmuniga ko'ra o'zbek xalqi qadriyatlari bilan aloqador hisoblanadi;

O'zbek milliy liboslarining barchasi realiya hisoblanadi va tarjimada boshqa tillarga o'z holicha ko'chiriladi hamda izoh qo'shiladi. Realialar esa, o'z navbatida, doimo milliylikni anglatib kelganligi uchun hech qanday qo'shimchalarsiz o'sha til tegishli bo'lgan millat va mamlakat bilan bog'liq bo'ladi va ularni ifodalab keladi. *Chopon*, *to'n* kabi o'zbek milliy kiyimlari, *do'ppi*, *qalpoq*, *mullacha* kabi milliy bosh kiyimlari, *atlas*, *adras*, *beqasam* singari milliy matolar ham realiya hisoblanadi va o'zbek millati bilan aloqadordir. Badiiy matnlarda uchraydigan bu kabi tushunchalar millat, xalq hamda butun mamlakat nomi bilan bog'liq bo'lgani bois to'g'ridan-to'g'ri vatan atamasi bilan ham bog'liqdir va bu ularning vatan konseptini ifodalay olishiga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulla Oripov. Saylanma. www.ziyo.uz kutubxonasi.
2. Бартолд. В.В. Работи по истории И филологии тюрских И монголиских норордов. М.: Вост.лит.,2002
3. <https://saviya.uz/ijod/tilshunoslik/nomlarning-nomunosib-tarjimasi/#>
4. Kh-davron.uz online kutubxonasi
5. Muhammad Yusuf. Saylanma. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik jamiyati. Toshkent – 2007.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. I jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. 2020.
7. Sayfullayeva R., Mengliyev B, Qurbonova M. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Fan va texnologiya nashriyoti. Toshkent – 2009.

8. To‘xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. O‘rta ta’lim muassasalarining 11-sinfi va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik-majmua. – Toshkent: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi». 2018.
9. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1983.
10. Ивченко М.В. Функционально-семантические и лингвокультурологические особенности вербализованного концепта «волшебство» в сказачном и рекламном дискурсах: Автореф. канд. дисс. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2010.

**AĞA MIRZƏ İSMAYİL ASƏFİN «DASTANI-ŞÜKUFƏT-SƏRGÜZƏŞTI-YETIMAN» ƏSƏRİ BƏDİİ TƏRCÜMƏ NÜMUNƏSİ KİMİ
AGHA MIRZA ISMAIL ASAF'S "EPIC-PROSPERITY-ADVENTURE-ORPHAN" AS AN EXAMPLE OF LITERARY TRANSLATION**

*ŞƏRİFOVA Səlidə Şəmməd qızı,
filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru,
Rusiya Təbiət elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ssharifova@rambler.ru*

Xülasə

Ağa Mirzə İsmayıl Asəf tərəfindən fars dilində qələmə alınmış «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının inkişaf tarixini izləmək baxımından maraq doğurur.

Sentimental ədəbiyyat nümunəsi olan əsərin süjetinin əsasını ata və qızları arasında baş verən konflikt təşkil edir. Müəllifin şahidi olduğu real hadisəni təsvir edən əsər ibrətli bir nəsr əsəri kimi dəyərlidir. «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsəri özünün qüsurları və nöqsanlarına baxmayaraq, bədii tərcümə nümunəsi kimi də təqdirəlayiqdir.

Açar sözlər: *Ağa Mirzə İsmayıl Asəf, Azərbaycan ədəbiyyatı, tərcümə ədəbiyyatı, roman janrı, totem, sentimental ədəbiyyat.*

Annotation

The work “Epic-Prosperity-Adventure-Orphan” written in Persian by Agha Mirza Ismail Asaf’s is of interest in terms of tracing the history of the development of the novel genre in Azerbaijani literature.

The plot of the work, which is an example of sentimental literature, is based on the conflict between a father and his daughters. The work, which describes a real event witnessed by the author, is valuable as an instructive prose work. Despite its flaws and shortcomings, the work “Epic-Prosperity-Adventure-Orphan” is also worthy of praise as an example of artistic translation.

Keywords: *Agha Mirza Ismayil Asef, Azerbaijani literature, translated literature, novel genre, totem, sentimental literature.*

Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkül tapmasına tərcümə ədəbiyyatı həlledici təsir göstərməsə də, onun inkişaf edərək formalaşmasında, sənətkarlıq baxımından püxtələşməsində, qüvvətlənməsində rolu inkaredilməzdir. Müxtəlif millətlərin həyatından, mədəniyyətindən, tarixindən bəhs edən əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunub. Bu tərcümə əsərləri bədii nəsrimizə tərcümə nümunələri kimi daxil olmalıdır, əks təqdirdə, bizlər «...milli ədəbiyyatımızı atıb özgələri təqlid etsək, o vaxt millətimizə biganə olub büsbütün kəndimizin məhv olmasına səbəb olarız» [Kazımoğlu, 1912]. Tərcümə ədəbiyyatı müxtəlif xalqların ədəbi-bədii inkişafına, onlar arasında ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsinə xidmət edir, «müxtəlif xalqların dillərində yaranan ədəbiyyatlardan hər biri öz milli, bədii ənənələri zəminində inkişaf edir; xalq bədii təfəkkürünün özünəməxsus inikası olan həmin ədəbiyyatlar məfkurəvi istiqaməti, yaradıcılıq pafosu, estetik ideali və inkişafının başlıca qanunauyğunluqları baxımından bir-birilə əlaqə və vəhdətdədir» [Nəbiyev, 2000. 287].

Ağa Mirzə İsmayıl Asəf tərəfindən fars dilində qələmə alınmış «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsəri Hacı Molla Ruhulla Molla Məhəmmədzadə tərəfindən ana dilimizə tərcümə edilərək 1911-ci ildə kitabça şəklində, Orucov

qardaşları mətbəəsində nəşr olunmuş bu əsər də roman janrının inkişaf tarixini izləmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin Azərbaycan dilində qələmə alınmadığını nəzərə alsaq, onda bu əsərin istər öz dövrü, istərsə də özündən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilində qələmə alınmış ədəbi əsərlərə təsiri olub-olmadığına, bədii nəsrimizdəki mövqeyinə də toxunmalıyıq. Əsərin fars dilində qələmə alındığına görə onu fars ədəbiyyatının nümunəsi hesab etməməliyik, ona görə ki, «biz fars ədəbiyyatı deyil, farsca yazılmış ədəbiyyat deyirik. Çünki bu gün fars dilində gördüyümüz ədəbiyyat təkcə farsların deyildir» [Cabbarlı, 1924].

Həcmcə kiçik olan, cəmi 117 səhifəlik bu əsərdə hadisələr 31 fəsilə bölünür. Hər fəsildə kiçik bir hadisə, bir əhvalat verilir. Hadisələr də fəsilər əsasında ardıcıl inkişaf edir, bir-birilərini də tamamlayır. Əsər aşağıda qeyd olunan başlıqlar altında verilmişdir: I.Tazə qəbir; II.Qaranlıqda nalə; III.Nadirə və Cəmilə; IV.Məzar üstə söhbət. V.Ağa Musa; VI.Qəmər xanım; VII.Qəmər xanımın üşvələrindən; VIII.Qəmər xanımın yetimlər ilə müamələsi; IX.Nadirə və Cəmilənin biri birilə müşavirəsi; X.Nadirə və Cəmilənin evdən avara düşməsi; XI.Yetimlər xəlvəti otaqda; XII.Qəmər xanımın xəfiyyəsi; XIII.Qapıda iki cavan; XIV.Qəmli mənzərə; XV.Bəxtsiz yetimlərin dübarə qovulması; XVI.Pərgüş kəndi; XVII.Tahir bəy; XVIII.Salimənin evində yetimlərin halı; XIX.Səməd xanın tərcümeyi-halı; XX.Səməd xanın evində Nadirə və Cəmilə; XXI.Aclıq; XXII.Ağa Musa gəldi; XXIII.Qəribanə söhbət; XXIV.Saindədə cinayət; XXV.Tahirbəyin ricəti; XXVI.Səməd xanın evinin macərası; XXVII.Olacaq oldu; XXVIII.Rza xanın müalicəsi; XXIX.Rza xanın saraba əziməti; XXX.Ədalət məhkəməsi; XXXI.Qanlıni hər yedə qan tutar.

Mövzusu Cənubi Azərbaycanın həyat və məişətindən götürülmüş «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsərində ənənəvi ata və övlad münasibətləri, ailə faciəsi, günahsız körpələrin faciəli həyatı, xüsusilə, həyatın real mənzərələri, zülmə, mənəvi cəhalətə üsyan öz əksini tapmışdır. Ata və qızları arasında baş verən konflikt, əsərdə süjetin inkişafının əsasını təşkil edir.

«Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsəri roman janrının inkişaf tarixinə təsir göstərmiş olsa da, kamil roman səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Seyid

Hüseyn qeyd edirdi ki, «Nəsr babində qeyrilərə nisbətən geridə qaldığımızdan romançılıq sənətinin bizdə yoxluğu bir həqiqətdir. Halbuki romanın təhzi-bi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün bir fikir söyləmək üçün romandan gözəl alət olmaz». Həqiqətən də «əsrimizin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları da roman janrı ilə çox maraqlanırdı, öz bacarıqları səviyyəsində belə nümunələr yaratmağa çalışırdılar» [Məmmədov, 1983. 144]. Artıq «XIX əsrin axırlarından etibarən realist Azərbaycan romanının bir çox nümunələri yaranır, ... roman adı ilə bir çox kiçik həcmli əsərlər də yazılıb çap edilir» [Xəlilov, 1973. 43], geniş oxucu kütləsinə çatdırılırdı.

«Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsərinə müqəddimə yazan Hacı Molla Ruhulla Molla Məhəmmədzadə qeyd etmişdir ki, «Əsri-hazırın ədibi-ləbiblərindən Ağa Mizə İsmayıl (Asəf) təxəllüs iki nəfər anasız yetimlərin vəzi-hal və gördüyü müsibət və məlalların roman şivəsilə təsvir edib yazdığı ürək yandıran bu qüssəli qissəni fars dilindən iştəyi-təhlili çəkmişdi.

Biz də şu (bu - S.Ş.) anasız yetimlərin dərindən mütəəllim olub qəflət uyqusunda yatan həvəskarları diksindirmək üçün və bəlkə intişarı surətdə ümumə dərsi-ibrət olub. Mütləq itam qəmlərini bildirmək üçün şu cansız və ələməfza hadisəni vətən dilinə tərcümə etməyi vəzifəyi-insaniyyət bildim. Şu hekayə gülmək üçün deyil, fikirlənib həvəpərəstlərin tərzi-məişətini təsvir üçündür. Oxucunun çox olmağını zənn edirəm, zira bu sərgüzəştin hazırkı zamanın kişilərinə deyil, gələcək əqvam üçün də dərsi-ibrət ola bilər» [«Sərgüzəşti-Yetiman», 1911]. Mütərcim əsəri roman, qissə və hekayə kimi oxuculara təqdim edir. Ədib əsəri roman adlandırsa da, əslində bu əsər roman janrının qarşıya qoyduğu problemləri tam əhatə etmir. Çünki, roman epik janrın həcmcə ən böyük forması olduğundan, burada həyat hadisələrinin geniş mənzərəsi və hadisələrin inkişafı, həyatları təsvir edilən insanların taleləri geniş əks etdirilir. Qissə isə ərəb mənşəli söz olduğundan nağıl, hekayə, nümunə, hadisə, dəlil, fakt, tarix və s. müxtəlif mənalarda işləyə bilər və formaca novellanı xatırladır. Hekayə isə romandan fərqli olaraq, epik janrın geniş yayılmış kiçik formasıdır və burada insan həyatının konkret bir parçası təsvir edilir.

Təbriz şəhərinin cənub qərbində, Eynəl gölünün sahilində yerləşən Sərab şəhərində ailə-məişət çərçivəsində cərəyan edən qanqaraldıcı faciə bütün kəskinliyi ilə əks etdirilir. Müəllif nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə baş vermiş mənfilikləri, törədilən dəhşətli fəlakətləri özünəməxsus təbiiliklə əks etdirir. Əsəri istər bütövlükdə, istərsə də ondan götürülmüş bu və ya digər parçanı oxuduqca qəlbə nüfuz edir, bizləri riqqətə gətirir. İki balaca qızın, Nadirə və Cəmilənin acınacaqlı taleləri, ürək yandıran halları, ümumiyyətlə şadlığa, sevinçə həsrət qalan uşaqların vəziyyəti oxucuların gözləri önündə canlanır. Analarını itirmiş qızcığazların gözlərindən qanlı yaşların axması, libaslarının hüznü, qəmli təsviri bizləri göynədir. Qəlblərində həyat və ümid əməli qaynamayan sərablı Ağa Musanın bu körpə qızlarının mənəvi keyfiyyətlərini dərk etdikcə, hərəkət və davranışlarını gördükcə mənəvi aləmləri, psixoloji vəziyyətləri olduqca təbii, real, həm də ürəkəğrıcı açıqlanır. Dünyanın ağırlığını başa düşməyən Cəmilə «aman bacı bu nə hal idi düşdük? Bilmirəm necə dərdədir bu?» deyər başlarına gələn bu qəzanı tam anlaya bilmir.

Qızcığazların psixoloji aləmlərini, hiss-həyəcanlarını, düşmüş olduqları çıxılmaz vəziyyətləri canlı, bədii lövhələr vasitəsi ilə canlandıran müəllif Nadirənin «qəmli bacıcığım. Bicarə anası ölmüş məni evə təklif edirsən. Evimizin ovzan yadından çıxıbdır mı? O analıq adını qəsb edən qəddarənin cəfələrini unutdunmu? Ah allah yadıma düşcək həyatımdan bezar oluram. Bütün şövq və şüəf ilə ölümü axtarıram» sözləri ilə real mənzərəni oxucuların gözləri önündə canlandırır. Balaca qızcığazın dediyi bu sözlər sanki həyat görmüş, yaşlı bir insanın sözləridir və bu sözlər həyatın acılarını, həqiqətlərini gözümüz önündə canlandırır və həyatda hökm sürən pislikləri üzümüzə çırpır.

Ulu Tanrıya, anaya yalvarışlar da gözümüz önündə canlanır və bu yalvarışlar bizləri göynədir, yandırır: «Ya Rəbbi... Canından tənə düşmüş bicarələrə rəhm elə. Məhsuli-ömrü fəna olmuş anasızlara rəhm elə!» yalvarışları körpələrin ümidlərinin məhv olmadığına, gələcəyə inamlarına dəlalətdir.

Bacıların bir-birilərinə olan məhəbbətləri, qayğıları, kiçiyə hörmət, daxili zənginlik, başqalarına düzgün münasibət, sağlam düşüncə gənclərə əsas meyar ola

bilər. «Bacı ağlama, qəlbimi yaralama, mənə rəhm elə. Ah bacı can ağlama, ürəyimi yandırma... Ağlar gözlərinə cism və canım fəda sənə ağlamağına tab gətirə bilmirəm» sözləri, Saindərədə baş verən faciə vaxtı bir-birilərinə olan qayğı böyük məhəbbətin təzahürüdür.

Müəllif zəif, cəsarətsiz, həmçinin də yırtıcı Ağa Musanın obrazını körpələrin sözləri ilə gözümüz önündə canlandırır. «Ey qafil ata hiyləgər bir övrətin əfalına məftun oldun səgir yetimlərini yaddan çıxardın. Bilmərrə tərk etdin. Bəs hansı biganələrə pənah aparaq? Kim bizə təsahüb edəcək? Kim bizə kəfil olacaq» söyləmələri psixoloji məqamlara diqqət yetirməyi, yaxın adamlara inam itdikdə yaranan boşluğu heç nə əvəz edə bilməyəcəyini məharətlə və inandırıcı açıqlayır. Həyat yoldaşı Fatməbəyimin ölümündən sonra Qəmərxanımla evlənən Ağa Musa körpələrinə qənim kəsilir. Qəmərxanımın təsiri ilə günahsız körpələrinə qənim kəsilir, onların qayğısına qalmır. Müəllif qəmərxanımla zalım, ikiüzlü, mənfəətpərəst və s. kimi mənfi sifətləri ilə oxucuya tanıdır. Bu mənfi keyfiyyətlərlə onun daxili aləmi, psixologiyası ifşa edilir. Bu ifşa Qəmərxanımın xarici görünüşü, davranışı ilə təzad yaradır, çünki Qəmərxanım məst baxışlı, qara gözlü, minaboylu, lətifəndam bir gözəldir. Onun gözəlliyi və mənfi keyfiyyətləri arasında təzad müəllif tərəfindən göstərilir. Qəmərxanımın «ya bunlar (Nadirə və Cəmilə- S.Ş.), ya mən...» deyimi qarşısında acizənə qalan Ağa Musa nənə-babalarımızdan qalmış adət-ənənələrə xilaf çıxaraq balaca, biri beş ya altı, digəri yeddi ya səkkiz yaşlarında olan qızçıqazlarını evdən qovur. Soyuq, küləkli bir gündə, cındır əlbisalarda evdən qovulan qızçıqazların taleyi, həyatın sərt üzündən irəli gələn hadisələr, təbiət təsviri, yəni peyzaj vasitəsi ilə oxucunun nəzərinə çatdırılır. Əsərdə yazıçının istifadə etdiyi peyzaj məzmununun əsas elementidir və qələmə alınan hadisələrin daha təsirli və mənalı göstərilməsinə kömək edir. Peyzajın özünü açmaq, təbiət hadisələrini əsas elementlərini müəyyənləşdirmək əsasdır. Yazıçı qışın sərt və dondurucu mənzərəsini təsvir etməklə oxucunu sanki olacaq hadisə və qəhrəmanlarının üzləşəcəyi fəlakətlər haqqında xəbərdarlıq edir. Soyuq günlər, boranlı qışın sərt şaxtası hadisələrin inkişafı ilə əlaqələndirilmişdir.

Qorxunc, qəmli, dəhşətli hadisələrin olacağına xəbərdarlıq, qızcığazların həyatlarının belə sərt, soyuq, acınacaqlı olacağına işarədir.

Ağa Musa qızlarını Rərgüş kəndində yaşayan xalası Salimənin evinə aparır. Ataları Ağa Musadan qisas almaq məqsədilə Salimə qızları yolçuluq etmələrinə məcbur edir. Bütün günü soyuqlarda qalan, qarların üstə üç yolun arasında keçənlərdən pul, çörək, para istəyən qızların taleləri burada da üzlərinə gülmür. Tahir bəyə rast gələn qızlar Səməd xanın evinə gətirilir. Əməllərindən peşiman olmayan Ağa Musa qızlarını Səməd xanın evində qalmalarına razı olmur, xanımına haqq qazandırır.

İctimai-əxlaqi məzmunu malik, ciddi psixoloji mahiyyət kəsb edən hadisələrin inkişafı bizləri sarsıtmaya bilməz. Körpələrini Saindəreyə aparıb, onları ölümçül hala düşənə qədər döyən, təpik zərbələri ilə başlarını əzən, götürüb yerə cırpan «ata»nın mənfi obrazı tamamilə açıqlanır. Yazıçı süjeti bu əhvalat üzərində quraraq, zülmə nifrəti açıq-aydın hiss etdirir. Əsəri oxuduqca həyatda belə insanların, ataların olduğuna inanmaq istəmirsən. Amma təəssüf ki, bu əsərdə təsvir edilən reallıqdır. Ağa Musa Cəmilənin sınımış qabırğasına təpik vurub dəreyə itələyir, Nadirənin əl-ayağını bağlayıb onu da bacısının arxasınca buzlu dəreyə atır. Qarların üstündə huşsuz qalan körpələrə isə canavarlar himayədarlıq edərək, bütün gecəni bacıların keşiyini çəkirlər. Əsərdəki Qurd və ya canavar əsərin qəhrəmanlarına yardımçı olurlar. Yaralı qızların bütün gecə keşiyini çəkən canavarlar sonra birdən-birə yoxa çıxırlar. Yaradan tərəfindən ən yüksək nemətə layiq görülmüş insan şüuru, ağı qarşısında vəhşi canavarların həəkətləri bizləri utandırır. Ağa Musanın hərəkətləri canavarların hərəkətlərindən yırtıcı və vəhşidir.

Müəllif türk xalqının totemi olan qurda toxunur. Qurd (canavar) türklər arasında qədim tarixi keçmişə malik olan bir totemdir. Qurd tarixən türklərdə «xilaskar, yol göstərən, qəhrəmanlara kömək edən, şəfqətli, cəsarətli, xeyirxah varlıq kimi də tanınmışdır» [Vəliyev, 1987. 17]. «Bozkurt-totem devri yaşayan Türklərin ongunu bozkukrt, destanlarda Türkün hayat ve savaş gücünü təmsil eder» [Banarlı, 1987. 32]. Türklərin «Qurddan törəyiş» adlı əfsanəsində qurdun qədim türklərin əcdadı olması göstərilir. Şifahi xalq ədəbiyyatında qurd türklərin

qurtuluşu, nicatı kimi verilmişdir. Ədibin də qurdu təsvir etməsi bunula bağlıdır. Əsərdə də canavar səhər tezdən Tahir bəyin qarşısına çıxır, onu arxasınca gətirib cinayət baş vermiş Saindəreyə aparır. Tahir bəy gördüyü mənzərədən dəhşətə gəlir. Nadirə bütün əzab-əziyyətlərə tab gətirərək sağ qalmış, ölmüş bacısı Cəmilənin başını dizləri üstə qoymuşdur. «İlk romanlarda çox vaxt qəhrəman ölür, lakin müəllif buna ictimai mənə verir. Qəhrəmanın ölümündə də mövcud quruluşu ittiham edir. Qəhrəman cismən, eləcə də mənən oxucunun gözündə böyüyür» [Məmmədov, 1983. 178]. Nadirə və Cəmilə dözülməz, dəhşətli məhrumiyyətlərə düçar olsalar da, ruhdan düşmərlər, həyata münasibətləri ilə oxucuların sevimlisinə çevrilirlər.

Balalarının qatili olan, rəzalət törədən ata sonda peşiman olur, «bir iş gördüm ki, heç bir bəşər iftikab etməmişdir. Bəli öz balaca qızlarımın qatili oldum» deyir, təsadüf nəticəsində Qəmər xanımı da öldürür. Balasının qatili olan ata, qatil ərə çevrilir. Sonakı peşimançılıq fayda verməsə də, sonda həqiqət qələbə çalır.

Əsərdəki tragizm sadəcə oxucuya təsir etmək məqsədi güdmür, ideyanın açılmasına şərait yaradır. Əsərdə həyatları kədərli keçən, faciələrə düçar olan qızcığazların bədbəxtçiliyini ictimaiyyətdə axtarmağı, insan taleyi, aqibəti məsələlərini işıqlandırır. Obrazların daxili, mənəvi aləmlərini, onların psixoloji vəziyyətlərinin təsviri, ürəkağrıdan hadisələrin, baş verən yaramaz, iyrənc hərəkətlərin nifrət hissi ilə qələmə alınmasında ifşaedici ruh üstünlük təşkil edir. Bütün bu hadisələr nadanlıq, avamlıq üzündən baş verir, «cəhalətin, nadanlıqın, geriliyin, feodal əxlaqının tənqidi, elmin, maarifin, mədəniyyətin, sərbəstliyin, humanizmin təbliği bütün bu əsərləri (istər qüvvətli, istər zəif romanlarımızı) bir istiqamətdə birləşdirir» [Xəlilov, 1973. 71].

Sentimental ədəbiyyat nümunəsi olan «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetimən» əsərində məkan anlayışı geniş açıqlanır, məkan vahidi olan qəbirstanlıqın daşdığı spesifik poetik semantika da öz izahını tapır.

Ağa Mizə İsmayıl Asəf şahidi olduğu hadisəni real təsvir etməklə ibrətli bir nəsr əsəri yaratmışdır. Realistcəsinə qələmə aldığı hadisə və surətlər canlı həyatı

məzmun daşması, daşqəlbli atanın, hiyləgər, qəddar Qəmərxanımın, Salimə xanım, Mələk xanım kimi surətlərin mənfi, murdar xüsusiyyətləri pislənir, Səmədxan, Tahir bəy kimi insanların yüksək əxlaqi, insani sifətləri təbliğ olunur.

«Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsərini oxuduqca mütərcimin süjetə, hadisələrə şəxsən müdaxilə etdiyinin, bu və ya başqa hadisə, surət haqqında mülahizənin, hiss və həyəcanlarının da şahidi oluruq.

Müəyyən ictimai-tarixi dövrün məhsulu olan bədii nəsr nümunələri dövrləri üçün müsbət hadisə sayılsalar da, mütərəqqi rol oynasalarda, həmin əsərlərdə irəli sürülən ideyalar özlərindən sonra gələn dövrlər üçün öz əhəmiyyətlərini ya tamamilə, ya da qismən itirir, bəzən isə mürtəccə mahiyyət, məna kəsb edir. Bu mənədə «Dastani-Şükufət-Sərgüzəşti-Yetiman» əsəri özünün qüsurları və nöqsanlarına baxmayaraq, bədii tərcümə nümunəsi kimi təqdirəlayiqdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Kazımoğlu (Hüseyn Sadiq). «İqbal» qəzeti, 13 avqust 1912, №137;
2. Bəkir Nəbiyev. Çətin yollarda. Bakı, «Elm», 2000;
3. Cəfər Cabbarlı. Azərbaycan türk ədəbiyyatının son vəziyyəti. «Kommunist» qəzeti, 1924, 1 may;
4. Əflatun Məmmədov. Azərbaycan bədii nəsrinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri. Bakı, 1983;
5. Qulu Xəlilov. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı, 1973;
6. «Sərgüzəşti-Yetiman». Ağa Mizə İsmayıl (Asəf) tərəfindən farsca. Mütərcimi Hacı Molla Ruhulla Molla Məhəmmədzadə. 1329 yəni 1911. nəşirləri Bəradəran Orucovlardır;
7. Kamil Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1987;
8. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk Ədəbiyyatı Tarihi. I. İstanbul 1987.

ТАРИХИЙ ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИДА ДИНИЙ МОТИВЛАРНИ ТАДҚИҚ ЭТИШГА ЁНДАШУВЛАР

РАВШАНОВ Фазлиддин Равишанович,
филология фанлари номзоди,
сиёсий фанлар доктори, профессор.
“Ренессанс” таълим университети
f_ravshanov@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада муаллиф адабиётнинг ижтимоий ва маданий аҳамияти, унинг инсон тафаккури ва маънавий дунёсини бойитишдаги ўрни ҳақида фикр юритади, тарихий ўзбек адабиётшунослигида диний мотивларни тадқиқ этишга оид турли ёндашувлар таҳлил қилинади. Шу билан бирга, мақолада диний мотивларни ўрганишдаги илмий методлар, анъанавий ва замонавий тадқиқотлар ўртасидаги боғлиқлик муҳокама қилинади.

Калим сўзлар: тарихий адабиётшунослик, диний мотивлар, ўзбек адабиёти, исломий қадриятлар, бадиий ижод, илмий методология, анъанавий тадқиқотлар, замонавий ёндашувлар, миллий маънавият, адабий таҳлил.

Annotation

This article explores the social and cultural significance of literature and its role in enriching human thought and spiritual worldviews. The author analyzes various approaches to the study of religious motifs in historical Uzbek literary studies. Additionally, the article discusses scientific methodologies for examining religious motifs and the connection between traditional and modern research approaches.

Keywords: historical literary studies, religious motifs, Uzbek literature, Islamic values, artistic creativity, scientific methodology, traditional research, modern approaches, national spirituality, literary analysis.

Ўзбек адабиётининг илдизлари жуда қадим замонларга бориб тақалиши барчамизга маълум. Кўп асрлик тарихий тараққиёт жараёнида у шакл ва мазмун, ғоя ва мақсад нуқтаи назаридан ниҳоятда катта тажриба орттирди.

Шунга кўра, бугун халқимиз адабий манбалар сони ва сифати, тури ва бошқа хусусиятлари жиҳатидан дунёда етакчи халқлар қаторида туради.

Таъкидлаш лозимки, катта адабий меросимизни илмий-назарий ўрганиш, турли хусусиятларига кўра таҳлил ва тадқиқ этиш мустақил фан сифатида XX асрда кенг ривожланди, адабиётшунослик фани ва соҳаси шаклланди ҳамда кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Адабиётшунослик ўз тадқиқот объекти доирасида адабий манбанинг бадиийлик қонуниятларидан ташқари инсоннинг ҳаёти, мақсад ва манфаатлари, тафаккури, дунёқараши, ҳиссиётлари, эътиқоди, этика-эстетикаси, ижтимоий-маданий муносабатлари, тарих, бугун ҳамда келажакка ёндашувларида тутган ўрнини тадқиқ этиш вазифаларини бажаради. Бошқача айтганда, бадиий адабиётда тасвирланган воқеълик ичида ётган моҳият ва мақсадни яъни инсонга қаратилган мотивни тушунтириб беришни амалга оширади.

XX аср адабиётшунослигида бадиий адабиёт мотивлари кенг ўрганилган. Аммо диний мотивларни совет мафкураси тазйиқи остида қоралаб талқин этишга тўғри келган эди [Б. Назаров, 1979.; Ўзбек адабиёти тарихи, 1975-1985.; Ўзбек совет адабий танқиди тарихи, 1987.]. Натижада уларни ўрганиш методлари борасида ҳам етарли илмий тадқиқотлар амалга оширилмади. Адабиётшунослик тарихида диний мотивдаги жуда кўп манбаларга дуч келиш мумкин. Диний мотивлар жуда қадим замонлардан бери ўзбек адабиётининг етакчи ғояларидан бўлиб келади.

Ўзбек адабиётшунослиги гарчи мустақил фан сифатида ўтган асрда ривожланган бўлса-да, диний мотивларни илмий ўрганиш, унга доир қарашлар, маълумотларни чуқур таҳлил этиш, айниқса, олинган натижаларни оммалаштиришга имкон берилмади. XX асрда совет мафкураси асосида диний эътиқод ва унинг асослари тақиқланиши натижасида адабий манбаларни тадқиқ этишга назарий ёндашувлар бир томонлама бўлиб қолди.

Шу каби ташқи дунё тараққиётида юз берган ўзгаришлар ҳам адабий мотивлар талқинларига катта таъсир кўрсатди. Испан олими Хосе Ортега-и

Гассет бу даврни қуйидагича таърифлайди: “XX асрга хос фикрлашнинг муҳандислик тури, ҳаётнинг муҳандислик тури ва техникавий онг, техник одам шаклини бунёд қилди. Бу ўз навбатида, бутун фаолият ва меҳнат, ҳатто дунёқарашни чегаралашнинг кенг тарқалишига олиб келди” [Ортега и Гассет, 2000.164.]. XX аср диний мотивларнинг инсон ҳаёти, тафаккурида тутган ўрнини ўрганиш, уни жамият ҳаётига татбиқ этишда мураккаб давр бўлгани, ўша вақтларда бутун дунёда диний қадриятларга эътибор ўта сусайиб кетганлиги билан ҳам изоҳланади.

Бу ўринда мана шу давр ўзбек адабиётшунослигида диний мотивларни тадқиқ этишга назарий ёндашувлар ҳақида фикр юритганда, аввало, мавзу таркибидаги диний мотивлар тушунчаси мазмун-моҳиятига эътибор қаратиш лозим бўлади.

Ўзбек адабиётшунослигида илмий тушунча сифатида у аслида ўтган аср бошларидан бери қўлланиб келинади. Илмий жамоатчиликка бадиий адабиётдаги диний мотивлар масаласини алоҳида илмий текшириш объекти ёки адабиётшунослик фанининг таркибий қисми сифатида ўрганиш таклиф этилиб, бу тўғридаги айрим фикр-мулоҳазалар матбуот саҳифаларида эълон қилинди [Ж.Бўриев, 2021. 38]. Чунки, бадиий адабиёт ҳаётни сўз орқали тасвирлайди. “Адабиётда ҳаётнинг муҳим воқеа-ҳодисалари, кишиларнинг ўзига хос хислатлари, руҳияти, орзу-умидлари, дарди, сир-асрорлари акс этади. Шу тариқа, адабиёт турмушни ўрганиш қуроли бўлиб хизмат қилади” [Т.Бобоев, 2002.8.]. Диний масалаларни бадиий адабиёт орқали англаш эса, ҳаётни ҳаётий мисоллар асосида тушунишга олиб боради.

“Диний” (ديني) тушунчаси ҳаммага маълум — динга алоқадор, динга боғлиқ, диний мазмундаги, эътиқоддан келиб чиқадиган маъноларни англатади. Лекин сўз моҳияти муайян қоида, тартибларнигина ифодалаб қолмасдан, ҳаёт тарзи билан боғлиқ жуда кўп жараёнларни қамраб олади ва бадиий адабиётда улар ана шу кенглиги бўйича ўз ифодасини топади.

“Мотив” (лот.moveo (франц. motif) “мотив”) сўзининг луғавий маъноси “ҳаракат қилмоқ”ни англатади. “Мотив” тушунчасига манбаларда унинг

кайси соҳада ишлатилишига қараб турлича таъриф берилади [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд]. Масалан, психологияда мотив инсон хатти-ҳаракатларини бошқариш, йўналтириш, ташкиллаштириш, фаоллаштиришга ундовчи физиологик ва психологик таъсирланиш манбаи сифатида қабул қилинган. Россиядаги бир қатор фанлар тизимида мотив “объектив эҳтиёж”, деб таърифланади. Тасвирий санъатда мотив акс этган композициянинг ажралмас қисми, адабиётда сюжетнинг моҳияти, муסיқада тўлқинлантирувчи оҳангнинг энг оддий ритмик бирлиги, жиноят юриспруденциясида йўналтирувчи ғоя мазмунида тушунилади [<https://www.psychologies.ru/glossary/12/motiv/>].

Талқинлар умумлаштирилганда мотивнинг асосий мазмуни “ундош”ни англатиши ойдинлашади. Шунга кўра, бадий адабиётдаги диний мотивлар деганда, дин асослари, диний эътиқод, одоб-ахлоқ, қонун-қоида, тартиблар, урф-одатлар, турмуш тарзи, тафаккур шакллари муайян воқеалар билан боғлиқ сюжетлар воситасида ҳаётий тасвирлаш орқали инсонга йўл кўрсатиш мазмунини аниқлаш лозим бўлади.

XX аср адабиётшунослигида бу мазмун эътиборга олинган, бироқ сиёсий ҳокимият ҳам айти шу мазмундан келиб чиқиб, уни илмий тадқиқ этишни, тўғрироғи, ижтимоий ҳаётнинг ажралмас ижобий қисми сифатида талқин этишни тақиқлаган эди.

Шунга қарамай, ўзбек адабиётшунослигида диний мотивларни ўрганишда муайян назарий ёндашувлар ривожланди. Адабиёт назарияси, тарихи, танқиди ва алоҳида асарлар устида олиб борилган тадқиқотларда бир томонлама бўлса-да диний мотивларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, тараққиёт жараёни, ижтимоий роли ва ўзига хос хусусиятлари, назарий муаммоларига қисқача муносабатлар билдирилган [Н.Шукуров, 1984.3.].

Умуман, XX – XXI аср адабий танқидчилигида диний мотивларни илмий тадқиқ этиш динамик ривожланиш жараёнига кўтарилмаган. Бу ҳолатни диний мотивларга эга бўлган барча жанрларда кузатиш мумкин. Бу давр

жаҳон адабий танқидчилигида эса метод ҳатто адабий турга оид тушунча сифатида ҳам қаралади [<https://www.google.com/search= метод в литературе.>] ва илмий изланишларда тушунтириш-тасвирлаш ёки ахборот тақдим қилиш, муаммони тақдим этиш, эвристик (қидириб топиш) ёки қисман қидирув, таҳлилий, шу каби бошқа фанларнинг дедуктив (умумий мантикий хулосалаш), деалектик (исботлаш), индуктив (индивидуал фактлар асосида мантикий тахминлаш), ҳиссий (интуитив), илмий, умумлаштириш каби кўплаб тадқиқот методларидан кенг фойдаланилади. Лекин бу ўринда мақсаддан четга чиқмаган ҳолда бир хил методлар мажмуаси бўлган назарий ёндашувларни [<https://ru.wikipedia.org/wiki/Метод.>] қуйидагича гуруҳларга ажратган ҳолда тадқиқ этиш мумкин:

1.Тарихий ёндашув. Бу ёндашувда мумтоз адабиёт намуналарида акс этган диний мотивларга, аввало, тарих сифатида қаралади. Маълумки, бугунги кунга қадар етиб келган катта ҳажмли маънавий меросда ижтимоий ҳаётнинг қандай масалалари кўтарилган бўлмасин, унда, аввало, диний эътиқод ва шариатнинг тартиб-қоидаларига ҳурмат билдирилган. Туркий адабиёт тарихида яратилган бадиий асарлар қандай шакл ва жанрда бўлса ҳам, уларнинг муқаддимасида Аллоҳга ҳамд, Муҳаммад (с.а.в.)га саловат, албатта, ўз ифодасини топган. Лекин амалга оширилган илмий тадқиқотлар, манбаларни нашрга тайёрлаш жараёнларида асарларнинг мазкур қисмларига шунчаки тарихий анъана ёки тарихий ва маънавий аҳамиятга эга бўлмаган қисм сифатида ёндашилади.

Тарихни диндан ёки унинг “реакцион” моҳиятидан ҳоли кўриш собиқ совет даврининг муҳим анъанаси сифатида ривожланиб, тадқиқотларда, уни ўрганувчи мутахассисларни тайёрлаш жараёнларида ҳам диний мотивлар ёки бадиий асардаги диний элементларни тадқиқ этиш методларини ўрганиш, яратиш ишлари эътибордан четга сурилди. Натижада бадиий асарга, аввало, тарихий манба сифатида ёндашилади ва шундан кейин унинг бадиий қиммати, ўзига хос хусусиятлари таҳлилига ўтилади. Бундай ёндашув мумтоз бадиий туркий адабиётнинг ажралмас қисми бўлган диний мотивлар,

жумладан, ҳамд, сано, зикр, муножот каби диний аҳамиятга эга бўлган ва жанр даражасига чиққан адабий-бадий элементлар илмий тадқиқотини ўта саёзлаштирди. Шунинг учун ҳам “Ҳар бир жамият ўз маданияти, санъати ва адабиётига эгадир. Лекин кейинги авлодлар бу бойликларга ворис бўлиб қоладилар. Аммо улар аввалги даврдан қолган ҳамма нарсани ҳам мерос қилиб олавермайдилар. Янги шароитга ва ўз манфаатларига мос тушадиган бойликларни оладилар” [Н.Маллаев, 1965.17.], деганда адабиётшунос олим Н.Маллаев ўз даврида ҳақ гапни айтган эди. Иттифоқ даври адабий манбаларга тарих сифатида ёндашар экан, шу даврга муносиб ҳолда улардаги диний ва миллий хусусиятлардан воз кечди. “Ворислик” ва “мерос” тушунчалари тарихий манба нуқтаи назаридан ҳал этилди [М.Хайруллаев, 1973]. Бадий адабиётга, аввало, тарихий манба сифатида ёндашиш мана шу тарзда назарий асосга айланди, аммо манбани ўрганишда ундаги ҳар бир элемент, жумладан, жараёнлар, воқеа-ҳодисалар, турли хилдаги муносабатлар, асар мазмунида тутган умумий аҳамият, кўзланган мақсадлар, ифодалаш қонуниятларининг ўрганилиши тадқиқот методлари доирасида бошқа мотивларни тадқиқ қилишда тўсиқсиз қўлланилганини кўриш мумкин.

2. Назарий ёндашув. Албатта, адабиёт назарияси бадий адабиётнинг моҳиятини очиб беради. Унинг мазмунини асослайди, ижтимоий роли, табиати, ғоялари, функциялари, тарбиявий аҳамияти ва ўрни, умумий қонуниятлари, услубияти, таркибий қисмлари, қонуниятлари, бошқа илмий, амалий ҳамда назарий хусусиятларини тадқиқ этади. Адабиётшунос олим Т.Бобоев “адабиётшунослик объекти (предмети) тарихий шароит билан узвий бирликда олинган адабий маҳсулот ва унинг яратилиш жараёни” эканлигини таъкидлайди [Т.Бобоев, 2002.9.].

Ўтган давр мобайнида бадий адабиётда намоён бўлган жуда кўп мотивлар тадқиқ этилди. Ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳнаткашлик, муҳаббат, қаҳрамонлик, тарбия ва бошқа қатор мотивларни тадқиқ этиш қонуниятлари шакллантирилди. Аммо диний мотивларнинг сўз санъатидаги

моҳияти, табиати, ўзига хос хусусиятлари, тараққиёт қонуниятлари, кишилиқ жамияти ривожига ролига етарли аҳамият берилмади.

Бадиий асарларда ифодаланган диний мотивларни таҳлил қилиш тамойиллари ва унга баҳо бериш меъёрлари ханузга қадар белгиланмасдан қолмоқда. Аслида адабиёт назарияси фалсафий моҳиятга асосланиб (масалан, тасаввуф фалсафаси), муайян асарларнинг таҳлили ҳамда тарихий-адабий жараёнларни ўрганиш орқали назарий хулосаларни шакллантиради. Унда реалистик (масалан, пайғамбарлар фаолияти), романтик (масалан, Юсуф ва Зулайхонинг илоҳий муҳаббати) ёки фантастик (масалан, Ҳазрати Али саргузаштлари) мотивларнинг моҳияти аниқлаштирилади[У.Қобилов, 2019.6.]. Диний мотивлар бу нуқтаи назардан жуда катта манбалар тўплами бўлиши мумкин. Диний мотивлар билан боғлиқ образлиқ, халқчиллик, типиклик масалалари адабий унсурлар (шакл ва мазмун мутаносиблиги, мавзу ва ғоя, сюжет, конфликт, композиция, бадиий тил хусусиятлари, шеър илми) тадқиқоти, диний адабий турлар ва жанрлар, адабий оқим, ижодий метод ва услуб, анъана ва янгилик каби масалаларнинг назарий асосларини яратиш ҳозирча тўла амалга оширилган эмас. Шунга кўра айтиш мумкинки, назариялар келажак йўналишни белгилашнинг асоси ҳисобланади, диний маданият, аynи вақтда илмни ҳаётий мисоллар асосида ўрганиш бугун ҳам давр талаби бўлиб қолмоқда.

3. Амалий ёндашув. Яқин тарихий адабиётшуносликда бадиий манбаларни таҳлил қилишга амалий ёндашув назарий жиҳатдан асосан тинчлик, фаровонлик, ижтимоий-маданий ҳаёт муаммолари, хавфсизлик, шунингдек, назариядагидек ватан, инсон, халқ, меҳнат, муҳаббат каби ёндашувларга асосланишини кўриш мумкин. Амалий ёндашилган аксарият тадқиқотларда бадиий адабиётдаги дидактик моҳият амалий ҳаётдаги ё нуқсонларни танқид қилиш ёки ютуқларни олқишлашга қаратилиб келинди. Жумладан, ҳаётда инсоннинг диний эътиқоди маданий нуқсон сифатида кескин қораланади. Бунда аслида алоқаси бўлмаган жуда кўплаб ижтимоий иллатлар диний эътиқодга нисбат берилади. Мана шундай тарбия таъсирида

кўплаб ёшлар адабий манбалардаги диний мотивлар мазмун-моҳиятини тушунмаслик, англай олмаслик даражасига туширилди.

Мумтоз адабиётимизнинг қатор намуналарида ислом ёки имон шартлари, диний, урфий қоидалар ва тартиблар, умуман, ҳаётда амал қилинадиган диний масалаларнинг қисқа, оддий ва содда таъриф ва тасвирлари келтирилади ҳамда амал қилишнинг фойдалари тавсифланади. Совет даврида адабиётшунослик ўз ривожланишида уларни четлаб ўтишга мажбур бўлди. Аммо мустақиллик даврида ҳам диний мотивларнинг амалий ҳаётдаги ўрни, ёшлар дунёқарашидаги аҳамияти эътибордан четда қолиб келмоқда. Мустақиллик даврида кўплаб тарихий адабий манбалар диний мотивлар сақланган ҳолда нашр этилган бўлсада, уларни илмий тизимли тадқиқ этиш жараёнлари ҳозирча ривожланган деб бўлмайди.

4. Манбашунослик ёндашуви. Мазкур ёндашувда адабиётшуносликка оид, жумладан, мумтоз адабий манбалар (материаллар), сюжети, унга асос бўлган воқелик, юз берган ўзгаришлар, умуман, асарнинг ўзига хос тарихини ўрганиш амалга оширилди. Бошқача айтганда, манбашунослик бадиий асар ҳақиқатини изловчи назарий ёндашувдир. Адабиёт тарихида яратилган ҳар бир бадиий асарда ижодкор ҳис-туйғулари билан бир қаторда муайян воқелик, образ, ҳолат, руҳий муносабатлар ёки бошқа тарихий ҳаётий жараёнлар ўз ифодасини топган[Б.Валихўжаев, 1993.17.].

Таъкидлаш лозимки, айти манбашунослик ёндашуви, жумладан, ундаги диний тематика билан ишлаш назарияси ўзбек адабиётшунослигида жуда қадимий тарихга ва муштарак жиҳатларга эга эди. “Бу муштараклик адабий-назарий қарашларнинг синкретик (фалсафа, мантик, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия масалалари билан қоришиқ ҳолда) мавжудлиги билан тавсифланади” [Т.Бобоев,2002.19.]. Адабий манбашунослигимиз тарихида диний мотивларга оид адабий-назарий қарашлар ранг-баранг шаклларда - турли анжуманлар, мушоиралар, суҳбатлар, учрашувларда оғзаки шаклда (Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо”, Васифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “

Бобурнома”, Огаҳийнинг “Фирдавс ул-иқбол” асарларида бунга кўплаб мисоллар мавжуд) намоён бўлади. Шунингдек, лирик ва эпик ижоднинг кўплаб намуналарида Қуръон оятлари, ҳадислар, диний ривоятлар, шахслар ҳаёти, фаолияти ва улар кечмишининг айрим лавҳалари, фикҳий, каломий ҳамда бошқа диний қоидалар билан боғлиқ фикрларга дуч келиш мумкин[Зайниддин Восифий, 1979. 216].

Диний мотивларга манбашунослик нуктаи назаридан тарихий қарашлар тазкира, дебоча, маноқиб-ҳолат, қиссалар, фаҳрия, рисола, бадий парчалар, мемуарлар, насихатномалар каби алоҳида жанрларда, айниқса, ёрқин ифодасини топади. Хусусан, тазкира, маноқиб-ҳолат, қиссалар ва насихатномаларда диний мотивларга доир ғоятда эътиборли мисоллар мавжуд [Ғиёсиддин Хондамир, 2015.].

Собиқ иттифоқ даври манбашунослиги, унинг назарий ривожланиш жараёнларида кўплаб олимларимиз самарали хизмат қилган бўлсалар-да, айтиш лозимки, диний мавзулар юзасидан илмий изланишлар олиб боришга деярли йўл берилмади. Диний мотивларга асосланувчи манбаларнинг жуда кўпи фақат мустақиллик даврида тадқиқотлар доирасига тортилди ва асосан, нашр ишларига урғу берилди. Уларни назарий жиҳатдан ўрганиш масалалари эса долзарб вазифалардан бўлиб қолмоқда.

5. Қиёсий ёндашув. Собиқ совет даври адабиётшунослигида дин қораланадиган экан, диний мотивлар, албатта, ижтимоий ҳаётнинг турли шакллари, улар ранг-баранглигига салбий таъсир кўрсатувчи омил сифатида кўпинча турмуш тарзи, унинг тараққиётига зид ғоялар мажмуаси сифатида таърифланади. Совет даври билан ўтмишни қиёслаш орқали ҳатто “бир-бирига қарама-қарши бўлган оқимлардан, реакцион ва прогрессив оқимлардан – эксплуататорлар манфаатига ёки халқ оммаси манфаатларига хизмат қилган адабий оқимлар курашидан иборат” адабиётга ажратилди [В.Абдуллаев, 1967.6.]. Диний мотивлар асосида яратилган асарлар, хусусан, исломий руҳдаги адабиёт “реакцион адабиёт” [Н.Маллаев, 1965. 8.] сифатида тарғиб қилинди.

Таъкидлаш лозимки, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида эътироф этилган ижодкорларнинг асарлари гарчи диний мотивлардан ҳоли бўлмаса-да, уларни қиёсий ўрганиш натижасида ижодкорлар кўпроқ аҳамият қаратган ғоялар ўзаро таққосланиб, гуёки “маданият ривожига қарши тиш-тирноғи билан курашадиган, дин ва шариат догмаларини тарғиб қиладиган феодал-клерикал” адабиёт намояндалари гуруҳи яратилди [Н.Маллаев, 1965. 9.]. Бу гуруҳга киритилганлар “реакцион ёки феодал-клерикал адабиёт вакиллари”, киритилмаганлар эса қисман “субъективизм, беографизм, эстетик догматизм” [Н.Маллаев, 1965. 10.] каби хатоларга йўл қўйган прогрессив (илғор, ривожланувчи) адабиёт, илм-фан тарафдорларидан иборат эканлиги аён бўлади.

Яқин тарихда диний мотивларни ўрганишга қиёсий ёндашувларда, асосан, ўз даври мафкурасида қарама-қарши хусусиятларни очиш, керак бўлса, уларни янгидан кашф қилишга эътибор қаратилади. Бу ёндашувларни яна ички тузилиши, ўз олдига қўйган мақсадига кўра: тарихий, соҳалараро, миллий, назарий-амалий қиёсий ўрганиш объектлари каби тармоқларга бўлиш мумкин.

6. Танқидий ёндашув. Олиб борган кузатишлар шуни кўрсатадики, адабиётшуносликнинг назарий қарашлари тарихида диний ғоялар, ёндашувлар ва умуман, мотивлардаги бадиий адабиёт намуналарига танқидий ёндашув:

биринчидан, муайян адабий манбада илгари сурилган долзарб масалаларни аниқ белгилаш, унинг ўз даври инсон тараққиёти ғоявий-эстетик талабларига мувофиқлигини аниқлаш;

иккинчидан, инсонга таъсир кўрсатувчи бадиий ва ижтимоий-руҳий таъсир хусусиятларини таҳлил ва тадқиқ этиш орқали манбанинг жамият онгига таъсир хусусиятларини ойдинлаштириш;

учинчидан, манбанинг асл бадиий қадр-қимматини аниқлаш, унда илгари сурилган ғояларнинг инсон келажак тараққиётида тутган ўрнига баҳо бериш каби йўналишларни қамраб олади.

Шундай қилиб, шакл, мазмун ва ўзига хос хусусиятларни танқидий таҳлилдан ўтказиш XX аср адабиётшунослигининг ажралмас қисми бўлиб қолган. Ўзбек адабий танқидчилиги айрим мутахассисларга кўра минг, баъзиларига кўра эса икки минг йиллик тарихга эга[В.Зоҳидов, 1961.12.].

Диний мотивларга таҳлилий муносабатдаги ёндашувларни икки даврга ажратиш мумкин. Биринчи давр – IX–XIX асрларда адабий манбани диний ва дунёвийга ажратмасдан, бир бутун асар сифатида баҳолаш тамойили устуворлик қилади.

Иккинчи давр – XX аср ёндашувларида эса диний мотивлар илмий-назарий танқидий жиҳатдан жамиятга зарарли адабиёт намунаси сифатида тадқиқ этилди. Оқибатда диний мотивация хос бўлган кўплаб асарлар қораланиб, йўқ қилинди, архивларга ташлаб, ўрганилмади ёки ўрганишдан маҳрум этилди, баъзилари эса қисқартириб, бадиий қиммати пасайтирилиб нашрдан чиқарилди. Бундай ёндашув ўзбек адабиётининг ҳатто жаҳон даражасида машҳур намоёндаларига нисбатан қўлланилгани сир эмас.

Ўзбек адабий танқиди тарихини ўрганишда Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат, Абдурахмон Саъдий, Олим Шарафиддинов, Отажон Ҳошим, Мақсуд Шайхзода, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Воҳид Абдуллаев, Гулом Каримов, Азиз Қаюмов, Натан Маллаев ва бошқа кўплаб адабиётшуносларнинг катта хизматлари бор, албатта [Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 жилд, 1987.].

Мустақиллик даврида ўзбек адабиётшунослиги, мумтоз адабиёт намуналарини танқидий ўрганиш давом эттирилар экан, улардаги диний мотивларни тадқиқ этиш, бир томонлама, асосан, мазкур йўналишдаги адабиёт намуналари танқидий матнни тайёрлаш йўналишида олиб борилди. Ваҳоланки, диний мотивдаги ҳар бир асарда иймон-этикод, диний қоидалар ва тартибларнинг муайян тавсифи ўз аксини топади. Бинобарин, уларни илмий ўрганиш назарияси қонуниятлари ишлаб чиқилиши ҳозирча адабий танқидчиликдаги навбатдаги вазифалар доирасида дейиш мумкин.

7. Мажозий ёндашув. Мажоз мумтоз адабиётимизнинг диний мотивлар нуқтаи назаридан энг кенг эътибор қаратилган мавзуларидан бири ҳисобланади. Унинг бадий, фалсафий талқинлари, мавзу моҳияти ифодаланган ранг-баранг жанрий шакллар, тимсол-образлари тавсифи, улар бажарган функционал ифодалар ва бадий манзаралар тавсиф ва тасвирлари мумтоз адабиётда жуда кенг тарқалган. Мажозга доир сюжетлар, образлар ва бошқа кўринишдаги поэтик ифодаларнинг бадий-эстетик фикр таракқиётидаги ўрни хусусида мустақиллик йилларида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Қайд этиш керакки, мумтоз бадий адабиётимизда олам ва одам борлигининг барча жиҳатларига мажоз асосида билдириладиган муносабатларга дуч келиш мумкин. XX аср адабиётшунослигида мажоз дастлаб тарихий-фалсафий жиҳатдан илмий тадқиқ этилди. Кейинчалик, адабиётшуносликда салбий нуқтаи назардан бўлса-да диний мотивларга эътиборнинг қаратилиши, ўзбек мумтоз адабиётида мажознинг тутган ўрнига эътиборни ошира бошлади. Юртимизнинг мустақилликка юз тутиши натижасида бадий адабиётда мажознинг қўлланилишини илмий тадқиқ этиш кенг ривожлана бошлади. Жумладан, Б.Валихўжаев, Н.Комилов, М.Муҳиддинов, И.Ҳаққулов, С.Рафиддинов, С.Олимов, С.Салимов, У.Қобилов каби бир қатор олимлар мажознинг маърифий ва бадий-эстетик талқинлари, тасаввуфий мажоз, диний-дидактик мажоз, мажознинг илмий назарий хусусиятлари, тарихи ва бошқа жиҳатлари юзасидан диққатга сазовор тадқиқотлар олиб бордилар [Н.Комилов, 1996. 272]. Диний мотивларда мажоз масаласи мумтоз лирик, эпик, лиро-эпик меросимизнинг қатор намуналари мисолида кўзга ташланади.

Бугун мустақиллик туфайли уларни ўзбек мумтоз адабиётини ғоявий-бадий жиҳатлардан руҳлантирган ва илҳом бахш этган манбалар сифатида янада кенг тадқиқ этиш мумкин. Бу шароит диний мотивлар ва образлар талқини муаммосини атрофлича ўрганмасдан туриб тасаввуф ва мумтоз адабиётни теран англаш қийинлигини янада ойдинлаштирди. Бинобарин,

халқимиз “муқаддас динимизни азалий қадриятларимиз мужассамининг ифодаси сифатида беҳад қадрлайди” [Ш.Мирзиёев, 2017 йил 19 сентябрь]. Шунга кўра, диний мотивларни тадқиқ этиш масаласи мумтоз бадиий адабиётимиз ва ислом маърифатининг уйғунлашган кечинма, эзгулик ва комиллик туйғулари бадиий ифодаси сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш лозимки, луғатларда бадиий адабиётдаги диний мотивлар тушунчасига илмий изоҳлар деярли учрамайди. Шу маънода бу тушунчанинг ўзи тўлиқроқ изоҳланмаган экан, улар асосида истифода этиладиган бадиий талқин масаласи мавзуни махсус тадқиқ этишни заруратга айлантиради. Шунингдек, ўзбек адабиётида диний мотивларнинг мажозий ифодаси билан боғлиқ образ, тимсол, тушунча ва деталларни тадқиқ этиш, улар орқали ифодаланган поэтик тасвир ва бадиий манзаралар таҳлилини амалга ошириш адабий-эстетика тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Мумтоз адабиётда диний мотивлар илгари сурилган ўзига хос жанрий шакллар мавжудлиги мавзу тадқиқи нафақат бадиият, балки назарий жиҳатдан ҳам муҳимлигини исбот этади.

8. Маънавий ёндашув. Мазкур ёндашув, асосан, мустақиллик даври адабиётшунослиги даврида шаклланган йўналишлардан бири дейиш мумкин. Мустақиллик йилларида совет даврининг марксизм-ленинизм ғояларига номувофиқ деб топилган кўплаб мумтоз адабиёт намуналари нашр этилди. Давр талаби билан маънавиятни асраш, унинг ўзига хос ижобий хусусиятларини сақлаб қолиш, хориждан кириб келаётган турли рухий-психологик, ахлоқий, фалсафий-мантиқий ёт ғоялар қадриятлар ва анъаналар таъсиридан ҳимоялаш, умуман маънавият объектлари билан боғлиқ хусусиятлар, фазилатлар ва бошқалар бардошлилигини таъминлаш билан бир қаторда виждон эркинлиги сиёсати олиб борилди. Ўзбекистонда эркинлаштириш натижасида юртимизда яшаб ўтган ва дунёда машҳур кўплаб асарлар яратган мутафаккирларимиз, уламоларимизнинг асарларини нашр этиш ишлари ривожланди. Шу каби, албатта, маънавий мероснинг мумтоз намуналари таркибидаги диний мотивлар мазмунини

оммалаштиришга катта йўл очилди. Натижада диний мотивларда яратилган кўплаб асарлар нашр этилди. Аммо уларнинг илмий таҳлили, айтиш мумкинки, ортда қолиб борди. Бугунги кунда китобхонларнинг бевосита диний манбаларга мурожаат қилиш имкониятлари нисбатан қониқарли таъминлангани учун, бадиий адабиёт таркибидаги диний мотивлар ёки бадиий сўз воситасида ифода этилган диний-дидактик ифодаларга эътибор анча сусайиб кетганлиги, бу эътибор, асосан, соҳа мутахассислари доирасидагина мавжуд бўлиб қолаётганлигини кўриш мумкин. Лекин бизнинг назаримизда бадиий адабиётдаги диний мотивларга аҳамиятнинг пасайишида асосий сабаблардан бири бу соҳада илмий тадқиқотларнинг етарли олиб борилмаётгани билан ҳам белгиланади. Бундай ёндашувнинг давом этиши, афсуски, келажак авлодни тарихий меросимизнинг муайян анъана ва қадриятларини билиш, тушунишдан маҳрум этиши мумкин.

9. Миллий ёндашув. Миллий тилимизда яратилган тарихий адабий мерос халқимизнинг орзу-армонлари, характер-хусусиятлари, урф-одат ва анъаналари, қадриятлари ва турмуш тарзини акс эттирар экан, уларда ўз ифодасини топган диний мотивлар албатта, эътиқодимизнинг муҳим хусусиятларини ҳам ёритади. Айтиш лозимки, алоҳида бир миллатнинг тарихий тараққиёт жараёнида, замонавий ривожланишида, эътиқодидаги миллатга хос анъана ва туб фарқларни, ушбу миллатга хос ва бошқа миллатларнинг шу миллатга доир эътиқод маданияти ҳақидаги манбалар ва материаллар ойдинлаштиради. Бадиий адабиётдаги диний мотивлар айна мазкур манбаларнинг ажралмас қисмидир. Улар миллатнинг эътиқодга доир кўп асрлик муносабатлари, қарашлари, ижобий ва салбий жиҳатларини намоён этади, уларни бартараф қилиш ёки анъаналаштиришга доир хулосалар чиқаришга ёрдам беради. Тарихда турли миллатларга хос ранг-баранг диний муносабатлар маданияти яратилган ва улар ана шу миллатларга доир тафаккур, маърифат, билим, маданиятни ўзида акс эттирган. Худди шу каби замонавий миллатларга хос диний маданиятнинг ҳеч бири гарчи умумий асосларда бир хил бўлсада, бошқа бири билан айнан ўхшаш эмас. Бу

фикрни миллий борлиқнинг бошқа жиҳатларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Диний мотивлар эса ана шу миллий борлиқнинг таркибий қисми ҳисобланади. Уларнинг бадиий адабиётда акс этган тажрибаларини тадқиқ этиш назаримизда албатта муҳим ишдир.

Шунингдек, узок тарихга эга бўлган миллатлараро алоқаларда, жумладан эътиқод маданияти элементларининг кўпдан-кўп ўзаро таъсир жараёнлари борки, улар баъзан бутун бир миллатларнинг тақдирларида ўзгаришлар ясагани маълум. Шу жиҳатларга кўра бадиий адабиётда диний мотивларнинг миллий хусусиятларини алоҳида соҳа доирасида ўрганилиши бугунги кун заруриятидир.

10. Сиёсий ёндашув. Бадиий адабиётдаги диний мотивлар таркибида турли даврларда диний эътиқоднинг тарқалиши, ривожланиши, юксалиши, диний тартиб-қоидалар, қарашлар ва умуман, диний ижтимоий илм-маърифатнинг тараққиётида машҳур дин арбоблари, уламолар, мутафаккирлар, алломалар, саркардалар ва бошқаларнинг ривоявий ёки ҳаётий-тарихий ҳиссаларини тасвир ва тавсифловчи кўплаб сюжетларга дуч келинади. Бир қатор тарихий дostonлар, қиссалар, бадиий адабиётимизнинг катта-кичик кўплаб жанрларида яратилган асарларда давлат, миллат, халқ, минтақа, жаҳон халқлари тақдирида, давлатчилиги ривожига, миллий, ижтимоий, маданий, иқтисодий, ҳуқуқий тараққиётида муҳим рол ўйнаган шахслар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, қарашлари, ғоялари ўз аксини топади. Уларнинг ўша давр сиёсатида тутган ўринлари бадиий маҳорат билан тасвирланади. Бундай сюжетлар мумтоз адабиётимизда бир мисрадан тортиб, бутун бир дoston шаклларида яратилган [Ўзбек адабиёти (антология). 5 жилд (1959-1968) <https://ziyouz.uz> › [uzbek-adabiyoti-antologiya](https://ziyouz.uz)].

Бу элементларнинг сиёсатда иштироки, диний амаллар, ақидалар, уларнинг сиёсат ва давлат билан боғлиқ жиҳатлари, турли даврлар давлатчилигида сиёсий тузилмаларнинг ички ва ташқи муаммолари, режаларини ҳал қилишда тутган ўрни, вазифалари, мақсадлари кабиларнинг бадиий адабиётдаги ифодаси илмий жиҳатдан катта мустақил тадқиқотлар

объекти бўла олади. Айниқса, давлат, жамият даражасидаги йирик тузилмаларда сиёсий таъсир даражасига эга бўлган мазҳаб, тасаввуф, калом, фикҳ муршидларининг бадий адабиётнинг турли жанрларидаги тавсифларини илмий тадқиқ этиш масъулияти ва аҳамияти жуда каттадир. Лекин бу борада амалга оширилган фундаментал илмий тадқиқотлар назаримизда жуда кам.

11. Иқтисодий ёндашув. Бадий адабиётда саховат, ҳиммат, мурувват, яхшилик, эҳсон, ҳалоллик, ҳадя, адолат ҳамда бошқа мазмун ва мақсад жиҳатидан диний мотивлардан келиб чиқувчи сон-саноксиз сюжетлар ҳам мавжуд. Қолаверса, халқимиз ижтимоий маданияти таркибидаги иқтисодий муносабатлар масаласида бадий адабиётда кўплаб қарашлар бўлиб, улар катта маърифий аҳамият касб этади. Бадий адабий меросимизга доир тадқиқотларда диний-иқтисодий мотивлар деярли ўрганилмаган масалалар қаторида дейиш мумкин. Масалан, Алишер Навоий асарларида, Аҳмад Яссавий ҳикматларида саховат, ҳиммат, мурувват, яхшилик, ҳалолик, эҳсон масалалари жуда кўп тилга олинган. Шунингдек, молпарастлик, нафсга қуллик, мулкка қарамлик каби иқтисодий моҳиятдаги иллатлар танқид қилинган кўплаб асарлар мазмунини диний мотивлар нуқтаи назаридан тадқиқ этиш, уларнинг асосларини аниқлаш ва жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаш бу борада чуқур тадқиқотларни амалга оширишни талаб этади.

Мумтоз бадий адабиётда адолат тавсифи бир жиҳатдан ҳар қандай халқнинг мавжудлик белгиси, яъни базаси бўлмиш иқтисод билан боғланиб, уни тўғри ташкил ва тақсим этиш, бу борада, айниқса, ҳукмдорлар фаолиятини таҳлил этиш билан алоқадордир. Бадий адабиёт ижтимоий ҳаёт ва тафаккур кўзгуси сифатида муайян даражада диний мотивларга ҳам боғлиқ иқтисодий ҳаёт ва тафаккурни ҳам ёритади. Уни илмий ўрганишнинг назарий ёндашувларини ишлаб чиқиш, албатта, долзарб масалалар қаторидадир.

Хулоса қилиб айтганда, мусулмон халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳаётида диний эътиқод билан боғлиқ турмуш тарзи, қонун-қоидалар,

тартиблар, муносабатлар бутун умр давомида катта аҳамият қозониб келган. Шунга мувофиқ тарзда мумтоз ижодкорлар томонидан яратилган асарларда диний мотивлар жуда кенг ўз ифодасини топган бўлиб, XX аср бадиий адабиёт илмий тадқиқотларида мафкуравий мажбуриятлардан келиб чиқиб, уларни тадқиқ этишнинг назарий ёндашувлари етарли шаклланмади. Бу даврда адабиёт назарияси борасида кўплаб ишларни амалга оширган олимларимиз меҳнатларини инкор этмаган ҳолда, аксинча, уларга таяниб, бугунги жамият ҳаёт тарзи, яъни унга берилган имкониятлардан келиб чиқиб мумтоз асарлардаги диний мотивлар юзасидан тадқиқотларни ҳар жиҳатдан кучайтириш давр талаби ҳисобланади.

Шу каби, юқорида қайд этилган бир қатор янги назарий ёндашувлар тизими борасида тадқиқотларни ташкил этиш адабий мерос моҳиятини янада кенгроқ тушуниш ва уни келажак авлодларга етказиш албатта катта аҳамиятга эгадир.

Бадиий адабиётдаги диний мотивларнинг кўп асрлик тараққиёти, диний, айниқса ислом ақидаларининг кишилар ички дунёси, уларни қуршаб турган ташқи олам билан бўлган алоқалари ва ўзаро муносабатларининг ажралмас қисми эканлигини кўрсатади. Бу табиий равишда дин ва инсон, дин ва дунё, дин ва амал, дин ва тафаккур қонуниятларини бадиий адабиётнинг етакчи мавзулари қаторига олиб чиққан. Бу қонуниятларнинг бадиий асарларга кўчиши дунёни бадиий сўзда ўз аксини топган ҳаёт тажрибаси орқали англаш ва ижод соҳасида кишилик томонидан босиб ўтилган катта йўлнинг натижаси билан белгиланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Б. Назаров “Ўзбек адабий танқидчилиги: ғоявийлик, метод, қаҳрамон. – Тошкент.: Фан, 1979.
2. Ўзбек адабиёти тарихи. Муаллифлар жамоаси, 5 томлик. – Т.: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1975-1985;
3. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 жилдли. Ҳаммуаллифликда. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти. –Тошкент.: Фан, 1987.

4. Ортега и Гассет Х. Избранные труды. –Москва.: 2000. –С.164.
5. Ж.Бўриев. Ислом тафаккури илмий журнали, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида диний мотивлар, 2021 йил. Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонаси. Тошкент ш., 1-сон 38-41-бетлар.
6. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2002. – Б.8.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик.
<https://kitobxon.com/uz/kitob/ozbek-tilining-izohli-lugati>
8. <https://www.psychologies.ru/glossary/12/motiv/>
9. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш. Адабиётшуносликка кириш, - Т.: “Ўқитувчи”, 1984. –Б. 3.
10. [https://www.google.com/search= метод в литературе.](https://www.google.com/search=метод%20в%20литературе)
11. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Метод.](https://ru.wikipedia.org/wiki/Метод)
12. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. –Тошкент.: Ўқитувчи, 1965. –Б. 17.
13. Хайруллаев М., Шорахмедов Д. Маданият ва мерос. –Тошкент.: Гафур Ғулом нашриёти, 1973.
14. Қобилов У. Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини (XIV - XV асрлар) Фил. фан. док. дисс. –Самарқанд.: СамДУ, 2019. – Б.6.
15. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X—XIX асрлар). –Тошкент.: Ўзбекистон, 1993. - Б.17.
16. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. – Тошкент.: Гафур Ғулом нашриёти, 1979. –216 б.
17. Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. .- Тошкент.: Ғ.Ғулом нашриёти, 2015.
18. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. –Тошкент.: Ўқитувчи, 1967. –Б.6.

19. Зоҳидов В. Ўзбек адабиёти тарихидан. –Тошкент.: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961.; Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Тошкент.: Ўзбекистон, 2002. –Б.12.
20. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 жилдли. Ҳаммуаллифликда. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти. – Тошкент.: Фан, 1987.
21. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. –Тошкент.: Ёзувчи, 1996. –272 б.;
22. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь куни БМТ Бош Ассамблеясининг 72 – сессиясида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи. 2017 йил, 20 сентябрь.
23. Ўзбек адабиёти (антология). 5 жилд (1959-1968) <https://ziyouz.uz> › uzbek-adabiyoti-antologiya

PROTOTURKIYLARNING AMERIKAGA MIGRATSIYASI

MIGRATION OF PROTOTURKS TO AMERICA

Dilrabo BAXRONOVA,

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori, DSc

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-2012-7426>

dbaxronova@uzswlu.uz

Annotatsiya

Insoniyatning qit'alararo ko'chish tarixi, ayniqsa, geografik jihatdan uzoq joylashgan xalqlar o'rtasidagi til va madaniyat o'xshashliklarini o'rganish ilm-fan doirasida katta qiziqish uyg'otmoqda. Ana shunday qiziqarli nazariyalardan biri, bu yuqori paleolit davrida prototurkiylarning Bering bo'g'ozi orqali Amerika qit'asiga ko'chib o'tgani haqidagi gipotezadir. Ushbu tadqiqot Amerika tub aholisi orasida prototurkiy ta'sir izlarini tilshunoslik, madaniyatshunoslik va etimologik jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, tarixiy manbalar va solishtirma til materiallariga tayanadi. Ba'zi tub amerikalik qabilalarning tillarida turkiy

ildizlariga o'xshash so'zlarning mavjudligi, shuningdek, arxeologik va antropologik topilmalar bu gipotezaning mumkinligini tasdiqlaydi. Maqolada F. Otto Röhrig, A. Karimullin va P. Qoya kabi olimlarning ushbu masalaga oid tadqiqotlari tahlil qilinadi hamda qadimgi turkiy xalqlarning Amerika qit'asi bilan aloqalariga oid muallif taxminlar, kuzatishlari va ularni tasdiqlovchi dalillar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: prototurkiylar, migratsiya, hindu qabilalari, etimologiya

Annotation

Certain historical sources provide evidence that Turkic peoples may have migrated to the American continent via the Bering Strait between 15,000 and 30,000 years ago. These accounts, often presented through a mythological lens, are further substantiated by the presence of Turkic lexical elements in the languages of Indigenous American communities – suggesting that such transcontinental migrations may indeed have taken place. This article examines the scholarly contributions of researchers such as F. Otto Roehrig, A. Karimullin, and P. Qoya, exploring hypotheses related to the cultural and linguistic influences of Turkic peoples on Native American civilizations. The study also considers potential cultural interchanges and the theoretical basis for the proto-Turkic migration to the Americas, supported by linguistic and etymological evidence.

Keywords: Proto-Turkic peoples, migration, Native American tribes, etymology, linguistic contact

KIRISH

Ilm-fanda yangiliklar qilish uchun dastlab fikr tug'iladi, undan so'ng taxminiy g'oya, ya'ni ilmiy faraz hosil bo'ladi. Fikr, bu tekshirilmagan, sinalmagan yoxud dalillar bilan tasdiqlanmagan shaxsiy bayonot bo'lsa, faraz qandaydir kuzatuvlarga asoslangan bashoratdir. Farazlar tajribadan o'tishi, tekshirilishi, dalillar bilan tasdiqlanishi va ilmiy yangilik sifatida e'tirof etilishi mumkin. Faraz qilish, bu yangi kashfiyotlar sari tashlanadigan qadam, jarayonning boshlanishidir. Faraz qilishdan oldin olimlar mavzuni yaxshiroq tushunish uchun o'qib-o'rgangan bo'lishlari va shu asosda mavzuning hali ochilmagan qirrasi kelib chiqishi yoki

umuman yangi farazlar tugʻilishi mumkin. Tasdiqlanmaguncha yoki inkor qilinmaguncha, bunday farazlar ilmiy isbotlangan yoki isbotlanmagan deb topilishi mumkin. Maʼlumki, ilmiy nazariya ham keng koʻlamda sinovdan oʻtgan, ilmiy jamoatchilik baholagan, qoʻllab-quvvatlagan farazdir. Nazariya koʻpincha kuzatishlarning katta hajmini qamrab tavsiflaydi va yaxlit tushuntirish beradi. Nazariy bilimlar, koʻpincha ilmiy hamjamiyat doirasida keng qamrovli sinov va kelishuvni talab qiladi.

Biz quyida fikr yuritayotgan turkiy xalqlarning tarqalish trayektoriyasi mavzusi ham oʻzining toʻliq isbotini topmagan, biroq fanda 100 yillardan buyon oʻrganilib kelinayotgan va nazariyasi muayyan darajada shakllanayotgan buyuk farazlardan biridir. Turkiy xalqlar tarixiy jihatdan keng geografik hududlarda, jumladan, Osiyo, Yevropa, Afrika, shu qatorda Amerika qitʼasida yashaganligi haqida turli maʼlumotlar mavjud. Qadimgi turkiy xalqlarning koʻchib yurishi, migratsiyasi va tarqalishi murakkab va qiziqarli jarayon boʻlib, bunda zamonlar oʻtishi bilan ushbu xalqlar tillariga boshqa tillar, madaniyat va anʼanalariga boshqa madaniyat va anʼanalarning qorishib ketganligi taxmin qilinadi.

Ushbu maqolada, Amerika qitʼasiga turkiy qabilalar migratsiyasi haqidagi farazni asoslash maqsadida olib borilgan tadqiqotlar va bu hududdagi tubjoy xalqlar tilidagi ayrim soʻzlar haqida fikr yuritiladi.

METODOLOGIYA VA TAHLIL

I. Turkiylarning Amerika qitʼasiga migratsiyasi.

1. Tarixiy kontekst.

Turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi Nuh paygʻambarning oʻgʻli Yofas alayhissalomga borib taqaladi. Bu xususda Mirzo Ulugʻbekning “Toʻrt ulus tarixi” asarini oʻqish tavsiya etiladi, mashhur ajdodimiz ushbu asarida turk atamasining kelib chiqishi, turkiy elatlar, ularning qanday boʻlinib ketishi, nomlanish tarixi kabilar haqida batafsil maʼlumot bergan. Turkiylarning yozuvi miloddan avvalgi ming yilliklarda piktogramma, mix yozuvi va hk shaklda mavjud boʻlsa-da, bizga alifbo tarzida asosan Oʻrxun-Enasoy yodgorliklari misolida yetib kelgan. Qadimgi turkiy xalqlar Osiyo mintaqasida, xususan, Sibir, Turon va Mongoliya hududlarida

yashaganlar. Aynan shu hududlardan ularning keng tarqalish va migratsiya jarayonlari boshlangan. Buyuk ko'chishlar davrida turkiy xalqlar Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika qit'asiga ham yo'l olganlari bugungi kunda ko'plab tarixchi, antropolog va hk olimlar tomonidan ta'kidlanmoqda. Quyida bu yo'nalishda tadqiqotlar olib borgan g'arb olimi F.Otto Rehrig, tatar olimi A.G.Karimullin, turk olimi P.Qoya izlanishlariga qisqa to'xtalamiz.

Frederix Luis Otto Rehrig (Frederic Louis Otto Roehrig (1819-1908)) Galliya, Leypsig va Parij universitetlarida ixtisoslashgan tibbiyot shifokori hamda sharq tillari bo'yicha filolog mutaxassisliklari bo'yicha ta'lim olgan. Sharq tillari bo'yicha bilimni oshirish maqsadida u 1841-yilda Turkiyadagi Prussiya elchixonasida attashe bo'lib ishlagan. Keyinchalik u Amerikaga jo'nab, avval tibbiyot va terapiya professori, armiya harbiy kasalxonalarida jarroh, tibbiyot kutubxonasi direktori bo'lib faoliyat yuritgan. Aynan kutubxonalarda faoliyat olib borgani, keyinchalik, ya'ni 1869-yildan uning butunlay tilshunoslik, xususan, sharqshunoslik ilmi bilan shug'ullana boshlashiga sabab bo'lgan. Ko'plab AQShdagi OTMlarda, jumladan Stenford universitetida semit va jonli Sharq tillari bo'yicha dars bergan. Olim 1908-yilda 89 yoshida Kaliforniyada vafot etgan. Umuman, Otto Rehrig sharqshunoslikda tasodifiy shaxs emas, balki mutaxassis olim bo'lgan, u turk va tatar tillarini



**Frederic Louis Otto
Roehrig**

yaxshi bilgan. Otto Rehrig shifokor bo'lib ishlash davomida juda ko'p mahalliy aholi bilan suhbatlashgan, jarayonda ular tilining grammatik qurilishi, ayrim so'zlar turkiy tillar bilan o'xshash ekanligiga guvoh bo'lgan. Uning "De Turcarum Linguae Indole Ac Natura", "Eclaircissements Sur Quelques Particularites Des Langues Tatares Et Finnoises", "The Language of the Dakota or Sioux Indians" kabi asarlarida mahalliy g'arb va amerika hindulari tillari bilan turkiy tillar orasidagi o'xshashliklar, tatar tili va fin tilining ba'zi o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Xususan, Siu hindulari tili va turkiy tillar haqidagi kitobida eng

birinchilar qatorida bu tillar o'rtasidagi o'xshash so'zlar mavjudligi haqida ma'lumotlar keltirgan.

Shu qatorda tatar olimi A.G.Karimullin (Abrar Gibadullovich Karimullin (1925-2000)) ham Amerika hindu tillarining turkiy tillar bilan mumkin bo'lgan genetik aloqasi bo'yicha izlanishlar olib borgan. U asos sifatida Frederix Luis Otto Rehrig ishlariga tayangan. Olimning “Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы” (Prototurkiylar va Amerika hindulari. Bir gipoteza izidan. – Moskva, 1995. – 80 b.) asarida Maya, Inc, Aztek, Siou-Hoka, Aymara



kabi qabilalar bilan qadimgi turkiy qabilalar tilidagi o'xshashlik, bir qarashda aql bovar qilmasa-da, bu farazning to'g'riligini tasdiqlaydi. Muallif Leningrad kutubxonasida biz yuqorida tilga olgan Amerikalik olim Otto Rehrigning 1861-yilda Qozonlik turkolog I. Halfin va missioner N.Ilminskiylarga yozgan xati bilan tanishib qoladi va o'zi ham tadqiqotlar olib boradi. Umuman aytganda, bu tadqiqotlardan kelib chiqadigan xulosalar global xarakterga ega bo'lib, mamlakatimiz va xorijdagi boshqa tadqiqotchilar e'tiborini tortmoqda.

A.G.Karimullin

Turk olimi Po‘lat Qoya (Polat Kaya) 1925-yilda Turkiyada tug‘ilgan. Elektrotexnika muhandisligi bo‘yicha AQShning Berkli, Kaliforniya, Pensilvaniya kabi universitetlarida o‘qigan. U AQSh va Kanadadagi elektr tarmoqlarida ishlab yurgan kezlari mahalliy aholi tilidagi ko‘plab so‘zlarning oltoy tillariga o‘xshashini kuzatgan. Shu asosda “Turkish Language and the Native Americans (Traces of the Altaic Words “ATA”, “APA”, “ANA” and Their Derivatives in the Languages of Some of the Native



Polat Kaya

Peoples of Americas”) maqolasini yozadi. Xususan, annotatsiya quyidagi fikr bilan boshlangan: “In early 1980s, out of curiosity, I was wondering about a possible existence of an affinity between Altaic Languages and the native languages spoken in the Americas. So I made a research, (although not as a linguist), with the hope of finding some living words presently used in Turkish and also in the languages of the Native Peoples of Americas. After all thousands of years ago, the ancestors of both the Turks and those of some of the Native Peoples of the American continents shared the same geographic area in Central Asia and Siberia”. (Qisqa mazmuni:

1980-yillarning boshlarida qiziqishim tufayli men Oltoy va Amerikadagi tubjoy xalqlar tillari o‘rtasida yaqinlik bor bo‘lishi kerak deb o‘yladim. Turkolog bo‘lmasam-da, turkiy va Amerika tubjoy xalqlari tillarida mavjud ba’zi o‘xshash so‘zlarni topishga harakat qildim. Nazarimda, ming yillar oldin, turkiylarning ajdodlari, Markaziy Osiyo va Sibir hududlaridan Amerika qit’asiga ko‘chib o‘tgan bo‘lishlari kerak.) Ushbu maqolasida P.Qoya ko‘plab turkiy so‘zlarni aniqlashtirishga harakat qiladi. Masalan:

	“ota” so‘zi	“ona” so‘zi	Joylashuvi
Turkiy tillar	<i>ota, ata, apa, baba</i>	<i>ona, ana, anne</i>	Oltoy, Sibir, Osiyo
Eskimo tilida	<i>atataq</i>	<i>Ananaq</i>	Kanada
Aleut tilida	<i>adaq</i>	<i>Anaq</i>	Aleut orollari, Alyaska

Wahtoktata tilida	<i>antcha</i>	<i>Ehong</i>	AQSh, Missuri
Omaha tilida	<i>dada</i>	<i>Ehong</i>	AQSh
Kayapa tilida	<i>apa</i>	<i>Mama</i>	Ecuador

B.Yunusbayev, M.Metspalu va boshqalarning hamkorlikdagi maqolasida yozilishicha “Ko‘p asrlik ko‘chmanchi tarzida hayot kechirish oxir-oqibat turkiy tillarning Sibirdan tortib Markaziy Osiyo, Sharqiy Yevropa va Yaqin Sharqgacha bo‘lgan katta hududda tarqalishiga olib keldi. Bu ko‘chmanchi xalqlar qoldirgan chuqur madaniy ta’sirga qaramay, ular tarixining dastlabki kelib chiqishi haqida oz narsa ma’lum”. Bizningcha, qadim zamonlarda turkiy xalqlar Shimoliy Amerika qit’asiga kelish uchun asosan, quruqlik, ba’zan kichik hajmli suv yo‘llaridan foydalanishgan.

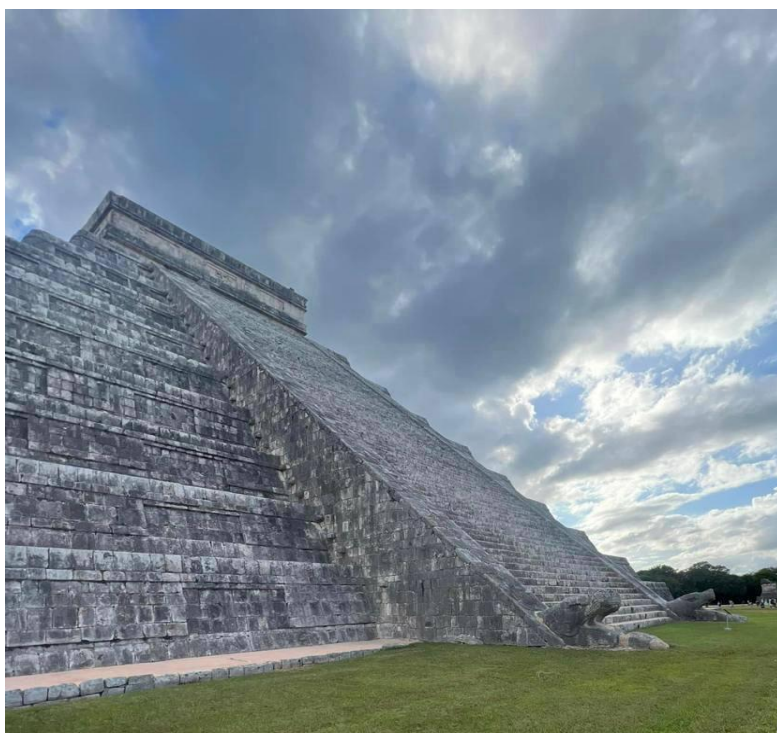
Boshqa xalqlarning ko‘chish yo‘nalishi kabi, turkiylar ham Bering bo‘g‘ozidan kechib o‘tishgan, degan nazariya eng haqiqatga yaqinroq deb topilmoqda. Ilmiy-hujjatli manbalar, hamda zamonaviy texnologiya vositasida qayta tiklash ming yillar oldin bu hududda suv juda oz bo‘lganligini ko‘rsatadi, undan boshqa mintaqaga suzib o‘tish uchun o‘sha zamonda baliq ovlash uchun yasalgan yog‘och qayiqlar kifoya qilgan. Masalan, Amerikaning The National Parks saytidagi “Other Migration Theories - Bering Land Bridge National Preserve” maqolasida qayd etilishicha “2008-yildagi genetik izlanishlar zamonaviy odamlarning yagona populyatsiyasi janubiy Sibirdan Bering quruqlik ko‘prigi atroflariga 30 000 yil oldin va Amerikaga esa 16 500 yil oldin ko‘chib o‘tganini aniqladi. Arxeologik dalillar shuni ko‘rsatdiki, 15 000 yil oldin odamlar Kanada muzliklaridan janubga qarab siljigan”. Bu migratsiya jarayoni, asosan, iqlim o‘zgarishlari va hayot uchun zaruriy (mas. *ovqatlanish*) manbalarni izlash natijasida yuzaga kelgan.

Umuman olganda, turkiy xalqlarning Amerikaga kelishi bilan bog‘liq ma’lumotlar tarixiy yozuvlarda juda kam uchraydi. Biroq, oz bo‘lsa-da, ular mavjud hamda arxeologik topilmalar va tillarda saqlanib qolgan turkiy so‘zlar bu migratsiyaning izlari haqiqatdan mavjud bo‘lishi ehtimoli yuqoriligini ko‘rsatadi,

Shimoliy Amerika va Janubiy Amerika qit'asidagi ba'zi qadimiy madaniyatlar bilan o'xshashlik turkiy xalqlarning tarqalishi trayektoriyasiga ishora qiladi.

1. Madaniyat va an'analar

Turkiy xalqlarning migratsiyasi madaniyat va an'analar almashinuviga olib kelgan. Bu o'zaro ta'sir jarayonida turkiy xalqlar o'z madaniyatlarini mahalliy aholi bilan birlashtirgan. Masalan, diniy qarashlar (olov yoki quyoshga sig'inish), taomlar, urf-odatlar va til masalalari turkiy xalqlar bilan mahalliy xalqlar o'rtasida aralashib, bir xil qarashlarning rivojlanishiga olib kelgan. 2023-yil Meksikadagi



eng muhim qadamjoldan biri, jahonning yetti mo'jizasidan biri bo'lishga da'vogar Chichet Itzada qiziq ma'lumotning guvohi bo'ldik. Yo'lboshlovchi bu yerda 21-mart "tengkunlik", "ekin ekish" hamda 21-sentabr "yig'im-terim kuni" sifatida bayram qilinishi, bu ikki kunda Kukulkan ibodatxonasi poyida o'rnatilgan ikki

ilonning boshi (suratda ko'rish mumkin) quyosh og'ishiga qarab o'rmalab tushayotgandek harakatga kelishi kuzatilishini aytdi. Aytish kerakki, eng qadimgi

osiyoliklar (turkiylar, xitoylar,

1-rasm. Kukulkan. Meksika, Yukatan ya.o. Chichen Itza. (maqola muallifi olgan surat)

hindlar) mifologiyasida ilon (ajdar) obrazi ijobiy semaga

ega bo'lganligini ko'p olimlar ta'kidlagan. Masalan, qozoq olimi C.Kondibayning yozishicha, turkiylar, jumladan qozoqlar uchun ilon haqidagi miflarning paydo bo'lish vaqti, ilonga sig'inish va uning tarqalishi haqidagi bilimlar muhim tarixiy ahamiyatga ega. Ilon obrazi deyarli barcha xalqlar mifologiyasida mavjud ramz bo'lib, u qadimgi turkiylarda unumdorlik, hosildorlik, suv, yomg'ir, o'choq va

olov (samoviy olov) va hk bilan bog'liq kult hisoblangan. Markaziy Amerikada yashagan asteklarning mifologiyasiga ko'ra, qanotli ilon Ketsalkoatl ilon ma'budasi Chihuacoatl yordamida insoniyatni yaratgan. Asteklar imperiyasining poytaxti bo'lgan qadimgi Tenochtitlan shahrining ziyoratgohlari qanotli ilon tasvirlari bilan bezatilgan. Atsteklarning salaflari mayalar ham qanotli ilon Kukulkanga sig'inishgan⁴⁶.

Yilning ikki tengkunliklari – 21-mart va 21-sentabr kunlarida, asosiy sig'inish binosi hisoblangan bu piramidaning zinapoyasi bo'ylab pastga tushadigan yorug'lik va soya ta'sirida o'rimalayotgan ilonlarni ko'rish mumkinligi, maya afsonalarida Kukulkan (patli ilon) shamol va yomg'irning hukmdori sifatida namoyon bo'lishi, shuningdek, ekin ekish vaqti va hosil yig'ib olish vaqtida baraka timsoli hisoblanishi turkiy xalqlardagi ayrim an'ana, tushunchalar bilan o'xshash jihatlarni ko'rsatadi. Shuningdek, Chichen Itza joylashgan Karib dengizi havzasida iqlim mo'tadil, yil bo'yi qish bo'lmasligini hisobga olsak, 21-mart ekin-tekin ekish vaqti sifatida bayram qilinishi 4 fasl hukmron bo'lgan Oltoy, Osiyo kabi o'lkalarda muhim sanalgan 21-mart tushunchasi fenomeni davom ettirilayotgandek tasavvur uyg'otadi va ko'chmanchi turkiylar haqidagi taxminlarni mustahkamlaydi.

2. *Ba'zi so'zlarning lingvistik-etimologik tahlili.*

Meksikadagi Cuentepec, Chapultepec, Mazatepec kabi toponimlardagi TEPE o'zbek tilidagi TEPA bilan ayni ma'nodadir. Bu so'z ozarbayjonchada – təpə, qozoqchada – төбе, qirg'izchada – дөбө, turkchada – tepe, turkmanchada – depe shaklida hozirda ham qo'llanadi. Yuqoridagi nomlarning oxirgi -C, -CO (-K, -KO) “joy” ma'nosini bildiradi, bu so'z hozirgi o'zbek tilidagi **ko'cha-ko'y** juft so'zining ikkinchi qismida saqlanib qolgan, turk tilida esa KO'Y (qishloq, ko'cha) leksemasi haligacha mustaqil faol qo'llanadi. Bu toponimlar quyidagi ma'nolarni beradi: Cuentepek – Tepalikdagi yo'lko'cha; Chapultepek – Chigirtkatepa qishlog'i; Mazatepek – Kiyiktepa qishlog'i; Acatepek – Qamishtepa qishlog'i;

⁴⁶ КОНДЫБАЙ С. Мифология предказов. Часть вторая. Змея и дракон: значение образа змеи для познания истории предказов. – Алматы, 2011. <https://otuken.kz/chast-vtoraya-zmeya-i-dragon-znachenie-ob/>

Coatepec – Ilonli tepa qishlog‘i va hk. O‘zbek toponimlarida ham TEPA so‘zi uchraydi: Kampirtepa, Sopollitepa kabi.

Meksikadagi Kuernavaca (Cuernavaca) shahriga Tlahuikas nomli nahuatl qabilasi asos solgan. Ma‘nosi: Cuauhitl (daraxt) nahuac (yaqin yoki yonida), ya‘ni “daraxtzorga yaqin (joy)”. Haqiqatdan bu yerda daraxtlar juda ko‘p o‘sadi va nafas olish yengil. Ispanlar bu nomni talaffuz qila olmaganlar, shu bois *Cuauhitlnahuac* toponimi o‘zgarib Cuernavaca shakliga kelib qolgan, ammo uning cuerno (shox), vaca (sigir) so‘zlariga umuman aloqasi yo‘q. Aytish kerakki, ispanlar sigir, ot kabi hayvonlarni keyinchalik Yevropadan Amerikaga kemalarda tashib keltirishgan. Kuernavaca shahrchasida joylashgan **Teopanzolco** piramidasi nomi Eski tangriko‘y, Eski tangriqishloq mazmunidadir.

Amerika qit‘asida yana bir keng tarqalgan so‘z bu, KAYAKdir. Mahalliy aholi kayakni kanoening bir turi deb tushunadi. Bizningcha, bu so‘zning ham kelib chiqishi turkiychadir, u “qayiq” (o‘zbek, ozar), “kayik” (turk, qirg‘iz), қайық (qozoq), ga‘yyk (turkman) leksemalari bilan ayni ma‘no va bir xil vazifani bajaradi. Mahmud Koshg‘ariyning Devonu lug‘atit turk (DLT) kitobida ham bu so‘z KAYGUK tarzida kelgan (Kasgarî, Divan-i Lug‘atit-Türk, 1073; қайгук [kichik qayiq]). Ingliz tilidagi ba‘zi lug‘atlarda Caique deb ta‘riflangan⁴⁷ va turk tilidan kelib chiqqanligi yoritilgan.

Kayak – bu, odatda, uzun, ingichka, ikki qanotli eshkak yordamida harakatlanadigan suv transporti turi hisoblanadi. Undan birinchi bo‘lib dengizga yaqin yashagan Aleut, Inuit, Yupik kabi qabilalar ovchilari foydalangan, deb topilgan⁴⁸. Kayak dastlab Inuit, Yup‘ik va Aleut etnoslari tomonidan Shimoliy Muz okeani, Shimoliy Atlantika, Bering dengizi va Shimoliy Tinch okeani qirg‘oqlariga yaqin suvlarda, ichki ko‘llar, daryolarda ov qilish uchun

2-rasm. Qayiq. Meksika, Yukatan ya.o. (maqola muallifi olgan surat)



⁴⁷ “Caique.” Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ca%C3%AFque>. Accessed 4 Nov. 2024.

⁴⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ca%C3%AFque>

foydalanilgan, inuktikchada *qajaq* (ᑭᐱᐳᑦ inuktikcha yozilishi), yupikchada *qayaq*, aleutchada – *iqyax* deb talaffuz qilinadi. Wikipediya **kayak** soʻzi inuit tilidagi **qajaq** soʻzidan kelib chiqqanligi yoritilgan. KAYAK yasovchilar qayiqlarini oʻz va ajdodlardan avlodlarga oʻtgan tajribaga tayanib loyihalashtirishgan. Bu soʻz zamirida “odamning qayigʻi” yoki “ovchi qayigʻi” maʼnosi anglashilgan, u undan foydalanuvchi oʻlchamlarini (gavdasi, ogʻirligi) hisobga olib ergonomik⁴⁹ tarzda yasalgan. Turli muhit va maqsadlar uchun oson moslashuvchanligi bois bugun Amerika qitʼasida KAYAKlarning son-sanoqsiz turlari mavjud. Masalan, KAYAKlar qoʻllanilishiga koʻra dengiz yoki sayyohlik kayaklari, daryo kayaklari, serfing kayaklari, poyga kayaklari, baliq ovlash kayaklari, dam olish uchun kayaklar kabi turlarga ajratiladi.

Shuningdek, Amerika tubjoy xalqlari tillarining aglyutinativ til ekanligi, turkiy tillardagi juft soʻz yasaliishi tartibi ham bu tillarga xos xususiyatligi ularning qarindoshlik aloqasi mavjud boʻlishi ehtimolini oshiradi, masalan, *sap-sapa* – qop-qora (oʻzb.), qap-qara (tatar.) va hk. Quyidagi soʻzlar ham turkiy tillarga fonetik va semantik jihatdan juda oʻxshashligi bilan ajralib turadi: Mi – men; Yudek – yutum; Icu – ishish; Yasu, yaco – yasa; Ichi – esh, yoʻldosh; Kapsun – qopish; Ik, ic – ikki; Baskin (pichoq bilan hujum q.) – bosqin va hk.

Turkiy tilli aholining tub amerikalik qabilalar bilan til va madaniyat darajasidagi ehtimoliy aloqalarini oʻrganish, insoniyat tarixidagi erta qitʼalararo migratsiyalar til manzarasiga qanday taʼsir koʻrsatganini anglashga yordam beradi. Har qancha bu dalillar toʻliq isbotlanmagan boʻlsa-da, oʻxshash leksik birliklarning mavjudligi, tarixiy va mifologik rivoyatlar bilan birgalikda, qadimgi madaniy aloqalarning murakkab va qiziqarli tarixiga ishora qiladi. Kelgusida ushbu nazariyalarni yanada aniqroq tasdiqlash uchun genetik tadqiqotlar, arxeologik maʼlumotlar va solishtirma tilshunoslikni birlashtirgan holatda chuqur ilmiy izlanishlar olib borilishi lozim. Ushbu maqolada keltirilgan misollar va faktlar turkiy xalqlarning tarixi va ularning Amerika qitʼasidagi izlari asosga ega degan

⁴⁹ Ergonomika (qadimgi yunoncha ἔργον – mehnat + nomos – qonun) – mehnat vazifasi, ish joyi, mehnat predmet va obʼyektlari kabilarni ishchining eng xavfsiz va samarali ishlashi uchun moslashtirish haqidagi fan, inson tanasining jismoniy va ruhiy xususiyatlariga asoslaniladi.

farazni tug'diradi. Kelgusida, bu mavzuda yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borilishi turkiy xalqlarning tarixiy va madaniy merosini o'rganishga imkon yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaeva, R. "Turkic Languages and Their Historical Development". *Journal of Linguistics*, vol. 42, no. 2, 2020, pp. 123-145.
2. Baxronova, D. (2023) *Olam manzarasi: til, tafakkur va madaniyat*. – Monografiya, GlobeEdit. – 212 b.
3. Baxronova D.K. Proto-Turkic migration to the Americas: an etymological and semantic study of lexical parallels// *Actual Problems of Humanities and Social Sciences*. 2024, 4 (11). – P. 288-295.
4. Baxronova, Dilrabo, & Kamoliddinova, Saodat (2024). *Olamning konseptual manzarasida "yer – tierra" leksemasining kognitiv-semantik tahlili*. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4 (1), 309-316.
5. Dilrabo Bakhronova. ZOROASTRIANISM AND ITS ELEMENTS IN CENTRAL ASIA. <http://woconferences.com/index.php/DPCME/article/view/969>
6. Jones, M. "Migration Patterns of Turkic Peoples". *Historical Review*, vol. 58, no. 1, 2018, pp. 67-89.
7. Kadir, A. "The Impact of Turkic Languages in the Americas". *Linguistic Studies Journal*, vol. 35, no. 3, 2021, pp. 201-220.
8. Kaya, P. Turkish Language and the Native Americans// *Comparative Linguistics*, 497, 87-7257-9 <https://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/-americans.htm>
9. Other Migration Theories – Bering Land Bridge National Preserve. <https://www.nps.gov/bela/learn/historyculture/other-migration-theories.htm>
10. Smith, J. "Turkic Influence on Native American Languages". *International Journal of Language Studies*, vol. 30, no. 4, 2022, pp. 455-478.
11. Tursunov, A. "Cultural Exchange Between Turkic Peoples and Native Americans". *Cultural Studies Journal*, vol. 15, no. 2, 2019, pp. 100-120.

12. Yunusbayev B., Metspalu M., Metspalu E. and all. The Genetic Legacy of the Expansion of Turkic-Speaking Nomads across Eurasia. <https://journals.plos.org/plosgenetics/article?id=10.1371/journal.pgen.1005068>
13. КОНДЫБАЙ С. Мифология предказахов. Часть вторая. Змея и дракон: значение образа змеи для познания истории предказахов. – Алматы, 2011. <https://otuken.kz/chast-vtoraya-zmeya-i-drakon-znachenie-ob/>
14. “Caïque.” Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/ca%C3%AFque>
<https://en.wikipedia.org/wiki/Ca%C3%AFque>

TOPONIMLARNING YASALISH XUSUSIYATLARI
FEATURES OF THE FORMATION OF TOPONYMS (ON THE
EXAMPLE OF TOPONYMS OF NORTHERN AZII)

TURDIBEKOV Mo‘min To‘rayevich,
Renessans ta’lim universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
E-mail: mominjonturdibekov@mail.ru
UDK: 812.533.134.(041).81121

Annotatsiya

Ushbu maqolada toponimlarda yasalishiga bo‘lgan qarashlar turli-tumanligi xilliklarda talqin qilingan. Aslida toponimlarda yasalish masalasi biroz bahstalab ekanligi va yasalish aslida toponimlikkacha bo‘lishi O‘rta Osiyo toponimlari misolida atroflicha yoritib berilgan.

***Kalit so‘zlar:** Toponim, apellyativ birlik, topoasos, morfologik usul, sintaktik usul, konversiya usuli, transonimizatsiya usuli, sodda, murakkab, qo‘shma toponim.*

Annotation

This article explains that the views on the question of the origin of toponyms and the question of the differences in these views differ. Using the example of the toponyms of northern Azii, it is shown in detail that in fact the question of the

origin of toponyms is somewhat controversial, and that the origin actually goes back to toponymy.

Keywords: *Toponym, appellative unit, topoazos, morphological method, syntactic method, transformation method, transonification method, complex, composite toponym.*

Toponimlarning morfologik tuzilishi va yasalishi masalasi turli yondashuvni taqozo qiladi. Shunga ko‘ra, toponimlarning tuzilish va yasalish jihatini alohida tadqiq qilish maqsadga muvofiq bo‘ladi. “Garchi toponimika nom, atoqli ot sanalishi nuqtayi nazaridan onomastika doirasida qaralsa-da, o‘ziga xos, alohida xususiyatlarga ham ega. Birinchidan, toponimika doirasida qaratilgan lug‘aviy birliklar faqat geografik joy nomlarini atash bilan funksional chegaralanadi. Ikkinchidan, bu birliklar atama sanalishi jihatidan barcha onomastik birliklar bilan umumiylikni tashkil qilsa-da, yasalish modellariga ko‘ra muayyan farqlarga ega. Nomlanishning aniq bir obyektga ega bo‘lishi, nomlanish jarayonida turli ekstralingvistik vaziyatlarning rol o‘ynashi, toponimik yasalish, garchi o‘zbek tili so‘z yasalishi qonuniyatlaridan oziqlansa-da, yana o‘z yasalish usullarining mavjudligi, so‘zning apellyativ holatdan onomastik holatga o‘tishidagi sotsiolingvistik omillar, nomlarning saqlanishidagi turg‘unlik va beqarorlik kabi holatlar ana shu o‘ziga xosliklardir”. Ta’kidlanganidek, toponimlarning yasalishi, apellyativ birlikning onomastik qatlamga yoki onomastik birlikning boshqa bir onomastik guruhga ko‘chish kabi hodisalar toponimik tizimda ham alohida o‘rin tutadi. Onomastik yasalish tizimi masalasi doirasida N.V.Podolskaya onomastik so‘z yasalishining quyidagi usullarini qayd etib o‘tadi: affiksatsiya, so‘zlarni qo‘shish, so‘zlarni yonma-yon qo‘llash, so‘zni takror qo‘llash, birikmali otlar hosil qilish, sintaktik qurilmalar qismini tushirish, so‘z birikmasini qo‘shma so‘z shakliga keltirish, abbreviatsiya. Olima tomonidan qayd etilgan onomastik so‘z yasash usullarining atoqli otlar tizimidagi faollik darajasi turlicha bo‘lishi kuzatiladi.

Rus olimi R.Z.Muryasov nemis tili toponimlarini struktur jihatdan sodda, yasama qo‘shimchali, murakkab yasama toponimlar va tarkibiy toponimlarga

ajratgan. Qoraqalpoq toponimlari tadqiqiga doir maqola mualliflari T.Begjonov, K.Abdimuratov ham toponimlarning strukturasi va yasalishi bilan bog‘liq masala doirasida o‘z mulohazalarini quyidagicha bildirishgan: “Toponimlar strukturasi deyilganda, odatda, ularning aniq morfologik tiplari, ya’ni so‘zning ma’lum ma’noda o‘zgarishi, muayyan qo‘shimchalar bilan uyg‘unlashishi va so‘z yasalishining ayrim ko‘rinishlariga asos bo‘lib xizmat qiladigan tiplariga oid xarakterli xususiyatlari tushuniladi. Yasalish xususiyatlariga ko‘ra ularni sodda va murakkabga ajratish mumkin. Sodda toponimlar bosh kelishikdagi otlar yoki yasama sifatlardir. Murakkab toponimlar esa yasalishiga ko‘ra uch guruhga bo‘linadi: qo‘shma, birikmali va juft toponimlar...”. Har ikkala iqtibosda ham toponimlarning strukturasi va yasalishi yuzasidan mulohaza va tasnif o‘rin olgan, biroq har ikkala yondashuvda ham leksik birlikning strukturasi va yasalishi qorishtirilgan holda tasniflangan. Bizningcha, leksik birlikning tuzilish va yasalish jihati boshqa-boshqa, ular alohida tamoyil va yondashuv asosida tahlil qilinishi lozim. Ya’ni tuzilish bu tarkibni tashkil qiluvchi unsurlarning morfologik xususiyatlari asosida, yasalish esa birlikning semantik jihati asosida tavsiflanishi, baholanishi kerak. Shunday yondashilganda hodisa mohiyatiga yaqinlashish, uni to‘g‘ri talqin qilish imkoniyati yuzaga keladi. Leksik birlikning tarkibiy tuzilishga ko‘ra sodda, qo‘shma va murakkab (birkmali) turga, yasalish jihatidan tub va yasamaga ajratilishi mantiqqa mos bo‘ladi. Tasnifning birinchisi uchun “tuzilish (tashkil etish)”, ikkinchisi uchun esa “yasalish” tasniflash asosi sifatida belgilanadi. Yasama birlik, o‘z navbatida, yasalish usuliga, ya’ni yangi ma’noning hosil bo‘lish yo‘siniga ko‘ra morfologik usul, sintaktik usul, leksik usul kabilar asosida yasalgan birliklar guruhiga bo‘linishi maqsadga muvofiq. Shunga binoan O‘rta Osiyo toponimlarini yasalish nuqtai nazaridan tub va yasamaga ajratib, asosiy diqqatni yasama toponimlarning yasalish usuli, yasovchi asosi va yasovchi vositalariga qaratish kerak.

O‘rta Osiyo toponimiyasi tarkibidagi nomlarning yasalishida morfologik, sintaktik va onomastik konversiya usullarini qayd qilish lozim. Mazkur hudud toponimiya tarkibi tahlil qilinsa, toponimlarning qo‘shimcha qo‘shish, so‘z

qo'shish, so'zlarni yangi ma'noda qo'llash usullari asosida tarkib topganligini ko'rsatdi.

Shularga asoslangan holda, O'rta Osiyo toponimlarini yasash usuliga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Morfologik usul bilan hosil bo'lgan toponimlar.
2. Sintaktik usul bilan hosil bo'lgan toponimlar.
3. Konversiya va transonimizatsiya usuli bilan hosil bo'lgan toponimlar.

Morfologik usul bilan hosil bo'lgan toponimlar. Ma'lumki, apellyativ leksika sathidagi kabi toponimlar yasashida qo'shimcha qo'shish usuli orqali toponimlarning yasashi kuzatiladi, morfologik usul deb qayd qilinadigan bu usulning mohiyatini yasovchi asos va so'z yasovchi qo'shimchalar tashkil qiladi, ya'ni "asos+so'z yasovchi qo'shimcha-yasama so'z" qolipini nazarda tutadi.

O'rta Osiyo toponimiyasidagi Qo'rg'oncha, Qayirma, Maydoncha, Sarimsoqli, Ishqili, Sho'rchi, Ko'ktunlik kabi yasama toponimlar asosga -cha, -chi, -ma, -lik yasovchilari orqali yuzaga kelgan. Hozirgi o'zbek tilida -chi (kasb-hunar oti yasovchi), -ma (sifat va narsa-jism oti yasovchi), -lik (mavhum egalik oti yasovchi) affikslari yasovchilik xususiyatini u yoki bu darajada saqlagan deyish mumkin. Maydoncha, Qo'rg'oncha toponimlarida yasovchi obyektning hajmiga ishora qiladi. Itorchi, Ovchi, Qarapchi toponimlarda totemistik sema jamlangan: Itorchi – yalovida it belgisi, Ovchi – tug'ida sigir belgisi, Qarapchi – tug'ida ulug'vorlik (cho'qqi) belgisi mavjud bo'lganlikni anglatgan. Ma'lum bo'ladiki, qayd qilinganlar tarkibidagi yasovchi vositalarning o'rni va vazifasi bir xil emas, ayrimlari toponim yasashiga, ba'zilarida esa topoasosning yasashiga xizmat qilgan.

Qipchoqcha toponimidagi -cha hozirgi o'zbek adabiy tilidagi kichraytirish-erkalash oti yasovchi qo'shimchaning analogi bo'lib, ayrim lingvistik adabiyotlarda yasovchi muhim komponent sifatida qayd etiladi. Ammo hozirgi o'zbek tili bo'yicha darslik va qo'llanmalarda bu qo'shimchaning so'z yasovchilik xususiyati haqida fikr bildirilmagan. Agar mazkur morfologik shaklning yuqoridagi ikki belgisiga tayanib affiksial omonimiya sirasiga kiritilish lozimligi

tan olinadigan bo'lsa, bu imkoniyat ham hech qaysi adbiyotlarda o'z aksini topmagan. Chunonchi, Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, X.Doniyorovlar muallifligida nashr etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida affiks-omonimiya haqida shunday qaydlar kuzatiladi: "Omonimlik hodisasi bir xil yoki turli xil affikslar o'rtasida bo'lishi mumkin:

Affiksning omonimligi yuqoridagilardan murakkab holatda bo'lishi mumkin: -ma affiksi: 1) ot yasaydi: suzma, ko'rgazma; 2) sifat yasaydi: ivitma (palov), yasama (so'z); 3) fe'lining bo'lishsiz formasini yasaydi: borma, aytma, so'rama".

Yoki tilshunoslikning eng so'nggi taraqqiyot bosqichi davrida yuzaga kelgan R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H. Boqiyeva, M.M. Qurbonova, Z.Q. Yunusova, M.Q.Abuzalovanning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsligida ham bu haqda fikr bildirilmaydi: "Morfemik omonimiya. Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfema orasida ham bo'lishi mumkin.

1) derivatsion omonimiya: -ki I: turtki, tepki, ko'chki (ot yasovchi); -ki II: ichki, kechki, ustki (sifat yasovchi);

2) grammatik omonimiya: -(i)sh I: (borish), (kelish), (ketish) (harakat nomi shakli); -(i)sh II: (birga) (yuvish), (tarash), (ishlash) (birgalik nisbat shakli);

3) derivatsion-grammatik omonimiya: -(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema); -(i)m II: uyim, kitobim, soatim (egallik morfemasi)".

Demak, -cha qo'shimchasining morfologik imkoniyatlarini hozirgi o'zbek tili parametrlari bilan talqin qilganda, uning aniq mohiyati yuzaga chiqmasligi ko'rinib turibdi. Bu mohiyatni muayanlashtirish uchun obyektga reliktolingvistik jihatdan, ya'ni sinxronik va diaxronik talqin omuxtaligida yondashilganda "o'z sirini" namoyon etadi. "Ona tilimizning ichki strukturasi diaxronik va sinxronik yondashuvlarning omuxtaligida nazar solinsa, bundan ham ko'proq, bundan ham turli-tuman munozarali vaziyatlarni ko'rish mumkin".

O'rta Osiyo toponimlarining morfemik tarkibida ham boshqa hudud toponimiyasidagi singari grammatik qo'shimchalarning shakl yasovchi, so'z yasovchi kabi turlarining ishtiroki kuzatiladi. Bunday holat apellyativ

leksikadagidan biroz boshqacharoq xususiyat kasb etib, toponimiyada o'ziga xos tarzda talqin qilinishni taqozo qilib turadi. Toponimist T.Nafasov Qashqadaryo viloyati hududi toponimlariga bag'ishlagan tadqiqotida toponimlarning yasalishi va tuzilishi xususida ham fikr yuritadi, unda asos va negizga so'z yasovchi formantlarning qo'shilib toponimlar hosil qilinishi xarakterli ekanligi ta'kidlangan, xususan, toponimlarning morfologik usul bilan yasalishida mahsuldor yasovchilar sifatida -li, -lik, -liq (Tutli, Ilonli, Jiydali, Terakli, Kulollik, Jizzalik, Yorg'ullik, Uychilik va b.) qo'shimchalari qayd qilinadi, bundan tashqari, hudud toponimlarining yasalishida -loq (Qumloq, Toshloq), -lov (Qamishlov, Andizlov), -toy (Chivintoy, Kaltatoy), -chi (Ko'mirchi, Bo'zchi), -ma (Jorma, Ko'tarma), -chak, -choq, -chik (To'pchoq, Tuvachak, Moychiq), -cha (Qishloqcha, Mergancha), -zor, -xona, -iston, -obod, -ak, -i affikslarining yasovchi vosita sifatidagi ishtiroki ham misollar asosida ko'rsatib berilgan. Bu usul asosida toponimlarning yasalishi, hosil qilinishi xususida Boysun tumani hududi mikrotoponimlari tadqiqi bilan shug'ullangan X.Xolmo'minov tomonidan ham hudud mikrotoponimlari tarkibida uchraydigan -li (O'rikli, Archali), -lik, -liq, (To'dalik, Rabotlik, Boysunlik), -chilik (Jomchilik, Kulolchilik, Misgarchilik), -cha (Qo'rg'oncha, Bibicha, Qizilcha), -chi (Ko'nchi, Misgarchi, Kulolchi), -ma (Ko'tarma, Sakirtma, Izma, Oqma), -loq (Toshloq, Qumloq, O'tloq, Tuzloq), -lov (Qamishlov, Qishlov), -zor (Olmazor, O'rikzor, Chashmazor) affiks yoki topoformantlar yasovchi qo'shimchalar maqomida tahlil qilinadi. Urgut tumani mikrotoponimlari tadqiqini amalga oshirgan S.Bo'riyevning ishida ham -zor (Archazor, Irg'iyzor), -lik (Do'stlik, Shilxolik), -li (Shullukli, Irg'ayli), -lar (Oqbovalar), -iston (Guliston, Kuygiston), -cha (Yayloqcha, Qishloqcha) kabi affikslarning toponim yasovchilik tahlili amalga oshirilgan, bular sirasida -cha qo'shimchasining mahsuldorligi qayd etiladi. Ko'rinadiki, T.Nafasov, S.Bo'riyev qayd etgan qo'shimchalardan tashqari -lar affiksini ham toponim yasovchi affiks sifatida qaraydi.

Tadqiqotimiz obyektidagi toponimlarning tarkibida -cha, -loq, -li, -lik, -ma, -liq, -chak, -zor, -iston kabi so'z yasovchi qo'shimchalar mavjudligi, ularning

toponimlar tarkibida ishtirok etish o'zni va vazifasi, salmog'i har xil, ya'ni ba'zi o'rinlarda toponim yasash uchun, ayrim holatlarda toponim yasalishi uchun asos bo'lgan birlikni yasashga xizmat qilganligi kuzatiladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, toponimlar tarkibidagi qo'shimchalarning toponim hosil qilishdagi o'zni va vazifasi masalasi ham mas'uliyat bilan yondashuvni taqozo qiladi. Chunki toponimlar tarkibidan o'rin olgan so'z yasovchi qo'shimchalar turlicha maqom, vazifa kasb etadi. Shunga doir fikrlar borasida A.Superanskayaning ham munosabatini qayd etib o'tish joiz: "Atoqli otlarning tuzilishi haqida gap borganda asos va formantlar haqida gap yuritish kerak. Chunki toponimik negiz tarkibiga kiruvchi old qo'shimchalar, o'zak va suffikslar, odatda, atoqli otlikkacha bo'lgan yasalishga tegishlidir. Ular atoqli ot tarkibida tayyor negiz (enonim) sifatida keladi". Shu bilan birga, toponimlarning tuzilishi yoki yasalish tizimi faqat asos leksema (topoasos) munosabatidan iborat bo'lmay, atoqli otlarga xos ichki xususiyatlarga ham egaligini e'tibordan qochirmaslik lozim. Bu borada tadqiqotchi A.Aslonov ta'kidlaganidek, sodda toponimlar tarkibida uchraydigan yasovchi morfemalarning nomni hosil qilishdagi o'zni ikki xil xarakter kasb etadi: toponim yasashga xizmat qiluvchi morfemalar va nom yasalishiga asos bo'lgan leksemani yasashga xizmat qilgan qoldiq formantlar. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, O'rta Osiyo toponimlari yasalishi tizimidagi so'z yasovchi qo'shimchalarni ham toponim yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalar hamda toponim yasalishiga asos bo'lgan so'zni yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalarga ajratish mumkin:

1) toponim yasashga xizmat qiluvchi so'z yasovchi qo'shimchalar: -li (Yantoqli, Olmali, Tutli); -lik (Zog'chalik, Pistalik, Balandlik, Toshkandlik, Ichkarilik, Tashqarilik, Yoriqlik); -(a)k (Kunjak, Ko'chkak, Tikonak, Qizak); -ma (Ko'tarma, Qotma); -chi (Yilqichi); -zor (Yantoqzor); -iston (Shahriston);

2) toponim yasalishiga asos bo'lgan so'zni yasashga xizmat qiluvchi qo'shimchalar: -li (Qo'zovulli, Bolg'ali, O'roqli, Ishqili); -lik (Ko'kto'nlik, Jingilik); -chi (Axtachi, Taqachi, Cho'yanchi, Itorchi, Dukchi, Ovchi); -zor (Lolazor); -ak (G'azandarak, Qizak); -ma (Sachratma, Qayirma); -loq (Toshloq,

Qishloq). Ushbu ikkinchi guruhda qayd qilingan toponimlar tarkibida ishtirok etgan soʻz yasovchi qoʻshimchalar toponimlarni yasash uchun emas, toponim yasalishi uchun asos boʻlgan topoasosni, apellyativ birliklarni yasashga xizmat qilgan. Ushbu apellyativ birliklar shu holatda toponimik birliklar vazifasiga koʻchib oʻtgan. Bu haqda Z.Doʻsimov ham oʻz munosabatini quyidagicha bildirib oʻtgan: “...Bazzozlik, Hurlik va boshqa toponimlarning toponimga aylanguncha boʻlgan maʼnosi bazzozlik, hurlik kabi leksemalarning maʼnolari orqali konkretlashadi. Shunday ekan, yuqorida keltirilgan toponimlar -lik affiksi bilan hosil qilingan emas, balki bazzozlik, hurlik soʻzlarining toponimga koʻchishi natijasida vujudga kelgan. Demak, bu oʻrinda toponimlarning affiksali yasalishi emas, balki toponim yasalishining boshqa bir usuli bilan toʻqnash kelyapmiz”. Shunga monand ravishda Shimoliy Tojikiston toponimlari sirasidagi Zogʻchalik, Pistalik, Jingilik, Ichkarilik, Tashqarilik kabilar tarkibidagi –lik qoʻshimchasi toponim yasovchilik xususiyatiga ega, Balandlik, Toshkandlik, Koʻktoʻnlik, Yoriqlik kabilarda -lik qoʻshimchasi topoasoslarni yasashga xizmat qilgan deyish mumkin. “Toponimlar tarkibida uchraydigan koʻpgina soʻz yasovchi qoʻshimchalar toponimga emas, balki toponimik negiz – apellyativga mansubdir” .

Oʻrta Osiyo toponimlari tarkibidagi joy nomlarining yasalishida quyidagi qoʻshimchalar yasovchi vosita sifatida xizmat qilgan:

-chi qoʻshimchasi bilan yasalgan toponimlar: Yilqichi (yaylov), Shoʻrchi (qishloq) kabilar;

-zor qoʻshimchasi bilan yasalgan toponimlar: Yantoqzor (ekin maydoni, yaylov), Lolazor (buloq) kabilar. Bu qoʻshimchani “genezisi eroniy tillarga tegishli boʻlib”, fors-tojik va oʻzbek tilida qoʻllanadigan affikslar sifatida joy nomlarini yasashda faol ishtirok etadi.

-xona qoʻshimchasi bilan yasalgan toponimlar: Tulkixona (bogʻ), Kaptarxona (ekin maydoni), Boʻrixona (yaylov), Arabxona (mahalla) kabilar;

-cha qoʻshimchasi bilan yasalgan toponimlar: Shoʻrcha (ekin maydoni), Qoʻrgʻoncha (qishloq, mahalla), Bogʻcha (guzar, mahalla), Qipchoqcha (qishloq);

-lik qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Zog‘chalik (adir), Pistalik (ekin maydoni), Toshkandlik (guzar), Jingilik (ovul), Ichkarilik, Tashqarilik (guzar) kabilar;

-li qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Qizili (qishloq, dasht), Yantoqli (yaylov), Tutli, Olmali (ovul) kabilar;

-loq qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Toshloq (bog‘) kabi; -loq qo‘shimchasi qadim davrlardan buyon joy nomini yasashda faol ishtirok etib kelganligini quyidagi fikrlar ham asoslab turadi: “Iloq so‘zining turkiy ekanligiga hech shubha qilib bo‘lmaydi. Uning ikkinchi komponenti –loq fikrimizning isbotidir, -loq qo‘shimchasi qadim zamonlardan ma’lum bo‘lib, joy nomini yasaydi: yaylov-yoylog‘ (yoyloq) – “yozda turiladigan joy”, qishlog‘ (qishloq) – “qishlanadigan joy”.

-iston qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Shahriston (tuman) kabi;

-obod qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Xonobod, Navobod (qishloq), Hotamobod (guzar) kabilar;

-ma qo‘shimchasi bilan yasalgan toponimlar: Qayirma (qishloq), Ko‘tarma (bog‘), Qotma (ekin maydoni) kabilar.

Yuqorida qayd qilinganlardan ma’lum bo‘ladiki, toponimlarning morfologik usul yordamida hosil qilinishi bo‘yicha qat’iy xulosa, hukm chiqarish nihoyatda nozik va ayni paytda shartlidir. Chunki atoqli otlarning, xususan, toponimlarning sinxron yoki diaxron tuzilish tarkibi mavjud mezonlar doirasiga ba’zan sig‘may qoladi, ayniqsa, toponimlar hozirgi o‘zbek tili onomastik tizimining birligi bo‘lish bilan birga uzoq ijtimoiy-tarixiy davr mahsuli hamdir. Kuzatuvimizdagi toponimlarning morfologik usul bilan yasalishi masalasida bahstlab, munozarali holatlar ham bo‘lishi tabiiy. Umuman olganda, asosga qo‘shimcha qo‘shish orqali hosil qilingan toponimlar soni boshqa usul bilan yasalgan toponimlarga nisbatan kam miqdorni tashkil qilib, bu borada boshqa hudud toponimlari bilan umumiyliklarga egali kuzatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Каримов С.А., Бўриев С.Н. Ўзбек топонимикаси тараққиёт босқичида. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 15–16.
- 2.Подольская Н.В. Проблемы ономастического словообразования (к постановке вопроса) // Вопросы языкознания. – Москва, 1990. – № 3. – С. 40–43.
- 3.Мурясов Р.З. Имя собственное в современном немецком языке. – Уфа: Башгосуниверситет, 1983. – 90 с.
- 4.Бегжанов Т., Абдимуратов К. Структура Каракалпакских топонимов // Советская тюркология. – Баку, 1971. – № 6. – С. 85–87.
- 5.Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 165.
- 6.Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – B. 196.
- 7.Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. – 24 с.
- 8.Суперанская А.В. Структура имени собственного. – М.: Наука, 1969. – С. 22.
- 9.Аслонов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – Б. 19.
- 10.Дўсимов З. Топонимларнинг ясаилиши масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. – 2-сон. – Б.45.
- 11.Қораев С. Топонимика – жой номлари ҳақидаги фан. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 29.
- 12.Turdibekov M. Shajarayi turk onomastikasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – B. 78.
- 13.Turdibekov M. Shimoliy Tojikiston tarixiy toponimlari. – Toshkent: Nodirabegim, 2022. – B.54,

LEKSEMALARNING LEKSIK-SEMANTIK PARADIGMALARI XUSUSIDA

ON THE LEXICAL-SEMANTIC PARADIGMS OF LEXEMES

ISLOMOV Ikrom Xushboqovich,
filologiya fanlari doktori, dotsent
Renessans ta'lim universiteti, Toshkent
e-mail: ikromislomov75@gmail.com
Tel.: +998974704264

Xolmamatova Shoir Rabbimqul qizi
Renessans ta'lim universiteti

Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilining leksik tizimi doirasida leksemalarning lug'aviy-ma'noviy guruhlariga (LMG) birlashuvi, bu guruhlarining ichki tuzilishi, markaz va qurshov munosabatlari, shuningdek, ularning leksik-semantik paradigmadagi o'rni xususida fikr yuritiladi. Xususan, yer sathi ko'rinishlarini ifodalovchi leksemalar misolida markaziy va qurshov leksemalar o'rtasidagi giponimik, graduonimik va sinonimik munosabatlar tahlil etiladi. Leksik tarkibni sistemaviy tarzda o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: leksik-semantik paradigma, leksema, lug'aviy-ma'noviy guruh (LMG), markaziy leksema, qurshov leksema, sinonimik qator, giponimik munosabat, sistemaviy tahlil.

Annotation

This article examines the integration of lexemes into lexical-semantic groups within the lexical system of the Uzbek language, focusing on the internal structure of these groups and the relationships between central and peripheral lexemes. Particular attention is given to hyponymic, graduonymic, and synonymic relations among lexemes denoting surface features of the Earth. The study highlights the

theoretical and practical significance of systematically analyzing lexical structures and semantic paradigms in linguistic research.

Key words: *lexical-semantic paradigm, lexeme, lexical-semantic group (LSG), central lexeme, peripheral lexeme, synonymic series, hyponymic relation, systematic analysis.*

Tilning leksik tarkibi — bu o‘zaro bog‘langan lug‘aviy birliklarning murakkab sistemasidir. Ushbu sistemani ilmiy asosda o‘rganish, uni tashkil etuvchi leksemalar o‘rtasidagi semantik munosabatlarni aniqlash, ularni guruhlarga birlashtirish va har bir guruh ichidagi ichki tuzilishni tahlil qilish tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ayniqsa, leksik-semantik guruhlar va mikrosistemalarning tuzilishi, tarkibi, ularning ichidagi markaz va qurshov elementlarining o‘zaro aloqasi tilshunoslikda keng muhokama etilgan masalalardandir. Ushbu maqolada aynan shu masalalarning muhim jihatlari, leksik tarkibning sistemaviy pog‘onador tuzilishidagi o‘rni, xususan, yer sathi ko‘rinishlarini ifodalovchi leksemalar misolida ko‘rib chiqiladi.

Muayyan til leksikasini sistemaviy tarzda o‘rganish va tahlil etish, lug‘aviy birliklarni ma’lum bir guruhga birlashtirish hamda guruh ichidagi leksemalarning o‘zaro munosabati tadqiqi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bu masala lug‘aviy guruhlar tabiati va tuzilishi xususida, o‘zbek tilshunosligida qator ilmiy izlanish o‘rganish obyekti bo‘lgan. Lug‘at tarkibini sistemaviy tarzda tadqiq qilish, dastlab, leksemalarni muayyan guruhlarga birlashtirishni, leksemalararo umumiylik va alohidalikni farqlash kabi muhim ishlarni taqozo etadi. Darvoqe, leksemalarni ma’noviy guruhga birlashtirish va guruh a’zolari o‘rtasidagi ma’noviy munosabatning amal qilish qonuniyati, ma’nodoshlik qatorida bosh so‘z (dominanta) masalasi hamda markaz-qurshovlik munosabati kabi muhim lingvistik masala yuzasidan qimmatli ilmiy-tadqiqot amalga oshirilgan. Natijada leksemaning lug‘aviy-ma’noviy guruhlariga oid masalaning oydinlashishiga ham ijobiy ta’sir qildi. “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” o‘quv qo‘llanmasida o‘zbek tili hodisalari asosida “lug‘aviy guruh” tushunchasi shakllantirilganligi va

uning tadqiqiga oid usul, yo‘llar aniq belgilanganligini alohida e’tirof etish lozim[4]. Shuningdek, tilshunosligimizda LMS tushunchasi, uning tuzilishi, tarkibi va taraqqiyoti kabi masala yuzasidan ham e’tiborga molik tadqiqotlar bajarilgan [1, 2,3, 4,6,7,8,10,11,16]. Ana shu tadqiqot va ilmiy izlanish natijalari asosida leksik tarkibni tashkil etuvchilar – alohida lug‘aviy guruh, mikrosistemalar yuzasidan sistemaviy xarakterdagi tadqiqotni amalga oshirish uchun keng imkoniyat yaratildi. Shuningdek, alohida so‘zlar sistemasi va ulardagi guruhlararo hamda leksemalararo munosabati, aloqalar tahlili keyingi izlanishlarga ham yo‘l ochib berdi. Umuman, LMT yoki LMS tushunchalari o‘zbek tilshunosligida ham kun tartibiga qo‘yilib, uning o‘ziga xos tabiati xususida qimmatli fikr va asosli dalillar bildirildi. Tilshunosligimizda lug‘aviy mikrosistema tushunchasi, LMSning umumiy qurilish qonuniyati, mikro va makrosistema munosabati bilan bog‘liq masala olimlarimiz tomonidan ham atroflicha tadqiq etilib, ilmiy jihatdan to‘g‘ri asoslab berildi.

Lug‘aviy mikrosistema va lug‘aviy-ma’noviy guruh atamasi aslida bitta hodisaga nisbatan qo‘llanishda (bu yerda lug‘aviy mikrosistema nisbiy xarakterli atama sanalishi lozim), bunday mikrosistema sifatida qaralayotgan ma’noviy guruh har qanday tilning leksik sistemasida ko‘p.

Makrosistema va mikrosistema tushunchasi nisbiy xarakter kasb etgani holda lug‘aviy mikro va makrosistema tushunchasi ham shunday xususiyatga ega.

Tilning leksik tarkibi ham tilning o‘zi kabi sistemaviy tuzilishli. Bu esa barcha butunlikda bo‘lgani kabi, leksik tarkibning tashkil etuvchilarini quyidan yuqoriga, kichikdan kattaga, soddadan murakkabga qarab pog‘onali tarzda joylashishga undaydi, ya’ni sistema tarkibiga kiruvchi barcha leksema dastlab qatorga, kichik guruhga, ular o‘zidan kattaroq guruhga, ular ham, o‘z navbatida, yanada kattaroq guruhga birlashib, sistemaviy izchillikni yuzaga chiqaradi va leksikaning sistemaviyligi shu yo‘l orqali ta’minlanadi.

Leksik sistemadagi leksemalarning bu kabi muayyan munosabatlar asosiga qurilgan lug‘aviy birlashmalari tadqiqotchi Z.Yunusova ishida quyidagicha tartibda belgilanadi:

“[Tilning lug‘aviy morfemalar tarkibi] TLMT

[Leksik-semantik turkumlar] LST

[Leksik-tematik guruhlar] LTG

[Leksik-semantik guruhlar] LSG

[Leksik sinonimik qator] LSQ

[Lug‘aviy morfemalar] LM” [15].

Albatta, bunday pog‘onali joylashuv sxemasining turli o‘rin - pog‘onasidan joy olgan lug‘aviy paradigmalar birday ahamiyatga ega emas. Bu xususta quyiroqda to‘xtalamiz. Shu o‘rinda leksema va morfema atamalari bilan bog‘liq masala xususida ham gapirish joiz. O‘zbek tilshunosligida morfema va leksema tushunchasi, ularning mohiyati xususida yetarlicha ma’lumot qayd qilinganligi [2] va o‘zbekcha leksema tushunchasi lug‘aviy birlikka nisbatan keng tarzda qo‘llanilayotgan ayni paytda “lug‘aviy morfema” atamasi o‘rniga “leksema” atamasini qo‘llash maqsadga muvofiq. Shuningdek, leksik-sinonimik qator joylashgan pog‘onadan leksik-darajalanish qatori ham o‘rin olishi lozim. Zero lug‘aviy darajalanish qatori ham muayyan bir belgining ortiq yoki kamligiga asoslanadigan alohida lug‘aviy paradigma. Shunga ko‘ra, tilning lug‘aviy tarkibi quyidagicha ko‘rinish kasb etadi:

[Tilning leksemalar tarkibi] TLT

[Lug‘aviy-ma’noviy turkumlar] LMT

[Lug‘aviy-mavzuviy maydonlar] LMM

[Lug‘aviy-ma’noviy guruhlar] LMG

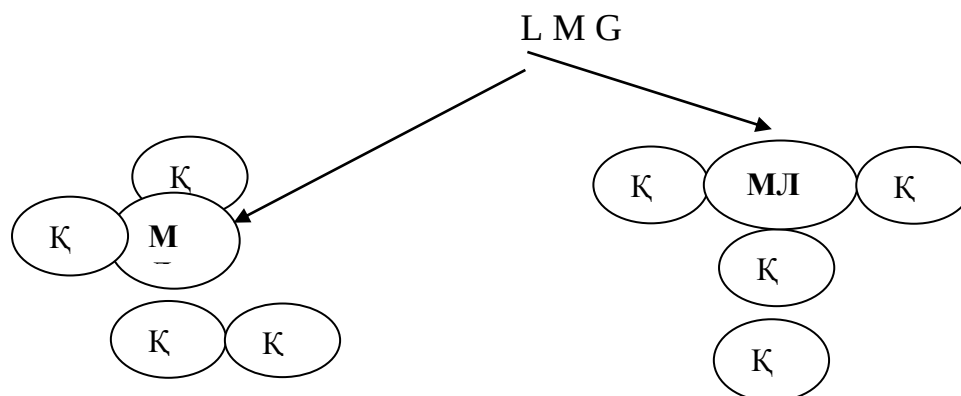
[Lug‘aviy ma’nodoshlik qatori] LMQ=[Lug‘aviy darajalanish qatori] LDQ

[Leksemalar] L

Ko‘rinadiki, har bir pog‘onada joylashadigan guruh, qator shunchaki birlashuv emas, balki muayyan barqaror munosabatga asoslanadigan lug‘aviy mikrosistema. Tadqiqot obyektimiz bevosita LMG tushunchasi bilan bog‘liqligi tufayli fikr-mulohazani leksik tarkibning alohida bir bo‘g‘ini hisoblanayotgan ana shu LMS bilan bog‘liq holda davom ettiramiz.

Leksik sistemadagi LMGlari ham alohida mikrosistema sifatida o‘ziga xos

ichki tuzilish, tarkibga egaligi quyidagicha tarzda ko'rsatiladi:



Chizmadan ko'rinadiki, LMG markazini guruhlarning markaziy (yetakchi) leksemalari (ML) egallaydi. Qurshov leksemalari (QL) esa yetakchi leksemalari atrofida uyushadi va LMTning umumiy tuzilishiga, bir-biriga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. Ularning o'zaro aloqadorligi yetakchi leksema asosida ro'y beradi. Umuman, sistemaviy birlashma maqomidagi barcha LMGLar tarkibi va tuzilishi shu tartibga amal qiladi. Buni yuqorida tilga olgan tadqiqotlar ham ko'rsatadi.

Lug'aviy mikrosistema bo'lgan LMG tuzilishi o'zidan yuqori bosqichda turgan LMM tuzilishidan yoki LMM tuzilishi LMT tuzilishidan mohiyatan farq qilmaydi. Shuningdek, LMG markazi va qurshovi o'zaro gipero-giponimik munosabatli ekanligini nazarda tutsak, graduonimik va sinonimik munosabatli qator tabiati yuqorida keltirilgan tuzilishdan tubdan farq qiladi. Chunki bunday munosabatli guruh a'zolari o'zaro teng qiymatli ma'no ifodalashi natijasida teng qiymatli ziddiyatda bo'ladi va hech qanday katta va kichiklik, jins va tur mavqeiga talabgor emas. Ular graduonimik yoki sinonimik munosabatli guruhlar tarkibiga dominantlari orqali bog'lanadi, shuning uchun ham LMGning tuzilishiga ta'sir ko'rsatmaydi. Bu masala xususida tilshunoslarimiz tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham asosli fikrlar bildirilgan[1, 5, 6, 7, 14, 16].

O'zbek tili leksikasida yer yuzasining turli shakllarini anglatuvchi leksemalar tizimiga nisbatan ham lug'aviy-ma'noviy guruh terminini qo'llash mumkin. Ana shu LMGning tarkibi va tuzilishi misolida leksemalarning lug'aviy-ma'noviy paradigmasi tarkibi, tabiatini tavsiflashga harakat qilamiz.

LMGlar ham tilning o‘zi va lug‘aviy tarkibi kabi murakkab tuzilishli, markaz va qurshovdan tarkib topadi. Aytilganidek, LMGning markazini mikroguruh va qatorning yetakchi leksemalari, uning qurshovini esa yetakchi leksemalarning qurshovi tashkil etadi. Ko‘rinadiki, sistemaning markaz va qurshov tushunchalari ham nisbiy.

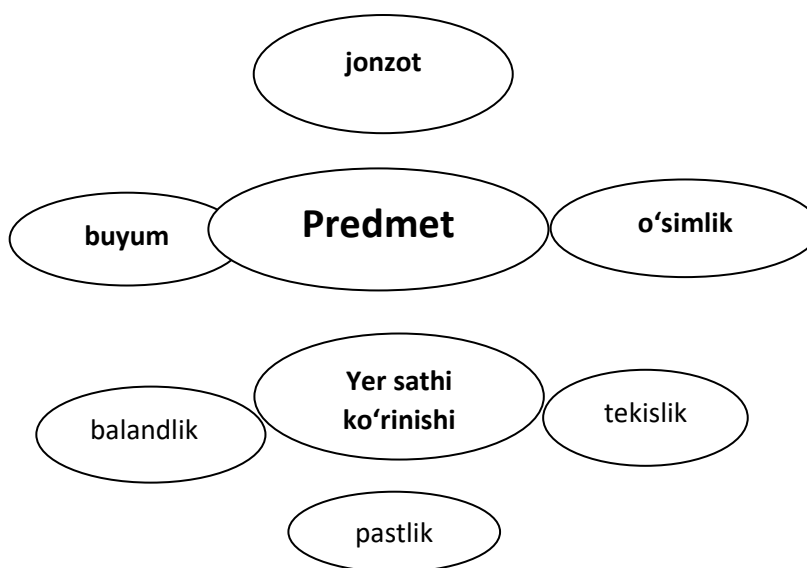
O‘zbek tilidagi yer yuzasi ko‘rinishlarini ifodalovchi leksemalar tizimi markazini guruhlarining yetakchi leksemalari, ya’ni *balandlik*, *pastlik*, *tekislik* tashkil qiladi. Bu leksemalar markaziy leksema sifatida ma’noviy tarkibiga ko‘ra o‘zaro teng qiymatli munosabatda ekanligi hamda ularning markaziy leksemaligi bir necha quyi guruhni sistema markazi bilan bog‘layotgan “bog‘lovchi leksema” [15] maqomidali.

Bu leksemalarning lug‘aviy ma’nosi, qo‘llanish doirasi ancha keng, ifoda semalari nisbatan neytral. Markaz leksemaning har biri o‘z atrofida uyushgan ko‘plab leksemalarning umumiy bosh ma’nosini bemalol ifodalay olish xususiyatiga ega. Chunonchi, *balandlik* = *tepa*; *balandlik* = *tog‘*; *balandlik* = *do‘nglik* va h.

Ko‘rinadiki, *balandlik* markaz leksemasi giperonim sifatida o‘z giponimining xususiy ma’nosini umumlashtirib ifodalay oladi. Shuning uchun *balandlik* leksemasi orqali berilayotgan axborot, ma’lumot juda umumiy. Aksincha, qurshov leksemalar sememasi anglatadigan xabar yoki ma’lumot yetakchi leksema *balandlik*ka nisbatan ancha tor, konkret va murakkabroq. Markaz va qurshov o‘zaro giponimik munosabatli bo‘lgani tufayli qurshov leksemalar sememasi markaz leksemaning mohiyati asosida belgilanadi. Masalan, *balandlik* bilan *tog*‘ning yoki *tepa*ning semantik tavsifini qiyoslaymiz: “**Balandlik** 2 Tekis yer yoki pastlikdan yuqori turadigan joy; makon; tepalik”[13] “**Tog**‘ 1 Yer yuzasining tevarak-atrofdagi tekislik, tepalik yoki boshqa *balandlik*ka nisbatan yakka yoki qator holda baland ko‘tarilgan, odatda, turli tosh, qattiq jismlardan iborat qismi”[14]. Ma’lum bo‘ladiki, *tog*‘ning sememasi tarkibida *balandlik*ning sememasi sema mavqeida qatnashyapti. *Tog*‘ning ma’nosi *balandlik* ma’nosidan ko‘ra ancha aniq va ravshan.

Markaziy leksemaning yana bir xususiyati shuki, ular, ko‘pincha, deyarli turkiy o‘zakli yoki butunlay o‘zlashib bo‘lgan o‘zlashma leksemalardan, uslubiy xoslanganlik jihatiga ko‘ra betaraf. Shuning uchun ham *balandlik* yer sirtining sathdan yuqori bo‘lgan barcha ko‘rinishning ifodalovchisi sifatida LMGning markazidan joy olgan. *Pastlik* va *tekislik* leksemalari ham *balandlik* kabi umumiylik kasb etib, markaz leksemalar maqomini egallaydi. Shuningdek, *jarlik*, *soy*, *chuqur* kabi leksemalar *pastlik* orqali sistema tarkibiga bevosita daxldor bo‘ladi. Demak, *pastlik*, *tekislik* leksemalari ham “bog‘lovchi leksema”. Ya’ni bu leksemalar giperonim mavqeyida, o‘z atrofiga birlashgan barcha giponimlari bilan o‘zaro privativ ziddiyatda. Bunda, albatta, markaz leksemalari belgisiz a’zo o‘rnini egallaydi.

Mazkur LMGning yuqori bosqichda bo‘ladigan LMM bilan aloqadorligini ta’minlovchi yetakchi leksema, halqa hozircha leksik lakunani band etib turgan *yer sathi ko‘rinishi* birikmasi hisoblanadi. *Yer sathi ko‘rinishi* atov birligi *tekislik*, *pastlik*, *balandlik* leksemasini o‘ziga birlashtiradi va yetakchi leksema mavqeyini egallab, yer sathi ko‘rinishlarini ifodalovchi leksemalar LMGini o‘zidan yuqori bosqichdagi “predmet” LMSiga olib kiradi. Buni chizmada quyidagicha ko‘rsatish mumkin:



Chizmadan ko‘rinib turibdiki, sistemaning markaz leksemalari yuqori bosqichga o‘tganda *yer sathi ko‘rinishi (relyef)*ga nisbatan qurshov maqomida.

Markaz qurshovlik munosabati ham nisbiy xususiyat kasb etishiga yana bir karra guvoh bo‘lamiz.

LMGda markaziy o‘rin tutgan yetakchi leksema *balandlik* o‘z atrofida giponimik, graduonimik, giponimik munosabat bilan bog‘lanadigan ko‘plab leksemaning o‘rnini nutqda almashtira oladi. Bu uning uslubiy bo‘yoq jihatidan betarafligi, o‘z qatlamga mansublik belgisi asosida. Markaziy leksema maqomidagi lug‘aviy birlikning ma’nosi qurshov leksemalari ma’nosidan ko‘ra umumiyroq ekanligidan dalolat. Masalan, *Oldinda yo‘l boshlovchi, keyinda Nazira bilan kampir balandlikka ko‘tarilishdi* nutqiy birligida *balandlik* leksemasi o‘zining umumlashgan ma’nosini voqelantirib, guruhning qurshov leksemalari bo‘lgan *tepalik, do‘nglik, adir* singarilarning ma’nosini ham ifodalay oladi.

Shunday hukmni *pastlik, tekislik* markaziy leksemalari yuzasidan ham aytish mumkin. Turli matnda *pastlik* leksemasi xususiy tushunchani ifodalovchi *chuqurlik, soylik, jarlik* kabi ko‘plab tur nomini almashtirib keladi. Xususan, *Ular suv yoqalab borib, pastlikka tushdilar* gapidagi *pastlik* so‘zida ham yuqorida keltirilgan xususiyat mavjud. Nutqiy hodisada voqelangan *chuqurlik, soy, soylik, jarlik* kabilar o‘rnini *pastlik* leksemasi orqali bemalol almashtirish mumkin bo‘ladi. Demak, LG markaziy leksemalarining ma’no doirasi ancha keng.

Xuddi shunday holat graduonimik va sinonimik qatorda ham kuzatiladi. Bunda ham qatorning yetakchi leksemasi markaz leksemasi xususiyatini o‘zida aks ettiradi. Shuning barobarida, qator a’zolarining umumiy namoyandasi sifatida ma’lum bir belgining o‘rta, me’yorida ekanligini yetakchi leksemagina ko‘rsatib turadi. Xususan, *do‘ng - tepa – adir – qir – tog‘* graduonimik qatorda *balandlik* leksemasi “baland” belgisining o‘rta, me’yordaligini o‘zida aks ettirgan birlik sifatida mazkur qatorni tegishli guruhiga bog‘lab turadi.

Sinonimik qatorni tashkil qiluvchi *tekislik – sayhonlik – yalanglik – maydon – tuz* leksemalari orasida *tekislik* boshqa uzvlarga nisbatan umumlashma ma’noga egaligi, uslubiy betarafligi, bo‘yoqsizligi hamda o‘z qatlamga oidligi bilan alohida ajralib turadi. Shuningdek, qatorning yetakchi leksemasi mavqeyini egallab, paradigmani kattaroq hajmdagi, yuqori paradigmaga birlashtiradi.

Ko‘rinadiki, *balandlik*, *pastlik* va *tekislik* leksemalari o‘z LMG joylashgan bosqichda giperonim, yuqori bosqichda esa giponim, ya’ni quyi (o‘z) guruhida markaz, yuqori guruhda qurshov mavqeyida bo‘ladi va bu ikki LGni bir-biri bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Kuzatishlardan ma’lum bo‘ladiki, LG markaz leksemasi graduonimik qatorda ham, sinonimik qatorda ham yetakchi leksema vazifasini o‘taydi. Demak, LG markaz leksemalarining keng iste’molda bo‘lishi, uslubiy betaraf va bo‘yoqsizligi, ko‘pincha, o‘z qatlamga mansubligi ularni markaziy leksema maqomiga xoslaydi.

Leksik tarkibni sistemaviy tarzda tadqiq qilishda LGlarning markaziy va qurshov leksemalarini farqlash, ularning o‘zaro munosabati tabiatini to‘g‘ri asoslash ham nazariy, ham amaliy jihatdan katta samara keltirishi ayon. Shu tufayli alohida LGni tashkil etadigan leksemalar orasida markaz leksemalarga nisbatan qurshovlik mavqeyida keluvchi birliklarning sistemadagi o‘rni masalasi ham muhim.

Qurshov tushunchasi tilshunosligimizda ham atroflicha tadqiq qilingan hodisalardan biri. “LMSGa berilgan ta’rifga ko‘ra yetakchi leksemalar LMS markazidan, qurshov leksemalari esa markaz leksemalarining atrofidan o‘rin oladi”[15].

Yuqorida keltirib o‘tilgan leksik paradigmalar LG tarkibidagi barcha leksema o‘rtasida mavjud bo‘lmasligi ham mumkin. Mikrosistemaga mansub bo‘lgan leksemaning ba’zisida mazkur holatning barchasini uchratish mumkin. Shuningdek, ko‘pchilik leksemaning graduonimik yoki giponimik paradigmasi kuzatilmasligi ham mumkin. LMS leksemalarining o‘ziga xos qatoriga, qurshoviga ega bo‘lishi qat’iy qonuniyat bilan belgilanmagan, yetakchi leksemalarning qurshovlari miqdori va turi erkin.

Leksik tarkibni sistemaviy tarzda tadqiq qilish tilshunoslikda nazariy va amaliy yondashuvlarni takomillashtirishda muhim omildir. LMGLar tarkibidagi markaz va qurshov leksemalar o‘rtasidagi semantik munosabatlar — ayniqsa giponimik, graduonimik va sinonimik bog‘liqliklar – tilning ichki strukturasi

haqida chuqur tasavvur beradi. *Balandlik, pastlik, tekislik* kabi markaziy leksemalarning keng qo'llanishi, uslubiy betarafligi va umumlashtiruvchi ma'no ifodalay olish xususiyati ularni paradigmadagi yetakchi birliklar sifatida ajratib turadi. Qurshov leksemalar esa semantik torlik va konkretlik bilan ajralib turadi. Ushbu munosabatlar asosida LMG tuzilmasini chuqur tahlil qilish tilshunoslikdagi sistemaviy yondashuvni mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Искандарова Ш. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1999.
2. Менглиев Б. Лисоний система яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2002.
3. Нарзиева М. Қон-қариндошлик номларининг компонент таҳлили // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – № 5. – Б. 15-17.
4. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
5. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998. – 21 б.
6. Нигматова Л. Ўзбек тилида привативлик (нофонологик сатҳлар): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004.
7. Нишонова Н. Ўзбек тилида “ҳайвон” архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000.
8. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1996.
9. Саидова Х. Ўзбек тилида ҳайвон номларининг шахс тавсифи вазифасида қўлланилиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 1995; .
10. Сафарова Р.Г. Гипонимия в узбекском языке (на материале общеупотребительных зоонимов): Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1990.

11. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси таъминоти асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 160.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 1-жилд. – Б. 147.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 4-жилд. – Б. 163.
14. Файзуллаев М. Сравнительно-типологическая исследования лексико-семантического групп главногостояния в русском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1994.
15. Юнусова З. Ўзбек тилида луғавий микросистеманинг таркиби ва ривожланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2004.
16. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1997.

**ANQARA UNIVERSITETI TIL-TARIX-GEOGRAFIYA
FAKULTETIDA O‘ZBEK TILINING O‘QITILISH
TARIXI VA METODIKASI**

*OYNUR O‘z O‘zjon,
filologiya fanlari doktori, professor,
Anqara universiteti Zamonaviy
turkiy tillar va adabiyoti bo‘limi,
aynurozozcan@yahoo.com;
ozaynur@humanity.ankara.edu.tr,
05336502168*

1992-yilda Turkiyada ilk bor Respublikamizning birinchi universiteti bo‘lmish Anqara universitetining birinchi fakultetida Turk tili va adabiyoti kafedrasida Qadimgi turk tili yo‘nalishi professor-o‘qituvchilaridan prof. Dr. Mustafa Jonpo‘lat bilan shogirdi qadrli ustozimiz dots. Dr. Sema Barutju tashabbuslari bilan Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari bo‘limi tashkil etildi.

Shundan so‘ng Turk tili va adabiyoti bo‘limining Qadimgi turk tili yo‘nalishida ilgari dars sifatida o‘qitiladigan “Hozirgi turk lahjalari” alohida bo‘lim nomiga aylandi.

Turk lahjalarining til xususiyatlari, ogʻzaki va yozma adabiyoti, tarixiy va ijtimoiy-madaniy tuzilmalarini fanlararo oʻqitish maqsadida tashkil etilgan boʻlimimiz 5 ta yoʻnalish sifatida tashkil topdi:

1. Janubi-gʻarbiy (oʻgʻuz) turk shevalari va adabiyotlar boʻlimi.
2. Janubi-sharqiy (Turkiston/uygʻur) turk lahjalari va adabiyoti boʻlimi.
3. Shimoliy-gʻarbiy (qipchoq) turk lahjalari va adabiyoti boʻlimi.
4. Shimoliy-sharqiy (saha, tuva, hakas, oltoy) turk shevalari va adabiyot boʻlimi.
5. Chuvash turkiy shevasi va adabiyoti boʻlimi.

Kafedramiz asoschilari prof. Dr. Mustafonjon Jonpoʻlat; prof. Dr. Sema Barutju Özünder bakalavriyat, magistratura va doktorantura bosqichidagi talabalarga dars oʻtib, ularning ilmiy ishlariga rahbarlik qildilar.

1992-2002-yillarda Janubi-sharqiy (Turkiston/uygʻur) turk lahjalari va adabiyoti yoʻnalishida mudir lavozimida faoliyat olib borgan navoiyshunos olim, qadimgi turk tili sohasidagi ilmiy ishlarning muallifi dots. Dr. Önal Kaya bakalavriyat va magistratura bosqichidagi talabalarga darslar bergan va dissertatsiyalarga rahbarlik qilgan.

Kafedramiz tashkil etilganidan buyon (Chuvash turk lahjasi va adabiyoti boʻlimidan tashqari) barcha yoʻnalishlar 2013-yilgacha oʻz bakalavriyat dasturlarini amalga oshirdi. Talabalarimiz birinchi kursning birinchi semestrda ikkita turk lahjasini tanlaydilar va ushbu lahjaning til xususiyatlari, ogʻzaki va yozma adabiyoti, tarixiy va ijtimoiy-madaniy tuzilmalari, til munosabatlari boʻyicha darslar olib, mutaxassis sifatida boʻlimni bitiradilar. Janubi-sharqiy (Turkiston/uygʻur) turk lahjalari va adabiyoti yoʻnalishida oʻzbekcha va uygʻurcha bilan bir qatorda soʻzlashuvchisi kam boʻlgan va yozma til darajasiga yeta olmagan salar va sariq uygʻur turk lahjalari ham oʻqitiladi.

2013-yildan boshlab kafedra dasturi ishga tushirildi va kurslar A va B modullariga boʻlingan holda turk lahjalari oʻqitila boshlandi. Bu dasturga koʻra, 7 semestr mobaynida bir turk lahjasining (oʻzbek va uygʻur) grammatikasi jami 28 soat oʻrgatiladi. Shundan yozma adabiyot 8 soat; oʻqib-tushunish, (oʻzbekcha)

ogʻzaki va yozma ish yuritish 4 soat sifatida beriladi. Bu dasturga koʻra turk lahjalarining (oʻzbek va uygʻur turklarining) til xususiyatlari, ogʻzaki va yozma adabiyoti hamda tarixiy, ijtimoiy-madaniy tuzilishi, lingvistik jihatlari oʻrgatiladi.

1992-yilda kafedra ochilgandan keyin turkiy davlatlardan koʻplab olimlar taklif qilindi. Qozogʻistondan filologiya fanlari doktori, professor Nurjamol Oralbayeva, Qirgʻizistondan Abduldajon Ahmataliyev, Ozarbayjondan Samir Kazımoğlu, Tuvadan Dorju Churguyool, Yoqutistondan Yuri Vasilyev, Oʻzbekistondan yetuk turkolog olim (keyinchalik dissertatsiya ishimga ilmiy rahbarlik qilgan) professor Iristoy Qoʻchqortoyev tashrif buyurdilar. U kishi bakalavr, magistratura, doktorantura talabalariga oʻzbek tili grammatikasi va leksikologiya fanlaridan dars berdi, kafedramizda ilmiy kadrlar yetishib chiqishida katta hissa qoʻshdi.

Qoʻchqortoyev 1992-2000-yillar davomida bakalavriat va magistratura kurslarida dars bergan va kafedraning asosiy professor-oʻqituvchilarini tayyorlashda katta hissa qoʻshgan. Hozir kafedramizdagi oʻzbek tilidagi darslar mazkur olimning shogirdlari- (Prof. Dr. Aynur Oʻz Oʻzjon, Prof. Dr. Ayhan Chelikbay) tomonidan olib boriladi. Kafedramizda xorijlik mutaxassis sifatida faoliyat yuritayotgan olimlar nafaqat boʻlim talabalarini tayyorlash, balki Turkiyaning boshqa universitetlarida oʻzbek tili boʻyicha ish olib borayotgan talabalarga ham rahbarlik qilishdi.

Kafedramiz faqat universitetimizdagina emas, balki Turkiyaning boshqa univetsitetlarida oʻzbek tili va adabiyoti boʻyicha mutaxassislarni tayyorlashda ham asosiy oʻrinni egallab keladi. Kafedrada ozarbayjon, turkman, qozoq, qirgʻiz, xakas, yoqut, tuva kabi turkiy tillar bilan birga oʻzbek tili ham oʻrgatilmoqda.

Turkiyada “Zamonaviy turkiy tillar va adabiyoti” kafedراسi dastlab bizning universitetda ochilgani sababli kafedra zimmasiga juda katta masʼuliyat yuklandi. Keyinchalik tashkil etilgan kafedralar uchun mutaxassislar yetishtirish, oʻquv jarayonidagi tajribalar almashinuvi ana shunday masʼuliyatlardan biri edi. Shu nuqtai nazardan bizning dars jarayonidagi tajribalarimiz boshqa universitet kafedralariga dasturul amal boʻlib xizmat qildi. Turkiyadagi boshqa

universitetlarning “Zamonaviy turkiy tillar va adabiyoti” kafedralaridan farqli o‘laroq bizda o‘zbek tili har tomonlama mukammal darajada o‘rgatilmoqda. Boshqa kafedralarda o‘zbek tili ikkinchi yoki uchinchi kursda bir semestr davomida o‘qitiladi, bizda esa o‘zbek tili fani birinchi kursning birinchi semestridan e’tiboran majburiy fan sifatida o‘tiladi, shu bilan birga sakkiz semestr mobaynida davom etadi.

Kafedramizda magistratura va tayanch doktorantura bosqichlarida magistrant va doktorantlar ikki semestr davomida o‘zbek tili fanini o‘rganadilar. Bu fan magistrant va doktorantlarni mutaxassis qilib yetishtiradigan darajada olib boriladi. Til sohasida ilmiy ish olib boradigan talabalarga til darslari, adabiyot sohasida ilmiy ish olib boradigan talabalarga esa adabiyot darslari beriladi. Magistrant va doktorantlar darslarni muvaffaqiyatli tamomlaganlaridan so‘ng dissertatsiya yozishni boshlashadi.

Kafedramizda O‘zbekcha darslarini Prof.Dr. Aynur O‘z O‘zjon va Prof.Dr. Ayhan Chelikbay olib borishadi.

Bo‘limimizning Janubi-sharqiy (Turkiston/Uyg‘ur) turk lahjalari va adabiyoti yo‘nalishining birinchi ilmiy xodimi kamina Aynur O‘z O‘zjon Turkiyada birinchi bo‘lib ochilgan Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari kafedrasida taniqli olim Iristoy Qo‘chqortoyevning shogirdi bo‘lish sharafiga muyassar bo‘ldi. Faoliyatim davomida o‘zbek tilining fonetikasi va morfologiyasi haqida ko‘plab kitob va maqolalar, shuningdek, o‘zbek xalq maqollari bilan bog‘liq o‘nlab maqola va kitoblar chop ettirdi.

Kafedramiz bakalavriat yo‘nalishining birinchi talabalaridan biri bo‘lgan va 2014-yilda ilmiy xodim sifatida safimizga qo‘shilgan prof. Dr. Ayhan Chelikbay Turkiston adabiyoti tarixi, O‘zbek va uyg‘urcha kurslari, O‘zbek grammatikasi va O‘zbek dialektologiyasi kabi fanlardan ham dars beradi. Prof. Dr. Ayhan Chelikbay Turkistondagi ilk zamonaviy turk lahjalari matnlari va umuman hozirgi turk shevalari darslarini olib boradi, xususan, yangi uyg‘ur va o‘zbek turkchalari bo‘yicha kitoblar, maqolalarning muallifi.

Bo'limimiz ochilgan kundan beri uyg'ur tili darslari Prof.Dr.Erkin Emet tomonidan olib borilmoqda. Prof.Dr. Erkin Emet maqola va ma'ruzalaridan tashqari Yevropa Ittifoqi tomonidan qo'llab-quvvatlangan loyihalarda ishtirok etgan. Uyg'ur adabiy tili va shevalari, og'zaki va yozma adabiyoti haqida o'nlab maqola va ma'ruzalarning muallifi.

2013-yilda kafedramiz professor-o'qituvchilari safiga qo'shilgan dots. Nuraniye Hidayet Ekrem Turkiston tarixi, Turkiston xonliklari, Sharqiy Turkiston, Turkiya-Xitoy munosabatlari, Turkiya-Turk respublikalari munosabatlari va O'zbekiston Respublikasi kabi tarix fanlaridan dars beradi.

Kafedramiz 2002-yildan beri har yili an'anaviy "Zamonaviy turkologik tadqiqotlar" simpoziumini tashkil qilib kelmoqda. Ushbu simpoziumda turk tilining turli sohalariga oid ko'plab ilmiy maqolalar taqdim etiladi.

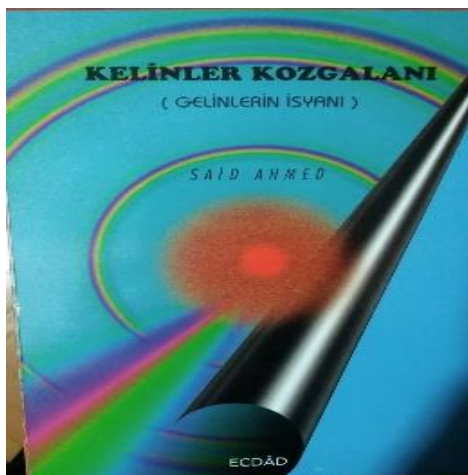
Bo'limimiz tomonidan amalga oshirilayotgan yana biri an'anaviy ilmiy anjuman Zamonaviy turk tillari tadqiqotlari konferensiyasidir Bu anjumanda ko'plab o'zbekistonlik olimlar turkologiyaga oid ma'ruzalari bilan ishtirok etishmoqda.

Bo'limimiz 2004-yildan buyon "Modern Türklük araştırmaları dergisi"ni yiliga to'rt sonda elektron tarzda nashr etib kelmoqda. Jurnalda turk lahjalarining til xususiyatlari, tarixi, og'zaki va yozma adabiyoti haqida ko'plab maqolalari chop etilgan. Ushbu jurnalimizning 2023-yil sentabr soni maxsus son sifatida o'zbek olimlari tadqiqotlariga bag'ishlandi.

Bo'limimizda bakalavr, magistratura va doktorantura bosqichlarida o'zbek tili va adabiyoti bilan bog'liq dissertatsiyalar muntazam ravishda tayyorlanmoqda.

Bo'limimizda O'zbek tili va adabiyoti bilan bog'liq ko'plab ilmiy va tarjima ishlari amalga oshirib kelinmoqda. Bo'limimizda o'zbek yozuvchilarining hikoyalari turkchaga o'girildi. Jumladan, o'zbek adabiyotining mashhur yozuvchilaridan biri bo'lgan Said Ahmadning "Kelinlar qo'zg'oloni" asari turk tiliga tarjima qilinib, 1997-yilda bosildi (I.Qo'chqortoyev, Aynur O'z O'zjon. "Gelinlerin İsyanı"- "Kelinlar qo'zg'oloni", Ecdad yayınları, Anqara, 1997; Iristoy

Qo‘chqortoyev, Aynur O‘z O‘zjon “Gelinlerin İsyani”, Tiyatro Almanagi V, s.137-190).



Bundan tashqari, o‘zbek xalq og‘zaki ijodining gultoji bo‘lgan *Alpamiş Destani* “*Alpomish*” dostoni 2000-yilda turk tiliga tarjima qilindi. (Aynur O‘z O‘zjon, Shimshak Jonpo‘lat; Anqara, 2000). Bundan tashqari, o‘zbek adabiyotining Abdulla Qahhor, Uyg‘un, Botu, Zulfiya kabi shoir va yozuvchilari bilan bir qatorda 40 ijodkorning hayoti va asarlaridan saylanmalar nashr qilindi. *Türkiye Dışındaki Türk edebiyatları Antolojisi “Turkiyadan tashqarisidagi Turkiy adabiyotning antologiyasi: O‘zbek adabiyoti, 15-II*, Madaniyat Vazirligi, Anqara, 2000).

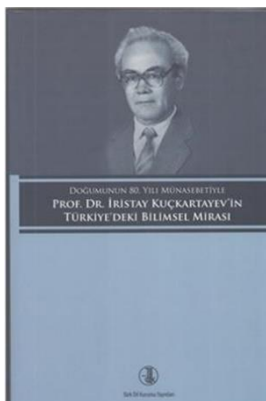


O‘zbek tili bilan bog‘liq darslar va qilingan tajribalar turli maqolalar va kitoblarda jamlandi. Xalq og‘zaki ijodining eng kichik turlaridan biri bo‘lgan va hayot qomusi deb baholangan madaniyat xazinasini – maqollarimiz ham kitob qilib bosildi. (2009-yilda *Kadınlarla İlgili Özbek Atasözleri “Xotin-qizlar bilan bog‘liq o‘zbek maqollari”* Oynur O‘z O‘zjon, 2009.) Grafiker Nashriyot Uyi, Anqara. (ISBN: 978-975-6355-29-9). Kitobdan tashqari o‘zbek maqollari bilan bog‘liq

o‘ndan ortiq maqolalar chop etildi. O‘zbek maqollaring turkcha nashri chiqish arafasidadir.



Taniqli tilshunos olim Iristoy Qo‘chqortoyev sakkiz yil davomida Anqara Universiteti Til-Tarix-Geografiyaa Fakulteti Zamonaviy turkiy tillar va adabiyoti bo‘limida ishlab, son-sanoqsiz talabalarga ustozlik qildi. O‘z ilmiy ishlarini ham davom ettirgan ustozimiz juda ko‘p maqolalar yozdi. Olim tavalludining 80 yilligi munosabati bilan uning turli ilmiy maqolalari shogirdlari tomonidan jamlanib to‘plam holatida nashr qilindi. (Oynur O‘z O‘zjon, 2018, *Doğumunun 80. Yılı Münasebetiyle Prof.Dr.İristayKuçkartayev’in Türkiye’deki Bilimsel Mirası “Tavalludinig 80 yilida Professor Iristoy Qo‘chqortoyevning Turkiyadagi ilmiy merosi”* Turk tili Tashkiloti, Anqara).



Bundan tashqari, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD) jurnalining 2016-yil sentabr soni ham Iristoy Qo‘chqortoyev tavalludining 80 yilligiga bag‘ishlandi. Olimning shogirdlari tomonidan tayyorlangan ushbu sonda o‘zbek tili bilan bog‘liq maqolalar o‘rin oldi. (<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/XIII-3Eylul2016.php>.)



Anqara Universiteti Til-Tarix-Geografiya fakulteti Zamonaviy turkiy tillar va adabiyoti bo‘limi O‘zbekiston bilan hamkorlikda ilmiy anjumanlar tashkil qildi. 2006-yilda O‘zbekiston Respublikasi Anqara Elchixonasi bilan birgalikda o‘tkazilgan Doğumunun 565. Yılında Büyük Özbek Şairi, Devlet Adanı Alişir Nevai Bilimsel Toplantısı “Buyuk O‘zbek shoiri, davlat arbobi Alisher Navoiy tavalludining 565 yilligi” ilmiy anjumani shulardan biridir. Bu ilmiy anjumanda Alisher Navoiyning ijodi har tomonlama tahlil qilindi.

2009-yilda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshidagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti bilan hamkorlikda *Tarihselden Moderne Özbekistan: Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu* “O‘tmishdan bugungacha O‘zbekiston: Temur davri va so‘ngrasi manbalar tadqiqotlari” simpoziumi bo‘lib o‘tdi. Bu simpozium Toshkent shahrining 2200 yilligiga bag‘ishlandi. Bu simpoziumda yetuk olimlar qatnashib, temuriylar davri bo‘yicha qiziqarli ma‘ruzalar qilishdi.



2020-2021 o‘quv yili 2-semestrda Anqara Universiteti Til-Tarix-Geografiya fakulteti Zamonaviy turkiy tillar va adabiyoti bo‘limi Mirzo Uug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti, O‘zbek tilshunosligi va O‘zbek adabiyotshunosligi kafedralari bilan hamkorlikda “Zamonaviy turkologik tadqiqotlar ma‘ruzalari” tashkil qilindi. Bu ma‘ruzalarda 14 nafar yetuk olimlar qatnashib juda qiziqarli ma‘ruzalar o‘qishdi.



2021-o‘quv yili kuz semestrda esa bo‘limimiz Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti, O‘zbek tilshunosligi hamda O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi bilan hamkorlikda “Zamonaviy turkologik tadqiqotlar ma’ruzalari”ni davom ettirdi.

2021-o‘quv yili bahor semestrda mazkur kafedrlar bilan hamkorlikda O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining 30 yilligi hamda jadid ziyolilari xotirasiga bag‘ishlangan Zamonaviy turkologik tadqiqotlar xalqaro simpoziumi: Umumturk jadidchiligi “ÇTAS-2021” tashkil qilindi. Bu simpozium doirasida jadidchilik harakatining mohiyati, murakkab g‘oyaviy strukturasi, qarashlar tizimi, ichki va tashqi ziddiyatlarga qarshi g‘oyaviy, siyosiy va amaliy kurash masalalari ko‘plab davlatlardan ishtirok etgan mutaxassislar hamkorligida muhokama qilindi.



2019-yildan buyon O'zbekiston OTMLarining professor-o'qituvchilari (Nukus davlat pedagogika institut professor-o'qituvchilari p.f.n., dotsent Sh.Sh.Yuldasheva, f.f.n., dotsent S.G.Matyakupov, katta o'qituvchi D.S.Kabulova, G.A.Yusupovalar, O'zbekiston Milliy universiteti professori, f.f.d. M.M.Qurbonova, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professor-o'qituvchilari f.f.n., dotsent M.Saparniyazova, f.f.n., dotsent I.Azimov, f.f.n., dotsent S.Bozorovalar, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti PhD X.Imamova, Termiz davlat universiteti professor-o'qituvchilari f.f.d., dotsent A. Eshmuminov, f.f.n., dotsent A.Arslonov, f.f.d., dotsent S.Raimova, f.f.d., dotsent N.Egamkulova) , Samarqand Davlat Univarsiteti Prof.Dr.N. Muhiddinova, va Doç.Dr. Dilfuza Toshniyozova, Anqara universitetida malaka oshirish, stajirovka jarayonida o'zbek tili va adabiyoti fanlaridan ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar o'tkazib, o'zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi va ularni o'qitish nazariyasi hamda metodikasining ayrim masalalari bo'yicha seminarlar tashkil qilishgan.

So'zimni yakunlar ekanman, e'tiboringiz uchun chin dildan minnatdorchilik bildiraman. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkin-ki, mana bunday yig'ilishlar O'zbekiston-Turkiya aloqalarining yana ham rivojlanishiga va olimlarning o'zaro fikr almashuviga katta hissa qo'shadi. Tadbirning barcha tashkilotchilariga chin dildan samimiy minnatdorchilik bildiraman. Kelajakda do'stona aloqalarimiz va ilmiy hamkorligimizning muvaffaqiyatli davom ettirilishiga umid qilaman.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'RGANUVCHILARNING O'QIB TUSHUNISH KO'NIKMASINI BAHOLASHDA OCHIQ VA YOPIQ TESTLARDAN FOYDALANISH

Ergasheva Gulruxsor Nurmatzod
Guliston davlat universiteti doktoranti
Renessans ta'lim universiteti dotsenti
[Tel:97 441 95 15](tel:974419515)

Annotatsiya mazkur maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar bilimni baholash jarayoni, baholash turlari va ularning oi'ziga xosliklari hamda

afzalliklari haqida soʻz yuritilgan . baholash jarayonida ochiq va yopiq teslardan foydalanish uning samaradorligi va oʻziga xosliklari haqida toʻxtalilib, metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar:

Bugungi kunda til oʻrganish masalasi globallashtirilgan. Bu jarayonda tillarni saqlab qolish, rivojlantirish va oʻrganuvchilarga qulay shaklda taqdim etish muhim ahamiyat kasb etadi. Xorijiy til sifatida oʻzbek tilini oʻrgatuvchi tizimda baholash jarayoni oʻqitishning ajralmas bosqichlaridan biri boʻlib, til koʻnikmalarining qanchalik shakllanganligini aniqlashga xizmat qiladi. Baholash oʻzining maqsadi va vazifasiga qarab, uch asosiy turga boʻlinadi: **diagnostik**, **formativ** (shakllantiruvchi) va **summativ** (yakuniy) baholash.

Diagnostik baholash til oʻrganishning boshlanishida oʻquvchining boshlangʻich bilim darajasini aniqlashga qaratiladi. Masalan, ingliz yoki fransuz tilida soʻzlashuvchi oʻquvchilarda oʻzbek tilidagi asosiy leksik birliklar, fonetik meʼyorlar va sintaktik strukturalarni tushunish darajasi aniqlanadi.

Formativ baholash taʼlim jarayonining oʻzida oʻquvchining yutuq va muammolarini aniqlash hamda ularga mos yondashuvni shakllantirish imkonini beradi. Bu baholash turida muntazam ravishda oʻqish materiallari asosida kichik testlar, topshiriqlar, savol-javoblar oʻtkaziladi. Masalan, koreys va xitoy oʻquvchilari uchun grafik belgilar va soʻz tartibi farqlari asosida tushunishni tekshiruvchi mashqlar tuziladi.

Summativ baholash kurs yoki modul yakunida oʻrganilgan bilim va koʻnikmalarining umumiy holatini baholashga xizmat qiladi. Bu bosqichda yopiq va ochiq testlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Baholashda qoʻllaniladigan **test usullari** taʼlimda obyektivlikni taʼminlaydi, standartlashtirilgan meʼzonlar asosida bilimni oʻlchashga imkon yaratadi. Til oʻrganishning oʻqish kompetensiyasini baholashda testlar oʻquvchining matnni tushunish darajasini, asosiy gʻoya va detallarni ajrata olishini, kontekstual maʼnoni anglashini oʻlchaydi.

Testlar quyidagi jihatlariga koʻra tasniflanadi:

- *Strukturasiga ko'ra*: yopiq (variantli), ochiq (erkin javobli), aralash (murakkab turdagi)
- *Mazmuniga ko'ra*: leksik, grammatik, semantik, kontekstual
- *Daraja bo'yicha*: boshlang'ich (A1-A2), o'rta (B1-B2), yuqori (C1-C2)

Masalan, hind o'quvchilari uchun o'zbek tilidagi o'qish testlarida sinonimiya va antonimiya bo'yicha savollar qo'yiladi, bu ularning kontekstual tafakkurini kuchaytiradi. Ispan tilida so'zlashuvchilar uchun esa zamon va fe'l shakllari bilan bog'liq differensial testlar samarali bo'ladi.

Ochiq testlar – o'quvchidan erkin shaklda fikr bildirishi, javob yozishi talab qilinadigan topshiriqlarni o'z ichiga oladi. Masalan, matn asosida “Mazkur hikoyaning asosiy g'oyasi nima?” kabi savollar ochiq testlar sirasiga kiradi. Bunday testlar o'quvchining tahliliy fikrlash, asosiy va ikkilamchi ma'lumotlarni ajratish, xulosa chiqarish kabi kognitiv kompetensiyalarini aniqlashga xizmat qiladi.

Yopiq testlar esa tanlovli javoblarga ega bo'ladi va quyidagi shakllarda uchraydi:

- To'g'ri/noto'g'ri (True/False)
- Variant tanlash (Multiple choice)
- Moslashtirish (Matching)
- Bo'shliqni to'ldirish (Gap filling) va boshqalar.

Yopiq testlar til o'rganuvchilarga baholashda obyektivlik va tezlik, katta auditoriyada samarali qo'llash imkoniyati, standartlashtirish va statistik tahlilga yaroqlilik kabi afzalliklar taqdim etadi.

Ochiq testlar esa til faoliyatining yuqori bosqichdagi (C1–C2) darajalarini aniqlash imkoniyat, til o'rganuvchilarning mustaqil fikrlashi va o'z ifoda uslubini ko'rsatish imkoniyat, matn asosida tahliliy va interpretativ faoliyatni baholash kabi afzalliklarni taqdim etadi.

Masalan,

Yopiq test: matnni o‘qing va quyidagi gapda bo‘sh joyni to‘ldiring:

“Men har kuni ____ boraman.”

A) maktabga B) maktabni C) maktabda D) maktab

Ochiq test: Quyidagi matn asosida savollarga javob bering:

“Mahalla – qadimiy o‘zbek jamiyatining ijtimoiy birligi hisoblanadi...”

– Mahalla nima?

– U qanday ijtimoiy vazifani bajaradi?

O‘qib tushunish ko‘nikmasini baholashga doir ochiq va yopiq test namunalari

1. Yopiq test namunasi (variant tanlash asosida)

Topshiriq: Matnni o‘qing va berilgan savollarga to‘g‘ri javobni tanlang.

Shahrimizda yoz fasli issiq va quyoshli bo‘ladi. Odamlar ko‘proq soyali joylarda dam olishni yoqtiradilar. Bolalar esa favvoralar yonida o‘ynaydilar.

Savollar:

Yozda shahar qanday bo‘ladi?

A) Sovuq va shamolli

B) Issiq va quyoshli

C) Yomg‘irli va bulutli

D) Nam va qorli

Odamlar qayerda dam olishni yoqtiradilar?

A) Favvorada

B) Soyali joylarda

C) Parkda

D) Ko‘chada

Bolalar qayerda o‘ynaydilar?

A) Uyda

B) Mashinada

C) Favvora yonida

D) Do‘konda

Izoh: Bu test varianti boshlang'ich darajadagi ingliz va hind o'quvchilari uchun moslashtirilgan.

2. Yopiq test namunasi (to'ldirish testi)

Topshiriq: Bo'sh joyni to'g'ri so'z bilan to'ldiring.

Men har kuni maktabga ____ boraman.

- A) boradi
- B) boraman
- C) borgan
- D) boray

Ular darsda ____ tinglayaptilar.

- A) kitob
- B) musiqa
- C) o'qituvchini
- D) darslikni

Biz kecha bog'da ____ yedik.

- A) choy
- B) ovqat
- C) kitob
- D) dars

Izoh: Bunday topshiriqlar xitoy va koreys o'quvchilari uchun foydali, chunki ularning ona tillarida fe'lning joylashuvi farqli.

3. Ochiq test namunasi (savol-javob)

Topshiriq: Matnni o'qing va savollarga javob bering.

Kitob – insonning eng yaqin do'sti. U orqali biz olamni tanishimiz, bilim olishimiz va tafakkurimizni rivojlantirishimiz mumkin. Har kuni kamida bir necha bet o'qish foydalidir.

Savollar:

Kitob nima deb aytilgan?

Kitob orqali nimaga erishamiz?

Har kuni nima qilish foydali?

Namuna javoblar

Kitob – insonning eng yaqin do'sti.

Bilim olamiz, tafakkurimiz rivojlanadi.

Har kuni bir necha bet o'qish foydali.

4. Ochiq test namunasi (matnga asoslangan qisqa izoh)

Topshiriq: Quyidagi matndan so'ng savolga javob yozing.

Bahor kelishi bilan tabiat uyg'onadi. Daraxtlar gullaydi, qushlar sayraydi.

Odamlar bog' va parkka chiqadilar.

Savol: Bahor faslida qanday o'zgarishlar bo'ladi?

Izoh: Bu ochiq test savoli ispan va ingliz o'quvchilarning fikrni matnga tayangan holda ifodalash ko'nikmasini baholaydi.

5. Aralash test (matching + gap-filling)

Topshiriq A (Moslashtiring): So'z va ularning tarjimalarini to'g'ri juftlang.

So'z	• Tarjimasi
Gul	• A) Book
Kitob	• B) Flower
Daryo	• C) River
O'qituvchi	• D) Teacher

Topshiriq B (Bo'sh joyni to'ldiring):

Har kuni men ____ o'qiyman. (*kitob*)

Biz darsda ____ bilan gaplashamiz. (*o'qituvchi*)

Gul bog'da ____ qiladi. (*ochiladi/gullaydi*)

Tadqiqot yakunida o'quvchilarga qisqa so'rovnomaga o'tkazildi. Natijalarga ko'ra:

70% o'quvchi yopiq testlarni qulay deb topdi (tez va aniq).

30% o'quvchi ochiq testlarda o'z fikrini erkin bayon qilish imkoniyatidan mamnun bo'ldi.

Ko'pchilik o'quvchi ikki turdagi test kombinatsiyasi tilni mukammal o'rganishga yordam berishini e'tirof etishdi.

Amaliy tajriba shuni ko'rsatdiki, o'qib tushunish kompetensiyasini baholashda ochiq va yopiq testlar bir-birini to'ldiruvchi vositalar sifatida xizmat qiladi. Yopiq testlar aniqlik va tezlikni ta'minlasa, ochiq testlar chuqur tahlil va ijodiy fikrlash imkonini beradi. Har bir auditoriya uchun milliy til tafakkuri, madaniy farqlar va psixolingvistik yondashuvlar inobatga olingan holda mos testlar tuzish muhimdir. Olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilini chet tili sifatida o'rgatishda o'qib tushunish ko'nikmasini baholashga doir testlarni tuzishda nafaqat lingvistik, balki psixolingvistik va madaniy omillar ham muhim ahamiyatga ega. Ochiq va yopiq testlarning o'zaro uyg'unligi til o'rganuvchilarning individual yondashuvini inobatga olgan holda ta'lim samaradorligini oshiradi. Bugungi kunda chet ellik o'rganuvchilar uchun o'zbek tilini o'qitishda faqat grammatika va lug'at o'rgatish bilan cheklanib qolmasdan, kommunikativ yondashuv asosida fikrni tushunish va ifodalash ko'nikmalarini ham shakllantirish zarur. Tadqiqotimiz davomida biz quyidagi xulosalarga keldik. O'qib tushunishga doir biryoqlama testlar (faqat yopiq yoki faqat ochiq) yetarli samara bermaydi. Ikki turdagi testlarni muvozanatli qo'llash o'quvchining ham receptiv, ham produktiv ko'nikmalarini o'stirishga yordam beradi.

Yopiq testlar (variant tanlash, bo'shliq to'ldirish, moslashtirish) o'qituvchi uchun baholashni avtomatlashtirish, o'quvchi uchun esa tez va aniq tahlil qilish imkonini beradi.

Yopiq testlarni tuzishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

Testlar qisqa va tushunarli matnlarga asoslanishi kerak.

Savollar mantiqiy ketma-ketlikda bo'lishi zarur.

Variantlar bir-biriga yaqin, ammo faqat bitta to'g'ri javob bo'lishi lozim.

Yopiq testlar diagnostik va nazorat vazifasini bajaradi, lekin ijodiy fikrni cheklashi mumkin.

Yopiq testlar orqali o'qib tushunishning literal (asosiy ma'no) va inferensial (bilvosita ma'no) darajalarini baholash uchun alohida savollar ishlab chiqish zarur.

Ochiq testlar o'quvchidan fikrni mustaqil shakllantirishni, o'z nuqtai nazarini yozma tarzda bayon qilishni talab qiladi. Bu esa analitik fikrlash, ko'p darajali tushunish va grammatik faollikni rivojlantiradi. Ochiq testlarni ishlash bo'yicha quyidagi takliflarni ishlab chiqdik:

Har bir ochiq test topshirig'i aniq ko'rsatma va baholash mezonlari bilan berilishi lozim.

Matn bilan bog'liq savollar "Nima uchun?", "Qanday?" kabi ochiq tipdagi so'roqlarni qamrab olishi kerak. O'quvchilarning fikrini cheklamaslik uchun javob uzunligiga qat'iy cheklov qo'yilmasligi lozim.

Xulosa qilib aytganda o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchilar bilimini baholashda har bir ko'nikmaning xususiyatini inobatga olgan holda ochiq va yopiq testlardan foydalanish zarur. Har bir mavzudan so'ng ikki turdagi test (yopiq va ochiq) qo'llanishi bu til materialining chuqur o'zlashtirilishiga olib keladi. Testlar bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi lozim: avval sintaktik tushunishga, keyin semantik tahlilga asoslangan savollar tuziladi. O'qituvchilar milliy-madaniy kontekstga mos matnlar tanlashda ehtiyotkorlik bilan yondashishlari kerak (masalan, ispan va xitoy o'quvchilari uchun turli madaniyatga oid matnlar qiyinchilik tug'dirishi mumkin). Onlayn platformalarda (Quizizz, Google Forms, Kahoot) testlar o'tkazish o'quvchilar faolligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ergasheva G. Bilingual ta'lim muhitida o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish. Til va adabiyot ta'limi. Ilmiy-metodik jurnal. –Toshkent. 2020. -B. 52-54. 2020- yil. 8-son. (13.00.00; №8)
2. Ergasheva G. Androgogik ta'limda o'zbek tili o'rganuvchi xorijliklar uchun leksik, grammatik, fonetik qobiliyatlarni takomillashtirish masalalari. O'zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2022, [1/2] ISSN 2181-73-24. УДК: 811.161 (13.00.00; №15)

3. Ergasheva G. TDPU Ilmiy axborotlari. O'zbek va ingliz tillaridagi turg'un o'xshatishlarni o'qitish metodikasi. –Toshkent, 2015. –B 100-102.(13.00.00; №32)
4. Ergasheva G. Chet elliklarga o'zbek tilini integrativ yondashuv asosida o'qitish metodikasini takomillashtirish. Journal of academic research in educational science. Turkey. 3(2), 988–994. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-2-988-2022>.Volume 3, Issue 2, February 2022. ISSN 2181-1385. SJI Factor5,7. 10.24412/2181-1385-2022-2-974-978.
<https://cyberleninka.ru/article/n/chetelliklarga-o-zbek-tilini-integrativ-yondashuv-asosida-oqitish-metodikasinitakomillashtirish>
5. Ergasheva G. Issues of creating online platform for teaching Uzbek as a foreign language. Academica. An International Multidisciplinary Research journal. India. 2020. p- 800-806. ISSN: 2249-7137 Vol. 10, Issue 4, April 2020 Impact Factor: SJIF 2020.=7.13. 10.5958/2249-7137.2020.00168.8
<https://saarj.com/wpcontent/uploads/ACADEMICIA-APRIL-2020-FULL-JOURNAL.pdf>
6. . Ergasheva G. O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishda fonetik qobiliyatlarni rivojlantirish va to'siqlarni bartaraf etish usullari. The time of scientific. International scientific-practical conference. Warsaw.Poland. 2023.P 128-132 <https://zenodo.org/record/7824425#.ZDfH1mvP3IU>
7. Ergasheva G. Preservation of languages and development of linguistic diversity in cyberspace: context, policies, practice. Teaching Uzbek language and intercultural communication. Yakutsk, Russian Federation, international scientific and practical conference.(UNESCO). 30 June -05 July
8. Ergasheva G. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish: muammo va mulohazalar. Milliy metodika va global ta'lim. Respublika ilmiy - amaliy konferensiya. –Toshkent. 2019. –B 51- 54.
9. Ergasheva G. Xorijliklar uchun o'zbek tilini o'rgatuvchi onlayn platform yaratish asoslari. O'zbek tilini ikkinchi va xorijiy til sifatida o'qitish masalalari:

muammo, yechim, istiqbollar. Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani. – Toshkent. 2020-yil. 20- may. -B150- 155.

10. Ўзбекова А. Перспективы изучения узбекского языка за рубежом (на примере МГЛУ). // О'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2021-yil 29-may. – 91-93 b.

11. 156. Xidoyatova D. O'zbek tilini xorijliklarga o'rgatishda interfaol ta'limning roli. // O'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2021-yil 29-may. – 84-87 b.

12. 157. Худайбергенова Зилола. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитишда коммуникатив компетенцияни шакллантиришнинг ижтимоий-психологик омиллари. // О'zbek tilining xorijda o'qitilishi: ta'lim nazariyasi va amaliyoti. Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2021-yil 29-may. – 18-24 b.

**EURASIAN IDENTITY AS A FACTOR OF INTERCULTURAL
COMMUNICATION BETWEEN SLAVIC AND TURKIC PEOPLES
ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР
МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОММУНИКАЦИЙ СЛАВЯНСКИХ И
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

*СЕНЮШКИНА Татьяна,
Доктор политических наук, профессор
кафедры политических наук и международных отношений
ФГАОУ ВО «КФУ им. В.И. Вернадского»
г. Симферополь
tsenyushkina@yandex.ru*

Аннотация

В статье рассматривается влияние евразийской цивилизационной идентичности на развитие межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов Евразии, которые исследуются автором в качестве

многоуровневого системного явления, включающего все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу, культуру, образование и др. Подчёркивается, что цивилизационные ценности славяно-тюркского историко-культурного единства выстраивались в ходе многовекового опыта на основе преобладания позитивных практик межэтнического взаимодействия. Обосновывается положение о том, что в процессе управления межкультурными коммуникациями славянских и тюркских народов Евразии особую роль играет культурно-символический и мировоззренческий потенциал евразийской цивилизационной идентичности, которая может выполнять функции социокультурной регуляции как средства преодоления местных «локализмов» этнорелигиозного характера.

Ключевые слова: *евразийская идентичность, цивилизационная идентичность, славяно-тюркский диалог, межкультурные коммуникации, интеграционные процессы в Евразии.*

Annotation

The article examines the influence of the Eurasian civilizational identity on the development of intercultural communications of the Slavic and Turkic peoples of Eurasia, which are studied by the author as a multilevel systemic phenomenon that includes all spheres of public life – economics, politics, social sphere, culture, education, etc. It is emphasized that the civilizational values of the Slavic-Turkic historical and cultural unity have been built up over the course of centuries of experience based on the predominance of positive practices of interethnic interaction. The article substantiates the position that in the process of managing intercultural communications of the Slavic and Turkic peoples of Eurasia, the cultural, symbolic and ideological potential of the Eurasian civilizational identity plays a special role, which can perform the functions of socio-cultural regulation as a means of overcoming local "localisms" of an ethno-religious nature.

Key words: *Eurasian identity, civilizational identity, Slavic-Turkic dialogue, intercultural communications, integration processes in Eurasia.*

Для стран, объединённых контурами современного евразийского политического и социально-экономического пространства, характерны новые тенденции в формировании системы межкультурных коммуникаций. Своеобразие этим процессам придаёт новое смысловое самоопределение евразийских государств с точки зрения их экономического, технологического и культурного потенциала. Проблему межкультурных коммуникаций в Евразии в существенной мере актуализируют «интеграционные процессы, связанные прежде всего с появлением и развитием такого важного геополитического проекта современности, как Евразийский экономический союз (ЕАЭС), и его сопряжением с другими геополитическими проектами (ОДКБ, ШОС, «Один пояс — один путь» и др.)» [Аликберов, 2020. 8].

Новые цивилизационные вызовы, с которыми сталкиваются сегодня страны евразийского пространства, нацеливают на всестороннее теоретическое осмысление и практическое использование разнообразных ресурсов и механизмов для развития межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов Евразии, которые следует рассматривать как многоуровневое системное явление, включающее все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу, культуру, образование и др.

В связи со сказанным выше актуализируются исследования, связанные с изучением евразийской идентичности и её роли в формировании межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов в цивилизационном пространстве Евразии. При этом в качестве одной из составляющих евразийской идентичности можно рассматривать цивилизационную идентичность, которая, на наш взгляд, является одним из структурирующих элементов общественной и социокультурной интеграции славянских и тюркских народов Евразии.

Целью данной статьи является обоснование тезиса о том, что в процессе развития позитивной практики межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов Евразии может быть задействован

культурно-символический и мировоззренческий потенциал евразийской цивилизационной идентичности.

Результаты исследования. В современной академической литературе существует большое количество исследований, посвящённых проблемам, связанным с межкультурными коммуникациями и ролью в этом процессе разных форм идентичности. Коммуникативный дискурс «особенно актуален для анализа культурно-сложных обществ Новой и Новейшей истории, поскольку он позволяет избегать комплекса вопросов, связанных с противоречивыми и, как правило, идеологически перегруженными оценками постимперских, постколониальных (как и вообще субальтерных) исследований» [Аликберов, 2020. 7].

Наряду с этим, в современном мире по-прежнему «обнаруживается дефицит понимания, а с этим приходит осознание значимости дальнейшей разработки инструментария межкультурной коммуникации, изучения и использования накопленного позитивного опыта и дистанцирования от практики, давшей негативные результаты. Поучительными оказываются примеры даже отдаленные от современности тысячами или сотнями лет» [Терновая, 2016. 7].

Как показывает обзор литературы, идентичность рассматривается в большинстве исследований как «форма самообнаружения многогранной сущности человека, способ выстраивания внутреннего мира в соответствии с определенными типами общности – религиозной, культурной, этнической, гражданской и др. Идентичность помогает человеку ориентироваться в сложном мире этнических и культурных символов, имеющих своё преломление в пространстве социальных теорий и идей» [Сенюшкина, 2018. 89].

Цивилизационная идентичность связана с наивысшим уровнем осознания человеком своей культурной принадлежности. Пытаясь ответить на вопрос: «Кто я?», человек сопоставляет себя с другими людьми, близкими себе по культурному, религиозному, этническому, социальному, языковому

признаку. Цивилизационная идентичность связана также с «конкретным политическим пространством и социальным временем, общественным устройством, духовными традициями и коллективной памятью» [Сенюшкина, 2018. 92]. Внешними признаками цивилизации выступают широкий охват отдельных культур и народов, устойчивость их социальных и культурных характеристик, который выражается в социокультурной идентификации.

Евразийская цивилизационная общность сформировалась на большом континентальном пространстве, её особенность – в полиэтничности населения и многоконфессиональности. Кроме этого, одна из особенностей евразийской цивилизации – в цикличности культурных и политических влияний Востока и Запада.

Опираясь на объективное наличие «восточного цикла» в современной мировой политике и экономике, направим нашу теоретическую рефлексия в сторону идейного, культурно-символического и социально-ценностного пространства Евразии. При этом важное значение для нашего исследовательского поиска имеют задачи, связанные с преодолением искусственно созданной экономической и политической дезинтеграции стран постсоветского пространства при помощи евразийского проекта.

Так как реализация евразийского проекта требует обеспечения условий для конструктивного взаимодействия её основных субъектов – локальных общностей разного уровня, «большая традиция» евразийской цивилизации предстаёт универсальной системой социокультурной регуляции как средства преодоления местных «локализмов» этнорелигиозного характера, а её выработка предполагает актуализацию духовного потенциала всех основных субъектов евразийского цивилизационного поля, прежде всего – православно-славянской и мусульманско-тюркской религиозно-культурных общностей [Логинов, 2013. 14].

При этом, как указывал А.С. Панарин, на собственно религиозной основе интеграция славянских и тюркских элементов Евразии практически

недостижима. Единственно возможной и реальной альтернативой «суперэкуменизму» является выработка особых евразийских культурных универсалий, преобразующих энергию религиозных импульсов в специфической цивилизационной форме [Панарин, 1994.14]. На наш взгляд, именно в этом и заключается основная роль евразийской цивилизационной идентичности, которая может создать условия для устойчивого диалога России со странами – участницами евразийского проекта.

При этом основой для межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов Евразии выступают объединяющие их цивилизационные ценности, которые сформировались в условиях многовекового опыта межэтнического взаимодействия, специфичности географического пространства, соответствующего экономического уклада и социальной самоорганизации. В этой связи Васильев А.А. и Сорокин В.В. отмечают, что «пройдя длительный процесс формирования и нивелировки, данные цивилизационные ценности не изменялись легко и быстро, в связи с политической и иной конъюнктурой они приобретали долговременный (подчас тысячелетний) и устойчивый характер, выступая в роли матрицы славяно-тюркского цивилизационного наследия и придавая ему уникальность, своеобразие и историческую перспективу. Претерпев длительную эволюцию, данные цивилизационные ценности не менялись вслед политической конъюнктуры, а сохраняли на протяжении многих столетий устойчивость и даже выступали в качестве гарантии уникального славяно-тюркского культурного наследия. Во многом цивилизационные ценности славяно-тюркского историко-культурного единства выстраивались на основе преобладания позитивных практик межэтнического взаимодействия» [Васильев, Сорокин, 2022. 40-41].

Заключение.

В условиях появления в евразийском пространстве новых видов геополитических и цивилизационных вызовов и угроз возрастает актуальность поиска разнообразных механизмов развития позитивных

практик межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов Евразии как участников евразийского интеграционного проекта.

Межкультурные коммуникации славянских и тюркских народов Евразии следует рассматривать как многоуровневое системное явление, включающее все сферы общественной жизни – экономику, политику, социальную сферу, культуру, образование и др. При этом культура выполняет особую функцию, так как формирует смысловое и ценностное отношение к интеграционным процессам.

В процессе диалога стран-участниц евразийского интеграционного проекта может быть задействован культурно-символический и мировоззренческий потенциал евразийской цивилизационной идентичности, которая может выполнять функции социокультурной регуляции как средства преодоления местных «локализмов» этнорелигиозного характера.

Актуализация евразийской идентичности предполагает задействование в интеграционном процессе духовного потенциала всех основных субъектов евразийского цивилизационного пространства, прежде всего – православно-славянской и мусульманско-тюркской религиозно-культурных общностей.

Так как реализация евразийского проекта требует обеспечения условий для конструктивного взаимодействия её основных субъектов – локальных общностей с различными этноконфессиональными характеристиками, важное значение приобретает интеграция народов Евразии на основе преобразования энергии религиозных импульсов в специфической цивилизационной форме.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Центральная Евразия: Территория межкультурных коммуникаций: коллективная монография / отв. ред. и сост. А.К. Аликберов. — М.: ИВ РАН, 2020. — 264 с.
2. Терновая Л.О. Геополитические барьеры межкультурной коммуникации: Монография. – М.: Международный издательский центр «Этносоциум», 2016. 470 с.

3. Сенюшкина Т. А. Евразийская идентичность как фактор политического диалога // Национальная безопасность и стратегическое планирование. – 2018. – Т. 1(22), № 2–2. – С. 89–93.
4. Логинов А.В. Россия и Евразия. Евразийский вектор: поиски российской цивилизационной идентичности в XX столетии. М. : Большая Российская Энциклопедия, 2013. 551 с.
5. Россия: Опыт национально-государственной идеологии / В.В.Ильин, А.С.Панарин, А.В.Рябов; под ред. В.В.Ильина. М.: Изд-во МГУ, 1994. 231 с.
6. Васильев А.А. Сорокин В.В. Ценности и практики славяно-тюркского единства народов России и стран Центральной Азии // Российско-азиатский правовой журнал. 2022. №4. С. 40-45.

ЭРКИН МАЛИК ҚИССАЛАРИДА ЕТИМЛИК МОТИВИ ИФОДАСИ
THE EXPRESSION OF ORPHANITY IN THE
ERKIN MALIK'S STORIES

*ЖАМИЛОВА Башорат Сатторовна,
Бухоро давлат университети профессори,
филология фанлари доктори,
flowergamilova@gmail.com
Бобохонова Феруза Муҳиддиновна
БухДУ ўқитувчиси.*

Аннотация

Мақолада жаҳон ва қардош халқлар ҳамда ўзбек болалар адабиётида, жумладан, Э.Малик қиссаларида етимлик мотиви, болалар уйида вояга етган ўсмир ёшидаги йигит-қизларнинг руҳий кечинмалари, изтироблари ва фожеий қисматларининг бадиий ифодаси ҳақида фикр юритилган.

***Kalit so'zlar:** мотив, психологик, автобиографик, композиция, эпистоляр, интернат, эксплуатация, бадиий деталь.*

Annotation

The article discusses the motif of orphanhood in world and fraternal peoples' and Uzbek children's literature, including the stories of E. Malik, and the artistic expression of the spiritual experiences, sufferings, and tragic fates of adolescent boys and girls growing up in an orphanage.

Keywords: *motive, psychological, autobiographical, composition, epistolary, boarding, exploitation, artistic detail.*

Дунё адабиётида Чарльз Диккенсинг “Оливер Твистнинг бошидан кечирганлари” асарида етим болалар психологияси теран акс этганини кўриш мумкин [Dikens Ch., 2016, 18]. XIX асрда Лондонда камбағаллик авж олиб, паст табақа вакиллари юқори табақа вакиллари томонидан эксплуатация қилинар экан, кичик ўғри болалар гуруҳлари кировурлик қилиб, ўз хўжайинларига ўғрилиқ орқасидан топган буюмларини келтириб бериши, Жаноб Бамблга ўхшаганлар ёш болалар меҳнати эвазига бойлик ортиргани, жумладан, ота-онасиз қолган Оливерни ўз манфаати йўлида ишлатиб, хўрлашларига чидаб яшашга мажбур қилингани тасвирга олинган. Ёзувчи ўз вақтида адабиётда қаламга олинмаган меҳнат уйи болаларининг қисматини биринчилар қаторида бадий акс эттиргани учун кейинчалик катта шуҳрат қозонди.

Шу тариқа, жаҳон ва барча халқлар адабиётида жамият эътиборидан четда қолаётган етим ва қаровсиз болалар, ўсмирлар руҳиятини тасвирлаш етакчи ўрин эгаллагани бу йўналишдаги асарлар яратилишига тўртки бўлган. Самимий меҳр-муҳаббатдан, ота-она, яқинлари ғамхўрлигидан маҳрум болаларнинг ўсмир ёшида пайдо бўладиган агрессив хулқ кўринишларининг ортиб бориши сабаби шу каби асарларда бадий тарзда очиб берилган.

Ўзбек болалар адабиётида Т. Маликнинг “Алвидо болалик” қиссасида ёш ўсмирларнинг аянчли тақдири баён этилади [Malik Tohir, 2009,186]. Қамариддин – болалар уйида ота-она меҳрини билмай улғайди. У нотаниш одамлар келиб, болаларнинг олиб кетишларини билгач, қандайдир бир умид билан кимнингдир келишини, бошидан силашини, маҳкам қучоқлаб ўпишини интиқ кутарди. Етимхонадаги болалар ота-оналарининг келишларини кутиб яшардилар. Ота-онасиз ўсаётган болаларнинг юракларида ота-оналарига нисбатан нафрат уйғотади. Асардаги **Қамариддин** тимсоли бунга мисол бўла олади. Орадан ўн йил ўтиб, онаси уни олиб кетиш учун келганида, Қамариддин унга ҳатто яқинлашишни

хоҳламайди. Бувиси Қамариддинни кўришга келганида унга: “Буви айтинг онамга кўринмасин, ўлдираман”, деб айтади.

“Интернат муассасалари тарбияланувчиларининг, – деб ёзади Д.Исломова, – айниқса, чақалоқлигидан ота-она қарамоғисиз қолган ва меҳрибонлик уйларида тарбияланган болаларнинг жисмоний ва психик, ижтимоий кўнгилсиз ҳолатлари ижтимоий етимликнинг асосий фожиали оқибатларидан бири ҳисобланади” [Исломова Д., 2021, 81].

Бошқирд ёзувчиси Айгиз Боймухамедовнинг “Мени ёлғиз қолдирма, онажон!” (“Не оставляй меня, мама!”) ва “Эртаксиз ҳаёт” (ёки “Эртак тингламаган болалар” – “Жизнь без сказки”) қиссалари бугун кўпгина тилларга таржима қилинмоқда [Баймухаметов А, 2019. 189]. Автобиографик характердаги бу қиссаларда меҳрибонлик уйлари, болалар руҳияти реалистик акс этгани билан эътиборни тортмоқда.

Бу қиссаларнинг бош қаҳрамони ота-онасидан бевақт ажралиб, опаси билан болалар уйига келиб қолган Илёс образи орқали энг керакли бўлган меҳр, яқинларининг ҳамдардлиги етишмаслиги, аксинча, тарбиячиларининг қаттиққўллиги, жаҳлдор ва кўрслиги учун кўп, аёвсиз жазоланиши, масалан, қорда оёқяланг юргизиш ёки Фарита исмли қизчанинг деразадан улоқтирилиши ва бир ҳафта давомида қаровсиз қолдирилгани учун вафот этиши, шунингдек, болаларни муаллимлар ўз уйига олиб бориб ишлатиши, ҳайвонларига қаратиши, қорни тўйиб овқат ейишмагани каби дардли ҳикоялар тилга олинган. Бу автобиографик ҳикоялар муаллиф билан учрашув ва китоблар тақдиротида ҳам таъкидланиб, реалистик воқеалар, тилга олинган ҳаётий персонажлар мазкур асар нашридан сўнг бўшатиб юборилгани, (масалан, етимхона директори) шароит анча яхшилангани ҳам қайд этилади (2018 йил, 26 май. Қирғизистон, Ўш шаҳри).

Турк адиби Холид Эртуғрулнинг “Алданган Айселнинг тавбаси” қиссаси ҳам болалар уйида “тарбияланган” қизларнинг фожеий қисматини очиб беришга қаратилган [7]. У шу жиҳати билан Ғ.Ғуломнинг “Нетай” қиссасини ёдга солади ва айрим жиҳатлари (масалан, етим ўсган қиз

боланинг бошига тушадиган кўргиликлар, аччиқ қисмат, номусининг топталиши каби) унинг замонавий талқинидек таассурот қолдиради. Айселнинг болаликдаги аччиқ хотираларида тарбиячи аёлларнинг шафқатсизлиги, меҳрга ташна қалбларни вайронага айлантирган, уриш ва ҳақорат билан “бетларини қотирган”и, айниқса, лицейда ўқиб юрган вақтларидаёқ “оч қашқирларнинг” қаровсиз қизларга ташланиб, номусларини поймол қилишгани қабилар ўсмирлар руҳиятидаги бу каби хасталикларнинг умумжаҳон муаммосига айланганини исботлайди...

Ўзбек болалар насрида Э.Маликнинг “Хайр, етимлик”, “Булар эртак эмас”, “Онаизор”, “Етим қолган хотиралар” қисса ва ҳикояларида етимлик мотиви етакчилик қилади. Адиб қиссаларида етимлик мавзуи турлича талқинларда ифода этилаётир. “Невара” қиссасида урушга кетган жангчиларнинг бўзлаб қолган болаларини армонлари, катта бўлгач ҳам бу аламзадалиқни унутолмаган оталар ва неваралар образи гавдалантирилган эди, “Онаизор”да эса бу ҳолат етим гўдакларни бир кўз билан вояга етказган она руҳияти орқали очиб берилади. Шу маънода, қиссада етимлик фожиаси ҳаммадан кўра бола қалбига қанчалик руҳан озор етказиши эслаб ўтилади.

“Етим қолган хотиралар” қиссаси айнан кундалиқдаги битиклар шаклида ёзилган бўлиб, унда ўсмир қиз Маъсуданинг хотиралари орқали болалар уйларидаги кўнгли ўксик ўғил-қизларнинг қалб кечинмалари, оналари, оила соғинчи, жамият ҳақидаги тасаввурлари акс эттирилган. Натижада бу қисса ҳам янгича ғоявий композицион асосга эга бўлган [Сафаров О., 2011, 45].

Қиссадаги бош воқеа 5-синфни эндигина битираётган Маъсудалар оиласи бошига тушган ташвиш, аниқроғи, чет элда ишлагани кетган дадасининг бетоб бўлиб қолиши, онасининг уни бориб олиб келишга мажбурлиги туфайли қизи ва ўғлини қолдиришга ишончли киши йўқлигидан уларни вақтинча болалар уйига топширилишларидир. Кейинги лавҳаларда ўсмир қизнинг ойижонисига атаб битилган беҳисоб мактублари кундаликка жо бўлган. Етимхонада тарбияланаётган қизларнинг турли тақдирлари,

тўғрироғи, бу ерга келиб қолиш сабаблари, йигирма нафар қиздан ўн тўққиз нафарининг тирик етимлиги, уларнинг хаёл дунёлари мактубларда ўз аксини топа боради. Китобхонлар Маъсуда тимсолида ўсмирларнинг гоҳ тошқин, гоҳ маҳзун, сиру синоатга тўла дунёси билан ошно бўладилар: соғинч ҳислари қийнаган қизалоқ ойисига тинимсиз хат ёзишдан чарчамайди, у ўз орзуларини шамолга, оймомага айтиб бўшанади, хаёлан улар билан мулоқотга киришади. Мана, шамолга қандай мурожаат қилади: “Шамолжон, ҳой шамолжон, сен ҳаммадан чопқир, ҳаммадан ўзғирсан... Сен бутун дунёдаги одамларни ёқимли нафасинг билан силаб-сийпалаб ўтасан... Ялинаман, ёлвораман, шамолжон, ҳеч бўлмаса бир мартагина ойижонимнинг исларини олиб келгин, шунақанги соғиндимки, хўпми, хўп дея қолгин шамолжон!..” Ёки Оймомага илтижо қилиб шундай ўтинади: “Оймомажон, оймома, сен ҳаммадан чиройлисан-а? Ҳаммадан баландда турасан-а? Ҳув мен билмаган томонларда ойижоним билан адажонимлар бор, ўшаларни бир марта баркашингда кўрсатиб бер, жон оймома!”. Оймома Маъсуданинг назарида худди ота-онасини қидиргандек, думалаб ётоқхонаси орқасига ўтиб кетади, қизча ота-онасини оймома ўтиб кетган томонда эканлигини билса-да, унинг кетидан боролмаслиги, ётоқхонадан чиқолмаслигидан ўқинишдан ўзга илож тополмайди.

Ёзувчи кундаликда муҳрланган қалб изҳорлари-хатлар баҳонасида у ерда тарбияланаётган Ҳалима, Мадина, Солиҳа, Наргиза исмли қиз ва Одил каби ўғил болаларнинг аччиқ қисматларини тилга олади. Бу тақдир эгаларининг ҳар бири алоҳида ҳикоя бўлгулик. Шу сабабли муаллиф асосий воқеа ривожига ўша тақдирлар ҳикояларини қолипловчи ҳикоя тарзида беради. Яъни Маъсуданинг кундаликдаги ойижонисига ёзган мактубларида Дармонжон, Наргиза, Одил қисматлари жуда таъсирчан ҳикоя қилинган. “Дармонжон дунёдаги ҳамма оналарни ёмон кўриб қолган экан. Бечора, бегона одамни ота дея олмагани учун бу ерларга келиб қолган экан-да. Хўрлансаям, ўлимга рози бўлсаям барибир бегонани “ота “ демапти. Мен ҳам худди шундай қилган бўлардим...”

Маъсуданинг мактубларида Дармонжоннинг онаси мисолида ўз фарзандини эртаклардаги ўғай оналардек калламушли ертўлага қамаб, бўғиб ўлдирмокчи бўлгани, бундай воқеалар таъсирида етимхонадаги ҳамма болалар ҳам барча оналарни ёмон кўра бошлаши таъкидланади. Ёки Наргиза исмли қиз тимсолида “етимхона касали”га йўлиққан болалар аҳволи баён қилинади. “У соғиниш касали!- уқтиради қизалоқ. Болалар оналарини ўйлаб-ўйлаб ичларидан куйиб-куйиб, охири ётиб қоладилар.” Маъсуданинг мактубида бу ҳолат ҳам жуда таъсирчан, реал акс этган. Наргиза шундай касалга мубтало бўлганда, қизларнинг бири кўйиб, бири оёқ-қўлларини укалашади, сочиқ хўллаб пешанасига босади... У ярим тунда алаҳлашдан чарчаб ухлаб қолганда ва эрталаб ўрнидан туролмаганда, ҳамма дугоналари оҳиста оёқ учида юриб нонуштага чиқиб кетишади ва чала-ярим овқатларини еб, ўз насибаларидан ўртоқларига кўтариб чиқишади. “Мен қизларимизнинг бир-бирларини шунақа аяшларини кўрганимда бирам суюниб кетаманки, ойижон,-мактубида қайд этади Маъсуда.-Бунақа меҳр-оқибат битта уйда яшайдиган ота-онанинг болаларидаям бўлмаслиги мумкин. Биз ўн тўққиз қиз кулсак-куламиз, йиғласак-йиғлаймиз. Дардимиз битта-да, дардимиз. Етиммиз!” [Malik E. 2006. 113].

Ҳа, бу дардни Ғафур Ғуломдек обдон туйган ва адабиётда бош мавзуга айлантирган адибни топиш қийин. У шоир ва носир сифатида бу мавзуга бот-бот мурожаат этганлиги бежиз эмасди. Ўтган аср бошларидаги етимлар чорасизлик қурбони эди, “Осмон баланд, ер қаттиқ”лигидан кўча-куйларда сарсон-саргардон шум етимлар қисмати адиб нолаларига сабаб бўлганди. Аммо Э.Малик қиссаларида тилга олинган етимлар-чи? Бугунги меҳрибонлик уйларидаги тирик етим болаларнинг аксарияти афсуски, йўқчиликдан эмас, ота-онасининг ношукурлиги-ю беҳаёлигидан зор қақшамоқда...

Шу боис қизалоқ мактубларида етимхонадаги опа-укалар, гарчи бир жойда бўлишса-да, хўрликлари келиши, кўзларидаги мунг, сўровлардан қочиб, пана-пасқамларга яширинишлари, унсиз йиғлашлари, оқибатда эса

бир-бирларига боғлаб турувчи меҳр ришталарининг чирт-чирт узила бориши ўзи ва укаси мисолида очиб берилиши айти ҳақиқатдир. Фақат бу эмас, айрим болалар онаси учун ҳатто бир итчалик қадри бўлмаганидан етимхонага келиб қолгани надоматларга тўла акс этган. Бинобарин, иккинчи жаҳон уруши йилларида оталаридан эрта етим қолган болалар фарёди ифодаланган адабиётларни ўқиганда ўша жароҳатли юраклар нидоларини тинглаганда, фашистларга нисбатан нафрат туйғулари вужудни ларзага солади. Аммо, бугунки кунда ўз болаларини тирик етимга айлантираётган бемехр ота-оналарни кўриб туриб, уларнинг хатти-ҳаракатлари халқ келажагини барбод этишга қаратилганлигини, бинобарин, бу ҳам аслида, авлод тарбиясига нисбатан хиёнат эканлиги англашилади.

...Етимхонага қандайдир идорадан болаларни бозор-ўчар ишларига ўргатишсин, деб пул тушади. Бу пул катта ёшдаги болаларга бўлиб берилади. Улар ўша пулга бозорга, дўконга бориб, хоҳлаган нарсаларини сотиб олишлари мумкин эди. Маъсуданинг хонасидаги қизлар ҳам етимхонадан чиқишади. Қизлар магазинга киришади, магазиндан чиқишади. Уларга нима керак эди? Ўзлари ҳам билишмасди. Бунинг ўрнига фалон-фалон нарсани сотиб олиб келинглари дейишганда, бошқа гап эди. Қизларнинг боши қотади. Шунда Маъсуда таклиф киритади: -Юринглари, дўконма-дўкон юргандан кўра бозорга борамиз, бозорда ҳамма нарса арзон бўлади, деб эшитганман... Маъсуда тушларида доим ойисини бозорда кўрарди ва уни йўқотиб қўйиб, одамлар орасидан ахтариб, югурарди... Энди ўнгида ҳам ўша бозор, тушида онаси кутиб тур, деб кетган тут дарахти... Маъсуда бозор оралаб чопар экан, кимдир уни чақиради:

– Ҳей Маъсу, Маъсумисан?

–Вой Карим, Карим... Сенмисан Карим? Катта киши бўлиб кетибсанки...Карим?

Ўқишни ташлаб деқончиликка ўтиб кетган, ҳозир бозорда тарвуз сотиб ўтирган синфдош дўстини кўрган Маъсуда шу қадар ҳаяжонланадики, нуқул уни гапиришга қистар, синфдошлари, мактаби, қишлоғини сўрарди... Ва

қишлоқлари шундоққина ярим соатлик йўл эканини билгач, кўзларига ишонмайди... Карим уни бекатгача олиб бориб, автобусга ўтқазиб юборади... Маъсуда худди боғча боласидек, суюнганидан учиб борарди... Автобус кўзғалиши билан Маъсуда иложи бўлса, шу автобусда қайтиш режасини туза бошлади. Уйларига ойижониси бировни қўйиб кетганмикан ё кулфмикин? Шундоқ кўча томондан кўриб қайтсаям бўлди. Шуям етади унга. Шунгаям зор эди-ку. Балки ўртоқлариниям кўриб қолар. ...Ана уйлари! Вой дарвозаям очик экан. У беихтиёр бир вақтлардагидек югурганича очик турган дарвозадан кириб борди. Кирди-ю дарвозахонада турган таниш машинага кўзи тушди. Адасининг ўртоғини машинаси-ку... Маъсуда машинани айланиб ўтди-да, ҳовлининг қоқ ўртасида пайдо бўлди. Ҳовлидаги таниш сўриток, ҳа таниш сўриток тагида... Нимагадир Маъсуданинг кўзлари кўрмай қолди. Шошиб-пишиб кўзларини укалаб, яхшироқ тикилди. Адасининг ўртоғими? Ие, ойисими, ойижонисими? Чақалоқ чўмилтиришяптими? Ҳа, чақалоқ оёғини чалпиллатиб йиғлаяпти. Нимага бунақа? Маъсуда худди уят ишнинг устидан чиқиб қолгандек, ҳовлига қандоқ кирган бўлса, шундоқ отилиб чиқиб кетди.

Ҳа, Маъсуданинг шундан кейин қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Етимхонага қайтиб бормайди... [Malik E. 2006. 113].

Дарҳақиқат, болалар қалби ҳис-туйғуларга берилувчан ва айни пайтда билимга, меҳнатга чанқоқ бўлади. Уларнинг ана шу мусаффо юракларидан жой олган ҳар бир яхши-ёмон ҳодисалар бутун ҳаёти давомида акс-садо бериб яшайди. Зотан, жамият тараққиёти ҳам айнан болалаликка муносабатдан, эътибордан бошланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Баймухаметов Айгиз. Не оставляй, мама! Повесть. Алматы: Издательство «Самға», 2019. - 128 стр.
2. Dikkens Ch. Oliver Twistning boshidan kechirganlari.—Toshkent:Yangi asr avlodi, 2016.

3. Исломов Д. Тутинган оилалар ва болалар ўзаро психологик мослашувининг эмпирик таҳлили // Психология – 2021, – № 2. – Б.81.
4. Malik Tohir. Alvado bolalik. – Toshkent: Sharq, 2009. – B. 186-365.
5. Malik Erkin. Yetim qolgan xotiralar. kitobda: Champo otli ilon. – Toshkent “Sarq”, 2006. – B.113.
6. Сафаров О., Жамилова Б. Болалик боқийлик тимсоли ёхуд “мухбирликнинг олис йўллари”. – Тошкент: Шарқ, 2011. – Б.76.
7. [https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Xolid%20Erto'g'ul.%20Aldangan%20Ayselning%20tavbasi%20\(qissa\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/jahon_nasri/Xolid%20Erto'g'ul.%20Aldangan%20Ayselning%20tavbasi%20(qissa).pdf).

FICTIONAL DISCOURSE AND PRIVATE COMMUNICATION ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДИСКУРС И ЛИЧНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

NIYAZOVA Gulnorakhon Gulyamovna,
Associate professor (PhD),
Renaissance Educational University,
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: niyazovagulnorakhon@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5905-2129

Abstract

This article explores the nature of fictional discourse, highlighting its communicative, cognitive, and pragmatic aspects. Unlike everyday communication, fictional discourse is not driven by direct pragmatic goals but aims to shape the reader's spiritual and emotional perception. The study examines theoretical approaches to literary text interpretation, including the perspectives of Russian and Western scholars. Particular attention is given to the interaction between the author, the reader, and the fictional world, as well as the influence of linguistic and cultural factors on text perception. The article also discusses the evolution of textual structures from classical to postmodern models, emphasizing the role of the reader in meaning making.

Keywords: *fictional discourse, literary text, communication, author-reader interaction, cognitive aspects, pragmatics, postmodernism.*

Аннотация

Статья посвящена исследованию природы художественного дискурса, его коммуникативных, когнитивных и прагматических аспектов. В отличие от повседневного общения, художественный дискурс не ориентирован на прямые прагматические цели, а направлен на формирование духовного и эмоционального восприятия читателя. Рассматриваются теоретические подходы к интерпретации художественного текста, включая взгляды российских и западных ученых. Особое внимание уделяется взаимодействию автора, читателя и художественного мира, а также влиянию лингвистических и культурных факторов на восприятие текста. В статье также обсуждается эволюция текстовых структур от классических моделей к постмодернистским, подчеркивая роль читателя в создании смысла.

Ключевые слова: художественный дискурс, литературный текст, коммуникация, взаимодействие автор-читатель, когнитивные аспекты, прагматика, постмодернизм.

Introduction

The study of discourse and its various forms of speech activity has a long history. The analysis of discourse has been the subject of extensive research conducted by foreign, Russian, and local scholars, each examining this phenomenon through different scientific paradigms. Understanding discourse largely depends on the researcher's chosen approach. For instance, Michel Foucault views discourse as a "fragment of history," defining it as a collection of statements characteristic of a particular historical period [Foucault, 1972.30]. This perspective emphasizes the historical and cultural context of speech and its connection to power and knowledge. In contrast, Teun van Dijk defines discourse as a "complex communicative event that includes a social context. [Дейк Т.Ван, 1989] " He focuses on the social function of discourse and its role in shaping and reproducing social relationships.

Russian linguist N.D. Arutyunova describes discourse as "speech immersed in life," highlighting its integration into everyday communication and real-life

situations [Арutyюнова, 1990. 136-137]. E.S. Kubryakova, on the other hand, defines speech as a "cognitive process related to actual speech production" [Kubryakova, 1994. 34-37], approaching discourse from the perspective of cognitive mechanisms involved in speech production and perception.

According to G.G. Slyshkin, discourse serves as the foundation for the formation of linguistic and cultural concepts in collective consciousness: "Discourse is the object, while the concept is the tool of analysis. [Slyshkin, 2000. 38-45]" This suggests that discourse functions as a means of shaping and transmitting cultural meanings. V. Karasik, who classifies discourse based on its sociolinguistic and pragma-linguistic characteristics in real communicative contexts, considers it as "a text immersed in an actual communication situation. [Karasik, 2000. 5-20]" This definition underscores the pragmatic dimension of discourse and its dependence on the communicative context.

Additionally, I.P. Ilyin and Yu. Borev use the term "discourse" as synonymous with "style," emphasizing its functional-stylistic aspect. Thus, the study of discourse remains a multifaceted field, encompassing historical, cognitive, social, and stylistic approaches that contribute to a deeper understanding of its role in communication and cultural representation [ilyin, 2001. 230-232; Borev, 1981].

These diverse approaches to understanding discourse are directly relevant to our study of private discourse, particularly in the context of the detective genre. Detective discourse can be viewed as historically conditioned (Foucault), socially significant (van Dijk), deeply embedded in everyday life (Arutyunova), cognitively complex (Kubryakova), culturally meaningful (Slyshkin), and situationally dependent (Karasik). This variety of perspectives allows for a deeper understanding of how the detective genre functions in different cultural and socio-communicative contexts.

Taking into account that the majority of Central Asian peoples belong to Turkic ethnic groups and adhere to Islam, we observe a linguistic landscape vastly different from that of the Western mentality and worldview. Over a thousand years ago, M. Kashkhari traveled among the Turkic tribes of his time and compiled the

invaluable work *Devon-u Lug‘at-it Turk*, in which he noted the differences in terminology and address forms used by various tribal groups within the same ethnic community [Koshkhari, 1960].

In anthropocentric linguistic studies, the examination of speech and its analysis has taken a central position. Compared to Western linguistic traditions, the Russian linguistic school, which is more closely aligned with our cultural context, has also made significant contributions to the field. Scholars such as V. Karasik, O. Kuzmina, E. Kubryakova, I. Ivanova, I. Mukhovich, P. Kostomarov, A. Kibrik, and I. Dudina have produced monographic studies that have greatly contributed to the theoretical understanding of speech and the intricate dimensions of private discourse.

Since the early years of the 21st century, specialized academic research on the detective genre has emerged in Uzbek scholarship. One of the notable monographic studies in this field is T. Irisboev’s research titled *The Developmental Features of Contemporary Uzbek Detective Literature (Based on Tohir Malik’s Shaytanat)*. In his work, Irisboev examines the formation and evolution of Uzbek detective literature [Irisboyev, 2001.157].

Similarly, Sh. Sulaymonov, in his doctoral dissertation dedicated to the genesis and nature of Uzbek detective prose, explores the relationship between detective fiction and folklore genres, as well as the structural aspects of detective plots [sulaymonov, 2002, 151].

B. Kholikov’s research focuses on the historical, theoretical, and poetic foundations of the detective genre, aiming to systematically model the artistic interpretation of detective reality. His study develops poetic models of the detective genre and its protagonists, analyzing the manifestation of an author’s poetic mastery through the works *The Godfather* and *Shaytanat* [Kholikov, 2018].

Literary scholar T. T. Irisboev, in his article *Problems of National Detective Literature*, discusses the distinctive characteristics of the detective genre, which has been developing since the mid-19th century and has positively influenced world literature. He examines the factors behind the emergence of detective

literature, its developmental trajectory, and its significance within literary studies. Regarding Uzbek detective fiction, Irisboev states: *"As in all branches of our national literature, the detective genre is undergoing distinctive changes, albeit at a slow pace. Defining and realizing key research directions in this field remains one of the pressing issues for our scholars [Irisboyev, 2021]."*

Modern research in the field of discourse is less formal than Z. Harris's works but focuses more on human speech activity. However, some similarities exist between them. Harris's method of discourse analysis is centered on sequential speech and formalized without considering the meaning of each linguistic unit. While this method does not provide significantly new insights into the use of individual morphemes in discourse, it does not mean that we cannot analyze discourse or the use of grammatical elements within it. Even though we employ formal processes similar to descriptive linguistic methods, we can still gain new information about a specific text beyond the boundaries of descriptive linguistics [Harris, 1952. 1-30].

According to Teun A. van Dijk, discourse is a flow of speech where language remains in constant motion, encompassing the full diversity of historical periods, the characteristics of the communicators, and the individual and social aspects of the communicative situation [Dijk T.A. van, 1988]. The linguist argues that discourse, as a process and activity, closely resembles speech.

However, researcher N.D. Arutyunova, in contrast, views discourse as a system with coherence and internal organization, distinguishing it from speech. Concepts such as type, genre, and style apply to discourse, which is seen as a structured form of communication. It is goal-oriented, socially driven, and involves human interaction and cognitive processes [Arutyunova, 1990. 135-137].

Fictional Discourse and Its Linguistic and Pragmatic Features

Fictional discourse reflects the cultural characteristics of a particular stage in human development. It is well known that the impact of a literary work and the mastery of its author can be effectively analyzed through fictional language and style, which are fundamental elements of poetics. The author creates imagery

through words, and the precision of narrative depiction and artistic expression depends on the originality of the words and phrases used.

As literary scholar Yo‘ldosh Solijonov aptly states: *“The form of fictional speech that corresponds to the depiction of events and the nature of characters serves as a mirror that ensures the beauty of a true work of literature. The ability to choose the right form is a testament to the writer's skill. [Solijonov, 2013. 26]”*

T.A. van Dijk, however, argues that considering a literary work merely as a collection of different types of discourse expressed through linguistic features is incorrect. Literary texts, particularly contemporary works, vary significantly in linguistic, grammatical, and semantic characteristics, and in some cases, they may not differ substantially from other types of texts. Therefore, in defining discourse, it is essential to go beyond linguistic features and take into account its pragmatic functions as well.

The Concept of Discourse in Russian Scholarship

Russian scholars such as N.A. Kulibina, V.A. Milovidov, and V.I. Tyupa generally define "discourse" as the process of both creating and interpreting a text [Milovidov, 2020. 28-36; Kulibina, 2001.; Tyupa, 2010.]. For instance, N.A. Kulibina distinguishes between a book as a typewritten text and a book as a literary work that emerges in the process of reading. The former is merely a collection of words and punctuation marks, whereas the latter represents a creative text that we recognize as fictional discourse [Kulibina, 2001].

According to Kulibina, discourse is an interaction between the text and the reader. She argues that the reader actively engages with the text, either interpreting the author's implicit cues or disregarding them, whether consciously or unconsciously.

When analyzing fictional texts, both of these perspectives—text as a material entity and text as a dynamic interaction—must be taken into account. Fictional discourse, therefore, represents a socio-cultural exchange between the author and the reader, encompassing elements such as cultural values, aesthetics, social norms, worldview, and beliefs. This interaction not only reflects shared

cultural and emotional experiences but also aims to transform the reader's "*spiritual space*" and evoke an emotional response.

The Impact of Fictional Texts on Readers and Their Communicative Features

The influence of fictional texts on readers is not limited to their direct emotional and ideological effects, as described in J.L. Austin's theory of perlocutionary acts. It also occurs through the active use of representative speech acts, which help construct a "fictional reality" and evoke associations or contextual understanding necessary for grasping the author's conclusions.

John R. Searle, who has studied fictional discourse, highlights that "almost every significant work of art contains messages that are conveyed through the text but are not explicitly present within it. [Searle, 1993.]." This suggests that meaning in fictional discourse often emerges through indirect communication and implied interpretation rather than through direct statements.

In modern linguistic studies, researchers increasingly use the terms "*fictional text*" and "*fictional discourse*" interchangeably. V.P. Rudnev defines fictional discourse as "*a text that functions within a dynamic semantic and pragmatic interaction involving the speaker (author), the listener (reader), and the cultural context that shapes them both* [Rudnev, 1996. 47]." Meanwhile, V.I. Tyupa argues that a fictional text gains the status of discourse only when it becomes "*a three-way communicative event involving the author, the character, and the reader* [Tyupa, 2002, p. 74]".

These interpretations emphasize the communicative nature of fictional discourse. However, to fully understand its essence, one must also consider its cognitive aspects, structural features, and genre-specific characteristics.

Postmodern Discourse and the Reader's Role in Text Interpretation

Unlike the classical model of text organization, the postmodern model presents an entirely different approach. In postmodernism, the writer grants the reader greater freedom in interpreting and shaping the text. The author may engage in playful interactions with the reader, introduce ambiguous plot twists, leave traces within the text, or, conversely, deprive the reader of certain communicative

rights. In such cases, the literary text and fictional discourse interact closely, blurring boundaries and approaching uniqueness. The communicative-pragmatic structure and constructive organization of the text contribute significantly to its impact on the reader.

If we consider a fictional text as the linguistic equivalent of thought, it vividly reflects how a nation or an individual perceives and interprets the world. The author's linguistic individuality manifests as a projection of the national language, national discourse, and modeled communicative behavior. Analyzing how a writer structures and expresses their ideas is closely related to linguistic analysis of the literary work and understanding the linguistic conditions for perceiving discourse.

The semantic structures of a fictional text provide insights into the author's personality. From this perspective, a literary text can be seen as an accumulation of an author's mnemonic resources and associative connections, closely linked to their overall linguistic individuality. Furthermore, the artistic form of a work enhances its impact on the reader through linguistic devices and figurative tropes, intensifying the communicative effect.

Conclusion: Characteristics and Interpretations of Fictional Discourse

From the above discussion, we can conclude that the functioning of words and phrases in a literary text has several distinctive characteristics:

1. Under the influence of a unique artistic context, words and expressions acquire an original meaning specific to a particular text, with flexible semantic boundaries.
2. The meanings of words are adapted to align with the overarching theme of the narrative and the communicative goals of literary discourse.

Fictional discourse is multifaceted, generating various interpretations, hypotheses, and perspectives regarding its nature. Despite this diversity, the continuous interest of linguistic communities in the issues of fictional discourse underscores its relevance. Fictional discourse, in contrast to terminological language, is associated with a degree of ambiguity and is analyzed through

multiple approaches, including **pragma linguistic, structural-linguistic, linguistic-cultural, sociolinguistic, and psycholinguistic perspectives.**

Fictional discourse is not only a means of speech production but also a cognitive process directly related to the formation of a linguistic work. A text, in turn, represents the final stage in the development of a communicative act, presented in a complete and structured form.

REFERENCES:

1. Foucault M. The archeology of knowledge. L.: Routledge, 1972.
2. Дейк Т. Ван. язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989
3. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 136–137.
4. Слышкин Г.Г. дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) // языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2000. С. 38–45.
5. Карасик В.И. о типах дискурса // языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. С. 5–20.
6. Ильин И.П. дискурс // Литературная энциклопедия терминов и понятий. М., 2001. С. 230–232., Боров Ю.Б. Искусство интерпретации и оценки: опыт прочтения «Медного всадника». М., 1981.
7. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. – Тошкент: Фан, 1960. - I т
8. Ирисбоев Т.Т. Ҳозирги ўзбек детектив адабиётининг тараққиёт хусусиятлари (Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» асари асосида): Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2001. – 157 б.
9. Сулаймонов Ш.С. Ўзбек детектив насри: генезиси ва табиати: Филол. фан. ном. ... дисс. – Т.: 2002. – 151 б
10. Холиқов Б. Детектив романларда воқеликнинг бадиий талқинини тизимли моделлаштириш (Марио Пьюзонинг “The godfather” ва Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарлари мисолида) Филол.фан.фалсафа.д-ри (PhD) автореф. – Тошкент, 2018

11. Harris, Zellig. 1952. Discourse analysis. – Language 28:1-30.
12. Ирисбоев Т.Т. ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ДЕТЕКТИВ АДАБИЁТИ МУАММОЛАРИ // Academic research in educational sciences. 2021. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbek-milliy-detektiv-adabiyoti-muammolari> (дата обращения: 06.08.2024).
13. Dijk T.A. van. News as Discourse. New Jersey, L.: Lawrence Elbbaum Associates. Publ., 1988. VIII.
14. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Сов. энцикл., 1990. С. 135–137.
15. Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри. – Тошкент: Адиб. 2013. – Б. 26
16. Ван Дейк Т.А. К определению дискурса / Т.А. Ван Дейк; Сэйдж пабликэйшнс. – Нью-Йорк: 1998. – СС. 365-383.
17. Миловидов Виктор Александрович (2020). Пропозициональная структура события в повествовательном тексте. Новый филологический вестник, (1 (52)), 28-36. doi: 10.24411/2072-9316-2020-00002
18. Тура V. I. Discursive formations: Essays on comparative rhetoric / V. I. Тура. — Moscow: Languages of Slavic culture, 2010
19. Кулибина Н.В. Художественный дискурс как актуализация художественного текста в сознании читателя / Н.В. Кулибина; Мир русского слова. – Москва: 2001
20. Серл Д.Р. Логический статус художественного дискурса / Д.Р. Серл; РГГУ. – Москва: литературно-философский журнал «Логос». 1993. — URL: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_03/1999_3_04.htm (Дата обращения: 16 апреля 2020 г.)
21. Руднев, В. П. Теоретико-лингвистический анализ художественного дискурса [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / В. П. Руднев. - М., 1996.-47 с.
22. Тюпа, В. И; Художественный дискурс (Введение в теорию литературы) [Текст] / В. И. Тюпа. - Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002. — 80 с.

23. Niyazova, G.G. Contextual Discourse: Public and Private Communication Evolution. Resp//Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalari” respublika ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to‘plami. // M. Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti. 2024.
24. Niyazova, G.G.Exploring the dimensions of discourse classification. Impact factor/Science and innovation /International scientific journal/ volume 2 issue /12.2023. Dekabr UIF-2022: 8.2 | ISSN: 2181-3337 | SCIENTISTS.UZ
25. Niyazova, G.G. Main aspects of Discourse research in Modern Linguistics / Impact factor/Miasto Przyszłości Kielce 2023.Vol. 44

СОВРЕМЕННЫЕ ВАРИАТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

*Д.А.АБДУАЗИЗОВА,
Образовательный университет Ренессанс,
кафедра Зарубежной филологии
доктор филологических наук, профессор*

Аннотация

Статья посвящена современным педагогическим технологиям обучения иностранных языков. Автор представляет принцип вариативности в подборе методов и технологий обучения. Предлагаются несколько важных аспектов, таких как результативность, экономичность, эргономичность, мотивированность, которые способствуют успешному усвоению знаний и навыков студентов.

***Ключевые слова:** вариативность, педагогические технологии, образовательные технологии, методика обучения, мотивированность, эргономичность, результативность, экономичность.*

CHET TILLARINI O‘QITISHDA ZAMONAVIY VARIATIV PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Annotatsiya

Maqola chet tillarini o‘qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalariga bag‘ishlangan. Muallif o‘qitish usullari va texnologiyalarini tanlashda

o'zgaruvchanlik printsipini taqdim etadi. Talabalarning bilim va ko'nikmalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradigan samaradorlik, ergonomika, motivatsiya kabi bir qancha muhim jihatlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: *o'zgaruvchanlik, pedagogik texnologiyalar, ta'lim texnologiyalari, o'qitish metodikasi, motivatsiya, ergonomika, samaradorlik.*

Annotation

The article is devoted to modern pedagogical technologies of teaching foreign languages. The author presents the principle of variability in the selection of teaching methods and technologies. Several important aspects are proposed, such as efficiency, cost-effectiveness, ergonomics, motivation, which contribute to the successful assimilation of students' knowledge and skills.

Keywords: *variability, pedagogical technologies, educational technologies, teaching methods, motivation, ergonomics, efficiency, cost-effectiveness.*

В последние годы в Узбекистане наблюдается активное стремление к получению языковых знаний. В условиях растущей интернационализации экономики и культуры, знание иностранного языка становится также необходимым для успешной профессиональной деятельности.

Принцип вариативности в современном образовании – это не просто декларация свободы выбора, а мощный импульс к постоянному развитию и совершенствованию педагогического процесса [Миролюбов, 2010.7]. Он предоставляет образовательным учреждениям и педагогам широчайшие возможности для конструирования уникальных образовательных моделей, включая авторские методики, адаптированные к конкретным условиям и потребностям студентов. Это направление характеризуется активной разработкой разнообразных учебных программ и курсов, использованием новейших достижений дидактики для повышения эффективности обучения, а также постоянным поиском и внедрением инновационных педагогических идей и технологий. В основе этого лежит стремление к персонализации

образования, учитывающей индивидуальные особенности каждого студента – его темп усвоения материала, когнитивный стиль, мотивацию и интересы.

Прогресс в области образовательных технологий стремительно развивается, предлагая широкий спектр вариативных технологий и методик, от традиционных до самых передовых, основанных на применении искусственного интеллекта, виртуальной и дополненной реальности. Педагогу сегодня необходимо быть не просто знатоком своей предметной области, но и компетентным специалистом в области дидактики, способным ориентироваться в этом многообразии и выбирать оптимальные инструменты для достижения поставленных целей обучения. Важно уметь критически оценивать эффективность различных методик, анализировать научные исследования в области педагогики и психологии, а также адаптировать известные технологии к конкретным условиям своей работы.

Термин «педагогические технологии» или «технологии обучения», получивший широкое распространение в 70-х годах прошлого века, изначально часто ассоциировался с использованием технических средств обучения – проекторов, компьютеров, аудио- и видеозаписей. Однако со временем его значение расширилось, включив в себя все аспекты рациональной организации учебного процесса, направленные на оптимизацию достижения образовательных результатов. Сегодня под педагогическими технологиями понимается система взаимосвязанных и последовательных действий преподавателя, направленных на достижение конкретных образовательных целей с максимальной эффективностью и минимальными затратами времени и ресурсов. Это включает в себя не только методические приёмы и средства обучения, но и организационные формы работы, способы оценки результатов, а также учёт индивидуальных особенностей обучаемого.

Современные педагогические технологии охватывают широкий спектр подходов: от традиционных методов объяснительно-иллюстративного обучения до инновационных методик, таких как проблемное обучение,

проектная деятельность, геймификация, обучение на основе сотрудничества и индивидуализированное обучение. Каждая из этих технологий имеет свои сильные и слабые стороны, свою область применения и требует от педагога определённых компетенций и навыков. Выбор оптимальной технологии зависит от множества факторов, включая возрастные и индивидуальные особенности обучающегося, цели и задачи обучения, доступные ресурсы и условия работы. Успешная работа педагога в современных условиях невозможна без постоянного самообразования, изучения новых технологий и методик, а также готовности к экспериментированию и внедрению инноваций. Кроме того, важно помнить о необходимости сочетания различных технологий, чтобы обеспечить комплексный и сбалансированный подход к обучению.

Основные характеристики технологий обучения играют ключевую роль в формировании эффективных образовательных процессов. Эти характеристики включают в себя несколько важных аспектов, которые способствуют успешному усвоению знаний и навыков.

Во-первых, результативность является одной из главных характеристик, так как она отражает уровень достижения поставленных учебных целей каждым обучающимся. Высокая результативность означает, что студенты не просто осваивают материал, но и могут применять его на практике, что является важным критерием успешности обучения.

Во-вторых, экономичность технологий обучения подразумевает, что за единицу времени обучающийся усваивает значительный объем учебного материала, при этом затрачивая минимальные усилия. Это особенно актуально в условиях ограниченного времени, когда необходимо быстро и эффективно обучить студентов.

Третья характеристика — эргономичность — акцентирует внимание на создании комфортной и поддерживающей образовательной среды. Обучение должно проходить в атмосфере сотрудничества и положительного эмоционального микроклимата, что способствует снижению уровня стресса и

предотвращает переутомление обучающихся. Это позволяет повысить их вовлеченность в учебный процесс и улучшить результаты.

Четвёртая характеристика — высокая мотивированность — также является важным аспектом, особенно в контексте изучения иностранных языков. Мотивированные студенты более активно участвуют в учебном процессе, что в свою очередь ведёт к более глубокому усвоению материала. Эффективные технологии обучения должны учитывать индивидуальные потребности и интересы обучающихся, что способствует повышению их мотивации [Сиразеева, 2015.16].

Среди современных технологий преподавания иностранных языков можно выделить несколько ключевых методов.

Метод проектов позволяет студентам работать над реальными задачами, что способствует развитию их критического мышления и творческих навыков. Центрированное на студентов обучение акцентирует внимание на активности студентов, что помогает создать более динамичную и вовлечённую образовательную среду.

Обучение в сотрудничестве, в свою очередь, помогает развивать навыки командной работы и коммуникации, что является важным в современном мире. Использование языкового портфеля позволяет обучающимся отслеживать свои достижения и прогресс, что способствует более осознанному подходу к обучению.

Дистанционное обучение и тандем-метод становятся все более популярными в условиях цифровизации образования. Они предоставляют возможность обучаться в удобном для себя темпе и в удобное время, что особенно актуально для занятых людей. Технология case study, основанная на анализе реальных ситуаций, помогает студентам применять теоретические знания на практике, что значительно повышает их профессиональную подготовку [Полат, 2009.114].

Компьютерные и аудиовизуальные технологии также играют важную роль в современном обучении. Они позволяют сделать процесс обучения

более интерактивным и увлекательным, что способствует лучшему усвоению материала. Применение интерактивных методов преподавания, таких как ролевые игры и симуляции, становится все более актуальным. Эти методы основаны на концепции интеракционизма, которая предполагает активное взаимодействие между обучающимися и преподавателем [Владимирова, 2017. 3-4].

Интерактивное обучение позволяет студентам не только усваивать информацию, но и развивать навыки межличностной коммуникации. Важнейшей особенностью этой концепции является способность человека «принимать роль другого», что способствует эмпатии и пониманию различных точек зрения. Это особенно важно в контексте изучения иностранных языков, где культурные различия могут играть значительную роль в общении.

Таким образом, современные технологии обучения иностранных языков должны быть вариативными и гибкими, чтобы соответствовать потребностям обучающихся и требованиям времени. Их успешная реализация зависит от готовности преподавателей к внедрению инновационных подходов и использования новых технологий в образовательном процессе. Важно помнить, что обучение — это не только передача знаний, но и формирование навыков, которые помогут студентам успешно адаптироваться в быстро меняющемся мире. Интерактивные модели обучения и дистанционные технологии представляют собой важные инструменты, которые помогают создать более эффективную и вовлечённую образовательную среду. Они способствуют развитию у студентов навыков самостоятельного мышления, критического анализа и командной работы, что делает их более подготовленными к современным требованиям рынка труда. Важно отметить, что успешная реализация этих моделей требует от преподавателей не только глубоких знаний в своей области, но и способности адаптировать свои методы к потребностям и интересам

студентов, что, в свою очередь, способствует созданию более динамичной и продуктивной образовательной среды.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Владимирова Л. Дистанционное обучение иностранным языкам // Lambert 7. Academic publishing. 2017. – 57с.
2. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность / Под ред. А.А. Миролюбова. Обнинск: Титул, 2010. – 464 с.
3. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений под ред. Е.С. Полат. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2009, - 272 с.
4. Сиразеева А.Ф., Валеева Л.А., Морозова А.Ф. Инновационные технологии обучения иностранному языку в вузе // Современные проблемы науки и образования.–2015.–№3.

URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=17983>

THE WORD “TA”, WHICH MEANS “BIG” IN UZBEK AND THE ETYMOLOGY OF THE WORDS FORMED FROM IT

Saidbek BOLTABOYEV,
filologiya fanlari bo'yicha falsada doktori, dotsent
Karabuk Universiteti, Turkiya
saidbekboltabayev@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tadqiqotda o'zbek tilida “katta” ma'nosini anglatuvchi ta so'zi va undan hosil bo'lgan doya, doshqozon, domla, tog'a, dada, doda, doyi, tegana kabi so'zlarning etimologik kelib chiqishi tahlil qilinadi. Ta unsuri turkiy tillarda qarindoshlik va hurmat bildiruvchi so'zlar tarkibida qo'llangan bo'lib, ayrim holatlarda da yoki do shaklida ham namoyon bo'ladi. Masalan, dada so'zi ta+ata birikmasidan kelib chiqib, “katta ota” ma'nosini anglatgan, doshqozon esa “katta osh qozoni” degan ma'noda shakllangan. Shuningdek, domla so'zi do+mulla shaklida “katta murabbiy” ma'nosini bildiradi. Tadqiqot tarixiy manbalar va

fonetik o'zgarishlarga asoslangan holda bu so'zlarning kelib chiqishini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: *leksikologiya, so'z yasash, etimologiya, doya, doshqozon, domla, tog'a, dada, doda, tegana.*

Abstract

This study analyzes the etymological origin of the Uzbek word "ta", which means "big", and the words derived from it, such as doya, doshqozon, domla, tog'a, dada, doda, doyi, tegana. The element "ta" is used in Turkic languages as part of words denoting kinship and respect, and in some cases also appears in the form "da" or "do". For example, the word dada comes from the combination ta + ata and means "big father", while doshqozon is formed in the form of "big cooking pot". Also, the word domla means "big master" in the form do + mulla. The study analyzes the origin of these words based on historical sources and phonetic changes.

Key words: *lexicology, word formation, etymology, doya, doshqozon, domla, tog'a, dada, doda, tegana.*

O'zbek tilida eng asosiy so'z yasash usuli sifatida affiksatsiya va kompozitsiya ko'riladi. Affiksatsiyada qo'shimchalar orqali yangi so'zlar yasalsa, kompozitsiyada so'z qo'shish bilan so'z yasash tushuniladi [Hojiyev, 2007. 7-8]. O'zbek tilida so'z qo'shish orqali ko'p sonli so'zlar yasalgan. Bunday so'zlar turli usullarda yasalsa-da, *ot+ot, sifat+ot, son+ot, fe'l+fe'l, ot+fe'l* eng ko'p uchraydigani hisoblanadi. O'zbek tilida so'z qo'shilishi natijasida yuzaga kelgan *ko'zoynak, oqqush, tomorqa, mingboshi* kabi so'zlarning ikki lug'aviy ma'noga ega so'zning qo'shilishi orqali yasalganini anglash mumkin. Lekin tarixiy jarayonda ba'zi so'zlar iste'moldan tushgach uning tarkibidagi so'zlar anglashilmay qoladi.

Misol uchun *olma* va *oltin* so'zlari aslida alohida ikkitadan lug'aviy ma'noga ega so'zlarning qo'shilishi bilan yasalgan. "Qizil" ma'nosini bildiruvchi *ol* so'zi tilimizda faol so'zlar qatoridan chiqqan bo'lsa-da adabiy matnlarda ishlatilib turadi. Bu adabiy matnlarni o'quvchi *ol* yuzli ifodasida *ol* so'zining "qizil"

ma'nosini biladi. Biroq *olma* va *oltin* so'zlarida qizil ma'nosiga keluvchi *ol* so'zi allaqachon sezilmay ketgan. Buning sababi uning tarkibidagi ikkinchi so'zlarning butunlay iste'moldan tushganidadir. *Olma* so'zining asli *olmila* bo'lib, *al* ("qizil") + *mila* (meva nomi) so'zlarining birlashuvidan yuzaga kelgan. Zero "Devonu lug'otit-turk"da *almila*⁵⁰ sifatida qayd etiladi [Koshg'ariy, 2021. 110]. Keyinchalik esa so'zda gapnologiya hodisasi yuzaga kelib, *almila* > *alma* > *olma* sifatida tilimizda turg'un birlikka aylangan. Uning singari *oltin* so'zida *al+tun* birikmasi mavjud bo'lib, u ham turg'un birlikka aylanib leksemalashgan.

Yuqoridagi *olma* va *oltin* so'zlari leksemalashgan bo'lsa-da, uning tarkibidagi *ol* so'zi adabiy matnlarda bo'lsa-da iste'moldagi so'z hisoblanadi. Biroq tilimizda shunday so'zlar borki, ularning lug'aviy ma'noga ega ikki so'zning birlashuvidan yuzaga kelganini his qilish qiyin. Ana shunday so'zlardan ba'zilari *ta* so'zi bilan yasalgan so'zlar bo'lib, ularning ko'pi qarindosh-urug'chilik yoki shaxs bilan bog'liq so'zlardir.

Katta ma'nosidagi "ta" so'zi va u bilan yasalgan so'zlar

Ko'plab tadqiqotlarda turkiy tillardagi qarindosh-urug'chilik atamalarining etimologiyasi tortishilgan. Bular orasida *tog'a*, *dada*, o'g'uz tillarida uchrovchi *dayi*, *teyze* kabi so'zlarni ko'rsatish mumkin. Turk olimi Osman Fikri Sertkaya *dayi*, *damla*, *teyze*, *dede* so'zlarining kelib chiqishini tahlil etgan tadqiqotida *ta* so'zining xitoy tilidagi oid ekanini, 大 imlosidagi so'zning *ta ~ da* deb o'qilishini va "katta" ma'nosini bildirishini qayd etadi [Sertkaya, 2018. 95]. Ushbu so'zlardan *tog'a* (va *doyi*), *domla*, *dada* o'zbek tilida bor bo'lib, ular haqida yana bir qancha tadqiqotlarda to'xtalib o'tilgan. Shu bois bu so'zlar haqida umumiy to'xtalgan holda ayni so'zdan yasalgan boshqa so'zlarning kelib chiqishiga to'xtalamiz.

a) Dada / doda/ opodada / opoqdada

Turkiy tilda *ota* ma'nosidagi eng qadimgi so'z: **qang**. Huddi ona ma'nosidagi *og* kabi keyingi davrda eskirgan so'zga aylanib, o'rniga **ata** so'zi ishlatila boshlangan. **Ata** ham huddi **ana** kabi bola tilidagi so'z ekani taxmin qilinadi.

⁵⁰ So'zning etimologiyasi haqida qarang: C. Brockelmann. Osttürkische grammatik der islamischen litteratursprachen mittelasiens. Leiden, 1954; S. G. Clauson. An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century turkish. Oksford, 1972, 146 s.

Uygʻur harfli matnlar bilan adabiy tilga kirgan boʻlib, eng eski matnlarda koʻp uchramaydi. Uzun *a* tovushi sababli Oʻzbek tilida ilk boʻgʻinda *a>o* tovushiga aylangan: **ota**.

Biroq *ona* soʻzi kundalik hayotda oz ishlatilgani singari **ota** soʻzi ham koʻp qoʻllanilmaydi. **Ota maʼnosida adabiy tildagi dadadan tashqari shevalarda ada, aka** kabi soʻzlar ham bor.⁵¹ **Ota** va **ada** soʻzlarining ayni soʻz ekanini payqash qiyin emas. **Ada** – *ota* soʻzining bir fonetik eshi xolos. Zero *t* va *d* tovushlarining talaffuz oʻrni bir xil: til oldida talaffuz qilinadi. Jarangli undoshning jarangsiziga aylanishi yoki teskari tovush hodisasi yuz berishi tilda tez-tez uchraydi.

Dada ikki soʻzdan iborat: **ta + ata**. *Ta* yuqorida aytilganidek “katta” degani. **Tata** keyinchalik jarangsiz undoshlarining jaranglisiga aylanishi natijasida “**dada**” soʻziga aylangan: *tata > dada*. Turk tilida ayni shaklda yasalgan *dede* soʻzining etimologik tahlili Sertkaya tomonidan *tay ata > tay ada > tayda / täydä > tādä > tede > dede* shaklida beriladi [Sertkaya, 2018. 108]. Demak aslida **dada** “katta ota” degani ekan. Lekin oʻzbek tilida “katta ota” maʼnosini yoʻqotgan. Hozirgi turk tilida esa bu maʼnosi saqlangan. Turkiyada *bobo* maʼnosida **dede** deyiladi. Bu esa **dada** soʻzining fonetik eshidan boshqasi emas. Turk tili va oʻzbek tili orasida bu maʼnoda aldoqchi soʻzlar yuzaga kelib qolgan. Oʻzbek tilidagi **bobo** turk tilida “*dada*” maʼnosida; oʻzbek tilidagi **dada** turk tilida “*bobo*” maʼnosida qoʻllaniladi.

Dada maʼnosida turkiy tillarda ishlatiladigan *aça, ağa/aqa, apa/aba, ata, äkä, baba, dädä, qang, papa, padar, tata* kabi soʻzlarning maʼnolari va baʼzi etimologik tahlillari uchun Yong-Song Lining tadqiqotiga murojaat qilish mumkin [Li, 1999. 107-118].

Tilimizda “bobo” maʼnosida *opodada* yoki *opoqdada* ham deyiladi. *Opo/apa* ham *ta* singari kattalarga nisbatan ishlatiluvchi hurmat soʻzi. U ham katta maʼnosini bildiradi. Soʻzning ochiluvi shunday: **opo+ta+ata**. Unda *opodada* soʻzida katta maʼnosida ikki soʻz bor: *opo* va *ta*. *Opoqdada* shakli bir xalq

⁵¹ Qon-qarindoshlik atamasi sifatida *otaning* leksik-grammatik maʼnolari, baʼzi turkiy tillardagi shakllari uchun qarang: I. Ismoilov. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1966, 27-39 s.

etimologiyasi mahsuli bo‘lib, boboning nuroniy bo‘lgani sabab so‘z huddi “oppoq” so‘zidan yasalgandek anglashilgani (analogiya) natijasida yuzaga kelgan.

Bu ma’noda Toshkent shevasida ishlatiluvchi **doda** so‘zi esa *dada* so‘zining ilk bo‘g‘indaki *aning* > *o* tovushiga aylangan shaklidir. Shavkat Rahmatullayev *doda* so‘zini I. Ismoilovning “Turkiy tillardagi tay va dayi terminlari haqida” deb nomlangan maqolasiga havola qilgan holda qadimgi turkiy tilda “katta” ma’nosidagi *day* so‘ziga *ata* so‘zining qo‘shilishi bilan yasalganini **day+ata = dayata** > **da:ta** > **da:da** > **dada** > **dâdâ** yuzaga kelganini qayd etadi [Rahmatullayev, 2000. 94]. Aslida katta ma’nosiga keluvchi so‘z *day/dayi* yoki *tay* emas to‘g‘ridan to‘g‘ri **ta** bo‘lib, hamma so‘zga ham *tay* shaklida kelmagan. *Dada* so‘zi singari *doda* so‘zida ham katta ma’nosidagi so‘z *tay* emas, *ta* bo‘lishi kerak.

Rus tilidagi *дядя* so‘zi ham **ta+ata** so‘zning rus tiliga o‘zlashgan shaklidan boshqasi emas.

b) Tog‘a / tog‘oy / doyi

Katta ma’nosini bildiruvchi **ta** so‘zi qarindosh-urug‘chilik atamalaridan **og‘a** (ağa) so‘ziga ham kelgan: **ta+ağa**. Huddi **dada** so‘zida bo‘lganidek bir **a** unlisi tushib qolishi natijasida *taağa* > *tağa* > **tog‘aga** aylangan. Xorazm shevasida, shuningdek *turkcha*, *ozarbayjoncha*, *turkmanchada* **doyi**, **dayi** so‘zi bor. Bu **tog‘a** so‘zi ham, **dayi** so‘zi ham ayni o‘zakdan keladi, ayni so‘zning turli shakllaridir. Biroq eski matnlarimizda so‘z asosan *tağay/tağayı* shaklida keladi. Bu so‘zdagi evrilish quyidagicha bo‘lgan: **ta+ağa** so‘ziga kichraytirish qo‘shimchalaridan biri bo‘lgan **+y** qo‘shilgan. Bu qo‘shimchaga *bobo+y*, *opo+y* so‘zlarida ham uchraydi. **Tağay** o‘ziga **+i** qo‘shimchasini olib kengaygan va **tağayıga** aylangan. O‘g‘uzchaning til xususiyatlariga ko‘ra so‘z ichi va so‘z oxiridagi **ğ/g** tovushlari tushib qoladi. Qolaversa so‘z boshi **t-** o‘g‘uzchada **d-**ga aylanadi. Natijada **tağayı** > **taayı** > **dayı** evrilishi yuzaga kelgan. So‘zning kelib chiqishi masalasida Sertkaya [Sertkaya, 2018. 101-104], Tekin [Tekin, 1960. 293] tadqiqotlariga qarash mumkin.

d) Domla / domulla

Domla soʻzi oʻzbek tilining izohli lugʻatida *domulla* soʻzi bilan izohlangan, shuningdek har qanday ilmli kishiga murojaat etish shakli ekani ham ikkinchi maʼnosi sifatida koʻrsatilgan. Soʻzning kelib chiqishi haqida esa *domulla* soʻzida izoh berilgan. Unda soʻzning *fors+hind*. “ota, katta” maʼnosidagi دادا soʻziga arabcha “oʻqituvchi, ruhoniy olim” maʼnosidagi ملا soʻzining qoʻshilishi bilan yasalgani va toʻrt maʼnoni bildirishi qayd etilgan. Unga koʻra soʻz quyidagi maʼnolarga ega: 1) diniy maktab muallimi; 2) madrasani bitirgan mulla kishi; 3) duoxonlik, issiq-sovuq qilish bilan shugʻullanuvchi shaxs; 4) oʻrta va oliy maktab oʻqituvchisi; ilmiy rahbar, ustoz [OʻTIL, IV, 2020. 642].

Domlaning domulladan oʻrta unlisi tushgan holda (*gaplologiya*) yuzaga kelgani maʼlum boʻlmoqda. *Domla* va *domulla* soʻzlarida ikki soʻz borligi **mulla** soʻzining alohida ishlatilishidan ham maʼlum: **do+mulla**. Biroq bu yerdagi *do* soʻzi izohli lugʻatda ochiqlangandek *fors+hind* tilidagi *dada/dodo* soʻzi emas. Bu yerdagi **do** soʻzi katta maʼnosidagi *togʻa* va *dada* singari soʻzlardagi *ta* soʻzidan boshqasi emas, “*ta*”ning fonetik eshi xolos. **Mulla** esa arabcha soʻz boʻlib, asli **mavlo**dir. *Mavlo* soʻzi (valiy bilan oʻzakdosh) sohib, xoʻjayin maʼnosini bildiradi. Ayni paytda Allohning goʻzal ismlaridan biridir. Soʻzning *tarbiyalovchi*, *murabbiy* maʼnolari boʻlgani uchun *bizning valiyimiz*, *bizning murabbiyimiz* maʼnosida **mavlon** soʻzi yasalgan va tariximizda koʻplab zotlarning unvoni boʻlgan. Qisqasi, *mavloning* xalq tilidagi shakli *mullo* va *mulla*. Yana *tarbiya qiluvchi*, *murabbiy* maʼnosida. Unga **do** soʻzi qoʻshilib, “*katta, ulugʻ murabbiy*” maʼnosida **domla** yuzaga kelgan. Shuningdek ushbu soʻzning hozirgi uygʻur tilida *tay-mulla* / *day-mulla* shakllari ham ishlatiladi [Sertkaya, 2018. 96].

e) Doshqozon

Doda, **togʻa** va **domla** singari **doshqozon** soʻzida ham katta maʼnosidagi **ta/da** soʻzi bor. Zero izohli lugʻatda aytilganidek **doshqozon** “katta yigʻinlarda koʻpchilikka ovqat pishiriladigan ulkan qozon” [OʻTIL, IV, 2020. 650] degani. Demak soʻz **da+osh+qozon** soʻzlarining qoʻshilishi bilan yuzaga kelgan; *da+osh+qozon* > *doshqozon* “*katta osh qozoni*” maʼnosini bildiradi. **Qozon** soʻzining oʻzi esa ilgari **qazgan** edi. Keyingi davrlarda soʻz ichidagi **ğ/g** tovushlari

tushganidek (*qulğaq* > *quloq*, *kergak* > *kerak*...) **qazğan** > **qazanga** aylangan. Yana bir qiziq tomon shuki, qozonning manti pishiriladigan turida deyarli eski shakli qolgan: **qosqon**. Boshqacha aytganda **qosqon** bilan **qozon** ayni soʻzning ikki shakli, lekin kunimizda maʼno va vazifalari oʻzgacha.

f) **doya**

Doya soʻzi oʻzbek tilining izohli lugʻatida fors tilida “boquvchi, parvarishlovchi, enaga” maʼnolarini bildiruvchi دایه *dāyā* soʻzidan oʻzlashgani qayd etiladi. Shuningdek soʻzning 1) toʻlgʻoqdagi ayollarni tugʻdiruvchi xotin, akusherka; 2) goʻdaklarni tarbiyalovchi ayol; 3) sabab, bois, asos; paydo, bunyod qiluvchi maʼnolari koʻrsatiladi [OʻTIL, IV, 2020. 650]. Soʻzning forscha ekani nafaqat bu lugʻatda, balki “sut emizuvchi enagalik” sifatida alohida doyalik kasbi haqida maʼlumot bergan “Encyclopedia Iranica”da ham koʻrsatilgan. Unga koʻra doya soʻzining oʻrta forscha *dāyag*, Avesto tilidagi *daēnu-*, “urgʻochi hayvon,” kurd tilidagi *dā*, *dī*, *dīa* “ona”, sanglich tilidagi *dāya* “hamshira” kabi soʻzlar bilan aloqasi bor [Omidsalar, Omidsalar, 1996. 164-166].

Doya soʻzi sharqda oʻz davrida bir muncha yoyilgan soʻz boʻlgan. Hatto 1177-1256 yillarda yashagan kubraviyya shayxi va mufassir boʻlgan Abu Bakr Najmiddin Roziy koʻpincha Najmiddin Doya nomi bilan tanilgan. Uning Doya nomini olishida koʻp sonli murid yetishtirgani taʼsir koʻrsatgan degan qarash bor [Okuyan, 2006. 496].

Biroq *doya* soʻzining forscha ekanini oʻrta forscha yoki Avesto manbalarining oʻzi bilan isbotlash qiyin boʻlib, “sut” maʼnosida *do* soʻzining eroniy tillarning baʼzilarda bor ekani yetarli emas. Bu holatda ham soʻzning etimologik izohi muallaq qolmoqda. Aslida soʻz turkiy tildan eroniy tillarga oʻtgan koʻrinadi. Chunki *doya* soʻzining ilk boʻgʻini *dada* (*doda*), *togʻa*, *doshqozon*, *domla* soʻzlaridagi katta maʼnosini bildiruvchi **ta** soʻzidan boshqasi emas. Bu soʻz ona maʼnosida qoʻllaniluvchi *aya* soʻziga qoʻshilishi natijasida “katta ona, katta oyi” maʼnosini ifodalagan boʻlishi kerak: **ta+aya** > **tāya** > **dāya** > **doya**.

Aya / oyi soʻzlarining turkiy tillardan oʻzbek va uygʻur tillaridagina bor ekanini qayd etgan Yong-Song Li oʻzbekcha shevalarda *āya*, *ayä*, *āyā*, *āyī*, *āyā* kabi shakllari ham bor ekanini qayd etadi [Li, 1999. 121].

Qirgʻiz tilida *tay ata* “ona tomondan bobo”, *tay enä* “ona tomondan buvi” soʻzlaridan tashqari *tay ejä* “ona tomondan yoshi katta ayol qarindosh”, *tay ake* “ona tomondan yoshi katta erkak qarindosh” kabi soʻzi ham bor ekani lugʻatlarda qayd etilgan [Yudaxin, 1985. 189]. Shuningdek “ona” maʼnosidagi *oyi* soʻzining fonetik eshlari boʻlgan soʻzlarga boshqa turkiy tillarda ham **ta** soʻzining qoʻshila olishiga boshqa misollar ham bor. Misol uchun hakas tilining sagay shevasida *tay iyä* (*iyä* “ona” maʼnosida) “ona tomondan buvi”, oltoychada *tay äyä* “xola” soʻzlarining bor ekani [Tekin, 1960. 293] **doya** soʻzining turkiy soʻz sifatida *ta+aya* shaklida yasalib, turgʻun birlikka aylanganini koʻrsatadi.

g) Tegana / toʻvana / tuvana / tebana

Yuqorida koʻrsatilgan soʻzlardan tashqari oʻzbek tilining baʼzi shevalarida “katta igna” maʼnosida uchrovchi **toʻvana** soʻzi ham ayni **ta** soʻzidan yasalgan. Oʻzbek xalq shevalari lugʻatida koʻrsatilishicha Beshkent, Qarshi, Qovchin mintaqasida *tovana*, *tüvänä*, *tebänä* shaklida, Qashqadaryoda *tegänä*, *tevänä* shaklida ishlatiluvchi soʻz “katta igna” maʼnosini bildiradi [OʻXSHL, 1971. 255].

Oʻzbek tilining izohli lugʻatida esa soʻz *tegana* sifatida beriladi. Unga koʻra soʻzning ikki maʼnosi bor: 1) poyabzal qolipining ustki va ostki qismi orasiga qoqiladigan pona; 2) charm va shu kabi qalin-qattiq narsalarni tikishda ishlatiladigan katta yoʻgʻon igna [OʻTIL, IV, 2020. 46].

Adabiy tilda *tegana*, shevalarda esa turli shakllarda qoʻllaniladigan ushbu soʻz ham **ta** soʻzini oʻz ichiga oladi. Demak *ta+ignä* > *ta-ginä* > *täginä* > *tegänä* shaklida soʻz tarixiy takomil yoʻllaridan oʻtgan boʻlishi kerak. Soʻzning *v* tovushi bilan qoʻllaniluvchi shakllari esa qipchoqchalashuv sababli yuzaga kelgan.

Xulosa

Oʻzbek tilida katta maʼnosini bildiruvchi “ta” soʻzi va undan yasalgan soʻzlar turli etimologik jarayonlar natijasida shakllangan boʻlib, bugungi kunda ularning tarkibiy qismlarini anglash qiyinlashgan. Tadqiqot davomida *dada*, *togʻa*, *doya*,

doshqozon, *domla*, *tegana* kabi soʻzlarning kelib chiqishi va ularning tarkibida “ta” soʻzining ishtiroki batafsil tahlil qilindi.

Dada va *doda* soʻzlari “ta” va “ata” soʻzlarining birikishi orqali shakllangan boʻlib, dastlab “katta ota” maʼnosini bildirgan. Oʻzbek va turk tillarida mazkur soʻzlarning maʼno jihatdan farqlanishi tarixiy jarayonlarda yuz bergan fonetik va semantik oʻzgarishlar bilan bogʻliq. Xuddi shu holat *togʻa* va *doyi* soʻzlarida ham kuzatiladi, ularning ildizi “ta” va “ogʻa” soʻzlarining birikuviga borib taqaladi.

Shuningdek, *domla* soʻzi “do” (yaʼni “ta”) va “mulla” soʻzlaridan shakllangan boʻlib, “katta ustoz” yoki “buyuk murabbiy” maʼnolarini anglatgan. *Doya* soʻzi esa ona va tarbiyachi maʼnosini bildiruvchi “aya” soʻzi bilan “ta” soʻzining qoʻshilishi natijasida hosil boʻlgan. Bu esa, mazkur soʻzning fors tilidan oʻzlashganligi haqidagi taxminlarga shubha uygʻotadi va uning turkiy ildizga ega ekanligini koʻrsatadi.

Doshqozon soʻzi ham xuddi shu jarayon natijasida yuzaga kelgan boʻlib, “katta osh qozoni” degan maʼnoni anglatadi. *Tegana* yoki *tovana* soʻzlarining kelib chiqishi ham “ta” soʻzi bilan bogʻliq boʻlib, katta oʻlchamdagi ignani anglatgan.

Umuman olganda, oʻzbek tilidagi ushbu soʻzlarning etimologiyasi shuni koʻrsatadiki, “ta” soʻzi tarixan “katta” maʼnosini anglatuvchi asosiy birliklardan biri boʻlgan. U nafaqat qarindosh-urugʻchilik otlariga (*dada*, *doda*, *togʻa*, *doyi*; boshqa turkiy tillarda *teyze*, *tay eje*, *tay yanga (jenge)*, *tay aya*, *daay ava*, *dayi apa*, *tay balis*, *tay yeste*, *tayda*, *tay iye*, *dayi şeşe*, *dayi ata* v.h.k.), balki shaxsni bildiruvchi (*doya*, *domulla*, *domla*) otlarga yoki buyum bildiruvchi otlarga (*doshqozon*, *tegana*) ham qoʻshilib qoʻllanilgan. Biroq vaqt oʻtishi bilan ushbu birlikning mustaqil maʼnosi yoʻqolib, tarkibiy qismi sifatida boshqa soʻzlarda saqlanib qolgan. Tadqiqot natijalari oʻzbek tilining boy tarixiy qatlamlarini ochib berish bilan birga, turkiy tillarning oʻzaro aloqalari va semantik oʻzgarishlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Shuningdek bu tadqiqotning xulosalari soʻzlarning ildizini aniqlashda ularning turli turkiy tillardagi shakllarini topib tahlil qilish, turkiy xalqlarga qoʻshni tillar borasida xabardor boʻlish, tarixiy manbalar asosida tekshiruvlar olib borish zaruratini koʻrsatmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hojiyev, Azim. (2007). *O'zbek tilida so'z yasalishi tizimi*. – Toshkent: O'qituvchi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
2. Koshg'ariy, Mahmud. (2021). *Turkiy so'zlar devoni [Dīvānu Luğāti-t-Türk]*. Nashrga tayyorlovchi: Qosimjon Sodiqov. – Istanbul: Akademik kitaplar.
3. Li, Yong-Song. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. – İstanbul: Simurg.
4. Omidshah, Mahmoud; Omidshah, Theresa. (1996). “Dāya”. *Encyclopedia Iranica*. – London, VII/2, 164-166.
5. Okuyan, Mehmet. (2006). “Necmiddîn-i Dâye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. – Ankara: TDV Yayınları, 32, 496-497.
6. Rahmatullayev, Shavkat. (2000). *O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar)*. – Toshkent: Universitet.
7. Sertkaya, Osman Fikri. (2018). “Çince 大 Tay “Büyük” kelimesi ile yapılan damla, dayı, teyze ve dede kelimeleri üzerine.” *Kelime dağarcığımızdan Etimoloji Araştırmaları*. – Ankara: Akçağ Yayınları.
8. Tekin, Talat. (1960). “Amca” ve “Teyze” kelimeleri hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 283-294.
9. O'TIL (2020): *O'zbek tilining izohli lug'ati*. Tuzatilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
10. O'XSHL (1971): *O'zbek xalq shevalari lug'ati*. – Toshkent: Fan nashriyoti.
11. Юдахин К. К. (1985). *Киргизско-русский словарь 2*. – Фрунзе, Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.

FILOLOGIYA ELMLƏRİ DOKTORU, AMEA-NIN PROFESSORU
SALİDƏ ŞƏRİFOVANIN YARADICILIĞI ELMMETRİK DİAPAZONDA
FILOLOGIYA FANLARI DOKTORU, AMEA PROFESSORU SALIDA
SHARIFOVA İJODINING İLMIY DOIRASI

Zakirə Əliyeva,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
zakiraaliyeva7@gmail.com

XÜLASƏ

Ədəbiyyat və texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi müəllif və oxucu ünsiyyətinin mənzərəsini xeyli dəyişdiyi kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmi və ədəbiyyatşünaslarımızın fəaliyyəti mütənasibliyinin yeni mənzərəsini də yaratmış oldu. Bu mənzərənin yeni parametrlərindən biri də dünyada ən müxtəlif bilik sahələrində geniş istifadə olunan elmmetrik dəyərləndirmədir. Təqdim olunan məqalə tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, ədəbiyyatşünas alim, yazıçı, filologiya elmləri doktoru Salidə Şəmməd qızı Şərifovanın elmi yaradıcılıq yolunun bibliometrik və vebometrik təhlilinə həsr olunub. S.Ş.Şərifova Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının professoru, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, “Qızıl qələm”, Rəsul Rza, İstinadda rekord və digər mükafatlara layiq görülmüşdür. Məqalədə filologiya elmləri doktoru S.Ş.Şərifovanın təqdim edilən bibliometrik göstəriciləri humanitar elmlərin istənilən sahəsində təhsil alan, işləyən və tədqiqat aparan tədqiqatçılar və digər mütəxəssislər üçün maraqlı ola bilər və elmmetrik platformalarda ünsiyyətə açıqdır.

Açar sözlər: *elmi yaradıcılıq, elmmetrik diapazon, ədəbiyyat, texnologiya, bibliometrik göstərici.*

Annotatsiya

Adabiyot və texnikanın o‘zaro ta’siri muallif va kitobxon muloqoti manzarasini sezilarli darajada o‘zgartirganidek, adabiyotshunoslik fani va

adabiyotshunoslarımız faaliyati uchun ham yangi mutanosiblik manzarasini yaratdi.

Ushbu landshaftning yangi parametrlaridan biri bu ilmiyometrik baholash bo'lib, u butun dunyoda turli bilim sohalarida keng qo'llaniladi. Taqdim etilayotgan maqola atoqli adabiyot nazariyotchisi, adabiyotshunos olim, adib, filologiya fanlari doktori Salida Shammad qizi Sharifovanning ilmiy ijodiy yo'lini bibliometrik va webometrik tahlil qilishga bag'ishlangan. S.Sh.Sharifova Ozarbayjon Milliy fanlar akademiyasining professori unvoni, Rossiya Tabiiy fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi, Ozarbayjon Yozuvchilar uyushmasi a'zosi, "Oltin qalam", Rasul Rzo, "Rekord iqtibos" va boshqa mukofotlar bilan taqdirlangan. Filologiya fanlari doktori S.Sh.ning maqolasida keltirilgan bibliometrik ko'rsatkichlar. Sharifova gumanitar fanlarning istalgan sohasida tahsil olayotgan, ishlayotgan va tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar va boshqa mutaxassislarni qiziqtirishi mumkin va ilmiy metrika platformalarida muloqot qilish uchun ochiqdir.

Kalit so'zlar: ilmiy ijodkorlik, ilmiyometrik diapazon, adabiyot, texnologiya, bibliometrik ko'rsatkich

Elmi faaliyyetnin muasir transformasiyalari tadqiqatçilari peşekar birliklerin virtual şəbəkəsi, rəqəmsal mühitlə qarşılışıdır. Rəqəmsallaşma kontekstində texniki və təbiət elmləri daha çox "dəb"də olsa da, ümumilikdə humanitar elmlərin rolu artmaqda davam edir. Bu baxımdan, ədəbiyyatşünaslıq mədəni və tarixi kontekst nəzərə alınmaqla dərin və ciddi elmi təfəkkür məhsullarını ortaya qoyan tədqiqat sahəsi kimi diqqəti cəlb edir. Elmi nəticələrin təcrübədə, həyatda, cəmiyyətdə tətbiqinin sosial faydalarını və üstünlüklərini əsaslandırmaq isə alimlərin qarşısında duran yeni vəzifələr sırasında öndədir. Ədəbiyyat və texnologiyanın qarşılıqlı əlaqəsi müəllif və oxucu ünsiyyətinin mənzərəsini xeyli dəyişdiyi kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmi və ədəbiyyatşünaslarımızın fəaliyyəti mütənasibliyinin yeni mənzərəsini də yaratmış oldu. Bu mənzərənin yeni parametrlərindən biri də dünyada ən müxtəlif bilik sahələrində geniş istifadə olunan elmmetrik dəyərləndirmədir.

Elmmetriya (Scientometrics) – elmi informasiya axını və massivlərinin dinamika və strukturunun tədqiqatı ilə məşğul olan elm sahəsidir. Elmmetriyada tədqiqatçının elmi fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bir çox elmmetrik və vebometrik göstəricilərdən istifadə edilir. Elmmetrik təhlil tədqiqatçının fəaliyyətinin əsasən qiymətləndirmək istədiyimiz və qiymətləndirilə bilən parametrlər üzrə aparılır. Alimin məhsuldarlığı qiymətləndirmək istədiyimiz parametrlər sırasındadır [Əhmədov, 2023. 9].

Son illər akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi elmmetrik bazalarda AMEA əməkdaşlarının profillərinin yaradılması işində əhəmiyyətli nəticələri əldə olunmuşdur ki, bu proseslər hazırda “ədəbiyyat məbədi” sayılan Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəqəmsal mühitdə də yüksək elmi imicini təsbit etməkdədir [<https://science.gov.az/az/news/open/31434>].

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi potensialını əks etdirən ənənəvi və rəqəmsal resurslar sırasında alimlərimizin çoxlu sayda elmi tədqiqat əsərləri, elmi tutumlu monoqrafiyaları, kitabları, ədəbi-tənqidi, publisist məqalələri, araşdırmaları və bir də bu zəngin elmi irsi əhatə edən ciddi biblioqrafik bilik bazaları vardır. İnternet texnologiyaları və rəqəmsallaşma proseslərinin inkişafı bu bilik mənbələrinin və müəlliflərinin populyarlaşması proseslərinin artıq modern elmi istiqamət kimi inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır.

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik R.Əliquliyev hər bir alimin elmi biliklərinin peşəkar şəkildə populyarlaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malik olduğunu qeyd edir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda sanballı elmi tədqiqatlarda imzası olan, “elmi biliklərini peşəkar şəkildə populyarlaşdıran” ədəbiyyatşünaslarımızı tanıtmmaq ədəbiyyatımızı tanıtmmaq qədər əhəmiyyətlidir. Bir ədəbiyyatşünas alimin bibliometrik portreti onun elmi və peşəkar fəaliyyətinin nəşrlər, istinadlar, konfranslarda və digər akademik tədbirlərdə iştirakı kimi kəmiyyət məlumatlarına və elmi ictimaiyyətə təsir göstəricilərinə əsaslanan ümumiləşdirilmiş xarakteristikasıdır. Elmmetrik portreti yaratmaq ilk növbədə alimin özünün arxiv mədəniyyətindən çox asılıdır.

“Əfsuslar olsun ki, bu parametrlər üzrə bilavasitə hesablama aparmaq çox çətinidir, başqa sözlə, məsələn bir alimin bütün elmi imkanlarını, elmi istedadını, onun müxtəlif formalarda əksini tapmış fikir və rəylərini, elmin inkişafına təkan verən ideyalarının yayılma arealını, elmi təhlillərinə, baxışlarına biblioqrafik təsvir verilmədən edilmiş istinadları və s. tam şəkildə aşkara çıxarmaq, hesablamaq mümkün deyil. Göstərici və ya indikator adlanan ikinci parametr üzrə qiymətləndirmə isə daha rahatdır. Bu zaman əsas təhlillər məqalə sayına və onlara edilən istinad göstəricilərinə görə aparılır” [Qurbanov, 2019. 7].

Qeyd etdiyimiz məsələ ən məşhur və məhsuldar elm adamlarının da bəzən laqeyd yanaşdıqları bir məsələdir. Müasir texnoloji proseslərin yaratdığı imkanlardan yararlanmaqda çətinlik çəkən alimlərimiz də az deyil. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatşünas alimlərimiz də akademik biliklərin dinamik inkişaf edən bir sahəsi kimi elminometriyanın inkişafında öz sözünü deyə bilər.

Mövzu ilə bağlı humanitar elmlər sahəsində biblioqrafik və arxivləşdirmə səliqəsi ilə seçilən filoloq alimlərimizdən birinin yaradıcılığını elmmetrik mənzərəsini nümunə olaraq işıqlandırmaq istədik.

Araşdırmamız tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, ədəbiyyatşünas, yazıçı, filologiya elmləri doktoru Salidə Şəmməd qızı Şərifovanın elmi yaradıcılıq yolunu təsvir etməyə və kəmiyyət üsullarına, xüsusən də bibliometrik və vebometrik analiz metodlarına əsasən yerli və qlobal informasiya məkanında təmsil olunmasını səciyyələndirməyə həsr olunmuşdur. Salidə Şəmməd qızı Şərifova AMEA-nın professoru (2019), Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi üzvü (2022), Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvüdür (2009). S.Şərifova “Qızıl qələm” (2010), “Rəsul Rza” (2017), “İstinadda rekord” (2024) və s. mükafatları laureatıdır. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birillik Prezident təqaüdçüsüdür (2016-2017).

S.Ş.Şərifova həm də bir çox elmi jurnalların redaksiya heyətinin üzvü olmuş və olmaqdadır: “European Social Science Journal” (Европейский журнал социальных наук) jurnalı (Rusiya, Moskva), “Литературный календарь: книги дня” jurnalı (Rusiya, Moskva), “Poetika.İzm” jurnalı (Azərbaycan, Bakı), “Ədəbi incilər” jurnalı (Azərbaycan, Bakı) və s.

AMEA-nın professoru, filologiya elmləri doktoru S.Ş.Şərifovanın elmmetrik portreti üçün onun mükafatlarının, fəxri adlarının, elmi qurumlara və qruplara üzvlüyünün və s. göstəriciləri də onun elmi məhsuldarlığını bir daha təsdiq edən məlumatlardır.

Təbii ki, hər bir alimin əsərlərinin – monoqrafiyaları, elmi-publisistik kitabları, məqalələri və digər nəşrlərinin - ümumi elmmetrik mənzərəsi eyni zamanda onun şəxsiyyətinin xüsusi cəhətlərini də ortaya qoyur. Lakin, etiraf etmək lazımdır ki, elmi mühitdə elmmetrik göstəricilər üçün vahid standart yoxdur və bütün səylərə baxmayaraq istifadə olunan vasitələr, bir qayda olaraq, alimin tam elmmetrik portretini çəkməyə imkan vermir. Doğrudur mövcud elmmetrik məlumat bazaları bir sıra göstəriciləri ehtiva edir, bunlardan ən vacibləri nəşrlərin sayı, müəllifin əsərlərinə istinadların sayı və Hirş indeksidir (h-index). Əlavə məlumat kimi, WoS, məsələn, bir məqaləyə düşən sitatların və ildəki sitatların orta sayını, müəllifin əsərlərini dərc etdiyi jurnalların siyahısını və onların sayını, nəşrlərin və sitatların il üzrə qrafikini və s. təqdim edir.

Bir alimin bibliometrik portretini yaratmaq üçün ilk növbədə bir neçə mərhələdə mükəmməl informasiya əldə etməyə, toplamağa ehtiyacımız var idi. Əlbəttə, bu məlumatların toplu halında əldə edilməsi üçün ən gərəkli ənənəvi vasitələrdən biri hər bir alimin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş şəxsi biblioqrafik göstəricilərdir. Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıq elmimizə, o cümlədən ədəbiyyatşünaslarımıza həsr olunmuş biblioqrafik nəşrlər ədəbi irsimizi, klassiklərimizi, ədəbi şəxsiyyətlərimizi, ədəbiyyatşünas alimlərimizi tanıtmaqla yanaşı, ciddi faktiki elmi keyfiyyət göstəriciləri təqdim etməyə qadirdir. Ədəbiyyatşünaslarımıza həsr olunmuş bu qəbildən göstəricilər adətən hər hansı bir alimin yubileyi ərəfəsində tərtib edilir və ya hər hansı ziyalı özü bunun təşəbbüskarı olur. Hələlik S.Şərifovanın elmi yaradıcılığına həsr olunmuş belə bir mənbə mövcud olmadığı üçün axtarışlarımızın istiqamətlərini müəyyən etməliyik. Burada sual doğura biləcək məqam budur: niyə belə bir biblioqrafik göstəricisi olmadığı halda məhz S.Ş.Şərifovanı seçdik. Seçimimizi əsaslandıraraq:

1. Əsərlərinin mövzu əhatəsinin genişliyi,

2. Nəşr və dərc olunma dinamikası,
3. Nüfuzlu elmi bazalarda təmsil olunması,
4. İstinadlarının sayına görə təqdir olunması,
5. Sosial şəbəkələrdə, KİV-də populyarlığı.

Bunun üçün ilkin mərhələdə bibliografik məlumatın əsas mənbəyi kimi “Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlarının elmi əsərləri” adlı bibliografik salnamələrin 2012-ci ildən bu günə kimi davam edən nəşrlərindən və Ədəbiyyat İnstitutunun hesabat xarakterli materiallarından, müxtəlif kitabxanaların elektron kataloqlarından istifadə edilmişdir. Axtarış həmçinin Google veb axtarış sisteminin indeksində və İnternetdə mövcud elmi ədəbiyyatın bibliografik və elmmetrik verilənlər bazasında (Google Scholar, Academia.edu, Scopus, Google Akademik, ResearchGate, Orcid, DergiPark, TrDizin) həyata keçirilmişdir.

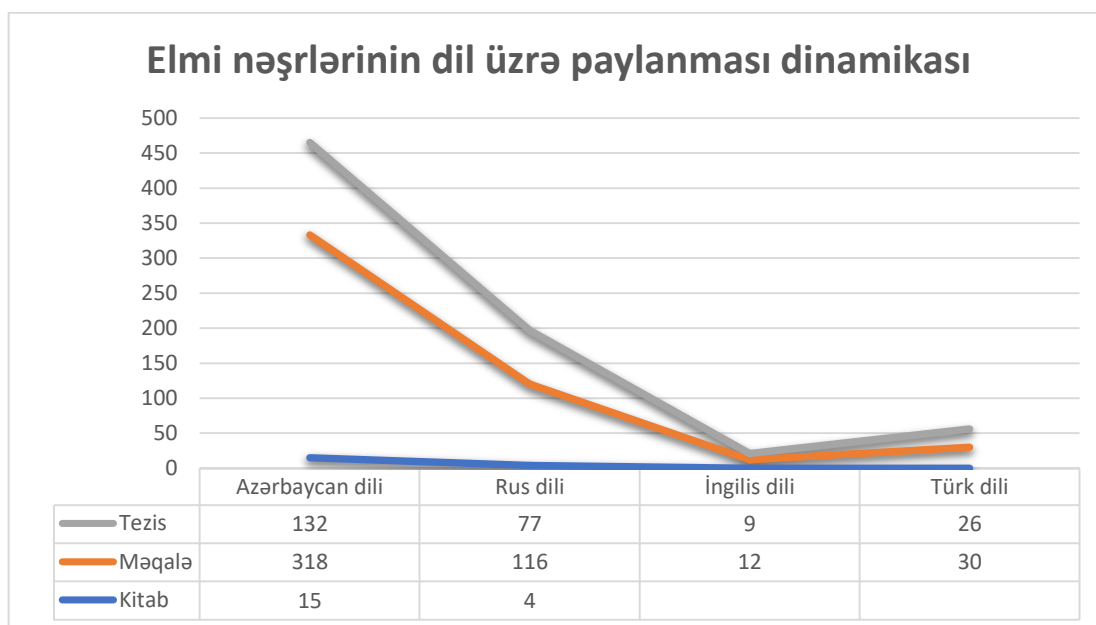
Məlumat massivi əsasən son onilliyin – 2014-2024-cü illərdə nəşr edilmiş sənədlərin bibliografik təsvirini ehtiva edir.

Alimin seçilmiş əsərlərinin toplularının təkrar nəşrləri nəzərə alınmamış və əsas məlumat axınları aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

- Elmi jurnallardakı məqalələr və davam edən nəşrlər;
- Toplularda və konfrans materiallarında nəşrlər;
- Monoqrafik, tədris və digər kitab nəşrləri;
- Elmi rəhbərlik, opponentlik;
- Hesabatlar, məruzələr, qeydlər.

Əsas elmmetrik parametrlərdən ən sadəsinin - alimin nəşrlərinin sayının təhlili ilə başlayaq. Öminliklə demək olar ki, heç bir verilənlər bazası və ya axtarış sistemi haqqında məlumat əldə etmək istədiyiniz müəllifin bütün nəşrlərini əhatə etmir, xüsusilə əgər onlar nadir nəşrlərdə və ya İnternet dövrünün gəlişindən əvvəl dərc ediləblərsə bu hal labüddür. Apardığımız axtarışların nəticəsi olaraq S.Şərifovanın da elmi yaradıcılıq materiallarının müəyyən hissəsinin bu labüdlük sırasında olduğunu müəyyən etdik. Və bu mənada filoloq alimin əhatəli bibliografik göstəricisinin tərtibinə olan ehtiyacı xüsusi qeyd etmək istərdik.

S.Şərifovanın əsərlərinin dil üzrə paylanması dinamikası onun həm yerli elmi ictimaiyyətə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə qarşı prioritet istiqamətini, həm də global miqyasda elmi ünsiyyətini tam əks etdirir. (cədvəl №1) Alimin təqdim etdiyimiz illər ərzində çap olunan əsərlərin çoxu Azərbaycan dilində olsa da, xarici ölkələrdə nəşr olunan dövri nəşrlərdə, toplu və dərgilərdə, konfrans, simpozium, konqress materiallarında yer alan müxtəlif dillərdə elmi əsərləri də az deyil.



(cədvəl №1)

Elmi yaradıcılıq məhsuldarlığının və performansının yaşa bağlı transformasiyası problemi həm yerli, həm də xarici tədqiqatçılar üçün çox aktualdır. Bir elmi qurumun intensiv və məhsuldar elmi fəaliyyət potensialı akkreditasiya göstəricilərinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan hər hansı bir alimin elmi məhsuldarlığının dinamikası - alimin yaş-peşəkar yolu -haqqında məlumatların öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Elmi məhsuldarlığın yaş dinamikasını izləmək üçün müəyyən mərhələlərdə, kifayət qədər həcmdə faktiki material toplanmalı, konkret və ümumi standartlar, inkişaf meylləri müəyyən edilməlidir. S.Ş.Şərifovanın yaradıcılıq yolunun mənzərəsi buna imkan verir. 30-50 yaşında davamlı peşəkar inkişaf mərhələsində yeni status və yeni imkanlar əldə edən alim onu maraqlandıran mövzu üzərində işini davam etdirmiş və elmin peşəkarına çevrilərək şəxsən inkişaf etmişdir. Doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuş, elmi karyerası daha intensiv inkişaf etmişdir.

Alim haqqında elmi fikrə müraciət edərsək, akademik İsa Həbibbəylinin “Əməldə və əsərlərində özünüifadə nümunəsi” (Şərifova S. Fərəc Fərəcov yaradıcılığının problematikası, janr müxtəlifliyi və bədii xüsusiyyətləri, Bakı, 2021), “Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunun elmi-nəzəri dərki (Şərifova S. “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili. – Bakı, 2022), prof. Şamil Salmanovun “Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər)” monoqrafiyasına ön söz (Şərifova S. “Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər)”. – Bakı: Elm, 2005), prof. Nazif Qəhrəmanlının “Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri” monoqrafiyasına ön söz (Şərifova S. Müasir Azərbaycan romanlarında ictimai-siyasi mühitin təsviri problemləri. – Bakı, 2007), f.e.d. Elçin Mehrəliyevin “Ədəbi proses haqqında düşüncələr” (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2008, №4), f.e.d. Məziyyə Nəcəfovanın “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına əvəzsiz töhvə” (Türkün səsi, 2008, №5), f.e.d. Baba Babayevin “Müasir Azərbaycan romanlarına yeni baxış” (B.Babayev. Ədəbiyyat məsələləri. – Bakı, 2015), prof. Kamran Əliyevin “Salidə Şəmməd qızı Şərifova. “İlk Azərbaycan romanları” (K.Əliyev. Rəylər, müsahibələr. Əsərləri 10 cildə, IX cild. – Bakı, 2019), prof. Məmməd Əliyevin “Klassiklər və müasirlərin yaradıcılığına yeni baxış” (Filologiya və sənətşünaslıq, 2021, №1), “Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Salidə Şərifovanın elmi tədqiqatlarına baxış” (Filologiya və sənətşünaslıq, 2023, №2), Səidə Əliyevanın “Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığı yeni təfəkkür hadisəsi kimi” (Şərifova S. Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığının janr müxtəlifliyi. – Bakı, 2021) və s. mənbələrdən geniş məlumat əldə etmiş olarıq. Əlbəttə bu mənbələr Salidə Şərifovanın elmi yaradıcılığına münasibəti qismən əks etdirir, daha geniş baza bu mənada alimin öz əsərləridir.

Salidə Şərifovanın bir sıra məqalələri müxtəlif mövzuları əhatə edir, bu amil də hesablama zamanı nəzərə alınmışdır. Salidə Şərifova yalnız hal-hazırda işlədiyi “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” şöbəsinin profilinə uyğun tədqiqatlar

aparmadığını, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin aktual problemləri ilə də akademik şəkildə məşğul olur. 2012-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası A.M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunda “Теоретические аспекты жанрового многообразия азербайджанского романа (Azərbaycan romanlarının janr müxtəlifliyinin nəzəri aspektləri)” mövzusunda doktorluq (10.01.08 — Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Mətnşünaslıq) dissertasiyası müdafiə etməsindən sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyətinə davam etdiyi dövrdən daha aktiv şəkildə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə məşğul olmasının şahidi oluruq. Bu amil Salidə Şərifovanın Rusiyada elmi dairələrində ədəbiyyat nəzəriyyəsi sahəsi üzrə məktəb keçməsinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Vurğulamaq lazımdır ki, Salidə Şərifova Moskvaya ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə doktorluq dissertasiyasının yerinə yetirilib və müdafiə edilməsi üçün göndərildiyi dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinin sayının az olması, yəni onun bir nəzəriyyəçisi kimi formalaşması üçün ədəbi mühit yox dərəcəsində idi. Moskva elmi mühitində nəzəriyyəçi alim kimi formalaşaraq Azərbaycana qayıdan Salidə Şərifova yalnız Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının problemlərini tədqiq etməklə kifayətlənməyir, nəzəriyyəçi kimi ədəbiyyatın nəzəri problemlərini sənətkarlıqla tədqiq edir, elmi mülahizələrini elmi ictimaiyyətə çatdırmağa nail olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elm sahəsində bir çox alimlər elmi dərəcə aldıqdan sonra elmi fəaliyyətləri ilə formal şəkildə məşğul olurlar. Salidə Şərifovanın Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ədəbiyyat nəzəriyyəsi və Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına nisbətən az diqqət ayırması isə obyektiv xarakter daşıyır. Salidə Şərifova 1996-cı ildə “İlk Azərbaycan romanları” mövzusunda namizədlik (10.01.03 (5716.01) - Azərbaycan ədəbiyyatı) mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adına layiq görülmüşdü. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqatları bir çox məqalələrində olmaqla yanaşı, “İlk Azərbaycan romanları” (1998, 2023), “Генезис азербайджанского романа жанровые характеристики романа - хекаята и «маленького романа» (2009, 2022) monoqrafiyalarında da yer almaqdadır.

Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatı Salidə Şərifovanın elmi fəaliyyətə başladığı dövrdə aktualıq kəsb etməmiş, bu dövr ədəbiyyatına biganə münasibət özünü göstərmişdir. Buna baxmayaraq, Salidə Şərifova filologiya elmləri doktoru dərəcəsini müdafiə etdikdən sonra, Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını tədqiqatlarında vurğulamağa nail olmuşdur. 2022–2023-cü tədris ilində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistratura pilləsində Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr (Sovet dövrü)) fənnindən mühazirələr oxumuşdur. 2023-cü ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr (sovet dövrü)) fənni üzrə magistratura pilləsi üçün proqram”ı nəşr edilmişdir. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını əhatə edən dövrlərin bölgüsünü təqdim etməsi Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının vahid Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını təsdiqləyir. Salidə Şərifova Azərbaycan Sovet dövrü ədəbiyyatını aşağıdakı şəkildə təsnifatını təqim edir:

- 1) Proletkultçuluq dövrü ədəbiyyatı (1920 - 1930-cu illər);
- 2) Siyasi-ictimai represiylər dövrü ədəbiyyatı (1931 - 1940-cı illər);
- 3) Muharibə dövrü ədəbiyyatı (1941-1945-ci illər);
- 4) Şəxsiyyət-pərəstiş dövrü ədəbiyyatı (1946-1953-cu illər);
- 5) “Xruşov mərhələsi” dövrü ədəbiyyatında özünüdərk (1953 - 1964-cu illər);
- 6) Milli istiqlal uğrunda mübarizə ədəbiyyatı (1965 - 1984-cu illər);
- 7) “Yenidənqurma” dövründə ədəbiyyata qayıdış (1985-1991-ci illər)[Şərifova, 2023.3-4].

Salidə Şərifova elmi tədqiqatlarının əsas mahiyyəti ədəbiyyat nəzəriyyəsi olmasına rəğmən həm də Azərbaycan xalqının elmi və milli şüurunun formalaşması sahəsində yorulmaz tədqiqatlar aparır. Bu özünü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan Mühacir ədəbiyyatı, folklor və Şifahi ədəbiyyat və s. ədəbiyyatşünaslıq sahələrində qələmə aldığı elmi əsərlərdə təsdiqini tapır. Məsələn, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən “Azadlıq carcısı – Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” məqaləsi, Azərbaycan Mühacirət ədəbiyyatını tədqiq

edərkən “Ceyhun Hacıbəylinin “Xan” nəşriyyatında dərc olunan “Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür” roman-essesi haqqında”, folklor və şifahi ədəbiyyatı tədqiq edərkən “Orxon-Yenisey kitabələrinin janrı haqqında elmi mübahisələr”, ““Əşrəf bəy və Zöhrə xan” (“Eşref Bey ile Zühre han”) dastanının janr xarakteristikası, variantları, bədii dili və obrazları haqqında” məqalələri diqqəti cəlb edir.

Salidə Şərifovanın elmi fəaliyyətində Azərbaycan bədii irsinin qorunması sahəsində aparmış olduğu ““Tərəkmə-qarapapax ağzı”nda yazıb yaratmış ədib: Yunus Əmrə”, “Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Şərq intibahına aid olması və Türk folkloru əsasında yaradılması haqqında”, “Alevi şair Sayat Nava (Sayat Nova)” və s. kimi tədqiqatları diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatların Azərbaycan Respublikasının rəsmi elmi jurnallarında deyil, xarici dövlətlərin elmi jurnallarında işıq üzü görməsi düşündürücüdür. Azərbaycanda rəsmi təşkilatların elmi jurnallarının bu tip elmi məqalələri çap etməkdən çəkinməsi, Salidə Şərifovanın həm də cəsarətli alim olmasını təsdiq edir.

Salidə Şərifova elmi yaradıcılığında ictimai-siyasi xadimlərin yaradıcılığına da biganə qalmamışdır. S.Şərifovanın “Nəfi Ömər Əfəndinin satirasının janr, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, bədii dilinin xüsusiyyətləri”, “A.Bakıxanovun “Kitabi - Əsgəriyyə” əsəri milli ədəbi janr inkişafı kontekstində”, “Çağdaş Türk şeirinin nümayəndəsi – Bülənd Ecevitin bədii yaradıcılığına bir nəzər”, “Nəriman Nərimanov – Şərqdə sosialist inqilabının cəngavəri”, “S.C.Pişəvərinin “Nadirə” romanının janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili”, “Rabindranat Taqorun bədii yaradıcılığının janr xüsusiyyətləri və problematikası”, “Əlişir Nəvainin janr novatorluğu”, “Mənəvi-mədəni qaynaqlarımız: Əhməd Yəsəvinin bədii və fəlsəfi-dini irsi”, “Leyla Əliyevanın poetik dünyası” və digər bu kimi tədqiqatlarında ictimai-siyasi xadimlərin ədəbiyyatşünaslıq baxımından fəaliyyətlərinə elmi münasibət bildirilir.

Salidə Şərifovanın elmi görüşləri yalnız elmi yaradıcılığında deyil, həm də bədii yaradıcılığında da əksini tapır. Müəllif “Əriyən şam”, “Dionisin qələbəsi” hekayələr toplusundakı bir sıra hekayələrində ədəbiyyatşünaslıq problemlərini göstərməyə nail olur. Alim-yazıçı qələmə aldığı hekayələrində həm

ədəbiyyatşünaslıq problemlərinə, həm də elmi dissertasiyalarda yer alan elmi nöqsanlara bədii formada münasibət bildirir. Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində əksini tapan tənqidi qeydlərini paralel şəkildə bədii əsərlərində də təqdim edən Salidə Şərifova bu tənqidi satirik, yumoristik bir dillə təqdim edir. Elmi əsərlərində olduğu kimi “Başı bəlalı məqalə”, ““Qar yel”in sorağında”, “Dionisin qələbəsi”, “Mətn cızmaçısı”, “Layihə oyunu”, “Sən elə şeyləri anlamazsan”, “Ləzzəti - söhbəti”, “Sənin səlahiyyətin çatırmı?”, “Psixiatrın gündəliyi”, ““Facebok”da kitab təqdimatı”, “Bu da yaşanılıb...” və s. hekayələrində tənqid kəskin xarakter daşıyır. Bu kəskinlik bir çox alimlər tərəfindən düzgün anlaşılmır, hətta S.Şərifovanın bu məqama görə polis orqanlarına şikayət edilməsi bədii əsərlərindəki tənqidin və elmi-bədii refleksiyanın kəskin, satiranı güclü olmasını əks etdirir. Salidə Şərifovanın bədii əsərlərində ədəbiyyatşünaslıq problemlərini əks etdirməsinə Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı, Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu, filologiya elmləri doktoru Vüqar Əhməd, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəmil Sadiq, yazıçılar Bayram İsgəndərli, Mənzər Niyarlı və digər qələm sahibləri geniş şəkildə toxunmuşlar.

Bu gün çoxlu sayda beynəlxalq elmmetrik bazalar, sitat sistemləri (biblioqrafik məlumat bazaları) mövcuddur ki, onların sırasında Web of Science və Scopus ən nüfuzluları sayılır. Bu sistemlərə daxil olan jurnallar Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi olaraq tanınır. Elmmetrik bazalar biblioqrafik və abstrakt məlumat bazası, elmi nəşrlərin sitatlarını izləmək üçün bir vasitədir. Elmmetrik bazalar, eyni zamanda, tələb göstəricilərinin vəziyyətini və dinamikasını, ayrı-ayrı alimlərin və elmi-tədqiqat təşkilatlarının fəaliyyətinin aktivlik və təsir indekslərini xarakterizə edən statistikanı yaradan axtarış sistemidir.

İstinadların ölçülmə vasitəsi hər hansı zaman kəsiyində müəllifin istinadlarının sayının hesablanmasıdır. Bu da tədqiqatların məhsuldarlığı və qarşılıqlı təsirinin müqayisə aləti kimi səmərəli sayılır. Elmin inkişaf qanunauyğunluğu araşdırılarkən özünəməxsus bir estafet prinsipi tətbiq olunmuşdur. Belə ki, elmi tədqiqatların yeni dövrəsi ilk ideya müəlliflərinə istinad edilsə də, artıq yeni alimlər tərəfindən və fərqli şəraitdə həyata keçirilir.

S.Şərifova Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində elmi əsərlərinə çox istinad edilməsi baxımından fərqləndiyinə görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının “İstinadda rekord” diplomuna (2024-cü il) layiq görülmüşdür. **“İstinadda rekord”** - İstinad - Dayanma, əsaslanma, söykənmə. İstinad nöqtəsi (əsaslanacaq, söykənəcək, dayaq ola biləcək şey). İstinad etmək mənasını daşıyır. Adətən elmi işlərdə alimlərin fikirlərini şərh edir, izahını verir və ya ordakı məlumatlara əsaslanırlar. Sözünlə əsl mənasında istinad edirlər. Əslində istinadın məqsədi – digər müəlliflərin ideyalarına qarşı əqli düzgün (dürüst) hərəkət etməkdir. Müasir bibliometriya istinadların sayı haqqında məlumat toplayır, onları emal edir və statistik nəticələr alır” [Hüseynova, 2016. 9].

Azərbaycan Milli H-index Ranking, konsolidasiya edilmiş h-indeksi əsasında Azərbaycan alimlərinin, tədqiqat qruplarının və təşkilatların elmi məhsuldarlığını qiymətləndirməyə yönəlmiş müstəqil beynəlxalq reytingdir. İstinadlarının sayına görə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimləri sırasında S.Ş.Şərifova ön yerdədir. Hazırda alimin elmmetrik portretinin təhlili üçün əsas kimi Google Scholar platformasından istifadə etməyə daha çox üstünlük verilir. Scopus-dan fərqli olaraq, burada elmi işlərin indeksləşdirilməsi ilə bağlı heç bir süni məhdudiyyət yoxdur və Google Scholar-da hesabı olan hər kəs öz profilinə əlavələr edə bilər. Bu cəhətə Sərifovanın əsərlərinin daha geniş spektrdə bu platformada əks olunmasına imkan vermişdir.

Web of Science emal olunmuş elmi jurnalların bütün məqalələrinin bibliografik təsvirlərini ehtiva edir və əsasən aparıcı beynəlxalq və milli jurnallarda elmin fundamental bölmələri üzrə nəşrləri əks etdirir. Alim üçün Web of Science bazasında məqalələrinin olması elm sahəsində uğurla irəliləməsinin və ölkədən kənarda tanınmasının göstəricisidir [Ağamalıyeva, 2024. 12].

S.Ş.Şərifovanın Sosial elmlər üzrə verilənlər bazasında “Interaction of Novel with Genres of Social and Political Journalism” yer almışdır. 2019-cu ildən Scopus elmi platformasında yerləşən “Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: История и современность” jurnalı bu tarixə qədər Web of Science elmi platformasında yerləşirdi.

Salidə Şərifovanın “Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: История и современность” jurnalının №6, 2009-cu ildə “Феномен «другого» как проблема литературоведения в произведении К.К.Султанова «От Дома к Миру: этнонациональная идентичность в литературе и межкультурный диалог” adlı məqaləsi, 2011-ci ildə jurnalın №2-də “Восточная мифология и азербайджанский роман: точки пересечения” adlı məqaləsi və №6-da isə “Постмодернистский азербайджанский роман XXI века (обзор современной азербайджанской романистики” adlı məqaləsi) işıq üzü görmüşdür.

Tanınmış ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri A.N.Veselovski, V.Şklovski, V.Jirmunski, V.Vinoqradov, B.Tomaşevski, Ya.Propp, Q.N.Pospelov, M.M.Baxtin, R.Bart kimi alimlərlə yanaşı Salidə Şərifovanın adının qeyd edilməsi də onun dünya ədəbiyyatşünaslığında nəzəriyyəçi alim kimi tanınmasını və qəbul edilməsini bir daha təsdiqləyir: “Для научной справки ученикам предлагаются следующие теоретические источники по теме «Современная романная проблематика»: А.Н.Веселовский, В.Шкловский, В.Жирмунский, В.Виноградов, Б.Томашевский, Я.Пропп, С.Ш.Шарифова, Г.Н.Поспелов, М.М.Бахтин, Р.Барт, И.М.Попова, Л.Е.Хворова” [Якупова].

Sosial platforamalarda da elmi biliyin populyarlaşdırıcısı kimi çıxış edən alimin əsas məqsədi, yəni niyyəti nədir?

– Birincisi, öz tədqiqatlarının elmi nəticələrini həm peşəkar mütəxəssislər, həm də qeyri-mütəxəssislər üçün başa düşülən formada təqdim etmək;

– İkincisi, digər xalqların ədiblərimizin irsinə sahib çıxılmasının və özününküləşdirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə həmin ədiblərin irsini ümumTürk və ümumAzərbaycan ədəbi irsi baxımından tədqiq edərək dünyaya tanıtmmaq;

– Üçüncüsü isə, alim elmi ümumiləşdirmələrini, nəzəri görüşlərini, ideyalarını təbliğ etmək məqsədilə oxucu auditoriyası ilə əlaqə yaratmaq və əsas elmi qənaətlərinin məğzi və məzmunu ilə bu auditoriyanı maraqlandırmaq.

Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yaradıcılıq resursları ilə seçilən tədqiqatçıların elmə verdiyi töhfələrin elmmetrik təhlili özlüyündə xüsusi bir elmi zərurətdir və alimin məhsuldarlığını qiymətləndirmək baxımından da əhəmiyyətli hesab edilir.

Təqdim edilən material filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın professoru Salidə Şəmməd qızı Şərifovanın simasında bir filoloq alimin elmmetrik portretinin həqiqi dialektik xarakterinin, elmi maraqlarının çoxşaxəliliyinin, elmi-təşkilati fəaliyyətinin, müvafiq xronoloji kəsimdə elmi ünsiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin ümumi mənzərəsini, yaradıcılığının yaşla bağlı dinamik profiloqramlarının faza dinamikasını və nüfuzlu elmi bazalarda təmsil olunmasının kəmiyyət göstəricilərini ortaya qoyur.

AMEA-da yeniləşmə və islahatlar dövründə elektron hərəkata start verilib... Akademiyanın tarixində ilk dəfə olaraq İnsan Resursları Elmmetrik Məlumatlar Bazası, Rəqəmsal Elmi İnformasiya Resursları Sistemi yaradılaraq hər bir əməkdaşın elmi fəaliyyətinin elmmetrik reallığı və istinad göstəricilərinin müəyyən edilməsi mexanizmi formalaşdırılıb. [5] Bu göstəricilərə görə də filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın elmmetrik portreti bir alimin dinamik inkişaf edən fəaliyyət və yaradıcılıq sistemi kimi diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, alimin elmmetrik portretinin təhlili müqayisəli tədqiqat və praktik tətbiq üçün zəngin elmi material verir. Tədqiqatçılar, humanitar elmlərin hər hansı bir istiqamətində təhsil alan, fəaliyyət göstərən, araşdırma aparan mütəxəssislər üçün bibliometrik göstəricilər maraqlı və ünsiyyətə açıqdır.

Yalnız əfsuslar olsun ki, təqdim etdiyimiz elmmetrik göstəricilər filologiya elmləri doktoru Salidə Şərifovanın yaradıcılığının obyektiv qiymətləndirilməsi üçün kifayətedici deyil. Belə ki, hətta təqdim etdiyimiz xronoloji kəsimdə belə riyazi və ya statistik analizlər dolğun məlumatı verə bilmir. Bu bir tərəfdən elmi verilənlər bazalarının məhdud göstəricilər sistemi, ənənəvi nəşrlərin qeydiyyatdan kənarda qalması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən rəqəmsal mənbələr alimin təfəkkür məhsulunun intellektual yükünü, zəruri nəticələrini, gərəkliliyini, yeniliyini əks etdirən elmmetrik portreti yaratmaqda o qədər də etibarlı görünür. Çünki müəyyən xronoloji əhatədə araşdırdığımız professor Salidə Şərifovanın əsərlərinin

mövzu əhatəsi, elmi əhəmiyyəti və dəyəri haqqında məntiqi nəticələri, fikirləri, rəyləri ehtiva edən geniş diapazonda keyfiyyət göstəricilərinə ehtiyac vardır. Alimin elmi mühitdə gündəmdə olan filoloji tədqiqatları, monoqrafiyaları, müxtəlif dillərdə və mövzularda məqalələrinin baxış sayı, istinadlar sayı bunun yalnız rəqəmsal göstəriciləridir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Ağamaliyeva L. (2024). Elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi. Elmmetrik Bazalar. Dərs vəsaiti. Bakı, Turxan nəşriyyatı, 156 s.
2. AMEA-da elektron xidmətlərə həsr olunmuş növbəti müşavirə keçirilib... 30.01.2025... URL: <https://science.gov.az/az/news/open/31434>
3. Qurbanov A., Mütəllibova S. (2019). Elmi İstinad Üzrə Verilənlər bazaları və axtarış sistemləri Kitabxanaşünaslıq və informasiya. 2019, 3(30), s. 5-10.
4. Əhmədov Hümeyr.(2023). Azərbaycanın elmmetrik göstəriciləri müasir qlobal elmmetriya çağırışları işığında // Azərbaycan müəllimi, 07 iyul.
5. Həbibbəyli İsa. (2025) Akademiyada təməl islahatlardan – İnkişaf Konsepsiyasına və Yol Xəritəsinə, 20.02.2025 URL: <https://science.gov.az/az/news/open/31652>
6. Hər bir alim elmi biliklərin peşəkar şəkildə populyarlaşdırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir (2021)... <https://science.gov.az/az/news/open/18520>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Elmmetriya>
8. Hüseynova A.D. (2016). Elmin ölçülməsi elm haqqında: suallara cavab, Bakı, 63 s.
9. Şərifova Salidə. (2023). Azərbaycan ədəbiyyatı (XX əsr (sovet dövrü)) fənni üzrə magistratura pilləsi üçün proqram. Bakı, “Elm və təhsil”, 22 s.
10. Якупова Лейсан. Научно-исследовательские полилингвальные проекты как одна из моделей проектной деятельности по литературе // Theory and methods of teaching ГКД: [ublishing-vak.ru/file/archive-pedagogy-2022-3/b5-yakupova.pdf](http://publishing-vak.ru/file/archive-pedagogy-2022-3/b5-yakupova.pdf)

SALİDƏ ŞƏMMƏDQIZININ KİÇİK NƏSRİNDƏ POSTMODERNİZM

POSTMODERNISM IN THE SHORT PROSE OF SALİDA SHAMMADGIZI

Mənzər HÜSEYNOVA (Niyarlı),
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
qaratehle@rambler.ru

Xülasə

Filologiya elmləri doktoru, yazıçı Salidə Şəmmədqızının (Şərifova) kiçik nəsrində bədii refleksiya, elmi və bədii janrların qarışıqlığı, postmodern, sarkazm ilə səciyyələnir. Şəmmədqızının hekayələrində postmodernə xas olan mübalığa edilmiş müəllif oyunlarına meyilli özünü göstərməsi, intertekstuallıq və ya intermətnliyə rast gəlinməsi müəllifin qələmə aldığı hekayələrinin postmodern ədəbiyyata aid olduğuna dəlalat edir.

“Əriyən şam” və “Dionisin qələbəsi” adlı hekayələr toplularına daxil edilmiş hekayələr həmçinin müxtəlif jurnal və internet səhifələri vasitələri ilə də yayılmışdır. Salidə Şəmmədqızının əsərləri haqqında Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı, Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Tehran Əlişanoğlu, filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, yazıçı, publisist Şəmil Sadiq, yazıçı, publisist Bayram İsgəndərli və digər qələm sahibləri münasibət bildirmişdilər.

Açar sözlər: kiçik nəsr, bədii refleksiya, elmi və bədii janrların qarışıqlığı, sarkazm, postmodernləş

Annotation

Doctor of philological sciences, writer Salida Shammadgyzi (Sharifova) short prose is characterized by artistic reflection, mixing of scientific and artistic genres, postmodern, sarcasm. In the stories of Salida Shammadgyzi, the tendency to exaggerated author's games characteristic of postmodernism, intertextuality is found, which indicates that the author's stories belong to postmodern literature.

The stories included in the story collections "The Melting Candle" ("Əriyən şam") and "The Victory of Dionysus" ("Dionisin qələbəsi") were also distributed through various magazines and websites. People's writer Mevlud Suleymanli,

People's writer Chingiz Abdullayev, Corresponding member of ANAS, Doctor of Philological Sciences, Professor Tehran Alishanoglu, Doctor of Philological Sciences, Professor Vugar Ahmed, Doctor of Philosophy in Philology, writer, publicist Shamil Sadiq, writer, publicist Bayram Iskanderli and others about the works of Salida Şəmmədqızı have expressed their opinion.

Keywords: *short prose, artistic reflection, mixing of scientific and artistic genres, sarcasm, postmodern*

Yazıçı Salidə Şəmmədqızının (Şərifova) kiçik nəsrində özünü bürüzə verən postmodernizm bədii və elmi baxımından maraq doğurur. Elmi fəaliyyəti ilə yanaşı bədii yaradıcılıqla da ciddi şəkildə məşğul olan Salidə Şəmmədqızının kiçik hekayələrinin üfütündə təqdim edilən yaradıcılığını Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı, Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Tehran Əlişanoğlu, filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, yazıçı, publisist Şəmil Sadiq, yazıçı, publisist Bayram İsgəndərli və digər qələm sahibləri yüksək dəyərləndirirlər.

Salidə Şəmmədqızının kiçik nəsrində postmodern ünsürlərinin özünü bürüzə verməsini görməmək qeyri-mümkündür. Mövlud Süleymanlı Salidə Şəmmədqızının kiçik nəsrinə aid bəzi hekayələri postmodern ədəbiyyata aid edir: ““Dionisin qələbəsi” toplusuna daxil edilmiş əsərlərin “sənətkar haqqında hekayələrə” və postmodern ədəbiyyatına aid olması haqqında tezisləri irəli sürmək olar” [Süleymanlı, 2018, s.5].

Yazıçının “Bu da yaşanılıb...” adlı hekayə postmodern ədəbiyyat nümunəsi kimi maraq doğurur. Hekayədə ədəbiyyatımızın korifeyləri olan tarixi şəxsiyyətlərin obrazları müasir dövr prizmasından təqdim edilir. Postmodern əsərlərdə özünü göstərən zamanların montajına hekayədə üzləşirik. Hekayədə İmadəddin Nəsiminin, Mirzə Şəfi Vazehin, Mikayıl Müşfiqin, Məhəmməd Hadinin, Əliağa Vahidin, Nizami Rəminin və digər klassik yazarların obrazlarının bir məkanda, müasir dövr ptizmasından təqdimi müəllifin professional yazıçı bacarığını əks etdirir.

Hekayədə mübaliğə edilmiş müəllif oyunlarına meyllik özünü göstərməkdədir. Yazıçı həyatın daha problemli aspektlərinə toxunur, bu zaman da postmodern oyun əsərdə diskursların nəzərə çarpdırılmasının nümayişkaranə imitasiyası kimi əksini tapır. “Bu da yaşanılıb...” adlı hekayəsində Salidə Şəmmədqızı təqdim etdiyi müəllif oyununu formalar, şərtilik, simvollar ətrafında əks etdirir. Buna da nail olur. Hekayədəki sözə oyun münasibəti yazıçının “gizlədilmiş” mənanı tapmaq üçün istifadə etməsi də diqqətdən yayınmır. Bu zaman müxtəlif sahələrə aid olan hərəkət və əşyalar vahid mədəni məkan olan xaosun qarşısını almaq üçün alət qismində çıxış edir. Məsələn, hekayədə şair Mikayıl Müşfiqin fikirlərində bu amilin şahidi oluruq: “Müşfiq düşündü: “Bizim bir yerə yığışmağımız möcüzədir. Bir-birimizlə şəxsən tanış olmasaq da, bu dünyada görüşə bilməyimiz möcüzədir. Yəqin o birilərlə də görüşmək qismətimiz olacaq. Amma bəzi insanları görmək istəmirəm. Heç Dilbərimi də... Onlarla görüşmək mənim üçün ağır olacaq. Belə yaxşıdı. Olan olub, keçən keçib. Belə lazımmış...”[Şəmmədqızı]

Salidə Şəmmədqızının hekayələrində postmodernə xas olan intertekstuallıq və ya intermətnliyə rast gəlinməsi də maraq kəsb edir. Yazıçı sitatlarla “oynamaq”la qələmə aldığı hekayələrində intermətnlik yaradır. Məsələn, “Bu da yaşanılıb...” hekayəsində müəllif Məhəmməd Hadi ilə Nizami Rəmzi arasında dialoqda meyxanaçının məşhur olan meyxanasından sətri olduğu kimi işlətməklə intertekstuallıq yaradır: “Məhəmməd Hadinin əsəbləşməyinə fikir vermədən gülümsəyərək dedi:

- Şair, hər şeyi çox ürəyinə salırsan. Boş ver, getsin. Heç fikirləşirsən ki, görəsən dünyaya nöş gəlib insan?

Məhəmməd Hadi kədərlə, əlində tutduğu vərəqlərə baxaraq həmkarını sual yağışına tutdu:

- Ey ustad, sən doğrudan elə düşünürsən? Yəni hər şeyi boş verim? Yəni heç nəyə fikir verməyim?

Sonra masanın arxasında oturmuş həmkarlarına baxdı. Onlara müraciət edərək soruşdu:

- Sizlərdəmi elə düşünürsünüz?

Onların susduğunu görüb, hələ də eyvanda dayanmış Mikayıl Müşfiqə baxdı. Otaqdakı həmkarlarına heç nə deməyib eyvana tərəf addımladı. Eyvana çatmamış özünə aid şeirini oxumağa başladı:

- Yaşamaq istər isək haizi-şan olmalıyız,

Şiri-darat ilə xurşidnişan olmalıyız.

Mikayıl Müşfiq diqqətlə ortaboylu, xoş simalı, iri, qara gözlü Məhəmməd Hadiyə baxdı. Gülümsəyib başını buladı. Aradakı gərginliyi qaldırmaq üçün Məhəmməd Hadiyə özünün şeirilə cavab verdi:

- Olan olmuş, keçən keçmiş, indi məni yaşadan

Bir müqəddəs, bir səmimi əməlim var, tapdığım”[Şəmmədqızı].

Hekayədəki bu epizoda həm Məhəmməd Hadinin, həm Mikayıl Müşfiqin, həm də Nizami Rəminin qələmlərinə məxsus poetik nümunələrin təqdimi ilə üzləşirik.

Salidə Şəmmədqızının “Ləzzəti - söhbəti” adlı hekayəsində intertekstuallığa müraciət etməsi diqqətdən yayınmır. Salidə Şəmmədqızı tədqiqatçı alim kimi hekayələrində hipermətnlərin harada işlədəcəyini dərk edir. Bu amil onun qələmə aldığı hekayələrin dilinə ağırlıq gətirmir, əksinə maraq kəsb etməsinə təkan verir.

Salidə Şəmmədqızının hekayələrində real aləmlə yanaşı irreal aləmlərin, tarixi obrazlarla yanaşı irreal obrazların təqdimi ilə də üzləşirik. Yazıcının “Mətin cizmaçısı” adlı hekayəsində irreal hadisələrin yer almasının da şahidi oluruq. Şəmil Sadiq qeyd edir ki, ““Mətin cizmaçısı” hekayəsinin real hadisələr üzərində qurulmasına rəğmən, irreal hadisələrin təsvir edilməsi də maraqlı məqam kimi diqqəti cəlb edir. Hekayədə Əzrayıl obrazının təsviri, Mətin Xasanoviç və Əzrayıl arasındakı dialoqlar məhz irreal hadisələrin təsviri olsa da real hadisə təsiri yaratmağa nail olmuşdur. Ətrafindakıların onun Əzrayılla söhbət etməsini qalusiasiya hesab etsələr də bu reallıq idi. Axirət dünyasında yerinin cəhənnəmlik olmasını yəqin edən Mətin Xasanoviç Əzrayıldan möhlət istəyir: “Yalvarıram, sənə. Hələ mənim canıma dəymə. Məni neylirsən? Qocalmışam, nəyinə gərək

olacam. Bu dünyada hələ görüləsi, tamamlanası çox işim var. Hələ yazılacaq yazıları var. Mənə imkan ver, onları bitirim. Adım kitablarımla qalacaq” [Sadıq].

Yazıçının “Mətin cızmaçısı” adlı hekayəsində irreal aləmə məxsus varlığı real aləmdə təqdim etməsi sözün həqiqi mənasında maraq doğurur. Hamımıza bəllidir ki, Əzrayıl “ölüm mələyi”dir, adı dini, bəzən də ənənəvi kitablarda səsləndirilir.

Salidə Şəmmədqızının qələmə almış olduğu “Dionisin qələbəsi” adlı hekayəsində də irreal, daha dəqiqi mifoloji obraz, şərab tanrısı olan Dionisin təqdim diqqətdən yayınmır.

Salidə Şəmmədqızı təsvir etdiyi hadisələri və ya hər hansı məlumatı qısa müddətli yaddaşdan uzunmüddətli yaddaşa ötürməyə nail olur. Yazıçı təsvir etdiyi hadisələrə konstruktiv rəy verərək, onların inkişafı barədə oxucusunu məlumatlandırmağa qadir olur.

Müasir dövrdə bədii mətnin olduğu kimi başa düşülməsi problemi aktualıq kəsb etməkdədir. Müəllifin əsərlərindəki dərin mənalar müasir oxucu üçün “bağlı” qalır. Salidə Şəmmədqızının hekayələrindəki alt qatların dərinliyində gizlənən mənaları stereotiplər və klişələr işığında müəllif özü aydınlaşdırır. Yazıçı oxucusunu təsvir etdiyi həyat hadisələrin dərkini anlamasına və sistem-fəaliyyət konsepsiyası şəklində həyata keçirilməsinə təkan verir.

Yazıçı təsvir etdiyi hadisələrin məğzini oxucusunun anlaması, cəmiyyətdə baş verən naqisliklərində bir növ “özünü görmək” və onların dərkini həyata keçirmək imkanının olmadığı da göstərir. Müəllifin təqdim etdiyi “mətn ətrafında” oxucu bir növ müəlliflə söhbət aparır. Onu maraqlandıran məqamlara, suallara aydınlıq gətirməyə nail olur. Bu məqam hər bir yazıçının yaradıcılığında rast gəlinməyən məqamdır. Nadir hallarda rastlaşdığımız bu cür məqamlar əsərin mətninin düzgün təqdim edilməsini əks etdirir. Yəni müəllifin bədii əsərin mətnində təqdim etdiyi alt mənaların öz mənaları ilə əvəz olunmasını da müşahidə etmək mümkündür.

Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı hekayələrində qoyulan problemlərin cəmiyyət tərəfindən bir mənalı qarşılanmayacağını Xalq yazıçısı Mövlud

Süleymanlı görmüş, bu məqamı dəyərləndirmişdir: “Əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq olar ki, bu metodika bədii dairələrdən olan bir qrup oxucuların mənfi reaksiyasına səbəb olacaq” [Süleymanlı, 2018, s.5]. “Müəllifin bu reaksiyadan çəkinməməsini xüsusi vurğulamaq olar” fikri ilə Xalq yazıçısı Mövlud Süleymanlı həmkarı Salidə Şəmmədqızının qələm sahibi kimi heç nədən çəkinmədiyini, cəmiyyəti düşündürən aktual problemlər bədii dillə əks etdirə bilmək cəsarətinə malik olmasını da göstərir.

Salidə Şəmmədqızı müasir dövrümüzdə hekayələri ilə Azərbaycan satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin poeziyada qoyduğu ənənəni kişik nəsr nümunələrində davam etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bədii fəaliyyətində Mirzə Ələkbər Sabir ənənəsinə sadıq qalan, satirik üsluba üstünlük verən Salidə Şəmmədqızının qələmə aldığı bədii nümunələr bəzi alimlər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edilməməsi təəsüf doğurur. Ümid edirik ki, Salidə Şəmmədqızının bir yazıçı kimi satirik üslubda çatdırmaq istədiyi fikir və ideyalar daha geniş şəkildə öz yayımını tapacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Mövlud Süleymanlı. Ön söz // Salidə Şəmmədqızı. Dionisin qələbəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 2018. 200 səh. səh.4-6
2. Salidə Şəmmədqızı. “Bu da yaşanılıb...” // zim.az/edebiyat/nesr/5687-salid-mmdqz-rifova-bu-da-yaanlb.html
3. Şəmil Sadıq. Ədəbiyyat problemlərini əks etdirən hekayələr haqqında... // <https://525.az/news/161699-edebiyat-problemlerini-eks-etdiren-hekayeler-haqqinda-semil-sadiq>

**PROTOTÜRK KÜLTÜRÜNÜN IŞIĞINDA BATI AZERBAIJAN,
KARABAĞ VE NAHÇIVAN KAYAÜSTÜ TASVİRLERİ
ROCK ART OF WESTERN AZERBAIJAN, KARABAKH, AND
NAKHCHIVAN IN THE LIGHT OF PROTO-TURKIC CULTURE**

Toğrul HALILOV,
Tarih Elmleri Doktoru, Doçent,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Nahçıvan Bölümü, Tarih,
Etnografi ve Arkeoloji İnstitutusu
x.toğrul@gmail.com

Özet

Kayaüstü tasvirler, eski maddi kültür örneklerimiz arasında oldukça ilgi çekici ve bilimsel açıdan önemli olan eserlerdendir. Bunlar, ilkel sanat örnekleri olmanın yanı sıra atalarımızın günlük yaşamını, ekonomi ve tarım faaliyetlerini, dini-ideolojik görüşlerini, maddi ve manevi kültürünü yansıtır. Kayaüstü resimlere dünyanın farklı yerlerinde rastlamak mümkündür. Makalede, Batı Azerbaycan ve Karabağ'daki bazı kayaüstü tasvirler, Nahçıvan'daki Gemikaya tasvirleri ile karşılaştırılarak incelenmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda, üç bölgedeki kayaüstü tasvirlerin konu çeşitliliği, anlatım özellikleri ve büyük sanatsal değeri ile bilimsel önem taşıdığı belirlenmiştir. Nahçıvan'da olduğu gibi Batı Azerbaycan ve Karabağ'daki kayaüstü tasvirlerin benzerlerinin Proto-Türk kültüründe yaygın olarak bulunması, bu toprakların tarih boyunca Türklere ait olduğunu ve söz konusu tasvirlerin Proto-Türk kültürünün şaheserleri olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Batı Azerbaycan, Karabağ, Nahçıvan, kayaüstü tasvir.

Abstract

Rock paintings are among the most interesting and scientifically significant archaeological materials among our ancient material culture samples. Besides being examples of primitive art, they reflect the household and economy, religious-ideological views, material and spiritual culture of our ancestors. Rock paintings can be found in different parts of the world. In the article, a comparison of a group of rock carvings in Western Azerbaijan and Karabakh with the Gamigaya carvings

in Nakhchivan is analyzed and studied. It has been determined that rock paintings in all three regions are of scientific importance due to their variety of subjects, plots and great artistic value. As in Nakhchivan, the widespread distribution of rock paintings in West Azerbaijan and Karabakh in Proto-Turkic culture proves that these lands historically belong to the Turks and that they are masterpieces of Proto-Turkic culture.

Keywords: *Western Azerbaijan, Karabakh, Nakhchivan, Rock paintings.*

Kayaüstü tasvirler, eski maddi kültür örneklerimiz arasında oldukça ilgi çekici ve bilimsel açıdan önemli olan eserlerdendir. Bunlar, ilkel sanat örnekleri olmanın yanı sıra atalarımızın günlük yaşamını, ekonomi ve tarım faaliyetlerini, dini-ideolojik görüşlerini, maddi ve manevi kültürünü yansıtır. Kayaüstü resimlere dünyanın farklı yerlerinde rastlamak mümkündür. Pamir ve Tanrı Dağları'nda, İspanya ve İskandinavya'da, Karelya, Sibirya, Orta Asya, Altay ve diğer bölgelerde kayaüstü tasvirlerle rastlanmaktadır. Güney Kafkasya bölgesinde eski kayaüstü resimlerin ilk örnekleri, Azerbaycan'ın Gobustan bölgesinde bulunmuştur. 1939 yılının baharında, İ.M. Caferzade, Bakü'nün güneybatısında yer alan Cingirdağ eteklerindeki Yazılıtepe adlı bölgede, kaya yüzeylerine kazınmış keçi, ceylan, geyik, at, köpek gibi hayvan figürlerini tespit etmiştir [Ferecova, 2009, 7]. İ.M.Caferzade'nin önderliğinde 1940-1941 yıllarında, bu bölgedeki kayaüstü resimlerin araştırılması amacıyla keşif gezileri düzenlenmiştir. Araştırmalar sırasında birçok yeni tasvir kaydedilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında (1941-1945) çalışmalar kesintiye uğrasa da, savaş sonrasında devam ettirilmiştir. İ.M.Caferzade, Gobustan arkeolojik eserlerinin araştırılmasıyla ilgilenmiş, Gobustan kayaüstü resimlerini araştırmıştır. Bu konuda C.Rüstemov da araştırma başlamıştır. 1965-1968 yılları arasında bu alanda yapılan araştırmalar sonucunda, üzerinde 2500'den fazla tasvir bulunan yaklaşık 300 taş kayıtlara geçirilmiştir. Bu dönemde, 1948 yılında, İ.M. Caferzade ilk kez Abşeron'daki Zire kasabası yakınlarında üzerinde keçi tasvirleri olan taşları de ortaya çıkarmıştır [Ferecova, 2009, 8-9].

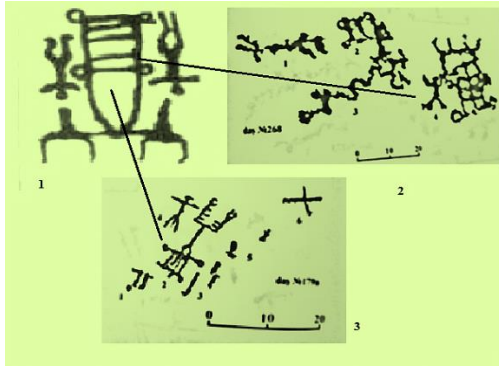
Karabağ topraklarındaki Kelbecer kayaüstü resimleri 1970 yılında arkeolog G.İsmayılzade tarafından araştırılmıştır. O araştırma yaparak Alagöl, Zalkhagöl ve Karagöl kıyılarında, ayrıca Periçinqıl, Ayıçinqıl, Lülper, Gelinqaya, Yazyurdu, Taxta ve Sarımsaqdağ bölgelerinde 4000'den fazla farklı konulu kayaüstü resim tespit etmiştir. 1976 yılında Kelbecer'de gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar sırasında birçok yeni kayaüstü tasvir kaydedilmiş ve incelenmeye alınmıştır [İsmailov, 1987, 550-551]. Yeni bulunan tasvirlerin büyük bir kısmı, deniz seviyesinden iki, üç bin metre yükseklikte bulunan Zalkhagöl ve Karagöl kıyılarında keşfedilmiştir. İlk araştırmalarda, bu tür kayaüstü resimlerin Ayıçinqıl, Periçinqıl ve Taxta olarak adlandırılan bölgelerde de bulunduğu belirlenmiştir. Sadece Karagöl çevresindeki alanda yaklaşık 800 adet tasvir kaydedilmiştir [İsmayılzade, 2009, 58]. Kelbecer'in büyük bir bölümü, dördüncü jeolojik döneme ait volkanik dağlardan oluşmaktadır. Kayaüstü tasvirler, genellikle sönmüş volkanların kraterlerini oluşturan dağ göllerinin kıyılarında tespit edilmiştir. Bu göllerin çevresindeki alanlar obsidyen, çakmaktaşı, mermer yatakları ve farklı kaya türleri bakımından oldukça zengindir. Bu kaya türlerinin varlığı, eski çağlardan itibaren insanların bu bölgede yerleşmesinin temel nedenlerinden biri olmuştur.

Batı Azerbaycan'daki Karakilse (Karakilise) bölgesinde tespit edilen kayaüstü tasvirler, kronolojik olarak iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup tasvirler M.Ö. V-IV binyıllara, ikinci grup tasvirler ise M.Ö. III-II binyıllara aittir. Soyuqbulak kayaüstü tasvirleri, aynı isimli köyün yakınlarında, Armudlu ve Qaçaqqırılan vadilerinde yer almaktadır [Elekberli 2007, 13-14]. Kelbecer'deki kayaüstü tasvirler gibi, bu bölgedeki tasvirler de M.Ö. III-II binyılların hayvan yaşamını (geyik, dağ keçisi, at, kaplan, köpek, kurt, ayı vb.), günlük yaşamını, tarım ve hayvancılık faaliyetlerini, sanatsal ve estetik düşünce yapısını, dini-ideolojik görüşlerini yansıtmaktadır.

Gemikaya kayaüstü tasvirleri Ordubad bölgesinin Tivi ve Nesirvaz köylerinin kuzeydoğusunda, deniz seviyesinden 3906 metre yükseklikte yer almaktadır. İlk kez 1967 yılında jeologlar tarafından keşfedilmiştir. 1968 yılında araştırmacı bilim insanı V.H. Aliyev, bu yerleşim yerini kayıt altına alarak

hakkında ilk bilimsel makaleyi yazmıştır [Алиев, 1968]. Gemikaya yerleşiminin sistemli bir şekilde incelenmesine 1970’li yıldan itibaren Azerbaycan lideri Haydar Aliyev’in ülkenin siyasi yönetimine öncülük ettiği dönemde başlanmıştır. 1971 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkanlık Kurulu, Gemikaya’da araştırmalar yapılmasına, bir bilimsel albüm yayımlanmasına ve konuyla ilgili bilimsel-belgesel bir filmin çekilmesine karar vermiştir. 1970-1987 yılları arasında Gemikaya’da yürütülen arkeolojik araştırmalar sırasında M.Ö. IV-I binyıllara ait çok sayıda kayaüstü tasvir bulunmuştur [Aliyev, 1992, 91-96]. Gemikaya’da gerçekleştirilen araştırmalar 2002-2003 yıllarında ve sonraki dönemde de devam etmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda Gemikaya’da 136,58 hektarlık bir alanda, volkanik bazalt kayaları üzerinde toplam 7432 tasvirin bulunduğu tespit edilmiştir [Aloyev, 2020, 11].

Karabağ, Batı Azerbaycan, Nahçıvan kayaüstü tasvirleriyle karşılaştırmalı biçimde incelendiğinde, her iki bölgedeki tasvirlerin konu çeşitliliği, zengin anlatımları ve yüksek sanatsal değerleri ile dikkat çektiği ve benzerlik oluşturduğu görülmektedir. Bu bölgelerin eski sakinleri, ilkel taş aletler kullanarak sert kayalar üzerine günlük yaşamlarını ve tarımsal faaliyetlerini betimleyen resimler çize bilmişlerdir. Gemikaya’da kırktan fazla araba remi bulunmaktadır. Bu arabalar dört tekerlekli ve iki tekerlekli olarak çizilmiştir (tablo I, taş № 30; tablo III, taş № 4) [Müseyibli, 2004, 18]. Benzer kayaüstü tasvirler Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde, özellikle Karabağ ve Batı Azerbaycan topraklarında bulunmaktadır. Bu tür kayaüstü tasvirlerden biri dört tekerlekli araba resmi. Yapılan karşılaştırmalı araştırmalar sonucunda, Batı Azerbaycan’daki Karakilse kayaüstü tasvirleri ile Gemikaya anıtındaki kayaüstü tasvirler arasında önemli benzerlikler olduğunu görmek olasıdır. Her iki anıta dört tekerlekli araba ve insan figürleri, aynı şekilde koşum hayvanlarıyla birlikte tasvir edilmiştir (şekil 1).



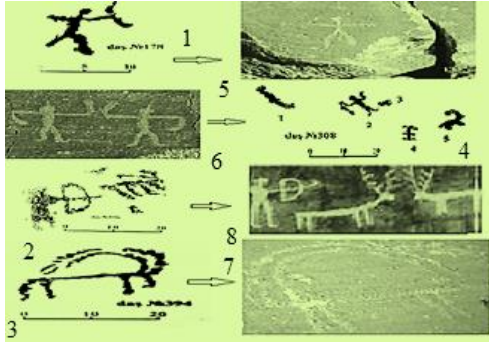
Şekil 1. 1-Karakilse (Elekberli, 2007); 2, 3-Gemikaya (Müseyibli, 2005).

Bu tasvirler, insanların yaşam tarzını yansıtmaklayanı sıra, arabadan kültürünün tarihini, bu kültürün nerede ve nasıl oluştuğunu araştırmak açısından da büyük bilimsel önem taşımaktadır. Konuyla ilgili yapılan araştırmalar, bunun "Bir Hayvan Koşma Kültürü" [Baheddin, 2000, 395], "Atlı Araba Kültürü" [Şayan, 2005, 166] ile bağlantılı olduğunugörmek olasıdır. Bu konu üzerine B. Tuncay, F. Ağasıoğlu, N. Müseyibli, V. G. Childe, T. S. Piggott, Y. A. Şervda, A. Speiser, J. Qavrada, L. Volley ve diğer araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüşlerdir. N. Müseyibli, Azerbaycan'ın Eneolitik Dönem'e ait yerleşimlerinden (Leylatepe, Böyük Kesik, Qalayeri, II Poylu, Polutepe) çıkarılan kil tekerlek modellerine dayanarak, arabadan yararlanma kültürünün Hint-Avrupa bölgesinden Kafkasya'ya yayıldığı yönündeki fikirlerin bilimsel bir dayanağı olmadığını belirtmiştir [Müseyibli, 2014, 84-85]. A.Speiser ve J. Qavrada ise yaptıkları araştırmalar sonucunda, tekerleğin ve arabanın ilk kez MÖ 5000 yılında Mezopotamya'da (İki Nehir Arası) icat edildiğini ifade etmişlerdir. A.Speiser ve J. Qavrada ile birlikte L. Volley de bu konuda araştıram yapmıştır. Araba önce iki tekerlekli, ardından dört tekerlekli olarak üretilmiştir. Sümerler, arabayı "kağnı" ismi vermişler. M.Ö. 3500 yılında onu ağırlıklı olarak yük taşımak için kullanmışlardır. M.Ö. 2800 yılında iki tekerlekli arabalar savaş arabası olarak kullanılmaya başlanmıştır. M.Ö. 2500 yılına gelindiğinde ise iki tekerlekli arabalar dört tekerlekli arabalarla değiştirilmiştir. İlk tekerlekler parmaksız biçimde yapılmıştır. M.Ö. 2000 yılı itibarıyla parmaklı tekerlekler üretilmeye başlanmıştır [https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/tekerlek-156,].

Çinli tarihçi Sui Beihayi, Tanrı Dağları, Altay Dağları, Moğolistan, Doğu ve Batı Türkistan'daki arkeolojik bulgulara dayanarak, bu bölgelerde bulunan arabaların Hun kültürüne ait olduğunu ve M.Ö. 2000-800 yılları arasında Türkler tarafından yaygın olarak kullanıldığını belirtmiştir [Behayi, 1994, 524]. Sui Beihayi'nin görüşünü destekleyen bilgiler F.Reşideddin'in "Oğuzname"sinde ve Göktürk yazıtlarında da, yer almaktadır. F.Reşideddin'in "Oğuzname"sinde bu konuda ifadeler böyle geçmektedir: "... Başka bir kavim de düşmanlarını yağmalayıp ganimet (olcay) topladığında, hayvanlar bu yükleri taşımakta yetersiz kalınca 'kanklılar' arabalar yaptılar. Daha önce tekerlek bilinmiyordu. İlk kez onlar arabayı yaptı. Eşyaları, yükleri ve ganimetleri arabaların üzerine koyup taşıdılar ve yollarına devam ettiler. Oğuz bu nedenle onlara 'kanklı', yani 'arabaçı' ismi verdi" [Reşideddin, 2003, 19]. Göktürk yazıtlarında ise bu konuda ifadeler böyle yer almaktadır: "*Hunlarla birlikte, Doğu Türkistan'daki Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki bölgelerde yaşamış olan eski Türk boylarından Kaociler de, iki tekerlekli, üzeri kapalı arabaları geniş çapta kullanmışlardır*" [Baheddin, 200, 174].

Araştırmacı E.Emel de, Hunların tekerlekli arabalar yaptığını ve çadırılı arabaların onlar için çok elverişli olduğunu belirtmiştir [Eme, 2002, 210]. Kaynaklardaki bilgiler ve araştırmacıların görüşleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, Kaynaklarda olan bilgilere dayanarak Karabağda, Batı Azerbaycanda ve Nahçıvan'da bulunan kayaüstü araba tasvirlerinin tesadüfen çizilmediğini bu tasvirlerin, eski Türklere ait "Araba Kültürü" ile bağlantılı olup, bu kültürün Karabağı, Batı Azerbaycanı ve Nahçıvan'ı kapsadığını söylemek olasıdır.

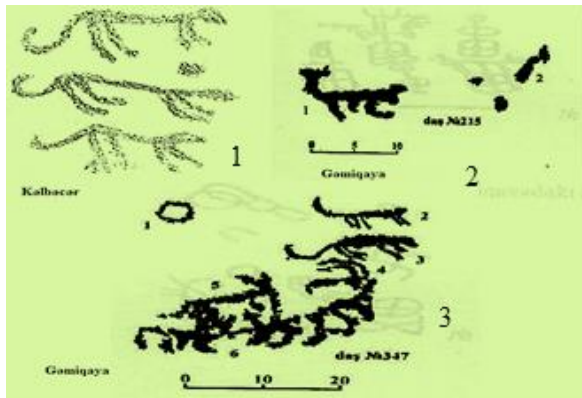
Karabağı, Batı Azerbaycanı ve Nahçıvan'da araba tasvirlerinin yanı sıra, insanların yaşam tarzı, dini-ideolojik görüşleri ile bağlantılı çeşitli insan ve hayvan tasvirleri bulunmaktadır. Onlar arasında da benzerlik olduğunu söylemek olasıdır (şekil 2).



Şekil 2. 1-4-Gemikaya (Müseyibli, 2005), 6-Soyuqbulak (Elekberli,2007); 5, 7-Karakilse

<https://www.holamon.cat/az/qarakils-petroqliflri#nanogallery/nanogallery>

Karabağ, Batı Azərbaycan və Nahçıvan topraklarında bulunan benzer kayaüstü tasvirlerden bir grupu köpek resimleridir (şekil 3). Diğer kayaüstü tasvirler gibi bunlar da farklı kompozisyonunda çizilmiştir. Kulaksız köpek tasvirlerinden bazıları basit biçimde çizilib bu hayvanın doğal hareketini (havlamasını) yansıtmaktadır. Bazı resimler ise daha karmaşık kompozisyonda çizilmiştir. Her üç bölgeden bulunan köpek tasvirlerinde dikkat çeken özellik köpeklerin kulaksız olarak çizilmiş olmasıdır. Bu konu üzerine yapılan araştırmada, köpeğin insanların tarımsal ve ekonomik yaşamında önemli bir yer tuttuğu ve bu durumun onların dini-ideolojik görüşlerini de etkilediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, birçok arkeolojik yerleşimlerde insanlarla birlikte gömülmüş köpek kalıntılarına rastlanmıştır. Nahçıvan'da I. Kültepe'nin Kalkolitik Çağ tabakasında [Абибуллаев, 1982, 46, 49] köprkle gömünü kanıtlayan en eski kalıntılar bulunmuştur. Doğu Anadolu'daki Yoncatepe [Belli, Konyar, 2001, 154-155] nekropollerinde ve diğer arkeolojik alanlarda bu tür bulgular kaydedilmiştir.



Şekil 3. 1-Kelbecer (İsmayılzade, 2009); 2, 3-Gemikaya (Müseyibli, 2005)

Karabağ'daki, Batı Azerbaycan'daki ve Nahçıvan'daki keçi tasvirleri de bir-biri ile benzerlik oluşturuyor. Bu tasvirlerin bazıları dikkat çekicidir. Onların bir grupunda keçinin boynuzları geriye doğru kıvrılmış biçimde çizilmiştir. Yapılan karşılaştırmalı araştırma sırasında bu tür tasvirler, Hocalı-Gedebey kültüründe yaygın olarak kullanıldığını söylemek olasıdır. Diğer kayaüstü tasvirler gibi keçi figürleri de, maddi ve manevi kültürünüzü araştırma açısından büyük bilimsel önem taşımaktadır. Tarafımızdan yapılan karşılaştırmalı araştırma keçi tasvirlerinin tesadüfen çizilmediğini, köpek tasvirleri gibi onların da belirli bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır. Köpek tasvirleri gibi keçi tasvirleri de insanların ekonomik yaşamlarının yanı sıra dini ve ideolojik inançlarını incelemek açısından bilimsel önemlidir. Bu hayvan Türklerin maddi ve manevi kültüründe önemli bir yer tuttuğunu söylemek olasıdır. Keçinin Türk kültüründeki özel yeri, efsaneler ve rivayetlerin yanı sıra, Oğuz boylarının damga işaretlerinde ("elik" damgası) de kendini göstermektedir. Dağ keçisi damgasının Orhun-Yenisey yazıtlarında, Asya ve Avrupa'daki kitabelerde ve kayaüstü tasvirlerinde dayanarak Türk etnoslarının keçi motifini Moğolistan ve Sibirya'dan başlayarak Batı'ya doğru yaydıklarını söylemek olasıdır. Türkler, gittikleri her yere keçiyle ilgili inanç ve geleneklerini taşımış, böylece Asya'nın yanı sıra Avrupa'da da keçi kültü yayılmıştır. Bu nedenle Azerbaycanla yanı sıra Kazakistan, Çin, Altay, Kırgızistan, Türkmenistan, İran, Türkiye ve diğer bölgelerde bulunan kayaüstü tasvirlerin büyük bir kısmını dağ keçisi oluşturmaktadır.

Belirtilen verilere, bulgulara dayanarak sonuç olarak şun söylemek olasıdır: Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ın, Batı Azerbaycan'ın ve Nahçıvan'ın zengin eski tarihi vardır. Bu topraklar eski kültür merkezlerindendir. Tarihin tüm döneminde bu topraklarda yaşayan insanlar, komşu kavimlerle karşılıklı kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Ekonomik ve kültürel etkileşimler, kültürlerarası bir bağın oluşmasına neden olmuştur. Karabağ'daki, Batı Azerbaycan'daki, Nahçıvan'daki kayaüstü tasvirlerde Proto-Türk kültürünün izlerinin bulunması bu toprakların tarihsel olarak Türklere ait olduğunu ve

kayaüstü sanatlarının Proto-Türk kültürünün bilimsel önemli arkeolojik bulgularından olduğunu kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA:

1. Aliyev V.H, *Gemikayaabideleri*, Bakı, Azərneşr, 1992, 79 s.
2. Aloyev N., *Gemikaya Resimleri*, Nahçıvan, Ecemi, 2020, 576 s.
3. Elekberli E.Y., *Qerbi Azərbaycan Abideleri*, Bakü: Nurlan Yayınevi, 2007, 272 s.
4. Ferecova M., *Azərbaycan Kayaüstü Sanatı*, Bakü: Aspoliqraf, 2009, 384 s.
5. İsmayılzade Q., *Ulu Dağların Taş Salnamesi // Arkeoloqun Çöl Günlüğündən*, Bakü, Hazar Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 55-63.
6. Müseyibli N.E., *Gemikaya*, Bakü: Çaşıoğlu, 2004, 320 s.
7. Müseyibli N., *Leylatepe Kültürünün Mezar Anıtları ve Defin Gelenekleri*, Bakü: Nafta-Press, 2014, 140 s.
8. İsmailov G., *Azərbaycan'daki Antik Kayaüstü Tasvirlerin Tarihi ve Kültürel Yorumu*, SSCB Arkeoloji Enstitüsü / SSCB'de Kayaüstü Tasvirlerin İncelenmesi Sorunları, Moskova, 1990, s. 91-96.
9. İsmailov G., *Kelbecer Yaylalarındaki Petroqliflerin Araştırılması // Arkeolojik Keşifler 1985*, Moskova, 1987, Bilim Yayınları, s. 550-551.
10. Baheddin Ö., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt 1, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, 452 s.
11. Behayi S., *Xinjiang Yanhua (Doğu Türkistan Kaya Resimleri)*, Urumçi: Doğu Türkistan Güzel Sanatlar ve Fotoğrafçılık Yayınları, 1994, 613 s.
12. Emel E., *Türk Sanatında At // Türkler*, Cilt 4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 210-245.
13. Reşideddin F., *Oğuzname* (hazırlayan: İ.M.Osmanlı), Bakü: Azərbaycan Milli Ansiklopediyası, 2003, 108 s.
14. Şayan U.Ş., *Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili) // Bilig*, Kış, Sayı 32, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2005, s. 165-178.

15. Алиев В., Gemikaya – Sırların Hazinesi, Bakü: “Vışka”, № 228, 28 Eylül 1968.
16. Абибуллаев О.А., *Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Eneolitik ve Tunç Çağı*, Bakü: Bilim, 1982, 314 s.
17. Belli O., Konyar E., *Van Yoncatepe Kalesi ve Nekropol Kazıları (1997-1999)* // İstanbul Üniversitesi'nin Türkiye'de Arkeolojiye Katkıları (1932-2000), İstanbul, 2001, s. 151-156.
18. <https://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/tekerlek-156>, Tekerlek.
19. <https://www.holamon.cat/az/qarakils-petroqliflri>, Karakilse Kayaüstü Tasvirleri.

РОЛЬ УЧЕБНИКОВ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА THE ROLE OF TEXTBOOKS IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

ПУЛАТОВА Шоира Салиджановна,
кандидат филологических наук,
доцент кафедры методики преподавания
таджикского языка и литературы
Худжандского государственного университета
имени академика Б.Г.Гафурова
(Республика Таджикистан, г. Худжанд)
E-mail: shoira.pulotova@inbox.ru;
тел.: 92 770 45 80

Аннотация

В статье рассматривается внимание Садриддина Айни к проблемам таджикской школы и образования, грамотности детей и подростков, роли учебников в развитии общества, поиску путей повышения духовности и культуры народа. Ссылаясь на ряд статей Айни, рассматривается ситуация с изданием учебников на таджикском языке в первые годы становления республик бывшего Советского Союза. Автор делится следующими предложениями Айни: устранение ошибок; очистка языка от перевода; нарушение закона; простота речи. Он считает полезным

повышение нормов литературного языка и т.п. в контексте порядка и регламентации издания учебников.

Ключевые слова: *Садриддин Айни, таджикский язык, обучение, национально-нравственные ценности, воспитание учеников.*

Annotation

The article examines Sadriddin Aini's attention to the problems of the Tajik school and education, literacy of children and adolescents, the role of textbooks in the development of society, the search for ways to improve the spirituality and culture of the people. Referring to a number of Aini's articles, the situation with the publication of textbooks in the Tajik language in the early years of the formation of the republics of the former Soviet Union is considered. The author shares the following suggestions of Aini: eliminating errors; cleaning the language from translation; breaking the law; simplicity of speech. He considers it useful to increase the norms of the literary language, etc. in the context of the order and regulation of the publication of textbooks.

Key words: *Sadriddin Aini, Tajik language, education, national and moral values, education of students.*

Тяжелые условия жизни начала XX века в Средней Азии, духовный кризис этого периода потребовали особого внимания к сфере образования, просвещения, науки и знаний. С созданием первых школ нового образца возникла необходимость в составлении учебников, которые могли бы направить наших учеников к просветлению.

С возникновением просветительского движения в Средней Азии произошли политические и экономические изменения, а также научное и культурное развитие, и его влияние, особенно на школы и образование было огромным. Будучи одним из основателей этого движения, Садриддин Айни внес значительный вклад в создание первых современных школ и неоднократно подчеркивал важность школ для общества: «Если само правительство находится на грани реформ и спрашивает меня, что нужно сделать для реформирования Бухары?» Я говорю: две вещи: Школа!

«Газета». По его мнению, для достойной жизни человеку необходимы «правильный ум» и «правильный образ действий», а найти правильный и ясный путь можно только через изучение науки: «Правильный ум и правильный образ действий не могут быть найдены в человеке иначе, как через науку и знание. Науку и знание нельзя получить иначе, как через школы и медресе» [1, 103].

По данным исследований А. Сайфуллоева, как сына народа, Сайфуллоев вместе с другими просветителями и новаторами последовательно искал пути повышения уровня грамотности, духовности и культуры народа, предпринимал усилия по реформированию школы и образования в начале XX века: «Свободомыслящую таджикскую интеллигенцию на путь просвещения вели чувство заботы о трудящихся и улучшении условий их жизни, желание помочь им и спасти от невежества и необразованности. Организация школ нового поколения, где дети быстро становились грамотными, составление учебников, рекомендовавших овладение светскими науками, наконец, посредством интересных рассказов, призывающих к дружбе и товариществу, к достоинству других, к взаимопомощи, к помощи падшим и нуждающимся, были проявлениями их гуманизма» [3, 38].

По данным исследования Х. Бобоёровой, Айни понимая пути повышения уровня грамотности и духовности, поставил перед собой следующие задачи:

- внедрение новых методов и подходов обучения в школе Мунзим;
- помощь учителям в освоении передовых методов обучения;
- подготовка учебных пособий и учебников для школ [2, 14].

Реформы медресе, учебные программы и учебники нашли отражение не только в научных и художественных произведениях, но и в газетах, а также неоднократно становились предметом глубоких и всесторонних дискуссий интеллектуалов. В частности, статьи Садриддина Айни и сегодня имеют большую ценность и значение и выполняют свою историческую миссию. Среди важнейших тем публицистики Айни вопросы школы и

образования, статус таджикского языка, развитие национальной культуры и традиций в целом занимает большое место. Эти вопросы он поднимал в таких статьях, как «Теперь очередь за пером», «Вопрос образования и книги», «Таджикский народ и газета», «О таджикской школе и образовании» и других, стремясь к спасению нации, освобождению населения от тяжелых условий жизни, созданию духовного общества. Садриддин Айни один из основателей первых современных школ, искренне и серьезно подчеркивает важность школ для социального и экономического прогресса общества. С болью и скорбью говоря о нехватке времени, он приписывает неграмотность и причину упадка невежества разрушению собственных школ и медресе и невозможности открыть новые пути обучения и считает главным путем обращение к науке и просвещению.

В своих статьях Айни очень точно и конкретно анализирует состояние школ и образования, основываясь на документах и свидетельствах, и своим уникальным стилем и призывным тоном направляет читателя к выполнению важных задач — обратиться к мечу и перу. Эти две силы считаются главными гарантами прав человека. По его мнению, тело не может существовать без души, а душа не может существовать без тела, потому что человеческая жизнь зависит от этих двух великих сил и может оказать глубокое влияние на расширение и развитие мыслей общества: «Если мы хотим чести, если мы хотим достоинства и репутации, если мы хотим прав, короче говоря — если мы хотим жизни, мы должны не терять времени, и сражаться мечом и пером». Нам нужно как можно раньше вступить на путь просвещения и формирования идей и вывести на поле битвы выдающихся писателей из нашей среды» [1, 154].

Цель автора — реформирование и обновление общества, и с помощью критики и эффектных выражений он призывает своих современников изучать науку, чтобы дистанцироваться от «лени и эгоизма», которые после трех лет революции все еще «спят в постели равнодушия»: «Мы не хотим ни меча, ни пера, не помним свободы, не мечтаем о правах; мы хотим вечно оставаться в

том же состоянии, в той нищете, в которой живем уже пятьдесят с лишним лет» [1, 154]. В другой статье на эту тему он выражает реальность ситуации еще более открыто, с болью и печалью, с символизмом и иронией: «...мы все еще думаем об этом потоке революции как о проплывающем облаке, обо всем этом шуме и суете как о бурях весны. Пока не прояснится погода, мы считаем своей добычей мирный сон и спим, завернувшись с головой в одеяло безопасности» [1, 104].

Это простое заявление является призывом к пробуждению для людей, призывающим их вырваться из темного мира и обратиться к школе и образованию, которые обеспечат светлое будущее и выживание народа и нации. Усилия просвещения в те судьбоносные исторические времена были необходимыми и своевременными, и, понимая дух времени и политику, они сыграли решающую роль в социальном, экономическом, культурном и политическом развитии. Успехи сферы образования Айни считает движущей силой жизни общества, и в статье «Теперь очередь за пером» он связывает невежество и апатию таджикского народа с его удаленностью от школы: «Образованный человек средних лет или пожилой, занятый делами жизни, имеет восемь или десять часов в день обязательной официальной и частной работы. Но этот человек может посвятить не менее двух часов каждый день и ночь, после работы, сна и других обязательных дел, изучению знаний...» [1, 162].

В статье «Проблема образования и книги» конкретно оцениваются методы развития школы и образования, а основа развития и цивилизации каждой нации и народа определяется образованием, а причина отставания народа — отсутствие опыта у учителей и отсутствие учебников. Он считает, что устранение первой причины зависит от времени и прохождения определенного периода времени: «Неопытность учителя — это естественное явление, которое со временем постепенно исчезнет». Например, учителя, которые пришли в профессию учителя в начале революции, сейчас очень опытные, в то время как те, кто начал эту профессию на более позднем этапе,

будут иметь меньше опыта. Опыт зависит от закона постепенности. Но вторая причина, а именно отсутствие письменности, является главной причиной неиспользования современных школ» [1, 253].

Стремясь исправить недостатки, Айни поднял тревогу статьями. Продолжая вышеприведенную статью о прогрессе книгопечатания у киргизов и издании только одной книги на таджикском языке в 1921 году, он приписывает это отсутствию энтузиазма и равнодушию ответственных за эту область лиц: «Известно, что основа развития и цивилизации каждой нации и народа зависит от образования и школ... Киргизское племя, поскольку среди них были ученые люди, быстро принялось за работу и выпустило до сих пор много книг. Для персов Туркестана была издана только брошюра «Первый год», больше, кажется, ничего не было издано» [1, 253].

В статьях Айни высказываются интересные мысли об отставании таджикской школы и образования по сравнению с другими народами Средней Азии, а школа, освещающая путь в будущее нации, рассматривается как основа реформирования общества. Автор считает, что развитие мышления каждого человека, прогресс науки, развитие добродетели и искусства, совершенствование морали и этики зависят от издания учебников. В первые годы становления республик бывшего Советского Союза ситуация с изданием учебников на таджикском языке была тревожной. В статье «О литературе и школьных учебниках Таджикистана» обсуждается проблема издания учебников на таджикском языке для школ Таджикистана, а также содержится призыв к разработке и изданию качественных книг. Предложения Айни по регулированию издания учебников выражены в следующих полезных идеях:

1. Разработка методических рекомендаций по организации работы издательства;
2. В состав рабочей комиссии должны входить лица, «знакомые с образом жизни, обычаями, терминологией и стилем таджиков»;
3. Создание команды авторов и переводчиков;

4. Поставить перед работниками республики задачу по эффективному и своевременному использованию мощностей книгопечатания.

Далее Айни сделал следующее заявление: «В Москве есть центральное издательство для народов Востока, узбекское, таджикское и туркменское издательские отделы. За печатание в 1925 году платили узбекам по 125, 25 и 40 листов, работа узбеков — двигаться вперед, а рабочих людей из таджиков или туркмен здесь нет. Только один алфавит составлен для таджиков братом Лохути» [1, 288].

Другим важным вопросом, касающимся учебников, является их язык и изложение, и важные моменты по этому поводу изложены в статье «О таджикских школьных учебниках». В 1920-е годы в периодической печати среди общественности развернулась дискуссия о таджикском литературном языке. Будучи хорошо знающим персидский язык таджиком, Устад Айни активно участвовал в этой дискуссии и внес непосредственный вклад в правильное решение вопроса о литературном языке, а также о неправильности и неуместности иранистских идей. В этой связи были написаны и опубликованы такие ценные статьи, как «Таджикский язык», «Таджикская пресса», «Вокруг персидского и таджикского языков», в защиту национального языка.

К сожалению, некоторые вопросы, обсуждаемые в статьях Айни, не нашли своего решения и сегодня. Прделана большая работа по обеспечению школ квалифицированными специалистами и составлению учебников, отвечающих современным требованиям, однако аналогичные проблемы наблюдаются и в наше время. В рецензии на учебники, составленной М. Шакури, это было выражено так: «Многочисленные недостатки и ошибки в переводе, которые встречаются в языке печати, в учебниках для средней и высшей школы, в тетрадях и т. д., в публичных выступлениях, в том числе и на школьных уроках, — все это результат удаления от этого существующего литературного языка, результат неподчинения правилам, законам и нормам

языка, результат бунта и невежества. Это беззаконие, невежество и неграмотность должны быть искоренены» [4, 105].

Подобно тому, как вопросы школ и образования, особенно книгоиздания, поднимались интеллектуалами в то время, эти трудности существовали и в другие времена и требовали решения. Продолжая статью, автор также намечает пути устранения ошибок: «Реформа языка будет заключаться: 1) в чистоты языка от следов перевода, беззакония и простодушия, опираясь на сегодняшний классический и народный язык; 2) в принятии языка Айни за образец, в улучшении норм существующего литературного языка, опять же опираясь на первоначальный классический и народный язык, используя творческий метод Айни» [4, 105].

Таким образом, сфера образования, являющаяся одним из факторов прогресса любой страны, волновала интеллектуалов и просвещенных мыслителей на том историческом этапе становления нации, побуждая их бить тревогу об улучшении состояния образования и науки. Болезненность публикации материалов статей свидетельствует о том, что уровень информированности и грамотности большинства людей крайне низок, и основным способом преодоления этого является издание своевременных и качественных учебников. В частности, статьи Садриддина Айни, посвященные школам и образованию, пробудили в людях стремление к духовному самосознанию и воплотили в себе важнейшие потребности населения. Большинство идей способствовало решению проблем таджикского образования в первые годы революции, улучшению преподавания в таджикских школах и облегчению вопроса издания учебников.

Айни был неравнодушен к будущим строителям нации — детям и подросткам — и всегда стремился к тому, чтобы они стали обладателями книг, знаний и просвещения. Как педагог и воспитатель подрастающего поколения он сумел внести значительный вклад в создание основ национального образования и самосознания.

ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Айни, С. Теперь моя очередь. Избранные произведения в 2-х томах. – Душанбе: Ирфан, 1977. – Вып. 1.
2. Бобоёрова Лутфия Холиковна. Айни и таджикская просветительская литература (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук). – Душанбе, 2010 г.
3. Сайфуллоев А. Избранные произведения в десяти томах: Школа Айни. Том 10. - Душанбе, 2012
4. Шакурий Бухараи М. Великий просветитель истории. – Душанбе: Адиб, 2006
5. Шакури, М. Взгляд на таджикскую литературу XX века. Душанбе: Пайванд, 2006
6. www.President.Tj

YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE VE ÇEVİRMEDE KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM KULLANILMASININ ÖNEMİ

Turkan KHALILSOY,
Nakhchivan State University
xelilsoyturkan@gmail.com

Özet

Yabancı dil öğretimi yoluyla öğrencilere farklı diller öğretilerek, onların diğer kültürlerin dilini, geleneklerini ve düşünce biçimlerini daha iyi anlamaları sağlanmaktadır. Yabancı dil derslerinde dilin konuşulduğu ülkenin kültürü hakkında bilgi verilmesi öğrencilerin dünya görüşünü genişletir. Konu ve başlıkların uluslararası düzeyde öğretilmesi süreci farklı ülkelerin tarih, coğrafya, sanat ve bilim alanlarındaki eğitim olanaklarını daha da genişletir, öğrencilere dünya kültürleri hakkında derinlemesine bilgi verir ve farklı bakış açılarını anlama yeteneklerini artırır. Modern çağda, kültürler arası ilişkiler, kültürlerin bir araya gelmesi, farklı görüş ve değerlerin incelenmesi ve anlaşılması ve küreselleşmenin etkisi altında olması açısından eğitim sisteminde büyük bilimsel öneme sahiptir. Kültürlerarası iletişim, öğrencilerin farklı dilleri, gelenekleri ve düşünce

biçimlerini öğrenmelerini sağlar ve onları farklı toplumlarla daha etkili iletişim kurmaya hazırlar.

Anahtar kelimeler: *yabancı dil, çevirmen, kültürlerarası iletişim, yöntem*

Abstract

By teaching students different languages through foreign language teaching, they can better understand the language, customs, and ways of thinking of other cultures. Providing information about the culture of the country where that language is spoken in foreign language lessons broadens the students' worldview. The process of teaching subjects and topics at an international level further expands the educational opportunities in the history, geography, art, and scientific fields of different countries, gives students in-depth knowledge about world cultures, and increases their ability to understand different perspectives. In the modern era, intercultural relations are of great scientific importance under the influence of globalization in terms of the coming together of cultures in the education system, the study and understanding of different views and values. Intercultural communication allows students to get to know different languages, customs, and ways of thinking and prepares them to communicate more effectively with different societies.

Keywords: *foreign language, translator, intercultural communication, method.*

In the modern era, under the influence of globalization, intercultural communication in the education system holds significant academic importance. This is crucial in terms of bringing together different cultures, studying and understanding various perspectives and values. Intercultural communication allows students to become acquainted with different languages, customs, and ways of thinking, preparing them to communicate more effectively with different societies. Additionally, these interactions foster important values such as respect for diversity, tolerance, and empathy. These characteristics not only enhance students' personal development but also help them succeed in their professional lives and social interactions. The support for intercultural communication in the education

system plays an essential role in strengthening peace and mutual understanding at both local and international levels. There are several ways to establish intercultural communication in the education system. These methods include:

1. Teaching various languages and foreign languages.
2. Organizing student exchange programs.
3. Holding cultural days and festivals.
4. Organizing virtual student meetings and online discussions.
5. Organizing international projects and joint training programs.

By teaching various languages and foreign languages, students can better understand the language, customs, and way of thinking of other cultures. In the context of intercultural dialogue, mass media plays a crucial role. In 1995, UNESCO adopted a strategy for the free flow of information, and from 1996 to 2001, a telecommunications development program was approved. In 1997, the World Trade Organization's agreement on liberalizing telecommunications markets, signed by 68 countries, created a legal basis for the future development of global information infrastructure [Vəliyeva, 2016, 221]. The implementation of student exchange programs provides an opportunity for students from different countries to communicate with each other and get closer to understanding another culture. This enables students to learn about the lifestyles of other societies and form new friendships. Organizing cultural days and festivals allows students, both in schools and universities, to visually experience and understand the various traditions and customs of different countries. Cultural days, with the presentation of national costumes, dances, music, and cuisine, promote intercultural experience sharing among students.

The teaching of international subjects broadens the educational scope by introducing students to the history, geography, arts, and sciences of different countries, providing them with deeper knowledge of world cultures and increasing their ability to understand different perspectives. By using modern technologies, online meetings organized on platforms that involve students from various countries serve as excellent tools for establishing intercultural communication.

Such meetings provide students with an opportunity to freely share their thoughts and gain new insights into different cultures [Azərbaycan məktəbi, 2013, 6-7]. When international projects and joint training programs are organized, they allow students and teachers from various countries to collaborate on shared projects and training, strengthening cooperation and mutual understanding. This also helps to improve group work skills. Learning foreign languages occupies a significant place in people's lives today. Many people around the world take an interest in foreign languages for work, education, travel, and other reasons. Knowing a foreign language contributes significantly not only to personal development but also to career advancement, social circles, and cultural enrichment. The process of teaching and learning various languages varies depending on each individual's goals, abilities, and resources. In foreign language classes, providing information about the culture of the country where the language is spoken expands students' worldview. The role of intercultural communication in teaching foreign languages has been discussed by various scholars such as T.D.Tomakhin [Томахин, 1980, 35], Y.M.Verešagin and V.Q. Kostomarov [Верецагин, Костомаров, 1980, 53], and N.Q.Komlyev [Комлев, 1969, 65]. According to T.D.Tomakhin [Томахин, 1980, 37], the core subject of cultural studies is the knowledge related to the national culture belonging to specific ethnic and linguistic groups. N.Q.Komlyev states that the semantics of words, reflecting a certain social environment or reality, should contain components that define the social background [Комлев, 1969, 68].

In the field of actively using foreign languages, the ability to express oneself clearly in both writing and speaking holds significant importance. The most crucial aspect of this is eliminating gaps in lexical compatibility in speech [8, p. 35]. Therefore, the process of teaching foreign languages in Azerbaijan should be based on comparisons with our native language and culture, and should be closely connected with sociolinguistics. This is the most essential condition for optimizing and improving the teaching of foreign languages, including English as a foreign language. Classes organized by professional teachers help students learn grammar,

vocabulary, and correct pronunciation rules. There are also group lessons and individual lessons in training centers. This approach also helps learners maintain their motivation and continually improve their language skills. With the development of technology, learning a language has become possible online as well. For example, platforms like Duolingo, Babbel, Coursera, and Udemy allow people to learn various languages. This method is especially convenient for those with time constraints, providing the opportunity to learn at any time and from anywhere.

One of the best ways to learn a foreign language is by interacting with native speakers. Language exchange programs and conversation clubs provide the opportunity to use the language in daily life. Additionally, this experience is valuable for learning about new cultures and practically applying grammatical rules. Learning a language can also be supported through music, films, and TV shows. Reading books, newspapers, and articles in the foreign language is also very helpful. This method also supports the development of writing skills. While reading in the language, learners encounter new words and expressions, which expands their vocabulary. Listening to foreign films and music helps students learn the language in a more natural and enjoyable way. Learning a foreign language contributes to brain development, enhances problem-solving abilities, and strengthens memory. Knowing multiple languages also brings mental agility and provides the opportunity to better understand and connect with different cultures. To maintain motivation throughout the learning process, setting small goals, making the language a part of daily life, and tracking one's progress can be beneficial.

Student exchange programs provide unique opportunities for students to study abroad and learn about different cultures. These programs offer invaluable experiences for students to gain international experience, improve their language skills, acquire global perspectives, and make new friends. The successful organization of student exchange programs involves a number of steps and partnerships. This article will outline some key details on how to organize student

exchange programs. The first step in organizing an exchange program is to define its goals. The primary objective of the program could be to improve students' language skills, gain experience in a specific field, or simply create intercultural connections. Once the goals are established, the program's structure, student selection, teaching methods, and other key elements are planned in accordance with these objectives. Exchange programs are typically carried out in collaboration with universities and educational institutions abroad. To facilitate the organization, formal agreements are signed between the two parties, and special educational opportunities and discounts are provided for students. The collaboration also covers students' study periods, recognition of academic credits, and safety concerns.

The process of selecting students to participate in the exchange program is crucial to its success. Students are usually selected based on academic performance, language proficiency, personal qualities, and motivation letters. It is important for this process to be transparent and objective so that every student has an equal opportunity. Studying abroad requires students to have preparation in both language and culture. Before the exchange program, students receive special training on the language and culture of the country they will be visiting. Language preparation helps students adapt more easily to the new environment and actively participate in the educational process. Cultural training supports students in familiarizing themselves with the customs, traditions, rules, and social behaviors of the host country.

The recognition of courses taken abroad at the students' home university is an important issue. Through mutual agreements between universities, academic credits earned abroad are recognized, allowing students to continue their studies without interruptions. The compatibility and recognition of credits should be discussed in advance to align with the students' academic plans and the goals of the program. The safety and well-being of students studying abroad are top priorities of the program [Комлев, 1969, 22]. Students are provided with insurance, and they are informed about the safety conditions in the host country. Universities prepare

emergency preparedness plans and provide students with contact points for urgent assistance and support.

Financial support plays a significant role in organizing exchange programs and supporting students. Many exchange programs provide scholarships or other financial benefits. Scholarships help cover travel expenses, accommodation, tuition, and other costs, making it possible for more students to benefit from the program. Additionally, students are offered mentorship and support services during the exchange program, which increases its effectiveness. Mentors assist students in adapting to the new environment and resolving any issues that arise during their studies. Support services help students feel secure and comfortable, allowing them to maximize the benefits of the program. In addition to classes, cultural activities are organized as part of exchange programs. Cultural trips, city tours, museum visits, and social events provide students with the opportunity to engage closely with the culture of the host country. These activities expand students' social networks and strengthen intercultural understanding. Student exchange programs are a valuable experience that contributes to students' academic and personal development. These programs provide students with the opportunity to gain global experience and build bridges between different cultures. Proper organization of exchange programs and the necessary preparations ensure that students can make the most of this invaluable experience [Cahangirov, 2014, 12]. Virtual Student Meetings and Online Discussions: Opportunities for Global Engagement Virtual student meetings and online discussions offer students the chance to connect with peers from different countries and cultures, and collaborate on joint projects. These events also play a vital role in the execution of international projects, joint training programs, and the exchange of experiences. Following the COVID-19 pandemic, virtual events have gained more importance in the education sector and are now regarded as an ideal platform to strengthen connections between students and teachers globally. This article outlines the key steps for organizing virtual meetings and international projects.

The first step in organizing virtual meetings and international projects is to define the purpose of the event. For example, the goals may include providing students with intercultural experiences, conducting joint scientific research, deepening knowledge in a specific field, or acquiring new skills. Once the purpose is clear, the structure of the event, topics, and discussion points will be organized in alignment with that goal. Selecting the appropriate platform for virtual meetings and joint projects is crucial. Online platforms such as Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, or Slack are ideal for students to connect, engage in discussions, and share documents. The chosen platform should be stable, technically equipped, and user-friendly, enabling students to participate in meetings comfortably. To successfully implement virtual meetings and international projects, a timeline and event program should be prepared in advance. For example, the timing of the meetings, discussion topics, and the key issues to be covered in each session should be planned ahead. Such a structure allows students to come prepared for each meeting and ensures productive discussions on the same topic.

Students should be given clear preparation guidelines, and their expectations for the virtual meeting they will attend should be communicated. Informing students about the program, discussion topics, and the technologies to be used helps them participate more comfortably. Additionally, organizing technical trial sessions for participants can be beneficial for ensuring the event runs smoothly. To ensure productive discussions during virtual meetings, it is important to appoint a moderator. The moderator manages the discussions, listens to participants sequentially, and follows the flow of the conversation. This helps students focus on the topic and actively engage in the discussions. In larger meetings, assistants can support the moderator and assist with resolving any technical issues. It is recommended to use interactive tools to encourage active participation from students in virtual meetings. Tools such as Padlet, Miro, or Google Jamboard enable students to collaborate, visualize the topics being discussed, and share information. These tools also enhance cooperation among students and improve the overall effectiveness of the discussions. When preparing for joint training sessions

and international projects, students should be given clear information about the project's objectives, structure, tasks, and timeline. Students should also be provided with the necessary resources to track the project's progress and complete their tasks on time. The expected results from students and the tasks they will perform at each stage of the project should be clearly outlined.

International virtual meetings and joint projects can include fun cultural exchange activities. These activities allow students to familiarize themselves with different cultures and establish closer connections. For example, students can present their country's culture, share traditional music, or provide insights into their culinary traditions. Such events also help boost students' motivation. At the end of virtual meetings and joint projects, it is important to evaluate how much the students have benefited from the process and whether the goals were achieved. Providing students with feedback forms, listening to their experiences, and analyzing the outcomes of the project provides valuable insights for organizing better virtual events in the future. After the meetings and projects, it is advisable to create groups on social media or other platforms to maintain communication among students. These groups help strengthen relationships between students, enable future joint projects, and create a space for sharing new experiences. Virtual student meetings and international projects provide students with excellent opportunities to broaden their worldview, get acquainted with diverse cultures, and gain international experience. To successfully organize such events, it is important to plan with purpose, use appropriate technologies, and create an environment that encourages active student participation. These projects will help students become well-prepared and globally-minded individuals with a broader perspective for the future.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, Azərbaycan məktəbi, № 5, 2013, s. 6-17.
2. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
3. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова – М., Наука 1969.

4. Mərdanov M.C. Sivilizasiyalar arasы dialoq. Bakı, Adiloğlu, 2008.
5. Nuriyeva M., Quliyeva A. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi, Bakı, BDU, 2013
6. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Təhsil Xəbərləri, Təhsil Nazirliyinin məlumat-informasiya məcmuəsi № 6, Bakı, Çarşıoğlu, 2009, s. 12-57.
7. Томахин Г.Д. Фоновые знания как основной предмет лингвострановедения, Ин. яз. в школе, 1980.
8. Vəliyeva N.Ç. Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. Bakı, 2016.
9. Верещагин Е.М. Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова - М., 1980.

“ТАР ЖОЛ ТАЙҒАҚ КЕШУ” - СӘКЕН СЕЙФУЛЛИННИҢ ТАРИХИ ШЫҒАРМАСЫ

ОЛЖАБАЕВА Нұргүл Төлебай қызы,

Шырышық мемлекеттік педагогика университеті

Қазақ тілі әдебиеті бағытының 2-курс студенті

tulebaevnanurgul@gmail.com

(99) 359 81 03

Ғылыми жетекші: Байзаков Жандос Абдазимавич

Шырышық мемлекеттік педагогика университеті мұғалімі PhD докторы

Аннотация

Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты тарихи-мемуарлық шығармасы ғылыми тұрғыда талданады. Шығармада XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы әлеуметтік-саяси оқиғалар, ұлт-азаттық қозғалыстары, төңкеріс кезеңіндегі күрестер мен тарихи өзгерістер суреттеледі. Автордың көркемдік тәсілдері, деректік негізі және шығарманың әдеби әрі тарихи маңызы жан-жақты қарастырылады. Сонымен қатар, туындының қазақ әдебиетіндегі орны мен оның тарихи шынайылығы мәселелеріне назар аударылады.

Кілт сөздер: Сәкен Сейфуллин, «Тар жол, тайғақ кешу», тарихи-мемуарлық роман, қазақ әдебиеті, XX ғасыр, ұлт-азаттық қозғалысы, Кеңес дәуірі, көркемдік ерекшеліктер, тарихи шынайылық.

Annotation

This article examines the historical and literary significance of "Тар жол, тайғақ кешу" ("The Thorny Path") by Saken Seifullin. The novel is a memoir-based work that portrays the socio-political events in Kazakhstan during the early 20th century, including the 1916 national uprising, the February and October revolutions, the Civil War, and the establishment of Soviet power. The study explores the novel's historical accuracy, its connection to the author's personal experiences, and its artistic features. Additionally, the article highlights the novel's role in Kazakh literature and its value as a historical document reflecting the struggles and transformations of that era.

Keywords: Saken Seifullin, Tar Zhol, Taighaq Keshu, historical memoir, Kazakh literature, 20th century, national liberation movement, Soviet era, artistic features, historical accuracy.

Кіріспе: Сәкен Сейфуллин – қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі, қоғам қайраткері, ақын әрі жазушы. Оның шығармашылығы қазақ халқының ұлттық санасының қалыптасуына, тарихи оқиғаларды көркем әдебиет арқылы бейнелеуге үлкен үлес қосты. Сейфуллиннің шығармалары ішінде ерекше орын алатын «Тар жол, тайғақ кешу» романы – XX ғасыр басындағы саяси және әлеуметтік өзгерістерді қамтитын тарихи-мемуарлық туынды. Бұл шығарма 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен бастап, Ақпан және Қазан төңкерістері, Азамат соғысы, Кеңес үкіметінің орнауы сияқты маңызды кезеңдерді қамтиды. Романда автор өз көзімен көрген оқиғаларды, басынан өткерген қиыншылықтарды баяндап, сол дәуірдегі халықтың ауыр тағдырын, күресі мен үмітін суреттейді.

Мақалада «Тар жол, тайғақ кешу» романының жазылу тарихы, оның тақырыптық және көркемдік ерекшеліктері, қазақ әдебиеті мен тарихындағы маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, шығармадағы деректердің тарихи

шынайылығы және оның автор өмірімен байланысы ғылыми тұрғыдан талданады.

Негізгі бөлім: Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы тарихи оқиғаларды қамтитын мемуарлық шығарма. Роман 1922–1927 жылдар аралығында жазылып, 1927 жылы алғаш рет жарық көрді. Бұл шығарма сол кезеңнің күрделі әлеуметтік-саяси үдерістерін, революциялық өзгерістерді, қазақ халқының жаңа өмірге бейімделуін суреттейді.

Шығарманың жазылуына себеп болған факторлар:

1. Жеке өмірлік тәжірибе – Сәкен Сейфуллин өзі куә болған тарихи оқиғаларды сипаттай отырып, кеңестік биліктің орнау жолындағы күресті баяндайды. Ол 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, Ақпан және Қазан төңкерістері, Азамат соғысы жылдарындағы қазақ зиялылары мен еңбекші халықтың әрекеттерін өз көзімен көрді.

2. Тарихи қажеттілік – Кеңес үкіметі орнағаннан кейін жаңа билік өз тарихын қалыптастыруға мүдделі болды. Сейфуллиннің бұл еңбегі Кеңес өкіметінің Қазақстандағы күрес жолын сипаттаған алғашқы еңбектердің бірі болды.

3. Қазақ әдебиетінде жаңа жанрдың қалыптасуы – XX ғасырдың 20-жылдары қазақ әдебиетінде деректі-прозалық жанрлар енді ғана дамып келе жатты. Бұл тұрғыда «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы қазақ әдебиетіндегі алғашқы тарихи-деректі шығармалардың бірі ретінде ерекше маңызға ие.

Роман алғаш рет 1927 жылы Қызылорда қаласында жарық көрді. Кейіннен 1936 жылы екінші рет басылып, кеңестік идеология тұрғысынан толықтырылып қайта өңделді. Алайда, 1937-1938 жылдардағы сталиндік қуғын-сүргін кезінде Сәкен Сейфуллиннің есімі репрессияға ұшырап, оның еңбектері біраз уақытқа дейін тыйым салынған шығармалар қатарына енді. Бұл туынды тек көркем шығарма ғана емес, сонымен қатар XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тарихи шежіресі болып табылады. Онда қазақ

зиялыларының ұлт тағдырына қатысты көзқарастары, олардың күресі мен трагедиясы, сол кездегі саяси ахуал шынайы бейнеленген. Сондықтан бұл роман қазақ әдебиеті мен тарихының маңызды ескерткіші ретінде бағаланады. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы – XX ғасырдың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси жағдайын бейнелейтін құнды тарихи-әдеби туынды. Романда 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, Ақпан және Қазан төңкерістері, Азамат соғысы мен Кеңес үкіметінің орнауы сияқты ірі тарихи оқиғалар сипатталады. Шығарма сол кезеңнің куәгері болған автордың өз көзімен көрген деректеріне негізделгендіктен, ол тарихи құжат ретінде ерекше құнды. «Тар жол, тайғақ кешу» – қазақ әдебиетіндегі алғашқы тарихи-мемуарлық шығармалардың бірі. Бұл жанрдағы туындылар қазақ прозасының тақырыптық және стильдік аясын кеңейтті. Сейфуллиннің мемуарлық баяндау тәсілі мен көркемдік шешімдері кейінгі тарихи шығармаларға үлгі болды.

Роман тарихи оқиғаларға негізделгенімен, онда көркемдік сипат жоғары деңгейде сақталған. Сейфуллиннің тілі бай, бейнелеу құралдары әсерлі, оқиғаларды жеткізу тәсілі динамикалық. Ол қазақ әдебиетінде көркем шежірелік баяндау тәсілін дамытты. Шығармада қазақ зиялыларының саяси көзқарастары, олардың жаңа билікке деген қатынасы және кеңестік жүйедегі күрделі тағдыры көрініс табады. Бұл аспект, әсіресе, XX ғасырдағы қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихын зерттеушілер үшін маңызды.

Қорытындыласақ Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы – қазақ әдебиеті мен тарихында ерекше орын алатын маңызды шығарма. Бұл туынды XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси және әлеуметтік өмірін, ұлт-азаттық күресін, төңкерістер мен өзгерістер дәуірін шынайы әрі көркем түрде бейнелейді. Роман тарихи шежірелік сипатқа ие болғандықтан, ол тек көркем әдебиет үлгісі ғана емес, сол кезеңнің саяси-әлеуметтік үдерістерін зерттеуге көмектесетін құнды дереккөз болып табылады. Шығармада қазақ зиялыларының тағдыры, ұлттық сана-сезімнің

қалыптасуы, Кеңес үкіметінің орнауы және революциялық күрес кеңінен сипатталады.

Сонымен қатар, «Тар жол, тайғақ кешу» қазақ әдебиетіндегі мемуарлық жанрдың дамуына ықпал етіп, тарихи оқиғаларды көркемдік тұрғыда бейнелеудің жаңа мүмкіндіктерін көрсетті. Сейфуллиннің баяндау стилі, тілдік шеберлігі мен оқиғаны суреттеу тәсілі оны әдеби және тарихи мұра ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Осылайша, «Тар жол, тайғақ кешу» – қазақ халқының азаттық жолындағы күресін бейнелейтін, тарихи деректерге негізделген маңызды шығарма. Ол бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай, әдебиеттанушылар мен тарихшылар үшін құнды зерттеу нысаны болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. [Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу*. – Алматы: Қазмембас, 1936].
2. [Қирабаев С. *Сәкен Сейфуллин*. – Алматы: Ғылым, 1985].
3. [Жұмалиев Қ. *Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері*. – Алматы: Мектеп, 1960].
4. [Нұрғалиев Р. *Арқау: Әдебиеттану зерттеулері*. – Алматы: Жазушы, 1991].

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ САН ЕСІМДЕРДІН ЭКСПРЕССИВТІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЭЛЕУЕТІ

ИМАНАЛИЕВА Ғазиза Қынуарбековна,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Imanalieva.gaziza@mail.ru
87471706798;
Тоқбаева Ақнұр Мақсұтқызы
Ағылшын тілі оқытушысы,
«Next Level» оқу орталығы,
aknurtokbayeva@gmail.com,
87472735531

Annotation

The article describes the pragmatic potential of numerals in Kazakh and English to express various emotional states of a person. The similarities and

differences in the expressive meanings of phrases, phraseological units and proverbs in Kazakh and English, in which numerals are used, are shown.

Key words: *Expressiveness, emotion, pragmatics, numerals, nouns, phraseological units.*

Аннотация

В статье описывается прагматический потенциал числительных в казахском и английском языках для выражения различных эмоциональных состояний человека. Показаны сходства и различия в экспрессивных значениях словосочетаний, фразеологизмов и пословиц в казахском и английском языках, в которых используются числительные.

Ключевые слова: *Экспрессивность, эмоция, прагматика, числительные, существительные, фразеологизмы.*

Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен бірге адамның әрқилы көңіл толқындары мен жан тебіреністерін білдіруші, бағалаушы, бейнелеуші қызметтерін де атқарады. Ғалым Р. Сыздықова «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде: «Тіл тек қатынас құралы емес, ол эстетикалық та құрал. Тіл адамдарға бір-бірімен түсінісіп қою үшін ғана емес, әсемдік дүниені сезіну үшін де қажет, демек тіл арқылы бір-бірімізге жақсы әсер ету де көзделетіндіктен, экспрессиясы күшті сөздерді таңдау, сөйлемдерді әсерлі етіп құрастыру, яғни тілдік көріктеу құралдарын танып, дұрыс жұмсау да тіл мәдениетінің бір пұшпағын құрайды. Ал бұлардың барлығын әңгіме ету тілдің лексикология, грамматика, фонетика, фонология салаларымен астарласып жатады, жазу таңбалары – графикаға, жазу тәртіптеріне (орфографияға) назар аудартады», – деп жазады [1, 6]. Ал профессор Б. Қалиев тілдің экспрессивті қызметін оның қарым-қатынастық негізгі қызметінен туындаушы, оған тәуелді құбылыс ретінде қарастырады. Тіл дегеніміз – қатынас құралы, экспрессивтік қызмет атқарушы таңбалардың тарихи қылыптасқан жүйесі», – дейді [2, 56]. Эмоцияның тіл арқылы бейнеленуі, тілдік құралдар арқылы берілуі әрдайым қиындық тудырады. Себебі бір эмоция түрлі тәсілдермен берілуі немесе

бірнеше эмоция бір дыбыспен, бір сөзбен, бір қимылмен білдірілуі мүмкін. Сондай-ақ, эмоцияны білдіру мен бейнелеудің механизмін анықтау да түрлі жағдаяттарға байланысты қиындық тудырады. Адам эмоциясы тілден қалай көрініс табады, яғни ол қандай тілдік бірліктер мен тәсілдер арқылы жүзеге асырылады деген мәселе әлі күнге күн тәртібінен түскен емес.

Қазақ тіліндегі экспрессивті құрылымдар сөйлеушінің немесе жазушының эмоциялық көңіл-күйін, көзқарасын жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Бұл құрылымдар лексикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлерде көрініс тауып, тыңдаушыға эмоционалды әсер ету қызметін атқарады. Экспрессивті құрылымдардың ең негізгі ерекшелігі – олардың сөйлеу актісіндегі эмоционалды және прагматикалық қызметі. Олар сөйлеушінің интенциясын күшейтіп, тыңдаушыға белгілі бір әсер етуге бағытталады. Бұл құбылысты зерттеу қазақ тілінің стилистикалық ерекшеліктерін, коммуникациядағы эмоциялық факторлардың рөлін және тілдік бірліктердің мәнерлілік әлеуетін түсінуге мүмкіндік береді. Экспрессивті құрылымдар, ең алдымен, сөйлеу барысында сөздердің бейнелілігін арттыруға, сөйлемнің эмоционалды жүктемесін күшейтуге және стильдік әртүрлілікті қамтамасыз етуге қызмет етеді.

Сан есімдер негізінен заттың есебін, ретін, мөлшерін т.б. да сандық ұғымдарын білдіріп, көп жағдайда өзінің тура мағынасында қолданылатын болғандықтан, бұл сөз табының экспрессивтілігі, эмоциялық бояуы, стильдік ерекшеліктері мәселесі сөз болғанда реңк тудырушы, стильдік түрленуі төмен бірліктер ретінде аса назар аударылмайды. Дегенмен, қазақ, ағылшын тілдеріндегі эмоционалдылық мәселесін жан-жақты зерделей келе, аталған мәселеге байланысты дереккөздерден жиналған тілдік деректерге назар аудара отырып, сан есімдердің сезім білдірушілік, экспрессивтілік тудырушылық қасиеті төмен немесе мүлдем жоқ деген пікірдің негізсіздігіне көз жеткізуге болады. Профессор Д. Әлкебаева сан есімдердің стилистикалық қызметі турасындағы өз пікірін былай тұжырымдайды: «Сан есім әруақытта өзінің семантикалық күшін тұрақты сақтайды, ауыспалы мағынаға өзінің

стильдік қуатын жібермейді, сонымен қатар метафоралық мағынаға да жиі жұмсалмайды, яғни, кейбір ауыспалы мағынаға ауысуға ерекше белсенділік танытпайды, соған қарамастан өзінің нақты, дәлелді, сандық қасиетімен барлық стильде бірізділік пен стильдік тәртіптілік мәнерін түзуде сөз таптарының ішінде сан есім бірінші орын алады. Сондықтан сан есімнің экспрессивтілігі туралы мәселе «кұрғақ», «жансыз», «сезімсіз» күйде қалады деген пікір ұшқары ойдың жемісі деп айтуға болады» [3, 151].

Демек, сан есімнің стильдік бояуы солғын, эмоционалды, экспрессивті қызметі әлсіз деген пікірлерді әлі де болса саралай түсу керек. Сан есім тұрақты тіркес құрамында да, нақты сандық ұғымда тұрып та, көптеген сөйлеу жағдаяттарында, мәтін контекстінде нақты мәліметтерді көрсетуімен де сөйлеудің эмоционалдылығын көрсетіп, экспрессияның қайнар көзі бола алады. Сандар ерекше сандық кодтың элементтерін құрайды, оның көмегімен әлем, адамзат және мета-сипаттама жүйесінің өзі де сипатталады. Сандық код кез келген мәдениетке еніп, этностың ол жайында жинақтаған білімін жүйелеп, топтастырады, «ұлттық сандық таңбаларды ұрпақтан ұрпаққа жеткізеді» [4, 134 б.].

Қазақ, ағылшын тіліндегі сан есімдер де қоғамның мәдени және философиялық идеяларын көрсететін терең экспрессивті және символдық мәнге ие [5]. Осы тұрғыдан келгенде зерттеу барысында біз қазақ, ағылшын тілдеріндегі сан есімдердің экспрессивтілік мәнге ие болуында біршама ұқсастықтардың барын байқадық. Мысалы, Құбайдың төбесі көкке *екі елі* жетпей тұрған тәрізді. (Бәйшешек). After hearing she got the job, Maria was on cloud none for the rest of the week. Екі сөйлемнің де беріп тұрған мағыналары ұқсас.

Есептік сан есімдердің ішінде бір сан есімінің қолданыс ерекшелігі сан алуан, адам эмоциясын білдірудегі қызметі де ерекше. Мысалы: – Менің сізден *бір тілегім* бар, соны беретін болсаңыз... (І. Жансүгіров). Бір сан есімі етістіктің алдында келген кезде оның сандық мағынасы көмескіленіп, күшейткіш мағынаға ие болады да, сөйлемнің эмоциялық бояуын беруде

маңызды қызмет атқарады. Мысалы: Ойымнан жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген арық, ақсақ қара бала *бір кетпейді* (С. Мұратбеков). Өтеш қырағы жігіт екен, Қартқожаны *бір көргеннен-ақ* ішіндегісін біле қойғандай болды (Ж. Аймауытов). *Бір де болса* бірегей. Сын есіммен тіркескен кезде сындық мағынаны одан әрі күшейту қызметін атқарып, аталған жайтқа немесе адам, я құбылысқа деген айтушының жағымды/жағымсыз эмоциясын білдіреді. Мысалы, Осы елдің *бір сыйлы* адамы. Әділетшіл деп өзін үлкен де, кіші де мақтайды (С. Елубаев). Төлегеннің *бір мықты* ерекшелігі – ол ұйқас қуып кетпейді. (М. Ерімбетов). *Бір жақсы сөз* бітірер мың көңілдің жарасын. Бір сан есімі зат есіммен тіркесіп келіп, адам эмоциясының әртүрлі қырларын көрсетудегі әлеуеті жоғары. *Бір қуанышы* – осы Қаракері. Ауыздығын сүзіп, далиған көкжиектің апшысын қуыруға бар, тізгінін босатсаң (С. Елубаев). *Бір тойым* болатыны сөзсіз менің (М.Мақатаев) «Арпа ішінде *бір бидай*», - сөйлемінде *бір* даралық мәнге ие болса, ал «Керенау кердең, *бір керім*, Жақпайды маған сол жерің (Абай)» – жақтырмау, сынау мақсатында жұмсалуда. Бір есімдіктерге тіркесу арқылы даралап, ерекшелеп көрсетеді. Мысалы: *Бір өзі* – бір әлем. *Бір өзі* мыңға татиды. *Бір сен үшін* тудым. (Халық әні «Дударай»). Кейде бір сөз тіркесі контексте қарай әртүрлі мағынаны да білдіретін кездері болады. Қажылардың менде *бір тиын* алашағы жоқ. Керісінше берешегі көп, – деді (І. Жансүгіров). Осының бәрі қанша көп білім болса да, көп еңбекпен табылса да, не әкесін не өзін қорлық-зорлықтан арашалауға *бір тиындай* да пайдасы болмады (Ж. Аймауытов). Бірінші сөйлемдегі бір тиын айтылған сөздің әсерін күшейтумен бірге, айтушының бір жағынан ақталып, екінші жағынан күйініп, ызаланып тұрған кездегі эмоциясын да жеткізіп тұр. Екінші сөйлемдегі бір тиындай да қолданысы айтылған сөздің әсерлі шығуына ықпал етіп қана қоймай, айтушының ішіндегі ащы өкініштен, күйіктен де хабар беріп тұр. Шылаулармен тіркесе келіп, айтылған ойдың экспрессивтілік қуатын одан ары арттырады эмоцияның қуатын одан ары арттырады. Мысалы: *Бір ғана*

сен үшін жаралғандай, Бұл өмір, бұл дала, бұл аспан...(Мұқағали) Айды аспанға *бір-ақ* шығарды (мақал), *Бір де бір* рет жүздеспепті. Бір сөзі тіркескен сөзінен кейін тұрғанда қарама-қарсы эмоция білдіреді: бір сен -сен бір, бір өзі – өзі бір. *Сен де бір, сөйткен бір, сол бір* сөз тіркестері кейде жақтырмау, ұнатпау, мүсіркеуді білдірсе, кейде нақтылықты білдіреді. Мысалы: – *Сен де бір*, қоймадың ғой өзің (Балдырған). *Сен де бір* қайдағыны айтады екенсің! («Қаз.әдеб»). *Сөйткен бір* қайран халқым-ай, Қасыма бір келмедің (Махамбет). *Сол бір* қайғың өзегімді өртеген (М.Дулатов) сөйлемдерінде жақтырмау, ұнатпау, мүсіркеу эмоциялары көрініс тапса, *Сен де бір* кірпіш дүниеге, Кетігін тап та бар қалан (Абай), *Сол бір* кез есімде (Ш.Қалдаяқов) сөйлемдерінде оқырманына жол сілтеу, қанаттандыру (*Сен де бір кірпіш*), өткенді еске түсіру, қимастық сезімі орын алған (*сол бір кез*).

Эмоцияны бейнелейтін, білдіретін фразеологизмдерде *бір* саны жиі қолданылады. *Бір тәуір жері* (бір тәуірі) фразеологизмі жақсы жері, жақсысы деген мағынада адамның көңіліне ұнаған жайды, жағымды реңкпен айту мақсатында қолданылады. Мысалы, *Бір тәуірі* Бапай да, оның кемпірі де біздің сөзімізге құлақ салмайтын (С. Мұртабеков). *Бір жасау* (жасап қалу) фразеологизмі рақаттанып қалу, құмардан шығу, мерейі өсу мағыналарында қолданылады. *Бір көзінен қан, бір көзінен жас ағу* фразеологизмі қатты қайғырып жылау, зарлау эмоцияларын бейнелейді. Сондай-ақ, бір саны төмендегі фразеологизмдерде де адам эмоциясының түрлі реңкін бейнелі түрде жеткізу үшін қолданылады: *Бір көруге* зар болу – ынтығу, сағыну, аңсау; *Бір тарының* қауызына сыйғызу – қатты қинау, қысу; *Бір қызарып, бір бозару* – қатты қысылу, қатты ұялу, қатты ызалану; *Бір ернімен жер, бір ернімен көк тіреу* – менменсу, менсінбеу, дандайсу. Адамның көңіл күйіне ерекше әсер ету үшін қолданылатын гипербола, литота тәсілдері сан есіммен байланысты қолданылғанда тыңдаушыға күшті әсер етумен бірге, адамның ішкі жай-күйінен, жағымды, я болмаса жағымсыз эмоциясынан да хабар беріп отырады. Мысалы, Осы қуанышқа Шегенің арқасында жетіп отырғанын *бір секунд* та ұмыта алмайды (С. Елубаев). *Бір жапырақ* –

кішкентай. *Бір жапырақ* Қауқаш көпшіліктің шауқымынан шошып кетіп «не істеп қойдым?» дегендей алақтап бастықтарға қарады (С. Елубаев).

Ағылшын тілінде де бір сан есімі сөйлемді әсерлі етіп жеткізу мақсатында түрлі экспрессивтік құрылымдар жасауға қатысады. Күшейту, әсірелеу: That was *one* crazy night! That's *one* crazy idea! Сүйсіну: She's *one* hell of a singer. Жай ғана әнші емес, керемет әнші екенін баса көрсету. Асыра көрсету: Now that's *one* big problem. Құрмет көрсету, ерекшелу: He's *one* of a kind. Мадақтау, танданыс: She's *one* in a million. Сүйіспеншілік: You're my *one* and only. Өте керемет: That was *one* hell of a party! Жалыну, үміт арту: Can I see you *one* more time? Ерекше, жалғыз: *one* and the only, Дара, мыңнан біреу: *one* in a thousand. Әр халықтың мәдениеті, тілі, ділі бөлек дегенмен, экспрессивті сан есімдерге келгенде ұқсастықтар бар екеніне мынандай тілдік бірліктер дәлел:

Қазақ тіл	Ағылшын
<i>бір төбе</i> . Ерназардың сегіз ұлы – <i>бір төбе</i> , Ер Төстігі – <i>бір төбе</i> (Қазақ ертегісі)	one man is worth a hundred and a hundred is not worth one
Бір өзі	one and only
Жамандық пен жақсылықтың арасы бір-ақ қадам	Fortune to one is mother, to another is stepmother
Бір жағадан бас , бір жеңнен қол	All in one breath
Бір кісідей	As one

Қазақ тіліндегі *екі* саны да адамның көңіл күйін, ішкі сезімін, эмоциясын бейнелеу үшін жиі қолданылады. Олар айтайын деген ойға ерекше реңк, мәнерлі сипат береді. Адамның қуану, ренжу, күйзелу сәттерін, бір сөзбен айтқанда, психологиялық сезім күйлерін беруде өзіндік қызмет атқарады. Мысалы, Бақырауық жарбаймен қой соңында итендеген Шеге ойын-оспаққа жоқ. Зауықсыз. Үні шықпайды. *Екі жағы суалып*, көзі кіртііп жүдеу келеді (С. Елубаев). Мен үйдің бұрышында күншуақта *екі тіземді құшақтаған күйі*

ұзақ отырдым. Үйдің ішінен жылаған дауыс шыққанда селк ете түскем, әжем екен жоқтау айта бастаған (С. Мұратбеков). Хансұлу «Апашы, апалап» жас балаша еңкілдеді, шешесін құшақтап. Сырға бәйбіше *екі иығы бүлкілдеп* үнсіз жас төкті (С. Елубаев). Жамал бәйбіше дауыс салды. *Екі қолымен бүйірін таянып*, үрген местей етжеңді бәйбіше дауыс етіп теңселді (С. Елубаев). Эмоцияны білдіретін, бейнелейтін фразеологизмдердің ішінен сан есім сөздер ұйытқы болған түрлерін талдай отырып, ол сан есімдердің көбіне-көп адамның дене мүшесімен, ішкі ағзасымен байланысты қолданылатын сөздермен тіркесіп келетіндігін байқауға болады [6, 135 б.]. Мысалы, «Жарлылық, «бержабайлық» ешкімнің есінде жоқ. Ертіс пен Еділ болып, *екі езуі екі құлағында*. Әңгімені соғып отыр (І. Жансүгіров). Ай жарығында анық көрінді: жүзі жайнаң қағып, *екі иінінен* алқына дем алады (С. Мұратбеков). Ол көзі жасаурап, ақсақ аяғын сүйреткен күйде *екі иіні салбырап* кете барды (С. Мұртабеков). – Шеге! – деп, мәз-мейрам *екі беті балбырап* жанып үйге Хансұлу кірді. Көңілді. Әрине оқыған жігіт қолтығынан ұстағасын көңілденбей қайтсін (С. Елубаев). Адам эмоциясын білдіруде басқа сан есімдермен салыстырғанда бір және екі сандары ұйытқы болған фразеологизмдердің сан жағынан көптігін байқауға болады. Мысалы, Екі көзі атыздай болды – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу. Екі көзі шарасынан шықты – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу. Екі иіні салбырау – көңіл күйдің түскен кезін бейнелеу. Екі иығын жұлып жеу – долдану, қатты ашулану, ызалану. Екі аяғын бір етікке тығу – жанын қинап жіберу, қатты ұрысу. Екі қолын мұрнына тығып қалу – алданып, шарасыз күйде қалу.

Кейде тұрақты тіркестердің мағыналары бірнеше ұлттың өмірлік болмысымен сәйкес келіп жатса, бірінен-біріне ауысады. Мысалы, ағылшынның *there are two sides to every question* (әрбір сұрақтың екі жағы бар) фразеологизмі *таяқтың екі ұшы бар* деген қазақтың бейнелі сөзімен мағыналас келеді. Сол сияқты *two dogs over one bone seldom agree* (екі ит бір сүйекке келіспейді) фразеологизмі *екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды* тұрақты тіркесімен мағыналас эквивалент болады. *It takes two*

birds to make a nest (ұя жасау үшін екі құс керек) – *бас екеу болмай, мал екеу болмайды*.

Адам эмоциясын білдіруде басқа сан есімдермен салыстырғанда бір және екі сандары ұйытқы болған фразеологизмдердің сан жағынан көптігін байқауға болады. Олардың көпшілігі адамның жағымсыз эмоциясын бейнелейді. Мысалы, Екі көзі атыздай болды – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу. Екі көзі шарасынан шықты – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу. Екі иіні салбырау – көңіл күйдің түскен кезін бейнелеу. Екі иығын жұлып жеу – долдану, қатты ашулану, ызалану. Екі аяғын бір етікке тығу – жанын қинап жіберу, қатты ұрысу. Екі қолын мұрнына тығып қалу – алданып, шарасыз күйде қалу. Бір және екі сан есімдерінен басқа сан есімдер ұйытқы болған адам эмоциясын бейнелейтін фразеологизмдер: Үш ұйықтаса түсіне кірмеу – таң қалу. Жерден жеті қоян тапқандай – қатты қуанышты бейнелеу. Қырық пышақ болды – араздасу, ұрсысу. Алпыс екі тамыры босау/ию – қатты толқу, елжіреу.

Жүз, мың, миллион сан есімдері көптік мағынаны беріп, эмоцияның қарқындылығын көрсетеді. «Арашаламадың көкемді. Қарақан басыңды ғана қорғадың», – дейді. Бүкіл өкпесі сол. «Оу, мен тұрмақ көкеңді арашалауға Апанастың күші жетпеді емес пе?» – дейді бұл *мыңыншы рет* ақталып, Хансұлу жауап қатпайды... (С. Елубаев). Ол турасында *жүз рет* айттым емес пе? Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар. Ол *қырық сылтау* айтты. *Мың қырық бес* өтірігіңді тағы айттың ба? I've told you a *thousand* times! There were *thousands* of people there. She has a million shoes! I have a *million* things to do! I've told you a *hundred* times! There were like a hundred people in line. She has *ten* different excuses every time. Бұл сандар айтушының эмоциясының қарқындылығын білдіру үшін автор тарапынан өте асырып айтылып тұр. Бұлай айтудағы мақсат сөздің әсерін күшейту, әсірелеу, айтатын ойын мәнерлі жеткізу.

Қорыта келгенде, сан есімдер де басқа сөз таптары сияқты адамның түрлі эмоциясын білдіруде өзіндік қызмет атқара алады. Сан есімдердің айтылатын

ойға түрлі эмоционалды мағына, экспрессивті реңк беруіне тілдік тәсілдер мен формалар ықпал етеді. Олар эмоцияның жағымды да, жағымсыз да түрін білдіру, бейнелеу қасиеттеріне ие. Сан есімдердің қатысуымен адамның ішкі сезімі ғана білдіріліп қоймайды, сондай-ақ адресанттың бағалауы, өзіндік көзқарасы, жағымды, жағымсыз ниеті, аялық білімі, ұлттық танымы да көрініс табады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
2. Қалиев Б. Жалпы тіл білімі. – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазМХҚ және АТУ-дің баспасы, 2004 ж.
3. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 255 б.
4. Цатурян М. М. Имя числительное как важнейшая единица коммуникации // Междисциплинарные аспекты лингвистических исследований. Краснодар: КубГУ, 2016. Кн. 8. С. 133-138.
5. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – Киев: Вища школа, 1981. – 143с.
6. Иманалиева Ғ.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 254 б.
7. Carey, S. (2001). Cognitive foundations of arithmetic: Evolution and ontogenesis. *Mind and Language*, 16, 37-55.

BUXORONING SO‘FIY AMIRI SHOHMUROD MA’SUMNING DINIY VA ADABIY MAJLISLARI

*QORAYEV Sherxon Po‘latxonovich,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent, Xalqaro innovatsion universiteti
sherxonqoraev@gmail.com*

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola Buxoro amirligida hukmronlik qilgan so‘fiy podshoh amir Shohmurodbiy huzurida o‘tkazilgan ilmiy majlislarga bag‘ishlanadi. Amir saroylarida, masjid va madrasalarda o‘tkazilgan ilmiy majlislara islom dini va tasavvuf ta’limotiga oid masalalar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *Shayx, hirqa, darveshlik suluki, xonaqoh, ilm ahli.*

Annotation

This scientific article is dedicated to the scientific gatherings held in the presence of Amir Shahmuradbi, the Sufi king who ruled the Bukhara Emirate. Issues related to Islamic religion and Sufism were discussed at the scientific meetings organized in the palaces of the emirs, mosques and madrasas.

Key words: *Shaykh, hirqa, dervish sect, khanaqah, people of knowledge.*

Tarixiy manbalarda Buxoro xonligi hukmdori amir Shohmurod so‘fiy podshoh va “Amiri ma’sum [Somi, 1962.40]” deb zikr etilgan. Shohmurodbiyning ba’zi falsafiy – diniy qarashlari o‘zi yozgan “Ayn ul-hikmat” (“Bilimdonlik manbai”) kitobida o‘z ifodasini topgan [Muqimov, 2008.61]. Ma’lumotlarga ko‘ra, Amir Shohmurod fiqh va qonunchilikka oid maxsus qo‘llanmalar yaratgan [<https://telegra.ph/Begunoh-Amirning-ibrati-12-16>]. Abu Tohirxojaning “Samariya” asarida keltirilishicha, “Shohmurod yoshligida bir necha yil Mir Arab madrasasida tahsil olgan. U boshqa fanlar qatorida tasavvuf ilmini ham o‘rgangan va so‘fiyona turmush tarzi uning hayoti mazmuniga aylangan [Tohirxoja, 1991.13-15]”. Binobarin, “bolaligidan xudojo‘y, porso bo‘lib o‘sgan, madrasa ko‘rgan, darvishlik suluki soliklaridan biriga aylangan amir Shohmurod shaxsiyatida hukmdor va so‘fiylik sifatleri mujassam edi [Zamonov, 2022.48-49]”.

Jahondorlik alomatlari Shohmurodbiy peshonasida yarqirab turar, ammo o'sha kezlari (yoshligida) faqru fano tariqati yo'liga kirib, Buxoro ko'chalarida piri topshirig'iga ko'ra, hammollik qilib yurardi [Muhammadhakimxon, 2010.31]. Herman Vamberining yozishicha, *“U yoshlik davridayoq diniy (ilmiy) yig'inlarga mayl ko'rsatdi. Hatto, tashqi qiyofasini ham o'zgartirib, darveshlar hirqasini kiydi, ba'zan butun kunini xonaqohlar va masjidlarda o'tkazib, zikr va samo' bilan mashg'ul bo'lib, bunday vaqtlarda hech kim uning rohatini buzishga jur'at qila olmasdi.*

Bo'sh paytlarda Masjidi kalon hovlisiga biqinib, yana bir yil ibodat bilan mashg'ul bo'lib, o'zining eng yaxshi asari: “Aynul hikmat” – “Donishmandlik bulog'i” asarini shu yerda yozdi [Vamberi, 2019.158-159]”. Albatta, Amir Shohmurod davlat tarafidan ajratilgan maoshini qurilishlarga, ilm ahli va talabalarga sarflardi, darveshlardan farq qilmaydigan hayot kechirgan. Tarixchilaridan biri Amir Shohmurod to'g'risida shunday yozgan: “Qubbat ul-islom” va dor ul-xilofa Buxoroyi sharifning oxirgi avliyoulloh sultonlaridan edi, muborak ismi Muhammad Shohmurod Valiydir [Vamberi, 2019.150]. Manbalarda u Amiri Kabir, Amiri Ma'sum, Amiri G'oziy, Amiri Jannatmakon, Amiri Valiy va Ikkinchi Umar kabi faxrli nomlar bilan atalgan [Zamonov, 2022.48]. Tarixchi Qahramon Rajabovning yozishicha, “Amir Shohmurod fozil hukmdor sifatida islomiy ilmlarni puxta egallagan. Afsuski, hozirgacha O'zbekiston tarixi fanida Amir Shohmurod faoliyatining bu jihati, umuman olganda, uning shaxsiyati o'zining xolisona bahosini olgan emas. Tarixchilarimiz oldida bu kemptikni to'ldirishdek murakkab, ayni paytda, sharaflı bir vazifa turibdi. Xususan, Amir Shohmurod Qur'oni karim, kalom ilmi (Imom Moturidiy qarashlari asosida), hanafiya mazhabi va tasavvuf haqida yaratilgan asarlarning bilimdoni sifatida Arkdagi saroyda va Buxoro tashqarisida o'tgan ulamolarning turli majlislarida qatnashib, munozarali masalalarni hal qilgan. U juma namozlarida xaloyiq oldida turli va'z aytganligi keltiriladi. Amir Shohmurod tasavvuf g'oyalari bilan sug'orilgan (Yuqorida ham nomi keltirilgan) “Ayn al-hikmat” (“Donishmandlik asoslari”) asarini yozgan. Bundan tashqari u hanafiya mazhabiga oid “Fatovoyi

ahli Buxoro” (“*Buxoro ahliga fatvolar*”) to‘plamini tuzgan [Rajabov, 2006.36]”. Shu jihatdan olganda, amir Shohmurodning ushbu asarlarini bugungi kunda milliy davlatchilik tarixini o‘rganish va uni ilmiy tahlil etishda nodir va qimmatli huquq manbasi sifatida qarash lozim.

Amir Shohmurod nafaqat Buxoro shahrida balki amirlikning turli viloyatlariga borib, ulardagi masjid va madrasalarda shariat huquqi normalari va ularni tadbiq etishga oid masalalar yuzasidan mashg‘ulotlar o‘tkazib kelgan. Masjidlarda imomlik qilib, namoz tugaganidan so‘ng “oliy yig‘in” (Majlisi oliy)ni chaqirgan hamda unga ilm ahlini, qozilarni, hadisshunos olimlarni to‘plagan. Ushbu majlislarda islom huquqi normalariga, huquqiy odatlarga asoslangan holda aholiga ularning fiqhiy muammolarga oid savollariga javob qaytargan [Shodiyev, 2010.19]. Uning huzurida doimiy ilmiy (diniy) majlislar o‘tkazilgan.

Chunonchi, amir o‘z davrining yetuk va salohiyatli olimlaridan biri bo‘lgan. Ahmad Donishning yozishicha, “*Islom davrida amir Ma’sum Shohmurod kabi mujaddid chiqmagan. Zero, uni “Ikkinchi Umar” deb atasalar arziydi. Binobarin, Umar ibn Abdulazizda bo‘lmagan fazilat va xislatlar amir Ma’sum Shohmurodda mavjudligini ko‘radilar. U Foruq (Umar ibn Xattob) adolati va Sulaymon alayhissalom faqri (hokisorlik)ning kamoliga ega bo‘lib, faqr libosida amirlikda tartib o‘rnatib, zulm va dushmanlar ildizini jahonning bog‘ida yanchib tashladi... Amir Ma’sum madrasaga borib, ilm olish bilan mashg‘ul bo‘ldi. Oddiy fuqarolar orasiga kirib, shayxlardan biriga shogird tushdi. Tabiiyki qobiliyati tufayli qisqa vaqt ichida dinga oid bilimlarni puxta egalladi va so‘fiylar (mujaddidiya – naqshbandiya) sulukidan bahramand bo‘ldi* [Donish, 2014.17-20]”. Uning ilk murshidi oxund Muhammad Safar Xorazmiy bo‘lgan [Rajabov, 2006.36-38]. Shohmurodbiy so‘fiylik ta’limotini, islom huquqi normalarini va majburiyatlari haqidagi ilmlarni Shayx Safardan, Qur’oni Karim ilmini esa uch murabbiydan, ya’ni Hofiz Ashur, Nodir Boqi va Niyozquli qorilardan tahsil olib o‘rgangan [Shodiyev, B.18].

Ma’lumotlarga qaraganda, tahsilni tugatgach, “Amir Buxoro madrasasida “Hidoya”, Bayzoviyning “Kitob usul ad-din” risolasidan hamda Shotibiyning

asarlari va unga yozilgan sharhlardan dars bergan. Shohmurodbiyning o'g'li Miriyning yozishicha, amir "Shotibiya" va uning sharhlarini yoddan bilgan. Shuningdek, u qiroat, hadis va fiqh ilmlari bilimdoni bo'lgan va umrini talabalarga dars berishga sarflab, ko'plab shogirdlar yetishtirgan. Amir Shohmurod madrasa talabalariga soliqlardan tushgan daromad hisobidan nafaqa (stipendiya) to'lashni joriy etgan. Amir Shohmurod (Yuqorida ham aytib o'tganimizdek) islom shariatiga oid "Fatovoyi ahli Buxoro" ("Fatovoyi Amiriy") [Shohmurod, 5804] nomli kitob tartib etgan. Ammo ushbu fatvolar to'plamini to'liq kitob holiga keltirishga ulgurmagan. Otasining vafotidan so'ng o'g'li Amir Haydar mazkur kitobni oxiriga yetkazgan [Zamonov, 2014.14]".

Bundan tashqari, Amir Shohmurod qoshida shoirlar ishtirokidagi adabiy kechalar o'tkazilgan. Mashhur shoir Mujrim Obid asosan, Amir Shohmurod zamonida shuhrat topgan. U saroyda muboshirlik vazifasida ishlagan. Mujrim-Obidning xonning nazariga tushishiga unga atab yozgan qasidasi sabab bo'lgan, degan qarashlar bor. Bu qasidalarda xon va uning farzandlari madh etilgan. Aslida Mujrim-Obidning saroyga jalb etilishiga shu davrda amirlik devonining bosh munshiysi sifatida faoliyat ko'rsatgan zabardast so'z ustasi saroy shoiri Mirzo Sodiq Munshiy Jondoriyning sabab bo'lgan, ko'plab qasidalarni shoir hukmdor qo'l ostida ishlayotgan vaqtida yozgan bo'lishi ham ehtimoldan xoli emaski, bunga keyingi tadqiqotlar oydinlik kiritadi [Zamonov, 2020.375].

Binobarin, Shohmurodbiy Mujrim Obid va Mirzo Sodiq Munshiy Jondoriy kabi ko'plab shoirlar bilan mushoiralar uyushtirgan. Manbalarda amirning she'r yozgani haqida ma'lumotlar keltiriladi. Muhammadhakimxon To'ra "Muntaxab at-tavorix"da yozishicha, *"Shohmurodbiy tun yarmidan oqqanda, Jizzaxga keldi. Uning oldida mash'alalar yoqib borishardi. Ittifoqo, talanib va (Xo'jandda) asir olinib ketilayotgan kishilardan bittasi ushbu baytni baland tovush bilan o'qidi. Bayt:*

***Dudi mash'al pesh – pesh, ohi mazlumon zi pas,
Gar ba in nahj ast mulkdoriho havas.***

(Mazmuni: *Mash'al dudi oldinda, ketidan mazlumlar ohi, Shu yo'l bilan ekan-da, yurt olmoq hoyu havasi.*)

Shohmurodbiy buni eshitgach, “*Ha, to'g'ri aytibdi*”, dedi va ushbu misrani o'qidi: ***So'fi shudani o'zbak ishkamai roh memonad.***

(Mazmuni: *O'zbakning so'fi bo'lgani yo'lning qavarig'iga o'xshaydi.*)

Shohmurodbiy Xo'janddan ko'chirib keltirgan odamlarini Samarqandga joylashtirdi va ularga Samarqandni obod qilishni buyurdi [Muhammadhakimxon, 2010.48]”. Mazkur dalil ham amirning she'riyatga qiziqqanligini hamda ba'zan she'r aytib turganini tasdiqlaydi.

Muxtasar aytganda, amir Shohmurod huzurida o'tkazilgan ilmiy (diniy) hamda adabiy majlislar din va tasavvuf ta'limoti va mumtoz adabiyotimiz rivojiga xizmat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Mirza Abdal Azim Sami. Ta'rix-i salatin-i mangitiya (Istoriya mangytskix gosudarey). Izdanie teksta, predislovie, perevod i premichaniya L.M.Yepifanovoy. M.: Vostochnoy literatury, 1962. –S.40.
- 2.Muqimov Z. Qilich va qalam sohiblari. Samarqand. SamDU, 2008.-B.61.
- 3.<https://telegra.ph/BEGUNOH-AMIRNING-IBRATI-12-16>
- 4.Abu Tohirxoja. Samariya. Forschadan A. Sattoriy tarjiması. T.: Kamalak, 1991.-B.13-15.
- 5.Zamonov A., Egamberdiev A. Buxoro amirligi tarixi (XVIII asr o'rtalari – XIX asr o'rtalari). T.: Tamaddun, 2022.-B.48-49.
- 6.Vamberi Arminiy. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. Ikkinchi jild. T.: “Info Capital Group”, 2019.-B.158-159.
- 7.Zamonov A. O'rta asr tarixiy shaxslari hayotining ayrim noma'lum sahifalari. T.: Bayoz, 2020.-B.149-150.
- 8.Rajabov Q. Amir Shohmurod yoxud “Amiri Ma'sum”.//Buxoro, Buxoro mavjlari, 2006 yil, yanvar.-№1.-B.36-38.
9. Shodiev J. Buxoro amirligi davlatchiligining rivojlanishi. T.:TDYuI nashriyoti, 2010.-B.18.19.

- 10.Ahmad Donish. Risola yoxud mang‘itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. T.: “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” DIN, 2014.-B.17-20.
- 11.Shohmurod. “Fatvoyi ahli Buxoro”: Qo‘lyozma. O‘z FA ShI, inv.№ 5804.
- 12.Zamonov A., Abdukarimov J. Buxoroning darvesh hukmdori haqida ba’zi mulohazalar.//Toshkent, O‘tmishga nazar. 2014. –№2-maxsus son.-B.14.
- 13.Muhammadhakimxon To‘ra. Muntaxab at-tavorix. (Xo‘qand va Buxoro tarixi, sayohat va xotiralar). Fors-tojik tilidan tarjima, muqaddima va izohlar muallifi Sh.Vohidov. T.: Yangi asr avlodi, 2010.-B.48.
- 14.Qorayev Sh. Scientific conferences of Shahmuradbi, sufi emir of Bukhara/ O‘zbekistonning janubiy hududlarida qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va qayta ishlashning muammo va istiqbollari mavzusidagi Respublika ilmiy – amaliy anjumani maqolalari to‘plami. -Qarshi: QarIA, 2024.-B.421-424.
- 15.Qorayev Sh. Buxoro amiri Shohmurod Ma’sum ilmiy majlislari/ Global iqlim o‘zgarishi sharoitida ekologik barqarorlikni saqlash yo‘llari: suv tanqisligini yumshatish, gidrologiya, cho‘llanish, tuproqlarning ekologik meliorativ holatini yaxshilashning zamonaviy usullari mavzusidagi Respublika ilmiy – amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. Qarshi, QarIA, 2024.-B.484-487.
- 16.Qorayev Sh. O‘zbek xonliklarida adabiy kechalar (Muhammad Shayboniyxon va shayboniylar davri misolida). -T.: “LESSON –PRESS”, 2022.-B.114.
- 17.Qorayev Sh. O‘rta asr manbalarida o‘zbek xonliklari adabiy kechalari tarixi (Muhammad Shayboniyxon va shayboniylar davri misolida). - Qarshi: “Intellekt”, 2023.-B.148.
- 18.Qorayev Sh. Shayboniy sultonlar tazkirasi. Monografiya. -Qarshi: Intellekt, 2023.-B.206.
- 19.Qorayev Sh. O‘zbek sultonlari tazkirasi. Monografiya.- Qarshi: Ilm-fan va ma’naviyat, 2024.-B.310.

**MARIA SZUPPE TADQIQOTLARIDA TEMURIYLAR DAVRI
TAZKIRALARI: ADABIY MUHIT VA AN'ANALAR
TIMURID-ERA TAZKIRAS IN MARIA SZUPPE'S RESEARCH:
LITERARY ENVIRONMENT AND TRADITIONS**

*NASIRDINOVA Yorkinoy Abdumuxtarovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Qo'qon universiteti Andijon filiali,
Tillarni o'qitish kafedrasini mudiri,
nasirdinovayorkinoy@gmail.com
Telefon: +998905247620*

Annotatsiya

Maqolada Maria Szuppe tazkiralarni Temuriy va Safaviy davrlardagi adabiy, madaniy va intellektual muhitni qayta tiklashda manba sifatida tahlil qilish uslublari ochib beriladi. Shuningdek, kitobot san'ati va Temur obrazining mafkuraviy o'zgarishlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: *Maria Szuppe, tazkira, Temuriylar, Safaviylar, kitobot san'ati, tarixnavislik.*

Abstract

The article examines Maria Szuppe's methodology in analyzing tazkiras as sources for reconstructing the cultural and intellectual environment of the Timurid and Safavid periods. It also highlights the role of book culture and ideological transformations of Timur's image.

Keywords: *Maria Szuppe, tazkira, Timurids, Safavids, book culture, historiography.*

Temuriylar davri (XIV–XVI asrlar) Markaziy Osiyo va Eron tarixida mislsiz madaniy va intellektual yuksalish davri sifatida e'tirof etiladi. Ayniqsa, Amir Temur, Shohruh Mirzo va Husayn Boyqaro hukmronlik qilgan davrlarda saroy homiyligi orqali ilm-fan, adabiyot va san'atning rivojlanishi yuqori cho'qqiga erishdi. Mazkur davr madaniy merosining keyingi asrlardagi davomiyligi va ta'siri fransuz sharqshunos olimasi Maria Szuppe tadqiqotlarida chuqur yoritilgan. U Temuriylar merosining XVI–XVIII asrlardagi Shayboniylar, Safaviylar va Boburiylar sulolalari hukmronligi davridagi davomiyligini, tarixiy-adabiy

manbalarda Amir Temur obrazining qay tarzda aks ettirilgani, shuningdek, adiblar va ulamolardan tashkil topgan ilm ahli qatlamining shakllanish jarayonlari hamda kitobot san'atining ahamiyatiga alohida e'tibor qaratgan [1;2;3].

Maria Szuppe o'z tadqiqotlarida quyidagicha yozadi: *«L'époque des Timourides en Asie centrale et en Iran oriental a été marquée par l'existence d'une société "duelle", irano-musulmane d'un côté et turco-mongole de l'autre. À Samarcande, à Shiraz, à Hérat, les souverains timourides et leurs élites militaires, les émirs, en contact quotidien avec la culture locale de très longue tradition urbaine, s'"iranisent" et s'urbanisent assez vite, mais tout en gardant des spécificités de leurs origines»*. [3] («Markaziy Osiyo va sharqiy Erondagi Temuriylar davri ikki tomonlama jamiyat shakllanishi bilan tavsiflanadi: bir tomondan eroniy-musulmon madaniyati, ikkinchi tomondan turkiy-mo'g'ul madaniyati mavjud edi. Samarqand, Sheroz va Hirot kabi shaharlarda Temuriy hukmdorlari va ularning harbiy elitasi mahalliy shahar madaniyatiga tez moslashib 'eronlashdi' va urbanizatsiyalashdi, ammo ayni paytda o'zlarining turkiy-mo'g'ul ildizlariga xos xususiyatlarni ham saqlab qolishdi»).

Maria Szuppe yana Temuriylar davridagi madaniy hayotning keng yoyilishi va bu jarayonlarda davlat va xususiy homiylikning o'rniga ham alohida e'tibor beradi: *« L'ampleur de la vie intellectuelle et artistique dans l'empire timouride au XV^e siècle (1405-1506), a été remarquable, grâce, entre autres, à un épanouissement sans précédent du mécénat princier et privé. C'est à cette époque que la culture littéraire se propage dans toutes les couches de la société, sans se limiter aux élites, et sans exclure le milieu féminin »* [2]. (« Temuriylar davrida (XV asr, 1405–1506) intellektual va badiiy hayot mislsiz darajada gullab-yashnadi, bu avvalo davlat va xususiy homiylikning keng ko'lamda rivojlanganligi bilan bog'liq edi. Aynan shu davrda adabiy madaniyat jamiyatning barcha qatlamlariga, faqatgina elit qatlamlari bilan cheklanmay, ayollar muhitini ham qamrab olgan holda yoyildi »).

Adabiy-biografik manbalarni tahlil qilishda Szuppe uslubi. Maria Szuppe Temuriylar va undan keyingi davr madaniy hayotini tahlil etishda tazkira

janriga katta e'tibor beradi. Tazkira – ma'lum davrning shoir va olimlari haqidagi biografik antologiya bo'lib, XVI–XVII asrlarda Markaziy Osiyo, Eron va Hindistonda keng tarqalgan edi. Szuppe ularni faqat adabiy to'plam sifatida emas, balki tarixiy-iqtisodiy muhitni o'rganishda muhim manba sifatida ham tahlil qiladi [1].

Szuppe uslubi tazkiralardagi ma'lumotlarni ijtimoiy-madaniy kontekstda sinchkovlik bilan o'rganishga asoslangan. U bu manbalarda qayd etilgan shoir va olimlarning hayot tarzi, ijodi, ustoz-shogird munosabatlari, homiylari, kutubxonalarini hamda qo'lyozmalar haqidagi qaydlar orqali XVI–XVII asrlar madaniy muhitini qayta tiklashga intiladi. Tazkira mualliflarining ko'pincha sayohatlar uyushtirib, ko'plab shaxslar bilan uchrashib, o'z to'plamlariga noyob faktlarni kiritganliklari tufayli Szuppe ular tarixiy-adabiy manba sifatida nihoyatda qimmatli ekanini ta'kidlaydi.

U shuningdek tazkiraning shakli va uslubini, ularning tarkibiy tuzilishi va qahramonlar tanlash mezonlarini tahlil qiladi. Muallifning shaxsiy qarashlari, qadriyatlari, adabiy doirasi ham aniqlanadi va shu yo'l bilan nafaqat individual tarjimai hollar, balki kengroq adabiy jarayon va intellektual aloqa tarmoqlari ham tiklanadi. Szuppe yana qo'lyozmalar chekkasidagi muallif qaydlari, sohiblarining muhri va izohlari kabi kodikologik ma'lumotlarni ham tazkiralarga bilan solishtirib, qo'shimcha axborot oladi.

Intellektual qatlam shakllanishi va kitob madaniyati. Szuppe tadqiqotlarida Markaziy Osiyo XVI–XVII asr ziyolilari qatlamining shakllanish jarayoni va bu jarayonda kitobot san'atining o'rniga alohida urg'u beradi. Uning fikricha, Temuriylardan qolgan ilm-fanga hurmat an'analari Shayboniy va Ashtarxoniylar davrida ham davom etdi. Tazkiralarga ko'ra, bu davr ziyolilari ko'pincha shoir, davlat xodimi, xattot va homiy kabi ko'p qirrali faoliyat olib borishgan. Misol uchun, Imomqulixon davrida yashagan Mirzo Husayn Kitobdor ayni paytda saroy kutubxonasi boshlig'i, shoir va turli hududlardagi adiblarning homiysi edi [2].

Shayboniylar va Ashtarxoniylar hukmdorlari xonlik kutubxonalarini tashkil etishgan, shoir va olimlarga “malik ush-shuaro” kabi unvonlar berishgan. Xon

Abdulloh II davrida saroy shoiri Mushfiqiyning she'rlari oltin qog'ozga yozilib, shunday homiylik tizimi orqali adabiy-ijodiy faoliyat rag'batlantirilgan.

Buxoro xonligi kutubxonalari davlat miqyosidagi muhim tashkilotlar edi, kutubxonachilar yuqori martabali amaldorlar sifatida tanilgan. Kutubxonalarda xattotlar, musavvirlar va boshqa mutaxassislar qo'lyozma kitoblarni bezatib, ko'chirib tarqatishgan. Shuningdek, kitobni kolleksiyalash jamiyatda nufuz belgisi sanalgan, ba'zi boylar nodir qo'lyozmalarni hatto o'qimasdan, faqat obro' uchun to'plashgan. Ammo ilm ahllari uchun kitob haqiqiy bilim va ilhom manbai bo'lgan. Szuppe bu davrda yozma va og'zaki madaniyat o'zaro uyg'unlikda yashaganini ko'rsatadi.

Safaviylar tarixnavisligida Temur obrazi. Szuppe Safaviylar tarixnavisligida Temur obrazi va uning ideologik yuklamalarini chuqur tahlil qiladi. XVI asr boshlarida Safaviylar Temurga sovuq qarashgan bo'lsalar, Shah Abbos I davriga kelib, ular Temur obrazidan faol foydalana boshlaganlar. XVII asrga kelib, Temur Safaviylar hokimiyatining ilohiy taqdirlanganligini ko'rsatuvchi ramziy ajdodga aylangan [3].

Qozi Ahmad Qumiy keltirgan bir afsonaga ko'ra, Amir Temur tushida Safaviylar hukmronligini bashorat qiladi. Szuppe bunday afsonalar Temur va Safaviylar o'rtasida ijtimoiy-madaniy bog'lanishni ko'rsatishini qayd etadi. XVI asr o'rtalaridan boshlab Temuriy madaniyat merosi Safaviylar uchun muhimlashtirilib, XVII asrda esa Temur obrazi butunlay ideallashtirilgan holda talqin qilindi. Szuppe o'z tadqiqotlarida Safaviy tarixiy manbalarini batafsil solishtirib, Temur obrazining bosqichma-bosqich evolyutsiyasini aniqlaydi.

Shunday qilib, Maria Szuppe tazkiralarni chuqur tahlil qilish orqali, XVI–XVII asr Markaziy Osiyo intellektual qatlam shakllanishini, kitob madaniyati rolini hamda Safaviy tarixnavisligidagi Temur obrazi evolyutsiyasini ilmiy asosda ochib berdi. Uning metodologiyasi tarix va adabiyot tadqiqotlari uchun muhim manbashunoslik modelidir.

Szuppe'ning metodologik yondashuvlari va ilmiy ahamiyati. Maria Szuppening Temuriylar davri merosini o'rganishga qo'shgan hissasi nafaqat

topilgan yangi ma'lumotlarda, balki qo'llagan metodologik yondashuvida ham namoyon bo'ladi. Uning ishlari tarix, adabiyot va manbashunoslik chorrahasida joylashgan bo'lib, u mumtoz adabiy manbalarni ijtimoiy tarixiy tahlil bilan uyg'unlashtirgan holda yondashadi. Szuppe Markaziy Osiyoni doimo keng Eron–Turon sivilizatsion makonining bir qismi sifatida ko'rib, tadqiqotlarida mintaqaviy chegaralardan chiqib ketuvchi qiyosiy uslubni qo'llaydi. Masalan, u biror hodisani tahlil qilayotganda, xuddi shu davrdagi Eron va Hindiston manbalarini ham solishtirib ko'radi; shuningdek, fors, turkiy (chig'atoy) va arab tillaridagi manbalarni birgalikda o'qiydi. Bu esa Temuriylar davridan keyingi madaniy jarayonlarning integrativ xususiyatini – ya'ni, uch hudud (Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston) o'rtasidagi adabiy aloqalar uzilmaganini, *“bo'lingan saltanat” ichida ham adabiy muloqot davom etganini* – ochib beradi.

Szuppe'ning ilmiy uslubida alohida ta'kidlash lozim bo'lgan jihatlar quyidagilar:

- **Tarmoqli yondashuv:** U individual shaxslarni emas, balki ularning o'zaro aloqalari, muhitini o'rganadi. Natijada, alohida shoir yoki olim biografiyasi orqasida turgan butun bir adabiy doira, maktab yoki an'ana tiklanadi. Bu usul bilan olim XVI–XVII asrlar Markaziy Osiyoda ziyolilar nechog'li ijtimoiy jihatdan diversifikatsiyalashgan bo'lganini ko'rsatib berdi – ya'ni, faqat saroy atrofidagina emas, balki viloyatlar va chekka hududlarda ham kuchli adabiy faollik mavjud edi.
- **Matn va kontekst uyg'unligi:** Szuppe matnlarni (tazkira, tarix va boshq.) tahlil qilar ekan, ularning yaratilish sharoiti, muallifining niyati va homiysini ham hisobga oladi. Bu metod orqali masalaning ichki mazmuni bilan birga tashqi omillari ham yoritiladi. Shu bois, u Safaviy tarixchilari matnidan faqat ma'lumot emas, balki mafkuraviy diskursni ham ajratib oldi. Xuddi shunday, tazkiralardan nafaqat shoirlar ro'yxatini, balki muallif dunyoqarashi va davr ruhini ham ko'ra bildi.
- **Manbalarni keng qamrovda ishlatish:** Olima biror xulosaga kelishda turli janrdagi manbalarni o'zaro tasdiqlatadi. Masalan, tazkira ma'lumotini arxeografik dalil (qo'lyozmadagi tamg'a, satrcheti va hokazo) bilan, yoxud tarixiy kronika xabarini she'riy manba parchalari bilan solishtiradi. Bu fanlaro yondashuv Szuppening tadqiqotlarini ishonchli va puxta qiladi. Shu sababli, u ilk bor Buxoro

xonligi kutubxonachilarining nomlarini, ularning hayotidagi dramatik voqealarni ilmiy muomalaga kiritdi, yoki Safaviylar davridagi afsonalarning qaysi tarixiy vaziyatda paydo bo'lganini aniqladi.

Maria Szuppe mehnatlari natijasida Markaziy Osiyo tarixining “o'tish davri” deb atalmish XVI–XVII asrlaridagi madaniy hayot yangi nigoh bilan ko'rib chiqildi. Ilgari ba'zi tadqiqotchilar bu davrni Temuriylar davriga nisbatan tanazzul davri deb hisoblab, ilm-fan va adabiyot susaygan degan fikrni bildirgan edi. Szuppe esa o'z izlanishlari orqali bu qarashni qayta ko'rib chiqdi: u Temuriy madaniy merosi yangi sharoitlarda yangi shakllarda davom etganini, intellektual muhit umuman so'nmaganini, aksincha, *yangi homiylar*, *yangi mavzular* paydo bo'lganini ko'rsatib berdi.

Olimaning ilmiy ahamiyati shundaki, u Markaziy Osiyoning boy adabiy-biografik manbalariga murojaat qilib, ularni jahon ilmiy muomalasiga olib kirdi va ular asosida tarixiy xulosalar chiqardi. Uning ishlari nafaqat tarixchilarga, balki adabiyotshunoslarga ham qimmatli: masalan, tazkiranavislik an'anasining naqadar yuksak darajada bo'lgani va bu janr o'z davrining “adabiy matritsasi” vazifasini o'taganini anglash mumkin bo'ldi. Szuppe o'z tadqiqotlari bilan Alisher Navoiy boshlab bergan bio-bibliografik an'ana (masalan, “Majolis un-nafois”) keyingi asrlarda ham davom etib, aynan shunday tazkiralarda yangi iste'dodlar yodga olinib borganini yoritdi. Bu esa bizga uzviy adabiy meros mavjudligini, Temuriylar davri merosi uzilib qolmay, Safaviylar, Shayboniylar va Boburiylar davrlarida ham avj olib borganini tushunishga yordam beradi.

XULOSA

Maria Szuppe'ning Temuriylar davridagi madaniy va adabiy merosni o'rganishga qo'shgan ilmiy hissasi nihoyatda salmoqlidir. U Temuriylarning boy merosini keyingi asrlarda ham diqqat markazida ushlab, bu merosning transformatsiyasi va davomiyligini ilmiy asosda ko'rsatib berdi. Szuppe tazkiralar kabi adabiy-biografik manbalarni nozik tahlil qilgan holda, XVI–XVII asrlarda Markaziy Osiyoda adabiy jarayonlar uzluksizligini va intellektual hayot rang-barangligini isbotladi. Uning tadqiqotlari Safaviylar tarixnavisligida Amir Temur

obrazining paydo bo'lishi va ideologik yuklanishini yoritib, tarixiy xotiraning siyosiy buyurtma bilan qanday o'zgarishi mumkinligini ochib berdi.

Maria Szuppe olib borgan bunday chuqur tadqiqotlar natijasida bugungi kunda Temuriylar davri va undan keyingi madaniy muhitni yaxlit ko'rinishda tasavvur qilish imkonini oshdi. U kashf etgan yangi ma'lumotlar va ilgari surgan g'oyalar Markaziy Osiyo adabiyoti va tarixi bo'yicha keyingi izlanishlar uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, olimaning metodologiyasi – adabiy yondashuvni ijtimoiy tarix bilan qo'shib olib borish – o'zbek adabiyotshunosligi va tarixshunosligi uchun namuna bo'la oladi. Uning ilmiy merosi ko'rsatadiki, madaniy-tarixiy hodisalarni to'g'ri anglash uchun matnlarni diqqat bilan o'qish, ularni kontekstga joylashtirish va qiyosiy tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Szuppe, M. (2004). Circulation des Lettrés et Cercles Littéraires Entre Asie Centrale, Iran et Inde du Nord (xve - Xviie Siècle) Annales. Histoire, Sciences Sociales, 59e année(5), 997-1018. <https://shs.cairn.info/revue-Annales-2004-5-page-997?lang=fr>.
2. Maria Szuppe, "Lettrés, patrons, libraires. L'apport des recueils biographiques sur le rôle du livre en Asie centrale aux XVI^e et XVII^e siècles", *Cahiers d'Asie centrale*, 7 | 1999, 99-115.
3. Maria Szuppe, "L'évolution de l'image de Timour et des Timourides dans l'historiographie safavide du XVI^e au XVIII^e siècle", *Cahiers d'Asie centrale*, 3/4 | 1997, 313-331.

UVAYSIY SHE'RIYATIDA AYOL ICHKI OLAMINING

BADIIY TASVIRI

BABAJOVA Nilufar Tajimuratovna,
Alfraganus universiteti
Ingliz filologiyasi kafedrasida dotsent v.b,
nilufartajimuratovna@gmail.com
+998974046195

Annotatsiya

Bugungi tez suratlarda rivojlanib borayotgan globallashuv jarayonida mamlakatimizda yoshlarni har tomonlama ma'naviy yetuk shaxs qilib tarbiyalash muhim vazifa sifatida belgilangan. Bu jarayonda o'zbek adabiyotining ma'naviy merosini o'rganish va targ'ib etish katta ahamiyat kasb etadi. Xususan, Uvaysiy g'azallarida inson ruhiy kechinmalari, dard va iztiroblari sofiyona yo'sinda tasvirlanib, ular orqali ma'naviy yuksalish g'oyasi ilgari suriladi. Ushbu tadqiqotda Uvaysiyning she'riyatida qofiya, radif va boshqa she'riy unsurlar orqali ayolning ichki olami qanday ifodalangani o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *Uvaysiy, ayol ichki olami, she'riy ifoda, tasavvuf, badiiy tasvir vositalari, qofiya, radif, g'azal, ruhiy kechinmalar.*

THE ARTISTIC DEPICTION OF A WOMAN'S INNER WORLD IN UVAYSI'S POETRY

Annotation

In today's rapidly developing process of globalization, the task of educating young people as spiritually mature individuals has been identified as a key priority in our country. In this process, studying and promoting the spiritual heritage of Uzbek literature plays a significant role. In particular, Uvaysiy's ghazals depict human emotional experiences, pain, and suffering in a Sufi manner, advancing the idea of spiritual elevation through them. This study examines how a woman's inner world is expressed through poetic elements such as rhyme, refrain, and other stylistic devices in Uvaysiy's poetry.

Keywords: *Uvaysiy, woman's inner world, poetic expression, Sufism, literary devices, rhyme, refrain, ghazal, emotional experiences.*

Bugungi tez suratlarda rivojlanib borayotgan globallashuv jarayonida mamlakatimizda yoshlarni har tomonlama ma'naviy yetuk shaxs qilib tarbiyalash muhim vazifa sifatida belgilangan. Bu jarayonda o'zbek adabiyotining ma'naviy merosini o'rganish va targ'ib etish katta ahamiyat kasb etadi. Adabiyot har bir davrning ijtimoiy-ma'naviy muhitini, millat ongidagi o'zgarishlarni o'zida aks ettiradi. Bu orqali insonning o'z zamonasiga bo'lgan munosabati, ruhiy izlanishlari

badiiy shaklda ifodalanadi. Shu sababli adabiyot faqatgina estetik zavq beruvchi emas, balki insonni anglash, uni tarbiyalash va ma'naviy kamolotga yetaklovchi vosita sifatida qadrlanadi. Insonni anglash, uning ichki kechinmalarini, jamiyat bilan bog'liq qarashlarini adabiyot orqali tushunish bugungi kun tadqiqotlarida asosiy vazifa bo'lib qolmoqda. O'zbek adabiyotida ayol ichki olami badiiy tasvirlari haqida gapirganda Nodirabegim, Uvaysiy yoki Zulfiya she'riyatini tahlil qilmaslikning iloji yo'q, chunki ayol qalbini, uning ichki iztiroblarini, o'y-hayollarini shoira yoki yozuvchi ayolchalik hech kim aniq ta'riflab berolmaydi.

O'zbek mumtoz adabiyotining faylasuf shoirasi Jahonotin Uvaysiy XVIII-asr oxiri XIX-asr boshlarida yashab ijod etgan. Adabiyotshunos I.Adizova Uvaysiy she'riyatining bosh mavzusi ilohiy ishq ekanligini ta'kidlab, insoniyatning oliy maqsadi Allohni izlash va haqiqatga erishish ekanini aytadi. Uvaysiy o'zini hayot qiyinchiliklari va dardlari bilan yaqin bo'lgan shoira sifatida ko'rsatgan. Uning shaxsiyati jasur, fidoiy va haqgo'y sifatlari bilan ajralib turadi. Shoira ayollar tasavvufi tushunchasini yangi bosqichga olib chiqdi, uning badiiy jihatdan pishiq she'riyati shoir va shoirlar uchun mahorat maktabiga aylandi [G'ozibekova, 2024].

Uning "Uvaysiyman" g'azalida o'zbek millatiga xos bo'lgan sabrlilik, hayot sinovlariga bardosh berish, va bu sinovlarni ma'naviy yuksalish vositasi sifatida ko'rish an'anaviy qadriyat sifatida gavdalanadi.

Mehnat-u alamlarga muhtalo Uvaysiyman,

Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiyman.

Istadim bu olamni, topmadim vafo ahlin,

Barchadin yumib ko'zni muddao Uvaysiyman.

Uz diling taalluqdin, band qil Xudo sori,

To degil kecha-kunduz: "Mosivo Uvaysiyman!"

Kechalar fig'onimdin tinmadi kavokiblar,

Arz to samo uzra mojaru Uvaysiyman.

To ko'rib xarobotin ta'na etma, ey zohid,

Bir nafas emas xoli iqtido Uvaysiyman.

Faqr borgohiga qo'ysa gar qadam har kim,
Bosh agar kerak bo'lsa, jonfido Uvaysiyman.
Vaysiy beriyozat deb sahl tutma, ey orif,
Ishq aro nihon dardi bedavo Uvaysiyman.

G'azalning har bir bayti chuqur falsafiy ma'no va tasavvufiy mazmunga ega bo'lib, Uvaysiyning ruhiy kechinmalari, hayotiy iztiroblari, bu dunyo bilan bog'liq ichki ziddiyatlari va Haq taolaga bo'lgan muhabbati tasvirlangan. Adabiyotshunos olim I.Haqqulov ta'riflashicha, chin so'fiy turmush va voqelik haqiqatlari bilan kelisholmaydi, hayotni idealiga muvofiqlashtirib, hamma narsaga Haq nigohi bilan qarashni istaydi. Bunga erishib bo'lmasligini bilgach, dili vayron bo'lib g'am chekadi, tahayyulga beriladi [Haqqulov,1991. 184]. Shoir tasavvufiy tafakkurga xos tarzda dunyo mohiyatini inkor etadi, chin haqiqatni faqat ilohiy muhabbatda ko'radi va o'zining ichki iztirobini aynan shu ruhiy izlanishlar orqali bayon qiladi. Shuningdek, g'azalning badiiy ta'sirchanligi nafaqat mazmun bilan, balki uning shakliy jihatlari, xususan, qofiyalarning uyg'unligi bilan ham mustahkamlanadi.

Qofiya she'riyatning muhim unsurlaridan biri bo'lib, u she'riy asarlarning musiqiyliigi va jozibasini ta'minlaydi. Qofiya matnda ham ko'zga tashlanadi, ham tinglovchi e'tiborini tortadi, chunki u boshqa so'zlardan ajralib turadi. Shuning uchun shoirlar odatda asosiy fikrni qofiyada ifodalaydilar. Qofiyaning hosil bo'lishi uchun ikki yoki undan ortiq ohangdosh so'zlarning uyg'unligi kerak bo'ladi, va bunday so'zlar qofiyadosh so'zlar deb ataladi. Bu uyg'unlikka so'zlardagi raviy – unli yoki undosh tovush sabab bo'ladi. Raviy qofiyadosh so'zlarda muayyan o'rinda keladi. Faqat cho'ziq unlilar raviy bo'lishi mumkin, qisqa unlilar esa raviy rolini bajara olmaydi. Ushbu g'azalda **“mubtalo”**, **“oshno”**, **“muddao”**, **“mosivo”** kabi so'zlardagi **“o”** cho'ziq unlisi raviy hisoblanadi. Shuningdek, qofiyadan keyin keladigan takroriy so'z yoki birikmalar radif deb ataladi. **“Uvaysiyman”** so'zi har bayt oxirida parallel takrorlanib, radif bo'lib kelgan va g'azalga ohangdorlik kasb etadi. **“Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiyman”** – bu yerda shoir **antiteza** - **dard** bilan **oshno** qarama-qarshi

tushunchalarni qo'llash orqali dard chekkanga dardkash ekanligini ifoda etib, inson iztirob va qiyinchiliklar orqali Allohga yaqin bo'lishini ta'kidlaydi. *“Kechalar fig'onimdin tinmadi **kavokiblar**”* satrida ko'z yoshlar kavokib (yulduzlar)ga o'xshatilib **metafora** sifatida ishlatilgan. Bu yerda ko'z yoshlarning “tinmasligi” inson qalbida doimiy kechadigan iztirob va ruhiy kechinmalarga ishora qiladi. *“Uz diling taalluqdin, **band qil Xudo sori**”* – bu jumlada **antiteza uz-band qil** fe'llari bir-biriga qarama-qarshi qo'yilgan. Shoira inson qalbini dunyodan uzib, faqat Alloh bilan band qilish kerakligini ta'kidlab, so'fiyona tariqatning asosiy g'oyasini targ'ib etadi. *“Arz to **samo uzra** mojaro Uvaysiyman”* – ushbu misrada shoira o'z iztiroblarining cheksizligiga ishora qilib, **giperbola - bo'rttirish** orqali o'zining kuchli ruhiy iztiroblarini tasvirlaydi. She'riyatda shoirlar nutqni bezash va ta'sirchanlikni oshirish uchun stilistik vositalar, jumladan troplar va nutq figuralaridan unumli foydalanadilar. O'quvchiga kuchli ta'sir o'tkazish maqsadida biron bir predmet yoki hodisaning u yoki bu tavsifini bo'rttirish, mubolag'alashtirish badiiy asarlarda ayniqsa she'riyatda ko'p uchraydi. Giperbola bo'yicha zamonaviy linivistikada ilmiy izlanishlar olib borgan mualliflar giperbolani trop, ba'zilar stilistik vosita, yana ba'zilar esa semantikali frazeologik birlik deb ataydilar. Taniqli olim A.V.Kunin bunday til birliklarini “frazologik giperbola” deb atashni muvofiq deb hisoblaydi [Kunin,1996.61].

Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyo xonliklari davrida xon saroylarida xaramlar bo'lib, ularda yuzlab qizlar saqlangan. Bu davrda xon saroyini tanqid qilish o'lim bilan barobar edi, lekin Uvaysiy “Anor” chistonida anorni topishmoq tarzida ta'riflab, “Yuzlariga parda tortilgan “qizlarning” bag'rlari qon” bo'lganini, saroy cho'ri qizlarining ohi zorini tasvirlab bergan [Cho'lpon, 1936].

*“Bu na gumbazdir, eshigi tuynugidan yo'q nishon,
Necha gulgunpo'sh qizlar manzil aylabdir makon,
Sindirib gumbazni qizlar holidan olsam xabar:
Yuzlariga parda tortig'liq, tururlar bag'ri qon”.*

Shoira ushbu to'rt misra orqali o'sha davr ijtimoiy- siyosiy vaziyatni mohirona baholaydi. Xon xarami va undagi qizlar taqdirini bir anor misolida

tashbeh qilishning o‘zi shoiraning falsafiy qarashlari mohiyatini ochib beradi [Ahrorova, 2023].

Bu chistonda quyidagi leksik va tasviriyl vositalar ishlatilgan:

- 1) metafora : **“gumbaz”**, bu so‘z qadimiy va ramziyl ma’noga ega. Gumbaz o‘zbek she’riyatida ko‘pincha qabriston, ma’naviyl yoki ruhiyl dunyo, shuningdek, sirli va yopiqlik ma’nosini ifodalaydi. Ushbu she’rda ham **gumbaz** tushunchasi obrazli tarzda ishlatilgan bo‘lib, sirli va yopiq dunyoni anglatgan.
- 2) Antiteza: **“Gulgunpo‘sh qizlar”** – gulgunpo‘sh so‘zi o‘zbekcha “gullar bilan bezangan” yoki “gullarga burkangan” degan ma’noda keladi. Bu yerda “gulgunpo‘sh qizlar” iborasi tasavvurda yorqin, go‘zal qizlarni ifodalaydi. **“Bag‘ri qon”** iborasi o‘zbek adabiyotida qattiq qayg‘u, iztirobni anglatadi. Bu yerda qizlar o‘ta dramatik obraz bo‘lib, ularning tashqi ko‘rinishi **“gulgunpo‘sh”** va ichki holatlari – **“bag‘ri qon”** deb tasvirlanib, **antiteza** yaratilgan. Bu qarama-qarshi ma’nolar insonning tashqi va ichki dunyosi o‘rtasidagi ziddiyatni ochib beradi.
- 3) Simvolizm – **“parda”** bu yerda sirli va yopiq dunyoni anglatadi. Qizlarning yuzlari parda bilan to‘silgan, ya’ni ularning his-tuyg‘ulari va hayotlari boshqalarga noma’lum. Shuningdek, bu parda ular hayotidagi cheklovlarni ham ifoda etadi.
- 4) Anaforik qurilma – she’rning barcha misralarida bir xil ohang va mazmuniy yaxlitlik saqlanib qolgan. Har bir misra bir-birini to‘ldiradi va she’rning umumiy ma’nosini yanada kuchaytiradi; **“nishon - makon – qon”** so‘zlaridagi “n” tovushi raviiy bo‘lib, bular raviiy bilan tugagan qofiyalardir. Ushbu qofiyadosh so‘zlar she’rning ohangdorligini kuchaytirib, ritmik oqimni ta’minlaydi.

Uvaysiy she’riyati — bu nafaqat bir ayol qalbining, balki butun bir davr ruhining, millat ma’naviyatining va ilohiy intilishlarining poetik aksidir. Uning g‘azallarida ayol ichki olami chuqur ruhiyl va falsafiy izlanishlar fonida, tasavvufiy tafakkur bilan yo‘g‘rilgan holda gavdalanadi. Shoir a o‘zining badiiy so‘z qudrati, obrazlar jozibasi, badiiy vositalar orqali ayol qalbida kechayotgan iztirob, sabr, orzu va ruhiyl uyg‘onishni yuksak poetik darajada ifodalaydi. Uvaysiy uchun dard — bu zaiflik emas, balki ma’naviy yuksalish bosqichi; iztirob — bu quvonchdan yiroq tushkunlik emas, balki Haqqa eltuvchi yo‘l. Shoir a dard bilan oshno bo‘ladi,

fano bilan murosa qiladi, ammo dilida ilohiy ishq charog‘i so‘nmaydi. Uning chistonlari esa yashirin haqiqatlarni ramziy tarzda ochish orqali o‘quvchini chuqur mulohazaga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulhamid Cho‘lpon. Uvaysiy “Yorqin turmush” jurnalining 1936 yil 4—5 qo‘shma soni;
2. Ahrorova M.R., “Uvaysiy ijodida ijtimoiy falsafiy qarashlar, tasavvuf”, Proceedings of International Conference on Educational Discoveries and Humanities Hosted online from Plano, Texas, USA.2023;
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Москва, «Высшая школа» Дубна, Издательский центр «Феникс» 1996. 61-168;
4. Haqqulov I. Tasavvuf va she‘riyat. – T.: Adabiyot va san‘at, 1991. – 184 b;
5. Hayitmetov A. Jahon Otin Uvaysiy lirikasi. Sharq yulduzi. 1982. 12-son, 161-b;
6. To‘xliyev B., Mirsamiqova R., Ametova O. Adabiyot (majmua). Akademik litseylarning 2-bosqichi o‘quvchilari uchun / – T.: Bayoz, 2014 yil. 141-bet;
7. Uvaysiy. Devon. – Toshkent. 1963, 26-bet;
8. G‘ozibekova Sh.“Jahon otin Uvaysiy hayoti va adabiy merosi xususida” Vol. 2 No. 1 (2024): GOLDEN BRAIN;
9. <https://tafakkur.net/jahon-otin-uvaysiy.haqida>

SHOIR TASAVVURI VA TASVIR CHIZGILARI

MUSAYEVA Shaxlo Kudratovna
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
Renessans ta'lim universiteti, Toshkent
email: musayevasahlo81@gmail.com

Tel.: +998913092942

Xashimova Gulmira Zokirjonovna
Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)
yo'nalishi 5-kurs talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqola O'zbekiston xalq shoiri Mahmud Toir she'rlaridagi shoirning tasavvur va tasvir chizgilariga bag'ishlangan. Maqolada Mahmud

Toirning har bir satri ichki olami va turmush tarzi bilan bevosita bog'liq ekanligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Shoir, tabiat, ichki mohiyat, ziddiyatlar, ramziy obrazlar, davr, timsol, sun'iylik, mavzu.*

Abstract

This article is dedicated to the lines of imagination and imagery in the poems of Mahmud Toir, the People's Poet of Uzbekistan. The article illuminates how each line of Mahmud Toir's poetry is directly connected to his inner world and way of life.

Keywords: *Poet, nature, inner essence, contradictions, symbolic images, era, symbol, artificiality, theme.*

Adabiy asar – bu faqat voqealarning bayoni emas, balki muallifning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari, hayot haqidagi falsafiy qarashlari hamdir. Badiiy mazmun ana shu ruhiy holatning badiiy shaklda ifodalanishi orqali yuksak estetik qiymat kasb etadi. Mahmud Toir kabi shoirlar asarlarida bu jihat ayniqsa yorqin ko'zga tashlanadi. Badiiy mazmun – bu asarning ichki mohiyati, g'oyaviy-falsafiy asosidir. U tasvir va ifoda va obrazlar tizimi orqali o'quvchiga yetkaziladi. Shoirlar o'z ijodida bu mazmunni ko'pincha timsollar, tabiat manzaralari, ramziy obrazlar vositasida beradilar. Badiiy mazmunni to'liq anglash uchun shoirning hayoti, ruhiy holati, davr talablari va jamiyatdagi o'zgarishlarni tahlil qilish zarur. Ijodkor shaxsi

– har bir badiiy asarning negizi. Adabiy matnda shoirning qalb kechinmalari, ichki kurashlari, hayotga munosabati, orzu-armonlari badiiy obrazlarda ifodalanadi. Bu holat estetik omil sifatida o‘quvchiga chuqur ta’sir qiladi. Mahmud Toir she’rlarida bu jihat juda kuchli: uning satrlarida hayotga muhabbat, insonparvarlik, yurt dardiga hamdardlik, milliy qadriyatlarga sadoqat mujassam. Misol:

Ko‘nglimda ko‘p g‘amim bor,

So‘zlarimda sokinlik.

Bilmaysan, ichimda nima,

Tashqarimda sokinlik...⁵²

Bu satrlar shoirdagi ichki ziddiyat tashqi tinchlik va ichki g‘ammi aks ettiradi. Bu ruhiy kechinma badiiy- estetik tasvirga aylanib, o‘quvchini ta’sir ostiga oladi. Estetika – go‘zallik, did va ruhiy uyg‘unlik bilan bog‘liq tushuncha. Adabiy asarda estetik omil – bu so‘z tanlovi, tasvir usuli, satrlarning tuzilishi, ohang, mazmun va shakl uyg‘unligidir. Mahmud Toir she’rlarida bu omil kuchli. U tasvirlar orqali nafaqat manzara chizadi, balki o‘quvchining qalbida hissiyot uyg‘otadi. Masalan, “Bahor keldi, yurak uyg‘onib ketdi” kabi ifodalar faqatgina bahorni emas, balki ichki ruhiy uyg‘onishni ham bildiradi. Ijodkorning ruhiy holati, dunyoqarashi – uning badiiy ifodasining manbai hisoblanadi. Shoir o‘z hayotidagi iztiroblar, quvonchlar, orzularini she’rlar orqali ifoda etadi. Ular esa o‘z navbatida badiiy mazmunga aylanishi mumkin. Aynan shuning uchun ham shoir biografiyasini o‘rganish – uning asarlarini chuqur tahlil qilish uchun muhim. Adabiyotshunos Qahhor yozganidek: “Badiiy obraz – bu ijodkor qalbining aksidir. Unda faqat tasvir emas, balki qalb nafasi bordir”⁵³. Mahmud Toirning she’rlari qachon, qanday yozilishidan qat’i nazar dilbar, o‘qishli, o‘quvchini zavqlantiradigan, o‘yga toldiradigan, boshqalarga gapirib bersak arziydigan she’rlardir.

She’rlar bor kiprikday qisqa, dostonlar bor kiprik bilan qosh orasidagi masofadan sal uzunroq, lekin dunyoda bir she’r-u doston borki, aytgan bilan

⁵² <https://tafakkur.net/asarlar/mahmud-toir>

⁵³ Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari [Matn] : darslik / Toshkent: «Noshir» nashriyoti, 2019.B.78.

ado bo'lmaydi, qancha kuylasak ham tuganmasdir. Bu – Vatan, Vatanning she'r-u dostoni, Vatan qo'shig'idir. Vatan mavzusi yolg'onni, sun'iylikni ko'tarmaydi. Faqat samimiy she'rlar yashab qolaveradi.

Daryodil, ko'ngli jo'shqin shoir Vatan haqida, misol uchun mana bunday she'r yozadi.

Maysalaring shivirlashdi, tizlar cho'kdim, quloq berdim,

Bilmay bosib chumolini gunohimga so'roq berdim.

Vatan ne deb so'rganlarga bir kaftgina tuproq berdim,

Menga Vatan siyratini, Momo yerim, o'zing berding. [*M.Toir "Umr kitobi" saylanma uchinchi jild 4-bet*]

Bunday she'rlarni necha qaytalab o'qisangiz ham ko'nglingiz jimirlayveradi, ruhimiz yorishadi, yayraydi. Shu sababli, xonanda Oybek Hamroqulov sidqidildan ijro etgan qo'shiq tez orada ko'pchilikning qalbidan joy olgan Istiqlol yillarida kuylangan Vatan haqidagi eng go'zal qo'shiqlardan biriga aylangan.

So'zni dil zamirida giyohdek avaylab – ardoqlagan shoir qalbidagina shunday ta'sirchan, zavqlantiradigan satrlar to'kiladi. Shuning uchun bunday shoirlar el ichra tezda nom qozonadilar, she'rlarini odamlar darhol ovoza qiladilar. Vatan haqida siyqasi chiqqan, pala – partish, yolg'on she'r-u nag'malar bolalar ketgan sharoitda odamlar dillarini tarbiyalaydigan, ezgu tuyg'ular uyg'otib, insoniylikka chorlaydigan chiroyli o'zbekona qo'shiqlar eshitgisi keladi. Yaxshi she'r oliyjanoblikka, ezgulikka chorlaydi, yaxshilik sari yetaklab, odob – axloq, tarbiyaga beminnat xizmat qiladi.

Mahmud Toir ota – onani ta'riflashda Abdulla Oripov izidan bordi. Biz bu mo'jizakor satrlarni Navoiy tashbehiga ham miqyosida qilish ham mumkin. She'riy, fikriy, milliy an'analar doim tirikligining bir chiroyli misolidir. Ammo Mahmud Toirning satrlari hayotning o'zidan, shoirning shaxsiy tajribasidan bunyod bo'lganini ham ta'kidlab o'tishimiz joiz.

Shoir Mirzo Kenjabekning “Mahmud Toir o‘zbek she’riyatida o‘z o‘rni, o‘z ma’naviy maqomiga ega bo‘lgan xalq shoiri” degan so‘zlari bilan mo‘tabar tasdiq va hamohanglik topgan. Mirzo Kenjabek bu so‘zlarini “So‘z saodati” kitobiga yozgan debochasida qayd etib o‘tgan. Mirzo Kenjabek Mahmud Toirning hikmatli she’rlariga astoydil to‘xtalgan, va Mahmud Toirning o‘zi tan olgan bir qancha to‘rtliklarini keltirish mumkin. Masalan:

Siz oyga osilmang, narvoningiz yo‘q,
Quyoshga qo‘l cho‘zmang, davroningiz yo‘q,
Yulduzlar uzoqda, yetmaysiz, aniq,
Chunki qalbingizda osmoningiz yo‘q. [M. Toir “*Siyratim sadosi*”

saylanma birinchi jild 8-bet]

Bunday dard bilan aytilgan she’rlar, shubhasiz, Mahmud Toirni katta shoir darajasiga, maqomiga olib chiqqanligi aniq. Xalq nazarida san’atda ma’lum darajada bo‘lgan.

Misol uchun, Erkin Vohidov – klassik. Abdulla Oripov ham klassik. XX va XXI asr o‘zbek she’riyatining klassiklari. Ular tevaragida misol uchun Rauf Parfidan tortib, Halima Xudoyberdiyevagacha Oy atrofidagi yulduzlar kabi. Undan so‘ng Shavkat Rahmon, Xurshid Davron, Usmon Azim, Azim Suyun alohida katta oqim. Keyin Mahmud Toir, Sirojiddin Sayyid, Muhammad Yusuf, Iqbol Mirzo, Mirzo Kenjabek....Bularning atroflarida ham juda ko‘p yulduzlar, turkumlar joylashgan.

Shu oqimda juda yorqin bo‘lib ko‘zga tashlanadigan Mahmud Toir katta mehnat va mashaqqatlar evaziga Olimp cho‘qqisida o‘z o‘rni egallagan va hozir mana shu damlarda xalqqa suyukli shoirlardan. Xalq farzandi bo‘lib she’r yozdi. Mahmud Toir o‘ziga xos va g‘oyatda tabiiy inson.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Quronov, D. Adabiyot nazariyasi asoslari [Matn] : darslik / Toshkent: «Noshir» nashriyoti, 2019.

2. M.Toir “Umr kitobi” saylanma uchinchi jildi. Toshkent : O‘qituvchi, 2008.
3. Qodirova G‘., O‘zbek lirik she’riyati poetikasi, T.: Fan, 2008.
4. Islomova D., Falsafa va poetika, T.: Akademnashr, 2013.
5. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/zamnaviy-o-zbek-she-riyati/erkin-vohidov-1936>
6. www. pedagog. uz
7. www. Ziyonet. uz

TILSHUNOSLIKDA SLENG, JARGON VA SARKAZMLAR XUSUSIDA

SAIDOVA Farida Allayor qizi
Renessans ta’lim universiteti
Filologiya kafedrası v.b. dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
E-mail: saidovafarida1102@gamil.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada tilshunoslikda sleng, jargon, sarkazm atamaları haqida so‘z yuritiladi. Dunyo tilshunosligida slengga oid so‘zlar, iboralar; o‘zbek tilshunosligida sleng va jargon, sarkazm so‘zlarning mohiyati misollar orqali ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *sleng, jargon, tilshunoslik, IT, kodlangan leksika, sarkazm.*

Аннотация

В данной статье рассматриваются термины сленг, жаргон и сарказм в лингвистике. Слова и словосочетания, относящиеся к сленгу в мировой лингвистике; В узбекском языкознании сущность слов сленг и жаргонизм, сарказм раскрывается на примерах.

Ключевые слова: *сленг, жаргонизм, лингвистика, информационные технологии, кодированная лексика, сарказм.*

Annotation. *This article discusses the terms slang, jargon, and sarcasm in linguistics. Slang-related words and expressions in world linguistics; the essence of slang and jargon, sarcasm in Uzbek linguistics is revealed through examples.*

Keywords: *slang, jargon, linguistics, IT, coded lexicon, sarcasm.*

Tilshunoslikda soʻz boyligi va uning tarkibiy qismlarini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Sleng va jargon soʻzlar har qanday tilda mavjud boʻlib, ular muloqot jarayonida keng qoʻllaniladi. Ushbu maqolada dunyo tilshunosligi va oʻzbek tilshunosligida sleng va jargon soʻzlarning oʻrni, ularning kelib chiqishi hamda taʼsiri haqida fikr yuritiladi.

Bu tushunchalar haqida gapirishdan oldin, bu terminlarning maʼnolarini bilib muhim hisoblanadi. Sleng — norasmiy nutq doirasida qoʻllaniladigan soʻzlar va iboralar boʻlib, u asosan yoshlar, ijtimoiy guruhlar va kasbiy qatlamlarda qoʻllaniladi. Sleng odatda tildagi meʼyoriy lugʻatlarga kirmaydi, lekin muloqotda faol qoʻllaniladi. Masalan, ingliz tilida “cool” (zoʻr, ajoyib), “lit” (ajoyib, qiziqarli) kabi soʻzlar sleng namunalari sifatida ishlatiladi.

Jargon esa muayyan kasbiy yoki ijtimoiy guruh vakillariga xos boʻlgan maxsus soʻz va iboralardan iborat. Jargonlar muayyan sohada ishlovchilar uchun tushunarli boʻlib, boshqa guruh vakillari uchun tushunarsiz boʻlishi mumkin. Masalan, tibbiyot jargonida “EKG” (elektrokardiogramma), IT sohasida “bug” (dasturiy xato) kabi atamalar keng qoʻllaniladi.

Sleng – Gʻarb tilshunosligi anʼanalariga xos termin sanaladi. Mazkur terminga haligacha aniq taʼrif berilmagan. Turli lugʻatlarda va sotsiolingvistikaga oid adabiyotlarda uning “jargon” terminiga yaqin turishi qayd qilingan. Sleng soʻzi ilk bor yozma ravishda XVIII asrda Angliyada “haqorat” maʼnosini anglatuvchi soʻz sifatida qoʻllanilgan.

Dunyo tillarida sleng va jargon soʻzlarning roli katta boʻlib, ular tilning rivojlanishiga, muloqot jarayonining jonlanishiga xizmat qiladi. Ingliz, rus, fransuz va boshqa tillarda sleng va jargon soʻzlar tez-tez paydo boʻlib, internet, ommaviy madaniyat va yoshlar muloqoti orqali keng tarqaladi.

Masalan:

- Ingliz tilida: “YOLO” (You Only Live Once — Hayot bir marta beriladi), “GOAT” (Greatest of All Time — Eng zoʻr)
- Rus tilida: “чекнуть” (tekshirmoq), “зачётный” (ajoyib, zoʻr)

O‘zbek tilida ham sleng va jargon so‘zlar mavjud bo‘lib, ular asosan yoshlar va turli kasbiy guruhlar tomonidan ishlatiladi. O‘zbek slengi so‘nggi yillarda internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali keng tarqalmoqda. Masalan, “gap yo‘q” (zo‘r, juda yaxshi), “bombalay” (ajoyib), “labbay” (hazil bilan murojaat qilish) kabi iboralar yoshlar orasida ommalashgan.

Jargonlar esa tibbiyot, huquqshunoslik, axborot texnologiyalari kabi sohalarda keng uchraydi. Masalan:

- Tibbiyot jargonida: “analiz topshirmoq” (tahlil uchun qon topshirish), “rentgen qildirish” (rentgen tekshiruvdan o‘tish)

- IT jargonida: “server qulab tushdi” (server ishlamay qoldi), “bug toppish” (dasturiy xatoni aniqlash) sifatida qo‘llangan.

- Keyinchalik sleng “noqonuniy” oddiy leksika ma’nosini bildiruvchi so‘z sifatida keng qo‘llanila boshladi. Ayni paytda uning jamiyatning quyi tabaqalari qo‘llaydigan slang-lingo va “rang-barang” aholi foydalanadigan argot singari sinonimlari ham paydo bo‘ldi. Slengga xos eng umumiy ta’rif –bu muayyan kasb egalari yoki ijtimoiy guruhlarining og‘zaki nutqida qo‘llaniladigan, emotsional-ekspressiv bo‘yoqqa ega bo‘lgan so‘z va iboralar. Rus tilshunosligida bunday xususiyatga ega bo‘lgan birliklarning faqat yoshlar nutqiga xos bo‘lganlarigina sleng sifatida olinadi. Ingliz tilshunosligida esa slengning qamrovi biroz kengroq. U jargon so‘zi bilan sinonim sifatida yoshi va kasbidan qat’iynazar har qanday ijtimoiy guruhlar uchun xos bo‘lgan “kodlangan leksika”ni bildiradi.

O‘zbek tilshunosligidagi sotsiolingvistik tadqiqotlarda rus tilshunosligidagi qarashga ergashish holati kuzatiladi. Ya’ni slenglar ko‘proq yoshlarning nutqida uchraydigan o‘ziga xos yashirin ma’noga ega bo‘lgan leksik birliklar sifatida e’tirof etiladi.

Masalan, shkaf–barvasta, gavdali, norg‘ul. Ba’zan beso‘naqay qomatga ega odamlarga nisbatan. Sigir–qizlarga ko‘p pul sarflaydigan yigitlar. G‘ijim–o‘ziga qaramaydigan, o‘ziga bee’tibor odamlarga nisbatan va shu kabilar. Turshak –

o'ziga qaramaydigan, o'ziga bee'tibor odam. Sleng –jonli, harakatdagi til shakli bo'lib, u mamlakat va jamiyat hayotidagi har qanday o'zgarishdan ta'sirlanadi.

Sleng qo'llanish doirasiga ko'ra: hammaga ma'lum va barcha tomonidan qo'llanuvchi umumiy sleng (general slang) va muayyan guruhlariga ma'lum bo'lgan, tor doirada qo'llanuvchi xususiy sleng (special slang)ga ajraladi. Shuningdek, slengizmlar ko'pincha chet tillardan, ularning dialektlaridan va jargonlaridan o'zlashtirilgan bo'ladi. Masalan, "tusovka", "telejka", "tachka", "stukach" rus tilidan, "yuzer" (user), "chat" (chat), ingliz tilidan o'zlashtirilgan.

Tilda meafora hodisasi orqali ham slenglarni paydo qilish mumkin. Odatda, sleng va jargon so'z so'zlar o'xshatishlarga asolanadi. Metafora narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan holda so'z ma'nosining ko'chishi hodisasini ifodalaydi. Metafora fikrni obrazli ifodalash vositasi sifatida og'zaki va yozma nutqda ham, badiiy, publitsistik uslublar bilan bir qatorda oddiy so'zlashuv uslubida ham keng qo'llaniladi. Biroq oddiy so'zlashuvda uslubida qo'llangan metaforalar badiiy metaforalardan farqlanadi. Chunki, tilshunoslikda metafora hodisasining yuzaga kelish omillari, nutqning u yoki bu ko'rinishida namoyon bo'lishi jihatidan lingvistik va badiiy metaforalarga ajratiladi.

B.Umurqulovning fikricha, "Til metaforasi badiiy metaforadan o'xshashlikning formasiga ko'ra farqlanadi: til metaforasi ikki predmet orasidagi bevosita yoki ochiq o'xshashlikka asoslangan ko'chim bo'lsa, badiiy metaforada predmetlar orasidagi o'xshashlik asosida badiiy bo'yoq, obrazlilik yotadi. Demak, badiiy metafora til metaforasidan, dastlab, fikrni ifodalashi bilan ajralib turadi. Badiiy metaforada o'xshashlik yashiringan bo'ladi" [Begmatov, Boboyeva, Asomiddinova, Umurqulov, 1988: 80]

Yuqoridagi xususiyatlarni umumlashtirgan holatda tilimizdagi slenglar va ularga yondosh boshqa hodisalarning o'ziga xos farqli tomonlarini quyidagicha ajratish mumkin:

Birinchidan, sleng va metaforalar tilga rang-baranglik, o'ziga xos jilo va kreativlik qo'shish uchun ishlatiladigan lingvistik vositalar bo'lsa-da, ammo ular

qo'llanish maqsadi jihatidan qat'iy farqlanadi. So'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash nutqqa obrazlilik va ixchamlik uchun ishlatilsa, slenglarni qo'llashdan aosiy maqsad guruhdan tashqaridagilarning tushunishlariga yo'l qo'ymaslik, fikr ifodasini "yashirish" dir.

Ikkinchidan, sleng norasmiy leksika birligi. Ko'chma ma'noli so'zlar yoxud o'xshatishlarda uslubiy chegara biroz boshqacha. Ular so'zlashuv nutqida keng ishlatilaversa ham, ko'proq badiiy uslubga xos hisoblanadi.

Uchinchidan, sleng, odatda bir so'z yoki so'z birikmasi shaklida, ba'zan asl shaklidan o'zgartirilgan yoki qisqartirilgan yoki muayyan kontekstda yangi ma'no kasb etgan so'z yoki iboralardan iborat bo'ladi. Ko'p hollarda ular boshqa tillardan o'zlashtiriladi. Metafora, metonimiya yoxud o'xshatishlar ham bir so'z shaklida ham, so'z birikmasi shaklida ham bo'lishi mumkin, ammo ular boshqa tillardan o'zlashtirilmaydi.

Jargonlarning ishlatilishi cheklangan bo'lsa-da, ular ijtimoiy guruhlarining nutqida faol qo'llaniladi. So'nggi yillarda jargon ishlatuvchilar soni ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ammo jargonlarning sotsiolingvistik tadqiqi yetarli darajada olib borilmaganligi va aniq ma'lumotlar mavjud emasligi keyingi tadqiqotlar uchun muammolar tug'diradi.

Jargon so'zlar qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi. Jargon (fransuzcha g'argon- "buzilgan til") kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatadigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklarga Jargon deyiladi. Masalan, programmistlar jargon, talabalar jargoni, mahbuslar jargoni, o'g'rilar jargoni, artistlar jargon, va hakazo [. Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xos tarzda qo'llanishi bilan farqlanadi:

1) Talabalar jargoni: [yopmoq]- (sessiyani tugatmoq), [воздух]-(stipendiya), [yaxlamoq]- (imtixonidan qaytmoq), [quloq] -(chaqimchi), [chizmoq]- (qochmoq);

2) Yoshlar jargoni: [g'isht]-(xunuk), [sindirmoq]- (lol qoldirmoq), [крытой]- (ketvorgan), [рисовка]- (ko'z-ko'z qilmoq), [uxlatmoq]- (aldamoq), [стрелка]-

(uchrashuv), [tashlashmoq] (tortishmoq), [baks]- (dollar), [muzlatmoq]- (harakatdan to'xtatmoq);

3) Harbiy xizmatchilar jargoni: [dux]- (yangi kelgan askar), [salyaga]- (bir ikki oy xizmat qilgan askar), [fazan]- (xizmatning yarmini o'tagan askar), [дед]- (xizmatdan qaytishi yaqinlashgan askar), [diskoteka]- (oshxona naryadi).

Argolar jamiyatning odatiy tilidan ajralib chiqish va shu bilan birga u bilan aloqani butunlay yo'qotmaslik o'rtasidagi "muvozanat"ni doimiy ushlab turishga intiladi. Jargonda bu hodisa bir tomondan, umumiy tushunarli lingvistik elementlarning mavjudligida, boshqa tomondan esa, faqat unga xos bo'lgan ma'noviy o'ziga xoslik, balki odatiy so'zlar bilan bir qatorda so'z hosil qilish usullarida ham namoyon bo'ladi. Semantik so'z hosil qilinishi va fikrni uzatish usullari ba'zan mutlaqo mantiqsiz ko'rinadi. Biroq jargonning birlamchi vazifasi ham boshqa shaxslar uchun tushunarsiz bo'lishni ta'minlashdir. Jargonning ikki tomonlama tabiati – o'z eksklyuzivligi va milliy ildizlardan uzilmagan holda hosil bo'lishidir.

Ijtimoiy guruhlar sonining ortib borishi natijasida jargondan foydalanuvchilar doirasi ham kengayib boradi. Bu ma'lum bir "milliy jargon" mavjudligini taxmin qilish imkonini beradi. Hozirgi kunda tilshunoslar, odatda, ma'lum bir kasbdagi jargonlar, talabalar, maktab o'quvchilari, umuman yoshlar jargonlari borligini ta'kidlaydilar. Jargonlar juda beqaror, ular nisbatan tez o'zgaradi va ma'lum vaqt davomida avlod belgisi bo'lib xizmat qiladi. Turli joylarda bir xil toifadagi odamlarning jargonlari turlicha bo'lishi mumkin. Jargonlarda ma'noviy ifoda mavjud bo'lgani sababli ular ba'zan badiiy adabiyotda ijtimoiy guruh vakilining tasvirini yaratish vositasi sifatida ishlatiladi.

Olimlar, asosan, jargonning ikki turini ajratadilar – umumiy va maxsus. Biroq hozirda maxsus jargonlarni ajratishda bir xillik yo'q. Ba'zi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, maxsus jargonlar argo, kent, qofiyali jargon, ijtimoiy jargon va professional nutqni o'z ichiga oladi. L.P. Krisin jargonning uch turini ajratadi: professional, guruhli va yoshlar jargonlari. Ko'pchilik tilshunoslar maxsus jargon, professional jargon, professional nutqqa oid leksika va

jinoyat olami jargonining (argosi) o'ziga xos leksikasi va frazeologiyasi mavjudligini ko'rsatib o'tadi. [Belikov V.I., Krisin L.P. Sotsiolingvistika. – M., 2001.] So'zlashuv nutqi mahsuli bo'lgan jargonlarni to'plash biroz mushkul vazifa bo'lib, ijtimoiy guruhlarining har biri ishlatadigan jargonlarni yig'ib tahlil qilish tilning sotsial xoslanishini o'rganish yo'lidagi muhim qadamdir. Jargonlar faqat undan foydalanuvchilarga muhim vosita bo'lib, ma'lum vaziyatlarga xizmat qilish uchun xoslangan.

Sarkazm (yun. sarkasmos, sarkaro — aynan: go'shtni nimtalayman, porapora qilaman) — komiklik turi, badiiy uslub vositalaridan biri; mas'haralab murosasiz kulgi asosiga qurilgan fikrmulohaza. Zaharxanda, istehzoli achchiq kinoya. Biroq Sarkazmda obyektga munosabat kinoyadagidek „yuvosh, beozor“, „hazil“ shaklida bo'lmaydi, aksincha qahr-g'azab, nafrat ohangi sezilib turadi. Unda ob'yektni yer bilan yakson etuvchi, uyaltiruvchi haqoratomuz ma'nolar ifodalanadi. Sarkazmda kinoyaga xos 2 ma'nolilik mavjud bo'ladi va shu xususiyati bilan to'g'ridan to'g'ri ayblanuvchi yoki haqorat etuvchi nuqtalardan farqlanadi. Fosh etish Sarkazmning harakterli xususiyatlaridan bo'lsada, rad etish uning asosiy mohiyati. Bunga ko'ra, Sarkazm kinoyadan va uning askiya, maynabozchilik, mazax, piching, tahqirlovchi kulgi kabi turlaridan yuqori turadi. Sarkazm lirik va dramatik janrlarda, publitsistika, yumoristik va hajviy asarlarda, shuningdek, notiqlik san'atida keng qo'llanadi. Adabiyotshunoslikda Sarkazm antik davrdan ma'lum. J.Svift, Servantes, Gogol, Saltikov Shchedrin, Mayakovskiy, Hamza, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad va Muqumiy boshqalar Sarkazmdan samarali foydalanganlar[O'zME, 2000].

Badiiy adabiyotda istehzoli ta'sirni yaratish muhim vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu vositalar nafaqat o'quvchini jalb qilish, balki uni o'ylashga, chuqurroq tahlil qilishga ham undaydi. Stilistik vositalar yordamida yozuvchi o'z fikrlarini o'tkir, quvnoq yoki tanqidiy tarzda ifodalay oladi. Mazkur maqolada badiiy matnda istehzoli ta'sirni yaratishda foydalaniladigan asosiy stilistik vositalar ko'rib chiqildi. Zamonaviy o'qitish jarayonida samaradorlikka erishish uchun turli

usullar va vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Istehzoli birikmalar (ironiya, kinoya, hajviy ifodalar) o'qitishda didaktik vosita sifatida alohida o'rin tutadi. Ular o'quvchilarning e'tiborini jalb qilish, mavzuni chuqurroq o'zlashtirish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim vositadir. Ushbu maqolada istehzoli birikmalarning didaktik vosita sifatida ahamiyati, ularni o'quv jarayonida qo'llash yo'llari va samaradorligi haqida fikr yuritiladi. Istehzoli birikmalar o'quvchilar diqqatini jalb qilishda samarali bo'lib, odatda, mazmuni oson tushunilmaydigan yoki bir qarashda qiziqarsiz bo'lib tuyuladigan mavzular istehzoli ifodalar yordamida osonroq qabul qilinadi. Masalan, tarix yoki ijtimoiy fanlar darsida qiziqarli istehzoli misollar orqali mavzu yanada jonlantirilishi mumkin. Istehzoli birikmalar orqali o'quvchilarga tanqidiy fikrlash ko'nikmasi o'rgatiladi. Ular mazmunni yuzaki qabul qilish o'rniga, ichki ma'noni anglashga va undagi ziddiyatlarni tahlil qilishga o'rganadi.

Anton Chexovning hikoyalarida istehzoli unsurlar juda keng qo'llanilgan bo'lib, u insoniy nuqsonlarni kulgi orqali ochib beradi. Mark Tvenning "Tom Soyerning sarguzashtlari" asarida ironik tasvirlar orqali bolalarning shijoati va kattalar dunyosining ikkiyuzlamachiligi yorqin ko'rsatiladi. Adabiyot va muloqotda istehzoli vositalar (ironik, sarkastik, parodik va boshqa usullar) keng qo'llanilib, o'ziga xos nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Ular nafaqat san'atkorlik mahoratini oshiradi, balki ijtimoiy hayotning turli jihatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi[Xojiqulov, 2024].

Istehzoli birikmalar – bu biror gap yoki jumlaning yuzaki ma'nosi bilan ichki ma'nosi o'rtasida ziddiyat mavjud bo'lgan ifodalardir. Ular turli maqsadlarda ishlatilishi mumkin:

Ironiya – yuzaki ma'no bilan asl ma'no ziddiyatini ifodalash.

Sarkazm – tanqidni keskinroq va ko'proq hissiy ta'sir bilan ifodalash.

Kinoya – bilvosita, yashirin tarzda tanqid qilish.

Hajviy ifodalar – kulgili yoki masxarabozlik bilan o'qitilayotgan mazmunni boyitish.

Istehzoli stilistik vositalar nafaqat adabiyotda, balki kundalik nutqda ham keng qo'llaniladi. Ular yordamida murakkab masalalarni yengilroq tarzda tushuntirish yoki jiddiy voqealarni hajv orqali yoritish mumkin. Bu vositalardan foydalanish adabiyotni o'quvchi uchun yanada qiziqarli va mazmunli qiladi. O'qituvchilar istehzoli vositalardan murakkab mavzularni tushuntirishda foydalanishi mumkin. Qiziqarli ta'rif va misollar o'quvchilarning diqqatini jalb qilib, mavzuni o'zlashtirishni osonlashtiradi[Xojikulov, 2024].

Tadqiqotlar natikasida sarkazm birikmalar ayollar haqidagi maqollarda ko'proq uchrashi aniqlandi. Ayollarga nisbatan kamsitish qoralanmaydi, aksincha, maqollarda mamnuniyat bilan aks etirilgan: "Sochi uzun-aqli kalta", "Ayoling yaxshi bo'lsa suf-suf, yomon bo'lsa bo'larsan faylasuf", "Ayollar sochi uzun, aqli qisqadur", "Ayol zoti tabiatning xatosi", "Xayt desa it yugurar-itdan oldin – xotin" kabi maqollarda sarkazmning ifodalanishi sezilishi mumkin.

Sarkazmlar istehzoli so'zlar ekan, ko'proq bunday so'zlar latifalarda uchraydi. Katta yoshdagi bolalar latifalari reallikdan iborat ya'ni jamiyatdagi mavjud hodisa jarayonlarning badiiylashgan yumoristik tasviriga o'xshaydi[Temirova, 2024]. Masalan,

Maktab o'quvchisi ustozidan so'rabdi:

- Ustoz, o'zbek tiliga rus tilini qo'shib gapirish mumkinmi?

Ustoz javob berdi: - "Konechno" mumkin emas!["Mushtum", 2022]

Sleng va jargon so'zlar har qanday tilning ajralmas qismi hisoblanadi. Ular muloqotni jonlantirish, guruh ichidagi bog'liqlikni kuchaytirish va tilning dinamik rivojlanishiga xizmat qiladi. O'zbek tilida ham bu turkumdagi so'zlar tobora kengayib bormoqda va zamonaviy texnologiyalar bilan birga yangi iboralar paydo bo'lmoqda. Sarkazm so'zlarni hozirgi kunda tilshunoslikda alohida o'rganish va taqdiq etish kam uchraydi. Sarkazmga nisbatan adabiyotning predmeti sifatida qarash bunga sabab bo'ladi. Ammo ma'no ko'chish turlaridan biri kinoya usuli orqali ma'no ko'chishi, aynan sarkazm mos kelishi va tilshunoslikda bu masala dolzarb bo'la olishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, sleng, jargon va sarkazmlar ko‘proq so‘zlashuv uslubiga xos bo‘lib, kundalik hayotimizda juda ko‘p qo‘llaniladi. Bu so‘zlarni yosh xususiyatlariga ko‘ra, qo‘llanish doirasiga ko‘ra, va qo‘llanish davriga ko‘ra turlarga ajratib tahlil qilish mumkin. Tilshunoslikda ushbu so‘zlarni o‘rganish va ularning til tizimidagi o‘rnini aniqlash muhim vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Xoliqov. “Zamonaviy O‘zbek Tilshunosligi” – Toshkent, 2020.
2. D. Crystal. “The Cambridge Encyclopedia of the English Language” – Cambridge University Press, 2019.
3. V. V. Vinogradov. “Leksikologiya i frazeologiya” – Moskva, 2018.
4. O. Muminov. “O‘zbek tilining ijtimoiy lingvistikasi” – Toshkent, 2021.
5. J. Coleman. “The Life of Slang” – Oxford University Press, 2012.
6. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B., O‘zbek nutq madaniyati ocherklari. -Toshkent, Fan, 1988.–B.80.
7. Belikov V.I., Krisin L.P. Sotsiolingvistika. –M., 2001.
8. Brayt U. Vvedenie: parametri sotsiolingvistiki // Novoe v lingvistike. Vip. VII. –. M., 1975 yil.
9. F.O.Temirova. Ingliz va o‘zbek tillarida o‘smir bolalar latifalarining sotsiolingvistik xususiyatlari // Tajimashunoslik: muammolar, yechimlar va istiqbollar II” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2024-yil 20-noyabr.
10. N.Z.Najmiddinova. Qo‘llanilish doirasi chegaralangan leksemalarning uslubiy xususiyati // “Journal of science-innovative research in Uzbekistan” jurnali. Volume 2, ISSUE 11, 2024. November. 144-149.
11. “Mushtum” jurnali. Toshkent, 2022. B.4-5.
12. Sh. Xojikulov. Stylistic devices denoting ironical effect in the literary text. // Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika – Зарубежная лингвистика и лингводидактика – Foreign Linguistics and Linguodidactics Special Issue – 5 (2024) / ISSN 2181-3701

ALISHER NAVOIY IJODIDA NAZM VA NASRGA MUNOSABAT

Mamatova Sadbara Qo'ldoshevna,
Filologiya kafedrası v.b. dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
sadbara1987@gmail.com
Xolmuratova Shoirá Rabbimqul qizi,
Renessans ta'lim universiteti Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)
ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi
e-mail:shoiraxolmuratova66@gmail.com

Anotatsiya. *Alisher Navoiy ijodi bilan yaxshi tanish kitobxonga ma'lumki, bu nodiri davron nasr va nazmda teng qalam tebratgan, har ikki yo'nalishda o'z mahoratini, iste'dodini namoyish eta olgan betakror buyuk ijodkordir. Bu zot asarlarini nasr-u nazm uyg'unligi asosida yaratishdan tashqari har ikki usulning imkoniyatlari, xususiyatlari haqida o'z fikrlarini bayon qilgan o'tkir adabiyotshunos hamdir. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning nasr va nazmga munosabati hamda irfoniy-tasavvufiy asarlarida nasr-u nazm uyg'unligi haqidagi kuzatishlar bayon qilinadi.*

Kalit so'z: *badiiy ijod, nasr, nazm, she'riy usul, irfon, tasavvuf, shoir.*

Аннотация. *Читателю, хорошо знакомому с творчеством Алишера Навои, известно, что этот Надир Даврон является уникальным великим творцом, одинаково хорошо владеющим как прозой, так и поэзией, способным показать свое мастерство и талант в обоих направлениях. Помимо создания произведений этой породы на основе гармонии проза-и поэзия, он также является заядлым литературным критиком, который изложил свои взгляды на возможности, особенности обоих методов. В этой статье рассказывается об отношении Алишера Навои к прозе и поэзии, а также о наблюдениях за гармонией прозы и поэзии в его легендарно-мистических произведениях*

Ключевые слова: *художественное творчество, проза, поэзия, поэтический метод, предания, мистика, поэт.*

Abstract. The reader who is familiar with the work of Alisher Navoi knows that this unique period was a great writer who was equally fluent in prose and verse, and who was able to demonstrate his skill and talent in both directions. In addition to creating his works on the basis of the harmony of prose and verse, he was also a sharp literary critic who expressed his thoughts on the possibilities and features of both methods. This article describes Alisher Navoi's attitude to prose and verse and his observations on the harmony of prose and verse in his mystical and mystical works.

Keywords: artistic creation, prose, nazm, poetic method, lore, mysticism, poetik.

Alisher Navoiy ijodi bilan yaxshi tanish kitobxonga ma'lumki, bu nodir davron nasr va nazmda teng qalam tebratgan, har ikki yo'nalishda o'z mahoratini, iste'dodini namoyish eta olgan betakror buyuk ijodkordir. U nazmda adabiyotni jahon she'riyati darajasidagi yuksaklikka olib chiqa olgan bo'lsa, nasrni ham yuqori pog'onalarga ko'tardi, biroq nosir sifatida hech qachon nazmdan ayri tushmagan, ya'ni qaysiki asari nasrda yaratilgan bo'lmasin, uning matnida albatta nazmiy parchalar uchraydi, she'riy unsurlardan samarali foydalaniladi. Alisher Navoiy nasr va nazm uyg'unligi borasida o'z davrigacha bo'lgan ijodiy tajribalardan ilhom olgan bo'lsa, butun ijodi davomida o'zining ijodiy maktabini yaratib ketdi.

Adabiyot tarixidan ma'lumki, nasriy usulda yaratilgan asarlarni nazm namunalari bilan boyitish an'anasi azaldan mavjud bo'lgan. Turkiy adabiyotda nasr va nazmning o'zaro uyg'unligi dastlab xalq og'zaki ijodi dostonlarida, yozma adabiyotda esa "Qutadg'u bilig" asari muqaddimasida ko'zga tashlansa, keyinchalik "Qisasi Rabg'uziy" asari bu borada tom ma'nodagi yangicha yo'nalishga asos solib berdi. Asarda 72 qissa tarkibida 600 misradan ortiqroq she'rlarning keltirilishi, ularning, asosan, boshlanma yoki xulosaviy fikr sifatida berilishi, janriy jihatdan rang-barangligi diqqatga sazovordir. "Fors-tojik va turkiy adabiyotda nasriy asarlarni nazmiy parchalar bilan bezash Sa'diy Sheroziy "Guliston" asari ta'sirida shakllanib, muayyan an'anaga aylandi", - deb ta'kidlaydi

T.Dusanova. Navoiy Sa'diy Sheroziy asarlarining bolalikdanoq mutolaa qilgan nasrni nazm bilan ziynatlash malakasida ko'proq shu asar ta'siri ham kuchli bo'lganligi shubhasiz.

Shuni ta'kidlash lozimki, Navoiy yashagan davrda nasr-u nazm teng rivoj topgan, lekin ijodkorlar ko'proq nazmga moyillik bildirishgan. Alisher Navoiy har ikki usulning imkoniyatlaridan teng foydalangan, mahoratini namoyish eta olgan, biroq u zot o'zining nazmga bo'lgan mayli yuqoriligini, she'riy usulning jozibasi ortiqroq ekanligini bir necha marotaba ta'kidlaydi. Jumladan, shoir "Hayrat ul-abror" dostonida "Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i, Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i" deya nazmni gulning o'z shoxida ochilib turishiga, nasrni xazon bo'lib sochilishiga o'xshatadi hamda fikrini davom ettirib, "Nazm mo'jiza singari bo'lmaganda Tangrining kalomi – Qur'onda nazm bo'lmagan bo'lur edi", – deydi. Bu fikrining dalili sifatida "Mezon ul-avzon"da Kalomullohning ba'zi o'rinlarida fikrning aruz vazni qoidalariga mos ifoda shakllari uchrashiga misollar keltiradi: "Nevchunkim, nazm ilmining rutbasi bag'oyat biyik rutbadur. Andoqki, haq subhonahu va taoloning kalomi majidida ko'p yerda nazm voqe' bo'lubdurki, aruz qavoidi bila rostdur. Ul jumladin biri bu oyatdurkim: "Lan tanolluvaal birra hatto tunfiquna" ("Suygan narsalaringizni infoq-ehson qilib bermaguningizcha hargiz yaxshilikka (jannatga) yetmagaysiz" ("Oli Imron" surasi, 92-oyat)) durkim, vazni fo'ilotun fo'ilotun fo'ilundur, ramali musaddasi mahzuf voqe' bo'lubdur. Va yana budurkim: "Val-mursaloti ur-fan, fal-osifati asfan" ("Paydar-pay yuboriladigan shamollar va qutiradigan bo'ronlarga qasam" ("Var-mursalat" surasi, 1, 2-oyatlar) kim, vazni maf'ulu fo'ilotun maf'ulu fo'ilotundur, muzore'i musammani axrab voqe' bo'lubdur. Va yana: "Jannoti adnin fadxuluho xolidin" ("Taqvodor zotlar uchun] barcha darvozalari ochiq mangu jannatlar bordir. Unga mangu qolg'uvchi bo'lgan hollaringizda kiringiz" ("Sod" va "Zumar" suralari. 50- va 70-oyatlar) (kim, vazni mustaf'ilun, mustaf'ilun, mustaf'ilondur va rajazi musaddasi muzol voqe' bo'lubdur. Va Kalomullohda ko'p yerda bu nav' voqe'dur". Navoiy e'tirof etganidek, nazmning avzoni hadisi shariflarda ham mavzun bo'lgan, shuningdek,

Hazrati Alining hikmatlari ham, ko‘plab mashoyix va avliyoulloklar devonlari ham nazm bilan “xaloyiq qoshida ravshandurur va ham so‘z tatvil topar”.

“Hayrat ul-abror”da Navoiy nazm va nasrga munosabatini bayon qilar ekan, shatranj (shaxmat)dagi o‘yin toshlari misolida nazmning afzalliklarini bayon qiladi, ya’ni shaxmat donalari taxta ustiga to‘kilganda, u qancha maqtovg‘a loyiq bo‘lsa-da, yog‘ochdan farqi yo‘q va ahamiyatsizligini, qachonki bu donalarikki tomonga ikki qatordan terilsa, ikki misra she‘rga, agar to‘rt qatordan terilsa, ikki matla‘ga o‘xshashini tasvirlab, bundagi har dona ajoyib muammo sanalishini, kishining parishonligi uning mot bo‘lishiga sabab bo‘lishin ta’kidlaydi. Darhaqiqat, nazmda har bir so‘z she‘r talablariga mos tushishi uchun shoir chinakam ilhom bilan ijod qilishi lozim, noo‘rin qo‘llangan kichik bir unsur ham she‘rning saviyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Alisher Navoiy “Sab’ai sayyor” asarida nasr va nazmga munosabat bildirib, oldingi fikrlarini mantiqiy davom ettiradi va bu o‘rinda ham nazmning afzalliklari haqida to‘xtaladi. “So‘z nasridin nazmi xushroq va parokandasidin jam’i dilkashroq erkanin da’vo qilmoq” deb nomlangan VI bobda “so‘z fani”, ya’ni badiiy adabiyotda nazmiy va nasriy uslub mavjudligini aytib, ularni o‘zaro qiyoslaydi: nazm va nasrning o‘ziga xosliklari, afzalliklari, har ikkisinining zahirida ifodalanadigan ma’nolar, qatida yashiringan haqiqat javohirlari haqida gapirib, bu usullarni yonma-yon ishlatishda nazmning imkoniyatlari baribir yuqoriroq ekanligini, nasr sochilgan javohirlar kabi o‘z go‘zalligini to‘la namoyish eta olmasligini, balki undan mahrum bo‘lishini, nazmda javohirlarni, injularni ipga ko‘rkini ko‘z-ko‘z etadigan darajada tizish orqali badiiy san’atlardan unumli foydalangan holda ta’sirli va chiroyli ifodalar tuzish mumkinligini ta’kidlaydi: Badiiy ijodda salmoqli meros qoldirgan, “Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos, Yozsa, yuz ming bayt etar erdi qiyos” deya o‘z ijodiy mehnatlari sarhisobini qayd etgan Alisher Navoiy, haqiqatan, har ikki usulda benihoya dilbar asarlar yaratgan, biroq nazmga moyilligi nazmiy asarlari salmog‘ining ortiqchiligi ham, barcha nasriy asarlarida she‘riyatga qayta-qayta murojaat qilinganida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiyning deyarli barcha nasriy asarlarida turli shakl va mazmundagi she‘riyat namunalari o‘z

ifodasini topgan. Bu haqda akademik B.Valixojayev shunday yozadi: “Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, “Munshaot”, “Vaqfiya”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam” kabi nasriy asarlarida she’rning turli nav’laridan (masnaviy, ruboiy, qit’a, fard) foydalanilgan. Har bir nasriy asarda bahs yuritilayotgan mavzuga munosib va muvofiq ravishda ana shunday she’rlar keltirilgan. Alisher Navoiyning o’zbek tilidagi she’riyati o’rganilayotgan vaqtda bu manbalardagilar ham nazarda tutilmog’i ma’qul”. Biz ham shu fikrga qo’shilamiz, zero bu nazm namunalari Navoiy ijodiy iste’dodining yangi qirralarini ochishga asos bo’ladi.

Alisher Navoiyning nasriy yo’lda yaratilgan asarlari mavzu ko’lamiga ko’ra rangbarangdir: muallif tomonidan olib borilgan turli fan sohalariga oid ilmiy kuzatishlar, tarix, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, dinshunoslik, axloq va falsafa, siyosatshunoslik sohalariga oid bayon qilingan xulosa va dalillar, muhim ma’lumotlar hozirda ham o’z ahamiyatini yo’qotgani yo’q. Bu manbalarning bugungi kun ilm-fani uchun ham nihoyatda qimmatli ekanligi navoiyshunoslikka oid manbalarda ham alohida ta’kidlangan. Lekin, shuni aytish kerakki, Alisher Navoiyning barcha asarlari tub mohiyati, mag’zi borliqni va hayot mohiyatini anglash, Haq va haqiqatni idrok etish, ilohiy ma’rifatga, tasavvufga borib taqaladi va orifona mazmun kasb etadi. “Din tarbiya vositasi ekanligi ma’lum. Tarbiyaning pirovard natijasi ma’rifatdir. Ma’rifatning mohiyati – insonparvarlik. Ma’rifiy mavzudagi hamd-u na’t, munojot, tavsifi chahoryor, tavsifi shohi shahidon, shariat ahkomlarining she’riy sharh va izohlari, hadislarning she’riy talqinlari kabi asarlar ham, agar ular quruq bayondangina iborat bo’lmay, insonni tafakkur qilishga chorlasa orifona she’riyat namunalari hisoblanadi. Islom shariati vositasida insonda paydo bo’lgan go’zal axloqni kamolga yetkazish uchun xizmat qiladigan ta’limot – Tasavvufdir” – deydi navoiyshunos N.Muhitdinova. Alisher Navoiy ijodida irfon va tasavvuf yetakchi mavzulardandir. Muta’fakkirning butun ijodi, barcha asarlari mazmunmohiyatida ma’rifatullohdan xabardorlikka intilish, o’zlikni anglash va mukammallik kasb etish g’oyasi qizil ip bo’lib o’tadi. Bu mavzu muallif tomonidan ba’zan to’g’ridan to’g’ri, ba’zan ramzlar orqali, ba’zan ijtimoiy

mavzular doirasida ishoralar bilan qalamga olingan. Bu hol Navoiyning nafaqat nazmiy, balki nasriy asarlariga ham xosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 6-jild. Hayrat ul-abror. - Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. 51-bet.
2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 7-jild. Sab‘ai sayyor. - Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. 299-300-betlar.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 9-jild. Lison ut-tayr. - Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. 148-bet.
4. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 10-jild. Mezon ul-avzon Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2013. 534-bet.
5. Dusanova T. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida nasr va nazm sintezi: Fil.fan.b.falsafa dok. disser. avtoref. – Samarqand, 2023. 11-bet.
6. Sirojiddinov Sh.,Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. – Toshkent: Tamaddun, 2019. – B. 199.
7. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.Тошкент, 2002. – Б 90.
8. Муҳитдинова Н. XVIII-XIX асрлар биринчи ярми ўзбек шеърлятида салафлар анъаналарининг поэтик такомили. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Самарқанд, 2021.Б. 41-42.
9. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол. – Тошкен,Hilol nashr”, 2018.

OVERVIEW OF WOMEN CHARACTERS IN AUSTEN'S NOVELS

YUSUPOVA Kandilatkhan,
PhD, associate professor of the department
Foreign languages and literature,
Faculty of Filology and history,
Renaissance educational university
E-mail: kandilatyusupova71@gmail.com
Tel: +998951652707

Annotation

Jane Austen's novels are renowned for their sophisticated and nuanced portrayals of women characters. Her works reflect the social dynamics of early 19th-century England, focusing on themes of marriage, gender roles, and individual agency. Through characters such as Elizabeth Bennet, Emma Woodhouse, and Elinor Dashwood, Austen offers commentary on the constraints placed upon women by society, while also highlighting their strengths, independence, and moral growth. This study explores the portrayal of women in Austen's novels, examining their roles in a patriarchal society and their journeys toward self-awareness and independence.

Key words: women characters, themes, portrayal, marriage, novels, Jane Austen, female

Introduction

Jane Austen's novels offer rich portrayals of women navigating the constraints of 18th and early 19th-century English society. Her heroines are complex, witty, morally conscious, and often seek self-awareness in societies governed by rigid class structures and gender roles.

Main body. "American feminist criticism encourages us to recognize Austen's expression of a divergent, "improper" female voice within "Pride and prejudice". It also typically teaches us to see women writers curbing representations of that voice in response to the power of patriarchal ideologies⁵⁴".

⁵⁴ Kaplan, Deborah. "Jane Austen among women". Johns Hopkins University Press. 2019. p.203

1. Context and Gender Roles in Austen's Era: During Jane Austen's time, women were largely confined to domestic spaces, and marriage was considered a vital means of securing both social status and economic stability. Women were expected to be accomplished in certain areas such as music, needlework, and social etiquette but were not given much access to education or career opportunities outside the home. This limited societal structure is reflected in Austen's novels, where the majority of women's roles and actions are framed by their relationships with men and their ability to marry well.
2. Elizabeth Bennet (*Pride and Prejudice*): Elizabeth Bennet is perhaps Austen's most famous heroine. Known for her intelligence, wit, and strong moral compass, she represents a challenge to societal expectations. Elizabeth values personal integrity and emotional connection over wealth or status, rejecting Mr. Collins' proposal and ultimately marrying for love. Her journey involves a growing self-awareness, particularly regarding her own prejudices and judgments, especially towards Mr. Darcy. Elizabeth's character embodies the notion of individualism within the constraints of society and is a critique of the class and gender norms that govern relationships in her time.
3. Emma Woodhouse (*Emma*): Emma Woodhouse, the heroine of *Emma*, is a wealthy, privileged young woman who spends much of the novel attempting to matchmake others while remaining blind to her own feelings and misjudgments. Her character development is tied to her growth in humility and self-awareness. Unlike Elizabeth, Emma does not face the same economic pressures, as she enjoys independence due to her wealth. However, her emotional journey towards recognizing her own flaws and the complexities of others' emotions highlights Austen's exploration of social class, gender expectations, and individual growth.
4. Elinor and Marianne Dashwood (*Sense and Sensibility*): *Sense and Sensibility* presents two contrasting sisters, Elinor and Marianne Dashwood. Elinor represents sense—rational, restrained, and duty-bound—while Marianne represents

sensibility, marked by emotional excess and romantic ideals⁵⁵. The two sisters navigate their relationships, social expectations, and the limitations placed upon them as women. Elinor's approach to life is one of practical reason, but it is through Marianne's passionate nature that the novel explores the consequences of unchecked emotions in a rigid society. Both characters demonstrate the delicate balance women must strike between personal desires and societal expectations.

5. Fanny Price (*Mansfield Park*): Fanny Price, the heroine of *Mansfield Park*, is one of Austen's most morally upright characters. While less vibrant and more passive than some of Austen's other heroines, Fanny's character is defined by her steadfast principles, humility, and the way she maintains her integrity in the face of social pressure. Her personal development occurs as she gains the courage to resist the influence of Sir Thomas Bertram and her cousins, thus making her an example of quiet resilience and moral fortitude.

6. Anne Elliot (*Persuasion*): In *Persuasion*, Anne Elliot stands as a mature and introspective woman who has experienced the pain of rejecting a love proposal based on family pressures. Years later, she rekindles her relationship with Captain Frederick Wentworth, illustrating Austen's exploration of the passage of time, second chances, and the impact of societal expectations on personal choices. Anne's character reveals the tension between the expectations placed on women to act according to social propriety and their inner desires for genuine connection and fulfillment.

“In her late novels, Austen's attention often veers from landscape to nature, as her descriptions express her heroines' sensitivity to atmospheric conditions and seasonal moods⁵⁶”.

Key Themes Across Austen's Female Characters:

“Having described a tasteful modern landscape in “*Pride and prejudice*”, Jane Austen went on, in *Mansfield Park*, to show improvements in a bad light, and in *Emma*, to praise a conspicuously unimproved estate. In so doing, she joined a

⁵⁵ Alistair M. Duckworth – *The Improvement of the Estate: A Study of Jane Austen's Novels* (1971). p.255

⁵⁶ Todd, Janet – *Jane Austen in Context*. Cambridge University Press, 2005. p.278

line of writers who criticized false or extravagant improvements on both aesthetic and social grounds⁵⁷”.

1. Marriage and Economic Survival – Women are often portrayed as needing to marry well for security (e.g., Charlotte Lucas in *Pride and Prejudice*).
2. Intelligence and Wit – Austen’s heroines are often sharp and introspective, challenging gender norms (e.g., Elizabeth Bennet, Emma Woodhouse).
3. Female Independence – While constrained by society, characters like Anne Elliot (*Persuasion*) and Elinor Dashwood (*Sense and Sensibility*) display emotional and intellectual independence.
4. Growth and Self-Discovery – Heroines frequently undergo personal growth, correcting their misjudgments (e.g., Emma in *Emma*).

Notable Female Characters:

Elizabeth Bennet (*Pride and Prejudice*) – Independent-minded and witty, challenges societal expectations.

Elinor and Marianne Dashwood (*Sense and Sensibility*) – Represent the tension between logic and emotion in women's lives.

Emma Woodhouse (*Emma*) – Wealthy and spoiled, but ultimately learns humility and self-awareness.

Fanny Price (*Mansfield Park*) – Quiet, principled, and morally grounded.

Anne Elliot (*Persuasion*) – Older, introspective heroine, defies societal norms by rekindling a past romance.

Catherine Morland (*Northanger Abbey*) – Naïve but kind-hearted, offers commentary on women's reading and imagination⁵⁸.

Selected Scholarly Literature on Austen’s Women:

⁵⁷ Edward Malins, *English Landscaping and literature, 1660-1840*. London, Oxford University Press, 1966. Ch.5. pp.223-7

⁵⁸ Claudia L. Johnson – *Jane Austen: Women, Politics, and the Novel* (1988). p.98

1. Gilbert, Sandra & Gubar, Susan. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press, 1979.

A foundational feminist text that discusses Austen among other women writers.

2. Kaplan, Deborah. *Jane Austen Among Women*. Johns Hopkins University Press, 1992.

Explores Austen's relationship with female readers and her portrayal of women.

3. Johnson, Claudia L. *Jane Austen: Women, Politics, and the Novel*. University of Chicago Press, 1988.

Focuses on the political implications of Austen's portrayal of gender.

4. Poovey, Mary. *The Proper Lady and the Woman Writer: Ideology as Style in the Works of Mary Wollstonecraft, Mary Shelley, and Jane Austen*. University of Chicago Press, 1984.

Examines the balance Austen struck between subversion and tradition.

5. Tanner, Tony. *Jane Austen*. Harvard University Press, 1986.

Discusses themes of power, propriety, and gender in Austen's fiction.

6. Waldron, Mary. *Jane Austen and the Fiction of her Time*. Cambridge University Press, 1999.

Looks at Austen's heroines in the context of contemporary social expectations.

Conclusion. Jane Austen's novels feature women who, though constrained by the social norms of their time, find ways to assert their agency, navigate complex emotional landscapes, and critique the societal expectations placed upon them. Through characters like Elizabeth Bennet, Emma Woodhouse, and Anne Elliot, Austen challenges the traditional views of women's roles by showcasing them as intelligent, strong-willed individuals capable of both personal growth and social critique. The heroines of Austen's novels do not merely conform to the gender norms of their time but instead challenge these norms in ways that are both subtle and revolutionary. Their journeys toward self-awareness and emotional intelligence reflect Austen's nuanced commentary on the limitations and possibilities of women's lives in a patriarchal society.

In conclusion, Austen's portrayal of women is multifaceted—her heroines are at once victims of societal constraints and agents of personal transformation. Through these characters, Austen offers a timeless examination of gender, power, and personal autonomy that continues to resonate with readers today.

USED LITERATURE:

1. Alistair M. Duckworth – The Improvement of the Estate: A Study of Jane Austen's Novels (1971).
 2. Claudia L. Johnson – Jane Austen: Women, Politics, and the Novel (1988)
 3. Edward Malins, English Landscaping and literature, 1660-1840. London, Oxford University Press, 1966.
 4. Janet Todd – Jane Austen in Context (Cambridge University Press, 2005)
 5. Deborah Kaplan – Jane Austen Among Women (1992)
- Investigates Austen's relationship with her female readers and gendered readership.

O'ZBEK TILIDAGI PRESUPPOZITSIYA BIRLIKLARINI AVTOMATIK ANIQLASH YECHIMLARI

TOIROVA Guli Ibragimovna,
Buxoro Davlat Universiteti professori,
filologiya fanlari doktori
tugulijon@mail.ru
[ORCID: 0000-0003-1794-6575](https://orcid.org/0000-0003-1794-6575)
+998 90 299 34 17
O'DAYEVA Shahnoza Shuxratovna,
Buxoro Davlat Universiteti tadqiqotchisi
shahnozudayeva@gmail.com
+998 99 703 20 25

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilida presuppozitsiya birliklarini avtomatik aniqlash jarayoni va uning imkoniyatlari tahlil etilgan. Presuppozitsion birliklar – bu kontekstga asoslangan, ochiqchasiga taqdim etilmagan, ammo gapning mazmunidan anglashiladigan yashirin axborotdir. Bunday birliklar til tizimida yashirin ma'no sifatida mavjud bo'lib, ular ko'pincha alohida ma'lumot sifatida

bevosita ifodalab berilmaydi. Maqolada shuningdek, presuppozitsiya birliklarini kompyuter dasturlariga qo'llash, ularning informatsion texnologiyalar bilan integratsiyasini ta'minlash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Bu yondashuv tilshunoslikda yangi yutuqlarga erishishga va texnologik yangiliklarni tilshunoslik amaliyotiga tatbiq etishga yordam beradi. Shuni ta'kidlash lozimki, presuppozitsion birliklarni o'zbek tili korpusida joriy etish, o'ziga xos ilmiy yutuq sifatida qaraladi. Biroq, bu jarayonning amaliyotga joriy etilishida ayrim muammolar va qiyinchiliklar paydo bo'lishi mumkin. Ushbu qiyinchiliklar nafaqat texnologik aspektlar, balki tilshunoslikning metodologik va lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqadigan masalalar bilan ham bog'liq. Shunday qilib, presuppozitsiya birliklarining avtomatik aniqlanishi nafaqat tilshunoslikda yangi usullarni ishlab chiqishga, balki tilni kompyuter yordamida tahlil qilishda samarali yechimlarni taqdim etishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili korpusi, presuppozitsiya birliklari, avtomatik tahlil, lingvistik informatika, tilshunoslik, texnologik yechimlar, amaliyotga tatbiq, til tizimi, lingvistik modellar.

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс автоматического выявления пресуппозиционных единиц в узбекском языке и его возможности. Пресуппозиционные единицы представляют собой скрытую информацию, основанную на контексте, которая обычно не представляется напрямую, но воспринимается через содержание высказывания. Такие единицы существуют как скрытый смысл в языковой системе и не всегда явно выражаются. В статье также рассматривается применение пресуппозиционных единиц в компьютерных программах, а также их интеграция с информационными технологиями. Этот подход способствует достижению новых успехов в лингвистике и позволяет внедрить технологические инновации в практическую лингвистику. Следует отметить, что внедрение пресуппозиционных единиц в корпус узбекского языка является значимым научным достижением. Однако, в процессе их

внедрения в практику могут возникнуть различные проблемы и трудности. Эти трудности связаны не только с технологическими аспектами, но и с методологическими и лингвистическими особенностями. Таким образом, автоматическое выявление пресуппозиционных единиц не только открывает новые методы в лингвистике, но и предлагает эффективные решения для компьютерного анализа языка.

Ключевые слова: *корпус узбекского языка, пресуппозиционные единицы, автоматический анализ, лингвистическая информатика, лингвистика, технологические решения, внедрение в практику, языковая система, лингвистические модели.*

Abstract

This article explores the process of automatically identifying presuppositional units in the Uzbek language and its potential applications. Presuppositional units represent hidden information based on context, which is typically not explicitly presented but inferred from the content of the utterance. These units exist as implicit meanings within the language system and are not always clearly expressed. The article also examines the application of presuppositional units in computer programs and their integration with information technologies. This approach fosters new advancements in linguistics and enables the implementation of technological innovations in practical linguistics. It is important to note that the introduction of presuppositional units into the Uzbek language corpus is a significant scientific achievement. However, the process of applying them in practice may present various challenges. These difficulties stem not only from technological aspects but also from methodological and linguistic features. Thus, the automatic identification of presuppositional units offers not only new methods in linguistics but also provides effective solutions for computational language analysis.

Keywords: *Uzbek language corpus, presuppositional units, automatic analysis, linguistic informatics, linguistics, technological solutions, practical application, language system, linguistic models.*

Presuppozitsiya — bu sintaktik tuzilmalarda yashiringan, ammo gapning umumiy mazmuniga daxldor bo'lgan ma'no elementidir. U gapning asosiy ma'no tarkibiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilmaydi, lekin gapda anglashilgan ma'lumotning haqiqiyliги presuppozitsiyaning o'zi uchun ishonchli asosni yaratadi. Boshqacha aytganda, presuppozitsiya, gapda mavjud bo'lgan ma'lumotlarning real haqiqatga mos kelishiga yordam beradi va bu haqiqatga ishonch hosil qilishni ta'minlaydi. Agar presuppozitsiya noto'g'ri bo'lsa, bu o'z navbatida, butun gapning shubha ostiga olinishi mumkinligini anglatadi[1,6].

Misol tariqasida, "rost" va "yolg'on" amallari orqali presuppozitsiyaning xatoliklarini ko'rib chiqish mumkin. Kompyuter tilida, 1 qiymati "rost" deb, 0 qiymati esa "yolg'on" deb qabul qilinadi. Bu yondoshuv, gap va presuppozitsiya o'rtasidagi muvozanatni tiklashda yordam beradi, chunki har bir presuppozitsiya o'ziga xos qiymatni, ya'ni rost yoki yolg'on bo'lishini aniqlaydi.

Quyidagi jadvalda presuppozitsiya va uning "rost" yoki "yolg'on" sifatida tasniflanishi ko'rsatilgan(1-jadval)

1-jadval.

Presuppozitsiya hamda “rost” va “yolg'on” qiymatlari

/r	Gap	Unda aks etgan presuppozitsiya	Presuppozitsi ya to'g'rimi?	Natija
	Komilning katta o'g'li maktabga boradi.	Uning kichik farzandlari ham bor.	Ha	Rost/1 qiymatli
	Komilning katta o'g'li maktabga boradi.	Uning undan ham katta to'ng'ich o'g'li bor.	Yo'q	Yolg'o n/0 qiymatli

Jadvalda ko'rsatilgan birinchi holatda, "Komilning katta o'g'li maktabga boradi" jumlasida mavjud. Bu jumlagacha asoslanib, quyidagi presuppozitsiyalarni anglash mumkin:

1. Komilning katta farzandi o'g'il bola.
2. Komilning boshqa farzandlari ham bor, va ular katta o'g'liga nisbatan yosh jihatidan kichik.

Bu presuppozitsiyalar haqiqatga to'g'ri keladi va gapning mazmuni bilan uyg'unlikda bo'ladi, shuning uchun bu holatda presuppozitsiya "rost" deb baholanadi (1 qiymat). Ushbu tahlil kompyuter dasturida avtomatik ravishda to'g'ri qiymatni (1 - rost) qaytarishga yordam beradi.

Ikkinchi holatda esa "Komilning katta o'g'li maktabga boradi" jumlasiga asoslangan presuppozitsiya, "Uning undan ham katta to'ng'ich o'g'li bor" degan ma'lumotni o'z ichiga oladi. Bu presuppozitsiya noto'g'ri, chunki agar Komilning katta o'g'li bor bo'lsa, undan ham katta o'g'ilning borligi xato bo'ladi. Shuning uchun bu holatda presuppozitsiya "yolg'on" deb baholanadi (0 qiymat).

Presuppozitsiyalar tilshunoslikda muhim rol o'ynaydi, chunki ular gapda yashirin ma'lumotlarni ifodalaydi. Bu, tilni tahlil qilishda, ayniqsa, kompyuter yordamida matnlarni qayta ishlashda katta ahamiyatga ega. Kompyuterlingvistika sohasida, presuppozitsiya birliklarini avtomatik ravishda aniqlash orqali, til tizimidagi noaniqliklarni aniqlash va tahlil qilish mumkin.

Shuningdek, presuppozitsiyaning xatoliklari tilni avtomatik tahlil qilishda alohida e'tiborni talab qiladi, chunki ular ko'pincha gapning umumiy ma'nosiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yaxshi ishlab chiqilgan algoritmlar yordamida, presuppozitsiyaning haqiqiyliги va noto'g'riligini aniqlash imkoniyatlari oshadi, bu esa tilshunoslikda yanada aniqroq tahlilni amalga oshirishga yordam beradi.

Presuppozitsiya, tilning sintaktik va semantik jihatlarini chuqurroq tahlil qilishda muhim vositadir. Bu tushuncha, kompyuter lingvistikasida va avtomatik tahlil tizimlarida keng qo'llanilib, tilning murakkabligini va noaniqliklarini aniqlashda samarali yechimlar taqdim etadi. Presuppozitsiyaning to'g'riligini tekshirish, tilni avtomatik ravishda tahlil qilishda yuksak aniqlikni ta'minlashga imkon beradi.

Konkordans tahlili, ma'lum bir so'z yoki iboraning kontekstini tahlil qilish orqali presuppozitsiyaning tildagi kontekstual bog'liqligini aniqlashda muhim

vositadir. Ushbu tahlil orqali presuppozitsiyalarni aniqlash va ularning ta'sirini baholash mumkin, ayniqsa chastota, chiziq grafiklari va korrelyatsiya tahlillari yordamida. Konkordans tahlili, tilshunoslarga bir soʻz yoki iboraning qanday va qaysi kontekstlarda ishlatilishini, shuningdek, uning boshqa lingvistik elementlar bilan bogʻlanish xususiyatlarini ochib beradi[4,8].

Misol uchun, “davom ettirdi” feʼlining presuppozitsion xususiyatlarini koʻrib chiqamiz. Ushbu feʼl, gapning toʻgʻrilik faktiga asoslangan presuppozitsiyani oʻz ichiga oladi. Xususan, "davom ettirdi" feʼli ishning oldin boshlanganligini ifodalashni talab qiladi, ya'ni bu feʼlni ishlatishda, ishning avvalgi bosqichlari mavjud boʻlishi shart. Agar ish oldin boshlanmagan boʻlsa, gapda yolgʻon yoki mantiqsizlik paydo boʻladi. Masalan, “U hech qachon ishlamagan boʻlsa ham ishini davom ettirdi” kabi bir ibora, presuppozitsiya va gapning semantik toʻgʻriligiga qarshi boʻladi, chunki bu holatda "davom ettirdi" feʼli notoʻgʻri qoʻllaniladi.

1-rasm.

“Davom ettirdi” leksemasining korpus asosidagi tahlili

The screenshot shows a web browser window with the URL <https://uznatcorpara.uz/uz/SimilarWords?word=davom+ettirmoq&op=1>. The page title is "O'xshash so'zlar bo'yicha izlash". The search input field contains "davom ettirmoq". The results are listed under the heading "Natija:".

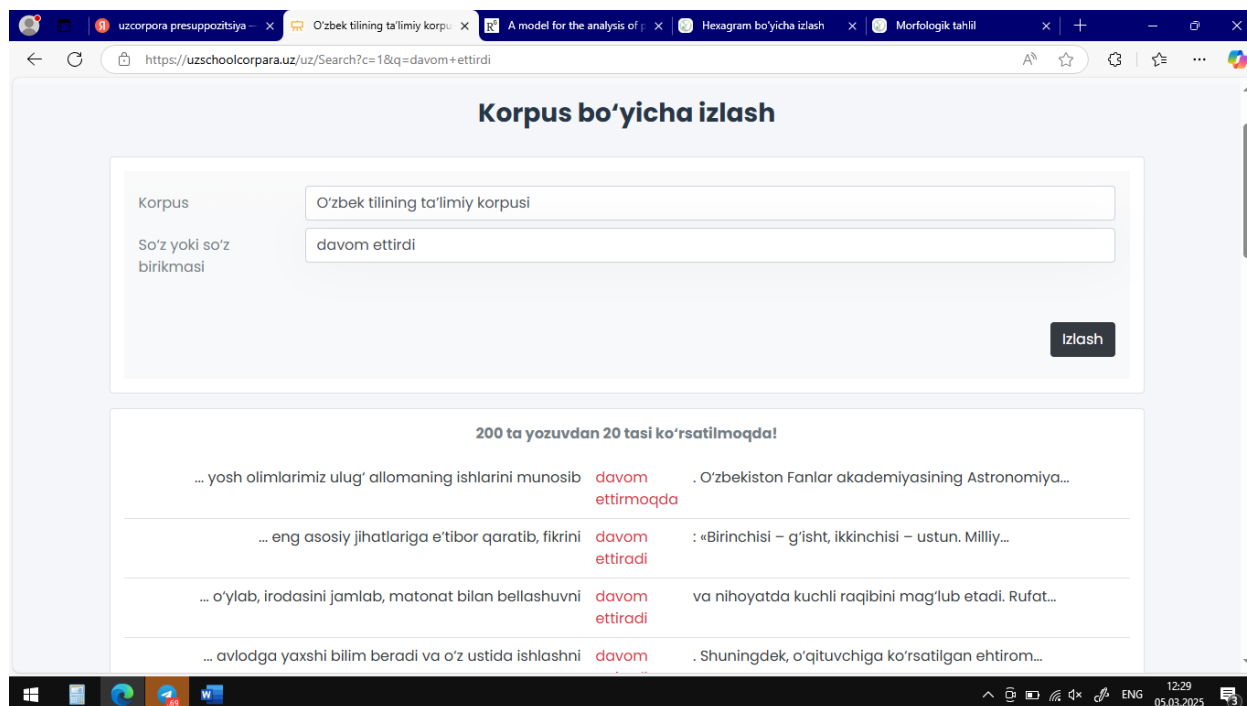
Rank	Word	Similarity Score
1.	yashashda	0,5424666
2.	kutishda	0,5346777
3.	Davom	0,5312462
4.	quvishda	0,5262027
5.	o'ylashda	0,5235372
6.	qiziqishda	0,5000465
7.	ishonishda	0,4986082
8.	o'ynashda	0,4889708
9.	kuchayishda	0,4859335
10.	erishda	0,4695669
11.	sevishda	0,4682662
12.	yomonlashishda	0,465373
13.	tarqalishda	0,4619911
14.	qovurishda	0,460731
15.	Kuzatishda	0,4574516
16.	ko'tarilishda	0,4525446

Oʻzbek tili korpusida “davom ettirdi” leksemasi bilan bogʻlangan jumalarni tahlil qilish, ushbu feʼlining pragmatik nutqda qanday tez-tez ishlatilishini, qaysi kontekstlarda qoʻllanayotganini va boshqa lingvistik elementlar bilan qanday

bog‘lanishini aniqlash imkonini beradi. Bu tahlilni, masalan, <https://uznatcorpara.uz> o‘zbek tilining korpusida amalga oshirish mumkin. Korpusda “davom ettirdi” fe‘li bilan bog‘langan jumlar, ularning ma‘lumot sifatida taqdim etilishiga asoslanib, lingvistik xususiyatlar va kontekstual qo‘llanishlar haqida muhim ma‘lumotlar beradi.

2-rasm.

“Davom ettirdi” fe‘lining korpusga asoslangan tahlili



Korpusda “davom ettirmoq” so‘zi bilan bog‘langan so‘zlarning tahlili, uning qo‘llanish chastotasi va kontekstual holatlarini ko‘rsatadi. Misol uchun, "davom ettirmoq" fe‘li "yashashda" so‘zi bilan bog‘lanishi mumkin, va bu birikma korpusda **0.5424666** chastota bilan uchraydi. Bu natijalar, "davom ettirmoq" fe‘li va “yashashda” so‘zi o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikni ko‘rsatadi va bu tahlil, presuppozitsiyaning qanday kontekstlarda namoyon bo‘lishi haqida qo‘shimcha ma‘lumot beradi.

Shuningdek, <https://uzschoolcorpara.uz/> korpusida ham “davom ettirdi” fe‘li ishtirok etgan sintaktik tuzilmalarni aniqlash mumkin. Korpusning “Izlash” bo‘limiga “davom ettirdi” so‘zini kiritish orqali, ushbu so‘z ishtirok etgan jumlar miqdori va ularning kontekstual xususiyatlari tahlil qilinadi. Bu orqali, fe‘lning

ma'lum bir kontekstlarda qanday ishlatilishini va presuppozitsiyaning tahlil jarayonida qanday aks etishini aniqlash mumkin.

Korpus tahlili, tilshunoslarga soʻz va iboralar bilan bogʻliq presuppozitsiyalarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Ushbu metod, nafaqat tilshunoslik, balki kompyuter lingvistikasida ham muhim ahamiyatga ega. Korpus yordamida amalga oshirilgan tahlil, tilning real ishlatilish holatlarini va til tizimining dinamikasini koʻrsatadi, bu esa avtomatik til tahlil qilish va nutqni qayta ishlash uchun samarali vositalarni taqdim etadi[14,16].

Shunday qilib, presuppozitsiyalar va ularning kontekstual xususiyatlarini aniqlash, nafaqat tilshunoslikning nazariy jihatlariga, balki amaliy tahlil va dasturiy ta'minotdagi yondoshuvlar rivojiga ham katta hissa qoʻshadi. Korpus tahlili yordamida, bu jarayonlar yanada aniqroq va samaraliroq amalga oshiriladi.

Xulosa qilib aytganda, presuppozitsiya va uning tilshunoslikdagi oʻrni, shuningdek, korpus tahlilining bu jarayondagi ahamiyati haqida umumiy tushuncha beradi. Presuppozitsiya — bu gapdagi yashirin ma'no boʻlib, gapning toʻgʻriligi presuppozitsiyaga bogʻliqdir. Masalan, "davom ettirdi" fe'li, faqat ish oldin boshlanmagan boʻlsa, notoʻgʻri qoʻllaniladi va bu presuppozitsiyaning xatoligini koʻrsatadi. Konkordans tahlili yordamida presuppozitsiyalarni aniqlash va ularning kontekstga bogʻliqligini tahlil qilish mumkin. Bu metod, soʻz yoki iboraning qanday kontekstlarda ishlatilishini aniqlashga yordam beradi, bu esa presuppozitsiyaning tahlilini yanada aniqroq qilish imkonini yaratadi. Korpus tahlili <https://uznatcorpara.uz> yoki <https://uzschoolcorpara.uz> kabi oʻzbek tili korpuslari yordamida, presuppozitsiyalarni tahlil qilish uchun samarali vosita boʻlib xizmat qiladi. Bu tahlil, "davom ettirdi" kabi fe'llarning kontekstual qoʻllanilishi va ularning boshqa lingvistik elementlar bilan bogʻlanishini aniqlashda muhimdir.

Umuman olganda, presuppozitsiyalarni va ularning tilshunoslikdagi ahamiyatini tahlil qilish, kompyuter lingvistikasida yanada samarali tizimlar yaratishga yordam beradi. Korpus tahlili bu jarayonni aniqroq va ishonchliroq

qilish imkonini beradi, tilning haqiqiy ishlatilish holatlarini tahlil qilib, avtomatik nutqni qayta ishlashda samarali yechimlar taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Biber, D., Conrad, S., Reppen R. *Corpus Linguistics, Investigating Language Structure and Use*, Cambridge: Cambridge UP, 1998. [ISBN 0-521-49957-7](#)
2. Facchinetti, R. (ed.) *Corpus Linguistics 25 Years on*. New York/Amsterdam: Rodopi, 2007 [ISBN 978-90-420-2195-2](#)
3. Facchinetti, R. and Rissanen M. (eds.) *Corpus-based Studies of Diachronic English*. Bern: Peter Lang, 2006 [ISBN 3-03910-851-4](#)
4. Facchinetti, R. *Theoretical Description and Practical Applications of Linguistic Corpora*. Verona: QuiEdit, 2007 [ISBN 978-88-89480-37-3](#)
5. Fuß, Eric et al. (Eds.): *Grammar and Corpora 2016*, Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2018. [doi:10.17885/heiup.361.509](#)
6. Lenders, W. *Computational lexicography and corpus linguistics until ca. 1970/1980*, in: Gouws, R. H., Heid, U., Schweickard, W., Wiegand, H. E. (eds.) *Dictionaries – An International Encyclopedia of Lexicography. Supplementary Volume: Recent Developments with Focus on Electronic and Computational Lexicography*. Berlin: De Gruyter Mouton, 2013 [ISBN 978-3112146651](#)
7. McCarthy, D., and Sampson G. *Corpus Linguistics: Readings in a Widening Discipline*, Continuum, 2005. [ISBN 0-8264-8803-X](#)
8. Monz Ch. Computing Presuppositions by Contextual Reasoning // [www.cyberleninka.com](#)
9. Schwarts F. Presupposition projection in online processing // [www.researchgate.com](#)
10. Выборнова О. Пресуппозиционный компонент общения и его прикладное моделирование // [www.dissercat.com04](#)
11. Toirova, G. Creation and importance of language corps in Uzbekistan. BIO Web of Conferences, 2024, 84, 04003.

12. Toirova G., Astanova G., Rahimova N. Artistic Expressions of a Situational Pragmatic System. // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-3, September 2019. –P.4591-4593
13. Toirova G., Yuldasheva M., Elibaeva I. Importance of Interface in Creating Corpus. // International Journal of Recent Technology and Engineering, 2019, 8(2 Special Issue 10), P. 352–355
14. Toirova G., Abdurahmonova N., Ismailov A., Applying Web Crawler Technologies for Sampling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing. // Proceedings - 7th International Conference on Computer Science and Engineering, UBMK 2022, 2022, P. 73–75
15. Toirova, G., Mengliyev, B., Ibragimov, J., & Mengliyeva, M. (2024). The necessity of Pareto principle in environmental studies. *E3S Web of Conferences*, 587, 02018. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202458702018>
16. Toirova, G. (2024). Creation and importance of language corpora in Uzbekistan. *BIO Web of Conferences*, 84, 04003. <https://doi.org/10.1051/bioconf/20248404003>
17. <https://uznatcorpara.uz>
18. <https://uzschoolcorpara.uz>
19. www.wikipedia.org

DRAMATIK DISKURSDA KOGNITIV INTERPRETATSIYANING NAZARIY ASOSLARI

*XURSANOV Nurislom Iskandarovich,
Renessans ta'lim universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc),
E-mail: nurislomkhursanov92@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5714-2745*

Annotatsiya

Ushbu maqola dramatik diskursning kognitiv interpretatsiyasining nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlanadi. Dramatik diskurs inson ongining murakkab jarayonlari va ijtimoiy-madaniy kontekstni aks ettiruvchi muhim matn turi sifatida qaraladi. Maqolada kognitiv lingvistika, semiotika va narratologiya kabi sohalarga tayanib, dramatik matnlarning ma'no hosil qilish jarayonlari tahlil

qilinadi. Xalqaro tadqiqotchilar va o'zbek olimlarining ishlari asosida dramatik diskursning multimodal tabiatiga alohida e'tibor beriladi. O'zbek dramaturgiyasida milliy mentalitet va kognitiv tushunchalarning ahamiyati ta'kidlanadi. Maqola dramatik matnlarning estetik va aqliy ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam beradi hamda o'zbek adabiyotining global miqyosda o'rganilishi uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Kalit so'zlar: Dramatik diskurs, kognitiv interpretatsiya, kognitiv lingvistika, semiotika, narratologiya, metafora, milliy mentalitet, o'zbek dramaturgiyasi, ma'no hosil qilish, tomoshabin idroki.

Kirish

Dramatik diskurs, ya'ni teatr va adabiyotdagi asarlarning o'ziga xos tili, inson ongining murakkab jarayonlarini va ijtimoiy-madaniy muhitni aks ettiruvchi muhim matn turi sifatida qaraladi. Bu sohada kognitiv interpretatsiya, ya'ni matnni inson ongi qanday qabul qilishi va tushunishini o'rganish, yangi imkoniyatlar ochadi. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalish hali boshlang'ich bosqichda bo'lsa-da, A. Nurmonov, N. Mahmudov va N. Xursanov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola dramatik diskursning kognitiv tahlilining asosiy tamoyillarini ochib berishga bag'ishlanadi. Xalqaro va o'zbek olimlarining ishlari asosida dramatik matnlarning ma'no hosil qilish jarayonlari tahlil qilinadi.

Kognitiv yondashuv dramatik matnning tuzilishi va uning inson ongida qanday shakllanishini birlashtiradi. Dramatik asar nafaqat muallifning ijodi, balki tomoshabin yoki o'quvchining idrok jarayonlari orqali qayta talqin qilinadigan dinamik tuzilma sifatida ko'riladi. Maqolaning maqsadi dramatik diskursning kognitiv tahlilining asoslarini aniqlash, xalqaro va o'zbek tadqiqotchilarining yutuqlarini umumlashtirish va o'zbek olimlarining ushbu sohadagi hissasini yoritishdir.

Asosiy qism

Yevropa uyg'onish davri adabiyotshunosligida drama san'ati nazariyasiga doir izlanishlar yangi davrga qadam qo'ydi. Bu sohada Lope de Vega, Kornel, Didro, Shiller, Gyote, Lessing kabi faylasuf ijodkorlarning xizmatlari beqiyos.

Tadqiqot davomida bu ijodkorlarning asarlarining barchasiga sharh berish yo drama nazariyasi tarixini yoritish da'vosini qila olmaymiz. Maqsadimiz: o'zbek dramaturgiyasida inson talqini muammosini yoritish uchun mazkur janr tarixi, nazariyasiga qisqa sayohat uyushtirishdan iborat.

XVIII asrgacha insonni talqin etishda fojiaiviylik (tragediya) va kulgili (komediya) holatlar asosiy o'rin tutgan bo'lsa, keyinchalik dramaturglar, teatr nazariyotchilari "oraliq" janr, ya'ni drama haqida o'z g'oyalarini ilgari sura boshladilar. "Har bir axloqiy voqeada oraliq holat va bir-biriga zid ikki qutb ajralib turadi. "Komediya va tragediya bizda bor,- deb yozadi D.Didro, - lekin inson hamma vaqt ham xursand va g'amgin bo'lavermaydi. Binobarin, komik va tragik janrlarni ajratib turuvchi qandaydir oraliq masofa mavjuddir" (Anikist, 1967). Mana shu masofa Didro konsepsiyasi bo'yicha to'ldirilishi lozim. Aytish joizki, avvalgi tadqiqotlarda, asosan, bir davr bir ijtimoiy yo'nalish va bir janrga mansub asarlar tahlilga tortilgan. Tragik va komdik asarlar ularning semantikasi, pragmatikasidagi farqlar va o'ziga xosliklar qiyosiy aspektda tahlil qilinmagan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, muayyan o'xshatish, maqol, matal yoki biror mavzu doirasidagi mulohaza dramaturgiyaning ikki yo'nalishida qanday voqelanishini prizmadan o'tkazish yangi ilmiy xulosalar chiqarishga, diskurs tahlilida yangicha yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Dramaning yaratilish sabablari va uning spetsifikasini anglashga bo'lgan intilish XVIII asrdayoq sezilgan edi va bu boradagi dastlabki mushohadalar Didro, Shiller nomlari bilan bog'liq. Ayni shu harakatlardan so'ng dramaturgiyada real insonni butun murakkabligi bilan talqin etish, uni muayyan bir ideyaning yalovbardori sifatida tasvirlash tamoyili kuchaydi. Dramaturgiyada mifologik kuchlar, ilohiy obrazlar – xudo, yarim xudo, ma'budlar, afsonaviy qahramonlar, aql bovar qilmas qahramonliklar qiluvchi pahlavonlar obrazi o'rnini asta-sekinlik bilan inson obrazi egallay boshladi.

Muayyan bir davrda janrlar o'zgarar ekan, bu o'sha davr kishisining voqelikka munosabati o'zgarganligini bildiradi. Shiller va Gyotening zamonaviy dramani qayta qurish haqidagi barcha yozishmalari zahirida shu g'oya yotadi.

Shiller Gyotega yozgan xatida shunday degan edi: «Menga go‘yo sizning ta’siringiz orqali yuqqan qandaydir epik kuch yordam berayotgandek tuyuladi. Lekin bu kuch dramatik jarayonga xalaqit bermasa kerak, deb o‘ylayman» (Shifler, 1957).

Gyugo drama tushunchasiga kengroq ta’rif beradi. Uning fikricha, yangi davr adabiyoti qaysi janrga mansubligidan qat’iy nazar dramatik xususiyatga ega.

Albatta, bu nazariy qarashlar o‘zbek dramaturgiyasi shakllanishida, undagi inson talqinida bevosita rol o‘ynadi, deyish fikridan yiroqdamiz. Biroq milliy dramaturgiyamiz va teatr san’atimiz shakllanishida tatar, ozarbayjon, rus teatr san’atining ta’siri bo‘lganligini inobatga oladigan bo‘lsak, ilk dramanaavislarimiz janrning nazariy qonun-qoidalaridan xabardor bo‘lganliklari ayon bo‘ladi.

Garchi drama nazariyasiga oid qarashlar tarixiga ikki ming yildan oshgan bo‘lsa-da, lekin uning yangi namunalari va umuman drama haqidagi bahs-munozaralar bugun ham davom etmoqda. Misol uchun M.Baxtinning dramatik asarlar haqidagi mulohazalari haqiqatga unchalik ham yaqin emas: “Dramatik asarlar tarixiy taraqqiyot davomida o‘ziga xos qat’iy qoidalar va kanonik xususiyatlarini saqlab qoldilar, - deb yozadi u. – Turli davrdagi oqimlar, yo‘nalishlar janrning o‘zak masalasini, ya’ni qonuniylashgan tarkibini o‘zgartirolmadilar. Aristoteldan keyin bugungi kunimizgacha bu shakllanib bo‘lgan janrlar nazariyasiga aniq bir yangilik va o‘zgarish qo‘shilmadi hisobi” (Baxtin). Adabiyotshunos V.Frolov «Судьбы жанров драматургии» asarida XX asrning 80-yillarigacha bo‘lgan dramatik janrlarning jadvalini chizib ko‘rsatadi. Uning fikricha, dramaning sof janrlari sifatida tragediya, komediya, drama, melodrama qayd etiladi. Shundan so‘ng bu janrlarning dramatik tur doirasida yuzaga kelgan ichki shakllariga e’tibor qaratadi. Masalan, u melodramaning ichki ko‘rinishlari sifatida quyidagilarni qayd etib o‘tadi: 1) detektiv xarakteriga ega melodrama; 2) maishiy melodrama – «ichki monolog»; 3) melodrama – tragediya; 4) melodrama – komediya; 5) melodrama – vodevil; 6) qahramonlik xarakteriga ega bo‘lgan melodrama. “Dramatik” va “dramatik” atamalarini farqlash bilan bir qatorda yana ikkita o‘zaro bog‘liq tushunchani – dramatik matn va dramatik nutqni

ajratish zarurligini ko'ramiz. An'anaviy ravishda "og'zaki (og'zaki) belgilar ketma-ketligi" deb tushuniladigan matndan farqli o'laroq, diskurs (fransuzcha discours - nutqdan) "ekstralingvistik - pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik omillar bilan birgalikda izchil matn" sifatida namoyon bo'ladi (Feindt, 2005). Shuningdek, diskurs nutqning paralingvistik xususiyatlari(mimika, imo-ishoralar)ni ham o'z ichiga oladi. Yuqoridagi tushunchalarning ikkita umume'tirof etilgan ta'riflarini taqqoslash ular o'rtasida fundamental farq mavjudligini yaqqol ko'rsatadi, bu bizning tadqiqotimiz uchun muhim rol o'ynaydi.

“Diskurs” atamasi G'arb teatr nazariyasiga F. de Sossyur va boshqa mutafakkirlar orqali kirib keldi, ular teatr matnini tekshirish barobarida bir qator qoidalarni ilgari surdilar, unga ko'ra ibora tilga emas, balki nutqqa tegishli. Shunday qilib, A. Ubersfeld dramatik diskursni “teatr asarida yaratilgan lingvistik belgilar majmuasi (ansambli)” deb ta'riflaydi, lekin ushbu ta'rif uning fikricha, birmuncha noaniq, chunki tor ma'nodagi nutqdan ko'ra teatrlashtirilgan matnning so'z birikmalariga ko'proq taalluqlidir (Ubersfeld, 1977). Qadimgi pyesalar an'anaviy ravishda birdamlik va birlik tuyg'usini singdirishga qaratilgan bo'lib, bu maqsadga erishish uchun klassik poetik "qonunlar"dan biri uchta birlik g'oyasi edi: syujet birligi, joy birligi va vaqt birligi. Aristotelning "Poetika" asarida faqat syujet birligi haqida aniq dalillar keltirilgan. Jahon dramaturgiyasida dramatik diskurs strukturasi borasida turli qarashlar mavjud. Ulardan eng mashhuri Fregreyt piramidasi nomi bilan mashhur.

Masalan, o'zbek dramaturgiyasida Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi obrazlar milliy madaniyat va kognitiv tushunchalarni aks ettiradi. Shu kabi, Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanidagi tasvirlar o'zbek xalqining obrazli tafakkurini ochib beradi. Dramatik diskursning bu xususiyatlari uni kognitiv tahlil uchun muhim ob'ektga aylantiradi.

Kognitiv interpretatsiya dramatik matnni tahlil qilishda tilshunoslik, belgi tahlili (semiotika) va hikoya tuzilishi (narratologiya) kabi sohalarga tayanadi. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishlar hali to'liq rivojlanmagan bo'lsa-da, o'zbek olimlarining ishlari ushbu sohada muhim hissa qo'shmoqda.

Kognitiv lingvistika til va inson ongi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Fauconnier va Turner (2002) "kognitiv aralashuv" deb ataladigan nazariyani ishlab chiqdilar, bu dramatik matnning ma'nosini tushuntirishda muhim. Masalan, Shekspirning "Gamlet" asaridagi "butun dunyo bir sahna" metaforasi tomoshabin ongida hayot va teatr o'rtasidagi bog'liqlikni shakllantiradi. O'zbek olimi N. Mahmudov (2012) bu jarayonni o'zbek dramatik matnlariga nisbatan tahlil qilib, "metaforalar o'zbek xalqining dunyoqarashini aks ettiradi" deb yozadi (Mahmudov, 2012, 10-bet). Uning fikricha, Navoiyning "Xamsa" asaridagi ramziy obrazlar kognitiv aralashuvning namunasi sifatida talqin qilinishi mumkin.

A. Nurmonov (2002) o'zbek dramatik matnlaridagi metaforalarni milliy madaniyat bilan bog'lab, "ular xalqning obrazli tafakkuri va an'alariga asoslanadi" deb ta'kidlaydi (Nurmonov, 2002, 47-bet). Masalan, Oybekning "Kutlug' qon" asaridagi tasvirlar o'zbek mentalitetiga xos tushunchalarni ochib beradi. Bu metaforalar nafaqat badiiy vosita, balki tomoshabin ongida ma'no hosil qiluvchi asosiy mexanizm sifatida ishlaydi.

Semiotika dramatik matnni belgi tizimlari orqali tahlil qiladi. Eco (1976) dramatik matnning "ochiq" va "yopiq" ma'nolarini ajratadi, ya'ni ba'zi ma'nolar tomoshabin talqiniga ochiq, boshqalari esa muallif tomonidan aniq belgilangan. O'zbek olimi N. Xursanov (2023) bu yondashuvni kognitiv tahlil bilan bog'lab, "dramatik matnning belgilar tizimi tomoshabin ongida qayta talqin qilinadi" deb yozadi (Xursanov, 2023, 132-bet). Uning fikricha, o'zbek dramaturgiyasida, masalan, Uyg'un va Sh. Boshbekovning "Alpomish" dramatisatsiyasida ramziy obrazlar milliy madaniyat va inson idrokining birlashuvi sifatida ko'rinadi.

Kognitiv semiotika dramatik matndagi belgilarni inson ongi qanday tushunishini o'rganadi. Masalan, Brextning epik teatridagi "begonalashtirish effekti" tomoshabinni oddiy hissiy ta'sirdan ko'ra, chuqur o'ylashga undaydi. O'zbek dramaturgiyasida bunday effektini Chingiz Aytmatovning "O'zbekona fojia" asarida ko'rish mumkin. N. Mahmudov (2012) bu jarayonni "milliy dunyoqarashga xos o'ylash jarayoni" deb ataydi (Mahmudov, 2012, 11-bet).

Narratologiya dramatik matnning hikoya tuzilishi va uning tomoshabin ongida qanday talqin qilinishini o'rganadi. Fludernik (1996) "tabiiy narratologiya" tushunchasini ishlab chiqdi, bu dramatik matnning inson tajribasi orqali qayta shakllanishini tushuntiradi. O'zbek olimi A. Nurmonov (2002) bu yondashuvni milliy kontekstga moslashtirib, "o'zbek dramatik asarlarida hikoya tuzilishi xalqning madaniyati va tajribasiga asoslanadi" deb yozadi (Nurmonov, 2002, 50-bet). Masalan, Oybekning "Kutlug' qon" asarida personajlarning ichki ziddiyatlari tomoshabin ongida chuqur ta'sir qoldiradi.

N. Xursanov (2023) o'zbek dramaturgiyasida hikoya tuzilishining ahamiyatini ta'kidlab, "xalq dostonlari asosida yaratilgan dramatik asarlar, masalan, 'Alpomish' yoki 'Ravshan', milliy qadriyatlar va umuminsoniy tushunchalarni birlashtiradi" deb yozadi (Xursanov, 2023, 133-bet). Bu asarlar tomoshabin ongida milliy va universal ma'nolarni uyg'unlashtiradi.

Xalqaro miqyosda dramatik diskursning kognitiv tahlili bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud. McConachie (2008) dramatik matnning tomoshabin ongiga ta'sirini nevrologik jarayonlar, xususan, mirror neyronlari orqali tushuntiradi. O'zbek tilshunosligida N. Mahmudov (2012) bu yondashuvni qo'llab-quvvatlab, "o'zbek dramatik asarlarida hissiy ta'sir milliy madaniyat va inson ongining birlashuvi sifatida shakllanadi" deb yozadi (Mahmudov, 2012, 12-bet).

A. Nurmonov (2002) o'zbek dramatik matnlarini milliy madaniyat va inson ongi nuqtai nazaridan tahlil qilib, "ular xalqning dunyoqarashi va obrazli tafakkuriga asoslanadi" deb ta'kidlaydi (Nurmonov, 2002, 48-bet). N. Xursanov (2023) esa o'zbek dramaturgiyasidagi ramziy obrazlarning universal va milliy tushunchalarni birlashtirishini ta'kidlaydi (Xursanov, 2023, 134-bet). Xalqaro tadqiqotchilar orasida Oakley (1998) dramatik matnning ma'no hosil qilish jarayonlarini belgi tahlili orqali o'rgandi, bu o'zbek olimlarining tadqiqotlari bilan hamohangdir.

O'zbek dramatik diskursida kognitiv tahlilning rivojlanishi uchun xalq dostonlari va milliy adabiyotning boy an'analari muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "Alpomish" yoki "Xamsa" kabi asarlar kognitiv tahlil uchun boy material

taqdim etadi. O'zbek olimlari bu asarlarni milliy mentalitet va universal tushunchalar nuqtai nazaridan tahlil qilib, dramatik diskursning kognitiv jihatlarini ochib berishmoqda.

Kognitiv yondashuv dramatik diskursni tahlil qilishda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ega. Bu yondashuv orqali dramatik asarlarning tomoshabin ongiga ta'siri, ularning hissiy va aqliy jarayonlari chuqurroq tushuniladi. O'zbek dramaturgiyasida bu yondashuv milliy asarlarning global kontekstdagi o'rnini aniqlashga yordam beradi. Masalan, Alisher Navoiy yoki Oybek asarlaridagi ramziy obrazlar universal tushunchalar bilan birgalikda tahlil qilinganda, o'zbek adabiyotining boyligi yanada yorqin namoyon bo'ladi.

N. Mahmudov (2012) bu borada "o'zbek dramatik asarlarining kognitiv tahlili xalqning madaniy merosini saqlash va global adabiyotda o'z o'rnini topishga xizmat qiladi" deb yozadi (Mahmudov, 2012, 13-bet). Shu bilan birga, N. Xursanov (2023) kognitiv tahlilning ta'lim sohasidagi ahamiyatini ta'kidlab, "dramatik asarlarni kognitiv yondashuv orqali o'rganish yosh avlodda milliy qadriyatlar va ijodiy tafakkurni rivojlantiradi" deb hisoblaydi (Xursanov, 2023, 135-bet).

Xulosa

Dramatik diskursning kognitiv tahlili adabiyot va inson ongi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Kognitiv lingvistika, semiotika va narratologiya dramatik matnning ma'no hosil qilish jarayonlarini tushunishda asosiy vositalar sifatida xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida A. Nurmonov, N. Mahmudov va N. Xursanov kabi olimlarning tadqiqotlari ushbu sohada muhim hissa qo'shmoqda. Ularning ishlari o'zbek dramatik diskursining milliy madaniyat va inson ongi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Xalqaro tadqiqotlar bilan birgalikda bu izlanishlar dramatik matnlarning estetik va aqliy ta'sirini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Kognitiv yondashuv o'zbek adabiyoti va dramaturgiyasining global miqyosda o'rganilishi uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eco, U. (1976). A Theory of Semiotics. Indiana University Press.

2. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books.
3. Feindt, Peter H.; Oels, Angela (2005). ["Does discourse matter? Discourse analysis in environmental policy making"](#). *Journal of Environmental Policy & Planning*. 7 (3): 161–173. doi:[10.1080/15239080500339638](#). S2CID [143314592](#).
4. Fludernik, M. (1996). *"Towards a 'Natural' Narratology"*. Routledge.
5. Khursanov N. PROBLEMS OF DEVELOPING STUDENTS'ORAL COMPETENCE (FOREIGN LANGUAGES). PROSPECTS OF TEACHING ENGLISH FOR PROFESSIONAL PURPOSES IN NON-PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: PROBLEMS AND SOLUTIONS. 2025 Mar 14:167-73.
6. Khursanov N. Gender and Age Characteristics of Communicative Discourse (As an Example of Uzbek Phraseology). *Central Asian Journal of Literature, Philosophy, and Culture*. 2024;5(6):231-6.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *"Metaphors We Live By"*. University of Chicago Press.
8. Mahmudov, N. (2012). "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab". *O'zbek tili va adabiyoti*, 5-son, 9-13.
9. McConachie, B. (2008). *"Engaging Audiences: A Cognitive Approach to Spectating in the Theatre"*. Palgrave Macmillan.
10. Nurmonov, A. (2002). "O'zbek tilida lingvokulturologik yo'nalish". Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
11. Oakley, T. (1998). "Conceptual Blending, Narrative Discourse, and Rhetoric". *Cognitive Linguistics*, 9(4), 321-360.
12. Raupova L, Khursanov N, Khursanova L, Polatova S. Development of world modern linguistics and discourse interpretation in it. *InE3S Web of Conferences* 2023 (Vol. 413, p. 03023). EDP Sciences.
13. Raupova L, Khursanova L. Modern Trends in Teaching English to ICT Students: Methods and Analysis. *MMIT Proceedings*. 2024 Jul 26:243-5.
14. Ubersfeld A. *Lire le théâtre*. Paris: Éditions Sociolates, 1977.

15. Van Dijk, T. A. (1977). "Text and Context: Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse". Longman.
16. Xursanov N. Dramatik diskursning kognitiv maydoni. Til va adabiyot.uz ILMIY-METODIK ELEKTRON JURNAL. Tom 1. 2024. 131-133 b.
17. Аникист А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. – М., Наука, 1967. – С. 316.
18. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. С. 482.
- Шиллер Ф. Собр. сочинения, т. 7. «Письма». – М., Гослитиздат, 1957. – С. 482

SO‘Z YASALISHI TIZIMIDA TASNIF

MADRAHIMOV Ilhomjon Sobirovich,
filologiya fanlari doktori, dotsent,
Qo‘qon davlat universiteti
ilhomjonmadrahimov3@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek tili so‘z yasash tizimi, bu borada amalga oshirilgan tasniflar tahlil qilingan. O‘zbek tilshunosligida so‘z yasash tizimidagi tasniflarning bir-biriga o‘xshash va farqli jihatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *affiksatsiya, kompozitsiya, morfologik tip, leksik-semantik tip, morfologik-sintaktik tip, fonetik tip, abbreviatsiya.*

Annotation

The article analyzes the word formation system of the Uzbek language and the classifications made in this regard. Similarities and differences between the classifications in the word formation system in Uzbek linguistics are considered.

Keywords: *affixation, composition, morphological type, lexical-semantic type, morphological-syntactic type, phonetic type, abbreviation.*

O‘zbek tili so‘z yasash tizimini tasnif nuqtayi nazaridan o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Sababi ko‘p yillar davomida o‘zbek tilida so‘z yasash hodisasining izchil o‘rganilmaganligi natijasida so‘z yasalishi, yasash usullari haqida noto‘g‘ri talqinlar ham ommalashib qoldi. A.Hojiyev, H.Ne‘matovlarning bu boradagi ishlari, fikrlari e‘tiborimizni tortdi. Quyida o‘zbek tili so‘z yasalishi

bilan bog‘liq maqola [1:68-70], [15:44], [8], [3] monografik tadqiqot[5:61], [6], [2], va qo‘llanmalar [13], [9], [10], [11]ni tahlil qilamiz.

So‘z yasashda tasnif muammosini ko‘rib chiqar ekanmiz, A.Hojiyevning ham tasnif masalasiga e‘tibor qaratganiga guvoh bo‘ldik. A.Hojiyev “O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasashining nazariy masalalari” kitobida tasnifni shunday ta’riflaydi: “Tasniflash ilm-fanda nihoyatda muhim ahamiyatga ega. To‘g‘ri tasnif hodisalar va ularning mohiyatini aniq belgilash, to‘g‘ri yoritish imkonini yaratadi, shunga yo‘l ochadi. Tasniflash natijasida hosil bo‘lgan bilim predmetning asosiy xususiyatlari hamda ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlashga imkon yaratadi va bu bilimlar tartibga solingan bilim hisoblanadi”. Bu fikrlar tilshunoslik faniga ham daxldor” [14:292-293]. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”dan olingan mazkur ta’rifni oldin keltirgan bo‘lsak ham, A.Hojiyevning “Bu fikrlar tilshunoslik faniga ham daxldor” degan xulosasida fikrimizning isbotini topdik. Olimning uqtirishicha, “har qanday tasnif muayyan belgi, nuqtayi nazar asosida amalga oshiriladi. Masalan, so‘zlarni mustaqil va mustaqil bo‘lmagan so‘zlarga ajratish lug‘aviy ma’noga ega/ega emasligi asosidagi tasnif; so‘zlarni turkumlarga ajratish turkumlik semasi (shu belgi) asosidagi tasnif hisoblanadi va hokazo. Lekin tilga sistema sifatida yondashilganda, til sistemalarining shakllanishi bilan bog‘liq hodisalar o‘rganilganda, bunday tasniflar hech qanday ahamiyat kasb etmaydi, kasb etmaydigina emas, hatto til hodisalarining, til birliklarining mohiyatini to‘g‘ri belgilashga, yoritishga to‘sqinlik qiladi” [6:17].

So‘z yasash – turli vositalar, har xil usullar orqali yangi so‘z yaratish – tilning hamma sohalari bilan bog‘langan hodisadir. Bu jarayonni – yangi so‘zlarning qanday yasalishi mumkinligini, bu yasashning qanday tiplari, modellari, vositalari borligini, yasash texnikasini, yasalmalarning xillarini, strukturasini tilshunoslik fanining so‘z yasalishi bo‘limi tekshiradi. Yangi so‘z odatda tildagi bor materiallardan hosil qilinadi[13:21].

A.Hojiyevning fikriga ko‘ra, o‘zbek tilida so‘z yasalishi hodisasi mustaqil so‘z turkumlariga, asosan, ot, sifat va fe‘l turkumiga xos hodisadir. Olim son,

olmosh va ravish turkumlarida haqiqiy ma'nodagi, tizim sifatidagi so'z yasalishi kuzatilmaydi, degan qarashda. Olmoshlar boshqa so'z turkumiga oid so'zlar o'rnida qo'llanuvchi so'zlar bo'lganidan ularning o'ziga xos so'z yasalishi tizimi bo'lmasligi tabiiy hol. Demak, A.Hojiyevga ko'ra, o'zbek tilida ot, sifat va fe'l turkumlariga xos so'z yasalishi tizimlari shu tilning so'z yasalishi tizimini tashkil etadi [5:61].

A.Hojiyev "O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya" kitobi[13:22]ga asoslanib, so'z yasash usullari haqida shunday yozadi: "O'zbek tili so'z yasalishi haqida fikr yuritilgan ishlarda so'z yasalishining bir necha usuli qayd etiladi. O'zbek tilida so'z yasashning vositalari har xil bo'lib, ularning tiplari shunday ko'rinishlarga ega:

- 1) morfologik tip (so'z yasashning morfologik yo'li);
- 2) leksik-semantik tip (so'z yasashning leksik-semantik yo'li);
- 3) morfologik-sintaktik tip (so'z yasashning morfologik-sintaktik yo'li);
- 4) fonetik tip (so'z yasashning fonetik yo'li).

Demak, so'z yasash:

1. Grammatik so'z yasash (affiks yordamida so'z yasash – affiksatsiya, so'z qo'shish yo'li bilan so'z yasash – kompozitsiya, so'zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqa turkumga ko'chirish, kategorial ko'chish yo'li bilan yasash – konversiya).

2. Leksik-semantik so'z yasash (ma'no o'zgarishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi).

3. Fonetik so'z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o'zgarishlar yordami bilan yasash) tusida bo'ladi"[5:6-7].

Aynan shu kitobning boshqa betida boshqacha tasnif keltiriladi:

So'z yasalishining asosiy usullari deb ko'pchilik tomonidan tan olinayotgan va lingvistik adabiyotlarda qayd etilayotgan usullar quyidagilardir:

- 1) semantik (yoki leksik-semantik) usul;
- 2) fonetik usul;
- 3) sintaktik-leksik usul;

- 4) affiksatsiya usuli;
- 5) kompozitsiya usuli.
- 6) abbreviatsiya usuli[5:29].

A.Hojiyev bu yerda “ko‘pchilik adabiyotlarda shunday usullar keltirilgan”, demoqchi bo‘lgan. Aslida, olim keyingi o‘rinlarda so‘z yasash usullarining bu ko‘rinishlaridan ayrimini rad etadi. Bu haqda keyinroq to‘xtalamiz.

“O‘zbek tili grammatikasi. I jild. Morfologiya” kitobida so‘z yasashning yana boshqa usuli haqida ham gap boradi: “So‘z qo‘shib yasashga juda yaqin turgan yasash tiplaridan biri leksik-sintaktik yo‘l bilan so‘z hosil qilishdir. Bunda yangi so‘zning paydo bo‘lishi so‘z birikmasining, ayrim gaplarning, undagi elementlarning tamoman qo‘shilib-bitib ketib, bir butunlik hosil qilishi xarakterida bo‘ladi. Masalan, holbuki (aslida: ega va kesim), o‘zbilarmon (o‘zi – bilarmon) – o‘zbilarmonlik, baribir (bari – ega, bir – kesim). Ko‘rinadiki, bunday yasash frazeologizm bilan ham bog‘liq bo‘lib, yangi so‘z yasash so‘z birikmalari va gaplarni leksikalizatsiya qilish natijasida paydo bo‘ladi. Bu yo‘l bilan yasaganda affiksatsiya ham, konversiya ham ishtirok etadi. Kalkalash (leksik kalka: boshqa leksik-semantik modeli asosida yangi so‘z hosil qilish) ham so‘z yasashning bir yo‘lidir. Masalan, tilchak (texnika termini) rus tilidagi “язычок” terminining o‘zbekcha kalkasidir (язык – til, -ok: kichraytirish affiksi: -chak). Kalkalash oddiy tarjima emas (bunda o‘sha so‘zga mos keladigan so‘z qo‘yiladi: лист – yaproq, рука – qo‘l, лицо – yuz), chunki kalkalashda yangi so‘z tug‘iladi. Demak, kalkalashda tushunchaning o‘zi boshqa tildan olinadi va o‘sha tilda shu tushunchani ifodalovchi so‘zga qarab yangi so‘z yasaladi, lekin bu yasashning materiali – morfemalari shu tilning o‘ziniki bo‘ladi: yangi so‘z boshqa tilning ta’siri bilan kelib chiqadi. Kalkalashdagi tarjima qismma-qism, morfemalar bo‘yicha tarjima qilishdir. Masalan, *ледокол – тузуорар* (лёд – туз, *колоть – yormoq*), *топливо – уоqilg‘i* (топить – уоqmoq), *двенадцатипёрстная кишка – o‘n ikki barmoqli ichak* (двенадцать – o‘n ikki, *пёрсть – barmoq*, *кишка – ichak*)”[13:25]. Bu ta’rifdan ko‘rinadiki, kalkalash leksik-sintaktik yo‘l bilan hosil qilishning bir ko‘rinishi ekan.

A.Hojiyev yozganidek, yasama soʻz strukturasi maʼnosi va vazifasiga koʻra oʻzaro farqlanadigan ikki xil komponent (ikki xil hodisa) mavjud boʻladi, yaʼni yasama soʻzda: 1) soʻz yasash asosi; 2) soʻz yasovchi formant boʻladi. Shuningdek, soʻz yasashiga oid quyidagi umumiy hodisa (tushunchalar) tilga olinadi: 1) soʻz yasash modeli, 2) soʻz yasash strukturasi, 3) soʻz yasash maʼnosi, 4) soʻz yasash modelining unumli-unumsizligi, 5) soʻz yasash modelining ichki turlari, 6) soʻz yasash sistemasi [5:22].

Yuqorida keltirilgan yasama soʻz strukturasi oʻz tushuncha va birliklar boshqa adabiyotlarda ham xuddi shunday tavsiflanadi.

Soʻz yasash tiplari mahsuldorlik nuqtayi nazaridan ham oʻziga xos belgilarga ega. Soʻz yasashining u yoki bu tipida hozirgi vaqtda (hozirgi tilda) yangi soʻzlar yasalayotgan boʻlsa, bu tip mahsuldordir. Agar soʻz yasashining u yoki bu tipida yangi-yangi soʻzlar yasashi yoʻq boʻlsa, bu tip mahsulsizdir[5:22].

Koʻrinadiki, tilimizda mahsuldor va mahsulsiz soʻz yasashi farqlanadi.

Koʻp yoki kam soʻz yasashiga koʻra unumli va unumsiz affikslar; hozirgi soʻz yasashidagi aktiv yoki passivligiga koʻra faol va nafaol affikslar farqlanadi.

A.Hojiyev soʻz yasashi tizimidagi mazkur terminlarning qoʻllanishiga quyidagicha munosabat bildiradi: “Mazkur hodisaga nisbatan “faol-nafaol” (“aktiv” / “passiv”) terminlari qoʻllanishi ham kuzatiladi. Lekin buni maʼqullab boʻlmaydi. Chunki *faol*, *nafaol* soʻzlari qoʻllanish darajasiga nisbatan boʻlgan belgini aks ettiradi, ularda mahsul berish-bermaslik aks etmaydi. Qolaversa, aytib oʻtganimizdek, *mahsulli-mahsulsizlik* va *sermahsul-kammahsullik* terminlari hodisaning mohiyatini toʻgʻri va aniq aks ettirgani holda, ayni bir hodisa uchun yana boshqa terminga hech qanday ehtiyoj boʻlmaydi”. Demak, biz yuqorida boshqa manbadan keltirgan tasnif gʻayriilmiydir. A.Hojiyevning soʻz yasash hodisasini maxsus tadqiq etganligini inobatga olsak, uning fikrlarini oʻrinli deb baholash toʻgʻri boʻladi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, soʻz yasashi usullaridan ayrimi munozarali. A.Hojiyev buni shunday taʼriflaydi: “Tilda, jumladan, oʻzbek tilida, yangi soʻz yasashining xilma-xil usullari borligi maʼlum. Lekin bu usullarning miqdori va

turlarini belgilashda, shuningdek, ularni nomlash masalasida hanuz yagona bir fikrga kelingan emas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 3. Сўз яшаш қолиплари, уларда унумлилик ва унумсизлик // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. 6-сон.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент, 1963.
3. Ҳожиёв А. Сўз яшаш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. –№ 4.
4. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма яшалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз яшалиши тизими. – Тошкент: Ўқитувчи, 2007.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз яшалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010.
7. Мирзақуллов Ш.Ў. Ўзбек тилида сўз яшалиши маъноси ва парадигмаси. Филол. фан. номз. дисс.автореф. – Самарқанд, 1995.
8. Нурмонов А., Маҳмудов Н. Ўзбек тили сўз яшалишига бир назар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987.
9. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
10. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992
11. Тожиёв Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992.
12. Усмонов С. Ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиши. – Тошкент, 2010 (1964).
13. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1976.
14. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 8-ж. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004.
15. Ғуломов А. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. ЎзССР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари. – Тошкент, 1949.

TILSHUNOSLIKDA BADIY DISKURS MAZMUNI VA MOHIYATI

THE CONTENT AND ESSENCE OF ARTISTIC DISCOURSE IN LINGUISTICS

NASRIYEVA Dilnoza Muhiddinovna,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dots.v.b,
Renessans ta'lim universiteti
dilnozanasriyeva0412@gmail.com

Annotatsiya

An'anaviy tilshunoslikning tahlil obyekti bo'lgan badiiy matnni antroposentrik pozitsiyada tahlil qilish filologiya ilmida badiiy diskurs (BD) terminini kiritishni taqozo etdi. Badiiy matnga diskurs nuqtasidan qarash tahlilning mukammallashuvi hamda to'liqligini ta'minlaydi. Bu esa badiiy matn va badiiy diskurs kabi tushunchalarni ajratish zaruratini keltirib chiqaradi. Buni javonda turgan badiiy asar bilan o'quvchi qo'lidagi biror kitob o'rtasidagi farqni tushunish orqali bilish oson. Birinchi holda biz badiiy matn haqida, ikkinchi holda esa badiiy diskurs haqida gapirishimiz mumkin. Ushbu maqolamizda badiiy diskurs haqida fikr-mulohazalarimizni bildiramiz.

Kalit so'zlar: matn, diskurs, badiiy matn, badiiy diskurs, antroposentriklik, yozuvchi, kitobxon.

Annotation

The anthropocentric analysis of the literary text, which is the object of analysis of traditional linguistics, necessitated the introduction of the term artistic discourse (LD) into philological science. Viewing the literary text from the point of view of discourse ensures the perfection and completeness of the analysis. This necessitates the separation of concepts such as literary text and literary discourse. This is easy to understand by understanding the difference between a literary work on the shelf and a book in a reader's hands. In the first case, we can talk about a literary text, and in the second case, about literary discourse. In this article, we express our thoughts on artistic discourse.

Keywords: text, discourse, literary text, artistic discourse, anthropocentricity, writer, reader.

Ma'lumki, inson faoliyatining turli jabhalarida "badiiy" tushunchasi qo'llaniladi, bu tushuncha bevosita va bilvosita san'at bilan bog'liq. San'at turlarining xilma-xilligi (kino san'ati, haykaltaroshlik san'ati, kulolchilik san'ati, rassomlik va h.) ni e'tiborga olsak, ularning birortasi ham inson omilisiz harakatga kelmaydi. Inson omili markazga ko'chdimi, unda diskurs o'z xarakterini namoyon etadi. Badiiy muloqot (so'z san'ati) esa san'atlar ichida o'zining badiiy mukammalligi bilan ajralib turadi. Bizningcha, badiiy diskurs terminini badiiy matnlar tahlili jarayonida qo'llash to'g'ri tanlovdir. Haqiqatan ham, diskurs semantikasining asosiy qirralari badiiy diskursda ko'rinadi, shu sababli u badiiy imkoniyatning voqelangan holatini tadqiq qiladi. Badiiy diskursni tahlil qilish muallif konseptosferasi va yozuvchi idiositilini aniqlash uchun zarurdir. O'zbek tilshunosligida so'nggi yillarda diskurs badiiyatini olamning lisoniy manzarasi va asar muallifi g'oyasi asosida, aniqrog'i, *muallif + matn + kitobxon* uchligi yoki "*muallif (narrator) – matn – personaj – kitobxon*" to'rtligi bilan uzviy bog'liqlikda chuqur o'rganish tobora rivojlanib bormoqda. Bu esa milliy qadriyatlarimizdan biri sanalgan o'zbek tiliga nisbatan hurmat va muhabbat hissini tarbiyalashda, tilimizning dunyo tillari orasidagi yuksak mavqeyini yanada mustahkamlashda muhim o'rin tutishi shubhasizdir.

Badiiy diskurs deyarli har bir inson hayotining ajralmas qismi, adabiy muloqotning eng murakkab turlaridan biri sifatida baholanadi. Tilshunos G.G.Xisamova tadqiqotida: "Badiiy diskursning o'ziga xosligi uning antroposentrikligi, madaniy ahamiyati va muallif tomonidan olamning o'ziga xos modellashirilgan badiiy tasvirini majoziy shaklda gavdalantirish qobiliyatidir. Shu munosabat bilan badiiy diskurs adabiy-badiiy muloqotning eng murakkab turlaridan biri (mahsuli) sifatida namoyon bo'ladi, uning subyektlari nafaqat muallif va o'quvchi, balki personajlardir" [Хисамова, 2009. 49], – deb o'rinli tavsif beradi. Darhaqiqat, BDda nafaqat muallif va o'quvchi, balki asar qahramonlari ham subyektga aylanadi. Kitobxon o'zini asar matnining ko'p o'lchovli sohasida belgilaydi, diskurs bilan bog'lanadi, estetik mahsulotning

hammuallifiga aylanadi. Dunyo tilshunosligida badiiy diskursning bir necha ta'rif va tavsifi keltirilgan.

Jumladan, O.G.Revzina fikricha, badiiy diskurs nutq ishlab chiqarish, nutq asarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan kognitiv jarayon [Ревзина, 1999. 33], T. A. van Deyk qaydicha [Dijk, 1979. 1-2 P], badiiy diskursning asosiy xususiyati yozuvchining o'z asari yordamida o'quvchining ichki, ma'naviy makoniga, uning qadriyatlari, e'tiqod va intilishlari tizimiga ta'sir o'tkazish istagi bo'lgan kommunikativ akt, ushbu fikrga N.L.Galeeva [Галеева, 1999. 8-9] ham qo'shilib, u adabiy matn o'quvchida mulohaza uyg'otishini hamda ushbu mulohazalar ma'lum ma'naviy borliqlar (ma'nolar, g'oyalar) ko'rinishida qayd etilishini, bu esa insonning ma'naviy olami va makonini boyitishi mumkinligini ta'kidlaydi, A.S.Gafarova [Гафарова, 2006. 20] ham shu talqinlarga o'xshash ta'rif beradi: "Badiiy diskurs yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi madaniy, estetik, ijtimoiy qadriyat va e'tiqodlar, dunyo va voqelikka munosabat haqidagi qomus, muallif maqsad va niyatlarining o'zaro ta'siri natijasida yaratilgan badiiy asarlar (matnlar) va unga nisbatan o'quvchining hissiy munosabatlari xilma-xilligi...; V.I.Tyupa [Тюпа, 2006. 80] esa badiiy diskursni ikki tomonlama jarayon deb qaraydi: 1) badiiy asar yozilish jarayoni; 2) uni oluvchi tomonidan o'qish jarayoni.

Tilshunos D.Ashurova fikricha, badiiy diskursda kommunikativ holat tildan foydalanadigan odamlarning tildan tashqari reallikni qanday konseptuallashtirishi bilan belgilanadi; boshqa tomondan, har qanday nutqning murakkabligi dunyoni lingvistik konseptuallashtirishning ma'lum bir usuli fonida mumkin bo'ladi.

N.Normurodova [Нормуродова, 2020. 25-27] badiiy asar tahlilini ekstralingvistik omillar va keng ijtimoiy kontekstsiz amalga oshirish mumkin emasligini, shuning uchun ikki tomonlama lingvistik va ijodiy jarayon sifatida qaraladigan "badiiy diskurs" atamasidan foydalanish maqsadga muvofiqligini, shuningdek, BDning o'ziga xos xususiyati sifatida uning murakkab xarakterli kommunikativ ya'ni tashqi (muallif – o'quvchi) va ichki (qahramon–qahramon) faoliyat ekanligini ta'kidlaydi, shu jumladan, BDning darajaviy semantik-stilistik, kommunikativ-pragmatik, kognitiv va estetik-madaniy darajaviy modelini ishlab

chiqadi hamda ularning har birida BDning antroposentrikligi namoyon bo'lganligini ko'rsatib berib, badiiy diskurs tahlilini muallif – matn – kitobxon uchligida ko'rib chiqishni taklif qiladi.

Aytish joizki, asar ichida har doim dunyoning badiiy tasviri mavjud bo'lib, bu “maxsus jamoaviy badiiy faoliyatning natijasidir” [ХАКИМОВ, 2013, 33]. Badiiy diskursda nafaqat muallif va kitobxon, balki asardagi barcha obrazlar ham subyektga aylanadi. Faqat shaxs voqelikning subyekt bo'lib, bu voqelikni mohiyatan aks ettirish qobiliyatiga ega. Matnning barcha qismlari muhim, lekin matndagi shaxs alohida o'rin tutadi, shaxs nafaqat tasvirlash obyekti, balki uning markazi. Shuning uchun tahlilda dunyo tilshunos olimlari va N.Z.Normurodova taklif etgan antroposentrik tamoyilni amalga oshirish badiiy diskursning yangi imkoniyatlariga yo'l ochadi hamda til hodisalarini insonning kommunikativ faoliyati bilan chambarchas bog'lab o'rganish zaruratini ko'rsatadi. Har bir ijodkor ijtimoiy hayotda bo'lib o'tgan voqelikni o'z tafakkur mushohadasidan o'tkazib, til birliklari orqali ularning imkoniyatini ko'rsatadi.

“Yozuvchi ijod onlarida tasavvuridagi o'quvchi bilan muloqotda bo'ladi: unga muayyan badiiy informatsiyani yetkazadi, o'zining o'y-hislari bilan o'rtoqlashadi, u bilan bahslashadi, uni nimalargadir ishon tirishga intiladi... Ayni shu muloqot – ijodiy jarayon asar matnida muhrlanadi” [Куронов, 2002. 18-19]. Ijodiy jarayon badiiy diskurs bo'lsa, muhrlangani matn sanaladi. Badiiy diskurs matn va o'quvchi o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonidir. Badiiy matn o'ziga xos badiiy voqelikni ifodalovchi badiiy muloqot aktining tarkibiy qismlaridan biri, muallif va o'quvchi diskursi bilan bog'lanadi, diskursning yangi turini – badiiylikni yaratadi. Diskursning ko'p qirraliligi uning mazmun-mohiyatiga oid xilma-xil tushuncha, nazariya va mulohazalarni yuzaga keltiradi, ilmiy sharhlarning ko'chkidek oqimi badiiy diskursning nihoyatda ommabop masalalaridan dalolat beradi. BD haqidagi olimlarning bir necha talqinlari umumlashtirilganini yaqqol ko'rish maqsadida quyidagi jadvalni berishni lozim topdik (jadvalga qarang):

Badiiy diskurs (BD) termini olimlar talqinida

	Berilgan baholar	Muallif
	Badiiy diskursning o'ziga xosligi uning antroposentrikligi, madaniy ahamiyati va muallif tomonidan olamning o'ziga xos modellashtirilgan badiiy tasvirini majoziy shaklda gavdalantirish qobiliyatidir. Shu munosabat bilan badiiy diskurs adabiy-badiiy muloqotning eng murakkab turlaridan biri (mahsuli) sifatida namoyon bo'ladi, uning subyektlari nafaqat muallif va o'quvchi, balki personajlardir	G.G.Xisamova
	Nutq ishlab chiqarish, nutq asarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan kognitiv jarayon	O.G.Revzina
	Yozuvchining o'z asari yordamida o'quvchining ichki, ma'naviy makoniga, uning qadriyatlari, e'tiqod va intilishlari tizimiga ta'sir o'tkazish istagi bo'lgan kommunikativ akt	T.A. van Deyk
	Ikki tomonlama jarayon: 1) badiiy asar yozilishi jarayoni va 2) uni oluvchi tomonidan o'qish jarayoni.	V.I.Tyupa
	Yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi madaniy, estetik, ijtimoiy qadriyat va e'tiqodlar, dunyo va voqelikka munosabat haqidagi qomus, muallifning maqsad va niyatlarining o'zaro ta'siri natijasida yaratilgan badiiy asarlar (matnlar) va unga o'quvchining hissiy munosabatlari xilma-xilligi...	A.S.Gafarova
	Badiiy diskurs (BD) da kommunikativ holat tildan foydalanadigan odamlarning tildan tashqari reallikni qanday kontseptuallashtirishi bilan belgilanadi; boshqa tomondan, har qanday nutqning murakkabligi dunyoni	D.Ashurova

	lingvistik kontseptuallashtirishning ma'lum bir usuli fonida mumkin bo'ladi.	
	Murakkab xarakterli kommunikativ ya'ni tashqi (muallif – o'quvchi) va ichki (qahramon–qahramon) faoliyati	N.Normurodova

Tilshunos olimlarimizning BDga bergan baholari hamda badiiy diskursning mazmuniy mohiyati badiiy diskursning xususiy belgilari sifatida navbatdagilarni sanash mumkinligini talab qiladi: 1) nutqning obrazlilik – so'z zaxirasining barcha boyligidan, turli uslub imkoniyatlaridan foydalanadi, unda obrazli assotsiativ hodisalar mavjud; 2) shartlilik – badiiy diskurs matn ichidagi voqelikka ega, uning yaratilishi muallifning tasavvuri va ijodiy quvvati ta'sirida amalga oshiriladi, bu uning shartlilik sanaladi; 3) janrlarning xilma-xilligi – turli - tuman janrlar bilan birga mavzuvii, yoshga oid va g'oyaviy komponentlarga ega; 4) interdiskursligi – BD rang barang va xilma xil.

Unda diniy, siyosiy, ilmiy, dialogik (kundalik muloqot diskursi) kabilar jamlangan; 5) ishtirokchilar – yozuvchi va o'quvchi (kitobxon); 6) xronotoplik – sahifalaridagi voqealar turli davrlarda sodir bo'lishi mumkin va bir vaqtning o'zida jamiyatning turli qatlamlarida har bir davr o'z hissasini qo'shgandek, adresat tomonidan ham har xil baholanadi; 7) badiiy axborot tashish – badiiy asarning axloqiy va estetik xususiyatlari kitobxon tomonidan qabul jarayonida namoyon bo'ladi; 8) fantastiklik – adresant go'yo o'zi va o'quvchi o'rtasidagi kelishuv sifatida voqealarning ba'zi tafsilotlarini o'zgartiradi yoki o'zgarishsiz qoldiradi, hayotda sodir bo'lgan xayoliy voqealar (o'ylab topilgan)ni birlashtirishga harakat qiladi, haqiqatda bo'lgan voqealarning xilma-xilligi tufayli ularni hech qachon aynan tasvirlab berolmaydi; 9) nutqning uslubiyli – ba'zan kitobxon shu tufayli kundalik hayotga xos bo'lmagan leksema va frazemalarga duch keladi va mohiyat-mazmunini tushunadi, lisonini boyitadi; 10) hissiy bo'yoqdorlik – diskursning har xil turlarida kuzatilsa ham, bu turdagi diskursning vazifasi ifodali til vositalari

yordamida hissiy idrokni haqiqatda yaratishdan iboratligi sabab, adresant hissiy-bo'yoqdor so'zlarni qo'llashdan qochib qutulolmaydi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, BDda biz muallifning individual idroki, tafakkuri, qarashlari bilan shug'ullanamiz, shuning uchun ham badiiy matnda ifodalangan g'oya va bilimlarning aksariyati shartli individuallashtirilgan xususiyatga ega. BDda adresat ham obyekt ham subyektga aylanadi. Adresantning dunyoqarashi uning motivlari va qadriyatlari tizimining aksi hisoblanadi, adresat bularning barchasini o'zining dunyoqarashi, qadriyatlari va munosabatlari prizmasidan o'tkazadi. Shu sababli ham diskursda yakuniylik, cheksizlik va abadiylik yo'q, unda faqat shartlilik bor. Badiiy diskurs poliloglik xarakteriga ega, u ichki va tashqi nutqni ifodalaydi, shu sababli monolog ham diskursdir. Janrlarining turliligi tufayli, kundalik hayot muammolariga tez-tez to'xtalganligi sababli insonda qiziqish uyg'otadi. Shu bilan birga yozuvchi nuqtayi nazari, asosan, bilvosita beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хисамова Г.Г. Диалог как компонент художественного текста (на материале художественной прозы В.М. Шукшина). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2009. – 49 с.
2. Ревзина О.Г. Язык и дискурс // Вестник МГУ. Серия 9. Филология. – М., 1999, № 1. – С. 33.
3. Qarang: Dijk, T. A. van Cognitive Processing of Literature Discourse // Poetics Today. 1979. Vol. 1, № 1–2. P.
4. Batafsil ma'lumot uchun qarang: Галеева, Н. Д. Параметры художественного текста и перевод. – Тверь, 1999. – С. 8–9.
5. Qarang.: Гафарова А. С. Речевой портрет: социолингвистические характеристики. Автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. фил. наук. – Тверь, 2006. – 20 с.
6. Qarang: Тюпа В.И. Художественный дискурс. – Тверь: ТвГУ, 2002. – 80 с.

7. Нормуродова Н.З. Вербальная экспликация антропоцентризма в англоязычном художественном дискурсе. дисс.д.ф.н.(DSc)– Ташкент, 2020. – С. 25-27.
8. Ҳакимов М.Х. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013. – Б.3.
9. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Андижон: Ҳаёт, 2002. – Б . 18-19

TILSHUNOSLIKDA DARAJALANISH HODISASINING METODOLOGIK TAMOYILI

Qahramon Eshboyev

Renessans ta'lim universiteti dotsenti,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Tel: +998 90 925 97 95

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilshunoslikda darajalanish metodologiyasi, darajalanishning metodologik asoslari va tamoyillari bilan bog'liq nazariy fikrlar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, darajalanish, metodologiya, leksikografiya, sinonim, antonim.*

Annotation

This article analyzes theoretical ideas related to the methodology of grading in linguistics, the methodological foundations and principles of grading.

Keywords: *linguistics, classification, methodology, lexicography, synonym, antonym.*

Darajalanish tamoyilining lug'atdagi ahamiyati: Darajalanish tamoyili so'zlarning turli shakllari, ularning ma'nolari va o'zaro aloqalarini aniq va tizimli tarzda ta'riflashga yordam beradi, bu esa lug'at foydalanuvchisiga so'zning kontekstga mos kelishini oson tushunish imkonini yaratadi.

Sinonim va antonimlarni ko'rsatish: Lug'atda so'zlar o'rtasidagi sinonimlik va antonimlik aloqalari aniqlanadi, bu so'zlarni turli vaziyatlarda to'g'ri qo'llashda qo'l keladi.

Polisemiya va omonimlarni ajratish: Bir so'zning bir nechta ma'noga ega bo'lishi yoki bir xil talaffuzga ega bo'lgan so'zlar o'rtasidagi farqlarni tushunishga asoslanadi. Masalan, "yuz" so'zi polisemiya va omonim sifatida turlicha ko'rsatiladi.

Kontekstual tushunish: Lug'atdagi har bir so'zning turli pragmatik va semantik darajalarini ta'riflash orqali so'zning faqat grammatik shakli emas, balki uning kommunikativ vazifasi ham tushuntiriladi.

Lingvistik darajalanish — bu tilni tahlil qilishda, uning turli komponentlarini (so'z, gap, ibora, va hokazo) ma'lum bir darajalarga yoki qatlamlarga ajratish jarayonidir. Har bir daraja tilning biror jihatini yoki tuzilishini ifodalaydi va ularning o'zaro aloqasi tilning umumiy tizimini tashkil etadi.

Lingvistik darajalanishning asosiy maqsadlari va vazifalari quyidagicha

Lingvistik darajalanishning asosiy maqsadi — tilni struktural tarzda, qatlamlar yoki darajalar bo'yicha tahlil qilishdir. Bu tilda murakkab tuzilmalarni tushunishga, rivojlanish jarayonlarini kuzatishga, turli tillarni taqqoslashga va tilni o'rganishda samarali yondashuvlarni yaratishga imkon beradi.

Tilshunoslikda darajalanish metodologiyasi tilshunoslikning o'ziga xos tadqiqot uslublari, metodlari va yondashuvlarini o'rganadigan fan sohasidir. Tilshunoslikda "daraja" tushunchasi tilning turli tizimlarini, qatlamlarini, ya'ni fonologik, morfologik, sintaktik, semantik, va pragmatik darajalarni anglatadi. Lingvistik darajalanish metodologiyasi esa bu darajalarni tadqiq qilishda qo'llaniladigan yondashuv va usullarni ko'rib chiqadi.

Lingvistik darajalanishning metodologik asoslarini yoritish uchun dastlab asosiy ilmiy yondashuvlarni ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq.

Strukturalizm: Strukturalizm lingvistikaning asosiy metodologik maktablaridan biri bo'lib, u tilning tizim sifatida ko'rinishini ta'kidlaydi. Strukturalistlar tilni bir-biriga bog'liq bo'lgan elementlar tizimi sifatida

o'rganadilar. Ular til darajalarini (fonologiya, morfologiya, sintaksis va h.k.) alohida tadqiq qilib, har bir darajani o'zaro munosabatlar va tuzilmalari nuqtayi nazaridan tahlil qiladilar.

Funksionalizm: Tilshunoslik, sotsiologiya, psixologiya va boshqa ijtimoiy fanlarda qo'llaniladigan nazariya bo'lib, tizim yoki hodisalarni ularning vazifalari asosida tushuntirishga qaratilgan yondashuvdir. Funksionalizmدا har bir element yoki jihat tizimning o'ziga xos maqsadlarini amalga oshirishga xizmat qiladi. Bu nazariya tizimning barcha qismlari bir-biriga bog'lanib, umumiy tizimning samarali ishlashini ta'minlaydi.

Generativ grammatika: Generativ grammatik, Noam Chomskyning ishlariga asoslanib, tilni insonning aqliy qurilmasi sifatida ko'rib chiqadi. Bu metodologiya tilning mukammal va tabiiy sistemalarini yaratish jarayonlarini tushuntiradi. Generativ grammatikaning metodologik asoslarida tilning yuqori darajalarini (sintaktik tuzilmalar) va ularning ichki mexanizmlarini o'rganish hamda universal grammatikalarning mavjudligini isbotlashga qaratilgan metodlar mavjud.

Kognitiv lingvistika: Kognitiv lingvistika tilni insonning kognitiv faoliyati bilan bog'liq tarzda tushuntiradi. Bu metodologiya tilni faqatgina alohida strukturalar va qoidalar tizimi sifatida emas, balki insonning dunyoqarashi va tushunchalarini aks ettiruvchi jarayon sifatida o'rganadi. Kognitiv lingvistikada semantika, leksika, va sintaksisni kognitiv jarayonlar bilan bog'lashga alohida e'tibor qaratiladi.

Diskurs tahlili: Diskurs tahlili, tilning ma'nosini va uning ijtimoiy kontekstini o'rganishga qaratilgan metodologik yondoshuvdir. Bu usulda tilning biror joriy yoki tarixiy kontekstda qanday ishlashini, qanday ma'nolar va ijtimoiy munosabatlarni anglatishini o'rganish maqsad qilinadi. Diskurs tahlilida lingvistik darajalar orasidagi bog'lanishlar ham ko'rib chiqiladi.

Pragmatika: Pragmatika metodologiyasi tilni faqat struktural jihatdan emas, balki uning foydalanuvchisi, ularning maqsadlari va kommunikativ vaziyatlari nuqtayi nazaridan o'rganadi. Pragmatik tadqiqotlarda tilning har bir darajasini kontekstga mos ravishda tahlil qilishga ahamiyat beriladi.

Sotsiolingvistika: Sotsiolingvistika tilning ijtimoiy funksiyalarini o'rganadi. Bu metodologiya lingvistik darajalarni ijtimoiy faktorlar, etnik guruhlar, sinf va boshqa ijtimoiy omillar bilan bog'lab tahlil qiladi. Sotsiolingvistika orqali tilning o'zgarishini, dialektlarni va lingvistik jihatlarni aniqlash mumkin.

Lingvistik darajalanishning metodologik asoslari tilni ko'p jihatdan, o'zaro aloqalar va kontekstda o'rganishga imkon beradi. Har bir metodologiya turli lingvistik darajalar (fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika va pragmatika)ni o'ziga xos yondoshuvlar bilan tadqiq qiladi va tilni turli jihatlardan ko'rib chiqishga yordam beradi. Bu metodlar tilning rivojlanishini, o'zgarishini va ijtimoiy rolini tushunishga imkon yaratadi.

Darajalanish metodologiyasining asosiy maqsadi — har bir darajani alohida o'rganish va ularning o'zaro aloqalarini ko'rsatish. Bu, tilni yaxshiroq tushunishga va yanada aniqroq tahlil qilishga imkon beradi.

Lingvistik darajalanish tushunchasiga taalluqli asosiy atamalarning izohini berish zarur. Jumladan:

1. *Fonologik daraja:* So'zlar va tovushlarning o'zaro aloqasini o'rganadi. Fonemik tuzilishni aniqlash, tovushlarning o'zaro o'zgartirilishini va talaffuzdagi farqlarni tahlil qilish.

2. *Leksik daraja:* Tilshunoslikda so'zlar va ularning ma'nolari bilan bog'liq bo'lib, bu daraja til tizimining asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Funksionalizm nuqtayi nazaridan, leksik daraja tilning ma'no jihatlarini ifodalashda asosiy rol o'ynaydi, chunki so'zlar til orqali uzatiladigan axborotni shakllantiradi.

3. *Morfologik daraja:* So'zlarning tuzilishi, ularning morfemalar (so'z ildizlari, qo'shimchalar) orqali qanday shakllanishi, o'zgarishi. So'zlarni tahlil qilishda ularning grammatik shakllarini va qoidalarini aniqlash.

4. *Sintaktik daraja:* So'zlar va iboralar orasidagi grammatik aloqalarni o'rganadi, ya'ni so'zlarning bir-biriga qanday joylashishi, tartiblanishini ifodalaydi.

5. *Semantik daraja*: Soʻzlar va gaplarning maʼnolarini oʻrganish. Bir soʻz bir nechta maʼno keltirishi yoki kontekstga qarab farq qilishi mumkin, buni aniqlash semantik darajas yordamida amalga oshiriladi.

6. *Pragmatik daraja*: Tilning muloqot jarayonida qanday ishlatilishini, gapning konteksti va uning maqsadini tushunishga yordam beradi.

Darajalanish metodologiyasi tilning turli darajalarini (fonologiya, leksika, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika) tahlil qilishda qoʻllaniladigan usullarni belgilaydi. Har bir daraja tilning alohida aspektini ifodalaydi va ularning oʻzaro bogʻlanishini tushunish lingvistik tadqiqotlar uchun muhimdir.

Fonologiya — tilning tovush tizimini oʻrganadi. Fonologik daraja tilning tovushlar va ularning qoida (masalan, fonemalar, intonatsiya, stress)larini oʻz ichiga oladi.

Morfologiya — soʻzlarning tuzilishini oʻrganadi. Morfologik daraja esa, soʻzning shakllari va uning tarkibiy qismlari (masalan, prefikslar, suffikslar, ildizlar)ni tahlil qiladi.

Sintaksis — gaplarning tuzilishini oʻrganadi. Sintaktik daraja esa, gapdagi soʻzlarning qanday tartibda joylashishini va ularning oʻzaro bogʻlanishini koʻrib chiqadi.

Semantika — maʼno va uning til orqali ifodalanishini oʻrganadi. Semantik daraja esa, soʻz va iboralar maʼnolarini tahlil qilishga qaratilgan.

Pragmatika — tilning ijtimoiy va kommunikativ funksiyalarini tahlil qiladi. Pragmatik daraja esa, tilning kontekstga qarab qanday ishlashini, nutqning maqsadli va vaziyatga mos kelishini oʻrganadi.

Leksikografiya — tilning leksik tizimini, soʻzlar va ularning maʼnolarini oʻrganish va tasvirlashga qaratilgan ilmiy soha. Leksikografiya metodologiyasi esa soʻzlarni toʻplash, tasniflash, tahlil qilish va ularni lugʻat shaklida tizimlashtirish usullarini oʻz ichiga oladi. Leksikografiyaning ikki asosiy yoʻnalishi mavjud:

Tezaurus (soʻzlar roʻyxati) tuzish — soʻzlar oʻrtasidagi sinonim, antonim, homonim va boshqa aloqalarni koʻrsatish. Bunda soʻzlarning oʻzaro munosabatlari, ular orasidagi maʼno oʻzgarishlari va stilistik farqlar oʻrganiladi.

Lug‘at tuzish — tilning so‘z boyligini tasniflash va so‘zlarni aniq ma’noda ta’riflash. Lug‘atlar asosan so‘zning ma’nosi, fonetikasi, morfologiyasi, sintaksisi va qo‘llanishiga oid tavsifiy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Lug‘at tuzishda tilning har bir darajasi (fonologiya, morfologiya, semantika)ni hisobga olish zarur.

Leksikografiyaning metodologik asoslari quyidagi yondashuvlardan iborat:

Semantik yondoshuv — so‘zning ma’nosini aniq ifodalash, uning kontekstdagi ma’nolarini va sinonimlar bilan bog‘lanishini tushunish.

Struktural yondoshuv — so‘zlarni grammatik va morfologik struktura asosida tasniflash va tahlil qilish.

Kognitiv yondashuv — so‘zlarning ma’nosi insonning kognitiv jarayonlariga asoslanadi, ya’ni so‘zlarning tushunilishi va qabul qilinishi qanday qilib miyaning tasavvurlariga bog‘lanishini ko‘rib chiqish.

Darajalanish metodologiyasi va leksikografiyaning aloqasi

Darajalanish metodologiyasi va leksikografiya o‘rtasida chuqur aloqalar mavjud. Leksikografiya so‘zlarni tizimlashtirishda tilning barcha darajalarini hisobga olishni talab qiladi. Jumladan:

Fonologiya: Lug‘atda so‘zlarning talaffuzi va ularning fonetik tarkibi ko‘rsatiladi. Bu, fonologik daraja tahlilining leksikografiya bilan aloqasini ko‘rsatadi.

Morfologiya: So‘zlarning shakllari, qo‘shimchalar, turli grammatik shakllari lug‘atlarda to‘liq keltiriladi. Bu morfologik daraja va leksikografiyaning aloqasini ochib beradi.

Semantika: So‘zning ma’nosi va uning o‘zgarishi leksikografiyaning asosiy masalasidir. Lug‘atda ma’no tushunchalari, sinonimlar, antonimlar va boshqa semantik aloqalar tizimli ravishda ko‘rsatiladi.

Pragmatika: Leksikografiya so‘zlarning kontekstdagi ishlatilishini, stilistik va pragmatik nuqtayi nazardan qanday qo‘llanilishini ham hisobga olishni talab qiladi.

Darajalanish metodologiyasi va leksikografiya o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar tilshunoslikdagi keng ko‘lamli tadqiqotlar uchun muhimdir. Har bir til darajasi

(fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika) leksikografik yondoshuvda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, tilning to‘liq va mukammal tasvirini yaratishda yordam beradi. Darajalanish metodologiyasi tilni tahlil qilishda chuqur, tizimli va kompleks yondoshuvlarni taklif qiladi, leksikografiya esa bu bilimlarni amaliy tarzda, ya’ni lug‘at shaklida tasvirlashga imkon beradi.

So‘zlararo darajalanish (yoki leksik darajalanish) — bu tilshunoslikda so‘zlar va ularning o‘zaro aloqalarini, shuningdek, so‘zlarning turli darajalardagi ma’nolarini tahlil qilishni anglatadi. Bu tushuncha, asosan, so‘zlarning turli kontekstlarda qanday ishlashini, ularning ma’nolaridagi farqlarni va bir-biriga bog‘langan so‘zlarni aniqlashga qaratilgan.

So‘zlararo darajalanishning metodologiyasi leksik birliklarning qanday o‘zaro bog‘lanishi va ularning tizimini tushunishga yordam beradi. Bu jarayon, tilni chuqurroq tahlil qilish, so‘zlar o‘rtasidagi semantik, fonetik va morfologik aloqalarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

So‘zlararo darajalanishning asosiy yo‘nalishlari:

Semantik darajalanish: Semantik darajalanish so‘zlar o‘rtasidagi ma’no aloqalarini, ya’ni sinonim, antonim, omonim va polisemiya (bir so‘zning bir nechta ma’nolarga ega bo‘lishi) kabi hodisalarni tahlil qiladi.

Masalan: *Sinonimlar:* so‘zlar o‘rtasidagi ma’no o‘xshashligi, lekin ular stilistik yoki kontekstual jihatdan farq qilishi mumkin. Misol: “sog‘lom” va “salomat” so‘zlari sinonimlardir.

Antonimlar: qarama-qarshi ma’nolarni bildiruvchi so‘zlar, masalan, “yaxshi” va “yomon”.

Omonimlar: bir xil talaffuz va yozuvga ega bo‘lgan, ammo ma’nolari farq qiladigan so‘zlar, masalan, “yuz” (tana qismi) va “yuz” (sonli miqdor).

Polisemiya: bir so‘zning bir nechta ma’noga ega bo‘lishi, masalan, “uzuk” (boshqa ma’nolarda) va “uzuk” (to‘y so‘zi).

Fonetik darajalanish: So‘zlar o‘rtasidagi fonetik aloqalar, ya’ni talaffuzdagi o‘xshashliklar yoki farqlarni tahlil qiladi. Masalan, bir xil fonemalar yoki fonetik

strukturaga ega bo'lgan so'zlar orasidagi o'xshashliklarni ko'rish mumkin. Shuningdek, omonimlar fonetik darajada o'zaro bog'lanadi.

Morfologik darajalanish: Morfologik darajalanish so'zlarning tuzilishi va ularning shakllarini tahlil qiladi. Morfologik aspektida so'zlar o'rtasidagi aloqalar, masalan, bir xil ildizga ega bo'lgan so'zlar (derivatsiya) yoki qo'shimchalar orqali bog'langan so'zlar (morfemalar) ko'riladi. Masalan:

“O‘q” (faoliyat) va “o‘qish” (jarayon) so‘zlari. “Kitob” va “kitobxon” so‘zlari bir xil ildizga ega, lekin turli ma’nolarni anglatadi.

Sintaktik darajalanish: Sintaktik darajalanish so'zlarning gapdagi o'rne va o'zaro aloqalarini o'rganadi. Bu jarayonda, so'zlararo bog'lanishlar, masalan, so'z birikmalari va jummalarni tashkil etishdagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Sintaktik darajalanish jarayonida, so'zlar o'rtasidagi funksional bog'lanishlar, masalan, “sifat + ot” (yashil daraxt) yoki “ot + fe'l” (yugurdi bola) kabi tuzilmalar tahlil qilinadi.

Pragmatik darajalanish: Pragmatik darajalanish so'zlarning ma'no va qo'llanilishini kontekstda tahlil qiladi. Bu daraja tilning real kommunikativ kontekstdagi ishlatilishini va so'zlarning ijtimoiy ahamiyatini, nutqiy vazifasini ko'rib chiqadi. Masalan, bir so'zning ma'nosi kontekstga qarab o'zgarishi mumkin.

So'zlararo darajalanishning leksikografiyadagi ahamiyati: So'zlararo darajalanish leksikografiyada, ya'ni lug'at tuzishda, juda katta ahamiyatga ega. Leksikografiya so'zlarning ma'nolarini va ularning o'zaro aloqalarini aniqlashga yordam beradi. So'zlararo bog'lanishlarni ko'rsatish, lug'at foydalanuvchilariga so'zning kontekstdagi ishlatilishini tushunishga yordam beradi. Misol uchun:

Sinonimlar ro'yxati: Lug'atlarda bir-biriga o'xshash ma'noga ega bo'lgan so'zlar keltiriladi.

Antonimlar va omonimlar: So'zlararo qarama-qarshiliklarni yoki bir xil talaffuzdagi, lekin turli ma'nolarga ega bo'lgan so'zlarni tasniflash.

Semantik tahlil: So'zlar o'rtasidagi semantik aloqalar va ularga tegishli misollar ko'rsatiladi.

Soʻzlararo darajalanish — tilshunoslikda soʻzlar oʻrtasidagi oʻxshashliklar, farqlar va oʻzaro bogʻlanishlarni tahlil qilish jarayonidir. Bu soʻzlarning semantik, fonetik, morfologik, sintaktik va pragmatik oʻxshashliklarini oʻrganishga yordam beradi va tilning mukammal tizimini tushunishga imkon yaratadi. Soʻzlararo darajalanish leksikografiyada soʻzlarning maʼnolarini aniq va tizimli tarzda taʼriflashda, ularning oʻzaro bogʻlanishlarini aks ettirishda muhim oʻrin tutadi.

DIGNITONIM VA FALERONIMLARNING IJOBIY NOMLANISH TAMOYILI

*Xusanova Maksuda Nishonovna
Renessans taʼlim universiteti dotsenti,
Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)
Tel: +998 93 576 30 68*

Annotatsiya

Dignitonim va faleronimlarni nomlanishda ijobiylik tamoyiliga asoslanadi. Dignitonim va faleronimga nom berishda ularning oʻziga xos belgi-xususiyatini eʼtiborga olinadi. Maqolada dignitonim va faleronim nomlari tasniflangan va tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *belgi- xususiyatlar, atoqli ot , unvon, orden, medallar, mukofot nomlari, nomlanish tamoyillari*

The principle of positive naming of dignitonyms and phaleronyms

Annotation

When naming dignitonyms and phaleronyms, it is based on the principle of positivity. Jump to search Taken into account. In the article The names dignitonim and phaleronym are classified and analyzed.

Key words : *insignia, Horse of Honor, Title, Order, Medals, Award Titles, Naming Principles*

Onomastik leksika hamda onomastik grammatika talablaridan kelib chiqqan holda unvon, orden, medal nomlarning nomlanish tamoyillarini ilmiy asoslarda izohlash va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Dignitonim va faleronomlarini

ifoda etuvchi leksemalar davlatchilik tartiblarining joriy qilinishi va taraqqiyoti bilan bogʻliq ravishda yuzaga kelgan. Mamlakatda davlatchilik boshqaruvining yuzaga kelishi bilan bir paytda tilshunoslikda mansab va unvonlar, medal, orden, mukofotlarni anglatuvchi soʻzlar ham shakllandi. Maʼlumki, nomlanish qachon vujudga kelganini hech kim bilmaydi, biroq unda inson asrlar davomidagi tajribasi, dunyoqarashi, malakasi, bilimi, tabiatni nomlanuvchiga nisbatan munosabati yotadi. A.B.Superanskaya taʼkidlaganidek, “Narsa va hodisalarning nomi inson tasavvurisiz yuzaga kelishi mumkin emas”[Суперанская А,1973.237]. U narsa va hodisalarni nomlashda obyektning umumiy belgi-xususiyatlariga asoslanadi. Narsa- hodisalarni nomlarda umumiy lashtirish, yaʼni aniqlab, yakka koʻrsatish va atash turdosh ot uchun muhim hisoblanadi. Atoqli otlar narsa va predmetning nomlari boʻlib, hayotiy zaruriyat va ehtiyoj tufayli tugʻilgan. Nomlash (nominatsiya) onomastik tadqiqotlarda quyidagi terminlar bilan ifodalanadi: atash, nomlash, ism berish, nominatsiya kabi. Nomlanish jarayoni va qonuniyatlar: turdosh ot (apellyativ)ning oʻz vazifasini oʻzgartirib atoqli ot tizimiga oʻtishidir[Нурдипнова Р.2005,11]. Dignitonim va faleronimga nom berishda ularning oʻziga xos belgi-xususiyatini motiv qilib olingan. Motiv deganda obyektning nomlash uchun nomlovchilar tomonidan tanlangan asos, belgi tushuniladi. Dignitonim va faleronimlarni nomlanish jarayonida nomlanuvchi faoliyati muhim kasb etadi. Nomlovchi nomlanayotgan obyektning belgilaridan birini, yoki u toʻgʻrisidagi tasavvur, orzu, istaklaridan birini tanlaydi. Shuningdek, unvon, orden, medal va koʻkrak nishoni belgi-xususiyatlari biror tamoyilga asoslangan holda tanlash orqali yuzaga keladi. Dignitonim va faleronimlarning baʼzilari konversiya usulida–turdosh otdan atoqli otga, boshqalari esa transonimizatsiya usulida–atoqli otdan boshqa tipdagi atoqli ot hosil qilingan.

Dignitonim va faleronimlarning nomlanish tamoyili pozitivlik (lotincha pozitivus- ijobiy) tamoyiliga asoslanadi:

1.Taʼlim – tarbiya va ilm fanni rivojlantirishdagi mehnatini taqdirlashda qoʻllangan soʻzlarni nomlash tamoyili.

“Xalq ta’limi fidoyisi” ko’krak nishon . O’qituvchilik eng sharaflı, eng mashaqqatli kasb. Yurtimizda sidqidildan mehnat qilgan, alohida xizmat ko’rsatgan fidoyi o’qituvchilar ko’p. Bu nishon nomlanish tamoyili ularning faoliyatlarini qadrlab, maktabning o’qituvchilari, oliy o’quv yurtlarining pedagoglari, uslubiyatchi xodimlarini “Xalq ta’limi fidoyisi” ko’krak nishoni bilan taqdirlanishga asoslanadi.

“O’zbekiston Respublikasida xizmat ko’rsatgan xalq ta’limi xodimi”[Ўзбекистон Республикасининг Қонуни Давлат мукофотлари тўғрисида ,2018.] dignitonimning nomlanish motivi qilib yoshlarni bilim va salohiyatini yuksaltirishda maktab, oliy ta’lim o’qituvchilari va kasb-hunar bilim yurtlarining pedagoglarini alohida ko’rsatgan xizmatlari taqdirlashga asoslangan.

“Mo’tabar ayol” faleronimning nomlanish tamoyili o’zbek ayollarini jamiyat va oilasidagi o’rni, sog’lom farzandlarni dunyoga keltirib, ularni vatanparvarlik, mehnatsevarlik ruhida tarbiyalab, samarali mehnat qilishni, sog’lomlashtirishni targ’ib qilishlariga asoslangan.

“O’zbekiston Respublikasida xizmat ko’rsatgan yoshlar murabbiysi” dignitonimning nomlanish tamoyili vatanparvar, sadoqat, rostgo’ylik kabi fazilatlar bilan yosh avlodni tarbiyalashda o’rnak bo’ladigan mutaxassislarni taqdirlashga asoslangan.

“Faxriy murabbiy” faleronimning motivi esa o’zining ko’p yillik tajriba va bilimi bilan yoshlarni Vatanga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash, ularni yot g’oyalardan asrash, tarbiyasi og’ir yoshlar bilan ishlash, ularni hayotga mehr bilan qarashga undash, kasbga o’rgatib, ishga joylashtirish bilan shug’ullanayotgan murabbiylarni mukofotlashga asoslanadi.

2. Jamiyat a’zolarining sog’lik-salomatligini ta’minlashdagi mehnatlarini munosib taqdirlash tamoyiliga asoslangan dignitonim va faleronimlar:

I va II darajali “Sog’lom avlod uchun” ordeni. Ushbu faleronimni nomlanish motivi fuqarolarni onalik va bolalikni muhofaza qilishdagi, sog’lom

avlodni kamol toptirish uchun eng yaxshi moddiy sharoit va axloqiy muhitni ta'minlashdagi alohida xizmatlarini mukofotlashga asoslanadi.

“Salomatlik” faleronimini nomlanish tamoyili O'zbekiston fuqarolarini mamlakatimizda sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish, aholi salomatligini yaxshilash va mustahkamlashdagi alohida xizmatlarni mukofotlanishga asoslanadi.

“Sog'lom turmush” faleronimini nomlanish tamoyili xalqning sog'lom turmush tarzini shakllantirishga qo'shgan hissasi uchun sog'liqni saqlash muassasalari shifokorlari, OAV vakillari va blogerlar, fuqarolar, namunali oilalar va sportchilarni mukofotlanishga asoslanadi.

“O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash a'lochisi” faleronimini nomlanish tamoyili sog'liqni saqlash xodimlarini aholi sog'lig'ini mustahkamlashda o'zini ko'rsatgan va mehnat faoliyatida natijalarga erishgan fuqarolarni rag'batlantirishga asoslanadi.

“Mehr-sahovat” faleronimini nomlanish tamoyili sog'liqni saqlash xodimlari, saxovatli tadbirkorlar, davlat tashkilotlari va jamoat birlashmalarining fidoyi xodimlarini mukofotlashga asoslangan.

“O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan sog'liqni saqlash xodimi” dignitonimini nomlanish motivi sog'liqni saqlashni yuksaltirishda va xalq sog'lig'ini muhofaza qilishda alohida xizmat ko'rsatgan xodimlarini va tibbiy xodimlarni munosib hissalarini taqdirlashga asoslangan.

3. Qishloq xo'jaligi va iqtisodiyotni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlarning mehnatini nomlash tamoyilidagi dignitonim va faleronimlar:

“O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan chorvador” dignitonimini nomlanish motivi jamoa, dehqon, ijara va boshqa turdagi xo'jaliklar va zooveterinariya muassasalarining chorvachilikni rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan vakillarini taqdirlashga asoslangan.

“O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan pillachi” dignitonimini nomlanish tamoyiliga jamoa, dehqon, ijara va boshqa turdagi xo'jaliklar, o'quv yurtlari, tajriba muassasalarining pillachilikni rivojlantirishda alohida xizmat ko'rsatgan xodimlarini rag'batlantirish asos bo'lgan.

“O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan irrigator” dignitonimini nomlanish asosi suv xo‘jaligi, qurilish, loyiha va ulardan foydalanish bilan shug‘ullanadigan suv xo‘jaligini, sug‘oriladigan dehqonchilikni rivojlantirishda alohida xizmat ko‘rsatgan vakillarning mehnatini rag‘batlantirishga asoslangan.

“O‘zbekiston Respublikasi o‘rmon xo‘jaligi fidoyisi” faleronimini nomlanish asosi yurtimizda o‘rmon xo‘jaligi sohasini rivojlantirish va ularni himoya qilish, saqlash va ko‘paytirish, zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanayotgan fuqarolarning xizmatlarini munosib mukofotlashga asoslanadi.

Xulosa qilib aytganda, dignitonim va faleronimga nom berishda ularning o‘ziga xos belgi-xususiyatini motiv qilib olingan. Motiv deganda obyektни nomlash uchun nomlovchilar tomonidan tanlangan asos, belgi tushuniladi.

Dignitonim va faleronim nomlarining lisoniy tadqiqi ulardagi tarixiy-xronologik, leksik, grammatik o‘zgarishlarda, nomshunoslik to‘plamidagi leksemalarning orfoepik, orfografik va leksik jihatlarini o‘zida aks ettiradi .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR::

1. Нуриддинова Р. Ўзбек ономастикаси терминларининг лисоний таҳлили: Филол. фан. ном. ... дисс. авторев. – Тошкент, 2005. – Б. 11.
2. Суперанская А.Б. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 236.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни Давлат мукофотлари тўғрисида (янги таҳрири). Тошкент шаҳри, 2018 йил 11 апрель № ЎРҚ–473.

METAFORALARNING TA'LIMIY DISKURSDAGI AHAMIYATI

BOBOJONOVA Shahnoza Yo'ldosh qizi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
shakhnozabobojonova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada metaforalar tilshunoslik, kognitiv fanlar va pedagogika nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Metaforalarning inson tafakkuridagi o'rni, ularning ta'lim jarayonidagi roli va nutqiy jarayonlarga ta'siri ko'rib chiqilgan. Ayniqsa, ta'limiy diskursda metaforalar o'qituvchilarning yondashuvi, o'quvchilarning ta'limni qabul qilish jarayoni hamda o'qitish samaradorligiga ta'siri haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Metafora, lingvistika, kognitiv yondashuv, ta'limiy diskurs, o'qitish jarayoni, pedagogika, nutq, idrok, til va tafakkur.*

Annotation

This article analyzes metaphors from the perspectives of linguistics, cognitive sciences, and pedagogy. It examines the role of metaphors in human cognition, their significance in the educational process, and their impact on speech processes. Special attention is given to the role of metaphors in educational discourse, including their influence on teachers' approaches, students' perception of education, and the effectiveness of teaching.

Keywords: *Metaphor, linguistics, cognitive approach, educational discourse, teaching process, pedagogy, speech, perception, language, and cognition.*

Tilshunoslik rivojlanishining dastlabki bosqichlaridan boshlab metaforalarga bo'lgan yondashuv turlicha bo'lgan. Ilk yillarda metaforalar grammatik, semantik, leksik va stilistik jihatdan tahlil qilingan bo'lsa, zamonaviy lingvistikada ular antropotsentrik paradigmalar asosida o'rganilmoqda. Antropotsentrik yondashuv til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish bilan birga, inson omilining rolini chuqurroq tahlil qilishni talab qiladi. Bu yondashuvga ko'ra, til – faqatgina

grammatik va semantik tuzilmalardan iborat bo'lmay, balki inson tafakkurining shakllanishi va bilish jarayonlarining asosiy vositasi hamdir. I.A. Boduen de Kurtenening ta'kidlashicha, til shaxs ongida, ruhiyatida va qalbida shakllanadi hamda bu shaxs til jamoasini tashkil qiladi. Shunday qilib, zamonaviy lingvistika tahlilining maqsadi tilning turli sistemalarini o'rganish emas, balki uni inson tafakkurining bir qismi sifatida tushunishdir. E. Benvenistning fikricha, til bir necha strukturalardan iborat bo'lib, har biri umumiy tilshunoslik nazariyasining shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Metaforalarning ta'siri va ahamiyatini tadqiq etgan taniqli olimlar J. Lakoff va M. Jonson metaforalarni nafaqat til, balki tafakkur va faoliyat bilan chambarchas bog'liq deb hisoblashgan. Ularning fikricha, inson tushunchaviy tizimi mohiyatan metaforik bo'lib, kundalik hayotimizdagi har qanday tushuncha ham metaforalar orqali shakllanadi. Shu sababli, metaforalarning inson tafakkurida qanday tizimli asosda ishlashini tadqiq qilish zarurati tug'ilgan. Metaforalar tahlilining falsafiy va nazariy asoslari turli olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, N. Arutyunova, M. Blek, R. Yakobson va E. MakKormak metaforalarni falsafiy paradigmalari va mantiqiy jihatlari nuqtayi nazaridan tadqiq qilganlar. Metafora dunyo haqida fikrlarni konsepsiyalash usuli sifatida qaraladi. Kognitiv nuqtayi nazardan, metafora odamlar uchun mavhum bo'lgan, yangi tushunchalarni yaxshiroq tushunish uchun "ko'prik" vazifasini bajaradi. Shu bois metafora nutqning turli ko'rinishlarida tahliliy vosita sifatida qabul qilinadi. Ya'ni nutqning asl ma'nosini aniqlashdagi metaforalar doim ham butun mazmunni ifodalay olmaydi, qaysidir bur tomonini ifodalab berishi mumkin deyishimiz maqsadga muvofiq. Turli jarayonlarda qo'llanadigan metaforalarni tahlilini ifodalar ekanmiz, ta'limiy diskursdagi metaforalar tahlili alohida ahamiyat kasb etadi. Metaforalar o'qituvchilarning nutqida, dars jarayonida hamda o'quvchilarning ta'lim jarayonini tushunishida muhim rol o'ynaydi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar uch asosiy yo'nalishga ajratiladi:

O'quvchilar va ta'lim muassasalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar [Hoffman, K. D., & Kretoivics, M. A. 2004, 103–120].

O'qituvchilarning o'qitishga bo'lgan yondashuvi va idroki

O'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishlari [Bozlk M. 2002, 142–151].

J. Lakoff va M. Jonsonning tadqiqotlariga ko'ra, metafora inson idroki va fikrlashida asosiy rol o'ynaydi [Lakoff G., Johnson M. 1980, 242 p]. Metafora tahlili inson tajribalarini tushunish va anglashga yordam beruvchi usul bo'lib, uning ta'lim jarayonidagi roli ayniqsa katta. Mozer metaforalarni bilim sirlarini ochuvchi kalit sifatida ta'riflasi [Moser, K.S.2000], Bullough va Gitlin ularni konsepsiyalarni tushuntirish va harakatni boshqarish vositasi deb hisoblashgan [Bollough, R. V., & Gitlin, A. 1995]. Shu sababli, til o'rgatishda metaforalardan samarali foydalanish ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblanadi. Ko'pgina tilshunoslar metaforalarning ta'lim jarayonidagi rolini ta'kidlab, ularni nafaqat nutqni estetik bezash vositasi, balki inson tushunchaviy dunyosini shakllantiruvchi muhim omil deb hisoblaydi.

Xulosa qilib aytganda, ta'limiy diskursda metaforalar tahlili lingvistika, kognitiv fanlar va pedagogika bilan bog'liq holda o'rganilishi lozim. Metaforalar nafaqat til birliklari sifatida, balki inson tafakkurining shakllanish mexanizmi sifatida ham muhim o'ringa ega bo'lib, ta'lim jarayonida tushunchalarni yanada aniq va samarali yetkazishda vosita bo'lib xizmat qiladi.

Metafora nazariyasi o'quvchilarda polisemantik so'zlarning ma'nolarini farqlashga yordam beradi va bu orqali so'zlovchi yoki tinglovchilarning fikrlash qobiliyatini oshiradi. Metaforalarni dars jarayonida to'g'ridan to'g'ri qo'llay olish va o'quvchilarga mavzu mazmunini tushunishga yordam berish yoki o'quvchilarning tilning muayyan kundalik foydalanishlari, metaforalarni o'rganish haqida xabardorligini oshirish uchun qo'llash tavsiya etiladi va bu jihat o'qituvchining mahoratidan darak beradi.

Metaforaga bag'ishlangan dastlabki tadqiqotlarda uning inson ongida yorqin taassurotlar uyg'otuvchi va fikrni obrazli tarzda bayon etuvchi kuch sifatida baholangan. Masalan, kognitiv metaforadan xabardor bo'lish majoziy iboralarni o'rgatish/o'rganish uchun yanada mustahkam va keng qamrovli vositani taklif qiladi. Chet tilini o'zlashtirishda, ayniqsa, lug'at yodlashda metaforaning o'zni

beqiyosdir. Chunki soʻz maʼnolari metaforik jumlar yordamida izohlansa, oʻquvchining xotirasida yaxshi saqlanadi va yodlash jarayonini osonlashtiradi.

Hozirgi kunda metafora tahlili orqali ishtirokchilarning ishonch-eʼtiqodlari va munosabatlarini mustahkamlashning yana bir qiziqarli usuli tadqiqotchilarni tobora koʻproq qiziqishiga sabab boʻlmoqda. Oʻquvchining xulq-atvori va bilim darajasiga tayangan holda nutqiy jarayonda oʻzlariga boʻlgan ishonch hissini uygʻotish har bir pedagogning asosiy vazifasi hisoblanadi. 1980-yillardan boshlab ikkinchi/chet tilini oʻrganuvchilar va oʻrgatuvchilar oʻrtasidagi oʻzaro diskursiv munosabat muhim tadqiqot obyektiga aylandi. Oʻqituvchilar tafakkuri sohasidagi tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, ularning dars jarayonidagi xatti-harakatlari nazariyalarni, eʼtiqodlarni, metaforalarni va aqliy modellarni kognitiv psixologik jarayonlar tomonidan boshqariladi. Bullog va Gitlinning taʼkidlashicha, oʻqituvchilik faoliyatining asosiy mezonini oʻqitish tajribasini belgilaydigan metaforalarni qoʻllay bilish mahorati belgilab beradi. Chet tili mutaxassislari oʻzlari das beradigan tilda mavjud, kundalik hayotda tez-tez qoʻllanib turadigan metaforik birliklarni aniqlashi, tahlil qilishi va oʻqitish amaliyotida ularni qoʻllay bilishi nazariya va amaliyotning uygʻunligiga erishish uchun asos boʻlib xizmat qiladi. Lakoff va Jonson “Metaphors We Live By” nomli kitobida metaforaning kundalik tildan foydalanishdagi ahamiyatiga eʼtibor qaratdi va kitob nashr etilganidan keyin oʻn yil oʻtgach, taʼlim sohasidagi tadqiqotchilar oʻqituvchi metaforalariga nisbat bera boshladilar.

Metaforalar, shuningdek, oʻqituvchilarning shaxsiy amaliy bilimlarining muhim qismi boʻlib, ularning oʻqituvchi sifatidagi rolini tushunishlarini shakllantiradi.

Xulosa qilib taʼkidlash mumkinki, metaforalar faqatgina til birliklari emas, balki inson tafakkurining shakllanishi va bilish jarayonlarining muhim vositasi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, taʼlimiy diskursda metaforalardan samarali foydalanish oʻquvchilarning mavzularni yanada chuqurroq tushunishiga yordam beradi. Oʻqituvchilarning pedagogik mahorati va dars jarayonidagi metaforalardan foydalanish qobiliyati taʼlim sifatini oshirishda

muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli, metaforalarning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur o‘rganish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hoffman, K. D., & Kretovics, M. A. (2004). Students as partial employees: A metaphor for the student-institution interaction. *Innovative Higher Education*, 29, 103–120.
2. Bozlk M. The college student as learner: Insight gained through metaphor analysis // *College Student Journal*. — 2002. — Vol. 36 (1). — P. 142–151.
3. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live by*. Chicago, 1980. 242 p.
4. Moser, K.S. (2000, in press). Explikation von implizitem Wissen mittels Metaphernanalyse am Beispiel von Wissensmanagementprojekten. In G.A. Straka & H. Gruber (Eds.), *Wie kann 'tacit expertise' explizit gemacht werden? Konzepte, Verfahren, empirische Befunde zum Management von Wissen*. Universität Bremen
5. Bollough, R. V., & Gitlin, A. (1995). *Becoming a student of teaching: Methodologies for exploring self and school context*. New York: Garland
6. Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. -М., 1974. -С.293
7. Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синт. и лексика). // *Лингвистика и поэтика*. – М., 1979. – С. 170.
8. https://www.researchgate.net/publication/364621101_Metafora_hamda_uning_turl_ariga_oid_nazariy_qarashlar_tahlili
9. Mirzayeva, Dilshoda Ikromjonovna, & Xojiyeva, Sevaraxon Dilshodjon Qizi (2023). METAFORANING MOHIYATI VA TURLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (4-2), 436-441.
10. Bobojonova, S. (2023). PRAGMATIC FEATURES OF EDUCATIONAL DISCOURSE. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(9), 1321-1323.
11. Kizi, S. B. Y. (2022). Linguo-cultural characteristics of speech etiquette occurring in discourse. *Current Research Journal of Philological Sciences*, 3(11), 59-63.

**INGLIZ VA O‘ZBEK XALQ ERTAKLARI MATNIDA ATROFDAGI
DUNYONI ATRIBUTLASHNING LEKSIK TUZILISHI
LEXICAL STRUCTURE OF ATTRIBUTION OF THE
SURROUNDING WORLD IN THE TEXTS OF ENGLISH AND UZBEK
FOLK TALES**

ISMATOV Asliddin Fazliddin o‘g‘li,
filologiya fanlari nomzodi (PhD),
Renessans ta’lim universiteti, Toshkent.
E-mail: Asliddinismatov91@gmail.com
Tel: +998919464258

Annotatsiya

Ushbu tezis ingliz va o‘zbek xalq ertaklari matnida atrof-muhitni atributlashning leksik tuzilishini o‘rganadi. Unda ingliz va o‘zbek xalq ertaklari matnga xos uy, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim, oziq-ovqat kabi tematik guruhlarining leksik birliklari tahlil qilinib, tegishli madaniy farqlar bayon qilindi

Tayanch so‘zlar: *leksik tuzilish, atributlash, ramziy ma’no, madaniy farqlar, uy-ro‘zg‘or buyumlari, kiyim, oziq-ovqat.*

Ingliz ertaklari matnlarida uy va u bilan bog‘liq obyektlarning tavsiflari quyidagicha voqealanishi mumkin: “*shelter/refuge*”, “*haunt*”, “*hole*”, “*turret*”, “*hermitage*”, “*cottage*”, “*farmhouse*”; “*castle*”, “*den/hovel*”, “*cell*”, “*palace*”, “*ruins*” – boshpana, og‘ilxona, teshik, kichik minora, hujra, kottej, ferma, qasr, kulba, omborxona, saroy, vayrona. O‘zbek xalq ertaklarida ham deyarli shunday vaziyat guvohi bo‘lamiz: “kulba”, “saroy”, “tuynuk”, og‘ilxona, “omborxona” va hokazo.

Ingliz va o‘zbek xalq ertagida uchrovchi dekorativ elementlar (“*bed*”, “*cradle*”, “*table*”, “*stool*”, “*chair*” – kravat, beshik, stol, kursi, stul); shaxsiy uy-ro‘zg‘or buyumlari (“*clock*”, “*candle*”, “*taper*” – soat, shag‘am, chiroq); oshxona anjomlari (“*plate*”, “*jug*”, “*cup*”, “*teacup*”, “*pan*” – tarelka, ko‘za, chashka, piyola, jom/tova) va hashamatli buyumlarni uchratishimiz mumkin (“*curtain*”, “*cushion*”, “*bolster*” – parda, divan, bolish). Ushbu tematik

guruhlarning leksik birliklari ingliz va o'zbek dehqon va aristokrat, kambag'al va boy uyining tavsiflovchi qiyofasini yaratishda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ingliz ertagidagi eng muhim ramziy ma'no - bu narsalarni pishirish, saqlash va tashish uchun mo'ljallangan narsalarning nomlari ("bag", "snuff-box", "salt-box", etc.) dir. Ertakdagi "sumka" leksemasi ertak qahramoni tomonidan biror muhim obyektни sumkada o'g'irlash va ko'chirish holatlarini ifodalaydi. Masalan, "Jek va Loviya Poyasi" ingliz ertagida Jek tilla tuxum qo'yuvchi g'oz va sehrli kuy chaluvchi arfani aynan sumka yordamida o'g'irlab ketishi bejizga emas.

Yana bir mashhur ingliz xalq ertagi "Jack and his Golden Snuff-box" ertagida esa, "snuff-box" ("tamaki quti") leksemasi orqali obyekt, "g'ayritabiiy mavjudotlar makoni" belgilanganligini ko'rishimiz mumkin:

"The poor lad had not gone far, when his father called him back ; then the old man drew out of his pocket a golden snuff-box, and said to him : " Here, take this little box, and put it in your pocket, and be sure not to open it till you are near your death ...And when he opened it, out there hopped three little red men, and asked Jack : " What is your will with us?" – **"Jack and his Golden Snuff-box"**

Mashhur tilshunos V. Propga ko'ra, kiyim butparast jamiyatda ulkan ramziy ma'noga ega bo'lib, tiriklar dunyosidan o'liklar dunyosiga o'tishga hissa qo'shadi. Ana shunday qadimiy elementlar yoki ularning izlari ba'zi xalqlar, xususan, ingliz xalq ertaklarida haligacha saqlanib qolgan. Masalan, "Catskin" ingliz ertagining qahramoni otasining birinchi uchrashgan odamga uylanish istagiga qarshilik qilib, o'ziga to'rtta ko'ylak tikishni so'raydi va ota - onasining uyini tark etadi. Bu ertak voqealari va nutqiga o'ziga xos g'ayritabiiylik olib kiradi.

Ingliz ertaklarida kiyimning sehrli xususiyatlari (va ba'zi hollarda zargarlik buyumlari) ular qisman ertak jonzotlaridan (devlar, parilar va totem hayvonlar) sovg'a sifatida qabul qilinganligi yoki ulardan o'g'irlanganligi, ya'ni boshqa dunyodan olib kelinganligi bilan izohlanadi:

"After that the king says to Molly: "Molly, you are a clever girl, but if you would do better yet, and steal the giant's ring that he wears on his finger, I will

give you my youngest son for yourself.”... Molly crept out and reached over the bed, and got hold of the giant's hand, and she pulled and she pulled until she got off the ring ... So Molly took the ring to the king, and she was married to his youngest son, and she never giant again” – “Molly Whuppie”

Ingliz ertak dunyoqarashida to‘plangan oziq-ovqat nomlarining leksik birliklariga, asosan, non mahsulotlari (“pie” - pirog, “apple-pie” – olmalı pirog, “bread” - non), go‘sh va go‘shli taomlarning turlari (“flitch” - cho‘chqa go‘shni biqini, “bacon/pork/ham” - cho‘chqa go‘sh , “goose” - g‘oz go‘shni, “fowl” – parranda go‘shni), ziravorlar va ularning nomlari (“salt” - tuz, “spice” - ziravor, “cinnamon” - dolchin), meva va sabzavotlar (“cabbage” - karam, “potato” - kartoshka, “apple” - olma), don mahsulotlari (“oatmeal” - suli, “bran” - kepak), shirinliklar nomlari (“raisin” - mayiz, “honey” - asal), ichimlik nomlari (“rum/gin” - may, “brandy” - konyak, “whisky” - viski, “beer” - pivo) kiradi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tish zarurki, o‘zbek tilida cho‘chqadan tayyorlanadigan taomlar ingliz tilidagi kabi bir nechta ko‘rinishlarga ega emas. Bundan tashqari, aslini olganda, “flitch”, “ham”, “pork”, “bacon” kabi cho‘chqa go‘shidan pishiriladigan ovqat nomlarining har biri ingliz kontekstida farqli ma’nodarga ega. Tabiiyki, o‘zbek nutqida, xususan ertaklarda bu holatni nomlab o‘tirishning zaruriyati yo‘q. Chunki ushbu xalq ertaklari qahramonlari ham o‘zbek jamiyati a’zosi sifatida cho‘chqa go‘shini iste’mol qilishmaydi.

Ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida atrof-muhitni tasvirlashning leksik xususiyatlarini muqoyasali tahlil qilingach, xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ingliz ertaklari sehrli obyektlar va hashamatli buyumlar orqali fantaziyaga boy tasvirlarni taqdim etsa, o‘zbek ertaklarida ko‘proq soddalik va mahalliy hayot tarziga urg‘u beriladi. Bu farqlar ikki xalqning dunyoqarashi va madaniy o‘ziga xosligini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Бирюков Р.А. Лексическая номинация внешних форм поведения человека в контексте коммуникативной ситуации: на материале английского и русского языков: дисс. .. канд.филол.наук. –М., 2006. – 153 с.

2. Виноградов В.В. Слово и значение как предмет историко-лексикологического исследования. –М.: Толк, 1994. – 240 с.
3. Мамонова Ю.В. Когнитивно-дискурсивные особенности лексики английской бытовой сказки: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 2004. – 22 с.
4. Пропп В. Трансформація чарівних казок. К., 2005. - 512 с.

TILSHUNOSLIKDA BADIY MATNING LINGVOPOETIKASI VA UNING TAHLILI

D.D. ABDURAXMONOV,
Mirzo Ulug'bek nomidagi
Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti,
abduraxmonovd744@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada lingvopoetik tadqiqotlar tarixi va filologik fan sifatida lingvopoetikaning asosiy nazariy qoidalari adabiy matnlarning estetik ta'sirini ularda qo'llaniladigan stilistik jihatdan belgilangan lingvistik birliklarning roli va funksiyasi bilan bog'liq holda o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *lingvopoetika, og'zaki va badiiy ijod, badiiy asar tahlili, lingvopoetik taqqoslash.*

Annotation

The article focuses on the history of linguopoetic research and the basic theoretical principles of linguopoetics as a philological science to study the aesthetic impact of literary texts in relation to the role and function of stylistically defined linguistic units used in them.

Keywords: *lingvopoetics, oral and artistic creation, analysis of works of art, lingvopoetic comparison.*

Lingvopoetika mohiyatan fanlararo tadqiqot sohasi bo'lib, u og'zaki va badiiy ijod asarlarini tahlil qiladi va o'ziga xos konsepsiyadan foydalanadi. Filologiyada adabiy asarning lingvistik va mazmun jihatlarini ko'rib chiqishda

matnning stilistik xususiyatlariga e'tibor qaratish bilan asarni estetik jihatdan o'rganish an'analari mavjud.

XX asrning 70-yillarida filologiya fanining mustaqil yo'nalishi sifatida vujudga kelgan lingvistik poetika o'zining hozirgi kungacha bo'lgan taraqqiyotida bir qancha o'zgarishlarni boshdan kechirdi, bu esa badiiy matnning lingvistik xususiyatlarini o'rganishning ko'plab usullarini nazarda tutadi. Uning shakllanishi ilmiy paradigmaning o'zgarishi yo'nalishida sodir bo'ldi, bu esa uning maqsad va vazifalarini aniqlashtirishni taqozo etdi.

Lingvopoetika dastlab stilistikaning badiiy uslub negizida shakllangan bo'lib, avvalo, badiiy ifoda vositalarini tavsiflaydi.

Keyinchalik, shu asosda lingvistik stilistika shakllandi, uning doirasi fonetikadan sintaksisgacha bo'lgan turli lisoniy sath birliklarini qamrab oldi.

Lingvistik stilistika ularni adabiy matnning lingvistik ekspressivlik darajasini aniqlashga mos keladigan vositalar to'plami sifatida o'rganadi. Masalan, badiiy matnni ifodalashning fonetik va derivativ vositalari, lug'at va frazeologiyaning tarixi (eskirgan va yangi til birliklari, jumladan, muallifning okkazonalizmlari) kabi hodisalar, gap qismlarining transpozitsiyasi, turli tipdagi sintaktik birliklarning estetik imkoniyatlari. Shunday qilib, lingvistik stilistika faqat troplar va ifoda yaratishning an'anaviy vositalari: sinonimlar, antonimlar, omonimlar bilan cheklanmaydi. U badiiy kontekstda ifodani etkaza oladigan turli lingvistik vositalarning estetik imkoniyatlarini o'rganadi. Lingvopoetika, avvalo, matnlarning lingvistik xususiyatlariga e'tibor beradi, lekin faqat ular bilan chegaralanmaydi.

Lingvopoetika va stilistika o'rtasidagi farq shundaki, stilistik tadqiqotlar nafaqat badiiy asarlarda, balki har qanday matnda qo'llanilishi mumkin bo'lgan stilistik vositalar va ularni keyinchalik aniqlashga qaratilgan. Stilistik tadqiqotlar til birliklarining o'ziga xos ma'nolari bor yoki yo'qligi bilan yoki neytral birlik konnotativ ma'noning nutqda qo'llanishini o'rganish bilan cheklanadi. Lingvopoetika, albatta, stilistik tahlil ma'lumotlarini hisobga oladi, ammo lingvopoetik tadqiqotlar doirasida ushbu ma'lumotlarning keyingi talqini matnning

mazmuni xususiyatlari bilan bog`liq holda amalga oshiriladi, bu esa, qoida tariqasida, stilistik tahlilni bera olmaydi.

Rus tilshunosligida V.V.Vinogradov lingvistik stilistikani alohida fan sifatida ajratib, tadqiqotlarida til uslubi, nutq uslubi va uslubni farqlaydi. Lingvopoetikaning mohiyati va vazifalariga qarashning o`zgarishi tilshunoslikdagi hukmron tarkibiy- tizimli paradigmaning antropotsentrik yondashuv bilan almashtirilishi tufayli mumkin bo`ldi. Lingvopoetikaning maqsad va vazifalari konkretlashtirildi, bu esa uning lingvistik stilistikadan farqlarini shakllantirish imkonini berdi. Ya`ni, lingvopoetika til darajasining obrazli vositalarini matn yasovchi jihatida, ularning ma`no va obraz hosil qilishga ta`sirini hisobga olgan holda tadqiq qiladi, ikkinchisi esa, yo`llarni, figura va uslublarni ularning mazmunini hisobga olgan holda tavsiflaydi.

Hozirgi vaqtda funksional stilistika til faoliyatining barcha jabhalarini qamrab oluvchi lingvistik stilistikaning mustaqil sohasi sifatida shakllandi. Rus va chet tillarini o`rganayotganlar uchun nutq mazmuni, muloqot muhiti va bayon maqsadiga qarab lingvistik vositalardan foydalanish usullari va shakllarini o`rganadigan va tavsiya etadigan amaliy stilistikani egallash alohida ahamiyatga ega.

Lingvopoetik tahlilning mahsuldorligi va ahamiyati nafaqat matnda ishlatilgan stilistik birliklar soniga, balki ulardan foydalanish sifatiga ham bevosita bog`liqdir. Agar lingvistik birliklardan foydalanish usullari yetarlicha aniq bo`lsa, lingvopoetik tahlil ushbu usullarning mavjudligini aytadi. Badiiy matnni lingvopoetik tadqiq qilish, agar matnning o`zi ham mazmunan, ham lingvistik jihatdan ancha murakkab bo`lsa, chinakam qiziqish uyg`otadi.

Dastlab, lingvopoetik tahlilning asosi olimlarning ma`lum bir she`riy matnning bevosita taassurotini tushuntirishga intilishi bo`lganligi sababli lingvopoetik tadqiqot usullari individual she`riy va yorqin stilistik belgilar asosida ishlab chiqila boshlandi.

Rus tilshunosi A.A. Lipgart lingvopoetikaga quyidagicha ta`rif beradi: "lingvopoetika - bu filologiyaning bir bo`limi bo`lib, unda badiiy matnda

qo'llaniladigan stilistik jihatdan belgilangan til birliklarining vazifalari va ma'lum bir g'oyaviy-badiiy mazmunni yetkazish va qiyosiy ahamiyati masalasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi». [1,18-19]

Badiiy matnda yozuvchining g'oyasi, fikr va maqsadini amalga oshirishda, uning hayotiyligi, obrazli-ekspressivligi birligidan kelib chiqadigan badiiyatini ta'minlashda til (til birliklari tizimi) asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa, bunda leksik vositalarning ahamiyati birmuncha dolzarbdir. Zero, «Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek, ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi». [2,35]

Tabiiyki, badiiy adabiyot asarlarda estetik san'at bo'lgani uchun u inson-o'quvchi yoki tomoshabin ongiga ta'sir o'tkazish, zavq uyg'otish, tuyg'ulariga ta'sir etish, tarbiya berish vazifasini o'taydi. Personaj nutqini individuallashtirish hamda uning ifoda ta'sirchanligini oshirishda xalq maqollari, aforizmlar, iboralarning ahamiyati katta. Chunki ularning semantik tabiati, estetik xususiyati, purma'noliligi, hikmatga to'laligi, xalq irodasi va tafakkurini aks ettirishi personaj nutqiga ko'rkamlik va ifodalilik, obrazlilik baxsh etadi.

Zidlik falsafa, mantiq va boshqa ijtimoiy fanlar sohalarida xususiy tarzda o'z tushunchalari va ular orasidagi zidlanish ko'rinishlariga ega. Umumiy tilshunoslikda bunday zidlik ko'rinishlari antonimlarning qo'llanishida o'ziga xos ifodasini topadi.

Bugungi kun tilshunosligida nazariy pragmatika, pragmalingvistika, matn pragmatikasi, tarjima pragmatikasi, poetik nutq pragmatikasi va uni ifoda etuvchi til birliklarining strukturaviy xususiyatlari tadqiq etish yuzasidan bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Pragmatikada maqsadga muvofiqlik, natijaga yo'naltirilganlik, harakatning afzalligi yetakchilik qilsa, she'riyatda yuksak ijodkorlik, hissiyot, keng dunyoqarash, badiiy ifoda ustunlik qiladi. Pragmatikaning asosiy yo'nalishi bo'lgan turli harakatlar, ya'ni savollar, xabarlar, va'dalar, minnatdorchilik, maslahat, so'rovlar va boshqa muloqot jarayonlari poetik

nutqda muallifning badiiy ifodasi ostida namoyon bo'ladi. She'riy matnning pragmatik potentsiali tilning pragmatik ta'sir kuchi sifatida muallifning lisoniy vositalardan o'rinli va muayyan maqsadga yo'naltirilgan holda qo'llashini taqozo etadi. Bu she'riy matnning pragmatik mazmunini tashkil qiladi. Y.S.Stepanov ta'kidlaganidek, "Pragmatika an'anaviy stilistika va qadimiy ritorika fanlarining tadqiqot ob'ekti bo'lib kelgan lisoniy muammolar: mavjud lisoniy belgilar majmuasidan o'z fikrini yanada ta'sirliroq, obrazliroq, kommunikativ vaziyatga mos keladigan, aniqroq, chiroyliroq lisoniy vositalardan tanlab ifodalashni o'rganuvchi kommunikativ munosabatlarni ijtimoiy kontekstda tadqiq qiluvchi fandir". She'riy matnda, birinchi o'rinda, muallifning so'z qo'llash mahorati turadi. Bu esa poetik nutq pragmatikasi bilan tilshunoslikning leksikologiya sohasining o'zaro munosabatini ifoda etadi.

Badiiy asarning bosh unsuri so'z, umuman, til ekan, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarila olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Stilistik belgilangan birliklarning matnning umumiy mavzusi bilan semantik bog'liqligiga qarab, bu birliklar oddiy kuchaytirgich vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: antitezani olib ko'raylik.

"Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli (mumtoz adabiyotda bu usul tazod deb yuritilgan) bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma'nolarni beradigan so'zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo'llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslangandir".[4,219] She'riyatda antiteza badiiy nutqning ifodaliligi, ta'sirchaligini ta'minlashda qo'l keluvchi ifoda imkoniyatidir.

Dunyo qarama-qarshiliklar kurashidan, inson umri ham kurashlardan iborat ekanligi A'zam O'ktamning "Nega" she'rida ifodasini topgan.

Kun uzun, kun issiq – malollar kelur,

Tunlari qop-qora savollar kelur,

Tong chog'i musaffo xayollar kelur,

Aqlim mening tiniq tortmadi hanuz.

yetdi oq-qorani ajratish oni,

Bu umr, bu o'lim kimning ehsoni?

*Har lahza shu qarzni uzish imkoni,
Bildim, chin sarvatni yig`madim hanuz.*

Sutkaning yorug` va qorong`i qismini ifodalovchi tun va tong chog`i qarshilantirilishi bilan birga, o`ziga xos qo`llanishi bilan o`quvchi yodida qoladi. Keltirilgan misolda tun–tong chog`i birliklari orqali antiteza hosil qilingan: tun«sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otgungacha bo`lgan qismi», tong «kun chiqish payti, subhidam, sahar, azon» payti ekanligini nazarda tutsak, bu yerda shoir ushbu ikki so`z ishtirokida antitezani, shuningdek, qarshilantirish orqali ketma-ketlikka ko`proq e`tibor bergan, ya`ni «bedor o`tgan tundan so`ng otayotgan tong» antiteza hosil qiladi. Oq-qora so`zlari orqali zidlik munosabati ifodalansa ham, asosiy e`tibor umumlashma, ya`ni yaxshi-yomon ma`nosini anglatish uchun qaratilgan. Antonimik juftlikni yonma-yon qo`llash orqali «umumiylik» semasiga ega bo`lgan so`z bilan shoir fikri ifoda qilinadi. “Tobora” she`ridagi

*Har kun bir his uchar vujuddan, dildan,
har tun bir tuyg`uning o`char qorasi.*

*Tobora yurakning tiriklik birlan
ochiq bo`layotir orasi*

misralari kun va tunning ramziy ma`no (ya`ni «yorug`lik» va «qorong`ulik» ma`nosi)da qo`llanishi ham mumkinligini e`tiborga olsak, u holda to`liq qarshilantirish hosil bo`ladi. “Tuvakdagi gul” she`ridagi kunduz va tun qarama-qarshi tushunchalarni ifodalovchi so`zlarni birgalikda qo`llash natijasida kuchli badiiy tasvir yuzaga keltirilgan.

*Kunduz eslamadim va lekin tunlar
ojiz shivirlashing mahv etdi butkul:*

*“Nahot menga Vatan bir parcha tuproq,
nechun shoxlarimga qo`nmaydi bulbul?”*

“Nazorat” she`ridagi

*Qay ishim chindandir, qay so`zim yolg`on,
Men qayda, mening chin yo`lim qaydadir?*

*E`tiqod yo `linda to `kkim kelur qon,
Janggoh qay yerdadir, o `lim qaydadir?*

misralarida hayotning butun silsilasi, dramatik, poetik ko`rinishi, oq-qora va turfa ranglardagi ifodasini idrok qilganligi muhim o`rin tutadi. Yoki

*Haq yo `lida endi tinmayur,
Yolg`onlarga uchmas, ko `nmayur,
Egiladi, balki sinmayur,
O`zbeklarni karu ko `r demang.*

O`zbek tilining izohli lug`atida “yolg`on” so`zi – “haqiqatga zid, uydirma, chin emas, soxta, qalbaki” kabi tushunchalar orqali izohlangan.

A`zam O`ktam she`rlarida yer-osmon kontekstual antonimlarini juda ko`p qo`llagan.

“Ishonch” she`ridagi osmon-yer zidligi quyidagicha ifoda etilgan:

*Osmon behad yaqin, yer esa yumshoq,
Yoshlik qaytib ketmas, u mangu qolar.
Bo `zchiman - bog `layman har kun bir belbog`,
Safarim qarimas, yasharib turar.*

“Qanoat” she`ridagi makon va vaqt bildiruvchi so`zlar o`rtasidagi antitezani shoir o`zbek tilining sinonimik imkoniyatlari kengligidan foydalangan holda yer-osmon kontekstual antonimik juftligining yer-ko`k sinonimlarini keltirib, ularni ham zidlab qo`llagan.

*Asl aybim —
Tekis yo `lda qoqinmoqdir.
Asl baxtim —
O`zing ko `rmay sog `inmoqdir.
yeru ko `kdan mudom izlab
Xato qildim.
Seni topmoq yo `li —
Doim topinmoqdir .*

Shuningdek, izlamoq-topmoq leksemalari zidligi she`rga o`zgacha ruh bag`ishlagan. “Angladim” nomli she`rda shoir do‘st-dushman antonimik juftligidan ajoyib

poetik obraz yaratgan:

Garchi dunyo keng va yorug`,

Iqror o`lmog`im kerak –

O`zimdan o`zga dushman yo`q,

Do`st yo`q o`zimdan bo`lak.

“Tilim” she`rida hosil qilingan antiteza uchun bol hamda achchiq so`zlarining ko`chma ma`nolari asos qilib olingan.

Tilimdan bol tommas, achchiq ham emas,

yaraydi qalbdagin izhor etishga.

Uzunmas unchalik, qisiq ham emas,

Yetadi bo`ynimdan tortib ketishga.

Qisiq so`zi orqali so`z o`yini hosil qilinganligini ham ta`kidlamoq joizdir. Bu so`z ham o`ziga xos qarshilantirilgan. Badiiy nutq, ayniqsa, she`riyatning ifodaliligi, ta`sirchanligini oshirishda antiteza juda keng ko`lamli ifoda imkoniyati hisoblanadi. Chunki antiteza orqali qahramon ruhiyatidagi kontrastlik, muallif his-tuyg`ulari bo`rttirib tasvirlanadi. Antitezani vujudga keltiruvchi asos antonim so`zlardan, korrelyativ so`zlardan, inkor so`zshaklidan, oksyumoron ko`rinishidagi va boshqa til birliklaridan, bir sinonimik qatordagi so`zlarni kontekstual holda ikkinchi bir sinonimik qatordagi so`zlarga ma`no jihatdan zidlashdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Липгард Ф.Ф. Основы лингвопоэтики. Либроком. 2016
- 2.Yo`ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. - Toshkent: Fan, 2007.
- 3.Karimov S. O`zbek tilining badiiy uslubi: Filol. fanlari d-ri....dis. – Samarqand, 1993.
- 4.A`zam O`ktam. Qirqinchi bahor. Toshkent.2000

5.Ч.Хушмуродова. Муҳаммад Алининг “Шоҳрух Мирзо” тарихий романини синфдан ташқари ўқиш жараёнида интерфаол усуллар ёрдамида ўрганиш . Узлуксиз таълим сифат ва самарадорлигини оширишнинг назарий-услубий муаммолари. III қисм, 2015 йил, 4-6 бетлар, СамДУ.

6.И.А.Расулова., Д.Д.Абдурахмонов., Контрастивная лингвистика и типология.(“GLOBALLASHUV DAVRIDA TURKIY TILLAR INTEGRATSIYASI”32-35)-2024

7. D.D.Abduraxmonov. ABDULLA QODIRIYNING “YIG‘INDI GAPLAR” PUBLITSISTIK MAQOLASIDA TASVIRLANGAN JAMIYATDAGI ILLATLAR., Globallashuv davrida tilshunoslik va adabiyotshunoslik taraqqiyoti hamda ta’lim texnologiyalari -229-239. 2024-yil

8.https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=dYU6ItwAAAAJ&citation_for_view=dYU6ItwAAAAJ:LkGwnXOMwfcC

9.https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=dYU6ItwAAAAJ&citation_for_view=dYU6ItwAAAAJ:IjCSPb-OGc4C.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KOMMUNIKATIV INTENSIYANING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

JO‘RAYEVA Muhayyo Abdujalilovna
“Xorijiy til va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi,
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
jurayevamuhayyo385@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada til va nutqning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilingan hamda lingvokulturologiya, pragmatika va kommunikativ strategiyalar qiyosiy o‘rganilib, ingliz hamda o‘zbek tillarida muloqot uslublarining madaniy ta’sir natijasida shakllanishi yoritib berilgan. Shuningdek, xushmuomalalik va nutq aktlari tahlili orqali tillar o‘rtasidagi pragmatik farqlar aniqlandi. Ushbu natijalar madaniyatlararo muloqotni yaxshilash hamda lingvistik moslashuvchanlikni oshirishga xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: Pragmatika, kommunikativ birlik, lingvokulturologiya, nutq akti, kommunikativ intensiya, xushmuomalalik strategiyalari, madaniyatlararo muloqot.

Abstract

This article analyzes the relationship between language and speech, and comparatively studies linguoculturology, pragmatics, and communicative strategies, highlighting the formation of communication styles in English and Uzbek as a result of cultural influence. Also, pragmatic differences between languages were identified through the analysis of politeness and speech acts. These results serve to improve intercultural communication and increase linguistic flexibility.

Keywords: Pragmatics, communicative unity, linguoculturology, speech act, communicative intention, politeness strategies, intercultural communication.

Kirish

Soʻnggi asrning oxirgi choragidan boshlab, dunyo tilshunosligida, ayniqsa, nutqni oʻrganishda antropotsentrik yondashuv shakllandi. Ushbu yoʻnalishdagi tadqiqotlar turli uslubdagi matnlarni lingvokulturologik, pragmatolingvistik, sotsiolingvistik va psixolingvistik jihatlarida tahlil qiladi. Ingliz va oʻzbek tilshunosligi ham ushbu sohada salmoqli izlanishlar olib bormoqda, ammo hal qilinishi lozim boʻlgan muammolar hanuz mavjud. Bilamizki, tilshunoslikda bu til va uning tuzilishini ilmiy jihatdan oʻrganish boʻlib, u tovushlar, soʻzlar va grammatik tuzilmalarga eʼtibor qaratadi. Bu fan til orqali odamlar qanday muloqot qilishini tushunishga yordam beradi va tilning tarixi, tabiati, tilshunoslik tadqiqotlari hamda sotsiolingvistik masalalarni oʻz ichiga oladi [Oviogun, P. V., & Veerdee, P. S, 2020.1-12]. Bunda asosiy maqsad yozma hamda ogʻzaki matnlarda tilning qanday qoʻllanilishi natijasida mantiqiy bogʻliqlik va maʼno shakllanishi kabi jihatlar ham oʻrganiladi [Shyrokov, 2021.1–5].

Koʻplab tadqiqotchilar bugungi kunda oʻz tadqiqotlarida tilshunoslikda yangi yoʻnalish shakllanishi zarurligini taʼkidlab, til tizimining turli darajalari va

pragmatik omillar o'zaro qanday bog'liqlikda ekanligini o'rganish lozimligini qayd etadi. Shu sababli, bugungi kunda tilshunoslik oldida turgan asosiy muammo – nutqni, ya'ni til imkoniyatlarining mahsuli bo'lgan muloqotni, uni ifodalovchi shaxs va kontekst bilan birgalikda o'rganish hisoblanadi. Bunday yondashuv til ,nutq so'zlovchi yoki til ,lingvistik imkoniyatlar ,nutq haqiqatiga asoslangan holda olib borilmoqda.

Har qanday lingvistik belgi shakl va ma'no jihatdan bir butun birlikdir. Shu nuqtai nazardan, tilshunoslikda kommunikativ birliklar tilning eng kichik ma'no ifodalovchi qismlari sifatida qaraladi. Bu birliklar nutq birliklari yoki nutq aktlari deb ham yuritiladi[Simon, A. C., & Degand, L, 2011. 45–59]. Ular odamlar orasida fikr almashish, his-tuyg'ularni ifodalash va axborot yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Kommunikativ birliklarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ular samarali muloqot qilish va boshqalarning fikrini to'g'ri tushunish imkonini beradi. Bundan tashqari, bu birliklar til o'rganish jarayonida ham katta ahamiyatga ega. Turli kommunikativ birliklarning xususiyatlarini tushunish o'quvchilarga yangi tilni o'rganishda muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Hozirga qadar til birliklari semantik va grammatik jihatdan tasniflangan bo'lsa-da, ularning nutq holatidagi tahlili yetarlicha o'rganilmagan. Pragmalingvistika bu borada til birliklarini kontekstda tahlil qilishga qaratilgan yangi yo'nalish hisoblanadi. Til birliklarini semantik jihatdan tahlil qilishda kontekst, subyekt va faoliyat muhim ahamiyat kasb etadi. Pragmatika esa nutq harakatini inson faoliyatining turli jihatlari bilan bog'liq holda o'rganadi. Shu sababli, kommunikatsiya va pragmatika o'zaro uzviy bog'liq tushunchalar bo'lib, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydi.

Ma'lumki, har qanday muloqot inson tafakkuri natijasida shakllanadi. Ya'ni, so'zlovchilar o'rtasidagi axborot almashinuvi – bu muloqot jarayonidir. Ammo oddiy fikr almashinuvi muloqot uchun yetarli emas. Muloqotda shaxsning yashirin maqsadlari, uning ichki tuyg'ulari ham muhim o'rin tutadi, bu esa muloqotni yanada jonlantiradi va mazmunini boyitadi. Shunday hollarda kommunikatsiya va pragmatika bir-biridan ajratilgan holda ko'rib chiqilishi yoki o'zaro uyg'unlikda

tahlil qilinishi mumkin. Til pragmatikasi muloqot jarayonida til belgilarining o‘zaro munosabatlarini o‘rganadi [Hakimov, M.H, 2001]. Muloqot jarayoni til birliklarining jonlanishida muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli, kommunikatsiya va pragmatika o‘zaro chambarchas bog‘liq tushunchalardir.

Sh. Safarov o‘z tadqiqotlarida til belgilarining yetkazish vazifasidan tashqari boshqa funksiyalariga ham e‘tibor qaratadi. Unga ko‘ra, muloqotning maqsadi faqat axborot almashinuvi bilan cheklanmaydi, balki u suhbatdoshga ta’sir o‘tkazish, hissiyotlarni ifodalash va ta’sirchanlikni oshirish kabi jihatlarni ham o‘z ichiga oladi [Caфapов III, 2008. 285].

Nutqda kommunikativ intensiya muloqot jarayonida asosiy o‘rin tutadi. O‘rta asrlarda u falsafiy tushuncha sifatida shakllangan bo‘lib, maqsad, niyat va mo‘ljal kabi ma’nolarni ifodalagan. Bugungi kunda olimlar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Masalan, Z. Pardayev va Sh. Safarov bu borada J. Ostinning fikrlariga tayanadi. S. Pardayev darsligida "kommunikativ maqsad" tushunchasi ishlatilsa, Sh. Safarov "intensiya" atamasini qo‘llaydi. Birinchi olim uni nutq jarayonida voqealanuvchi hodisa sifatida tahlil qiladi, ikkinchi olim esa Kiyev universiteti professori Oleg Pochepon qarashlariga asoslanib, intensiyani boshlang‘ich va natijaviy turlarga ajratadi.

Kommunikativ aktning muvaffaqiyatli amalga oshishida illokutiv aktning ahamiyati katta. So‘zlovchi kommunikativ strategiyalarni to‘g‘ri tanlasa, uning nutqiy harakati samarali bo‘ladi. Kommunikativ intensiya til o‘rganishda markaziy o‘rin egallaydi va Schiffrin tomonidan asosiy tadqiqot mavzusi sifatida belgilangan [Schiffrin, D, 1994]. Unga ko‘ra, kommunikativ niyat so‘zlovchining xabarni yetkazish maqsadini anglatadi va samarali muloqot jarayonining muhim qismi hisoblanadi.

Ingliz tilida kommunikativ intensiya aniq ifodalanishi va ochiqlik tamoyiliga asoslanishi bilan ajralib turadi [Brown, P., & Levinson, S. C., 1978. 56-311]. Masalan, “Menga hisobot yubora olasizmi?” kabi iboralar muloqotning to‘g‘ridan-to‘g‘ri va aniq bo‘lishiga xizmat qiladi. Boshqa tomondan, o‘zbek madaniyatida muloqot xushmuomalalik va majoziy ifodalarga tayanadi. Masalan, “Ijtimoiy

munosabatlarga e'tibor qaratsangiz, bu katta yordam bo'lardi" kabi iboralar so'zlovchining iltifot va hurmatini ifodalaydi.

Ikkala tilning lingvistik tuzilmalari ushbu kommunikativ niyatlarning namoyon bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Ingliz tilida muloqot aniq va chiziqli shaklda olib borilsa, o'zbek tilida urg'u kontekstual omillar va xushmuomalalik tamoyillariga yo'naltiriladi. Goffman ta'kidlaganidek, har ikkala til madaniy ta'sirlar va lingvistik tuzilmalar bilan bog'liq o'ziga xos kommunikativ jarayonlarni aks ettiradi [Goffman, E.,1971.].

Kommunikativ niyatlarning madaniy va lingvistik elementlar bilan o'zaro ta'siri samarali muloqotni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Nosimmetrikliklar va farqlar tilning ijtimoiy vosita sifatida qanday ishlashini tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotlar madaniy qadriyatlar va lingvistik muloqotning o'zaro bog'liqligini o'rganish orqali so'zlovchilarga turli kommunikativ usullar haqida tushuncha berishi mumkin.

Hall ta'kidlaganidek, madaniyatlar yuqori va past kontekstlilik darajalariga ko'ra farqlanadi [Hall, E. T.,1976.]. Ingliz tili odatda past kontekstli madaniyatlar sirasiga kiradi, bunda xabarlar bevosita va aniq yetkaziladi. O'zbek madaniyati esa yuqori kontekstli madaniyat sifatida muloqotning yashirin va bilvosita usullariga tayanadi[Hofstede, G.,2011.]. Biroq, ushbu farqlarga qaramay, har ikkala til muloqot jarayonlarida umumiy tamoyillarga asoslanadi.

Mavjud tadqiqotlar G'arb kontekstlariga ko'proq e'tibor qaratgan bo'lib, o'zbek tilida kommunikativ niyatlarni ifodalash usullari hali yetarlicha o'rganilmagan. Xususan, kod almashtirish va tillararo o'zaro ta'sir muhim masala bo'lsa-da, bu boradagi tadqiqotlar yetarli darajada chuqur olib borilmagan.

Bundan tashqari, og'zaki bo'lmagan muloqotning roli ham muhimdir. Masalan, imo-ishoralar, yuz ifodalari va boshqa norasmiy ko'rsatkichlar o'zbek madaniyatida katta ahamiyatga ega bo'lib, kommunikativ niyatlarni yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi [Goffman, E.,1971].

O'zbek va ingliz tillarining lingvistik tuzilmalari ta'lim va hurmatni ifodalovchi fe'l hamda affikslarning muloqot uslubini qanday modellashtirishini

ko'rsatishi mumkin. Bu jarayonda madaniy ta'sirlar va til tuzilmalarining o'zaro aloqasi turli madaniyatlararo kommunikatsiya kontekstlarida nomuvofiqliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, ayrim inglizcha iboralar o'zbek suhbatdoshiga qo'pol tuyulishi yoki aksincha, o'zbek tilidagi ba'zi ifodalarning ingliz tilida yetarlicha tushunarli bo'lmasligi mumkin.

Madaniy va lingvistik ta'sirning o'zaro bog'liqligi o'zbek va ingliz tillarida aloqa niyatlarini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida muloqot madaniyati ko'pincha hurmat va bilvosita ifodaga asoslangan bo'lsa, ingliz tilida to'g'ridan-to'g'ri va aniq ifodalash uslubi ustunlik qiladi. Masalan, ingliz tilida "Could you pass me the salt?" kabi oddiy so'rov minimal lingvistik o'zgarish bilan amalga oshirilsa, o'zbek tilida ushbu so'rov "Tuzni berib yuborsangiz" kabi yanada yumshoq shaklda ifodalanishi mumkin. Bu esa har ikki tilda so'zlovchilarning kommunikativ maqsadlarini shakllantirishda semantik va sintaktik tuzilmalarning o'zni borligini ko'rsatadi.

O'zbek tili sintaktik jihatdan asosan sub'ekt-ob'ekt-fe'l (SOV) tuzilmasiga asoslanadi, bu esa jumla tarkibidagi ma'no aloqalarini yanada aniqroq tushunishni talab qiladi. Ingliz tili esa sub'ekt-fe'l-ob'ekt (SVO) tuzilmasiga ega bo'lib, bu esa ma'no dinamikasini tezroq tushunishga yordam beradi. Bunday farqlar lingvistik tuzilmalarning madaniy xususiyatlarga qanday moslashishini ochib beradi.

Xushmuomalalik strategiyalariga kelsak, o'zbek madaniyatida hurmat ierarxik qadriyatlar bilan chambarchas bog'langan. Bu esa tilning unvon va odobiy ifodalardan keng foydalanishiga olib keladi. Masalan, suhbat davomida keksalarni yoki lavozim egalarini hurmat qilish uchun maxsus iboralar ishlatiladi. Ingliz tilida esa xushmuomalalik ko'proq shaxsiy chegaralarni hurmat qilish va to'g'ridan-to'g'ri, biroq yumshoq ifodalar orqali amalga oshiriladi.

Ushbu lingvistik farqlar nizolarni hal qilish uslublariga ham ta'sir qiladi. O'zbek tilida muammolar bilvosita hal qilinishi, mojaro ochiq muhokamadan ko'ra, muloqot vositasida yumshatilishi mumkin. Ingliz tilida esa muammolarni ochiq va individual ravishda hal qilish afzalroq hisoblanadi.

Umuman olganda, lingvistik tuzilmalar va madaniy ta'sirlarning o'zaro munosabatlari kommunikativ niyatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi. O'zbek va ingliz tillari o'rtasidagi farqlarni tushunish va kommunikativ strategiyalarni moslashtirish madaniyatlararo muloqotni samarali yuritish uchun zarur. Har ikki tilning muloqot uslublarini chuqurroq o'rganish, ularning semantik va sintaktik jihatlaridagi o'ziga xosliklarni inobatga olish orqali lingvistik moslashuvchanlik va madaniy tushuncha oshirilishi mumkin.

Inglizcha muloqot ko'pincha xushmuomalalik samarali almashinuvga ustuvor ahamiyat beradigan pragmatik strategiyalar orqali ifodalanadi. So'rovlar, takliflar va istaklar ko'pincha yumshoq til konstruksiyalaridan foydalanadi. Biroq, bu yondashuv madaniy moyillikni saqlab qolish bilan birga shaxsiy huquqlarni kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Madaniy qoidalar o'zbek va ingliz kommunikativ ijtimoiy o'zaro ta'sirida strategiyalarga ta'sir ko'rsatadi. Mambetniyazova va boshqalarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, til va madaniy chegaralarni anglash global muloqotni yaxshilash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek va ingliz tillaridagi vokal yorliqlarni qiyosiy tahlil qilish orqali ushbu farqlar ochib beriladi. Har ikkala til ham o'ziga xos ijtimoiy so'zlashuv dinamikasiga asoslangan bo'lib, bu til vositalarining qanday ishlatilishini aniqlashga yordam beradi.

Muloqot unsurlaridan foydalanishdagi farqlar nafaqat lingvistik jihatdan, balki kommunikativ strategiyalar orqali ham namoyon bo'ladi. Ingliz tilida past kontekstli aloqa uslubi ustuvor bo'lib, individualizmga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi [Hofstede, G., 2011.]. O'zbek tili esa kollektivistik madaniyatga asoslangan bo'lib, nutq jarayonida o'zaro hurmat va hamdardlikni ustuvor qo'yadi.

Shuningdek, lingvistik tuzilmalarning implikasiya yoki evfemizmlar orqali yumshatilishi madaniy moyillikni ifodalaydi. O'zbek tili yuzni saqlash va o'zaro hurmat muhitini yaratishga yo'naltirilgan bo'lsa, ingliz tilida aniq va ochiq ifoda ustuvor hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va ingliz tillaridagi ushbu farqlar turli madaniyatlararo kontekstlarda xushmuomalalik va tezkorlik nuanslarini

tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ingliz tilida kayfiyat grammatik kategoriya sifatida indikativ, imperativ va subjunktiv shakllarga bo‘linadi. Indikativ kayfiyat xabar berish uchun, imperativ esa buyruq yoki so‘rov ifodalash uchun ishlatiladi.

Aksincha, o‘zbek tilida kayfiyat murakkabroq tizimga ega bo‘lib, bu tilning madaniy va ijtimoiy jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon beradi. Ushbu farqlar madaniy muloqot va pragmatik strategiyalarni yaxshiroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Oviogun, P. V., & Veerdee, P. S. (2020). Definition of language and linguistics: Basic competence. *Macrolinguistics and Microlinguistics*, 1(1), 1-12. <https://doi.org/10.21744/mami.v1n1.1>
2. Shyrokov, V. (2021). “Accuracy” vs” Unambiguity” in Linguistics. *COLINS*, 1–5. <https://ceur-ws.org/Vol-2870/paper1.pdf>
3. Simon, A. C., & Degand, L. (2011). Analysing basic discourse units: How and what for. *Langue française*, 170, 45–59.
4. Hakimov, M. H. (2001). Pragmatic interpretation of the text in Uzbek [Ph. D Thesis]. Institute of Literature named after Nizami Ganjavi.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика //Тошкент: ЎЗМЭ. – 2008. – Т. 285.
6. Schiffrin, D. (1994). *Approaches to Discourse*. Blackwell Textbooks in Linguistics, Oxford: Blackwell.
7. **Brown, Levinson, S. C. (1978). Universals in language P., & usage: Politeness phenomena. In E. N. Goody (Ed.), Questions and politeness: Strategies in social interaction (pp. 56-311). New York, NY: Cambridge University Press.**
8. Goffman, E. (1971) *The Presentation of Self in Everyday Life*. Pelican Books, London.
9. Hall, E. T.. *Beyond culture*. Anchor.1976.
10. Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1).

11. Kizi, S. B. Y. (2022). Linguo-cultural characteristics of speech etiquette occurring in discourse. *Current Research Journal of Philological Sciences*, 3(11), 59-63.
12. Bobojonova, S. (2024). THE DEVELOPMENT OF THE ANTHROPOCENTRIC PARADIGM IN LINGUISTIC STUDIES. *Современные подходы и новые исследования в современной науке*, 3(16), 115-119.
13. Jurayeva, M. A. (2024). THE SIGNIFICANCE OF COMMUNICATIVE INTENTION IN HUMAN INTERACTION. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 5(06), 95-100.
14. Jo'rayeva, M. (2024). ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA POLIPREDIKATIV BIRLIKLAR. *Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования*, 3(8), 24-26.

O'ZBEK TILINING SOHADA QO'LLANISHI

G.XALIKOVA,

xalikovaqulchexra@gmail.com

D.ABDURAXMONOV,

abduraxmonovd744@gmail.com

Mirzo Ulug'bek nomidagi Samarqand
davlat arxitektura-qurilish universiteti

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbek tilining sohada qo'llanishi vazifalari haqida so'z boradi. Talabalarga soha bo'yicha egallagan bilimlarni yozma va og'zaki ravishda o'zbek tilida ifoda etish malakalarini takomillashtirish, sohada qo'llaniladigan terminlar, asosiy tushunchalar va soha doirasida qo'llaniladigan hujjatlarning rasmiylashtirilishini ta'minlash, nutq uslublari, xususan sohada ilmiy va rasmiy uslub imkoniyatlaridan foydalanish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, turkiy tillar, soha, nutqiy kompetentlik, mutaxassislik, og'zaki va yozma nutq, sohaviy terminlar, ko'nikma, malaka.

Annotation

This article talks about the purpose and tasks of the science of the use of the Uzbek language in the field. To improve the skills of students to express their knowledge in the field in writing and orally in Uzbek, to ensure the formalization of the terms used in the field, basic concepts and documents used in the field, speech styles, especially scientific and official in the field it is emphasized that it consists in creating the ability to use the opportunities of the style and to put them into practice.

Key words: *continuing education, Turkish languages, field, speech competence, specialty, oral and written speech, field terms, skill, qualification.*

Mustaqil O'zbekistonning ravnaqi yo'lida barcha sohalardagi kabi ta'lim tizimida ham olib borilayotgan keng qamrovli ishlar, jamiyat taraqqiyotini ta'minlash, uzluksiz ta'lim tizimini joriy etish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, erkin, ijodkor va mustaqil fikr egasini tarbiyalab voyaga yetkazish hozirgi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi. Respublikamizda eng avvalo, ta'limga alohida e'tibor qaratildi. Chunki muhtaram Prezidentimizning: "Har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak" degan fikrlari barchamizdan ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga bo'lgan mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimizni talab etadi. Til kishilarning eng muhim aloqa vositasi, bilimlarni saqlovchi va kelajak avlodga yetkazuvchi vositadir.

Ana shu vazifalarini e'tiborga olganda, birinchidan, til ijtimoiy hodisadir. Chunki u jamiyat uchun xizmat qiladi. Ikkinchidan, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan til muayyan fizik va fiziologik jarayonlar asosida moddiylashadi. Uchinchidan, til va tafakkur o'zaro ajralmasdir. Til fikrni, shakllantiruvchi va ifodalovchi moddiy vositadir. Bu jihatdan til va tafakkur muayyan shaklni o'zida namoyon etadi. To'rtinchidan, til uzluksiz rivojlanib, takomillashib boruvchi hodisadir. Kishilar odatda bir-birlari bilan til orqali munosabatda bo'ladi. Demak, til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalab bo'lmaganidek,

tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi. Fikr tilda voqelashadi, tilda mavjud bo'ladi. Ongoingizda paydo bo'ladigan fikrning mohiyatini, mazmunini tashkil etadigan har qanday idrok yoki tasavvur ham faqat so'zlar vositasi orqali voqe bo'ladi. Til faqat kishilarga xos bo'lganidek, tafakkur ham kishilarga xos bo'lib, bosh miyaning moddiyligi va fiziologik vazifasi bilan bog'liqdir. Lekin tafakkur bilan tilni aynan bir xil, bir-biriga o'xshash narsa deb tushunish xatodir. Tafakkur – tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining eng yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifodalaydi. Til qonunlari bilan tafakkur qonunlari bir-biriga teng kelmaydi. Shuning uchun ham til grammatikaning o'rganish obyekti hisoblansa, tafakkur mantiq ilmining o'rganish obyektidir.

Til – boy tariximiz, hayotbaxsh qadriyatlarimiz, dinimiz, xalqimizga xos dunyoqarashni ko'rsatuvchi ko'zgu, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazuvchi vositadir. Shuning uchun ham o'z tilini yo'qotgan millat o'zligidan mahrum bo'ladi, ma'naviy inqirozga uchraydi. O'zbek tili turkiy tillar guruhiga mansub bo'lib, u mustaqil til sifatida XI asrdan boshlab shakllana boshladi va to hozirgi kunimizgacha bu tilda ko'plab ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. Til fikr ifodalashning muhim vositasidir. Tafakkur bilan tilning munosabati murakkab jarayondir. Til fikr ifodasi sifatida mavjud, o'z navbatida fikr til asosida yuzaga keladigan murakkab jarayon. Til ham, tafakkur ham mehnat jarayonida, kishilik jamiyatida shakllangan.

Til – millatning asosiy belgilaridan, davlat mustaqilligining asosiy ramzlaridan biri. O'zbek tili dunyoning eng qadimiy va boy tillaridan biri hisoblanadi. Bu tilning keng imkoniyatlari qadimgi toshbitiklarda, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari, Ahmad Yassaviy hikmatlari, Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy", "Xamsa", Boburning "Boburnoma" asarlarida, Boborahim Mashrab, Ogahiy, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz shoirlarimiz va XX asrdagi adiblarimiz ijodida jilolanib turibdi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, davlat ishlarining, ta'lim-tarbiya, targ'ibot-tashviqot ishlarining shu tilda olib borilishi uchun juda katta imkoniyat yaratdi. Tilga bo'lgan munosabat tubdan o'zgardi, uning barcha imkoniyatlarini o'rganish ishlari keng ko'lamda olib borilyapti.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil 21 dekabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatini, nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli Farmoni, O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-dekabrda "Davlat tilini rivojlantirish departamenti to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 984-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2019 yil 2 dekabrda 87-06-52 sonli xatida "2020-2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish Konseptsiyasi" va "Yo'l xaritasi" loyihasida davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari, vazifalari sohaga oid dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish o'z ifodasini topgan.

Bu hujjatlar davlat tilini o'rgatish va uni bilish darajasini yanada takomillashtirish uchun oliy ta'lim muassasalarida 2020-2021 o'quv yilidan boshlab "O'zbek tilini sohada qo'llanilishi" asosiy fan sifatida o'quv rejasiga kiritildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, Davlat dasturi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining buyrug'i asosida o'quv jarayoniga tatbiq etib kelinayotgan mazkur kurs "Davlat tili haqida"gi qonunning quyidagi moddalariga tayanadi: 7-modda. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi. Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi.

Yangi ilmiy asoslangan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin va Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi. 9-modda. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi. 10-modda. Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-

kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin (1, 16-22-b.). Mazkur fanni o'qitishdan maqsad, talabalarning o'zbek tilida soha b o'yicha nutqiy kompetentligini oshirish, mutaxassisikka oid og'zaki va yozma nutqida sohaviy terminlarni samarali qo'llash ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat. Shuningdek, talabalarga soha bo'yicha egallagan bilimlarni yozma va og'zaki ravishda o'zbek tilida ifoda etish malakalarini takomillashtirish, sohada qo'llaniladigan terminlar, asosiy tushunchalar va soha doirasida qo'llaniladigan hujjatlarning rasmiylashtirilishini ta'minlash, nutq uslublari, xususan sohada ilmiy va rasmiy uslub imkoniyatlaridan foydalanish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat.

Fanning vazifasi-mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishishni ta'minlash, egallanayotgan soha bo'yicha nazariy bilimlarni, amaliy ko'nikmalarni o'zbek tilining yozma va og'zaki nutqi me'yor va qoidalari asosida mukammal o'zlashtirishga va ularga nisbatan shaxsiy munosabatni o'zbek tili adabiy normalariga muvofiq holda ifodalashga erishishni ta'minlashdan iborat. Keyingi yillarda tilimizning kasb-hunar, ilmiy-texnika tili va atamalarida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Har bir sohaning o'z atamalar tizimi mavjud bo'lib, bitta atama faqat bitta tushunchanigina ifodalaydi.

Atamalarni qo'llashda har qanday murakkab fikrni ixcham, oson, lo'nda va aniq, shuningdek, tushunarli ifodalashni osonlashtirish maqsad qilib quyiladi. Atamalarga xos bo'lgan ma'no jihatidan aniqlik, tushunchaning mohiyatini yoki eng asosiy belgisini aniq ifodalab berish, ulardagi tuzilish jihatidan ixchamlik, qisqalik ishlatishga qulaylik kabilar tushunchani tushunarli, aniq, qisqa bo'lishini ta'minlaydi. Oliy o'quv yurtlarida sohaga oid imlo va izohli lug'atlari tayyorlanmoqda, chop etilmoqda. Mavjud lug'atlardan keng foydalanish, so'z va atamalar ma'nosini chuqur anglash kishining so'z boyligini oshirishda katta ahamiyatga ega.

Ma'lumki, yaqin vaqtlargacha hujjatlar asosan rus tilida rasmiylashtirilar edi. O'zbek tilida esa ayrim hujjatlarga yuritilar, ular ham rus tilidagi hujjatlar andozasiga asoslangan bo'lib, milliylikdan yiroq edi. Endilikda respublikamizdagi barcha korxonalar, tashkilotlar, muassasalarda yuritiladigan hujjatlar o'zbek tili qonun-qoidalariga mos ravishda rasmiylashtirilmoqda. Oliy o'quv yurtlarini bitirib chiqayotgan yosh mutaxassislar o'zlari ishga boradigan mehnat jamoalarida ish qog'ozlari, hujjatlarning mantiqiy to'g'ri yozilishi, yoki to'g'ri to'ldirilishi, ishoraviy, imloviy, uslubiy xatolarsiz, davr talabiga javob beradigan tarzda rasmiylashtirishlari lozim. Buning uchun esa bitiruvchi talabalarimiz nafaqat hujjatlar bo'yicha, balki yangi alifbo va imlo qoidalarini bo'yicha ham yetarlicha tushunchaga ega bo'lishlari talab etiladi. Va shu maqsadda hozirda bu fan barcha o'quv yurtlarida o'qitilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonova M., Fattoxova D., Xalmuxammedova U., Inogamova N., Egamberdiyeva N. O'zbek tili (o'quv qo'llanma). – Toshkent: Mumtoz so'z, 2018.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish (amaliy qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.– 456 b.
3. Rahmonov N., Boltaboyev H. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. 1-2 jild. T., 2013, 2015.
4. Boltaboyev H. Adabiyot ensiklopediyasi. 1-2 jild. T., 2015, 2019.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktyabrdagi “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-5850 – son qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-yanvardagi “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-40 son qarori
7. Ahmedova M.X., Gayubova K.A. “O'zbek tili”. T. TATU, “Aloqachi”, 2019.
8. Jiyanova N., Mo'minova O., Maksumova S. Nutq madaniyati. Ma'ruzalar matni. Toshkent, 2016. I-kitob
9. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildli). – Toshkent: O'zbekiston milliy

BO‘LAJAK XORIJIY TIL O‘QITUVCHILARINING KASBIY-IJODIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULLARI

KURGANOVA Roza Nuritdinovna,
Renessans ta'lim universiteti
Filologiya kafedrası katta o'qituvchisi
shahnozabadalova3@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali usullari tahlil qilingan. O'qituvchilarning pedagogik faoliyatda ijodiy yondashuvga ega bo'lishi, ularning o'quvchilarga ta'sirchan va interaktiv dars berish qobiliyatlarini rivojlantirishga asosiy e'tibor qaratilgan. Tadqiqot davomida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion metodlar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanishning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, xorijiy til o'qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishda mustaqil ta'lim va tajriba almashish usullarining o'rni ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, ijodiy yondashuv, xorijiy til o'qituvchilari, innovatsion pedagogika, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, mustaqil ta'lim, tajriba almashish.

Annotation

This article analyzes effective methods for developing professional and creative competencies of future foreign language teachers. The main focus is on the development of teachers' creative approach to pedagogical activities, their ability to teach students effectively and interactively. The study reveals the importance of using modern pedagogical technologies, innovative methods and information and communication tools. The role of independent learning and

experience exchange methods in developing professional and creative competencies of foreign language teachers is also indicated.

Keywords: *professional competence, creative approach, foreign language teachers, innovative pedagogy, information and communication technologies, independent learning, experience exchange.*

O'zbekistonda o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning yangi bilimlarni mustaqil izlashiga asosiy e'tibor qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimining 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasining "Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari" deb nomlangan 3-bobining "Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish" deb nomlangan 1-§ da Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida tayanch kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv uslubiy materiallarni keng joriy etish to'g'risida alohida ko'rsatib o'tilgan.

So'nggi davrda O'zbekiston Respublikasida bo'lajak mutaxassislarni sifat jihatidan turlicha tayyorlashni taqozo etuvchi yangi o'qitish usullarini ta'lim jarayoniga kiritish muammosiga tobora ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bo'lajak o'qituvchilarning yangi usullarni maktablarda joriy etish uchun taklif etilayotgan ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyati, ularning eng usullarni aniqlashdagi kompetentligi, shuningdek, o'zlarining mualliflik huquqi ko'p jihatdan hozirgi zamonaviy ta'lim muhitining holatini belgilaydi.

Shunday qilib, O'zbekiston ta'lim tizimi oldida kasbiy kompetensiya, analitik fikrlash, rivojlangan ijodiy va tanqidiy fikrlash, tajriba va o'qitishning istiqbolli usullarini qo'llashga tayyorgarlik kabi fazilatlarga ega bo'lgan bo'lajak o'qituvchilarni munosib tayyorlash yo'llari va vositalarini izlash vazifasi turibdi. Binobarin, bo'lajak chet tili o'qituvchilarini zamonaviy ijtimoiy-madaniy vaziyat

voqeligini aks ettiruvchi ta'lim jarayonining innovatsion modeliga yo'naltirilgan kasbiy pedagogik faoliyatga tayyorlash zarurati tug'ildi.

Zamonaviy ta'lim tizimi nafaqat bilimlarni uzatishni, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirishni ham talab qiladi. Xorijiy til o'qituvchisi, shuningdek, o'quvchilarni nafaqat tilni o'rganish, balki uning madaniy va ijtimoiy aspektlarini ham tushunishga o'rgatishi kerak. Shuning uchun o'qituvchilarni tayyorlashda ularning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu o'qituvchining kasbiy bilimlari va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini o'z ichiga olgan ko'nikmalar majmuasini anglatadi. Asosan, kasbiy-ijodiy kompetensiyaga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchilarga nafaqat tilni, balki uning kontekstida mavjud bo'lgan ijodiy va madaniy elementlarni ham taqdim eta oladi. Shuning uchun, bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarini tayyorlashda metodik yondashuvlarning innovatsion bo'lishi, ijodiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalarni o'z ichiga olishi kerak.

Kasbiy-ijodiy kompetensiya tushunchasi – bu o'qituvchining pedagogik faoliyatida ijodiy yondashuvni qo'llash, o'quvchilarning tilni o'zlashtirishdagi motivatsiyasini oshirish va ular bilan muvaffaqiyatli muloqot o'rnatish qobiliyatidir. O'qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda ijodiy yondashuvlarning muhimligi shundaki, ular o'qituvchining o'quvchilarga yangi g'oyalar bilan murojaat qilish, interfaol metodlarni qo'llash va o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish imkonini beradi.

Xorijiy til o'qituvchilari ta'lim jarayonining asosiy ishtirokchilaridan biri hisoblanadi. Ularning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Bu kompetensiyalar pedagogik jarayonda o'qituvchilarning ijodiy yondashuvini oshirish, talabalarga innovatsion va interaktiv metodlar orqali ta'lim berish imkoniyatini yaratadi. Ushbu maqolada bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirish bo'yicha samarali usullar atroflicha va quyidagicha yoritiladi:

- *Kasbiy kompetensiya va ijodiy yondashuv o'qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalari ularning dars jarayoniga yangilik kiritish qobiliyati, pedagogik innovatsiyalarni qo'llay olish mahorati va mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi;*
- *Innovatsion pedagogik texnologiyalar zamonaviy texnologiyalar ta'lim jarayonida muhim o'rin egallaydi. Multimediali vositalardan foydalanish, onlayn platformalar orqali darslarni tashkil qilish o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayonini samaraliroq qiladi;*
- *Axborot-kommunikatsiya, ya'ni internet va raqamli texnologiyalar yordamida xorijiy til o'qitishda yangi yondashuvlar paydo bo'ldi. Onlayn darslar, video resurslar, sun'iy intellekt yordamida til o'rganish kabi usullar o'qituvchilar kompetensiyalarini oshirishga xizmat qiladi;*
- *Tajriba almashish usuli orqali o'qituvchilar turli seminarlar, konferensiyalar va malaka oshirish dasturlari orqali o'zaro tajriba almashishlari mumkin. Bu nafaqat ularning bilim doirasini kengaytiradi, balki kasbiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi;*
- *Mustaqil ta'lim orqali o'qituvchilar o'z faoliyatini tahlil qilishi, muammolarni aniqlashi va o'z pedagogik mahoratini oshirishi mumkin. Bu ta'lim jarayonida muhim vositalardan biri bo'lib, doimiy ravishda o'z-o'zini baholash va rivojlantirishga turtki beradi;*

Mustaqil ish – bu o'quvchilarning o'z bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, o'z-o'zini o'rganish va ijodiy faoliyatini oshirish maqsadida bajaradigan ishlaridir. Bu ishlar o'quvchilarga muammolarni hal qilish, yangi g'oyalarni ishlab chiqish va o'z fikrlarini ifodalashda yordam beradi. Ta'lim jarayonlarida xorijiy tillarni o'qitishda asosan mustaqil ishlarni tashkil etishning quyidagi jihatlariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir:

- *Ma'lumotga asoslangan rejalashtirish:* Mustaqil ishlar asosan o'quv dasturi va mavzularga mos ravishda rejalashtiriladi. Bunda o'quvchilar uchun aniq maqsadlar va vazifalar belgilanishi lozim bo'ladi.

- *Resurslarni tayyorlash:* O'quvchilarga kerakli resurslar, manbalar va boshqa materiallar taqdim etilishi kerak. Bu materiallar mustaqil ishlar uchun yordam beradi.
- *Natijalarni baholash:* Mustaqil ishlar tugagach, o'quvchilarning natijalarini baholash mexanizmlarini ishlab chiqish lozim. Bu o'quvchilarning o'z-o'zini baholash imkoniyatini yaratadi.
- *Loyihalar asosida o'qitish:* O'quvchilarga aniq loyiha topshiriqlari berish, bu jarayonda ularning ijodiy yondashuvlarini rivojlantiradi. Masalan, o'quvchilar biror muammoni hal qilish yoki yangi g'oyani ishlab chiqish maqsadida loyiha yaratishlari mumkin.
- *Tadqiqot ishlarini bajarish:* O'quvchilar mustaqil ravishda tadqiqot olib borishlari kerak. Bu jarayon ularning analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi va ijodiy yechimlar topishga yordam beradi. Tadqiqotlar uchun mavzularni tanlashda qiziqishlarini hisobga olish lozim.
- *Ijodiy amaliyotlar:* O'quvchilar amaliy mashg'ulotlar orqali ijodiy ko'nikmalarini rivojlantirishlari mumkin. Masalan, chet tili darslarida ushbu amaliyotni ko'proq adabiy mavzularda, she'rlarni rollarga bo'lib o'qish yoki biron bugungi kunda dolzarb mavzudagi muommoli vaziyatlarni guruhlarda teatrlashtirish orqali rivojlantiriladi.
- *Guruhli faoliyatlar:* O'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, birgalikda muammo yechish, g'oyalar almashish va ijodiy yechimlar ishlab chiqish imkoniyati beriladi. Guruhda ishlash orqali o'zaro tajriba almashish va kreativ fikrlashni oshirish mumkin.

Asosan quyidagi asosiy aspektlar xorijiy tillarni o'qitishda mustaqil ishlarni samarali va to'g'ri tashkillashtirish orqali ularning ijodiy faolligi rivojlantiriladi:

- *Ijodiy yechimlar:* O'quvchilar mustaqil ishlarida yangi g'oyalar va yechimlar ishlab chiqadilar. Bu jarayonda ularning ijodiy fikrlashlari rivojlanadi.

- *O‘z fikrini ifodalash*: Mustaqil ishlar orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini aniq va ravon ifodalashni o‘rganadilar. Bu orqali ularning muloqot qilish qobiliyatlarini ham oshiradi.
 - *Muammolarni hal qilish*: O‘quvchilar mustaqil ishlarida muammolarni aniqlash va ularni hal qilish uchun yangi yondashuvlar ishlab chiqadilar.
 - *Innovatsion fikrlash*: Mustaqil ishlar ijodiy faoliyatni oshirish orqali o‘quvchilarda innovatsion fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.
 - *Baholash mezonlari*: O‘quvchilarning mustaqil ishlarini baholashda aniq mezonlar va kriteriyalarni belgilash lozim. Masalan, ijodiy yondashuv, natijalar sifatleri, vaqtni boshqarish va guruhda ishlash qobiliyatlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.
 - *O‘z-o‘zini baholash*: O‘quvchilarga o‘z ishlarini baholash imkoniyatini berish juda muhim hisoblanadi. Bu ularning o‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyatini oshiradi.
- Xorijiy til o‘qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish doimiy o‘zgarib borayotgan ta’lim jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion yondashuv, axborot texnologiyalaridan foydalanish, mustaqil ta’lim va tajriba almashish orqali o‘qituvchilar samarali va ijodiy ta’lim berish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ta’lim sifatining oshishiga, o‘quvchilarning xorijiy tilni puxta o‘zlashtirishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.T. Kalandrova. On the issue of formation a professional foreign language communicative competence of students in technical specialties//«Глобаллашув шароитида сув хўжалигини самарали бошқариш муаммолари ва истиқболлари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжумани мақолалар тўплами (2017 йил 11-12 апрель).– Тошкент: ТИМИ, 2017, 109-112 б.
2. S.T.Kalandrova Forming business communication skills and Interdisciplinary approach to study English // International scientific and practical conference// April 1, 2021 JIZZAX – 2021-106 б
3. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va Pedagogik mahorat. - T.: 2003.

4. Sh.Sharipov, N.Muslimov, M.Ismoilova: “Kasbiy ta’lim pedagogikasi”. Metodik qo‘llanma. - T. 2005.
5. M.Usmonboeva, G.Anorkulova, G.Shamaripxodjaeva “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” o‘quv uslubiy majmua. T. 2015 yil.
6. Ishmuhammedov R, Abduqodirov A, Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. - T.: “Iste’dod”, 2008.
7. Azizxodjayev A. “Pedagogik innovatsiyalar va ularning xorijiy til o‘qitish jarayonidagi roli” – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
8. Xolbekov R. “Zamonaviy pedagogik texnologiyalar” – Samarqand: Ilm-fan, 2019.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ
СЛОВАРНОГО СОСТАВА ЯЗЫКА
LINGUISTIC FACTORS INFLUENCING THE VOCABULARY
OF A LANGUAGE**

*ОРИНБАЕВА Сайёра Юсуповна,
старший преподаватель кафедры филологии
Образовательного университета Ренессанс*

Аннотация

Статья посвящена анализу лингвистических факторов, влияющих на развитие словарного состава языка. В процессе исследования рассматриваются внутренние и внешние факторы, такие как заимствования, семантические изменения, морфологические и синтаксические преобразования, а также влияние социально-культурных и исторических событий на пополнение лексического запаса. Описание этих факторов позволяет глубже понять динамичность языка как системы и роль различных процессов в расширении и изменении словаря.

Ключевые слова: *лингвистические факторы, лексическое значение слова, заимствования, семантические изменения, фонетические изменения,*

морфологические и синтаксические преобразования, словарный состав языка.

Annotation

The article is devoted to the analysis of linguistic factors influencing the development of the vocabulary of a language. The study examines internal and external factors such as borrowings, semantic changes, morphological and syntactic transformations, as well as the influence of socio-cultural and historical events on the replenishment of vocabulary. The description of these factors allows us to gain a deeper understanding of the dynamism of language as a system and the role of various processes in the expansion and change of vocabulary.

Key words: *linguistic factors, lexical meaning of a word, borrowings, semantic changes, phonetic changes, morphological and syntactic transformations, vocabulary of a language.*

Язык – это динамическая система, постоянно изменяющаяся под влиянием различных факторов. Одним из важнейших процессов в развитии языка является изменение его словарного состава. Словарь языка не является статичным, он постоянно обновляется и пополняется новыми словами. Лексический состав языка изменяется под воздействием ряда лингвистических факторов, которые определяют как процессы расширения, так и сужения лексических значений.

Заимствования являются одним из самых ярких примеров внешнего влияния на язык. Это процесс заимствования слов и выражений из других языков, который часто сопровождается их адаптацией к особенностям фонетической и морфологической системы языка. Макс Вендт, немецкий лингвист, известен своими исследованиями в области исторической и сравнительной лексикологии подчеркивает, что заимствования играют значительную роль в развитии лексического состава языка. Он рассматривает их как не только источник новых слов, но и как фактор, который влияет на гибкость и адаптацию языка к меняющимся условиям. По мнению учёного

заимствования могут привнести в язык новые концепты, которые раньше не имели точного отражения в лексике.

Например, с развитием технологий, новых отраслей науки и культуры в язык приходят термины, которые не были бы возможны без контактов с другими языками. Влияние заимствованных слов особенно заметно в период культурных обменов, войн, торговых отношений и глобализации. Примером являются заимствования из латинского, греческого, французского, английского и других языков.

Лексическое значение слов в языке может изменяться под воздействием разных факторов. Это явление называется семантическим изменением. Оно может проявляться в виде расширения значений (полисемия), сужения значений или их метафоризации. Например, слово «книга» в русском языке в прошлом обозначало не только печатное издание, но и любой письменный документ.

Морфология, изучающая формы слов, их изменения и сочетания, играет ключевую роль в формировании новых лексических единиц. Например: 1. *Словообразование*: Создание новых слов путем добавления приставок, суффиксов, окончаний. Это приводит к расширению лексики, появлению новых понятий и концептов, адаптированных под меняющиеся реалии (например, слова вроде «интернет-магазин», «смартфон»). 2. *Семантические изменения*: Влияние морфологии также может отражаться на изменении значений слов, что расширяет словарный состав. Например, старые корни или аффиксы могут обогатить язык, образуя новые значения для уже существующих слов. 3. *Упрощение форм*: в некоторых случаях морфологические изменения могут привести к упрощению грамматических форм, что делает язык более гибким. Например, в русском языке происходит уменьшение числа склонений и спряжений в повседневной речи, что, в свою очередь, может привести к появлению новых лексических форм.

Изменения в структуре предложений и фраз также влияют на формирование и развитие словаря. Новые типы предложений могут

стимулировать возникновение новых лексических единиц, в то время как развитие синтаксических конструкций, таких как сложные предложения, приводит к расширению лексического состава за счет новых соединительных слов, союзов и частиц.

Внешние социально-культурные и исторические изменения также оказывают значительное влияние на развитие лексики языка. Например, появление новых технологий, социальные изменения, экономический прогресс, изменения в образовании и культуре приводят к появлению новых слов, отражающих эти процессы. Примером может служить появление таких слов, как «интернет», «смартфон», «стартап».

Фонетические изменения также оказывают влияние на развитие словарного состава языка. Николай Трубецкой, выдающийся лингвист, один из основателей структурной лингвистики, в своей работе о фонетических изменениях уделял особое внимание тому, как эти изменения влияют на словарный состав языка. Он утверждал, что фонетические изменения могут быть важным фактором, способствующим образованию новых слов и форм, а также изменению уже существующих. Трубецкой рассматривал язык как динамическую систему, в которой все элементы, включая фонетику, грамматику и лексику, находятся в постоянном взаимодействии. Влияние фонетических изменений на словарный состав заключается в том, что изменения в произношении могут привести к возникновению новых значений слов или даже к образованию новых слов. Например, утрата различий в произношении определённых звуков может привести к слиянию слов, что в свою очередь может повлиять на смысловые различия между ними.

Важным аспектом является то, что фонетические изменения могут вызывать и структурные изменения в языке. В результате упрощения фонетической системы могут появляться новые формы, которые в дальнейшем становятся частью стандартного словаря.

Изучение лингвистических факторов, влияющих на развитие словарного состава языка, позволяет осознать, насколько гибким и изменчивым является язык как система. Заимствования, семантические и морфологические изменения, синтаксические преобразования и влияние социальных факторов – все это в совокупности способствует постоянному пополнению и модификации лексического запаса языка. Язык не существует в вакууме, он всегда реагирует на изменения в обществе, культуре и технологических процессах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Фасмер, М. (2002). *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Наука.
2. Хаймович, И. С. (2010). *Введение в языкознание*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
3. Шмелев, В. С. (2007). *Лексикология русского языка*. Москва: Высшая школа.
4. Поляков, И. А. (2015). *Семантика и словообразование в русском языке*. Москва: ЛКИ.
5. Карцева, М. М. (2011). *Язык и культура: Современные аспекты лексической изменчивости*. Санкт-Петербург: Наука.

ARXAIZM BIRLIKLARNING LUG‘ATLARDA BERILISHI

Umida Usmonova,
Guliston Davlat Universiteti
universiteti mustaqil tadqiqotchisi
[Tel:99 967 71 76](tel:999677176)

Annotatsiya

Mazkur maqolada leksik arxaizm va uning trulari, tasnifi, izohli lug‘atlarda berilishi masalasi yuzasidan fikr-mulohaza bildirilgan, ularning tasnifi va tahlili amalga oshirilgan. Shuningdek, arxaizm, leksema arxaizm, semema arxaizm, istorizm, tarixiy so‘zlarga xos lisoniy xususiyatla tavsiflangan.

Abstract

The article discusses an analysis of lexical archaism and its types, classification, correction and problem solving in descriptive words.

Kalit soʻzlar: leksik arxaizm, tarixiy soʻz, leksema, eskirgan soʻz, eskirgan leksika, yangi leksika, maʼno oʻzgarishi, maʼno eskirishi.

Key words: lexical archaism, historical word, lexeme, obsolete word, obsolete lexicon, new lexicon, acquisition of meaning, obsolescence of meaning.

Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi oʻzgarish tilning barcha sohalarida u yoki bu darajada oʻzgarish boʻlishiga olib keladi. Bunday oʻzgarish tilning leksik sathida ancha sezilarli kechadi. Tilshunosligimizdagi ayrim manbalarga koʻra, bunda toʻrt holat kuzatiladi. “Birinchidan, ayrim soʻzlarning eskirib, isteʼmoldan chiqib ketishi kuzatilsa, ikkinchidan, allaqachonlar isteʼmoldan chiqib ketgan soʻzlar qayta “jonlanadi”, “tiriladi”, uchinchidan, yangi-yangi soʻzlar paydo boʻladi, toʻrtinchidan, nafaol soʻzlar faollashadi, isteʼmol doirasi kengayadi, maʼnoviy tabiatida oʻzgarish yuz beradi.” [Sayfullayeva va b., 2009: 112) Shunga koʻra, oʻzbek tili leksikasini tarixiylik nuqtayi nazaridan betaraf leksika, eskirgan leksika, yangi leksika tarzida tasniflash va tadqiq qilish tavsiya qilinadi.

Tadqiqotlarda soʻzlar turli asosga koʻra tasniflanadi. Xususan, qoʻllanish darajasiga koʻra: umumiy isteʼmol va chegaralangan leksika; qoʻllanish davriga koʻra: eskirgan soʻz, zamonaviy soʻz va neologizm; qoʻllanish doirasiga koʻra: dialektizm, professionalizm, jargon kabi turlarga boʻlinadi. “Lugʻaviy birlikning borliqqa munosabatini oʻrganish leksikologiyaning muhim aspektidan biri. Bunda ularning kishi hayotiga, amal qilayotgan davrga munosabati ochiladi. Masalan, yaqin oʻtmishda [savdogar] soʻzida salbiy ottenka boʻlgan boʻlsa, bugungi kunda ijobiy boʻyoqli soʻz sifatida keng isteʼmolda” [Sayfullayeva va b., 2009: 78].

Eskirish hodisasi lugʻaviy birliklarning semasi ham aloqadorlik kasb etadi. “Maʼnodoshlik qatoridagi leksemalarning ifoda semasi turli-tuman. Ulardan ayrimlari quyidagilar: 1) ijobiy yoki salbiy baho yoxud munosabat sema; 2) leksemaning qoʻllanish davrini koʻrsatuvchi sema: “eskirgan”, “yangi”, “oʻta yangi”, “arxaik”, “tarixiy”. 3) leksemaning qoʻllanilish doirasini koʻrsatuvchi sema: “shevaga xos”, “soʻzlashuvga xos”, “kitobiy”, “koʻtarinkilik” va h.” [Sayfullayeva va b., 2009: 104]. Bizningcha, leksemaning qoʻllanish davrini koʻrsatuvchi semalar sirasida qayd qilingan eskirgan, arxaik, tarixiy semalarni

arxaik va tarixiy sema tarzida ajratish yetarli, eskirgan degan sema arxaik va tarixiy semalar uchun giperonimlik mavqeyida bo‘ladi.

Lug‘aviy birliklarning atash ma’nosi bilan bog‘liq talqinlarda esa quyidagi munosabat ham aks etgan: “Leksik ma’no tilning taraqqiyoti davomida ham sifat, ham miqdor jihatidan o‘zgaradi. Shu asosda leksik ma’nolarni hozirgi leksik ma’no va avvalgi leksik ma’no deb ikkiga guruhlash mumkin. Tilning o‘tmish taraqqiyot bosqichiga mansub, hozirgi lug‘at boyligi tarkibida qatnashmaydigan leksik ma’no avvalgi leksik ma’no deyiladi. Avvalgi leksik ma’no ikki xil: 1) eski leksik ma’no, 2) etimologik leksik ma’no” [Rahmatullayev, 2006: 59]. Bu o‘rinda avvalgi leksik ma’no termini asosida eskirganlik semasining nazarda tutilayotganligi ortiqcha izohni talab qilmaydi.

Leksemaning ma’nosi bilan bog‘liq eskirish hodisasi talqini doirasida quyidagicha munosabatni ham kuzatish mumkin: “Ba’zi hollarda leksemaning to‘ng‘ich bosh ma’nosi aslida hosila ma’no bo‘lib chiqadi. Bunday leksemaning avvalgi leksik ma’nosi unutilib, etimologik ma’noga yoki eski ma’noga aylangan bo‘ladi. Shunga ko‘ra, hozir to‘ng‘ich bosh ma’no holatida hosila ma’no keladi. Masalan, tila- fe’lining dastlabgi ma’nosi til leksemasining “nutq”, “nutq a’zosi” ma’nosi bilan bog‘lanadi (“ayt”). Ammo tila fe’lining bu ma’nosi hozir unutilgan.” [Rahmatullayev, 2006: 60] Ko‘rinadiki, eskirish hodisasi leksemaning bosh ma’nosining yoki ma’nolaridan birining eskirishi yoki unutilishi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilining hozirgi leksikasi nuqtayi nazaridan eskirgan so‘zlar sifatida qayd qilingan quyidagi so‘zlarning bosh va hosila ma’nolari yuzasidan ham xuddi shu holatni kuzatishimiz mumkin: KACHKIL [f. – gadoy va darveshlar yonga osib yoki qo‘lda olib yuradigan qayiqsimon qovoq (yog‘och) idish] 1 Beli siqiq, qopqoqli, o‘yma naqshli chelaksimon mis idish; KISSA [f. – qop, xalta] 1 esk. Og‘zini bo‘g‘ish uchun maxsus ip o‘tkazilgan, mato yoki charmdan ishlangan kichik xaltacha. 2 shv. Cho‘ntak; KOLYASKA [qad. r. kolo, kolese – g‘ildirak] 1 esk. Ressorali, qaytarma soyabonli to‘rt g‘ildirakli izvosh. 2 Chaqaloq, yosh bolalarni sayr qildirishga mo‘ljallangan kichik aravacha. 3 Maxsus tirkama qo‘shimcha aravacha; kajava. KO‘Y [f. –ko‘cha, yo‘l; qishloq, mahalla] 1

esk. Ko‘cha; yo‘l; 2 (o‘.p. yoki j. k. shaklida – ko‘yiga, ko‘yida) Biror narsa dardi, savdosi, harakati. 3 (biror aniqllovchi so‘z bilan) Ahvolda, holatda;

489

MARDUMXUR [f. – odam yeyuvchi, odamxo‘r] esk. kt. Xalq molini, birovning haqini yeyuvchi; tekinxo‘r, molimardumxo‘r. [O‘zbek tilining izohli lug‘atining 2006-2008-yillardagi nashridan olindi.] Kachkil leksemasining fors tilidagi “gadoy va darveshlar yonga osib yoki qo‘lda olib yuradigan qayiqsimon qovoq (yog‘och) idish” degan dastlabki ma‘nosi unutilib, o‘zbek tilida “beli siqiq, qopqoqli, o‘yma naqshli chelaksimon mis idish” degan hosila ma‘nosi yuzaga chiqqan va shu ma‘noda qo‘llangan. Kissa leksemasida “qop, xalta” degan to‘ng‘ich ma‘nosi unutilib, “og‘zini bo‘g‘ish uchun maxsus ip o‘tkazilgan, mato yoki charmdan ishlangan kichik xaltacha” degan ma‘no yuzaga kelgan, o‘zbek tili leksikasining hozirgi holatiga ko‘ra eskirgan hisoblanadi. Rus tilidan o‘zlashgan kolyaska leksemasining bosh, to‘ng‘ich ma‘nosi “g‘ildirak”dir, mazkur ma‘no ham, yuqoridagi leksemalarda kuzatilganidek, unutilib, o‘z o‘rnini metanomik usulda yuzaga kelgan “to‘rt g‘ildirakli izvosh” ma‘nosiga bo‘shatib bergan. Umumiste‘mol leksika uchun ushbu ma‘no ham eskirgan, undan hosil bo‘lgan “2 Chaqaloq, yosh bolalarni sayr qildirishga mo‘ljallangan kichik aravacha” va “3 Maxsus tirkama qo‘shimcha aravacha; kajava” ma‘nolarida qo‘llanadi. Tarixan fors tiliga oid bo‘lgan mardumxo‘r leksemasining dastlabki, ya‘ni to‘ng‘ich ma‘nosi “odam yeyuvchi, odamxo‘r”dir. O‘zbek tili leksikasida “xalq molini, birovning haqini yeyuvchi; tekinxo‘r” ma‘nosida ishlatilgan bo‘lsa, o‘zbek tilining hozirgi leksikasiga nisbatan eskirgan hisoblanadi. Yuqoridagi kuzatish va tahlillardan anglashiladiki, mazkur leksemalarning bosh, dastlabki, to‘ng‘ich ma‘nosi unutilgan, to‘ng‘ich ma‘nodan hosil bo‘lgan keyingi ma‘nolar tilning muayyan davrida amalda bo‘lib, hozirgi davr leksikasi nuqtayi nazaridan eskirgan hisoblanadi. Bu holat esa ushbu so‘zlarning eskirgan qatlamga oidligini ta‘minlaydi. Kachkil, kissa, kolyaska, ko‘y leksemalarining dastlabki ma‘nosi eskirib, hosila ma‘nolari hozirgi umumiste‘mol leksika uchun eskirmagan, mardumxo‘r esa eskirgan so‘z, ya‘ni istorizm sanaladi. Bundan ko‘rinadiki,

eskirish hodisasi soʻz maʼnolaridan birining eskirishi hamda soʻzning eskirishi hodisalari oʻzaro farqlilik kasb etadi. Eskirgan qatlamga oid mazkur holat ham alohida yondashuvni taqozo qiladi.

Leksemalardagi nominativ maʼnoning soʻnishi, eskirishi asosan tarixiy qatlamga oʻtgan leksemalarda kuzatiladi: “basir (arabcha, maʼnosi: “koʻruvchi”: Basir boʻlgur – ayollarning “teskari” qargʻishlaridan); baxsh (tojikcha, maʼnosi: “atash”: baxsh et); bahra (arabcha, maʼnosi: “hissa”, “nasiba”, “foyda”: bahra ol); yit (yoʻqolib-yitib ket); sun (boʻysun < boʻyin sun) kabi. [Rahmatullayev, 2006: 62] Zamonaviy qatlam doirasida bugungi til faoliyati va amaliyotida faol leksemalar qayd qilinishi maqsadga muvofiq, chunki ularda eskilik va yangilik boʻyogʻiga mavjud boʻlmaydi. Ushbu qatlamda qayd qilinish lugʻaviy birlikning alohida shaxs nutqidagi oʻrniga, nutqda ishlatilish miqdoriga emas, balki umumtil, umumnutqdagi mavqeyiga asoslanadi.

Umumnutqda terminlar faol qoʻllanilmasa-da, ular zamonaviy qatlam doirasida qayd qilinadi. Eng muhimi, zamonaviy qatlamga kiritiladigan leksema yangilik va eskilik boʻyogʻiga ega boʻlmasligidir. “Yangilik yoki eskilik boʻyogʻi bor leksemalar lugʻat boyligining zamondosh qatlamini tashkil qiladi. Bunday qatlam tilning har bir taraqqiyot bosqichida mavjud boʻladi, chunki lugʻat boyligi doim oʻsib-oʻzgarib turadi. Shu sababli lugʻat boyligida zamondosh qatlam ham yashaydi. Zamondosh qatlamda oʻzaro biri ikkinchisining aksi boʻlgan hodisalar mavjud: yangilik boʻyogʻi bor leksemalar va eskilik boʻyogʻi bor leksemalar” [Rahmatullayev, 2009: 87].

Tilshunoslikda eskilik maʼno boʻyogʻi, belgisi mavjud til birligi arxaizm termini bilan nomlanadi (yunoncha arshaios – “qadimgi”). Leksemalar tizimidagi arxaizmlik leksik arxizm deb yuritiladi. Leksik yoki lugʻaviy arxaizm oʻz mohiyatiga koʻra ikki turga ajratiladi: a) leksema yaxlitligicha arxaizm boʻladi. Buni arxaizm-leksema deb nomlash kuzatiladi: sas, yitmoq, zamla kabilar; b) koʻp maʼnoli leksemaning sememalaridan biri eskirganlik belgisiga ega boʻladi. Eskirishning bu holati arxaizm-semema termini bilan ataladi: tikmoq (oʻsimlik urugʻini ekmoq maʼnosida). Qayd qilingan leksik arxaizmning har ikki turi ham,

ko‘rinadiki, leksemaning atash (lug‘aviy) ma‘nosiga asoslanadi. Shunga ko‘ra, arxaizm-leksema bir ma‘noli leksemaning batamom eskirishi natijasida, arxaizm-semema esa ko‘p ma‘noli leksemaning sememalaridan birining eskirishi natijasida yuzaga kelishini inobatga olish hamda shu asosda ularni nomlash maqdsadga muvofiq bo‘ladi.

Tilning taraqqiyot bosqichlari va tarixiy davriga e‘tibor qilinsa, arxaizm-sememaga nisbatan arxaizm-leksema miqdori ko‘pchilikni tashkil qiladi. Arxaik (eskirgan) birliklarning o‘ziga xosligi arxaizmlar hozirgi tilning lug‘atida mavjudligi, boshqa lug‘aviy birliklardan eskilik bo‘yog‘iga egaligi bilan ham belgilanadi.

Til birligining eskirishi masalasida hozir ishlatishdan umuman chiqib ketgan, til taraqqiyotining o‘tmish bosqichiga mansub bo‘lgan leksik birliklarni bugungi kun nuqtayi nazaridan baholash ham o‘ziga xos yondashuvni taqozo qiladi. Bunday eskirganlik, tarixiylik bo‘yog‘i yoki belgisiga ega birliklar o‘tmishning leksik birliklari bo‘lib, ularning arxaizm yoki arxaizm emasligi til taraqqiyotining o‘sha bosqichiga nisbatan baholanadi. Masalan, ulus (xalq), oqcha (pul), qusur (kamchilik, nuqson) kabi leksemalar, nuqta leksemasining “o‘rin”, “tomon” ma‘nosi, et leksemasining “go‘sh” ma‘nosi – tilimiz tarixiy leksikasi, o‘tmish lug‘atiga mansub hisoblanadi. Bunday leksik birliklar tilning tarixiy leksikasiga oid manba, asar va lug‘atlarda ham o‘z aksini topgan bo‘ladi. Bu singari leksemalar tarixiy davr koloriti, tarix voqeligini haqqoniy hosil qilish maqsadida ham zamonaviy asarlar matnida ham faol qo‘llanilishiga guvoh bo‘lamiz.

Ba‘zi manbalarda hozirgi o‘zbek tilida yozilgan hamda davrimizni tasvirleydigan asarlarda o‘tmish lug‘aviy birliklarning ishlatilmasligi, bunday holatni oqlab bo‘lmaslik ham ta‘kidlanadi.

Manbalarda arxaizm asosan tilning o‘z taraqqiyot qonunlari bilan izohlanuvchi hodisa sifatida qayd qilinadi, bunda arxaiklashish yoki arxaizmning tavsifi lingvistik omilga asoslanishi ta‘kidlanadi. Ayni shu hodisa bilan yondosh bo‘lgan istorizm esa jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti tarixiga

asosida tavsiflanadi, izohlanadi. Istorizmning paydo bo'lish omili nolisoniy bo'lib, uning paydo bo'lishini izohlash nisbatan oson. Bizningcha, har ikki holatda ham ekstralingvistik omil ta'siri, o'zni mavjud. Tilshunoslik terminlari lug'atida arxaizm va istorizm (tarixiy so'z) tushunchalariga quyidagicha izoh beriladi: "Arxaizm (yun. *agshaios* – qadimgi). Ma'lum davr uchun eskirgan, iste'moldan chiqqan boshlagan til birligi (so'z, frazeologizm va b.). Mas., surur (sevinch), hayon (foyda) va b." [Хожиев, 2004: 17]. "TARIXIY SO'Z. O'tmishga oid voqea-hodisalarni ifodalaydigan, bu voqea-hodisalarni nomlash maqsadida hozirgi tilda ishlatiladigan so'z: quloq (quloq qilmoq), bo'nak va b." [Хожиев, 2004: 103] Leksikografik izohlardan ko'rinadiki, ikki alohida hodisa va tushunchalar o'ziga xos belgi-xususiyatlari bilan alohidalik kasb etadi.

Arxaizm leksemaning yuzaga kelish sababi va omilini belgilash, baholash birmuncha murakkablik kasb etadi. Arxaizm lug'aviy birlikning biror belgi-xususiyatining eskirishi, o'z o'rnini boshqa leksik birlikka bo'shatishi natijasida yuzaga keladi, bu jarayon yoki holat turli-tuman sabab va ta'sirlar vositasida paydo bo'ladi. Biroq ana shu eskirish yoki boshqa so'zga o'z o'rnini bo'shatib berishi muayyan sabab va omil asosida ro'y berishini aniqlash tilshunoslik uchun muhim masala sanaladi.

Yuqorida qayd qilingan holatlar arxaizmning paydo bo'lish sabab va omilini to'la ochib berolmaydi. Shuning uchun til birliklari bilan bog'liq arxaiklashish, eskirish hodisalarini tadqiq qilish, arxaizmlarning paydo bo'lish sabab va omillarini aniqlash alohida lingvistik tadqiqotlarni taqozo qiladi. Chunki arxaizmning yuzaga kelishi tildagi leksemalarga xos semantik taraqqiyot, ma'no o'zgarishlar bilan bevosita va bilvosita bog'liq. Demak, bu hodisa va jarayonni til taraqqiyotining faqat hozirgi bosqichi bilan chegaralangan holda o'rganish xolis baholashni ta'minlay olmaydi; shuningdek, arxaizm bilan bog'liq holat, xususiyat, ma'no, har bir jarayon har bir leksemaga alohida yondashishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шоабдурахманов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик. I қисм. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 450 б.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
3. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent: 2009. – 396 b.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – 164 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.____

OG'ZAKI NUTQ ME'YORLARINI O'ZLASHTIRISHDA PSIXOLINGVISTIKA INTEGRATSIYASI

*Tursunov Jo 'shqin No 'monqulovich,
Renessans ta 'lim universiteti
katta o 'qituvchisi
Tel: 90 986 19 88*

Annotatsiya

Nutq inson dunyoqarashi, fikrlash doirasi, muloqot qilish qobiliyatini ko'rsatib beruvchi muhim voqelik sanaladi. Og'zaki nutq esa shaxsdan hozirjavoblikni, nutqiy qarorlarni tez qabul qilishni talab qiladi. Og'zaki nutqni me'yorlashtirish shaxslararo muloqotning tushunarli, mazmunli bo'lishini ta'minlaydi. Og'zaki nutq me'yorlarini psixolingvistik aspektda o'rganish ularning yanada mukammallashishiga xizmat qiladi. Zero, psixolingvistika tilshunoslikni aynan shaxs tafakkuri prizmasidan o'tkazib tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: *psixolingvistika, og'zaki nutq, me'yor, integratsiya, nutqiy jarayon.*

Аннотация

Речь считается важной реальностью, которая показывает мировоззрение человека, диапазон мышления, способность к общению. Устная речь требует от человека присутствия и быстрого принятия решений. Стандартизация устной речи гарантирует, что межличностное

общение будет понятным и содержательным. Изучение норм устной речи в психолингвистическом аспекте служит их совершенствованию. Ведь психолингвистика анализирует языкознание через призму индивидуального мышления.

Ключевые слова: *психолингвистика, устная речь, норма, интеграция, речевой процесс*

Annotation

Speech is considered an important reality that shows a person's worldview, range of thinking, ability to communicate. Oral speech requires a person to be present and make quick decisions. Standardization of oral speech ensures that interpersonal communication is understandable and meaningful. Studying the norms of oral speech in the psycholinguistic aspect serves to improve them. After all, psycholinguistics analyzes linguistics through the prism of individual thinking.

Key words: *psycholinguistics, oral speech, norm, integration, speech process.*

Til muhim ijtimoiy funktsiya bajarib, kishilar o'rtasidagi muloqotni ta'minlashga xizmat qiladi. Til kishilik jamiyatining keyingi taraqqiyot davriga xos bo'lib, inson ongining shakllanish davri bilan bog'liq. Shuning uchun bir qator faylasuflar tilni "ong mahsuli" sifatida e'tirof etishgan. Dastlab, tilga falsafa sohasida ta'rif berilgan. Barcha sohalar falsafa negizida shakllangan bo'lib, u fanlarning umumiy genetik manbasi hisoblanadi.

Til falsafada borliqni bilish, dunyoni anglash quroli sifatida talqin qilinadi. Ilm-fan taraqqiyoti natijasida falsafa fani tarkibidan "o'qish va yozish san'ati" ma'nosidagi grammatika fani ajralib chiqdi. Tilshunoslik maktablari shakllandi va bu soha alohida taraqqiyot qonuniyatlari asosida rivojlana boshladi. Bugungi kunga kelib, fanlarning mustaqil taraqqiyoti alohida taraqqiyot yo'lining eng yuqori nuqtasiga erishdi. Fanlar taraqqiyotida ayrim muammolar yuzaga keldi-ki, bu muammolarni faqatgina integrativ yondashuv asosida hal qilish mumkin bo'lib qoldi. Demak, til va nutq munosabatida ham eng qadimgi falsafiy talqinlarga,

falsafa bag'ridagi sotsiologiya, psixologiya masalalariga murojaat qilishga to'g'ri keladi. Ammo bugungi kundagi integratsiya ma'lum tajribadan o'tgan masalalar talqiniga asoslangan, sohaning taraqqiyot natijalariga tayanuvchi zamonaviy integratsion yondashuvdir.

Tilshunoslik taraqqiyotining dastlabki davrlarida til va nutq farqlanmagan bo'lsa-da, ularni alohida talqin qilishga urinishlar qadimgi tilshunoslik maktablaridayoq kuzatiladi.

Til va nutq hodisalarini farqlash arab tilshunosligida VIII–IX asrlardan mavjud edi. Smirnitkiy A.I., Panfilov V.Z., Melnichuk A.S., Solnsev V.M. kabi Praga tilshunoslik maktabi vakillari til va nutq munosabatiga oid fikr-mulohaza bildirganlar. Shunday bo'lsa-da, til va nutq hodisalarini va ularga xos birliklarni amaliy jihatdan farqlash; «til» va «nutq» tushunchalariga o'ziga xos mazmun berilishi F.de Sossyur va uning izdoshlari yaratgan ta'limot bilan bog'liqdir [1:60].

Dunyo tilshunosligida olimlar Sossyur ta'limotiga tayanib, ish yuritdilar. O'zbek olimlari ham tilshunoslik nazariyasi masalalarini tahlil qilishda Sossyur qarashlariga asoslandilar. Tilshunoslik nazariyasiga oid muhim talqinlari bilan tilshunoslik ilmda yorqin iz qoldirgan A.Nurmonov gnoseologik jihatdan til va nutqning bir-biriga nisbatan oppozitsiyadagi quyidagi belgilarini ko'rsatib o'tgan:

umumiylik – xususiylik; abstraktlik – konkretlik; muhim – nomuhimlik; mohiyat – hodisa; zaruriylik – tasodiflik; sifat – miqdor. Til va nutqning ontologik jihatdan yetti belgi asosida farqlanishini qayd etgan. 1) psixik – fizik – fiziologik; virtual – aktual; imkoniyat – akt va boshqalar; 2) tizim – tekst; tizim – funksiya; paradigmatica – sintagmatica; 3) bir xillik – har xillik; 4) invariantlik – variantlik; o'zgarmaslik – o'zgaruvchanlik; barqarorlik – beqarorlik va boshq.; 5) butun – qism; 6) jarayon – kvant jarayon; 7) ong mahsuli – tafakkur mahsuli.

Til va nutqning pragmatik jihatdan quyidagi uch belgi asosida farqlanishini ko'rsatgan: 1) sotsial – individual; aloqa vositasi – aloqa jarayoni; vositalar tizimi, bu vositalarga amaliy jihatdan egalik qilish; avtomatizm – erkinlik; 2) uzual – okkazonal; 3) kod – xabar" [2:32].

Til va nutq munosabatiga oid qarashlar F.de Sossyurdan ham oldin kuzatilgan. Bu hodisalarni birinchi bo‘lib Alisher Navoiy farqlagan: Buyuk mutafakkirning til va nutqqa doir qarashlari tabiat hodisalariga uyg‘unlikda tasvirlangan. Alisher Navoiy “Muhokamat-ul lug‘atayn”da til va nutq munosabatini turli qushlarning sayrash qobiliyati umumiyliigi va tovush ohanglarining bir-biriga o‘xshamasligini qayd etgan. Demak qushlarning sayrash qobiliyati til bo‘lsa, ularning har xil ohangda sayrashi nutqdir: *Andoqki, tuyur va bahoyim va subo‘ning tillarikim, har birining o‘zgacha xurush va takallumlari bor va g‘ayri mukarrar navo va tarannumlari* [3:37].

Bu fikr-mulohazalar olimlar tomonidan aytilgan Alisher Navoiy birinchi bo‘lib til va nutq hodisalarini farqlagani haqidagi qarashlarning isbotidir. O‘zbek tilshunos olimi A.Nurmonov “Ota-bobolarimiz qoldirgan yozma yodgorliklarni sinchiklab o‘rgansak, bu asarlarda tilshunoslikning bir qancha masalalari Yevropa olimlaridan ancha oldin bayon qilinganiga guvoh bo‘lamiz” degan edilar. A.Nurmonov Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Bobur kabi ajdodlarimizning lingvistik qarashlarini talqin qilgan [2:11].

Tilshunoslik nazariyasiga oid manbalarda til va nutq munosabatlari talqini faqat tilshunoslik nuqtai nazaridan emas, falsafa, jamiyatshunoslik, mantiq nuqtai nazaridan yondashilgan. Bu esa til va nutq munosabati talqinida integrativ yondashuv belgilarini namoyon qiladi. Tilshunoslik nazariyasiga oid xorijiy manbalarda til va nutq munosabatiga, nutqning psixolingvistik xususiyatlariga, pragmatik jihatlariga e’tibor qaratilgan. Masalan, B. Richter ingliz tilining nutqiy holatini farqlashda fikr, ifoda, tushunish jarayoniga e’tibor qaratgan. Ingliz tilining britanlar va amerikaliklar nutqidagi ko‘rinishlarini tahlil qilgan: “Britaniyaliklar shim (trousers) kiyadilar, xonadon (flat)da yashaydilar, do‘konlarga (shops) shirinliklar (sweets) xarid qilishga boradilar. “Shim”, “xonadon”, “do‘kon”, “shirinlik” tushunchasi inglizlar ongida bir xil idrok qilingani holda britaniyaliklar nutqida trousers, flat, shops, sweets, amerikaliklar nutqida pants, apartments, stores, candies so‘zlari orqali ifodalanadi [2:11]

Til va nutq munosabati tahlil qilishda tilshunoslik va fiziologiya integratsiyasidan foydalaniladi. Fikr va nutq munosabati, ichki nutq masalasi, nutq mexanizmlarini tahlil etish tilshunoslikning fiziologiya va nevroptologiya bilan integratsiyasini ta'minladi. Nutqning shakllanishi, rivojlanishi, muloqotning amalaga oshishi ijtimoiy hodisagina emas, balki fiziologik masala hamdir. Nutqiy qobiliyat, asosan, bo'g'iz hiqildog'ining tuzilishi tufayli yuzaga keladi. Bo'g'iz hiqildog'i nafas oluvchi bo'g'izning kengayadigan qismidir. Uning tuzilishi o'ziga xos bo'lib, devorlari ichki tomoni shilliq parda bilan qoplangan tog'aydan iborat bo'ladi. Tovushni talaffuz qilishda bu parda ikkala tomondan qalinlashadi va markazda harakatga keladi. Bu nutq a'zosi tovush paychalari hisoblanadi. Tekshiruvlarda aniqlanishicha, har bir paycha ko'plab kichik muskullar yordamida harakatlanadi. O'pkadan chiqayotgan havo oqimi paychalarni tebranishga majbur qiladi va bu jarayon nutq tovushini hosil qiladi. Bu tovush paychalarining joylashuvi va taranglashuviga bog'liq bo'ladi. Ularni nazorat qiluvchi muskul tizimi organizmdagi eng sezgir tizim hisoblanadi. U biz chiqaradigan tovushlarni talaffuz qilish imkonini beradi. Tovush paychalarining holatiga qarab tovush sifati ham o'zgaradi. Tovush paychalari 130 ga yaqin turli holatni egallashi mumkin [1:224].

Til va nutq munosabati talqinida, nutq xususiyatlarini yoritishda, nutq mexanizmini ochib berishda psixolingvistika integratsiyasi ham talab qilinadi. Psixolingvistika – psixologiya va tilshunoslik o'rtasidagi bog'lanishlar asosida hosil bo'lgan sohadir. Psixolingvistikaning o'zi integrativ fan hisoblanadi.

Psixolingvistika dunyo tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan shakllangan soha bo'lsa ham, o'zbek tilshunosligida hozirda ham yangi hisoblanadi. Chunki psixolingvistikaga doir tadqiqotlar ko'p emas. Hozirgi davrda jahonning turli mamlakatlarida psixolingvistikaga oid nazariya va metodlar mavjud. Psixolingvistika shaxs nutqni baholovchi, nutqning hosil bo'lish va eshitib his etish jihatlarini nutq faoliyatining jamiyat, shaxs rivojlanishi bilan bog'liq ravishda murakkab tizim va struktura sifatida ilmiy tadqiq etadigan sohadir. Psixolingvistikaning asosiy o'rganish mavzusi nutqning hosil bo'lishi,

uning ongli ravishda eshitib his qilinishi va bolalar nutqining shakllanishidir. Psixolingvistikaning xorijdagi ta'limotiga ko'ra boshqacha ta'rif ham mavjud. "Psixolingvistikaga til va nutqning inson ongidagi tabiati va strukturasiga ko'ra ko'zgusi" deb ta'rif beradi T.Skovel [5:4].

Psixolingvistika so'zlovchi va eshituvchi psixologiyasi, uning sharoitga bog'liqligi, matnning strukturasiga bilan munosabati, turli nutq buzilishi bilan bog'liq kasalliklar (afaziya)ni ilmiy jihatdan o'rganadi.

Nutqning muloqot jarayonida o'rni og'zaki va yozma nutq tahlilida namoyon bo'ladi. Og'zaki nutqni rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar bevosita yozma nutqni rivojlantirish shartlarini ham o'z ichiga oladi. Og'zaki va yozma nutqning umumiy va o'ziga xos rivojlanish qonuniyatlari mavjud bo'lib, spetsifik xususiyatlari, taraqqiyot omillari bilan farqlanadi.

Nutqiy nuqsonlarning namoyon bo'lish sabablari va ko'rinishlari turli-tumandir. Nutqiy nuqsonni o'rganish tadqiqotchidan nafaqat lingvistika va psixologiya bilan, balki inson fiziologiyasi va tibbiyot bilan ham bog'liq bo'lgan bilimlarning majmuasini egallashni talab etadi.

Nutqiy zonalar nutqiy mexanizmlarning aniq lokallashtirilishini namoyon qiladi. Nutq mexanizmlarining mana shu ikki (nutqni ishlab chiqarish va qabul qilish) mexanizmi miyamizda turli xil tizim sifatida ajratilgan va ular normal sharoitlarda o'zaro bog'liq bo'ladi. Miyaga shikast yetishi ushbu ikki nutq mexanizmining buzilishiga olib keladi. Bu esa turli afazik holatlarni yuzaga chiqaradi. Miyaning u yoki bu nutqiy mexanizmlari faoliyati buzilishiga sabab bo'luvchi zonalarining shikastlanishi bilan bog'liq nutq buzilishlari turlari *afaziya* deb nomlanadi. *Afaziya* miya qismlarining shikast topishi tufayli yuzaga kelgan nutq buzilishidir (yunoncha *a-* "inkor", *fasis-* "nutq" demakdir). Nutq buzilishlarining barchasini ham afaziyaga kiritish mumkin emas. Nutq mexanizmlarining buzilishi natijasida yuzaga kelgan nutqiy nuqsonlar til sathlaridan foydalanishda namoyon bo'ladi. Shuning uchun nutq buzilishlarini o'rganish bo'yicha logopedik ishlarni tashkil etishda ona tilining o'ziga xosligini ham inobatga olish zarur. Shuni ta'kidlash lozim-ki, nutqida kamchiligi bor

insonlar nutqini o'rganishda lingvistika integrativ fan fan sifatida namoyon bo'ladi.

Psixolingvistikada nutqiy ifodalarning shakllanishi va qabul qilinishi kabi psixologik qonuniyatlar o'rganilsa, neyrolingvistikada miyaga shikast yetishi natijasida nutq mexanizmlarining buzilishi va nutqda yuzaga kelgan kamchiliklar o'rganiladi. Nutq mexanizmlari harakati miya faoliyati bilan bog'liq bo'lib, nutq mexanizmlarining buzilish sabablarini bilish shaxslar nutqidagi kamchiliklarni aniqlashda va bartaraf etishda asosiy o'rin tutadi. Shuning uchun ham neyrolingvistika va psixolingvistika bir-biriga bog'liq bo'lib, neyrolingvistika psixolingvistikaning yo'nalishi sifatida talqin qilinadi [6:8-12].

Nutqiy faoliyatini o'rganish bilan shug'ullangan olim L.S.Vigotskiyning nutqqa psixologik yondashuvi asosida psixolingvistik nazariya shakllandi. V.P.Belyanin fikriga ko'ra, "Psixolingvistika nutqiy ifodalarning shakllanishi va qabul qilinish qonuniyatlari haqidagi fandir" [4:11]. Demak, nutqiy faoliyatning nutqning shakllanishi, qabul qilinishi kabi psixologik mexanizmlarini tilshunoslik bilan bir qatorda psixolingvistika fani ham tadqiq etadi.

Og'zaki va yozma nutq qonuniyatlarini o'rganishda nevroptologlar tomonidan o'rganiladigan afaziya hodisasi muhim ahamiyatga ega. Afaziyani o'rganish miyada nutqiy markazlarning joylashishini anglash imkonini beradi. Masalan, harakat afaziyasida bemor unga aytilgan nutqni tushunsa ham, so'zlarni talaffuz qila olmaydi. Bunda miyaning chap peshona pastki orqa burmalarida joylashgan Broka markazi shikastlangan bo'ladi. Agar bosh miyaning yuqori chakka burmasida joylashgan Vernike markazi shikastlansa, akustik afaziya sodir bo'ladi. Bunday holda bemor gapira oladi, lekin nutqni tushunmaydi, unda "fonematik eshitish qobiliyati" buziladi. U so'zlarni anglab bo'lmaydigan shovqindek qabul qiladi, ma'nosiga tushunmaydi. U hamma tovushlarni eshitadi, lekin ularni umumlashtirish va ajratish qobiliyatini yo'qotadi. Bularning hammasi ikkilamchi buzilishlarga – so'zlarning noto'g'ri talaffuz qilinishiga, yozish qobiliyatining buzilishiga olib keladi. Bemor matnni qiyinchiliksiz ko'chiradi, lekin aytib turilgan matnni yoza olmaydi.

Muloqot jarayonining xususiyatlari, nutqni ifoda etish va tushunish qonuniyati nutqiy buzilishlar tahlili orqali ham aniqlanadi.

Bosh miya qopqog‘i quyi qismi faoliyatining shikastlanishi nutqni qisman tushunishga olib keladi. Bunday holda semantik afaziya yuz beradi. Bemor mantiqiy grammatik munosabatlarni tushunmaydi, masalan: “otamning akasi” so‘z birikmasini yoki “akamning otasi”, “yoz bahordan keyin”, “bahor yozdan keyin”, “doira uchburchak toshda” birikmalarini farqlay olmaydi.

Miyaning peshona chakka qismlarining shikastlanishi markaz faoliyatining buzilishiga, ya’ni nutqiy elementlarning ketma-ket bog‘liqligini uzluksiz ta’minlashga monelik qiladi. Bunda bemor nutqni tushunadi va o‘zi gapira oladi, lekin to‘liq bir gapni tuza olmaydi, hammaga ma’lum grammatik qoidalarga va kesimning bog‘lanishiga rioya qila olmaydi. U uzib, telegraf usulida gapiradi.

Bu misollardan ko‘rinib turibdiki, bosh miyaning funksiyasi buzilishini o‘rganish tilning grammatik, fonetik, semantik jihatdan tahlil qilinishi va nutq jarayoni analizi uchun material bo‘la oladi.

Nutq markazlarini o‘rganish nutq jarayonini o‘rganishga yo‘l ochib berdi. Bu jarayonda inson ichida o‘ylaydi, o‘z fikrini ovoz chiqarib namoyon qilmaydi. Odatda ichki nutq eshittirib aytilgan so‘zlarning oldini oladi. Ichki nutqda Broka harakati markazi to‘xtab qoladi, lekin o‘chmaydi. Miya ishtirokidagi jarayonda elektr to‘lqinlar tarqalishi aniqdir. Hozirgi vaqtda olimlar miya tarqatadigan aloqa to‘lqinlarini qayd qiladigan elektronensifalogiya apparatini ishlatadilar. Fikrlash va nutq mexanizmini ochib berishda bu apparat katta ahamiyatga ega [1:216].

Fonetika bo‘limini o‘zlashtirishda fizika, sotsiologiya, akustika, anatomiya, fiziologiya, psixolingvistika, musiqa, neyrolingvistika sohalariga oid tushunchalardan foydalaniladi.

Og‘zaki nutq davriy bo‘lib, uning xususiyatlarini har doim ham anglab bo‘lmaydi. Shu sabab og‘zaki nutq me’yorlarini to‘liq anglashda integrativ yondashuvdan foydalanish lozim bo‘ladi. Og‘zaki nutq me’yorlarini o‘rganishda psixolingvistika, neyrolingvistika, fiziologiya yo‘nalishlari integratsiyasidan foydalanish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR:

1. Xolmanova Z. Tilshunoslik nazariyasi. –Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 256 b.
2. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. –Тошкент: Фан, 2008. – 47 б.
3. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. . –Toshkent, 2011. – 348 b.
4. Белянин В.П. Психолингвистика. –М.: Флинта, 2008. – 232 с.
5. Scovel Th. Psycholinguistics. Oxford Univ. Press, 1998. – 478 p.
6. Tuxtayeva S. Neyrolingvistika – psixolingvistika yo‘nalishi sifatida. Metodist. Ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, 2017. –B.8-12.

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ТЮРКСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ЯЗЫКИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

БАТЫРАЛИЕВА Шахноза Пулатовна,
и.о. доцента кафедры филологии
Образовательного университета Ренессанс
E-mail: batiraliyevashahnoza@gmail.com
ХУШВАКТОВА Диёра,
студентка 2 курса направления
филология русского языка
Образовательного университета Ренессанс

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние глобализационных процессов на развитие тюркских литературных языков с позиций прикладного языкознания. Исследуются вопросы сохранения языкового наследия, адаптации языков к современным условиям и использование технологий в лингвистических исследованиях. Особое внимание уделяется образовательным программам и культурной политике, направленным на поддержку и развитие тюркских языков.

Ключевые слова: *прикладное языкознание, тюркские языки, глобализация, культурная политика, языковое наследие, цифровые технологии.*

Annotation

This article examines the impact of globalization processes on the development of Turkic literary languages from the perspective of applied linguistics. The issues of preservation of linguistic heritage, adaptation of languages to modern conditions and the use of technology in linguistic research are investigated. Special attention is paid to educational programs and cultural policies aimed at supporting and developing the Turkic languages.

Keywords: *applied linguistics, Turkic languages, globalization, cultural policy, linguistic heritage, digital technologies.*

Эпоха глобализации предъявляет новые вызовы и возможности для сохранения и развития тюркских литературных языков. Прикладное языкознание играет ключевую роль в изучении этих процессов, предлагая методики и инструменты для анализа языковой динамики и разработки стратегий их поддержки. Глобализация требует адаптации образовательных программ к современным требованиям. Это включает внедрение новых технологий, таких как онлайн-обучение, а также интеграцию тюркских языков в международные образовательные стандарты.

Прикладная лингвистика (*прикладное языкознание*) – наряду с теоретической лингвистикой является частью науки, занимающейся языком. Специализируется на решении практических задач, связанных с изучением языка, а также на практическом использовании лингвистической теории в других областях. Важно учитывать, как государства, где говорят на тюркских языках, формируют языковую политику. Это может включать поддержку национальных языков в образовании и медиа, а также создание двуязычных программ.

В отличие от теоретической лингвистики, которая исследует структуру и эволюцию языков, прикладное языкознание ориентированно на решение конкретных задач в разных сферах деятельности: образовании, переводе, коммуникации, искусственном интеллекте и других. Исследуются методы эффективного обучения как родному, так и иностранным языкам,

разрабатываются учебные пособия, тесты, программы дистанционного обучения. Сохранение и развитие тюркских языков требует комплексного подхода, включающего государственную поддержку в сфере цифровых технологий и культурную политику.

Тюркские языки включают в себя множество национальных и региональных вариантов, таких как казахский, узбекский, татарский, киргизский, туркменский, турецкий и другие, каждая из которых имеет богатую литературную традицию и культурное значение [Джанибеков К., 2018, с. 45.].

Влияние глобализации на тюркские литературные языки

Глобализация способствует интеграции культур и языков, создавая условия для широкого использования международных языков, таких как английский. Это оказывает влияние на тюркские языки, выражающееся в заимствованиях, изменениях в структуре и использовании языков в различных сферах жизни [Иванова С. 2019, с. 78.]. Одним из примеров является появление большого количества англицизмов в повседневной речи молодёжи, а также усиление двуязычия в городских сообществах. Использование интернет-ресурсов и цифровых платформ облегчает распространение литературы на тюркских языках, делая ее доступной для широкой аудитории. Это способствует сохранению и развитию языков в цифровую эпоху. Таким образом глобализация представляет как возможности, так и вызовы для тюркских литературных языков. Сохранения и развитие этих языков в условиях глобализации требует осознанных усилий по поддержке культурной идентичности, продвижению языка в образовательных и медиапространствах, а также адаптации к современным технологическим реалиям.

Турецкие заимствования в русском языке

Турецкий язык оказал значительное влияние на русский язык, особенно в период Османской империи и через культурные и торговые контакты. В русский язык вошло множество турецких заимствований, в основном

связанных с бытом, торговлей, кулинарией и военной сферой. Примеры таких слов включают: "бахча" (сад), "кабак" (тыква), "балык" (рыба), "сабля" (вид холодного оружия), "чабан" (пастух), "черкеска" (традиционная одежда) и "курорт" (оздоровительное место). Эти заимствования свидетельствуют о тесных контактах между культурами и обогащении русского языка за счёт турецкой лексики [Ахмедов Р. 2022, с. 56.]. Турецкие заимствования обогатили русский язык новыми понятиями и терминами, которые отражают культурные особенности и кулинарные традиции. Они стали частью повседневной жизни речи русского народа, а также свидетельствуют о многовековом взаимодействии между двумя культурами. Изучение таких заимствований помогает лучше понять историю и культуру как русского народа, так и турецкой цивилизации.

Прикладное языкознание как инструмент сохранения

Прикладное языкознание предоставляет инструментарий для исследования изменений в тюркских языках и разработки образовательных программ, направленных на их поддержку. Важным аспектом является создание учебных материалов и внедрение цифровых технологий для популяризации языков среди молодёжи. Лингвистические исследования помогают выявить особенности функционирования тюркских языков в условиях глобализации, что позволяет разрабатывать эффективные методы обучения [Иванова С. 2019, с. 79.]. Прикладное языкознание охватывает широкий спектр исследований и практик, направленных на решение конкретных проблем, связанных с языком. Прикладное языкознание играет ключевую роль в сохранении языкового и культурного наследия. Важно продолжать развивать эту область знаний, чтобы обеспечить устойчивое будущее для языков и культур, находящихся под угрозой исчезновения.

Роль образования и культуры

Образовательные программы, ориентированные на изучение тюркских языков, играют важную роль в их сохранении и развитии. Культурные мероприятия, такие как фестивали, конкурсы и литературные премии,

способствуют укреплению интереса к языковому наследию. Важной задачей становится создание билингвальных программ, которые помогают учащимся овладевать как родным языком, так и международными языками [Джанибеков К., 2018, с. 46.]. Прикладное языкознание помогает разработать эффективные методики обучения, которые учитывают современные реалии. Культура является неотъемлемой частью языка, и прикладное языкознание помогает исследовать взаимосвязь между ними. Глобализация приводит к обмену культурными практиками. Изучение тюркских литературных языков в сравнительном контексте с другими культурами может помочь выявить уникальные черты и общие тенденции, что способствует более глубокому пониманию культурного многообразия. Важно продолжать исследования в этой области, чтобы обеспечить устойчивое развитие тюркских языков и культур в условиях быстро меняющегося мира.

Цифровые технологии в изучении тюркских языков

Современные технологии, включая создание электронных корпусов текстов, разработку автоматизированных систем перевода и цифровых словарей, открывают новые возможности для изучения и популяризации тюркских языков [Юсупов А., 2020, с. 102.]. Онлайн-курсы, мобильные приложения и социальные сети служат мощными инструментами для привлечения внимания молодого поколения и поддержания интереса к изучению родного языка. Цифровые технологии открывают новые горизонты для изучения тюркских языков и культур. Они делают обучение более доступным, интерактивным и эффективным, что способствует сохранению и развитию этих языков в современном мире. Внедрение технологий в образовательный процесс позволяет не только улучшить качество обучения, но и создать сообщество единомышленников, заинтересованных в изучении богатого наследия тюркских народов.

Прикладное языкознание играет важную роль в поддержке тюркских литературных языков в условиях глобализации. Комплексный подход, включающий образовательные инициативы, культурные программы и

внедрение цифровых технологий, способствует сохранению и развитию языкового наследия. Глобализация представляет собой как угрозу, так и возможность для сохранения и развития тюркских литературных языков. В условиях глобализации прикладное языкознание становится важным инструментом для решения проблем, связанных с сохранением языка, его распространением в цифровом пространстве, а также поддержанием культурной идентичности тюркских народов. Устойчивое развитие тюркских языков требует комплексного подхода, включающего государственную поддержку, инновационные технологии и межкультурное сотрудничество.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Джанибеков К. "Глобализация и тюркские языки: вызовы и перспективы". - Алматы: Изд-во КазНУ, 2018.
2. Иванов С. "Прикладное языкознание в контексте современных вызовов". - Москва: Наука, 2019.
3. Юсупов А. "Цифровые технологии и тюркские языки: новые горизонты". - Казань: Таткнигоиздат, 2020.
4. Ордабаев Б. "Культурная политика и сохранение языкового наследия". - Бишкек: Изд-во КР, 2021.
5. Ахмедов Р. "Турецкие заимствования в русском языке: история и современность". - Санкт-Петербург: Лингва, 2022.
6. Акимова Н. Языковая политика в постсоветских странах: вызовы и перспективы. Вестник языка и культуры, 2015.
7. Касымбекова, А. Тюркские языки в условиях глобализации: проблемы и решения. Журнал тюркологии, 2020.

ABDULLA QODIRIY ASARLARIDA BADIY MATN LINGVOPOETIKASI

SOXIBOVA Naima Qodirjonovna,
Renessans ta'lim universiteti
Xorijiy til va adabiyot kafedrası o'qituvchisi
Tel: (99) 320 30 04
naimasokhibova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Abdulla Qodiriy ijodida badiiy matn lingvopoetikasi tahlil etiladi. Muallifning "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlaridan misollar asosida obraz yaratish vositalari, stilistik figurativlik va lingvopoetik vositalarning qo'llanilishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, lingvistika, badiiy matn, obraz, stilistika, poetik til, metafora, epitet, kinoya, antonomiya, A. Qodiriy.

Annotation

This article analyzes the linguopoetics of artistic text in the work of Abdulla Kadiri, a major figure in Uzbek literature. Based on examples from the author's novels "Days Gone By" and "Scorpio from Love", the use of image creation tools, stylistic figurativity and linguopoetic tools are considered.

Keywords: linguopoetics, linguistics, artistic text, image, Stylistics, poetic language, metaphor, epithet, irony, antonymy, A. Kadiri.

O'zbek adabiyotining, ayniqsa o'zbek romanchiligining taraqqiyotida Abdulla Qodiriyning o'rni beqiyosdir. U o'z romanlari orqali nafaqat tarixiy voqealarni, balki tilning estetik kuchini, obrazlilik imkoniyatlarini, poetik ifoda usullarini ham yuksak darajada namoyon etgan. Shu jihatdan, Qodiriy asarlarida lingvopoetik tahlil olib borish hozirgi adabiyotshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridandir. Har qanday asarni lingvopoetik jihatdan tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo badiiy til yoki poetik til tushunchalarini, shu bilan birga badiiy matn tushunchasini to'g'ri anglab yetish lozim.

Badiiy til — bu adabiy matnlarda, ayniqsa badiiy adabiyotda qoʻllaniladigan, estetik yuklamaga ega boʻlgan, obrazlilik, ifoda vositalarining serqirraliligi bilan ajralib turadigan til shaklidir.

Lingvopoetika — tilshunoslik va poetika (adabiy nazariya) chegarasida joylashgan fan boʻlib, til birliklarining badiiy matndagi estetik, semantik va stilistik imkoniyatlarini oʻrganadigan fan sohasidir. [1]

Lingvopoetik tadqiqotning asosiy yoʻnalishlari:

Badiiy matnda til birliklarining (fonema, leksik birlik, sintaktik konstruktsiya) estetik va stilistik funksiyasini tahlil qilish;

Muallif uslubini lingvistik mezonlar asosida aniqlash;

Obraz yaratishda tilning rolini koʻrsatish hisoblanadi.

Badiiy til lingvopoetika uchun markaziy obyekt sanaladi. Badiiy tilning asosiy xususiyatlari:

Obrazlilik (metafora, metonimiya, alegoriya) – soʻzlar nafaqat bevosita, balki koʻchma maʼnoda qoʻllaniladi.

Stilistik vositalar – epitet, tashbeh, kinoya, hiperbola, litota kabi ifoda vositalari keng qoʻllaniladi.

Konnotativlik – soʻzlarning qoʻshimcha maʼno-yuklamalari kuchli.

Subyektivlik – muallifning ruhiy holati, hissiyoti ifoda topadi.

Tuygʻularni uygʻotish xususiyati – badiiy til oʻquvchida hissiy, estetik taʼsir uygʻotadi.

Badiiy asarning bosh unsuri soʻz, umuman, til ekan, ana shu asarning chinakam sanʼat darajasiga koʻtara olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qoʻllay olishi asosiy omildir. Adabiyotimizda iz qoldirgan har bir ijodkor asarlarining tilini oʻrganish, birinchidan, adibning mahoratini oʻrganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili taʼsirini, tadqiqotning esa tilshunosligimiz taraqqiyotiga qay darajada taʼsir koʻrsatayotganligini belgilash ehtiyojidan kelib chiqadi.

Tabiiyki, badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini oʻzbek tili materiallari asosida

mufasssal tadqiq etgan M.Yoʻldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini koʻrsatadi: 1) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv; 2) makon va zamon birligidan kelib chiqish; 3) umumxalq tili va adabiy til munosbati asosida baholash; 4) badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv; 5) badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash; 6) badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash; 7) badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash. [2] Tadqiqotchi lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardan ekanligini alohida taʼkidlaydi, chunki — bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin.

Chindan ham, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish koʻrishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin. Buning ustiga, mazkur tamoyil asosida lisoniy badiiyatni tasavvur qila olish boshlovchi tahlilchiga ham ogʻirlik tugʻdirmaydi, chunki tahlilga tortiladigan obʼekt matndagi konkret til birliklaridir. Albatta, badiiy mazmunning ifodalanishida tilning fonetik-fonologik, morfemik, leksik, morfologik, sintaktik va hatto supersintaktik kabi barcha sathi birliklari ishtirok etadi. Ammo taʼkidlash joizki, bu birliklarning, hech bir istisnosiz, hammasi ham ijodkorning badiiy niyatiga bevosita va bir xilda xizmat qilmaydi. Ijodkor tomonidan uning mahorati darajasiga koʻra yaratilgan muayyan qulay badiiy kontekst qurshovida mazkur birliklarning ayrimlari alohida badiiy-estetik taʼkid oladi. Lingvopoetik tahlilning tamalida ayni shu tamoyil, yaʼni poetik aktuallashgan – poetik mazmun bilan yukungan til birliklarini aniqlash va ularni tegishli tarzda baholash tamoyili turmogʻi maqsadga muvofiqdir. Bunday tahlil ijodkorning tilimizning tuganmas boyligi imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahoratini koʻrsatish barobarida badiiy niyat xizmatidagi birliklarning butun mohiyatini ochishga, xolis baholashga koʻmaklashadi.

Ayniqsa, bunday tahlil ulkan soʻz sanʼatkorlarining asarlari asosida olib borilsa, badiiy til mahoratidagi ibratli jihatlar baralla namoyon boʻladi. Yirik adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov yozganiday: — Badiiylik — sanʼatning, jumladan, soʻz sanʼatining asosiy, doimiy xususiyati. Juda qadim zamonlardan buyon hozirga qadar koʻplab olimlar badiiylikni xilma-xil talqinlar, taʼrifu — tavsiflar etib kelishadi. Ammo biron-bir olim badiiylik haqidagi mening talqinim toʻgʻri, deb daʼvo qila olmaydi. Chunki sanʼatning qoni va joni boʻlmish bu hodisaning sir-sinoatlari beadam boʻlib, ular bir davr adabiyotida, uning turli yunalish va oqimlarida, har bir milliy adabiyot va uning ayricha olingan namoyandasida oʻziga xos tarzda, oʻziga xos miqyos va darajada namoyon boʻladi. Badiiylikning barcha zamonlar va ijodkorlar uchun mos keladigan andozalari taʼrifu talqinlari yoʻq, boʻlishi ham mumkin emas.

Qolaversa, badiiylikni har bir shaxs oʻz dunyoqarashi, gʻoyaviy-estetik tamoyillari, missiy olami va bilim doirasida idrok etadi va tushunadi. Ammo bu degani — badiiylik hodisasini oʻrganishning umuman foydasi yoʻq, degani emas. Aksincha, har bir sanʼat turida badiiylikning namoyon boʻlishi, miqyosi va darajalarini bevosita oʻsha soha mutaxassislari tomonidan muntazam oʻrganilib borishi zarur. Badiiy asarning lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funktsiyalari va inson maʼnaviyatining inʼikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi. Chunki lingvopoetika oʻz mazmun-mohiyatiga koʻra filologiya sohasi tarmoqlarini oʻzida mujassamlashtirishga, uning bir butunligini taʼminlashga qaratilgandir. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va uslubi haqida maʼlumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining oʻziga xosligi, yozuvchining soʻz boyligi, til vositalarining ifodalanish usullari, badiiy tasvir vositalarining til faktlari vositasida aks ettirilishi, umuman, tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat boʻladi.

Oʻzbek tilshunosligida «lingvopoetika» atamasi hali oʻz oʻrnini topmagan paytlarda ham masalaga aloqador juda koʻp ilmiy ishlar qilingan, lekin ularning koʻpchiligi maʼlum bir yozuvchining tili va uslubi doirasidagi tahlillardan iborat

bo'lib, asosan uslubshunoslik yo'nalishida amalga oshirilgan. Badiiyligni ta'minlovchi til unsurlari, ularning yozuvchi maqsadini ifodalashdagi o'rni turli darajada va turli nuqtai nazardan tadqiq etilgan. Bu tadqiqotlarda tavsifiy usul asosiy o'rin egallagan bo'lib, tahlilning ayrim-ayrim jihatlariga ko'proq e'tibor berilgan. Badiiy til aksariyat hollarda adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan baholanib, unda asosiy e'tibor tasvir vositalarining qo'llanishi natijasida vujudga kelgan poetiklik (poetik tasvir) tahliliga qaratilgan. Shuningdek, badiiy uslub tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilgan ilmiy ishlar ham mavjud. Shu o'rinda «lingvistika» va «poetika» atamaları, ularning tutashgan nuqtalari yuzasidan fikr yuritish lozim.

Arastu o'zining mashhur «Poetika» asarida poetik san'at — she'riy navlar (janrlar) xususida to'xtalib, poetika — poeziya san'ati haqida so'z yuritgan. «Til va fikr» bobida esa nutq va fikrga tegishli hodisalarning ritorikaga aloqadorligi ta'kidlanib, uning nutq tuzish bilimlari bilan bog'liqligi e'tirof etiladi¹. To'g'ri, qadimgi fan tarixida ritorika alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Lekin poetikani ritorikadan ajratib bo'lmaydi. Chunki har bir til hodisasi nutqiy vaziyatga o'tar ekan, insonning tasavvuri, ruhiyati, hissiyotlari bu nutqiy bog'lanishga o'zaro aloqador holda ko'chadi. XX asr tilshunosligida badiiy asar tili tadqiqiga keng e'tibor berilgani bois, ritorika va poetika tushunchalarini birlashtirgan holda badiiy asardagi voqelik tasvirini har tomonlama, chuqur va yaxlit holda tadqiq etishni o'zida aks ettiruvchi «lingvopoetika» atamasi paydo bo'ldi. Bugungi kun filologiyasining dolzarb vazifalaridan biri o'zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, aniqlash, bir tizimga solish, uning tadqiq usullari va vositalarini, tadrijiy takomlini yaxlit holda o'rganish: barcha tushunchalarni guruhlashtirish va shu yo'l bilan badiiyligni ta'minlovchi unsurlarni ham til jihatdan tadqiq etishdan iborat. Bizningcha, ularni quyidagi yunalishlar bo'yicha tasniflash mumkin: - Poetik fonetika. Bunda badiiyligni ta'minlovchi unsurlar sifatida tovushlar tadqiq etiladi. Ya'ni uslubni yaratishda o'ziga xos tovush o'zgarishlari, urg'uning berilishi, ularning o'quvchi tasavvuriga ta'siri va boshqa omillar e'tiborga olinadi.

Masalan, she'riyatdagi vazn talabiga ko'ra tovush tushishi, tovush orttirilishi, tovushlarning o'rin almashishi kabilar. Nasrda ham obrazning ishonchli bo'lishi uchun turli so'zlar ifodasidagi o'ziga xos holatlar (masalan, yo'o'o'g'-e? yoki mazza!) kuzatiladi. Bu kabi o'zgarishlarning maqsadini lingvopoetik tahlil ochib beradi. - Poetik leksikologiya. Bu yo'nalishning tadqiqot ko'lami nihoyatda keng bo'lib, o'zbek tilshunosligida ham ko'pgina ilmiy ishlar qilingan. Masalan, biror asar tilida sinonim, omonim iboralar yoki chegaralangan leksika (dialektizmlar, istorizmlar, arxaizmlar...), o'z va o'zlashgan so'zlar qatlamining ishtiroki kabi masalalar bir qancha asarlar tili yuzasidan tahlil etilgan. - Poetik morfemika. Bu nafaqat morfemika, balki morfologiya va so'z yasalishi bo'yicha tahlillarni ham o'z ichiga olgan nihoyatda keng yo'nalish bo'lib, qiziqarli tadqiqotlarga sabab bo'ladi.

Masalan, asar matnida o'ziga xos tarzda qo'llangan har bir affiksning tahlili ham tarixiy, ham tavsifiy, ham qiyosiy jihatdan olib boriladi. - Poetik semantika. Bunda so'zlarning turli ma'no qirralarini ifoda etishi, ayniqsa, ko'chma ma'noda qo'llanishi tadqiqida ham til boyligi, ham uslubning o'ziga xosligini ko'rsatib beruvchi vositalarga diqqat qaratiladi. Bu yo'nalishni bevosita badiiy san'atlar, tasvir vositalari (sifatlash, o'xshatish, mubolag'a va b.) tahlili bilan bog'liq holda olib borish kerak bo'ladi. - Poetik sintaksis. Bu yo'nalishda matnning gap qurilishi tadqiq etiladi. Unda lingvopoetik tahlil formal sintaksis, mazmuniy sintaksis, kommunikativ sintaksis va matn sintaksisi bilan bog'liq holda olib boriladi. Poetik nutqni tahlil etish usuli 2 xil: she'riy va nasriy matn asosida amalga oshiriladi. Chunki bunda she'riy nutqni shakllantiruvchi unsurlarga, she'riy nutq tuzilish tizimiga, gap bo'laklari tartibiga, lafziy va ma'naviy san'atlarning qo'llanishiga e'tibor berish kerak bo'ladi. Shoirning g'oyasi va maqsadini aniqlashda gap bo'laklarining shaklan va mazmunani fodalanish usullarini, emotsional-ekspressivlikni ta'minlovchi barcha vositalarni tahlil etish zarur. Nasriy nutqda ham gaplar va gap bo'laklari tartibi, shakliy va mazmuniy mutanosiblik kabilarga e'tibor berish kerak. Bunda tahlil gapning formal-grammatik bo'linishi, aktual

bo‘linishi, mantiqiy urg‘u, presuppozitsiya kabi hodisalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Umuman, bu yo‘nalish struktural poetika tushunchalari bilan aloqador.

O‘zbek tilshunosligida lingvopoetikaning oyoqqa turishida va rivojlanishida X.Doniyorov, S.Mirzaev, Q.Samadov, I.Qo‘chqortoev, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzaev, M.Yo‘ldoshev kabi olimlarning xizmatlari katta bo‘ldi. Ular badiiy asar tilining stilistik, badiiy -estetik jihatlarini yozuvchining so‘z tanlashi, uning o‘ziga xos tili, umumxalq tiliga bo‘lgan munosabati, yangi so‘z va iboralar yaratishi kabi omillar nuqtai nazaridan tekshirdilar.

Abdulla Qodiriy badiiy matnda ko‘p hollarda metafora, epitet, kinoya, antonomiya kabi vositalardan mohirlik bilan foydalangan.

Misol: “Yusufbek hoji qirq yillik haj safaridan keyin endi kelgandek ko‘rinar edi” (O‘tgan kunlar)[3].

Ushbu ifoda orqali muallif o‘z obrazining ruhiy holatini chuqur tasvirlaydi. “Endi kelgandek” ifodasi vaqt va ong oralig‘ida “begonalashuv” obrazini yaratadi. Bu lingvopoetik nuqtai nazardan semantik kontrast vositasi hisoblanadi. Qodiriy badiiy matnida tildagi milliylik, folklor elementlari, maqollar, iboralar katta o‘rin egallaydi:

Misol: “Ko‘rgan to‘yidan to‘ymay, ko‘rmagan ko‘ngilni charchatdi”[4].

Bu yerda maqol poetik kontekstda ishlatilgan bo‘lib, u personajlarning hayotiy tajribasi va ruhiyati haqida chuqur ma‘lumot beradi. Bu esa lingvopoetik jihatdan intertekstual birlik sanaladi.

Qodiriy romanlaridagi dialoglar real hayotga yaqin, xalqona ruhda yozilgan bo‘lib, ko‘pincha stilistik inversiya va ironik uslubda quriladi:

Misol: “U o‘zini dono, o‘zgalarni tentak sanar edi. Biroq odam tentak bo‘lsa, bu ko‘zlar yolg‘on so‘zlamasdi.”[5]

Bu satrlarda muallif kinoyaviy uslub orqali ijtimoiy tanqidni amalga oshiradi, bu esa lingvopoetikaning evaluativ (baholovchi) funksiyasiga kiradi.

Abdulla Qodiriy asarlarida lingvopoetik jihatlar obrazlar tizimi, tilning badiiylik darajasi, stilistik vositalarning mohirona qo‘llanilishi orqali namoyon bo‘ladi.

Uning romanlari nafaqat syujet, balki til estetikasi orqali ham o'quvchiga chuqur ta'sir qiladi. Shu bois, Qodiriy asarlari lingvopoetik tahlil uchun boy manbadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lotman Yu.M. Struktura khudozhestvennogo teksta. Moskva: Iskusstvo, 1970.
2. Yo'ldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis.- Toshkent, 2009.3
3. Qodiriy A. O'tgan kunlar. Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2017.
4. Qodiriy A. Mehrobdan chayon. Toshkent: Yozuvchi, 2015.
5. Yusupov Sh. Til va tafakkur. Toshkent: Fan, 2005.
6. Jo'raev M. Adabiy tilning poetik imkoniyatlari. Toshkent: Fan, 2008.

BADIIY ASARLAR MATNIDA FANTASTIKA FENOMENI VA UNI O'RGANISH MUAMMOLARI

*JOBBOROV Mirzaxo'ja To'liq o'g'li,
Renessans Ta'lim Universiteti
Xorijiy filologiya kafedrasi o'qituvchisi
mirzaxoja.jabborov@gmail.com*

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy asarlar matnida fantastika fenomenining ifodalanishi va uni o'rganish muammolari tahlil qilinadi. Fantastika janrining adabiy-estetik, lingvistik va sotsiopragmatik jihatlari yoritilib, uning boshqa badiiy shakllar bilan bog'liqligi hamda madaniyat va jamiyatga ta'siri muhokama qilinadi. Shuningdek, fantastikaning ilmiy, texnologik va falsafiy kontekstdagi o'rni tahlil qilinadi.

***Kalit so'zlar:** fantastika fenomeni, badiiy matn, janr tasnifi, ilmiy fantastika, sotsiopragmatik yondashuv, adabiy-estetik tahlil, lingvistik xususiyatlar.*

Annotation

The article examines the manifestation of the fantasy phenomenon in literary texts and the challenges of its study. It explores the literary-aesthetic, linguistic,

and sociopragmatic aspects of the genre, its connection with other literary forms, and its impact on culture and society. The role of fantasy in scientific, technological, and philosophical contexts is also analyzed.

Keywords: *fantasy phenomenon, literary text, genre classification, science fiction, sociopragmatic approach, literary-aesthetic analysis, linguistic features.*

Adabiyot insoniyat tafakkuri va madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, u jamiyatning turli bosqichlarida shakllanib, rivojlanib kelgan. Adabiyotning muhim janrlaridan biri sifatida fantastika inson ongi va tasavvurining chegaralarini kengaytirishga xizmat qiluvchi badiiy yo'nalishlardan biridir. Fantastika janri asarlarida real voqelik va xayoliy unsurlar o'zaro uyg'unlashib, insoniyatning ilmiy, texnologik, ijtimoiy va falsafiy muammolarini aks ettirishga yordam beradi. Fantastika fenomeni turli davrlarda har xil shakllarda namoyon bo'lgan bo'lsa-da, u har doim insoniyatning ilmiy kashfiyotlari, texnologik taraqqiyoti va ijtimoiy o'zgarishlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib kelgan. Shu bois, fantastik matnlarni tahlil qilish nafaqat adabiy-estetik jihatdan, balki lingvistik, sotsiopragmatik hamda falsafiy nuqtai nazardan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada badiiy asarlar matnida fantastika fenomenining ifodalanishi va uni o'rganish muammolari tahlil qilinadi. Xususan, fantastik matnlarning lingvistik va sotsiopragmatik xususiyatlari, ularning jamiyatga ta'siri va badiiy diskursdagi o'рни ko'rib chiqiladi. Maqolaning asosiy maqsadi – fantastika janrining adabiy-estetik hamda lingvistik jihatlarini tadqiq etish orqali ushbu janrni chuqurroq anglashga xizmat qilishdir.

Avvalo, quyidagi savollarga javob topish o'rinli bo'ladi: fantastika nimani anglatadi va uning zamonaviy ijtimoiy madaniyatdagi o'рни qanday? Ushbu savolga javob topish uchun fantastikaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab, uni mif, utopiya, antiutopiya, prognoz yoki boshqa ijodiy shakllardan farqlash zarur. Buning uchun, eng birinchi navbatda, fantastikaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab olish va uni boshqa, unga o'xshash ijodiy shakllardan, ya'ni mif, shuningdek, utopiya, antiutopiya kabi fenomenlardan farqlash zarur.

Shuni ta'kidlash kerakki, fantastikaga nisbatan "janr" so'zini qo'llash masalasi hali-hanuz bahsli hisoblanadi. Ushbu atamani tadqiqotga kiritish uning keng tarqalganligi va adabiy jarayonda umumiy qabul qilingan tushuncha sifatida shakllanganligi bilan asoslanadi. Janr adabiyotshunoslikda asarning mazmuni, uslubiyati va strukturaviy xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etsa-da, aynan fantastika janr sifatida mustaqil hodisa sifatida qaralishi masalasi doimiy ravishda munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda.

Fantastika janrining tasnifi masalasida turli adabiyotshunoslar o'z yondashuvlariga ega. Masalan, N.D. Tamarchenko (2002) janr tushunchasini badiiy adabiyotning ichki qonuniyatlariga bog'lab o'rganar ekan, fantastika turli janrlar bilan uyg'unlashishi mumkinligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, fantastika mustaqil janr emas, balki uslubiy yo'nalish bo'lib, har xil janrlarda o'z ifodasini topadi. Shu sababdan, sarguzasht, utopik, ijtimoiy-falsafiy, mistik kabi janrlar fantastika elementlariga ega bo'lishi mumkin, lekin bu ularning to'liq fantastik janr ekanini anglatmaydi.[1]

Boshqa tomondan, S. Suvin (1979) ilmiy fantastikani aniq janr sifatida tasniflashga intilgan va uning janr xususiyatlarini "kognitiv begonalashuv" (cognitive estrangement) tushunchasi orqali izohlagan. Unga ko'ra, ilmiy fantastika (science fiction) janri jamiyat, ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishiga oid muayyan taxminiy nazariyalarni ilgari suruvchi badiiy yo'nalish sifatida qaralishi kerak. [2]

Shuningdek, rus olimi V. P. Darkin (2014) fantastika janrini uch asosiy turga bo'lishni taklif qiladi:

1. Ertaksimon fantastika – an'anaviy ertak elementlarini o'z ichiga olgan va afsonaviy-reallik uyg'unligiga asoslangan asarlar.
2. Ilmiy-fantastik asarlar – ilmiy nazariyalar va texnologik rivojlanishga asoslangan fantastika.
3. Falsafiy-ijtimoiy fantastika – insoniyat va jamiyatning kelajagi, ijtimoiy muammolar hamda axloqiy-falsafiy savollarga javob izlovchi asarlar. [4]

Bundan tashqari, G. Prince (2003) o'zining narratologiya tadqiqotlarida janrning belgilari doimiy o'zgarib borishini, ayniqsa fantastika va subjanrlar o'rtasidagi chegara noaniq bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, fantastika janrlari orasidagi chegaralarni aniqlash subyektiv bo'lib, ko'pincha asar muallifining niyati va kontekstga bog'liq. [3]

Fantastika janrining aniq tasnifiga oid munozaralar davom etmoqda. Ba'zi tadqiqotchilar uni mustaqil janr sifatida ko'rishsa, boshqalar uni adabiyotning uslubiy-uslubiy yo'nalishi sifatida baholaydi. Fantastik asarlarni sarguzasht, ertaksim, ijtimoiy-axloqiy, falsafiy va utopik janrlarga ajratish imkoniyati mavjud bo'lsa-da, bu tasnifning qat'iy chegaralari mavjud emas va u zamonaviy adabiyotshunoslikda turli nazariy yondashuvlar bilan ko'rib chiqilmoqda.

Adabiyotshunoslik amaliyoti shuni ko'rsatadiki, adabiy janrlarni qat'iy ajratish ko'pincha texnik jihatdan haddan tashqari murakkab "kosmik operalar" yoki aksincha, faqat "gumanitar" xarakterga ega, syujet jihatidan sust, hayotiy-tasviriy asarlarga xosdir. Yana muhim ma'lumotni aytib o'tish joyiz, fantastik asarlar "chegaraviy" xarakterga ega. Shunga qaramay, fantastik asarlarni ilmiy tahlil qilish imkoniyatini ta'minlash uchun janr ichidagi tipologiyani joriy etish zarur. Janrlarni farqlash bilan bog'liq muammoni ayrim xususiyatlarning yig'indisi orqali hal qilish mumkin, bu esa uni ma'lum bir tur sifatida aniqlash imkonini beradi. Bu maqsadda fantastik taxminlarni baholash uchun ayrim mezonlarni **(miqdoriy va sifatli)** belgilash lozim.

Sifatli mezonlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: fantastik taxminning o'ziga xosligi, taxminning g'ayrioddiylik darajasi, obrazlarning yorqinligi va hissiyligi, ichki mantiqiylik, qarama-qarshiliklarning yo'qligi, modelning ko'lamliligi va to'liqligi. **Miqdoriy mezonlar** sifatida esa quyidagilarni olish mumkin: qo'llanilgan fantastik taxminlar soni, taxminlarning qo'llanilish sohalarining xilma-xilligi (fantastik obrazlar, vaziyatlar, harakatlar va hokazo), shuningdek, fantastik taxminlarning shakllanish usullari (agglutinatsiya, transformatsiya, kombinatsiya, analogizatsiya va boshqalar).

Fantastika bo'yicha tadqiqot amaliyotini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik hollarda ushbu fenomenning faqat ayrim jihatlari chuqur o'rganiladi. Adabiyotshunoslik, lingvistika, semiotika, kino va san'atshunoslik kabi fanlar doirasida fantastikaning turli qirralariga e'tibor qaratilgan bo'lib, tadqiqotchilar ko'proq tor ixtisoslashgan mavzularga yo'naltirilgan izlanishlar olib bormoqda. Masalan, fantastikaning estetikasiga oid tadqiqotlar orasida "kosmos estetikasini" o'rganishga bag'ishlangan ishlarga e'tibor qaratish mumkin. G. Genriks (1998) kosmos estetikasi tushunchasini fantastika janridagi olam tasviri va insonning mavjudlik konsepsiyasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqadi. Unga ko'ra, ilmiy-fantastik adabiyot va kinoda koinot inson ongining metaforik ifodasi sifatida namoyon bo'ladi va bu janrda bevosita falsafiy-fantastik dunyoqarash shakllanadi. [6]

Shuningdek, M.A. Bulgakov ijodida fantastika alohida tadqiqot obyekti sifatida ko'rib chiqilgan. Masalan, A. A. Panchenko (2001) Bulgakov asarlaridagi teatr va fantastika o'zaro aloqasini tahlil qilib, uning dramatik asarlarida real va g'ayrioddiy olamning o'zaro bog'lanishini ko'rsatib beradi. U Bulgakovning "Usta va Margarita" romanida fantastika vositasida teatr ko'rinishlari ham badiiy, ham falsafiy kontekstda aks etishini isbotlaydi. [5]

Ilmiy-fantastik kinematografiya sohasida tadqiqotchilar vizual echimlar va badiiy ifoda usullari bilan shug'ullanib kelmoqda. Masalan, A. Xansen (2010) ilmiy-fantastik kinoda tasviriy san'at texnikalari va maxsus effektlarning qo'llanilishi bo'yicha tahlil olib borib, ushbu janrning kino san'atiga ta'sirini o'rganadi. U ilmiy-fantastik filmlarda rang tasviri, yorug'lik va grafik effektlar orqali yangi vizual olam yaratish tamoyillari haqida fikr yuritadi. [7]

Shu bilan birga, shuni tan olish kerakki, mazkur fenomenning zamonaviy talqini bo'yicha yaxlit nazariya hali mavjud emas. Tadqiqotning dolzarb muammolaridan biri shundaki, fantastika tushunchasining mavjud ta'riflari aniq chegaralarga ega emas va ularning ko'plab modifikatsiyalari mavjud bo'lib, bu tushuncha mazmunini yagona nuqtai nazardan izohlashni qiyinlashtiradi.

Fantastikaning zamonaviy madaniyatdagi o'rnini aniqlash uning reallik bilan murakkab o'zaro munosabatlari tufayli qiyinchilik tug'diradi. "Fantastika" tushunchasiga dialektik yondashuv, "fantastika va realizm" yoki kengroq ma'noda "fantastika va reallik" o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni dialektik birlik sifatida o'rganishga imkon beradi. Ushbu birlik doimiy harakatda, o'zaro ta'sirda va rivojlanishda bo'lib, tushunchaning mohiyatini tushunishga yordam beradi.[8]

"Fantastika" tushunchasini aniqlash jarayonida fantastika va reallik, fan va san'at o'rtasidagi murakkab dialektik bog'liqlikni o'rganish zarur.[9] Ushbu elementlarning umumiyligi ularning o'zaro farqlari va xususiyatlari bilan ajralmas tarzda bog'langan. Shu sababli ushbu qarama-qarshiliklarning faqat bir tomonini o'rganish yetarli emas. Ularni tahlil qilish dialektik yondashuv, mantiqiy tahlil va baholashni talab qiladi.

Fantastikani san'at tuzilmasiga o'xshash, ijtimoiy-madaniy omillardan iborat tizim sifatida qarash zarur. Bu yondashuv fantastikaning ijtimoiy-madaniy tabiati borasida farazlar bilan ishlaydi. Ijtimoiy va madaniy elementlarni bog'lovchi asosiy bo'g'in sifatida antropologiya xizmat qiladi, chunki ushbu kontekstning mazmuni jamiyatning madaniy rivojlanish bosqichida hal qilinishi lozim bo'lgan insoniy muammolar bilan belgilanadi.

Fantastika o'ziga xos fenomen sifatida inson uchun futurologik jihatdan muhim hisoblanadi. U inson va jamiyatning kelajakdagi holatlari modellarini yaratish imkoniyatini beradi. Bunday jarayon inson ongining ijodiy refleksiya – "sintetik aktlar" amalga oshirishi, fikriy konstruksiyalar uchun maxsus makon yaratish qobiliyatini talab qiladi. [10] Yaratuvchi faoliyat (yangi va original narsalarni yaratish) uchun insonning ijodiy tasavvur va fantaziyaga bo'lgan alohida qobiliyati zarur. Inson ongi "oldindan aks ettirish" qobiliyatiga ega bo'lib, ehtimoliy tajribalarni oldindan sezadi va intuitsiyaviy yoki "insaytli" fikr yuritish orqali turli hodisalar mohiyatini anglaydi.[11] Fantastika ijodiy tasavvurni rag'batlantiradi va uning yo'naltirilgan rivojlanishini ta'minlaydi. Fantaziya va ijodiy tasavvurni rivojlantirish inson uchun nihoyatda muhimdir, shu sababli fantastika fenomenini o'rganish o'z vaqtida va dolzarbdir.

Tadqiqotning metodologik va nazariy asosi falsafaning klassik merosi, adabiyotshunoslikning tadqiqot tamoyillari, zamonaviy falsafiy nazariya yutuqlari hisoblanadi. Shuningdek, falsafa va san'at tarixining zamonaviy yutuqlari, mahalliy va xorijiy adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik va san'atshunoslikning klassik ishlari ham keng qo'llaniladi. Fantastika asarlar mualliflari soni juda ko'pligi sababli, ularning barchasini batafsil o'rganish imkoniyati yo'q va, nazarimizda, bu maqsadga muvofiq emas. Shu sababli, dissertatsiyada diqqat asosan yangilik kiritgan mualliflar yoki o'z davrining tipik fantastik asarlariga qaratiladi.

Fantastika fenomeni adabiyotning murakkab va ko'p qirrali janrlaridan biri bo'lib, uning adabiy-estetik, lingvistik va sotsiopragmatik xususiyatlari ilmiy muhokamalar mavzusidir. Tadqiqot davomida fantastikaning mif, utopiya va antiutopiya bilan bog'liqligi, janrlar chegarasining nisbiyligi hamda uning mustaqil janr yoki uslub sifatidagi o'rni tahlil qilindi. Fantastika janrining tasnifi bo'yicha adabiyotshunoslar tomonidan ilgari surilgan turli nazariy yondashuvlar – kognitiv begonalashuv, uslubiy yo'nalishlar va narratologik tahlillar ushbu janrning murakkab tuzilishini tasdiqlaydi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, fantastik asarlarni lingvistik, semiotik va sotsiopragmatik jihatdan o'rganish, ularning ijtimoiy-madaniy kontekst bilan bog'liqligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, fantastikaning nazariy va amaliy jihatlarini chuqurroq o'rganish, uning lingvistik va semiotik xususiyatlarini tadqiq qilish, shuningdek, zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish ushbu janr bo'yicha kelgusidagi izlanishlar uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi. Fantastika fenomenining chuqur o'rganilishi nafaqat adabiyotshunoslik balki madaniyatshunoslik, falsafa va ijtimoiy fanlar uchun ham muhim ilmiy-ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tamarchenko, N.D. (2002). "Janr nazariyasi va adabiy jarayon" Sankt-Peterburg: Filologiya instituti.

2. Suvin, S. (1979). «Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre». Yale University Press.
3. Prince, G. (2003). «Dictionary of Narratology». Lincoln: University of Nebraska Press
4. Darkin, V. P. (2014). «Fantastika janri va uning tasnifi haqida». Moskva: Adabiyotshunoslik nashriyoti.
5. Panchenko, A. A. (2001). M. A. Bulgakov teatrida fantastika va realizm uygʻunligi. Sankt-Peterburg: Adabiyotshunoslik markazi.
6. Genriks, G. (1998). Kosmos estetikasining ilmiy-fantastik adabiyot va kinodagi talqini. Moskva: Adabiyotshunoslik instituti.
7. Hansen, A. (2010). Visual Effects and Cinematic Innovation in Science Fiction Film. New York: Oxford University Press.
8. Ilenkov E. V., «Ob esteticheskoy prirode fantazii», v sb.: «Voprosy estetiki», вып. 6, М., 1964.
9. Azimov A., «The Foundation Trilogy», New York, 1951-1953.
10. Uells G., «The Time Machine», London, 1895.
11. Bould, M. (2012). Science Fiction: The Routledge Companion. Routledge.

**ABU HAFS UMAR NASAFIY “TILBATUT-TALABA” ASARI
QOʻLYOZMALARINING HOZIRDA MAVJUD BOʻLGAN ZAMONAVIY
NASHRLARI OʻRNI**

*HAFIZOV Najmiddin Abdurashidovich,
Renessans taʼlim universiteti
“Chet tillari” kafedrasi arab tili
fani assistent oʻqituvchisi*

Abu Hafs Nasafiy “Tilbatut-talaba” asarining hozirda zamonaviy nusxasi Suriya Arab Respublikasining Damashq shahridagi “Ommaviy fatvolar idorasi” mudarrisi Shayx Xolid Abdurrohman al-Ak tomonidan sharhlanib, nashrga tayyorlangan. Ushbu nusxa Bayrut shahridagi “Dorun-Nafois” nashriyotida nashrdan chiqarilgan. Ushbu nashriyotning manzili Baytur shahri Fardon koʻchasida joylashgan. Telefon raqami: 009611803152 - 810194. Fax noʻmori esa:

009611861367. Bu kitobning birinchi nashri 1993-yilda, ikkinchi nashri 1995-yilda, uchinchi 1997-yilda, to'rtinchi nashri 1999-yilda, beshinchi nashri 2010-yilda, oltinchi nashri 2015-yilda, oxirgi nashri esa 2020-yilda nashrdan chiqqan. Undan tashqari bu kitob ushbu nashriyotda doim yangi bosmadan chiqib turganligini ko'rish mumkin.

Shayx Xolid Abdurrohman al-Ak bu asarni chuqur o'rganib chiqqan. Bu haqida u kitobning boshlanishida to'liq aytib o'tadi. Jumladan, olim "Tilbatut-talaba" asarining qo'lyozma nashrini tadqiq etish davomida unda kelgan oyat va hadislarning olingan joylarini aniq qilib belgilab chiqqan. Sababi bu kitobning qo'lyozma nusxasida oyat va hadislar so'zlarni tushuntirishga dalil-isbot sifatida keltiriladi. Ammo, ular qayerdan olinganligi, ya'ni qaysi sura va qaysi hadisdan olinganligini Abu Hafs Nasafiy aniq aytmagan. Allomaning bu kitobini yozish uslubi shunday bo'lgan. O'zida bor ilmlar bilan fiqhiy so'zlarni tushuntirib o'tadi. Shuning uchun olim Xolid Abdurrohman al-Ak kitobda kelgan barcha oyat va hadislarini aniq ko'rsatib, ularni oydinlashtirib chiqqan. "Tilbatut-talaba" kitobida kelgan oyatlarni qaysi surada kelganligini aytadi. Oyatlar raqamlari va ularning nima ma'noga dalolat qilishlari hamda qanday sifatlar bildirishini tushuntiradi. Dalil uchun keltirilgan hadislarini esa qaysi muhaddislar rivoyat qilganini va qaysi kitoblarda mavjud ekanligini berib o'tadi. Mo'tabar hadis kitoblarida kelgan bu hadislarining hukmlarini ham aytib o'tadi. Ularni sahih bo'lsa sahih deb agar zaif hadislar bo'lsa zaifliklarini yoritgan. Mobodo biror bir so'zning asli hadis kitoblarining qayerida kelganligini topolmasa, u hadisning asli katta hadis kitoblarida yo'q, deb yozib qo'ygan.

Alloma Abu Hafs Nasafiy "Tilbatut-talaba" kitobida keltirgan hadislarini olim Xolid Abdurrohman al-Ak mo'tabar hadis kitoblarini tekshirib chiqish natijasida, agar u hadislarini katta hadis ulamolari "mavzu" deb aytishgan bo'lsa, olim doktor Xolid ham ularni "mavzu" deb aytgan. Bundan tushinish mumkinki, Abu Hafs Nasafiy hadis ilmida ham katta olim bo'lgan. Juda ko'plab hadislarini yod bilgan. Hadislardan hukm olish qoidalarini ham bilgan. Fiqhiy so'zlarning ma'nolarini tushuntirib berishda ko'p hadislardan istinbot etganligi ham Najmuddin

Nasafiyning hadis ilmidagi darajasini ko'rsatadi. U katta muhaddislar qatorida bo'lgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Buni kitobida deyarli hamma so'zlarni tushuntirish asnosida hadislardan dalil keltirishi ham ko'rsatadi. Shuningdek, shayx Xolid "Tilbatut-talaba"da keltirilgan hadislarining asl rivoyatini katta usul kitoblaridan topolmasa boshqa kitoblarga ham murojaat qilgan. Agar bu hadisning rivoyat qilgan sanadini topolmasa yoki isnodini topmasa uni rivoyat qilgan sahobani keltirish bilan kifoyalangan.

"Tilbatut-talaba" asarining ikkinchi bir zamonaviy nashri ham mavjud bo'lin uni doktor Abu Abdulloh Muhammad Hasan Muhammad Hasan Ismoil ash-Shofiyy tadqiq qilgan. Bu zamonaviy nashr ham 1997-yilda Livan Respublikasining poytaxti Bayrut shahrida nashrdan chiqqan. "Dor al-kutub al-ilmiyya" nashriyotida bu ish amalga oshirilgan. Bu nashtiyot manzili Bayrut shahridagi Ramel al-Zarif ko'chasi, birinchi burilishida, deb berilgan. Fax va telefon raqamlari quyidagicha: 00(9611)60.21.33-36.61.35-36.43.98.⁵⁹

"Tilbatut-talaba" asarining bugungi kunda elektronniy varianti ham mavjud. Uni Pokiston Islom Respublikasi Islomobod shahrida bir olim ishlab chiqqan. Olimning ismi Doktor Ismatulloh Inayatullohdir. Olim bu asarni "al-Jamiyatu al-Islamiyyatu al-Ilmiyyatu" nomli dorulfununda amalga oshirgan. Bu haqda kitobning asosiy qismi boshlanishida aytib o'tilgan.⁶⁰ Bu kitobda ham asosiy qismgacha kirish sifatida ba'zi ma'lumotlar berilgan. Ular asosan Abu Hafs Nasafiyning hayoti va ijodiga bag'ishlangan.

"Tilbatut-talaba" asarining bugungi kunda mavjud bo'lgan toshbosma nusxalari ham bor. Shulardan biri Iroq Respublikasi poytaxti Bog'dod sharida joylashgan "Maktabatul-musanna" nomli nashriyotda nashrga tayyorlangan. Kitob ushbu nashriyotning derektori rahbarligida nashrga tayyorlangan. Nashriyot rahbarining ismi Qosim Muhammad al-Rajab bo'lib, kitobning oxirgi sahifasida u kishining ismi zikr qilingan. Bu nusxani kim ko'chirgani noma'lum. Unda ko'rsatilmagan. "Tilbatut-talaba" asarining boshqa qo'zyozma va toshbosma

⁵⁹ Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997 – 3 b.

⁶⁰ Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Islomobod: Al-Jamiyatu al-Islamiyyatu al-Ilmiyyatu, yili ko'rsatilmagan – 9 b.

nusxalaridan bu kitob faqr qiladi. Sababi bu kitobning kirish qismida juda kam hajmda kirish soʻzlari keltirilgan. Unda faqat Abu Hafs Nasafiy oʻzidan keyin qoldirgan mashxur asarlarigina keltirilgan.⁶¹ Bu toshbosma nusxasi hijriy 1311-yil, milodiy 1894-yilda Turkiya Respublikasi poytaxti Istanbul sharida joylashgan “Matbuat al-amira” nomli nashriyotida bosilgan.

Hozirda “Tilbatut-talaba” asarining ushbu toshbosma nusxasi Kanada davlatining Toronto universiteti kutubxonasida saqlanadi.⁶²

Eng qizigʻi shundaki, ushbu toshbosmaga asos boʻlgan “Tilbatut-talaba” asarining asl nusxasi yuqorida ikki zamonaviy nashrlarga ham asos boʻlgan. Bu haqda Turkiya Diyonat Vaqf tashkiloti saytida aytiladi.⁶³

Huddi shu kitob yana bir zamonaviy nashr bosmadan chiqishiga asos boʻlganligining guvohi boʻlindi. Uni Livan Respublikasi Buqoʻ viloyati muftisi Halil al-Mays al-Lubnoniy tahqiq qilgan. U kishi 1941-yilda Livanda tavallud topgan. Ushbu olim tasnif qilgan “Tilbatut-talaba” asarining zamonaviy nashri ham yuqoridagi ikki zamonaviy kitoblarga oʻxshash tomoni koʻp. Unda ham tushunishi qiyin boʻlgan soʻzlarga alohida havolalar orqali tushintirishlar berilgan. Nashrdan chiqqandan soʻng musulmon oʻlkalarga keng tarqalgan. Buni tahqiq qilgan olim Halil al-Mays al-Lubnoniyning Livan davlatida muftiy lavozimida ishlaganligi ham u olimning ilm saviyasini belgilab beradi. Olim oʻzidan islom ilmlari ichida koʻp sohalarda kitoblar qoldirgan. Ushbu shayxning oʻz ona yurtida katta ehtirom qilinishining ham guvohi boʻlindi.

“Tilbatut-talaba” asari yuqoridagi kaʼbi zamonasining katta-katta olimlari eʼtiborlarini tortganligi ham yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk olim Abu Hafs Nasafiyning ilmda qay darajada ekanliklarining isbotidir.

Livan Respublikasi Buqoʻ viloyati muftisi Halil al-Mays al-Lubnoniy⁶⁴ tomonidan tahqiq qilingan “Tilbatut-talaba” asarining ushbu zamonaviy nashri 1986-yili Livan Respublikasi poytaxti Bayrut shahrida nashrdan chiqarilgan.⁶⁵

⁶¹ Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bogʻdod: Maktab al-musanna. 1894 – 1 b.

⁶² Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Istanbul: Matbuat al-amira. 1894 – 177 b.

⁶³ NESEFÎ, Necmeddin - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr).

⁶⁴ NESEFÎ, Necmeddin - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr).

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abu Hafs Nasafiyning ushbu asari dunyoga keng tarqalishining asosiy sababi jahon musulmonlari ulamolarining unga bo'lgan katta qizishi va talabidandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 1997 – 3 b.
2. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Islomobod: Al-Jamiyatu al-Islamiyyatu al-Ilmiyyatu, yili ko'rsatilmagan – 9 b.
3. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bog'dod: Maktab al-musanna. 1894 – 1 b.
4. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Istanbul: Matbuat al-amira. 1894 – 177 b.
5. NESEFÎ, Necmeddin - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr).
6. Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bayrut. Nashriyoti berilmagan. Halil al-Mays al-Lubnoniy tomonidan tahqiq qilingan nusxasi. 1986-yil.

I.YUSUPOV DÓRETPELERI TILINDEGI SINONIMLER JÁRDEMINDE ÓZGERISKE USHÍRAĖAN NAQÍL-MAQALLAR CHANGING OF PROVERBS AND SAYINGS USING SYNONYMS IN THE LANGUAGE OF I.YUSUPOV'S WORKS.

*Nargiza ESEMURATOVA,
Ózbekstan Ilimler Akademiyasi
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler
ilim izertlew instituti tayanish doktoranti
E-mail: enargiza98@gmail.com
+998995456330*

Annotatsiya

Shayır dóretpelerinde jiýi ushrasatuĖın naqıl-maqallar – bul dóretiwshi tárepinen ózgeris kiritilgen halda qollanılĖan naqıl-maqallar esaplanadı. I.Yusupov shıĖarmalarında naqıl-maqallar túrli maqsetlerge bola ózgertilip

⁶⁵ Abu Hafs Umar ibn Muhammad an-Nasafiy. Tilbatut-talaba. – Bayrut. Halil al-Mays al-Lubnoniy tomonidan tahqiq qilingan. 1986.

qollaniladi. Ózgerislerdiń bolsa, hárqıylı usıllar járdeminde ámelge asqanlıǵın kórimiz. Bul jumısta shayır tárepinen sinonimler járdeminde ózgerılgen naqıl-maqallardı úyrenip shıǵamız.

Gilt sózler: naqıl-maqallar, sinonim, mazmun, forma, emocional-ekspressivlik.

Zamanagóy til biliminde ilimpazlar naqıl-maqallardıń tillik ózgeshelikleri, olardıń semantikalıq, strukturalıq, leksikalıq táreplerin úyreniw menen sheklenip qalmastan, naqıl-maqallar boyınsha kóp qırlı izlenisler alıp barmaqta. Til biliminde naqıllardıń sóylew proccesindegi, tekstlerdegi xızmeti analizlengen miynetler barshılıq. Ásirese, kórkem tekste hám ǵalaba xabar qurallarında naqıllardıń xızmetin analizlew paremiologlardıń qızıǵıwshılıǵın oyatatuǵın másele esaplanadı.

Kórkem tekste til birliklerin, sol qatarı naqıl-maqallardı tańlaw jazıwshınıń kommunikativ niyetine, dúzilip atırǵan teksttiń funkcionál stili hám janrına baylanıslı. Kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan naqıl-maqallardı arnawlı túrde izertlew biziń aldımızdaǵı tiykarǵı wazıypamız sanaladı. Tiykarınan, Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Ibrayım Yusupov dóretpeleri tilinde qollanılǵan naqıllardıń sinonimler járdeminde ózgerılip paydalanılıwı jóninde sóz etemiz.

I.Yusupov qosıqlarında naqıl-maqallar hár qıylı formalarda jumsaladı: Forması hám mazmunı saqlanǵan halda; mazmunı saqlanıp, formalıq ózgeriske ushıraǵan halda; shayır tárepinen transformaciyalanǵan formadaǵı naqıllar da barshılıq. Bulardıń ishinde eń kóp kózge taslanatuǵın naqıl-maqallar – bul ózgeriske ushıraǵan naqıllar bolıp, bul taypadaǵı naqıllar kóbinese sinonimler járdeminde ózgeriledi. Mısalı,

Álbette jeterseń sen oǵan biraq

Ol mánzil men ushın juldızday jıraq,

Úmit, múriwbetli ómir jolında,

Adam adam ushın ádiwli qonaq [Hocynob, 2018. 151].

Keltirilgen bul qosıq qatarlarında “Adam adamǵa miyman, jan gewdege miyman” naqılı sheberlik penen, ózgerılgen formatta jumsalǵan. Shayır basqa

qatarlardağı jiraq, biraq sózlerine uyqastırıw ushın naqıldın quramındağı “miyman” sózin “qonaq” sinonimine ózgerkenligin kóriwimizge boladı. Sonday-aq, qosıqtıń talabına bola buwın sanların támiynlew maqsetinde naqıldın quramın “ádiwli” sózi menen keńeytken halda paydalanadı. Izertlewlerimiz barısında bul naqıldın dóretiwshi tárepinen júdá kóp márte, túrlishe formatta qollanılǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Mısalı,

Toqsan beste shámbe aqdur,

Aq júzine toymaq joqdur

Kewil kewilge qonaqdur

Sonı bilerme bul qonaq [Юсупов, 1999. 352].

Bul qosıqta da xalıq naqılı forması ózgeretilip qollanılǵan. Joqarıdağı birinshi mısaldağıday, uyqas támiynlewi ushın “miyman” sózi “qonaq”qa ózgeratilgen. Qosıqta naqıl ıqsham túrde jumsalıp, naqıldın ekinshi komponenti túsirilip qaldırılǵan.

Tómendegi qatarlarda da dóretiwshi sheberlik penen naqıl quramındağı sózdi sinonimi menen almastırıp qoyadı:

Sın bolmasa kemshilikler dúzelmes,

Sonıń ushın sınshı kerek, sın kerek [Юсупов, 1960. 69].

“Sın kerek” qosıǵınan alıńǵan bul úzindide “Sın dúzelmey, min dúzelmes” xalıq naqılın ushıratamız. Naqılда “kemshilik” sóziniń ornına “min” sózi qollanılǵan. Sol arqalı naqıl quramındağı “sın” hám “min” sózleri ózara úylesip, aytıwǵa qolaylı bolıwı támiynlengen. Al shayır “kemshilik” sinonimin paydalanıw arqalı qosıqta buwın sanların teńlestiriwge erisedi.

I.Yusupovtıń “Jeti asırım” toplamınan orın alǵan “Shıbıǵı sınsa shınardıń” qosıǵında ózbek xalqınıń kúndelikli turmısında jiyi paydalanılatuǵın naqılına kózimiz túsedi:

Júzsekte qaysı teńizde,

júzsekte qaysı qurǵaqta,

Men – kóp ushın, kópshilik

men ushın sóyler bul waqta [Юсупов, 1962. 12].

Bul qatarlardi  zbek tilindegi “Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun” naqilini sinonim s zler j rdeminde  zgeriwi dep alıp qarasaq boladı.  ytkeni tilimizdegi “k pshilik” h m “h mme” s zleri m nisi jaǵınan bir-birine jaqın sinonimler esaplanadı.

Shayırdıń “ jiniyaz” librettosınan alınǵan t mendege  zindisine itibar qaratayıq:

Eglene tur, Pirim biy!

Biytk   kpelep,

Tondı otqa salmayıq [ Ocynov, 2018. 268].

M sald  “Biytk   kpelep tonındı jaqpa” naqılı qollanıladı. Avtor “jaǵıw” feyilini  ornına “otqa salıw” s z dizbegin orınlı paydalanıp, naqıl quramındaǵı s zlerdi k beytiwge erisedi. N tiyjede, qısqa bir naqıldı eki qatarǵa b lip jayǵastırıp, naqıl qollanıwd ǵı jeke stillik  zgesheligin j zege shıǵaradı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, d nya til biliminde naqıl-maqallardıń ornı, q liplesiw jolları, k rkem shıǵarmalarda t rli funkciyalardı atqarıwı h m bul arqalı xalıq turmısı, d nyaqarası,  rp- detleri menen baylanıslılıqtı k rsetiw, bul tarawd ǵı ilimiy- meliy k zqaraslardı ulıwmalastırıp m selesine dıqqat qaratılmaqta. Naqıl-maqallardıń k rkem teksttegi xızmeti, lingvokulturologiyalıq, mental h m kognitiv  zgeshelikleri boyınsha birqatar ilimiy izlenisler alıp barıldı. Mine usı k z qarastan alıp qarasaq, I.Yusupov shıǵarmaları tilindegi naqıl-maqallardı  yreniw oǵada  hmiyetli temalardıń biri sanaladı. Aldımızda naqıl-maqallardıń d retpelerde t rli usıllar arqalı forması h m mazmunı saqlanıp, sonday-aq,  zgertilip qollanıw processin  yreniwdey juwapkershilikli m sele tur.

PAYDALANILǵAN  DEBIYATLAR:

1.  супов И. Таңламалы шығармалары.  ш томлық. II том. –Н кис, “Билим”, 2018.
2.  супов И.  мир, саған ашықпан...Сайланды шығармалары. –Н кис, “Қарақалпақстан”, 1999.
3.  супов И. Ойлар. –Н кис, “Қарақалпақ м млекет баспасы”, 1960.
4.  супов И. Жети асырым. –Н кис, “Қарақалпақ м млекет баспасы”, 1962.

5. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Үш томлық. III том. –Нөкис, “Билим”, 2018.

KÓRKEM SHÍĠARMALARDA DIALEKTLIK ETNOGRAFIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ THE USE OF DIALECTAL ETHNOGRAPHISMS IN LITERARI WORKS

*XALMURATOVA Dilbar Yaqipbaevna,
tayanish doktoranti, Ájiniyaz atındaġı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,
Nókis qalası, 97 3495781.*

Annotaciya

Hár bir xalıqtıń ózine tán úrp-ádet, dástúrleri, milliy mádeniyatı boladı. Bul maqalamızda ólimge baylanıslı qollanılatuġın dialektlik etnografizmlerdiń («Máryam suw», «jawırını joq kostyum», «kúyik kópir», «aq multıqtıń kózi» «jayman») kórkem shıġarmalardıń tilinde qollanılıwın analizledik.

Gilt sózler: *úrp-ádet, etnografizm, dialektizm, diniy isenimler, dialektlik etnografizmler, ırımlar.*

Annotation

Every nation has its own unique customs, traditions, and national culture. In this article, we analyze the use of dialectal ethnographisms related to death, such as “Maryam suw”, “jawırını joq kostyum”, “kúyik kópir”, “aq multıqtıń kózi”, and “jayman”, in the language of literary works.

Keywords: *customs, ethnographisms, dialectisms, religious beliefs, dialectal ethnographisms, rituals.*

Hár bir xalıqtıń ózine tán ózgesheligi olardıń dúnya tanımında, mádeniyatında, úrp-ádet, dástúrlerinde kórinedi. Úrp-ádet, dástúrlerimiz áwladtan-áwladqa, atadan-balaġa ótip, biziń búgingi kúnimizge shekem jetip kelgen bay miyraslarımız sanaladı. Bul bay miyraslarımız bolġan etnografizmlerde xalqımızdıń tariyxın, ótmishin, jasaw sharayatın, úrp-ádet, dástúrlerin, milliy mádeniyatın kóriwimizge boladı. Úrp-ádetler insanlardı tábiyat kúshleri,

janlandırılğan miflik zatlar, jaratıwshı menen baylanıstırıp turadı; áyyemgi úrp-ádetler bolsa, ózine tán jaman kúshlerden qorğanıw máresimi bolıp tabıladı [Ábdinazimov, 2020. 58.].

Til billiminde dialektologiya etnografiya menen tıǵız baylanısta boladı. Sebebi hár bir xalıqtıń turmısı, úrp-ádeti, mádeniyatı, eń aldı menen, tildegi sózlerde, belgili bir aymaqta jasap atırǵan dialekt wákilleriniń sóylewinde óz sáwleleniwin tabadı [Nurjanov, 2024. 9.].

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda shıǵarmanıń janlı shıǵıwı ushın tiykarǵı qural sanaladı. Kórkem sóz ustası dialektizmler arqalı sol aymaq kórinisin, olardıń jasaw sharayatın kórsetip, qaharmandı sol aymaq sóylesimine say sóyletedi, onıń ishki hám sırtqı belgilerin, qaharmannıń sezimlerin, oy-qıyallarınıń kórinisin dialektizmler arqalı ashıp beredi. Al, dialektlik etnografizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir aymaqtıń jasaw tirishiligin, úrp-ádet, dástúrlerin, mádeniyatınıń ózine tán bolǵan belgilerin tillik ózgesheligi arqalı ashıp beredi. Dialektlik etnografizmler ishinde ólimge baylanıslı dialektlik etnografizmler jiyi ushırasadı. Ólimge baylanıslı etnografizmler tiykarında «isenimler» baslı qural wazıypasın atqaradı. Kórkem sóz sheberleri hár bir dialektlik etnografizmdi júdá sheberlik penen óz ornında qollanıp, belgili bir aymaqtaǵı ózine tán bolǵan úrp-ádet, dástúrlerdı xalqımız qádirlep, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵanlıǵın shıǵarmaları arqalı ashıp beredi. Mısalı:

-Bir-eki **jayman** jayıp jiber,-dedim Shınarǵa. -Túsimde aǵamdı kórdim. (M.Nızanov, «Iyrim», 101-b.)

Iri jigitti sonsha adamlar kóterip, óz úyiniń tórine ákelip, «on jaqqa» qoydı. Jaqınları «**Máriyam suw**» ǵa endirdi. (A.Turekeeva, «Áke hám qız», 75-b.)

Seni hesh kim aq juwıp, arıw kepinlemeydi. **Jawırını joq kostyum** kiygizip jerge beredi. (M.Nızanov, «Dárbádar», 124-b.)

Biziń qanımızǵa sińgen qásiyet-jay salayın, jayımdı remont eteyin, balamdı úylendireyin, qızımdı turmısqa shıǵarayın,-degen sıyaqlı turmıs táshwishlerine berilip, arı barsa «**kúyik kópirge**» barmay-aq dúnyadan ótip ketedi. (M.Nızanov, «Ómirim bayanı» II, 46-b.)

Bir kewlim buzıq **aq multıqlardıń kózi** tiyip júrmesin... (A.Sadıqov, «Sónbeytuǵın juldız», 73-b.)

Jayman ataması Shomanay sóylesiminde jayman túrinde ushırassa, Shimbay sóylesiminde shelppek túrinde ushırasadı. Shelppek ataması Kenimex qaraqalpaqları tilinde iyis nan//qudayı gúlshe-qorıqqanda, jaman tús kórgende pisiriletuǵın nan ekenligi aytıladı.[Pirekeeva, 2012. 21.] B.Qurbanbaeva óziniń arnawlı maqalasında: mayǵa pisirilgen nannıń jayman, jayma, shelppek, iyis nan, sozban, may nan sıyaqlı bir neshe variantları ushırasatuǵınlıǵın aytıp ótedi.[Qurbanbaeva, 2020. 65.] Xalqımızda shelppekti ata-babalarımızdıń jolına quran oqıwda, olardı zıyaratlawǵa barganda, olardıń jolına arnap pisiredi, adamlar jaman tús kórse, túsinde dúnyadan ótip ketken adamdı kórse, shelppek pisirip, iyis shıǵaradı, sonday-aq, toylarımızda da bawırsaq pisiriwden aldın qazanǵa birinshi bolıp shelppek pisiredi, adamlar jaman nárselerden qorganıw maqsetinde, jaman tús kórse de shelppek pisirip, jeti adamǵa jeti shelppek tarqatadı. Sonıń menen birge adam qaytı bolıp, úyden shıǵarılar waqtı aldınan shelppek pisiriledi. Bulardıń barlıǵı xalqımız tilinde «iyis shıǵarıw» dep aytıladı. Xalqımızda iyis shıǵarıwda shelppek penen qosa bawırsaq ta pisiriledi. Iyis shıǵarıw máresimi hár xalıqta hár túrli tayarlanǵan. Mısalı: Altaylılar islamlasqan túrkiy xalıqlardan ózgeshe iyis shıǵarıw degende ápiwayı zıyapat yamasa sadaqanı emes, bálkim anıq oshaqqa may sewip iyis shıǵarıw máresimin túsinedi. Iyis shıǵarıw ushın janlıq soyladı, yamasa góshli awqatlar tayarlanıwı, hesh bolmaǵanda maylı awqatlar, gúlshe hám shelppek tayarlanıwı shárt esaplanǵan. [Bóranov, 2017. 117.] Xorezm máresimlerinde iyis shıǵarıwda bawırsaq pisiriw dástúrge aylanǵan. Aytıwlarǵa qaraǵanda, eger bawırsaq pisirilmese, ruxlar tınıshsız boladı eken, sebebi bawırsaqtıń iyisi olar ushın tiykargı azıq-awqat sanaladı-mısh. [Snesarev, 2018. 113.] Bul isenimler adamlardı jaman nárselerden qorgawshı kúsh sıpatında qaraladı. Jazıwshı jayman etnografizmin qaraqalpaq xalqınıń dástúrin kórsetiw ushın, jergilikli koloritti beriw ushın qollanǵan.

«**Máriyam suw**» **ǵa endiriw** dialektlik etnografizmi ádebiy tilde «suwǵa endiriw» túrinde aytıladı. Bunda Máryam Iysa payǵambardıń anası. Quranda atı

atalğan jalǵız hayal, onıń atı menen Qurannıń 19 súresi atalğan. Máryam islamda eń haq joldaǵı hám eń húrmetli hayallardıń biri dep esaplanıp, Máryam ana dep atalıp, oǵan arnap ibadatxanalar qurılğan. Máryam anamız pákligi menen, iymanlılıǵı menen quday jolında xızmet etken. Demek, «Máryam suw» ataması da suwdıń tazalıǵın, Máryam anamızǵa teńep, ólgen adamdı páklew jolındaǵı islengen ámeller ekenligi kórinedi. «Suwǵa endiriw» xalqımızdın dástúrlerinde musulmanshılıqtıń belgisi dep qaralğan. X.Esbergenovtıń arnawlı miynetinde bul haqqında bılay deydi: Haqıyqatında da, bul dástúrdin túp-tiykarı ólini tazalaw arqalı onıń denesin iyelep alğan zıyanlı ájiynelerdi quwıp shıǵarıw jónindegi áyyemgi islamǵa shekemgi dástúrlerden kelip shıqqan... Qaraqalpaqlar ólini juwıwǵa kimler qatnasqanın bilgisi kelse, olar kimler súyegine kripti dep soragan, al geypara jerlerde ólini juwǵan adamlardı súyekke engenler dep ataǵan.[Esbergenov, 1964. 25.] Xalqımızda qaytı bolǵan adamdı eń jaqın adamları shomıldıradı. Olardıń sanı besew yaki jetew bolıwı múmkin. Shomıldırılǵan suw adam ayaǵı baspaytuǵın jerge tógilip, paydalanılǵan ıdısları quyashqa jayıp qoyıladı hám bir tın dalada qaldırıladı, sebebi juldızlar bul ıdıslardı kóriwi shárt dep isenedi. Jazıwshı bul dialektlik etnografizmdi qollanıw arqalı shıǵarmanıń haqıyqıy ómirge tán bolǵan belgilerin sol aymaqtıń tillik ózgesheligi arqalı ashıp beredi. Sebebi bul «suwǵa endiriw» dástúri dúnyanıń kóplegen ellerinde ushırasadı.

Kórsetilgen mısaldaǵı **jawırını joq kostyum** dialektizmi qaytı bolǵan adamdı aqqa orap kiyindiriw mánisinde ayılǵan, yaǵnıy aq tawar onıń kiyimi, onıń hesh qanday belgileri bolmaydı. Bul dialektizm ádebiy tilde **aq kepin, kepin** túrinde ushırasadı. Xalqımızdın dástúrlerinde ólgen adamdı suwǵa endirip, onı aqqa orap kiyindiriw-bul musulmanshılıqtıń shárti dep esaplangan. Bul dástúr haqqında X. Esbergenov bılay deydi: «Dinge iseniwshi qaraqalpaqlar ol dúnyada da usı dúnyadaǵı sıyaqlı ómir boladı dep esaplap, ólini kepin dep atalatuǵın ayrıqsha kiyimge kiyindiriw jónindegi musulman dástúrin saqlaǵan. Olardıń túsinipleri boyınsha tiri waqıttıń kiyimi ol dúnyalıq ómir ushın jaramaǵan. Ol kiyim taza emes. Tuwılǵan waqıttaǵı sıyaqlı ólgen waqıtta da barlıq adamlar bir

qıylı kiyimler kiyiwi kerek dep esaplağan. Sonlıqtan da, ólgen adamlar ushın aq tawardan kepin tiktirip, erler ushın bunday kiyim úsh bólekten, hayallar ushın bes bólekten tigilgen. Al, náresteler ushın bunday ayırmashılıq joq. Kepinniń aq tawardan tigiliwi minnetli dep esaplağan, óytkeni bul gúnásızlıqtıń, Muhammedti moyınlağanlıqtıń belgisi dep esaplağan, bul haqqında quranda hesh nárese ayılmağan... Biraq qaraqalpaqlardıń ertedegi ata-babaları, túrk hám basqa da xalıqlar ózleriniń ólilerin kepinsiz, ádettegi kiyimlerin kiygizip kómetuǵın bolǵan». [Esbergenov, 1964. 62.] Kórkem sóz ustası bul dialektke tán etnografizm arqalı belgili bir aymaqtıń tillik ózgesheligin kórsetip, onıń dástúriy belgisin kórsetiw ushın qollanǵan.

Berilgen mısaldaǵı **kúyik kópir** dialektlik etnografizminiń atamasınıń tiykarında kúydirilgen, astı janıp turǵan ot kórinisi kóz aldımızǵa keledi. Bul atama ádebiy tilde **qıl kópir** túrinde ushırasadı. «Qıl kópir» yaǵnıy qılday jıńışke, ótiwi dım qıyın bolǵan kópir. Bunıń tiykarında diniy isenimler jatadı, yaǵnıy adam qaytı bolǵannan keyin o dúnyada qıl kópirden ótedi, eger kóp jaqsılıqlar islegen, jaqsı, insaplı adamlar bolsa, qıynalmay ótip, beyishke baradı, al, gúnası kóp, jaman, zulım adamlar bolsa, qıl kópirden óte almay, dozaq otına qulaydı dep túsiniledi. Sonıń ushın adamlardı barlıq waqıtta jaqsılıqlar islewge shaqıradı. Kórkem sóz ustası bul dialektlik etnografizm arqalı bul ómirde turmıs táshwishlerine berile bermey, adam ózi ushın da waqıt ajıratıp, ózi ushın da jasawı kerekligin uqtıradı. Sebebi, táshwish tawsılmaydı, waqıt-ǵániymet.

Aq mıtıqtıń kózi etnografizmi adamnıń kózi tiyiw, jaman názeri tiyiw mánisin ańlatıp, bul etnografizmnıń ólimge baylanıslı tárepi-ayırım jaǵdaylarda adam kóz tiygennen óliwi múmkin. Bul dialektlik etnografizmnıń tiykarında diniy isenimler jatadı, yaǵnıy adamnıń tańlanıwı nátiyjesinde payda bolǵan jaman kúshlerdiń, jawız ruxlardıń jabısıwınan payda bolǵan ırım dep túsiniledi. Xalqımızda bul **kóz tiyiw, kózigiw**, al kishkene balalarda bolsa **iyt tiyiw, iytleniw** dep ataladı hám buǵan xalqımız shın kewlinen isenip, ózlerin jaman kózlerden qorǵaw maqsetinde kóz monshaq, ilgeshek yamasa qızıl reńli narseler taǵıp júredi, qaltasına duz salıp júredi. Máselen, adam qolına kóz monshaq taǵıp júirse,

eger ol adamǵa kóz tiyse, qolınan kóz monshaq jerge úzilip túsedi, yaǵnıy jaman adamnıń kózi kóz monshaqqa ótedi dep túsiniledi. Bul ırımlardı M.Begniyazov «Unamlı maqsetke baǵdarlanǵan ırımlar menen baylanıslı til birlikleri» dep atap, bunday ırımlar xalıq tárepinen isenimge iye, belgili waqıya-hádiyse arqalı jaqsılıqtı gózlew, jaqsı islerdi ámelge asırıw, belgili jaman sırtqı faktorlardan qorgaw yamasa tárbiya quralı sıpatında alıp qaraladı. Bunda qıyalıy waqıyalar tiykarında jaqsı maqsetke gózlenedi,-deydi. [Begniyazov. 2024. 58-59.] Xalıq arasında kózikken adamdı hár túrli ámeller menen emleydi. Máselen, úyge birew kelip, sol adamnıń kózi tiygen bolsa, ol ketkennen soń úydiń qapılarınıń tutqışlarına qaynaǵan suw quyıp shıǵadı hám sol suwdı kózikken balaǵa ishkizedi, jáne de sol adamnıń kózi tiydi dep gúmanlansa, onıń kiyiminiń bir shetin alıp, kózikken balanı aylandırıp tútetip shıǵadı. Al, úylerin jaman názerden qorgaw ushın úyiniń darwaza joqarısına duz, qızıl reńli tawar, úsh múyesh túrindegi tumar, qoshqardıń gellesin qıstırıp qoyadı. A. Omonturdiev óziniń arnawlı miynetinde: Házirgi waqıtta Ózbekstannıń ayırım tawlı awıllarında tiri tutılǵan qasqır hám ayıwdı awıl boylap, eshekke artıp, esikpe-esik alıp júriw ádeti ushırasadı. Bunda awshıǵa belgili bir sawǵa yamasa pul beriledi. Awshı qasqır yamasa ayıwdıń tisi, tırnaǵı, júni (eger ólgen bolsa) úy hám onıń aǵzaların jaman kózden qorgawshı qural sıpatında olarǵa qaldıradı,-deydi. [Omonturddiev. 2009. 32.] Sonday-aq kishkene balalardıń denesinde iyttiń iysiniń shıǵıwın, murnınıń qaptalında tamırdıń kóriniwin birewdiń kózi tiygen dep túsiniw, **iyttiyme** dep ataydı hám iyttiymesin ketiriw ushın iyttiń awqat jegen tabaǵına shomıldıradı, bunnan balanıń iyttiymesı, kózigiwi ketedi dep túsiniledi. Bunda iyt ataması jaman nárselerden qorgawshı kúsh sıpatında qaraladı. Sonday-aq, Maxmud Qashqariy sózliginde kóz tiymew ushın atız hám eginlerge qoyılǵan qorıqshını **apakı** dep atap, balalardı jaradan, kóz tiyiwden saqlaw ushın balalardıń betine dari súrtiletuǵın bolǵan, onı **egit** dep atalǵanın, sonday-aq, **ısrıq** yaǵnıy **ádiraspan** ataması balalardıń basına tasatuǵın jaralardı yamasa kóz tiyiwden balalardı emlewde aytilatuǵın sóz: (ádiraspandı) tütetiledi hám balanıń betine tütünin **ısrıq- ısrıq** («áy jin, aqıl-esin joǵalt») dep tütetiledi,-deydi. [Maxmud

Qoshqariy. 2017. 68, 34, 53.] Solay etip, jazıwshı bul dialektlik etnografizmlerdi jergilikli koloritti beriw ushın, haqıyqıy turmıstı súwretlew ushın jergilikli xalıqtıń sóylew tilinen paydalanıw arqalı shıǵarmanıń isenimlilikin arttırǵan hám sol aymaqtıń mádeniy miyrasın, tillik ózgesheliklerin kórsetken.

Juwmaqlap aytqanda, kórkem shıǵarmalardıń tilinde qollanılǵan dialektke tán etnografizmler óziniń uzaq tariyxıylıǵı menen ózine tartadı. Bul ájayıp miyraslardı ele de izertlep, qádirlew hám keleshek áwladqa jetkeriw biziń búgingi kúngi wazıypamız sanaladı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya (oqıw qollanba). - Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. -140 b.
2. Nurjanov O.E. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari etnografizmlari.. Monografiya. -Toshkent: Bookmany print, 2024. -154 b.
3. Пирекеева А. Конимех қорақалпоқлари шеваси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация Автореферати. -Нукус:2012. -21 b.
4. Қурбанбаева Б. Азық-аўқат атамаларының диалектлик өзгешеликлер менен қолланылыўы. Илим ҳәм жәмийет, №1, 2020. -100 b.
5. Бўронов А. Олтойлар. -Тошкент: Мухаррир нашрети, 2017. -184 b.
6. Снесарев Г.П. Хорезмликларнинг мусулмонликдан аввалги маросимлари ва урф-одатлари. Монография. -Ургенч: 2018. -332 b.
7. Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлери ҳаққында. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1964. -105 b.
8. Бегниязов М. А. Ырымлар менен байланыслы тил бирликлериниң үйренилиўиниң теориялық тийкарлары ҳәм олардың анализи. Илим ҳәм жәмийет. №4, 2024, -115 b.
9. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикасы (чорвадорлар нутқи мисолида). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссер. -Тошкент: 2009. -253 b.

10. Махмуд Қошғарий Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. - Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. -488 б.

QURILISH TERMINLARI SHAKLLANISHINING ILK BOSQICHLARI

THE FIRST STAGES OF CONSTRUCTION TERMS FORMATION

*SAG'DULLAYEV Ma'ruf Ilhom o'g'li,
Samarqand davlat veterinariya meditsinasi
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
Toshkent filiali assistenti
marufsagdullayev@gmail.com
(+998 93) 348-88-42*

Annotatsiya

Ushbu maqolada til leksik tizimidagi eskirgan qatlamni tashkil qiluvchi lug'aviy birlik va terminlar, eng qadimgi qurilish terminlar talqiniga oid masalalar tahlil qilingan. Shuningdek eskirgan so'z va tarixiy so'z maqomidagi qurilish terminlarining qo'llanish holati tasnifi amalga oshirilgan. Hozirgi til leksikasi nuqtai nazaridan qurilish terminlari umumleksik va terminologik jihatdan fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: *mengir, dolmen, kromlex, mastaba, megalitik, arxail termin, umumleksika.*

Annotation

This article analyzes lexical units and terms, which make up the old layer in the language lexic system, the oldest building terms. It is also made a classification of the state of use of the construction terms in the status of the status and historical word status. From the point of view of the current language lexics, the terms of construction are a total of well-term and terminally discussion.

Keywords: *Menggir, dolmen, chromlex, mastaba, megalithic, arxail term, generalsexics.*

Hozirgi kunga qadar termin va terminologiya sohasi uning mazmun mohiyati, leksik-semantik strukturasi dunyo olimlari tomonidan tadqiq qilib kelinmoqda. XX asrning boshlarida dunyo olimlari terminologiya bo'yicha umumiy ishlar olib borgan bo'lsalar XX asrning ikkinchi yarmiga kelib

yangi avlod olimlari sohalar terminologiyasi ustida ishlarni davom ettirib kelishmoqda. Davrlar mobaynida termin soʻzining turli tizimli tillarda paydo boʻlishi, kelib chiqishiga doir turli taxminiy fikrlarni qayd eta olsakda, oʻrta asrlarda paydo boʻlgan lotincha terminos soʻzi va yunoncha logos soʻzlarining oʻzaro birikishidan hosil boʻlgan terminologiya soʻzining paydo boʻlishini termin soʻziga nisbatan aniqroq qayd etishimiz mumkin. Manbaalarda keltirilishicha termin soʻzi chegaralar ilohiyligi keyinchalik esa chegara toshi, soʻnggi yoki tugallangan nuqta joy manzil kabi bir necha mazmunlarda ifodalangan boʻlsa, oʻrta asrlarda terminus biror narsani aniqlash belgilash maʼnolarida qoʻllanilgan. **[Rahmonqulov, 2024. B.1] Har bir soha terminologiyasi tilshunolar tomonidan tatqiq qilib kelinmoqda. Jumladan, qurilish terminologiyasi ham oʻrganilmoqda. Ularning leksik-semantik xususiyatlari, milliy tilga taʼsiri va shakllanish bosqichlarini oʻz ichiga oladi.**

Insoniyat yaralibdiki, uning faoliyati turli xil qurilishlar bilan bogʻliq. Bu qadimgi davrda qurilishga oid atamalar va terminlar mavjud boʻlganini koʻrsatadi. Qurilish terminlarining tarixiy shakllanishi uzoq va murakkab jarayon boʻlib, u turli davrlar, geografik hududlar va madaniyatlar orasidagi oʻzaro taʼsirlar natijasida rivojlangan. Qurilish sohasidagi atamalar zamon oʻtishi bilan oʻzgarib, yangilanishi va oʻziga xos shakllarini topishi tabiiydir.

Qurilishning dastlabki bosqichlari odatda insoniyatning ilk madaniy rivojlanish davriga toʻgʻri keladi. Bu davrda qurilish jarayonlari juda oddiy va amaliy boʻlib, atamalar deyarli mavjud emasdi. Odamlar tabiatdan foydalanib, oddiy boshpana yoki turar joylar qurishga boshlaganlar. Bu davrda “uy” yoki “bino” kabi oddiy atamalar mavjud boʻlgan. Keyinchalik bularga megalitik qurilmalar (dolmenlar, mengirlar, kromlexlar) deb nom qoʻyilgan. Ijtimoiy hayotda sodir boʻlgan oʻzgarishlar neolitning soʻnggi va bronza asrida yuzaga kelgan megalitik qurilmalarida yaqqol seziladi. Odamlarning diniy tushunchalari otabobolar ruhi (arvohi) bilan bogʻliq holda yuzaga kelgan bu qurilmalar katta toshlardan koʻpchilik kuchi bilan barpo etilgan. Bu qurilmalar uch — mengir, dolmen, kromlex tiplarida barpo boʻlgan. **[Abdullayev, 2018. B.17]**



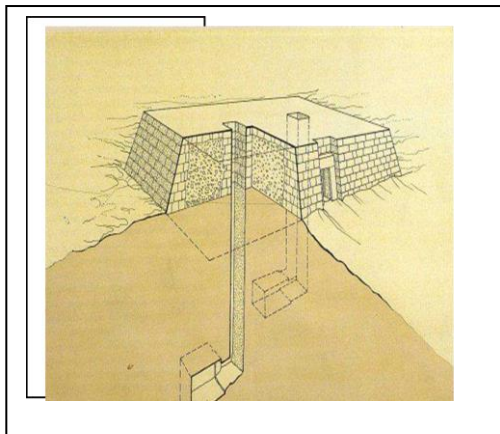
Mengirlar o‘z xarakteri jihatidan tik o‘rnatilgan katta toshlar bo‘lib, ularning balandligi 20 metrgacha yetgan. Ba‘zan mengirlar baliq, odam, hayvon shakllariga o‘xshatib ishlangan, ko‘p hollarda mengirlar yuzasiga bo‘rtma tasvirlar ishlangan. Bunday yodgorliklar Yevroosiyo hududida (Armaniston, Qozog‘iston, Sibir)da ham ko‘plab uchraydi. **[Abdullayev, 2018. B.17] Bunday mengirlardan foydalanish hozirgi to‘sin va ustunlarni paydo bo‘lishiga asos vazifasini bajargan.**



Dolmenlar tik o‘rnatilgan ikki yoki to‘rt tosh ustundan tashkil topgan bo‘lib, ularning ustki qismlari ham shunday yaxlit yassi toshlar bilan berkitilgan. Tosh ustunlar yuzasi pardozlangan, ba‘zan ramziy belgilar chizilgan. Bu yodgorliklar qabrtosh vazifasini bajargan bo‘lishi mumkin. Qisman turar joy vazifasini ham o‘tagan. Dolmenlar o‘z ko‘rinishi va qurilishi, prinsipi jihatidan dastlabki monumental me‘morchilik namunasi hisoblanadi. **[Abdullayev, 2018. B.17]**



Kromlex aylana bo‘ylab tik o‘rnatilgan toshlardan qurilgan bo‘lib, ular tosh to‘sinlar bilan birlashtirilgan. Angliyada Stounxendj yaqinidagi kromlex shu tipdagi qurilmaning klassik namunasidir. Dolmen va kromlex yodgorliklari G‘arbiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Kavkaz, Sibir va Qozog‘iston yerlarida uchraydi. **[Abdullayev, 2018. B.17] Kromlexlar Italaning kollizeysi va Yunon ibodatxonalarini qurilishiga poydevor bo‘lgan, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.**



Mastaba deb nom olgan bu qurilmalar Sakkara, Abidos, Niagada qabristonlarida ko‘plab saqlanib qolgan. Bu mastabalar hajmi va bezagi, qabr ichiga qo‘yilgan buyumlar xarakteri marhumning jamoada tutgan o‘rniga qarab belgilangan. Mastabalar keyingi Misr klassik piramidalarining yaratilishiga asos bo‘lgan.

Qadimgi Gretsiyada ibodatxonalar qurish an‘ana bo‘lgan. Ibodatxona qismi va turi nomlari bilan tanishib chiqdik. Ular quyidagicha:

Prostil – ibodatxonaning eng tugal ko‘rinishi yoki nusxasi;

Amfiprostil – kolonnalar ham old, ham orqa tomonidan joylashgan ibodatxona;

Peripter – klassik ibodatxona namunasi;

Order – ustunlarning tartib bilan konstruksion bir tizimga ega bo‘lishi;

Antablement – to‘sin;

Stereobat – yuqoriga jichrayib boruvchi uchta supacha tarzidagi tosh asos;

Abak – to‘rtburchak shaklidagi plita;

Kannelyuralar – tarvovchalar;

Exin – dumoloq shakldagi yostiqcha;

Metop – to‘g‘ri to‘rtburchak plita;

Tringlif – vertikal tarnovchali-kannelurli plita;

Prostil, Amfiprostil, Peripter, Psevdoperipter, Psevdodipter, Dipter, Monopter, Tolos – Yunon ibodatxona turi nomlari. [Abdullayev, 2018. B.132]

Qurilish terminlarining tarixiy shakllanishi insoniyatning qurilish sohasidagi bilim va texnologiyalarining rivojlanishini aks ettiradi. Bu jarayon qadim zamonlardan boshlangan bo‘lib, har bir davrning o‘ziga xos ixtisoslashgan atamalarini yaratgan. Qurilishning rivojlanishi bilan yangi terminlar shakllandi va ular nafaqat me‘morlik, balki muhandislik, sanoat, ekologiya va texnologiya sohalarini ham o‘z ichiga oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev Sh. Arxitektura tarixi. - T., 2018.-B. 276.

2. Asqarova D., Miryusupova M. Kichik me'moriy shakllar. O'quv qo'llanma. 2005.
3. Sobirov O. O'zbek tilida arxitektura va qurilish terminlarining semantik xususiyatlari.
4. Rahmoqulov O'. Sug'urta sohasi tarixiy taraqqiyoti, sug'urta terminlarining etimologiyasi. Yangi O'zbekiston pedagoglari axborotnomasi, 2024-yil dekabr.

BUXORO QARLUQ SHEVALARIDA FONOMORFOLOGIK O'ZGARISHLAR TALQINI

*ASATULLAYEVA Dilnavoz Jondullayevna,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO 'TAU
tayanch doktoranti
dilnavozasatullayeva@gmail.com*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buxoro qarluq shevasida uchrovchi morfonologik hodisalar keltirib o'tiladi. Asosan, reduplikatsiya hodisasiga katta e'tibor qaratilgan bo'lib, ushbu jarayonga xos bo'lgan bir nechta misollarni aynan Buxoro viloyati qarluq guruhi shevalarida ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: *morfonologiya, asos, so'z, reduplikatsiya, lahja, sheva.*

Annotation

This article presents the morphonological phenomena observed in the Karluk dialect of Bukhara. Special attention is given to the phenomenon of reduplication, with several examples illustrating this process specifically within the Karluk group dialects of Bukhara region.

Keywords: *morphonology, root, word, reduplication, dialect, vernacular.*

Dunyo tilshunosligida dialektologik tadqiqotlar hamon tez sur'atlar bilan olib borilmoqda. Endilikda bunday tadqiqotlar muayyan areallar bo'yicha amalga oshirilishi boshlanib ketdi. Bu fikr ko'proq o'zbek areal lingvistikasiga tegishli bo'lib turibdiki, dunyo tilshunosligida bu sohada anchagina tadqiqotlar mavjud.

Tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan morfonologiya morfologiya va fonologiya chegarasida joylashgan bo'lib, so'z shakllanishi va

grammatik o'zgarishlar jarayonida tovushlarning o'zgarish qonuniyatlarini o'rganadi. Morfonologiya ayniqsa qo'shimchalar qo'shilishi, so'z yasalishi va fleksiya jarayonlarida yuzaga keladigan tovush almashinuvlarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Torroq tushunchaga ko'ra, morfonologiya obyekti sifatida bir morfema morflari tarkibida fonemalarning o'zgarishi, ya'ni ularning almashinishi deb qaraladi. Boshqa nuqtai nazarga ko'ra, Kubryakova o'zining "Morfonologiya" deb nomlangan monografiyada keltirishicha, morfonologiya obyektidan ichki fleksion hodisalari chiqarib tashlanadi, morfonologiyaning o'rganish obyektiga faqat ko'makchi kiradi [Кубрякова, 1960 - С.145].

Morfonologiya sohasi, shubhasiz, birinchidan, turli sinflarga mansub morfemalarning tuzilishini o'rganishni, ikkinchidan esa, tilda mavjud bo'lgan morfologik almashinish tizimini tavsiflashni o'z ichiga qamrab oladi. Biroq bu sohalarning birinchisida haqiqatdan ham muhim ilmiy natijalarga erishish mumkinmi, bu hali aniq emas.

O'zbek tilidagi nutq jarayonlarida tovushlarni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli xil ma'no birliklarini hosil qilishimiz mumkin. Aynan talaffuz qulayligiga erishish maqsadida nutqimizda fonetik o'zgarishlarga duch kelamiz. Bunda talaffuzdagi noqulaylikni yo'qotish uchun biz o'z talaffuzimizga so'zlarni moslashtirib olamiz va bu jarayonda nutqimizda turli fonetik o'zgarishlardan foydalanamiz.

Reduplikatsiya — bir so'zning yoki uning bir qismi takrorlanishi orqali yangi ma'no hosil qilish hodisasidir. Bu jarayon ham morfonologik hodisalar tarkibiga kiradi.

- Masalan, "katta-katta", "yaxshi-yaxshi" kabi so'zlar sifat darajasini kuchaytirish uchun ishlatiladi.
- "bola-chaqa", "uy-joy" kabi so'zlar esa umumlashma ma'no hosil qiladi.

Yuqoridagi misollar adabiy tilde yuz beradigan reduplikatsion o'zgarishlar edi. Ushbu hodisalarni biz shevalarda ham uchratamiz. Buxoro qarluq shevasi ham bundan mustasno emas, albatta. Aslida reduplikatsion

o'zgarishlarda juft so'zlardagi uzvlarga qarab ushbu hodisa qaysi uzvda sodir bo'lganini payqaymiz. Misol tariqasida *kättä-mättä* so'zini oladigan bo'lsak, ushbu so'zda 2-uzvdagi o'zgarishni ko'rishimiz mumkin. Reduplikatsiya fonetik jihatdan ham, grammatik va leksik ma'noda ham turli funksiyalarga ega bo'lib, u so'z yasashida ham, gapdagi ta'sirchanlikni oshirishda ham qo'llaniladi. Yoki Buxoro qarluq shevasida uchrovchi *buppä-butun* so'ziga to'xtalsak, ushbu so'zda ham 1-uzvda uchrovchi reduplikatsiya jarayoniga misol bo'la oladi.

Bibim bijiñčämni buppä-butun ālip kelilä.

Bundan tashqari biz istehzoli reduplikatsiyani ham kuzatishimiz mumkin:

Bāj-māy –unchalik boy bo'lmagan odam ma'nosida qo'llaniladi.

Öqigän-möqigän- ilmli deb o'ylangan insonga nisbatan qo'llaniladi. (aslida bunday bo'lmagan holatda)

Yana biz shubha va befarqlik ifodalovchi reduplikatsion jarayonlarni ham kuzatishimiz mumkin. Bunday shakllar noaniqlik, shubha yoki beparvolik ma'nosini bildiradi:

Gäp-päp, gäp-säp so'zlarini olsak, har ikkala so'zda ham 2-uzvda uchrovchi reduplikatsiyani uchratamiz va bu so'zlar qandaydir noaniqlik, shubha va beparvolikni payqaymiz, ya'ni *gap-so'z* va *mish-mish* ma'nosida bu so'zlar Buxoro shevasida unumli ishlatiladi.

Taqdim etib, sanab o'tish ma'nolarini beradigan reduplikatsion o'zgarishlar ham uchrab turadi:

Nān-pān, čāj-pāj, kölä-pölä (sho'rdanak) keräjmäsmi?

Yuqoridagi misolda ko'rib turganimizdek, bu so'zlar o'z-o'zidan sanab o'tish ma'nosini bildirmoqda.

Morfonologiya ko'rib turganimizdek, aksari fonetik o'zgarishlarni: 1. Tovush tushishi 2. Tovush almashinishi 3. Tovush ortishi kabi turlarini o'z ichiga oluvchi bo'lim hisoblanadi. Hozirgacha ushbu bo'lim to'liq o'rganilmaganligi, olimlar tomonidan yetarlicha talqin qilinmaganligi sababli ham ushbu sohaga oid ko'pgina

savollar javobsiz qolib kelmoqda. Rus va ingliz olimlarining turli xildagi ilmiy ishlari tarkibidan biz ushbu mavzuni yanayam ochib o'rganib kelmoqdamiz. Bora-bora ushbu mavzuga oid ishlar ko'payib, ushbu soha keng ko'lamda o'rganilib, barcha mavhum savollarga javob topiladi degan umiddamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 207.
2. Абдуазизов А.А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Morfonologiya>
4. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/morfonologiya/>

TEZAURUS LUG'ATLAR VA ULARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

BOBOZARIPOVA Malohat Ergash qizi,
Navoiy davlat universiteti doktoranti,
bobozaripovam@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada tezaurus lug'atlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z boradi. Tezaurus tushunchasi leksikografiya va tilshunoslikning muhim qismi sifatida ko'rib chiqilib, uning tarixiy rivojlanishi, nazariy asoslari hamda amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ideografik lug'atlar, semantik maydon tushunchasi va tezaurusning tilshunoslikda tutgan o'rni haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Tezaurus, lug'atshunoslik, leksikografiya, ideografik lug'at, semantik maydon, fe'l-atvor leksemalari, sinonimiya, giponimiya, terminologiya.*

Annotation

This article discusses thesaurus dictionaries and their unique features. The concept of the thesaurus is examined as an essential part of lexicography and linguistics, analyzing its historical development, theoretical foundations, and

practical significance. Additionally, the article explores ideographic dictionaries, the concept of semantic fields, and the role of thesauruses in linguistics.

Keywords: *Thesaurus, lexicography, dictionary studies, ideographic dictionary, semantic field, verb-noun lexemes, synonymy, hyponymy, terminology.*

Soʻz – serqirra hodisa. Soʻz – insonlarning fikri, tushunchasi, his-tuygʻularini ifodalabgina qolmay, uni oʻz-oʻzini yuksaltirishga, rivojlantirishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Soʻz hodisasi tilshunoslikning deyarli barcha sohalarida tadqiq etiladi. Xususan, leksikografiyada ham. Har bir xalqning betakror milliy boyligi ularning soʻzlari hamda turgʻun iboralaridir. Zamon va makon taʼsirida tilning lugʻat boyligi doimiy ravishda rivojlanib boradi. Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi soʻzlar, tushunchalarni dunyoga keltiradi, baʼzi soʻzlar esa eskirib isteʼmoldan chiqib ketadi.

Tildagi bunday oʻzgarishlar tilshunoslikning alohida sohasi boʻlgan leksikografiyada aks etadi. Leksikografiyaning vazifasi juda keng boʻlib, u lugʻat tuzish talab va ehtiyojlariga javob berishni ham oʻz ichiga oladi. Shuni aytib oʻtish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli boʻlmasin, bir tildagi barcha soʻzlarni, ularning xilma-xil maʼnolarini esda saqlab qolish nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning ana shunday ehtiyojini qondirish maqsadida turli xildagi lugʻatlar tuzilgan va hozir ham tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik tarjima lugʻati, koʻp tillik tarjima lugʻati, izohli lugʻat, ikki tillik differensial lugʻat, terminologik lugʻat, tarixiy lugʻat, etimologik lugʻat, frazeologik lugʻat, idiomatik soʻzlar lugʻati, orfografik lugʻat va ensiklopedik lugʻatlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda.

Har xil turdagi lugʻatlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lugʻat alfavit tartibida tuzilib, qulay qoʻllanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy funksiyani bajaradi. Lugʻatlar maʼnaviy madaniyat sohasida muhim oʻrin egallaydi, ularda jamiyatning maʼlum davrda erishgan bilimlari aks etadi. Lugʻatlar har birimizga ilmiy jarayonda toʻgʻri va aniq ishlashga, real va obyektiv fikrlash

va tasavvur qilishga yordam beradi. Leksikografiya deb leksikologiyaning lugʻatlar tuzish nazariyasi va amaliyoti bilan shugʻullanuvchi qismiga aytiladi. Modomiki soʻz leksikografiya va unga tegishli boʻlgan lugʻatshunoslik haqida borar ekan biz maqolamizda koʻproq leksikografiyaga tegishli boʻlgan tezaurs tushunchasi va uning ahamitati haqida gaplashamiz.

Tezaurusning nazariy konsepsiyasini qurish gʻoyasining paydo boʻlishi tilshunoslikda tasodifiy emas uning tugʻilishi ilmiy fikrlashning butun rivojlanish jaroyoni bilan bogʻliq. Zamonaviy ilimda – lingvistik, tabiiy-ilmiy, falsafiy, uslubiy fanlar aro tadqiqotlarda tezaurus tushunchasidan foydalanish mumkun. Tezaurus haqidagi tushunchalar yigirmanchi asr va yigirma birinchi asr boshlarida rivojlandi hamda tezaurusning lingvistik nazariyasini yaratish gʻoyasining paydo boʻlishiga olib keldi. Tilshunoslikda “tezaurus” soʻzi birinchi navbatda leksikografiyadagi lugʻatlar va uning maxsus turi bilan bogʻliq tushuncha sifatida yaratilgan. U “ideografik lugʻat” “tushunchasi orqali aniqlanganligi sababli biz “tezaurus” va ideografik lugʻat” soʻzlarini bir-biriga yaqin sinonim tushunchalar sifatida ishlatamiz. Tarixda tezaurus lugʻatlarning yaratilishida idiografik lugʻatlar asos boʻlgan.

Dastavval idiografik lugʻatlarning nazariy gʻoyalari nems olimi Yagon Trirning ilmiy tadqiqotlarida oʻz aksini topgan. U semantik maydon tushunchasini tilshunoslikka olib kirdi va uning nazariy va amaliy jihatlarini ishlab chiqdi. Soʻzlarni idiografik nuqtayi nazardan maʼlum mavzular asosida turli guruhlariga jamlab oʻrganish oʻziga xos samara berishi, bunday usulning muhim ahamiyatga ega ekanligini taniqli pedagoglar YA. A. Komenskiy, K. D. Ushinskiy va boshqalar ham taʼkidlab oʻtganlar. Leksikani ediografik nuqtayi nazardan oʻrganishning asosiy maqsadi - bu soʻzning turli maʼnolarini bus-butun yaxlitligicha oʻrganish va ularni oʻz oʻrnida qoʻllashni oʻrgatishdir. Masalan oʻquvchi uchun *ota, ona, oʻgʻil, qiz, aka, uka, opa, singil* yoki *shamol, yomgʻir, bulut, quyosh, oy, yulduz* soʻzlarini alohida oʻrganib magʻzini chaqishdan koʻra, ushbu soʻzlarni maʼlum bir guruhga jamlab, qiyoslab oʻrganish ancha qulay va oson kechadi. Shuning uchun maʼlum bir bogʻliqlik yoki oʻxshashlikka asoslangan

tematik guruh yoki tematik maydonlar nuqtayi nazaridan til leksikasini o'rganish samarali natijalar berishi mumkin.

Xo'sh, "semantik maydon" deganda nimani tushunmoq lozim? Trirning ta'rif berishicha, leksik-semantik maydon bu ma'nolari jihatdan o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan, birining ma'nosi ikkinchisidan kelib chiqadigan bir-biriga tobe bo'lgan so'zlar guruhidir. Boshqacha aytganda bu tushuncha ma'no umumiyligini va predmetning o'xshashligini aks ettiruvchi birlashgan so'zlar yig'indisidir. So'zlarni bunday holda o'rganish idiografik tahlilning asosini tashkil etadi.

Idiografik lug'atning quyidagi asosiy ko'rinishlari bor.

1. Idiografik tezaurus. Tezaurus tipidagi idiografik lug'atlarda so'zlar qat'iy mantiqiy falsafiy tasnif asosida joylashtiriladi.
2. Anologik lug'at.
3. O'quv tematik lug'at.

Barcha uni tshkil etuvchi birliklari orasida kuchli semantik munosabat yaqqol korinuvchi lug'atlarni "tzaurus" deb ataymiz – deb yozgan edi YU.N. Karaulov. Izohli lug'atda esa asosiy kalit alifbo sanaladi. YU.N.Karaulov alifbo lug'ati va tezaurus haqida shunday misol keltiradi. Ushakov lug'atida **dissoniruyuhiy** so'zi **dissonirovat** va **dissotsiatsiya** so'zlari orasida keladi. Bu so'z muzika sohasiga oid bo'lib, bu sohaga tegishli barcha so'zlar haqida bilimga ega bo'lish uchun butun lug'atni o'qib chiqish lozim bo'ladi. [Karaulov. 1993. 303]

X. Kasaresning tezaursida esa bu so'z "Muzika" maqolasi ichida quyidagi so'slar qatorida keladi: **...melodichniy, gomofonicheskey, konsoniruyuhiy, sozvuchniy, akkordiniyn, garmonicheskii, diatonicheskii, poluxromaticheskii...** [Arxiv.uz.]

Tezaurus lug'atlarni tuzish zarurati uning mana shunday xususiyatidan kelib chiqadi. Haqiqatdan ham bunday lug'at "sokrovishnitsa" (xazina) deb ataladi.

Bog'li matn tuzayotgan yozuvchi yoki har bir kishi nima demoqchiligini yaxshi bila turib, o'rinli ibora yoki so'zni topolmasa, kerakli so'z tez topiladigan, to'g'ri sestimalashtirilgan, guruhlarga bo'lingan bir kitobdan yordam oladi. Bunday kitob aynan tezaursdir.

Tilshunos olim X. Kesares bir akademikni misol keltiradi. Suzib ketayotgan kema ichida tug‘ulgan kishi qanday atalishini bilmoqchi bo‘lgan akademik odatdagi izohli lug‘atdan bu so‘zni topish uchun nafaqat 200000 kalit so‘zga ko‘z tashlab chiqishi, balki u so‘zlarning izohini ham o‘qib chiqishga majbur. Bu ishga esa odam jismonan qodir emas.

Agar bizning qo‘limizda boshqa tipdagi, ya’ni mavzu yoki ma’no asosidagi so‘zlar guruhidan tuzilgan lug‘at bo‘lsa, masalan **kema** so‘zi guruhiga nazar tashlaymiz. Bu yerda kema turlari va boshqalar berilgan. Haqiqatdan ham **tug‘ilmoq** so‘zi bilan **kema** so‘zining aloqasi kam. Demak bu so‘zni tug‘ilmoq so‘zi guruhidan izlab ko‘ramiz. Qisqacha aytganda butun lug‘atni emas, undagi bir ikki betni varaqlasak kerakli so‘zni topib olamiz [Kesares. 1978. 127]. Demak, har bir tezaurusda sestema va semantika markazda turadi. Kalit zo‘zlar esa albatta alifbo tartibida bo‘ladi.

Yevropada tezaurus lug‘atlarga qiziqish uyg‘otgan, “Ingliz so‘zlari va iborolari tezaurusi” bo‘lib uning muallifi L.M.Roje edi. U o‘z lug‘ati so‘zboshisida shunday yozadi “Biz aytmoqchi bo‘lgan fikrimizni qanchalik aniq tasovvur qilmaylik, ba’zan biz shunday vaziyatlarga tushib qolamizki, bizga so‘z yetishmay qoladi. O‘z fikrimizni aniq ifodalash uchun bitta So‘z o‘rniga bir nechta ijobiy va salbiy, kuchli va kuchsiz, ba’zan esa keraksiz so‘zlarni ishlatib yuboramiz. Tezaurus lug‘atning eng muhim xususiyati shundaki, bir fikrning barcha qirralarini ochib beruvchi so‘z va iboralarning boy to‘dasini tortiq qiladi”

Yana bir rus tadqiqotchi olimi A.S. Narinyani “Nima uchun Rossiyada birorta ham tezaurus yo‘q, uni qanday tuzish kerak, tezaurus nimaga va kimga kerak?” degan savollarga o‘z munosabatini bildiradi: “Chorak asr oldin AQSHdagi safarimda meni Rojening tezaurusini sotib olishga majbur qilishdi “Sotib ol keyin tushunasan va bizdan minnatdor bo‘lasan” deyishdi. Darhaqiqat hozirgacha ham lug‘at menga yordam beradi. U menga inglizcha matnni tarjima qilishga yordam berdi. Ba’zan notanish yoki uncha tanish bo‘lmagan so‘zning ottenkasini bilish lozim bo‘lsa. Shu lug‘atga murojaat qilaman. Ruscha matnni tahlil qilyapman bir

soʻzning sinonimi kerak boʻlib qoldi. Aksiga olib bu soʻz xotiramdan yashirilib qoldi, yana shu lugʻatga murojaat etaman.

Rojening tezaurusi ingliz madaniyatining muhim bir boʻlagi. U matn tuzuvchi yoki tahrirlovchi har bir kishining – oʻquvchi, talaba, journalist, yozuvchi va keng ommaning yaqin yordamchisidir. Afsuski Rojening lugʻatini almashtiruvchi birorta han Ruscha lugʻat yoʻq. Bu bizning madaniyatimizning, oʻrta va oliy taʼlimimizning kemtik joyi” [Arxiv.uz].

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkunki, til va madaniyat egizak opa-singillar. Bizning tilimizda ham shunday lugʻatlarning yaratilishi nafaqat tilimizning, balki madaniyatimizning ham yana bir pogʻonaga yuksaltiradi.

Akademik Azim Hojiyevning tilshunoslik terminlarining izohli lugʻatida tezaurusga shunday izoh berilgan TEZAURUS (yun. Thesaurus – xazina) – tilga oid leksik tarkibni toʻla hajimda aks ettiruvchi lugʻat [Hojiyev. 2002. 66]. Oʻzbekiston Milliy Ensiklopidiyasida: tezaurus terminiga quyidagicha taʼrif beriladi “TEZAURUS (yun. Thesaurus – xazina , boylik) 1. Muayyan tildagi barcha soʻzlarni qamrab oladigan, ularning matnda qoʻllanilish holatlarini toʻla-toʻkis aks ettiradigan lugʻat 2. Biron bir ilm-fan sohasiga oid lugʻaviy birlik (soʻz)lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar oʻrtasidagi semantik (tur-jins, sinonimik va boshqa) munosabatlar aks ettirilgan lugʻat. Bunda soʻzlar alfabet tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador soʻzlarning barchasi bir joyda beriladi; kerakli soʻz tushunchaga qarab qidiriladi”. [Ensiklopediyasi, 2002. – B.154]

Demak, tezaurus – termenlar izohini talqin qiladi, muayyan ilm-fanga oid tushunchalarning tizimlashtirilgan majmuasi, qaysi termin qaysi sohaga oid ligini asoslaydi.

Tezaurus – tayanch soʻz va termenlar haqida mukammal maʼlumot beradi.

Tezaurus – leksikaning toʻliq maʼlumotini beruvchi soha lugʻati. Tezaurus biror tilning mukammal lugʻati boʻlib, terminalogiyaning asosini tashkil qiladi. Muayyan tushunchaning introlingvistik va ekstrlingvistik aloqalari tizimidir.

Tezaurus muayyan ilmiy sohaga oid yakka va brikmalar yordamida terminologik sestema modelini yaratadi. Natijada leksikografiyada tezaurusli ilmiy tasnif paydo bo‘ladi. Tezaurus o‘ziga xos juda murakkab lug‘at sanaladi. Shunday ekan bir ikki kishigina uni amalga oshira olmaydi. Tezaurus tuzish uchun o‘nlab, balki undan ham ko‘proq mutaxasislarning ishtiroki talab qilinadi. Buning uchun tilshunoslar, mantiq ilmi mutaxasislari, hamda lug‘atshunos olimlardan iborat ijodiy guruh tashkil etilishi lozim. Shundagina zamon talablariga javob bera oladigan o‘zbek tilining mukammal tezaurusi yaratiladi.

Demak, hozirgi o‘zbek adabiy tilining asosiy muammolaridan biri bu o‘zbek tilidagi tezaurusli lug‘atlarni yaratish ekan. Bizningcha bunday lug‘atlardan biri bu, o‘zbek tilidagi fe‘l-atvor leksemalarining tezaurusli lug‘atini yaratishdir. Bunday lug‘atni tuzishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Fe‘l-atvor leksemalarini o‘rganib chiqish;

Fe‘l-atvor leksemalarining mavzuiy guruhlarini aniqlashtirish;

Fe‘l-atvor leksemalarining ma‘noviy xususiyatlarini aniqlash;

Fe‘l-atvor leksemalarining giponimiyasini yoritish;

Fe‘l-atvor leksemalarining sinonimiyasini o‘rganish;

Fe‘l-atvor leksemalarining tezaurusini tuzish.

Chunki bunday leksemalarni atroflicha o‘rganish tilimiz, xususan, leksikamiz sir- asrorlarining yangi-yangi qirralarini ochish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T. 2002.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B.154.
3. Yusupov S.N. Tezaurus i zakonodatelstvo (K sozdaniyu obshepravovogo tezaurusa) // Gosudarstvo i pravo. – 1978. – №5. – S.115.
4. Осокина Светлана Анатольевна “ОСНОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ТЕЗАУРУСА” Барнаул – 2015
5. Н.В. Лукашевич “Тезаурусы в задачах информационного поиска” Москва -2010

**SHE'RIYATDA TAKRORNING MATN QISMLARINI
SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI
THE IMPORTANCE OF REPETITION IN POETRY IN FORMING TEXT
PARTS**

*RAHMATOVA Sevara Alisherovna,
O'zbekiston Milliy universiteti
3-bosqich tayanch doktoranti
Toshkent shahar
ummuabdulaziz418@gmail.com
+998881331007*

Annotatsiya

Murakkab sintaktik butunlik bo'lgan matn turli vositalar yordamida bog'lanadi. Mazkur maqolada matn qismlarini shakllantiruvchi va uning qismlari o'rtasida mantiqiy-semantik aloqani hosil qiluvchi vositalardan biri bo'lgan takror haqida so'z boradi. Shu bilan birga, taniqli o'zbek shoiri Eshqobil Shukur she'rlari misolida takrorning matn qismlari orasida yaxlitlikni ta'minlash vazifasi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: *Matn, takror, mantiqiy-semantik aloqa, yaxlitlik.*

Annotation

The text, which is a complex syntactic whole, is connected by various means. This article discusses repetition, which is one of the means that forms parts of the text and creates a logical-semantic connection between its parts. At the same time, the function of repetition in ensuring integrity between parts of the text is analyzed using the example of the poems of the famous Uzbek poet Eshqobil Shukur.

Key words: *Text, repetition, logical-semantic connection, integrity.*

“Matn” atamasi turli ilmiy manbalarda bir-birini inkor etmaydigan turli fikrlar bilan ta'riflanadi. A.Xojiyev “Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati”da matn “yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman nutq parchasi; tekst” ekanligi e'tirof etadi [Хожиев, 2002. 61]. M.Hakimovning o'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqot ishida matnga quyidagicha ta'rif beradi: Matn so'zining lug'aviy ma'nosida birikish, bog'lanish

tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o‘zaro qaysidir bog‘lovchilar yordamida birikishini o‘rganish “Matn tilshunosligi” sohasining asosiy muammolaridan bo‘lib qoldi. Matn birliklarining o‘zaro bog‘lanishini ifoda etuvchi takror va uning bir necha ko‘rinishi, olmosh turkumiga oid ba’zi so‘zlar, gapning so‘roq shakliga xos bo‘lgan ko‘rinishining matn hosil qilishdagi vazifalari matn tilshunosligida alohida o‘rin tutadi [ҲАКИМОВ, 1993. 7].

Darhaqiqat, matn yaxlit sintaktik butunlik bo‘lib, tarkibiy qismlarga ajraladi. Bu tarkibiy qismlar maxsus vositalar yordamida bog‘lanadi. Takror mana shunday vositalardan biridir.

Ayrim tilshunoslar takrorning matn qismlarini bog‘lash vazifasiga alohida urg‘u beradilar. Jumladan, S.X. Golovkina, S.N.Smolnikovlar matn orasida semantik bog‘liqlikni ta’minlashda takrorning rolga baho berishar ekan, uning quyidagi turlarini ajratishadi:

1) to‘liq aynan takror. Takrorning bu turida matn tarkibida bir so‘z yoki bir asosga ega so‘z shakli aynan takrorlanadi. Bu takror matn qismlarini bog‘lashning eng sodda mexanizmi sanaladi;

2) bir xil asosli so‘zlar takrori. Mualliflar bu tipga M. Y. Lermontovning “Герой нашего времени” asarida qo‘llangan *море, приморский, черноморский* bir asosli so‘zshakllari takrorini misol qilib keltirishgan;

3) mavzuviy takror. Matnda qo‘llangan bunday takrorda so‘zlarning leksik ma’nolarida umumiylik kuzatiladi. Ular tilda bir vaziyat, hodisa, faoliyat sohasining turli tomonlarini, tarkibiy qismlarini, tashkil etuvchi elementlarini va hokazolarni belgilashga xizmat qilishiga ko‘ra bir-biri bilan bog‘lanadi. Bir mavzu doirasidagi bunday so‘zlar matnda ichki paradigmani hosil qilib, matnning turli qismlarini bog‘laydi;

4) ekspressiv takror. Bu takror turi baho munosabatini shakllantirishga xizmat qiluvchi takrordir. Mualliflar bunday takrorga rus tilidagi *городушко, скверный, дикий, грязный, ветхий, ласхужка* so‘zlarini kiritishgan;

5) sinonimik takror. Matnda sinonimlarning takrori bir necha vazifa bilan bog‘liq: birinchidan, ular jummlalar orasida aloqani ta’minlaydi, turli gaplarni

mazmunan bir-biriga bog'laydi; ikkinchidan, bir tipdagi vaziyatlar, hodisalar, predmetlarni turlicha nomlaydi; tasviriylilikni hosil qilishga xizmat qiladi, uchinchidan, sinonimlar ekspressivlik vositasi bo'lib, matnning ekspressiv-emotsional jihatdan ohangdorligini kuchaytirish yoki susaytirishga yordam beradi;

6) bir so'zning turli uslubiy variantlari takrori. Mualliflar rus tilida *квартира* va *фатера* so'zlari uslubiy bo'yog'i jihatidan farqlanishini ko'rsatishadi. Ularning ta'kidlashicha, *квартира* so'zi uslub jihatdan neytral, *фатера* so'zi esa stilistik jihatdan salbiy baho ifodalovchi xalq tiliga mansub so'z sanaladi. M. Y. Lermontovning "Герой нашего времени" asarida bu so'zlardan foydalanish nafaqat ma'ruzachilar – ofitser Pechorin va brigadirning nutqi xususiyatlariga tavsif beradi, balki Pechoringa taklif qilingan uyning u qidirayotgan uyga tog'ri kelmasligini aks ettirishga ham xizmat qiladi;

7) jins-tur jihatidan almashinuv. Bu takror umumiy nomni ma'lum bir nomga almashtirishda amalga oshiriladigan semantik takror turi (*дерево – яблоня; цветок – роза* va boshqalar) sanaladi;

8) antonimlar takrori. Antonimlarning matnda qo'llanishi ham semantik takrorga asoslanadi. Antonimlar matnda uning qismlarini bog'lovchi sezilarli oppozitsiyani yuzaga keltiradi. Ular qarama-qarshilikni alohida ko'rsatish, hodisa, holatlardagi ziddiyatlarni ko'rsatish, obrazlarda antitezani hosil qilishda ishlatiladi [Головкина, Смолников, 2006. 15-19].

Anglashiladiki, takror nafaqat konnotatsiyani hosil qiluvchi, balki matn qismlarini bir-biriga bog'lovchi, uning yaxlitligini ta'minlovchi vosita hamdir. Shu sababli adiblar undan badiiy asar yozishda faol foydalanishadi. A.A.Minakova qayd etganidek, "takror – she'r qurilishining asosiy tamoyilidir, shuningdek, mikro va makromatn qurilishining juda samarali usullaridan biridir" [Минакова, 2012. 4]. Anglashiladiki, takror matnni tashkil qiluvchi, uning qismlarini bir-biri bilan bog'lovchi vosita sifatida ahamiyatli.

Badiiy matnda takrorning barcha turlari funksiyalari ko'zga tashlanadi. Chunki she'r takrorning xususiyatlarini to'liq namoyon qiluvchi matn turidir. Takror va uning alliteratsiya, assonans, anafora, epifora kabi turlari matnda

ta'kid, ma'noni bo'rttirish, kuchaytirish, salbiy yoki ijobiy subyektiv munosabatni ifodalash kabi vazifalarni bajarish bilan birga, uning qismlarini bir-biriga bog'lash, yaxlitligini ta'minlash uchun ham xizmat qiladi.

A.Shofqorov qayd etganidek, "She'riyatda keng qo'llaniladigan badiiy takrorlardan biri halqa takroridir. Ushbu san'at turida she'r boshidagi misra, bayt va bandning she'r oxirida takror kelib halqa hosil qilishidan iborat. Bunda halqa misra, bayt va band shaklida takrorlanadi. Halqaning boshqa takrorlardan farqi shundaki, u she'rning yaxlitligini ta'minlaydi"[Шофқоров, 2012. 64].

Eshqobil Shukur she'rlarida ham halqa takrori she'riy matn qismlarini yanada jipslashtiruvchi va uning yaxlitligini ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'lgan. Shoir til birliklari takrori orqali matn qismlarining o'zaro zich bog'lanishiga erishgan, natijada matnning nafaqat semantik jihatdan, balki struktur jihatdan ham yaxlitligi ta'minlangan. Bunday vaqtda bu birliklar matn qismlarini bog'lovchi vositalar vazifasini mukammal bajara olgan.

Shoir she'rlarida leksik, morfologik, sintaktik birliklar takrori yordamida matn qismlarining o'zaro bog'lanishi kuzatiladi.

Eshqobil Shukur she'rlarida gaplar yoki so'z birikmasi shaklidagi misralar, undalmalar takrori orqali matn qismlarining bir-biri bilan mantiqiy va semantik bog'lanishi ko'p kuzatiladi. Bunda she'rning misrasi bo'lib kelgan gap yoki so'z birikmasi, undalma turli o'rinlarda takrorlanadi. Masalan:

- **Gap yoki so'z birikmasi shaklidagi misra she'rning boshida, o'rtasida va oxirida aynan takrorlanadi.**

Oy borib, omon qayt, ko'nglim-a,

Tilimning ostida erir qayroqtosh.

Qirq qizning yuragi titrar qo'limda,

Elkamga suyanar qirqta o'n besh yosh.

Oy borib, omon qayt, ko'nglim-a,

Mehr o'chog'ida kuyar bu jonim.

Olov sochib turar baxtli qo'limda

Bitta vujudimga qirqta vijdonim.

Oy borib, omon qayt, ko‘nglim-a,

Yo‘l olib safari bexatarlardan.

Men axir bir og‘a qirqta singlimga,

Himoya qarzim bor kabutarlardan.

Oy borib, omon qayt, ko‘nglim. (“Ruhning parvozi”)

Berilgan she‘rning birinchi bandi boshida kelgan “*Oy borib, omon qayt, ko‘nglim-a*” undalma bilan murakkablashgan sodda gap har bir bandning boshida takrorlangan. Natijada she‘r qismlari yanada jips bog‘langan, bu esa she‘riy matnning butunligini ta‘minlashga olib kelgan.

N.Erkinova esa ushbu she‘rdagi *-a* yuklamasiga e‘tiborini qaratib, uning emotsionallikni ifodalab kelganligini quyidagicha bayon qilgan: “Ushbu she‘riy parchada *-a* yuklamasi *ko‘nglim-a* murojaat birligi tarkibida ishlatilgan. Shoir she‘riy misrada emotsional-ekspressivlikka erishish maqsadida murojaat birligiga *-a* yuklamasi orqali qo‘shimcha ma‘no yuklagan. Aslida, bu yuklama so‘roq yuklamasi hisoblansa-da, misra tarkibida murojaatni kuchaytirish, unga ta‘kid ma‘nosini yuklash vazifasini bajargan. Yuklamaning takror qo‘llanishi ham she‘rda ta‘sirchanlikni yuzaga keltirgan. Bizningcha, shoirning ko‘ngiliga *ko‘nglim-a* deb murojaat qilishida biroz mahzunlik, achinish hissi yashiringan”[Erkinova, 2024. 8].

Anglashiladiki, shoir takror yordamida o‘quvchi e‘tiborini she‘rda ifodalangan asosiy g‘oyaga qaratishga muvaffaq bo‘lgan. Mazkur holat shoirning takrorga alohida e‘tibor qaratishi, uning funksional imkoniyatlaridan unumli foydalanganligini ko‘rsatadi.

- **Gap yoki so‘z birikmasi shaklidagi misra she‘rning faqat birinchi va ikkinchi bandlari boshida aynan takrorlanadi:**

Yana chegaradan chiqib ketibman,

Xavotir xurjuni keng orqangizda.

*Faqat pul ekilgan... Xudbinlik o'sgan,
 Gul izlab yuribman tomorqangizdan.
Yana chegaradan chiqib ketibman...
 Tilingiz achishar kuygan qo'l kabi,
 Jilmayib turardi mening chehramda
 Mangu qovjiragan haqiqat labi.
 Deysiz: "Haddingni bil, har so'z xavflidir":
 Faqat shu sizdagi bor bunyodkorlik.
 Menga chegarani buzmoq zavqlidir,
 Sizga esa zavqli ehtiyotkorlik. ("Xudbinlik")*

She'rdan anglashiladiki, uning birinchi bandi boshidagi takror misra keyingi band bilan, o'z navbatida, ikkinchi band boshida takrorlangan misra keyingi band bilan mantiqiy-semantik bog'lanishni yuzaga keltirgan.

Tahlillardan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, Eshqobil Shukur she'rlarida takror she'riy matn qismlarini yanada jipslashtiruvchi va uning yaxlitligini ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'lgan. Shoir she'rlarida leksik, morfologik, sintaktik birliklar takrori yordamida matn qismlarining o'zaro bog'lanishi ta'minlangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ҳоҗиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2002. – 61-б.
2. Ҳакимов А. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. НД. – Тошкент, 1993, 7-бет.
3. Головкина С.Х., Смольников С.Н. Лингвистический анализ текста. – Вологда, 2006. – С. 15-19.
4. Минакова А. А. Типы повторов и их функции в поэтических текстах Евгения Евтушенко: Автореф. дисс. ... канд филол. наук. – Майкоп. 2012. – С. 4.
5. Шофқоров А. Миртемир шеърлятида такрорнинг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2012. –64 б.

6. Erkinova N. Eshqobil Shukur she'rlarining lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. bo'yicha falsafa d-ri (PhD)... diss.– Toshkent, 2024. – B. 88.

O'ZBEK SHEVALARINING TILSHUNOSLIKDAGI TADQIQI

YOQUBOV Sodiqjon Latif o'g'li,
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
mirzosodiqjon@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida o'zbek shevalarini tadqiq etishning o'rni va ahamiyatini ochib beriladi. Qolaversa o'zbek shevalarini tadqiq etishning zamonaviy tendensiyalari va istiqbollari bag'ishlangan bo'lib, unda o'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy muammolari, shevalarni o'rganishda yangi usullarni qo'llash, shuningdek, dialektal materiallarni yig'ish, tizimlashtirish va tahlil qilish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zbek shevalarining lingvistik xususiyatlari, ularning o'zbek adabiy tiliga ta'siri, shuningdek, dialektologik tadqiqotlarning uslubiy asoslari ko'rib chiqiladi. O'zbek shevalarining tarixiy, etnolingvistik va sotsiolingvistik jihatlari ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, Sheva, Dialekt, Tilshunoslik, Fonetik, Leksik, Grammatika.

Annotation

This article will reveal the role and importance of the study of Uzbek dialects in Uzbek linguistics. In addition, it is devoted to modern trends and prospects for the study of Uzbek dialects, which examines the theoretical and practical problems of Uzbek dialectology, the application of new methods in the study of dialects, as well as the issues of collection, systematization and analysis of dialectal materials. The article will consider the linguistic features of Uzbek dialects, their influence on the Uzbek literary language, as well as the methodological foundations of dialectological research. Historical, ethnolinguistic and sociolinguistic aspects of Uzbek dialects are also covered.

Keywords: Uzbek, dialect, dialect, Linguistics, phonetic, lexical, Grammar

Shevalar har bir xalqning umumiy milliy tili tarkibiga kiruvchi boy xazina desak also mubolag'a bo'lmaydi. To'g'ri, ular milliy adabiy tildan o'zining bir qator jihatlari bilan (fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari) farq qilishi mumkin, ammo har bir xalqning tilini asl qadriyatlari-yu, boy merosini, so'zlardagi jilosi shu xalq tilining shevasida saqlanib asrlar mobaynida og'izdan og'izga o'tib keladi. Sheva milliy adabiy tilning bir tarmog'i hisoblanib, adabiy shevalardan oziqlangan holda rivojlanib, sayqallanib boradi. O'zbek adabiy tilini o'zbek xalq shevalar boyitadi, lekin ukar bir-birida ma'lum fonetik, leksik, morfologik, so'z yasalishi va sintaktik jihatdan ozma-oz farq qiladi.

Hozirgi o'zbek tilshunosligida dialektologiyaning bu sohasini barqarorlashtirishda I. I. Zarubin, E. D. Polivanov, K. K. Yudaxin, B. B. Reshatov, A. K. Borovkov kabi rus turkologlari va G'ozli Olim Yunosov, Sh. Sh. Shoabduraxmonov, F. Abdullayev, X. Donyorov, B. Jo'rayev, A. S. Shermatov, A. Jo'rayev, A. To'raqulov kabi yetakchi shevashunoslarning xizmatlari beqiyosdir. [Enazarov T.J va boshqalar, 2001. 37]. Shu bilan birga, o'zbek tili xalq shevalari leksikasini o'rganishga o'z hissasini qo'shgan S. Rahimov, Q. Muhammadjonov, Sh. Nosirov, T. Sodiqov, I. Rajabov, V. Egamov, T. Qudratov, A. Aliyev, M. Mirzayev, E. Sheraliyev, A. Shermatov kabi shevashunos olimlarning ishlari ham ahamiyatliligi bilan farqlanib turadi. O'zbek tili shevalarning uyg'unlashishi yo'li bilan tashkil topgan bo'lib, hozirgi o'zbek tili uch asosiy guruh shevalarining, ya'ni qipchoq, qorluq, o'g'uz shevalarining o'zaro qo'shilishidan paydo bo'lgan.

O'zbek tilining dialekt va shevalarining boshqa turkiy xalqlardan farqli jihati shundaki, u bir necha guruhlariga bo'lingan. Ana shuning uchun ham o'zbek tili boshqa turkiy xalqlarga nisbatan shevaga boydir. O'zbek shevalari 2 xil tavsif etilgan bo'lib:

- 1) shevalarning umumiy tasnifi (mamlakat yoki davlatlar nuqtai nazaridan);
- 2) shevalarning xususiy tavsifi (voha yoki viloyat doirasida).

Zarubin o'zbek shevalarini to'rtta asosiy guruhga bolib tavsif qildi: 1. Xiva. 2. Farg'ona. 3. Toshkent. 4. Samarqand-Buxoro kabi guruhlar.

Yudaxin esa ko'proq shevalarimizning tojik tili bilan o'zaro munosabati tahliliga, ulardagi singarmaniz hodisasiga diqqatini qaratdi. Zarubin tasnifiga qo'shimcha qilib: qipchoq-j guruhni va shimoliy o'zbek shevalari guruhini qo'shdi (Samarqand-Buxoroni olmadi).[Ernazarov M.S va boshqalar, 2012. 23]. Ammo keyinchalik mufassil tanishgan holda shevalarni 5 guruhga: 1. Toshkent. 2. Farg'ona. 3. Qipchoq. 4. Xiva (Xiva o'g'uz). 5. Shimoliy o'zbek shevalariga bo'lib, Boysun shevasini qipchoq guruhiga ajratadi.

Professor E. D. Polivanovning o'zbek tili shevalari tasnifi eng mayda detallarigacha tavsif va tahlil etilgan. Uning tavsifida metisatsiya (qardosh tillar chatishuvi) va gibridizatsiya (qardosh bo'lmagan tillar chatishuvi) kabi holatlar ham tavsif qilingan. Polivanov tavsifida eronlashgan va eronlashmagan shevalar tahlil etilgan (Samarqand va Buxoro eronlashgan); (Farg'ona qipchoq shevasi eronlashmagan). Polivanov eronlashgan tillarning o'zini yetti tipga bo'lib o'rgangan: 1-tip: Samarqand-Buxoro shevalari, 2-tip: Toshkent shevalari. 3-tip: Qo'qon-Marg'ilon shevasi, 4-tip: Andijon-Shaxrihon shevalari, 5-tip: Uyg'urlashgan shevalar (Namangan, Chortoq), 6-tip: Shimoliy o'zbek Shahar shevalari, 7-tip: Shimoliy o'zbek qishloq shevalari. [Ernazarova M. S va boshqalar, 2012. 72]. 1936-yildan boshlab, ya'ni Polivanov tavsifidan so'ng Professor G'ozzi Olim Yunusov o'zbek shevalarini tavsif qildi. Olim o'zbek shevalarini uch lahjaga ajrtaib o'rgandi:

- 1) o'zbek qipchoq lahjasi bo'lib, bu guruhga Zarafshon, Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo hududlarida yashovchi xalqning tili, bundan tashqari Xorazm, Andijon, Namangan, Qo'qon, Chimboy, Qo'ng'iro't tumanlari va Tojikiston va Afg'oniston shimolida o'zbeklar nutqi kiradi.
- 2) Turk-barlos lahjasi Toshkent, Qo'qon, Namangan, Andijon, Marg'ilon shaharlari shevasi.
- 3) Xiva-Urganch lahjasi. Xiva, Xonqa, Kat, Toshhovuz, Eski-Yangi Urganch shaharlarining aholisi shevasi.

Professor G'. O. Yunusov Xivada singarmanizmning saqlanishida alohida urg'u beradi, ya'ni "q" o'rnida "k" kelishi.

Professor Borovkov o'zbek sheva vakillarini ikki asosiy guruhga ajratdi. ya'ni o-lovchi va a-lovchi guruh vakillari. Borovkov dialekt vakillarini to'rtga bo'lib o'rgandi: 1. O'rta o'zbek dialekti. 2. Shayboniy-o'zbek dialekti, dj-lovchi. 3. Janubiy-Xorazm dialekti. 4. Alohida guruh o'zbek shevalari dialekti.

O'zbek dialektologiyasida yirik monografik asarlarning yuzaga kelishi tufayli endilikda shevalarni o'rganishning qiyosiy-tarixiy va tipologik tadqiqotning hozirgi zamon aniq va izchil metodlari bilan tekshirish imkoniyati paydo bo'ldi. Areal lingvistika qiyosiy tilshunoslikning asosiy yo'nalishlaridan biri sanaladi. Bu hol til hodisalarining tarqalish chegaralarini aniqlab beruvchi, lingvogeografik metodlar asosida ish ko'ruvchi "areal lingvistika" yo'nalishi bo'yicha ilmiy asosda tekshirishni taqozo qiladi hamda o'zbek xalq shevalari atlasini yaratish masalasini hozirgi kundagi dolzarb vazifa qilib kun tartibiga qo'yadi. Areal lingvistika dialektologiyadan oziqlanib, ma'lum bir hodisaning qaerlarda qanday shaklda tarqalganini tekshirib, uni xaritalarda akslantiradi. Til hodisalarining ma'lum bir hududda tarqalishini kartalashtirish va tadqiq qilish hamda shundan kelib chiqadigan muammolarni hal qilish bilan shug'ullanuvchi alohida yo'nalish sanaladi.

Dialektologiya sheva va lahjalarning bir makondagi umumiy xususiyatlarini akslantirsa, areal lingvistika makon bilan emas, balki, hodisa bilan ish ko'radi. Dialektal so'zlar chegarasi ma'lum hudud bilan belgilanadi. Areal lingvistikada esa hodisaning tarqalish izoglossasi hudud vazifasini bajaradi. Shu jihatdan areal lingvistika xususiy aspektda o'z faoliyatini olib borsada, hodisaga nisbatan umumiy xulosalarni bera oladi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, areal lingvistika, lingvistik geografiya, areal tilshunoslik, arealogiya, dialektografiya kabi bir nechta nomlar bilan ushbu yo'nalish nomlanib, bir qancha chalkashliklarga sabab bo'lib kelmoqda. Arealogik tadqiqotlar olib borilgan bo'lishiga qaramay, ushbu yo'nalish borasidagi munozaralar hali ham mavjud.

Ma'lumki, o'zbek tili turkiy tillar orasida turli xil sheva va dialektlarga boyligi jihatidan alohida ahamiyatli. Shuning uchun bu tilni areal jihatdan o'rganish va uning atlasini tuzish ishini biroz og'irlashtiradi. O'zbek tilini areal

o'rganish sheva va dialektlarga xos muhim xususiyatlarni – izoglosslarni qayd etish har bir dialektologlarga ham yetarlicha qiyinchilik tug'diradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: NAVRO'Z, 2016.
2. Rajabov N. O'zbek shevashunosligi. – Toshkent: O'qituvchi, 1996 .
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2011 , 2013.
4. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2004.
– B. 11 2
5. Ernazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M.S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
6. Doniyorov X. Qipchoq dialektlarining leksikasi. – Toshkent. Fan, 1997.
7. Fayzullayev B., To'ychiyev A., Haydarov Sh., Xidirov O. O'zbek shevashunosligidan o'quv amaliyoti. (o'quv-uslubiy qo'llanma) Jizzax. 2010.
8. N. Murodova O'zbek dialektologiyasi, Toshkent-2019
9. Mahmud Qoshg'ariy. Devoni lug'atit turk. I Toshkent, 1960, 439-bet.
10. <https://uz.wikipedia.org/w/index.php>.
11. ziyo.net

O'ZBEK NUTQIY ETIKETIDA NOVERBAL VOSITALARNING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATI SOCIOPRAGMATIC CHARACTERISTICS OF NOVERBAL MEANS IN UZBEK SPEECH ETIQUETTE

*BULTAKOVA Durdona Shokirovna,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy universiteti tayanch doktoranti
bultakovadurdona0@gmail.com
+998935979822*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek nutqiy etiketida noverbal (og'zaki bo'lmagan) vositalarning kommunikativ jarayondagi o'rni, ularning madaniy xususiyatlari va sotsiopragmatik funksiyalari tahlil qilinadi. Xatti-harakat, tana tili, mimika va

boshqa nonverbal belgilar milliy muloqot madaniyatidagi ahamiyati misollar asosida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *nutqiy etiket, nonverbal vositalar, tana tili, sotsiopragmatika, o'zbek madaniyati, mimika.*

Annotation

This article analyzes the role of nonverbal (non-verbal) means in the communicative process, their cultural characteristics and sociopragmatic functions in Uzbek speech etiquette. The importance of behavior, body language, facial expressions and other nonverbal signs in the national culture of communication is considered on the basis of examples.

Keywords: *speech etiquette, nonverbal means, body language, sociopragmatics, Uzbek culture, facial expressions.*

Muloqot jarayoni faqat og'zaki nutq vositalari bilan emas, balki og'zaki bo'lmagan, ya'ni nonverbal vositalar yordamida ham amalga oshadi. O'zbek xalqining nutqiy etiketida nonverbal vositalar alohida o'rin egallaydi va bu vositalar ko'pincha xalqning mentaliteti, axloqiy me'yorlari bilan chambarchas bog'liq bo'ladi [Karimova, 2005. 74].

XXI asr jahondagi globallashuv jarayonlarida millatlararo munosabatlarning yangi bosqichga chiqqanligi shaxslararo muloqotning yangi qirralarining ochilishi va yanada chuqurroq tadqiq qilinishiga turtki bo'ldi. So'zlovchining kommunikatsiyadan maqsadi tinglovchiga o'z fikrini lisoniy va nolisoniy vositalar orqali yetkazishdan iborat. Noverbal aloqa vositalari muloqot jarayonida ishtirok etuvchi qo'shimcha vositalar bo'lib, ular ma'lum axborotni berish, uzatilayotgan axborotga qo'shimcha kiritish, aniqlashtirish kabi vazifalarni bajaradi. So'zlovchi jonli so'zlashuv nutqining ta'sirchanligini oshirish maqsadida nutqiy vaziyatdan kelib chiqib nutqqa yondosh bo'lgan nonverbal vositalardan unumli foydalanadi.

Tilshunoslikda nolisoniy vositalarni o'rganuvchi alohida tilshunoslik sohasi paralingvistika deb yuritiladi. Muloqot etiketining o'ziga xos va rang-barangligini ko'rsatuvchi yana bir omil nonverbal vositalardir. Paralingvistik vositalarning qator turlari: imo-ishoralar (tana qismlarining harakatlari), kinesika (hissiyotlarning

tashqi tana a'zolari orqali ifodalanishi), pantomima (qomat bilan bog'liq harakatlar, egilish, qomatni tik tutish), takesika (muloqot jarayonida siypalash, teginish, itarish harakatlari), proksemika (muloqot qatnashchilarining yaqinlik masofasi), mimika (yuz mushaklarining harakatlari) kabilar shular jumlasidandir.

Alohida ta'kidlash joizki, noverbal vositalar nutqning emotsionalligini, ta'sirchanligini va tushunarligini oshiradi. Yevropa tilshunosligida Patterson, Gifford, Horgan, Hall, Fridlund, Zebrovits, Geller, Wiener nolisoniy vositalarni diaxron aspektda o'rganib, tilshunoslik uchun qimmatli ma'lumotlarni berdi. Kendon, Shmitt, Laver, Bavelas va Chovil kabi olimlar imo-ishoralarning zamonaviy va tarixiy jihatlarini tadqiq qilib, paralingvistika sohasida o'zlaridan oldin ish olib borgan tadqiqotchilarning turli fikrlarini tanqidiy o'rganib, qimmatli ilmiy xulosalarini taqdim qilishdi. O'zbek tilshunoslari uzoq yillardan beri noverbal vositalar ustida qator muhim tadqiqotlarni olib bordi. Xususan, A. Nurmonov, S. Mo'minov, Sh. Iskandarova, M. Saidxonov kabi tilshunos olimlarimiz o'zbek tili paralingvistik vositalarining turli jihatlarini o'rganishdi. Tilshunos olim M. Saidxonov "Noverbal vositalar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tiliga xos paralingvistik vositalarni kommunikativ xususiyatlari va ishlatilishiga ko'ra tasnifladi. Muloqot jarayonida ulardan unumli foydalanish muloqotning samaradorligini oshirishi va sifatini yaxshilashi to'g'risidagi fikrlari bilan bo'lishdi. O'zbek va ingliz muloqot etiketini chuqur va batafsil tadqiq etishga harakat qilar ekanmiz, ushbu tushuncha nafaqat nutqiy vaziyatlarda (boshqa manbalarda nutqiy akt ham deb yuritiladi) o'ziga xosliklar seziladi, balki ikki til kommunikantlari muloqotida namoyon bo'ladigan paralingvistik vositalarda ham ko'rinadi. "Muloqot jarayonida paralingvistik vositalar kommunikatsiyada ishtirok etuvchi qo'shimcha vositalar sanaladi va ular aloqa-aralashuvda ma'lum axborotni uzatish, mazmunni to'ldirish, aniqlik kiritish kabi vazifalarni bajaradi.

Kishi jonli so'zlashuv nutqida fikrning emotsionalligini hamda ta'sirchanligini oshirishda muhit va sharoitdan kelib chiqib tilga yondosh bo'lgan noverbal vositalardan foydalanadi" [Baxtiyarova, 2022. 40]. Muloqot jarayonida

adresant o'zi yetkazmoqchi bo'lgan fikrni nafaqat lisoniy vositalar bilan, balki qo'l, yuz, turli harakatlar, sukut va intonatsiya kabi noverbal vositalar bilan boyitib, aloqa-aralashuv jarayonida kommunikativ maqsadiga erishadi. Milliy mentalligi, ruhiyati, ijtimoiy sharoiti, tarixiy o'tmishi, urf-odatlari, an'analari, yashash sharoiti turlicha bo'lgan o'zbek va ingliz xalqlari ongida mavjud bo'lgan kommunikativ ssenariyda noverbal vositalar muhim o'rin egallaydi.

O'zbek muloqot madaniyatida quyidagi noverbal vositalar keng qo'llaniladi:

- Bosh egish – hurmat ifodasi, ayniqsa katta yoshli kishilar bilan salomlashishda.
- Qo'lni ko'krakka qo'yish – mehr, samimiyat yoki minnatdorchilik ifodasi.
- Tabassum – ijobiy kayfiyat va ixtilofsizlik belgisi.
- Ko'z bilan aloqa (yoki undan qochish) – muloqotda ehtiyotkorlik yoki hurmat ifodasi.

Noverbal vositalar universal bo'lishi mumkin, biroq ularning mazmuni har bir xalq madaniyatiga ko'ra farq qiladi. O'zbeklarda quyidagi noverbal belgilar o'ziga xosdir:

- Qo'l silkitish (salomlashish yoki uzr so'rashda) – samimiylik ifodasi;
- To'y yoki marosimda qo'l qovushtirib o'tirish – kamtarinlik, odob belgisi;
- Oyoqni oyoqqa qo'yib o'tirishning oldini olish – bu harakat odobsizlik yoki hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin. Tilshunos O'.Yo'ldoshevning fikricha, "milliy etiket me'yorlarida nafaqat nutqiy, balki noverbal belgilar ham ahamiyatga ega. Ular orqali ijtimoiy maqom, muloqotdagi pozitsiya va madaniy holat aks etadi" [Yo'ldoshev, 2010. 89].

Yapon yoki Koreya madaniyatida chuqur ta'zim salomlashuvning muhim elementi hisoblanadi. O'zbeklarda bu harakat bosh egish, qo'lni ko'krakka qo'yish orqali ifodalanadi. G'arb madaniyatida esa qo'l berib ko'rishish dominant hisoblanadi. Bu farqlar sotsiopragmatik jihatdan shuni ko'rsatadiki, har bir xalq noverbal vositalarni o'z qadriyatlariga mos ravishda talqin qiladi, va bu vositalar milliy nutqiy etiket tarkibiy qismidir [Brown P., Levinson S., 1987, 131].

O'zbek madaniyatida erkak va ayollarning muloqotdagi tana tili ko'pincha farqlanadi. Ayollarda uyatchanlik, nazokat, erkaklarda esa jiddiylilik va muloqotda bosiqlik ko'proq noverbal vositalar orqali ifodalanadi.

Masalan, ko'zga tik boqmaslik, pastga qarab gapirish ayollarga xos odob sifatida qabul qilinadi. Bu holat genderga asoslangan ijtimoiy norma hisoblanadi va jamiyatda "odobli" ayol obrazini shakllantiradi.

Yuz ifodasi (mimika) o'zbek tilida bevosita so'zlar aytilmasdan turib ham ma'no yetkazishda muhim ahamiyatga ega. Suhbat davomida:

- Qosh ko'tarish – hayronlik yoki e'tiroz,
- Lab qisish – rozi emaslik,
- Ko'z yumish – ma'qullash yoki yaqinlik ifodasi bo'lishi mumkin.

Jestlar, ya'ni qo'l va tana harakatlari esa ba'zan og'zaki ifodaning o'rnini bosadi. Masalan:

- Qo'lni kaft bilan ichkariga qaratib silkitish – "marhamat, o'ting" degan taklifni bildiradi.
- Ikkala qo'l bilan "yelpish" harakati – rad etish, "yo'q" degan ma'noni anglatadi.

Bu belgilar konkret pragmatik vaziyatda ijtimoiy mezonlarga asoslanib talqin qilinadi, ya'ni notanish odam bilan yaqinlik darajasiga qarab qo'llaniladi.

Erkaklar esa aksincha, muloqotda qo'l harakatlaridan ancha kam foydalanishi, tana holatini tik tutishi, kam tabassum qilishi kutiladi. Bu orqali ular o'zlariga xos ijtimoiy maqomni saqlashga harakat qiladilar. O'zbek ayollari muloqotni amalga oshirish jarayonida suhbatdoshining yuziga tik qaramasdan, doim ma'lum masofa saqlagan holda insonlar bilan suhbatni amalga oshiradi, baland ovozda va qo'lini paxsa qilib gapirish o'zbek ayollari nutqiga xos emas.

O'zbek jamiyatida kattalarga nisbatan hurmat ifodasi og'zaki nutqda "siz" deya murojaat qilish bilan bir qatorda noverbal vositalar orqali ham ifodalanadi. Masalan:

- Yoshlar odatda qo'l qovushtirib, bosh egib, yig'ilib o'tiradi – bu o'zini past tutish, odobli tutish ifodasidir.

- Keksa odamning gapiga quloq tutish jarayonida koʻz tikish emas, balki eʼtibor bilan quloq solish muhim.

Bu kabi harakatlar ijtimoiy maqomni tan olish va nutqiy etiketa moslashish vositasidir. Shuningdek, ayrim noverbal vositalar, xususan, hozirgi kunda yoshlar orasida urf boʻlgan boshni boshga urib va qoʻl berib salomlashish, chordana qurib oʻtirish, nimanidir taʼkidlash uchun koʻkrakka urib gapirish, aroq ichishga daʼvat qilish maʼnosidagi quloqning orqasiga chertish kabi noverbal vositalar faqat erkaklar kommunikatsiyasiga xosdir.

Xulosa oʻrnida shuni taʼkidlash joizki, Oʻzbek nutqiy etiketida noverbal vositalar muhim semantik va pragmatik yuklamaga ega. Ular nafaqat muloqotni boyitadi, balki hurmat, samimiyat, axloqiy qadriyatlar ifodasiga xizmat qiladi. Bu vositalarning oʻrganilishi nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixolingvistika kabi sohalar uchun ham dolzarbdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Atadjanova N. Muloqot jarayonida lisoniy mansublik tavsifi va turlari. Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Qoʻqon, 2022. – 26 b.
2. Baxtiyarova N. Muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning oʻrni // Central Asian Academic Journal of Scientific Research. 2022. – 40-45 b.
3. Brown, P. & Levinson, S. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
4. Karimova M. “Nutq madaniyati asoslari”. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2005. – B. 74.
5. Yoʻldoshev O. “Sotsiopragmatik tilshunoslikka kirish”. – Toshkent: Fan, 2010. – B. 89.
6. Patterson L. Nonverbal behavior. Perspective functions. – London: Oxford university press. 2022. – 310 p.
7. Ҳақимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. фан. д-ри ...дисс.. – Тошкент, 2001. – 283 б.

8. Калилина Г. Речевой этикет в разных структурированных языках. Дис. док... филол. наук. – Москва. 2021. – 214 с.
9. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Филол. фан. номзоди. дис.– Тошкент, 2000. – 235 б.
10. Саидхонов М. Новербал воситалар ва уларнинг ўзбек тилида ифодаланиши. Филол. фан. номзоди. дис. автореф. – Тошкент, 1993. – 26 б.

**MAHMUD RAJAB IJODIDA O'G'UZ SHEVALARIGA XOS
LEKSIKANING TAHLILI
ANALYSIS OF THE LEXICAL CHARACTERISTIC OF OGUZ
DIVERSITY IN THE WORK OF MAHMUD RAJAB**

AMINOVA Feruza Anvar qizi,
ToshDO 'TAU tayanch doktranti,
e-mail: dashurova368@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada shoir Mahmud Rajab ijodi misolida o'g'uz shevalariga xos leksikaning qo'llanishi tahlil etiladi va kuzatuvlar, misollar orqali dalillanadi. Shuningdek, Mahmud Rajab asarlarida uchraydigan o'ziga xos leksik qatlamlar o'g'uz shevalari bilan bog'liq jihatdan o'rganilib, ularning kelib chiqishi, qo'llanish doirasi va badiiy nutqdagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, shoir tilining leksik boyligi, turkiy tillar o'rtasidagi leksik aloqadorlik va o'g'uz shevalarining ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: Mahmud Rajab, O'g'uz shevalari, Xorazm shevasi, dialektologiya, badiiy til, leksik birliklar, o'zbek adabiyoti.

Annotation

This article analyzes the use of vocabulary specific to Oghuz dialects using the work of the poet Mahmud Rajab and substantiates it through observations and examples. Also, the specific lexical layers found in Mahmud Rajab's works are studied in relation to Oghuz dialects, revealing their origin, scope of application, and role in artistic discourse. The lexical richness of the poet's language, lexical

relationships between Turkic languages, and the influence of Oghuz dialects are also highlighted.

Key words: *Mahmud Rajab, Oghuz dialects, Khorezm dialect, dialectology, literary language, lexical units, Uzbek literature.*

Mahmud Rajab 1963-yil Xorazm viloyatining Gurlan tumanidagi Eshimjiron qishloq kengashiga qarashli Cholish ovulida tugʻilgan. 1980-yilda Shangʻi qishlogʻidagi A. Qodiriy nomli oʻrta maktabni tugallab, 1980-84-yillarda Buxoro davlat pedagogika oliygohining musiqa kulliyotida tahsil oldi. Oliygozni tamomlab, oʻzi oʻqigan maktabda muallimlik qildi. “Xorazm” nashriyotida “Dard mavsumi”(1993), “Koʻzlardagi koʻzgu”(1999), “Oykokil”(2010), rus tilida “Zastenchivyy mesyas”(2010) sheʼriy kitoblari, “Shangʻi” (2005) risolasi, “Saragul” (2014) hikoyalar toʻplami bosilib chiqqan. Sheʼr va hikoyalari respublika matbuotida eʼlon qilingan. Hozirda “Maʼrifat” va “Uchitel Uzbekistana” gazetalarining Xorazm viloyat muxbiri boʻlib ishlamoqda.

Mahmud Rajab – oʻzbek adabiyotining taniqli vakillaridan biri boʻlib, uning ijodida Xorazm shevasining taʼsiri sezilarli darajada namoyon boʻladi. U oʻz asarlarida Xorazm shevasiga xos soʻz va iboralarni ishlatib, xalqona ohangni saqlashga harakat qiladi. Ayniqsa, uning sheʼrlari va nasriy asarlarida Xorazm lahjasining oʻziga xosligi, jonli xalq tili va obrazli ifodalar uchrab turadi.

Mahmud Rajabning sheʼriyatida Xorazm shevasi oʻziga xos uslubiy vosita sifatida namoyon boʻladi. Uning sheʼrlarida Xorazm lahjasiga xos soʻz va iboralar jonli va xalqona ohangni taʼminlaydi. Bu usul orqali shoir oʻz ijodida samimiyat, soddalik va milliy ruhni kuchaytiradi.

Xorazm shevasining Mahmud Rajab sheʼriyatidagi namunalari quyidagi jihatlarida koʻrinadi:

1. Leksik xususiyatlarni aks ettiruvchi ifodalar – sheʼrlarda Xorazm hududida keng qoʻllaniladigan soʻz va iboralar ishlatiladi: [čāldīrīš] - chalkash, [koŋši] - qoʻshni kabi Xorazm shevasiga xos soʻzlar sheʼrlarga iliqlik va samimiyat bagʻishlaydi.

2. Fonetik xususiyatlarni aks ettiruvchi soʻzlar – [gelib tur]- kelib tur, [bārīp gel] -borib kel, [qattī] - qattiq.

3. Morfologik xususiyatlarni aks ettiruvchi soʻzlar – baʼzi soʻzlarda turli xildagi affikslarning ogʻuz shevasiga xos shakllari qoʻllanganini koʻrishimiz mumkin: [bāryāj] - boradi. [gōržāk]- koʻrmoqchi kabi.

Mahmud Rajabning quyidagi sheʼrlari misolida Xorazm viloyati Gurlan tumaniga xos leksikasini tahlil etsak:

Orzuning makoni judayam olis,
Umid Ta'ma bilan siboshiq* qoʻngshi.
Orzu kirib boʻlmas qasrda yashar.
Ilinj ijarada yurar oʻngishib.

Yuribman uyma-uy, eshikma-eshik,
Choldirish** – koʻngilning koʻcha-kuylari.
Uchrrar har qadamda chirogʻi oʻchgan
Armonning buzilib ketgan uylari.

**Siboshiq qoʻngshi (qoʻshni) – tutash hovli. [Rajabov, 1993. 56]

**Choldirish – chalkash, tarzida bu soʻzlarni shoirning oʻzi sheʼrlari ostida izoh sifatida qoldiradi. Ammo bir qancha kuzatuvlarim natijasida Gurlan tumanida hozirgi kunda [sībāšīq] soʻzi tutash maʼnosida emas, tartibsiz, algʻov- dalgʻov tarzida qoʻllanishiga guvoh boʻldim. [koŋšī] soʻzi esa qoʻshni maʼnosini beradi. Bundan kelib chiqadiki bu iborani “tartibsiz, pala-partish qoʻshni” maʼnosida ham tushunish mumkin. Lekin kontekstdan kelib chiqadigan boʻlsak, shoir bu maʼnodan yiroq holda, umid ta'ma bilan yonma-yon, bir devor qoʻshnilardek yashaydi demoqchi. [Čäldiriš] boʻlsa, chalkash maʼnosida Xorazm viloyatining boshqa tumanlarida [čöläšik] shaklida qoʻllanadi. Qolaversa, bu misralarda shoir izoh berib oʻtmagan [öŋišib] soʻzi ham dialektal leksikaga mansub boʻlib, "kelishib", "mos tushib", "omadi yurishib" maʼnolarida qoʻllaniladi. Adabiy tilda bu soʻz "muvofig kelish", "yaxshi natijaga erishish" kabi maʼnolarni anglatishi mumkin.

Masalan, Xorazm shevasida: [İkkīsīda öñiṣib jāšijätitir](Ikkalasi ham kelishib yashayapti.) [İ:šīm öñiṣib getti]. (Ishim yurishib ketdi.) She'riy kontekstda esa ilinjing umid bilan bog'liq holda vaqtinchalik omadi yurishib yurgani tasvirlangan.

Muhrlanar har bir harakat,
Har bitta so'z qoladi yodda.
Go'yo Chexov asari kabi

Qahramonlar samimiy, sodda. [Rajabov, 1993. 56]

Bu satrlarda shoir o'guz lahjasi keksikasiga xos bo'lgan [yā:ddä kāl] iborasini qo'llaydi. Xorazm shevasida "yodda qolmoq" iborasi adabiy tildagi ma'noga yaqin bo'lib, "esda qolmoq", "unutilmaslik" ma'nosini anglatadi. Lekin shevada bu ibora ba'zan "ta'sir qoldirmoq", "yoqib qolmoq" ma'nosida ham ishlatilishi mumkin. Tahlil qiladigan bo'lsak, "Muhrlanar har bir harakat, Har bitta so'z qoladi yodda." Har bir harakat go'yo muhr bosilgandek o'z izini qoldiradi, har bir so'z esa esda qoladi, unutilmaydi, demoqda shoir.

O'zgartmagan uy libosini
Olomonning ichida hatto.
Gaplashadi er bilan xotin

O'sha ovoz, o'sha holatda. [Rajabov, 1993. 76]

Xorazm shevasida [ozgartmāq] so'zi adabiy tildagi kabi "boshqacha qilish", "o'zgartirish" ma'nosini anglatadi. Biroq, talaffuzi yoki ishlatilish shakli biroz farq qilishi mumkin. Tahlil qiladigan bo'lsak, "O'zgartmagan uy libosini Olomonning ichida hatto." Kishi hatto olomon ichida ham uy kiyimini o'zgartirmagan, ya'ni oddiy, uyda qanday bo'lsa, shundayligicha qolgan, deydi Mahmud Rajab.

Ortimdan termulma shaharga ketsam.
Xomsiqib* qolmagin, chop, o'yna, yugur!
Ajabmas uch kun yo haftalab kutsang,

O'g'lim, ayriliqqa tayyorlanib tur! [Rajabov, 1993. 66]

Xorazm shevasida [xāmsīqmāq] so'zi "xafa bo'lmoq", "ranjimoq", "o'zini xafa sezmoq" ma'nolarini anglatadi. Bu so'z adabiy tilda kamroq ishlatiladi, lekin

Xorazm va Qoraqalpog‘iston shevalarida keng uchraydi. Bu misralarda "xomsiqib" so‘zi bolaning tez xafa bo‘ladigan, dilgir holatini tasvirlash uchun ishlatilgan. Shoir bolaga mushkulotlarga bardoshli bo‘lishni, ruhiy jihatdan chiniqishni maslahat bermoqda.

Munaqqidning ketmonida zang,

Qotar manglayda sovuq terlar.

Qilayotir boshlarni garang

“Assalomu alaykum” she’rlar. [Rajabov, 1993. 88]

[Maqlaj] so‘zi Xorazm shevasida adabiy tildagi kabi "peshona", "taqdir", "yozgi" ma’nolarida ishlatiladi. [Abdullayev, 1961. 56] Misralarni tahlil etadigan bo‘lsak, “Qotar manglayda sovuq terlar”. Biror kishi qiyinchilik yoki hadik tufayli peshonasidan sovuq ter chiqarmoqda, ya’ni noqulay holatga tushmoqda. Bu yerda "manglay" so‘zi fizik jihatdan peshona degan ma’noda kelsa ham, kontekst jihatidan qiynalish, hadik yoki noqulaylik belgisi sifatida ishlatilgan.

T/R	Dialektal so‘z	Izohi
1	[sībāšiq]	Tartibsiz, alg‘ov- dalg‘ov, tutash
2	[koŋši]	Qo‘shni
3	[Čäldiriš]	Chalkash
4	[čöläšik]	Chalkash
5	[öŋišib]	Kelishib, mos tushib, omadi yurishib
6	[yä:ddä käl]	Esda qolmoq, unutmaslik
7	[ozgartmāq]	O‘zgartirmoq, boshqacha qilmoq
8	[xāmsiqmāq]	xafa bo‘lmoq, ranjimoq, o‘zini xafa sezmoq
9	[Maqlaj]	Peshona, taqdir

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari. – Toshkent: O‘qtuvchi. 1961.
2. Losev A.F. (1989) In search of Building General Linguistics as Dialectic System. Nauka.
3. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPU. 2011, 2023.
4. Ashirboyev S. Areal lingvistik – Toshkent: 2023.
5. Qudratilloeva Nigina. Badiiy asarlarda dialektizmlar ahamiyati. T, 2021.
6. Po‘latjonova Odina. O‘zbek adabiy asarlarida badiiy til o‘rni va ahamiyati. T, 2023.
7. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/mahmud-rajab-sherlar.html>
8. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/muhammad-rajab-poetry.html>

FILOLOCI: ARAŞTIRMALAR VE EĞİTİMDE MODERN YAKLAŞIMLAR

SHUHRATOVA Shaxina Bahadir kizi,
Özbekistan Devlet Dünya Dilleri
Üniversitesi 3.sınıf öğrencisi
shuhratovashaxina@gmail.com

Özet

Bu makalede, filoloji alanındaki güncel araştırmalar ve eğitim yaklaşımları ele alınmaktadır. Filoloji, dil ve kültür arasındaki ilişkiyi anlamak için temel bir alan olup, eğitimdeki rolü büyük önem taşımaktadır. Teknolojik gelişmeler ve dijital araçlar, filoloji eğitimini modernize etmede önemli bir rol oynamaktadır. Makalede, Türk dünyasında filolojik araştırmaların nasıl evrildiği ve eğitimdeki yenilikçi yaklaşımlar tartışılmaktadır. Ayrıca, bu çalışmanın amacı, filoloji eğitiminde karşılaşılan zorluklar ve bu zorlukların aşılmasına yönelik öneriler sunmaktır.

Anahtar kelimeler: *Filoloci, Dil ve kültür, Eğitim yaklaşımları, Teknolojik gelişmeler, Dijital araçlar, Türk dünyası, Araştırmalar, Eğitimde yenilikler.*

Annotatsiya

Ushbu maqolada, filologiya sohasidagi zamonaviy tadqiqotlar va ta'limdagi yondashuvlar ko'rib chiqilgan. Filologiya, til va madaniyat o'rtasidagi aloqalarni

tushunishda muhim o'rin tutadi va ta'limdagi ahamiyati katta. Texnologik rivojlanishlar va raqamli vositalar filologiya ta'limini zamonaviylashtirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada, turkiy dunyoda filologik tadqiqotlarning qanday rivojlanib borayotgani va ta'limdagi yangiliklar muhokama qilinadi. Shuningdek, bu ishning maqsadi, filologiya ta'limida duch kelinadigan muammolar va ularni hal qilish yo'llarini taklif qilishdan iborat.

Kalit so'zlar: *Filologiya, Til va madaniyat, Ta'lim yondashuvlari, Texnologik rivojlanish, Raqamli vositalar, Turkiy dunyo, Tadqiqotlar, Ta'limdagi yangiliklar.*

Filoloji, dilin, edebiyatın ve kültürün birbiriyle ilişkisini inceleyen önemli bir bilim dalıdır. Dil, toplumların kültürlerini ve düşünsel yapısını yansıtan en temel araçlardan biridir. Bu nedenle filoloji alanında yapılan araştırmalar, dil ve kültürün evrimine ışık tutar. Günümüzde, teknolojinin hızla gelişmesi ve dijitalleşmenin etkisiyle, filoloji eğitimi de önemli bir dönüşüm geçirmektedir. Yeni eğitim yaklaşımları, hem dilsel hem de kültürel verilerin daha verimli bir şekilde analiz edilmesini sağlamaktadır. Özellikle Türk dünyasında, filoloji alanında yapılan araştırmaların önemi her geçen gün artmaktadır. Bu bağlamda, Türk dünyasında filolojik araştırmaların nasıl şekillendiği, eğitimde hangi yeniliklerin uygulandığı ve gelecekte bu alanların nasıl gelişebileceği üzerinde durulması gerekmektedir. Bu çalışma, filoloji eğitiminin zorluklarını ve bu zorluklara yönelik önerilen çözümleri ele almayı amaçlamaktadır.

Filoloji alanındaki araştırmalar, genellikle dil ve kültür arasındaki derin ilişkiyi tam olarak açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Ayrıca, teknolojiye dayalı araçların filolojik araştırmalara entegrasyonu henüz istenilen seviyeye ulaşmamıştır. Eğitim sisteminde ise filolojinin dijitalleşmesi, yapay zeka ve büyük veri gibi çağdaş alanlara dair ders içerikleri yetersizdir. Filolojik araştırmaların teorik olarak zengin olmasına rağmen, bu bilgilerin günlük hayatta ve pratikte nasıl kullanılacağına dair çalışmalar eksiktir. Bunun yanında, filoloji eğitimi veren öğretim üyeleri ve öğrenciler arasında modern filoloji yaklaşımlarına dair bilgi eksiklikleri büyük bir sorun teşkil etmektedir. Türk dünyasında ise filolojik

arařtırmalar arasında iřbirlięi eksiklięi gözlemlenmektedir. Bu durum, arařtırmaların daha geniř bir perspektife yayılmasını engellemektedir. Filoloji eęitimi, geleneksel öğretim yöntemleriyle sınırlı kalmakta ve dijitalleşme gibi yenilikçi yaklaşımlar eęitim süreçlerine yeterince entegre edilmemektedir. Filoloji alanındaki genç akademisyenlere yönelik destek yetersizdir ve finansal kaynak eksiklikleri, bilimsel gelişmenin önündeki engellerden biridir. Eęitimde kültürlerarası etkileşim ve disiplinlerarası yaklaşımlar yeterince vurgulanmadığı için öğrencilerin geniř bir perspektif kazanması zorlaşmaktadır.

Filoloji eęitiminin daha verimli olması için dijital öğrenme araçlarının derslere entegre edilmesi gerekmektedir. Bu, öğrencilerin dil öğrenme süreçlerini daha interaktif ve verimli hale getirebilir. Ayrıca, filoloji alanında daha fazla uluslararası iřbirlięi yapılması, arařtırmaların kalitesini artıracak ve Türk dünyasındaki filolojik çalışmaların daha geniř bir perspektife ulaşmasını sağlayacaktır. Eęitim müfredatlarında filolojinin çağdař alanlarına, özellikle dijital filoloji, kültürel analizler ve yapay zeka gibi konulara yer verilmesi, öğrencilerin güncel gelişmelerden haberdar olmalarını sağlayacaktır. Öğretim üyelerinin filoloji alanındaki yeniliklerden haberdar olması için sürekli eęitim programları düzenlenmelidir. Filolojik arařtırmaların daha pratik ve uygulanabilir hale gelmesi için öğrenciler, uygulamalı dersler aracılığıyla gerçek dünyada nasıl kullanılabileceęi konusunda bilgilendirilmelidir. Üniversitelerde genç arařtırmacılar için daha fazla finansal destek sağlanarak, akademik kariyerlerini geliřtirmelerine olanak tanınmalıdır. Filolojik arařtırmalar için dijital platformlar ve veri tabanları oluşturulmalı, böylece uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirilmelidir. Filoloji eęitiminde kültürlerarası etkileşimin arttırılması, öğrencilerin farklı kültürlerle karşı duyarlılıklarını geliřtirecek ve dünya görüşlerini genişletecektir. Disiplinlerarası yaklaşımların uygulanması, öğrencilere farklı alanlardan perspektifler sunarak daha zengin bir eęitim almalarını sağlayacaktır. Filoloji derslerine yeni medya ve dijital teknolojiler entegre edilerek, öğrencilerin modern eęitim araçlarıyla tanışması sağlanmalıdır. Ayrıca, filoloji alanındaki genç

araştırmacılara burs ve fon imkânları artırılarak, akademik çalışmalarını desteklemek gerekmektedir.

Filoloji, dil ve kültür arasındaki derin bağları inceleyen önemli bir bilim dalıdır. Ancak günümüzde filoloji eğitimi ve araştırmalarında bazı zorluklar bulunmaktadır. Bu sorunları aşmak ve filoloji alanını geliştirmek için modern yaklaşımlar ve teknolojilerin etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Filoloji araştırmalarının daha pratik ve uygulanabilir hale getirilmesi, genç araştırmacılara finansal ve akademik destek sağlanması, öğretim yöntemlerinin yenilikçi bir şekilde dönüştürülmesi önemlidir. Türk dünyasında filolojik çalışmaların daha da gelişmesi için uluslararası işbirliklerinin arttırılması, kültürel ve bilimsel paylaşımın güçlendirilmesi gerekmektedir. Filoloji eğitiminde dijital araçların ve modern teknolojilerin daha fazla yer alması, bu alandaki yeniliklerin daha verimli bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktır. Gelecekte, filoloji alanındaki bu gelişmeler, küresel ölçekte başarılar elde edilmesine olanak tanıyacaktır.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR:

1. [Yılmaz, M.] (2018). [*Filoloji ve Dilbilim: Kavramlar, Yöntemler ve Uygulamalar*]. İstanbul: [Filoloji Yayınları].
2. [Gül, F.] (2020). [*Türk Dili ve Edebiyatı: Teorik ve Pratik Yaklaşımlar*]. Ankara: [Dil ve Edebiyat Yayınları]. [Dil ve Edebiyat Yayınları](#)
3. [Kaya, R.] (2019). [*Dijital Filoloji: Yeni Eğitim Yaklaşımları ve Teknolojik Gelişmeler*]. İstanbul: [Teknoloji ve Eğitim Yayınları]. [Teknoloji ve Eğitim Yayınları](#)
4. [Öztürk, N.] (2017). [*Türk Filolojisi Üzerine Araştırmalar*]. Ankara: [Türk Dil Kurumu Yayınları].
5. [Demirtaş, T.] (2021). [*Dil ve Kültür İlişkisi: Filolojik Bir Bakış Açısı*]. Eskişehir: [Kültür Araştırmaları Yayınları].
6. [Çelik, A.] (2022). [*Filolojik Araştırmalar ve Dijitalleşme: Yeni Nesil Yaklaşımlar*].
7. [Aksoy, S.] (2016). [*Türk Dili ve Kültürünün Filolojik Boyutları*]. İstanbul: [Filoloji Akademi Yayınları]. [Filoloji Akademi Yayınları](#)

ОПИСАНИЕ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЛИНГВИСТИКЕ

УСМАНОВА Бибиханым Азизовна,
Преподаватель Образовательного
университета Ренессанс
nabijonovabibixon@gmail.com

Аннотация

Статья посвящена анализу абстрактных существительных в лингвистике, их роли в языке и характерным особенностям. Рассматриваются основные понятия, связанные с абстракцией: различие между абстрактными и конкретными существительными, а также способы образования абстрактных существительных от других частей речи. Особое внимание уделяется семантическим и морфологическим характеристикам этих слов, их влиянию на структуру языка и восприятие окружающего мира. В статье также исследуются примеры абстрактных существительных в разных языках, подчеркивая важность их использования в создании философских, социальных и культурных концептов. Автор анализирует, как абстракция помогает выразить сложные идеи, состояния и отношения, не имеющие физического воплощения, и как абстрактные существительные отражают специфические особенности мировоззрения носителей языка.

Ключевые слова: абстрактные существительные, конкретные существительные, лингвистика, семантика, морфология, абстракция, образование слов, концепты, философия языка, восприятие, языковая структура, лексика.

В мировой лингвистике в рамках исследований, направленных на научное обоснование языковой сущности лексических единиц с абстрактными значениями, получен ряд научных результатов, в том числе: доказано, что номенклатура абстрактных слов имеет гносеологическую природу, что они называют явления, которые непосредственно не

наблюдаются (Университет Гумбольдта, МГУ), исходя из неспособности принять форму множественного числа отвлеченных существительных, безразличия к системе счисления (Кембриджский университет, МПГУ), «специальности », "действие", Были выделены такие ментальные группы, как «состояние» (Московский педагогический государственный университет), определены концептуальные аспекты существительных, обозначающих ментальное состояние (Кембриджский университет, Университет Джорджии), а также выявлены морфологические и синтаксические признаки абстрактных существительных, отличающиеся от конкретных существительных (Алтайский государственный педагогический университет, Воронежский государственный университет, Белгородский государственный национальный исследовательский университет), сущность абстрактных слов определяется на основе когнитивно-прагматического подхода (Кембриджский университет, Чикагский университет). Работы в лингвистико-философском направлении включают.[С. Шаумян [Шаумян С. Абстракция в современной лингвистике // Вопросы языкознания. 2002, № 1. – С. 34 – 57.], Л.О. Чернейконинг.[Крюкова И. Особенности словообразовательной семантики абстрактных существительных действия и способов его выражения в современном английском языке // Семантика языковых единиц разных уровней. – Ростов-на-Дону, 1987. – С. 108 – 115.] исследования, Э. Назарова [Назарова Б. Развитие парадигматических отношений в словообразовательной категории прилагательных – *nomina abstracta* // Предложение и слово. – Саратов, 1999. – С. 151–152.], Э. Хаббулина.[Хабибуллина Э.Х. Сравнительная характеристика абстрактных существительных во множественном числе во французском и русском языках: Автореф. диссертация. ...сахар. Филология. наука. – М., 1989. – 25 с.] .В научных работах изучались вопросы, связанные с образованием абстрактных слов, и А. Сетти и Н. Карамелли. [Setti A., Caramelli N. Different Domains in Abstract Concept. 2005. [Онлайн]. Доступно: <http://www.cogsci.rpi.edu/CSJarchive/Proceedings/2005/dogs/p1997.pdf>]. Научные

исследования, с другой стороны, сосредоточены на концептуальном изучении абстрактных слов.

В мировой лингвистике ведутся исследования по следующим направлениям изучения абстрактных имен существительных: выявление этнолингвистических особенностей абстрактных слов; прояснить прагматику абстрактных существительных в речи; изучение отражения национальной культуры в абстрактных названиях; уточнение лексикографических определений в словарях и переводах; создание ассоциативных словарей; выявить наличие лексической абстракции в словосочетаниях и возможности текстообразования. «Абстрактные существительные имеют иную семантику, чем противоположные им конкретные существительные».[Хакимова М. Семантика абстрактных существительных в узбекском языке: Филология. наука. Докторская диссертация. – Ташкент, 2019. – С. 17.]. Наиболее ярко эти различия проявляются в денотативных и сигнификативно-значимых отношениях в семантической структуре. Конкретная лексика включает в себя имена с денотативным (имена собственные, термины) и денотативно-сигнификативным значением, тогда как абстрактная лексика состоит из имен с сигнификативным и сигнификативно-денотативным значением.[Хакимова М. Представлена диссертация. – Б. 17.].

В узбекском языке абстрактные существительные с временным значением составляют сравнительно большую группу. Эта группа единиц связана с терминами «ненаблюдаемый», «разделенный» и «время». Группу абстрактных существительных с временным значением можно разделить на более мелкие группы: абстрактные существительные, которые используют общее время, абстрактные существительные, которые выражают место времени, и существительные, которые используют время определенного события или его совершения. В узбекском языке общеупотребительные времяупотребительные лексемы образованы такими словами, как время, место, момент, миг, момент, момент, момент, период, период, возможность. Слова время, период, продолжительность, момент, миг и период

используются для обозначения времени, имеющего определенные границы. Слова время и эпоха обозначают длительный период времени, связанный с определенными событиями, часто социокультурными явлениями. В узбекской лингвистике лексические единицы, которые мы изучаем с помощью термина «абстрактные существительные», были названы как семантические группы гнезда именных слов с такими терминами, как «абстрактные существительные», «воображаемые существительные» и «абстрактные существительные». Термин «абстрактное существительное» использовался во всех учебниках для высших учебных заведений, изданных во второй половине XX века.

Первоначально, проведя обширное исследование семейства именных слов, Фараби различал имена собственные и родственные им имена существительные и разделил их на два простых по значению слова:

- 1) «собственные имена». Например, Зайд, Амр каиб;
- 2) слова, указывающие на вид и род. Например, человек, животное, лошадь.

Автор также классифицирует группы слов на основе слов, указывающих на тип и род. Аль-Фараби разделил слова, обозначающие род, на существительные, глаголы и буквы, основываясь на традициях арабских гимназий. В нем также содержится информация о грамматических категориях существительных и глаголов. В частности, категории рода (мужской - женский), числа (единственное - множественное) у существительных и глаголов одинаковы, как и время (прошедшее - настоящее - будущее), характерное для самих глаголов. "Он подчеркнул, что это было заявление» [Нурмонов А. История узбекского языкознания. – Ташкент; Узбекистан, 2002. – С. 6.]. Махмуд Кашгари также предоставил информацию о трехчленной структуре словообразования, используемой в современной лингвистике, сказав: «Он размышляет об основе словообразования, способах образования и формировании». В частности, давая сведения об образовании имен существительных, он подчеркивал, что

существительное (образование) образуется от глагола (основы образования) с помощью двенадцати букв (формообразующих средств).

Создатель существительного использует буквенный суффикс вместо суффикса. Глаголообразующие существительные имеют суффикс -а(-га, -ма): *bilga* «знающий, умный» (от слова *bildi*).[Махмуд Кашгари приводит глагольную лексему как лексическую единицу в форме прошедшего времени.].В учебнике по исторической грамматике узбекского языка указано, что «отвлеченное понятие оформляется в существительное». Это значение в основном понимается при добавлении к существительным или прилагательным, выражающим абстрактные понятия: Да будете здоровы (Тафсир). Яшш Бегю подружился друг с другом (0'N). Не вини меня (Саккока). Крышка сплошная (BN). Мое сердце в большой боли (Фуркат). [Абдурахмонов Г. Историческая грамматика узбекского языка. – Ташкент: Издательство Национального общества философов Узбекистана, 2008. – С. 75.]. Согласно определению Фитрата, жившего в прошлом веке, «слово, которое становится существительным и используется для описания передаваемого им значения, называется существительным». Не обязательно использовать «видимую» часть существительных. Подчеркивается также существование «бессмысленных существительных», таких как печаль, горе, угнетение».[Нурмонов А. История узбекского языкознания. – Ташкент: Узбекистан, 2002. – С. 115.]. Эти идеи указывают на семантическое разделение существительных на конкретные и абстрактные типы.

Семья существительных представляет собой макросистему, состоящую из родственных существительных и микросистем существительных. «Конкретное существительное (например, книга, человек, Али, Кармана) не является непосредственным элементом системы существительного, они связаны с этой системой опосредованно, то есть через понятия «имя собственное», «сравнительная степень существительного». . Эти идеи абстрактны, укоренены в языковых системах». [Данияров Б. Лингвистические и речевые отношения лексических синонимов узбекского

языка, лексикографическая интерпретация: Филология. наука. Докторская диссертация. Самарканд. 2020. – С. 41.].

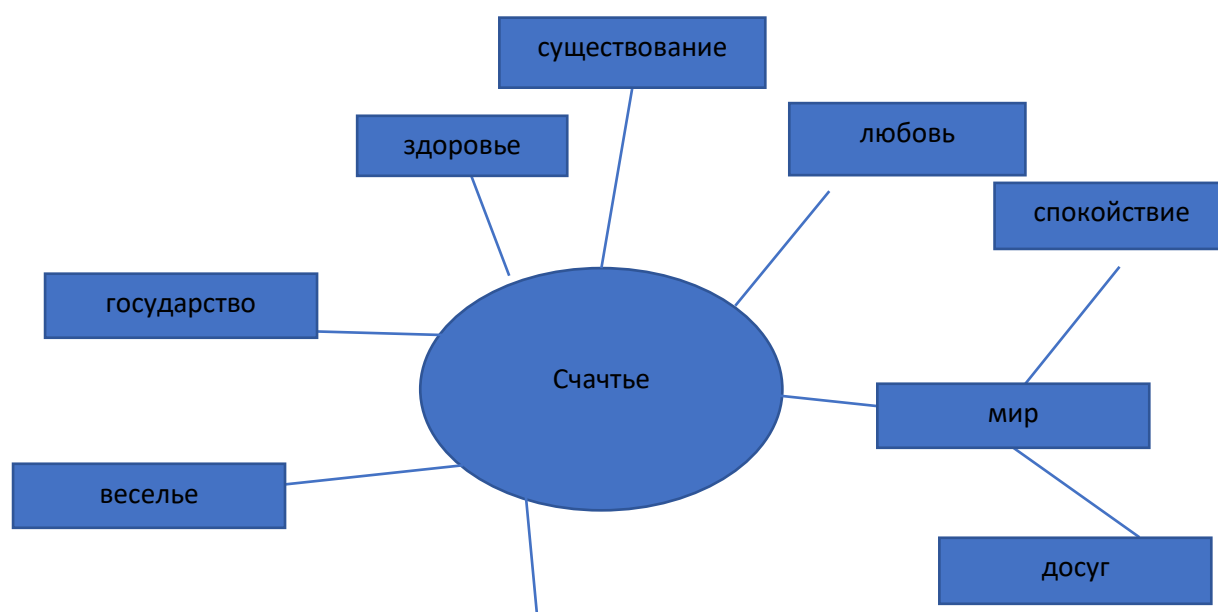
В годы независимости в школьных и большинстве вузовских учебников стал использоваться термин «абстрактное существительное». Включая Р.Р. Сайфуллаева, Б.Р. Менглиев, Г.Х. Бокиева, М.М. Курбанова, З.К. Юнусова, М.К. В учебнике «Современный узбекский литературный язык», соавтором которого являются Абузаловы, «абстрактные существительные» употребляются Ш. В учебнике Рахматуллаева «Современный литературный узбекский язык» употребляется термин «мнимые существительные». Мы полагали, что термин «абстрактный» в данном исследовании более полно раскроет суть этих названий. В узбекском языке слово «реферат» имеет много значений, а его значение — «неясный, двусмысленный», и при анализе семантики слов, названных термином «реферат», это «неясное» значение имеет негативную коннотацию. Запах ощутимый. В большинстве учебников и научных работ по философии на узбекском языке употребляется термин «абстракция», а не «отвлеченность», и было бы логично по отношению к названиям, возникшим в результате этого, использовать термин «абстрактный». явление. Лингвисты предпринимали множество попыток решить проблему абстракции/конкретности на лексическом уровне, и такие исследования продолжаются по сей день. Несмотря на обилие исследований по этой теме, единого мнения о точной границе между абстрактной и конкретной лексикой не существует. Основной причиной различных выводов при изучении абстрактных слов является онтологически сложная природа объекта исследования. [Золотарева Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Диссертация. ...конфеты. Филология. наука. – М., 2003. – С. 15.]. Если в мировой лингвистике имеются исследования по классификации абстрактных имен существительных, их лексико-семантическому, морфемному, морфологическому и понятийному аспектам, то в узбекской лингвистике эти слова классифицированы только как семантическая группа

категории имени существительного. Абстрактные существительные образуют отдельную семантическую группу от классов существительных и прилагательных. «Отвлеченные существительные называют признак, состояние, отношение или действие вещи как отдельной субстанции, отделяя ее от объекта, и называют понятия, которые познаются посредством интеллектуального знания, которое не дается посредством непосредственного наблюдения: духовность, понимание, радость, невинность. Абстрактные прилагательные называют характеристики, которые познаются посредством интеллектуального знания, а не непосредственного наблюдения: умный, проницательный, сложный, образовательный. Абстрактные существительные, которые трудно определить, состоят из широких значений, таких как объект, концепция, субстанция, знак, и конкретных образов, таких как аджна, ялмогиз, и образуются с помощью аффикса -л, например, зелень, тепло, , холодность, мягкость, горечь и концепции, полученные из прямого наблюдения. «Слова не могли быть абстрактными именами».

По мнению М. Хакимовой, поскольку абстрактные имена не связаны напрямую с объективной реальностью, то в семантической структуре преобладает семантическое значение, а поскольку абстрактные имена связаны с объективной реальностью не напрямую, а опосредованно, то их значение зависит от степени этого опосредованного. Связь. Считается возможным определить наличие или отсутствие денотативного значения. [Хакимова М. Семантика абстрактных существительных в узбекском языке: Филология. наука. Докторская диссертация. – Ташкент, 2019. – С. 17.]. «Например, уровень разделения слова «интеллект» отличается от уровня разделения слова «красота», то есть от уровня абстракции». Слово «разум» означает «деятельность человеческого разума, которая отражает мир и управляет отношением индивида к реальности» [Там же]. Он дал этой странице название и считал, что понять ее можно только посредством теоретических знаний. Это слово в значительной степени абстрагировано от

человека, и если взглянуть на его семантику, то создается впечатление, что разум — это субстанция, существующая вне человека. Можно заметить определенные признаки реальностей, упоминаемых в таких словах. Например, считается, что мир можно услышать, а красоту можно увидеть, и в некотором смысле мир можно также услышать и увидеть. Потому что можно определить, какой страх испытывают люди: беспокойны ли они по переживаниям, с которыми сталкиваются, или спокойны по своим действиям, по обычному состоянию бытия в целом.

Мы не возражаем против идеи, что красоту можно познать посредством зрения. М. Хакимова отмечает, что «сфера значений» абстрактных слов также отличается от сферы значений конкретных слов. По его мнению, семантическая вибрация имен, не имеющих денотата, в определенной степени субъективна и определяется объемом понятия, используемого данным именем в языковом сообществе. «Например, широта духовной вибрации абстрактного имени зависит от объема концепции, которую это имя передает в сознании носителей узбекского языка. То есть, если инвариантное значение этого слова — «состояние полной удовлетворенности человека жизнью», то значение колеблется из-за разной степени удовлетворенности жизнью у людей:



Счастье.[Хакимова М. Семантика абстрактных существительных в узбекском языке: Филология. наука. Докторская диссертация. – Ташкент 2019. – С. 18.]

Аналогично, абстрактные существительные не называют сам объект или его часть, а скорее действие, состояние, характеристику, качество или отношение, отделенные от объекта. То есть, в то время как красота является атрибутом мира, человека, и тому подобное, красота — это человеческое состояние. В абстрактных существительных мы сталкиваемся с грамматическими и семантическими несоответствиями, основанными на семантике категории «субъект». Говоря абстрактными словами, подчеркивается, что ипозитивности или инегативности не основывается на отношении субъекта, а обусловлена самим объектом. Например, сами понятия, которые представляются такими словами, как гуманность, патриотизм, доброта, доброта, чистота, являются одними и теми же. Или, в таких словах, как зло, жадность и невежество, негативность заключается не в отношении субъекта, а в самом событии. Поэтому большинство конкретных слов имеют положительную или отрицательную коннотацию, а абстрактные слова имеют содержательный характер.[Хакимова М. Семантика абстрактных существительных в узбекском языке: Филология. наука. Докторская диссертация. – Ташкент, 2019. – С. 19.]. Существуют также специфические аспекты в делении абстрактных лексем на семы.

Как уже упоминалось выше, были проведены исследования с целью раскрытия значения абстрактных существительных в различных терминах, и в соответствии с ними, от уровня их собственного, ассимиляции, до вопроса их автоматического перевода на другие языки. Хотя это было изучено, он не

был серьезно исследован с лингвистической и культурной точки зрения. Например, «Дьявол знает много вещей, потому что он стар». (Дьявол знает много вещей, потому что он прожил много жизней) используется именно в этом смысле, и в той же ситуации используются два абстрактных существительных «ангел» и «дьявол». Абстрактные существительные в английском языке определяются как неисчисляемые существительные, то есть они не принимают форму множественного числа. Однако следует отметить, что абстрактные существительные, когда становятся конкретными, принимают суффикс множественного числа. Например, «Знание — сила» соответствует узбекской пословице «Билм кучдир». Или по-узбекски: «Есть ли разум?» Если -s используется в смысле сокращения, то -s в предложении «Он пришёл в мои сны» пытается подчеркнуть значение. В английском языке суффикс -lar добавляется к абстрактным существительным, а суффиксы -s и -es добавляются к существительным. В целом, в процессе лингвокультурологического исследования абстрактных существительных в узбекском и английском языках мы ставили перед собой цель рассмотреть употребление абстрактных существительных в одних и тех же ситуациях и их лексико-семантические взаимоотношения в двух народах по типу мир и человек, человек и мужчина. Мы считаем, что лингвокультурологический анализ абстрактных существительных имеет большое практическое значение для воссоздания культурной идентичности обоих народов, для развития знаний о речевом этикете, для воспитания толерантного подрастающего поколения и для теории перевода. Конечно, мы признаем важность проведения лингвокультурологических исследований языков, однако считаем, что дальнейшее совершенствование работы возможно, если вопросы, изучаемые в сравниваемых языках, будут рассматриваться в контексте более узких языковых групп.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдурахмонов Г. Историческая грамматика узбекского языка. – Ташкент: Издательство Национального общества философов Узбекистана, 2008. – С. 75.
2. Данияров Б. Лингвистические и речевые отношения лексических синонимов узбекского языка, лексикографическая интерпретация: Филология. наука. Докторская диссертация. Самарканд. 2020. – С. 41.
3. Крюкова И. Особенности словообразовательной семантики абстрактных существительных действия и способов его выражения в современном английском языке // Семантика языковых единиц разных уровней. – Ростов-на-Дону, 1987. – С. 108 – 115.
4. Махмуд Кашгари приводит глагольную лексему как лексическую единицу в форме прошедшего времени.
5. Назарова Б. Развитие парадигматических отношений в словообразовательной категории прилагательных – *nomina abstracta* // Предложение и слово. – Саратов, 1999. – С. 151–152.
6. Нурмонов А. История узбекского языкознания. – Ташкент; Узбекистан, 2002. – С. 6.
7. Нурмонов А. История узбекского языкознания. – Ташкент: Узбекистан, 2002. – С. 115.
8. Setti A., Caramelli N. Different Domains in Abstract Concept. 2005. [Онлайн]. Доступно: <http://www.cogsci.rpi.edu/CSJarchive/Proceedings/2005/dogs/p1997.pdf>
9. Хабибуллина Э.Х. Сравнительная характеристика абстрактных существительных во множественном числе во французском и русском языках: Автореф. диссертация. ...сахар. Филология. наука. – М., 1989. – 25 с.
10. Хакимова М. Семантика абстрактных существительных в узбекском языке: Филология. наука. Докторская диссертация. – Ташкент, 2019. – С. 17.

11.Шаумян С. Абстракция в современной лингвистике // Вопросы языкознания. 2002, № 1. – С. 34 – 57.

**O‘ZBEK TILIDA SIYOSATCHI LISONIY SHAXSINING NAMOYON
BO‘LISHI**
**MANIFESTATION OF THE LINGUISTIC PERSONALITY OF A
POLITICIAN IN THE UZBEK LANGUAGE**

USMONOVA Lola Komil qizi,
Tayanch doktorant (PhD),
O‘zbekiston Milliy universiteti
lola.usmonova94@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada siyosatchi lisoniy shaxsining namoyon bo‘lishi, uning lingvistik va kommunikativ xususiyatlari tahlil qilinadi. Siyosiy nutq va ritorika vositalari orqali siyosatchining shaxsiyati, jamiyatga ta’siri va siyosiy imidjini shakllantirish usullari yoritiladi. Tadqiqotda siyosiy nutqlarning semantik, pragmatik, lingvokulturologik va stilistik jihatlari o‘rganilib, ularning auditoriyaga ta’sir mexanizmlari tahlilga tortiladi.

Kalit so‘zlar: lisoniy shaxs, siyosiy nutq, semantika, pragmatika, stilistika.

Annotation

This article analyzes the manifestation of the linguistic personality of a politician, its linguistic and communicative properties. Through the means of political speech and rhetoric, the methods of forming the personality, influence on society and image of the politician are illuminated. The study explores the semantic, pragmatic, linguocultural and stylistic aspects of political discourse and analyzes the mechanisms of their influence on the audience.

Keywords: linguistic personality, political speech, semantics, pragmatics, stylistics.

Hozirgi globallashuv jarayonida siyosatchilarning lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishi jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Siyosiy nutq nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki ommani yo'naltirish, ularning qarashlarini shakllantirish va ijtimoiy ongga ta'sir ko'rsatish qurolidir. Siyosatchining lisoniy shaxsi uning individual nutq xususiyatlari, ritorik uslubi, kommunikativ strategiyalari va diskurs xususiyatlari orqali namoyon bo'ladi. Diskursda esa siyosatchining nutq madaniyati alohida e'tiborda turadi. Zero, nutq madaniyati – til bilan bog'liq bo'lgan barcha sohalarida aniq, tushunarli va adabiy me'yorlarga mos ravishda foydalanishni o'z ichiga oladi. Nutqning to'g'riligi nafaqat grammatik qoidalarga rioya qilishdan, balki so'zlashuv muhitiga mos keladigan ifodalar tanlashdan ham iborat. Shunday ekan, siyosatchining lisoniy shaxsini o'rganish bugungi zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Lisoniy shaxs tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, uni tilshunoslikning pragmatolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya kabi sohalar o'rganadi. Tilshunoslikda shu sohalarining kesishmasida nisbatan yangi soha lingvopersonologiya shakllandi. Lingvopersonologiyaning asosiy o'rganish predmeti lisoniy shaxs bo'lib, tilshunoslikda bu termin 90-yillardan boshlab keng qo'llana boshlagan. Bu tushuncha birinchi marta 1927-yili nemis tilshunosi Y.Vaysgerberning "Ona tili va ruhning shakllanishi" nomli risolasida paydo bo'lganligi ilmiy adabiyotlarda qayd etiladi [Usmanova, 2019. 179]. Lisoniy shaxs sifatida ko'p holatlarda insonning nutq yaratish va ishlatish qobiliyati e'tirof etiladi. Ammo lisoniy shaxs deganda, faqat nutq yarata oladigan va uni tushunadigan shaxs emas, uning grammatik xususiyatlarini ham biladigan, ifoda imkoniyatlarini yuzaga chiqara oladigan, o'ziga xos nutq tuza oladigan til egasi nazarda tutiladi [Umurzoqova, 2023. 110-118].

Shu o'rinda lisoniy shaxs ko'p qirrali tushuncha bo'lib, uni yuzaga chiqaruvchi omillar ham xilma-xilligini inobatga olish zarur. Lisoniy shaxsni shakllantirishda, ayniqsa, lingvistik omil bilan bir qatorda ekstaralingvistik omillar hisoblangan: kishining lavozimi, kasbi, hunari, mavqeyi, yoshi, jinsi, dini, millati

va boshqalar muhim ahamiyat kasb etadi. Inson kommunikatsiyani yuzaga keltiruvchi bosh tashkilotchidir. Nutqiy muloqot esa insondan tashqarida amalga oshmaydi. Nutqiy muloqotga shaxs bilan bog‘liq turli omillar ta’sir ko‘rsatadi [Saatova, 2024. 37-38].

Siyosatchi lisoniy shaxsi esa, mana shunday omillar bilan bog‘liq ravishda ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik va xalqaro auditoriya oldida nutq so‘zlaydigan motivator shaxs sifatida tilshunoslar tomonidan alohida e’tibor qaratishni taqazo qiladi. Uning nutqi nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki ijtimoiy ta’sir kuchiga ega bo‘lgan lingvistik hodisa sifatida ham o‘rganiladi.

Siyosatchi lisoniy shaxsi uning nutqiy xususiyatlari, so‘zlash madaniyati, ritorik mahorati va kommunikativ strategiyalari orqali shakllanadi. Siyosiy nutqning shakllanishida lingvokulturologik omillar muhim rol o‘ynaydi, chunki nutq orqali milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va an’anaviy nutq me’yorlari aks etadi. O‘zbekiston siyosiy sahnasida faoliyat yuritayotgan yetakchilarning nutqiy xususiyatlari ham milliy mentalitet, madaniy qadriyatlar va tarixiy omillar bilan chambarchas bog‘liq. Ularning nutqlarida quyidagi jihatlar ko‘zga tashlanishi ko‘rishimiz mumkin: 1) milliy an’ana va qadriyatlarning aks etishi – siyosiy nutqlarda o‘zbekona samimiyat, xalqona iboralar va an’anaviy qadriyatlar aks etadi. 2) taraqqiyot va islohotlarga urg‘u berish – davlat rahbarlari va siyosatchilarning chiqishlarida modernizatsiya, rivojlanish va islohotlar mavzusi keng yoritiladi. 3) Birlik va hamjihatlik g‘oyalarining ilgari surilishi – nutqlarda milliy birlik, jamoaviy manfaat va taraqqiyot sari intilish g‘oyalari kuchli ifodalangan bo‘ladi. Ushbu jihatlar siyosatchilar nutqining o‘ziga xosligini belgilab, ularning lisoniy shaxs sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Siyosiy nutq lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinganda, o‘zbek tilidagi siyosiy diskursda quyidagi omillar yetakchi o‘rinda turishi namoyon bo‘ladi:

1. An’anaviylik – o‘zbek xalqining urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettirish (masalan, *"Aziz yurtdoshlar!"* kabi murojaat shakllari).

2. Milliy tafakkur – tarixiy va madaniy kontekstga mos keluvchi obrazlar va timsollar (masalan, *"buyuk ajdodlarimiz yo‘lidan borib..."*).

3. Emotsional va ta'sirchan uslub – xalq bilan yaqinlikni ta'minlash uchun iliq, samimiy nutq shakllarining qo'llanilishi (*"Mening aziz xalqim..."*).

Sh.Rahmatullayev o'z tadqiqotlarida stilistikaning lingvistik, psixolingvistik va madaniy jihatlarini tadqiq qilgan. Uning fikricha, nutq madaniyati – bu nafaqat grammatik to'g'rilik, balki nutqning mazmunan boy, ifodali va maqsadga muvofiq bo'lishini ta'minlovchi omillarni o'z ichiga oladi. O'zbek tilshunoslari (masalan, Sh. Ro'ziyev, A. Qo'njonov, T. Mirzayev) nutq madaniyatini shakllantirishda tilning leksik, grammatik va fonetik qatlamlarining uyg'unligini ta'kidlaydilar. Har bir siyosatchi lisoniy shaxsida nutq madaniyatining namoyon bo'lishi esa, u o'zining individual nutq uslubi, metaforalar va ta'sirchan ifodalar orqali ommaga o'z dunyoqarashini yetkazishga harakat qilishida ko'rinadi. Bu jarayonda siyosiy nutq auditoriyani ishontirish, ularning e'tiborini jalb qilish va maqsad sari yo'naltirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Siyosatchining lisoniy shaxs sifatida shakllanishi, uning nutqiy xususiyatlari va ommaga ta'sir ko'rsatish uslublari bo'yicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Bu tadqiqot natijalariga ko'ra siyosatchilarning nutqi lingvistik nuqtayi nazardan bir qancha xususiyatlarga ega. Xususan, o'zbek tilida siyosatchi lisoniy shaxsining namoyon bo'lishida quyidagi asosiy xususiyatlarni keltirishimiz mumkin:

1. Leksik-semantik xususiyat– siyosiy nutqda ko'pincha ta'sirchan so'zlar, emotsional jihatdan boy iboralar, metaforalar va jargonlar qo'llaniladi. Masalan, *"xalq manfaatlari yo'lida"*, *"taraqqiyot sari ishonchli qadam"* kabi iboralar siyosiy nutqda tez-tez uchraydi.

2. Sintaktik xususiyat – uzun va murakkab gap qurilmalari, parallel tuzilmalar va ritorik savollar nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun siyosiy nutqda bunday qurilmalar tez-tez qo'llanadi va uzoq muddatli ta'sirga ega bo'lish uchun siyosatchilar kuchli dalillar va ijtimoiy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlovchi ritorik tuzilmalardan foydalanadilar.

3. Pragmatik xususiyat – auditoriyani ishontirish va ularga ta'sir o'tkazish maqsadida siyosatchilar turli pragmatik strategiyalardan foydalanadi. Masalan, murojaat shakllari (*"aziz xalqim"*, *"hurmatli vatandoshlar"*), mantiqiy asoslangan

dalillar va statistik ma'lumotlar bilan mustahkamlangan nutqlar bunday strategiyalarga misol bo'la oladi.

Siyosiy nutqning asosiy maqsadi – auditoriyani ishontirish va ularning fikrini shakllantirish hisoblanadi. Bu jarayonda quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega: 1) ritorik strategiyalar – siyosatchilar o'z nutqi ta'sirchan bo'lish uchun emotsional va mantiqiy dalillarga asoslangan ritorik usullardan foydalanadilar. 2) jamoatchilik bilan aloqa – siyosatchilar ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va turli chiqishlar orqali o'z pozitsiyalarini ifodalaydi va jamoatchilik bilan bog'lanadi. 3) nutqning ta'sirchanligi – siyosatchi nutqining ommaga ta'siri uning ritorik mahorati, emotsional jihatdan ta'sirchanligi va dolzarbligi bilan bevosita bog'liq bo'ladi [Craft., Cremin, 2014. 16-34].

Siyosatchi lisoniy shaxsi yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqotlar mavjud bo'lib, ulardan biri sifatida Van Deykning siyosiy diskurs tahliliga oid tadqiqotlarini keltirish mumkin. Van Deykning siyosiy diskurs tahliliga oid tadqiqoti siyosiy nutq va lisoniy strategiyalarni tushunishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. Muallifning fikricha, siyosiy diskurs jamiyatga ta'sir ko'rsatishning muhim vositasi bo'lib, u til vositasida ongga ta'sir qilish, ijtimoiy guruhlar o'rtasida ma'lum qarashlarni shakllantirishga xizmat qiladi [Lin, 2011. 149]. Van Deyk siyosiy nutqni kognitiv va ijtimoiy aspektlar orqali o'rganadi hamda siyosatchilar tomonidan ishlatiladigan asosiy ritorik usullarni tahlil qiladi. Unga ko'ra siyosiy nutq mantiqiy tuzilishga ega bo'ladi: siyosatchilar o'z nutqlarida ko'pincha dalillarga asoslangan strategiyani qo'llaydi, bu esa ularning so'zlarini ishonarliroq qiladi. Van Deykning tadqiqotlari siyosiy nutqning qanday qilib jamoatchilik fikrini shakllantirishda ishlatilishi, shuningdek, tilning siyosiy qudratini ochib berishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bundan ko'rinadiki, siyosiy nutq va diskurs nafaqat ma'lumot yetkazish vositasi, balki ijtimoiy ongni shakllantirish va hokimiyatni mustahkamlash uchun samarali mexanizmdir. Siyosatchilar nutq strategiyalarini ongli ravishda muntazam ishlab chiqib, auditoriyaning e'tiborini jalb qilish va o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intiladilar.

Xulosa qilib aytganda, siyosatchi lisoniy shaxsning muvaffaqiyati uning nutqiy strategiyalardan qanday foydalanishiga bog‘liq. Siyosatchilar o‘z auditoriyasiga ta’sir o‘tkazish uchun turli lingvistik vositalardan foydalanadi va ularning har biri muayyan natijalarga olib kelishi mumkin. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, eng samarali strategiyalar – hissiy ta’sir va xalq bilan yaqinlik hissini yaratish bo‘lib, ular auditoriyaning e’tiborini jalb qilish va ishonch qozonishda muhim rol o‘ynaydi. Umuman olganda, siyosatchi lisoniy shaxsining muvaffaqiyati uning auditoriya bilan qanday muloqot qilishiga bog‘liq. Samarali lingvistik strategiyalar va ehtiyotkorlik bilan shakllantirilgan nutq siyosatchining ommaviy obro’sini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Курбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018.– 240 б.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019.
3. Ниязова Д. Бадиий матнда лисоний шахс типлари: Филол.фан. бўйича фалсафа док. дисс. – Қарши, 2020. – Б. 51.
4. Umurzoqova M. Lisoniy shaxs va uning shakllanishida ijtimoiy omilning o‘rni. International scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2023, No 6 (53), 110-118
5. Saatova S. O‘zbek tilida lisoniy shaxsni shakllantiruvchi ijtimoiy omillar. – filologik tadqiqotlar: til,adabiyot, ta’lim. 2024, 3-son
6. A.Craft, T.Cremin “Creative primary schools: developing and maintaining pedagogy for creativity”, Ethnogr. Educ., t.9, 1, 16-34, January 2014
7. S.Lin “Fostering creativity through education a conceptual framework of creative pedagogy”. Creat. Educ.t 2.3., page 149, 2011.

QARAQALPAQ TILINDE SÓZLIKLERDİN TÚRLERİ TEMASÍN OQÍTÍWDA PEDAGOGIKALÍQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANÍW

*Atabaeva Gózzal Bazarbaevna
Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Ámeliy filologiya kafedrası stajyor-oqıtıwshısı
Bazarbaeva Aygúl
Baspa isi tálim baǵdarı 3-kurs studenti*

Annotaciya

Sózlikler tildegi sózlerdin mánilerin, durıs jazılıwın, bir tilden ekinshi tilge awdarılıwın, hár bir tarawdın tiykarǵı túsiniqlerin ańlatatuǵın sózlerdi úyreniwde tiykarǵı xızmetti atqaradı. Bul maqalada joqarı oqıw orınlarında qaraqalpaq tilindegi sózliklerdin túrlerin oqıtıwda qollanılatuǵın metodlar, metodlardı qollanıwda internet platformalarınan paydalanıw haqqında sóz etildi.

Gilt sózler: *sózlik quram, leksikografiya, metod, innovaciyalıq texnologiyalar, learning.apps platforması.*

Annotation

Dictionaries play a key role in understanding the meanings of words in a language, their correct spelling, translation from one language to another, and the basic concepts of each field. This article discusses the methods used in teaching various types of Karakalpak language dictionaries in higher education institutions and the use of internet platforms in applying these methods.

Keywords: *vocabulary, lexicography, method, innovative technologies, learning.apps platform.*

Zamanagóy bilimlendiriw procesinde elektron hám baspa sózliklerden nátiyjeli paydalanıp oqıtıw úlken áhmiyetke iye. Durıs jazıw, sózlerdin mánisin túsiniw, til úyreniw, awdarma islew hám ilimiy izertlewler alıp barıwda sózlikler derek sıpatında xızmet etedi. Informaciyalıq texnologiyalardıń rawajlanıwı nátiyjesinde sózliklerdin elektron hám interaktiv túrleri de keń tarqalıp, olardıń bilimlendiriw procesindegi ornı jáne de artıp barmaqta.

Sózlíklérđi, tiykarınan alganda, til biliminiń leksikografiya tarawı izertleydi. Onıń da izertleytuǵın obekti -sóz. Biraq leksikografiya-sózlerdi toplaı, jıynastırıp, belgili bir tártip, sistemaǵa salıwshı ilim tarawı. Ol bir yamasa bir neshe tillerdegi sózlerdi túsindiriw, salıstırıw, tariyxıy kóz-qarastan úyreniw, mánilerin anıqlaw, t.b. usaǵan máselelerdi qarastıradı, sózlíklérđiń túrleri hám olardıń dúziliw rejelerin belgileydi.

Qaraqalpaq tilindegi sózlíklérđiń túrleri temasın oqıtıwda tiykarǵı maqset qaraqalpaq tilindegi sózlíklérđiń túrleri menen tanıtırıw, sózlíklérdi durıs qollanıwdı rawajlandırıw, elektron hám baspa sózlíklérdi paydalanıwdı úyretiw, awdarma hám túsindiriw qábiletin qalıplestiriw. Bunda innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıp oqıtıw studentlerdiń temanı ózlestiriw dárejesiniń artıwına xızmet etedi.

Orfografiyalıq sózlíkler. Oqıw, úyreniw hám jazıw islerinde orfografiyalıq normalardı basshılıqqa alıw, biziń awızsha hám jazba túrde bir-birimiz benen pikir alısıw, til arqalı qatnas jasaw jaǵdayımızdıń jaqsılanıwına, rawajlanıwına oǵada úlken tásir etedi.

Awdarma sózlik. Awdarma sózlíklérden kóp qollanılatuǵını orıs tilinen ya orıs tiline awdarıw jolı menen dúzilgen sózlíklérden ibarat. Birinshi orıssha-qaraqalpaqsha sózlik N. A. Baskakov, S. B. Beknazarov hám U.N. Kojurovlar tárepinen dúzilgen [Baskakov N., S.B.Beknazarov, U.N.Kojurov. Russko-karakalpakskiy slovar, M., 1974.]. Ol 1947-jılı Moskvada basıp shıǵarıldı. Sózlikte 30 000 sóz bar. 1940-jılı qabıl etilgen álipbe boyınsha dúzilgen. Ekinshi orıssha-qaraqalpaqsha sózlik 1962-jılı baspadan shıqtı. Ol T.S.Safiev tárepinen dúzilgen. Qaraqalpaq tilindegi awdarma sózlíklérđiń ishinde dıqqat awdarıwdı talap etetuǵın sózlíklérđiń biri-qaraqalpaqsha - orıssha sózlik. Ol D.S.Nasırov, K.U.Ubaydullaev hám basqalar tárepinen dúzilgen [Nasırov D.S., Ubaydullaev.K. U. Qaraqalpaqsha-orıssha sózlik. M., 1958]. Qaraqalpaq tiliniń leksikografiyası tarawında islenilgen qunlı jumislardıń biri orıssha-qaraqalpaqsha úlken awdarma sózlikten ibarat. Bul jumıs «Sovet entsiklopediyası» baspası tárepinen 1967-jılı Moskvada basıp shıǵarıldı [Russko-karakalpakskiy slovar. M., 1967]. Sózlik

Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń tariyx, til hám ádebiyat institutı tárepinen tayarlanılǵan hám N. A. Baskakovtıń redaktorlıǵında jarıqqa shıqtı. Onda 47000 ǵa jaqın sóz bar.

Frazeologiyalıq sózlik. Tilimizdegi eń kemi eki sózdiń dizbeginen turatuǵın turaqlı sıpatqa iye sózler kóplep ushırasadı. J.Eshbaev tárepinen Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi dúzildi [Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. Nókis, 1985].

Terminologiyalıq sózlik. Ilim hám texnikanıń rawajlanıwına baylanıslı olardıń hár qıylı tarawlarında ushırasatuǵın terminlerden dúzilgen sózlikler terminologiyalıq sózliklerden ibarat.

Sózliklerdiń ishinde ámeliy jaqtan áhmiyetli sózliklerdiń biri **tusindirme sózlikler** bolıp tabıladı. Tusindirme sózliklerde sózler ádette, álipbe tartibi menen hár tárepleme bayan etiledi.

Ámeliy sabaqlarda studentlerge belgili bir sózlik dúziw tapsırmasın beriw arqalı olardıń sózlik dúziw qábiletin rawajlandırıw hám elektron sózlikler menen islesiw usılların úyretiwge boladı. Bunda online platformalar menen mobil telefonlardan paydalanıw til bilimi sabaqların ótiwge baǵdarlangan online platformalardan paydalanıw qolaylı keledi. Mısalı lerning.apps platforması arqalı sózlikler temasına baylanıslı birneshshe tapsırmalardı islewge boladı.

1. learning.apps saytqa kiriledi.
2. Kirgenińizde oyınlar beti ashıladı.
3. Sózliklerdi oqıtıwda qaysısı tuwrı keletuǵınlıǵın anıqlap, belgilep alamız.
4. Orfografiyalıq, túsindirme, awdarma, terminologiyalıq sózlerdi oqıtıw boyınsha shınıǵıwları islep, baylanıstırıp bolıp tómendegi durıs túymesi basıladı hám juwapları shıǵadı.

5. Jáne de ózgertiwler kerek bolsa ekrannıń shep tárepindegi "создать новые упражнение" bólimine kirip tapsırmadaǵı sózlerdi ózgertiw arqalı ózgerisler kirgizledi.

6. Ózgeris kirgizip bolıp eń tómendegi "завершит и показать в предварительном просмотре" túymesi basıladı hám ekranda kóruledi.

Túsendirme sózliklerdi oqıtıwda studentlerge belgili bir sóz beriledi hám sol sózdiń túsendirmesin tawıp jazıw tapsırıladı. Kórkem ádebiyattan tekstti oqıp, ondaǵı sózlerdiń mánilerin sózlik arqalı anıqlawdı úyretiw.

1.learningapps saytqa kiriledi.

2.Kirgenińizde oyınlar beti ashıladı.

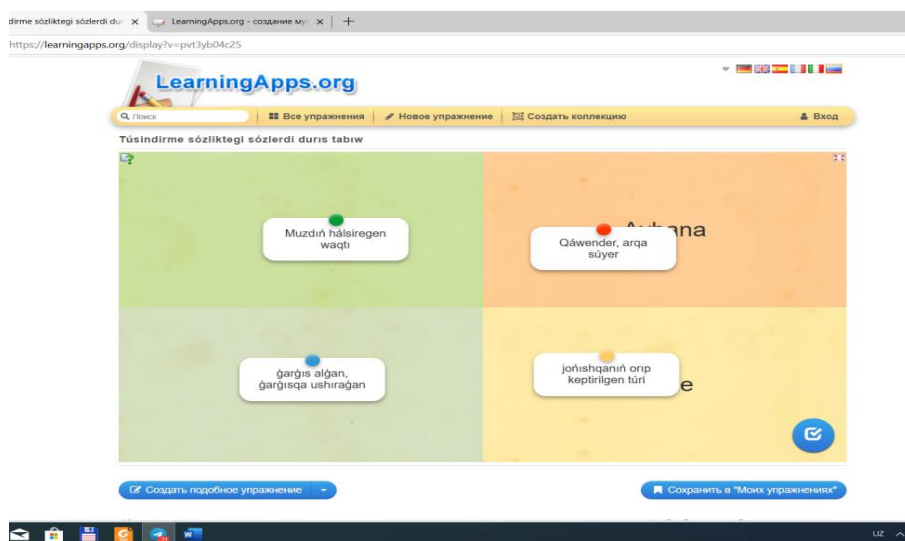
3.Joqarıda berip qoyılǵan "Sózlerdi bir-birine baylanıstır" temasında sózlerdi durıs mánileri menen baylanıstıramız.

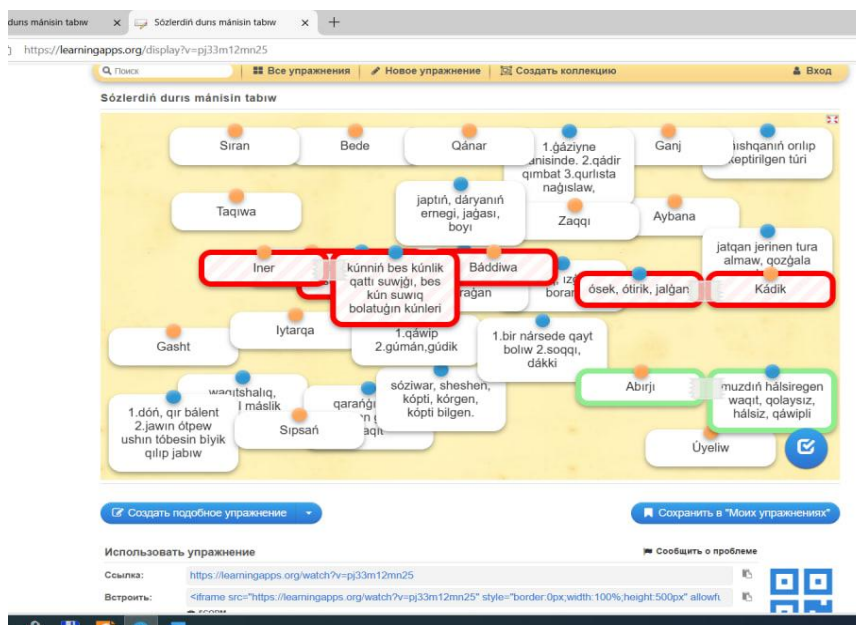
4.Baylanıstırıp bolıp tómendegi durıs túymesı basıladı hám juwapları shıǵadı.

5.Jáne de ózgeritiwler kerek bolsa ekranniń shep tárepindegi "создать новые упражнение" bólimine kirip tapsırmadaǵı sózlerdi ózgeritiw arqalı ózgerisler kirgiziledi.

6.Ózgeris kirgizip bolıp eń tómendegi "завершит и показать в предварительном просмотре" túymesı basıladı hám ekranda kóridei.

Oqıtıwshı tárepinen platformada tayarlanǵan tapsırmaǵa <https://learningapps.org/display?v=pj33m12mn25> siltemesi arqalı kiredi hám sabaq waqtında tapsırmanı mobil telefonları arqalı orınlawı múmkin.





Orfografiyalıq sózliklerdi oqıtıwda orfografiyalıq normalardı túsindiriw, qáte jazılǵan sózlerdi anıqlap orfografiyalıq sózliktiń járdeminde anıqlawdı úyretiw, sózlik penen islesiw qábiletin rawajlandırıw boyınsha metodlardı qollanıw oqıtıw zárúr. Bunda qáte jazılǵan sózler eki toparǵa bólip beriledi qaysı topar qáteni tez dúzetse sol topar jeńimpaz boladı.

Sózlerdiń qáte jazılǵan variantı: dúzewlew, den sawlıq, dastúr, aylamba, jel ókpe, qulp, munasibet.

Sózlerdiń qáte jazılǵan variantı: dúziwlew, densawlıq, dástúr, aylanba, jelókpe, qulp, múnásibet.



Terminologiyalıq sózliklerdi oqıtıwda studentlerge tarawlarǵa tiyisli terminler beriledi hám onı qaysı tarawǵa tiyisli sózler ekenligin anıqlaydı. Bunda «Klassifikaciyalaw» metodın qollanıwǵa boladı. Til bilimi, ádebiyattanıw, fizika, matematika, botanika, zoologiya h.t.b tarawlarǵa tiyisli terminler beriledi hám olardı ózleriniń tiyisli tarawlarǵa biriktirip qoyıp shıǵadı.

Awdarma sózliklerdi oqıtıwda studentlerge eki tildegi sózler beriledi hám onı sózlikler járdeminde durıs awdarma islew tapsırıladı. Sózlerdiń awdarmaların tabıń oyını arqalı leraning.apps platformasında sabaq barısında sózlerdiń awdarmasını isletip bahalaw studenttiń awdarma qábiletiniń rawajlanıwına járdem beredi. Bunda russha sózler berilgen hám bul sózlerdiń qaraqalpaqsha awdarmasını tawıp, tuwrısına jaylastırıwı kerek boladı.

Sózlerdiń awdarmaların tabıń
learningapps.org/display?v=pvyt5hs3325

LearningApps.org

Search in Apps | Browse Apps | Create App | Create collection

Sózlerdiń awdarmaların tabıń

Rus	Qaraqalpaq
Перевос	ákeliw, tapsırıw
Передога	beriw, tapsırıw
Айст	láylek
Витать	ármangá beriliw
Известно	beǵılı, málim
Маг	duwaxan, sıyqırshı
Рассудок	Áqıl
Острог	túrme
Основа	tıykar, negiz

Your app has been successfully. You can send your "My Apps" p

You can send your App as link or embed it into a webpage now.

Create similar App | private App | put

Sózlíklerdiń túrlerin oqıtıwda internettegi platformalardan paydalanıp oqıtıw házirgi waqıtta júdá qolaylı hám studentlerden ziyreklik, shaqqanlıq talap etetuǵın process bolıp tabıladı.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Baskakov N., S.B.Beknazarov, U.N.Kojurov. Russko-karakalpakskiy slovar, M., 1974.
2. Nasırov D.S., Ubaydullaev.K. U. Qaraqalpaqsha-orıssha sózlik. M., 1958
3. Russko-karakalpakskiy slovar. M., 1967
4. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. Nókis, 1985.
5. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. Nókis, 1994.
6. Qaraqalpaq tiliniń tusindirme sózligi. I, IV tom. Nókis, 1982, 1984, 1988, 1992.
7. Qaraqalpaq tiliniń tusindirme sózligi. I, VII tom. Nókis, 2023.
8. Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi. Nókis. «BILIM». 2020.
9. Gozzal, A. (2023). THE USE OF ARCHAIC WORDS IN THE NOVEL "AGABIY" BY K. KARIMOV. *American Journal of Pedagogical and Educational Research*, 8, 65-67.

O‘ZBEK DRAMATURGIYASIDA IJTIMOIIY NUTQ XUSUSIYATLARI (SAID AHMAD VA SHAROF BOSHBEKOV ASARLARI ASOSIDA)

*Renessans ta'lim universiteti
Mavlanova Xafiza Gulmurodovna
Filologiya kafedrası
asistent o`qituvchisi*

E-mail: hafizamavlonova9@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek dramaturgiyasida ijtimoiy nutq xususiyatlari o‘rganilib, Said Ahmad va Sharof Boshbekov asarlari misolida tahlil qilingan. Dramaturgik matnlardagi personajlar nutqining ijtimoiy tabaqalanishi, uslubiy xususiyatlari hamda til vositalari orqali ijtimoiy muhit aks etishining o‘ziga xos jihatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot metodologiyasida lingvistik va*

adabiy tahlil usullari qo'llanilgan. Maqolada o'zbek dramaturgiyasidagi nutq xususiyatlarining jamiyatdagi sotsial jarayonlar bilan bog'liqligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: dramaturgiya, ijtimoiy nutq, lingvistik tahlil, sotsial tabaqalanish.

Аннотация

В данной статье изучаются особенности социального дискурса в узбекской драматургии и анализируются они на примере произведений Саида Ахмада и Шарофа Бошбекова. Рассматривается социальная стратификация речи персонажей драматургических текстов, их стилистические особенности, а также специфика отражения социальной среды языковыми средствами. Методология исследования включала методы лингвистического и литературоведческого анализа. В статье рассматривается взаимосвязь особенностей речи в узбекской драматургии с социальными процессами в обществе.

Ключевые слова: драматургия, социальный дискурс, лингвистический анализ, социальная стратификация.

Annotation

This article studies the features of social discourse in Uzbek dramaturgy and analyzes them using the works of Said Ahmad and Sharof Boshbekov as an example. The social stratification of the characters' speech in dramaturgical texts, its stylistic features, and the specific aspects of the reflection of the social environment through language tools are considered. The research methodology uses linguistic and literary analysis methods. The article highlights the connection between the features of speech in Uzbek dramaturgy and social processes in society.

Keywords: dramaturgy, social discourse, linguistic analysis, social stratification.

KIRISH

O'zbek dramaturgiyasi uzoq yillik, aniqrog'i bir asrlik boy tarxga ega. O'zbek dramaturgiyasi o'zining sotsial xususiyatlari bilan ajralib turadi. Dramalarda qahramonlarning nutqi nafaqat ularning individual xususiyatlarini, balki ijtimoiy holatini ham aks ettiradi. Dramatik asar yaratishda dramaturgdan muayyan tayyorgarlikni, nazariy bilimlarni, mazkur janrga xos bo'lgan badiiy shartlilik tizimlarini puxta o'zlashtirishni talab qiladi. Chunki bu turda tasvir imkoniyati chegaralangan bo'lib, asosan qahramonlar harakati, dialog va monologlar, detallar orqali badiiy reallik ko'rsatib beriladi. Ushbu maqolada Said Ahmad va Sharof Boshbekov asarlari misolida dramaturgik matnlardagi nutqning ijtimoiy xoslanishi, ya'ni qahramonlarning til orqali tabaqalanishi, ijtimoiy guruhlar tilining aks etishi va bu holatlarning badiiy matndagi ifodasi tahlil qilinadi [Xusanxo'jayev, 1983. 15] mana bunday ko'rinishda. Tadqiqot jarayonida lingvistik va adabiy tahlil usullari qo'llanilgan bo'lib, bu o'zbek dramaturgiyasida sotsial nutqning ahamiyatini yanada yaqqol ko'rsatishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbek dramaturgiyasida ijtimoiy nutqni o'rganish masalasi lingvistika va adabiyotshunoslikning kesishgan nuqtasida turadi.[Sharof Boshbekov. "Qora kamar". Toshkent, 2022.]

Dramaturgik asarlardagi nutq xususiyatlarini o'rganishda quyidagi metodologik yondashuvlardan foydalanildi:

Leksik-semantik tahlil – personajlarning nutqida ishlatilgan so'z boyligini, dialektal va kasbiy terminlarni o'rganish.

Pragmatik tahlil – qahramonlarning gapirish uslubi orqali ularning ijtimoiy maqomi va psixologik holatini aniqlash.

Sotsiolingvistik tahlil – qahramonlar nutqining ijtimoiy tabaqalanish bilan bog'liqligini tahlil qilish.

Said Ahmad va Sharof Boshbekov asarlari o'zbek jamiyatining turli qatlamlaridagi nutq madaniyatini yoritishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida "Kelinlar qo'zg'oloni", "Kuyov" "Ufq" (Said Ahmad), "Omonboy", "Qora kamar"

(Sharof Boshbekov) asarlari asosiy manba sifatida tanlandi. [Said Ahmad. "Ufq". Toshkent, 1979.]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dramaturgik asarlarda nutq xarakter va ijtimoiy maqomni belgilovchi asosiy omillardan biridir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, Said Ahmad va Sharof Boshbekov asarlarida personajlarning tilidan foydalanish quyidagi sotsial xususiyatlarga ega:

Ijtimoiy guruh	Nutq xususiyatlari
Mehnatkash tabaqa	Oddiy, xalqona so'zlashuv, dialektal birliklar ko'p uchraydi
Intellectual qatlam	Kitobiy uslub, murakkab sintaksis, adabiy leksika
Rahbarlar va rasmiy shaxslar	Rasmiy uslub, nutqida ma'ruzaviylik, sotsial terminlar
Yosh avlod	Erkin, metaforik iboralar, zamonaviy so'zlar

Shuningdek, quyidagi jadvalda Said Ahmad va Sharof Boshbekov dramaturgiyasida ijtimoiy nutq farqlari keltirilgan : [Sharof Boshbekov. "Omonboy". Toshkent, 1995.]

Muallif	Personajlar nutqining o'ziga xosligi
Said Ahmad	O'zbek xalq og'zaki ijodi unsurlaridan ko'p foydalanadi, satirik ruhda yozilgan dialoglar mavjud
Sharof Boshbekov	Realistik nutq, turli ijtimoiy qatlam vakillarining gapirish uslubidagi kontrast yaqqol seziladi

Ushbu natijalar dramaturgik matnlarni lingvistik nuqtayi nazardan o'rganish muhimligini ko'rsatadi.

Said Ahmadning “Kuyov” asari bo’yicha quyida leksik, semantik, pragmatik va sotsiolingvistik tahlilni bosqichma-bosqich ko’rib chiqamiz.

1. Leksik tahlil (Soʻz boyligi va lugʻaviy vositalar)

a) Lahjaviy va ogʻzaki nutqqa xos soʻzlar:

Soʻzlashuv uslubiga xos: “unaqamas-da”, “dod, de”, “voy dod!”, “qorongʻi uy”, “serrayib”, “sakson bir yoshlarida” kabilar – oddiy xalq nutqiga xos, soʻzlashuv ohangida.

Lahjaviy birliklar: “xomtok” (pishmagan uzum), “oʻlgur” (kinoya), “valdirama”, “bildingmi?” – Toshkent shevasining taʼsiri seziladi.

Emotsional-ekspressiv birliklar: “dod ustiga dod”, “oʻlmayman, kuydirmasam”, “notavon koʻngilga qotir jomashov” – obrazlilik kuchli.

b) Termin va professionalizm: “seleksioner”, “limonchi”, “telegramma”, “fotoapparat” – ijtimoiy mavqe va zamonaviylikni bildiradi.

“grajdanlik huquqi”, “dom-pom”, “pensiya” – huquqiy va ijtimoiy sohalarga oid lugʻaviy birliklar.

2. Semantik tahlil (Maʼno tahlili)

a) Kontekstual maʼnolar:

“Qiz olib senlarni bir kuydirmasam!” – literal emas, “kuydirish” bu yerda “oʻz yoʻliga tushurish, dard berish” degan maʼnoda ishlatilgan.

“Sirka ichirib, akashak qilib oʻldiraman” – istoriy obrazda aytilgan, jiddiy emas, shunchaki hissiy tahdid.

b) Ironiya va kinoya:

Bahriyning: “Pensiyasi kerak senga, bildingmi?” – kinoya bilan moddiy manfaatni fosh qiladi.

“Uzumni gʻorasini gʻarch-gʻarch chaynardilar” – salomatlikni norasmiy yoʻl bilan isbotlash, kinoyali misol

3. Pragmatik tahlil (Nutq vazifasi va intension)

a) Nutq harakatlari

Buyruq: “Chaqir! Chaqir dedimmi, chaqir!” – Bahriyning pragmatik ustunligi, koʻpchilikni boshqarishga urinishi.

Talab: “Sal mundoq o‘z obro‘yingizga yara sha ish tutingda” – Rahima ijtimoiy bosim o‘tkazmoqda.

Tahdid: “Akashak qilib o‘ldiraman”, “o‘t qo‘yib, kulini ko‘kka sovuraman” – kinoyaviy tahdid.

b) Dialogik zo‘riqish:

Konflikt va noroziliklar orqali har bir personaj o‘z mavqeini saqlab qolishga urinishadi. Pragmatik jihatdan bu “statusni himoyalash” sifatida talqin etiladi.

4. Sotsiolingvistik tahlil (Til va jamiyat o‘zaro aloqasi)

a) Avlodlararo tafovut:

G‘ani – keksa avlod vakili, an‘anaviylik va patriarxal nazoratni saqllovchi.

Nazmi, Qudrat, Erkin – yosh avlod, zamonaviy fikr bilan an‘anaga qarshi chiqishadi.

Til sathida bu “usta, seleksioner, qo‘l ostida ishlaganlar” kabi ijtimoiy status belgilarida ko‘rinadi.

b) Ayollar va erkaklar roli:

Ayollar (Rahima, Bahri) – ijtimoiy axloq posbonlari: “Nima degan odam bo‘laman?”, “Sovchilar ostonamdan qaytib ketadi”

Erkaklar – ijtimoiy imkoniyat sohiblari: “Grajdanlik huquqi o‘zimda”, “Otam sakson bir yoshda farzandli bo‘lgan”

c) Madaniy stereotiplar:

Qarilik = ojizlik, lekin tajriba.

Ayol = parvarishlovchi, xizmat qiluvchi.

Nikoh = nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy nufuz masalasi.

Quyida Sharof Boshbekovning “Temir xotin” komedik-romanik qissasiga leksik-semantik, pragmatik va sotsiolingvistik tahlil qilamiz. Asar o‘zining kulgi, zamonaviy ijtimoiy tanqid va o‘ziga xos uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi.

1. Leksik-semantik tahlil:

Leksik-semantik tahlilda asarda ishlatilgan soʻz boyligi, maʼno qatlamlari, obrazlilik, sinonimlar, antonimlar, frazeologizmlar, terminlar va uslubiy boʻyoq tahlil qilinadi.

a) soʻzlashuv uslubiga oid xalq ogʻzaki tili:

Asarda kundalik nutqga yaqin, xalqchil soʻzlar keng ishlatilgan: *xoʻp, qani endi, oʻlanib qolay, voy dod, nima qilamiz endi?*

b) soʻzlarning emotsional va ekspressiv boʻyoqlari kuchli:

Temir xotin — metaforik nom, ayolning mustahkam xarakterini ifodalaydi, biroq unda kinoya bor.

Nishona — ayoliga nisbatan ishlatilgan noanʼanaviy atama, istehzo bilan.

d) Frazeologik birliklar. Frazeologizmlar asarda komik taʼsir kuchini oshiradi:

Boshingga kul quyaymi?

Senga gap yoʻq.

Yuragingni hovur bosmayapti.

Qoʻlingdan hech narsa kelmaydi.

c) Soʻz oʻyinlari va kinoyalar

Boshbekov til oʻyini, kinoya va istehzoli ifodalar orqali hayotdagi absurd holatlarni kulgi orqali fosh qiladi. Masalan, Temir xotin obrazi orqali oilada erkak ayol oʻrnini egallab qolgani kulgi bilan tasvirlanadi.

“Erkak boʻlish oson emas, lekin ayol boʻlish undan ham qiyinroq ekan.” — bu gap koʻp qatlamli maʼnoga ega.

2. Pragmatik tahlil:

Pragmatik tahlil — matndagi til vositalarining gapiruvchi va eshituvchiga qanday taʼsir qilishi, nutqiy vaziyatlar, kontekstdagi maqsad va kommunikativ niyatni tahlil qiladi.

a) Muallifning kommunikativ strategiyasi

Boshbekov oʻquvchiga yumor va istehzo orqali ijtimoiy muammoni koʻrsatish strategiyasidan foydalanadi.

Ayol erkak ustidan ustun bo'lishi — bu holat gender stereotiplari ustidan kulgi qilish vositasi sifatida ishlatiladi.

b) Dialoglar va nutq aktyorlari:

Dialoglar ko'pincha hayotiy, og'zaki uslubda: *“Ey, bo'ldi, bo'ldi, aytganing aytgan, har zamon bir tinch qo'y meni...”*

Bu orqali er-xotin o'rtasidagi real hayotdagi kelishmovchiliklar, o'zaro noroziliklar tatasvirlanadi.

d) Pragmatik yuklangan birliklar

“Temir xotin bo'lsam bo'ldim, lekin ro'zg'or buzilmasin.” Bu gap ayolning ham o'z mas'uliyatini anglaganini bildiradi va o'zini oqlovchi pozitsiyada ishlatilgan.

3. Sotsiolingvistik tahlil:

Sotsiolingvistik tahlil — asardagi tilning ijtimoiy qatlamlar, jins, kasb, ijtimoiy mavqega bog'liq ravishda qanday ishlatilishini ko'rsatadi.

a) Genderga xos til. Asarda ayol va erkak personajlarining nutq uslubi kontrastli:

Ayol: o'ta faol, buyruq ohangida, tanbehli nutq: “Qo'lingdan kelmasa, bor bir ish qil!”

Erkak: himoyaviy, cho'chigan, quyi pozitsiyada: “Yaxshi, yaxshi, sen aytganday bo'lsin...”

b) Til va ijtimoiy rol.

Asarda erkakning ayolga nisbatan ijtimoiy mavqei pastga tushgan, bu esa an'anaviy patriarxal strukturaning teskari tasviri sifatida qiziq sotsiolingvistik holat yaratadi.

Shuningdek, bolalar, qo'shnilar, mahalla ahli nutqi orqali turli ijtimoiy guruhlarning tili ifodalanadi.

c) Til xususiyatlari:

Asarda televizor, sovutkich, mashina, do'kon, ishxona kabi zamonaviy tushunchalarning leksik aks etishi mavjud. Bu zamonaviy ijtimoiy kontekstda tilning o'zgaruvchanligini ko'rsatadi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek dramaturgiyasida personajlarning nutqi ularning ijtimoiy maqomi, dunyoqarashi va tarixiy-madaniy sharoitlari bilan bog'liq holda shakllanadi.

Said Ahmad va Sharof Boshbekov asarlarida personajlarning nutq uslubi orqali sotsial tabaqalanish yaqqol namoyon bo'ladi. Dramalarda xalqona nutq unsurlaridan tortib, rasmiy tildagi terminologiyagacha keng qo'llaniladi. Bu esa dramaturgiya orqali jamiyatning ijtimoiy muhitini badiiy aks ettirish imkoniyatini kengaytiradi.[N. Mahmudov. "O'zbek dramaturgiyasining tili". Toshkent, 2010.]

Shuningdek, dramaturgik matnlardagi nutq analizining tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun muhim metodologik yo'nalish ekanligi aniqlangan. Kelgusida bunday tahlillarni kengaytirish va turli mualliflar asarlarida o'rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Said Ahmad. "Kelinlar qo'zg'oloni". Toshkent, 1983.
2. Said Ahmad."Kuyov" www.ziyouz.com кутубхонаси
3. Said Ahmad. "Ufq". Toshkent, 1979.
4. Sharof Boshbekov. "Omonboy". Toshkent, 1995.
5. Шароф Бошбеков. Темир хотин (комедия) www.ziyouz.com кутубхонаси
6. Sharof Boshbekov. "Qora kamar". Toshkent, 2022.
7. N. Mahmudov. "O'zbek dramaturgiyasining tili". Toshkent, 2010.

**O‘ZBEK VA NEMIS TILLARIDAGI
EVFEMIZMLARNING FUNKSIONAL TAHLILI
THE FUNCTIONAL ANALYSIS OF EUPHEMISMS IN UZBEK AND
GERMAN LANGUAGES**

YULDOSHEVA Vohida Nazarovna,
ToshDO‘TAU doktoranti
vohida88@mail.ru,
+998996882901

Annotasiya

Ushbu maqolada o‘zbek va nemis tillarida ishlatiladigan evfemizmlar funksional jihatdan tahlil qilinadi. Evfemizmlarning tabu so‘zlarni almashtirish, mohiyatni niqoblash, yumshatish, ijtimoiy maqomni yuksaltirish va nutqni go‘zallashtirish kabi asosiy funksiyalari ikkala til materialida asosida yoritilgan. Qiyosiy tahlil evfemizmlarning til va madaniyat o‘ziga xosligi bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, maqolada evfemizmlarning ijtimoiy ong, axloqiy me‘yorlar va kommunikativ madaniyatni shakllantirishdagi o‘rni haqida fikr yuritiladi. Tadqiqot natijalari evfemizatsiyaning zamonaviy kishilik jamiyatidagi muhim kommunikativ vazifasini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: *Evfemizmlarning funksional tasnifi, tabu va til, nutq madaniyati, yumshatish funksiyasi, ijtimoiy maqom, lingvistik evfemizatsiya.*

Annotation

This article conducts a functional analysis of euphemisms used in Uzbek and German languages. The main functions of euphemisms, such as replacing taboo words, masking meanings, softening expressions, elevating social status, and beautifying speech, are discussed based on the material from both languages. "The comparative analysis shows that euphemisms are deeply connected to the peculiarities of language and culture. The article also explores the role of euphemisms in shaping social consciousness, ethical norms, and communicative culture. The research findings highlight the significant communicative role of euphemization in modern human societies.

Keywords: *Functional classification of euphemisms, taboo and language, speech culture, softening function, social status, linguistic euphemization.*

Zamonaviy tilshunoslikda evfemizm masalasi keng tadqiq etilgan va muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Evfemizm — bu so'z yoki iboralarning yumshatilgan, nozikroq yoki ma'nosi yumshoqroq shakllarda ifodalanishi bo'lib, bu til orqali ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlar hamda munosabatlarni ifodalashda katta rol o'ynaydi. Evfemizmlar, o'z navbatida, nutq madaniyatining ajralmas qismidir, chunki ular nafaqat so'zlar o'rnini bosuvchi, balki jamiyatda o'rnatilgan normativ qoidalar va me'yorlarga rioya qilishda, shuningdek, kommunikativ vaziyatlarda noziklikni saqlashda muhim vazifani bajaradi.

Ushbu maqolada o'zbek va nemis tillaridagi evfemizmlar funksional jihatdan tahlil qilinadi, ularning ijtimoiy ong, madaniyat va muloqot madaniyatni shakllantirishdagi ahamiyati o'rganiladi. Evfemizmlar, ayniqsa, tabu so'zlarni almashtirish, yumshatish, mohiyatni niqoblash, ijtimoiy maqomni yuksaltirish va nutqni go'zallashtirish kabi vazifalarni bajarish orqali til va madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Tadqiqotda til va madaniyatning o'zaro aloqasi, shuningdek, evfemizmning lingvistik va madaniy funksiyalari o'rganiladi.

Evfemizm tilni faqat semantik jihatdan boyitib qolmay, balki ijtimoiy munosabatlarni yaxshilash, nutq madaniyatini oshirish, kommunikativ vaziyatlarda hurmat va xushmuomalalikni ta'minlashga ham xizmat qiladi. Shu bois, evfemizmlar faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki til va madaniyatni o'rganishning muhim vositasi sifatida qaraladi. Evfemizmlarni chuqur tahlil qilgan holda, ularni quyidagi funksional guruhlariga ajratamiz.

1. Tabu so'zlar o'rnini bosuvchi birliklar. Evfemizmlarning eng qadimgi funksiyalaridan biri bu — tabu so'zlarning o'rnini bosish xususiyatidir. Bu guruhga asosan xurofiy qarashlar yoki diniy dunyoqarashlar asosida shakllangan leksik birliklar kiradi. Xudo, shayton, g'ayritabiiy kuchlar, hayvonlar yoki o'ljaga aylangan xavfli hayvonlarning evfemik nomlari shular jumlasidandir. Tabu holatining yuzaga kelishi ko'pincha ibtidoiy insonning totemik tasavvurlari bilan bog'liq, deyish

mumkin. Unga ko‘ra, hayvon-totem faqat hayvon emas, balki urug‘ ajdodlaridan biri, sehrli kuchga ega bo‘lgan mavjudot sifatida qabul qilingan. Bunday e‘tiqodlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomlashdan tiyilishni, aks holda g‘azab yoki baxtsizlik duchor bo‘lish mumkinligini anglatgan.

Tilshunoslikdagi tadqiqotlarga ko‘ra, **“ayiq”** ma’nosini bildiruvchi asl hind-yevropa so‘zi ehtimol *rksos* bo‘lgan. Bu so‘z o‘zining o‘zgargan shakllarida ayrim tillarda saqlanib qolgan, masalan: sanskrit tilida *ṛkṣaḥ*, lotin tilida *ursus*, arman tilida esa *arj* shaklida. Biroq, hind-yevropa tillarining ko‘plarida bu so‘z tabu hisoblanadi. Natijada, odamlar asl so‘zni ishlatmaslik uchun evfemik nomlardan foydalanishni boshlaganlar — ya’ni so‘zning o‘rniga yashirin yoki yumshoqroq nomlar qo‘llanilgan. Masalan: rus tilida **“медведь”** — aslida *“asal yeydigan”* degan ma’noni bildiradi (мед — asal, ведать — yemoq). Nemis tilida — **Bär**, bu so‘z *“vego”* (jigarrang) degan so‘zdan kelib chiqqan bo‘lib, hayvonning rangiga ishora qiladi. O‘zbek milliy-lingvistik madaniyatidagi *ilon* so‘zi, aslida, *chaquvchi* so‘zining evfemizmidir. Turkiy so‘zlardan *ilon* (jilon, jilmoq, jiluvchi, sudraluvchi) *arqon*, *arg‘amchi*, *olachilvir*, *qamchin* ma’nosini bildiruvchi so‘zdir. Shuningdek, *chayon* so‘zi o‘rnida qo‘llangan *gajdum*, *kajdum* kabi boshqa bir qancha o‘zbekcha evfemizmlar ham borki, ular o‘zbek tilida tabular tizimiga kiradi. Nemis tilida yana quyidagi hayvon nomlari evfemizatsiyasi kuzatiladi, bunda hayvonning rangi yoki yashash joyiga qarab evfemizm sifatida ishlatilgan, masalan: *der Hase* (*quyon*) o‘rniga *Graue* (*kulrang*), *der Wolf* (*bo‘ri*) o‘rniga *Hölzing* (*daraxtlarda yashovchi*) O‘zbek tilida *bo‘ri*, *oq*, *oqish*, *oqboy*, *oq tusdagi hayvon* so‘z va iboralari aslida yovvoyi hayvonning bevosita nomining evfemik otlari hisoblanadi. Tilshunos olim M.B. Mechkovskaya qadimgi xalqlarda tabu so‘zlarning shakllanish jarayonini tahlil qilar ekan, qadimgi inson tafakkurining noan’anaviy belgilarni qabul qilish xususiyatiga e’tibor qaratadi. Unga ko‘ra, qadim zamon odami so‘zga hozirgidek shunchaki shartli belgidek emas, balki uni moddiy buyumning ajralmas qismi deb qaralgan, ya’ni, so‘z — shunchaki tashqi nom emas, balki narsa yoki mavjudotning o‘z mohiyatining bir qismi deb tushunilgan [Мечковская. 1996, 133]. Shu bois, qadimgi odamlar so‘zning sehrli kuchiga ishonishgan: ular so‘z

atrof-muhitni o'zgartira oladi, degan e'tiqodda bo'lishgan. Masalan, ma'lum bir hayvon turini uning haqiqiy nomi bilan atash — o'sha hayvon bilan bog'liq **totem** (urug', nasl timsoli)ning g'azabini keltirib chiqarishi mumkin, degan qo'rquv mavjud bo'lgan.

Tabu paydo bo'lishining yana bir sababi qadimgi odamlarning mashg'ulotlari, masalan, ovchilik va baliqchilik bo'lgan. Taniqli etnograf va folklorshunos D.K. Zelenin so'z taqiqlari ibtidoiy ovchilarning oddiy ehtiyotkorligidan kelib chiqqan deb hisoblagan: ular hayvonlar inson tilini tushunadi va eshitib qo'yishi mumkin, shu sababli tuzoq va o'qlardan qochib qutulishadi, natijada, ov muvaffaqiyatsiz yakunlanadi, deb tushunishgan [Зеленин. 1929, 119]. Rus tilidagi **“ни пуха, ни пера”** iborasi ilgari yaxshi ov tilash maqsadida ishlatilgan, chunki to'g'ridan-to'g'ri “omad tilayman” deb aytish mumkin emas edi. Nemis tilida ham shunga o'xshash ibora **“Hals- und Beinbruch”** (so'zma-so'z “bo'yin va oyoq sinishini” tilash) borligini kuzatamiz.

Hayvonlar nomlaridan tashqari, diniy omil ta'sirida xudo va shaytonning nomlarini til bilan aytishga ham taqiq bo'lgan. Shunday bir diniy buyruq mavjud bo'lib, unga ko'ra xudoning ismini “keraksiz joyda” tilga olish mumkin emas edi. Bu esa bir qator evfemik ifodalarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Masalan: o'zbek tilida – **Yaratuvchi, Parvardigor, Hokimi mutlaq, Yaratgan egam;** nemis tilida – **der Schöpfer** (yaratuvchi), **der Allwissende** (hamma narsani biluvchi), **der Vater (im Himmel)** (osmondagi ota). Shuningdek, qadimiy odamlar e'tiqodiga ko'ra, shaytonning nomini tilga olish uning paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin, deb faraz qiladi. Nemischada “Wenn man den Teufel nennt, da kommt er gerennt” (“Shaytonni tilga olsang, yugurib keladi”) iborasi fikrimizga misol. Shu bois, bu nom ham evfemizm orqali almashtirilgan: o'zbek tilida – **Iblis, u/ana u, vasvasachi,** nemis tilida – **der Gottseibeius** (xudo biz bilan bo'lsin), **der Versucher** (vasvasachi, yo'ldan ozdiruvchi).

2. Asl mohiyatni niqoblash va yashirish. Mohiyatni niqoblash va yashirish funksiyasi ko'pincha yoqimsiz faktlarni ifodalashda tibbiy atamalardan foydalanish bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, **“bitlash”** o'rniga **“pedikulyoz”** atamasi ishlatiladi.

Abort soʻzi oʻrnida **“istalmagan homiladorlikni toʻxtatish”** yoki **“homiladorlikni sunʻiy ravishda toʻxtatish”** kabi niqoblovchi evfemizm qoʻllanadi. Shuningdek, siyosiy va harbiy evfemizmlar ham mohiyatni yashiruvchi xususiyatga ega boʻlib, ularning maqsadi — haqiqiy faktlarni yashirish yoki niqoblashdir. Masalan: oʻzbek tilida **qurolli mojaro, qurolli toʻqnashuv** kabi iboralar **“urush”** soʻzi oʻrnida ishlatiladi; nemis tilida esa **die Grenzverletzung** (chegarani buzish), **die Operation** (operatsiya) soʻzlari **“Krieg”** (urush) atamasi oʻrnini bosadi. Hozirda **urush** deyarli hech qachon **ochiqchasiga urush deb atalmaydi**.

Bu tushuncha oʻrnida *“qurolli mojaro”, “maxsus operatsiya”, “chegara zoʻravonliklari”, “ichki beqarorlik”, “tinchlikni tiklash choralari”*; genotsid soʻzi oʻrnida esa *“etnik tozalash”, “aholini koʻchirish siyosati”, “hududni barqarorlashtirish”, “demografik muvozanatni tiklash”* kabi evfemizmlar ishlatiladi.

3. Yumshatish funksiyasi. Kishilik jamiyatida muayyan norma va xulq-atvor qoidalari mavjud boʻlib, ular til orqali ifodalanadi. Ushbu normalarga koʻra, jamiyatda qoʻpol yoki nojoiz deb hisoblangan narsalar evfemik, yumshatib aytilgan ifodalar bilan almashtiriladi. Tilshunoslikda evfemizm hodisasiga birinchilardan boʻlib eʼtibor qaratgan G. Paul evfemizmlarni hozirda keng tadqiq qilingan semantik qarashlar tizimi asosida oʻrganib, jamiyatda “uyat hissi sababli narsalarni oʻz nomi bilan atamaslik, balki bilvosita ifodalar bilan almashtirishga moyillik mavjud”ligini taʼkidlaydi [Paul. 1960, 123]. Bular — maishiy evfemizmlardir, ular asosan ogʻzaki nutqda ishlatiladi va inson fiziologiyasi hamda anatomiyasi bilan bogʻliq mavzularni qamrab oladi. Misol tariqasida quyidagilarni keltirish mumkin: oʻzbek tilidagi **“chet joy”, “xoli joy”,** rus tilidagi **“дамская комната”** (ayollar xonasi), nemis tilidagi **“ein gewisser Ort”** (maʼlum bir joy) – hojatxona maʼnosida; oʻzbek tilida **“ogʻiroyoq”,** nemis tilida **“in anderen Umständen”** (boshqacha holatda) – homiladorlik maʼnosida. Rus olimi K. Shaxjuri evfemizmlarning yuzaga kelish motivlarini oʻrganar ekan, eng keng tarqalgan sabablar sifatida uyat, hamdardlik va achinish tuygʻularini koʻrsatadi. Bu

tuyg'ular odamlarni boshqa birovning jismoniy yoki ruhiy kamchiliklarini qat'iy ravishda aytishdan tiyadi [Шахжури.1956, 13]. Haqiqatan ham, har bir tilda shunday evfemik misollar mavjud: nemis tilida **“nicht sehr hell”** (uncha yorug' emas), **“das Pulver nicht erfunden haben”** (kukunni ixtiro qilmagan) – “ahmoq” o'rnida; **“Seh-”, “Hör-”, “Gehbehinderte”** (ko'rish, eshitish, yurish imkoniyati cheklangan) va o'zbek tilidagi **“imkoniyati cheklangan”** yoki **“alohida ta'limga ehtiyoji bor”** – “nogiron” o'rnida; rus tilida **“солнечный ребёнок”** (quyoshli bola) – Daun sindromli bola o'rnida, **DSP** tibbiy qisqartmasi – bolalar serebral falaji o'rnida. Evfemik almashtirishlar o'lim mavzusi bilan bog'liq holatlarda ham yumshatish vazifasini bajaradi, masalan: o'zbek tilida **“hayotdan ko'z yumdi”**, **“bizni tark etdi”** – **“o'ldi”** o'rnida; nemis tilida **“heimgehen”** (uyga ketdi), **“entschlafen”** (uxlab qoldi) – **“sterben”** (o'lish) o'rnida. Shuni ta'kidlash kerakki, qadimgi jamiyatda bunday evfemizmlar ko'proq diniy omillar ta'sirida paydo bo'lgan, chunki kasallik va o'lim gunohlar uchun ilohiy jazo, tabu so'zlarni buzganlik uchun jazo sifatida qabul qilingan. Hozirgi kunda esa, o'lim va kasallik mavzulari axloqiy sabablarga ko'ra, xususan, noziklik, odob va insoniy hamdardlik hissi tufayli yumshatiladi. Bu odatda inson kasal bo'lganida yoki qaysidir yaqinini yo'qotgan hollarda sodir bo'ladi.

4. Past maqomdagi tushunchani yuksaltirish funksiyasi. Bu ayniqsa ijtimoiy obro'si past bo'lgan kasblarni yumshoqroq, nufuzliroq tarzda atashda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, nemis tilida **Fürsorgerin** (tarbiyachi) o'rnida **Sozialarbeiterin** (ijtimoiy xodim), **Tapezierer** (gulqog'oz yopishtiruvchi) o'rnida **Innenarchitekt** (ichki arxitektor), **Kellner** (ofitsiant) o'rnida **Restaurant-Fachmann** (restoran sohasi bo'yicha mutaxassis), **Putzfrau** (tozalovchi ayol) o'rnida **Raumpflegerin** (xonaga qarovchi) otlari qo'llanadi. Ish topishga oid e'lonlar joylanadigan gazeta sahifalarida esa *franchayzing bo'yicha menejer, promouter, supervayzer, merchandayzer, akkount-menejer* kabi zamonaviy kasblar tez-tez uchraydi. Quyida o'zbek tilida evfemizatsiyaga uchrayotgan ba'zi kasblar va ularning yumshoq, zamonaviy ko'rinishlari keltiramiz: **Farrosh, xizmatkor, tozalovchi ayol** kabi kasblar hozirda **“klining xizmati xodimi”, “hauskipper”**

kabi nomlar bilan almashtirilmoqda. Ushbu atamalar inglizcha **“housekeeping”** va **“cleaning service”** soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, xorijiy tajribaga asoslanadi hamda obroʻliroq tusga ega. **Qoʻriqchi, posbon** soʻzlari oʻrnini **„xavfsizlik xodimi”**, **“xavfsizlik xizmati mutaxassisi”** kabi shakllar egallamoqda. Shuningdek, **haydovchi** soʻzi oʻrniga **„transport xizmatlari xodimi”**, **“yoʻlovchi tashish boʻyicha mutaxassis”**, **“shaxsiy haydovchi”** kabi variantlar qoʻllaniladi. Bundan tashqari, **nogironligi bor shaxslar bilan ishlaydigan kasblar** ham evfemizatsiyaga uchraydi. Masalan, **“nogironlar bilan ishlovchi”** atamasi oʻrniga **“reabilitatsiya boʻyicha mutaxassis”** kabi nomlar keng tarqalmoqda. Bu til vositasida jamiyatda inklyuzivlik va hurmat tamoyillarini ifodalashga intilish mavjudligini koʻrsatadi va bu oʻzgarishlar kasblarga nisbatan hurmatni oshirishga xizmat qiladi.

5. Ruhiyatni goʻzallashtirish. Soʻzlashuvda evfemizmlarni yumshatish, goʻzallashtirish maqsadida ishlatiladigan oʻzgartirishlar sifatida talqin qilish, soʻnggi yillarda lingvistika adabiyotida anʼanaviy ravishda evfemizmlarni nutq etiketining vositasi sifatida koʻrib chiqishga bogʻlanadi. Etiket tushunchasi til va nutqda aloqa oʻrnatish va uni saqlab qolish uchun qoʻllaniladigan mustahkam ifodalardan iborat tizimni anglatadi. Muvaffaqiyatli muloqotning eng asosiy shartlaridan biri — suhbatdoshingizga hurmat koʻrsatishdir. Shu sababli, evfemizmlar haqida gapirganda, **axloq** va **nazokat** kabi tushunchalarni hisobga olmaslik notoʻgʻri boʻladi. Nutq etiketiga soʻzlashuvchining eʼtiborli va xushmuomala munosabatini ifodalovchi hamma narsalar kiradi, bu esa oʻz navbatida, muloqot uchun qulay muhit yaratishga yordam beradi. Lingvistlar fikriga koʻra, bu tuzilmalar nutqni goʻzallashtiradi, suhbatdoshga nisbatan xushmuomalalik va hurmatni ifodalashga yordam beradi, ularni ranjitmaslikka xizmat qiladi. Bunday turdagi evfemistik birliklarga quyidagi misollarni keltirish mumkin: oʻzbek tilida **“semiz”** soʻzi oʻrniga **“toʻliq”**, nemis tilida **“dick”** (semiz) oʻrniga **“vollschlank”**, **“korpulent”** (toʻliq); oʻzbek tilida **“qari”** oʻrniga **“keksa”**, nemis tilida esa **“alt”** (qari) oʻrniga **“im gereiften Alter”** (yetuk yoshda).

Xulosa qilib aytganda, evfemizmlar tilning nafaqat semantik, balki ijtimoiy va madaniy funksiyalarini ifodalaydigan muhim lingvistik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ular orqali tabu so'zlardan qochish, og'riqli yoki noqulay mavzularni yumshatib aytish, nutqni bezatish, shuningdek, ijtimoiy maqomi past kasblarni yuksaltirishga erishiladi. Evfemik birliklar shunchaki so'z almashtirish emas, balki nutq etiketining tarkibiy qismidir va muloqotda insoniylik, hurmat, noziklik kabi tamoyillarni ifoda etadi. Xususan, zamonaviy o'zbek va nemis tillarida evfemizmlarning faol ishlatilishi jamiyatning axloqiy, madaniy va ijtimoiy o'zgarishlari bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, evfemizmlar inklyuziv til shakllanishiga xizmat qiladi, bu esa jamiyatda murosali va xushmuomala muloqotni rivojlantirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мечковская Н.Б. Этнолингвистика. – М.: Academia, 2001.
2. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // Сборник музея антропологии и этнографии. – Л., 1929. – Т. 8–9. – С. 119.
3. Шахжури К.Н. Эвфемизмы в русском языке: семантико - прагматический аспект. – М.: Языки славянской культуры, 2003. / Шахжури К.К. Эвфемизмы и их роль в изменении значений слов : автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Тбилиси, 1956. – С. 13.
4. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – С. 123.
5. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Т.: Халқ мероси, 2000. – 128 б.
6. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – Halle: Niemeyer, 1920.
7. Braun, F. Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1988.

SUG'URTA SOHASI TARIXIY TARAQQIYOTI, STRUKTUR TARKIBI HAMDA ETIMOLOGIYASI

THE HISTORICAL DEVELOPMENT, STRUCTURAL COMPOSITION, AND ETYMOLOGY OF THE INSURANCE SECTOR

RAXMONQULOV O'ktam Samatovich,
Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.
rakhmankulovuktam@gmail.com
Tel.: 99 681-76-66

Annotatsiya

Ushbu maqolada sug'urta sohasining tarixiy taraqqiyoti, sug'urta terminining boshqa tillardagi izohi, struktur tarkibi hamda terminning kelib chiqish tarixi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *sug'urta, Qadimgi Mesopatamiya, dengiz sug'urtasi, Xamurappi kodeksi, qo'shma va murakkab komponentli terminlar, o'z qatlam va o'zlashgan qatlam.*

Annotation

This article provides information about the historical development of the insurance industry, its structural composition, its own layer and its adopted layer, and the history of the origin of the term.

Keywords: *Insurance, Ancient Mesopotamia, marine insurance, Hammurabi's Code, compound and complex component terms, own layer and adopted layer.*

Sug'urta – bu asrlar davomida mavjud bo'lgan tushuncha bo'lib, uning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sug'urtaning kelib chiqishini Mesopotamiyaning ilk sivilizatsiyalariga “pastki shartnoma” yoki dengiz sug'urtasi deb nomlanuvchi shartnoma turi ko'rinishida kuzatish mumkin. Sug'urtaning kelib chiqishini Mesopotamiyaning ilk sivilizatsiyalarida “pastki shartnoma” yoki dengiz sug'urtasi deb nomlanuvchi shartnoma turi ko'rinishida kuzatish mumkin.

Qadim zamonlarda savdo iqtisodiyotning muhim qismi bo'lgan va turli mintaqalardan kelgan savdogarlar o'z tovarlarini ko'pincha xavfli dengiz sayohatlari orqali jo'natishgan. Bu savdogarlar o'z sarmoyalarini himoya qilish

uchun moliyachilar bilan shartnomalar tuzar edilar, sayohatni moliyalashtirish uchun qarz beradi va buning evaziga savdogar tovar manziliga xavfsiz yetib borsagina qarzni foiz bilan qaytarishga kerak bo'lardi.

Har xil baxtsiz hodisalar yuz berganda ko'riladigan zararni qoplash va boshqa pul qoplamalarini to'lashda maqsadli pul jamg'armalarini tashkil etish va undan foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarning tizimi hisoblanadi.

Jahon tarixida sug'urta kabi dastlabki amaliyotlar Mesopatamiyada taxminan 4000-yil oldin uchragan. Bu davrda rivojlangan tijorat markazlari bo'lgan Bobilda karvon savdogarlariga qarz bergan kapitalistlarning karvonlarini o'g'irlash yoki to'lov to'lash holatlarida savdogarlarning qarzlarini yo'q qilishardi. Keyinchalik bu voqea qirol Xammurapi tomonidan qonuniy amaliyotga kiritildi. Hammurapi kodeksining eng katta xususiyati shundaki, unda qaroqchilar hujum qilgan vaqtda karvonlarning yo'qotishlari hisoblanib boshqa karvonlardagi mollar teng taqsimlanishi kerakligi haqida o'ylamagan. Bu esa quruqlikdagi xavflarni taqsimlashning dastlabki misoli bo'ldi.

Miloddan avvalgi 600-yillarda hindular sug'urta bilan kredit shartnomalarini tuza boshladilar. Oddiy tarkibga ega bo'lgan bunday shartnomalar jamiyatlarda sug'urta terminini rivojlantirish orqali sug'urtalashning birinchi qadamlarini ochib berish nuqtayi nazaridan muhimdir. Ushbu turdagi kredit shartnomalari o'rta asrlarda rivojlanib, dengiz ssudasi (**ssuda** (rus) — moddiy boyliklar garovi hisobiga foiz to'lash va qaytarib berish sharti bilan muayyan muddatga qarzga beriladigan pul yoki moddiy boylik) va yuk tashish sug'urtasining asosini tashkil etdi.

Sug'urta tushunchasi bo'yicha Yunoniston va Rim ayniqsa rivojlangan. Afinada "koina" deb nomlangan savdogarlar guruhlariga kema halokati yoki qaroqchilik tufayli zarar ko'rgan a'zoga yordam berish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan mablag'larni yaratish uchun pullarini birlashtirdilar. Ushbu koinalarni o'zaro sug'urta tashkilotlari qadimgi ko'rinishi sifatida baholash mumkin.

Premium sug'urta milodiy 1250-yilda Venetsiya, Florensiya va Genuya shaharlarida paydo bo'lgan. Biroq zamonaviy sug'urta konsepsiyasini XIV asrda

Lombard savdogarlarining paydo bo'lishi bilan bog'lash mumkin. Ushbu savdogarlar Italiyaning Lombardiya shahrida dunyodagi birinchi sug'urta bozorini tashkil etishdi. Ular mukofot olish orqali uzoq masofali savdo safarlarida tovarlarni yo'qotishdan himoya qilishni taklif qiladilar. Bu savdogarlarga guruhning har qanday a'zosi tomonidan ko'rilgan yo'qotishlar xarajatlarini qoplash imkonini berdi, bu esa umumiy tavakkalchilik pulini yaratdi.

Dengizda boshlangan va rivojlangan sug'urta biznesi keyinchalik hayotni sug'urtalash g'oyasini keltirib chiqardi. Kema va uning yuklarini sug'urtalash kapitan, yo'lovchilar va ekipajni sug'urtalash g'oyasini keltirib chiqardi. XVII asrda italiyalik bankir Tonti tomonidan joriy qilingan "Tontinlar" deb nomlangan tizimda ba'zi odamlar birlashib, ma'lum vaqt oralig'ida ma'lum miqdordagi pulni qo'yishdi va davr oxirida tirik qolganlar ular orasida pulni bo'lishishdi. Aksariyat odamlar boshqalarga qaraganda uzoqroq umr ko'rishiga ishonganliklari sababli juda mashhur bo'lgan ushbu tizimda, o'lganlar moddiy zarar ko'radi va o'lim xavfi uchun mukofot puli to'lash ko'zda tutilgan. belgilangan vaqt. Va hayotni sug'urtalashga o'tish shu tarzda boshlandi.

XX asrning boshlarida sug'urta kompaniyalari har qanday sug'urta ehtiyojlarini qondirish uchun o'z tashkilotlarini yakunlagan tashkilotlar sifatida samarali xizmat ko'rsatadigan darajaga erishdilar.

Tilshunoslikda sug'urta terminlari struktur tarkibi sodda va murakkab tarkibli bo'ladi va shunga ko'ra alohida qismlarga ajraladi:

Sodda tuzilishli sug'urta terminlar tarkibi bitta komponentli bo'ladi, jumladan:

1. Addendum. Tomonlar o'rtasida oldin kelishilgan shartlarga o'zgartirishlar kiritilgan oldin tuzilgan sug'urta shartnomasiga yoki qayta sug'urtalash shartnomasiga yozma qo'shimcha.

2. Aktuariy. Sug'urta kompaniyasining tariflari, zahiralar va majburiyatlari bilan shug'ullanuvchi matematik statistika va ehtimollar nazariyasi sohasida mutaxassis bo'lgan shaxs.

3. Baho (Narx-navo). Sug'urtalovchi tegishli qaltislikni sug'urtalashga qabul etish uchun tayyor bo'lgan mukofot (badal) stavkasi.

Yuqorida ko'rganimizdek faqat bir komponentli emas balki murakkab ya'ni to'qqiz komponentligacha tarkibga ajraladi:

1. Aviatsiya sug'urtasi. Havo kemasining avariya uchirishi, zararlanishi yoki nobud bo'lishi qaltisligidan sug'urtalash; avia yuklarni sug'urtalash; uchish davrida yo'lovchilarning hayoti va sog'lig'i uchun yuzaga kelgan mas'uliyatni sug'urtalash hamda ularning yuklarining yo'qolishi yoki zararlanishi uchun yuzaga kelgan mas'uliyatni sug'urtalash; aeroportlarning egalarining mas'uliyatini sug'urtalash; avariya natijasida transport vositasidan foydalanib bo'lmasligi oqibatida foydaning yo'qotilishidan sug'urtalash.

2. Ishlab chiqarish to'xtab qolishidan sug'urtalash. Sug'urtalangan qaltislik sababli ishlab chiqarishning to'xtab qolishi yoki uning faoliyatining qisqarishi natijasida moliyaviy zararni qoplovchi mulk sug'urtasi turi. Masalan: qurilish-montaj ishlarini olib borishda uchinchi shaxslar oldidagi mas'uliyatni sug'urtalash.

Qurilish-montaj, ish, mas'uliyat, sug'urta kabi so'zlarning jamlanishidan to'qqiz komponentli sug'urta termini vujudga kelyapti.

Sug'urta terminlarining qadimdan shakllanish bosqichlari inobatga olinsa boshqa tillardan o'zlashishi ham shu tariqa kengayib boradi.

Arab tilidan kirib kelgan sug'urta terminlari:

Mulk sug'urtasi [MULK, milk (ko'pligi – amlok)]. Harakatdagi va ko'chmas mulkka egalik qilish, uni idora etish va undan foydalanish bilan bog'liq mulkiy manfaatlar sug'urta ob'ekti hisoblanadigan sug'urta turlari majmuasi. Mulkning yo'qotilishi bilan bog'liq sug'urta. Sug'urta shartnomasida shartlashilgan sabablar (qaltisliklar) ta'sirida mulkning zararlanishi, nobud bo'lishi, g'oyib bo'lishida etkazilgan zararni qoplashni nazarda tutadi.

Nafaqa (arab. – xarajat; aliment). Qonunchilikda belgilangan holatlarda (ma'lum yoshga etganda, nogiron bo'lib qolganda, boquvchisini yo'qotganda, ma'lum yil ishlab berganida va davlat oldida alohida xizmatlari uchun) davlat yoki

boshka sub'ektlar tomonidan fuqarolarga doimiy va hayoti davomidagi pul to'lovlari. Ijtimoiy ta'minotning me'yori hisoblanadi.

Hodisa [a. - voqea; mojaró;]. Zarar yetkazilishiga olib keluvchi qaytariluvchi shartlarning yaralishi yoki har qanday voqea.

Ispan tilidan kirib kelgan sug'urta terminlari. Kasko [от исп. *casco* шлем].

Transport vositalarini (kemalar, samoletlar, avtomobillar) sug'urtalashda qo'llaniladigan sug'urta turi. "Kasko sug'urtasi" atamasi transport vositasining O'zigagina etkazilgan zararlar yoki nobud bo'lishi qoplab berishni nazarda tutib, yo'lovchilar, tashilayotgan mulk, uchinchi shaxslar oldidagi mas'uliyat va boshqalarni o'z ichiga olmaydi.

Kargo (ispancha cargo — yuk, yuk ortish) — 1) kemada tashiladigan yuk; 2) tashiladigan yuklarni sug'urtalash.

Xalqaro amaliyotda fraxtni olish maqsadida dengiz kemasi tashuvchi yuk yoki mulk. Tashqi savdo operatsiyalarida yukning aniq nomlanishi ko'satilmagan hollarda yuk "kargo" tushunchasi bilan belgilanadi.

Nemis tilidan kirib kelgan sug'urta terminlari.

1. Renta (nem. *rente*, lot. *reddita* — qaytarib berilgan).

Shartnomada ko'rsatilgan miqdorda sug'urta ta'minoti (doimiy daromad) sifatida shartnoma belgilangan muddatlarda vaqti-vaqti bilan sug'urtalovchi to'lab turadigan summa yoki summalar. To'lovlar sug'urta shartnomasida yoki sug'urta qoidalarida ko'zda tutilgan sug'urta hodisasi yuz berishi bilan amalga oshiriladi - masalan, shartnomada kelishilgan yoshga to'lish.

2. Fraxt (нем. *Fracht*, англ. *freight*) shartnomada yoki qonunda nazarda tutilgan. Yuk tashish uchun to'lov.

Rus tilidan kirib kelgan sug'urta terminlari

1. Guruhlab sug'urtalash (групповое страхование).

Ma'muriy masalalarni hal etishga qulay bo'lishi uchun o'xshash manfaatli bir nechta shaxsni sug'urtalashda amalga oshiriladigan sug'urta turi. Odatda, ish beruvchilar O'z ishlovchilarini sug'urtalashda qo'llaniladi. Guruh polisi ish

beruvchiga yoki sug'urtalanganlar guruhining boshqa vakiliga beriladi, guruh a'zolari esa ular sug'urtalanganliklari to'g'risida sertifikatlar oladilar.

2. Davlat nafaqasi – [Государственное пособие] Fuqaroga davlat ijtimoiy jamg'armalardan doimiy pul to'lovlari.

3. Davlat sug'urtasi [Государственное страхование.] Davlat tashkiloti sug'urtalovchi bo'lib ishtirok etadigan sug'urta turi.

Mamlakatimizda ham sug'urta terminlarining shakllanishida o'zlashgan qatlamdan tashkil topgan va kalka usulida hosil bo'lgan sug'urta terminlari shakllanishda davom etmoqda. Sug'urta terminlari juda qadim davrlardan boshlab bugungi kungacha rivojlanishda davom etyapti, tilshunos mutaxassislarimiz bu sohada ko'plab yangiliklar qilmoqdalar.

Vaqt o'tishi bilan sug'urta hayot, sog'liq va mulk kabi keng ko'lamli xavflarni qoplash uchun rivojlandi. U zamonaviy jamiyatning ajralmas qismiga aylandi, jismoniy shaxslar va korxonalarni kutilmagan hodisalardan moliyaviy himoya bilan ta'minlaydi.

Xulosada, uzoq tarix va muhim ahamiyatga ega bo'lgan sug'urta sohasining shakllanishi, taraqqiyoti uning terminologik tizimi tadqiqida alohida o'rin egallaydi. Quyi darajadagi shartnomalardan tortib to koina va sug'urta bozorlarini tashkil etishgach, bu konsepsiya jismoniy shaxslar va korxonalarga hayotning noaniqliklarida harakat qilishlari uchun zarur bo'lgan xotirjamlik ta'minlanishi uchun doimiy ravishda rivojlanib borganligi uning zamonaviy tushunchalar bilan boyib borishidan ham dalolat beradi. Soha tushunchalarida ifodalovchisi bo'lgan maxsus so'zlar – terminlar va atamalarining iqtisodiy-lingvistik aspektda tizimiy tadqiq qilinishi mamlakatimiz iqtisodiy-lisoniy hayoti uchun ham muhim natija va xulosalarni taqdim qiladi. Navbatdagi tadqiqiy vazifalarimizdan biri ana shu soha terminologiyasini soha va tilshunoslik nuqtayi nazaridan ilmiy o'rganishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80 000 ortiq so‘z va so‘z birikmasi. // Mas’ul muharrirlar A.Madvaliyev, D.Xudayberganova. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. – 864-bet.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I - II томлар. - М., 1981.
3. Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I. - Тошкент: 1961.
4. Гулямов А.Г. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке // Научные труды ТашГУ, вып. 211. Языкознание. – Ташкент, 1963.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. Тошкент, 1984.
6. Қўнғиров Р., Тихонов А. [Ўзбек тилининг чаппа луғати. – Самарқанд, 1968.
7. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Azim Hojiyev. Toshkent. „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2002
8. Shodmonov Sh., Alimov R., Jo‘rayev T. [Iqtisodiyot nazariyasi, T., 2002]
9. Журавлев Ю.М. Кумуляция // Словарь-справочник терминов по страхованию и перестрахованию. — Анкил, 1994. — С. 87.
11. Журавлёв Ю.М. Каско // Словарь-справочник терминов по страхованию и перестрахованию — Москва: Анкил, 1994. — С. 64.
12. Кодекс торгового мореплавания Российской Федерации, утверждён Федеральным законом № 81-ФЗ от 30 апреля 1999 года (в редакции от 20 декабря 2005 года).
13. Страхование: принципы и практика / Сост. Д. Бланд: Пер. с англ. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 416 с.
14. SSSR Qurolli Kuchlari Prezidiumining 1947-yil 25-noyabrdagi “Katta va yolg‘iz onalarga davlat nafaqalari miqdori to‘g‘risida”gi farmoni. [Мандельштам Ю. И - Москва:\[Государственное издательство юридической литературы, 1956. - С. 389-390.](#)

O‘ZBEK TILI HAMDA HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI TA’LIMI

ALIMOV Ulug‘bek Maxmudjonovich,
Toshkent viloyati Angren shahar 13-umumiy o‘rta ta’lim
maktabi ona tili va adabiyot o‘qituvchisi
alimovulughbek@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbek tili ta’limi qanchalik darajada zarurligi va bugungi rivojlangan kunimizda maktab va boshqa ta’lim muassasalarida o‘zbek tilini o‘qitishda ko‘zga ko‘rinayotgan ayrim muammolar va ularning yechimlari, shuningdek, o‘zbek tilini o‘qitishdagi ba’zi metodlar xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, muammo, yechim, o‘qitish, metod, uslubiyat.

Annotation

This article discusses the necessity of Uzbek language education and some of the problems and solutions that are evident in teaching the Uzbek language in schools and other educational institutions in our modern era, as well as some methods of teaching the Uzbek language.

Keywords: Uzbek language, problem, solution, teaching, method, methodology.

O‘zbek tili asosiy til sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ona tili, boshqa tillarda olib boriladigan maktab yoki ta’lim muassasalarida ikkinchi til ya’ni o‘zbek tili sifatida o‘qitiladi. Mazkur fanning asosiy mazmun-mohiyati nutqiy va lingvistik kompetensiyalarning shakllanishiga qaratilgan, bu esa o‘z navbatida ijtimoiymadaniy hayot, mutaxassislik sohalarida og‘zaki va yozma shaklda fikrni izchil bayon eta olish qobiliyatlarini ta’minlashga qaratilgan.

Rivojlanayotgan ilm-fan asrida o‘zbek tili ta’limi o‘zga tilli o‘quvchilarda badiiy ifoda qobiliyati, so‘zlashuv etika-estetikasini muayyan shaklda yuksaltiradi, natijada o‘quvchilarda adabiy tilimiz orqali milliy qadryatlarimiz, urf-odatlarimiz haqida tushuncha va taassurot shakllantirgan bo‘lamiz.

O‘zbek tilini o‘qitish ta’limida yangi yutuq va taraqqiyot bosqichlari kuzatilsa-da, ayrim metodik muammo va kamchiliklar haqida gapirmasak bo‘lmaydi. Avvalo, 2019-2020- o‘quv yili boshida 8-9-sinflarning darsliklari

yangilandi. Yangilangan ona tili darsligiga e'tibor bersak, ko'plab matnlar va o'sha matnlar asosidagi lug'atlar berilganligini ko'ramiz. Ba'zi lug'atdagi so'zlarni o'zimiz zo'rg'a topib, o'quvchilarga yetkazamiz. Lekin o'quvchilar bu lug'at so'zlarning ma'nosini qayerdan topishadi? Ularning izlanishlari uchun ham biror bir darsliklarga asoslangan lug'atlar jamlanmasini yaratish vaqti kelmadimikan? [Shayxislamov, 2020, 18]

Bundan tashqari, ta'lim berish jarayonida yana bir qancha muammolarga duch kelishimiz mumkin.

Hozirgi kunda o'quvchilarda o'zbek tili faniga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada pasaygan. Mazkur holatga quyidagilarni dalil sifatida keltirish mumkin: o'zbek tilini o'rganish va o'rgatish uchun asosiy va qo'shimcha mahsulotlarning(video, audio, elektron doska, bosma qo'llanmalar) yetishmovchiligi; bilimni egallashga faqat yodlash, tinglab tushunishdan iborat jarayon sifatida qaralib, o'rganilayotgan mavzular yuzasidan o'quvchilarning mustaqil fikr yuritishlariga kam e'tibor berilayotgani tarbiyalanuvchilarning fanga qiziqmasliklariga asosiy sabab desak mubolag'a bo'lmaydi.

Amaldagi "O'zbek tili" ta'limi mazmuni o'zbek xalqi madaniyati, tarixi, tili va urf-odatlarining yetarlicha yoritilmaganligi o'quvchi yoshlarda kerakli nazariy va amaliy kompetensiyalarni shakllantira olmaydi. Yana bir narsani ta'kidlab o'tishim joizki, ishlab chiqarilayotgan darslik va qo'llanmalarda hozirgi zamon bolalarining hayoti va muammolari yoritilgan matnlarni o'rganishga e'tibor qilinmagan.

Ammo boshqa chet tillar kabi o'zbek tilini o'qitishning hamda o'quvchilarni fanga qiziqtirishning turli xil metod va uslublari mavjud. Har qanday izlanuvchan pedagog ishining samarali bo'lishi uchun ilm-fan yutuqlari va ilg'or ish tajribalarida erkin foydalanishi va o'quvchilarga erkin fikr ifodalash metodlari va usullari bilan tanishtirib borishi zarur. Mustaqil tadqiqot ishi quyidagi ilmiy tekshirish metodlari yordamida amalga oshiriladi:

Nazariy metodlar:

- analiz (tahlil) — sintez (tavsif);

- ilmiy farazlar; modellash.

Amaliy metodlar esa:

- kuzatish, tajriba o'tkazish;

- guruhlash, qiyoslash, tahlil qilish, farqlash, tanlash; ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish, natijalarini tahlil etish va umimlashtirishdan iborat bo'ladi [To'xliyev, Shamsiyeva, Ziyodova 2006, 47].

O'zbek tilini o'qitish metodikasi bo'yicha fan o'qituvchilari, metodist olimlar o'z ilmiy tadqiqotlari yuzasidan erishilgan natijalar haqida ilmiy anjuman va konferensiyalarda pedagogik o'qitish tizimi, zamonaviy dars namunalari haqida ma'lumotlar berishmoqda. Chunonchi, Namoz Rasulov va Ra'no Sayfullayeva kabi professor o'qituvchilar tomonidan ishlab chiqilgan metodik uslub hamda qo'llanmalar bugungi zamonaviy kasb egalari sanalmish pedagoglar uchun yaxshi ilmiy qo'llanma hisoblanadi.

O'zbek tilini fan sifatida o'qitishda "4K" modelini ham ta'kidlab o'tishim joiz. Mazkur model tizimi nazariy bilimlarni egallashdagi eng yaxshi usullardan biri hisoblanadi.

Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida o'qitish metodikasini takomillashtirish vazifasi belgilangan. Shunga muvofiq, darslik va qo'llanmalar yangilangan holatda tuzildi. Barchaga ma'lumki, "4K" modelidan foydalanish ko'plab sinovlardan o'tgan zamonaviy yondashuvdir. Avvallari o'quvchilarning yozuviga ko'proq e'tibor qaratar edik va diktant, insho kabi yozma ishlarni bajartirardik.

Yangi "4K" modeli o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, o'z fikrlarini erkin bayon eta olishi, jamoaviy ishlash qobiliyatining oshishiga ko'proq ahamiyat beradi. Mazkur tizim nafaqat darsliklarda, balki amaliy mashg'ulotlarda ham innovatsion yondashuvni taqdim etadi. Bu metodologiya o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, kollaboratsiya, kommunikativlik, kreativ fikrlash, kritirik(tanqidiy) fikrlash kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi. Aynan bugungi zamonaviy tilshunoslikda o'zbek tili ta'limi yangi metodik usullar orqali maktablarda oshiqcha yuklamalarsiz qo'llanilmoqda.

Ta'lim sifatini oshirish bu ko'proq bilim to'plab, axborotga ega bo'lishgina emas, balki tafakkurni rivojlantirish, katta axborot oqimidan zarurlarini tezda tanlab olish, yo'nalishni aniqlash, vaziyatni baholash, nostandart muammolarni yechish ko'nikma va malakasini shakllantirishdan iborat [Ganiyeva, 2023, 105].

Zamonaviy o'qituvchilar o'zbek tilini sifatli o'qitish uchun yangicha yondashuv asosida ta'lim jarayonlarini tashkil etishlari zarur. Bu esa, ta'lim jarayonlarining asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan ijobiy fikrlar o'quvchining dunyoqarashi va fikrlashishining o'sishiga turki bo'ladi. Axir aytishadiku: "To'g'ri tanlov – kelajak muqaddimasi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. B. To'xliyev, m. Shamsiyeva, t. Ziyodova, o'zbek tili o'qitish metodikasi, toshkent 2006
2. B. To'xliyev, m. Shamsiyeva, t. Ziyodova, o'zbek tili o'qitish metodikasi, toshkent 2010
3. D. N. Yuldasheva, O'zbek tilini o'qitish metodikasi, Toshkent 2021
4. G. Muborak Adilovna "Ta'limda yangi texnologiyalar: 4K modeli va uni amalga oshirish yo'llari". Qo'qon universiteti, 2023
5. Ozoda Odiljon qizi Abdullayeva, O'zbek tilini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarning o'rni, "Scientific progress", Scientific journal, ISSN: 2181-1601, <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilini-o-qitishda-zamonaviy-texnologiyalarning-o-rni/viewer>

O'TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA INSONIYLIK VA AXLOQIY QADRIYATLAR

*XUDOYBERDIYEVA Gulasal Shuxratovna,
Toshkent davlat texnika universiteti
"Amaliy ingliz tili" kafedrası dotsenti*

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbek adabiyotining zabardast namoyandalaridan biri O'tkir Hoshimov ijodidagi insoniylik, axloqiy-ruhiy qadriyatlar, badiiy obrazlar orqali berilgan ma'naviy g'oyalar tahlil qilinadi. Asarlardagi hayotiy voqealar

orqali inson qalbining murakkab ichki olami, ezgulik va yovuzlik kurashi, halollik, mehr-oqibat, vijdon va sabr kabi tushunchalarning badiiy ifodasi yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Oʻtkir Hoshimov, insoniylik, axloqiy qadriyatlar, ezgulik, vijdon, badiiy obraz, maʼnaviyat.

Abstract

This article analyzes the works of Oʻtkir Hoshimov, one of the prominent figures in Uzbek literature, focusing on how humanity, moral-ethical values, and spiritual ideas are reflected through artistic images. Through life-based events depicted in his works, the article explores the complex inner world of a person, the struggle between good and evil, and the artistic expression of concepts such as honesty, compassion, conscience, and patience.

Keywords: Utkir Hoshimov, humanity, moral values, goodness, conscience, literary image, spirituality.

Adabiyot — bu millat qalbining samimiy nidosi, xalq ruhiyatining eng teran, eng nozik qatlamlariga yetib boruvchi maʼnaviy oynadir. Har bir ijodkor — goh quvnoq, goh faryodli, goh esa umidli hayot sahifalarini qalamga olib, inson ruhiyatining murakkabliklarini, jamiyatdagi ijtimoiy-axloqiy muammolarni, zamon talab qilgan maʼnaviy mezonlarni oʻziga xos badiiy uslubda yoritadi. Xususan, Oʻzbekiston zamonaviy adabiyoti tarixida chuqur falsafiy yondashuvi, xalqona donishmandligi, hayotiy tafakkuri bilan ajralib turuvchi yozuvchilardan biri — Oʻtkir Hoshimov ijodi alohida eʼtirofga loyiqdir. Uning har bir asarida inson qalbining eng nozik torlari chertiladi, axloqiy qadriyatlar goh dialog, goh dramatik voqealar, goh esa xalqona iboralar orqali oʻquvchining yuragiga singdiriladi. Hoshimov nafaqat sanʼatkor qalbining kuyini soʻz bilan ifodalagan, balki hayotning oʻtkir haqiqatlarini, jamiyatning tub mohiyatini ochib beruvchi, chuqur maʼnaviy-falsafiy qatlamlarga ega asarlar muallifidir.

Oʻtkir Hoshimovning badiiy olamida inson — markaziy obraz, uning qalb olami esa asarning ruhiy-axloqiy asosini tashkil etadi. Yozuvchi uchun insonning tashqi qiyofasi emas, balki uning ichki olami, ruhiy kechinmalari, vijdon tortinishi, axloqiy qadamlari asosiy diqqat markazida turadi. Ayniqsa, “Ikki eshik orasi”

romani bu jihatdan o'ziga xos badiiy-falsafiy maktabdir. Mazkur asarda insoniylik, vijdon va ma'naviy tanlovlar masalasi syujetning markaziy g'oyasiga aylangan bo'lib, har bir voqea, har bir suhbat inson qalbining ichki kurashlarini yoritishga xizmat qiladi. Qahramonlar hayotiy burilishlar, murakkab sinovlar, og'ir ijtimoiy sharoitlar qarshisida o'z shaxsiy pozitsiyasini aniqlashga majbur bo'ladi. Ayniqsa, Asadbek obrazining ruhiy transformatsiyasi — uning jamiyat ta'sirida shakllanishi, muhit bilan kurashishi va vijdoni bilan yuzma-yuz kelishi asar g'oyasining eng teran qatlamlaridan birini tashkil etadi. Muallif bu orqali insonni inson qiluvchi asosiy omillar — atrof-muhit, ijtimoiy muvozanat va eng muhimi, ichki vijdon ekanini chuqur badiiy ifoda etadi.

O'tkir Hoshimov o'zining barcha asarlarida xalqona ruh, milliylik, hayotiy realizm va insoniy qadriyatlarga tayanadi. Uning yozuvchilik uslubida tasvirning sodda, ammo nihoyatda ta'sirchan va chuqur ma'no kasb etishi alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, "Dunyoning ishlari" asaridagi Ona obrazida muallif xalqimizning eng ezgu fazilatlarini mujassamlashtirgan. Ona — bu yerda shunchaki bir ayol emas, balki butun millatning ma'naviy timsoli, sabr va sadoqatning, fidoyilik va bag'rikenglikning ramzidir. U har bir so'zi, har bir harakati bilan nafaqat farzandini, balki jamiyatni tarbiyalaydi. Uning og'ir, ammo matonatli hayoti orqali yozuvchi milliy ruhimizda mujassam bo'lgan mehr-oqibat, kechirimlilik va murosasizlik kabi qadriyatlarni yuksak badiiy darajada tasvirlaydi.

Shuningdek, O'tkir Hoshimov asarlarining asosiy g'oyaviy yo'nalishlaridan biri — o'zbek xalqining boy an'anaviy axloqiy merosini targ'ib qilishdir. Kattaga hurmat, kichikka izzat, halollik, samimiylilik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar uning har bir romanida, hikoyasida tabiiy voqealar fonida yorqin ifodasini topadi. Bu fazilatlar yozuvchining badiiy obrazlari orqali o'quvchiga beg'araz yetib boradi, hayotiy haqiqatlar bilan uyg'unlashgan holda o'z ta'sir kuchini yo'qotmaydi. Hoshimovning qalamidan chiqqan har bir satrda xalq donishmandligi, milliy g'urur va ma'naviy mustahkamlik mujassam ekanini ko'rish mumkin.

O'tkir Hoshimov ijodining muhim badiiy qatlamlaridan biri — bu ezgulik bilan yovuzlik o'rtasidagi murosasiz, lekin hayotiy kurashdir. U bu ziddiyatni

soddalashmasdan, real hayotda qanday bo'lsa, shunday murakkab, ko'p qirrali tarzda aks ettiradi. Asarlarida ezgulik ko'pincha oddiy insonlarning yuragida yashovchi halollik, mehr, vijdon va fidoiylilik orqali gavdalanadi. Yovuzlik esa mansabparastlik, poraxo'rlik, hiyonat, yolg'on va ma'naviy tubanlik timsolida namoyon bo'ladi.

Xususan, "Bahor qaytmaydi" asarida yozuvchi yosh avlod qalbida insoniylikni saqlab qolish, ularni axloqiy mezonlar asosida kamol toptirish g'oyasini oldinga suradi. Asarda Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitlarda inson o'zligini qanday yo'qotmasligi, qalbida mehr, sadoqat va umid uchqunini qanday asrab qolishi borasida chuqur badiiy mushohada yuritiladi. Yosh qahramonlar timsolida muallif o'quvchini hayotning murakkab tanlovlari qarshisida to'g'ri yo'lni tanlash, insoniylikni saqlab qolish kabi muhim axloqiy saboqlarga undaydi.

Bu asar orqali Hoshimov nafaqat zamonasining ijtimoiy muhitini fosh etadi, balki abadiy ahamiyat kasb etuvchi ma'naviy qadriyatlarni targ'ib qiladi. Ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash esa nafaqat voqealar rivoji, balki obrazlar ichki dunyosi, ularning fikr-mulohaza va qarorlarida ham chuqur ifoda etilgan.

O'tkir Hoshimov ijodining yana bir muhim xususiyati — bu uning o'ziga xos til uslubi va badiiy ifoda mahoratidir. Yozuvchi matnning har bir satrini xalqona ruhda, sodda va ravon tilda quradi, ammo bu soddalik ortida chuqur ma'naviy-falsafiy qatlam, hayotiy haqiqatlar yotadi. U har bir jumlasida hayotdan olingan donolikni, xalq og'zaki ijodining hikmatlarini, ota-bobolar pandu-nasihatini mujassam etadi. Hoshimovning tili bu — o'quvchiga begona emas, balki o'z uyidagi, bolaligidan eshitib o'sgan ona so'zlaridir. Shu sababli ham uning asarlari yurakdan yurakka, qalbdan qalbgaga bermalol yetib boradi.

Donishmandlikka yo'g'rilgan suhbatlar, hayotiy va mazmunli dialoglar, qahramonlar og'zidan yangraydigan xalqona iboralar — bularning barchasi o'quvchini nafaqat voqeani kuzatishga, balki mushohada yuritishga, hayot haqida chuqur fikr yuritishga undaydi. Hoshimov so'zda bezak izlamaydi, balki haqiqatni topadi; u san'atni nafaqat estetik vosita, balki tarbiyaviy kuch sifatida qo'llaydi.

Aynan shu jihatlar uni o‘zbek nasri maktabida noyob adiblar safidan mustahkam o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan.

O‘tkir Hoshimov ijodining o‘ziga xos, betakror qirralaridan biri bu — uning milliy ruhga singib ketgan til uslubi va badiiy ifoda madaniyatidir. Yozuvchi o‘z matnlarini xalq qalbidan, milliy tafakkur manbalaridan suv ichgan holda, sodda, ravon, ammo mazmunan teran va ta’sirchan tilda quradi. Bu soddalik — oddiylik emas, balki xalqona donishmandlik, og‘zaki ijod an‘analaridan oziqlangan ma’naviy tafakkurning yuksak namunasidir. Hoshimov satrlarida nafaqat iboralar, balki bir butun xalqning orzu-umidi, dardu hasrati, sabr va ishonchi o‘z aksini topadi.

Adibning har bir jumlasida hayotning bir bo‘lagi yashirinadi — gohida ota nasihati, gohida ona duosi, gohida esa xalqning og‘ir tarixiy xotiralari. Uning tili o‘quvchiga begona emas: bu til — ko‘chalarda, hovlilarda, choyxonalarda, mehribon onalar bag‘rida eshitilgan ona tilidir. Shuning uchun ham yozuvchining asarlari o‘quvchining qalbini bemalol zabt etadi, yuragini larzaga soladi.

Hoshimovning badiiy matnlarida donishmandlikka to‘la suhbatlar, hayotiy va mazmunli dialoglar, xalqona iboralar orqali o‘quvchi hayotga boshqacha nigoh bilan qarashga undaladi. U so‘zda sun‘iy bezak izlamaydi, balki haqiqatni izlaydi; u yozuvni san‘at emas, tarbiya, saboq, ruhiy ozuqa sifatida ko‘radi. Shu sababli uning ijodi o‘zbek nasrining boy g‘oyaviy-falsafiy qatlamini tashkil etadi va zamonaviy adabiyotimizda o‘ziga xos maktabga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hoshimov, O‘. *Ikki eshik orasi*. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Hoshimov, O‘. *Dunyoning ishlari*. – Toshkent: Sharq, 2002.
3. Hoshimov, O‘. *Bahor qaytmaydi*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1995.
4. Karimov, I. *Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
5. G‘afurov, B. *O‘zbek adabiyoti tarixi*. – Toshkent: Fan, 1998.

6. Yo'ldoshev, A. *Zamonaviy o'zbek adabiyoti nazariyasi*. – Toshkent: O'zbekiston, 2015.
7. Qurbonov, A. *O'zbek nasrida obraz va badiiyat*. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
8. Ziyouz.com – O'zbek adabiyoti va ma'naviyati portali. www.ziyouz.com
9. Milliy ensiklopediya. *O'tkir Hoshimov* maqolasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.
10. Davronbekov, Sh. *O'tkir Hoshimov ijodida xalqona ruh va zamonaviy tafakkur*. // O'zbek tili va adabiyoti, 2020, №2.

O'ZBEK XALQ MAROSIM FOLKLORI

*RAXMONOVA Roza Panteleyevna,
Renessans ta'lim universiteti
filologiya kafedrasida dotsenti v.b
Tel +998 93 310 30 69*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek xalqining marosimlari bilan bog'liq, milliy o'zlikni ifodalovchi turli folklor janrlarining shakllanishi milliy qadriyatlar timsoli bo'lgan xalq og'zaki ijodining tarixiy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlandi. O'zbek marosimi va folklorining asosiy maqsadlari bo'lib, ular o'zbek xalqining identifikatsiyasini saqlash, milliy madaniyatni oshirish va tarqatish, birlik va hamjamiyatni kuchiyatish, qadimiy yodgorliklarni saqlash, o'zbek tilini va adabiyotini o'qitish, turizm va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish va ko'p qatlamli maqsadlarga erishishda muhim rol o'ynaydi. O'zbek marosimi va folklorini o'rganishda ko'plab materiallar va metodlar mavjud. Xalq og'zaki ijodi namunalarini yoshlar ongiga singdirish hamda ular hayotidan o'rin olishida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Bulardan biri – respublikamizda mavjud bo'lgan folklor-etnografik ansambllari tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar bo'lib, xalqimizning milliy qadriyatlar bo'lmish mehr-saxovat, komil insonni tarbiyalashda, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazishda barakali va xayrli ijod qilib kelmoqdalar.

Kalit soʻzlar: oʻzbek marosim folklori, nomoddiy madaniy merosi, xalq ogʻzaki ijodi, toʻy marosimi, janr, qoʻshiq, sheʼriy kontekst, etnofolkloristika, folklor materiallari.

Annotation

In the article, it was noted that the formation of various folklore genres related to the traditions and rituals of the Uzbek people, representing the national identity, was of great importance in the historical development of folk art, which is a symbol of national values. The main goals of Uzbek rituals and folklore are to preserve the identity of the Uzbek people, enhance and disseminate national culture, strengthen unity and community, preserve ancient monuments, teach the Uzbek language and literature, popularize tourism and international play plays an important role in the development of cooperation and the achievement of multifaceted goals. On Uzbek rituals and folklore are important for explaining the national culture and identity of the Uzbek people, the preservation of historical monuments and changes in the social life of Uzbek society. The following discussion and results will provide practical guidance for further developing the explanation and meaning of Uzbek rituals and folklore. A number of works are being carried out to introduce examples of folk art into the consciousness of young people and consolidate them in their lives. One of them is the work of folklore and ethnographic ensembles of our republic, which carry out beneficial and beneficial work to educate the national values of our people, such as kindness, generosity, a perfect person, and passing on the heritage of our ancestors to the next generation.

Key words: *uzbek ritual folklore, intangible cultural heritage, folk oral art, wedding ceremony, genre, song, poetic context, ethno-folklore, folklore materials.*

Serquyosh yurtimiz hududida ming yillar davomida shakllangan qadimiy xalq ogʻzaki ijodi namunalarining oʻziga xosligi, avvalo, bu milliy qadriyatlar tizimining har bir hududda mavjud boʻlgan folklor ijrochiligini oʻzida ifoda etgani bilan belgilanadi. Shu sababli xalq ogʻzaki ijodi namunalarining janrlar tarkibi, undagi turli-tuman dostonlar, ertaklar, topishmoqlar, qoʻshiqlar, laparlar, toʻy marosimlardagi aytimlarning rang-barangligi bilan ajralib turadi. Oʻziga xos

turmush tarzi va milliy an'analariga ega bo'lgan xalqimiz qadim zamonlardan buyon xilma-xil janrlardan iborat og'zaki badiiy ijod namunalarini yaratgan. Ajdodlarning badiiy iqtidori va ijodiy salohiyati keng qamrovli bo'lgani tufayli ulkan folklor merosi yuzaga kelgan va bu bebaho qadriyatlar ma'naviyatning taraqqiy etishini ta'minlagan muhim omillardan biri vazifasini bajargan.

O'zbek xalqining kundalik mehnat faoliyati va turmushi bilan bog'liq holda shakllangan folklor ijrochiligi an'analari uzoq davrlarni o'z ichiga qamrab olgan izchil tarixiy- folkloriy jarayon natijasida takomillashib, taraqqiy etib kelgan. Natijada, xalq ijodiyotining namunalarini masalan, qo'shiq, doston, rivoyat, ertak aytishga, ijro etishga iqtisoslashgan ijrochilar turi yuzaga kelgan. O'zbek xalqining milliy o'zligini ifodalovchi urf-odat va marosimlari bilan bog'liq xilma-xil folklor janrlarining shakllanishi xalq ijodiyotining tarixiy taraqqiyotida muhim rol o'ynagan.

Shu jihatdan o'zbek xalqining marosim folklori benazir nomoddiy madaniy meros namunasi bo'lishi bilan bir qatorda, yosh avlodning badiiy-estetik didini o'stirish hamda millatning ma'naviy birligini ta'minlashga xazmat qilishi bilan ham xarakterlanadi [M.Bekmurodov, A.Umarov, U.Qoraboev, Z.Haydarov 1].

Shakllanish tarixi va genetik asoslariga ko'ra marosim folklori janrlari badiiy tafakkurning eng qadimiy namunalari sirasiga mansub bo'lib, unda o'tmishda yashagan ajdodlarning mifologik qarashlaridan tortib, turli rasm-rusumlari va ibtidoiy rituallarigacha bo'lgan etnomadaniy qatlamning izlarini uchratish mumkin. Shuning uchun ham o'zbek xalq og'zaki janrlaridan biri – marosim folklorini o'rganish, ayniqsa, tarixan urf-odat va rasm-rusumlarning verbal komponenti sifatida yuzaga kelib, an'anaviy tarzda ijro etib kelingan o'zbek marosim qo'shiqlarini turli hududlar materiallari asosida qiyosiy-tarixiy va lokal xususiyatlarini e'tiborga olgan holda o'rganish, o'zbek xalqi badiiy tafakkurining shakllanishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Marosim folklori o'zbek xalq og'zaki ijodi janrlarini o'z ichiga qamrab olgan, sahnalashtirilgan, hayotiy voqealarni o'z ichiga olgan jarayon hisoblanadi. Masalan: beshik to'yi marosimini tahlil qiladigan bo'lsak, marosim jarayonida ijro

etiladigan alla, lapar, o‘lan, turli aytimlar, erkalamalar kabi xalq og‘zaki janrlarining birgalikda ijro etilish jarayonini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek xalqining marosim jarayonida beshikni kelin uyiga olib kelish jarayonidan boshlab, beshikni bezatish, turli liboslarni ustiga yopgan holda chaqaloqni qo‘yishga tayyorlanish jarayoni hamda bolani beshikka yotqizish jarayonida aytiladigan aytimlar, uni belash jarayonida aytiladigan iboralar, niyat va tilaklar, olqish va duolar ssinariylashtirilgan tomoshabob holda xalq ichida o‘z-o‘zidan an‘anaga aylanib qolgan holda avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan marosim hisoblanadi. Shu o‘rinda marosim so‘ziga izoh berib o‘tsak.

Marosim bu:

- 1) diniy yoki an‘anaviy urf-odatlar munosabati bilan o‘tkaziladigan ma‘raka, yig‘in: diniy marosimlar, to‘y marosimlari, dafn marosimi va boshqalar;
- 2) tantanalar bilan o‘tkaziladigan rasmiy yig‘in: yubileylar, mukofot berish marosimi, haykalning ochilish marosimlari va boshqalar kiradi [T.Mirzayev 2].

Yana bir izoh; Xalq ichidagi maishiy hayot tarzidan kelib chiqqan holda ularning hayotida yuz beradigan turli voqea va hodisalarning negizi asosida yuzaga kelayotgan jarayon. Masalan: bola tug‘ilishi bilan unga ism qo‘yish maqsadida, “ism qo‘yish” marosimi yoki uni muborakbod etish maqsadida sog‘-salomat ko‘z va suqlardan asrash uchun “aqiqa” marosimini tashkil qilish.

Yuqorida aytganimiz kabi beshik to‘yi marosimini shakllantirish jamoatchilik o‘rtasida insoniyat tug‘ilganidan to o‘limiga qadar o‘nlab marosimlar o‘tkazilab kelinmoqda. Marosimlar jamoaviy, mahalliy va oilaviy turlarda o‘tkazilishi bilan ajralib turadi. Jamoaviy marosimlarga xalq bilan hamkorlikda o‘tkaziladigan nikoh to‘y, sunnat to‘y, qiz uzatish kabi marosimlar kiradigan bo‘lsa, mahalliy marosimlarga hududga xos bo‘lgan marosimlarni o‘z ichiga qamrab oladi. Ushbu marosim turiga koinot va tabiat bilan bog‘liq mavsumiy marosimlar ya‘ni yilning to‘rt fasli bahor, yoz, kuz va qish fasllarida nishonlanadigan marosimlar kiradi. Ushbu jarayonning mahalliy marosimlar tipiga kirishini e‘tirof etishimizdan maqsad, har bir hududda turli tarzda o‘tkazilishi yohud ba‘zilari keyingi vaqtda o‘tkazilmay qolganligi bilan belgilanadi.

O'zbek xalqi marosimlarining o'rganilishi va tadqiq qilinishi o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: ma'lumki folklor asarlarini ijro etish jarayonida unda ijro etilayotgan lapar, o'lan, alla, yalla, aytishuv, aytimlar, qiqillamalar, erkalamalar asosida ma'lum bir voqea va hodisani yotishi tabiiy holat. Undagi misralar, so'zlarning mazmun va mohiyati voqealarni ifodalib berishi bilan ajralib turadi, bu esa umumlashgan folklor marosim jarayonini tashkil etadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarini yoshlar ongiga singdirish hamda ular hayotidan o'rin olishida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Bulardan biri – respublikamizda mavjud bo'lgan folklor-etnografik ansamblari tomonidan amalga oshirilayotgan ishlar bo'lib, xalqimizning milliy qadriyatlar bo'lmish mehr-saxovat, komil insonni tarbiyalashda, ajdodlar merosini avlodlarga yetkazishda barakali va xayrli ijod qilib kelmoqdalar. Masalan, Navoiy viloyati Nurato tumanidagi "Nurato" folklor-etnografik havaskorlik jamoasi ham o'z milliy qadriyat va an'alarimiz tiklanayotgan bugungi kunda xalq ijodiyotini keng ommalashtirish, ma'naviy sarchashmalarini targ'ib etish, ya'ni ajdodlar badiiy mulkini xalqqa qaytarish kabi xayrli ishlarni amalga oshirmoqdalar. Kelajak avlod ushbu yangi tafakkur xazinasidan bahramand bo'lib, asrlar davomida tildan tushmagan xalq og'zaki ijodiyoti namunalarini san'at sifatida sayqallab, keyingi avlodga to'laligicha yetkazishiga hissa qo'shmoqda.

Bugungi kungacha o'zbek xalq ijodiyotining yorqin namunasi bo'lgan folklor-etnografik ansambl ishtirokchilari va soha mutaxassislarining ijodiy izlanishlari natijasida tarixiy jihatdan shakllangan juda ko'p marosim qo'shiqlari tiklanmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. M.Bekmurodov, A.Umarov, U.Qoraboev, Z.Haydarov "Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati". Toshkent. "Ma'naviyat". 2016.
2. T.Mirzayev. Kirish // O'zbek folklori ocherklari. Uchtomlik. 1-tom. – Toshkent: "Fan", 1988. 3-b.

3. M.Murodova. Folklor va etnografiya. Toshkent. "Aloqachi" 2008.

VIKTORIYA DAVRI MADANIY VA IJTIMOIIY SHAROITLARINING NEOROMANTIZMGA TA'SIRI

SOXIBOVA O'g'ilo Nuraliyevna,
Renessans ta'lim universiteti
katta o'qituvchisi
ugiloysohibova6@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2251-0621

Annotatsiya

Ushbu maqolada Viktoriya davrining madaniy va ijtimoiy sharoitlari adabiyotdagi neoromantizm yo'nalishining shakllanishiga qanday ta'sir ko'rsatgani tahlil qilinadi. Sanoatlashtirishning jadalligi, ilmiy taraqqiyot va kuchayib borayotgan ijtimoiy tabaqalanish ko'plab yozuvchilarni chuqur hissiy va ruhiy ma'nolarni izlashga undadi. Neoromantizm ushbu o'zgarishlarga javoban paydo bo'lgan adabiy yo'nalish bo'lib, unda individuallik, idealizm va tabiat bilan yangilangan aloqalar asosiy mavzuga aylandi. Neoromantik yozuvchilar insonning ichki kechinmalarini ifodalab, ijtimoiy adolatsizliklarni tanqid qilgan holda, o'z davrlarining tashvishlari va orzularini aks ettirdilar. Mazkur tadqiqot neoromantizmni Viktoriya davri chegaralariga qarshi nozik adabiy javob sifatida ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Viktoriya davri, neoromantizm, sanoat inqilobi, ijtimoiy tabaqalanish, adabiy yo'nalish, romantik idealizm, inson ruhiyati, tabiat tasviri, madaniy o'zgarishlar, ingliz adabiyoti.

Annotation

This article examines how the cultural and social conditions of the Victorian era influenced the rise of neo-romanticism in literature. The period's rapid industrialization, scientific progress, and increasing social stratification led many writers to seek deeper emotional and spiritual meaning. Neo-romanticism emerged as a literary response, emphasizing individualism, idealism, and a renewed

connection with nature. By addressing inner human experiences and criticizing social injustices, neo-romantic writers reflected both the anxieties and aspirations of their time. This study highlights how neo-romanticism served as a subtle reaction against the constraints of Victorian society.

Keywords: *victorian era, neoromanticism, industrial revolution, social stratification, literary movement, romantic idealism, human psyche, nature depiction, cultural transformation, english literature.*

XIX asrning o'rtalaridan boshlab, Angliya va butun Yevropada madaniy va ijtimoiy sharoitlar keskin o'zgarishlar boshidan kechirdi. Viktoriya davri deb ataladigan bu vaqt, ayniqsa, ingliz adabiyotida muhim o'zgarishlarga sabab bo'lgan davr sifatida tarixga kirgan. Shuningdek, bu davrda ijtimoiy, iqtisodiy va ilmiy inqiloblar o'zining har tomonlama yuksalishi bilan ajralib turdi. Viktoriya davrining murakkab ijtimoiy va madaniy sharoitlari adabiyotga, ayniqsa, neoromantizm yo'nalishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maqolada viktoriya davri madaniy va ijtimoiy sharoitlarining neoromantizmga qanday ta'sir ko'rsatganini o'rganamiz.

Viktoriya davri (1837-1901) Bu davrning eng katta ijtimoiy xususiyati, ma'lumki, sanoat inqilobi va uning ijtimoiy-siyosiy oqibatlari edi. Ushbu inqilob mehnat bozorini, iqtisodiy munosabatlarni va insonlarning turmush tarzini tubdan o'zgartirdi. Sanoat inqilobi shuningdek, shaharlarning tezkor o'sishiga ham olib keldi va bu shaharlarning yuqori va past sinflari o'rtasidagi farqni yanada kengaytirdi.

Viktoriya davrida eng katta ijtimoiy qiyinchiliklardan biri - bu sinfiy ijtimoiy stratifikatsiya edi. Yangi ishlovchilar sinfi, erkin bozor iqtisodiyoti, qishloqdan shaharga ko'chish, va yangi kelib chiqayotgan ishchilar sinfi jamiyatning eng past qatlamini tashkil etdi. Shuningdek, viktoriya davrida konservativ va an'anaviy qadriyatlar kuchli bo'lib, oilaviy va diniy qadriyatlar hayotning markaziy nuqtalariga aylangan. Bu ijtimoiy sharoitlar adabiyotda, ayniqsa, neoromantizmga o'z aksini topdi. "Viktoriya davrining eng katta ijtimoiy xususiyati, shubhasiz, sanoat inqilobi va uning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy

oqibatlar edi. Bu inqilob natijasida jamiyatda kuchli sinfiy tabaqalanish yuzaga keldi, bu esa adabiy g'oyalarning shakllanishiga va yozuvchilarning ijtimoiy muammolarga bo'lgan munosabatiga katta ta'sir ko'rsatdi".⁶⁶

Shuningdek, viktoriya davrida ilm-fan va ilmiy taraqqiyotning yuksalishi ham ahamiyatli bo'ldi. Darvinning evolyutsiya nazariyasi va boshqa ilmiy kashfiyotlar, insonning tabiiy holatiga va uni o'rab turgan dunyoga bo'lgan qarashlarni o'zgartirdi. Bu yangi bilimlar shubha va skeptitsizmni keltirib chiqardi, bu esa, o'z navbatida, inson ruhining chuqur va sirli jihatlarini izlashga olib keldi. Neoromantizmning bir qismi aynan shu ta'sir ostida shakllandi.

Neoromantizm – bu romantizmning XIX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa, viktoriya davrida qayta jonlangan shakli. Romantizmning birinchi to'ldini 18-19 asrning boshlari va o'rtalarida, asosan, Fransiya va Germaniyada yuzaga kelgan bo'lsa, neoromantizm Viktoriya davrida, ayniqsa, Britaniya va boshqa Yevropa mamlakatlarida rivojlandi. Neoromantizmning asosiy tamoyillari, birinchi navbatda, tabiat va insonning ichki dunyosiga, his-tuyg'ulariga, individualizmga, romantik idealizmga va irratsionallikka bo'lgan qiziqish edi.

Neoromantizmda hayot va tabiatni tasvirlashda ko'pincha idealizatsiya va dramatism ishlatilgan. Asosiy diqqat markazida insonning ichki dunyosi, hissiyotlari va tabiat bilan munosabati bo'lgan. Bu davrning adabiyoti, shuningdek, odamlarning jamiyatdagi o'rni va ular uchun mo'ljallangan yuksak idealga erishish orzularini aks ettirgan. Viktoriya davri madaniy sharoitlarida mavjud bo'lgan ijtimoiy qiyinchiliklar va siyosiy beqarorlik, shubhasiz, neoromantizmning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Viktoriya davrining ijtimoiy sharoitlarining neoromantizmga ta'siri

1. **Sinfiy ajratilish va adolatsizlik:** Viktoriya davri ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, ayniqsa, sinfiy ajratishning kuchayishi va ishchilar sinfining kuchli

⁶⁶ Altick, R. D. (1973). *Victorian people and ideas: A companion for the modern reader of Victorian literature*. W. W. Norton & Company.

ko'payishi neoromantizmga ta'sir ko'rsatdi. Romantik yozuvchilar va shoirlar, shubhasiz, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik va adolatsizlikni tanqid qilishgan. Ularning asarlarida odatda individual, o'zgarishga intilgan, mustaqil ruhlarni ko'rish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, romantik idealizmni rivojlantirishga yordam berdi.

2. **Tabiatga bo'lgan qiziqish:** Viktoriya davrida shaharlarning kengayishi va sanoat inqilobining natijalaridan biri, albatta, tabiatning buzilishi va sanoatning kengayishiga qarshi nisbatan kurash edi. Neoromantizmda tabiatga, uning go'zalligiga va insonning unga bo'lgan aloqasiga katta e'tibor berildi. Tabiatni tasvirlash va uning inson ruhiga ta'siri ko'plab asarlarda aks etdi.

3. **Ilmiy taraqqiyot va shubha:** Viktoriya davrida ilm-fan va texnologiya tez rivojlanishi inson tabiatiga va dunyoga bo'lgan qarashlarni o'zgartirdi. Neoromantizmda ilm-fan bilan bog'liq shubha va qarama-qarshiliklar o'rganilgan. Masalan, Darvinning evolyutsiya nazariyasi bilan bog'liq munozaralar va odamning tabiiy holati haqida yangi fikrlar neoromantizm adabiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Neoromantizmda insonning ruhiy va aqliy holati, uning tabiat bilan bog'lanishi, tabiiy dunyoning sirli va hal qilinmas tomonlari izlanib topildi.

Neoromantizmda viktoriya davrining ijtimoiy ta'siri

Viktoriya davrining madaniy va ijtimoiy sharoitlari, jumladan, o'zgaruvchan iqtisodiy sharoitlar, yangi ilmiy kashfiyotlar, sinfiy qatlamlar o'rtasidagi farqlar va yuqori sinflarning an'anaviy qadriyatlarni saqlab qolishga bo'lgan intilishi, adabiyotda kuchli iz qoldirdi. Neoromantizmda insonning ichki dunyosi, uning his-tuyg'ulari va tabiatga bo'lgan qarashlari markaziy o'rinda turdi. Shuningdek, ijtimoiy sinfiy ajratish va adolatsizlikni tanqid qilish, idealist romanlar va dramalarga katta ta'sir ko'rsatdi.

Viktoriya davri madaniy va ijtimoiy sharoitlari, o'z navbatida, neoromantizmning shakllanishida muhim rol o'ynadi. Ushbu davrning o'ziga xos ijtimoiy tuzilmalari va ilmiy-texnik inqiloblari, neoromantizmning asarlarini shakllantirishda kuchli ta'sir ko'rsatdi. Neoromantizmda tabiat, inson ruhiyati va

idealizmga bo'lgan e'tibor o'zining eng yuqori nuqtasiga chiqdi. Shuningdek, viktoriya davrining ijtimoiy muammolari, ularning tanqidiy tahlili va insoniyatga bo'lgan optimistik qarashlar neoromantizm asarlarida keng aks etdi. Bu davrning adabiyoti, shubhasiz, inson ruhiyatining yanada chuqurroq va murakkab tahlilini yaratishga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abrams, M. H. (1953). *The mirror and the lamp: Romantic theory and the critical tradition*. Oxford University Press.
2. Altick, R. D. (1973). *Victorian people and ideas: A companion for the modern reader of Victorian literature*. W. W. Norton & Company.
3. Ford, G. H. (1961). *The Victorian age: Essays in English literature*. Oxford University Press.
4. Rosen, C. (1984). *Romanticism and realism: The mythology of nineteenth-century art*. Viking Press.
5. Sanders, A. (2004). *The short Oxford history of English literature* (3rd ed.). Oxford University Press.
6. Woolf, V. (1925). *The common reader*. Harcourt Brace & Company.
7. Greenblatt, S. (Ed.). (2018). *The Norton anthology of English literature* (Vol. 2: The Victorian Age). W. W. Norton & Company.
8. Brantlinger, P. (1998). *The reading lesson: The threat of mass literacy in nineteenth-century British fiction*. Indiana University Press.
9. Taylor, J. B. (2006). *Psychology, psychoanalysis and literature*. Palgrave Macmillan.
10. Tucker, H. F. (Ed.). (1999). *A companion to Victorian literature and culture*. Blackwell Publishing.

MUHAMMAD ALINING BOLALAR SHE'RIYATIDAGI O'RNI

RAHMONBERDIYEVA Nurjahon Humoyun qizi,
ToshDO 'TAU 2-bosqich tayanch doktoranti
+998884989298

Annotatsiya

Maqolada Muhammad Ali she'riyatida bolalar she'riyatiga oid she'rlar tahlilga tortilgan. Ularning mavzu ko'lami, tasvir kuchi, ma'naviy-ma'rifiy ta'siri haqida so'z yuritilgan. "Uch oltin g'isht" va "Ninachi haqida ertak" nomli bolalar uchun nashr etilgan kitoblaridan olingan ba'zi she'rlarga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *She'r, ritm, sodda ifoda usuli, ertak, ibora, nasihat, tarbiya, topishmoq.*

Annotation

The article analyzes children's poetry in Muhammad Ali's poetry. Their subject scope, image power, and spiritual and educational impact are discussed. Special attention is paid to some poems from his children's books "Three Golden Bricks" and "The Dragonfly Tale".

Key words: *Poem, rhythm, simple expression, fairy tale, phrase, advice, education, riddle.*

Bolalar she'riyati insonning ilk qo'shig'i, ilk ezgu niyatining tasviri o'laroq yaralgandir. U ona allasi, ustozning o'giti, tengdosh do'stning orzu-umidi, otaning farzandga ilingan dunyoning eng rang-barang tomonidir. U nafaqat adabiy-estetik, balki ma'naviy-ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Bolalar she'riyati o'zbek adabiyotining ajralmas qismi bo'lib, yosh avlodning ma'naviy kamoloti, tarbiyasi va dunyoqarashini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar she'riyati bolalarning yoshiga mos, ularning tafakkurini boyituvchi, ezgulik, vatanparvarlik, do'stlik, mehnatsevarlik kabi tuyg'ularni singdiruvchi asarlarni o'z ichiga oladi. Bolalar she'riyati ezgulik va yomonlikni ajratishga, odob-axloq me'yorlarini o'rganishga yordam berish bilan birgalikda til va tafakkurning rivojlanishiga xissa qo'shadi. O'zbek tilining go'zalligi, boyligi va mazmunini anglashda bolalar adabiyotining roli katta. O'zbek shoirlari bolalarda vatanparvarlik, milliy

qadriyatlarga hurmat hissini shakllantirishga e'tibor qaratgan. She'rlar, hikoyalar va ertaklar bolalarning tasavvurini kengaytirib, ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Bolalar she'riyatida Quddus Muhammadiy, Quddrat Hikmat, Anvar Obidjon, Safar Barnoyev, Rauf Tolipov, Qambar Utayev, Hamza Imomberdiyev, Kavsar Turdiyeva, Tursunboy Adashboyev, Salim Ashur, Abdurahmon Akbar, Dilshod Rajab kabi ijodkorlarning o'rni beqiyos. Shu birga Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Rauf Parfi, Usmon Azim, Muhammad Yusuf, Xurshid Davron, Shavkat Rahmon, Muhammad Ali kabi xalqning sevimli adiblari ham bolalar she'riyatiga o'z xissalarini qo'shganlar.

Anvar Obidjonning "Aka-uka", "Uchinchi polapon", "Yantoqlar haqida qo'shiq" she'rlari mustaqil Vatan kelajagi bo'lmish yosh avlodga umid haqida. Dilshod Rajabning "O'zbek" she'ri xalqimiz sha'niga bitilgan faxriya-madhiyalar safida o'ziga xos hodisa hisoblanadi. Hamza Imonberdiyevning "Alla" she'rida ona burgut polaponining qalbiga Vatani samoning egasi ekanligini singdiradi. Kavsar Turdiyevaning "Oyimga ham, dadamga ham, Doim kulib boqaman", "Ko'chadan o'tganlarga ham, Salom beraman kulib", kabi misralari bolalarning quvnoq bolalik yillaridan zavq olishlariga undaydi. Yuqorida keltirilgan bolalar adabiyotining yirik vakillari ijodi atroflicha o'rganilganligini hisobga olgan holda Muhammad Alining bolalar uchun yozgan she'rlariga to'xtalishni lozim topdik.

Muhammad Alining bolalar uchun "Uch oltin g'isht", "Ninachi haqida ertak" nomli kitoblari nashr etilgan. "Ninachi haqida ertak" ertagida insonning dunyodagi barcha narsalardan aziz va zo'r ekanligi bolalarga tushunarli tilda bayon etilgan. She'rdagi o'ynoqilik uni o'qishli qiladi. "Uch oltin g'isht" esa ibratli she'r bo'lib, unda aka-uka munosabatlarini buzgan uch oltin g'isht, ya'ni mol-dunyo talvasasi haqida gap ketadi. She'rlar mavzu jihatidan rang-barang. "Askar bo'laman" she'rida Vatanga sadoqat, jasorat, mardlik, harbiylikka qiziqish kabi fazilatlar tarannum etilgan. She'rning estetik qiymati uning mazmuni, ohangi va obrazlilik orqali namoyon bo'ladi. Shoir sodda va tushunarli so'zlar bilan jasorat va vatanparvarlikni ulug'laydi.

She’rda ortiqcha murakkab iboralar yo‘q, u bolaning yoshi va tushunish darajasida, sodda va jo‘shqin uslubda yozilgan. Shoir “Qo‘rqmas askar”, “jangchi otam”, “Sohibqiron bobom” kabi iboralar orqali jasur shaxs timsolini yaratadi. Bu obraz bolalar xotirasida saqlanib qolishi oson. She’r tezkor va dadil ohangda yozilgan bo‘lib, unda askarning qat’iyati va mardligi aks etadi. “Qalqon bo‘lib Vatanga” misrasi harbiy xizmatning muqaddas burch ekanini ko‘rsatadi. “Jangchi bo‘lganlar otam, Sohibqiron bobom ham” degan misralar tarixiy xotirani hurmat qilishga undaydi. “Aslo ortga qaytish yo‘q” degan qat’iy ifoda bolani jasoratga da’vat qiladi.

She’r bolada jasur va shijoatli bo‘lish istagini uyg‘otadi. Qofiya va ritm ravonligi she’rni yodlashni osonlashtiradi. Muhammad Alining “Sohibqiron bobomlar” she’ri tarixiy shaxsiyatga bo‘lgan hurmat, milliy g‘urur va ajdodlarga sadoqatni tarannum etadi. She’r Sohibqiron Amir Temur siymosi orqali ajdodlarimizning buyuk merosini eslatadi. Bolalarga ulug‘ bobolarining jasorati, donishmandligi va Vatan uchun qilgan xizmatlari haqida tushuncha beradi. Shu tariqa, yosh avlodda tarixga hurmat va o‘z xalqining o‘tmishidan faxrlanish hissi shakllanadi. She’rda Amir Temurning "Millatga darmon bo‘ling!" degan hikmatli so‘zi keltirilgan. Bu fikr har bir yosh o‘quvchini Vatanga xizmat qilish, el-yurt uchun foydali inson bo‘lishga undaydi. Shuningdek, ota-onaning farzandga tarixni o‘rgatishi, Qur’on tilovat qilishi kabi ma’naviy qadriyatlar ham aks etgan bo‘lib, oilaviy tarbiyada muhim rol o‘ynaydi. She’r tuzilishi jihatidan sodda va ravon bo‘lib, bolalar uchun oson yodlash va tushunishga moslashtirilgan. Undagi obrazlar – maqbara, haykal, gul qo‘yish kabi detallar tarixiy shaxsiyatga hurmat bilan yondashish g‘oyasini yanada ta’sirchan qilib ko‘rsatadi. “Bu fasl nomi nima?” she’ri fasllarning o‘ziga xos belgilarini tasvirlash orqali bolalarga atrof-muhit haqidagi tushunchalarni yetkazadi. She’rda fasllarning har biri tavsiflanib, oxirida “Bu fasl nomi nima?” deb so‘ralishi bolalarning tafakkurini charxlaydi va ularni javob izlashga undaydi. She’r bolalarni tabiatni kuzatishga va fasllar o‘zgarishini tushunishga o‘rgatadi.

Ularni o‘ylash, topishmoq orqali bilimlarini sinashga rag‘batlantiradi. Tabiat bilan bog‘liq hayotiy jarayonlarni anglashga yordam beradi (masalan, “Paxtalar ham ochilar” misrasi bolalarga qishloq xo‘jaligi haqida bilish imkonini beradi). She‘r jonli tasvirlar va yorqin timsollar orqali bolalar tasavvurini boyitadi. Misralarda tabiatning fasllarga xos xususiyatlari nafosat bilan ifodalangan:

Qish – “Oq kiyingan dalalar”

Bahor – “Soylar to‘lib oqadi”, “Qirlar chechak taqadi”

Yoz – “Oftob juda qizdirar”, “Mevalarga bol kirar”

Kuz – “Barglar yerga sochilar”, “Paxtalar ham ochilar”

She‘r to‘rtlik shaklida yozilgan bo‘lib, har bir band fasllarga xos belgilarning ketma-ket bayon qilinishidan iborat. Tabiat manzaralari tasvirlanganligi uni o‘qish jarayonida jonli va tushunarli qiladi. Qofiyalarning sodda va ravonligi bolalar uchun she‘rni eslab qolishni osonlashtiradi. Takrorlanadigan “Bu fasl nomi nima?” savoli bolalarning qiziqishini oshiradi. “Uchuvchi, deb chaqiring” she‘ri bolalar she‘riyatiga xos ravonlik va soddalik bilan yozilgan bo‘lib, unda bolalarning ilk yoshdagi orzu-umidlari, koinot va fan olamiga bo‘lgan qiziqishlari aks etgan.

She‘rning asosiy g‘oyasi – bolalarning buyuk orzulari va kelajakda ulkan marralarni zabt etish istagini ifodalashdir. Misralarda tashbehlarga moyillik bor: masalan, "koinotning sirini bilmoq" kabi iboralar bola tasavvurining kengligi va cheksiz orzulari haqida tasavvur uyg‘otadi. Takrorlar va ohangdorlik she‘rga musiqiylik baxsh etgan, natijada uni yod olish ham osonlashadi. Qahramonning o‘ziga nisbatan baland baho berishi (O‘zim juda chiroyli) esa bolalarning o‘ziga xos tabiiy samimiyligi va dunyoga ochiq ko‘z bilan qarashlarini ifodalaydi. Umuman olganda, she‘r bolalarning hayotga, kashfiyotga, koinotga bo‘lgan qiziqishini aks ettirib, ularda ilm-fanga bo‘lgan muhabbatni uyg‘otishga xizmat qiladi. “Onamlarning bayrami” she‘rida muallif onalar bayrami kuni oiladagi quvonchli muhitni tasvirlaydi. Ertalabdan uy gullar bilan bezatilgan, har bir oila a‘zosi onaga sovg‘alar taqdim etmoqda. Tabiat ham bahorning kelishi bilan yashnab, qushlar sayramoqda. Lirik qahramon onasini ulug‘lab, uning uzoq umr ko‘rishini tilaydi.

O‘zi esa onasini xursand qilish uchun maktabda o‘nta “5” baho olib, bu orqali eng yaxshi sovg‘ani taqdim etganini ifoda etadi. “Darcha-yu tokcha oldi gullar bilan to‘libdi” misrasida uy ichidagi go‘zal manzara tasvirlangan. “Oppoq bodom darchadan qo‘l cho‘zadi xonamga” misrasida bodom gullari butun dunyo misolida onani tabriklamoqda. She‘rning asosiy g‘oyasi onaga bolgan cheksiz hurmat va mehrni ifodalashdir. Muallif onasini tabriklash uchun moddiy sovg‘alardan ko‘ra, o‘zining yaxshi o‘qishi va intilishi eng qimmatli sovg‘a ekanligini ko‘rsatadi. Bu orqali u onasini xursand qilishni va uning mehnatini qadrlashni maqsad qilgan. Muallif har bir bolaning kamoli, yutug‘i ona uchun eng aziz sovg‘a ekanligini ta’kidlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mustaqillik davrida bolalar she‘riyati kundan-kunga boyib bormoqda. Bugungi kunning bolasi rang-barang, har xil shakldagi kitoblarni varaqlash imkoniga ega. Unga dunyoni tanishtirish bilan birga, o‘zini-da tanishni o‘rgatadigan she‘rlar ko‘p va xo‘b bo‘lsin. Ota-ona va tarbiyachilar ularga she‘rning ohangdorligini, mazmundorligini, qiziqarliligini bildirishga harakat va xizmat qilsinlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boltaboyev H. So‘z sehri. – Toshkent, 2006. – B.98
2. Muhammad Ali. Uch oltin g‘isht. – Toshkent, 2015. – B.4,5,6,12,15
3. Yo‘ldoshev Q. Yoniq so‘z. – Toshkent,2006. – B.78
4. Hamdamov U. Yangilanish ehtiyoji. – Toshkent,2007. – B.196

O‘ZBEK ADABIYOTI VA XALQ IJODIYOTI: TARIXIY TAHLIL VA TAQQOSLASH

ABDURAXMANOVA Nozima Akbar qizi,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi
abduraxmonovanozima908@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek xalq ijodiyoti va yozma adabiyotining tarixi, rivojlanish bosqichlari hamda o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. Xalq ijodiyoti og‘zaki madaniyat namunasi sifatida jamoaviy tarzda shakllangan bo‘lsa, yozma adabiyot individual ijod mahsuli sifatida taraqqiy etgan. Maqolada syujet va obrazlarning almashinuvi, xalq tili va adabiy til o‘rtasidagi bog‘liqlik, janr va uslubiy farqlar muhokama qilinadi. Shuningdek, zamonaviy o‘zbek adabiyotida xalq og‘zaki ijodining ta’siri, raqamli texnologiyalar orqali uning yangi shakllarda rivojlanishi va saqlanishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *O‘zbek adabiyoti, xalq ijodiyoti, og‘zaki ijod, yozma adabiyot, dostonlar, maqollar, rivoyatlar, tarixiy tahlil, madaniy meros, syujet almashinuvi, adabiy til, zamonaviy adabiyot, raqamli texnologiyalar, milliy madaniyat.*

Annotation

This article analyzes the history, stages of development, and interrelationships of Uzbek folk art and written literature. While folk art was formed collectively as a model of oral culture, written literature developed as a product of individual creativity. The article discusses the exchange of plots and images, the relationship between folk and literary language, genre and stylistic differences. It also highlights the influence of folk oral art on modern Uzbek literature, its development and preservation in new forms through digital technologies.

Key words: *Uzbek literature, folk art, oral literature, written literature, epics, proverbs, legends, historical analysis, cultural heritage, plot exchange, literary language, modern literature, digital technologies, national culture.*

O'zbek adabiyoti va xalq ijodiyoti asrlar davomida shakllangan madaniy meros bo'lib, ular bir-birini to'ldiruvchi ikki muhim yo'nalishdir. Xalq ijodiyoti xalqning og'zaki xotirasi sifatida avloddan-avlodga o'tgan bo'lsa, yozma adabiyot esa o'zbek madaniyatining taraqqiyot bosqichlarini aks ettirib kelgan. Ushbu maqolada o'zbek xalq ijodiyoti va yozma adabiyotining tarixi, asosiy xususiyatlari, o'zaro bog'liqligi hamda ularning farqlari har xil yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Xalq ijodiyoti insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida paydo bo'lib, uzoq vaqt davomida xalqning hayoti, an'analari, tarixiy tajribasi va dunyoqarashini aks ettirib keldi. (Qodirov, P. 1995,18)

Yozma adabiyot esa yozuv paydo bo'lishi bilan shakllangan va ilmiy hamda badiiy tafakkurning rivojlanishiga asos bo'lib xizmat qilgan. Xalq ijodiyoti og'zaki shaklda mavjud bo'lib, xalq hayoti bilan chambarchas bog'langan. U quyidagi janrlardan iborat: Dostonlar (Alpomish, Go'ro'g'li), afsonalar va rivoyatlar, ertaklar, maqollar va matallar, lapar va qo'shiqlar. Bu janrlar xalqning tarixiy tajribasi, axloqiy qadriyatlari va dunyoqarashini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. O'zbek yozma adabiyoti xalq ijodiyoti ta'sirida rivojlangan bo'lib, uning ilk namunalarini qadimgi turkiy bitiklardan boshlab ko'rish mumkin. Keyinchalik: IX-XII asrlarda Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib kabi olimlar tomonidan yozma adabiyot asoslari qo'yildi. XIV-XV asrlarda Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur adabiyotning eng yuksak cho'qqilarini yaratdi. XIX-XX asrlarda Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy va Cho'lponlar milliy adabiyotni yangi bosqichga olib chiqdi. (Navoiy, A.1987,23)

Bu jarayonda xalq og'zaki ijodi yozma adabiyot uchun manba bo'lib xizmat qilgan. Xalq ijodiyoti va yozma adabiyotning o'zaro bog'liqligi haqida ham so'z yuritib o'tsak. Xalq ijodiyoti va yozma adabiyot o'zaro ta'sirda rivojlangan bo'lib, bu jarayon bir nechta jihatlardan kuzatiladi. Ko'plab yozma adabiyot asarlari xalq og'zaki ijodi motivlariga tayanadi. Masalan: Alpomish dostonidagi qahramonlik syujetlari yozma eposlarga ta'sir qilgan, Go'ro'g'li dostoni asosida she'riy va dramatik asarlar yozilgan, ertaklardagi aqlli qahramon obrazlari yozma adabiyotda realistik obrazlarga aylangan. Xalq og'zaki ijodiyoti adabiy tilda jonlilik va

xalqona ifodani saqlashda muhim manba bo‘lib kelgan. Masalan, Alisher Navoiy she‘riyatida xalq maqollari va iborolari keng qo‘llangan. (Bobur, Z. M. 1993, 12)

Xalq ijodiyoti va yozma adabiyotning farqlari va umumiy jihatlari quyidagicha tahlil qilinadi:

Xususiyat	Xalq og‘zaki ijodi	Yozma adabiyot
Asosiy shakl	Og‘zaki, qo‘shiq, doston	Yozma, qo‘lyozma, kitob
Ijodkorlik usuli	Jamoaviy ijod	Individual ijod
Saqlanish usuli	Og‘izdan- og‘izga o‘tish	Qo‘lyozmalar va kitoblar
Janrlar	Ertaklar, maqollar, dostonlar	She‘riyat, roman, drama
Obrazlar	Arxetipik qahramonlar	Realistik va ramziy qahramonlar

Bu jihatlar ularning o‘zaro bog‘liq, lekin o‘ziga xos ekanligini ko‘rsatadi.

Hozirgi kunda xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyot bir-birini boyituvchi ikki yo‘nalish sifatida davom etmoqda. Bugungi adabiyotda xalq og‘zaki ijodidan foydalanish keng uchraydi: Erkin Vohidov, O‘tkir Hoshimov kabi yozuvchilar asarlarida xalq maqollari va iboralaridan foydalangan. Sherali Jo‘rayev doston ijrochiligi esa zamonaviy dostonchilik saqlanib qolmoqda. Teatr va kinoda xalq rivoyatlari asosida sahnalashtirilgan asarlar ko‘p uchraydi. Hozirgi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar xalq ijodiyoti va adabiyotning yangi shakllarini yaratmoqda. Xalq ertaklari va maqollar onlayn formatda saqlanmoqda. Blog va podkastlar orqali xalq og‘zaki ijodiyoti yangi usullarda yetkazilmoqda. O‘zbek adabiyotining raqamli kutubxonalari yaratilmoqda. (Fitrat, A. 1927,35)

O‘zbek xalq ijodiyoti va yozma adabiyoti bir-birini to‘ldirib kelgan ikki asosiy yo‘nalishdir. Xalq ijodi tarixiy xotira, badiiy ijodning qudratli manbasi bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa, yozma adabiyot tafakkur rivojini ifodalovchi san‘at turi sifatida takomillashgan. Zamonaviy texnologiyalar bu ikkisini yangi shaklda birlashtirib, ularning kelajak avlodga yetib borishiga xizmat qilmoqda. Shu sababli, xalq ijodiyoti va yozma adabiyot o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni yanada chuqurroq

o'rganish, ularni yangi usullar bilan targ'ib qilish va saqlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qodirov, P. (1995). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Navoiy, A. (1987). *Mukammal asarlar to'plami*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
3. Bobur, Z. M. (1993). *Boburnoma*. Toshkent: Sharq nashriyoti.
4. Fitrat, A. (1927). *Adabiyot qoidalari*. Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti.
5. Qosimov, B. (2004). *O'zbek adabiyoti tarixi*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
6. Jo'rayev, S. (2010). *Dostonchilik an'analari va zamonaviy she'riyat*. Toshkent: Ma'naviyat nashriyoti.
7. Karimov, I. A. (1997). *O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat*. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
8. Mamatov, O. (2015). *O'zbek xalq ertaklari va ularning badiiy xususiyatlari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
9. Sodiqova, D. (2018). *O'zbek yozma adabiyotining rivojlanish bosqichlari*. Toshkent: Akademnashr.

THE PROBLEM OF WASHBACK EFFECT OF TESTING IN THE CONTEXT OF SOCIAL CONSEQUENCES

HAYITOVA Nigora Rakhmatillaevna,
Teacher of Renaissance Education University
nigora-h@mail.ru

Annotation

This paper explores the concept of washback in testing, which refers to the influence that assessments have on teaching and learning. It examines how tests shape the behaviors and attitudes of both teachers and students, often driving them to focus on material directly related to the exam. While washback can encourage

positive outcomes, such as increased student engagement and improved preparation, it can also lead to negative consequences, such as curriculum narrowing or increased anxiety. The paper discusses different perspectives on washback, including the notion of washback validity, and highlights the factors that mediate its impact, such as teacher competence and student motivation. Understanding washback is essential for designing assessments that promote effective learning and teaching.

Key words: *language tests, washback effect.*

Washback, or the influence of testing on teaching and learning, is a well-studied concept in education, particularly in language assessment. It refers to the ways in which the design and implementation of tests affect both the teaching strategies employed by educators and the learning behaviors of students. While tests can guide educational focus and motivate students, they can also lead to negative consequences, such as narrowing the curriculum or increasing stress. The impact of washback varies depending on the test's design, its stakes, and the broader educational context, making it a crucial factor to consider in educational assessment practices.

The concept of washback in testing is a phenomenon that has been studied quite well in Western academic circles and is considered common to learning processes in any formal educational institutions. It is usually understood as the impact of testing on teaching and learning. Many of us know this phenomenon practically, rather than theoretically, from a simple question from a schoolchild or student: “Tell me, will this be on the exam?” which arises when studying a topic. Moreover, if the teacher’s answer to this question is negative, then the interest in this topic among the majority of the audience drops sharply... It has been noted that there is a natural tendency for both teachers and students to adjust their learning to the requirements of the test that will sum it up. This is especially pronounced when the test results are capable of having a great impact on the future lives of the participants in the assessment process - first of all, of course, on the life of the person being tested, and sometimes also on the teacher, since they are often

interpreted as an indicator of the effectiveness of teaching. Such assessment methods have a special name in English - high-stakes tests. As S.Messick (1) notes, feedback refers to the extent to which the introduction or use of a test encourages both foreign language teachers and students to do things they would not otherwise do (i.e., in the absence of the test), and which may promote or hinder language acquisition.

According to J.C.Alderson and D.Wall (2), the idea that tests have a negative effect on teaching is common in the literature on education and applied linguistics; public assessment procedures are generally considered to influence the attitudes, behavior, and motivation of teachers, students, and their parents. This influence is usually regarded as negative, disruptive to the curriculum, causing teachers to ignore material and activities that are not directly related to the exam (although some researchers still believe that examination tests have a positive effect on learning).

However, there is also a point of view that one of the most important characteristics of a test, validity, should be measured precisely by the degree to which it has a positive effect on learning. Thus, K.Morrow (3) suggests introducing the term “washback validity” to denote the relationship between a test and the teaching associated with it. This implies that a test is valid when it has a positive washback effect and is not valid when this effect is negative. A similar concept was created by J.Frederiksen and A.Collins, who proposed the term “systemic validity”, which they defined as follows: “A test with systemic validity is one that causes changes in the curriculum and teaching in the educational system that favor the development of the cognitive skills that the test was intended to measure. Evidence of systemic validity could be considered an improvement in these skills after a certain time after the test was first used in the educational system” (4). In response, however, Alderson and Wall point out that not only has this form of validity never been demonstrated or actually studied, but no suggestion has been made as to how it might be established empirically, rather than simply claimed. Moreover, it is not clear that a test's failure to exhibit reverse influence validity

should be seen as a failure of the test itself, as Morrow, Frederiksen, and Collins suggest. There may be other forces within schools, the education system, and society as a whole that prevent a test from exhibiting reverse influence, or that influence the nature of the reverse influence in ways that are inconsistent with the "communicative" quality of the test itself. This would be unlikely to be attributed to problems within the test. The authors' position is that, while validity is a property of a test that relates to its use, test reverse influence is likely to be a complex phenomenon that cannot be directly attributed to test validity (83).

The concept of test washback is neutral in itself. It is reasonable to assume that if a test is "bad" the washback will be negative, and if it is "good" the washback will be positive. But if we accept that the washback of a test consists of encouraging students and teachers to do things they would not otherwise do if the test were not in place, then it is reasonable to assume that a "bad" test would probably have a "good" effect if it encouraged students and teachers to do "good" things they would not otherwise do (e.g., preparing more thoroughly for lessons, doing homework, taking the subject being tested more seriously, etc.). Indeed, it is often said that teachers use tests to get their students to do things they would not otherwise do: to pay attention in class, to prepare assignments more carefully, to memorize material, and so on. Here Alderson and Wall reach a paradoxical conclusion: to the extent that these activities are desirable (hard work is preferable to no work, and extrinsic motivation is probably better than no motivation at all), any test, good or bad, can have a positive feedback effect if it promotes the appropriate activities and motivation. On the other hand, we can consider the opposite situation, in which any test, good or bad, will have a negative effect. The most obvious example is the anxiety that a student will experience when he or she is about to take a test, or the anxiety that teachers will feel about test results if they believe that poor results will have unpleasant consequences. Fear of poor performance and the associated emotions of guilt, shame, and embarrassment can lead teachers to want to achieve good results at any cost, which can lead to "drilling for the test" and, as a result, to the impoverishment of curricula.

Thus, Alderson and Wall show that the quality of the test's feedback effect can be independent of the quality of the test itself. The authors list factors that can mediate the influence of test variables. The first include the basic competence of the teacher, his or her understanding of the principles underlying the test, the availability of educational resources at school, as well as such psychological qualities of the test taker as the need for achievement, motivation for success or avoidance of failure, attribution of causes (attributing the causes of success and failure to one's own or others' abilities, efforts, intentions, luck, etc.), situational anxiety or anxiety as a personality trait.

In conclusion, washback is a significant phenomenon in education, where the impact of tests on teaching and learning can be both positive and negative. While tests can motivate students and teachers to engage in behaviors that improve learning, they can also lead to anxiety and an overly narrow focus on test preparation, which can limit the broader educational experience. The concept of washback is complex and depends on various factors, including the quality of the test, the teacher's understanding, available resources, and the psychological state of the students. Ultimately, understanding and managing washback is crucial for creating assessments that truly enhance learning and teaching.

REFERENCES:

1. Messick S. Validity // Educational measurement / ed. by R. L. Linn. 3rd ed. New York: Macmillan, 1989. P. 241.
2. Alderson J. C., Wall D. Does washback exist? // Applied Linguistics. 1993. Vol. 14, No. 2. P. 115–129.
3. Morrow K. The evaluation of tests of communicative performance // Innovations in Language Testing / ed. by M. Portal. London: NFER/Nelson, 1986.
4. Frederiksen J. R., Collins A. A systems approach to educational testing // Educational Researcher. 1989. Vol. 18, No. 9. P. 27. 83 Alderson J. C., Wall D. Op. cit.

THE ROLE OF PUBLIC SPEAKING IN EFFECTIVE TEACHING

BABAJANOVA Nilufar Tajimuratovna,
Teacher of Tashkent state pedagogical university
nilufartajimuratovna@gmail.com

RUSTAMOV Firdavs Rafael o'g'li,
Student of Tashkent state pedagogical university
rustamovfirdavs588@gmail.com

JUMAYEV Bekzodjon To'ra o'g'li,
Student of Tashkent state pedagogical university
bekzodjumayev000@gmail.com

Annotation

Public speaking plays a significant role in the educational environment. It is not only a method of delivering information but also a way through which teachers establish rapport with students. A teacher's ability to clearly communicate ideas, organize complex concepts, and adjust language based on the audience's understanding is essential for achieving successful educational outcomes. This article provides information about the role of speech in effective teaching.

Keywords: Public speaking, communication, relationship, teaching, communication skills.

Annotatsiya

Omma oldida nutq so'zlash ta'lim muhitida muhim rol o'ynaydi. Bu nafaqat ma'lumotni yetkazib berish usuli, balki o'qituvchilarning talabalar bilan aloqa o'rnatish usulidir. Muvaffaqiyatli ta'lim natijalariga erishish uchun o'qituvchining g'oyalarni aniq yetkazish, murakkab tushunchalarni tartibga solish va tinglovchilar tushunishiga asoslangan tilni so'zlash qobiliyati juda muhimdir. Ushbu maqolada nutqning samarali o'qitishdagi o'rni haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Notiqlik, muloqot, munosabatlar, o'qitish, muloqot qobiliyatlari.

Public speaking plays an undeniably important role in the educational environment. It is not only the way information is conveyed but also the means through which teachers build rapport with students. A good speaker can captivate attention, motivate learners, and foster an environment of trust and respect.

Teachers are often seen as role models, and their communication styles set the tone for the classroom atmosphere. Effective public speaking influences how students interact with the subject matter and with one another. The ability of a teacher to communicate ideas clearly, organize complex concepts, and adjust language based on the audience's understanding is a crucial element in achieving successful educational outcomes.

Moreover, public speaking serves as a bridge between the teacher and students, encouraging dialogue, exchange of ideas, and promoting intellectual curiosity. The ability to engage students through active participation, facilitated by clear verbal communication, leads to improved learning outcomes. Effective communicators can shift the classroom dynamic from a passive environment to an interactive one, where students feel comfortable asking questions and sharing insights.

The Role of Public Speaking in Teaching

A teacher's verbal expression is essential in shaping student engagement. Educators who lack effective communication skills may struggle to maintain student focus, resulting in a passive learning experience. In contrast, teachers with strong public speaking abilities can tailor their delivery to ensure students remain engaged and motivated. Effective teaching is not solely about conveying information but also about facilitating the development of critical thinking skills. Public speaking enables teachers to present arguments, challenge assumptions, and ask probing questions, which helps stimulate critical thinking and independent thought.

The way a teacher delivers a lecture or facilitates a discussion has a significant impact on students' cognitive processes. By using rhetorical techniques such as storytelling, analogy, and visual aids, teachers can make abstract concepts more tangible and relatable. For example, in history classes, storytelling can bring historical events to life, providing students with a more emotional connection to the material. In mathematics, teachers can use metaphors or visual models to

illustrate complex formulas or theorems, helping students to understand abstract principles in a more accessible way.

Additionally, public speaking is directly linked to the development of social and emotional intelligence in students. When teachers communicate effectively, they not only impart knowledge but also model behavior for social interactions. This modeling can help students develop their own communication skills, which are essential for their personal and professional growth.

Strategies for Effective Public Speaking

There are numerous strategies that educators can implement to enhance their public speaking abilities. One of the most effective ways is through structured preparation and practice. Teachers should rehearse their speeches in advance, focusing on the clarity of their message, tone of voice, and pacing. They can also seek feedback from colleagues or record their speeches to identify areas for improvement.

Moreover, it's important to engage students actively through various interactive techniques such as group activities, case studies, or role-playing exercises. These activities not only reinforce the material being taught but also allow students to practice public speaking themselves. Incorporating student feedback during these exercises helps them feel more involved and encourages them to refine their communication skills.

In addition to verbal communication, non-verbal communication plays an equally significant role. Teachers should be aware of their body language, as it can convey messages just as strongly as words. Positive gestures, such as nodding, hand movements, and maintaining eye contact, contribute to creating an open, approachable environment. Similarly, adjusting posture and using purposeful movements can help reinforce key points and maintain student focus.

Another powerful strategy is using technology to enhance teaching. Modern tools like interactive whiteboards, PowerPoint presentations, and multimedia resources can complement verbal communication and provide students with diverse ways to engage with content. These tools can transform a traditional lecture

into a dynamic learning experience, keeping students engaged and ensuring better retention of information.

Improving Public Speaking Skills for Teachers

To improve public speaking skills, teachers should consider engaging in regular professional development. Workshops, seminars, and courses focused on public speaking and pedagogical communication can provide valuable tools and techniques to enhance their speaking abilities. Reading books on the subject, attending conferences, and collaborating with colleagues can also help teachers improve their public speaking techniques.

Additionally, creating a classroom culture that encourages open communication is essential. Teachers can create opportunities for students to practice public speaking by organizing debates, presentations, or discussions. These activities not only benefit the students but also allow the teacher to practice and refine their own speaking skills in real-time. Creating a feedback-rich environment where students provide constructive critiques on each other's presentations can foster both student development and teacher improvement.

Furthermore, teachers should focus on vocal training to ensure their voice remains clear and strong throughout lessons. A strong and clear voice can command attention and maintain a sense of authority without sounding harsh. Teachers can incorporate breathing exercises, voice modulation techniques, and even physical relaxation practices to ensure they maintain energy and clarity throughout their lessons.

Conclusion

In conclusion, the significance of public speaking in effective teaching cannot be overstated. Teachers who master public speaking are not only able to communicate more effectively but also foster a classroom environment that encourages collaboration, critical thinking, and intellectual growth. Effective public speaking allows educators to create connections with their students, motivate them to engage with the material, and build confidence in their own communication skills.

For teachers, public speaking is a tool for personal and professional growth. As they develop this skill, they can become more confident, dynamic, and engaging educators. It allows them to inspire and challenge their students, providing them with the skills they need for academic success and life beyond the classroom. Investing in the development of public speaking skills is an investment in a teacher's ability to make a lasting impact on their students' education and future success.

REFERENCES:

1. Abrahams, M. (2016). *Think Faster, Talk Smarter: How to Speak Successfully When You're Put on the Spot*. Harvard Business Review Press.
2. Brookfield, S. D. (2017). *Becoming a Critically Reflective Teacher*. Jossey-Bass.
3. Brown, P. C., Roediger, H. L., & McDaniel, M. A. (2014). *Make It Stick: The Science of Successful Learning*. Belknap Press.
4. Duarte, N. (2012). *Resonate: Present Visual Stories that Transform Audiences*. Wiley.
5. Gallo, C. (2014). *Talk Like TED: The 9 Public-Speaking Secrets of the World's Top Minds*. St. Martin's Press.
6. Hall, J. (2018). *Speak Well: Essential Strategies for Effective Communication*. Pearson.
7. Heath, C., & Heath, D. (2007). *Made to Stick: Why Some Ideas Survive and Others Die*. Random House.
8. Lucas, S. E. (2019). *The Art of Public Speaking*. McGraw-Hill Education.

PROBLEMS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO ADULTS BASED ON INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

*BOZOROVA Mokhigul Ulugbek qizi,
EFL Teacher at Renaissance Educational University
bozorovamokhigul1998@gmail.com,
+998883099893*

Annotation

In today's globalization process, the need to learn foreign languages is becoming an urgent issue not only for the younger generation, but also for adults. The need to develop language competencies of adults is increasing in order to effectively participate in the modern labor market and international communication. However, the process of learning a foreign language for adults faces various cognitive and psychological obstacles compared to young children or adolescents. This article analyzes the main problems encountered in the process of teaching a foreign language to adults on a scientific basis. The article is prepared on the basis of scientific research conducted in the fields of pedagogy, psychology and linguistics, as well as theoretical views of leading scientists, and offers new methods of learning a foreign language for adults.

***Key words:** adults, foreign languages, cognitive process, learning strategy, methods.*

INNOVATION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA KATTALARGA CHET TILLARNI O'RGATISH MUAMMOLARI

Annotatsiya

Bugungi globallashtirish jarayonida chet tillarini o'rganish zarurati nafaqat yosh avlod, balki kattalar uchun ham dolzarb masalaga aylanib bormoqda. Zamonaviy mehnat bozorida va xalqaro muloqotda samarali ishtirok etish uchun kattalarning til kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati ortib bormoqda. Biroq, kattalar uchun chet tilini o'rganish jarayoni yosh bolalar yoki o'smirlarga nisbatan turli xil kognitiv va psixologik to'siqlarga duch keladi. Ushbu maqolada

kattalarga chet tilini o'rgatish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar ilmiy asosda tahlil qilingan. Maqola pedagogika, psixologiya va tilshunoslik sohalarida olib borilgan ilmiy izlanishlar hamda yetakchi olimlarning nazariy qarashlari asosida tayyorlangan bo'lib, kattalar uchun chet tilini o'rganishning yangi usullarini taklif etadi.

Kalit so'zlar: *kattalar, chet tillari, kognitiv jarayon, ta'lim strategiyasi, metodlar.*

Scientific research shows that the cognitive processes of adults, including the ability to remember, process and assimilate new information, change with age (Lenneberg, 1967; Krashen, 1982). In addition, the level of motivation, learning strategies and personal experience also have a significant impact on the effectiveness of language learning. According to the theory put forward by Gardner (1985), adults learn languages mainly on the basis of instrumental motivation, that is, they tend to learn a foreign language for use in professional activities, education or migration processes. The use of innovative pedagogical technologies when working with such an audience is of great importance in increasing the effectiveness of teaching. Modern pedagogical research shows that the process of learning a foreign language for adults is more complex than for young children, which is associated with changes in cognitive processes, a decrease in the level of motivation, and socio-spiritual factors (Lenneberg, 1967; Krashen, 1982). Also, language learning strategies of adults are formed depending on their personal experience and professional needs. This, in turn, requires updating pedagogical approaches and adapting educational technologies. One of the main problems that adults face in the process of language learning is their reduced level of cognitive flexibility. Studies show that the level of brain plasticity decreases with age, which complicates the acquisition of a new language system (Birdsong, 2006). Therefore, innovative pedagogical technologies - artificial intelligence-based learning platforms, gamification, immersive approaches, and multimodal teaching methods - play an important role in creating an effective learning environment for adults.

A deeper analysis of the problems adults face in the process of language learning shows that these factors are not only cognitive, but also social, psychological and pedagogical.

1. Decreased neuroplasticity Studies show that the level of neuroplasticity decreases with age, but this does not mean that the ability to learn is completely lost. For example, a study by Janowski et al. (2018) showed that by using continuous training and immersive (full immersion) methods, adult learners can also achieve effective results. This means that by adapting methodological approaches, the impact of the decrease in neuroplasticity can be reduced.

2. Social and psychological barriers As Dörnyei (2005) noted, lack of motivation and self-confidence is a major problem in language learning for adults. In addition, research by Tilting and Larsen-Freeman (2020) showed that social anxiety and fear of mistakes limit adults' active participation in the language learning process. To overcome this problem, it is recommended to organize the environment in a psychologically supportive way, use interactive and group activities.

3. Lack of time and resources Research by Ellis (2008) shows that time constraints are one of the biggest barriers to language learning. In particular, traditional classroom training is not suitable for working adults. To overcome this problem, it is recommended to introduce microlearning, online courses with flexible schedules, and individual teaching methods.

4. Ineffectiveness of traditional teaching methods Based on Tomlinson's (2014) research, it can be said that traditional grammar-centered approaches to learning for adults are not effective. It is necessary to introduce interactive, experiential teaching methods for adults. These approaches allow for real-life use of the language and help to increase practical knowledge.

1. Digital Technologies and Multimodal Learning

As Stockwell (2012) noted, digital technologies and AI-based learning platforms can facilitate the language learning process. In particular, the use of gamification and individualized tasks increases motivation for adults. However, excessive use of technology can sometimes hinder the use of language in a natural

environment. Therefore, digital tools should be combined with real communication.

2. Communicative and immersive methods

The effectiveness of the communicative approach has been confirmed by many studies (Richards & Rodgers, 2001). In particular, Swain and Lapkin (1995) studies have shown that complete immersion in the language environment is beneficial for adults. For example, watching films in foreign languages, participating in language clubs, and communicating with foreign teachers accelerate the language acquisition process for adult learners.

3. Gamification and interactive learning

According to the motivation theory of Deci and Ryan (1985), adding game elements to the learning process makes the learning process more interesting and effective. For example:

- Point scoring systems through language learning applications,
- Creating an immersive language environment through virtual reality (VR) technologies,
- Improving language competencies through interactive competitions and group training.

4. Personalized learning based on artificial intelligence

- a) Luckin et al. (2016) studies focused on the role of artificial intelligence technologies in education. The use of artificial intelligence provides the following advantages: Developing lessons adapted to the student's level,
- b) Analyzing grammatical and pronunciation errors in real time,
- c) Creating an individual language learning plan.

Although the process of learning a foreign language for adults has its own difficulties, innovative pedagogical technologies allow for the effective organization of this process. Personalized learning approaches based on digital educational resources, communicative and immersive methods, gamification and artificial intelligence make the process of language learning easy and effective for

adults. Future research should be directed towards a deeper study and application of these methods in practice.

REFERENCES:

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. Springer Science & Business Media.
2. Gardner, R. C. (1985). Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation. Edward Arnold.
3. Krashen, S. D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon Press.
4. Kuhl, P. K. (2010). Brain mechanisms in early language acquisition. *Neuron*, 67(5), 713-727.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching. Cambridge University Press.
6. Stockwell, G. (2012). Computer-assisted language learning. In *The encyclopedia of applied linguistics*.

THE IMPORTANCE OF TEACHING ENGLISH AT PRIMARY SCHOOL

BOZOROVA Moxigul Ulugbek qizi,

Teacher at Renaissance Educational University

bozorovamokhigul1998@gmail.com, +998883099893

Zufarova Munisa Ilhomjonovna

Student at Renaissance Educational University

Annotation

In the 21st century, English has emerged as a global language, facilitating international communication and collaboration. As the demand for English proficiency rises, it is crucial to implement effective language learning strategies from an early age. This paper explores the significance of teaching English at the primary school level, discusses cognitive advantages, and examines innovative teaching methodologies. The study is supported by pedagogical and psychological research that emphasizes the importance of early language acquisition.

Key words: English, Primary school education, language acquisition, learners, teachers, grammar, vocabulary.

INGLIZ TILINI BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QITISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

XXI asrda ingliz tili xalqaro muloqot va hamkorlikni osonlashtirib, global til sifatida paydo bo‘ldi. Ingliz tilini bilishga talab ortib borayotganligi sababli, erta yoshdan boshlab samarali til o‘rganish strategiyalarini amalga oshirish juda muhimdir. Ushbu maqola boshlang‘ich maktab darajasida ingliz tilini o‘qitishning ahamiyatini o‘rganadi, kognitiv afzalliklarni muhokama qiladi va innovatsion o‘qitish metodologiyalarini ko‘rib chiqadi. Tadqiqotda tilni erta egallashning muhimligini ta’kidlaydigan pedagogik va psixologik tadqiqotlar bilan qo‘llab-quvvatlanadi.

Kalit so‘zlar: *ingliz tili, boshlang‘ich maktab ta’limi, til o‘zlashtirish, o‘quvchilar, o‘qituvchilar, grammatika, lug‘at.*

English is widely recognized as the global lingua franca, spoken by over 1.5 billion people worldwide (Crystal, 2003). The increasing necessity for English proficiency in education, business, and scientific collaboration highlights the importance of early exposure to the language. Primary school education provides an ideal foundation for language acquisition due to children's cognitive flexibility and adaptability (Kuhl, 2010). This paper aims to analyze effective teaching methodologies that can enhance English learning among primary school students while addressing common challenges.

Studies have demonstrated that early childhood is the most effective period for language acquisition due to the brain's plasticity (Lenneberg, 1967). Young children have easy language acquisition. Because their brain so adaptable and making them easier to learn any language. According to Kuhl’s research brain solidifies electrical language pathways by around age seven. If children don’t start learning English or other language until middle school, it gets harder brain development and progress might be frustrating. Unlike adults, they can understand

easily grammar patterns, vocabulary and pronunciation naturally without memorizing rules. And they develop their English language acquisition as their first language. So that we have to focus on their strong foundation.

In this case the quality of lesson is of the most crucial thing. Before starting the lesson, teachers should make strong and desirable immunity for the lesson. In most of schools, students are divided into groups. Before they entering, teacher should create unique or funny greetings with music depending on their character and as a result of this it cheers them up and make them ready for the lesson. Most students may dislike memorizing vocabulary so to make it more absorbing we have to make it game. For this we need speaker, song, and hat made from paper or cardboard. While music is playing students should exchange hat fast. When music is stops, teacher ask him/her question, person who can't answer excluded from game and the last person win. Then teacher may reward them with kind of sweet or something. Unlike adults, children can acquire grammar, vocabulary, and pronunciation naturally without rote memorization. This natural acquisition process supports bilingual proficiency and cognitive flexibility, leading to enhanced problem-solving skills and academic success (Bialystok, 2009).

Effective Teaching Strategies for English at Primary School

1. Encouraging a Growth Mindset

According to Dr Carol Dweck's research we mostly pay attention to grades or mistakes rather than, period or time which they prepared. Furthermore, some students have ability or skill to learn English while some of them don't. As result of this students may think this field isn't for them after they fail to get it or pass exam. So that we have to encourage their preparation time as well as their effort and absolutely motive them with different stories. In this case we may develop their growth mind. Then they don't give up so easily. Secondly most of English teachers may use kind of boring and old strategies to explain lesson. As a result of this action students might think learning language is difficult or boring. Not to face with this kind of incident, they should use songs, apps, interactive games during

the lesson to make sure engaging with every student. Last but not least Not all parents can help with English learning at home.

2. Interactive and Engaging Learning Methods

Traditional rote memorization and passive learning techniques often lead to disengagement. Instead, teachers should incorporate:

- **Songs and Music:** Improves pronunciation and memory retention (Medina, 1990).
- **Games and Role-Playing:** Enhances participation and contextual learning (Wright et al., 2006).
- **Storytelling and Visual Aids:** Supports vocabulary acquisition and comprehension (Ellis & Brewster, 2014).

3. Creating an Immersive English Environment

Language immersion is a key factor in fluency development. Teachers should incorporate English into daily classroom activities, using simple instructions and interactive discussions. Studies have shown that language exposure in meaningful contexts leads to higher retention and proficiency (Krashen, 1982).

4. Personalized Learning Approaches

Students have different learning styles—visual, auditory, or kinesthetic. Tailoring lessons to individual learning preferences improves comprehension and retention (Fleming & Mills, 1992). Personalized feedback and interactive homework assignments further enhance learning outcomes.

5. Parental Involvement in Language Learning

Parental support reinforces English learning outside the classroom. Research suggests that parents who read books or watch English-language programs with their children contribute to better language acquisition (Snow et al., 1998). A collaborative approach between teachers and parents fosters a supportive learning environment.

Teaching English at the primary school level is essential for fostering linguistic and cognitive development. By implementing engaging, interactive, and immersive teaching strategies, educators can create a productive learning environment that ensures long-term language proficiency. Parental involvement

and personalized learning approaches further enhance student motivation and success. Future research should explore the long-term impact of early English education on academic and professional achievements.

REFERENCES:

1. Bialystok, E. (2009). Bilingualism: The good, the bad, and the indifferent. *Bilingualism: Language and Cognition*, 12(1), 3-11.
2. Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
3. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The new psychology of success*. Random House.
4. Ellis, G., & Brewster, J. (2014). *Tell it again! The storytelling handbook for primary English language teachers*. British Council.
5. Fleming, N. D., & Mills, C. (1992). Not another inventory, rather a catalyst for reflection. *To Improve the Academy*, 11, 137-155.
6. Krashen, S. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.
7. Kuhl, P. K. (2010). Brain mechanisms in early language acquisition. *Neuron*, 67(5), 713-727.
8. Lenneberg, E. H. (1967). *Biological foundations of language*. Wiley.
9. Medina, S. L. (1990). The effects of music upon second language vocabulary acquisition. *ERIC Document Reproduction Service No. ED352834*.
10. Snow, C. E., Burns, M. S., & Griffin, P. (1998). *Preventing reading difficulties in young children*. National Academy Press.
11. Wright, A., Betteridge, D., & Buckby, M. (2006). *Games for language learning* (3rd ed.). Cambridge University Press.

COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING: REVITALIZING ENGLISH CLASSROOMS

BOBONAZAROV Davrbek Zafar o'g'li
Teacher of Foreign Philology department of
Renaissance Education University
Email: bdavrbek95@gmail.com
Under the review of PhD KHURSANOV N.I,
Renaissance Education University

Annotation

The article explores the principles and methodologies of Communicative Language Teaching (CLT) as a transformative approach to language education. It highlights the importance of encouraging meaningful interaction and authentic communication in English classrooms, aiming to develop communicative competence that encompasses various linguistic dimensions. The text meticulously discusses the role of authentic materials, task-based activities, and learner-centered instruction in enhancing student engagement and real-world language application.

It reviews significant research studies that validate the effectiveness of CLT in improving language proficiency, learner motivation, and collaborative learning. Challenges in implementing CLT, such as large class sizes and cultural mismatches, are also analyzed, with suggestions for context-sensitive adaptations. The article underscores the necessity of integrating grammar instruction within the communicative framework while maintaining a balanced approach to language skills development. Overall, it emphasizes the need for ongoing research and adaptation of CLT principles to optimize language teaching practices in diverse educational contexts.

Keywords: *Communicative Language Teaching (CLT), meaningful interaction, authentic communication, communicative competence, grammatical knowledge, learner autonomy, peer interaction, integrated approach, vocabulary acquisition, technology integration.*

MULOQOTGA ASOSLANGAN XORIJIY TIL O'QITISH:

INGLIZ TILI DARSLARINI O'QUVCHILARNI RUHLANTIRGAN HOLDA DARS O'TISH

Annotatsiya

Maqolada til ta'limiga transformativ yondashuv sifatida kommunikativ tilni o'rgatish (CLT) tamoyillari va metodologiyalari o'rganiladi. U turli lingvistik o'lchovlarni o'z ichiga olgan kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishga qaratilgan ingliz sinflarida mazmunli o'zaro ta'sir va haqiqiy muloqotni rivojlantirish muhimligi ta'kidlanadi. Matn o'quvchilarning faolligini oshirish va real dunyo tilini qo'llashda haqiqiy materiallar, topshiriqlarga asoslangan faoliyat va o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limning roli sinchkovlik bilan muhokama qilinadi.

U tilni bilish, o'quvchilar motivatsiyasi va hamkorlikda o'rganishni yaxshilashda CLT samaradorligini tasdiqlovchi muhim tadqiqot ishlarini ko'rib chiqiladi. Katta sinf o'lchamlari va madaniy nomuvofiqliklar kabi CLTni amalga oshirishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, kontekstga sezgir moslashtirish bo'yicha takliflar bilan tahlil qilinadi. Maqolada til ko'nikmalarini rivojlantirishga muvozanatli yondashuvni saqlab, grammatik o'qitishni kommunikativ doirada birlashtirish zarurligi ta'kidlangan. Umuman olganda, u turli ta'lim kontekstlarida til o'qitish amaliyotini optimallashtirish uchun CLT tamoyillarini doimiy izlanish va moslashtirish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: *Kommunikativ til o'qitish (CLT), mazmunli o'zaro fikr almashish, autentik muloqot, kommunikativ kompetentsiya, grammatik bilim, o'rganuvchilarning avtonomligi, tengdoshlarning o'zaro muloqoti, integratsiyalashgan yondashuv, so'z boyligini o'zlashtirish, texnologiya integratsiyasi.*

In the ever-evolving landscape of English language education, Communicative Language Teaching (CLT) has emerged as a pivotal approach, transforming traditional classroom dynamics and learner outcomes. This methodology, which gained prominence in the late 20th century, continues to shape and revitalize English language instruction worldwide. CLT, as outlined by

Richards and Rodgers, emphasizes the development of communicative competence as the primary goal of language learning. [1] This marks a significant shift from earlier methodologies that focused predominantly on grammatical accuracy. The approach is rooted in the sociolinguistic theory of communicative competence, first proposed by Dell Hymes, who argued that language proficiency extends beyond mere grammatical knowledge to include the ability to use language appropriately in various social contexts. [2] Savignon further elaborates that CLT promotes language learning through meaningful interaction and authentic communication. [3] This stands in contrast to the mechanical drills and memorization techniques characteristic of older methods like the Audio-Lingual Approach. By engaging learners in purposeful communication about relevant topics, CLT aims to develop not only linguistic competence but also sociolinguistic, discourse, and strategic competencies. The implementation of CLT has led to a paradigm shift in classroom roles and activities. Nunan describes how CLT classrooms typically feature more learner-centered, experience-based, and task-oriented activities. [4] This transformation has redefined the role of teachers from authoritative knowledge dispensers to facilitators of communication and learning. However, the adoption of CLT has not been without challenges. As Bax points out, the wholesale application of CLT without consideration for local educational contexts and cultural norms can be problematic. [5] This critique has led to the development of more context-sensitive approaches within the broader CLT framework.

The methodology of Communicative Language Teaching (CLT) centers on encouraging meaningful interaction and authentic communication in English classrooms. At its core, CLT aims to develop communicative competence, a concept elaborated by Canale and Swain. [6] This competence encompasses grammatical knowledge, sociolinguistic appropriateness, discourse coherence, and strategic language use. CLT activities and assessments are designed to holistically develop these components, moving beyond the traditional focus on grammatical accuracy alone. A hallmark of CLT methodology is the use of authentic materials and tasks, as emphasized by Nunan. [7] English classrooms employing CLT

frequently incorporate real-life texts such as newspapers, magazines, and podcasts, alongside task-based activities that mirror real-world language use. Role-plays and simulations of authentic situations are common, helping to bridge the gap between classroom learning and practical language application. CLT marks a significant shift from teacher-centered to learner-centered instruction. Richards and Rodgers describe how this manifests in classroom practices, including the encouragement of learner autonomy, tailoring activities to learners' needs and interests, and promoting peer interaction and collaborative learning. [8] This approach recognizes the diverse needs and learning styles of students, encouraging a more engaging and personalized learning environment. In terms of error treatment, CLT adopts a more tolerant approach compared to traditional methods. Hendrickson suggests that errors should be seen as a natural part of language learning. [9] In CLT classrooms, the focus is on errors that impede communication, with a preference for indirect correction techniques such as recasts and clarification requests.

This approach encourages self-correction and peer correction, viewing errors as learning opportunities rather than failures. Unlike methods that isolate language skills, CLT advocates for an integrated approach. Oxford argues that combining listening, speaking, reading, and writing reflects the reality of language use and enhances overall communicative competence. [10] This integration is often achieved through comprehensive tasks that require multiple skills, mirroring real-life language situations. Littlewood identifies several issues, including large class sizes, limited resources, teacher proficiency, and cultural expectations about language learning. [11] Addressing these challenges often requires adapting CLT principles to suit local contexts, as suggested by Bax in his context approach. By focusing on meaningful communication, learner engagement, and real-world language use, CLT continues to shape effective language teaching practices worldwide, adapting to diverse educational contexts while maintaining its core principles.

The effectiveness of Communicative Language Teaching (CLT) in revitalizing English classrooms has been the subject of extensive research over the past few decades. This analysis examines key studies that have evaluated the impact of CLT on various aspects of language learning and teaching. A seminal study by Savignon laid the groundwork for CLT research, demonstrating that learners who practiced communicative tasks performed better on both linguistic and communicative tests compared to those who received audio-lingual instruction. [12] This early research highlighted the potential of communicative approaches in enhancing overall language proficiency. Building on this, Canale and Swain's theoretical framework of communicative competence provided a robust foundation for subsequent CLT studies, emphasizing the multifaceted nature of language proficiency beyond mere grammatical knowledge. [13] In the realm of vocabulary acquisition, Joe et al. found that CLT techniques, particularly those involving negotiation of meaning, led to better retention of new vocabulary compared to traditional memorization methods. [14] This research underscored the importance of context and meaningful interaction in lexical development, a key tenet of CLT. Similarly, in the area of grammar acquisition, Pica demonstrated that communicative tasks promoting interaction and negotiation of form were more effective in developing grammatical competence than explicit grammar instruction alone. [15] The impact of CLT on learner motivation has been another significant area of research.

A comprehensive study by Dörnyei revealed that CLT approaches generally led to increased motivation among language learners, attributed to the relevance of tasks and the sense of achievement in real communication. [16] However, the implementation of CLT has not been without challenges, as highlighted by several studies. Littlewood conducted a survey across Asian contexts and found that while teachers generally supported CLT principles, they faced difficulties in implementation due to large class sizes, examination pressures, and cultural expectations. This research emphasized the need for context-sensitive adaptations of CLT. Similarly, Chowdhury and Ha pointed out the potential cultural

mismatches when implementing CLT in non-Western contexts, suggesting the need for a more nuanced approach to its application. [17] A study by Chapelle demonstrated how computer-mediated communication could enhance CLT principles, providing opportunities for authentic interaction and collaborative learning. This research direction points to the adaptability of CLT in the digital age. Long-term studies on the effectiveness of CLT have provided valuable insights. A longitudinal study by Lightbown and Spada over several years showed that learners in CLT-based programs developed more balanced language skills and greater confidence in real-world communication compared to those in traditional programs. [18] However, they also noted that CLT needed to be complemented with some focus on form to ensure linguistic accuracy. Critics of CLT have argued that the approach may overlook the systematic teaching of grammar and vocabulary. While numerous studies affirm its effectiveness in developing overall communicative competence and learner motivation, they also highlight the challenges in its implementation across diverse contexts. The research underscores the need for a balanced approach that maintains the core principles of CLT while adapting to specific learning environments and integrating focused language instruction. As English language teaching continues to evolve, ongoing research in CLT will be crucial in refining and optimizing its application in classrooms worldwide.

The implementation and impact of Communicative Language Teaching (CLT) in revitalizing English classrooms have been subjects of extensive debate and reflection among researchers and practitioners. This discussion aims to synthesize key findings, address ongoing challenges, and consider future directions for CLT in the evolving landscape of English language education. One of the most significant contributions of CLT has been its shift in focus from linguistic competence to communicative competence. As Hymes initially proposed, and later refined by Canale and Swain, the concept of communicative competence has fundamentally altered our understanding of what it means to be proficient in a language. [19] This paradigm shift has led to more holistic and practical

approaches to language teaching, as evidenced by the research of Savignon. However, the challenge lies in striking a balance between communicative fluency and linguistic accuracy.

Ellis argues for a form-focused instruction within CLT, suggesting that attention to language forms can be effectively integrated into communicative tasks without compromising the core principles of CLT. [20] The learner-centered nature of CLT has been widely praised for increasing student engagement and motivation. Dörnyei's work on motivation in language learning strongly supports this aspect of CLT. Nevertheless, as pointed out by Littlewood, the implementation of learner-centered approaches can be challenging in educational contexts with large class sizes or strong teacher-centered traditions. This raises important questions about the adaptability of CLT across different cultural and educational settings. Bax advocates for a context-sensitive approach to CLT, emphasizing the need to consider local educational norms and constraints when implementing communicative approaches. The use of authentic materials and tasks, a hallmark of CLT, has been shown to enhance learner engagement and prepare students for real-world language use.

However, Widdowson cautions against an uncritical acceptance of authenticity, arguing that pedagogically appropriate materials might sometimes be more effective than authentic ones. This debate highlights the need for careful material selection and task design in CLT classrooms, balancing authenticity with pedagogical suitability. [21] This disconnect between CLT classroom practices and assessment methods can lead to what Cheng terms the "washback effect," where testing methods influence teaching practices, potentially undermining CLT principles. [22] Developing assessment methods that align with CLT while meeting institutional and societal demands for standardized evaluation remains a significant challenge. The role of grammar instruction within CLT continues to be debated. While early interpretations of CLT tended to minimize explicit grammar teaching, more recent approaches, such as those proposed by Nassaji and Fotos, argue for a balanced integration of form-focused instruction within communicative

contexts. This evolving understanding of grammar's place in CLT reflects a more nuanced approach to language teaching, acknowledging the complex interplay between fluency and accuracy in language development.

REFERENCES:

1. Bax, S. (2003). The Emerging Role of Technology in Language Teaching: A Contextual Approach. In *The Future of Language Teaching* (pp. 15-30).
2. Brown, H. D. (2004). *Language Assessment: Principles and Classroom Practices*. Pearson Education.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1-47.
4. Canagarajah, A. S. (2011). Translanguaging in the classroom: Emerging issues for research and pedagogy. In *Translanguaging: Language, bilingualism, and education* (Vol. 1, pp. 1-28).
5. Chapelle, C. A. (2009). The relationship between second language acquisition theory and computer-assisted language learning. *Computer Assisted Language Learning*, 22(2), 141-155.
6. Cheng, L. (1997). Inconsistencies in the Assessment of Language Ability. *Language Testing*, 14(3), 249-271.
7. Chowdhury, M. I., & Ha, M. (2008). Cultural Context and Challenges in CLT: Addressing the Disparities. *Asian EFL Journal*, 10(1), 35-50.
8. Dörnyei, Z. (1994). Motivation and Motivating in the Foreign Language Classroom. *The Modern Language Journal*, 78(3), 273-284.
9. Ellis, R. (2003). *Task-Based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
10. Ellis, R. (2006). Current issues in the teaching of grammar: An SLA perspective. *TESOL Quarterly*, 40(1), 83-108.
11. Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). *Teaching Speaking: A Holistic Approach*. Cambridge University Press.

12. Hendrickson, J. (1978). Error Correction in Foreign Language Teaching: Recent Theory and Practice. *The Modern Language Journal*, 62(8), 387-398.
13. Hymes, D. H. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269-293).
14. Jenkins, J. (2006). Current Perspectives on Teaching World Englishes and English as a Lingua Franca. *TESOL Quarterly*, 40(1), 175-190.
15. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). *Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning*. Allyn & Bacon.
16. Kumaravadivelu, B. (2001). Toward a Postmethod Pedagogy. *TESOL Quarterly*, 35(4), 537-560.
17. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). *How Languages are Learned*. Oxford University Press.
18. Littlewood, W. (2007). *Communicative Language Teaching: An Introduction*. Cambridge University Press.
19. Nassaji, H., & Fotos, S. (2011). *Teaching Grammar in Second Language Classrooms: Integrating Form-Focused Instruction in Communicative Contexts*. Routledge.
20. Noels, K., Clément, R., & Pelletier, L. (2000). Perceptions of the Difficulties of Learning French: Motivation, Attitudes, and Source of Learning. *Language Learning*, 50(1), 167-213.
21. Nunan, D. (1991). *Language Teaching Methodology*. Prentice Hall.
22. Oxford, R. L. (2001). Language Learning Strategies: An Update. In *Teaching English as a Second or Foreign Language* (3rd ed., pp. 124-134).

THEORETICAL FOUNDATION OF LINGUOPOETIC ANALYSIS OF LITERARY TEXTS

ISMOILOVA Diloromhon Rustamjon kizi,
Renaissance Educational University
Department of Foreign Philology
Acting associate professor, (PhD)
d.r.ismoilova@mail.ru

Annotation

Linguopoetic research involves the study of literary works based on linguistic laws. In this, the researcher takes into account not only linguistics, but also the criteria in literary studies. In the process of linguopoetic analysis, special attention is paid to grammatical, syntactic, lexical-phraseological features. Poetic meaning is created based on the creative use of language units.

Keywords: *linguopoetics, linguistics, literary studies, fiction, literary text, poetic meaning.*

BADIIY MATNNI LINGVOPOETIK TAHLIL QILISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Lingvopoetik tadqiqotlar bu badiiy adabiyotni lingvistik qonuniyatlar asosida tadqiq etishni o'z ichiga oladi. Bunda tadqiqotchi nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslikka doir me'yorlarni ham hisobga olishni nazarda tutadi. Lingvopoetik tahlil jarayonida grammatik, sintaktik, leksik-frazeologik o'ziga xosliklar alohida e'tiborga olinadi. Til birliklaridan ijodkorlik bilan foydalanish asosida poetik mazmun hosil qilinadi.

Kalit so'zlar: *lingvopoetika, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, badiiy adabiyot, badiiy matn, poetik mazmun.*

Poetic linguistics, which attracted the attention of scholars in the middle of the 20th century and caused much controversy, developed on the basis of a number of factors. The effective use of the descriptive method by representatives of the European and American structuralism, System-functional grammar and Transformative grammar schools served as a blueprint for the new linguistic field.

As a result, scientific journals such as "Poetics", "Poetics Today", "Journal of Literary Semantics" emerged, which expressed theoretical views on this direction.

The scientific conclusions presented by the linguist Jeffrey Leech are of great importance for the development of linguopoetics as an independent scientific field. [Leech, 2007. 24] He developed the laws of linguopoetic research in order to fully understand the language of a literary work and assess the artistic skill of the creator. Initially, a book was presented to scholars, which outlined the issues of introducing linguistic principles into the study of poetic works, and after a certain period of time, a treatise was published on the linguistic means and their significance, which serve to reveal the aesthetic properties of prose works [Leech, 2007. 19-43].

In world linguistics, the Russian scientist Roman Jakobson, who paved the way for further research in this field with his scientific views on linguopoetics, is considered to be the one. The linguist's theoretical views on the importance of poetic elements in literary studies and their relevance to linguistics have made a turning point in the current scientific situation in the field of philology.

R. Jakobson reinforces these considerations as follows: "Poetics analyzes problems related to linguistic structures, a process that can be compared to the way painting deals with visual expressions. In this regard, if we take into account that linguistics studies linguistic forms in general, we can be sure that poetics is also a part of it." The linguist emphasizes that poetics studies other types of art along with verbal units, and justifies this idea by the fact that extralinguistic phenomena are also studied in linguistics [Jakobson, 1987. 63].

To this day, there are supporters of the need to mobilize the laws of linguistics to study works of art, and in turn, a group of scholars who view fiction only as an object of study for literary studies. This has in a certain sense delayed the emergence of linguopoetics as a separate discipline. In particular, the prominent linguist L. Bloomfield notes that linguists study the language of ordinary people, and in this process, the study of the specific writing style of

writers and poets and the language of their works is of little importance [Bloomfield, 1984. 126].

However, a work of art is a complex structure that combines not only the style of everyday speech, but also elements of official, journalistic, and, of course, artistic style. This gives the linguist the opportunity to observe and distinguish all language styles at the same time. Therefore, literature is the most preferable material for language research.

The scientific views of the American philologist and scholar Chapman, who did not doubt the existence of an inextricable link between a literary work and linguistics, were widely discussed by the scientific community.

The language of fiction is fundamentally different from the language that we consider ordinary and normative, or that is used in everyday communication. In this case, the writer skillfully uses the language of the people and approaches it in an individual way. As a result, the work of fiction is saturated with complex elements, figurative expressions, changed word order, and similar peculiarities, the essence of which is difficult to grasp at first glance.

Chapman compares fiction to a manufacturer that provides an incalculable number of products, and he recognizes that it is a product of the thinking of people who are not indifferent to their time and surroundings.

Chapman notes that fiction often conveys poetic content through a single syntactic whole. Without rejecting this scientific argument, it is worth noting that there are places in the work where individual words or a specific word in a syntactic whole have a poetic meaning. At the same time, in some cases, the writer uses words and sentences that have no expressive coloring. [Chapman, 1973. 48]

Professor Richard Cureton of the University of Michigan emphasizes that this new direction, which determines the balance of two philological fields (linguistics and literary studies), and which is currently constantly awaiting a solution in literary studies, will be solved using linguistic analysis methods, as well as by means of approaches to literary studies to solve complex issues in linguistic. [Cureton, 1983. 18]

At this point, it is appropriate to dwell on the life experience recorded by the scientist Roman Jakobson, who laid the foundation for linguopoetic studies. According to him, the Russian actor Stanislavsky was instructed by the director to say the phrase “This evening” in 40 different ways and with 40 different meanings. The actor wrote down and performed the requested number of possible uses of this phrase. Later, in R.Jakobson's study on the expressive capabilities of the modern Russian language, the above experiment was repeated. [Jakobson, 1987. 63]

Developing the theoretical knowledge presented up to his time, the linguist recognizes that the aesthetic function of language is equally relevant to the addressee, the addressee, the context, and the transmitted message.

According to the author, any piece of speech combines several functions of the language. There is no speech entity that performs a single or single function. That is, in the process of communication, one of the integral functions that exists is dominant. In a literary work, the aesthetic function undoubtedly leads.

Mukarovsky studied the relationship between poetic language and literary language and presented a number of scientific conclusions to science. According to the scientist, literary language serves as the basis for the artistic and aesthetic effectiveness of poetic language. That is, through the use of non-standard forms of language, such as slang words, dialectisms, poetic neologisms, a literary language is created. This goal cannot be achieved without bypassing the norms of the literary language. Considering that the main material of literary literature is the national language, the development of a literary language is an important process for every national language.

In linguopoetic analysis, a researcher must highlight the linguistic peculiarities which serve to create a poetic meaning and to colour the literary work. One of the means that draws a special attention of the reader is called foregrounding and we will discuss its linguopoetic features in this paper. In prose works, language units that attract the reader's attention and are endowed with a special aesthetic essence are sometimes highlighted, italicized, or expressed only in

capital letters. Through this, the author also ensures the visuality and memorability of the work of art.

Wales, who studied this figurative tool, defines linguistic deviations and emphasizes that they are formed as a result of a violation of language norms. [Wales, 2014. 182]

For example, he notes literary repetition as a violation of the constant use of words.

According to the American linguist M.Short, the term foregrounding was originally a term related to the field of painting and was used in relation to drawings that occupy the front of the picture. Later, this term was actively introduced as a way of indicating parts of the artistic text that are given special emphasis.

In conclusion, literary works are deeply scrutinized by the help of linguistic regulations and consequently rigorous scientific results are gained through this research.

REFERENCES:

1. Bloomfield L. Language. University of Chicago press. 1984. P.126
2. Chapman R. Linguistics and literature: an introduction to literary stylistics, London, Edward Arnold, 1973.
3. Cureton R. Literary stylistics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe, 1983. P.18
4. Freeman D. Essays in modern stylistics. Methuen London. P. 426
5. Jakobson R. Language in literature. The Belknap press of Harvard University Press, 1987. P.63
6. Leech N. Style of fiction. [International Journal](#) of Humanities, P. 19-43
7. Leech N., Short M. Style in fiction. Pearson, 2007. P. 425
8. Wales K. A dictionary of stylistics. London: Longman, 2014. P.182

THE CONCEPT OF RESPECT THROUGH EUPHEMISMS: A CASE STUDY OF “BYGONE DAYS” AND ITS TRANSLATIONS

YUSUPOVA Sabohatxon A'zamjonovna,
PhD, Senior teacher, Department of English philology,
Fergana state university
s.a.yusupova@pf.fdu.uz

PO'LATOVA Kamolaxon Shukurjon qizi,
Master, Fergana state university
kamolapulatova12@gmail.com

Annotation

Euphemisms are a key linguistic tool for expressing sensitive topics politely and indirectly. In literature, they enrich style and emotion. This study examines how birth- and death-related euphemisms in O'tkan Kunlar (Bygone Days) by Abdulla Qodiriy were translated into Russian by Mukhammadnodir Safarov and into English by Mark Reese. The analysis reveals that while the Russian translation retains euphemisms more faithfully, the English version sometimes opts for direct expressions, altering the original tone. Alternative translations are proposed to preserve cultural and emotional nuances. The study highlights the importance of maintaining euphemisms in literary translation to uphold meaning and stylistic intent.

Key words: euphemism, literary translation, birth, death, cultural adaptation, O'tkan Kunlar

Annotatsiya

Evfemizmlar nozik mavzularni muloyim va bilvosita ifodalash uchun muhim lingvistik vositadir. Adabiyotda esa ular uslub va hissiyotga boylik baxsh etadi. Ushbu tadqiqot Abdulla Qodiriyning O'tkan kunlar asaridagi tug'ilish va o'lim bilan bog'liq evfemizmlarning Muxammadnodir Safarov tomonidan rus tiliga va Mark Ris tomonidan ingliz tiliga tarjima qilinishini o'rganadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ruscha tarjima evfemizmlarni ko'proq saqlagan bo'lsa, inglizcha versiyada ba'zan to'g'ridan-to'g'ri ifodalar ishlatilib, asl ohang o'zgartirilgan. Madaniy va hissiy nozikliklarni saqlab qolish uchun muqobil tarjimalar taklif

etiladi. Tadqiqot adabiy tarjimada evfemizmlarni saqlash muhimligini, ularning ma'no va uslubiy maqsadni ifodalashdagi o'rnini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: *evfemizm, adabiy tarjima, tug'ilish, o'lim, madaniy moslashuv, O'tkan kunlar*

INTRODUCTION

Language is not merely a tool for communication but a reflection of societal values, norms, and sensitivities [Jačková, 2010. 8]. Among the many linguistic mechanisms that shape human interaction, euphemisms play a significant role in mitigating the impact of potentially sensitive topics. Euphemisms, derived from the Greek eu (“well”) and phēmē (“speaking”), refer to expressions that replace direct or potentially offensive terms with more socially acceptable alternatives [Jing-Schmidt, 2021. 5]. These expressions serve as linguistic buffers, allowing speakers to navigate social taboos, maintain politeness, and preserve interpersonal harmony. Euphemisms are particularly prevalent in discussions of death, illness, social status, war, and bodily functions, as people often seek ways to soften the emotional weight of these subjects [Kulas, 2021. 10]. For example, phrases like passed away instead of died or economically disadvantaged instead of poor illustrate how euphemistic language reduces the harshness of reality [Zhuo, 2021. 3]. The widespread use of euphemisms is not merely a linguistic phenomenon but a cultural and psychological necessity, reflecting society's collective discomfort with directness in certain domains [Allan, 1991. 25].

However, euphemisms are not static. Their meanings shift over time due to semantic change, societal developments, and cultural reinterpretation. This process, known as the euphemism treadmill, occurs when a once-acceptable euphemism becomes too closely associated with the original taboo and requires replacement [Felt & Riloff, 2020. 138]. For instance, terms for physical disabilities have evolved from crippled to handicapped, then to disabled, and more recently to differently-abled [Enright, 2004. 6]. This ongoing transformation highlights how language adapts to social and ethical considerations. While euphemisms function within a single language, their cross-linguistic interpretation and translation pose

unique challenges [Lakoff & Johnson, 1980. 110]. The connotations and pragmatic effects of a euphemism in one language may not have an exact equivalent in another, potentially altering the intended meaning or cultural perception [Crespo-Fernández, 2021. 3]. This study examines how euphemisms in Abdulla Qodiriy's novel *Bygone Days* (O'tkan Kunlar) are translated into Russian and English, with a specific focus on the concept of respect. This research explores the ways euphemisms are used in *Bygone Days* to convey respect and politeness. It also investigates the translation strategies employed in the Russian and English versions to render these euphemisms.

METHODS

This study is based on a comparative linguistic analysis of euphemisms related to birth and death in *O'tkan Kunlar* and its translations into Russian and English. The research takes a qualitative approach, focusing on how euphemistic expressions were rendered in each language and whether their original meaning and stylistic effect were preserved.

The first step in this analysis was to identify euphemisms in the Uzbek text that relate to birth and death. Since these themes hold deep cultural and emotional significance, the novel naturally contains a variety of indirect expressions used in place of direct terms. Once the euphemisms were located in the original text, their corresponding translations in the Russian and English versions were examined. The goal was to determine whether the translators maintained the euphemistic nature of the expressions, replaced them with more direct terms, or chose alternative phrasing that conveyed a similar effect. After identifying and comparing these translations, the next step was to evaluate their effectiveness. In cases where euphemisms were lost or altered significantly, possible alternative translations were suggested. These suggestions were made with an awareness of linguistic and cultural differences, as well as existing research on euphemisms in different languages. To support the analysis, scholarly sources on euphemism theory and translation strategies were consulted. Additionally, external reference materials listing common euphemisms in English and Russian helped refine the

proposed alternatives. Overall, the study aims to offer a detailed comparison of how euphemistic language is treated in translation and to highlight the challenges involved in conveying culturally embedded expressions across languages.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of birth- and death-related euphemisms in O'tkan Kunlar and its translations into Russian and English highlights significant differences in their treatment. While some euphemisms were preserved, others were replaced with direct expressions, affecting the original tone. This demonstrates the challenges of translating culturally embedded language, where indirectness carries as much meaning as the words themselves. For example, Uzbek expressions for death, such as *olamdan o'tmoq* ("to pass from this world") and *hayotdan ko'z yumdi* ("to close one's eyes to life"), convey a softened, respectful tone. The Russian translation maintains this with *скончался* and *покинул этот мир*, but the English version sometimes uses *he died* instead of a more nuanced phrase like *passed away* or *departed*. Similarly, Uzbek expressions for birth, such as *yorug' dunyoga kelmoq* ("to come into the bright world"), are preserved in Russian (*появился на свет*) but often simplified in English to *was born*, losing the poetic nuance. Alternative translations like *came into the world* or *entered this life* could better capture the stylistic tone of the original. The following examples illustrate how euphemisms in O'tkan Kunlar were translated and where shifts in meaning occurred.

1. "Ko'zi yorimoq" (Eyes will brighten)

"Opangning ko'zi yorir vaqti yetdi, o'choqboshi ishlaringni endi o'z qo'ling'a ol" [Qodiriy, 1926. 213]. *"Твоей старшей сестре пришло время родить. Теперь ты хлопочи по хозяйству"* [Кадыри/перев. Сафарова, 2009. 403]. *"When it is time for your sister to **deliver**, you must take the kitchen duties in your own hands"* [Qodiriy/trans. M.Reese, 2018. 405].

The Uzbek euphemism *ko'zi yorimoq* (literally "her eyes will brighten") is a softened way to refer to childbirth. The Russian translation directly states *родить* (to give birth), omitting the euphemism. The English version uses *deliver*, which is a recognized medical euphemism but lacks the warmth of the original. A better

alternative in English could be “her time has come” or “she is about to bring a child into the world”.

2. “Oy-kuni yaqin” (Moon-day is near)

“Kumushning oy-kuni yaqin edi. Nabiralik bo‘ladirg‘an O‘zbek-oyimning ishi boshidan oshqan, Kumushning oyi tug‘masdanoq ul beshik yasatish bilan mashg‘ul edi” [Qodiriy, 1926. 211].

*“Близился долгожданный день, когда Кумуш предстояло **стать матерью**. Узбек-аим совсем захлопоталась. Еще за месяц до родов она уже начала готовить бешик”* [Кадыри/перев. Сафарова, 2009. 399].

*«Kumush's **delivery date** neared. Though a month remained to build a beshik for the baby, Uzbek Oyim, thrilled to see a grandchild on the horizon, engaged in busybodying about, loudly barking orders»* [Qodiriy/trans. M.Reese, 2018. 402].

The Uzbek phrase *oy-kuni* (moon-day) is a poetic way of referring to a woman’s due date. The Russian version captures this well with *долгожданный день* (the long-awaited day), while the English translation opts for *delivery date*, which is more clinical. A better alternative in English might be “Kumush’s time was coming” to preserve the natural tone of the original [Holder, 2008].

3. “Qazom yetib” (If my fate reaches me)

*“Xudoyg‘a topshirdim, Kumush, **qazom yetib** ko‘ralmay o‘lsam, mandan rozi bo‘l”* [Qodiriy, 1926. 205].

*“Да благословит тебя бог, Кумуш! Если **наступит мой смертный час** и я **умру**, не повидавшись с тобой, не поминай меня лихом”* [Кадыри/перев. Сафарова, 2009. 388].

*“I pass you into God's hands, Kumush. If **my final days are near** and I **pass away** without ever seeing you again, remember me well”* [Qodiriy/trans. M.Reese, 2018. 391].

The Uzbek *qazom yetib* (if my fate reaches me) is a poetic way of expressing death as part of destiny. The Russian and English translations use more neutral expressions, though English opts for *pass away*, which retains some indirectness.

We would suggest a better alternative “If my time comes and I must depart this life” to reflect the original phrasing.

4. “Shahid bo‘ldi” (Became a martyr)

“O‘g‘lingiz Otabek... qahramonona urushib shahid bo‘ldi” [Qodiriy, 1926. 220].

“Они храбро сражались в первых рядах и оба погибли” [Кадыри/перев. Сафарова, 2009. 388].

“They fought heroically and died as Shahids” [Qodiriy/trans. M.Reese, 2018. 419].

In Uzbek *shahid bo‘ldi* (became a martyr) emphasizes the honorable nature of death in battle. The Russian *погибли* (perished) is neutral, while the English *died as Shahids* retains the term but sounds unnatural. We would like to suggest a better English translation “gave his life in battle” or “fell in the line of duty” [Holder, 2008. 76].

CONCLUSION

This study examined how birth- and death-related euphemisms in O‘tkan Kunlar were translated into Russian and English. While the Russian translation largely preserved these expressions, the English version sometimes replaced them with more direct terms, altering the original tone. Uzbek euphemisms like *ko‘zi yorimoq* (“her eyes will brighten”) for childbirth and *qazom yetib* (“if my fate reaches me”) for death reflect cultural attitudes toward life’s transitions. The Russian translation retained much of this nuance, whereas the English version often opted for more neutral wording. These differences show that translating euphemisms requires more than accuracy—it demands cultural awareness. This study highlights the importance of preserving both meaning and tone in literary translation, opening the door for further research on other themes in O‘tkan Kunlar and beyond.

REFERENCES:

1. Allan, K., & Burridge, K. (1991). *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. Oxford University Press.

2. Crespo-Fernández, E. (2021). *Euphemism and Political Discourse in English: The Concealment of Reality in Public Communication*. Palgrave Macmillan.
3. Enright, D. J. (2004). *Fair of Speech: The Uses of Euphemism*. Oxford University Press.
4. Felt, T., & Riloff, E. (2020). Recognizing Euphemisms and Dysphemisms Using Sentiment Analysis. *Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*, 134–145.
5. Holder, R.W. (2002). *A Dictionary of Euphemisms*. Oxford University Press.
6. Jačková, M. (2010). *Euphemisms in Today's English*. Bachelor's Thesis, Tomas Bata University in Zlín.
7. Jing-Schmidt, Z. (2021). Euphemism. In J.-O. Östman & J. Verschueren (Eds.), *Handbook of Pragmatics Online*. John Benjamins Publishing.
8. Kulas, D. (2021). *Euphemisms in Linguistic Practice*. Unpublished Master's Thesis.
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
10. Qodiriy, A. (1926). *O'tkan Kunlar [Bygone Days]*. Tashkent: Publishing House of the Uzbek SSR.
11. Reese, M. (Trans.). (2018). *Bygone Days*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
12. Safarov, M. (Trans.). (2009). *Минувшие Дни [Bygone Days]*. Tashkent: Sharq Publishing.
13. Zhuo, J. (2021). *Euphemism and Language Change: The Role of Social Sensitivities*. Research Gate.

THE FORMATION AND STUDY OF PRAGMATIC LINGUISTICS

PRAGMATIK LINGVISTIKANING SHAKLLANISHI VA O'RGANILISHI

FAYZULLAYEVA Maftuna Odil qizi,
TGFU "Pedagogy and languages" department teacher
RTU researcher
fmaftuna04@gmail.com

Annotation

This article provides information about the formation of pragmatic linguistics, its related fields, goals, and objectives. It also highlights the importance of studying the process of speech communication as a social expression of human speech activity. The article thoroughly analyzes the dependence of linguistic units on context and how their meanings are shaped according to specific situations. Pragmatic linguistics is recognized as a significant field in linguistics not only from a theoretical perspective but also from a practical standpoint.

Key words: pragmatics, linguistics, communicative information, semiotics.

Annotatsiya

Ushbu maqolada pragmatik lingvistikaning shakllanishi, uning tegishli sohalari, maqsad va vazifalari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, nutqiy muloqot jarayonini inson nutqiy faoliyatining ijtimoiy ifodasi sifatida o'rganishning ahamiyati yoritib berilgan. Maqolada til birliklarining kontekstga bog'liqligi, ularning vaziyatga ko'ra ma'no kasb etishi keng tahlil etiladi. Pragmatik lingvistika nafaqat nazariy, balki amaliy nuqtayi nazardan ham tilshunoslikda dolzarb yo'nalish sifatida e'tirof etiladi.

Language, as a means of communication in society, plays an essential role and holds a central place in human life through practical activity. The practical function of language is manifested in human speech activity. Therefore, the speaker's linguistic knowledge, thinking, national culture, values, and spiritual worldview are reflected in their speech. The analysis of this practical aspect of language is a relevant issue in modern linguistics. In the 21st century, as the need

for information increases, new approaches to the role and importance of language in the life of society and the individual are emerging.

These approaches focus on studying language as a tool that forms the process of human verbal interaction. Furthermore, it serves to reveal the essence of concepts such as national consciousness and culture, national identity, and ideology. Thus, the study of speech communication, which expresses human social activity, is significant for such linguistic fields as pragmalinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, linguistic cultural studies, neurolinguistics, and computational linguistics.

All social actions of humans in the objective world are expressed through speech activity. Therefore, pragmatic linguistics, both as a theoretical and practical science, studies issues related to speech communication, including the communication system, speech situations, the behavior of communication participants, and communicative intentions. Pragmatic linguistics is considered a relatively new branch within linguistic sciences, with foundational contributions from scholars such as C. Peirce, W. James, and C. Morris.

Historical Development of Pragmatics:

The term “pragmatics” was introduced into science in the 1930s by C. Morris [Hakimov, 2013, 155].

According to him, the origins of pragmatics lie in the works of philosophers such as C. Peirce, W. James, and J. Dewey. These works introduced ideas regarding sign systems and the functionality of linguistic units, clarified fundamental concepts of semiotics, and distinguished between syntax, semantics, and pragmatics [Petrov, 1985. 471].

In the 1960s and 1970s, pragmatics began to develop as a separate field within linguistics. The philosophical views of L. Wittgenstein laid the groundwork for the development of pragmatics as an independent field of theoretical research [Petrov, 1985, 474].

Later, European and Russian linguistics also began to include pragmatic linguistic studies.

Initially, C. Morris divided semiotics into three directions: semantics, syntactics, and pragmatics [Hakimov, 2013].

While semantics and syntactics were widely studied, pragmatics remained under-researched. Only through the work of scholars like C. Peirce, J. Austin, J. Searle, and P. Grice did pragmatics gain recognition as a subject of linguistic inquiry.

The Object of Study in Pragmatic Linguistics:

Pragmatic linguistics studies the conditions of language use, the relationship between speaker and listener, the purpose of speech, and elements beyond pure context. A person may possess semantic knowledge, but to use it appropriately, they must apply it according to their communicative intent.

The main areas of study in pragmatic linguistics include:

1. Forms of expression depending on the speaker's communicative intent, whether explicit or implicit. This shapes communicative strategies.
2. Strategies of expressing communicative intent – one of the core issues of pragmatics. The speaker chooses various forms to convey their internal goals to the listener.

A deep study of pragmatic phenomena requires logical and philosophical observation from the linguist. Therefore, linguistic pragmatics analyzes not only linguistic phenomena but also their logical, philosophical, and social aspects. [Kiseleva, 1978, 99]

Core Concepts in Pragmatics:

Deixis – expressions like “I”, “here”, “now” have no fixed meaning without context.

Speech acts – statements such as requests, orders, advice, or questions.

Implicature – the implied meaning that is not directly stated.

Presupposition – knowledge assumed to be accepted by the speaker.

Contextual relevance – the function of language units depending on the situation.

Language is not just a system of grammatical structures and lexical units; the meaning of each word, phrase, or sentence changes depending on who says it,

when, where, and to whom. The linguistic phenomena that arise in this process are called pragmatic phenomena. Through pragmatic expression, the semantic content of language expands, making speech more expressive and figurative, reflecting the social and cultural relations of the communication participants.

All social actions of humans in the objective world are expressed through speech activity. As a theoretical and practical science, pragmatic linguistics studies speech communication, communication systems, speech situations, participants' behavior, and communicative goals. Pragmalinguistics is a rapidly developing field that encompasses directions such as ethnopragmatics, sociopragmatics, ethnosociopragmatics, intercultural pragmatics, and comparative pragmatics. These developments enrich linguistics with new theoretical ideas and methods. Today, pragmalinguistics also provides practical support in enhancing communication skills in international and intercultural interactions. Therefore, this field holds a distinct place as a promising scientific and practical direction in linguistics.

REFERENCES:

1. Hakimov M. "O'zbek pragmalingvistikasi asoslari". –Tashkent "Akademnashr", 2013.
2. Kiseleva L.A. Вопросы теории речевого воздействия. – L., 1978.
3. Petrov V.V. Философия, семантика, прагматика. – М. 1985.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 28.

PRAGMATIC ANALYSIS OF THE SPEECHES OF POLITICAL LEADERS IN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

ISMATOVA Shakhnoza Axror qizi,
PhD student Karshi State University
E-mail: shaxnozaismatova006@gmail.com,
ORCID ID: 0009-0004-4560-1229

Annotation

This article examines the political discourse of state leaders in international organizations, with a focus on the pragmatic analysis of their speeches. The study emphasizes the importance of these speeches in the context of global politics, diplomacy, and international relations. It explores how political leaders utilize language to advocate for their country's foreign policy, foster cooperation among nations, and address global challenges such as security, economics, and ecology. Through a pragmatic lens, the article analyzes the goals, intentions, and strategies used in these speeches to influence their audience and achieve diplomatic objectives. A specific example analyzed is the speech delivered by Shavkat Mirziyoyev, the President of Uzbekistan, at the 72nd session of the United Nations General Assembly.

The article explores how the speech aimed to solidify Uzbekistan's position in international relations, highlight domestic reforms, and promote global peace and cooperation. The study also discusses the use of language tools such as persuasive rhetoric, direct statements, and imagery, which serve to strengthen the speaker's credibility and influence the international audience.

Keywords: *Political discourse, pragmatic analysis, diplomacy, international relations, Shavkat Mirziyoyev, United Nations, global challenges, foreign policy, international cooperation, rhetoric, communication strategies, leadership*

SIYOSIY RAHBARLARNING XALQARO TASHKILOTLARDAGI NUTQLARINING PRAGMATIK TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada davlat rahbarlarining xalqaro tashkilotlardagi siyosiy nutqlari pragmatik nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Tadqiqot ushbu nutqlarning jahon siyosati, diplomatiya va xalqaro munosabatlardagi ahamiyatini yoritib beradi. Siyosiy yetakchilar nutqiy faoliyati orqali mamlakatning tashqi siyosatini targ'ib qilish, davlatlararo hamkorlikni mustahkamlash hamda xavfsizlik, iqtisodiyot va ekologiya kabi global muammolarni hal etishga qaratilgan maqsadlarga erishishga intilishlari tadqiq etiladi. Maqolada siyosiy yetakchilarning auditoriyani ta'sirchan nutq uslublari orqali ishontirish va diplomatik maqsadlarga erishish strategiyalari pragmatik jihatdan o'rganiladi.

Tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi tahlil qilingan. Ushbu nutq orqali O'zbekistonning xalqaro maydondagi mavqeini mustahkamlash, ichki islohotlarni ilgari surish va global tinchlik hamda hamkorlikni ta'minlash maqsad qilinganligi yoritilgan. Maqolada, shuningdek, nutqda qo'llangan ta'sirchan ritorik vositalar, to'g'ridan-to'g'ri murojaatlar va badiiy tasviriylik elementlari tahlil qilinib, ularning tinglovchilarga ta'sir darajasi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *siyosiy diskurs, pragmatik tahlil, diplomatiya, xalqaro munosabatlar, Shavkat Mirziyoyev, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, global muammolar, tashqi siyosat, xalqaro hamkorlik, ritorika, kommunikativ strategiyalar, yetakchilik.*

Speeches delivered by state leaders in international organizations are of great importance from the perspectives of global politics and diplomatic relations. These speeches serve not only as a means to protect their country's interests but also play a crucial role in promoting international cooperation, combating global issues together, and ensuring world peace. In the process of delivering speeches, leaders strive to express their country's foreign policy, show respect for international law and norms, and strengthen diplomatic relations with other states. Additionally, through their speeches in international organizations, they communicate their positions on global social, economic, environmental, and

security issues, calling for cooperation with various countries and the international community on these matters [Chudinov. 2006. 117].

The speeches in international organizations require pragmatic analysis. Pragmatic analysis of a speech helps identify its goals, intentions, and context, as well as the means used to achieve these goals through language tools. By analyzing speeches from a pragmatic point of view, one can understand which political or diplomatic objectives the speech is aimed at and how the speaker attempts to influence the audience using specific rhetorical styles and strategies. Through this type of analysis, it is possible to identify the communicative function of the speech, its relationship with the audience, and the expected diplomatic outcomes [Gavrilova. 2005. 86].

It is also important to understand how the speeches of state leaders in international organizations influence both their internal politics and international relations. These speeches often contain elements aimed at forming coalitions to combat global problems, developing strategic partnerships, or urging the international community to support a particular policy. Therefore, these speeches not only serve political and diplomatic objectives but also become tools for the development of broader social and economic relations.

Shavkat Mirziyoyev's speech on September 19, 2017, at the 72nd session of the United Nations General Assembly was a significant event aimed at strengthening Uzbekistan's position in the international arena, introducing national reforms to the global community, and promoting new initiatives within the UN framework. The pragmatic analysis of this speech focuses on identifying the speech's communicative goals, its impact on the audience, and the effectiveness of the linguistic tools used. Pragmatic analysis of the speech requires understanding the meaning of words not only within the linguistic context but also in relation to the goals and audience of the speech [Mirziyoyev. 2017. 5-6].

The main communicative goal of the speech was to strengthen Uzbekistan's position in the international arena, introduce Uzbekistan's reforms and progress to the international audience, and present the country's position on global issues. In

his speech, Shavkat Mirziyoyev provided information about the country's internal reforms and foreign policy, particularly emphasizing achievements in areas such as social and economic development, human rights, and ecology. The speech also aimed to further develop cooperation with organizations such as the UN and increase Uzbekistan's role in global security and stability issues [Vashtalova. 2009. 57].

The audience of the speech primarily consisted of UN member states, diplomatic representatives, political figures, and representatives of international organizations. The speech was constructed in such a way as to inspire trust and respect among the listeners. In his speech, Mirziyoyev presented Uzbekistan's active role in global politics and sought to convince the audience of Uzbekistan's firm stance on issues of peace, stability, and cooperation. The goal was to establish mutually beneficial and sustainable relationships with the international community [Mironina. 2012. 134].

Pragmatic analysis of the linguistic tools used in the speech shows how they help achieve the communicative goals. In Mirziyoyev's speech, the language is used purposefully, in a confident, and assertive manner. Phrases such as "we are confident" and "our path is clear" present the speech as firm and reliable. These expressions emphasize the country's vision for the future and the certainty of its political decisions. Additionally, through the use of descriptive and impactful phrases, Mirziyoyev seeks to engage the international community in Uzbekistan's social reforms. Phrases like "the interests of the people come first" demonstrate the country's focus on reforms and respect for the needs of its citizens.

Furthermore, the speech's linguistic tools, such as references to "good intentions" and "visions," were aimed at leaving a positive impression. From a pragmatic perspective, the speaker attempts to inspire the audience. Phrases such as "Uzbekistan's new secular and democratic path of development" were used to strengthen international relations, as they conveyed Uzbekistan's positive outlook for the future.

The structure of the speech also defines the relationship with the audience. Mirziyoyev frequently uses the phrase “we” to emphasize Uzbekistan’s position in the global arena and its role in international cooperation. Expressions like “our position” personalize the speech and attract the audience’s attention. This style reflects Uzbekistan's strategy to establish more active relations with the international community.

Additionally, the speech gives particular attention to social and political contexts. When addressing issues like Central Asia and Afghanistan, environmental problems, and other global threats, Mirziyoyev highlights Uzbekistan’s contribution to regional and global stability. Words such as “ecology” “political stability” “education and healthcare” reveal Uzbekistan’s position as a developing country on global issues.

When analyzing Shavkat Mirziyoyev’s speech at the United Nations from a pragmatic perspective, it becomes clear that the linguistic tools and communicative goals used were effective. The speech aimed to strengthen the country’s international relations and promote Uzbekistan’s new policy on the global stage. The language tools used in the speech were effective in conveying the country’s position and promoting diplomatic objectives, marking a new phase in Uzbekistan's foreign policy.

REFERENCES:

1. Chudinov, A. P. (2006). Political Linguistics: Textbook. Moscow: Flinta, Nauka.
2. Gavrilova, M. V. (2005). Linguocognitive Analysis of Russian Political Discourse. St. Petersburg: Dissertation.
3. Shavkat Mirziyoyev’s speech at the 72nd session of the United Nations General Assembly on September 19, 2017.
4. Vashtalova, Y. S. (2009). Rhetorical Features of American Political Discourse: A Cognitive-Semantic Aspect. St. Petersburg.

5. Mironina, A. Y. (2012). Political Euphemisms as a Means of Evading the Truth in Contemporary Political Discourse: Public Speeches of B. Obama. Kirov, 177 p.

**THE NATURE OF EPISTEMIC MODALITY: RELIABILITY,
UNCERTAINTY, AND THEIR LINGUISTIC IMPLICATIONS
EPISTEMIK MODALLI: ISHONCHLILIK, NOANIQLIK VA ULARNING
LINGVISTIK TA’SIRI**

TURAKULOVA Dilafruz Mamatsoli qizi,
Doctoral student Uzbekistan State
World Languages University
dilimturakulova1309@gmail.com
+998998578444

Annotation

Modality, as a fundamental linguistic and philosophical concept, reflects the speaker’s attitude toward the truth value of a statement. Among its various types, epistemic modality plays a crucial role in indicating degrees of certainty, reliability, and doubt. This paper explores the subjective nature of modality, emphasizing the distinction between epistemic and deontic modalities, as well as their interaction with linguistic and pragmatic contexts. Another essential aspect discussed is doubt and uncertainty, which function as the lower indicators on the epistemic scale. Doubt is framed as a cognitive and emotional phenomenon influencing decision-making, critical thinking, and knowledge formation. The paper also highlights the linguistic markers of reliability at lexical, morphological, and syntactic levels, contributing to the study of evidentiality, subjective evaluation, and metalinguistic reflection. Overall, this research contributes to a deeper understanding of epistemic modality’s role in communication, philosophy, and linguistics, shedding light on how certainty and uncertainty shape human cognition and discourse.

Keywords: Epistemic Modality, Reliability, Uncertainty, Linguistic Modality, Constructive Realism, Subjectivity, Pragmatics

One of the most important characteristics of modality is its **subjective nature**, as it manifests in statements that express people's opinions and attitudes. Therefore, this concept is considered subjective. As F. Palmer pointed out, modality is closely related to the subjective characteristics of a sentence, and subjectivity may even be the primary criterion of modality [Palmer,2001,56]. The issue of subjectivity is often crucial for analysts studying modality, as identifying the semantic markers that correspond to modal expressions in practical texts can sometimes be complex and ambiguous.

Thus, while analyzing the grammar of modal expressions may not pose serious challenges, interpreting their meanings can lead to difficulties and problems. The complexity of modality is also explained by the fact that it has been studied in various linguistic traditions over many years, leading to diverse approaches in both the **theory and practice of modal semantics**. In traditional linguistic studies, modality is typically divided into two main types: epistemic and deontic, and their analysis is often centered around two key concepts—possibility and necessity. This classification is based on philosophical foundations, particularly the principles developed by logicians. Other types of modality, such as alethic or logical modalities, have also been studied, but these belong more to the fields of philosophy and logic rather than linguistics.

Subjectivity and Objectivity in Modality

Subjectivity and objectivity indicate the **internal or external orientation** of modality. **Subjective modality** is internal and reflects the speaker's belief or uncertainty.

For example: *I believe this to be true.*

Objective modality, on the other hand, is external and indicates probability independent of the speaker's opinion.

For example: *The tea appears warm.*

Many linguists discuss **internal and external uncertainty**. These types differ based on whether they describe a speaker's incomplete knowledge or uncertainty related to external sources. Internal uncertainty arises from ignorance,

while external uncertainty stems from a tendency toward certain beliefs. These uncertainties can change over time. In particular, uncertainty about past events is perceived as ignorance—especially if the truth is known to someone else—whereas uncertainty about the future is interpreted as a tendency toward a particular opinion [Aijmer,1980,98].

Epistemic modality refers to linguistic expressions that assess the existence or likelihood of a certain situation. It is widely discussed in pragmatic and discourse literature as a category that expresses various degrees of certainty, doubt, or intermediate epistemic states. The complexity of epistemic interpretations in different pragmatic contexts is likely linked to the polysemy of modal expressions, which can vary significantly in meaning. Another challenge is the continuum between certainty and doubt, making it difficult to define clear, mutually agreed-upon categories. The assessment of the speaker's confidence level is crucial for predicting the reliability of statements and plays an important role in natural language processing, particularly in sentiment analysis and opinion extraction.

As a linguistic category, epistemic modality mainly concerns the interaction of different speech forms [Hoye,1998,76]. Broadly speaking, any modal system that indicates the speaker's level of confidence in their statement can be considered epistemic modality. This level of confidence can range from uncertainty to certainty on a truth scale. In academic discourse, epistemic modality is used to express the speaker's degree of confidence in the knowledge they present and to phrase their arguments cautiously. The term epistemic originates from the Greek word for knowledge and is used to indicate the speaker's awareness or belief in the truth of a statement. For example: *You might have incorrect information about him.*

Here, the word **might** expresses **probability**, indicating **uncertainty** regarding the statement.

Despite the various classification approaches, it is clear that epistemic modality remains the most stable category, with fewer ambiguities and less controversy than other types of modality. This aligns with Coates' view that

epistemic modality is one of the clearest and most recognizable forms of modality in everyday language use

The term reliability in the epistemic modality scale is used to express undeniable, well-founded, and verified knowledge, as well as the distinction between knowledge and opinion. Reliability is a pragmatic category related to the existence of the communication subject. It is a graded, relative concept that requires verification, practical application, and empirical validation.

Moreover, reliability has become a key category in philosophy, logic, and epistemology. New philosophical concepts introduce subjective, irrational, and virtual elements into the notion of reliability, expanding the boundaries of reality and revealing new phenomena and characteristics [Huddleston, 2002, 56].

V. A. Lektorsky's constructive realism theory reconciles real and ideal objects, to some extent resolving the tension between constructivism and realism. According to this theory, the knowing subject interacts with the world they construct, but this constructed world is not an imaginary construct—rather, it is a part, layer, or projection of the real world.

Reliability is one of the core principles of journalistic practice and is enshrined in media law and professional ethics codes. As a complex and multidimensional category, reliability manifests through the following key subcategories:

- Informational value,
- Accuracy,
- Objectivity .

In linguistics, the significance of reliability is based on the rational evaluation of statements that indicate a degree of certainty. Reliability serves as a qualitative indicator of both the speaker's completeness of knowledge about reality and their confidence in the credibility of the transmitted information [Nyuts,2001,45].

The role of reliability within a complex system is associated with extralinguistic functions (such as goals, ideological paradigms) and interacts with other subjective-modal meanings, including:

- Evidentiality,
- Subjective evaluation,
- Metalinguistic reflection.

Linguistic markers of reliability—at lexical, morphological, and syntactic levels—form a system of interactional tools that influence the assessment of truthfulness in a statement.

Doubt or uncertainty, considered a lower indicator of the epistemic scale, is an inseparable part of human life, as well as their epistemic and emotional state. Every person's mental and cognitive activity is directed toward understanding fragments of reality and forming attitudes toward them. Doubt is an integral component of knowledge acquisition and reasoning. It plays a crucial role in scientific, domestic, artistic, and philosophical intellectual activity by acting as a driving force. Due to doubt, individuals construct a coherent worldview, engage in critical thinking, and develop personal perspectives. Doubt is defined as a subjective uncertainty that a person experiences when assessing their own decisions, beliefs, or thoughts. It induces hesitation toward a given proposition and is often contrasted with reliability in decision-making contexts. As a concept, doubt is a fundamental aspect of human thought and culture, possessing broad implications across different languages and cultures. Typically, doubt signifies states of limited knowledge, insecurity, or ambiguity, making it a crucial factor in decision-making processes.

It is interesting to note that A. A. Kornilov analyzes the category of reliability from the perspective of certainty and uncertainty. Although these categories require further clarification and are not always intuitively clear when analyzing reliability vs. unreliability, A. A. Kornilov concludes that the presence of modal markers such as *certainly*, *undoubtedly*, *beyond doubt*, and *truly* in a sentence, which serve to express the speaker's confidence, indicates that this certainty is intertwined with elements of doubt [Kornilov, 1985, 47].

Thus, according to the author, there is no need to analyze the category of unreliability, as it is scientifically trivial. Instead, he gradually aligns with the interpretation of unreliability as an implicit, gradually understood category.

In our opinion, the predicate of the sentence *“My brother will certainly get into school”* does not contain any elements of doubt or uncertainty. References to doubt or uncertainty could arise in a different sentence, but in that case, it would need to be a concessive statement, such as:

“Although I believe my brother will get into school, I cannot be 100% certain, as there is always some degree of uncertainty, which serves as a basis for doubt—meaning there is a theoretical possibility that my brother might not be admitted.”

The adverb *certainly* is an expressive marker of a high level of confidence, which is why the sentence *“He will certainly get into school”* can be rephrased as *I believe that he will get into school*.

However, it is impossible to construct a sentence such as: *“I believe that he will get into school, but I am somewhat uncertain, or I have doubts about his admission.”* The contradiction within such a statement makes it semantically unacceptable.

REFERENCES:

1. Aijmer K. Evidence and the Declarative sentence. - International, Stockholm, Sweden: ALMQVIST and WDCSSELL, 1980. -150 p.
2. Halliday Michael, Christian Matthiessen. An Introduction to Functional Grammar. Fourth Edition (London: Routledge, [2004] 2014): 480. (In Eng.)
3. Holmes, J. (1982). Expressing Doubt and Certainty in English. RELC Journal, 13(2), 9-28.
4. Hoyer, L. Adverbs and Modality in English / L. Hoyer. - Longman, 1997. - 322 p
5. Huddleston, R. and Pullum, G. K. (2002) The Cambridge Grammar of the English Language, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Kranich, S. (2009). Epistemic Modality in English Popular Scientific Texts and Their German Translations. Trans-kom, 2(1), 26-41.

7. Kornilov, A. A. (1985). *Linguistic Modalities and Semantic Categories*. Moscow: Nauka.
8. Nyuts, J, *Epistemic Modality, Language, and Conceptualization: a Cognitive-Pragmatic Perspective* / J. Nyuts, - Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2001. - 429 p.
9. Palmer, F.R. *Mood and Modality*. 2nd edition / F.R. Palmer. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 236 p.

INGLIZ TILIDAGI RUHIY HOLATNI IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIKASI

AXMEDOVA Niluzar Akmalovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti,
niluzaraxmedova4@gmail.com
+998881009616

Annotation

The semantics of lexemes used to express mental states are linked not only to lexical but also to emotional, cultural, and communicative aspects. This article further elaborates on the types of semantics: denotative, connotative, structural, and pragmatic. Additionally, examples are provided to illustrate how linguistic units expressing mental states are used in different cultures and what contextual meanings they acquire.

Keywords: *denotative, connotative, structural and pragmatic semantics, cultural and social universality, cognitive semantics.*

Annotatsiya

Ruhiy holatlarni ifodalashda foydalaniladigan leksemalarning semantikasi nafaqat lug'aviy, balki hissiy, madaniy va kommunikativ xususiyatlarga ham bog'liq. Bu maqolada denotativ, konnotativ, struktural va pragmatik semantika turlari yana-da kengaytiriladi. Shuningdek, ruhiy holatni ifodalashga oid til birliklari turli madaniyatlarda qanday ishlatilishi va qanday kontekstual ma'nolarni olishiga misollar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: *denotativ, konnotativ, struktural va pragmatik semantika, madaniy va ijtimoiy universallik, kognitiv semantika.*

The semantics of lexemes expressing mental states are influenced by not only their lexical meaning but also their emotional, cultural, and communicative characteristics. This section expands on denotative, connotative, structural, and pragmatic semantics. It also provides examples of how linguistic units expressing mental states are used and interpreted in different cultural contexts.

In general, the semantics of English lexical units representing mental states can be divided into three main types: denotative, connotative, and structural semantics.

Denotative semantics focuses on defining the primary and lexical meaning of words. This type of semantics has specific universal and precise boundaries when it comes to expressing mental states. For example, the word "anger" might have the same basic meaning across cultures, but its interpretation and application can vary. The denotative meaning of "happiness" is typically explained as "joy" or "contentment." However, the word may carry distinct meanings in various cultural contexts. Similarly, "gratitude" denotes an emotion, yet its expression differs significantly in Eastern and Western cultures.

Anna Wierzbicka (1999) highlights the universality of lexical units expressing emotions such as "sadness." Although this word is based on universal human experiences, its interpretation varies across cultures. [Anna Wierzbicka.1999.45]

Connotative semantics examines the emotional and cultural dimensions of words. For instance, while "fear" and "terror" are close in their denotative meanings (both referring to a sense of apprehension), their connotations differ significantly. "Fear" represents a general inner anxiety, whereas "terror" implies extreme and socially relevant fear.

The word "love" may be used synonymously with "affection" or "passion," yet its connotations vary depending on individual and cultural factors. Research by Barrett (2017) reveals that connotative semantics are closely tied to personal emotional experiences. For instance, the word "nostalgia" evokes a warm and

pleasant feeling in Western cultures but can carry negative connotations in some Eastern languages [Barret.2017.235].

Structural semantics examines the relationships between words, including synonyms, antonyms, and hybrid meanings. These relationships are especially pronounced in terms of words expressing mental states.

For example:

- “Happy” and “joyful” are synonyms with closely related meanings, but "joyful" is more formal and suited to social contexts.
- "Sadness" and "contentment" are antonyms that represent contrasting emotional states.

Levinson (2003) explored how structural relationships are influenced by culture and context. Some cultures prioritize synonyms, while others emphasize antonymy. [Levinson.2003.140]

Pragmatic semantics studies how the meanings of words expressing mental states shift depending on context. This aspect reflects not only the emotional richness of language but also its cultural and social complexity. Examples:
a) The phrase "I'm fine" grammatically conveys a positive state but can have neutral b) The expression "You're so kind" conveys gratitude but may also carry sarcastic connotations in certain contexts.

Gibbs (1994) analyzed the role of pragmatic semantics through the theory of speech acts. For instance, phrases like "I'm okay" can change their meanings based on the conversational context [Gibbs.1994.85].

Cultural variations significantly affect the semantic meanings of words. This is especially true for words expressing mental states. Sweetser (1990) highlighted how cultural semantics enrich the representation of mental states. [Sweetser.1990.46] For instance: In European languages, “anger” is often associated with heat (e.g., “boiling with anger”), whereas in some African languages, it is described in terms of weight.

The semantics of mental states intertwine with psychology. Psychological studies often explore how the lexical expression of mental states relates to

individual and social well-being. Barrett (2017) emphasized the connection between lexical richness and a high level of emotional awareness. [Barret.2017.230]

Cognitive semantics, a contemporary field in linguistics, analyzes words representing mental states from a cognitive perspective. Lakoff and Johnson (1980) expanded on the role of metaphors in cognitive models. For example, mental states such as "anger" are often metaphorically described as a storm ("anger is a storm"), reflecting the way humans conceptualize emotions. Some studies reveal the influence of gender on lexical expressions of mental states. For instance, words like "strong" and "emotional" carry different connotations depending on whether they are used to describe men or women. [Lakoff and Johnson.1980.155]

The semantic analysis of lexemes expressing mental states extends beyond linguistics, touching on cognitive processes, psychological concepts, and even artificial intelligence. Modern research that integrates cognitive linguistics, metaphor theory, and psychological analysis deepens our understanding of the relationship between language and mental states.

By studying the semantics of mental states, we not only comprehend the meanings of words but also gain insight into how these words reflect emotions, influence social interactions, and vary across cultural contexts. This interdisciplinary approach enriches our knowledge of language and cognition, demonstrating the intricate connection between semantics, psychology, and culture.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Barrett, L. F. (2017). *How Emotions Are Made: The Secret Life of the Brain*. Houghton Mifflin Harcourt. (230–235-betlar)
2. Gibbs, R. W. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge University Press. (83–85-betlar)

3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press. (150–155-betlar)
4. Levinson, S. C. (2003). *Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge University Press. (137–140-betlar)
5. Searle, J. R. (1983). *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge University Press. (22–30-betlar)
6. Sweetser, E. (1990). **From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure**. Cambridge University Press. (32–35, 42–46-betlar)
7. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions Across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press. (41–45-betlar)

THE ROLE OF ENGLISH LANGUAGE INSTRUCTION IN DEVELOPING SOCIAL COMPETENCE AMONG STUDENTS IN NON-PHILOLOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

YULDASHOVA Nargiza Abdukholiq qizi,
 UMAROVA Feruza Nigmatovna,
 ZIYADULLOYEVA Mohidil Shovkat qizi
 Senior Teachers, English Department
 “TIAME” National Research University
 E-mail: yoldashevanargiza200@gmail.com
 ORCID: 0009-0005-3888-9276

Annotation

This article investigates the role of teaching English in non-philological higher education institutions as a tool for developing students' social competence. Social competence, which includes communication skills, intercultural awareness, teamwork, and empathy, is increasingly seen as a critical component of modern professional success. The study explores how English language classes, when designed with interactive and context-based methods, can support the formation of these competencies and prepare students for global interaction and cooperation.

Keywords: social competence, English teaching, higher education, soft skills, communication, intercultural awareness, non-philological faculties.

Annotatsiya

Ushbu maqolada nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish orqali talabalar ijtimoiy layoqatini shakllantirish masalasi o'rganiladi. Ijtimoiy layoqat zamonaviy kasbiy muvaffaqiyat uchun muhim omillardan biri bo'lib, muloqot qobiliyati, madaniyatlararo tushuncha, hamkorlik va empatiyani o'z ichiga oladi. Tadqiqot ingliz tili mashg'ulotlarining interaktiv va kontekstual metodlari yordamida talabalar ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi rolini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: *ijtimoiy layoqat, ingliz tili, oliy ta'lim, yumshoq ko'nikmalar, muloqot, madaniy ong, nofilologik fakultetlar.*

Introduction

In today's increasingly interconnected world, students in all fields—regardless of their major—require a high level of **social competence** to succeed in their academic and professional lives. Social competence encompasses communication skills, emotional intelligence, intercultural sensitivity, and the ability to cooperate and work effectively with others. In non-philological faculties (engineering, economics, agriculture, etc.), English language instruction is often treated as a support subject. However, when integrated thoughtfully, it can play a significant role in shaping well-rounded, socially competent individuals.

Language is inherently social. Teaching English not only builds linguistic competence but also creates a platform for students to develop soft skills through interaction, group work, and cultural exploration. This paper explores the potential of English classes to serve as environments for the development of students' social competence in Uzbek higher education institutions, particularly in non-philological disciplines.

The integration of language teaching and social competence development has been explored by various researchers. Vygotsky emphasized the **social nature of learning**, suggesting that language is both a cognitive and social tool for development [Vygotsky, 1978]. Hymes introduced the concept of **communicative competence**, which laid the foundation for modern communicative language teaching (CLT), highlighting the role of real-life communication in language learning [Hymes 1972].

More recent studies [Byram, 1997; Canale & Swain, 1980] have further emphasized the importance of **intercultural competence** as part of language instruction. Byram argues that language learners must not only master grammar and vocabulary but also understand the culture of the target language to effectively interact with others.

In the context of Central Asia, Uzbek scholars such as Rasulov and Mirzayeva have addressed the **need for developing soft skills through foreign language instruction**, noting that in non-philological faculties, the English classroom often serves as one of the only spaces where students actively practice critical thinking, discussion, and teamwork [rasulova, 2020; Mirzayeva, 2022].

The findings suggest that English classes, when taught using communicative and learner-centered approaches, significantly contribute to the development of students' social competence. For example:

- ✓ **Pair and group activities** such as role-plays, debates, and problem-solving tasks helped students enhance their communication and collaboration skills.
- ✓ **Project-based learning** (e.g., preparing group presentations on global issues) encouraged critical thinking and team coordination.
- ✓ **Intercultural content** (such as discussions about cultural norms, global etiquette, and international case studies) increased students' empathy and cultural understanding.
- ✓ Teachers noted that students became more confident and willing to express themselves after participating in interactive activities.

However, some challenges were also noted:

- ✓ In large classes, individual participation was limited.
- ✓ Not all teachers felt trained in how to integrate soft skills development into their lessons.
- ✓ Students initially lacked confidence or motivation to engage in social activities in a foreign language.

The study confirms that English language instruction in non-philological faculties can be a **powerful tool for social development**, provided the teaching approach moves beyond grammar drills and passive learning. When teachers include collaborative, culturally relevant, and communicative activities, students not only improve their language skills but also grow as socially competent individuals.

These skills are essential in the modern workplace, where teamwork, adaptability, and effective communication are valued alongside technical knowledge. By promoting these abilities in the English classroom, educators can contribute to the holistic development of students in all disciplines.

In conclusion, English language teaching in non-philological higher education institutions holds great potential for fostering **social competence** among students. This goes far beyond linguistic skills—it includes promoting empathy, cooperation, global awareness, and effective interpersonal communication.

To maximize this potential, educators should adopt **communicative and intercultural methodologies**, align lessons with students' professional needs, and create opportunities for authentic social interaction. By doing so, the English classroom becomes not just a place for language learning, but a vital space for personal and social development in the 21st-century educational landscape.

REFERENCES:

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
2. Hymes, D. (1972). *On Communicative Competence*. In *Sociolinguistics* (Pride & Holmes, Eds.).

3. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Multilingual Matters.
4. Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing*. Applied Linguistics.
5. Rasulov, B. (2020). *Developing Soft Skills through ESP in Engineering Education*. Tashkent State Technical University Journal.
6. Mirzayeva, N. (2022). *Fostering Communication Skills in English Classes for Economics Students*. Uzbekistan Journal of Language Teaching.

**EFFECTIVE ENGLISH READING COMPREHENSION FROM
ADULT READERS' PERSPECTIVE
ЭФФЕКТИВНОЕ ПОНИМАНИЕ ПРОЧИТАННОГО С ТОЧКИ
ЗРЕНИЯ ВЗРОСЛЫХ ЧИТАТЕЛЕЙ**

TOSHNIYOZOVA Dildora Hayitmurod kizi,
FL Teacher at Renaissance Educational University
dildoratoshniyozova373@gmail.com,
+998909727826

Annotation

Reading comprehension remains a critical area of interest for language researchers, educators, and learners due to its complex cognitive and metacognitive dimensions. This paper explores the foundational theories and models that inform effective reading comprehension, including top-down, bottom-up, and schema-based approaches. It distinguishes between reading skills and strategies and emphasizes the role of strategic instruction in developing learners' comprehension abilities. The study also highlights the unique characteristics of adult learners—self-concept, experience, and time perspective—as outlined by Knowles, and how these influence their engagement with reading in ESL/EFL contexts. Furthermore, the paper advocates for reflective pedagogical practices and the adaptation of reading strategies to meet the diverse linguistic and cultural backgrounds of adult learners. By integrating theoretical insights with practical implications, this review aims to support educators in enhancing their

instructional methods and fostering effective, learner-centered environments in adult language education.

Keywords: *Reading comprehension, ESL/EFL learners, reading strategies,*

reading skills, schema theory, top-down and bottom-up models, adult learners, metacognition, reflective pedagogy, language acquisition.

Аннотация

Понимание прочитанного остается важной областью интереса для исследователей в области языка, педагогов и обучающихся из-за своей сложной когнитивной и метакогнитивной природы. Эта работа исследует основные теории и модели, которые лежат в основе эффективного понимания прочитанного, включая подходы сверху вниз, снизу вверх и основанные на схеме. Она проводит различие между навыками чтения и стратегиями чтения и подчеркивает роль стратегического обучения в развитии способностей учащихся к пониманию прочитанного. Исследование также выделяет уникальные особенности взрослых учащихся — самоощущение, опыт и временную перспективу — согласно концепции Ноулза, и то, как эти особенности влияют на их вовлеченность в процесс чтения в контекстах ESL/EFL. Более того, в статье подчеркивается важность рефлексивной педагогической практики и адаптации стратегий чтения для учета разнообразных лингвистических и культурных особенностей взрослых учащихся. Интегрируя теоретические идеи с практическими рекомендациями, этот обзор направлен на поддержку педагогов в улучшении их методов обучения и создании эффективных, ориентированных на учащихся образовательных сред в области преподавания иностранных языков для взрослых.

Ключевые слова: *понимание прочитанного, учащиеся ESL/EFL, стратегии чтения, навыки чтения, теория схем, модели сверху вниз и снизу*

вверх, взрослые учащиеся, метакогниция, рефлексивная педагогика, усвоение языка.

Language researchers, teachers, and students have always found reading comprehension to be a fascinating, engaging, and welcoming topic. The complex mechanisms that support and facilitate reading comprehension are highlighted, reported, and informed by numerous established theories and studies. They advise both experienced and beginning researchers, teachers, and students on the benefits and drawbacks of comprehending the reading process, the improvement of comprehension through reading strategies, and authentic assessment procedures. Effective language teaching and learning requires this kind of critical awareness.

The theories guide reading techniques that are essential to students' acquisition of the English language as well as teachers' professional growth. The readers' and learners' cross-linguistic, cultural, monolingual, bilingual, or multilingual knowledge and abilities have an impact on the reading comprehension strategies that are learned, taught, and innovated for effective and enriched learning from the given text. In order to revive the learners' dwindling reading habits and instill in them the true scholarly spirit, it is imperative to review these strategies and bring them to the attention of university teachers and adult language learners in educational institutions. When the stakeholders are cognizant of them, the reflective pedagogical process is possible.

As a result, the current study primarily examines the importance of effective reading strategies from a pedagogical standpoint. To present a complete picture of what is important for a teacher teaching English to adult learners, we have attempted to include the most recent reading research, effective reading strategies, and their assessment in the current review paper. However, it is essential to comprehend the significance of reading and the reading process in order to comprehend the nature and influencing function of these strategies.

Reading process. Even though reading is a receptive skill, it puts the reader in a very active role. A reader's brain is more active than a person who speaks or writes with the goal of being productive. The task for the reader is more

imaginative than the writer's. He replicates the writer's message and builds on it in an effort to solve the puzzle the writer has created. He significantly expands on the original message and reinvents it. Although reading is frequently considered a language skill, it involves much more than just understanding words and their meanings. Reading is a cognitive process that extends beyond the realm of cognition and into the realm of metacognition. Reading assumes a metacognitive guise, turning into a social phenomenon that immerses the reader in a brand-new social environment. Reading is therefore a vital activity that is complex and multifaceted.

As it takes the reader from orthographic recognition to a complete socio-psycho world of meaning, reading is important. Reading is a complex process that involves a reader negotiating with the text and drawing conclusions based on his prior knowledge of the literal and social meaning of the message encoded in the text. This process starts with phonological awareness, vocabulary recognition, and making meaning from a psychosocial perspective. To achieve a purposeful outcome, the process needs appropriate training and direction in developing skills and strategies. The reading process has been described in a variety of ways by various researchers and educationalists.

It goes without saying how important reading ability is, particularly in the ESL/EFL paradigm. For students of English as a Second Language (ESL) and English as a Foreign Language (EFL), reading and interpreting text is a crucial skill. The goal of reading is to analyze, synthesize, and use metacognitive thinking to connect the author's message to already established ideas and principles. Reading is not just for absorbing a text's surface meaning [Hermida, 2009, 20-30].

As a result, it takes into account and demands the readers' discourse and strategic skills. To differentiate between reading skills and reading strategies, researchers have done so correctly. Brevik contends that reading strategies refer to readers' awareness of comprehension issues and choice of appropriate tools to solve them, whereas reading skills refer to readers' automatic response to a text.

Reading, in other words, entails efficient and seamless transitions as well as paradigm shifts in the processes [Brevik, 2019, 2281-2310].

There are various views and theories on the reading process. The two earliest reading process models are top-down and bottom-up models. These two models present two different directions during reading: from the reader to the text; from the text to the reader. The top-down model includes higher-level processes, considering meaning at the whole text-level and using previous knowledge to support comprehension. The bottom-up model is based on the lower-level processes like identifying words and basing comprehension on meanings at the word or phrase level. Schema theory suggests combining top down and bottom-up models to develop better comprehension. Reading comprehension is an interactive process that uses both top-down and bottom-up strategies, in accordance with the schema theory. Top-down strategies are higher-order approaches that take into account the expectations and prior knowledge of the learners. Bottom-up approaches involve interacting with the text that is actually written on the page, such as by decoding a new word. It is expected of the reader to make connections between the ideas presented and their prior knowledge. Global strategies are another name for top-down approaches, and problem solving and support approaches are another name for bottom-up approaches. These techniques assist readers in recognizing distinct reading process stages⁶⁷.

Common characteristics of adult learners. Characteristics of adult learners' generally Adult learners have distinctive qualities that set them apart from other students. According to Knowles, understanding the traits of adult learners requires taking into account the three areas of self-concept, experience, and time perspective. Self-concept, concisely, is the perception that people have of themselves. As people mature, this perception shifts from one of a dependent personality to one of a self-directing personality. They consequently develop autonomy as a result. Next, adults are a **“rich resource in the classroom”** because

⁶⁷Huang, H. C., Chern, C. L., & Lin, C. C. EFL learners' use of online reading strategies and comprehension of texts: An exploratory study. Computers & Education, 52(1). 2009-y P. 13-26.

they have more experience than children do. They have more experience when they start an educational activity, so they can relate it to new experiences. As a result, learning activities in the classroom must be learner-centered, with the majority of the course materials coming from the students themselves. According to Rogers, while experience is something that happens to children, it helps adults define who they are and develop a sense of self-identity. Therefore, not only the experience but also the person is rejected when this experience is minimized or ignored. Additionally related to “time perspective” are the traits of adult learners. Adults approach educational activities with more immediate and detailed plans for putting newly learned information to use. Because they want to use what they learn right away, adult learners need to be prepared to deal with their current issues⁶⁸.

Adult learners are seen in this situation as motivated individuals who are motivated by intrinsic factors rather than extrinsic ones. They are primarily driven to learn by a desire to find solutions to the issues they face in their responsibilities as parents, employees, and other roles.

Knowles suggests that the characteristics of adult learners can be understood by considering three domains; their self-concept, experience and time perspective. Briefly, self-concept is the image people have of themselves. Knowles adds, “As people grow, their self-concept moves from being a dependent personality to a self-directing one”. This in turn makes them become “autonomous”. However, Hanson argues that this claim ignores differences between adults and their contexts, and further suggests that some adults “who re-enter education after some time away from school may want to be treated as children.” In addition, it is quite interesting to notice that autonomy “is limited by what the social culture permits”⁶⁹.

Furthermore, according to Knowles, adults are a “rich resource in the classroom” because of their experience. However, a disadvantage is also unavoidable because of the influence of the experience of adult learners. Adult learners may develop

⁶⁸Knowles, M. *Adult Learners: A Neglected Species*, London: Kogan Page. Lee, P. L. “Miscue analysis: A comparative study of two groups of pupils in a secondary school”, MSc Thesis, Universiti Putra Malaysia. 1994

⁶⁹Knowles, M. *Adult learners: A neglected species*: Kogan Page. 1990-y. P-71.

habits as a result of their experience that are not ideal for or beneficial to their learning. For instance, because they are accustomed to teacher-centered classes, they might find it difficult to adjust to a “learner-centered” “adult class”. “Presuppositions that close one’s mind to new, fresh ideas” are another example of potentially harmful habits⁷⁰.

It is important to note at this point in the discussion that these are only generalizations and that the qualities listed are those that are typically associated with adults. Therefore, it is important to be flexible in your understanding of why some adults might not be considered such. The demographic profile of the person can be used to determine the causes of the differences.

**THE MAIN APPROACHES AND TOOLS USED BY TRANSLATORS
TO CORRECTLY CONVEY MEANING BETWEEN LANGUAGES
ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ
ПЕРЕВОДЧИКАМИ ДЛЯ ПРАВИЛЬНОЙ ПЕРЕДАЧИ СМЫСЛА
МЕЖДУ ЯЗЫКАМИ**

*MELIYEVA Nargizakhon Bahodirovna,
Lecturer, Renessans education university
Tashkent, Uzbekistan
nargizakhonmeliyeva@gmail.com*

Abstract

This paper explores Mildred Larson's translation theory, which categories translation methods along a continuum from literal to idiomatic. Literal translations prioritize replicating the source language form, while idiomatic translations aim to convey the source text's intended meaning in the target language's natural form. The paper examines the nuances within this continuum, including very literal, literal, modified literal, inconsistent blend, non-idiomatic, idiomatic, and unreasonably free translations.

⁷⁰Knowles, M. Adult learners: A neglected species: Kogan Page. 1990-y. P-59.

Keywords: *Translation theory, Mildred Larson, Literal translation, Idiomatic translation, Translation methods, Textual types, Newspaper translation, Diplomatic translation, Equivalence, Cross-cultural communication.*

Аннотация

В данной статье рассматривается теория перевода Милдред Ларсон, которая классифицирует методы перевода по принципу от буквального к идиоматическому. При буквальном переводе приоритет отдается воспроизведению формы исходного языка, в то время как идиоматический перевод направлен на передачу предполагаемого смысла исходного текста в естественной форме на языке перевода. В статье рассматриваются нюансы в рамках этого континуума, включая очень буквальные, буквализированные, модифицированные буквальные, непоследовательные сочетания, неидиоматические, идиоматические и неоправданно свободные переводы.

Ключевые слова: *Теория перевода, Милдред Ларсон, Буквальный перевод, Идиоматический перевод, Методы перевода, Типы текстов, Газетный перевод, Дипломатический перевод, Эквивалент*

According to the Larson translation method, it is divided into two categories. The first category is based on literal translation. Secondly, it means the main or idiomatic translation. According to literal translations, he means that the translation completely repeats the form of SL. On the other hand, the idiomatic translation attempts to convey the meaning intended by the SL writer in the natural form of the receptor language. Larson then leads to the fact that in many words there is a literal version.

The methods spread in the continuum from the true, to the literal, to the modified, to the idiomatic, idiomatic and unreasonably free. The continuum is described below.⁷¹:

Larson further explains:

⁷¹ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 23-26p.

1. Very literally is an interpersonal translation. For some purposes, it is desirable to reproduce the linguistic features of the source text, for example, in the linguistic study of the language;
2. Literal translation is a translation that sounds like nonsense and has little communicative meaning. This can be very useful for purposes related to the study of the source language, since they are of little help to those who know the language of receptors who are interested in learning the source language text;
3. Modified letter methods are a way to change the order and volume of the source language in an acceptable sentence structure in the receptor language. However, the lexical elements are translated literally.
4. An inconsistent blend mixes literal and idiomatic text in the final draft text.
5. No idiomatic reproduces the meaning of the source language (that is, the means intended for the source communicator) in the receptor language without losing the natural form of the source language.
6. The idiomatic translation reproduces the meaning of the source language (that is, intended by the source communicator) in the natural form of the receptor language.
7. Unreasonably free translation adds extraneous information that is not listed in the source code. It changes the meaning of SL; it distorts the nature of the historical and cultural setting of the source text.

Some types of texts can be identified not so much due to their positive distinguishing features, as by the differences in their functional characteristics in two languages. English newspaper reports are very different from their Uzbek colleagues because of the frequent use of conversational, slang and vulgar elements, various inscriptions, clear headlines, etc.⁷²

When the translator finds in a newspaper text the headline "Minister bares his teeth on fluoridation" which just means that this minister has taken a resolute stand on the matter, he will think twice before referring to the minister's teeth in the Uzbek

⁷² Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. -29p.

translation. He would rather use a less expressive way of putting it to avoid infringement upon the accepted norms of the Uzbek newspaper style⁷³.

Apart from technical and newspaper materials it may be expedient to single out translation of official diplomatic papers as a separate type of informative translation. These texts make a category of their own because of the specific requirements to the quality of their translations. Such translations are often accepted as authentic official texts on a par with the originals. They are important documents every word of which must be carefully chosen as a matter of principle. That makes the translator very particular about every little meaningful element of the original which he scrupulously reproduces in his translation. This scrupulous imitation of the original results sometimes in the translator more readily erring in literality than risking to leave out even an insignificant element of the original contents⁷⁴.

Journalistic (or publicistic) texts dealing with social or political matters are sometimes singled out among other informative materials because they may feature elements more commonly used in literary text (metaphors, similes and other stylistic devices) which cannot but influence the translator's strategy. More often, however, they are regarded as a kind of newspaper materials (periodicals)⁷⁵.

There are also some minor groups of texts that can be considered separately, due to the specific problems that their translation confronts the translator. These are movie scripts, comics, advertisements and the like. When dubbing a movie, the translator is limited in the choice of options due to the need to adjust the pronunciation of the translated words to the actor's lips movement. When transmitting messages in comics, the translator will have to consider numerous allusions to features well known to regular comics, but less well known to Uzbek readers.

And, in dealing with commercial advertising, he must keep in mind that their only goal is to win potential customers. Since the text of the translation will deal with a completely different type of people than the one for which you need original

⁷³ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. -31 p.

⁷⁴ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. 37-38 p.

⁷⁵ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. -41 p.

advertising, there is the problem of achieving the same pragmatic effect by introducing the necessary changes in the message.

This puts the translator in the task of a pragmatic adaptation in translation, which has undergone a detailed analysis of the problems of writing an obvious classification of translations, both written and oral. As the names suggest, in translation the source text is presented in writing, as text-text. In the original translation or interpretation, the interpreter listens to the original presentation of the original and translates it as a normal exchange of messages in TL. As a result, in the first case, the Translation Receptor can read it, while in the second case he hears it.

There are also some intermediate types. A translator presenting his text through oral speech may have the text of the original in front of him and translate it "face to face". A written translation can be made from an original recorded on a magnetic tape that can be played at different times, since the translator needs to catch the original value.

The translator can dictate his "at sight" translation of a written text to the typist or a short-hand writer with TR getting the translation in written form⁷⁶.

This, however, is a modification of the two main types of translation. The demarcation line between written and oral translation emerges, not only because of their forms, but also because of the sets of conditions in which the process takes place. The first is continuous, the other is instant. In a written translation, the original can be read and reread at many times as a translator may need or like. The same applies to the final product. The translator can rethink his translation, compare it with the original, make the necessary corrections, or start his work from scratch. He can come back to the previous part of the original or get the information he needs from subsequent messages. These are the most favorable conditions, and here we can expect better results and the highest level of equivalence. That is why in theoretical discussions we usually give examples of written translations where the process of translation can be observed in all its aspects.⁷⁷

⁷⁶ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. -48 p.

⁷⁷ Bassnett Mc Guire, Susan. Translation Studies. Methuen, - London., 1992. -50p.

The conditions of oral translation impose a number of important restrictions on the translator's performance. Here the interpreter receives a fragment of the original only once and for a short period of time. His translation is also a one-time act with no possibility of any return to the original or any subsequent corrections. This creates additional problems and the users have sometimes to be content with a lower level of equivalence.

There are two main kinds of oral translation — consecutive and simultaneous. In consecutive translation the translating starts after the original speech or some part of it has been completed. Here the interpreter's strategy and the final results depend, to a great extent, on the length of the segment to be translated. If the segment is just a sentence or two interpreters closely follows the original speech. As often as not, however, the interpreter is expected to translate a long speech which has lasted for scores of minutes or even longer. In this case he has to remember a great number of messages and keep them in mind until he begins his translation. To make this possible the interpreter has to take notes of the original messages, various systems of notation having been suggested for the purpose. The study of, and practice in, such notation is the integral part of the interpreter's training as are special exercises to develop his memory⁷⁸.

Sometimes the interpreter is set a time limit to give his rendering, which means that he will have to reduce his translation considerably, selecting and reproducing the most important parts of the original and dispensing with the rest. This implies the ability to make a judgment on the relative value of various messages and to generalize or compress the received information. The interpreter must obviously be a good and quick-witted thinker⁷⁹.

In simultaneous interpretation the interpreter is supposed to be able to give his translation while the speaker is uttering the original message. This can be achieved with a special radio or telephone-type equipment. The interpreter receives the original speech through his earphones and simultaneously talks into the microphone which

⁷⁸Bassnett Mc Guire, Susan. *Translation Studies*. Methuen, - London., 1992. -53 p.

⁷⁹Bassnett Mc Guire, Susan. *Translation Studies*. Methuen, - London., 1992. -54 p.

transmits his translation to the listeners. This type of translation involves a number of psycholinguistic problems, both of theoretical and practical nature⁸⁰.

In conclusion, the multifaceted nature of translation necessitates a nuanced understanding of various text types and the specific challenges they present. From the adaptation of stylistic devices in journalistic pieces to the pragmatic considerations in advertising and the real-time constraints of oral interpretation, the translator's role extends beyond mere linguistic conversion. Achieving equivalence requires careful consideration of the target audience, cultural context, and the medium of translation, highlighting the dynamic interplay between theoretical principles and practical application in the pursuit of effective cross-cultural communication. Ultimately, whether engaging in the iterative process of written translation or the instantaneous demands of interpretation, the translator must navigate a complex web of factors to bridge linguistic and cultural divides.

REFERENCES:

1. Gaiba F. The origins of simultaneous interpretation: The Nuremberg Trial. Ottawa: University of Ottawa Press. 2008. 98-106 p.;
2. Keenan E. Some logical problems in translation. In F. Guenther and M. Guenther Reutter (eds.) // *Meaning and Translation: Philosophical and Linguistic Approaches*. - 2008. P. 163-165.
3. *Methods and Strategies of Process Research. Integrative Approaches in Translation Studies*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 201-218.
4. Keenan E. Some logical problems in translation. In F. Guenther and M. Guenther Reutter (eds.) // *Meaning and Translation: Philosophical and Linguistic Approaches*. - 2008. P. 163-165.
5. Lederer M. Simultaneous interpretation: units of meaning and other features. In: Gerver D, Sinaiko HW (eds) *Language interpretation and communication*. Plenum Press, New York, 2018. pp 323–332.;

⁸⁰Bassnett Mc Guire, Susan. *Translation Studies*. Methuen, - London., 1992. -61 p.

6. Moser B. Simultaneous Interpretation: a hypothetical model and its practical application, in Language Interpretation and Communication (ed. By D. Gerver). N.Y. London, Plenum Press, 2018. 99-110 p.;

Internet sources:

www.yahoo.com

www.google.com.

WOMEN'S SPEECH IN ENGLISH NOVELS: A SCIENTIFIC EXPLORATION

YUSUPOVA Kandilatkhan,
PhD, associate professor of the department
Foreign languages and literature,
Faculty of Filology and history,
Renaissance educational university
E-mail: kandilatyusupova71@gmail.com
Tel: +998951652707
TESHABOYEVA Zumrad

Annotation

This scientific article explores the characteristics and patterns of women's speech, examining how gender influences language use across different contexts. The research highlights key differences in linguistic behavior between men and women, noting that women tend to use more polite forms, hedges, tag questions, and expressive language. The article may also address how women's speech is perceived in professional and social settings, often being judged more critically than men's. It emphasizes the role of power dynamics, societal expectations, and historical marginalization in shaping female speech patterns.

Key words: *women's speech, English novels, Shakespeare, language, early literature, power, periods*

Introduction. Women's speech in English novels has been a crucial subject of literary analysis, reflecting both the historical status and the evolving roles of women in society. From the restricted and passive roles of women in early literature to the empowered voices of modern female characters, the depiction of

women's speech offers insights into societal attitudes towards gender, power, and identity. This article explores the representation of women's speech in English novels across various literary periods, focusing on how women use language to assert agency, negotiate power, and navigate social expectations.

Main body. Historical Context: Gender and Language.

1. Language as Power and Control: Language has long been seen as a tool of social control, with women traditionally expected to speak in ways that maintain the status quo. In patriarchal societies, women's speech was often constrained by rules of propriety, expected to be submissive, polite, and domestic. Women were encouraged to be silent in public spheres and to limit their speech to the home and private relationships. These cultural norms significantly influenced how female characters were written and how their voices were depicted in literature.

2. The Silence and Passivity of Women: In early literature, particularly during the medieval and Renaissance periods, women were often depicted as silent or as speaking in a way that upheld their passive roles. Female characters rarely had the opportunity to speak or express their views freely. When they did speak, their speech was typically constrained to domestic matters or moral instructions. This reflects the limited autonomy women had during these periods, where their voices were often subdued in favor of male characters' more authoritative or commanding language.

Feminist historians began in the 1970s to analyze communities of women and the activities, values, and viewpoints specific to them, though "women's culture" did not become widely used in such studies until after the 1980 publication of "Politics and Culture in Women's History: A Symposium" in *Feminist Studies*⁸¹. "If one speaks of women's activities and goals from a woman-centered point of view", Gerda Lerner wrote in that Landmark debate, "one calls that which women do and the way in which they do it, woman's culture"⁸².

Women's Speech in Early English Literature

⁸¹ Thomas Gisborne, *An Enquiry into the Duties of the Female sex*, ed. Gina Luria. 1797. New York: Garland, p.317

⁸² Charles Powlett to Anne Temple, 19 March 1791. p.85

1. Medieval Literature: In works like *The Canterbury Tales* by Geoffrey Chaucer, women's speech is often subject to their roles in society. The Wife of Bath is one of the few female characters in medieval literature who uses language to assert her autonomy. She speaks openly about her sexual experiences, marriage, and power dynamics, challenging the male-dominated narrative of the time. Her speech is characterized by humor, confidence, and assertiveness, making her an outlier among the more subdued female characters of the period.

2. Shakespeare's Women: William Shakespeare's plays provide rich examples of women using speech to negotiate their power and assert agency. In *Macbeth*, Lady Macbeth uses persuasive language to manipulate her husband, showing how women can wield power through their speech. Similarly, in *The Taming of the Shrew*, the character of Katherina uses her language to both resist and eventually conform to the expectations of her husband. Shakespeare's female characters are varied in their use of speech, some using it as a tool of rebellion, others using it to conform to societal expectations⁸³.

The 19th Century: Women's Speech in the Victorian Era

1. Victorian Gender Norms and Language: The Victorian era was marked by strict gender norms, and women's speech was expected to reflect qualities of modesty, gentleness, and submission. Female characters were often portrayed as moral guides, and their language reflected their roles as wives, mothers, and daughters. Women were encouraged to speak little, and when they did, their speech was expected to reflect their virtue and domesticity.

2. Charlotte Brontë's *Jane Eyre* (1847): In *Jane Eyre*, the protagonist Jane's speech is a pivotal part of her character development. Unlike other women in her social class, Jane is outspoken, forthright, and unafraid to voice her opinions. Her ability to speak truthfully and assert herself is integral to her character's moral and emotional growth. For example, Jane speaks passionately when confronting Mr.

⁸³ <https://owlcation.com/humanities/shakespeare-women-speeches>

Rochester about his marriage to Bertha Mason, showcasing how her speech becomes a tool of personal agency and moral conviction.

3. Elizabeth Barrett Browning's *Aurora Leigh* (1856): In *Aurora Leigh*, the titular character, a poet, uses her voice to challenge traditional gender roles. The novel, written in verse, allows Aurora to speak freely about her ambitions, her struggles as a woman artist, and her critique of society's treatment of women. Aurora's speech is bold and assertive, positioning her as a symbol of feminist literary critique during the Victorian period.

20th and 21st Century: Women's Speech as Empowerment

1. Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* (1925): Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway* explores the complexity of women's speech in a post-World War I society. The protagonist Clarissa Dalloway uses her language to navigate social interactions, negotiate power, and grapple with her inner self. Woolf highlights how language can both limit and empower women, using the stream-of-consciousness technique to give voice to Clarissa's innermost thoughts. Through this technique, Woolf explores how women's speech is often shaped by social pressures and the constraints of time and space.

2. Tennessee Williams' *A Streetcar Named Desire* (1947): In *A Streetcar Named Desire*, Blanche DuBois uses speech as a tool to control her environment and mask her insecurities. Her speech is often theatrical and manipulative, reflecting her desire to maintain control over her narrative. However, as the play progresses, Blanche's language becomes increasingly fragmented, showing how her grasp on reality and power is slipping. Williams portrays the tension between a woman's need to control her speech in order to retain power and the unraveling of that control⁸⁴.

3. Contemporary Women's Speech in Post-Colonial Literature: In post-colonial literature, female characters often use speech as a form of resistance against colonial oppression and patriarchal domination. In works like Zadie Smith's *White Teeth* (2000), women use language to assert their identities, negotiate cultural

⁸⁴ Charles John Powlett. "Abstract" of family papers. England. 1903. p.215

differences, and navigate the complexities of belonging. The use of dialect, code-switching, and multilingualism in Smith's characters illustrates how women in the post-colonial world use speech as a means of cultural expression and empowerment⁸⁵.

Conclusion. Women's speech in English novels has evolved from silence and submission to a powerful tool of resistance and self-expression. In early literature, women's speech was often constrained by the social and cultural norms of the time, reflecting their limited roles in society. However, as literature progressed, women's voices became increasingly assertive, complex, and empowering. From the bold, assertive language of characters like the Wife of Bath to the introspective and powerful speech of modern heroines like Clarissa Dalloway and Aurora Leigh, female characters use language to challenge, negotiate, and redefine their roles within society. The evolution of women's speech in English novels mirrors the changing societal attitudes toward gender, power, and identity, offering valuable insights into the broader cultural shifts that have shaped the lives of women throughout history. Through the study of women's speech, we gain a deeper understanding of the intersections between language, gender, and power in literary and social contexts.

USED LITERATURE

1. Charles John Powlett. "Abstract" of family papers. England. 1903.
2. Charles Powlett to Anne Temple, 19 March 1791. p.85
3. Jane West. Letters to young lady in which the duties and character of women are considered. England. 1806.
4. Thomas Gisborne, *An Enquiry into the Duties of the Female sex*, ed. Gina Luria. 1797. New York: Garland, p.317
5. <https://owlcation.com/humanities/shakespeare-women-speeches>

⁸⁵ Jane West. *Letters to young lady in which the duties and character of women are considered*. England. 1806. p.376

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN TRANSLATING RAILWAY TERMINOLOGY FROM ENGLISH TO UZBEK

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ С АНГЛИЙСКОГО НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

KURBANOVA Ilmira Sharifovna,
Researcher at the Uzbekistan State
University of World Languages

E-mail: ikurbanova747@gmail.com

AXMEDOV Oybek Saporbayevich,
Uzbekistan State University of World
Languages, professor,

Doctor of Science in Philology (DSc)

E-mail: oybekakhmedov1978@gmail.com

Abstract

This article analyzes the problems encountered when translating railway terminology from English to Uzbek and explores possible solutions. The accurate translation of technical terms in the railway sector is of practical, scientific, and legal significance. The study focuses on lexical equivalence, synonymy, contextual appropriateness, and compliance with international standards. It also examines the misunderstandings that may arise from incorrect translations and suggests ways to eliminate them. The importance of collaborating with experts, utilizing technical dictionaries, and applying scientific approaches to enhance translation efficiency is emphasized.

Keywords: *railway terminology, translation process, lexical equivalence, synonymy, contextual appropriateness, international standards, linguistic issues, technical translation.*

Аннотация

В данной статье анализируются проблемы, возникающие при переводе железнодорожной терминологии с английского на узбекский язык, и рассматриваются возможные пути их решения. Точный перевод технических терминов в железнодорожной сфере имеет практическое,

научное и юридическое значение. Исследование уделяет внимание лексической эквивалентности, синонимии, соответствию контексту и соблюдению международных стандартов. Также рассматриваются возможные недопонимания, возникающие из-за неправильного перевода, и предлагаются способы их устранения. Подчеркивается важность сотрудничества с экспертами, использования технических словарей и применения научных подходов для повышения эффективности перевода.

Ключевые слова: железнодорожная терминология, процесс перевода, лексическая эквивалентность, синонимия, соответствие контексту, международные стандарты, лингвистические проблемы, технический перевод.

Introduction

Today, technical translation, especially the translation of railway-related terminology, is one of the pressing issues. The terms used in the railway system are based on international standards, making their precise and accurate translation into Uzbek essential. The translation process may involve linguistic, semantic, and technical challenges. For example, while some English terms have Uzbek equivalents, their precise semantic interpretation can be problematic. Additionally, contextual appropriateness, synonymy, and adaptation to international technical terms pose significant challenges for translators. This article examines the primary problems encountered in translating railway terminology and explores potential solutions.

The accurate translation of technical terms in the railway sector is crucial from practical, scientific, and legal perspectives. Translating railway terminology from English to Uzbek involves both linguistic and technical difficulties. The main causes of these challenges include semantic differences between language systems, the challenge of accurately conveying the logical and functional meaning of terms, the necessity of adapting to international standards, and ensuring precision in translation. This study provides an in-depth analysis of the problems and potential solutions associated with translating railway terminology.

Lexical equivalence is one of the main issues translators face. Each technical term must have a precise meaning, and its misinterpretation must be avoided. Sometimes, even though an Uzbek equivalent exists for an English term, its semantic accuracy is not guaranteed. For instance, the term *overhead line equipment* is sometimes translated as *yuqori havo liniyasi uskunalari* (overhead air line equipment) and sometimes as *elektr ta'minoti liniyalari* (power supply lines). However, this term refers to a set of structures that supply power to trains moving through an electrified railway network. Incorrect translations can alter the essence of a term and cause misunderstandings.

The issue of synonymy complicates the translation process. In some cases, multiple variants exist for the same technical concept, making it difficult to determine the most appropriate one. For example, the term *track gauge* is sometimes translated as *yo'l kengligi* (track width) and sometimes as *rels oralig'i* (rail spacing). In reality, this term denotes the distance between railway tracks, which varies across different railway systems. Using an incorrect equivalent can lead to confusion in transport infrastructure planning or technical regulations.

The translation of railway transport-related texts as an academic discipline aims to develop skills in translating written and spoken texts on railway topics. This field of study examines the linguistic characteristics of Russian and foreign railway materials, incorporating railway lexicon, phraseology, syntax, and stylistics while teaching principles and techniques for translating such materials. According to local educational traditions, foreign language learning is a mandatory subject in all higher education institutions. The ability to read and translate professional literature has always been one of the primary objectives of foreign language courses in higher education. However, translation as a linguistic activity is still viewed as a secondary skill acquired through foreign language learning.[1]

It is incorrect to interpret specialization in the initial stage solely as learning specialized terminology in a narrow sense. The primary objective at the early stages of education is to build a solid linguistic foundation for students, i.e., to develop linguistic competence. Without this competence, any professional

specialization becomes impossible. At the same time, the educational process should be directed toward clearly defined educational goals-developing professionally significant competencies-through the selection of text topics, assignment types, and lesson formats.[2] Translators or groups of translation specialists should compile and continuously update dictionaries based on the documents and other texts they work with. This requires using text editing software and providing near-literal translations of terms along with their contextual meanings. Documents must also comply with regulatory requirements, necessitating that translator study the terminology used in normative and legislative documents. This process considers not only national but also local legal and technical standards.[3] The tendency for specialists from different countries to collaborate in solving important problems is accompanied by the interpenetration of scientific and technical lexicons. The process of lexical assimilation expands vocabulary, enhances the internal capabilities of the language, and makes it richer, more precise, and more expressive.[4] According to N.M.Shansky, there is no language in the world that is completely free from foreign language influence because the people who create and speak any language do not live in complete isolation.[5] The issue of contextual appropriateness affects the accuracy of term translation. Sometimes, the same term can have different meanings in different contexts. For instance, the term *rolling stock* generally refers to all moving parts of a railway system, but in some cases, it may apply only to passenger or freight cars. Therefore, when translating it as *harakat tarkibi* (rolling stock) or *harakatlanuvchi vositalar* (moving vehicles), the context must be taken into account.

Compliance with international standards plays a crucial role in translating technical terms. The uniform use of railway terminology ensures the clarity and accuracy of documents. For example, the term *train dispatcher* is sometimes translated as *poyezd dispetcheri* (train dispatcher) and sometimes as *harakat boshqaruvchisi* (traffic controller). However, this position refers to a person who manages train schedules and coordinates railway operations. It is important to choose a single equivalent based on international technical regulations in the

translation process. The necessity of applying calquing and free translation methods is a crucial issue for translators. While some terms can be translated literally into Uzbek, others require a freer translation. For example, *dead-end track* is literally translated as *o'lik yo'l* (dead road), but this term actually refers to tracks that end with a stopping area. Thus, translating it as *tugallanuvchi yo'l* (terminating track) or *yopiq yo'l* (closed track) may be more appropriate. Regional differences must also be considered in the translation process. Certain terms have distinct interpretations in British and American English, and translators must take this into account. For instance, *sleepers* is used in British English, while *ties* is used in American English. In Uzbek, it can be translated as *rels tag yog'ochlari* (rail base timbers) or *beton tagliklar* (concrete bases). Failure to consider regional differences may lead to misunderstandings. To ensure accurate translation, it is necessary to use technical dictionaries and standard documents developed by international organizations. This helps in identifying precise equivalents and maintaining accuracy in translation. Collaboration between translators and technical experts is also crucial. Experts' opinions contribute significantly to the correct interpretation of terms. Translators must analyze term synonyms to ensure their proper use within a given context. For example, *switch* can be translated as *o'tkazgich* (switch) or *yo'l almashgich* (track changer), but the most appropriate variant should be determined based on context.

Choosing the right translation strategy between free translation and calquing is essential. For instance, *buffer stop* can be translated as *to'xtatuvchi moslama* (stopping device) or *to'siq* (barrier), but the most technically accurate variant must be selected. Continuous research on railway terminology, studying international practices, and systematically adapting new terms into Uzbek enhance translation quality. The process of translating railway terminology involves linguistic, technical, and semantic challenges. Ensuring lexical equivalence, synonymy, contextual appropriateness, and compliance with international standards is crucial. To overcome these challenges, it is necessary to deeply study technical terminology, collaborate with experts, and apply scientific approaches.

Accurate and clear translation of railway-related texts directly impacts the efficient operation of the transport system.

Conclusion: The translation of railway terminology is a complex linguistic and technical process in which lexical equivalence, synonymy, contextual appropriateness, and compliance with international standards play a key role. Conducting ongoing research, systematically adapting new terms, and training technical translation specialists are essential steps in improving translation quality. Accurately and clearly translating railway terminology contributes to the effective functioning of the transport system.

REFERENCES:

1. Татаринов.В. А.Методология научного перевода: к основаниям теории конвертации.М.,2007.
2. ПичковаЛ.С.Концепцияформированияпрофессиональнозначимых компетенций в неязыковом вузе // Обучение иностранным языкам: от профессионализации профессионализму: Материалы научно-методического межвузовскогосеминара11ноября2009г.М.,2010.
3. Литвинов А.В., Липатова В. В. Современная модель профессиональной компетенции переводчик, а в контекст тезис темы подготовки переводчиков в российских языковых вузах // Вестник РУДН. Серия «Лингвистика». 2012.№2. С.13–31.
4. Ощепкова, Т. В. Заимствование как один из основных способов терминообразования в английском подъязыке герменевтики [Текст] / Т. В. Ощепкова. // Вопросы исследования и преподавания иностранных языков: межвуз. темат. сб. науч. тр. – Омск: ОмГУ. – 2001. – Вып. 3. – С. 128–134.
5. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – Изд. 3-е, перераб. – М. : ЛКИ, 2007. – 300 с.

O'ZBEK VA FRANSUZ TILLARI LEKSIK SISTEMASIDA KONCHILIK TERMINLARINING O'RNI

*XAKIMOVA Dilrabo Yo'ldoshovna,
Renessans ta'lim universiteti , katta o'qituvchisi
E-Mail:hakimova1971@list.ru
Tel: (97) 297 95 55*

Annotatsiya

Ushbu maqola tilning leksik tizimi va uning jamiyat hayotidagi o'rni, xususan, konchilik terminlarining semantik va funksional xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Til jamiyatdagi ilmiy-texnik taraqqiyotni aks ettiruvchi muhim vosita sifatida ko'rib chiqilib, uning leksik tuzilishi orqali yangi tushunchalar va kashfiyotlarning nominatsiya jarayoni tahlil qilinadi. Terminlar ilmiy-texnik sohalarda maxsus lisoniy birliklar sifatida muhim ahamiyatga ega bo'lib, har bir fan sohasining o'ziga xos terminologik tizimi mavjudligi ta'kidlanadi. Maqolada xalqaro terminologiya maktablari (Vena, Rossiya, Praga) va standartlashtirish tashkilotlari (INFOTERM, ISO) faoliyati misolida terminlarning global miqyosdagi o'rni ko'rsatiladi. Konchilik terminlari o'zbek tili leksikasining maxsus qatlami sifatida alohida e'tibor markazida bo'lib, ularning "foydali qazilma va qazib olish" semasi asosida tuzilganligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: leksik tizim, terminologiya, konchilik terminlari, semantik tuzilish, foydali qazilma, ilmiy-texnik taraqqiyot, standartlashtirish, ideografik tasnif, mavzuiy guruhlar, lisoniy birlik

Annotation

This article is devoted to the study of the lexical system of language and its role in social life, with particular focus on the semantic and functional features of mining-related terminology. Language is viewed as an important tool that reflects scientific and technological progress in society, and through its lexical structure, the process of naming new concepts and discoveries is analyzed. Terms are considered significant as specialized linguistic units in scientific and technical fields, with emphasis placed on the existence of unique terminological systems within each branch of science. The article also examines the global role of

terminology through the activities of international terminology schools (Vienna, Russia, Prague) and standardization organizations (INFOTERM, ISO). Mining terminology is highlighted as a special layer of the Uzbek language lexicon, and its formation is analyzed based on the semantic core of "mineral resources and extraction."

Keywords: *lexical system, terminology, mining terms, semantic structure, mineral resources, scientific and technological progress, standardization, ideographic classification, thematic groups, linguistic units.*

Tilning jamiyat hayoti bilan aloqasi, birinchi navbatda, uning leksik tuzilishida o'z aksini topadi. Jamiyatda ro'y berayotgan ilmiy-texnik yutuqlar tilning leksik tizimida, xususan, terminologiyada doimiy ravishda ifodalanadi. Terminlar ilmiy-texnik jarayonlar va turli fan sohalari bo'yicha bilimlarni aks ettiruvchi maxsus lisoniy birliklar sifatida xizmat qiladi. Ilmiy tushunchalarni nomlash va tushuntirishda terminlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, hech bir fan sohasini ularsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Har bir fan sohasi o'ziga xos terminologik tizimga ega bo'lib, ushbu tizim asosida faoliyat yuritadi.

Dunyo tilshunosligida faoliyat ko'rsatayotgan terminologiya maktablari, masalan, Avstriyaning "Vena terminologiya maktabi", Rossiyaning "Rossiya terminologiya maktabi" va Chexiyaning "Praga terminologiya maktabi" terminlarning fan sohalari va jamiyat hayotidagi muhim o'rnini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, INFOTERM, TERMNET, ISO va ISO 860 kabi xalqaro tashkilotlarning terminologiyani standartlashtirish bo'yicha olib borayotgan faoliyati, xususan, "ISO 704" xalqaro terminologiya standarti terminlarning insoniyat jamiyatidagi beqiyos ahamiyatini ko'rsatadi.

Jamiyatda yuz berayotgan texnik-texnologik jarayonlar, kashfiyotlar va ilm-fan sohasidagi yangiliklar muayyan terminlar orqali ifodalanadi, bu esa tilning terminologik fondini boyitadi. Boshqacha qilib aytganda, voqelik hodisalarining lisoniy ongda maxsus nominativ shaklga ega bo'lib turg'unlashishi terminlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Tilshunoslikda termin tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Sh.Ko‘chimovning ta’kidlashicha, termin “kasbiy tushunchalarni ifodalovchi va shakllantiruvchi, muayyan kasblar nuqtai nazaridan ob’ektlar va ular o‘rtasidagi munosabatlarni bilish va o‘zlashtirish jarayonida qo‘llaniladigan so‘z yoki so‘z birikmasidir”.

X.Narxodjaeva terminlarga xos quyidagi xususiyatlarni ta’kidlaydi:

1) Termin umumadabiy tilning maxsus funksiyaga ega bo‘lgan bir turi sifatida fan, texnika va ishlab chiqarish tiliga xos lisoniy birlikdir;

2) Termin aniq ob’ektlar, predmetlar yoki mavhum tushunchalarning ixtisoslashgan nomidir;

3) Termin uchun aniq ta’rif (definitsiya) zarur bo‘lib, bu ta’rif tushunchaning mazmunini aniqlashtirish, bir tushunchani boshqasidan ajratish va uni muayyan tasnifiy qatorga joylashtirish imkonini beradi.

Terminologik tizimning birliklari umumiy xususiyatlarga ega bo‘lishi bilan birga, sohaviy xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. Bu xususiyat ijtimoiy-gumanitar, iqtisodiy-siyosiy, tabiiy, aniq fanlar va texnik-texnologik sohalarda qo‘llaniladigan terminlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, avtomobil yo‘llari yoki konchilik sohasida ishlatiladigan terminlar o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Konchilik terminlari “kon” va “foydali qazilma” mazmuniy sohasiga birlashuvchi lisoniy birliklar bo‘lib, o‘zbek tilining maxsus sohasi – konchilik leksik tizimining muhim qismini tashkil etadi. Ushbu terminlarning asosiy birlashtiruvchi semasi “foydali qazilmalar va ularni qazib olish jarayonlariga xoslik” sifatida aniqlanadi. Masalan:

– «Kon sanoati» – foydali qazilma konlarini qidirish, qazib olish va dastlabki qayta ishlashni o‘z ichiga olgan ishlab chiqarish tarmoqlari majmui;

– «Tub jinslar» – hosil bo‘lgan joyida o‘zgarmagan va parchalanmagan qattiq jinslar;

– «Ustama jinslar» – tub jinslarning parchalanib maydalanishidan hosil bo‘lgan yumshoq cho‘kindi jinslar.

Konchilik terminlari faqat ushbu sohada qo'llaniladigan maxsus birliklar (masalan, «burg'i pitrasi», «jelonka», «ammiakli dinamitlar») yoki boshqa sohalardan o'zlashtirilgan, lekin konchilikda o'ziga xos ma'noga ega bo'lgan terminlar («qatlam unumdorligi», «portlash», «zaryadlash») sifatida tasniflanadi. Shu bilan birga, o'zbek tilining umumiy leksikasida mavjud bo'lib, konchilik sohasida maxsus terminologik ma'noga ega bo'lgan so'zlar ham ko'p uchraydi (masalan, «quvur», «ekskavator», «quduq»).

Konchilik terminlari tizimida “foydali qazilma va uni qazib olish” semasi yetakchi, ikkinchi darajali yoki chekka sema sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, «qavat» leksemasi umumiy leksikada keng ma'nolarga ega bo'lsa-da, konchilik terminologiyasida “yo'lga xos” semasi bilan cheklanadi. Ushbu tizimda «qavat» leksemasi «shag'al», «sheben», «gravi» kabi terminlar bilan birgalikda yo'l qurilishiga xos umumiy ma'noni ifodalaydi.

Bundan tashqari, «tosh» leksemasi konchilik sohasida “transport yo'li qurilishida ishlatiladigan qattiq tog' jinsi” ma'nosida qo'llanilib, umumiy leksikadagi polisemantik ma'nolaridan farqli ravishda terminologik sememaga aylanadi. Bu semema umumiy «tosh» leksemasining birinchi ma'nosidan kelib chiqqan bo'lib, konchilik sohasidagi funksiyasiga urg'u beradi.

Konchilik terminlari o'zbek tili leksik tizimida o'ziga xos o'rin tutadi. Ularning boshqa sohaviy leksika yoki umumiy so'zlardan qat'iy ajratilishi ko'pincha qiyinchilik tug'diradi. Bu esa konchilik terminlarini tahlil qilish va leksikografik tavsiflashda nafaqat lingvistik bilim, balki soha mutaxassisligini ham talab qiladi.

O'zbek tili leksikasini tizimli o'rganish bo'yicha so'nggi yillarda muhim tadqiqotlar amalga oshirildi. Xususan, H.Ne'matov va R.Rasulovlarning “O'zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari” asari va undan kelib chiqqan tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotlar ikki asosiy yo'nalishda olib borilmoqda:

- 1) Leksik tizimni leksemalarning tizimli uyushmalari sifatida talqin qilish;
- 2) Leksik tizimni ideografik tuzilma sifatida ko'rib chiqish.

Har ikki yo‘nalishda tilning leksik tizimi ierarxik va yaxlit tuzilma sifatida idrok etiladi. Birinchi holatda “ma’nodan shaklga” tamoyili, ikkinchi holatda esa “tushunchadan til birliklariga” tamoyili asos qilib olinadi.

Konchilik terminlarini mavzuiy guruhlarga ajratish ularning semantik tabiatini va funksional xususiyatlarini chuqurroq o‘rganishga imkon beradi. Ideografik tasnif olamning lisoniy tasvirini nisbiy ob’ektiv tarzda aks ettirsa, mavzuiy guruhlar sub’ektiv xarakterga ega bo‘lib, ongli ravishda shakllantiriladi. Konchilik terminlarini mavzuiy guruhlarga ajratish yo‘l semasi asosida tahlil qilish ularning lingvistik mohiyatini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, konchilik terminlari o‘zbek tili leksik tizimida muhim o‘rin tutib, tilning jamiyat hayotidagi o‘zgarishlarni aks ettirishda faol ishtirok etadi. Ularning semantik tuzilishi, funksional xususiyatlari va sohaviy xosliklari tilshunoslikda alohida o‘rganishni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Нарходжаева Х. Жараён англатувчи терминларнинг ўзбек тилида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 48.
2. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 148.
3. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари (Сўз ўзлаштириш ва аффиксация масалалари). – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 47.
4. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования / Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 155.
5. Dilrabo Yuldashovna Khakimova, Composition of the mining vocabulary, sources of origin and functional classification. International Scientific Journal. ISJ
6. Hakimova, D. Konchilik leksikasi va konchilik terminlari masalasi. // O‘zbekiston milliy universiteti xabarlari, 2024, - 325-327 b. [1/7/1] ISSN 2181-7324
7. Hakimova D.Y. Terminologiya sohasining tarixi va dolzarb muammolari xususida // Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари. - № 3 (4) – 2024 ISSN: 2181-1342 <https://scienceproblems.uz> C.7÷ 13

8.D.Y.Xakimova.Konshilik terminlarining taraqqiyotida o'zlashma so'zlarning o'rni// "Til va adabiyot.uz."elektronilmiy-metodikjurnal - 110-118 b. № 8 2025

9.D.Y.Xakimova A Linguistic Study of Mining Terms//International bulletin of applied science and technology C.225÷ 228 (2024). T. 4, Выпуск 1, Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10574535> Impact Factor:8,2 ISSN:2750-3402

ИЗУЧЕНИЕ ОБОЗНАЧАЮЩИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СПОСОБНОСТИ

STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING INTELLECTUAL ABILITIES

*ТАИРОВА Феруза Файзуллаевна,
Старший преподаватель
университет образования ренессанс
f-tairova@mail.ru*

Аннотация

В данной статье анализируются фразеологические единицы, особенно выражающие интеллектуальные способности. Фразеологизмы содержат информацию о культуре и менталитете народа. Приводятся исследования различных ученых и специалистов по понятию интеллекта и интеллектуальных способностей. Рассматриваются фразеологизмы в английском языке, их семантические характеристики, а также значение фразеологических единиц в обозначении общих и специфических интеллектуальных свойств.

***Ключевые слова и фразы:** специфические, фразеологизм, интеллектуальные способности, исследование, семантика*

Annotation

This article analyzes phraseological units, particularly those expressing intellectual abilities. Phraseologisms contain information about the culture and mentality of a nation. It presents studies from various scholars and experts regarding the concept of intelligence and intellectual capabilities. The article discusses phraseological units in the English language, their semantic

characteristics, and the significance of these units in denoting both general and specific intellectual properties.

Key words: Phraseology, Intelligence, Intellectual abilities, Research, Culture, Semantics.

К фразеологическим характерная черта современного носии развития науки Внимание лингвистов в последние десятилетия единицам языка Выявление общих специфических уровне помогает решать теории на многие проблемы, связанные с Фразеологическими единицами со значением интеллектуальных способностей фразосла. В толковом словаре русского языка под редак. С.Ю. Шведовой «интеллект» определяется как умственное начало у человека» [1.722]. «Мыслительная способность,

Исследованием интеллекта и интеллектуальных способностей личности, установлением и изучением структуры интеллекта давно занимается ученые и эксперты разных квалификаций педагоги, философы, биологии и.т.д.

Большой вклад интеллектуальных способностей личности внесли Б.Г. Ананьев, Г.Айзенк, С.К.Аннамуратова, П.Бине. М.давлетшин, Т.Симон, Р.Стерберг и др. К примеру, В.Н. Дружинин рассматривает проблему интеллектуальных способностей личности в рамках операционного подхода, а именно в факторных моделях интеллекта. Как и любая другая психологическая реальность, интеллект является латентным т.е. он дан исследователю только через различные косвенные проявления при решении жизненных задач, подчеркивает ученый [2.48].

Способность обучающегося мыслить всеобщая «надъязыковая» категория, и основные концепты мыслительной деятельности являются общими для представителей разных наций и национальностей, поэтому интересно рассмотрение особенностей языковой картины мира в английском языке. особенно фразеологических единиц, обозначающих интеллектуальные способности.

Отметим, что фразеологизм это устойчивое сочетание слов, в котором одно слово нельзя заменить, другим, обороты составляет особые, а их структуры ний. Почаще, языка, отличительные от слов и переменных словосочетаний. По мнению Б.А.Ларина, фразеологизмы являются ценнейшим источником сведений о культуре и менталитете народа, которые «косвенно отражает воззрение народа, общественный строй, идеологию своей эпохи, как свет утра отражается в капле росы» [3.58].

Фразеологические единицы широко представлены в английском языке и отличается развитой системой значений. Их изучение будет способствовать выявлению как лингвистических, так и экстралингвистических факторов.

Фразеологические единицы свидетельствуют об общности интеллектуальной концепт сферы, уникальности, своеобразии изучаемого иностранного языка, при этом понятие «фразеологическое значение» и интерпретируется с современных позиций лингвистики как сложное единство конгломерат макрокомпонентов. сигнификативно-денотативного коннотативного.

В английском языке ВО многих глагольных фразеологизмах существительные употребляются только во множественном числе, так как обозначаемое ими действие осуществляется не одним лицом или обозначаемые ими сущности не являются едиными: Come to one's senses - взяться за ум, not to have all one's buttons спятить; to pick smb's brains - использовать чужие мысли, have an old head on young shoulders -быть умным не по летам, до bananas сойти с ума, lose one's marbles винтика в голове не хватает, а meeting of minds - полное согласие, полная договоренность и.т.д.

Многие английские фразеологизмы, выражающие интеллектуальные способности личности. многозначны, например: Be of the same mind - 1) придерживаться одного и того же мнения; 2) оставаться при своем мнении; До you mind- 1) будьте любезны; 2) вы не возражаете?: Make up one's mind - 1) решиться, принять решение; 2) (to smth) примириться с чем-либо, свыкнуться с мыслью о чем-либо.

Интеллектуальной семой исследуемых фразеологических единиц является сема «интеллектуальное свойство».

Й.Дапчева подразделяет фразеологизмы, оценивающие интеллектуальные свойства человека, на две группы: для обозначения меры, степени умственных способностей человека; указания на способность человека мыслить, рассуждать, адекватно оценивать действительность» [4.173]

К первой группе относятся фразеологизмы, указывающие на умственные способности человека, степень которых колеблется в широких пределах от максимальной до минимальной, граничащей с их отсутствием. Фразеологизмы концентрируются на двух противоположных полосах, обозначающих либо максимальные, либо минимальные интеллектуальные свойства.

Таким образом, формируется семантические объединения фразеологизмов, представляющие собой сенономическо-антономические ряды. фразеологические единицы включающие доминирующие семы «глупый», «ТУПОЙ» «максимальная степень Первый синономический ряд образуют признака». В составе таких единиц активно употребляются сравнения например: *as dumb as fish* (тупой как рыба) *as silly as a sheep* (тупой как овца), *as silly as a goose* (тупой как гусь), *as dumb as a post* (тупой как почта, как столб) Фразеобразовательную активность проявляет компонент *fool* (*zaynato to the old fool* (старого глупца ничем не исправишь)).

Общим семантическим свойством фразеологизмов, обозначающих отсутствие интеллекта, являются наличие в их семантике коннотативных сем презрение», «пренебрежение», «насмешка», индивидуаль Наряду доминирующей семой «очень глупый», «тупой» в индивидуальном значений доконных фразеологизмов выявляются дополнительные отражающие некоторые свойства характера: *to make an ass of oneself*, *to have a memory like a sieve*.

Синонимическому ряду фразеологизмов с общим значением «очень крайне глупой человек» семантически противопоставлен фразеологический ряд, объединенный контрастирующими семами «очень умный», «много знающий» (человек): *as sober as a judge*, (здравомыслящий, как судья), *as wise as an owl* (мудрый как сова), *as wise as Solomon* (мудрый как Соломон). Эти фразеологизмы содержат коннотативные В семантической структуре семы, передающие позитивное отношение человеку обладающему высоким уровнем интеллекта: «положительная оценочность», «одобрение», «уважительность».

Вторая группа объединяет фразеологизмы, называющие человека по способу и характеру мышления, по способности мыслить рационально, объективно оценивать действительность: *six of one and half-a-dozen of another*, (что влоб, что по лбу), *not to know A from B*. (как слепой котенок, букв не отличает А от Б). *not to know a soap of something* (не в зуб ногой, букв и крупы не знай).

Самым употребляемым компонентом рассматриваемых фразеологизмов является существительное *fool*. Во фразеологическом сочетании *a fool at folly is a fool indeed* лексема *fool* заменяет лексему *person*, тап (человек): *a man who is a fool at folly is a fool indeed* (человек, который глуп до сорока лет. глуп до старости). Также в ряду употребляемых компонентов представлены лексемы *head* (голова), *brain* (мозг), *mind* (разум). В основе фразеологизмов, содержащих эти компоненты, лежат образные представления о материале, из которого сделан этот орган (*be a bubble brain*-В голове пузырь), его содержимом (*be an air head*-ветер в голове) и размерах (*be a pea brain*-мозг с Горшину, *to have a butterfly mind*-иметь мозг как у бабочки).

В английском языке также есть фразеологические единицы, построенные на противопоставлении (*long hair and short wit*- у бабы волос дорог, да ум короток); выражения с личными именами (*as wise as Solomon*-мудр. как Соломон).

Умный человек сравнивается не только с животными, но и с предметами, например, с хлыстом и гвоздем-be smart as a whip, be sharp as a tack. Оба этих выражения означает быть семи пядей во лбу. Для обозначения интеллектуальных способностей человека используется выражения, передающие пространственные отношения: do not know up from down (букв не отличать верх от низа), to know all the ins and outs of something (собаку съест на чем-то, букв, знать все входы и выходы), to have nothing upstairs (без царя в голове, букв не иметь ничего в голове).

Кроме того, отличительной особенностью фразеологии английского языка является употребление сразу двух лексем (опорных компонентов), контрастирующих друг с другом, например: a fool may ask questions in an hour than a wise man can answer in seven years (не всякого дурака ума не напасешься, букв. дурак может задать столько вопросов за час, на сколько умный и за семь лет не ответит), a silent fool is counted wise (молчаливый дурак сойдет за умника), a wise man changes his mind, a fool never will (упрямство порок слабого ума, букв. умный человек меняет свое мнение, а глупый никогда).

Таким образом, знакомство с любым иностранным языком и в частности с фразеологическими единицами, обозначающими интеллектуальные способности личности, позволяет студенту наряду с его изучением проникать в соответствующую национальную культуру. Каждый язык богат фразеологизмами, поскольку в его фразеологической системе запечатлены огромный исторический опыт народа, быт и культура нации, не случайно фразеологизмы называют жемчужными речей, особенно те, которые отражают интеллектуальную способность человека.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ожегов С.Ю. Словарь русского языка. М. 1964.
2. Маслова Р. Лингвокультурология / Учебное пособие для высших учебных заведений. М. Академия, 2001.

3. Дапчаева И. Фразеологизмы, обозначающие интеллектуальные свойства человека в болгарском и русском языках. М.//Вестник МГУ, 2009.
4. www.center.hlp.ru/library/p55/nip/drujinin.html.
5. D.Babaxanova, Nutqning vazifaviy uslublari, Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. 2019-yil 9-son.
6. Z.R.Kurmanbekova, K.K.Sarekenova, Mustafa Oner, K. 7. T.Malikova, S.S.Shokabayeva. A Linguistic Analysis of Social Network Communication. January 2023.

**РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ
ЛИЧНОСТЬ, В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL UNITS CHARACTERIZING
PERSONALITY IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

*ОМОНТУРДИЕВА Зебохон,
Преподаватель кафедры
Иностранного языка и литературы
Университета Образование Ренессанс
zeboomonturdieva94@gmail.com*

Аннотация

Фразеологические единицы являются важной частью языковой системы, отражая культурные и исторические особенности народов. В данной статье рассматриваются фразеологизмы английского и русского языков, описывающие черты характера человека. Анализируются их сходства и различия, а также национально-культурные особенности. Кроме того, предложены практические задания для студентов, способствующие эффективному изучению фразеологии. Исследование демонстрирует, что изучение фразеологических единиц помогает в освоении языка, улучшает коммуникативные навыки и развивает межкультурную компетенцию.

Ключевые слова: *фразеология, фразеологические единицы, фразеологические единицы описывающие характер человека, обучение языкам.*

Annotation

Phraseological units are an essential part of the linguistic system, reflecting the cultural and historical characteristics of nations. This article examines English and Russian idioms that describe human character traits. It analyzes their similarities, differences, and national-cultural features. Additionally, practical exercises are proposed to help students effectively study phraseology. The research demonstrates that learning phraseological units facilitates language acquisition, improves communication skills, and enhances intercultural competence.

Keywords: *phraseology, phraseological units / idioms, phraseological units describing a person's character / idioms describing character traits, language learning.*

Фразеологические единицы (ФЕ) представляют собой неотъемлемую часть любого языка. Они передают культурные особенности народа, его мировоззрение и оценку различных явлений. Одной из ключевых сфер употребления ФЕ является характеристика личности. В данной статье рассматриваются английские и русские фразеологизмы, описывающие черты характера человека, выявляются их сходства и различия. Фразеология – это раздел лингвистики, изучающий устойчивые словосочетания, обладающие смысловой цельностью. Фразеологизмы представляют собой единицы языка, которые часто имеют переносное значение и фиксированную форму. Они отражают особенности культуры, исторического развития и народного менталитета.

Фразеологизмы играют важную роль в изучении и преподавании иностранных языков, так как позволяют глубже понять их смысловые оттенки и культурные особенности. Освоение ФЕ способствует развитию языковой интуиции и расширению словарного запаса учащихся, делая их речь более естественной и выразительной. В процессе обучения английскому и русскому языкам знание фразеологических оборотов помогает не только точнее передавать мысли, но и избегать дословного перевода, который может исказить смысл высказывания. Кроме того, сравнение фразеологизмов

разных языков развивает межкультурную компетенцию, что особенно важно в эпоху глобализации. Изучение фразеологии важно не только для того, чтобы лучше понимать носителей языка, но и для того, чтобы легче встраиваться в местное общество и культуру. Знание фразеологических оборотов и идиом помогает не только обогатить свой словарный запас, но и улучшить коммуникацию с носителями языка. Благодаря умению использовать фразеологические единицы в речи, можно производить более яркое и запоминающееся впечатление на аудиторию. Кроме того, изучение идиом позволяет лучше понимать культурные особенности страны, на языке которой вы обучаетесь. Многие фразеологические единицы имеют свои корни в истории, литературе или повседневной жизни народа. Поэтому зная их происхождение и особенности использования, можно лучше воспринимать и адаптироваться к новой для себя культуре [1, С.106].

Изучение фразеологических единиц помогает улучшить понимание английской культуры и традиций, так как многие из них имеют историческое происхождение или связаны с конкретными обстоятельствами. Помимо этого, использование фразеологизмов в речи делает высказывание более выразительным и запоминающимся. В итоге, знание фразеологических единиц является важным компонентом успешного изучения английского языка. Оно помогает не только сделать речь более естественной и богатой, но и понять англоязычные тексты и разговоры на более глубоком уровне. Изучение фразеологических единиц также помогает развить лингвистическую компетенцию, обогатить свой словарный запас и улучшить навыки общения на английском языке. Зная и используя фразеологизмы в речи, можно производить более гармоничное и правильное впечатление на собеседника, так как это свидетельствует о знании не только слов, но и их уместного использования в определенном контексте. И еще один плюс изучения фразеологических единиц заключается в том, что они часто являются ключевыми элементами межкультурного общения. Зная и понимая фразеологизмы других культур, человек может лучше взаимодействовать с

носителями этого языка, улавливать тонкости и оттенки их выражений, что способствует более глубокому и качественному общению. Таким образом, изучение фразеологических единиц является важным элементом в познании иностранного языка и культуры.

Программы обучения студентов английскому языку не всегда предусматривают изучение фразеологических единиц. Несмотря на многочисленные исследования по лингводидактике остается открытым вопрос о том, как же сделать процесс обучения фразеологическим единицам эффективным, функциональным и интересным как для студентов, так и для преподавателя. Результаты наших исследований дали возможность прийти к выводу о том, что продуктивное изучение фразеологических единиц возможно, если придерживаться комплексной методике, которая системно включает работу с идиомами в курсе иностранного (английского) языка: разделение идиом по тематикам, что существенно облегчит запоминание; изучение через поиск аналогов в узбекском языке; освоение идиом в контексте для того, чтобы понимать, в какой ситуации будет уместно использование того или иного выражения; более подробное изучение истории возникновения идиом; отработка полученных знаний на упражнениях и в устной речи [2, С.1210-1211].

Фразеологические единицы, относящиеся к характеристике человека, делятся на несколько групп в зависимости от их значения. Они могут описывать как положительные, так и отрицательные черты характера, а также передавать эмоциональное отношение к человеку. Многие из этих выражений основаны на метафорах, сравнениях и символах, общих для разных языков.

Фразеологизмы, обозначающие положительные черты характера. Во многих языках существуют устойчивые выражения, характеризующие положительные качества личности, такие как доброта, трудолюбие, честность. Примеры:

Узбекский язык: «tilla odam» (очень хороший человек), «[shaqir-shuqur yong'oq](#)» (веселый, общительный человек), «chumoliday maehnatkash» (трудолюбивый человек).

Русский язык: «золотое сердце» (добросердечный человек), «душа компании» (веселый, общительный человек), «рабочая лошадка» (трудолюбивый человек).

Английский язык: «a heart of gold» (добросердечный человек), «the life of the party» (веселый человек, центр внимания), «a hard worker» (трудолюбивый человек).

Фразеологизмы, обозначающие отрицательные черты характера. Отрицательные качества человека также находят свое отражение в языке через устойчивые выражения. Примеры:

Узбекский язык: «tili asal, yuragi zahar» (лицемерный человек), «[oyog'i yerdan uzilgan](#)» (чрезмерно гордый, высокомерный), «na don, na somon» (безвольный, нерешительный человек).

Русский язык: «волк в овечьей шкуре» (лицемерный человек), «заносчивый как павлин» (чрезмерно гордый, высокомерный), «ни рыба ни мясо» (безвольный, нерешительный человек).

Английский язык: «a wolf in sheep's clothing» (лицемерный человек), «as proud as a peacock» (чрезмерно гордый), «neither fish nor fowl» (неопределенный, нерешительный человек). Как видно, многие английские и русские выражения используют одни и те же образы (волк, павлин), однако встречаются и различия. Например, русское «ни рыба ни мясо» передается в английском как «neither fish nor fowl», что сохраняет образность, но использует несколько иной подход.

Практические задания для студентов. Для успешного изучения фразеологических единиц можно использовать следующие задания:

1. Сопоставление фразеологизмов – студентам предлагается список фразеологических единиц на английском языке, к которым они должны подобрать русский эквивалент.

2. Контекстный анализ – учащиеся должны определить значение фразеологизмов в предложении, используя контекст.

3. Создание диалогов – студенты составляют диалоги, используя предложенные фразеологические обороты.

4. Перевод и адаптация – перевод английских фразеологизмов на русский язык и объяснение их значения.

5. Исследовательская работа – анализ частоты употребления фразеологических единиц в художественной литературе и СМИ.

Фразеологические единицы играют важную роль в языковой системе, отражая культурные, исторические и ментальные особенности народа. Они являются важным инструментом для передачи эмоций, оценок и характеристик личности. Сопоставительное изучение фразеологизмов узбекского, английского и русского языков показывает, что многие из них имеют сходное значение и образную основу, но также существуют и уникальные выражения, обусловленные различиями в культуре и традициях.

Знание фразеологических единиц помогает в изучении иностранного языка, делает речь более выразительной и естественной. Использование фразеологизмов способствует лучшему пониманию национальных особенностей языковой картины мира. Включение фразеологических заданий в процесс обучения повышает мотивацию студентов, развивает их коммуникативные навыки и углубляет знания о языке. Таким образом, изучение фразеологии не только обогащает словарный запас, но и способствует формированию межкультурной компетенции, необходимой в условиях глобализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Omonturdiyeva Z. B. Idioms Describing Human Character as an Important Component of the National and Cultural Aspect of the English Language // American Journal of Science and Learning for Development (AJSLED) .Vol. 1 No. 2 (2022), p. 106-109.

2. Omonturdiyeva Z. B. Linguocultural features of phraseological units with semantics of human character as an effective means of teaching English // Innovations in technology and science education. Volume 2, Issue 8, p.120-1213.

**QOZOQ TILINING MASHINA TARJIMASINING SIFAT
MUAMMOLARINI TAHLIL QILISH**

**ANALYSIS OF TRANSLATION QUALITY PROBLEMS IN KAZAKH
LANGUAGE MACHINE TRANSLATION SYSTEMS**

**АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА В СИСТЕМАХ
МАШИННОГО ПЕРЕВОДА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА**

*КАРИБАЕВА Айдана Сеилгазыкызы,
PhD, и.о.доцента*

*КазНУ им. аль-Фараби, Алматы,
a.s.karibayeva@gmail.com, +7777 232 20 91*

*МУХИТОВА Айгуль Ариповна,
ст.преподаватель*

*КазНУ им. аль-Фараби, Алматы,
mukhitova.aigul@gmail.com, +7701 228 02 48*

*НЫШАНБАЕВА Жанар Усербаевна
ст.преподаватель*

*ЮКИУ им.М.Ауэзова, Шымкент,
Zhanar.nyshanbaeva@auuezov.edu.kz
+77017748113*

Annotatsiya

Maqolada qozoq tili bilan ishlashda mashinali tarjima tizimlari duch keladigan asosiy muammolar ko'rib chiqiladi. Til xususiyatlari, til resurslarining etishmasligi, neyron tarjimaning zamonaviy modellarining texnik cheklovlari va tarjima sifatini oshirish yo'llariga alohida e'tibor qaratilgan. Ish turkiy tillarni avtomatik qayta ishlash sohasidagi mavjud tadqiqotlar tahliliga asoslangan.

***Kalit so'zlar:** Mashina tarjimasi (MT), mashina tarjimasi tizimlari, RBMT, SMT, NMT, qozoq tili, tarjima sifati.*

Annotation

The article discusses the main problems that machine translation systems face when working with the Kazakh language. Particular attention is paid to linguistic features, lack of language resources, technical limitations of modern neural translation models and ways to improve the quality of translation. The work is based on the analysis of existing research in the field of automatic processing of Turkic languages.

Key words: Machine translation (MT), machine translation systems, RBMT, SMT, NMT, Kazakh language, translation quality.

Аннотация

В статье рассматриваются основные проблемы, с которыми сталкиваются системы машинного перевода при работе с казахским языком. Особое внимание уделяется лингвистическим особенностям, нехватке языковых ресурсов, техническим ограничениям современных моделей нейронного перевода и путям повышения качества перевода. Работа основана на анализе существующих исследований в области автоматической обработки тюркских языков.

Ключевые слова: Машинный перевод (МП), системы машинного перевода, RBMT, SMT, NMT, казахский язык, качество перевода.

Введение

Современные системы машинного перевода (МП) достигли высокого уровня качества при работе с языками, обладающими обширными лингвистическими ресурсами, такими как английский, испанский, китайский и русский. Однако в случае казахского языка, несмотря на рост интереса к цифровизации тюркских языков, качество перевода остаётся на низком уровне. Это связано с рядом факторов: от структурных особенностей языка до отсутствия достаточного объёма данных для обучения нейронных сетей [Rakhimova, 2020. 1].

Лингвистические особенности казахского языка

Казахский язык относится к агглютинативным языкам, где грамматические значения выражаются с помощью цепочек суффиксов. Это

приводит к большому количеству возможных словоформ, которые сложно охватить в обучающих корпусах.

- Агглютинация затрудняет морфологический анализ и синтез [Tukeyev, 2012. 2].
- Сингармонизм требует фонологически чувствительных правил для корректного словообразования.
- Свободный порядок слов в предложении осложняет синтаксический разбор и генерацию адекватного перевода.

Проблемы языковых ресурсов

Несмотря на усилия по созданию цифровых корпусов казахского языка (например, проект Qazcorpus), доступ к большим параллельным корпусам остаётся ограниченным. Большинство систем используют переводы с русского языка как промежуточный шаг, что ведёт к потере смысла и дополнительным искажениям.

Объем параллельных казахско-английских и казахско-русских данных мал. Аннотированные корпуса для морфологического анализа и синтаксического парсинга слабо развиты [Tukeyev, 2014. 3].

Технические и алгоритмические ограничения

Большинство современных систем МП используют нейронные архитектуры (NMT), основанные на трансформерах. Однако в случае казахского языка возникают следующие сложности:

- Переобучение на малом объёме данных.
- Семантические ошибки и искажения.
- Низкая адаптивность моделей к региональным и диалектным особенностям.

Некоторые модели (например, mBART, MarianNMT) дают обнадеживающие результаты, однако сильно зависят от качества преподготовки (fine-tuning) на специализированных корпусах.

Культурные и прагматические трудности

Казахский язык богат на идиомы, пословицы, формы уважительного обращения и контекстуальные нюансы. Машинный перевод не всегда способен передать такие элементы без потери смысла или стилистики.

Пути решения

Разработка полноценных лингвистических ресурсов:

- Морфологические анализаторы и парсеры.
- Казахские версии языковых моделей (BERT, RoBERTa и др.).

Создание и расширение параллельных корпусов.

Использование гибридных подходов:

- Комбинация статистических и нейронных методов.
- Интеграция правил для обработки морфологии и синтаксиса.

Адаптация трансформерных моделей к казахскому языку.

- Использование мультязычных моделей с дообучением на казахском [Shormakova, 2019. 4].

Методология машинного перевода

В машинном переводе используются следующие подходы: основанный на правилах (RBMT), статистический (SMT) и нейронный машинный перевод. В RBMT используются знания о языке, такие как структурные, морфологические, лексические правила определения языков. Таким образом, если не знать всю грамматику и синтаксис языка, то невозможно охватить все правила для создания МП. Здесь, в основном, используется Скрытая Марковская модель (НММ) для предсказания части речи слова (1):

$$\operatorname{argmax}_{t1..m} \prod_{t=1}^n p(w_t | t_t) p(t_t | t_{t-1}) , \quad (1)$$

где:

t – tag (существительное, местоимение, прилагательное и т.д.)

w – слова в тексте

p(w|t) – вероятность того, что w соответствует тегу t

p(t_i|t_{i-1}) – вероятность того, что t₁ идет после t₂

В основе системы статистического машинного перевода лежит сравнение текстов больших языковых пар. Этот тип системы основан на вероятностном подходе и использует статистические модели перевода. Теорема Байеса, применяемая к вероятностному подходу, выглядит следующим образом (2):

$$P(T | S) = P(S | T) P(T), \quad (2)$$

где $P(T | S)$ - вероятность того, что строка на исходном языке является переводом строки на целевом языке, а $P(T)$ - вероятность того, что строка на целевом языке получена. Процесс создания статистической модели перевода несколько быстрее, но технология здесь во многом зависит от объема параллельных корпусов.

Сегодня NMT часто используется в машинном переводе как направление. NMT основан на построении больших нейронных сетей и вычислениях. Процесс в NMT делится на две фазы. На первом этапе каждое слово исходного предложения проходит через «кодирующий», который генерирует так называемый «исходный контекст» на основе текущего слова и предыдущего контекста. Перевод завершается, когда декодер достигает стадии генерации фактического последнего слова в предложении.

Проблемы и качество перевода на казахский язык в МП

Изучение проблем качества перевода на казахский язык является очень актуальным в связи с развитием нашей страны на мировом уровне и ростом внешних связей. Существует потребность в переводе на казахский язык или с казахского языка на другие языки для различных слоев населения и промышленности. Отличие казахского языка от других языков заключается в том, что он имеет особые характеристики: близость лексического состава, закон гармонии, агглютинация (ряд аффиксов), отсутствие категории, отсутствие вспомогательных слов (предлогов), особый порядок слов [Turganbayeva, 2020. 5].

Поэтому для определения качества МП было проведено пилотное исследование, состоящее из нескольких этапов. Сначала были взяты

несколько систем машинного перевода (СМП) и проведен МП. Они представлены на рис. 1-4.

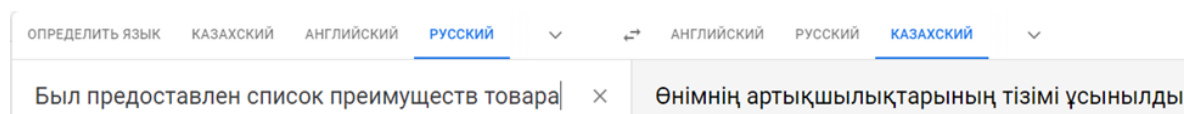


Рисунок 1. Пример перевода с русского языка на казахский язык

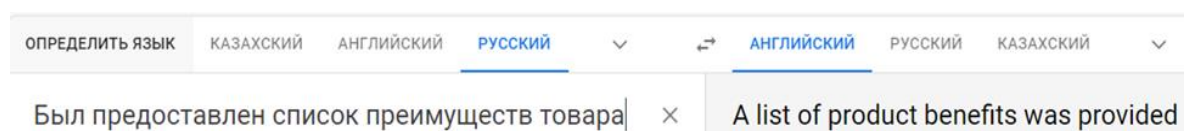


Рисунок 2. Пример перевода с русского языка на английский язык

Полученный перевод предложения «Өнімнің артықшылықтарының тізімі ұсынылды» был обратно переведен с казахского языка на русский и английский языки. Несмотря на то, что перевод был выполнен правильно, были допущены переводческие ошибки, связанные с неоднозначностью слов. Они представлены на рисунках 3-4.



Рисунок 3. Пример перевода с казахского языка на русский язык

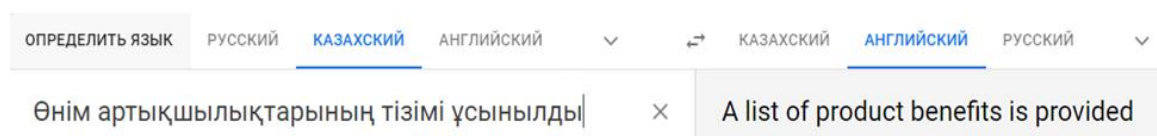


Рисунок 4. Пример перевода с казахского языка на английский язык

В результате перевода удалось выявить различные ошибки перевода, которые были связаны с классификацией ошибок [Tukeyev, 2020. 6].

Второй этап исследования заключался в определении развития выбранного СМП. Для изучения развития СМП одни и те же тексты были переведены тремя онлайн-переводчиками в период с июня 2020 года (рис. 5) по март 2025 года (рис. 6). Кроме того, один из переводчиков был человеком. Чем меньше редактору приходилось корректировать текст, тем лучше

работала система. Если все переводы приходилось переписывать, МП становился неэффективным. Таким образом, для каждого исследуемого фрагмента существовало несколько вариантов МП для проверки и оценки качества.

Желіде кемшіліктер бар болған. Артықшылықтардың тізімі көрсетілген еді. Биіктен аққан ақ сәуле. Арналарымыздың түрлері шектеулі. Қанаттарымыздың ұзындығы анықталмаған.	Были проблемы с сетью. Был предоставлен список преимуществ. Белый свет течет сверху. Типы наших каналов ограничены. Длина наших крыльев неизвестна.	Есть недостатки в сети. Был показан список преимуществ. Ао утечки излучения с высоты. Ограниченные типы каналов. Длина крыльев не определена.	Недостатки есть в сети. Список преимуществ было указано в Ао утечки излучения с высоты. С Арналарымыздың түрлері. Длина. Қанаттарымыздың не установлена.

Рисунок 5. Результат перевода в 2020 году

Исходный текст на казахском языке	Google Translate	Yandex Translate	TridentSoftware
Желіде кемшіліктер бар болған. Артықшылықтардың тізімі көрсетілген еді. Биіктен аққан ақ сәуле. Арналарымыздың түрлері шектеулі. Қанаттарымыздың ұзындығы анықталмаған.	В сети были недостатки. Был предоставлен список преимуществ. Белый свет струится сверху. Количество типов наших каналов ограничено. Длина наших крыльев не определена.	В Сети были недостатки. Был указан список преимуществ. Белый луч, струящийся с высоты. Типы наших каналов ограничены. Длина наших крыльев не определена.	Недостатки в сети есть. Список преимуществ был указан. Утечка излучения с высоты. Арналарымызды и түрлері шектеулі. Длина канаттарымыздың не установлена.

Рисунок 6. Результат перевода в 2025 году

Сравнительный анализ переводов показал, что все SMT развиваются в лексическом плане, а качество перевода улучшается. Тем не менее, проблемы с переводом все еще остаются. С точки зрения наилучшего перевода лидирует Google Translate.

Результаты сравнительного анализа переводов с разницей в пять лет позволяют сделать следующие выводы:

Таблица 1. Сравнительный анализ систем машинного перевода казахского языка

Критерий/Система	Google Translate	Yandex Translate	TridentSoftware
<i>Тип МП-системы</i>	NMT (Neural Machine Translation)	NMT (нейронный перевод) + элементы SMT	Гибридная: RBMT + частичная статистическая база
<i>Алгоритмическая основа</i>	Трансформеры (Transformer, mBERT, mT5 и др.)	Проприетарная модель на основе нейросетей	Правила + лексико-грамматическая база (RBMT)
<i>Работа с казахским языком</i>	Поддерживается, но неравномерное качество	Лучше адаптирован к казахскому, чем Google	Оптимизирован под казахско-русский и обратный
<i>Качество перевода</i>	Среднее: особенно слаб при длинных и сложных фразах	Средне-хорошее: лучше справляется с фразами контекстом	Хорошо передаёт структуру, но страдает стилистически

Поддержка терминов научных текстов	и	Ограничена, ошибки специфических терминах	в	Лучшая терминологическая устойчивость	Поддерживает академическую лексику (ограниченно)
Гибкость масштабируемость	и	Высокая: интеграция разные платформы	в	Высокая: работает в браузерах, мобильных приложениях	Ограничена: чаще используется в образовательных системах
Обновляемость модели		Частые обновления, обучается на новых данных	на	Регулярное обновление	Ограниченное обновление вручную
Преимущества		Масштабируемость, мультязычность, скорость		Более качественная адаптация под казахский язык	Учитывает грамматические правила казахского языка
Недостатки		Потеря смысла, отсутствие учета морфологии		Плохо справляется с художественными и выражениями	Устаревшая архитектура, слабая генерация новых конструкций

Третий этап исследования заключался в поиске путей повышения качества перевода. Для этого используется МП в переводческих проектах, сравниваются различные SMT, оценивается перевод для выбора лучшей системы.

Таблица 2. Модернизация и развитие систем МП для казахского языка

Система	Модернизация	Характер обновлений	Открытость к адаптации под казахский язык
Google Translate	Постоянная	Автоматическое обновление нейронной модели через Google AI. Модель mT5 дообучается на новых данных, в том числе казахских (если доступны)	Частичная. Улучшение идёт, но не явно с фокусом на казахский язык.
Yandex Translate	Регулярная	Внутреннее обновление моделей (NMT), оптимизация под славянские и тюркские языки. Имеются признаки локализации под кастомизации под казахский	Хорошая. Поддержка казахского развивается в рамках локализации под СНГ
TridentSoftware	Ограниченная	Обновление возможно вручную со стороны разработчиков. Нет данных о регулярных релизах новой версии	Низкая. Модернизация требует участия лингвистов и разработчиков вручную

Google Translate и Yandex Translate регулярно модернизируются, особенно в рамках нейросетевых обновлений. Они используют постоянно расширяющиеся параллельные корпуса и трансформерные архитектуры,

позволяющие динамически улучшать качество перевода. TridentSoftware, как локальная система на базе RBMT, подвергается ограниченной модернизации, и в основном это ручные обновления словарей и грамматик. Это делает систему стабильной, но менее гибкой к изменениям языка и новым текстовым доменам.

Заключение

Рассмотрение методов оценки эффективности систем МП позволило сделать вывод, что разнообразие подходов и методов оценки качества МП свидетельствует о продолжающихся исследованиях в этой области и отсутствии единого стандарта для определения эффективности существующих систем.

Результаты исследования могут быть использованы для повышения качества систем машинного перевода с казахского на другой язык и на казахский с другого исходного языка, будут полезны при подготовке текстов для МП, а также при обучении переводу. Полученные результаты будут использованы в дальнейших исследованиях, а именно в обучении нейронному МП на основе лингвистических особенностей казахского языка и в задаче постредактирования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Rakhimova D.R., Turarbek A.T., Karyukin V., Karibayeva A., Turganbayeva A. 2020. Kazakh tiline arnalgan zamanauı mashinalyık audarma tehnologiyalaryna sholu [Review of modern machine translation technologies for the Kazakh language]. Bulletin of KazNRTU named after K. Satpayev. Technical science, no 5 (141), P. 103-109.
2. Tukeyev U., Rakhimova D. 2012. Augmented attribute grammar in meaning of natural languages sentences. The 6th International Conference on Soft Computing and Intelligent Systems, and the 13th International Symposium on Advanced Intelligent Systems, SCIS-ISIS2012/Kobe, Japan (November 20-24). P. 1080-1085.

3. Tukeyev U.A. 2014. Razrabotka tehnologii mashinnogo perevoda na osnove metoda mnogoznachnyh otobrazhenii dlya morfologicheski slojnyh yazykov [Development of machine translation technology based on the multivalued mapping method for morphologically complex languages]. Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference "Informatization of Society". P. 130-132. Astana. [5] (Tukeyev, 2014.)
4. Shormakova A., Zhumanov Zh., Rakhimova D. Post-editing of words in Kazakh sentences for information retrieval. Journal of Theoretical and Applied Information Technology, vol. 97, n. 6, P. 1896-1908, 2019.
5. Turganbayeva A., Tukeyev U. The solution of the problem of unknown words under neural machine translation of the Kazakh language. Journal of Information and Telecommunication, P. 214-225, 2020.
6. Tukeyev U., Karibayeva A., Zhumanov Z. Morphological segmentation method for Turkic language neural machine translation. Cogent Engineering, vol. 7, n. 1, P. 1-16, 2020. [9] (Tukeyev and et. 2020)

SPORT TERMINALOGIYASIDA EPONIUMLAR

Babayarov Maxmud Xamitovich

SamDU mustaqil tadqiqotchisi, f.f.f.d.(PhD)

Ravshanov Ismoil Inom o'g'li

rasimol0105@gmail.com

Xorijiy tillar fakulteti, Buxoro davlat universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada sport terminologiyasidagi eponim tushunchasi, uning kelib chiqishi va sport olamidagi ahamiyati yoritiladi. Eponimlar – bu muayyan sport harakati, usuli yoki texnikasi muallifi bo'lgan sportchi yoki murabbiy nomi bilan ataladigan atamalardir. Turli sport turlarida keng qo'llaniladigan eponimlarning kelib chiqish tarixi, ularning shakllanish jarayoni va sportchilar merosiga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy sportga yangi eponimlarning qo'shilish ehtimoli ham ko'rib chiqiladi. Maqola sport terminologiyasiga qiziquvchilar,

tadqiqotchilar va sport ixlosmandlari uchun foydali ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *kurash,terminologiya,diaxronik aspekt, fitness,antik davr,expressiv ma'no*

Аннотация: В данной статье рассматривается понятие эпонима в спортивной терминологии, его происхождение и значение в мире спорта. Эпонимы – это термины, названные в честь спортсмена или тренера, являющегося автором определенного спортивного движения, метода или техники. Анализируется история происхождения эпонимов, их формирование и влияние на спортивное наследие в различных видах спорта. Кроме того, рассматривается возможность появления новых эпонимов в современном спорте. Статья представляет собой полезный источник информации для исследователей, интересующихся спортивной терминологией, а также для поклонников спорта.

Ключевые слова: борьба, терминология, диахронический аспект, фитнес, античность, экспрессивное значение.

Annotation: This article examines the concept of eponyms in sports terminology, their origin, and their significance in the world of sports. Eponyms are terms named after an athlete or coach who is the author of a specific sports movement, method, or technique. The study analyzes the history of eponyms, their formation process, and their impact on sports heritage in various disciplines. Additionally, the possibility of new eponyms emerging in modern sports is considered. This article serves as a valuable source of information for researchers interested in sports terminology, as well as for sports enthusiasts.

Keywords: wrestling, terminology, diachronic aspect, fitness, antiquity, expressive meaning.

Kirish. Sport tilida xalqaro termin elementlariga aylangan grek-lotin morfemalari kelib chiqishiga ko'ra standart termin elementlari roliga ishtirok etadi. Ushbu atamalar Yevropaning aksariyat qismida, shu jumladan o'zbek tilida qabul qilinadi. Shuni ta'kidlashimiz mumkinki, sport terminologiyasida ham inglizcha

soʻzlar koʻpchilikni tashkil etadi. Lugʻati, ayniqsa, qoʻshma soʻzlar tarkibida, oʻzbek tilida tobora koʻproq uchraydi: “darvozabon” - “gandbol”. Ushbu oʻzlashmalar bilan bir qatorda oʻzbek tilida ularning ekvivalentlari mavjud - sintagma atamasi “qoʻl toʻpi” yoki bitta leksema “darvozabon”. Terminlarning vazifasi faqat semantik tahlil bilan chegaralanmaydi. Atamalarning muammosi - shu jumladan, sport terminologiyasi turli tomonlardan koʻrib chiqilishi kerak. Genetik (terminologiyada nutqning bir qismi)dan boshlab leksiko-semantik va lingvodik jihatdan koʻrib chiqilishi kerak. Maxsus nomlarni shakllantirish jarayonida atamalarni shakllantirish haqida gap ketganda, atamalarni shakllantirish hodisasini tayyor standart elementlar yordamida ajratish kerak, ular allaqachon mavjud modellar asosida shakllanishning morfologik usuli yordamida hosil boʻlganda maʼlum boʻladi[1].

Masalan: **kurash** - yiqitish, gʻolib chiqish uchun ikki kishi oʻrtasidagi, maʼlum kelishuvga asoslangan olishuv, oʻzaro bellashuv. “*U kurashda raqibini yonboshga olib otgan, lekin raqibi tikka tushib, oʻzi yonboshga olingan kishining ahvoliga tushib qoldi.*” (A.Qahhor, Koʻshchinor chiroqlari). “*Elmurod sahn oʻrtasida toʻplanishgan yoshlar tomonga ketdi. Bu yerda kurash boshlangan boʻlib, Davlatyor bilan Mamurjon bel olishmoqda edi.*” (P.Tursun, Oʻqituvchi). “*Kurashga tushmoq, yiqitish yoki yutib chiqish uchun oʻzaro bellashmok, kurashmoq. U yerda bolalar kurash tushishadi, chillak uynashadi.*” (E.Raimov, Ajab kishloq). “*Da, sen gitlerchilar bilan kurash tushgani kelganmiding? - kuldi Bektemir.*” (Oybek, Kuyosh qoraymas). Yiqitishga asoslangan bellashuvlarning umumiy nomi, sportning shunday turi kurashdir[3].

Maradona qoʻli-Futbol tarixida koʻplab unutilmas lahzalar bor, biroq "Maradona qoʻli" (ing: *Hand of God*) atamasi eng bahsli voqealardan biri hisoblanadi. Bu hodisa 1986-yilgi Jahon chempionatida sodir boʻlib, Diego Maradona nomi bilan bogʻliq. Argentin va Angliya oʻyini 0:0 hisobida davom etayotgan vaqtda, ikkinchi boʻlimning 51-daqiqasida Maradona Angliya darvozaboni Piter Shilton bilan toʻp uchun kurash olib bordi. U toʻpni qoʻli bilan darvozaga yoʻlladi, ammo hakamlar bu holatni koʻrmay, golni hisobga olishdi.

Keyinchalik Maradona bu vaziyatni "Xudo qo'li bilan urilgan gol" deb ta'riflagan.[2]

Naismith Basketball – Basketbolni ixtiro qilgan Jeyms Neysmit sharafiga nomlangan sport turi.

Mikasa to'pi –Yaponiyaning "Mikasa" kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan mashhur voleybol to'pi.

Axel jump –Norvegiyalik figurali uchuvchi Axel Paulsen sharafiga nomlangan sakrash usuli.

Davis Cup –Tennischi Dvayt Devis tomonidan tashkil etilgan xalqaro tennis turniri[5].

Sport terminologiyasi kasbiy faoliyatning tor sohasini tavsiflovchi sifatida leksik, so'z shakllanishi va sintaktik darajadagi bir qator differensial xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Sport terminosistemasining individual belgilarini sanab o'tamiz :

1) Sport terminologiyasi eng faol va tez-tez ishlatiladigan terminologiyalardan biridir. Sport terminologiyasi maxsus sport adabiyotlarida ham, ixtisoslashtirilgan eshittirishlarda ham, boshqa ommaviy axborot vositalarida ham, asosan, metaforik ma'noda keng qo'llaniladi.

2) Sport terminologiyasi turli xil bilim sohalaridagi ko'plab tushunchalarni o'z ichiga oladi: tibbiyot, psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va boshqalar., tegishli ishlov berishni talab qiladi. Bu bizga sport terminologiyasiga tarmoqlararo aralashuvning chuqur jarayonlari haqida gapirishga imkon beradi. Diaxronik aspektda sport atamaları bo'lgan so'z va iboralarning tarqalishi bir xil darajada katta. Ulardan ba'zilar bugungi kunda paydo bo'ladi (fitness, cheerleading), boshqalari o'rta asrlardan (qilichbozlik) yoki antik davrdan (shaxmat) kelib chiqqan.

3) umumiy adabiy lug'atdan ozgina farq sport terminologik birliklarining umumiy adabiy lug'at bilan yaqin aloqalaridan kelib chiqadi, unda jamoa, mudofaa, mag'lubiyat, o'yin, jihozlar, tezlik, tepish, jerk, surish, yugurish va boshqalar kabi so'zlar mavjud, ya'ni sport terminologiyasining rivojlanishi boshqa faoliyat sohalarida terminologiyaning rivojlanish yo'lini takrorlaydi[6].

Xulosa qilib aytganda, sport terminologiyasidagi eponimlar – bu buyuk sportchilar va ularning tarixiy yutuqlari bilan bog‘liq atamalar bo‘lib, ular sport rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ushbu nomlar texnikalar, qoidalar, turnirlar yoki anjomlar shaklida aks etib, o‘ziga xos sport merosini yaratadi. Eponimlar nafaqat sport tarixini yodda saqlashga xizmat qiladi, balki kelajak avlod sportchilari uchun ilhom manbai bo‘lib, sportning doimiy o‘sish va takomillashuv jarayonini namoyon etadi. Har bir eponim ortida buyuk shaxslarning fidoyiligi, mahorati va innovatsion yondashuvi yotadi. Shu bois, ular sport olamida nafaqat texnik atama, balki tarixiy belgi sifatida ham qadr topadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avakova A.S. Naimenovaniya sportsmenov v russkom yazike // Diss. na soiskaniye uchen, stepeni kand. fil. nauk. -M., 1971. -- 328 s
2. Блау, М.Г. Судьба эпонимов: 300 историй происхождения названий / М. Блау // Словарь-справочник. 2010. с.5
3. Какзанова Е.М. Искусство памяти: термины-эпонимы. — Искусство памяти: воспитание национально-культурного сознания молодежи // Сб. науч. ст. межрегиональной научнометодической конференции 24 ноября 2010 года. — Санкт-Петербург: Общество «Знание» Санкт-Петербурга и Ленинградской области, 2011. [Kakzanova E.M. Iskusstvo pamyati: terminy-eponimy. — Iskusstvo pamyati: vospitanie nacionalno-kulturnogo soznaniya molodezhi // Sb. nauch. st. mezhregionalnoj nauchno-metodicheskoy konferencii 24 noyabrya 2010 goda. — Sankt-Peterburg: Obshhestvo «Znanie» Sankt-Peterburga i Leningradskoj oblasti, 2011.]
4. Toirova, G. Creation and importance of language corps in Uzbekistan. *BIO Web of Conferences*, 2024, 84, 04003O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020. – B. 379.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 2-jild.
6. <https://cyberleninka.ru>
7. <https://uz.wikipedia.org>

TÜRK DÜNYASININ ORTAK DEĞERİ

MAHTUMKULU FİRÂKÎ

ŞAHİN, G. Selcan Sağlık
Filoloji Doktoru, Doçent
Ankara Üniversitesi
saglik@ankara.edu.tr

Özet

Türkmen şairi Mahtumkulu Firakî, 1724'te Türkmenistan'ın Hacıgovşan köyünde doğmuştur. Mahtumkulu, Türkmenlere has mahallî temaları ve söyleyiş tarzını bırakmadan, kısmen farklı nazım şekilleriyle, Yunus Emre ile başlayan tasavvuf ve ilahî aşk konusunun yanı sıra Karacaoğlan'daki gibi dünyevî aşk konularını işleyen eserler vermiştir (Bkz. Türkmen 2009). Mahtumkulu, şiirlerinde aile, yurt, devlet, siyaset, din, aşk, sosyal değerler, sağlık gibi çeşitli konulara değinmiştir. Mahtumkulu'nun yetişmesinde, Özbekistan'da eğitim gördüğü medreselerin yeri ve önemi büyüktür. Onun Özbekistan'da geçirdiği yıllarıyla ilgili olarak Türkmenler arasında rivayetler anlatıla gelmiştir. Bu çalışmada, bütün bu konulara ve şairin 300. doğum yılı dolayısıyla gerçekleştirilen kutlamalara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mahtumkulu Firakî, Devlet Mehmed Azâdi, Özbekistan, Şirgazi Medresesi, Mahtumkulu'nun 300. doğum yılı, Mahtumkulu araştırmaları.

Abstract

Turkmen poet Mahtumkulu Firakî was born in 1724 in the Hacıgovshan village of Turkmenistan. Mahtumkulu produced works with partially different verse styles, without abandoning the local themes and style of expression specific to the Turkmens, dealing with the subject of mysticism and divine love, which started with Yunus Emre, as well as the subject of worldly love, as in Karacaoğlan. In his poems, Mahtumkulu touched upon a wide variety of topics such as family, homeland, state, politics, religion, love, social values and health. The madrasahs where Mahtumkulu received his education in Uzbekistan had a great place and importance in his upbringing. There are stories among the Turkmens about the years he spent in Uzbekistan. In this study, all these issues and the celebrations held on the occasion of the 300th birth anniversary of the poet will be discussed.

Key words: *Mahtumkulu Firâkî, Devlet Mehmed Azâdi, Uzbekistan, The Shirgazi Madrasa, 300th anniversary of Mahtumkulu Firâkî, Mahtumkulu Studies.*

2024 yılında 300. doğum yılını kutladığımız büyük Türkmen şairi Mahtumkulu Firâkî, Devletmehmed Azadî ile Orazgül Hanım'ın çocuklarından biri olarak, Türkmenistan'ın güney-batısında, Etrek ve Gürgen nehirleri arasında kalan Hacıgovşan köyünde doğmuştur. Şiirlerinde babasını “Kıble” olarak adlandıran şair, ilk eğitimini de Sufî olan babası Devletmehmed Azadî'den alır. Türkmenistan'ın Levap vilayetinde yer alan Halaç'ta ve Hive, Buhara gibi kültür merkezlerinde medrese eğitimi alan Mahtumkulu, Türkmen Türkçesinde şiirler yazmış ve çağdaş Türkmencenin yazı dili olmasına öncülük etmiş bir şairdir. Şair, sadece Doğu medeniyetlerinde değil Avrupa'da da 19. yüzyılın ortalarında tanınmaya başlanmıştır. Bilimsel yönden onun hakkındaki sistematik çalışmalar ise 20. yüzyılda başlar.

Mahtumkulu şiirlerinde aile, yurt, devlet sevgisi, siyaset, aşk, sağlık, sosyal değerler gibi çok çeşitli konulara değinse de özünde bir tasavvuf şairidir. Bâgül Annabayewa “Mahtumkulu'yu Anlamak, Mahtumkulu'nun Sufî Dünya Görüşünün Esasları” adlı makalesinde Mahtumkulu'nun şiirlerinde geçen tasavvuf kavramlarına değinmiştir. Bunların başında takva, tövbe, zikir, ihlas, sabır, tevekkül, şükür, rıza, marifet, ilim, ilham, tecelli gibi kavramlar gelmektedir.

Mahtumkulu'nun şiirlerinde İslâm tasavvufunun Vahdet-i Vücut ve Vahdet-i Şuhud “varlığın birliği veya varlıkta birlik” anlayışı bulunmaktadır. Mahtumkulu, Vahdet-i Şühûd düşüncesini “Bilmedim”, “Nazar eyle”, “Bir nan getirdi”, “Diwana geldi”, “Dert oldy”, “Birýana boldum imdi”, “Ýar bizim sary”, “Näme sen?” şiirlerinde sembolik yollarla beyan eder. “Näme sen?” şiirinde şair Allah'a şöyle seslenir:

Asla Seni görmemişim, dildarım.

Kumru musun, bülbül müsün, negin Sen?

Gamlı gönlüm hayalinle aldanıp,

Bağ içinde gül müsün, negin Sen?

*Yol kesen mi, seyit misin, hoca mı?,
Saki misin, şarap mısın, ya cam mı,
Sene misin, gündüz müsün, gece mi,
Ay mısın Sen, ya gün müsün, nesin Sen?*

Vahdet-i Şühûd (varlığın birliği) düşüncesi yalnızca Mahtumkulu Firâkî’de değil babası Devletmehmed Azadî’de de mevcuttur. Azadî, Vahdet-i Şühûd’u “birlik ateşi” olarak adlandırır. Allah, âlem ve insan ilişkilerini varlığın birliği çerçevesinde açıklayan düşünce sistemi olan Vahdet-i Vücûd’da ise insan iradesi ve özgürlüğü, âlemdeki kötülük problemi ve ahlâk konuları kapsamlı bir düşünce olarak ortaya konulur. Muhammetnazar Annamuhammedow’un “sufizmin kahramanı” dediği Mahtumkulu’nun şiirleri incelendiğinde bütün bu konuların ele alındıkları görülür.

Dinî eserlere bakıldığında karşımıza “Rahmânî rüya” terimi çıkar. Rahmânî rüya, Allah Teâlâ’dan gelen ilahî rüyadır ve bunun tasavvuf edebiyatındaki karşılığı “bâde içmek”tir. Tasavvuf sembolizminde bâde “ilâhî aşk” demektir. Âşık edebiyatında ise âşıklar, rüyalarında pîr elinden bâde içerek “mahlas” alabilirler. Rüyada bâde içme motifi, âşık edebiyatının önemli geleneksel motiflerindendir (Buran, 2023: 144). Mahtumkulu da Rahmânî rüya görmüş ve bizzat rüyasında bâde içmiş bir şairdir. Bu rüyasını bizlere “Sen Kalk Dediler” (Trkm. Turgyl Diyðiler) şiirinde aktarır. Mahtumkulu rüyada bâde içtiği için Türkmen halkı arasında “Hak’tan İçen Şair” olarak anılır. Bu durum Gurbanguly Berdimuhammedow’un yazdığı “Alem İçre At Gezer” romanında, şöyle aktarılır:

“Erenler üç kişiye ilham şarabından içirmişler. Bunlardan biri Durdu şair, diğeri Mahtumkulu ve bir diğeri bir kadın şair. İlk olarak şarap kâsesi kadın şaire sunulmuş. Kadın şair şarabı içtikten sonra dayanamayıp kendini kaybetmiş ve kendine gelemeden yok olmuş. İkinci olarak şaraptan Durdu şair içmiş. O da sarhoş olup deli-divâne gibi kendini dağlara vurmuş. Üçüncü olarak kâsedeki şarabı içen

şair Mahtumkulu ise Hak'tan içen şair olarak kalır” (Berdimuhammedow, 2011, 169).

Bugüne kadar Mahtumkulu'nun hayatı ve şiirleri hakkında Türkmenistan ve Türkiye başta olmak üzere dünyanın dört bir köşesinde sayısını bilemediğimiz çalışmalar yapılmış, kitaplar basılmış, tezler yazılmıştır. Türkmenistan'ın bağımsızlığından sonra 1993 yılında, A. Abdyýew Mahtumkulu hakkında 1842-1984 yılları arasında yayımlanmış eserler üzerine bir bibliyografya çalışması yapmıştır. XX. yüzyıl başında basılan bu kitapta Mahtumkulu hakkında yazılmış 3251'eserin künyesi yer almaktadır. Benzer çalışmalar Mahtumkulu Yılı ilan edilen 2024'te Türkiye'de de yapılmıştır. TÜRKSÖY tarafından *Mahtumkulu Fîrakî Armağan Kitabı* yayımlanmıştır. Mahtumkulu'nun hayatı, yetiştiği edebî muhit, edebî kişiliği, Divân'ı ve seçme şiirlerine yer verilen eserde “Mahtumkulu Araştırmaları Tarihi” adlı bir bölümde de Avrupa, Amerika, Rusya ve Türk Dünyasında bu bağlamda Özbekistan'da da Mahtumkulu hakkında yapılmış bilimsel çalışmalara yer verilmiştir. Yine TÜRKSÖY, rahmetli Dr. Himmet Biray tarafından Türkiye'de ilk defa 1992'de Kültür Bakanlığı eserleri arasında neşredilen *Mahtumkulu Divânı*'nı 2024 yılında yeniden yayımlamıştır. Yeniden yayımlanan bir başka eser de Mahtumkulu hakkındaki rivayetlerle ilgilidir. *Mahtumkulu Hakkında Halk Rivayetleri* adlı eser ilk defa 1959 yılında Mäti Kösäýew tarafından yayımlanmıştır. Adı geçen eser, 2014 yılında Türkmenistan İlimler Akademisi Millî Elyazmalar Enstitüsü tarafından yeniden yayımlanmıştır. Bu eser ancak şairin 300. Doğum yılında *Adı Destan Olan Şair Mahtumkulu* adıyla Türkiye Türkçesine çevrilerek yayımlanmıştır. Eseri Doç. Dr. Soner Sağlam ve Rahimmämmed Kürenov hazırlamışlardır. Eserde *Minasıp Şägirtler* adlı rivayet Hive'de geçmektedir ve Mahtumkulu'nun 3 yıl eğitim gördüğü, Şirgazi Medresesi hakkındadır. Rivayet şöyledir:

“Hive'deki Şirgazi Medresesi'nde okuyan öğrenciler için yapılan daracık odaların birinde Doğu'nun akıllı, bilgili, âlim, şairi Mahtumkulu yaşamış. 19. yy. Türkmen şairlerinden Seydi ve Zelili de aynı medresede okumuşlardır. Fakat her ikisi de fakir olup tek başlarına bir odanın ücretini karşılayamadıkları için ikisi

aynı odada kalmışlar. Halk arasındaki rivayetlere göre Şirgazi Medresesi'nde bir oda hep boş dururmuş. O odada bir zamanlar şair Mahtumkulu yaşamış. Medresenin geleneğine göre, burada eğitim almış en başarılı öğrencinin yaşadığı oda, ona denk bir şair ortaya çıkana kadar boş durmalıymış. Bu yüzden burada okuyan öğrencilerden Mahtumkulu'nun odasında yaşamaya yeltenen olmamış. Ancak Seydi ve Zelili gidip o odada bir gece kalmışlar çünkü onlar Mahtumkulu'yu üstadları olarak görmüşler” (Sağlam- Kürenov 2024: 286).

Mahtumkulu'nun Özbekistan'da geçirdiği yıllar ile ilgili rivayetler bununla da sınırlı değildir. Mahtumkulu'nun Hive'deki Şirgazi Medresesi'nde eğitim gördüğü yıllarda Özbek, Karakalpak, Kazak, Tatar Türkü birçok arkadaşı olduğundan ve Hive'ye kervanla gelirken haberini alıp onu karşılamaya yollara çıkan halktan bahsedilir (Köseyâw, 1959, 10). Anlatılan rivayetlerden “Hive Köçesinde” adlı bir diğesinde Mahtumkulu, Şirgazi Medresesi'nde okurken şehir sokaklarının birinde hanın korumalarının bir grup esiri dövdüklerini görür. Mahtumkulu onlara bakar, esirlere acır ama ne yapacağını da bilemez ve şu şiirini söyler:

“Gýýmazlykdan bir söz diýdim baýakda,
Garaw bardyr ýersiz urlan taýakda,
Zalymlar har bolar, galar aýakda,
Garyp, sen ýyglama şir dek bolar sen!”(Köseýew, 1959, 46).

2024 yılının Mayıs ayında (17-18 Mayıs 2024) Türkmenistan, Aşgabat'ta “*International Scientific Conference ‘Fount of Wisdom of Magtymguly Piragy’*” adlı etkinliği düzenlemiş, bu toplantıya Amerika, İngiltere, İspanya, Hindistan, Pakistan, Irak, Romanya, Rusya, Türkiye ve Özbekistan gibi ülkelerden Mahtumkulu sevdalıları, Mahtumkuluşinaslar katılım sağlamışlardır. Türkmenistan, büyük şairinin 300.yılı kutlamaları için yurt dışında da faaliyetlerde bulunmuştur. 2024 yılının Mayıs ayında Kazakistan'da “Mahtumkulu Firaki- Doğu Edebiyatının Hikmetli Söz Öğretmeni Uluslararası Konferansı” düzenlenmiştir. 29 Kasım 2024'te Türkmenistan'ın Ankara Büyükelçiliği bünyesinde küçük bir Mahtumkulu

Arařtırmaları Merkezi açılmıřtır. Yıl bitmeden 18 Aralık 2024'te Fas'ın başkenti Rabat'ta TÜRKSÖY'un da destekleriyle ICESCO (İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü) Genel Merkezi'nde bir anma töreni ve konser düzenlenerek Mahtumkulu'nun 300. yılı kutlanmıřtır. Törene katılan konuşmacılardan Türkmenistan Ulusal Komisyonu Olağanüstü Büyükelçisi ve UNESCO Türkmenistan temsilcisi Çınar Rüstemova "Mahtumkulu Firakî'nin Hayatı ve Mirası", Türkmenistan Bilimler Akademisi, Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve Milli Elyazmaları Enstitüsü alimlerinden Kakacan Canbekov "Mahtumkulu'nun Kùltürlerarası Diyalog Üzerindeki Etkisi, Felsefî Fikirleri ve Mirasının Günümüz Orta Asya ve Arap İliřkilerini Nasıl Şekillendirmeye Devam Ettiđi" konularında ve Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakùltesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü'nden Doç. Dr. G. Selcan Sağlık Şahin "Mahtumkulu'nun Şiirlerinde İslam Tasavvufunun Yeri" üzerinde durmuşlardır.

Son olarak tekrar üzerinde durmak gerekir ki, Türkmenin bu büyük söz ustası, filozofu, Hak'tan içen şairi, Türk dünyasının ortak değeri Mahtumkulu Firakî'nin Mahtumkulu Firakî olmasında Özbekistan'ın yeri büyüktür. Mahtumkulu'nun Türkmenistan'ın Lebap vilayeti Halaç ilçesinde yer alan İdris Baba Medresesi'nde bir yıl eğitim aldıktan sonra- başlangıçta da dedinildiđi gibi- Buhara'daki Kùkeldaş (Trkm. Göğeldaş) Medresesi'nde, Fergana'da bulunan Andican Medresesi'nde ve Hive'de bulunan Şirgazi Medresesi'nde eğitim aldığı bilinmektedir (Bkz. Yılmaz 2024). Mahtumkulu'nun Şirgazi Medresesi için yazdığı "Gözel Şirgazi" şiiri ile sözlerimi tamamlamak isterim.

Gözel Şirgazy

Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuny,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy!
Ötürdim gyşyny, nowruz-yazyny,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy!

Hakdan bize buýruk baglydyr bilim,
Sende taglym aldy, açyldy dilim,

Gelsin diýip garar ol Gerkez ilim,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy!

Selcerer men indi agy-garany,
Dost, rakyp, gardaşym, haky, yarany,
Okydym, göterdim kitap Kur'an'y,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy! (Garryýew, 1959, 145).

KAYNAKÇA

Annabayeva, Bägül. “Magtymgula Düşünmegiň Amaly, Magtymgulynyň sufistik dünýägaraşsnyň esaslary”, *Köňül Gözgüsi*, Magtymgulynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysyn - Aşgabat: Türkmen Döwlet Gullugy, 2014, s.296-314.

Berdimuhammedow, Gurbanguly. Alem İçre At Gezer - Aşgabat, 2011.

Buran, Ahmet. Sözü Kanatlandıran Şair Mahtumkulu – Ankara, 2023.

Garryýew, Baýmuhammet Atalyýeviç. Mahtymguly - Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşir, 1959.

Hudaýberdiýeva, Bägül. Mahtumkulu Firâkî'nin Şiirlerinde Tasavvufî Kavramlar – Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu, 2021, 307s.

Köseýäw, Mäti. Magtymguly Hakynda Halk Rovaýatlary - Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşir, 1959.

Şadow, Nurnazar. “Magtymgulynyň Döredijiliginde “Vahdeti-Şuhud” Düşünjesi we Onuň Bilen Baglanyşykly Sopusylyk Garaýyşlar”, *Köňül Gözgüsi*, Magtymgulynyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysy - Aşgabat: Türkmen Döwlet Gullugy, 2014, s.315-326.

Türkmen, Fikret. Türkmen Edebî Geleneğinde Yunus Emre, Karacaoğlan ve Mahtumkulu Çizgisi – Millî Folklor, 2009, Yıl 21, Sayı 84, s.18-22.

Yılmaz, Emrah. Sözüyle Dünyayı Dolaşan Şair Mahtumkulu, Kardeş Kalemler Dergisi, Ocak 2024 (<https://www.kardeskalemler.com/yazi/sozuyle-dunyayi-dolasan-sair-mahtumkulu-65a8cd2521d67>).

DİL DEMOGRAFYASI BAĞLAMINDA SİBİRYA TÜRK LEHÇELERİNE TARİHSEL BİR BAKIŞ

*Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ
Ankara Üniversitesi Öğretim Üyesi*

Özet

Bu çalışma, 19. yüzyıl sonlarında Sibiryâ bölgesinde konuşulan Türk lehçelerinin dilsel durumunu, demolinguistik bir yaklaşımla incelemektedir. Temel veri kaynağı olarak, 1897 Rusya İmparatorluğu Genel Nüfus Sayımı ve bu sayımın sonuçlarına dayanan S.K. Patkanov'un çalışmaları esas alınmıştır. Makalede, Sibiryâ'daki Türk topluluklarının nüfus dağılımları, coğrafi yerleşimleri, dilleri ve ana dil beyanları ayrıntılı olarak analiz edilmektedir.

Çalışma, Yakutlar, Altaylılar, Şorlar, Teleütler, Tatar grupları ve diğer yerli Türk halkları gibi toplulukların dilsel canlılık düzeylerini, Rusçaya veya başka Türk lehçelerine geçiş oranlarını ve asimilasyon süreçlerini istatistikî verilerle ortaya koymaktadır. Ayrıca asimilasyonun yönü ve şiddeti üzerinde etkili olan demografik, coğrafi, kültürel, dinsel ve tarihî faktörler değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, 1897 sayımı verileri, Sibiryâ Türklerinin hem nüfus gücünü hem de dilsel çeşitliliğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Ancak verilerin etnik aidiyetin yalnızca ana dil temelli belirlenmesine dayanması, çok dillilik ve dil adlandırmalarındaki belirsizlik gibi sınırlılıkları da beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Sibiryâ Türkleri, dil demografyası, demolinguistik, nüfus sayımı, dil canlılığı, 1897 nüfus sayımı.*

A Historical Overview of Siberian Turkic Dialects in the Context of Language Demography

Abstract

This study examines the linguistic situation of Turkic dialects spoken in the Siberian region in the late 19th century through a demolinguistic approach. The main data source is the 1897 General Census of the Russian Empire, along with S.K. Patkanov's statistical analysis based on this census. The study provides a detailed analysis of the population distribution, geographical settlement, languages, and native language declarations of Turkic-speaking communities in Siberia.

It focuses on the language vitality, linguistic shifts, and assimilation processes of groups such as the Yakuts, Altaians, Shors, Teleuts, various Tatar communities, and other indigenous Turkic peoples. The article also explores the demographic, geographical, cultural, religious, and historical factors that influenced the direction and intensity of assimilation.

In conclusion, the 1897 census data serve as a significant source for understanding both the demographic strength and linguistic diversity of the Turkic peoples of Siberia. However, relying solely on native language as a marker of ethnic identity brings certain limitations—such as overlooking multilingualism and ambiguities in language naming.

Keywords: Siberian Turks, language demography, demolinguistics, census, language vitality, 1897 census

1. Giriş

Dil, insanın doğuştan sahip olduğu bilişsel bir yeti olmakla birlikte, toplumsal bir ortamda gelişir ve işlev kazanır. Toplumların coğrafi, ekonomik ve siyasal şartları ise bireylerin hangi dili öğrenip kullanacağını şekillendirmekte belirleyicidir. Dil, birey ve toplumların kimliklerinin temel bir parçası olduğu gibi, topluluklar için tarihsel hafızanın, geleneklerin ve düşünsel dünyanın taşıyıcısıdır. Son yüzyılda küreselleşmenin etkisiyle, çok sayıda dil kullanım alanını yitirmiş, bazıları ise tamamen yok olmuştur. Bu durum, birçok halkın dilinin yanı sıra bu toplumlara özgü dünyaya bakışın, doğayla ve toplumla ilişkilenme biçiminin de kaybolduğu anlamına gelmektedir.

Günümüzde Sibirya grubu Türk lehçelerini konuşan topluluklar da Rusya Federasyonu'nun resmî devlet dili olan ve son derece geniş işlev alanlarına yayılmış olan Rusçanın baskısı altında, konuşuldukları toplumların içinde bulunduğu coğrafi, ekonomik, sosyal ve demografik koşulların etkisiyle çeşitli derecelerde dil asimilasyonuna maruz kalmaktadır ve pek çoğu bugün yok olma tehlikesi altındadır. Bir kısmı hukuki olarak devlet dili statüsüne sahip olsalar bile demografik açıdan zayıf oldukları ve geniş toplumsal işlevleri üstlenemedikleri için dilsel canlılık açısından kritik bir durumdadır. Demografik gücü görece yüksek olan Saha (Yakut) ve Tuva Türkçesi, konuşur sayısı bakımından güçlü olmalarına karşın, hemen her alanda baskın olan Rusçanın karşısında benzer şekilde kırılgan ve savunmasız bir konumdadır [Killi Yılmaz, 2016, s. 403-405; 427-428].

Dilsel canlılık süreçlerinde nüfus gücü, tek belirleyici unsur olmasa da, önemli etkenlerden biridir. Bu bağlamda nüfus sayımları, hem dil topluluklarına hem de bu toplulukların konuştukları dillere ilişkin nicel veriler sundukları için, etnik ve dilsel asimilasyonun nedenleri ve sonuçlarının değerlendirilmesinde önemli bir kaynak işlevi görmektedir.

2. Dil Demografyası: Kavramsal Çerçeve ve Uygulama Alanları

Dil demografyası, dillerin toplumsal kullanımı ile bu dilleri konuşan toplulukların demografik özellikleri arasındaki ilişkiyi inceleyen disiplinlerarası bir çalışma alanıdır. 1970'li yıllarda gelişmeye başlayan demolinguistik yaklaşım, dili sadece bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda nüfus yapılarıyla etkileşim hâlinde bir toplumsal olgu olarak ele almış ve dil-nüfus etkileşimini bilimsel bir temele oturtmuştur. Bu yaklaşım, özellikle azınlık ya da tehlikedeki dillerle ilgili çalışmalarda uygulama alanı bulmakla birlikte, çoğunluk ya da baskın dillerin incelenmesi açısından da önemli katkılar sunmaktadır.

Demografik veriler; bir dilin kaç kişi tarafından konuşulduğu, konuşurların yaş grupları, cinsiyet dağılımı, coğrafi yoğunlukları gibi temel bilgileri sağlamaktadır [Moreno-Fernández, 2024, s. 2–8]. Bu tür veriler, yalnızca dilin canlılık durumunu

değil, aynı zamanda dilin toplumsal alanlardaki kullanımını da değerlendirme imkânı sunmaktadır. Nüfus sayımlarının yanı sıra, akademik kurumlar veya kamu otoriteleri tarafından yürütülen anket çalışmaları ve bazı idarî kayıtlar da demolinguistik veri üretimi açısından önem taşımaktadır. Bu tür kaynaklar, bireylerin dil kullanımı, dil tercihleri, iki dillilik durumu ve dilsel tutumları gibi konulara ilişkin veriler sunabilir [Moreno-Fernández, 2024, s. 95].

Dilsel ve demografik olgular, nüfus sayımı sürecinde kullanılan anket ve formlarda yer alan sorular aracılığıyla toplanmaktadır. Sosyal bilimlerde çeşitli konulara ilişkin bilgi toplamak için en yaygın araçlardan biri olan anket yöntemi günümüzde nüfus sayımlarında da sıkça kullanılmaktadır. Tarihsel süreçte nüfus sayımları, sosyal araştırmalarda kullanılan ilk sistematik anket türü olarak kabul edilmektedir. Bu sayımların amacı, devletlere vatandaşlarının sayısı, mekânsal dağılımı, demografik ve sosyoekonomik nitelikleri hakkında güvenilir bilgiler sağlamaktır.

19. yüzyılın ortalarından itibaren bazı ülkelerde gerçekleştirilen nüfus sayımlarına, bireylerin konuştuğu dillerle ilgili sorular da eklenmeye başlanmıştır. Günümüzde de birçok ülkede resmî nüfus sayımları kapsamında dil soruları yer almakta, böylece dilsel çeşitliliğe ilişkin değerli veriler elde edilmektedir [Ó. Riagáin, 2018, s. 2–11]. Bu bağlamda, 1897 yılında Rusya İmparatorluğu'nda gerçekleştirilen ilk ve tek genel nüfus sayımı, dil demografisi açısından büyük önem taşımaktadır. Söz konusu sayımda, bireylerin ana dilleri ve buna bağlı diğer veriler toplanmış; böylece Sibirya Türk lehçeleri başta olmak üzere pek çok azınlık diline ilişkin tarihî dilsel bilgiler kayıt altına alınabilmıştır.

3. 1897 Nüfus Sayımı ve Sibirya Türkleri Bağlamında Önemi

17. Yüzyılda Sibirya'nın Rusya'nın egemenliğine girmesinden sonraki süreçte Sibirya'daki yerli halkların nüfusu ve etnik yapısı ile ilgili veriler her bölgede vergi (*yasak*) mükelleflerinin en kapsamlı şekilde kaydedildiği XVII–XVIII. yüzyıllara ait *yasak* defterleri ile özellikle yetişkin erkek nüfusa dair verilerin bulunduğu XVIII–XIX. yüzyıllara ait nüfus sayımlarından elde edilebilmektedir [Скобелев,

1998, s. 5]. Ancak dil durumuna ilişkin veriler bu kayıtlara yansımamıştır. Buna karşılık Rusya İmparatorluğu’nda Jülyen takvimine göre 28 Ocak 1897 tarihinde (Gregoryen takvimine göre 9 Şubat 1897) gerçekleştirilen ilk ve tek genel nüfus sayımı, yapıldığı dönem ve coğrafyada yaşayan halklar ile bu halkların konuştukları dillere ilişkin son derece önemli veriler içermektedir.

1897 nüfus sayımının öncesinde Rusya İmparatorluğunda yaşayan 140 ayrı etnik grubun bulunduğu, bu halklar ile ilgili genel bilginin yanısıra çeşitli zamanlara ait çeşitli çalışmalarda yer alan nüfus bilgilerinin de yer aldığı “Rusya İmparatorluğunda Yaşayan Halkların Alfabetik Listesi (Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, S.-Petersburg, 1895) Sibirya Türklerinin genel nüfus durumu ile asimilasyon derecesi ile ilgili bazı bilgiler içermektedir. Bu çalışmaya dil verileri yansımamış olsa da Koybalların, Kaçınların ve Kaçınların bir bölümü olduğu belirtilen Tubaların “tamamen Ruslaştığı” şeklindeki açıklamalar bu dönemde bazı grupların iki dilliliğin ardından dil geçişi sürecini tamamlayarak Rusçaya geçtiğini göstermektedir [Алфавитный список...1895, 36, 40, 73]. Ayrıca bu çalışmada birçok Sibirya’lı Türk grupların Samoyed, Ket ya da Moğol kökenlerine dikkat çekilmiş, Altay Kiji ve Telengitlerin kastedildiği anlaşılan Uryanhaylar göçebe bir Moğol kabilesi, Soyotlar Fin kabilesinden göçebe halk, Karagaslar ise Samoyed kökenli küçük bir kabile olarak belirtilmiştir. Bu grupların hem diğer yerli halklar arasındaki etkileşimi hem de Ruslarla etkileşimine dikkat çekilirken bu etkileşimin dil boyutu, iki dillilik ya da üç dillilik gibi süreçlerin o dönemlerde mevcut olup olmadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Bu listede yer alan Kaçınların parçaları olan Kamasınlar ile Tubalar 1897 sayımında artık yoktur. Yine bu listede Moğol kabilesi olduğu belirtilen Uryanhaylar 1897 sayımında Altaylar (Dağ Kalmıkları) ve Çuyalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Alfabetik Liste’de yer alan gruplar şöyledir:

	Gruplar	Yıl	Nüfus
1	Beltirler	1893	3100
2	Kayballar	1892	8500

3	Kamasınler	1893	400
4	Kaçınler	1890	12.000
5	Kızıllar	1893	6000
6	Sagaylar	1864	11.720
7	Tubalılar	1875	920
8	Karagaslar	1893	400
9	Soyotlar	1890	1000
10	Sibirya Tatarları (Çulım Tatarları dahil)	1880	72.000
11	Karaorman Tatarları	1858	5400
12	Telengutlar	1859	18.470
13	Uryanhaylar	1865	18.000
14	Yakutlar	1893	230.433
15	Buharalılar	1880	9000

1897 sayımı Soyotlar, Kaçınler, Teleütler ve Yakutlarda nüfusun azaldığını, diğer gruplarda ise arttığını göstermektedir. Tüm Rusya’yı kapsayan 1897 sayımının sonuçları, Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года (1897 Yılı Rusya İmparatorluğu’nun İlk Genel Nüfus Sayımı) başlığıyla 1897–1905 yılları arasında toplam 89 cilt (119 kitap) hâlinde yayımlanmıştır [Борщик, 2017, s. 52]. Sayım verilerinin Sibirya halkları özelinde analizine ilişkin en kapsamlı çalışma ise S. Patkanov tarafından yapılmıştır. Patkanov’un “1897 yılı nüfus sayımı verilerinin özel olarak işlenmesine dayanan, Sibirya nüfusunun kabile yapısını, dilini ve yerli halkların boylarını gösteren istatistikî veriler” başlıklı üç ciltlik eseri (1911–1912), dil demografyası açısından oldukça değerli bir kaynaktır.

4. 1897 Nüfus Sayımında Kullanılan Anket Formları ve Toplanan Demolinguistik Veriler

1897 yılında gerçekleştirilen Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımında, bireylerden veri toplamak amacıyla 14 temel sorudan oluşan bir anket formu kullanılmış, bu formda ad-soyadı, lakabı, yaşı, medeni durumu, sosyal sınıfı, doğum yeri, ikamet yeri, geçici ikamet durumu, dinî inancı, ana dili, okuryazarlık durumu, mesleği, askerlik durumu, engellilik durumu vb. sorulmuştur [Фортунатов, 1913, s. 1–8].

1897 sayımında bireylerin doğrudan etnik kökenlerine ilişkin herhangi bir soru yer almamaktadır. Etnik aidiyetin tespiti, yalnızca ana dil beyanına dayanılarak yapılmıştır. S. Patkanov, “ana dili” (*rodnoy yazık*) kavramının her zaman açık bir tanıma sahip olmadığını belirtmekle birlikte, bu verinin etnik grupların sınıflandırılmasında nesnel ve işlevsel bir ölçüt olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir. Patkanov’a göre antropolojik ve etnografik göstergeler, etnik aidiyetin belirlenmesinde daha az uygun araçlardır; öte yandan kişilere doğrudan “milliyetin nedir?” şeklinde bir soru yöneltmek de dönemin koşullarında çeşitli sebeplerle uygun görülmemiştir. Bu yöntemin en büyük dezavantajı, kendi dillerini terk ederek başka bir dili benimsemiş olanlarda ana dilinin etnik kimlik ile uyuşmamasıdır. Ancak Patkanov, Sibirya yerli halklarının sayısının doğru biçimde tespit edilmesini sağlayacak ek verilerin sayım fişlerinde yer aldığını belirtmiştir. Bireylerin bağlı oldukları yerli yönetimler, yaşadıkları coğrafya, yaşam biçimi, sosyal sınıf gibi unsurların, anadili verileriyle birlikte karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi farklı dillere geçmiş olan birey ve toplulukların saptanmasını mümkün kılmış ve Sibirya’daki halklar arasında yaşanan dilsel asimilasyon süreçlerine dair önemli sonuçlar ortaya koymuştur [Патканов, 1912, s. 3].

Patkanov’un gözlemlerine göre iki dilli bireyler çoğu zaman — hatta etnik dillerine hâkimiyetleri sınırlı düzeyde olsa bile — ana dili olarak beyanda bulunmuşlardır. Bu durum göz önüne alındığında sayımda ortaya konan veriler dil ve etnik köken arasındaki ilişki kurma konusunda güvenilirliğini büyük ölçüde korumaktadır [Патканов, 1912, s. III–V]. Etnik kökeninde farklı bir dilin ana dili olarak beyan edilmesi asimilasyon süreçlerine dair önemli bulguların elde

edilmesini sağlayabilmektedir. Ancak anketlerde ana dili olarak tek bir dilin beyan edilmesi dil topluluklarında iki ve çok dilliliğin anlaşılmasını engellemiştir.

Anketi yanıtlayanların “ana dili” ile ilgili algılarına göre de yanıtlar değişmektedir. Bu yanıtlar nüfus sayımı değerlendirmelerinin yapıldığı çalışmalarda görülebilmektedir. Bu çalışmalarda Yakut Türkçesinin adlandırılmasında tutarlılık görülürken Güney Sibirya Türk lehçelerinin adlandırılmasında çeşitlilik görülmektedir.

Bu adlandırmalar bağlamında, “Tatar dili” ifadesi çoğunlukla Batı Sibirya Tatarları, Sibirya Buharalıları ve Kırgızların konuştuğu diller için kullanılmıştır. Buna karşılık “Türk lehçeleri”, “Türk (Tatar) dili” ya da “Tatar (Türk) dili” gibi terimler Güney Sibirya yerlilerinin konuştuğu lehçeleri tanımlamak amacıyla tercih edilmiştir. Bu bağlamda Sagay, Koybal, Kaç, Kızıl gibi “Abakan Türkleri”, kısmen Altay Türkleri, Şorlar ve Çulım Türkleri bu adlandırma kapsamına dâhildir. Özellikle Çulım Türklerinin yaşadığı bölgelerde “Türk dili” şeklindeki genel ifadeye daha sık rastlanmaktadır. 1897 nüfus sayımındaki dil verilerini değerlendiren serinin “Toplam Nüfus ve Baskın Ana Dillere Göre Kişi Sayısı” başlıklı cildinde ise Sibirya ile ilgili verilerde Türk lehçelerinden Yakut Türkçesi için *yakutskiy* “Yakutça”, Yeniseysk Vilayetinde konuşulan günümüzdeki Hakas Türkçesinin kolları için de *yeniseysko-tyurkskiy* “Yenisey Türkçesi” ifadesi, diğer yerliler için ise genel olarak *tatarskiy* “Tatarca” dil adı kullanılmıştır [Тройницкий, в.VI, 1905, 7].

5. 1987 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Sibirya Türklerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Nüfus Yoğunluğu

S. Patkanov’un analizinde, Sibirya nüfusunu "yerliler (*korennoye naseleniye*)" ve "sonradan gelenler (*prişloye naseleniye*)" olmak üzere iki temel grupta sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda “yerli nüfus”, Rusların bölgeye yerleşmeye başladığı 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarından önce Sibirya’da yaşayan halkları; “sonradan gelenler” ise bu dönemden itibaren bölgeye yerleşen toplulukları (Mançular, Kırgız-Kaysaklar, Sibirya Buharalıları) kapsamaktadır. 1897 sayımı verilerine göre, Sibirya’daki yerli halkların toplam nüfusu 870.536

kişidir. Yerli nüfus, Sibirya'nın toplam nüfusunun yaklaşık %15,1'ini oluşturmaktadır. Bu topluluklar, demografik açıdan daha çok kırsal alanlarda yaşamaktadır. Yerli nüfusun yalnızca %1,8'i şehirlerde ikamet etmektedir (toplam 8.619 kişi). Bu durum, şehirleşmenin yerli halklar arasında çok sınırlı düzeyde gerçekleştiğini ve geleneksel yaşam biçimlerinin büyük ölçüde sürdürüldüğünü göstermektedir [Патканов, 1912, s. 20-22].

Sibirya Türklerinin toplam nüfusu 476.494'tür. "Türk-Tatarlar", tüm Ural-Alтай kökenli halkların %51,9'unu, Sibirya'daki genel nüfusun ise %8,3'ünü oluşturmaktadır. Türkleri Bu durum, bölgedeki yerli halklar içerisinde Türk kökenli toplulukların demografik ağırlığının, dolayısıyla etkisinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. [Патканов, 1912, 46-49].

1897 nüfus sayımı verilerinin analizi yerli Türk topluluklarının bulundukları bölgelerdeki dağılımlarını da ortaya koymuştur.

Türk yerli gruplar arasında bulundukları bölgede en büyük nüfus yoğunluğuna sahip olanlar Yakutlardır. Yakutsk Bölgesi'nde yerli halk olan Yakutlar toplam nüfusun %89,1'ini oluşturur. Rus nüfus ise genellikle büyük nehirlerin kıyısında küçük koloniler hâlinde ya da maden alanları etrafında yoğunlaşmıştır. Yakutsk Bölgesi'nin nüfus yapısı esasen Yakutlardan ve kısmen Tunguzlardan oluşmaktadır. Çukça ve Yukagir gibi diğer yerli grupların nüfusu oldukça azdır. Ayrıca Kirensk okruğunda 19. yüzyılın ilk çeyreğinde bu bölgeye göç eden küçük bir grup Yakut varlığını sürdürmektedir.

Batı Sibirya'da Türk kabilelerinin ana merkezi Tomsk'tur. Burada Türk-Tatar topluluğunun üçte ikisi (123.306 kişi) yaşamaktadır. Geri kalan üçte birlik kesim ise Tobolsk'ta (65.798 kişi) yaşamaktadır.

Patkanov, Tomsk bölgesinde etnik sınırların belirlenmesinin güçlüğüne dikkat çekmekte; Bu bölgede yaşayan kabilelerin büyük olasılıkla Türkleşmiş veya Türklerle karışmış Ostyak-Samoyed kökenli topluluklar olduğunu belirtmektedir. [Патканов, 1912, s. 55–81]. Bu halkların Samoyed kökenlerine Castrén, Radloff, Katanov gibi pek çok Türkolog da çeşitli çalışmalarında dikkat çekmiştir.

Patkanov, Güney Sibirya Türklerinin yaşadıkları bölgeler, bağlı oldukları yönetim sayısı ile kadın ve erkek nüfusun, genel nüfusu gösteren ve aynı zamanda Güney Sibirya’da yaşayan toplulukların bir sınıflandırmasını veren bir tablo ortaya koymuştur [Патканов, 1912, 75-76]. Genel olarak Verbitskiy, Radloff gibi araştırmacıların yaptığı sınıflandırmaları ile paralellik gösteren bu sınıflandırma Türkolog N.A. Samoyloviç tarafından değerlendirilmiş ve bazı açılardan eleştirilmiştir [Вербицкий, 1893, s. 6–7; Radloff, 1883, s. 10–14 Самойлович, 1923, s. 12].

Sayımda etnik aidiyet dile göre belirlendiği için bu tabloya temelde dil topluluklarının sayısının yansıdığı da düşünülebilir. Sibirya Türklerinin alt etnik gruplarına ait veriler de ayrıntılı olarak bu tabloda verilmiştir.

	Topluluk	Bölge/Vilayet	Yönetim Birimi Sayısı	Erkek	Kadın	Toplam
I	Batı Sibirya veya Tobolsk Tatarları					
a	Tobolsk Tatarları	Tobolsk, Tümen, Turinsk, Tarsk, Yalutorovsk vd.	21	19.823	17.814	37.637
b	Sibirya Buharalıları	Tobolsk, Tümen, Tarsk, Tomsk vd.	4	5.726	5.933	11.659
	Toplam I		25	25.549	23.747	49.296
II	Baraba Tatarları (Kainsk Tatarları) ya da Barabalılar	Kainsk (Tomsk vilayeti)	7	2.275	2.158	4.433
III	Tomsk-Çulım Tatarları	Tomsk, Mariinsk, Açınsk	21	5.451	5.672	11.123
IV	Altay Türkleri	Biysk (Tomsk)				
1	Altaylar (Dağ Kalmıkları, Ak Kalmıklar)	Tomsk, Kuznetsk, Biysk	8	10.603	10.312	20.915
2	Çuylar (Dvoyedantsı)		2	2595	2574	5169
	Toplam		10	13.198	12.886	26.084
3	Teleütler	Tomsk, Kuznetsk, Aşkistimler, Biysk	7	4.543	4.657	9.200
	Toplam IV		17	17.741	17.543	35.284
V	Kuzey Altay ve Alatau Tatarları					
1	Kumandılar	Biysk	2	2102	1990	4092
2	Lebedler	Biysk, Kuznetsk	1	446	461	907
3	Şorlar	Kuznetsk	21	7081	6821	13.902
4	Karaorman Tatarları	Biysk	6	3146	3196	6342
5	Tom-Kuznetsk Tatarları	Kuznetsk, Tomsk, Barnaul	10	3927	4237	8.164
	Toplam V	40		16.702	16.705	33.407
VI	Abakan Tatarları		-			
1	Kızıllar	Açınsk	1	4.044	3.915	7.959

2	Kaçalar, Abakanlılar	Minusinsk	1	6.048	5.926	11.974
3	Sagaylar					
a)	Beltirler	-	-	2.389	2.470	4.859
b)	Koyballar	-	-	497	518	1.015
c)	Minusinsk Okruğundaki Sagaylar	-	-	5.830	5.744	11.574
	Kuznetsk Okruğundaki Sagaylar	-	-	1.122	1.202	2.324
	Sagayların toplamı	-	-	9.838	9.934	19.772
	Toplam			19.930	19.775	39.705
VII	Karagaslar	Nijneudinsk (İrkutsk)	5	191	198	389
VIII	Soyotlar	Biysk ve Minusinsk	-	31	13	44
IX	Tanımlanmamış	-	-	1.295	1.148	2.443
	GENEL TOPLAM			89.165	86.959	176.124

Yakutlar ve onlarla yakın genetik bağları olan Dolganlarla ilgili veriler ise şöyledir:

	Yakutlar	Yakutsk, Vilyuysk, Olekminsk, Kolımsk, Verhoyansk, Kirensk, Turuhansk		112.858	112.914	225.772
	Dolganlar	Turuhansk		472	495	967
	TOPLAM			113.330	113.409	226.739

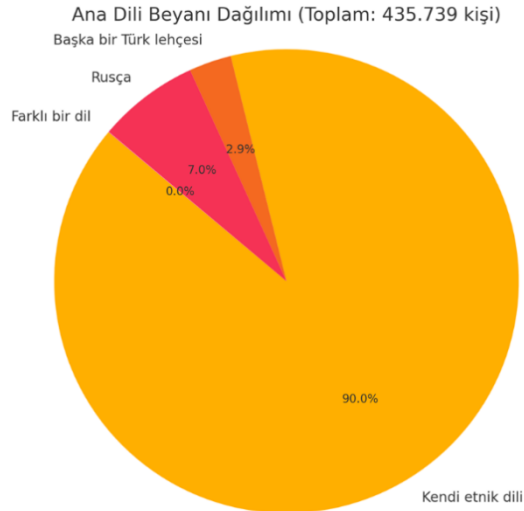
Patkanov çalışmasına Sibirya dil topluluklarının dil dağılımı ve dil geçişini gösteren bir tablo daha eklemiş, konuşur sayısı ve bu sayıların cinsiyet dağılımı (erkek/kadın) ayrıntılı biçimde belirtilmiştir [Патканов, 1912, s. 160–162].

Tablodaki veriler, hem yerli Türk topluluklarının dil beyanlarının cinsiyet bağlamında nasıl dağıldığını göstermektedir:

Yakutlar			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Yakut dili	112.673	112.687	225.360
Tunguz dili	21	55	76
Rus dili	164	172	336
TOPLAM	112.858	112.914	225.772
Dolganlar			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Dolgan lehçesi	322	324	646
Yakut dili	123	150	273
Yenisey-Samoyed lehçesi	27	18	45

Rusça	-	3	3
TOPLAM	472	495	967
Karagaslar			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Karagas dili	188	189	377
Buryat dili	1	2	3
Rus dili	2	7	9
TOPLAM	191	198	389
Tobolsk ve Baraba Tatarları			
Ana dili	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Tatar dili	21.896	19.739	41.635
Rus dili	202	233	435
TOPLAM	22.098	19.972	42.070
Sibirya'nın diğer yerli Türkleri (Soyotlar dâhil)			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Türk lehçesi	46.839	45.830	92.669
Ostyak-Samoyed	7	5	12
Rus dili	14.304	15.021	29.325
	61.150	60.856	122.006
Sibirya Buharalıları			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Tatar dili	5725	5.933	11.658
Rus dili	1	-	1
TOPLAM	5.726	5.933	11.659
Kırgız-Kaysaklar			
	ERKEK	KADIN	ERKEK+KADIN
Kırgız Dili	18.255	13.130	31.385
Tatar dili	520	397	917
Rus dili	303	271	574
TOPLAM	19.078	13.798	32.876

Patkanov'un değerlendirmelerine göre Sibirya'daki yerli Türk halklarının toplam nüfusu eskiden bu bölgeye yerleşenlerle birlikte 435.739'dur. Bunlardan 392.072 kişi kendi etnik dilini "ana dili" olarak beyan etmiştir (%89,97). 12.848 kişi başka bir Türk lehçesine (%2,95), 30.683 kişi Rusçaya (%7,04), 136 kişi ise (% 0,03) farklı bir dile geçiş yapmıştır.



6. Sonuç

Sayımda yalnızca tek bir dilin “ana dili” olarak kaydedilmesi, iki dillilik ve çok dilliliğin yaygın olduğu Sibiryâ toplumlarının gerçek dilsel durumunu yansıtmada yetersiz kalmıştır. Buna rağmen, dilsel asimilasyonun yönü ve boyutları açısından sayım verileri önemli ipuçları sunmaktadır. Sibiryâ Türklüğü bir bütün olarak ele alındığında, kendi etnik dilini koruyanların oranının yüksek olması, genel olarak dile bağlılığın güçlü olduğu ve bu toplulukların asimilasyona karşı direnç gösterdiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak, daha homojen bir dilsel yapıya sahip olan Yakutlar ile parçalanmış bir yapıda bulunan Güney Sibiryâ Türk toplulukları, demografik ve toplumdilbilimsel bakımdan önemli farklılıklar göstermektedir.

Demografik güç, etnik ve dilsel temaslar ile asimilasyonun yönü bakımından Yakut Türkleri ile Güney Sibiryâ Türklerinin durumu belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Sibiryâ Türk halkları içinde Yakutlar, hem toplam nüfus hem de anadili konuşur sayısı bakımından tartışmasız şekilde en büyük demografik güce sahiptir. Geniş bir coğrafyada *lingua franca* olarak işlev gören Yakut Türkçesi, yalnızca komşu Tunguz, Yukagir ve Çuvan halkları arasında değil, aynı zamanda Yakut bölgesine göç eden Ruslar arasında da yaygın bir biçimde konuşulmaya başlanmıştır.

Dolgan nüfusu içinde hâlâ Yenisey-Samoyed (Ket) dilini ana dili olarak beyan eden bireylerin varlığı, bu toplulukta çok bileşenli bir etnik kimliğin sürdüğünü ortaya koymaktadır.

Lehçeler arası geçiş, etnik sınırların iç içe geçtiği bölgelerde daha sık rastlanan bir olgudur. Özellikle Tomsk ve Kuznetsk bölgelerinde yaşayan Kumandı, Lebed ve Şor topluluklarında bu tür dilsel temas alanları gözlemlenmektedir.

Sibiryâ’nın yerli halkları arasında Rusçanın ana dili olarak benimsenmeye başlanması, bu grupların Ruslarla doğrudan temasa geçtiğini ve birçok bölgede etnik sınırların çözülmeye başladığını göstermektedir. Bu olgu özellikle Güney

Sibirya'nın Tomsk ve Minusinsk gibi bölgelerinde yaygın olarak görülmektedir. Farklı bir dili ana dili olarak beyan eden bireyler ise büyük ölçüde Türkleşmiş olan ancak etnik köken itibarıyla Ket, Samoyed ve Tunguz gibi diğer yerli halklara mensup bireylerdir. Her ne kadar sayıları oldukça az olsa da bu dilleri hâlâ bilen bireylerin varlığı, söz konusu halklarda dil değiştirme sürecinin büyük ölçüde tamamlandığını düşündürmektedir.

1897 nüfus sayımı verileri, günümüzde tehlike altındaki Karagas (Tofa) topluluğu ile dillerinin günümüzde yok olduğu kabul edilen Soyotların, söz konusu dönemde nüfus bakımından ciddi bir azalma yaşadığını; buna karşın, dilsel kimliklerini hâlen koruyabildiklerini ortaya koymaktadır. Ancak bu gruplara ilişkin olarak iki dillilik durumuna dair doğrudan bir veri sunulmamaktadır. Öte yandan, bazı gruplarda Rusçayı ana dili olarak beyan eden bireylerin varlığı, işlevsel iki dilliliğin yaygınlaştığını göstermektedir.

1897 nüfus sayımı sonuçları, genel olarak bütün gruplarda erkek ve kadın nüfusunun dengeli olduğunu ve etnik kimlik ile ana dil arasındaki bağın kurulmasında ya da farklı bir dile geçişte cinsiyetler arasında kayda değer bir farklılık bulunmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, özellikle nüfusu az olan bazı topluluklarda kadın bireylerin sayısının düşük olması dikkat çekmektedir. Kadınların dilin kuşaklar arası aktarımındaki belirleyici rolü göz önünde bulundurulduğunda, bu tür demografik dengesizliklerin asimilasyon süreçlerini hızlandırıcı bir etki yaratabileceği düşünülebilir. Örneğin 1897 yılı itibarıyla yalnızca 44 kişilik Soyot nüfusunun 31'inin erkek, yalnızca 13'ünün kadın olduğu tespit edilmiştir. Günümüzde (2020 yılı verilerine göre) bu grupta kadın-erkek oranı önemli ölçüde dengelenmiş görünmektedir (2.191 kadın, 2.177 erkek) [Всероссийская перепись населения 2020].

Sonuç olarak, 1897 nüfus sayımı verileri ve Patkanov'un çalışmaları yalnızca tarihsel demografik bilgi sunmakla kalmamakta; aynı zamanda Sibirya'daki dilsel çeşitlilik, etkileşim ve dönüşüm süreçlerini anlamaya yönelik önemli bir zemin oluşturmaktadır. Bu tür veriler, çeşitli Türk topluluklarının etnik ve dilsel canlılık

durumlarının tarihsel süreçte nasıl evrildiğini analiz etmek açısından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Killi Yılmaz G. “Etno-Demografik Veriler Işığında Sibirya Grubu Türk Dil Değişimleri”. Tehlikedeki Türk Dilleri I: Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar, Cilt 1, Ankara-Astana, 2016, 401-430.

Moreno-Fernández Francisco, Language Demography. London and New York: Routledge, 2024.

Ó Riagáin Pádraig, Measures of Language Proficiency in Censuses and Surveys: A Comparative Analysis and Assessment. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2018.

Radloff W., Ethnographische Übersicht der Türkstämme Sibiriens und der Mongolei, Leipzig: T.O. Weigel, 1883.

Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи. Издание канцелярии комитета министров— СПб., 1895.

Бараненкова Т. Переписи населения России: История и современность. Журнал Вестник Института экономики Российской академии наук. 2010-102-112.

Борщик Н. Д. Первая Всероссийская перепись населения 1897 г.: делопроизводство и документооборот. История и архивы. 2017;(3):45-53.

Вербицкий В. И. Алтайские инородцы : сборник этнографических статей и исследований алтайского миссионера, протоиерея В. И. Вербицкого / под ред. А. А. Ивановского. - Москва : Т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1893.

Майнагашев С.Д. Отчет по поездке к турецким племенам долины р. Абакана летом 1913 года С. Д. Майнагашева // Известия Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом,

лингвистическом и этнографическом отношениях. Серия II. №3. Пг., 1914. С. 107—116

Патканов С. К. Статистические данные, показывающие племенной состав населения Сибири, язык и роды инородцев (на основании данных специальной разработки материала переписи 1897 г.) : [В 3-х т.]. - СПб., 1911 – 1912.

Самойлович А. Н. . Приложение к списку сибирских турок. Список народностей народностей Сибири. С.К. Патканов, Петроград: РАН, 11-13.

Скобелев С.Г. Демография коренных народов Сибири в XVII - XX вв.: колебания численности и их причины: Учебное Пособие. Новосибирск, 1998. - 56 С.

Тройницкий Николай Александрович (под ред.), Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Вып. 1, Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 Января 1897 года, С.-Петербург, 1905.

Тройницкий Николай Александрович (под ред.), Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Вып. 7 Наличное население обоего пола по уездам с указанием числа лиц преобладающих родных языков - Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905.

Фортунов, А. Ф., О редакции личных вопросов Всероссийской переписи, Москва : Тип., 1913. - 8 с.

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY DA XALİD SƏİD XOCAYEVİN FƏALİYYƏTLƏRİ

Vətənxah Aytən

BDU, Sənəd menecmenti kafedrasının magistrantı

[*vatanxahayten@gmail.com*](mailto:vatanxahayten@gmail.com)

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilən **Birinci Türkoloji Qurultay**, türk xalqlarının dil, əlifba və mədəni inkişafı məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə təşkil olunmuş mühüm elmi tədbir idi. Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, SSRİ və digər türk xalqlarının görkəmli alimləri, dilçiləri və ziyalıları iştirak edirdi. Qurultayın əsas mövzusu **latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid, türk dillərinin təsnifatı və ortaq terminologiyanın formalaşdırılması** məsələləri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan **Xalid Səid Xocayev** də bu qurultayda fəal iştirak etmiş və türk xalqlarının dil və yazı məsələləri ilə bağlı önəmli fikirlər irəli sürmüşdür.

Xalid Səid Xocayevin qurultayda irəli sürdüyü əsas məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Latın əlifbasına keçid və əlifba islahatı

Qurultayda ən mühüm müzakirə mövzularından biri **latın qrafikasına keçid** idi. Ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun olmaması və çətin qavranılması səbəbindən bir çox alimlər latın qrafikasının tətbiqini dəstəkləyirdi.

Xocayev də bu məsələdə aktiv iştirak edərək, latın əlifbasının üstünlüklərini vurğulamışdır:

- Latın qrafikasına keçid türk xalqlarının **savadlanma prosesini sürətləndirəcək**.
- Yeni əlifba türk dillərinin **fonetik xüsusiyyətlərinə daha uyğun** olacaq.
- Latın əlifbası vasitəsilə **beynəlxalq elmi və texnoloji inkişaf**lara **inteqrasiya** daha asan olacaq.

- Ortaq əlifba **bütün türk xalqlarının mədəni və elmi əlaqələrini gücləndirəcək.**

Onun çıxışları qurultayda latın qrafikasının qəbul olunması istiqamətində mühüm elmi əsaslardan biri kimi qiymətləndirilmişdir.

2. Türk dillərinin elmi əsaslarla təsnifatı

Xalid Səid Xocayev qurultayda **türk dillərinin təsnifatı və sistemli şəkildə öyrənilməsi** məsələsinə də toxunmuşdur. O, türk dillərinin fərqli dialektlərə bölündüyünü qeyd edərək, onların ortaqlıq fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Onun əsas təklifləri bunlar idi:

- Türk dillərinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri əsasında **elmi təsnifata salınması.**
- Dialektlər arasında **ortaq ünsiyyət vasitələrinin formalaşdırılması.**
- Elmi araşdırmaların genişləndirilməsi üçün türk xalqları arasında **akademik əməkdaşlığın gücləndirilməsi.**

3. Terminologiya və ortaqlıq türk dili məsələləri

Xalid Səid Xocayevin əsas toxunduğu məsələlərdən biri də **elmi və texniki terminlərin standartlaşdırılması** olmuşdur. O, türk xalqları arasında ortaqlıq terminologiyasının yaradılmasının vacibliyini vurğulamış və bu istiqamətdə bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. Xocayev qeyd etmişdir ki:

- Müxtəlif türk xalqlarının fərqli terminlərdən istifadə etməsi **elmi biliklərin yayılmasını çətinləşdirir.**
- Terminoloji birlik formalaşdırmaq üçün **müasir elmi və texniki sözlər uyğunlaşdırılmalı və vahid sistemə salınmalıdır.**
- Ərəb və fars mənşəli terminlərin yerinə **türk dillərinə uyğun yeni terminlər yaradılmalıdır.**

Onun bu istiqamətdəki təklifləri türk xalqlarının mədəni və elmi inteqrasiyası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Maarifçilik və dil siyasəti

Xalid Səid Xocayev türk xalqlarının **maariflənməsi və ana dilində təhsilin gücləndirilməsi** məsələlərinə də toxunmuşdur. O, çıxışlarında qeyd etmişdir ki:

- **Latın əlifbasına keçid təhsili asanlaşdıracaq və savadsızlığı azaldacaq.**
- **Türk dillərində tədrisin inkişaf etdirilməsi və elmi biliklərin ana dilində yayılması vacibdir.**
- **Ana dilində təhsil sistemi gücləndirilməli və bütün türk xalqları üçün əlçatan edilməlidir.**

Bu fikirlər onun **maarifçi və islahatçı baxışlarını** əks etdirir və türk xalqlarının dil və mədəni inkişafına yönəlmişdi.

Xalid Səid Xocayevin Birinci Bakı Türkoloji Qurultayındakı fəaliyyəti Azərbaycan və ümumilikdə türk xalqlarının **dil islahatı və elmi inkişafı** üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalid Səid Xocayevin irəli sürdüyü elmi yanaşmalar və təkliflər türk xalqlarının mədəni və dil birliyinin gücləndirilməsinə böyük töhfə vermişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində türk xalqları arasında **ortaq əlifba, dil və mədəni əməkdaşlıq məsələləri daha da aktuallaşmışdır.**

COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS ROLE IN LANGUAGE LEARNING

Author: Raximova Feruzaxon⁸⁶

Abstract

Cognitive linguistics focuses on the connection between language, cognition, and human experience, and it offers a thorough framework for comprehending language learning. The importance of cognitive linguistics in second language acquisition specifically in sports education is examined in this essay.

⁸⁶ ¹ PhD student., Renaissance University of Tashkent, Uzbekistan, rferuzaxon@webster.edu

Through an analysis of mental schemas, conceptual metaphors, and cognitive techniques, we

investigate how cognitive methods enhance understanding and comfortable language learning. Based on the results, it appears that incorporating cognitive approaches into language instruction improves students' capacity to learn and use language structures.

Keywords: *cognitive linguistics, language acquisition, conceptual metaphors, mental schemas, cognitive strategies*

Russian Translation

В области когнитивной лингвистики основное внимание уделяется связям между языком, мышлением и человеческим опытом. В этой статье рассматривается когнитивная лингвистика как компонент второго языкового образования, особенно в контексте спортивного образования. Мы исследуем, как когнитивные подходы помогают изучать язык и понимать его, изучая концептуальные метафоры, ментальные схемы и когнитивные стратегии. Исследование показало, что использование когнитивных

методов в языковом образовании повышает способность учащихся понимать и использовать языковые структуры.

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, освоение языка, концептуальные метафоры, ментальные схемы, когнитивные стратегии.*

Uzbek Translation

Kognitiv lingvistika tilni o'zlashtirish jarayonini tushunishga har tomonlama javob beradi va til, fikrlash va inson tajribasi o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarga e'tibor beradi. Bu holatda kognitiv lingvistikaning roli va ikkinchi tilni o'rganish, ayniqsa sport ta'limida rivojlanadi. Men kontseptual metaforalarni, aqliy sxemalarni va kognitiv strategiyalarni o'rganaman, qanday kognitiv yondashuvlar til o'rganishni qo'llab-quvvatlashi va tushunishni oshirishi mumkinligini o'rganaman. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, til o'rgatishda kognitiv usullarning

integratsiyalashuvi o'quvchilarning til tuzilmalarini o'rganish va ulardan foydalanish qobiliyatini oshiradi.

Kalit so'zlar: *kognitiv tilshunoslik, til o'zlashtirish, konseptual metaforalar, mental sxemalar, kognitiv strategiyalar.*

Introduction

The broad field of cognitive linguistics places a strong emphasis on the mental processes that underlie linguistic proficiency. According to cognitive linguistics, language is influenced by observation, experience, and conceptualization, in contrast to classic formalist viewpoints that view language as a collection of abstract rules (Ozotboyeva, 2023). This essay explores the application of cognitive linguistic concepts to language acquisition, emphasizing the consequences for athletes who must learn a second language in order to compete internationally.

Materials and Methods

Cognitive Methods for Learning a Second LanguageBy elucidating how learners create and process linguistic meaning, cognitive linguistics aids in second language acquisition (SLA). The importance of mental models in learning new languages is highlighted by two fundamental ideas in cognitive linguistics: conceptualization theory (Lakoff & Johnson, 1980) and picture schemas (Langacker, 1987).

Conceptual Metaphors in the Study of Language: Metaphorical cognition serves as the foundation for many verbal formulations. Phrases like "building an argument" or "grasping a concept," for example, demonstrate how abstract concepts are comprehended through tangible experiences (Sayidirahimova, 2022). Sports professionals frequently employ metaphorical language (e.g., "hitting a wall" in endurance sports or "breaking the defense" in soccer), which makes cognitive metaphor analysis especially pertinent in specialized language training.

Visual Structures and Integrated Cognition: Visual structures are recurrent cognitive processes that are based on how the body interacts with its surroundings. Research indicates that students recall grammar and vocabulary more effectively when language education is in line with embodied experiences. Physically carrying

out an activity while learning the verb that goes with it, for instance, can improve understanding and memory (Baxriddinova, 2024)

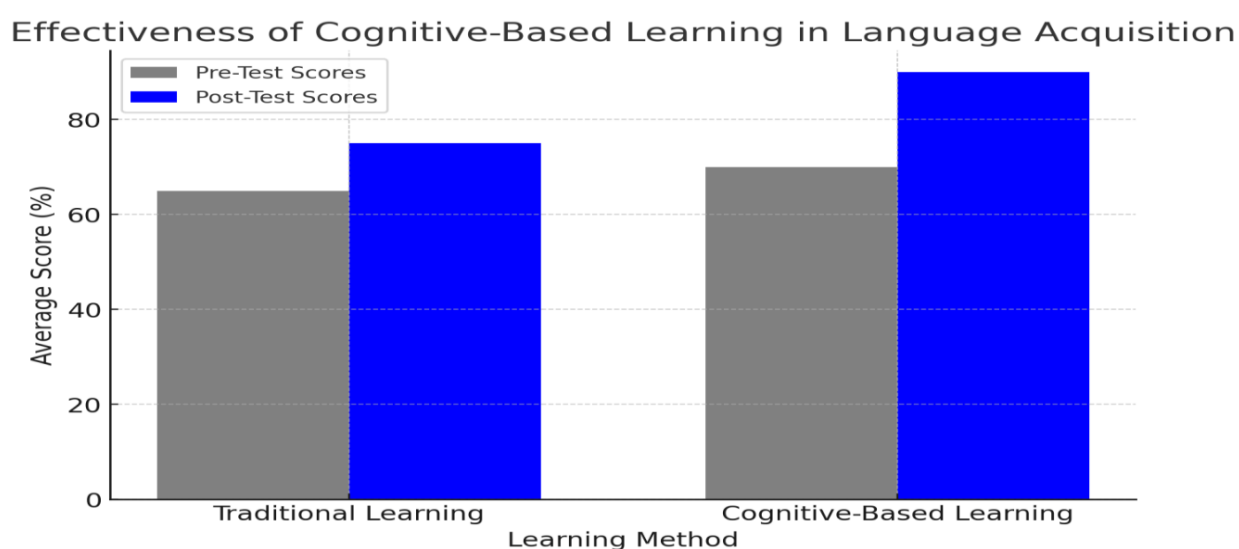
Sports Education: Cognitive Methods for Language Acquisition Sports-related language instruction that incorporates cognitive linguistic concepts improves communication effectiveness and retention. Effective cognitive techniques include the following:

Learning in Multiple Modes Understanding is enhanced when visual, aural, and tactile modalities are combined. One way to assist learners connect terminology to real-time activities is to view game video with live commentary (Hamdamova, 2023).

Model Activation: Contextual learning helps retain information by activating past knowledge. **Cognitive Load Management:** Language processing efficiency is increased by reducing cognitive overload by providing information in understandable pieces (Shayxislamov, 2022).

Narrative-Based Learning: By putting language structures in authentic communicative situations, storytelling and scenario-based activities aid in language learners' internalization (Abdullaeva, 2022).

Results



This bar graph contrasts the efficiency of cognitive-based learning vs conventional learning in learning a new language. The results of the pre-test and post-test show how cognitive-based learning considerably raises student performance.

Case Study Analyses: Language Acquisition Through Cognitive Methods Empirical studies demonstrate the value of cognitive strategies in language learning. According to a study by Robinson (2019), athletes who used embodied learning strategies like mimicking athletic motions while learning associated terminology had higher retention rates than those who just relied on rote memory. Furthermore, research by Evans & Green (2006), which highlights the importance of contextually rich learning environments, supports the idea that students construct meaning via their own experiences.

Discussion

By focusing on meaning creation, cognitive metaphors, and embodied cognition, cognitive linguistics provides insightful information about language development. Cognitive linguistic techniques offer useful methods for enhancing application and retention in sports education, as students frequently need to learn specialist language. Future studies should examine how technology, including augmented and virtual reality applications, might improve cognitive-based language learning even further.

Conclusion

The importance of cognitive linguistics in second language acquisition especially in the setting of sports education has been brought to light by this study. Language teachers may design more successful and interesting learning experiences for students using cognitive techniques like intellectual metaphors, embodiment of cognition, and multimodal learning.

Learners' linguistic skills can be improved by incorporating cognitive linguistic concepts into educational settings, especially in fields like sports that call for specialized language usage. The results imply that better language learning results and more successful teaching strategies might result from a stronger comprehension of cognitive linguistics.

REFERENCES:

- Abdullaeva, K. (2022). *Anthropocentric Approach in the Development of Modern Cognitive Linguistics*. p. 1-5.
- Baxriddinova, D. (2024). *Cognitive Linguistics and Stereotypes in It*. p. 1-4.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
- Hamdamova, D. (2023). *Study of Pragmatics and Cognition in Linguistics*. p. 1-4.
- Kabulova, Z. (2024). *Cognitive Methodology in Individual Language Learning Development*. p. 1-2.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
- Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar: Volume 1*. Stanford University Press.
- Ozotboyeva, M. (2023). *Cognitive Linguistics: Understanding Language Through Cognition and Thought*. p. 1-4.
- Robinson, P. (2019). *Embodied Learning in Second Language Acquisition*. Cambridge University Press.
- Sayidirahimova, N. (2022). *The Problem of Notion and Concept in Cognitive Linguistics and Their Analysis Methods*. p. 1-10.
- Shayxislamov, N. (2022). *Modern Trends in Linguistics and Their Interpretation in Uzbek Linguistics*. p. 1-6.

KÜLTÜREL HAFIZANIN SESİ: KAZAN DERGİSİ VE EDEBÎ MİSYONU

THE VOICE OF CULTURAL MEMORY: KAZAN MAGAZINE AND ITS LITERARY MISSION

KHAZE SHAHGOLI, Derya Hamiye

Araş. Gör. Dr.

Ankara Üniversitesi

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Türkiye/Ankara

erbirsin@ankara.edu.tr

Özet

1970 yılında İstanbul’da yayımlanmaya başlayan “Kazan” dergisi, Kazan Tatarlarının kültürel mirasını yaşatma, toplumsal dayanışmayı güçlendirme ve Türkiye kamuoyuna Kazanlıları tanıtmaya amacı taşıyan öncü bir yayın olmuştur. Üç aylık periyotlarla yayımlanan bu dergi, hem Tatar Türklerinin tarihine ışık tutmakta hem de 20. yüzyılda diasporada yaşayan Tatar Türklerinin sosyo-kültürel arayışlarını ve kültürel kimliklerini tanıtmaya çabalarını belgelemektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında, Tatar Türkçesinde özgün yayınlarına ulaşmanın oldukça zor olduğu bir dönemde, Kazan dergisi kültürel ve edebî anlamda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ancak, bu kıymetli yayına dair detaylı akademik çalışmalar hâlâ sınırlıdır. Bu çalışmada derginin Türkiye’deki Tatar edebiyatı çalışmalarına katkısı ve edebî misyonu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tatar, Tatar Matbuatı, Kazan, Kazan Dergisi, Tatar Edebiyatı.

ABSTRACT

First published in Istanbul in 1970, Kazan magazine served as a pioneering publication aimed at preserving the cultural heritage of the Kazan Tatars, strengthening communal solidarity, and introducing the Kazan Tatar community to the Turkish public. Published quarterly, this magazine not only sheds light on the history of the Kazan Tatars but also documents the socio-cultural pursuits and efforts to maintain cultural identity among Tatar Turks living in the diaspora during the 20th century. In a time when access to original Tatar publications was highly restricted, Kazan magazine filled a significant cultural and literary gap. However, detailed academic studies on this valuable publication remain limited. This study focuses on the magazine’s contribution to Tatar literary studies in Türkiye and its broader literary mission.

Key Words: Tatar, Tatar Press, Kazan, Kazan magazine, Tatar Literature.

Giriş

Bugün Rusya Federasyonu Tataristan Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Tatar Türklerinin İdil-Ural bölgesindeki tarihî varlığı, İdil Bulgar Devleti'ne kadar uzanan bir geçmişe dayanmaktadır. İdil (Volga) nehrinin orta ve aşağı havzaları, tarih boyunca Türk kavimlerinin yurdu olmuştur. Hunlardan başlayarak Bulgar, Peçenek, Uz ve Kıpçak unsurlarıyla etkileşim hâlinde olan bu bölge halkı, zamanla etnik bir bütünlük kazanarak bugünkü Tatar kimliğini oluşturmuştur. Tatar Türkleri yalnızca çevre halklarla etkileşim içinde kalmamış, aynı zamanda güçlü devlet yapıları kurarak bu coğrafyada uzun süre hüküm sürmüşlerdir. 'Devletli olma'nın etnik kimlik üzerindeki belirleyici etkisi dikkate alındığında, bu oluşumun özellikle İdil Bulgarları, Altın Orda Devleti ve Kazan Hanlığı dönemlerinde tamamlandığı görülmektedir. Ancak 1552'de Kazan Hanlığı'nın Rus Çarlığı tarafından yıkılmasıyla birlikte, Tatarların kaderi de büyük ölçüde değişmiş, bölge zamanla Rus hâkimiyetine girmiştir.

20. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise bu tarihî süreç, yeni bir kırılma noktasına ulaşmıştır. 19. yy. sonu 20. yüzyıl başında İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türkleri bağımsız birer devlet kurmak için mücadele etseler de bu mücadele özellikle 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında sonuçsuz kalacak ve dönemin önde gelen pek çok aydını Mançurya, Kore, Çin, Finlandiya, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edeceklerdir [Devlet, 1970, 3-4].

Muhacerette yaşamaya başlayan Kazan Türkleri, Rusya dışında bulundukları coğrafyalarda kimliklerini ve kültürel varlıklarını muhafaza edebilmek amacıyla çeşitli sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu bağlamda, bulundukları ülkelerde dernekler, okullar ve ibadethaneler inşa ederek toplumsal dayanışmayı sürdürmeye çalışmışlardır. Söz konusu faaliyetlerin yanı sıra, muhaceret döneminde süreli yayınlar da çıkarılmıştır. Yurt dışında yayımlanan bazı dikkat çekici gazete ve dergiler arasında *Milli Bayrak* (Mukden, Çin), *Yırak Şark* (Harbin, Çin), *Yana Millî Yul*⁸⁷, *Azat Şark*, *Tatar İli* (Berlin) ve *Japon Muhbiri* (Tokyo) gibi

⁸⁷ *Yana Milli Yul* dergisi hakkında bkz. Şule Güngör, *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994; Derya Hamiye Erbinsin, *İdil-Ural Muhacir Siyasî Edebiyatında Yana Milli Yul ve Ayaz*

neşriyatlar yer almaktadır [Devlet, 1970, 4]⁸⁸. Bu yayınlar, 20. yüzyılın ilk yarısında çıkarılmış ve yurtdışında yaşayan Tatar Türkleri arasında hiç de azımsanmayacak bir iletişim ağının oluşmasına imkân sağlamışlardır.

20. yüzyılın ikinci yarısında ise Tatar muhacir örgütü olan Kazan Türklerinin Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından *Kazan* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Toplamda 23 sayı olarak neşredilen bu dergi, muhaceretteki Kazan Türklerinin kültürel mirasını yaşatma ve toplumsal dayanışmayı güçlendirme amacıyla yayımlanmıştır. Dergide Tatar Türklerinin tarihine, Tatar mutfağına, çeşitli dinî ve millî bayramlara, sözlü ve yazılı edebî eserlere geniş bir şekilde yer verilmiştir. Yaptığımız incelemelerde dikkat çeken önemli bir husus, derginin yalnızca Tatar Türklerinin kültürünü tanıtmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye’de hakkında henüz akademik çalışma yapılmamış bazı yazarların tanınmasına da katkı sağlamış olmasıdır. Bu çalışmada, söz konusu katkı üzerinde özellikle durulacaktır.

Kazan Dergisi Yayın Amacı, Yayın ve Yazar Kadrosu Üzerine

Kazan Dergisi, 1970’li yıllarda Türkiye’de bulunan Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından “Rusya içinde ve dışında yaşayan Kazanlıları tanıtmak ve müphem kalmış sualleri cevaplandırmak” amacıyla neşredilmeye başlanmıştır. Derneğin ilk yayın denemesi, 1965-1968 yılları arasında İstanbul’da çıkarılan *Tukay Bülteni* olmuştur. Ancak bu yayının bir süre sonra yetersiz olduğu düşünülerek *Kazan Dergisi* çıkarılmıştır. Çıkarılan bu yeni derginin bir diğer amacı ise, yapılacak çeviriler ve çeşitli akademik yazılar aracılığıyla hem Türkologlara hem de bu konulara ilgi duyan araştırmacı ve meraklılara nitelikli bir kaynak sunmaktır.

Tatar Türklerinden Ahmet Veli Menger’in maddi desteği ile çıkarılan derginin beşinci sayısına kadar imtiyaz sahibi Rifat Muhtesip, altıncı sayıdan

İshakî’nin Siyasî Söylemi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

⁸⁸ Tatar Türklerinin Uzak Doğu’daki neşriyat faaliyetleri için bkz. A. Merthan Dünder “Uzak Doğu’da İdil-Ural Türklerinin Yayın Faaliyetleri Ve Tokyo Mahalle-i İslamiye Matbaası”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt XVI, 2003 (2), ss. 103-116.

itibaren ise imtiyaz sahibi Dr. Mahmut Alukay olmuştur. Yazı işleri ise ilk sayılarda Nadir Devlet ve daha sonra Reşit Agi'ye geçmiştir. Derginin yayın hayatı boyunca sekreterlik görevini Saide Arslanbek yürütmüş, redaksiyon kurulunda ise Ahmet Temir, Mahmut Tahir, Naile Binark, Nadir Devlet ve Rifat Muhtesip yer almışlardır. Derginin idare yeri İstanbul, basım yeri ise Ankara olmuştur⁸⁹ [Somuncuoğlu, 2009, 73-74]. Ancak Ahmet Veli Menger'in vefatından sonra yeterli maddi desteği bulamayan dergi, 1980 yılından sonra neşredilememiştir [Binark, 2023, 300].

Tatar tarihi, kültürü ve edebiyatı hakkında çok yönlü bibliyografik ve araştırma yazılarının yer aldığı bu derginin yazar kadrosunda Ahmet Temir, Nadir Devlet, Zahide Tahir, Mahmut Tahir, Şahveli İlder, Naile Binark, Hüseyin Gabdüş, Osman Ali, Saniye Işıkkay, Adile Ayda, Saadet Çağatay, Reşit Latif, İnayetullah Akçora, Saide Arslanbek, Emrullah Agi, Saide Akay, Abdulkhak Safiulla, İsfendiyar Çınbay, Reşide Aslan, Fevziye Tansel, Reşit Mansur, Gami Afzal, Cevher Tuganay, Hamit Zübeyr Koşay, Ali Akış, Mecit Şakmar ve Şamil Alukay gibi dönemin önde gelen aydınları yer almıştır.

Dergide Çıkan Yazılar ve Türkiye'deki Edebiyat Çalışmalarına Katkısı

1970-1980 yılları arasında yayımlanan *Kazan* dergisi, Kazan Kültür ve Yardımlaşma Derneği'nin internet sayfasında erişime açık olan 23 sayısıyla araştırmacılara önemli bir kaynak sunmaktadır. Bu dergide Tatar kültürü, tarihi, edebiyatı ve geleneksel yaşam biçimlerine dair çok sayıda yazı yer almaktadır. Derginin yayımlandığı dönemde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) sınırları içerisinde Tatar Türklerine ait eserlere ulaşmak bilindiği üzere son derece güçtür. Özellikle Ayaz İshakî gibi önemli isimlerin eserlerinin dahi SSCB içerisinde yayımlanamadığı bir ortamda, *Kazan* dergisi hem kültürel süreklilik hem de edebî tanıtım açısından önemli bir boşluğu doldurmuştur.

⁸⁹ *Kazan* dergisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tümen Somuncuoğlu, "Kazan Dergisi (1970-1980)". *TSA*, Yıl:13, Sayı:1, 2009.

Dergide yayımlanan yazılar, üç temel başlık altında incelenebilir. Birinci grup yazılar, edebiyat tarihi bağlamında Tatar edebiyatının genel bir panoramasını sunan tanıtıcı nitelikteki metinlerdir. İkinci grubu, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Tatar edebiyatı ve aydınlanma hareketine katkı sunmuş yazarlar hakkında hazırlanmış bibliyografik çalışmalar oluşturmaktadır. Üçüncü grup ise çeşitli edebî eserlerin hem Türkiye Türkçesine hem de Latin harfli Tatar Türkçesine yapılan çevirilerini içermektedir. Bu çeviriler yalnızca yazılı edebiyatı değil, sözlü kültür ürünlerini de kapsamaktadır.

Edebiyat tarihine katkı sağlayan yazılar arasında Ahmet Temir'in imzasını taşıyan üç çalışma öne çıkmaktadır: *Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları I ve II* adlı iki yazı dizisi ve *Tukay Devri Kazan Şairleri*. İlk iki yazı dizisinde Bulgar döneminden 19. yüzyıla kadar olan süreci kapsayan el yazmaları, hikâyeler, destanlar ve şiirler kronolojik bir şekilde sunulmuştur. Bu üç çalışma, dönemin Türkiye'sinde Tatar edebiyatı üzerine yapılmış kapsamlı araştırmaların eksikliği düşünüldüğünde son derece değerli bir katkı niteliği taşımaktadır. Yine Mahmut Tahir tarafından kaleme alınan *Kazan Tiyatrosu Hakkında* başlıklı yazıda Türkiye'de yazılmış ilk çalışmalardan olup Tatar tiyatrosunun modernleşme sürecine ışık tutmaktadır. Ahmet Veli Menger'in bizzat yaşadıklarından yola çıkarak yazmış olduğu *Tatar Tiyatrosu Hakkında* başlıklı yazısı da hem otobiyografik hem kültürel bir belge niteliğindedir.

Dergide ayrıca önemli yazar ve düşünürlerin anısına kaleme alınmış biyografik metinler de bulunmaktadır. *Mir Haydar Feyzi*, *Zakir Remiyev* (Derdimend), *Rizaeddin Fahreddin*, *Abdünnasır Kursavi*, *Fethi Burnaş*, *Gabdurrahman İlyasi*, *Abdülkayyum Nasırı*, *Şakir Muhammed*, *Abdulla Tukay*, *Hüseyin Gabdüş*, *Ayaz İshaki*, *Mir Yakup Dulatoğlu*, *Musa Akyiğitzade*, *Fatih Emirhan*, *Saniye İffet Ugan* ve *Zarif Beşiri* gibi isimler hakkında yazılan yazılar, hem edebî hem tarihî açıdan önemli bir birikimi yansıtmaktadır. Tüm bu yazılar

arasında özellikle Tukay'a ait eserlerin çevirileri ve bibliyografik malzeme sayıca dikkat çekmektedir.⁹⁰

Sonuç

1970-1980 yılları arasında yayımlanan *Kazan* dergisi, dönemin siyasî ve kültürel sınırlılıklarına rağmen Tatar edebiyatının ve kültürünün tanıtımı ve korunması açısından büyük bir misyon üstlenmiştir. Hem tarihî hem de edebî açıdan önemli yazıların yer aldığı dergi, Türkiye'de Tatar araştırmalarına yön veren öncü çalışmaları barındırmakla kalmamış, aynı zamanda çeviri faaliyetleriyle edebiyatlar arası etkileşimi de artırmıştır. Ahmet Temir, Mahmut Tahir, Naile Binark ve Nadir Devlet gibi araştırmacıların katkılarıyla dergi, hem akademik hem kültürel mirasın sürdürülebilirliğine hizmet etmiştir. Sovyetler Birliği döneminde sansür ve baskı nedeniyle ulaşılamayan kaynaklara alternatif olarak Türkiye'de oluşturulan bu yayın mecrası, hem diaspora içinde kültürel kimliğin yaşatılmasına hem de Türkiye'deki akademik çevrelerin Tatar edebiyatına olan ilgisinin gelişmesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA:

1. Binark M. "Annem Naile Binark'ın Anısına: Emeğini Görünür Kılmak". *Türk Kütüphaneciliği*, 37(4), 2023. – 300 s.
2. Devlet, N. "Başlarken". *Kazan Dergisi*, Sayı 1, 1970. – 3 s.
4. Dünder, A. M. *Uzak Doğu'da İdil-Ural Türklerinin Yayın Faaliyetleri ve Tokyo Mahalle-i İslamiye Matbaası*. *Türkoloji Dergisi*, 16(2), 2003. –103-116 s.
5. Erbirsin, D. H. *İdil-Ural Muhacir Siyasî Edebiyatında Yana Millî Yul ve Ayaz İshakî'nin Siyasî Söylemi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
6. Güngör, Ş. *Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin Siyasi Görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

⁹⁰ Dergideki Tukay yazıları ve teması hakkında bkz. E.T. Sibgatullina, "Kazan" Dergisinde (Türkiye, 1970-1980) Tukay Teması" (aktaran Seher Memiş), *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 32, ss. 203-207, 2011.

7. Mahmut, T. “Kazan Tiyatrosu Hakkında”. *Kazan Dergisi*, Sayı 14, 1975. – 25 s.
8. Menger, A. V. “Tatar Tiyatrosu Hakkında”. *Kazan Dergisi*, Sayı 12, 1974. – 48 s.
9. Temir, A. “Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları (XIX. Yüzyıla kadar)”. *Kazan Dergisi*, Sayı 4, 1971. – 10 s.
10. Temir, A. “Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları II”. *Kazan Dergisi*, Sayı 5, 1971. – 12 s.
11. Sibgatullina, E. T. (2011). “Kazan” Dergisinde (Türkiye, 1970–1980) Tukay Teması (Aktaran: Seher Memiş). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 32, 2011. – 203–207 s.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ ZITLIK İŞLEVİLİ CÜMLE BAĞLAÇLARININ DENKLİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ATABEY*

Özet

Cümle bağlaçları, dillerin işleklik, kullanım ve ihtiyacına bağlı olarak varlığını sürdüren, çeşitlenen ve sayıca artıp eksilen, cümleler arasında zıtlık, sebep, sonuç, açıklama gibi anlam ilişkileri kurma işlevlerine sahip dil birimleridir. Bu dil birimleri; kelime, kelime grubu ve cümle hâlinde olabilir. Türk dili, eklemeli bir dildir ve bu özelliğini, bağlı cümlelerde de görmek mümkündür. Orhun Yazıtları’ndan bugüne kadar yazılmış metinler incelendiğinde, özellikle Arapça ve Farsça ile karşılaşınca kadar, cümleler arasındaki anlam bağının bağlaçlardan daha çok anlam ilişkisi veya eklerle sağlandığı görülür. Türk dilinde, zamanla yabancı kökenliler ile birlikte Türkçe kökenli cümle bağlaçları da kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde, sadece Türkiye Türkçesinde beş yüzden fazla cümle bağlacının kullanıldığı düşünüldüğünde, bu dil birimlerinin gittikçe çeşitleneceği bir gerçektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara-Türkiye, ibrahim.atabey@hbv.edu.tr ORCID: 0000-0003-1771-5144

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasındaki cümle bağlaçlarının zıtlık işlevli olanları üzerinde durulacak; benzerlik ve farklılıklarının yanında yapı ve anlam bakımından denk olup olmadıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Örnek:

TT aksine / KT тескерисинче; TT ama / KT бирок; TT ancak / KT гана, эле, жалгыз; бирок, анткени менен, ошентсе да; TT böyle olmakla birlikte / KT мындай болгону менен.

Anahtar kelimeler: *Cümle Bağlacı, Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Zıtlık İşlevi.*

Equivalence of Antonymous Sentence Conjunctions in Türkiye Turkish and Kyrgyz Turkish

Abstract

Sentence conjunctions continue to exist, diversify and increase or decrease in number depending on the functionality, usage and needs of languages. Sentence conjunctions have functions of establishing meaning relationships such as contrast, cause, effect and explanation between sentences. These language units; It can be in the form of words, phrases and sentences. Turkish language is an agglutinative language and it is possible to see this feature in dependent sentences. When the texts written from the Orkhon Inscriptions until today are examined, it is seen that the semantic bond between sentences is provided by semantic relations or suffixes instead of conjunctions, especially until we encounter Arabic and Persian. In the Turkish language, sentence conjunctions of Turkish origin began to be used over time, along with those of foreign origin. Considering that today, more than five hundred sentence conjunctions are used only in Turkey Turkish, it is a fact that these language units will become increasingly diverse.

In this study, we will focus on the antonymous sentence conjunctions between Türkiye Turkish and Kyrgyz Turkish. It will be tried to reveal the similarities and

differences of these conjunctions and whether they are equivalent in terms of structure and meaning.

Example:

TT aksine / KT тескерисинче; TT ama / KT бирок; TT ancak / KT гана, эле, жалгыз; бирок, анткени менен, ошентсе да; TT böyle olmakla birlikte / KT мындай болгону менен.

Keywords: *Sentence Conjunction, Kyrgyz Turkish, Türkiye Turkish, Contrast Function.*

1. Cümle Bağlaçları

“Bağlaç”, TDK *Türkçe Sözlük*’te “Eş görevli kelimeleri veya söz dizimi unsurlarını birbirine bağlayan kelime türü; rabıt, rabıt edatı: ve, ya, veya, ya da vb.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda, hem kelimeleri hem cümleleri bağlayanlar “bağlaç” içinde değerlendirilmiştir. Doğrudan konuyla ilgili eserlerde ise cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlar “cümle bağlayıcıları, cümle bağlaçları, cümle başı bağlaçları, cümle başı edatları” gibi terimlerle karşılanmıştır (Ergin, 1980; Gürsoy-Naskali, 1997; Karahan, 2004; Korkmaz, 1992; Öküzücü (Atabey), 1996;).⁹¹ Kırgız Türkçesinde ise “cümle bağlaçları” teriminin karşılığı olarak “candooç”, “cölökçül”, “cölökçü sözdör” ve “bagındırma baylamtalar” terimleri kullanılmaktadır (Gürsoy-Naskali, 1997: 28; Kasapoğlu Çengel 2005:322; Kırgız Tilinin Sözdüğü, 2010).

Cümle bağlaçları, cümleleri farklı anlam ve işlevlerde birbirine bağlamaktadır. Öküzücü (Atabey) tarafından yapılan çalışmada ayrıntılı olarak ele alınan anlam ve işlevler şunlardır: açıklama, benzerlik, beraberlik, boş verme, cevap, denkleştirme, ekleme, farz etme, güçlendirme, hatırlatma, hayret, ihtimal, istek, kabullenme, karşılaştırma, merak, olumsuzluk, onay, özetleme, reddetme, sebep, sonuç, soru, şart, tahmin, tamamlama, teklif, tercih, tereddüt, üsteleme, yaklaşma, zıtlık (1996: 247-265).

⁹¹ Bu çalışmada “cümle bağlaçları” terimi kullanılacaktır.

Yukarıdaki anlam ve işlevlerde kullanılan cümle bağlaçları tek kelime (ama, ancak, fakat...), kelime grubu (üstüne üstlük, bu sebeple, onun için...) ve cümle (ne diyeyim, ne diyordum, sanırım...) hâlinde olabilmektedir.

2. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesindeki Zıt İşlevli Cümle Bağlaçları

Türkiye Türkçesindeki zıt işlevli cümle bağlaçlarının Kırgız Türkçesindeki karşılıkları şunlardır:

Türkiye Türkçesi	Kırgız Türkçesi⁹²
Aksine	тескерисинче (teskerisinçe)
ama: <i>Yakın dostum ama güvensiz.</i>	бирок (birok): <i>Жакын досум, бирок ишеничсиз.</i>
ancak: <i>Ben sözünüzü ona iletirim, ancak bugün değil, yarın.</i>	бирок (birok), с <i>Сөзүңүздү ара айтам, бирок бүгүн эмес, эртең.</i>
Bilakis	тескерисинче (teskerisinçe), кайта (кайта), кайра (кайра).
böyle olmakla birlikte	мындай болгону менен (mınday bolgonu menen)
böyle olsa bile	мындай болгон соң (mınday bolgon soñ)
buna karşı/buna karşılık/buna rağmen/buna mukabil	муну менен катар/бирге эле (munu menen katar/birge ele)
Fakat	бирок (birok)
Gelgelelim	бирок (birok), ошого карабастан (oşogo karabaştan), анткени менен (antkeni menen)
gel gör ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
hâlbuki: <i>O bana darılmış, hâlbuki ben</i>	болсо (bolso), чынында (çınıнда),

⁹² Kırgız Türkçesindeki karşılıklar şu eserden alınmıştır: Cumakunova, 2005.

<i>ona bir şey yapmış değilim.</i>	деле (dele): <i>Ал мага таарыныптыр, а чынында мен ага эч нерсе кылган эмесмин.</i>
hiç de	эч кандай (eç kaday)
hiç değilse	эч болбосо (eç bolboso)
hoş: <i>Hoş, gelmese de olur ya!</i>	ырас болуптур (ıras boluptur): Ырас болуптур, келбей койсо да болот.
<i>lakin: Gelmesine gelecek lakin sizin istediklerinizi yerine getirmesi zor.</i>	бирок (birok): <i>Келерин го келет, бирок сиздин каалаганыңызды аткарышы кыйын.</i>
ne çare	айла канча (ayla kanca)
ne çıkar	эмне чыгат эле (emne çıkāt ele)
ne de olsa	кандай болсо да (kaday bolso da), канткенде да (kantkende da)
ne gezer	кандай (kaday), эмне деген (emne deĝen)
ne var ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
ne yazık ki	Бирок (birok), тилекке каршы (tilekke karşı)
<i>rağmen: Bütün çabalarına rağmen başaramadı.</i>	карабастан (karabastan): <i>Бардык аракетине карабастан аткара албады.</i>
Tersine	Тескерисинче (teskerisinçe)
Velakin	Бирок (birok)
<i>yalnız: Veririm, yalnız geri almak şartıyla. Eviniz güzel yalnız biraz gürültülü</i>	Бирок (birok), бир гана (bir gana), анткени менен (antkeni menen): <i>Берем, бирок кайра алуу шарты</i>

	<i>менен. Үйүңүз сонун, бир гана жери бир аз ызы-чуулуу.</i>
yoksa: <i>Notlarını düzelteceksin yoksa babana söylerim</i>	болбосо: Бааларыңды овдойсуң, болбосо атаңа айтам.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki zıt işlevli cümle bağlaçlarının Kırgız Türkçesindeki karşılıkları belirlenmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı Kırgız Türkçesindeki bağlaçların Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının belirlendiği ayrı bir çalışmayla daha kapsamlı bir sonuç elde edilebilir. Bu çalışma, Türkçenin bütün lehçeleri için genişletildiğinde daha belirleyici sonuçlar elde edilecektir.

Türkçede zıtlık bildiren cümle bağlaçlarının her iki lehçede de benzer bir çeşitlenme ve sıklık kazandığı görülmektedir:

ama, ancak, fakat, gelgelelim, lakin, velakin, yalnız: бирок (birok), ошого карабастан (oşogo karabaştan), анткени менен (antkeni menen), бир гана (bir gana), тилекке каршы (tilekke karşı)

Türkiye Türkçesindeki zıtlık işlevli cümle bağlaçlarının karşılıklarının çok özel kullanımlar ve kalıplaşmaların dışında Kırgız Türkçesinde de bulunduğu görülmüştür.

Cümle bağlaçlarının yapı ve anlam özelliğinden dolayı, her iki lehçedeki örneklerde tek kelime hâlinde olanlar bulunmakla birlikte çoğunluğu kelime grubu oluşturmakta, hatta cümle olanlar bile vardır. Kelime grubu ve cümle hâlindeki cümle bağlaçları, dilde daha önce bulunan ve anlamları farklı olabilen kelimelerden duygu, düşünce ve hareketin ihtiyacına göre yeniden oluşturulmuştur. Bu örnekler de bunun göstergesidir.

Cümle hâlindeki bağlaçlar, kalıplaşma yoluyla anlam ve işlev bakımından cümle olma özelliğinden çıkmıştır. Bu sebeple çalışmamızdaki cümle bağlaçları tek başlarına cümle olarak kullanılmazlar; kendilerinden önce ve sonra, anlam bakımından bağladıkları cümlelerin bulunması gerekir:

gelgelelim, hiç değilse, ne çare, ne çıkar, ne de olsa, yoksa; bolboso, emne çıgat ele, eç bolboso, ıras boluptur vb.

Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi, duygu ve düşüncenin çeşitlenip karmaşıklaşması sonucunda bünyelerine yeni cümle bağlaçları katacaktır.

4. KAYNAKLAR:

- Cumakunova, Güلزura, 2005, *Türkçö-Kırgızça Sözdük*, Kırgız-Türk “Manas” Üniversitesinin Basılmaları, Bişkek.
- Ergin, Muharrem, 1980, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yay., İstanbul.
- Gürsoy-Naskali, Emine, 1997, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Karahan, Leylâ, 2004, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya, 2005, *Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yay., Ankara.
- Kırgız Tilinin Sözdüğü*, 2010, Bişkek.
- Korkmaz, Zeynep, 1992, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- Öküzücü (Atabey), İbrahim, 1996, “Türkçe’de Cümle Bağlayıcıları”, *Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara: 247-265.
- Türkçe Sözlük*, 2023, TDK Yay., Ankara.

KOGNITIV YONDASHUVDA MINNATDORCHILIKNING

IJTIMOIIY TA’SIRI

HAMROYEVA Nafisa Nizomiddinovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
f.f.f.d. (PhD)
Tel. raqam: + 998914195515
e-mail: n.n.hamroeva@buxdu.uz
ORIPOVA Parvina Valisherovna,
Buxoro davlat universiteti
filologiya fakulteti 3- bosqich talabasi

Annotatsiya

Bizga ma’lumki, kognitiv tilshunoslikda so’zlovchi yoki nutq qaratilgan shaxsning ichki kognitiv tuzilishi hamda dinamikasini tavsiflash va izohlash

asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada kognitiv yondashuv orqali minnatdorchilikning ijtimoiy ta'siri ya'ni shaxs minnatdorchilik bildirgan vaziyatidagi holati va unda yuz beradigan emotsional xususiyatlarning so'zlovchida aks etishi va tinglovchining bunga munosabati misollar orqali ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv yondashuv, ijtimoiy ta'sir, kognitiv jarayonlar, kognitiv psixologiya.

Annotation

As we know , in cognitive linguistics one of the main issues is to describe and explain the internal cognitive structure and dynamics of the speaker and the person to whom the speech is directed . In this article, through the cognitive approach , the social effect of gratitude, i.e., the state of the person expressing gratitude and the reflection of the emotional characteristics that occur in the speaker, and the listener's reaction to it, are revealed through examples.

Key words: Cognitive approach, social influence, cognitive processes, cognitive psychology.

Til insonlar bilan munosabatimizni ifodalovchi eng muhim vositadir. Tilsiz fikrlarimizni yetkazish imkoniyati yo'q. Bilishsiz esa inson ongining mavjud bo'lishi mumkin emas. Bilish aqliy jarayon sifatida insoniyatga mavjudlikni anglash imkonini beradi. Eng muhimi, agar insonlar aqliy faoliyatning chuqur shakli bo'lgan kognitiv qobiliyatdan mahrum bo'lganida hech qanday fan paydo bo'lmas edi. Kognitiv tilshunoslik XX asrning 80-yillaridan keyin paydo bo'ldi. U bilan birga kognitiv yondashuv tushunchasi ham kirib keldi. Kognitiv yondashuv bunda inson tafakkuri va his-tuyg'ularining qanday ishlashini o'rganadi. Kognitiv yondashuv – bu inson tafakkuri, idroki, xotirasi, qaror qabul qilish jarayonlari va bilimlarni qayta ishlash mexanizmlarini o'rganuvchi ilmiy yondashuvdir. U inson ongi va bilimi qanday shakllanishi, axborotni qanday qabul qilishi, tahlil qilishi va unga asoslanib qanday xulosa chiqarishini tushuntirishga harakat qiladi. Shuningdek, bir qator kognitiv jarayonlar mavjud bo'lib, bular kognitiv psixologiyaaning tarkibida o'zini aks ettiradi ya'ni xotira, nutq, his-tuyg'ular,

fikrlash, xayol va boshqalar. Kognitiv psixologiyaning maqsadi – bu subyektlar oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir jarayonlarini tushunish va modellashtirish, iloji boricha rasmiy ravishda, hatto miyya funksiyalarining ishlashi uchun algoritmlarni shakllantirishdir.

Jarayon tushunchalaridan biri dual taʼlim jarayonlari. Idrokni kognitiv oʻrganishga misol sifatida idrok etishga tayyorlik kontseptsiyasini keltirish mumkin: odamlar butunlay yangi narsalarga duch kelganda, ularni tushunishlari va ehtimol, ularni maʼlum toifalarga kiritishlari yoki yangi toifalarni shakllantirishlari kerak. Maʼlumki, kognitiv yondashuvda minnatdorchilikning ijtimoiy taʼsiri verbal va noverbal vaziyatlarda oʻz aksini topadi. Minnatdorchilik bildirish nutqiy janrining noverbal vositalari soʻzlovchining minnatdorchilik bildirish nutqiy vaziyati bilan bogʻliq barcha hatti-harakatlarini oʻz ichiga oladi. Xalq orasida minnatdorchilik bildirish ramzi sifatida oʻng qoʻlini koʻksiga qoʻyib, boshini egish, yaʼni taʼzim qilish hatti-harakati xalq orasida eng ommalashgan hatti-harakatdir. Bundan tashqari kattalar va keksalar orasida duo qilish, yelkasini silab, shukronalik keltirish, oʻzidan kichiklarni quchoqlab yuzidan yoki qoʻlidan oʻpib qoʻyish, yelka qoqish, rasmiy qarsaklar kabilar misol boʻla oladi. Bunday harakatlarning vujudga kelishi bevosita kognitiv jarayon bilan bogʻliqdir. Shuningdek, bu jarayonda ijtimoiy taʼsir ham yetakchilik qiladi. Ijtimoiy taʼsir- bu odamlarning fikrlari, his -tuygʻulari va hatti- harakatlari atrofida jamiyat taʼsiri ostida oʻzgarishidir. Minnatdorchilik qay yoʻsinda boʻlmasin, soʻzlovchi va tinglovchida maʼlum miqdorda ijtimoiy taʼsir kuzatiladi. Masalan, quyidagi misolga diqqat qarataylik:

Men sendan roziman, toabad roziman , jiyanim. Ayang ikkimizga qilgan yaxshiliklaring, keksaygan chogʻimizda yolgʻizligimizni bildirmay ruhimizga madad, belimizga quvvat boʻlganing uchun toabad minnatdorman [Hoshimov, 2018. 52].

Ushbu misolda asar qahramoni suhbatdoshiga chin koʻngildan tashakkur izhor etayotganligi koʻrinyapti. Keyingi misolda esa qahramon suhbatdoshining ezgu tilaklariga nisbatan tashakkur aytganiga guvoh boʻlamiz:

Oshdan so'ng usta Alim shunday fotiha o'qudi:

- Dushmanlaringizning yo'q bo'lg'anlari chin bo'lsin, suyganingiz bilan endi mas'ud yashang.

Otabek tashakkur etdi [Qodiriy, 2018. 134].

Minnatdorchilik kategoriyasi so'zlashuvda maxsus leksik birliklar, grammatik qurilmalar hamda intonatsiya orqali o'z ifodasini topadi. Ushbu vositalar yordamida turli semantik va sintaktik xususiyatlarga ega bo'lgan minnatdorchilik nutqiy aktlari shakllanadi, bu esa nutq jarayonida mazkur kategoriyaning amaliy tasdig'ini ta'minlaydi.

- Rahmat sizga! – dedi Komissar ayricha mehr bilan. To'g'ri qildi. Bu safar shunisi ham yetarli edi [Hoshimov, 2018. 85].

Minnatdorchilikning umumiy ko'rinishini, ya'ni insonning shodlik va ishontiruvchi emotsional holatlarini ifodalaydi. Aksariyat hollarda, inson yordam olish yoki boshqa shaxsning yaxshi ishi bilan tanishganida, ichki quvonch tuyg'usi paydo bo'ladi.

-Rahmat sizga, Safar aka, - dedi Sultonali. – Siz mirzo Anvarning obro'sig'a to'qunmoqchi bo'lg'an bir yomonliqning xabarini oldindan olib kelgansizkim, mirzo Anvarning bir do'sti bo'lishim sifati bilan sizga minnatdorchilik bildiraman. [Qodiriy, 2018. 102].

Ma'lumki, kognitiv yondashuvning asosiy xususiyatlari: aql, bilim, kontseptualizatsiya, bilish, olamni lingvistik ko'rish, psixik tasvirlar, mentalitet, madaniy konstantalar, konsept, olam manzarasi, milliy madaniy makon va boshqalarda o'z aksini topadi. Masalan,

- Katta rahmat, tashakkur! Pulni keltirganingiz uchun emas, to'g'riligingiz uchun minnatdorman. – Rahmat, salomat bo'ling! [Qozonchi, 2017. 45].

Ushbu parchada so'zlovchi va tinglovchida o'zaro psixik jarayon kuzatilishi bilan bir qatorda ijtimoiy ta'sir yetakchilik qilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, kognitivizmga ko'ra, shaxs axborotni qayta ishlash tizmi sifatida o'rganilishi va inson xatti-harakati uning ichki holatlari nuqtai nazaridan tavsiflanishi va tushuntirilishi kerak. Minnatdorchilik shaxs ichki

kechinmalari va insonning olamni anglashi va uning psixikasi bilan bog‘liq, desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boltayevich E. B. et al. Formation of LMS Class Diagram //International Conference on Artificial Intelligence and Smart Energy. – Cham : Springer Nature Switzerland, 2024. – C. 493-509.
2. Boltayevich E. B. et al. Tagging Units in the Text and the Bayes Algorithm //2024 IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering (PIERE). – IEEE, 2024. – C. 1840-1843.
3. Hoshimov O‘. “Tushda kechgan umrlar” – Toshkent. 2018 – B 234
4. Mo‘minov S.M. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari. Filol. fan. d-ri. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2000. – B. 20.
5. Nizamiddinovna, H. N. (2024). The Need for Interactive and Perceptive Sides of Communication in Speech Activity. *Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521)*, 2(5), 1199-1202.
6. Oripova P. V., Toirova G. I. MINNATDORCHILIK SARKAZM SIFATIDA //Indexing. – 2024. – T. 1. – №. 1.
7. Qizi S. S. I., Toirova G. Tibbiyot leksikasida metaforik birliklar //Modern educational system and innovative teaching solutions. – 2024. – T. 1. – №. 2. – C. 198-202.
8. Qodiriy A. “O‘tkan kunlar”. Toshkent, 2018. – B 134.
9. Qodiriy A. “Mehrobdan chayon”. Toshkent, 2018. – B 102.
10. Qozonchi, A.L. O‘gay ona. “Yangi asr avlodi”.–Toshkent, 2017.
11. Toirova G., Hamroyeva N., Oripova G. Minnatdorchilik – nutqiy etiket sifatida//. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2024. – № 5. – B. 122-128.
12. Тоирова Г. И. и др. Мультимодальная лингвистика: анализ структуры интернет-контента //So ‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. – 2025. – T. 8. – №. 1. – C. 94-100.

13. Toirova G. Oronimik qurilmalarning milliy korpusda berilish masalasi
//Computer linguistics: problems, solutions, prospects. – 2024. – T. 1. – №. 1.
14. To‘xtayeva K. Kognitiv tilshunoslik va uning xususiyatlari. – T., 2021.
Shodiyeva Sh. Tilshunoslikda kognitiv yondashuv – T., 2023

TURKIY SO‘ZLAR ASOSIDA HOSIL BO‘LGAN OYKONIMLAR (JIZZAX VILOYATI MISOLIDA)

TOPONYMS FORMED ON THE BASIS OF TURKISH WORDS (ON THE EXAMPLE OF JIZZAX REGION)

DAVUROVA Xolida,
Toshkent gumanitar fanlar universiteti
Pedagogika va tillar kafedrasi katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
v.b.dotsent, +998909898057
mail: davurova72@bk.ru

Annotatsiya

Mazkur maqola Jizzax viloyati hududidagi turkiy so‘zlar asosida hosil bo‘lgan oykonimlarga bag‘ishlangan bo‘lib, unda joy nomlari asosan umumturkiy so‘zlardan shakllanganligi viloyatning ma‘muriy-hududiy tuzilishiga oid ma‘lumotlar va ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: toponim, oykonim, tarixiy-genetik, umumnturkiy, etnooykonim, mikrotoponim.

Annotation

This article is devoted to oikonyms formed from Turkic words in the territory of the Jizzakh region. Based on data about the administrative-territorial structure of the region and scholarly literature, it highlights the fact that the names of settlements are mainly derived from common Turkic words.

Key words: toponym, oikonym, historical-genetic, common Turkic, ethnic oikonym, microtoponym.

Joy nomlarini o'rganishda toponimlarning bir turi hisoblangan oykonimlar uchun asos bo'lgan so'zning tarixiy-genetik nuqtai nazardan qaysi tilga mansubligini aniqlash va uning ma'nosini ochib berish muhim ahamiyatga ega. Joy nomlari aniq bir tarixiy davrda paydo bo'lib, kelib chiqishi, jamiyat hayoti, ma'lum bir hududda yashayotgan yoki qachonlardir yashagan xalqlar tili bilan chambarchas bog'liq. Aniqroq ifodalaganda, har bir tarixiy davr o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligini oykonimlarda ham ko'rish mumkin.

Jizzax viloyati hududidagi oykonimlar tizimiga nazar tashlansa, ularning turli tillar leksikasiga oid so'zlardan tashkil topganligining guvohi bo'lishi mumkin. Jizzax viloyati oykonimlarining ham qaysi tillarga mansub so'zlardan tashkil topga muhim ahamiyatga ega.

Viloyat oykonimiyasi tizimida turkiy so'zlar bilan atalgan oykonimlar asosiy o'rinni egallaydi. Bunday oykonimlar o'zida o'zbek tilining tarixiy hamda hozirgi leksikasining rivojlanishini aks ettiradi.

Bunday oykonimlar turli davrlarda yaratilgan bo'lib, ular asosidagi so'zlar o'z qimmatiga ega. Ko'plab joy nomlari hozirgi o'zbek tilida faol ishlatiluvchi so'z va grammatik shakllar orqali ifoda etiladi. Bunday toponimlarga N. Oxunov o'z tadqiqotida *Yangiqishloq*, *Suvliariq*, *Soybo'yi*, *Yuqoriqishloq*, *Ariqboshi*, *Uchariq*, *Toshko'pirik*, *Jarariq* [Oxunov.2005.] kabi joy nomlarini misol sifatida keltirgan.

Xuddi shunday vujudga kelgan oykonimlarni Jizzax viloyati hududida ham uchratish mumkin. Jumladan, *Suvlisoy* (Zomin tumanidagi aholi punkti), *Toshloq* (Jizzax shahridagi mahalla), *Tepa* (G'allaorol tumanidagi aholi punkti), *Issiqko'l*, *Yassikechuv* (Forish tumanidagi aholi punkti va mahalla) [Ўринбоев.2005.3.] *Yangidala* (Mirzacho'l tumanidagi qishloq) [ЎзР ма'lumotnomasi.1996.4.] kabilar shunday oykonimlar hisoblanadi. Shuningdek, *Oqtepa* (Zomin tumanidagi qishloq), *Oltinkon* (G'allaorol tumanidagi qishloq) [Davurova.2024.1.] kabi oykonimlar ham mana shunday joy nomlari sirasiga kiradi.

Jizzax viloyati oykonimlari tizimida turkiy va umumturkiy so'zlardan yasalgan mikrotoponimlar asosiy o'rinni egallaydi. Viloyati hududidagi oykonimlarning yarmidan ko'pi umumturkiy so'zlardan yasalgan. Umumturkiy

soʻzlardan yasalgan joy nomlari, yaʼni toponimlarning oʻziga xos xususiyati shundaki, ular lugʻaviy maʼnolari jihatidan koʻpchilikka maʼlumligi bilan ajralib turadi. Bunga misol qilib quyidagi appelyativ soʻzlar bilan yasalgan oykonimlarni keltirish mumkin:

“ariq” soʻzi bilan bogʻliq joy nomlari – *Yakkaariq* (Gʻallaorol tumanidagi koʻcha) va *Yangiariq* (Paxtakor tumanidagi koʻcha) [Davurova.2024.1.];

– “qora” soʻzi bilan bogʻliq oykonimlar – *Qoraqishloq* (Baxmal tumanidagi aholi punkti) [Ўринбоев.2007.3.], *Qorayontoq* (Sharof Rashidov tumani) va *Qoramosor* (Zomin tumanidagi aholi punkti) [Jizzax viloyati inventarizatsiya maʼlumotlari, 2013.2.];

– “chuqur”, “yuqori”, “quyi”, “oʻrta” soʻzlari bilan bogʻliq joy nomlari – *Yuqori Uchma*, *Quyi Uchma*, *Oʻrtabuloq* (Forish tumanidagi aholi punktlari) [Jizzax viloyati inventarizatsiya maʼlumotlari, 2013.2.];

– “katta” va “kichik” soʻzlari bilan bogʻliq joy nomlari – *Kattaqishloq* (Baxmal tumanidagi aholi punkti), *Kattasoy* (Forish tumanidagi aholi punkti) va *Kichiksoy* (Gʻallaorol tumanidagi aholi punkti) [Jizzax viloyati inventarizatsiya maʼlumotlari, 2013.2.];

– turkiy etnonimlar bilan bogʻliq etnooykonimlar – *Qipchoq* (Jizzax shahridagi mahalla), *Qiyot* (Forish tumanidagi qishloq) [Davurova.2024.1.] *Bolgʻali* (Gʻallaorol tumanidagi aholi punkti), *Puchuqoy* (Yangiobod tumanidagi mahalla) va *Kaltatoy* (Baxmal tumanidagi aholi punkti) [Ҳақимов.2014.5.];

– “yangi” va “eski” soʻzlari bilan bogʻliq joy nomlari – *Yangiovul* (Zarbdor tumanidagi qishloq) va *Eskiqishloq* (Forish tumanidagi qishloq) [Davurova.2024.1.].

Xulosa qilib aytgandi, Jizzax viloyati hududidagi oykonimlar tizimida turkiy hamda umumturkiy soʻzlardan yasalgan mikrotoponimlar asosiy oʻrinni egallagan. Viloyat hududidagi joy nomlari gidronimlar, etnonimlar, oykonimlar hamda toponomik aniqlagichlarni ifodalovchi soʻzlardan shakillangan boʻlib, ular lugʻaviy maʼnolari jihatidan hozirgi oʻzbek tilida kehg qoʻllanilib kelinayotganligi bilan alohida ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davurova X.H. Jizzax viloyati oykonimlarining lisoniy tadqiqi. Monografiya. – Tashkent: Best-Publish, 2024. – 140 b.
2. Jizzax viloyatidagi geografik ob'yektlarning inventarizatsiya ma'lumotlari, 2013 y.
3. Ўринбоев Б. Ў. Жиззах топонимларнинг таъбири. – Самарқанд, 2007. – 80 б.
4. O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishi ma'lumotnomasi. – Toshkent, 1996 y.
5. Хакимов Қ. М. Жиззах вилояти топонимлари. – Жиззах: Сангзор, 2014. – 203 б.

АЙРИМ МУСИҚАГА ОИД ТЕРМИНЛАР СЕМАНТИК СТРУКТУРАСИДА МЕТАФОРИКЛАШУВ

THE METAPHORIZATION IN THE SEMANTIC STRUCTURE OF CERTAIN MUSIC-RELATED TERMS

КАБУЛЖОНОВА Гулбахор Комилжоновна,
филология фанлари номзоди,
Қўқон университети Андижон филиали доценти
АНВАРОВА Камола Жасурбек қизи,
Турон университети Андижон филиали
магистранти
kabulzonovagulbahor@gmail.com

Аннотация

Мазкур мақолада мусиқага оид терминлар семантик структурасида метафорик маънонинг юзага келиши билан боглиқ лисоний хусусиятлар ҳақида фикр юритилади.

Калим сўзлар: *мусиқа, тил тизими, термин, кўчма маъно, эмоционаллик, услуб.*

Annotation

The article discusses the linguistic features related to the emergence of metaphorical meaning in the semantic structure of music-related terms.

Key words: *music, language system, term, metaphor, emotionality, style.*

Маълумки, кейинги пайтларда дунё тилшунослигида, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам терминлар тадқиқи билан боғлиқ илмий изланишлар сезиларли даражада ортиб бормоқда. Яъни терминларнинг тил тизимидаги ўрни, ясалиши, услубий, лексик-семантик, ономасиологик, семасиологик, лексикографик хусусиятлари, шунингдек, бадий матнда қўлланиши билан боғлиқ бир қанча услубий жиҳатлар илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганилди ва ўрганилиб келинмоқда. Терминосистемалар тадқиқи бундай ёндашув, айниқса, терминлар семантикаси билан боғлиқ лингвомаданий, прагматик, когнитив, социолингвистик ва стилистик жиҳатларнинг намоён бўлиши билан боғлиқ лисоний хусусиятларни аниқлаш имконини беради.

Тилнинг характерли хусусияти шундаки, у хотирада сақлаш мумкин бўлган санокли бирликлар билан чексиз тушунчаларни ифодалаш имкониятига эга. Шунинг учун ҳам янги пайдо бўлган тушунчалар, асосан, у ёки бу тилнинг амал қиладиган моделлари асосида мавжуд бирликлар ёрдамида ифодаланади. Сўзни қўчма маънода қўллаш ҳам янги тушунчани тилда мавжуд бирликлар ёрдамида ифодалашнинг бир усули ҳисобланади. [Кабулжонова, 2000. 3]. Профессор Н. Маҳмудов метафора инсон когнитив фаолиятининг, идрок қувватининг энг қудратли қуролларидан бири сифатида ақлий ва лисоний жараёнларни ҳаракатга келтирувчи куч эканлигини алоҳида эътироф этади. [Маҳмудов, Одилов, 2014.7-9]. Нутқнинг ҳар қандай кўринишида метафора қўллана олади. Муайян услубда метафоранинг қўлланишида фаоллик ёки нофаоллик метафоранинг эмас, шу услубнинг табиатидан келиб чиқади. Метафора умуман қўлланмайдиган услуб мавжуд эмас.

А.Раҳимов ҳатто илмий билимларнинг ҳам метафориклашуви илмий дискурснинг услубий хусусиятларидан бири ҳисобланишини таъкидлайди ва ўзбек тилшунослиги илмий дискурсида метафоралардан фойдаланишнинг икки жиҳати мавжудлигини таъкидлайди:

1) услубий меъёрларга мувофиқ келувчи илмий метафоралар асосидаги назарий тавсифлар;

2) услубий меъёрларга мувофиқ келмайдиган, фавқулодда парадоксал илмий метафоралар. Бу жиҳатдан ўзбек тилшунослигида метафораларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: а) узул илмий метафоралар; б) оккозионал илмий метафоралар. [Раҳимов, 2013.85-89]

Ҳар бир халқнинг неча асрлар давомида шаклланган ва миллий тафаккурини ўзида намоён этувчи тил лексик тизими мавжуд. Ана шу лексик тизм, яъни лексик сатҳдаги лексик – семантик гуруҳларни, соҳавий лексиканинг хусусиятларини тадқиқ этиш миллий тилнинг ички имкониятларини, бой лексик тизимини чуқур ўрганиш ва кейинги авлодларга етказиш имконини беради. Тилнинг лексик системаси жуда кенг ва ранг-баранг. Бу эса соҳавий лексик тизимнинг моҳиятини янада тўла очиб беришга хизмат қилади. Ана шундай лексик қатламлардан бири бу – ўзбек тилининг терминологик тизимидир.

Бугунги кунда миллий қадрият сифатида она тилини ҳар томонлама ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, ўзбек тили терминологик тизими ҳам бундан мустасно эмас. Бугунги кунда соҳа терминларининг аксарияти лингвистик, прагматингвистик, когнитив, психолингвистик, лингвокультурологик аспектларда кенг тадқиқ этилмоқда.

Маълумки, тилда терминларнинг қўлланиши ва семантик структураси билан боғлиқ **детерминлашиш** (умумистеъмол сўзига айланиб бориш), **терминлашиш** (умумистеъмол сўзининг махсус терминологик маънода қўлланилиши), **транстерминлашиш** (муайян терминологик система терминларининг бошқа бир терминологик тизимда қўлланилиши), ҳодисаси амал қилади. Детерминлаш ҳодисаси асосан икки усул билан юзага келиши илмий манбаларда кўрсатиб ўтилади: [Ўзбек тили лексикологияси, 1981.35].

1) кундалик ҳаётда зарур нарсаларни ифодаловчи сўз-терминлар барча баробар тушунадиган ва қўллайдиган сўзларга айланади: *метр, литр, грамм, килограм, плюс, минус*; 2) термин - сўз метафорик қўлланишдан барқарор кўчма маънога ўтади ва шу маъноси орқали адабий тилда кенг қўлланади.

Бунда терминнинг маъносида ўзгариш содир бўлади: *ёш гвардия, дала гвардиячилари* каби.

Хусусан, санъат соҳаси, жумладан, муסיқа қадимий ва ўзида халқ руҳини, тарихини, маданиятини ифодаловчи ва уни авлоддан авлодга етказувчи кўприк саналади. Муסיқа инсон ҳаётининг ажралмас қисми. У асрлар оша халқ маънавий оламини гўзаллаштиришга, ижобий ҳис-туйғуларни шакллантиришга хизмат қилиб келмоқда. Куйсиз, кўшиқсиз ҳаётни тасаввур қилиш мушкул. Биз севинганимизда ҳам, ғамга ботганимизда ҳам кўшиқ эшитамиз, дилимизга куй ва унинг сўзларидан малҳам топамиз. Шундай кўшиқлар борки, улар халқ билан бирга туғилиб, бирга яшайди. Унинг номи ҳам халқ тафаккурига миллий метафорик код сифатида муҳрланиб қолган бўлади. Масалан, **муножот** шундай кўшиқ саналади. Унинг куйи ва номи ҳам барчага бирдек аён. *Муножот* муסיқий атама, аммо тилда бу атама жуда чуқур маъно касб этганлиги билан характерланади. Бу атама антропоним, яъни аёллар исмини ҳам англатади. Ҳатто халқ шоири А.Орипов ҳам “Муножот” шеърини ёзган:

Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,

Асрлар номини сўйлар муножот...

Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига,

Қандай чидай олган экан одамзод. (А.Орипов)

Англагайсан унда менинг муножотимни. (А.Орипов)

Юқорида келтирилган шеърый мисраларда **муножот** атамаси муסיқий атама, куйнинг номи сифатида эмас, кўчма маънода - *дард, кучли руҳий изтироб* каби маъноларни ифодалаб метафорик маънони ҳамда *сўйламоқ* сўзига боғланганда жонлантириш вазифасида қўлланган. Бу атама фақат севги-муҳаббат билан боғлиқ руҳий кечинмаларни эмас, жамиятда содир бўладиган турли ижтимоий ҳолатларни ифодалаш учун ҳам қўлланади.

Сўйла қушим нолангни

Уйингда дон-дун йўқми. (М. Юсуф)

Сурнай йиглар, кўнгиллар

Найдек нимта-нимтадир.

Энди опа-сингиллар

Кўришади йилда бир. (М.Юсуф.)

Берилган мисолда **нола**, **сурнай**, **най** каби мусикага оид атамалар қўлланган бўлиб, мазкур атамалар шеърда ўз маъносини сақлагани ҳолда, бадий бўёққа эга бўлган, бадий тасвир воситаси сифатида қўлланган.

Нола атамаси қўшиқ куйлашдаги ҳолат билан боғлиқ белгини эмас, *қуш* сўзи билан бирикиб бутунлай бошқа маънони, яъни образ(қуш)нинг моддий аҳволи билан боғлиқ ҳолда метафорик маънони ифодалаб келган. Тилда қўшиқчи бўлмаган оддий инсонларнинг руҳий ҳолатлари (чорасизлик, ночорлик, кулфат, ғам-андух)ни англатиб синестетик метафорани ҳосил қилганлигини кўришимиз мумкин.

Сурнай атамаси *йиғламоқ* феъли билан бирикма ҳосил қилиб матнда жонлантириш воситаси бўлиб келган. *Шоир най* атамасини *кўнгил* сўзига нисбатан қўллаб, жуда кучли руҳий ҳолатни ифодаловчи оригинал синестетик метафорани, **сурнай** *йиғлар*, *кўнгил* *найдек нимта-нимтадир* бирикмасида муаллиф мазкур атамалардан шу қадар гўзал ва бетакрор ифода яратганки, бевосита ўқувчи кўз ўнгида инсон туғёнларини жиловлашдек мушкул қалб кечинмаларини, яъни тўй билан боғлиқ ёрқин манзарани гавдалантиради. Унда узатилаётган қизнинг руҳий олами, ҳам хурсандчилик(бахтга эришиш), ҳам ғамгинлик (ота уйини тарк этиш) яхлит ҳолда идрок этилади. Сурнай ва найнинг садолари ва у билан боғлиқ кўнгил кечинмалари бу икки атама орқали образли кўчимни юзага чиқарган ва айрилиқдаги ошиқ қалбининг картинасини чизиб берган. Бу ҳолатни сўз билан ифодалаш жуда қийин. Метафорагина бизга шундай бир фавқулодда руҳий кечинмаларни ифодалашдек имкониятни яратиб беради, десак муболаға қилмаган бўламиз.

“ Тановар ”ни тингласанг

Сел бўлади юрагинг.

Наволар ҳар жойда бор,

Бизда бори қайда бор... (М.Юсуф)

Келтирилган мисраларда **тановор** атамаси метонимик кўчимни юзага келтирган. *Сел* лексемаси бу маънони услубий жиҳатдан янада бўрттиришга, кучайтиришга хизмат қилган. Мазкур термин матнда юқори даражадаги эмоционал-экспрессив ҳолатни ифодалаган. **Наво** атамаси **–лар** кўплик шаклини олиб, кучайтириш маъносини ифодалаб бадиий бўёққа эга бўлган. Яъни *наволар* дейилганда грамматик кўплик эмас, айнан *тановорга* ишора қилиниб кучайтириш маъноси англашилади.

Асаблар торини узмас таҳқир – ўқ,

Ҳеч кимса йиқилмас кўксин ушлаб жим. (Э.Воҳ.)

Юқоридаги мисрада мусиқа соҳасига оид **тор** атамаси қўлланган. Бу атама **асаб** сўзи билан бирикма ҳосил қилиб метафорик маънони юзага келтирган. – **лар** аффикси услубий жиҳатдан маънони кучайтиришга хизмат қилган.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, терминлар бадиий матнларда алоҳида ҳам, сўзлар билан бирикма ҳосил қилганда ҳам семантик жиҳатдан турли услубий, эмоционал ҳамда кўчма маъноларга эга бўла олар экан. Бунини юқорида келтирилган мисоллардан ҳам кўриш мумкин. Лекин бу барча терминлар учун хос дегани эмас, айрим фан-техникага оид терминлар борки, уларни бадиий матнларда умуман учратиш қийин. Масалан, *тангенс*, *котангенс*, *ион*, *трахея*, *молекула*, *куб* ва бошқалар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Кабулжонова Г. Метафоринг системавий лингвистик талқини. Филол.фан.номз.дисс.автореф. Тошкент, 2000. - 24 б.
2. Маҳмудов Н.Одилов Ё. Сўз маъно тараққиётида зиддият. Тошкент: Академнашр, 2014.- 283 б.
3. Раҳимов А. Ўзбек тилшунослиги илмий дискурсида метафора.// Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конф.матер. Андижон. 2013.-Б. 85-89
- 4.Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, “Фан” 1981. – 311 б.

ҚЎРҚУТ ТОПОНИМИ: ГЕНЕЗИС, ТАДРИЖИФ РИВОЖ ВА ЗАМОНАВИЙ ТАЛҚИН БИРЛАШМАСИ

ОРИПОВ Давронбек Равшанович,
Ренессанс таълим университети ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: bekdavr@mail.ru
тел: 90 988 25 50

Аннотация

Қўрқут Ота туркий халқлар орасида Ота, авлиё, шомон, уруғ оқсоқоли, комиллик рамзи сифатида қаралган ҳамда эъзозланган. Ушбу анъана бугунги кунда ҳам давом этаётгани, эътиборга молик жиҳат.

Қўрқут топоними ҳақида А.Жирмунский, И.Аничков, К.Потанин, А.Жубанов, М.Сеидов сингари атоқли олимлар тадқиқотлар олиб боришган. Ушбу атама ҳақида яна кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилиши, табиий.

Ушбу мақолада ёш тадқиқотчи томонидан Қўрқут топонимига оид уч фикр билдирилади ҳамда имкон борича асосланади.

Калим сўзлар: *Қўрқут Ота, Хорхут, Абубакр Диваев, қўрқмоқ, қут-барака, “Қўр бўстон”, қабр, топоним.*

Abstract

Dede Kurkud is revered among the Turkic peoples as a father, saint, shaman, elder of the clan, a symbol of perfection. It is noteworthy that this tradition continues today.

The toponym Kurkud is also known as Kurkud. Zhirinovskiy, I.Anichkov, K.Potinin, A.Dzhubanov, M.Seidov conducted a study. It is quite natural that EST has thought a lot about this term.

In this article, a young researcher expresses three opinions about the toponym Kurkud and justifies them as much as possible.

Key words: *Deda Korkud, Harkhut (Хорхут), Abubakr Divaev, qo‘rqmoq (to be afraid), qut-baraka (goth-blessing), “Qo‘r bo‘ston”, grave, toponym.*

Туркий халқлар орасида Қўрқут, Қўрқуд, Горкут, Хўрхут, Хорхит ота каби турли номлар билан аталувчи гоҳ мифик, гоҳида тарихий шахс

сифатида қараладиган Қўрқут ота ҳақида кўп ва хўп ёзилган. У ҳақида айтиладиган гапнинг ўзи йўқдек гўё.

Шунга қарамай, бизда ҳам ушбу шахс (мақолаларимиздан бирида ушбу зотнинг тарихий шахс бўлиши мумкинлиги ҳақида алоҳида урғу берган эдик)⁹³, унинг Қўрқут номи ҳақида бир нечта фикр-мулоҳазалар билдириш истаги туғилди.

Афсонага кўра, Қўрқут ёшлигида инсон умри ўткинчи деган сўзларга ишонмаган ва ўлим билан курашга бел боғлаган. Умрбоқий ҳаёт ҳақидаги фикрлар оғушида одамлар орасидан ўзини тортиб, тоғу тошлардан боқий умр сирларини излайди. Аммо қаерга бормасин, ўлим деб аталмиш ҳар бир банда сипқориши лозим бўлган “шарбат”га дуч келади.

Ўрмондаги кекса дарахт чириб бораётганини айтса, саҳродаги ковул қуёш тигида сўлаётганидан нолийди. Ҳатто, осмонўпар тоғлар ҳам борган сари емирилишга юз тутаётганидан ёзғиради. Уларнинг иқрорини тинглаган Қўрқут дарахтдан қўбиз йўниб, унга тор улайди. Ва ана шу қўбизда қўшиқ куйлаб, унга бор дарду ситамлари, оҳу нолаларини сингдиради. Афсонадан англашиладики, ўткинчи дунёдан абадийлик излаган Қўрқут ўз санъати билан умрбоқийлик касб этади.

Бизнингча, Қўрқут топоними уч вариантда қўлланган бўлиши мумкин.

Дастлабкиси, яхши маълумки, Озарбайжон, Туркменистон ҳудудларида Қўрқут ота қабрлари мавжудлиги қайд этилган. Бундай қабрлар Туркия, Ўзбекистон, Қозоғистон ҳудудларида ҳам борлиги таъкидланади. Ушбу қадамжоларга ташриф буюрган одамлар улуг авлиёдан дардларига шифо сўраб, эзгу ниятлари йўлида куч-қувват сўрашади.

Қалбида қўрқуви борлар, “юраги тушган”лар, бирор нарсадан чўчиб, соқов ёки дудуқ бўлиб қолганлар Қўрқут ота қабрини зиёрат қилишар экан. Шу боис, халқ авлиёга Қўрқут ота дея мурожаат этган бўлса, не ажаб.

⁹³ Орипов Д. Дада Қўрқут ҳақида қайдлар. “Тил ва адабиёт: илмий ва амалий изланишлар йўлидаги илк одимлар” республика илмий-амалий конференцияси тўплами 2022 йил.

Атоқли олим Абубакр Диваев Қозонли ҳудудидаги *Хорхут* топоними билан алоқадор афсона ҳақида ёзиб қолдирган. Унга кўра, Хорхутнинг қабри 1880 йилгача сақланган, кейинчалик уни Сирдарё ювиб кетган⁹⁴. Англашиляптики, ҳозирги Қозоғистон ҳудудига тўғри келадиган минтақаларда кўпроқ Хорхут топоними машҳур бўлган ҳамда шу тарзда қўлланган.

Балою қазодан, турли офатлардан кўрққанлар, юрагига кўркув тушганлар авлиёдан паноҳ излаб борган бўлишлари мумкин. Ҳар ҳолда, Қўркут ота милоднинг VII-VIII асрларида яшаган деб қарасак, у пайтлари ушбу зотнинг авлиёлик билан бирга шомон, уруғ оқсоқоли, таъбирчи бўлгани эҳтимолдан холи эмас.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати бешинчи жилдида⁹⁵ кўркмоқ сўзига шундай таъриф берилган: Қўркмоқ 1 Қўркув ҳис этмоқ, кўркув ҳиссига берилмоқ. 2 Қўрқоқлик, юраксизлик қилмоқ, юраги бетламай, дов бермай қочмоқ. 3 Ҳадик олмоқ: ботина олмаслик, юраги дов бермаслик; чўчимоқ.

Ушбу уч изоҳдан биринчиси биз таъкидлаётган Қўркут топонимига мос келади. Яъни, кўркув ҳис қилган, кўркув ҳисси юрагини эгаллаган инсонлар кўркувини енгишга ёрдам берган шахс Қўркут ота дея улуғланган.

Яна ушбу изоҳли луғатга мурожаат қиламиз. Қўркмоқ феълидан сал нарида Қўр-кут сўзи жой олган. Ушбу сўзга Қўр-кут – йиғиб, тўплаб, ғамлаб қўйилган нарсаси, бойлик, захира; кут-барака дея таъриф берилган⁹⁶. Эътиборимизни тортган сўз кут-барака бўлиб, Қўркут отанинг уруғ оқсоқоли ҳар бир айтган сўзи, қилган амали сифатида элу юртга кут-барака келтирган. Мамлакат аҳли бойиган. Шу боисдан, туркийлар улуғ зотни эъзозлаб Қўркут ота дея атаган фикридан ҳам йироқ эмасмиз.

Шуни таъкидлаш жоизки, олтой турклари осмон худосини “Қўр бўстон” дея аташган ҳамда табиийки, ундан кут-барака, тўкин-сочинлик,

⁹⁴ Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.6.1896. – С.193-194.

⁹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Бешинчи жилд. Б.415.

⁹⁶ Ўша асар. Б.416.

бахт-омад тилашган. Ушбу атама Қўрқутнинг – барака, яхшилик, бахт улашувчи маъноларини илдизи қаерга тақалишига ишора беради.

Қўрқут ота ҳақидаги кўплаб ривоятларда унинг ўлимдан қочиши, абадий ҳаёт шаробини излаши, айтган мақолларида ўлимни тез-тез ёдга олиши кўп кузатилади. Биз ўртага ташламоқчи бўлган учинчи илмий фараз гўр, қабр сўзларига оид.

Афсона ҳамда ривоятлардан Қўрқут отанинг уч юз йилга яқин яшагани, доим ўлимга чап бергани, эпосдаги қаҳрамонларнинг барчасидан узоқроқ умр кўргани учун халқ унга Гўрқут ота деб ном берган. Кейинчалик бу топоним Қўрқут, Қорқит шаклига келган. Шунингдек, туркман қардошлар Горкут ота тарзида талаффуз қилишини ҳам унутмаслигимиз лозим.

Яна учинчи тахминимизнинг давоми сифатида дейиш мумкинки, мақола дебочасида Қўрқут отанинг туркий халқлар яшайдиган турли минтақаларда қабрлари бўлгани ҳақида эслаб ўтгандик. Луғатнинг 531-саҳифасида гўр сўзининг иккинчи маъносида қабр, қабр устига қурилган мақбара дея зикр қилинган⁹⁷.

Ёш озарбайжон тадқиқотчиларидан бири Бести Сатторованинг фикрича⁹⁸, қайд этилмиш афсоналарга кўра “Қорқут сўзидаги “Қор” ифодаси гўр, қабр ва “қур” – тириклик, ҳаёт маъноларини билдириши ҳақиқатга яқин. Қўрқут бир авлиё, ёки қоҳин сифатида яшаган, қабрга кўмилиб, ҳозирда тирик бўлмаса-да, тириклик дунёси ила алоқасини бутунлай узмаган, туркийлар қалбида яшайдиган зот дея қаралади.

Демак, Қўрқут отанинг қабри туркий халқлар томонидан мақбарага айлантирилиб, зиёрат қилинган. Ул зотнинг қабри ҳам одамларга қут-барака, ишонч олиб келган. Ёв кўнглига қўрқув солган.

Авлиё, шомон, уруғ ёки қабила оқсоқоли сифатида улуғланган, ҳозиргача катта ҳурмат билан эсланадиган ушбу сиймо туркий қавмлар

⁹⁷ Ўша асар. Б.531.

⁹⁸ Bəsti Mehman qızı Səttarova. “Qorqut” adı və ölümдən qaçma motivi ilə bağlılığı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev Azərbaycan dili və ədəbiyyatının hamisi kimi” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları.12 may 2022-ci il.

орасида турли номлар билан аталса-да, улар учун бирдек қадрли ва аҳамиятлидир. Қўрқут ота бугунги кунда ҳам туркийларни юртни қўрқмасдан ھимоя қилишга, бирдамликни сақлашга ундаб, туркийларга қут-барака тилаб келаётгандек, гўё.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Орипов Д. Дада Қўрқут ҳақида қайдлар. “Тил ва адабиёт: илмий ва амалий изланишлар йўлидаги илк одимлар” республика илмий-амалий конференцияси тўплами 2022 йил.
2. Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.б.1896. – С.193-194.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. Бешинчи жилд.
4. Bəsti Mehman qızı Səttarova. “Qorqut” adi və ölümdən qaçma motivi ilə bağlılığı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev Azərbaycan dili və ədəbiyyatının hamisi kimi” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 12 may 2022-ci il.

NUTQ NAZARIYASI VA DISKURS TAHLILI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY TADQIQOTLAR

RAXMONOVA Dilnavoz Shavqiddinovna,
Renessans ta’lim universiteti
assistent o’qituvchisi
E-mail: rakhmonova1989@gmail.com
Tel: 998933154330

Anotatsiya

Ushbu maqolada nutq nazariyasi va diskurs tahlili tushunchalari yoritiladi, ularning kelib chiqishi, xususiyatlari va o’rganish metodlari tahlil qilinadi. Nutq nazariyasi tilni kommunikatsiya vositasi sifatida, diskurs tahlili esa tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlashini o’rganadi. Maqolada, shuningdek, nutq va diskurs o’rtasidagi farqlar va ularning ijtimoiy qurilishdagi o’rni muhokama qilinadi.

Kalit Soʻzlar: *Nutq nazariyasi, diskurs tahlili, til va muloqot, ijtimoiy kontekst, hokimiyat va bilim, diskurs va nutq oʻrtasidagi farqlar, ijtimoiy qurilish, Lingvistika, Sotsiologiya.*

Annotation

This article explores the concepts of discourse theory and discourse analysis, discussing their origins, characteristics, and methodologies. Discourse theory examines language as a means of communication, while discourse analysis investigates how language functions within social contexts. The article also addresses the differences between speech and discourse, as well as their roles in the social construction of reality.

Key words: *Speech theory, discourse analysis, language and communication, social context, power and knowledge, differences between discourse and speech, social construction, linguistics, sociology.*

Nutq nazariyasi va diskurs tahlili bugungi lingvistika va kommunikatsiya tadqiqotlarining markaziy yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada ushbu tushunchalarning kelib chiqishi, oʻziga xos xususiyatlari va ularni oʻrganish metodlari yoritiladi. Shuningdek, nutq va diskurs tushunchalari oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik tahlil qilinadi.

Nutq nazariyasi tilni insonlar oʻrtasidagi muloqot vositasi sifatida oʻrganishga qaratilgan boʻlib, bu nazariya til va nutq tushunchalarini farqlash orqali insonning gapirish faoliyatini oʻrganishga qaratilgan. Nutq tilning shaxsiy darajadagi qoʻllanishi boʻlib, til esa ijtimoiy tuzilgan va doimiy tizimdir. Bu farqlanish birinchi navbatda Ferdinand de Sossyurning ishlariga asoslanadi. Uning fikricha, "til – bu bir jamoa aʼzolari tomonidan kelishilgan, ijtimoiy xususiyatga ega boʻlgan belgilarning tizimidir, nutq esa bu tizimning alohida bir individ tomonidan amalga oshirilgan koʻrinishidir" [10,46-48].

Sossyur til va nutqni farqlash orqali lingvistik tahlilga zamonaviy yondashuvni ishlab chiqdi va bu yondashuv keyinchalik koʻplab tadqiqotlar uchun asos boʻldi.

Sossyurning nazariyasi tilni murakkab ijtimoiy fenomen sifatida tushunishga yordam berdi va bu orqali lingvistika ilmiy jihatdan yangi bosqichga ko'tarildi.

Diskurs tahlili

Diskurs tahlili esa tilni faqat matndagi yoki nutqdagi grammatik va sintaktik tuzilmalar orqali emas, balki kengroq kontekstual va ijtimoiy jihatlar orqali o'rganadi. Diskurs – bu ijtimoiy amaliyotlar bilan bog'liq bo'lgan matnlar yig'indisi sifatida ko'riladi. Van Dijk bu haqda shunday yozadi: "Diskurs tushunchasi faqatgina sintaktik tuzilma yoki ma'no vositasi emas, balki u til vositasida insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar va hokimiyat tuzilmalari bilan bog'liqdir"[11,258]. Norman Ferklo uch bosqichli model orqali diskurs tahlilini aniqlaydi: matn, diskursning ijtimoiy amaliyot sifatida tahlili, va ijtimoiy tuzilmalar bilan bog'liqligi. Uning fikricha, "til vositasi bilan muloqot qilish jamiyatda mavjud bo'lgan kuch tuzilmalari va ijtimoiy o'zgarishlarga ta'sir qiladi"[2,68].

Nutq va diskurs o'rtasidagi farqlar

Nutq va diskurs tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular orasidagi farqlarni aniqlash muhim. Nutq nazariyasi ko'proq individual nutqiy faoliyatga e'tibor qaratadi, ya'ni bir shaxs tomonidan amalga oshirilgan til harakati o'rganiladi. Diskurs tahlili esa til vositasida hokimiyat va ijtimoiy munosabatlar qanday ifodalanishini va ularning tahlilini o'z ichiga oladi. Gee bu masalada shunday deydi: "Diskurs tahlili faqat tilni o'rganish emas, balki til vositasi orqali ma'no yaratish va uni ijtimoiy vaziyatlarga bog'lash jarayonidir" [5,89]. Diskur va nutq tushunchalari orasidagi farqni tushuntirishda lingvistik va ijtimoiy nazariyalardan foydalanish muhimdir. Quyida asosli iqtiboslar bilan tushuntirilgan ta'rif va misollar berilgan.

Nutq – bu individning og'zaki yoki yozma shaklda boshqa shaxslarga yo'llagan ma'ruza yoki suhbatidir. Bu ma'lum bir vaqtda va joyda ro'y beradi, va yakka

holda ko‘rib chiqiladi. Ferdinand de Saussurening semiotika nazariyasida nutq "parole" deb ataladi va u individning tilni amalda qo‘llashi bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘riladi [9,120].

Misol: Bir kishi do‘kondagi sotuvchi bilan qilgan suhbatni nutq deb atash mumkin, chunki bu aloqa jarayoni aniq vaqt va joy bilan bog‘liq.

Diskurs – bu kengroq ijtimoiy va madaniy muhitda yuzaga keladigan muloqotlar tizimi. Diskur nafaqat til orqali muloqotni, balki ijtimoiy va madaniy omillarni, kuch va hokimiyat munosabatlarini ham o‘z ichiga oladi. Michel Foucault diskurni "hokimiyat bilan bog‘liq bilim tizimlari" sifatida ta’riflaydi, ya’ni diskurlar ijtimoiy va siyosiy hayotda hokimiyatning qanday tarqalishini va tildagi belgilar orqali qanday boshqarilishini aks ettiradi [3,67-78].

Misol: Siyosiy diskursga misol sifatida erkinlik haqida turli siyosiy nuqtai nazarlarni keltirish mumkin. Masalan, bir guruh erkinlikni individual huquqlar sifatida ta’riflaydi, boshqasi esa davlat boshqaruvi va xavfsizlik bilan bog‘liq holda ko‘radi. Bu turli diskurslarning birlashuvi orqali shakllangan ijtimoiy muloqotdir.

Farqlar:

-Nutq yakka olingan til hodisasidir va qisqa muddatli, shaxsiy muloqotni bildiradi. Saussure uni "parole" deb ataydi va bu tilning individual qo‘llanishidir [10, 213].

-Diskurs esa ijtimoiy, madaniy va siyosiy munosabatlar orqali shakllangan kengroq hodisadir. Foucaultning ta’kidlashicha, diskur bilim va hokimiyatni boshqarishning vositasi sifatida xizmat qiladi [1, 103].

Yana bir misol:

Nutq: Bir talabaning universitetda o‘qituvchiga bergan savolga javobi.

Diskurs: Ta’lim diskuri doirasida ilm olish turli xil tushunchalar orqali ko‘riladi. Ba’zi diskurlar talabalarning davlat nazorati ostida o‘rganishi kerakligini ta’kidlasa, boshqalar mustaqil o‘rganish jarayoniga urg‘u beradi [5,136].

Diskurs nazariyasi va diskurs tahlili: Tilning ijtimoiy qurilishdagi o‘rnini anglash

Diskurs nazariyasi va diskurs tahlili til va jamiyatni o‘rganishda muhim yondashuvlardir. Ikkalasi ham diskurs (og‘zaki, yozma yoki vizual muloqot) ijtimoiy haqiqatlar, mafkuralar va hokimiyat tuzilmalarini shakllantirishdagi rolga e‘tibor qaratadi. Ko‘pincha bir-biriga o‘xshash ishlatilsa-da, diskurs nazariyasi odatda diskursning tabiati va funksiyasini o‘rganadigan kengroq nazariy doirani anglatadi, diskurs tahlili esa diskursni maxsus kontekstlarda o‘rganish uchun qo‘llaniladigan metodologik yondashuvdir.

1. Diskurs nazariyasi nima?

Nutq nazariyasi - bu narsalar haqida qanday gaplashishimiz va o‘ylashimizni tushunish usuli bo‘lib, u til, jamiyat, falsafa va madaniyat kabi turli sohalardan kelib chiqadi. Mishel Fuko ismli mashhur mutafakkirning fikricha, biz muloqot qilish usuli nafaqat haqiqatni ko‘rsatibgina qolmay, balki biz haqiqat deb o‘ylagan narsalarni yaratishga yordam beradi. Uning so‘zlariga ko‘ra, bizning nutqimiz odamlarning ma’lum bir vaqt yoki joyda nima deyishi yoki o‘ylashini boshqarishi mumkin [3, 146].

Diskurs nazariyasi, shuningdek, post-strukturalizm vakillari bo‘lgan Jyak Derrida kabi olimlarning ishlanmalaridan ham foydalanadi. Derrida ma’no doimiy va barqaror emas, balki **"til orqali doimiy ravishda kechiktiriladi"** [5,123] deb hisoblagan. Diskurs nazariyasida hokimiyat munosabatlari markaziy o‘rin egallaydi, ayniqsa, qanday qilib ba’zi diskurslar ustun bo‘lib, boshqalari chetga surilganligi masalasida.

Diskurs Nazariyasidagi Asosiy Tushunchalar

Hokimiyat va Bilim: Fuko hokimiyat va bilimning bir-biri bilan bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. U bilimsiz hokimiyat bo‘lmasligini va **"to‘g‘ri"** yoki **"haqiqiy"** deb

qabul qilingan diskurslar ko'pincha hukmron ijtimoiy guruhlarning manfaatlariga xizmat qilishi [3,127] mumkinligini aytgan.

Gegemoniya: Laclau va Mouffe 1985-yildagi *Gegemoniya va Sotsialistik Strategiya* asarida diskurs nazariyasini kengaytirib, siyosiy va ijtimoiy tartiblar qanday qilib diskursiv amaliyotlar orqali o'rnatilishini tahlil qilgan. Ular gegemoniya tushunchasini kiritganlar, bu esa **"ma'lum bir diskursning hukmronlik qilishi va u tabiiy yoki oddiy deb qabul qilinishi" [8, 78]** ni anglatadi.

Mafkura: Yana bir muhim tushuncha mafkuradir, ya'ni hukmron guruhning manfaatlarini aks ettiruvchi va ularga xizmat qiluvchi g'oyalar to'plami. Diskurs nazariyachilariga ko'ra, **"mafkuralar diskurs orqali saqlanadi va ma'lum hokimiyat munosabatlarini qonuniy va tabiiy qilib ko'rsatadi"**[1,48] .

Diskurs Tahlili nima?

Diskurs tahlili diskurslarning ma'lum kontekstlarda qanday ishlashini o'rganish uchun qo'llaniladigan metodologik yondashuvdir. Bu matnlar, suhbatlar yoki har qanday kommunikativ voqeani tahlil qilish bilan bog'liq bo'lib, **"tilning ijtimoiy identifikatsiyalarni, munosabatlarni va haqiqatlarni qanday yaratishda ishlatilishini"** tushunishga harakat qiladi [1,123-138].

Diskurs tahliliga turli xil yondashuvlar mavjud bo'lib, har biri til va ma'no haqidagi turli taxminlarga ega:

Kritik Diskurs Tahlili (KDA): Norman Fairclough kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan KDA **"til va hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor qaratadi"** [1,123-138] . U tilning ijtimoiy tengsizliklarni saqlab qolish va hokimiyat nomutanosibligini qanday qilib mustahkamlashini ochib berishga intiladi.

Suhbat Tahlili (SA): Bu yondashuv suhbatning mikro-darajadagi tafsilotlariga e'tibor qaratadi. **"Suhbatdagi ketma-ketlik va ishtirokchilarning muloqotni boshqarish usullari"** tahlil qilinadi [12, 102-115] .

Diskursiv Psixologiya: Ushbu yondashuv psixologik hodisalar diskursda qanday yaratilishini o'rganadi va **"psixologik holatlar tilsiz mavjud deb qarashni rad etadi"**[12, 102-115].

Diskurs Tahlilining Amaliyotlari

Diskurs tahlili media tadqiqotlari, siyosiy muloqot, sotsiologiya va tashkilotshunoslik kabi keng qamrovli sohalarda qo'llanilishi mumkin. Masalan, siyosiy diskursda tadqiqotchilar siyosatchilar **"tilni qanday qilib mafkuraviy kun tartiblarini qo'llab-quvvatlash uchun ishlatishini"** tahlil qilishlari mumkin [1,123-138]. Diskurs tahlilining yaxshi ma'lum bo'lgan bir misoli yangiliklar ommaviy axborot vositalarini o'rganish bo'lib, tadqiqotchilar **"immigratsiya yoki terrorizm kabi masalalarning tasvirlari hukmron mafkuralarni qanday mustahkamlashini tahlil qiladi"**[5,89-90].

Diskurs Nazariyasi va Diskurs Tahlilining Tanqidlari

Diskurs nazariyasi va tahlili ijtimoiy tadqiqotlarda mashhur vositalarga aylangan bo'lsa-da, ular tanqidlarsiz emas. Bir tanqid **"tilga qaratilgan diqqatning ijtimoiy haqiqatni shakllantirishda iqtisodiy tuzilmalar kabi moddiy sharoitlarning rolini kam baholashi"** bilan bog'liq [12, 102-115]. Yana bir tanqid **"ma'no doimiy ravishda o'zgaruvchi deb qaraladigan post-strukturalistik qarashdan kelib chiqadigan nisbiychilik"** bilan bog'liq [8, 78].

Xulosa

Nutq nazariyasi va diskurs tahlili zamonaviy lingvistika va kommunikatsiya tadqiqotlarining muhim komponentlaridir. Nutq nazariyasi til va nutqni farqlash orqali inson muloqotining ijtimoiy kontekstini o'rganadi, bu jarayonda Sossyurning keltirilgan fikrlari markaziy ahamiyatga ega. Diskurs tahlili esa tilni matn yoki nutqning grammatik va sintaktik jihatlar bilan birga, kengroq ijtimoiy va kontekstual jihatlar orqali tahlil qiladi. Van Dijk va Fairclough kabi olimlar

tomonidan ishlab chiqilgan metodologiyalar til va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun muhim ahamiyatga ega.

Nutq va diskurs tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular orasidagi farqlarni ajratish tadqiqotlar uchun zarur. Nutq nazariyasi individual nutqiy faoliyatga e'tibor qaratadi, diskurs tahlili esa ijtimoiy tuzilmalardagi hokimiyat va munosabatlarni ochib berishga xizmat qiladi. Diskurs nazariyasi va tahlili, ijtimoiy haqiqatchilikni shakllantirishdagi roli va ta'sirini tushunish uchun muhim nazariy asoslarni taklif etadi. Ularning tanqidiy yondashuvlari, shu jumladan iqtisodiy sharoitlar va ma'no o'zgaruvchanligi masalalari, kelgusi tadqiqotlar uchun yangi yo'nalishlar ochadi. Shunday qilib, nutq nazariyasi va diskurs tahlili nafaqat til, balki ijtimoiy realnostni anglashda muhim vositalar bo'lib qolmoqda.

Nutq nazariyasi va diskurs tahlili tilni tushunishning ikki asosiy metodidir. Ular orasidagi asosiy farq shundaki, nutq nazariyasi tilni individual darajada o'rganadi, diskurs tahlili esa tilning jamiyatdagi rolga, ijtimoiy tuzilmalar va hokimiyat bilan o'zaro ta'siriga e'tibor qaratadi. Ushbu nazariy yondashuvlar zamonaviy lingvistika va sotsiolingvistika sohasida o'z o'rnini topgan va kelgusida bu yo'nalishlar bo'yicha tadqiqotlar davom etishi kutilmoqda. Diskurs nazariyasi va diskurs tahlili til, hokimiyat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun chuqur yondashuvlarni taklif etadi. Diskursni tahlil qilish orqali tadqiqotchilar ijtimoiy identifikatsiyalar, munosabatlar va hokimiyat tuzilmalarining qanday yaratilganligi va saqlanib qolganligini ochib bera olishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.

Ferklo, N. (1989). **Language and Power**. London: Longman.

Foucault, M. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books.

Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Pantheon Books.

Gee, J.P. (2014). **An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method**. New York: Routledge

- Gee, J. P. (2014). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. Routledge.
- Gee, J. P. (2011). *How to do Discourse Analysis: A Toolkit*. Routledge
- Laclau, E., and Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. Verso.
- Saussure, F. (1916). *Course in General Linguistics*. McGraw-Hill.
- Sossyur, F. (1916). **Kurs obshchey lingvistiki**. Moskva: Progress.
- Van Dijk, T.A. (1997). **Discourse as Structure and Process**. London: SAGE Publications.
- Wodak, R., and Meyer, M. (Eds.). (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis* (2nd ed.). SAGE Publications.

PSIXOLINGVISTIKANING TARIXI VA TARAQQIYOTI HISTORY AND PROGRESS OF PSYCHOLINGUISTICS

*ESHBOYEVA Shoiri Bakir qizi,
Lingvistika: o'zbek tili yo'nalishi
1-kurs magistranti,*

O'zbekiston Milliy Universiteti

eshboevashoira@gmail.com, +998974674407

Annotatsiya

Ushbu maqolada psixolingvistikaning tarixi, shakllanishi va fan sifatida taraqqiy etishi haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, psixolingvistikaning yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan olimlar va ularning qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *psixolingvistika, lison, nutq, kommunikatsiya, sotsiolingvistika, etnolingvistika, neyrolingvistika.*

Annotation

This article provides information on the history, formation and progress of psycholinguistics as a science. There has also been an analysis of the scientists and their views that contributed to the occurrence of psycholinguistics.

Keywords: *Psycholinguistics, lysons, speech, communication, sociolinguistics, ethnolinguistics, neurolinguistics.*

Til axborot to'plash va uni ifodalash quroli bo'lishi bilan birga insonga uning shaxsi, madaniyati va mental xususiyatlari borasida baho berish imkoniyatiga ham ega. Tilga bunday qarash natijasida turli fanlar kesishmasida tilshunoslikning bir qator yangi yo'nalishlari yuzaga keldi: psixolingvistika, neyrolingvistika, tijorat lingvistikasi, sud lingvistikasi. Ushbu yo'nalishlar ham tilshunoslikdagi til va ong munosabatiga doir azaliy munozaralarga o'ziga xos yechim izlaydi. Psixolingvistika fani tilni ong shakllanib borishi va uning mahsuloti ifodalanishi uchun qurol ekanligi bilan birga tafakkurga ta'sir o'tkazishda ham eng yetakchi vositaligini ta'kidlaydi. Inson tilining o'rnini inson va dunyo munosabatlari sirasida baholashga urinishlar zamonaviy tilshunoslikka bugunda nihoyatda faollashib borayotgan olamning lisoniy manzarasi atamasini olib kirdi [Mahmudov, 2015, 3]. Olamning inson tomonidan yaratib olingan lisoniy manzarasi insonning olamga munosabatidan, uning olamda tutgan o'rnidan kelib chiqadi, shuningdek, olamga insonning munosabatlarini ham shakllantiradi. Keyingi bir necha o'n yillikda inson uchun doimo muhim bo'lgan ijtimoiy muloqot masalasi o'ta dolzarb bo'lib qoldi. Insonlar zamonaviy axborotlar davrida yashamoqda. Osiyoliklarning barchasi kabi muloqotga kirishish qobiliyatiga ega bo'lgan o'zbek tili tashuvchilarining ming yillar davomida shakllanib kelgan muloqot atvori ham globallashuv davrining ta'siriga juda tez berilmoqda. Bu jihat o'zbek tilshunoslari e'tiborini torta boshlagani bejiz emas: "Millatimiz mentalitetidan kelib chiqib hali o'zining barcha qirralarini namoyish etolmayotgan, ammo ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasi sifatida bizning jamiyatda ham asta-sekin bo'y ko'rsatib borayotgan insonning jamiyatda yolg'izligi muammosini yechish quroli sifatida, asosan, kommunikatsiyaning muayyan ko'rinishlarini tanlab oluvchi psixoterapiyaning eng dolzarb muammolaridandir. Etnolingvistika, sotsiolingvistika, neyrolingvistika kabi bir qator pragmatik yo'nalishlar materiallaridan samarali foydalanish insonning yuqorida aytib o'tilgan va boshqa emotsional, ruhiy, ijtimoiy muammolarini hal etishda ona tilidan foydalanish imkonini beruvchi fan – psixolingvistikani yuzaga keltiradi". Nutq faoliyati qadim zamonlardan buyon faylasuflarning tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Qadimgi

Misrda qayd etilgan “Til yurakdagi fikrni takrorlaydi” degan ibora tilning ruhiyat bilan bevosita bog‘liqligi va uning nutqda ifodalanganligi haqida birinchi ta’rifni beradi. Keyinchalik bu fikrlar antik davr faylasuflari tomonidan kengaytirilgan. Ular til va nutqni ajratib, nutqni so‘zlash jarayoni sifatida baholaganlar. Masalan, eramizdan avvalgi V asrda yashagan grek faylasufi Demokrit “Til belgi sifatida muloqot vositasi bo‘lib, voqelikni aks ettiradi” degan fikrni ilgari surgan. Platon esa “Kratil” asarida bu g‘oyani davom ettirib, nutqni inson ongida yaratiladigan faoliyat sifatida ko‘rsatgan. Buyuk faylasuf Aristotel nutqning kommunikativ xarakterga ega ekanligini aytib, og‘zaki va yozma nutqni bir-biridan ajratdi. “Tovushlar qo‘shilmasida ifodalangan nutq qalbdagi tasavvurlar belgisi, yozuvdagi ifoda tovushlarning belgisidir”. Aristotelning „**Ritorika**“ asarida nutqni tashkil etuvchi uchta muhim tushuncha keltirilgan: **etos**, **logos**, va **pafos**. **Etos** – bu insonning axloqi va etik pozitsiyasi, **logos** – suhbatdoshga bevosita ta’sir qiluvchi ma’no, **pafos** esa muloqotning maqsadi va sharoitiga mos bo‘lgan ifoda shaklini anglatadi. Aristotel, shuningdek, notiqning nutqi aynan shu uch tarkibiy qismdan iborat bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi. Sharqda ham til va nutqqa notiqlikning asosiy elementlari sifatida qaralgan va bu asos nutq sohibining axloqiy, ma’naviy va ma’rifiy yetukligi bilan chambarchas bog‘liqligi ta’kidlangan. Masalan, Farobiy “quvvayi notiq”ni insonning fazilatlaridan biri deb bilgan bo‘lsa, Husayn Voiz Koshifiy nutqda so‘zning o‘rni, so‘z tanlashda voizning didi, nazokati va tinglovchining umumiy saviyasini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Amir Temur esa nutqning aniqligi va rostligini juda qadrlagan. Alisher Navoiy nutqiy faoliyatni insonni hayvondan ajratadigan buyuk ne’mat sifatida baholagan. Zahiriddin Muhammad Bobur esa farzandlariga nutqning sodda, ravon va aniq bo‘lishi muvaffaqiyat kaliti ekanligini o‘rgatgan [Uluqov, 2016, 43] va har bir so‘zga zargar kabi yondashgan. Bunday fikrlar tilimizning buyuk fidoyilari bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Avloniyning bir qator asarlarida ham o‘z ifodasini topgan.

Til – bu shaxsning intellektual faoliyati, idroki, xotirasi va tafakkuri o‘rtasidagi aloqani ta’minlovchi murakkab belgilarning tizimidir. Ushbu tizimdagi belgilar

real olamdagi narsa va hodisalarni cheksiz tarzda ifodalash imkoniyatiga ega. Barcha til belgilari birlashib til egalarining yashash tarzi va umumiy manzarasini tashkil etadi. Shuning uchun insonlarning turmush tarzi va ijtimoiy holati turlicha bo'lib, ular bir-biridan farqlanadi. Til va nutq birliklari belgilar sifatida ma'no, tushuncha va fikrni ifodalaydi. Shuning uchun F. de Sossyur tilni fikrni ifoda etuvchi belgilar tizimi sifatida ta'riflaydi. Tilning belgi xususiyatiga ega ekanligi uning informatsiya uzatish hamda qabul qilish imkoniyatida aniq namoyon bo'ladi. Shunday qilib, tilning tarkibini tashkil etuvchi struktural elementlar ijtimoiy vazifa bajaruvchi belgilar sistemasidir. Insonning olamni anglash, idrok etish va qabul qilish qobiliyati juda beqiyos. Shuning uchun tashqi dunyo uning ichki dunyosiga bemalol jo bo'ladi. Har bir voqea insonning ong va qalbidan qanday o'tishi va qanday aks etishi haqida aniq bir fikr bildirish mumkin emas. Shu nuqtayi nazardan, insonning ichki olami tashqi dunyodan ko'ra boyroq va rang-barangroq deb aytish to'g'ri bo'ladi. Inson haqida so'z borganda, "inson olami" yoki "ichki dunyo" kabi iboralar bejiz ishlatilmaydi. Chunki har bir insonning o'ziga xos mohiyati, ma'naviyati, axloqiy tuyg'ulari va xatti-harakati aynan uning ichki dunyosi va ruhiy holati orqali namoyon bo'ladi. Insonning ma'naviy dunyosi aql, tafakkur, iroda va eng muhimi, uzoq yillar davomida tilshunoslar, psixologlar, tibbiyotchilar va faylasuflarning izlanishlariga manba bo'lgan nutqiy munosabatlar orqali namoyon bo'ladi. Psixolingvistika atamasini birinchi bo'lib amerikalik psixolog N. Pronko 1946-yilda chop etilgan maqolasining sarlavhasida ishlatgan bo'lsa-da, bu tushuncha faqat 1953-yilda Amerikaning Indiana shtatida Blumington shahrida o'tkazilgan universitetlararo tadqiqot seminari davomida alohida ilmiy termin va nazariyaga aylangan. Seminarni tashkil etganlar orasida mashhur amerikalik psixologlar J. Kerrol va Ch. Osgud, shuningdek, tilshunos va etnograf T. Sibeok bor edi. Ikki oy davomida olib borilgan tadqiqotlar, bahslar va munozaralar natijasida "Psixolingvistika: nazariy va tadqiqiy muammolar haqida ocherk" [Leontev, 1967, 6] nomli kollektiv to'plam nashr etildi va katta e'tibor va shov-shuvga sabab bo'ldi. Kitobda nutqiy faoliyatni eksperimental tarzda tadqiq etishning amaliy vazifalari qisqacha nazariy jihatdan yoritildi. Tez orada

psixologlar va tilshunoslarning nutqiy faoliyatni kompleks ravishda o'rganishga qaratilgan chaqiriqlari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilindi. Biroq butun Yevropa va Rossiyaning hali urushdan keyingi vayronaliklar ichida bo'lishi, ikkinchi jahon urushining dahshatlari hali esda bo'lishi va iqtisodiyotning to'liq tiklanmaganligi e'tiborga olinsa, bu chaqiriq g'alati va o'rinsizdek ko'rinishi mumkin edi. Ana shunday murakkab davrda nutqiy faoliyat muammosining o'rganilishi va davlat miqyosida moliyaviy qo'llab-quvvatlanishi ko'plarni hayron qoldirdi. Biroq jamiyatda nutqiy faoliyatni o'rganishga ma'naviy ehtiyoj juda katta edi. Ikkinchi jahon urushi natijasida yuzaga kelgan birinchi masala esa urush keltirib chiqargan migratsiya jarayoni edi. Chunki o'sha yillarda yevropaliklar jon saqlash maqsadida okean ortiga, ya'ni Amerikaga qochib ketganlar. Tinchlik va farovonlikni orzu qilganlarning soni esa cheksiz edi. Amerika ta'lim tizimi immigrantlar oqimi oldida ojiz qolgan edi. Muhojirlar to'laqonli hayot kechirish va ishlash uchun tabiiy ravishda yerli aholi bilan muloqot qilishga intilishardi, ammo buni amalga oshirish hamma uchun oson bo'lmayotgan edi. Muloqot o'rnatish uchun esa ingliz tilini bilish zarurati tug'ildi. Amerikalik lingvistlar oldida bir nechta muhim savollar turardi: katta va kichik yoshdagi turli millat vakillariga qanday qilib til o'rgatish mumkin? Yevropaliklar bilan osiyoliklarga bir xil metodika bilan yondashish mumkinmi? Til o'rganishda o'quvchining yoshi va jinsining ahamiyati bormi? Muhojirlar ingliz tilini tez va samarali o'rganishlari uchun qanday choralar ko'rish kerak? Shu kabi savollarga javob izlash jarayonida qisqa muddatli ingliz tili kurslari ochilib, bosqichma-bosqich takomillasha boshladi.

Ikkinchi asosiy ehtiyoj – urushdan jarohatlanib qaytgan jangchilarni kundalik hayotga va jamiyatga qaytarish masalasi butun dunyoda hal qilinishi zarur bo'lgan dolzarb masalaga aylangan edi. Bu ezgu maqsad mediklar, psixologlar, pedagoglar va lingvistlarni birlashtirdi. Miyasi shikastlangan, eshitish, ko'rish, nutq organlari jarohatlangan, xotirasini yo'qotgan bemorlarning har biri individual yondashuvni talab qilardi. Bu juda murakkab va mashaqqatli jarayon bo'lib, ba'zan uning natijasini yillab kutish kerak bo'lardi. Mana shunday amaliy

tadqiqotlar natijasida bir nechta fanlar o'rtasida psixolingvistika asta-sekin shakllandi, tilshunoslikning tatbiqiy yo'nalishi sifatida tanildi va mustaqil fan sifatida o'zining mazmun va mohiyatini topdi. Shu davrda fanlar uyg'unligi tufayli neyrolingvistika, sotsiolingvistika va etnolingvistika kabi yo'nalishlar ham yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu tarixiy voqealar jamiyat rivojida tilning ahamiyati beqiyos ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Psixolingvistika termini shu yillarda kengroq qo'llanila boshlagan bo'lsa-da, faqat 1957-yilda psixolingvistikani tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida tan olish zarurligi haqida fikr bildirildi. Yuqorida tilga olingan asarning dastlabki ikki bobida psixolingvistikaning boshqa fanlar bilan aloqasi va mavqeyi haqida so'z boradi. J.Jenkins turli behavioristik nazariyalarni, jumladan Skinner va Xal nazariyalarini tahlil qilib, ularni mexanik va atomik xarakterga ega deb ta'kidlaydi. Boshqacha aytganda, bu nazariyalar insonning murakkab xulq-atvorini to'liq qamrab ololmaydi. Kitobdagi psixologik konsepsiyaning asosini Ch.Osgudga mansub bo'lgan neobehaviorizm tashkil etadi [Leontev, 1967, 7]. Fikrimizni isbotlash uchun tilshunoslik tarixiga yana bir bor nazar tashlashga to'g'ri keladi. Psixologiya va tilshunoslik fanlarining o'zaro bog'liqligi uzoq tarixga ega. Umumiy va nazariy tilshunoslikning shakllanishida V.Gumboldt va uning lingvistik konsepsiyasi muhim hisoblanadi. Chunki u nutqiy faoliyatda sotsiallik va individuallik dialektikasi tushunchasini tilshunoslikka olib kirgan. Olim har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishini, tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlicha bo'lishida emas, balki har bir millatning dunyoni ko'rish tarzining farqliligida ekanligini ham ta'kidlaydi. "Tillarning struktur farqlanishi va uning kishilarning ruhiy olamiga ta'siri" nomli maqolasi psixolingvistik qarashlarning ilk nazariy manbasi sifatida tan olinadi. V.Gumboldtning lingvistik qarashlarining falsafiy asoslari sifatida nemis faylasuflari I.Kant va G.Hegelning falsafasi keltiriladi. Xususan, I.Kantning "Antropologiya pragmatik nuqtayi nazaridan" asarida kommunikatsiya jarayonida axborot uzatish va qabul qilish o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlar haqida gapiriladi. Faylasufning bu fikriga asoslanib, V.Gumboldt kommunikantlar o'rtasidagi tushunish va tushunmaslik antinomiyasini ilgari surdi. Uning fikriga

ko‘ra, til – inson va jamiyatni bog‘lovchi vosita. Til tabiati jihatidan sotsial bo‘lib, nutqiy faoliyatda til materiyasi uchun tashkilotchilik rolini o‘ynaydi. Til materiyasi bir tomondan tovushlar yig‘indisi, ikkinchi tomondan esa ichki kechinmalar va hissiy taassurotlar yig‘indisidan iborat. Har ikki jihat ham individual hodisadir. Shuning uchun til o‘zining mohiyatini saqlab qolishi uchun doimo tafakkur jarayonidan o‘tishi kerak, lekin u tafakkurdan holi holatda bo‘lishi mumkin emas [Leontev, 1967, 7]. “...Til rasolashgan sari tafakkur, tafakkur rasolashgan sari til rasolik kasb etib boradi” [Mahmudov, 2015, 4]. Tafakkurning ifodasi til orqali amalga oshiriladi. Ong amalda til shaklida mavjud bo‘ladi. Shu bilan birga, til va tafakkur bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan dialektik birlikni tashkil etadi. Til fonetika va grammatika qonunlari asosida tashkil topgan material hodisa bo‘lsa, tafakkur esa obyektiv borliqning inson miyasida aks etishining oliy formasi sifatidagi hodisadir. Tilning o‘ziga xosligi til materiyasining shakllanish jarayonida namoyon bo‘ladi. Til bir tomondan barqarorlik, ikkinchi tomondan esa o‘zgaruvchanlik belgisiga ega. Tilning faoliyati ijtimoiy hodisa sifatida individga ta’sir qilish orqali yuzaga chiqadi. Shu tarzda, tilning ijtimoiyligi individning nutqida faollashadi va reallashadi. Bunday ilmiy qarashlar tilshunoslik tarixida til va nutqni ajratishga zamin yaratdi. Gumboldt turli insonlar tilidagi o‘xshashlikni tovush birligi va ruhiy ma’no birligidan izlashga harakat qilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Uluqov N. Turkiy filologiyaga kirish. – T.: Navro‘z, 2016. – 172 b.
2. Usmanova Sh. Psixolingvistika. – Toshkent, 2014. – 96 b.
3. Charles E. Osgood. Psycholinguistics. – Baltimore, 1954. – 212 sh.
4. Махмудов Н. Оламнинг лисоний манзараси ва сўз ўзлаштириш // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. - №3. – Б.3-12.
5. Махмудов Н. Ўзбек тили луғат бойлиги ривожда фаоллашган жараёнлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. - №5. – Б.3-16.
6. Цит по: Леонтьев А. Психоллингвистика. – Л.: Наука, 1967. – 118 с.

DISKURS VA BADIY DISKURSNING BOSHQA DISKURS TURLARI BILAN ALOQADORLIGI

NAZAROV Suyunbek Mashrab o'g'li
Renessans ta'lim universiteti tadqiqotchisi
Suyunbek.nazar@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tezisda diskursning turli turlari o'rtasidagi aloqalar o'rganiladi. Badiiy diskursning boshqa diskurslar, xususan, siyosiy, ilmiy va ijtimoiy diskurslar bilan bog'liqligi, uning tasviriy imkoniyatlarini kengaytirish va jamiyatdagi masalalarni yoritishda qanday rol o'ynashini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: *Diskurs, badiiy diskurs, siyosiy diskurs, ilmiy diskurs, ijtimoiy diskurs, til, san'at, metafora, obraz, simvol, adabiyot, madaniyat, tahlil, talqin, kommunikatsiya, ijtimoiy muammolar, san'at va jamiyat.*

Diskurs (yoki diskursiv faoliyat) – bu til orqali fikrlarni, g'oyalarni va hissiyotlarni ifodalash jarayonidir. Bu tushuncha nafaqat so'zlarni, balki ularning ma'nosi, qo'llanish konteksti va mazmunini o'rganadi. Diskurs ko'plab turli shakllarda bo'lishi mumkin: ilmiy, siyosiy, falsafiy, adabiy, ijtimoiy va boshqa. Ushbu diskurslar bir-biriga bog'langan va o'zaro ta'sirda bo'lishi mumkin. Badiiy diskurs esa tilning eng estetik, san'at va ijodiy ifodalarini o'z ichiga oladi. Badiiy diskursni boshqa diskurs turlari bilan aloqasi va o'zaro bog'liqligi bilan tahlil qilish, til va madaniyatshunoslikda muhim o'rin tutadi. Diskurs va badiiy diskurs: umumiy tushunchalar:

Diskurs, umuman olganda, tilning qo'llanishi va uning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati sifatida qaraladi. Badiiy diskurs esa adabiyot, san'at va boshqa estetik sohalarda tilning ishlatilishini anglatadi. Badiiy diskursning asosiy maqsadi faqatgina ma'lum bir g'oya yoki ma'lumotni taqdim etish emas, balki bu ma'lumotni estetik shaklda, ijodiy yondashuv bilan o'quvchi yoki tinglovchiga etkazishdir. Badiiy diskursda til san'atkori o'zining tili orqali tuyg'u, tasavvur va estetik qiymatlarni yaratadi. Biroq, badiiy diskurs boshqa diskurs turlaridan alohida

emas. Misol tariqasida, ilmiy diskursda ham tilda ma'lumot, faktlar, dalillar keltiriladi, lekin ilmiy diskurs badiiy diskursga nisbatan aniq, lo'nda va ilmiy ravishda tizimlangan. Shuningdek, siyosiy diskursda ham tilda ma'lumotlar taqdim etiladi, ammo siyosiy diskursda til orqali ta'sir qilish, qaror qabul qilish jarayonlarini shakllantirishga qaratilgan xususiyatlar mavjud.

Badiiy diskurs va ilmiy diskurs aloqasi. Ilmiy diskursning asosiy maqsadi obyektivlik va dalillar asosida biror masala yoki fenomenni tushuntirishdir. Badiiy diskurs esa asosan subyektiv tajriba, hissiyotlar, tuyg'ular va fikrlar orqali inson ruhini aks ettiradi. Biroq, bu ikki diskurs turi o'rtasida bir nechta o'xshashliklar mavjud. Badiiy diskursda ilmiy g'oyalar va tushunchalar ishlatilishi mumkin. Masalan, ilmiy nazariyalar, biologik, kimyoviy, tarixiy faktlar badiiy asarlarda tasvirlanadi. Badiiy yozuvchi ilmiy diskursning yordami bilan muayyan fenomenlarni yoki jarayonlarni tasvirlashi mumkin, lekin badiiy diskursda bu ilmiy faktlar ko'pincha hissiy yoki estetik maqsadlar uchun ishlatiladi. Bu o'zaro ta'sir ilmiy va badiiy tilni birlashtiradi, adabiyotda ilm-fan va san'atning bog'lanishini ko'rsatadi. Badiiy diskurs va siyosiy diskurs aloqasi. Siyosiy diskursda ham til muhim rol o'ynaydi, chunki siyosiy g'oyalar va qarorlar til orqali ommaga yetkaziladi. Badiiy diskursda esa til faqat estetik maqsadga qaratilgan. Ammo, siyosiy diskursda ishlatiladigan tilda ham ko'pincha badiiy uslublar va ifodalar mavjud. Siyosiy nutqdagi matnlar, agar badiiy elementlardan foydalanilsa, ular ommani jipslashtirish, birlashtirish va ruhlantirishda samarali bo'lishi mumkin. Siyosiy nutqlar ba'zida badiiy asarlar kabi hissiy ta'sir o'tkazish maqsadida yoziladi. Siyosiy diskursda ishlatiladigan ba'zi uslublar, masalan, metafora, synekdoq, adabiy istiaralardan foydalanish, ko'pincha badiiy diskursga xosdir.

Demak, siyosiy nutq badiiy diskursning tasiriga tushadi, shuningdek, badiiy diskurs siyosiy voqealar yoki shaxslar haqida fikrlar ifodalashda siyosiy tilni o'zida aks ettirishi mumkin. Badiiy diskurs va ijtimoiy diskurs aloqasi Ijtimoiy diskursda til, ko'proq ijtimoiy munosabatlar, sinfiy, etnik va madaniy qadriyatlar haqida gapiradi. Badiiy diskurs, o'z navbatida, ijtimoiy masalalar va inson hayotining murakkab jihatlarini tasvirlashda muhim vosita bo'lishi mumkin.

Badiiy asar, ijtimoiy tuzum va uning kamchiliklarini ko'rsatishda, ijtimoiy muammolarni ochib berishda ishlatilishi mumkin. Badiiy diskurs, ijtimoiy tizimlar va ularning noxush tomonlarini tanqid qilishda kuchli vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, romanlarda yoki she'rda ijtimoiy adolatsizlik, kambag'allik yoki urush haqidagi mavzular yoritiladi.

Badiiy diskurs va ijtimoiy diskursning o'zaro aloqasi ijtimoiy haqiqatni o'zgartirishga yoki uni aks ettirishga yordam beradi. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki badiiy diskurs va boshqa diskurs turlari o'rtasida chuqur aloqalar mavjud. Har bir diskurs turi o'ziga xos maqsadlar va uslublarga ega bo'lsa-da, ular til va ifoda vositalaridan foydalangan holda bir-birini to'ldiradi. Badiiy diskurs o'zining estetik xususiyatlari bilan ilmiy, siyosiy va ijtimoiy diskurslarni boyitib, yangi tafakkur va yangi qiymatlarni yaratishda ishtirok etadi. Diskurslarning o'zaro ta'siri va bog'liqligi tilni faqat ma'lumot yetkazish vositasi sifatida emas, balki insoniyat tajribasini chuqurroq va ko'proq anglashda yordam beruvchi san'at shakli sifatida ko'rishga imkon beradi.

FOYDALANIGAN ADABIYOTLAR:

1. A'zamov, A. (2009). "Adabiyotshunoslikka kirish." Bu asar adabiyotshunoslik va badiiy diskurs haqidagi asosiy tushunchalarni o'z ichiga oladi. A'zamov, adabiy diskursni ilmiy diskurs, siyosiy diskurs va ijtimoiy diskurs bilan qanday aloqadorligini tahlil qiladi.

Mustafayev, R. (2010). "Badiiy til va adabiy til."

R. Mustafayevning bu asari badiiy diskursning tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlilini beradi. Asarda badiiy diskurs va ilmiy hamda ijtimoiy diskurslar orasidagi o'zaro aloqalar haqida gapiriladi.

Sodiqov, I. (2003). "Diskurs va adabiyot."

Bu ilmiy ishda badiiy diskurs va adabiyotning o'zaro bog'liqligi, ularning ijtimoiy, madaniy va siyosiy diskurslar bilan qanday aloqadorligi haqida tahlillar mavjud.

Jumaniyozov, N. (2014). "Tilshunoslikka kirish."

N. Jumaniyozovning asari til va diskursning asosiy tushunchalarini, shu jumladan badiiy va ilmiy diskurslarning o'zaro aloqalarini o'rganadi. Asarda diskursni semantik va pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilish mumkin.

Abduqodirov, D. (2017). "Badiiy diskurs va uning o'ziga xos xususiyatlari."

D. Abduqodirovning bu asarida badiiy diskursning xususiyatlari, uning boshqa diskurs turlari bilan aloqasi, va adabiy asarlarning ijtimoiy va siyosiy kontekstga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganiladi.

Saidov, T. (2012). "Siyosiy diskurs va uning tilshunoslikdagi o'rni."

T. Saidovning asari siyosiy diskursni o'rganib chiqadi va badiiy diskurs bilan ularning o'zaro aloqalarini tahlil qiladi. Bu asarda siyosiy va badiiy diskurslarning bir-birini qanday to'ldirishi va o'zaro bog'liqligi ko'rsatilgan.

FILOLOGIYA TADQIQI VA TA'LIMI

BOTIRALIYEVA Shaxzoda Qahramonjon qizi,
Qo'qon davlat universiteti talabasi
botiraliyevashahzoda6@gmail.com
+998908386655

Annotatsiya

Maqola filologiya fanining nazariy-amaliy jihatlarini, uning tadqiqot usullari va ta'lim jarayonidagi o'rni haqida so'z yuritadi. Unda tilshunoslik va adabiyotshunoslikning o'zaro bog'liqligi, matn tahlilining zamonaviy metodlari, shuningdek, filologik bilimlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor filologiya fanining milliy madaniyat merosini saqlashdagi ahamiyati, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, lingvokulturologik tahlillar va adabiy tanqidning dolzarb masalalariga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *filologiya, lingvistika, so'z san'ati, adabiyotshunoslik, matnshunoslik, filologik ta'lim.*

Annotation

The article discusses the theoretical and practical aspects of the field of philology, its research methods, and its role in the educational process. It explores the interconnectedness of linguistics and literary studies, modern methods of text

analysis, and the use of innovative technologies in teaching philological knowledge. The primary focus is on the significance of philology in preserving national cultural heritage, as well as on current issues in comparative-historical research, linguocultural analysis, and literary criticism.

Key words: *philology, linguistics, literary art, literary studies, textology, philological education.*

Filolog - savodli odam, uning nutqi aniq va izchil, jumla va iboralari grammatik va stilistik jihatdan tuzilgan, uni tinglash judayam yoqimli [2025 Muallif: Gloria Harrison].

Ko'pchilik filologiya fanlarini juda noaniq va mavhum narsa sifatida qabul qiladi. Ular bu jarayonni tillarni o'rganish bilan bog'liqligini bilishadi, ammo batafsilroq ma'lumotlarga ega emaslar va faqat filologiya fakultetini tamomlaganlargina filologiya fanining barcha qirralarini aniq va maftunkor tarzda ochib bera oladilar.

Filologiya-so'z san'ati deb ham ataladi. Bu atama bir nechta fanlarni birlashtirgan, ularning har biri adabiy manbalar orqali madaniyatni o'rganadi. Ushbu gumanitar ilmsiz, millatlar va millatlarning mavjudligini tasavvur qilib bo'lmaydi - bu ularning har birini "haqiqiy" qilgan til va adabiyot edi. U turli xalqlar ma'naviyatini o'rganuvchi, ularning yozuvlarini tahlil qiluvchi, muayyan tilning xususiyatlarini batafsil anglaydigan, so'ngra olingan bilimlarni bir butunga jamlaydigan fan.

Asosiy qism

Filologiya (qadimgi yunoncha Philologia) — „So‘zni sevish“, „So‘zga mehr“ degan manolarni beradi.[<https://uz.wikipedia.org>] Filologiya – inson madaniyati va ma'naviyatini tushunishda muhim rol o'ynaydigan gumanitar fandır. U tilshunoslik, adabiyotshunoslik, matnshunoslik kabi sohalarni qamrab olib, yozma manbalarni tahlil qilish orqali ularning lingvistik, badiiy va tarixiy jihatlarini o'rganadi.

Bu fan yozuv madaniyati rivojlangan davrlarda paydo bo'lib, matnni markazga qo'ygan holda turli davr va jamiyatlarning madaniy, falsafiy va adabiy

an'alarini tadqiq qiladi. Filologiya nafaqat til va adabiyotni o'rganish, balki insoniyatning ma'naviy tarixini tushunish va undan kelajak uchun foydali xulosalar chiqarish uchun muhim vosita hisoblanadi. Filologiyani ildizi miloddan avvalgi III asrga, Iskandariya kutubxonasi davriga borib taqaladi. U matnshunoslik, tilshunoslik va madaniyatlararo tadqiqotlarni qamrab oladi. Filologiya asosan tarixiy matnlarni tahlil qilish orqali til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi, shu jarayonda antropologiya, arxeologiya, paleografiya kabi turli fanlar usullaridan foydalanadi. Filologning asosiy vazifasi – nafaqat matnlarning lingvistik tuzilishini, balki ularning madaniy-tarixiy kontekstini ham chuqur tushunishdan iborat.

2010-yillarda "Yangi filologiya" va raqamli filologiya kabi yo'nalishlar rivojlanayotgan bo'lsa-da, ushbu fanning mohiyati – matnlarni noziklik bilan tahlil qilish va ular orqali insoniyat merosini saqlab qolishdir [<https://oxfordre.com>].

Filologiya, qisqa qilib aytganda, so'zlar va ular orqali ifodalangan madaniy kodlarni sekinlik va diqqat bilan o'qish san'atidir.

Filolog mutaxassis sifatida nafaqat an'anaviy sohalar (o'qituvchilik, tadqiqot, tarjima), balki zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida ham faol ishlay oladi.

Filologiya ta'limi nafaqat chuqur nazariy bilimlar, balki amaliy ko'nikmalarni ham shakllantiradi. Xalqaro muhitda o'qish, turli madaniyat vakillari bilan aloqalar talabalarning dunyoqarashini kengaytiradi va ularga global miqyosda raqobatbardosh mutaxassis bo'lish imkonini beradi. Pedagogik amaliyotlar esa talabalarga kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlovchi muhim bosqich hisoblanadi. Umuman olganda, filologiya yo'nalishi zamonaviy jamiyatda faol va ko'p qirrali mutaxassislarni tayyorlashning samarali yo'nalishlaridan biridir.

Filologiya – nafaqat til va adabiyotni o'rganadigan, balki insoniyatning madaniy merosini saqlash va tushunishda muhim rol o'ynaydigan fan sifatida tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar va globalashuv sharoitida tillarning xilma-xilligi xavf ostida qolmoqda, shu sababli filologlarning

vazifasi nafaqat matnlarni tahlil qilish, balki yoʻqolib borayotgan tillarni hujjatlashtirish, ularning lingvistik jihatlarini oʻrganish va kelajak avlodlar uchun saqlab qolishdan iborat.

Filologiyaning rivojlanishi yangicha usullar – kompyuter lingvistikasi, korpus tilshunosligi va raqamli arxivlardan foydalanishni talab qiladi. Shu bilan birga, u anʼanaviy tadqiqot usullarini ham saqlab qolishi kerak, chunki har bir til oʻziga xos madaniy, tarixiy va badiiy kontekstga ega. Filologiya nafaqat oʻtmishni oʻrganish, balki kelajakni shakllantirishda ham muhim vositadir. Tillarni saqlash va ularni chuqur tahlil qilish orqali insoniyatning maʼnaviy boyligi himoya qilinadi, bu esa turli xalqlar oʻrtasidagi hamjihatlik va oʻzaro tushunishni mustahkamlaydi.

Gumanitar fanlar, shu jumladan Germaniya filologiyasi, insoniyatning maʼnaviy merosi, madaniy anʼanalar va intellektual rivojlanish uchun muhim vazifani bajaradi. [МЕДИАПРОСТРАНСТВО ГЕРМАНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ] Ushbu sohalar nafaqat bilimlarni avloddan-avlodga yetkazish, balki yangi gʻoyalar, tushunchalar va metodlarni izlash orqali inson qobiliyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Germaniya filologiyasi, til, adabiyot va madaniyatni chuqur oʻrganish yoʻli bilan, nafaqat oʻtmish bilan bogʻlovchi, balki kelajak uchun yangi bilimlar va tahliliy yondashuvlarni yaratishda muhim rol oʻynaydi. Gumanitar fanlar insoniyatning kollektiv xotirasini saqlab, uni rivojlantirish, shu bilan birga zamonaviylik talablariga mos yangi yoʻnalishlarni ochishga yordam beradi. Germaniya filologiyasi esa bu jarayonning ajoyib namunasi boʻlib, til va madaniyat orqali inson tafakkurini oʻrganishning noyob imkoniyatlarini taqdim etadi.

Zamonaviy oliy taʼlimda filologiya yoʻnalishi talabalarini tayyorlashda tadqiqot metodlarini oʻzlashtirish muhim oʻrin tutadi. Ammo hozirgi amaliyotda sifatli (qualitative) usullar, masalan, intervyu va diskurs tahlilining ustunligi, aralash (mixed) metodlardan, xususan korpus tahlilidan kam foydalanish, tadqiqotlarning aniqligi va obyektivligiga taʼsir koʻrsatmoqda. Bundan tashqari,

ma'lumotlarni tahlil qilishda zamonaviy dasturiy vositalarning cheklangan qo'llanilishi talabalar qo'lga kiritgan natijalarning ilmiy qiymatini pasaytirishi mumkin.

Shu sababli, filologiya talabalarining tadqiqot kompetensiyasini oshirish uchun tadqiqotga yo'naltirilgan yondashuvni joriy etish va bepul korpus tahlil dasturlaridan samarali foydalanish tavsiya etiladi. Bu yondashuv nafaqat talabalarga lingvistik tahlillarda metodologik jihatdan to'g'ri qarorlar qabul qilishga yordam beradi, balki ularning ilmiy ishlarining ishonchliligini ham oshiradi. Kelajakda ushbu yo'nalishda qo'shimcha tadqiqotlar olib borish orqali filologik ta'lim sifatini yanada takomillashtirish mumkin.

Chet tilini o'rganishda o'yinlar muhim didaktik vosita bo'lib, o'quv jarayonini qiziqarli, samarali va stresssiz qiladi. O'yinlar orqali o'quvchilar nafaqat yangi mavzuni osonroq qabul qiladi, balki motivatsiya, raqobat, jamoa ishi kabi psixologik jihatlardan ham foyda ko'radi.

O'yinlarning asosiy afzalliklaridan biri – bu ona tili va chet tilidagi tafovutni yumshatib, tabiiy muhitda o'rganish imkonini berishi. Bunday usullar orqali o'quvchilar tizimli bilim olish bilan birga, tilda erkinlik va ishonchni oshirishadi. O'yinlarning tarkibiy jihatlari (masalan, variatsiyalar, hamkorlik, maqsadlilik) esa o'qituvchiga qat'iy dastur chegaralaridan chiqmagan holda, qiziqarli va samarali dars tashkil qilish imkoniyatini beradi. Chet tilini o'qitishda o'yinlar – bu nafaqat qiyinchiliklar va zerikishni bartaraf etish, balki til o'rganishni ijodiy, faol va quvonchli jarayonga aylantirishning eng samarali usullaridan biridir.

Filologik tadqiqot – bu til, adabiyot va madaniyatni o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqot turi bo'lib, u matnlarni tahlil qilish, ularning kelib chiqishi, rivojlanishi, grammatikasi, leksikasi, uslubi va tarixiy kontekstini o'rganish orqali amalga oshiriladi.

Filologik tadqiqotning asosiy yo'nalishlari:

1. Tilshunoslik tadqiqotlari – bu til hodisalarini tizimli o'rganish, ulardagi qonuniyatlarni aniqlash va turli metodlar yordamida tahlil qilishdan iborat.[
<https://www.sciencedirect.com>]

Zamonaviy lingvistika, ayniqsa, geografik ma'lumotlar tizimlari va geospatial tahlillar kabi innovatsion usullardan foydalangan holda, tilning mintaqaviy, ijtimoiy va tarixiy jihatlarini aniqroq o'rganish imkoniyatini beradi.

2. Matnshunoslik (tekstologiya) – yozma merosni to'g'ri tushunish, uni ilmiy asoslar bilan talqin qilish va keyingi avlodlarga aniq tarzda yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Bu fan filologiya, tarix va madaniyatshunoslik kabi sohalar uchun asosiy manba hisoblanadi.

3. Adabiyotshunoslik – nafaqat she'riyat, drama va badiiy nasr kabi janrlarni o'rganishdan iborat, balki inson tajribasining murakkabligini tilning badiiy vositalari orqali tahlil qilishdir. Unda kundalik nutqdan farq qiluvchi maxsus til uslublari orqali dunyoga yangicha nuqtai nazar taqdim etiladi. Badiiy asarlar nafaqat o'ziga xos estetik qadriyatlarga ega, balki ular tarix, ijtimoiy-siyasiy jarayonlar, psixologiya, madaniyat va boshqa ko'plab sohalar uchun muhim manba hisoblanadi.

4. Madaniy-tarixiy tadqiqotlar – madaniy tarixiy tadqiqotlar juda muhim o'rin tutadi. Bu soha matnlarni o'rganish orqali o'tmishdagi madaniyatlar, jamiyatlar va ularning rivojlanishi haqida ma'lumot beradi.

Filologik Tadqiqotning Ahamiyati:

- Milliy madaniy merosni saqlash – qadimgi matnlarni tahlil qilib, ularni keyingi avlodlar uchun saqlab qolish.
- Adabiyot va tilning rivojini tushunish – tillarning evolyutsiyasini va adabiyotning o'zgarishini kuzatish.
- Tarjima va sharhlash ishlarini yaxshilash – matnlarning to'g'ri talqin qilinishiga yordam berish.

Filologik tadqiqotlar nafaqat matnlarni o'qish, balki ular orqali insoniyatning ma'naviy va madaniy tarixini chuqurroq tushunish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 2025 Muallif: Gloria Harrison
2. <https://uz.wikipedia.org>
3. <https://in-academy.uz>

4. МЕДИАПРОСТРАНСТВО ГЕРМАНСКОЙ ФИЛОЛОГИИ

Р.Е. Пилипенко (Киев, Украина)

5. <https://eu-jer.com>

6. <https://eng.rudn.ru>

7. <https://oxfordre.com>

8. EMILIJ A PETROVA GORGJEVA • "Goce Delchev" Universiteti, Pedagogika fakulteti • Stip • emilija.petrova@ugd.edu.mk

9. <https://www.sciencedirect.com>

10. <https://qomus.info>

11. <https://mcl.as.uky.edu>

ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ИСТОРИЯ

АШУРОВА С. Э.

Старший преподаватель
образовательного университета Ренессанс

Аннотация

В этой статье рассматриваются истоки и этапы развития лексикографии. В ней также анализируются дискуссии о статусе лексикографии, вызванные тем, что она является сложной, включающей в себя как теоретические исследования, так и практические исследования.

Ключевые слова: *теоретическая лексикография, практическая лексикография, словарь, этапы развития, ученые.*

Каждая отрасль имеет свою историю возникновения и этапы становления. Среди них лексикография также имеет многовековую историю развития. Появление лексикографии было обусловлено потребностью людей в толковании неизвестных слов. Поэтому лексикография неразрывно связана с этапами развития языка. Если рассматривать науку лексикографию, то лексикография (от греч. *lexikos* — слово и *grapho* — относящийся к письму) — это раздел языкознания, занимающийся созданием и изучением словарей.

Центральным понятием лексикографии и предметом ее изучения является словарь. В современном понимании словарь — это упорядоченный и систематизированный пояснительный список языковых единиц (обычно слов) одного уровня.

Слово лексикография впервые появляется в неопубликованном лексикографическом труде XI-XII вв. *Etymologicum Magnum* в форме "lexicographos" - "словарное письмо". Этот труд известен благодаря Анри Этьенну, который заимствовал слово из французского *lexicographie* и использовал его в своей работе: *Deux dialogues de nouvelles langues François, italianizé*, 1578 [Стэнли, 1994, стр. 2175].

Согласно знаменитому Оксфордскому словарю английского языка, английское слово *lexicography* появилось в 1680 году, немецкое *lexicographie* — в 1698 году, а французское *lexicographie* — в 1765 году во всемирно известной энциклопедии.

Хотя мировая лексикография имеет тысячелетнюю историю, основное ее развитие пришлось на последующие 2–3 столетия. Словари, которые изначально представляли собой рукописи, содержащие всего несколько слов и фраз, теперь содержат сотни тысяч слов и издаются тиражами в тысячи экземпляров. В последующие годы формировалась не только практическая сторона лексикографии, но и ее теоретическое направление, объект и предмет. Поскольку теория и практика создания словарей являются столь сложной и ответственной областью, этим полезным направлением занимаются зрелые, преданные своему делу и националистически настроенные ученые [Мадалиев, 1990, 57].

Если практическая лексикография имеет многовековую историю, то теоретическая лексикография сформировалась лишь во второй половине XX века. Ее научные основы были заложены Х. Касаресом («Введение в современную лексикографию», 1958), Л.В. Щербой («Опыт общей теории лексикографии», 1974), В.В. Виноградов («Лексикология и лексикография»,

1977), Л.П. Ступин («Лексикография английского языка», 1985) и другие исследователи [Апресян,1993,29].

Самые древние известные словари были найдены в Аккадской империи в Эбле (современная Сирия) около 2300 г. до н. э. Самые ранние словари представляли собой клинописные тексты на шумеро-аккадских языках. Археологи обнаружили, что древние жители Месопотамии были первыми, кто создал словари, вырезая клинописные слова и их аккадские эквиваленты на двух языках на глиняных табличках. Другие древние словари включают китайский «Шуовэнь цзецзы» и греческий словарь, написанный софистом Аполлонием (в частности, список слов, использованных Гомером, и их значений). Также первым толковым словарем в Китае была интерпретация и грамматика иероглифов в III-II вв. до н.э. Позднее здесь же составлялись и учебные словари. Древнейшие лексикографы создавали словари, основанные на философских (Китай, Древняя Греция) и религиозных (Индия) идеях.

Самые древние словари назывались Глоссами. Толкование или перевод непонятого слова назывался глоссой (от греч. *glōssa* — язык, речь). Глоссы часто пишутся на полях и между строками текста рукописи. Первые словари, называемые глоссариями, создавались путем сбора в одном месте глоссов, которые прилагались к тому или иному произведению [B. T. Sue Atkins and Michael Rundell,2008.15].

Самые ранние аналоги словарей создавались для практических целей, а именно для школьного образования, богослужений и перевода. Древние египетские словари состояли из списков слов, сгруппированных по определенным темам, и инструкций по правильному написанию слов. (птицы, рыбы, зерна и т. д.).

В Средние века латынь служила языком религии, науки и образования в Западной Европе (арабский язык играл аналогичную роль в других исламских странах, а санскрит — в Индии). Поэтому возникла необходимость перевода слов с латыни на родной язык или с родного языка на латынь, и появились двуязычные и многоязычные словари (например,

латино-английские, англо-латинские, латино-немецко-чешские, латино-польские и т. д.). Первым неалфавитным словарем, содержащим 8000 английских слов, является «Elementarie» Ричарда Малкастера, изданный в 1592 году.

В период формирования национальных литературных языков (что совпало с развитием книгопечатания в Европе) возникла необходимость в организации их словарного состава и формулировании литературных норм. Национальные академии и научные общества разных стран начали издавать толковые словари национальных языков. Идеи рационализма и энциклопедической философии оказали значительное влияние на лексикографическую работу этого периода.

В XIX веке, в период бурного развития сравнительно-исторического метода в языкознании, были созданы исторические и этимологические словари национальных языков, а также словари древнего санскрита и других древних языков, составленные европейскими учёными; например, 7-томный санскритско-немецкий словарь О. Бётлингга и проф. Йенский университет Р. Рота (1855–1875).

В конце XVIII и XIX веках были созданы основные европейские энциклопедии — британская «Британика», французская «La Russe», немецкая «Брокгауз» и русская «Брокгауз и Ефрон». В конце XIX — начале XX века европейские лексикографы разработали основные типы словарей и принципы их построения. [Hartmann, R.R.K. and Gregory James, 1998,23].

Основная задача — описание и нормализация словарного состава языка, повышение языковой культуры общества. Современная лексикография подчеркивает важную социальную функцию словарей, фиксирующих совокупность знаний об обществе определенного периода.

Проблемы, стоящие сегодня перед лексикографией, связаны с различными областями человеческой деятельности: переводом, преподаванием родного и иностранных языков, компьютерами, информационно-поисковыми системами, культурологией, этнографией,

проблемами профессиональной коммуникации, социологией, психологией и другими. Понятие «лексикография» охватывает как теоретическую лексикографию, включающую теорию и историю создания словарей, так и практическую лексикографию, которая предполагает непосредственное создание словарей или первичных словарных материалов.

Однако в настоящее время лексикография расширила свою роль, решая не только лексикографически-практические, но и информационно-познавательные-методические задачи. Сегодня лексикография работает во взаимодействии с информационными технологиями: компьютерной лингвистикой, прикладными научными экспериментами, общей и педагогической лингвистикой.

Значение лексикографии возрастает с каждым днем. Бурное развитие науки и техники в последнее десятилетие XX века и начало XXI века привело к появлению электронных словарей и возросшей потребности в их использовании. Эти словари удобны для пользователя. Потому что позволяют быстро искать и редактировать любую информацию, и они постоянно обновляются. Такие электронные словари требуют развития нового направления в лексикографии - киберлексикографии. Для этого необходимо развитие не только мирового, но и узбекского языкознания, области киберлексикографии, расширение ее возможностей и повышение эффективности. Для развития области киберлексикографии необходимо создание полной базы данных на узбекском языке, автоматического редактирования, программ для перевода с другого языка на узбекский или наоборот. Это свидетельствует о том, что лексикография - это область, которая развивается с потребностями времени и что для ее развития необходимы постоянные исследования. Лингвист Анна Вейбицкая сказала по этому поводу: «Эпоха серьезных лексикографических исследований, базирующихся на прочных теоретических основах, только начинается» [Вейбицкая, 1996,226].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. B. T. Sue Atkins and Michael Rundell. The Oxford Guide to Practical Lexicography. Oxford University Press Inc., New York. 2008. 553 p. (p 15)
2. Hartmann, R.R.K. and Gregory James. 1998. *Dictionary of Lexicography*. London/New York: Routledge.
3. Абдувахоб Мадалиев “ Лингвистический энциклопедический словарь”, Москва,1990, стр.57.
4. Апресян Ю. Д. Языки русской культуры. М., 1993. (p29).

SECOND LANGUAGE ACQUISITION AND ITS EFFECTS ON FIRST LANGUAGE SKILLS

USNADDINOVA Dilobar Pulat kizi,
English Teacher, Renaissance University of Education,
dilobarusnaddinova@gmail.com

KURBONOV Akmaljon Gofurjon ogli,
the Student of Renaissance University of Education, akmaljonqurbonov67@gmail.com

Abstract

This article explores the differences between second language acquisition (SLA) and second language learning (SLL), emphasizing their effects on first language (L1) proficiency. Research suggests that SLA enhances cognitive flexibility, critical thinking, and brain functionality while also influencing L1 skills in both positive and negative ways. On one hand, learning a second language strengthens grammatical awareness and vocabulary expansion in L1. On the other hand, bilingual individuals may experience borrowing transfer, restructuring transfer, and occasional difficulties in recalling certain L1 words. Additionally, the article discusses the long-term impact of SLA on language preservation and the potential risk of language erosion. By examining linguistic and cognitive perspectives, this article highlights both the advantages and challenges of

bilingualism, ultimately advocating for a balanced approach to maintaining proficiency in both L1 and L2.

Keywords: second language acquisition (SLA), second language learning (SLL), first language (L1), foreign language (FL).

Annotatsiya

Ushbu maqola ikkinchi tilni o'zlashtirish (SLA va ikkinchi tilni o'rganish (SLL o'rtasidagi farqlarni o'rganib, ularning birinchi til (L1) malakasiga ta'sirini ta'kidlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SLA kognitiv moslashuvchanlikni, tanqidiy fikrlashni va miya funksionalligini oshiradi, shu bilan birga L1 ko'nikmalariga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, ikkinchi tilni o'rganish L1da grammatik ongini va so'z boyligini kengaytiradi. Boshqa tomondan, ikki tilli shaxslar olish, transferni qayta tashkil etish va ba'zi L1 so'zlarini eslab qolishda vaqti-vaqti bilan qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bundan tashqari, maqolada SLA ning tilni saqlashga uzoq muddatli ta'siri va til yo'q bo'lib ketish potentsial xavfi muhokama qilinadi. Lingvistik va kognitiv nuqtai nazarlarni o'rganib chiqib, ushbu maqola ikki tillilikning afzalliklari va muammolarini ta'kidlaydi va natijada L1 va L2da malakani saqlab qolish uchun muvozanatli yondashuvni targ'ib qiladi.

Kalit so'zlar: *Ikkinchi tilni o'zlashtirish (SLA), ikkinchi tilni o'rganish (SLL), birinchi til (L1), chet tili (FL).*

In today's fast-changing and competitive world, knowing a second language is playing a key role in many aspects of life and second language acquisition (SLA) has become a vital skill with significant cognitive and linguistic benefits. Because, not only does it enable people to communicate in other languages, but also it can help people to enhance their other skills like critical thinking, broaden their horizons and even cultural awareness and also it has more or less impact on their first language.

Acquiring a new language helps people to have a better understanding of their language. Before discussing on this topic we should know the difference between second-language acquisition and second language learning and its effects

on people's cognitive skills. Monitor Theory hypothesizes that adults have two independent systems for developing ability in second languages, subconscious language acquisition and conscious language learning. Second-language acquisition (SLA) otherwise referred to as L2 (language 2) acquisition, is the process of learning a language other than one's native language (L1) [Slobin, 2024].

SLA happens to people naturally, people acquire a second language without learning every single grammatical rule in a detailed way or spending huge amount of time on memorizing new words like babies – according to many research, newborns adopt a language by interacting with other people and using their superb listening, watching skills and try to imitate most frequently heard words. Kuhl says, for example, the progression from babbles like “gaga” to actual words like “good morning”. So, in order to acquire a second language, for instance English, people ought to go to a country whose native language is English or immerse themselves in it by joining a group of people who always communicate in that language.

SLL, on the other hand, has a slightly different meaning. Second language learners first study grammar rules and vocabularies. Only later can they start speaking in that language. In this matter, human interaction is common like teachers and mentors. While the goal of SLA is primarily developing fluency and communicative competence in the language, SLL mainly focuses on enhancing a formal understanding of the language and its rules. SLA has a great influence on critical thinking which is one of the vital skills a person should possess.

Learning a new language requires switching between different linguistic structures and cultural contexts, which enhances cognitive flexibility. This ability to adapt and think from various perspectives is a key component of Critical Thinking (CT). If language shapes thought, then learning new languages could expand one's ability to approach problems from multiple perspectives, enhancing critical thinking [Sapir and Whorf, 2001].

According to Silicon Valley International School (INTL), students who are learning a second language are constantly challenging their minds to sift through verbal options to choose which language to best use at various times. By training their brains to pause before speaking, bilingual students develop the foundation of critical thinking. Therefore, they offer dynamic bilingual programs that are intrinsically designed to foster this skill.

Language learners tend to have a better functional brain. Brain is like a muscle - the more people work on it, the more it becomes stronger and faster. The most effective exercise to it is – acquiring a new language. Everyone’s brain is made up of neurons, which have a cell body, and dendrites, which are the connections between neurons (this is called “gray matter”). When students learn new words or grammatical constructions, their brains work under the pressure as it absorbs completely new information. This is good, actually. Because in this situation, the number of neurons and dendrites becomes even more. Thus, bilingual people have more of these neurons and dendrites compared to people who speak only one language. One of studies which proved that bilingual people possess better brains than those who speak in one language is Nina Kraus’s experiment [2021].

In the experiment, teenagers were tested on their attention skills by having them click a mouse when they saw or heard the number 1, but not when they saw or heard the number 2. This test had 500 quick trials and took 20 minutes to complete. Teens who spoke two languages did better on this test than teens who spoke only one language. These results suggest that knowing two languages can help people pay attention better because it improves how the brain processes sounds.

Effects of SLA on the first language

Many studies have shown that SLA could help people to know their first language (L1) better. Based on my own experience, until I started learning English, I had superficial knowledge of Uzbek grammar. For example, I could know the exact function of part of speech in sentences, especially, pronouns (the

difference between singular or plural) after reading its grammatical rules in English and using them many times in the sentences and speech. That was very interesting so I asked some of my friends if they also experienced this kind of privilege of SLA. Surprisingly, the answers were pretty much the same. However, grammar is generally considered as a weakest point of foreign language (FL) learners. Kecskes (2003) states that FL learning will affect 1L structure grammatically based on the language and cultural distances. In other words, he explained, FL learners should be well-aware of the culture of it in order to speak correctly and avoid misunderstanding during the conversation. For instance, the Uzbek language is based on a sentence structure 'subject-object-verb', whereas the English language is in a subject-verb-object sentence structure. Thus, most of English learners in Uzbekistan struggle with understanding or making up a sentence which makes sense in the language.

Another common thing among bilingual people is – borrowing transfer. This is referred to the addition of FL element in L1 [Pavlenko, 2003]. Borrowing transfer may affect learners' phonology, phonetics [Odlin, 1989] This phenomenon may happen as communicative strategy. The process is involved when a speaker uses some terms in foreign language into first language to adjust the meaning of the words that sometimes cannot be translated into the FL. For example, computer, café or coffee, etc. These type of words are just used without any equivalent by people living different countries including Uzbekistan and America. This, in turn, provides lexical enrichment. Another transfer is – restructuring transfer. This process happens when learning FL affects people's L1, especially, the way they pronounce their mother tongue. In other words, people after becoming fluent in their L2 start to face difficulties with pronouncing some of sounds or words in their L1 and they pronounce them by changing. Because, their tongue has already adopted to another one. Dickerson (1975) suggests that learning to pronounce a second language involves gradually restructuring your native phonological system (sound system) to move toward the target language. Pavlenko (2003) says that restructuring transfer as incorporating elements from the foreign language into the

first language, resulting in changes, substitutions, or simplifications to the first language.

There are still many positive effects of SLL on L1, people learning second language tend to perform good in their first language, too. Yelland and his co-workers (1993) observed for English-spoken children who studied Italian one hour each week and the result, the learners showed better. However, it doesn't mean SLA is without any negative effects. As people put greater effort on their SLA, they start to struggle to recall some of words from their mother tongue. As a result, they have to overuse borrowing words which is, generally, considered to be disrespectful about the language. Another thing which bilingualism has a great impact on is – language extinction. When a massive amount of people become bilingual and don't use their L1 on a daily basis, their mother tongue becomes one of endangered languages and if this process continues in this way, it will be “dead language”. “I was born in Germany and my nationality is German, but I no longer trust my German spelling. This is partly because the spelling rules have changed in the 20 years since I left, partly because I spoke and wrote Dutch for a long time, where many words sound quite similar but are spelled differently, and partly because my knowledge has simply eroded. What's more, words elude me and I'm often no longer sure if they mean exactly what I think they mean” says Monika Schmid (2018).

Conclusion

Second language acquisition offers numerous cognitive and linguistic advantages, fostering critical thinking, enhancing brain function, and improving understanding of one's first language. While the process of acquiring a second language can refine L1 grammar and vocabulary, it may also lead to challenges such as borrowing transfer, restructuring transfer, and occasional word retrieval difficulties. Additionally, if not carefully maintained, L1 proficiency may decline over time, contributing to language shift or even language extinction in some cases. Therefore, while SLA is a powerful tool for intellectual and personal growth, it is essential to maintain active use of one's native language to preserve

linguistic and cultural identity. Achieving a balance between L1 and L2 usage allows individuals to reap the full benefits of bilingualism without compromising their first language skills.

If a person's mind is a garden, language learning is water, as it assists to grow mentally by enhancing cognitive abilities, critical thinking and overall making a brain work more efficiently. There are two ways of a language – acquiring and learning. While learning refers to the conscious, formal study of language rules, patterns, and vocabulary, acquisition is a natural, unconscious process. It's similar to how children develop their first language. It happens through meaningful interaction and natural communication without explicit focus on linguistic rules. SLA plays a pivotal role in building a better L1 by expanding range of vocabulary and learning new, complex grammatical structures as well. However, it's strongly recommended not totally stopping using L1, when people become fluent on their target language or when learning process is ongoing.

REFERENCES:

1. Dickerson, L. (1975). *The learner's interlanguage as a system of variable rules*. TESOL Quarterly, 9(4), 401–407.
2. Kecskes, I. (2003). *Situation-bound utterances in L1 and L2*. Mouton de Gruyter.
3. Kraus, N. (2021). *Language and the Brain: The Bilingual Advantage in Auditory Processing*. Northwestern University.
4. Lee, L., & Gundersen, E. (2000). *Select Readings: Intermediate*. Oxford University Press.
5. Odlin, T. (1989). *Language transfer: Cross-linguistic influence in language learning*. Cambridge University Press.
6. Pavlenko, A. (2003). “*I feel clumsy speaking Russian*”: L2 influence on L1 in narratives of Russian L2 users of English. In V. Cook (Ed.), *Effects of the second language on the first* (pp. 32-61). Multilingual Matters.
7. Sapir, E., & Whorf, B. L. (2001). *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf*. MIT Press. (Originally published in 1956).

8. Schmid, M. (2018, April 3). *When you lose your mother tongue*. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/apr/03/first-language-voice-mother-tongue-attrition-brexit>
9. Slobin, D. (2024). *Second Language Acquisition and Cognitive Development: A New Perspective*. *Linguistic Inquiry*, 55(2), 187-209.
10. Yelland, G., Pollard, J., & Mercuri, A. (1993). *The metalinguistic benefits of limited second language exposure in primary school students*. *Applied Psycholinguistics*, 14(4), 423–444.

EVFEMIZMLAR: IJTIMOIIY-DISKURSIV TASNIF VA YASHIRIN MA'NO DARAJASI (O'ZBEK TILI MISOLIDA)

ASHIROVA Maxbuba Firdavsiyevna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
Chet tillar1 kafedrasi katta o'qituvchisi
mfashirova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi evfemizmlarning ijtimoiy-diskursiv tasnifi va ularning yashirin ma'no darajasi tahlil qilinadi. Evfemizmlarning umumqo'llaniladigan, nutqiy va okkazional turlarini ajratib, ularning vualizatsiya (yashirish) darajasi hamda dekodlash murakkabligini baholaydi. Shuningdek, maqolada evfemizmlarning nutq muhitidagi o'rni va ularning jamiyatga ta'siri haqida fikr yuritiladi. Maqola tilshunoslik nuqtayi nazaridan muhim bo'lib, evfemizmlarning lingvistik va ijtimoiy jihatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi..

Kalit so'zlar: evfemizm, diskurs, nutq, vualizatsiya, semantik siljish, bilvosita nomlash.

Annotation

This article analyzes the socio-discursive classification of euphemisms in the Uzbek language and examines the degree of their implicit meanings. It distinguishes between commonly used, discursive, and occasional types of

euphemisms, assessing their level of concealment (visualization) and the complexity of their decoding. Furthermore, the article explores the role of euphemisms in speech environments and their impact on society. From a linguistic perspective, the study is significant as it contributes to a deeper understanding of the linguistic and social aspects of euphemisms.

Keywords: *euphemism, discourse, speech, visualization, semantic shift, indirect nomination.*

Jamiyat nutqida hodisalarni yumshatish va fikrni o‘zaro qulay shaklda yetkazish ahamiyatli hisoblanadi. Evfemizm deb nomlanuvchi bu hodisani o‘rganish, bilvosita nomlash bo‘yicha tadqiqotlarni rus tadqiqotchilaridan B. A. Larin ishlarida ko‘rishimiz mumkin. U hodisaning uch asosiy substitut turini farqlashni taklif qilgan:

1. umumqo‘llaniladigan;
2. sinfiy va professional;
3. oilaviy-maishiy ;⁹⁹

Ushbu tasnifda evfemizmlarni takroriyliigi, semantik siljish darajasi va ijtimoiy ahamiyatiga ko‘ra farqlash g‘oyasi aks etgan. Bilvosita nomlash birliklarini shunday tamoyillar asosida tasniflash, ularni zamonaviy diskurs nazariyasi va funksional pragmatolingvistika doirasida qo‘llash uchun istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi. Shu munosabat bilan biz evfemizmlarning semantikasi va funksionalligi bilan bog‘liq quyidagi uch jihatni e‘tiborga olishni taklif qilamiz:

1. Bilvosita nomlash birliklarining barqarorlik darajasi yoki ularning amaldagi diskursda qayta takrorlanish darajasi;
2. Vualizatsiya darajasi (yashirish qobiliyatining amalga oshishi) yoki evfemizmni deshifrlash murakkabligi darajasi (ya’ni, uning ortida yashiringan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nomni anglash qiyinligi);
3. Ularning ijtimoiy markerlari.

Biz bu jihatlarni evfemizmlarning ijtimoiy-diskursiv xususiyatlari deb hisoblaymiz, chunki ular ikki tomonlama tabiatga ega bo'lib, evfemizmlarning til va nutqqa mansubligini (bir tomondan) hamda ularning ijtimoiy va tarixiy shartlanganligini (ikkinchi tomondan) aks ettiradi. Ushbu ijtimoiy-diskursiv xususiyatlarga muvofiq, quyidagi evfemizmlar turlarini farqlash mumkin:

1. Lingvistik yoki umumqo'llaniladigan evfemizmlar.
2. Nutqiy evfemizmlar.
3. Okkazional evfemizmlar. [Larin, 1961. 122.]

Birinchi guruhga biz eng keng tarqalgan va diskursiv faolligi yuqori bo'lgani sababli yashirish qobiliyati minimal darajada bo'lgan til birliklarini kiritamiz. Ularning yuqori chastotali qo'llanilishi leksikografik manbalarda qayd etilishi bilan tasdiqlanadi, ya'ni ushbu guruhga mansub evfemizmlar barcha tillarda mavjud evfemik lug'at tarkibini tashkil qiladi va hammaga ma'lum bo'lib, til va ayni bir madaniyatga mansub jamoa tomonidan keng qo'llanadi. Ularning asl ma'nosini anglash til foydalanuv¹⁰⁰chilari uchun qiyinchilik tug'dirmaydi, chunki bu birliklarning tez-tez ishlatilishi natijasida bilvosita nomlashning yashirish xususiyati asta-sekin kamayadi.

Masalan, **o'lmoq** fe'li deyarli barcha tillarda tabu hisoblanadi va u yumshoqroq ma'noga ega bo'lgan quyidagi evfemizmlar bilan almashtiriladi: **vafot etmoq, yo'qolmoq, ruhi osmonga uchmoq, bu dunyoni tark etmoq kabi** va hokazo. Ushbu evfemizmlar semantik jihatdan o'zgarishga uchragan bo'lsa ham, ularning ortida yashiringan asl ma'no ochiq-oydin bo'lib, dekodlash uchun qo'shimcha harakat talab etmaydi.

Asadbekning onasi **vafot etgan** yili o'ttiz birinchi dekabr oqshomida chiqqan edi, «meni xoli qo'y», deb iziga qaytardi.[Tohir Malik, 2007. 12]

Niyat — **marhum** ruhini eslash, xonadon egalariga hamdardlik bildirish.

Kimdir tuni bilan televizor ko‘rib, kimdir ulfatlari bilan to‘yib ichib, kimdir **jononlar** bilan to‘yib maishat qilib, endi hordiq chiqarar edi.[Tohir Malik, 2007. 36]

Ko‘rinib turibdiki, **vafot etgan, marhum, jononlar** evfemik birliklar mazmuni izoh talab etmaydi va yuqorida biz keltirilgan fikr va mulohazalarning isboti sifatida ko‘riladi.

Demak, **umumnutqiy evfemizmlar** evfemik lug‘atning asosini tashkil qiladi. Dekodlash darajasi yuqori, omma uchun tushunarli va konnotatsiya asosiy mazmunni saqlaydi.

To‘rtta telefon qo‘yilgan xonadagi ikki qiz, peshtaxta ortidagi xushbichim qiz *go‘yo **hur-u g‘ilmon** singari* videobar egasiga ***bir kechalik jannatni berishgan***, bazm qurishgan edi. [Tohir Malik, 2007. 37.]

Haydar Asadbek bilan yangi tanishgan kunlar. Ertalab ko‘proq temir yo‘l bekati atrofida «**ov**» qilar edi.

Buning kayfi harom, o‘zi halol. ***Uzumning suvini*** shu paytgacha birov harom demagan. [Tohir Malik, 2007. 30]

hur-u g‘ilmon, bir kechalik jannatni berishgan, ov, Uzumning suvini, Usbu holatda evfemik birliklar semantikasi kontekstdan anglashiladi, ya’ni bunda nutqning muhiti muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tipdagi evfemizmlarni ikkinchi guruhga kirgazish mumkin, chunki nutqiy evfemizmlar qo‘llanish darajasining bir muncha chegaralanganligi, qolaversa, nutqiy muhit ta’sirining kuchliligi bilan izohlandi, lekin pardalanish va bilvosita nomlash darajasi birmuncha yuqori bo‘ladi, leksikografik ma’nbaalarda qisman aks etadi.

Uchinchi guruh okkazional evfemizmlar qolgan guruhlariga nisbatan ancha yuqori pardalanish xususiyatiga ega va ular lug‘atlarda deyarli uchramaydi. Umuman uchramaydi, deb ham aytish mumkin, chunki bu guruh evfemik birliklari ma’lum sharoitlarda yoki vaziyat taqozosi bilan paydo bo‘ladi, ammo ularning yashovchanligi uzoq davom etmasligi mumkin va ularni biz ko‘proq baddiy adabiyotlarda yoki ba’zida nutq jarayonining ishtirokchisi bo‘libgina aniqlay olamiz.

Kechasi bilan istima qilib chiqdim, umuman mazam bo'lmayapti, hozir jilab jubaraman. (ota-ona bolaning ahvoli haqida gaplashyapti, aslida bola kasal ona bolani tilidan gapirib otasiga bolani ahvolidan xabar beryapti. Bolakay o'yinchoq o'ynab o'tiribdi. Bolangiz, deb gapirilsa, u yana xarxasha qilib boshlaydi.(Har holda ona shunday o'ylaydi.) okkazonal evfemizmlar ko'proq nutq egasiga tushunarli bo'ladi va nutq qaratilgan shaxs uni anglab olishi kerak uchinchi shaxs uchun yanada chuqurroq izoh berish kerak bo'ladi.

– ***Qizingizni bir ahvolda tashlab ketishdi...*** Asadbek nima gapligiga tushundi. «Bundan ko'ra o'ldirishgani yaxshi edi, – dedi o'ziga o'zi, – bu shunchaki tasodif emas.[Tohir Malik, 2007. 15.]

Xulosa qilib aytish mumkinki, evfemizmlar ijtimoiy-diskursiv hodisa sifatida til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Evfemizmlarning tasnifi va ularning ijtimoiy ahamiyatini o'rganish til va nutq hodisasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Hodisa yuzasidan tadqiqotlar ko'p bo'lishiga qaramay, o'zbek tilshunoslari orasida ayni masala yuzasidan hanuz bahs-munozaralar olib borilayotganligi uning tasnishi va ijtimoiy-diskusiv hodisa sifatida chuqurroq o'rganilishi lozimligidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ларин Б.А. Об эвфемизмах // Ученые записки ЛГУ. – Л., 1961. –с 122.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zME, 2002. – 109 b.
3. Omonturdiyev A. O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati. – Toshkent: Fan, 2006. – 178 b
4. Omonturdiyev A.J. Professional nutq evfemikasi (chorvadorlar nutqi misolida): Filol.fanlari dri...diss. – Toshkent, 2009. – 252 b.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. //beshinchi jild. – Toshkent: O'zME, 2006. – 608 b.
6. Jamet, D. Evfemizmlar va ularning lingvistik xususiyatlari. – Parij: Linguistique Française, 2015.
7. Tohir Malik. Shaytanat (1-kitob).; www.ziyouz.com – 2007

PRAGMALINGVISTIKANING NAZARIY ASOSLARI VA TADQIQOT YO‘NALISHLARI

*BOZOROVA Moxigul Ulug‘bek qizi,
Renessans ta‘lim universiteti
“Xorijiy filologiya” kafedrası o‘qituvchisi
+998883099893
bozorovamokhigul1998@gmail.com*

Annotatsiya

Mazkur maqolada pragmalingvistika fanining nazariy asoslari, asosiy tushunchalari hamda zamonaviy lingvistikadagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, sohaning amaliy tadqiqot yo‘nalishlari, xususan, media diskurs, siyosiy nutq va kundalik muloqotdagi qo‘llanilish xususiyatlari tahlil etiladi.

***Kalit so‘zlar:** pragmalingvistika, nutq aktlari, kontekst, kommunikativ niyat, implikatura, diskurs.*

Annotation

The article examines the theoretical foundations, basic concepts and role of the science of pragmatics in modern linguistics. The article also analyzes the applied areas of research in this area, in particular, the features of its application in media discourse, political discourse and everyday communication.

***Keywords:** pragmalinguistics, speech acts, context, communicative intention, implicature, discourse.*

Kirish

Til – bu shunchaki axborot yetkazish vositasi emas, balki inson tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy hayotining ajralmas tarkibiy qismidir. Til orqali insonlar nafaqat muloqot qiladi, balki o‘zaro tushunishadi, fikr almashadi, ijtimoiy rollarni ifodalaydi va jamiyatdagi turli jarayonlarda faol ishtirok etadi. Shu jihatdan til kommunikativ, ekspressiv va ijtimoiy funksiyalarga ega murakkab tizim sifatida qaraladi.

Zamonaviy tilshunoslik tilni nafaqat strukturaviy birliklar majmuasi sifatida, balki uni real hayotiy muloqot jarayonida qanday ishlatilishini o‘rganishga katta e‘tibor qaratmoqda. Tilning amaliy qo‘llanishi, kontekstga bog‘liqligi va

gapiruvchining kommunikativ maqsadiga yo'naltirilganligi uni lingvopragmatik yondashuv orqali chuqur tahlil qilishni taqozo etadi. Shu munosabat bilan pragmalingvistika – tilshunoslik va pragmatika fanlarining tutashgan sohasida shakllangan va bugungi kunda lingvistik tadqiqotlarda o'z o'rniga ega bo'lgan muhim yo'nalish sifatida e'tirof etiladi.

Pragmalingvistika til birliklarining kommunikativ vaziyatdagi qo'llanilishini, gapiruvchining niyatini, auditoriya bilan o'zaro munosabatini, kontekst va ijtimoiy-psixologik omillarni o'rganishga qaratilgan. U orqali tilning yashirin ma'nolari, implicatura va presuppozitsiya kabi hodisalar, nutq aktlari, kommunikativ strategiyalar kabi muhim jihatlar tahlil qilinadi.

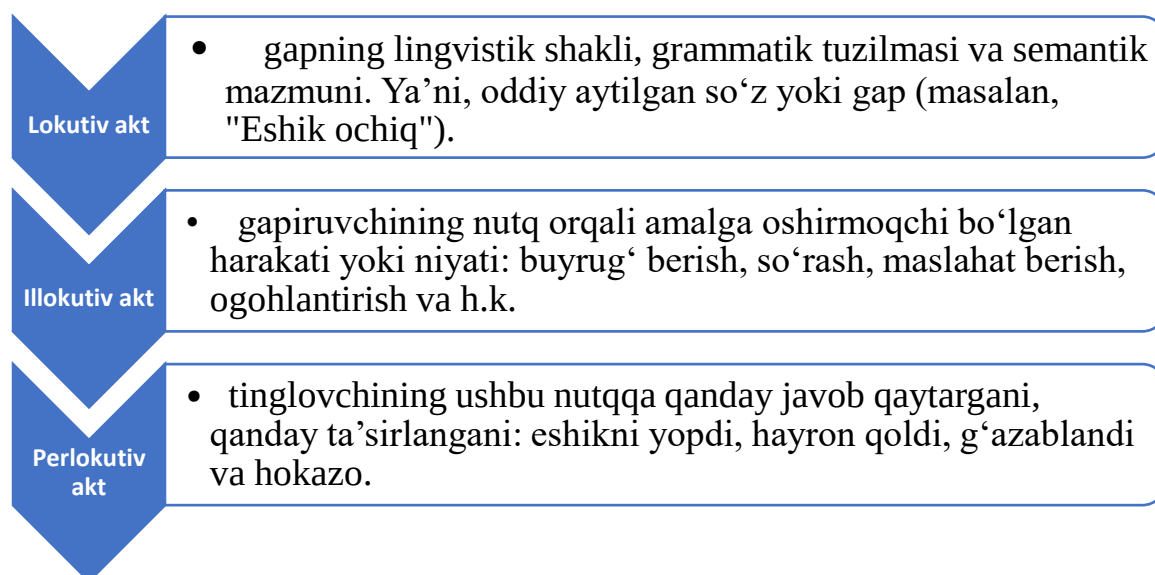
Pragmalingvistik tahlilning nazariy asoslari

Pragmalingvistika tilshunoslikning nisbatan yangi, ammo nihoyatda faol rivojlanayotgan sohalaridan biridir. Uning shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi va u G.P. Grays, J. Searl, H. Paul kabi yirik olimlar tomonidan asos solingan nazariy qarashlarga tayangan holda shakllandi. Ular tomonidan ishlab chiqilgan **nutq aktlari nazariyasi, kooperativ tamoyil, konversatsion implicatura** kabi konsepsiyalar pragmalingvistik tahlilning metodologik asosini tashkil etadi.

Nutq akti – bu inson til vositasida faqat biror narsani aytibgina qolmay, balki shu orqali ma'lum harakatni amalga oshiradigan til hodisasidir. Masalan, “Men seni kechiraman” degan jumla faqat axborot bermaydi – balki kechirish harakatini ham ifodalaydi.

J. L. Austinning yondashuvi

J. L. Austin bu nazariyani ilk bor “**How to Do Things with Words**” (1955) nomli mashhur ma'ruzalari orqali asoslab berdi. U nutq aktini quyidagi **uch darajada** tahlil qiladi:



J. Searl'ning tasnifi

J. Searl Austinning g'oyalarini rivojlantirib, **illokutiv aktlarni besh turga** ajratdi:

Turi	Tavsifi	Misol
Assertivlar	Gapiruvchi biror fakti yoki fikrni tasdiqlaydi	“Bugun dushanba.”
Direktivlar	Gapiruvchi tinglovchiga biror ishni bajartirmoqchi bo'ladi	“Derazani yoping.”
Komissivlar	Gapiruvchi o'zini biror ishni qilishga majbur qiladi	“Men sizga albatta yordam beraman.”
Ekspressivlar	Gapiruvchi o'z hissiyotini bildiradi	“Kechirasiz.”, “Tabriklayman!”
Deklarativlar	Gapiruvchi aytgan gap orqali real holatni o'zgartiradi	“Siz ishdan bo'shatildingiz.” (Rasmiy sharoitda)

3. Nutq aktlarining xususiyatlari

- Yuzaki va yashirin illokutsiya:** Ba'zan gapiruvchining niyati to'g'ridan-to'g'ri emas, bilvosita ifodalanadi. Masalan:
“Xonada juda issiq” degan gap bevosita bayon bo'lsa-da, bu orqali derazani ochish iltimosi nazarda tutilgan bo'lishi mumkin.

- **Bilvosita nutq aktlari:** Bir turdagi akt (masalan, bayon) boshqa turdagi aktini (masalan, iltimos) yashirgan bo‘ladi.
- **Kontekst:** Har qanday nutq aktining to‘liq anglanishi kontekst – ya’ni kim gapiryapti, kimga, qachon, qaerda, qanday vaziyatda – bilan chambarchas bog‘liq.

Pragmalingvistik tahlil obyektlari

Pragmalingvistika zamonaviy nutq faoliyatining turli shakllarini tahlil qilishda keng qo‘llanilmoqda. U tilning kommunikativ funksiyalarini real hayotiy vaziyatlarda chuqur o‘rganish imkonini beradi. Quyidagi yo‘nalishlar bu borada dolzarb hisoblanadi.

- **Media diskurs** – gazeta, jurnal, televideniya va internet tarmog‘idagi matnlar baholovchanlik, ishontirish, manipulyatsion strategiyalarga boy bo‘ladi. Bu matnlarda til orqali auditoriyaga qanday ijtimoiy va ideologik ta’sir o‘tkazilayotgani, til vositalari orqali ma’lumot qanday tarzda “qadoqlanayotgani” o‘rganiladi. Pragmalingvistik tahlil orqali jurnalistlar, blogerlar va kontent yaratuvchilarning auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish texnikalari – ritorik usullar, emotsional so‘zlar, implikatsiyalar va presuppozitsiyalar aniqlanadi.
- **Siyosiy nutq** – siyosatchilarning chiqishlarida til vositasida auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish, ularni ma’lum g‘oyalarga ishontirish, muayyan pozitsiyani qabul qilishga undash hollari tahlil etiladi. Siyosiy diskursda ko‘pincha metafora, ritorik savollar, kinoya, ehtirosli ohang, shaxsga xos murojaatlar, ijtimoiy stereotiplar va boshqa pragmatik strategiyalar keng qo‘llaniladi. Pragmalingvistika bunday strategiyalarning maqsadi va samaradorligini tahlil qiladi.
- **Reklama matnlari** – iste’molchini xarid qilishga undovchi lingvistik va ekstralingvistik omillar, emotsional ifoda, ijtimoiy stereotiplar, shaxsiy murojaatlar va bosim elementlari o‘rganiladi. Pragmalingvistik yondashuv reklama orqali qanday ehtiyoj va qadriyatlar uyg‘otilayotganini, qanday yashirin ma’no va niyatlar ilgari surilayotganini aniqlashga yordam beradi.
- **Kundalik muloqot** – har kungi til ishlatilishida hazil, kinoya, iltimos, istak, tanbeh, norozilik kabi kommunikativ funksiyalar bilvosita yoki yashirin shaklda ifodalanadi. Bu muloqot turlarida tilni to‘g‘ri tushunish uchun kontekst, ijtimoiy

maqom, tana harakati va intonatsiya kabi qo‘shimcha omillar muhim hisoblanadi. Pragmalingvistika ushbu omillarni kompleks tarzda tahlil qilib, kundalik nutqdagi pragmatik mexanizmlarni ochib beradi.

Pragmalingvistik tahlil quyidagi muhim tushunchalarga asoslanadi:

- *Kontekst* – bu nutqning mazmunini belgilovchi ijtimoiy, madaniy, psixologik va kommunikativ vaziyatlar yig‘indisidir. Kontekstsiz til birliklarining to‘liq ma’nosini aniqlash mushkul. Masalan, “Bu juda zo‘r!” degan ifoda vaziyatga qarab maqtov yoki kinoya bo‘lishi mumkin.
- *Kommunikativ niyat* – gapiruvchining til orqali qanday maqsadni ko‘zlayotganini bildiradi. Bu niyat ochiq (masalan, buyrug‘, iltimos, ogohlantirish) yoki yashirin (masalan, kinoya, ishora, hazil) bo‘lishi mumkin. Pragmalingvistika ushbu niyatlarni aniqlash, ulardan kelib chiqadigan ma’nolarni tushunishga harakat qiladi.
- *Implikatura* – gapda bevosita aytilmagan, lekin kontekst orqali anglash mumkin bo‘lgan ma’no. Masalan, “Bugun ishxonada juda sokin edi”, degan gap ostida “Ko‘pchilik ishga kelmadi” degan implikatura bo‘lishi mumkin. Grays nazariyasiga ko‘ra, implikatura muloqotda kooperativlik tamoyiliga asoslanadi.
- *Presuppozitsiya* – bu gapiruvchining gap aytayotganda allaqachon mavjud deb hisoblagan axborotidir. Masalan, “Siz yana kech qoldingiz” jumlasida “ilgari ham kechikkan” holat taxmin qilingan. Presuppozitsiyalar muloqotda nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi umumiy bilimlar va tajribalarga asoslanadi.

Bu tushunchalar orqali tilning chuqur va yashirin darajalarini tahlil qilish mumkin bo‘ladi. Shuningdek, ular media, siyosat, reklama va kundalik hayotdagi muloqotlarda tildan qanday foydalanilayotganini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Pragmalingvistikaning dolzarbligi

Bugungi global axborot maydonida insonlar ko‘plab kommunikatsiyaviy muhitlarda – ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, reklama, siyosiy chiqishlar va xalqaro diplomatiyada ishtirok etadi. Shunday sharoitda tilning pragmatik xususiyatlarini

chuqur tushunish, muloqotni samarali olib borish, til orqali boshqalarga ta'sir o'tkaza olish ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Pragmalingvistika zamonaviy tilshunoslikning eng faol va amaliy jihatdan foydali yo'nalishlaridan biridir. U muloqot jarayonining mazmunini chuqur anglash, nutqning yashirin ma'nolarini tahlil qilish, til vositalari orqali inson xulq-atvoriga ta'sir qilish mexanizmlarini ochib beradi. Bu esa nafaqat tilshunoslar, balki jurnalistlar, siyosatchilar, pedagoglar va madaniyatshunoslar uchun ham zarur bilim va ko'nikmalar manbaidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Grice, H. P. (1975). *Logic and conversation*. In *Syntax and Semantics* (Vol. 3).
2. Searle, J. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
3. Yusupov, Sh. (2009). *Pragmatik lingvistika asoslari*. Toshkent: O'zMU nashriyoti.
4. Karimov, R. (2015). *Til va muloqot: Pragmalingvistik yondashuvlar*. Samarqand.
5. Sadokov, A. (2018). *Media diskurs va uning lingvopragmatik tahlili*. Toshkent: Fan nashriyoti.

XORIJIY FILOLOGIYA SOHASIDA LUG'AT TADQIQI

SUNATILLAYEVA E'zoza
O'zbekiston Milliy universiteti
Jizzax filiali 1-bosqich talabasi
ezozasunatillayeva@gmail.com

Annotatsiya

So'z boyligini rivojlantirish chet tilini o'rganishda asosiy omillardan biri bo'lib, barcha til ko'nikmalarining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Biroq, bu jarayon murakkab bo'lib, o'qituvchining tajribasi, o'quvchilarning qiziqishlari va

eslab qolish qobiliyatiga bog'liq. Mazkur maqolada chet tillarini o'qitishda eng samarali texnologiyalar va o'yinlardan foydalanishning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, interaktiv yondashuvlar va didaktik o'yinlar o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda sezilarli natijalar beradi. Shunday qilib, zamonaviy ta'lim metodlarini qo'llash til o'rganish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *So'z boyligi, chet tili, interaktiv ta'lim, texnologiyalar, mobil vositalar, multimodal ta'lim, kommunikativ metod.*

Annotation

Vocabulary development is one of the key factors in learning a foreign language and plays an important role in the formation of all language skills. However, this process is complex and depends on the teacher's experience, students' interests, and their ability to retain new words. This article analyzes the importance of using the most effective technologies and games in foreign language teaching. The research findings indicate that interactive approaches and didactic games significantly improve students' vocabulary acquisition. Thus, the application of modern educational methods contributes to the effective organization of the language learning process.

Keywords: *Vocabulary, foreign language, interactive learning, technologies, mobile tools, multimodal learning, communicative method.*

Chet tillarida lug'at o'rgatish – eng qiyin jarayonlardan biri bo'lib, bu nafaqat o'qituvchining tajribasi yoki bilimiga bog'liq, balki ko'proq o'quvchilarning qiziqishlari va ularning miyasi yangi so'zlarni eslab qolish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu sababli ko'pchilik o'qituvchilar o'quvchilarning lug'at testlari natijalaridan qoniqarsiz bo'lishadi. Bundan tashqari, lug'at o'rganish o'quvchilar uchun chet tilini o'rganishning eng qiyin jihatlaridan biri hisoblanadi. Natijada, ular kam lug'at zahirasi yoki xotira muammolari haqida shikoyat qiladilar va yomon natijalarini shu bilan izohlaydilar. Ushbu tadqiqot eng samarali texnologiyalar va o'yinlarni aniqlash, an'anaviy va zamonaviy usullarning

samaradorligini solishtirish, hamda o'quvchilarning xotira muammolari ustida qanday ishlash mumkinligini o'rganish maqsadida o'tkazildi.

Raqamli fleshkarta dasturlari lug'at o'rganish uchun eng ko'p ishlatiladigan vositalardan biridir. Masalan, Quizlet, Anki Pro: Flashcards Learning va Memrise. Ushbu platformalar so'zlarni eslab qolish uchun oraliqli takrorlash algoritmlaridan foydalanib, o'quvchilarga shaxsiy fleshkarta to'plamlarini yaratish imkonini beradi. *Anki Pro* kognitiv fanlarga asoslangan holda oraliqli takrorlash usulidan foydalanadi. Ushbu usul so'zlarni asta-sekin uzoqroq vaqt oralig'ida takrorlash orqali ularni samarali yodlashga yordam beradi. *Quizlet* turli o'yinlar va testlar tanlovini taqdim etib, lug'at o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va kamroq zerikarli qiladi. *Duolingo* esa lug'atni grammatika va talaffuz bilan birgalikda o'rgatish uchun ishlab chiqilgan bo'lib, o'yin elementlaridan foydalanib o'quvchilarni qiziqtirishga harakat qiladi. Ammo, bu vositalar O'zbekistonda hali keng tarqalmagani sababli, aksariyat til o'rganuvchilar ulardan foydalanishni bilmaydi. [DeVer, 2012. 38-45]

Tadqiqot usullari ham tobora kengayib bormoqda. Quyida shu haqida so'z yuritamiz:

Tadqiqot turi. Ushbu tadqiqot tasviriy va miqdoriy hisoblanadi. Tadqiqot natijalari muammo bayoniga javob berish uchun tasviriy shaklda taqdim etilgan. Miqdoriy tadqiqot usuli yordamida o'quvchilarning eng yaxshi deb topgan lug'at texnologiyalari va vositalari to'g'risida sonli ma'lumotlar yig'ilib, tahlil qilindi. Ushbu usul orqali odatlar, o'rtacha ko'rsatkichlar, tendensiyalar aniqlanib, umumiy xulosalar chiqarildi.

Subyekt va ob'ekt borasidagi tadqiqotlar ham olib borilgan. Tadqiqot doirasida 25 ta pre-intermediate va intermediate darajadagi o'quvchilar suhbatga jalb qilindi. Tadqiqot davomida ularning lug'at o'rganish texnikalari va vositalari borasidagi fikrlari yozib olindi. Suhbatdan so'ng, anketa ishlatilib, 5 ta savoldan iborat so'rovnomma tarqatildi. [Schmitt & Schmitt, 2020. 547-556]

Ma'lumot yig'ish texnikasi. Bunda o'quv markazlariga tashrif buyurib so'rovnomalar olib borilgan va quyidagi savollar berilgan:

1. Chet tilini o'rganishda lug'atning ahamiyati qanday?
2. Lug'atni o'rganishda eng qiyin jihat nima?
3. Sizning sevimli lug'at o'rganish texnologiyangiz yoki vositangiz qaysi?
4. Ushbu vosita yordamida yangi so'zlarni o'rganish qanchalik samarali? Ushbu vositani 1 dan 10 gacha baholang.

25 afar o'quvchi ushbu suhbatda ishtirok etdihgan va javoblar 3 kun davomida yig'ilgan Barcha javoblar audio formatda yozib olinib, CD diskda to'plangan. So'ngra, ular yana shu ta'lim muassasasiga tashrif buyurib, o'sha ishtirokchilarga so'rovnoma tarqatdiishgan. Bu safar barcha ishtirokchilar bitta xonaga yig'ilib, ularga quyidagi 5 ta lug'at o'rganish vositalari keltirilgan jadval taqdim etilgan. Bular: *Anki Pro, Flashcards Learning, Quizlet, Duolingo, Kahoot, Google Translate.*

Ishtirokchilar ushbu vositalarni foydalanish darajasiga ko'ra 1-5 balli tizim bo'yicha baholashlari kerak edi. So'ngra ushbu jadval 1 barcha ishtirokchilarga tarqatildi va ularning tanlovlari qayd etildi. Shu orqali ularning o'rganish faoliyati tadqiq qilingan.

Shuningdek, ovoz chiqarib o'rganish yoki eshitish orqali o'quvchilar o'zlarining tinglab tushunish qobiliyatlarini va talaffuzlarini yaxshilashlari mumkin, chunki matnni nutqqa o'girish (TTS) texnologiyalari, masalan, Google Translate, Speechify va ko'plab ta'lim dasturlarining ichki talaffuz yordamchilari so'zlarni baland ovozda aytib beradi. Natijalarga ko'ra, ushbu vositalardan foydalanish darajasi bizning ta'lim tizimimizda yuqoriroq.[Khaldurdiyeva, 2023]

Schmitt N va Schmitt D fikriga ko'ra, talabalar haqiqiy til namunalariga keng kirish imkoniyatiga ega bo'lish orqali so'zlarning chastotasi, kollokatsiyalari va kontekstda ishlatilishini tushunishga yordam beruvchi ma'lumotlar bazalaridan foydalana oladilar. Shuningdek, talabalar interaktiv so'z boyligini rivojlantirish faoliyatlarida tobora ko'proq ishtirok etayotganliklari aniq. Masalan, FluentU

musiqa, videolar, filmlar, lavhalar va intervyular kabi haqiqiy ommaviy axborot vositalari orqali soʻz boyligi va ogʻzaki iboralarni oʻrgatadi.

Tadqiqot turlari shu bilan cheklanmagan. Ushbu tadqiqot taʼrifiy va miqdoriy usullarga asoslangan. Tadqiqot natijalari muammo bayonotiga javob berish uchun taʼrifiy tarzda keltirilgan. Miqdoriy tadqiqot usuli esa maʼlumotlarni yigʻish va tahlil qilish, raqamli natijalarni hisoblash, oʻquvchilar uchun eng maʼqul soʻz boyligini oshirish texnologiyalari va vositalarini aniqlash uchun qoʻllanilgan. Miqdoriy usul shuningdek natijalarni umumlashtirish, oʻrtacha qiymatlarni aniqlash, qonuniyatlarni topish, prognoz qilish va umumiy xulosalar chiqarish uchun ham ishlatilgan.[DeVer, 2012. 38-45]

Natijalarga koʻra, soʻz boyligi chet tillarini oʻrganishda muhim rol oʻynaydi. Ishtirokchilarning javoblariga asoslanib, soʻz boyligining quyidagi sabablarga koʻra chet tilini oʻrganishda zarurligi aniqlandi:

1. *Muloqot* – Oʻquvchilar yetarli darajada soʻz boyligiga ega boʻlsalar, muloqot jarayoni ancha samarali va tushunarli boʻladi.
2. *Tushunish* – Yangi soʻzlarni tushunish produktiv (gapirish, yozish) va reseptiv (oʻqish, tinglash) koʻnikmalarda juda muhimdir. Bu jarayonlarni yaxshi tushunmasdan til oʻrganish murakkab kechadi.
3. *Chet tilida ravon gapirish* – Yetarlicha soʻz boyligiga ega boʻlgan oʻquvchilar tabiiy va uzluksiz gapira oladilar, ortiqcha pauzalar yoki ona tilidan tarjima qilishga ehtiyoj kamayadi. Natijada, real hayotdagi suhbatlar osonlashadi va oʻziga boʻlgan ishonch ortadi.
4. *Madaniy tushunchalar* – Frazologik iboralar, urf-odatlar va madaniy oʻziga xosliklar koʻpincha soʻzlarda aks etadi. Soʻz boyligini oshirish orqali oʻquvchilar oʻrganayotgan tillari bilan bogʻliq madaniyatni yaxshiroq tushuna oladilar.
5. *Grammatika*– Soʻzlarning joylashuvi jumlaning tuzilishini belgilaydi, shuning uchun soʻz boyligining ortishi oʻquvchilarga sintaksis va grammatikani yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

6. *Kasbiy va akademik foydalanish* – Texnik matnlarni o‘qish, murakkab fikrlarni ifodalash, akademik va kasbiy muhitda muhokamalarda qatnashish uchun so‘z boyligi muhimdir.

So‘zlarni eslab qolish va qayta eslash – so‘z boyligini o‘rganishda eng katta qiyinchiliklardan biridir. O‘quvchilar yangi so‘zlarni o‘rganib, ularni kontekstda to‘g‘ri ishlatishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bunga quyidagi omillar sabab bo‘ladi:

1. Sinonimlar va ma’no farqlari – Ba’zi so‘zlarning ma’nolarini eslab qolish yoki ularning farqlarini ajratish qiyin bo‘lishi mumkin.
2. Talaffuz va imlo murakkabligi – Ayrim so‘zlarni talaffuz qilish yoki yozish qiyin, ayniqsa, talaffuzi yoki imlo qoidalari murakkab bo‘lgan tillarda.
3. Kam qo‘llaniladigan so‘zlar – Kam ishlatiladigan so‘zlarni eslab qolish va nutq yoki yozma ishda aktiv qo‘llash qiyin bo‘lishi mumkin.
4. So‘z yasash qoidalarini tushunish – Affikslar (prefiks, suffiks) va turli so‘z shakllarini (fe‘l, ot, sifat) o‘zlashtirish o‘quvchilar uchun murakkab bo‘lishi mumkin.[Khaldurdiyeva, 2023]

Google Translate bo‘yicha natijalar

Intervyu natijalariga ko‘ra, taxminan 60% ishtirokchi yangi so‘zlarning tarjimasini topishda Google Translate eng qulay vosita ekanligini ta’kidlagan. Ammo, ularning fikriga ko‘ra, bu dastur har doim ham aniq tarjima bermaydi.

Foydali jihatlari sifatida talaygina jihatlarni e’tirof etishgan.

1. O‘quvchilar ushbu dastur tez va oson ekanligini ta’kidlaydilar, chunki u real vaqt rejimida tarjima qiladi va bu o‘quvchilarga yangi so‘zlarning ma’nolarini tezda tushunish imkonini beradi.
2. O‘qish yoki tinglash mashg‘ulotlarida terminlarni tushunish zarur bo‘lganda juda foydali bo‘ladi va vaqtni tejaydi.
3. Turli tillarni tanlash imkoniyati – Google Translate dunyo bo‘ylab juda keng tillarni qamrab oladi. O‘quvchilar mashhur tillardan tortib, kam qo‘llaniladigan tillargacha bo‘lgan tarjimalarni topishlari mumkin.

4. Kontekst bo'yicha turli tarjimalarni taklif etishi – Ushbu texnologiya bir so'z yoki iborani turli kontekstlarda qanday tarjima qilish mumkinligini ko'rsatadi, bu esa o'quvchilarga so'z ishlatilishining nozik jihatlarini tushunishga yordam beradi. Biroq, tarjimalar har doim ham mukammal bo'lmagani sababli, ba'zi hollarda ularni tekshirish kerak.
5. Talaffuzni eshitish imkoniyati – Google Translate turli tillarda so'zlarning aniq talaffuzini taqdim etadi. Bu ayniqsa, gapirish ko'nikmasini rivojlantirishda foydalidir.
6. Offline rejimda ishlash imkoniyati – Internetga ulanmagan holda ham tarjima qilish va so'z boyligini o'rganish imkoniyati o'quvchilar uchun katta qulaylik yaratadi.

Kamchiliklari:

1. Noto'g'ri tarjimalar va kontekst muammolari – Google Translate murakkab iboralar, kollokatsiyalar va idiomalarni tarjima qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Ayniqsa, kam qo'llaniladigan tillar yoki tibbiyot va huquq kabi maxsus terminlar bilan ishlaganda tarjimalar noaniq bo'lishi mumkin.
2. Kontekst va madaniy tafsilotlarni yetarlicha yetkazmasligi – Google Translate so'zlarning madaniy asosini va kontekstdagi nozik farqlarini tushuntira olmaydi. Shu sababli, ushbu kamchilikni bartaraf etish uchun qo'shimcha manbalardan foydalanish talab etiladi.
3. Ortib borayotgan qaramlik – O'quvchilar ushbu texnologiyaga haddan tashqari bog'lanib qolishlari mumkin. Bu esa yangi so'zlarni o'zlashtirish va uzoq muddat eslab qolish qobiliyatining pasayishiga olib keladi.
4. To'liq gaplar va kontekst yetishmovchiligi – Google Translate so'zlarni ajratib tarjima qiladi va ularning kontekstda qanday ishlatilishini tushuntirmaydi. Natijada, o'quvchilar so'zlarni turli ijtimoiy sharoitlarda yoki grammatik strukturalarda qanday qo'llashni o'rganolmaydilar.
5. Murakkab gaplar va maxsus terminlarni noto'g'ri tarjima qilishi – Uzoq yoki murakkab gaplarni, shuningdek, muayyan sohalarga oid terminlarni tarjima qilishda xatolarga yo'l qo'yishi mumkin. Ayniqsa, idiomatik yoki madaniy

ma'lumotlar bo'lgan gaplarni noto'g'ri tushinishi ehtimoli yuqori.[Nation, 2001. 46-67]

Xulosa

So'z boyligi til o'rganishda tinglash, o'qish, yozish va gapirish kabi barcha receptiv va produktiv ko'nikmalar uchun asosiy omil hisoblanadi. Biroq, so'z o'rgatish chet tillarini o'qitishning eng murakkab jihatlaridan biri bo'lib, u nafaqat o'qituvchining tajribasi yoki bilimiga, balki o'quvchilarning qiziqishlariga va ularning miyasi yangi so'zlarni eslab qolish qobiliyatiga bog'liq. Shu sababli, aksariyat o'qituvchilar o'quvchilarning lug'aviy testlaridan qoniqarli natijalar ololmaydi. Xuddi shunday, chet tilini o'rganayotgan o'quvchilar ham so'z boyligini o'zlashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishadi va kam so'z yod olgani yoki eslab qolish qobiliyatining pastligi sababli shikoyat qiladilar. Ushbu maqola esa eng samarali texnologiyalar va o'yinlarni aniqlashga qaratildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. LeylaKhalduurdiyeva "VOCABULARY BUILDING TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE". Philology Matters / ISSN: 1994 –4233/ E-ISSN: 2181–1237
2. DeVer, J. (2012). Vocabulary acquisition: A learner-centered approach. Educational Lin-guistics Press.38-45.
3. Nation, P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press,46-67.
4. 10.Schmitt, N., & Schmitt, D. (2020). Vocabulary in language teaching: Theory, research, and practice. Language Teaching Research, 24(5), 547–556.
<https://doi.org/10.1177/1362168820907637>.
 - [Khalduurdiyeva, 2023].
 - [DeVer, 2012. 38-45].
 - [Nation, 2001. 46-67].
 - [Schmitt & Schmitt, 2020. 547-556].

MAVERAÜNNEHİR HAVZASINDAN DÜNYAYA İLİM, İRFAN VE HİKMET

Dr. Kemal Yavuz Ataman
Türkiye
İstanbul Danışmanlık Danışmanlık Ltd.
Müstakil Akademisyen
Sosyal Siyaset Doktoru
kemal.ataman59@gmail.com
+90 532 322 5543

Özet

Maveraünnehir havzasının bereketli topraklarında tarihi etkileyen mümtaz alimler, arifler, hakîmler yetişmiş, kıymetli eserler yazılmış, cihana yayılmıştır. Müstakim, mutemet, muteber, rehberler ve eserler sayesinde insan aklı ve kalbi gelişir, ferd güzel ahlaka erişir, kamil insan olur. Kamil insanlarla kamil cemiyetler ve devletler tesis edilir. Maveraiünnehir’den çıkan kamil insanlar ilimle, irfanla ve hikmetle mükemmel eserleri ortaya koymuşlar, devletleri kurmuşlar, cemiyetleri imar etmişlerdir. Tarihte ilmin, irfanın ve hikmetin bir arada yer aldığı, medeni devletlerin menbaı olan Mevaraünnehir dünyanın en zengin medeniyet havzasıdır. Maveraiünnehir toprakları Seyyidlerle, Hz.Peygamber (s.a.v)’in nesliyle, Sahabe -i Kiram’la şereflenmiştir. Kusem b. Abbas gibi meşhur sahabi, İmam Buhari, İmam Maturidi, Zemahşeri, Mergilani, Ebu’l Leys Semerkandi gibi Hadis , Kelam, Tefsir, Fıkıh ilimlerinde maruf ve meşhur alimler Maveraiünnehir çevresinde, Horasan ve Harezm coğrafyasında yetişmişler, yerleşmişlerdir. İbrahim Edhem, Şakik Belhi, Fudayl b.Iyaz , Yusuf Hemedani , Necmeddin Kübra, Ahmed Yesevi, Abdulhalık Gucdüvani, Bahaeddin Nakşibend, Hace Ahrar Veli gibi sufiler, arifler, Molla Camii, Ali Şir Nevai gibi mütefekkir, edip ve şairler yine aynı topraklardan neşet etmişlerdir. Harezmi, İbni Sina, Farabi, Uluğ Bey gibi matematik, mantık, felsefe, astronomi sahalarında tesirleri zamanımıza uzanan alimler Maveraiünnehir’in bereketli topraklarında yeşermiş, dünyayı sarmış çınarlardır. Mevlana Celaleddin Rumi Harezm’den Anadolu’ ya ve dünyaya ışık saçmıştır. Harezm, Horasan ve Maveraiünnehir coğrafyası, ilim, irfan ve hikmet madenlerinin, nadide cevherlerin menbaıdır.

Muhtelif asırlarda bu topraklarda yazılan kitaplar, yazılan şiirler, mimari şaheserler, inşaa edilen medreseler, ilim, irfan ve hikmet ocakları Maveraiünnehir medeniyetinin insanlığa takdim ettiği hazinelerdir. Bu havzanın iksiri Asya, Afrika ve Avrupa'ya uzanmış, Osmanlı, Selçuklu, Babürlü Devletleri ve Medeniyetlerinin yükselmesine, Avrupa'nın reform ve rönesans hareketlerine doğrudan ve dolaylı olarak tesir etmiştir.

Bu çalışmada Maveraiünnehir havzasından dünyaya yayılan ilim, irfan ve hikmetin akislerine, bazı mümtaz şahsiyetlere ve muhteşem eserlerine ve onların insanlığa tesirlerine temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler : *Maveraiünnehir, İlim, İrfan, Hikmet, Dünya, Şahsiyet, Eser*

Movarounnahr havzasidan dunyoga ilm, irfon va hikmat

Annotatsiya

*Movarounnahr havzasida tarixga ta'sir ko'rsatgan taniqli allomalar, donishmandlar, hakimlar yetishib chiqdi, qimmatli asarlar yozilib, dunyoga tarqaldi. Haq yo'lidagi, ishonchli va ishonchli yo'l-yo'riq va ishlar tufayli inson ongi va qalbi kamol topadi, go'zal axloqqa erishadi, komil inson bo'ladi. Komil jamiyatlar va davlatlar komil insonlar bilan barpo etiladi. **Movarounnahr**dan chiqqan komil insonlar ilm, hikmat va irfon bilan mukammal asarlar yaratdilar, davlat va rivojlangan jamiyatlar barpo etdilar. Tarix davomida ilm-fan, irfon va hikmat yonma-yon yashab kelayotgan sivilizasiyali davlatlarning manbai bo'lgan Movarounnahr dunyodagi eng boy tamaddunga ega bo'lgan havzadir. **Movarounnahr** o'lkalari Payg'ambarimiz (s.a.v.) avlodlari bo'lmish sayyidlar va sahobai kiromiylar bilan sharaflangan. Qusam ibn Abbos kabi mashhur sahobalar, Imom Buxoriy, Imom Moturidiy, Zamaxshariy, Marg'iloniy, Abul-Lays Samarqandiy kabi hadis, kalom, tafsir va fiqh ilmida ma'lum va mashhur olimlar yetishib, Xuroson, Xorazm va Movarounnahr jo'g'rofiyasida yashab, faoliyat yuritganlar. Ibrohim Adham, Shaqiq Balhiy, Fuzayl ibn Ilyos kabi so'fiy va donishmandlar; Yusuf Hamadoniy, Najmiddin Kubro, Ahmad Yasseviy, Abdulxoliq G'ujduvoni, Bahouddin Naqshband, Hoja Ahror Valiy, Mulla Jomiy, Alisher*

Navoiy kabi mutafakkir, yozuvchi va shoirlar ham xuddi shu zaminda tug'ilganlar. Xorazmiy, Ibn Sino, Forobiy, Mirzo Ulug'bek kabi riyoziyot, mantiq, falsafa, astronomiya sohalarida ta'siri bizning davrimizga qadar yetib kelgan allomalar Movaronounnahrning unumdor yerlarida kamol topib, butun dunyoga tarqalgan chinorlardir. Mavlono Jaloliddin Rumiy Xorazmdan Onado'liga va dunyoga nur sochdi. Xorazm, Xuroson va Movarounnahr jo'g'rofiyasi ilm, hikmat va konlar va nodir durdonalar manbaidir. Bu zaminlarda turli asrlarda bitilgan kitoblar, she'rlar, me'morchilik durdonalari, madrasalar, ilm-fan, bilim va hikmat markazlari Movarounnahr tamaddunning insoniyatga hadya etgan boyliklaridir. Bu havzaning eliksiri Osiyo, Afrika va Yevropaga yetib bordi va Usmonli, Saljuqiy va Mo'g'ul davlatlari va sivilizatsiyalarining yuksalishiga, Yevropaning islohot va uyg'onish harakatlariga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatdi.

Biz bu tadqiqotda Movarounnahr havzasidan dunyoga tarqalgan ilm, irfon va hikmatning aks-sadolari, ayrim mumtoz siymolar va ularning ulug'vor asarlari, insoniyatga ta'siri haqida to'xtalamiz.

Kalit so'zlar: *Movarounnahr, ilm, irfon, hikmat, dunyo, shaxs, asar*

Science, Wisdom, and Enlightenment from the Mawarannahr Basin to the World

Absract

The fertile lands of the Mawarannahr basin have nurtured distinguished scholars, sages, and wise thinkers who have influenced the course of history. Valuable works have been produced here and disseminated across the world. Through the guidance of upright, trustworthy, and authoritative figures and texts, the human mind and soul are cultivated; individuals attain virtuous character and become kamil (perfected) humans. Through kamil individuals, kamil societies and states are established. The perfected individuals emerging from Mawarannahr produced exemplary works through knowledge, wisdom, and spiritual insight, established states, and developed societies. Historically, Mawarannahr—where

knowledge, spiritual wisdom, and insight coexisted—has been the cradle of some of the world's richest and most refined civilizations. The region has been honored by the descendants of the Prophet Muhammad (peace be upon him), known as Sayyids, as well as by many of his companions. Distinguished figures such as the renowned companion Qutham ibn al-‘Abbās, and scholars like Imam al-Bukhārī, Imam al-Māturīdī, al-Zamakhsharī, al-Marghīnānī, and Abū al-Layth al-Samarqandī—renowned in the fields of Hadith, Theology (Kalam), Exegesis (Tafsir), and Islamic Jurisprudence (Fiqh)—were raised in Mawarannahr, Khurasan, and Khwarezm. Mystics and gnostics such as Ibrāhīm ibn Adham, Shaqīq al-Balkhī, Fuḍayl ibn ‘Iyāḍ, Yūsuf al-Hamadānī, Najm al-Dīn al-Kubrā, Ahmad Yasawī, ‘Abd al-Khālīq al-Ghujdawānī, Bahā’ al-Dīn Naqshband, and Khwāja Ahrār al-Valī, along with thinkers, literati, and poets such as Jāmī and ‘Alī Shīr Nawā’ī, also emerged from these lands. Scholars like al-Khwārizmī, Ibn Sīnā (Avicenna), al-Fārābī, and Ulugh Beg—who shaped disciplines like mathematics, logic, philosophy, and astronomy—grew out of the fertile intellectual soil of Mawarannahr, standing as monumental figures whose influence extends to this day. Jalāl al-Dīn Rūmī, whose roots trace back to Khwarezm, spread his light from Anatolia to the entire world. Indeed, the regions of Khwarezm, Khurasan, and Mawarannahr are true treasure troves of science, wisdom, and insight. The books and poetry written, architectural masterpieces created, and madrasas built across various centuries in this region represent the intellectual and spiritual wealth that the civilization of Mawarannahr has offered to humanity. The influence of this intellectual and spiritual legacy extended across Asia, Africa, and Europe, directly and indirectly contributing to the rise of great civilizations such as the Ottoman, Seljuk, and Mughal Empires, and even influencing Europe's Renaissance and Reformation movements.

This study aims to highlight the reflections of knowledge, wisdom, and enlightenment that spread from the Mawarannahr basin to the world, focusing on certain distinguished figures and their magnificent works, as well as their enduring impact on humanity.

Keywords: Mawarannahr, Knowledge, Spiritual Wisdom, Insight, World, Personality, Work

HİNT DÜŞÜNCESİNİ MÜSLÜMANLARA ANLAŞILIR KILMAK: BÎRÛNÎ’NİN ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Muammer İskenderoğlu

ÖZ

İslam toplumlarında bilim ve düşüncenin gelişiminde ağırlıklı olarak Yunan, kısmen de Fars ve Hint düşünce geleneklerinden yapılan çeviriler ve ardından üretilen telif eserler önemli rol oynamıştır. Bu süreçte Yunan düşüncesine kıyasla Hint düşüncesini tanıma çabaları daha geç bir dönemde Müslüman toplumun gündemine girmiştir. Dokuzuncu asırdan itibaren Müslümanların Hindistan’ı fethetmeye başlaması ve Kuzey Hindistan’da kurulan Müslüman yönetimler sayesinde Hint düşüncesinin önemli eserleri ağırlıklı olarak Farsçaya kısmen de Arapçaya çevrilmeye ve ardından telif eserler üretilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Bîrûnî, Hint düşüncesini Müslüman topluma tanıtmaya çabalarına en büyük katkı sağlayan düşünürlerden biri olmuştur.

İslam düşüncesi terminolojisi ağırlıklı olarak Yunan düşüncesi temelinde geliştiği için Hint düşüncesini İslam toplumuna tanıtmaya sürecinde bu felsefi terminolojinin kullanılması kaçınılmazdır. Bîrûnî Gazneli Mahmud’un sarayına dahil olup Hint seferlerine katılmış, bu süreçte ileri yaşında Sanskritçe öğrenmiş, Hint kaynaklarını incelemiş, Hint bilginleriyle görüşmüş ve Hint toplumunu gözlemlemiştir. Ardından da hem Kitâb Sânk ve Kitâb Pâtancal adlı çeviri eserler hem de Yunan ve İslam toplumundaki fikir ve eylemlerle de karşılaştırarak, Taḥkîk mâ li-l-Hind adlı takdire şayan ilmi bir eser ortaya koymuştur. Bu eserleriyle Hint düşüncesini Müslüman topluma ilmi bir bakış açısıyla tanıtmaya çalışmıştır. Bu süreçte Bîrûnî hem bir çevirmen hem de müellif olarak birçok zorlukla karşılaşmıştır. Bu zorluklardan ilki Bîrûnî’nin bu metinleri Arapçaya çevirirken ve

telif eserini yazarken, her iki kültürel ve tarihsel bağlamı dikkate almak zorunda kalmasıdır. Sanskritçe ve Arapçanın ortak dilsel köklerinin olmaması, Hint düşüncesinden İslam Düşüncesine bu kavramların çevirisini zorlaştırıyordu. Dolayısıyla Bîrûnî, gerek çeviri çalışmalarında gerek telif metinlerinde, kendinden yüzlerce yıl önce sistemleştirilmiş olan Hindu kavramlarını anlamak ve bu Hint düşüncesini on birinci yüzyılın başlarındaki Müslüman kitleye aktarmak gibi ikili bir görevi yerine getirmeye çalışmıştır. Bu tebliğde önce Bîrûnî'nin Hint düşüncesini tanıma çabasının arka planını tasvir edeceğim. Ardından Bîrûnî'nin ilgili metinlerini analiz ederek onun Hint düşüncesini Müslüman topluma nasıl tasvir ettiğini Tanrı anlayışı tasviri üzerinden örneklendireceğim. Bu bağlamda İslam felsefesi terminolojisini nasıl kullandığını göstermeye çalışacak ve bu terminolojinin Hint düşüncesini ne ölçüde doğru ifade ettiğine dair değerlendirmede bulunacağım.

Anahtar Kelimeler: *Hint Düşüncesi, İslam Düşüncesi, Bîrûnî, Taḥkîk mâ li-l-Hind, Tanrı Tasavvuru*

ABSTRACT: MAKING INDIAN THOUGHT UNDERSTANDABLE TO MUSLIMS: AN EVALUATION OF AL-BĪRŪNĪ'S WORKS

Translations made mainly from Greek, partly from Persian and Indian traditions of thought and the original works produced afterwards have played an important role in developing science and thought in Islamic societies. In this process, efforts to get to know Indian thought entered the agenda of Muslim society at a later period compared to Greek thought. Starting from the ninth century, with Muslims' conquest of India and the Muslim administrations established in Northern India, important works of Indian thought started to be translated mainly into Persian and partly into Arabic and then original works started to be produced. In this context, al-Bīrūnī has been one of the thinkers who made the greatest contribution to the efforts to introduce Indian thought to Muslim society.

Since the terminology of Islamic thought was developed mainly based on Greek thought, it was inevitable to use this philosophical terminology in the process of introducing Indian thought to Islamic society. Al-Bīrūnī joined the court of Mahmūd of Ghazni and participated in the Indian expeditions. During this process, he learned Sanskrit at an advanced age, studied Indian sources, met with Indian scholars and observed Indian society. Then, he translated *The Kitāb Sānk* and *The Kitāb Pātanjāl* and wrote *Tahqīq mā li-l-Hind* by comparing both the ideas and actions of Greek and Islamic society, hence producing admirable scientific works. With these works, he tried to introduce Indian thought to Muslim society from a scientific perspective. During this process, al-Bīrūnī encountered many difficulties both as a translator and an author. First, al-Bīrūnī had to take into account both cultural and historical contexts while translating these texts into Arabic and writing his original work. The lack of common linguistic roots between Sanskrit and Arabic made it difficult to translate these concepts from Indian thought to Islamic thought. Therefore, in both his translation works and his original work, al-Bīrūnī tried to fulfil the dual task of understanding Hindu concepts that had been systematized hundreds of years before him and conveying this Indian thought to the Muslim masses of the early eleventh century. In this paper, I will first describe the background of al-Bīrūnī's efforts to understand Indian thought. Then I will analyze al-Bīrūnī's relevant texts, and exemplify how he portrayed Indian thought to the Muslim community through his description of the concept of God. In this context, I will try to show how he used the terminology of Islamic philosophy and evaluate the extent to which this terminology accurately expresses Indian thought.

Keywords: Indian Thought, Islamic Thought, al-Bīrūnī, *Tahqīq mā li-l-Hind*, Concept of God

HİT DÜŞÜNÇESİNİ MÜSLÜMANLARA ANLAŞILIR KILMAK: BÎRÛNÎ'NİN ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İslam toplumlarında bilim ve düşüncenin gelişiminde ağırlıklı olarak Yunan, kısmen de Fars ve Hint düşünce geleneklerinden yapılan çeviriler ve ardından üretilen telif eserler önemli rol oynamıştır. Bu süreçte Yunan düşüncesine kıyasla Hint düşüncesini tanıma çabaları daha geç bir dönemde Müslüman toplumun gündemine girmiştir. Dokuzuncu asırdan itibaren Müslümanların Hindistan'ı fethetmeye başlaması ve Kuzey Hindistan'da kurulan Müslüman yönetimler sayesinde Hint düşüncesinin önemli eserleri ağırlıklı olarak Farsçaya kısmen de Arapçaya çevrilmeye ve ardından telif eserler üretilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda Bîrûnî, Hint düşüncesini Müslüman topluma tanıtmaya çabalarına en büyük katkı sağlayan düşünürlerden biri olmuştur. Bu tebliğde önce Bîrûnî'nin Hint düşüncesini tanıma çabasının arka planını tasvir edeceğim. Ardından Bîrûnî'nin ilgili metinlerini analiz ederek onun Hint düşüncesini Müslüman topluma nasıl tasvir ettiğini Tanrı anlayışı tasviri üzerinden örneklendireceğim. Bu bağlamda İslam felsefesi terminolojisini nasıl kullandığını göstermeye çalışacak ve bu terminolojinin Hint düşüncesini ne ölçüde doğru ifade ettiğine dair değerlendirmede bulunacağım.

Bîrûnî'nin Hint düşüncesini tanıma çabasının arka planını tasvir bağlamında ilk olarak hayatının belli dönüm noktalarını burada kısaca zikretmek uygun olur. Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî Sâ mânîler'in son dönemlerinde Hârizm bölgesinin Kâs şehrinde 362/973 tarihinde doğmuştur. Hayata bir yetim olarak başlayan Bîrûnî'nin çok iyi bir eğitim alması ve Hârizm sultanının sarayında kendini bulması, yine hayatının sonraki dönemlerinde ilmin değerini bilmez zalim sultanların gölgesinde yaşadığı halde bu kadar araştırma yapıp eserler üretmesi tam bir sırdır. 995 yılında Me'mûnîler'in Hârizmşahlar'ı yenmesi sonrası Bîrûnî bir süre Rey'de kaldıktan sonra tekrar Kâs'a dönmüştür. Ardından Cürcân'da Ziyârîler'in hükümdarı Kâbûs'un kısa süreli himayesinde bulunmuş, sonrasında da Me'mûnîler'in himayesine girmiştir. Bîrûnî daha önce uzaktan yazıştığı genç çağdaşı İbn Sînâ ile 1004-1011 yıllarında Me'mûnîler sarayında bir arada bulunmuştur, ancak bu dönemde ilişkileri hakkında iki taraftan da gelen bir bilgi

yoktur. Sonrasında bölgeyi Gazneliler ele geçirince Bîrûnî Gazne'ye götürülmüş ve sultan Mahmut ve oğlu Mesut tarafından çok güvenilip değer verilmesine de saray çevresinde gözden uzak ilmî çalışmalarla hayatını sürdürmüş ve 453/1061'de Gazne'de vefat etmiştir.¹⁰¹

Bîrûnî'nin gözleme dayalı yöntemi, onu tarih ve toplum araştırmalarına yöneltmiş ve bu alanda çağının ilim anlayışının çok ötesinde, hatta bugünkü bilimsel anlayışın bile ulaşamadığı üstün bilimsel standartlarda çalışmalar yapmıştır. Kendi kültürel bakış açılarını merkeze alarak tarih yazan Yunan veya Pers tarihçilerin aksine Bîrûnî, bütün kültürleri ve hatta dinleri eşit gören bir bakış açısıyla dünya tarihini inceleyip yazmıştır. Onun *el-Âsârü'l-bâkıye* adlı tarih kitabından önce evrensel tarih kavramından söz etmek mümkün değildir.¹⁰²

Bîrûnî, Gazneli Mahmud'un sarayına dahil olup orada siyasetten uzak, daha çok ilmi danışman olarak hizmet vermiştir. Daha önce Hint kültüründen nakledilmiş eserleri okumuş olan Bîrûnî burada Hintlilerden Sanskritçe öğrenmeye ve onlardan ilmi konularda bilgi almaya başlamıştır. Mahmud'un Hint seferlerine katılmış, bu süreçte Hint kaynaklarını incelemiş, Hint bilginleriyle görüşmüş ve Hint toplumunu gözlemlemiştir. Ardından da hem *Kitâb Sânk* ve *Kitâb Pâtancal*¹⁰³ adlı çeviri eserler hem de Yunan ve İslam toplumundaki fikir ve eylemlerle de karşılaştırarak, *Taḥkîk mâ li-l-Hind*¹⁰⁴ adlı takdire şayan ilmi bir eser ortaya koymuştur. Starr'a göre Bîrûnî, bu gibi eserlerinde kültürel antropoloji henüz bir bilim dalı olarak ortaya çıkmadan bu bilimin uygulayıcısı olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰¹ S. Frederick Starr, *The Genius of their Age: Ibn Sina, Biruni, And the Lost Enlightenment* (Oxford: Oxford University Press, 2023); Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 27-102; Noémie Verdon, *The Books Sânk and Pâtanğal: A Socio-cultural History of al-Bîrûnî's Interpretations of Sâṅkhya and Yoga* (Leiden: Brill, 2024), 13-58.

¹⁰² Starr, *The Genius of their Age*, 59.

¹⁰³ Abū Rayḥān Al-Bîrūnī, *The Yoga Sutras of Patanjali*, English translation by Mario Kozah, (New York: New York University Press, 2022); Türkçe çeviri: Mehmet İlhan - Hammet Arslan, "Bîrûnî'nin "Kitâbu Batenceli'l-Hindî" isimli Risalesi Yogasutra'nın Bir Çevirisi midir?", *Milel ve Nihal* 10/3 (2013), 25-84.

¹⁰⁴ Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Taḥkîku mâ li-l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*, Çev. Kıvameddin Burslan, Yayına Hazırlayan: Ali İhsan Yitik, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), 7.

¹⁰⁵ Starr, *The Genius of their Age*, 55.

İslam düşüncesi terminolojisi ağırlıklı olarak Yunan düşüncesi temelinde geliştiği için Hint düşüncesini İslam toplumuna tanıtmaya sürecinde bu felsefi terminolojinin kullanılması kaçınılmazdır. Bîrûnî de yukarıda zikredilen eserleriyle Hint düşüncesini Müslüman topluma ilmi bir bakış açısıyla tanıtmaya çalışmıştır. Bu süreçte Bîrûnî hem bir çevirmen hem de müellif olarak birçok zorlukla karşılaşmıştır. Bu zorluklardan ilki Bîrûnî'nin bu metinleri Arapçaya çevirirken ve telif eserini yazarken, her iki kültürel ve tarihsel bağlamı dikkate almak zorunda kalmasıdır. Sanskritçe ve Arapçanın ortak dilsel köklerinin olmaması, Hint düşüncesinden İslam Düşüncesine bu kavramların çevirisini zorlaştırıyordu. Dolayısıyla Bîrûnî, gerek çeviri çalışmalarında gerek telif metinlerinde, kendinden yüzlerce yıl önce sistemleştirilmiş olan Hindu kavramlarını anlamak ve bu Hint düşüncesini on birinci yüzyılın başlarındaki Müslüman kitleye aktarmak gibi ikili bir görevi yerine getirmeye çalışmıştır.¹⁰⁶ Hint dini söz konusu olduğunda Bîrûnî, her ne kadar aydın ve halk aynı dine, yani Hinduizm veya Budizm'e inansa da iki kesimin bu söz konusu dinle ilgili inançları ve amelleri arasındaki büyük farka dikkat çekmiştir. Bîrûnî'nin karşılaştığı bir sorun da yazılı kaynaklara ulaşamama sorunudur. Devam eden savaşlar nedeniyle, Hintliler bilgin ve kitaplarını Keşmir ve Benares gibi bölgelere nakletmişlerdi.¹⁰⁷ Bîrûnî yine de bu zorlukları belli ölçüde aşmayı başarabilmiştir.

Verdon, Bîrûnî'nin özellikle büyük kültürel boşlukların kapatılması gerektiğinde, yani aktarılacak kavramların çok teknik ve Sânkhyâ-Yoga veya Hint kültürüne özgü olduğu durumlarda, tanımlama dahil bol miktarda ihmal, ikâme, ekleme ve tanımlama yöntemi kullandığını öne sürüyor. Bîrûnî'nin kaynaklarına ilişkin yaklaşımı, bu Hint kavramları yorumlamanın ve aktarmanın oldukça akıllıca bir yolunu oluşturmaktadır. Dahası, Hint kavramlarını Müslüman bir okuyucu kitlesine aktarma ve bu iki kültürel alan arasındaki alışverişi kolaylaştırma arzusunu göz önünde bulundurduğumuzda, bu tür dönüşümler aslında nispeten doğal bir süreç oluşturmaktadır. Bîrûnî didaktik niyeti ve kendi mantığı nedeniyle

¹⁰⁶ Verdon, *The Books Sânk and Pātanğal*, 129.

¹⁰⁷ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 4-5; Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler*, 119-120.

Sanskritçe kaynak metinlerini dönüştürürken, teknik içerikten veya tekrarlardan kaçınma arzusunun bir sonucu olarak, bunların bazı kısımlarını çevirisinde açıkça atlamıştır. Ayrıca çeviride ikâmeye başvurmuştur. Bu çeviri stratejisi için Bîrûnî, çeviri yaparken özellikle de din, felsefe veya tasavvuf alanındaki kendi sosyo-kültürel ve entelektüel geçmişini kullanmıştır. Kendine özgü yorumları da bazı ikâmelerinde rol oynamıştır. Öte yandan, eklemeler ya kendi yaratıcılığından, belirli Sanskritçe kaynaklardan ya da Hint geleneğinden kaynaklanmıştır. Ek olarak, bu gözlemler ve hem kaynak dilin hem de astronomi, felsefe, mitoloji gibi çeşitli alanlarda kullanılan kavramların karmaşıklığı, Bîrûnî'nin Hint bilginlerinden yardım almış olması gerektiği yönündeki önceki araştırmacıların açıklamalarını doğrulamaktadır.¹⁰⁸ Fakat burada da başvurulun bilginin verdiği sözlü bilginin yazılı kaynaklarıyla çelişmesi söz konusu olabilmektedir.

Tebliğin ikinci meselesi olarak Bîrûnî'nin Hint düşüncesini Müslüman topluma nasıl tasvir ettiğini Tanrı anlayışı tasviri üzerinden örneklendirmeye geçmek istiyorum. Bugün olduğu gibi Bîrûnî döneminde de Hint'te birçok din ve mezhep mevcuttu ve bunların düşünce sistemleri birbirinden oldukça farklıydı. Genel olarak da Hint düşünce sistemleri Müslümanlarınkinden farklıydı. Dolayısıyla onların düşüncelerinin Hintli olmayan bir kimse tarafından tasavvur edilmesinin güçlüğü ortadadır.

Bîrûnî Hint dinleri ile ilgili yazarken daha önce Müslümanlar tarafından yazılmış kaynaklardan faydalandığı gibi, kendi çevirdiği *Kitâb Sânk* ve *Kitâb Pâtancal* gibi kaynaklara ilaveten Puranalar'dan, Bhagavat Gita ve başka kaynaklardan da yararlanmıştır.¹⁰⁹

Bîrûnî'ye göre Hinduizmi Brahminler temsil ettiğinden eserinde halk inançlarını değil onların inanç ve düşüncelerini temel almıştır. Ona göre aydın ve halkın dini inanışları arasında fark vardır.

¹⁰⁸ Verdon, *The Books Sânk and Pâtanğal*, 157-158.

¹⁰⁹ Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler*, 174.

Bîrûnî Hintlilerin Tanrı inancını yukarıdaki tespiti bağlamında tasvir eder. Her toplumda olduğu gibi Hint toplumunda da aydınların Tanrı anlayışı ile halkın Tanrı anlayışı arasında uçurum vardır. Eğer dikkate alınmaya değer olan aydınların anlayışı ise Bîrûnî'ye göre onların Tanrı inancı şöyledir: “Tanrı birdir, başlangıcı ve sonu yoktur, ezelidir, işinde muhtar, kâdir, hakîm, hayy, muhyî, müdebbir ve beka sahibidir; hükümrانlığında (melekûtunda) yalnızdır; zıddı ve neddi (misli) yoktur. Hiçbir şeye benzemediği gibi hiçbir şey de O'na benzemez.”¹¹⁰ Bîrûnî bu yazdıklarını Hintlilerin *Patanjali* isimli kitabından alıntılacağı bir diyalogla da destekler.¹¹¹ Bu diyalogda mürşidin müride şu sözleri de üzerinde durulmaya değerdir: “Brahminler ve daha önceden başkalarıyla birçok şekilde konuşan O'dur. O, bu kimselerden bazılarına kitap vermiş; bir kısmına da vahyetmiş ve kendilerine ihsan edilen şeyleri fikretme ve anlama imkânı sağlamıştır.”¹¹²

Hint bilginlerine göre Tanrı hislerle idrak edilemez, ancak nefis onu akleder ve fikir de O'nun sıfatlarını kavrayabilir. Bu nedenle “Ona yapılan ibadetin en halisi, onu tefekkür ve akletmektir. Bu tefekkür sürdürüldüğünde mutluluk elde edilir.”¹¹³

Hint bilginlerine göre insanın nihâî gayesi Tanrı'yı bilmek ve ona benzemeye çalışmaktır ve bu gaye felsefeyi mümkün olduğu ölçüde Tanrı'ya benzemek olarak tarif eden Yunanlı filozofların gayesiyle örtüşür. Fakat her toplumda olduğu gibi Hint toplumunda da insanların çoğunluğu Tanrı'yı bilmekten uzaktır.¹¹⁴

Yine Bîrûnî'ye göre Hint bilginleri Tanrı'yı “veren, almayan, cömert, müstağni manasında *Isvara* diye isimlendirir. Onlara göre Tanrı'nın birliği, yegâne birliktir. O'nun dışında birlik gibi görünen her şey ise gerçekte çokluktur. Aynı şekilde Tanrı'nın varlığı yegâne gerçek varlık olup, var olan her şey O'nun

¹¹⁰ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 7.

¹¹¹ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 7-8. Krş. Mehmet İlhan - Hammet Arslan, “Bîrûnî'nin “Kitâbu Batenceli'l-Hind” İsimli Risalesi Yogasutra'nın Bir Çevirisi midir?”, 44-46.

¹¹² Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 8.

¹¹³ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 8.

¹¹⁴ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 8.

sayesinde meydana gelmiştir. Var olan her şeyi yok, sadece O'nu var saymak imkânsız değildir. Bunun aksi yani O'nun yok, diğer her şeyin var olduğunu düşünmek ise mümtendir.”¹¹⁵

Bîrûnî'ye göre her toplumda, hatta Müslümanlar arasında olduğu gibi Hintliler arasında da Allah'ı çeşitli varlıklara benzeten, O'nu güçlü bir kral olarak düşünen ve O'nun çeşitli varlıklarda tezahür ettiğine inanan avam tabakası mensupları vardır.¹¹⁶

Bîrûnî'ye göre birçok millet Tanrı ve Tanrısal kavramlarını çok farklı anlamlarda kullanırlar. Örnek olarak Yunanlılar ve diğer birçok milletler yüce ve asil olan şeyi Tanrı olarak isimlendirdikleri gibi dağlar, denizler ve benzeri başka varlıklar için de tanrı ifadesini kullanırlar. Özel anlamda ise Tanrı kavramını ilk sebep anlamında kullandıkları gibi melekler anlamında da kullanırlar. Bîrûnî “baba” teriminin her ne kadar Arapçada Tanrı için kullanılması mümkün olmasa, dolayısıyla İslam'da bu kullanım onaylanmasa da diğer dillerde bu terimin “efendi” anlamında Tanrı için kullanılmasının daha rahat olduğunu ve Yahudi ve Hristiyan toplumların baba terimini bu anlamda yaygın bir şekilde kullandıklarını belirtir. Hintli bilginler ise Tanrı'yı bu gibi sıfatlarla tanımlamaktan kaçınırlar. Diğer taraftan Hintlilerin avam tabakasına mensup olanlar Tanrı'ya yukarıda zikredilenlerin dışında eş, oğul, kız, gebelik ve doğurmak gibi diğer halleri de izafe etmekten çekinmezler. Fakat Bîrûnî'ye göre, avam çoğunlukta olsa da çoğunluk görüşü itibara alınmaz; itibara alınması gereken Brahminlerin düşündükleri ve kabul ettikleridir.¹¹⁷

Bîrûnî'ye göre puta tapınmanın temelinde sıradan insanların duyusal âlemin ötesine geçememeleri nedeniyle duyusal şeylere/mezâhire yönelmeleridir. Sıradan insanlar duyusal şeylerin tasvir ve misallerine eğilim gösterdiklerinden birçok dinde kitaplar ve ibadethaneler tasvirlerle bezenmiştir. Saygın şahısların namına putlar dikilmesinin en önemli nedeni de sıradan insanların bu yönelimidir.

¹¹⁵ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 9.

¹¹⁶ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 10.

¹¹⁷ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 11-16.

Başlangıçta namına dikildikleri şahısları hatırlatmak ve onlara yönelik saygı ve sevgiyi canlı tutmak adına dikilen putlar, aradan uzun zaman geçtikten sonra dikiliş amaçları unutulmuş, onlara yönelik uygulamalar adet halini almış, kanun koyucular da sıradan insanların somut şeylere eğilimini istismar ederek onları bu putlara saygıya zorlamışlardır. Bîrûnî diğer milletler için olduğu gibi Hintliler için de putperestlik konusunda sıradan insanlarla bilginler arasında ayırım yapar: Ona göre Hintlilerin mutlak hakikati arzulayan bilginleri Tanrı'nın dışında hiçbir şeye ibadet etmedikleri gibi, bir şeyleri temsil için yapılmış heykel ve putlara ibadeti de hiçbir zaman akıllarından geçirmemişlerdir.¹¹⁸

Tebliğin üçüncü meselesine, yani Bîrûnî'nin Hint dini ile ilgili bu tasvirlerinde temel kavramları Arapçaya aktarırken İslam felsefesi terminolojisini nasıl kullandığını birkaç örnekle göstermeye çalışarak ve bu terminolojinin Hint düşüncesini ne ölçüde doğru ifade ettiğine dair değerlendirmeye geçmek istiyorum. Yukarıda zikrettiğim gibi Verdon, Bîrûnî'nin temel kavramları aktarımında tanımlama dahil bol miktarda ihmal, ikâme, ekleme ve tanımlama yöntemi kullandığını öne sürüyor. Bu yöntemleri örnekler üzerinden göstermek uygun olur.

Bîrûnî ihmal yöntemini daha çok çevirisini yaptığı *Kitâb Sânk* ve *Kitâb Pâtancal*'da kullanmıştır. Verdon'a göre, Bîrûnî *Kitâb Pâtancal*'ın önsözünde ifade ettiği gibi kaynak metnini bilinçli olarak üç şekilde dönüştürmüştür: 1) metni ve şerhi birleştirmek 2) iki metin katmanını bir diyaloga dönüştürmek ve 3) ayrıntılı edebi ve etimolojik açıklamaları çıkarmak.¹¹⁹ Dolayısıyla, Bîrûnî bire bir çeviri yapmak yerine ana metni şerhle birleştirip iki metni de diyalog formunda harmanlamıştır. Hint dilini bilmeyen okuyucusuna pek bir fayda sunmayacak olan gramer ve dilsel açıklamaları ihmal etmiştir.

Bîrûnî'nin Hint dini ile ilgili bu tasvirlerinde temel kavramları Arapçaya aktarırken kullandığı ikâme yöntemi, kaynak ve hedef kavramların tam örtüşme yerine kısmen örtüştüğü durumlarda benimsenebilen bir yöntemdir. Bîrûnî, Brahminlerin

¹¹⁸ Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind*, 67-68.

¹¹⁹ Verdon, *The Books Sânk and Pâtanğal*, 133.

bütün mevcudatın aynı şey olduğunu düşündüklerini ifade ettikten sonra bu varlık hiyerarşisini de Evrensel Ruh (*Nefs-i külliye*), Soyut-şekilsiz madde (*heyûlâ-yı mücerrede*), Somut madde (*heyûlâ-yı mütesavvere*), Hâkim doğa (*tabiat-ı gâlîbe*), Basit ana unsurlar (*ümmeât-ı basîte*), Temel elementler (*anâsır-ı reîse*), Algılama duyuları (*havâss-ı müdrike*), Yönlendirici irade ve Zorunlu işlevsel unsurlar (*zarûriyât-ı âliye*) olarak vermektedir. Bu bağlamda Bîrûnî, tezahür etmemiş (*avyakta*) ilk illet (*prakṛti*) kavramını¹²⁰ Yunanca kelimeden türetilen Arapça *heyûlâ* terimiyle tanımlamaktadır, fakat şekilsiz maddeye atıfta bulunan bu kavram Sânhya'nın *prakṛti*'siyle tam örtüşmeyen bir kavramdır.¹²¹ Yine Bîrûnî'nin *Isvara* kelimesini Allah kelimesi ile çevirmesi¹²² ve Hint kültüründeki Tanrı kavramına İslam'ın Tanrı anlayışının bazı özelliklerini yüklemesi, onun çevirisinde kaynak metni orijinal kavramların çarpıtılmasına varacak ölçüde dönüştürdüğünü göstermektedir. Klasik Sânhya geleneğinde *Isvara* âlemin illeti değildir; ilk illet (*prakṛti*) bu fonksiyonu yerine getirir. Zamandan münezzehlik (*ezeliyye*) *Isvara* ve Allah tarafından paylaşılan bir nitelik olduğundan, Bîrûnî *Kitâb Pâtançal*'da tasvir ettiği Tanrı'ya eşit şekilde ezelîliği atfeder. Dahası, Bîrûnî belki de özel bir *puruṣa* türü olarak *Isvara* kavramını Tanrı'nın birliğine atıfta bulunuyor olarak yorumlamaktadır. *Isvara*'nın özel bir bilinçli benlik türü olduğu şeklindeki Yoga fikri teknik bir fikirdir ve İslam kültürüne yabancıdır. Bîrûnî bunu Tanrı'nın eşsizliği anlamında yorumlayıp Allah'a atfetmektedir.¹²³ Sonuç olarak, Bîrûnî'nin bu değişiklikleri, Sanskritçe orijinallerin kendisi ve okuyucuları için anlaşılmasını mümkün kılmak veya en azından kolaylaştırmak için yaptığı söylenebilir.

Bîrûnî'nin Hint dini ile ilgili bu tasvirlerinde temel kavramları Arapçaya aktarırken kullandığı bir yöntem de ekleme ve tanımlama yöntemidir. Bîrûnî, *Kitâb Pâtançal*'da, nefsin güçlerinden idrâk (*pramâṇa*) gücünün üç yolunu ya beş duyu ile, ya duyulur şeylerden elde edilene -görülmesine engel olan bir duvarın ardındaki ateşe delalet eden duman gibi- gerçekleştirilen istidlalle ya da görme gibi

¹²⁰ Bîrûnî. *Taḥkîku mâ li-l-Hind*, 17.

¹²¹ Verdon. *The Books Sānk and Pātāṅgal*, 148.

¹²² Bîrûnî. *Taḥkîku mâ li-l-Hind*, 9.

¹²³ Verdon. *The Books Sānk and Pātāṅgal*, 150-152.

telakki edilen işitme yoluyla idrâk olarak sıralamış ve sonuncusunu örneklendirmek için çeviriye, Pâtanjalayogasâstra ve bilinen tüm Sanskrit şerhlerinde olmayan şöyle bir benzetme eklemiştir: "Kannauj beldesinin Ganj kıyısında olduğunu bilmemiz gibi işitme sonucunda gerçekleşen icma gibi olur. Çünkü bu bilgi haberle elde edilmiştir ve bu yüzden onu görerek idrâk gibi olur."¹²⁴ Bilginin sözlü aktarımı ve güvenilir şahısların otoritesine dayanarak sözlü aktarım hem Hint hem de İslam geleneğinde makbul yöntemlerdir.¹²⁵

Sonuç olarak Bîrûnî'nin Hint düşüncesini tanıma, anlama ve aktarma çabaları bugün de hayranlık ve takdiri hak etmektedir. Bîrûnî ileri yaşında Sanskritçeyi öğrenmiş, Hint kaynaklarını incelemiş, bu kaynakları daha iyi anlamak için Hint bilginlerinden yardım almış ve çağının çok ötesinde bir bilimsel bakış açısıyla bu ilmi birikimini İslam toplumuna aktarmıştır. Bunu yaparken de İslam bilim ve felsefesinin terminolojisini kullanmaktan başka bir yol mevcut değildi. Yunan bilim ve felsefesi Arapçaya aktarılırken belli ölçüde kavramların anlam değişikliğine uğraması gibi Hint bilim ve düşüncesinin aktarımında da belli ölçüde anlam değişikliği vuku bulması mümkündür. Bîrûnî Hint düşüncesinin doğru anlaşılması hususunda zorluklara dikkat çekerek aktarımdaki bu güçlüğe zaten dikkat çekmektedir. Bu zorluğu aşmak için de Hint düşüncesini tasvir ederken Yunan ve İslam düşüncesi ile karşılaştırmalı bir yöntem kullanarak okuyucunun konuyu daha iyi anlamasını sağlamaktadır.

Bîrûnî'nin yönteminden, araştırma ruhundan ve çok yönlü çalışmalarından bugün için alacağımız çok önemli dersler vardır. Bîrûnî'yi gündeme taşımakla ona yönelik bir ilgi uyandırmak bu tebliğin en önemli amacıdır.

KAYNAKÇA

Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-. *Taḥkîku mâ li-l-Hind: Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan*. Çev. Kıvameddin Burslan. Yayına Hazırlayan. Ali İhsan Yitik. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.

¹²⁴ Mehmet İlhan - Hammet Arslan, "Bîrûnî'nin "Kitâbu Batenceli'l-Hindî" İsimli Risalesi Yogasutra'nın Bir Çevirisi midir?", 41.

¹²⁵ Verdon. *The Books Sāṅk and Pātanḡal*, 156.

Bīrūnī, Abū Rayḥān Al-. *The Yoga Sūtras of Patañjali*. English translation by Mario Kozah. New York: New York University Press, 2022; Türkçe çeviri: İlhan, Mehmet – Arslan, Hammet. “Bīrūnī’nin “Kitābu Batenceli’l-Hindī” İsimli Risalesi Yogasūtra’nın Bir Çevirisi midir?”. *Milel ve Nihal* 10/3 (2013), 25-84.

Starr, S. Frederick. *The Genius of their Age: Ibn Sina, Biruni, And the Lost Enlightenment*. Oxford: Oxford University Press, 2023.

Tümer, Günay. *Biruni’ye Göre Dinler ve İslam Dini*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Verdon, Noémie. *The Books Sāṅk and Pātaṅgal: A Socio-cultural History of al-Bīrūnī’s Interpretations of Sāṅkhya and Yoga*. Leiden: Brill, 2024.

**PAREMIOLOGİK BIRLIKLAR TILSHUNOSLIK FANI OBYEKTI
SIFATIDA. (E.VOHIDOVNING “OLTIN DEVOR” DRAMASIDA
KELTIRILGAN MAQOL VA MATALLAR ASOSIDA.)**

Shoymardanova Dilfuza Baxtiyorovna
Renessans ta’lim universiteti
Filologiya fakulteti katta o’qituvchisi
dilfuzashoymardonova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalq og‘zaki ijod bo‘lmish maqol va matallarning leksema va frazemalarga nisbatan munosabati, o‘xshash va farqli jihatlarini yoritilgan, gap tarkibida qo‘llanilishi, ishora va kinoya ma’nolarini aks ettirishitahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: paremiologiya, paremiya, frazeologiya, frazema, leksema, denotat ma’no, sintaktik, semantik.

Har bir millat, har bir xalqning o‘ziga xos milliy urf-odatlarini, an’analari, millatiga xos liboslari va ona tili bo‘lganligi kabi, har bir tilning o‘ziga xos tomonlari, ya’ni tilshunoslik jihatidan qaraganda leksik, semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, badiiy jihatdan esa so‘zlash uslubi, leksik birliklardagi ma’no qirralari, badiiy bo‘yoqdorligi bilan barcha tillar bir-biridan ajralib turadi. Badiiy adabiyotda shunday bir tur borki, aynan mana shu tur orqali osha millatning

tarixi, etnografiyasi, til xususiyatlari yorqin namoyon bo‘ladi. Bu tur xalq og‘zaki ijodi bo‘lib, og‘izdan og‘izga, davrdan davrga o‘tib kelgan dostonlar, qo‘shiqlar, ertaklar, matallar, maqollar va eng kichik qism bo‘lmish iboralar faqat bir tilgagina, faqat bir millatgagina xos bo‘lgan qirralarni o‘zida aks etadi. Yuqorida sanab o‘tgan adabiy tur va janrlar nafaqat adabiyot, balki tilshunoslar uchun ham muhim manba sanaladi.

Muayyan tilda mavjud bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar - paremlar tizimi. Paremlar avloddan avlodga faqat og‘zaki holdagina o‘tib kelganligi, xalq og‘zaki ijodining mahsuli bo‘lganligi uchun adabiyotshunoslikning o‘rganish obyekti sanaladi, chunki ular aksariyati ko‘pincha she’riy shaklga o‘xshaydi va ularda o‘xshatish, antiteza, anafora, alliteratsiya, kinoya, piching kabi bir qancha tasviriy vositalar qo‘llanadi. Shu bilan birga paremlar so‘zlardan tuzilib, ma’lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo‘lgani uchun tilshunoslikning ham o‘rganish obyekti¹²⁶.

Paremlarning kelib chiqishi, tarixan rivojlanishi va ma’no xususiyatlarini o‘rganuvchi bo‘lim paremiologiya bo‘lib, frazeologiya bilan chambarchas bog‘liq. Paremiologiya tilda mavjud bo‘lgan turli xil barcha iboralarni o‘rganadi, frazeologiya esa uning bir qismi sifatida faqat ko‘chma ma’noli turg‘un birikmalarni o‘rganadi. Shu jihatdan ular o‘zaro farqlanadi. O‘rganish ob’jektining birligi, ya’ni bir necha so‘zdan tashkil topgan turg‘un, barqaror birikmalarni tekshirish paremiologiya bilan frazeologiya^{ning} o‘xshash, umumiy tomoni hisoblanadi. Aksariyat holatlarda maqol va matallar turg‘un birikmalar sifatida frazeologiya bo‘limida o‘rganiladi. Frazeologizmlar bilan maqol, matallar tashqi ko‘rinish, sintaktik va grammatik tuzilish jihatidan bir biriga o‘xshaydi va semantik ma’nosining kengligi bilan leksemaga qarshi turadi. Frazeologizm ham, maqol yoki matal ham erkin birikma yoki gap tarkibidagi so‘zlarning bog‘lanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so‘zlar tobelanish asosida bog‘lanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi bog‘lanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir bo‘ladi; frazemadagi bog‘lanish esa nutqdan ancha

126 Google sahifasidagi maqoladan

avval yuzaga kelib turg'unlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlit xolda saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi so'zlarni so'zlovchi o'z ixtiyori bilan almashtira oladi: "keng ko'cha" birikmasi o'rnida tor ko'cha birikmasini, men o'qiyman gapi o'rnida "men ishlayman" gapini qo'llashi mumkin, ammo "yulduzni benarvon urmoq", "yulduzni shotisiz urmoq", "yulduzni beshoti urmoq" birikmalari qo'llanmaydi.¹²⁷ Ammo o'z o'rnida ibora, maqol va matallar ham bir biridan farqlanadi. Masalan iboraning ma'nosi odatda bir so'zga teng bo'ladi: "og'zi qulog'ida" – xursand, "yerga ursa ko'kka sapchiydi" – sho'x, "yulduzni benarvon uradi" – uddaburon, maqol va matallar esa tugal fikr, xulosa ifodalashi bilan frazemadan farq qiladi. Tilshunoslikda maqol va matallarni ma'no tomonidan chegaralash maqsadga muvofiqdir, chunki ular berilayotgan xabarni ifodalash xarakteriga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Matal nutqda axborot vositasi bo'lsa, maqol shu axborotni jonli timsollarda yetkazish, uni dalillash, isbotlash vositasi sifatida qo'llanadi. Masalan, "Xavf-xatardan qo'rqqan maqsadga yetolmas"¹²⁸, aynan shu ma'no bir necha maqollarda obrazli shaklda aks etadi: "Chumchuqdan qo'rqqan tariq ekmaydi", "Kuchukdan qo'rqqan gado bo'lmas" kabi.

Badiiy adabiyotda maqollar, matallar aforizmlardan foydalanish nutqni bo'yoqdor, obrazli va shu bilan birgalikda ta'sirchan qilish uchun xizmat qiladi. Yuqorida aytilganidek leksema yoki ibora ma'nosi bir so'zga teng bo'lib ba'zi o'rinlarda nutqda leksema o'rnida maqollardan foydalanilganda leksemaga nisbatan kengroq va yorqinroq ma'no anglashiladi. Shu bilan birgalikda maqollar va matallarda mazmun plani kengligi hisobiga ularning o'rniga leksema yoki ibora ishlatib bo'lmaydi. Maqol va matallarda leksemada mavjud bo'lmagan to'g'ridan to'g'ri kinoya, ishora, o'xshatish (leksemalar ko'chma ma'nolarda kelganda yuqoridagi xususiyatlarga ega bo'ladi.) xususiyatlariga ega.

Mo'min – "Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga, e ko'rpangga qarab oyoq oyoq uzat-da xumpar. O'zing bitta so'zanaga suyangon yamoqchisan-u,

127 H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Talqin, 2025. – B. 215.

128 B.Jo'rayeva. O'zbek xalq paremlarining sinonimik lug'ati. -Toshkent:Kafolat print company, 2023.-147

dag‘dag‘ang olamni buzadi. Abdusalom – O‘, men to‘y qilmoqchiman, to‘ychiq emas.”¹²⁹

Yuqorida bitta gapning o‘zida ikkita paremik birlik mavjud bo‘lib, bu birliklarning o‘rnini “bechora bo‘lib katta to‘y qilaman deysan” “xolingga yarasha” gaplariga yoki kambag‘al leksemasiga almashtirganimizda gap mazmuni va ifoda bo‘yoqdorligi “kambag‘allashib” qolganga o‘xshaydi. Va muallif xohlagan kinoya, istexzo ma’nolari anglashilmay qoladi. Ammo shu o‘rinda maqollar orasidagi sinonimik munosabat to‘xtalib o‘tish zarur. Leksemalar yoki frazemalar singari paremik orasida ham shakl va ma’no munosabati mavjud.

Yuqorida gapda keltirilgan maqol o‘rniga “bo‘yingga qarab to‘n bich” yoki “Qulochingga qarab qarab ketmon chop” birliklarini qo‘llash mumkin va bu holat gap mazmuniga ta’sir o‘tkazmaydi. Quyidagi gapda keltirilgan maqolni ham “Bor cho‘zilar, yo‘q uzilar” yoki “Semiz oriqlab, oriqlab o‘ladi” sinonim paremiyalar almashtirish mumkin. “Oqsoloq - ... Bizda to‘y qilguncha yo‘g‘on cho‘zilib, ingichka uziladi. Lekin sen parvo qilma. To‘yning boshida o‘zimiz turib, chiroyli qilib o‘tqazib beramiz.” Ba’zi o‘rinlarda maqollardan ishora-kinoya sifatida ham foydalaniladi. “Qilichbek – Abdusalom. Uning qirq yillik qadrmoni. O‘zi yamoqchi. Mo‘minning aytishicha undan besh yosh kichik, o‘zining aytishicha, yetti yosh katta.

- Boshim kal, ko‘nglim nozik, degan gap asli, shu kishi to‘g‘risida aytilgan” Yuqorida keltirilgan gapdagi maqol gapning birinchi qismidagi Abdusalomning yamoqchilik kasbiga ishora-kinoya qilib kelyapti. Quyidag jummalarda vaziyatdan kelib chiqib obrazli paremiyaga o‘xshatilgan, ya’ni ota mol egasi, sovchi xaridorga: “Mo‘min – Uf, yo‘q deyapti Xurinis – Hoy, dadasi, qizishmang. Mol egasi og‘ziga siqqanini so‘raydi, savdoni xaridor pishitadi. Yotig‘i bilan gapirsangiz Abdusalom aka ham tushunadi. U ham odam.”¹³⁰

Xulosa qiladigan bo‘lsak paremiologik birliklarda leksemalar va frazeologizmlarning har ikkisi ham xos bo‘lgan xususiyatlar mavjud. Shu

129 E.Vohidov. Oltin devor dramasi

130 E.Vohidov. Oltin devor dramasi

sababdan paremiologiya kengroq soha, ya'ni leksemada bo'lgani singari maqolda ham atash, ya'ni denotat sema mavjud, garchi turg'un birikma bo'lsada, sintaktik birlik sifatida shakllangan, bir butun xolda gap bo'lagi bo'lib kela oladi, shakl va ma'no munosabatiga ko'ra paremik sinonimiya, antonomiya kabi nechta guruhlarga ajrala oladi. Shu bilan birgalikda o'zida kinoya, ishora, o'xshatish kabi jihatlarni ham aks ettira oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. H.Jamolxonov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Talqin, 2025. – B. 215.
2. B.Jo'rayeva. O'zbek xalq paremalarining sinonimik lug'ati. –Toshkent 2023.-147
3. Berdiyev H. Rasulov R. O'zbek tilining paremiologik lug'ati, T. 1984
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. –410 b.

DIALEKTLAR VA SHEVALARDA DARAJALANISHNING XUSUSIYATLARI

*Qurbonmurodova Aziza Shavkatovna
O'zbekiston, Renessans ta'lim universiteti
Filologiya kafedrasida o'qituvchisi
Tel: 99 601 9008
E-mail: qurbonmurodovaa@gmail.com*

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola O'zbek tilidagi dialektlar va shevalarda darajalanishning fonetik, leksik, grammatik va semantik xususiyatlarini tahlil qiladi. Dialekt va sheva tushunchalariga aniqlik kiritilib, ularning umumxalq tilidan farqlari ko'rsatilgan. Darajalanish hodisasi til birliklarining o'zaro semantik munosabatlari, sinonimiya, antonomiya va graduonimiya kabi leksik-semantik munosabatlar orqali namoyon bo'lishi o'rganilgan. O'zbek tilidagi qipchoq, o'guz, chig'ftloy shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari

misollar bilan yoritilgan. Dialektlar va shevalarning darajalanishiga ta'sir etuvchi geografik, ijtimoiy, tarixiy va kommunikativ omillar tahlil qilingan. Dialekt va shevalarning adabiy tilga integratsiyasi, me'yorlash jarayoni va ijtimoiy ahamiyati ko'rib chiqilgan. Maqola dialekt va shevalarning saqlanishi va rivojlanishi uchun ilmiy tadqiqotlar va amaliy chora-tadbirlarning zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Dialekt, sheva, darajalanish, fonetik xususiyatlari, leksik xususiyatlari, grammatik xususiyatlari, semantik xususiyatlari, geografik omillari, ijtimoiy omillari, tarixiy omillari, kommunikativ omillari, me'yorlash jarayoni, adabiy tildagi o'rni, ijtimoiy ahamiyati.

Annotation: This scientific article analyzes the phonetic, lexical, grammatical, and semantic features of gradation in Uzbek language dialects and accents. Clarification is made on the concepts of dialect and accent, highlighting their differences from the standard language. The phenomenon of gradation is studied through the inter-semantic relationships of language units, lexical-semantic relationships such as synonymy, antonymy, and gradation. The phonetic, lexical, and grammatical characteristics of the Kipchak, Oguz, and Chig'ftloy dialects in the Uzbek language are illustrated with examples. Geographic, social, historical, and communicative factors that influence the gradation of dialects and accents are analyzed. The integration of dialects and accents into literary language, the normalization process, and their social significance are discussed. The article emphasizes the necessity of scientific research and practical measures for the preservation and development of dialects and accents.

Keywords: Dialect, variety, stratification, phonetic features, lexical features, grammatical features, semantic features, geographical factors, social factors, historical factors, communicative factors, standardization process, its place in the literary language, social significance.

Kirish. Dialektlar va shevalar — tilshunoslikda milliy tilning boyligini, geografik va ijtimoiy xilma-xilligini aks ettiruvchi muhim hodisalardir. O'zbek tilining dialektal tizimi uning tarixiy rivojlanish jarayonini, xalqning turmush

tarzini, madaniyatini va ijtimoiy tuzilishini aks ettiradi. Dialektlar va shevalarning darajalanishi tilning umumiy tizimida o'ziga xos o'rin tutadi.

Dialekt va sheva tushunchalariga umumiy yondashuv

Dialekt — umumxalq tilining ma'lum bir hududga yoki ijtimoiy guruhga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari. Sheva esa dialektning kichikroq birligi bo'lib, ma'lum bir qishloq yoki mahalliy hududga xos til shakli hisoblanadi. Darajalanish esa dialekt va shevalarning o'zaro farqlari va ularning umumiy til tizimidagi o'rnini anglatadi.

Dialektlar va shevalarning darajalanish xususiyatlari O'zbek tilshunosligida so'z yasalihi bo'yicha o'z davri uchun ham, hozirgi kun uchun ham ahamiyatli fikrlar prof. A.G'ulomov tomonidan aytilgan edi. XX asrning 60-yillaridan boshlab so'z yasalihi muommolarini o'rganish borasida jiddiy yutuqlar qo'lga kiritildi. Shu nuqtayi nazardan akad. A.Hojiyevning o'zbek tilida so'z yasalihi nazariy masalasiga bag'ishlangan monografiyasida so'z yasalihi hodisasi tilning lug'at tarkibi va grammatikasiga bir xil aloqadorligini, bu hodisa tilshunoslikning alohida bo'limini tashkil etadigan fan sohasi ekanligi tugal asoslaydi.[1;250]

Sh.Shaxobitdinova o'zbek tili morfologiyasining dialektik talqiniga bag'ishlangan ishida daraja kategoriyasini yanada chuqurroq tahlil qildi va daraja hamda qiyos kategoriyalarini farqlash xususidagi qarashlarini asoslab berdi.[2,17]

1. **Fonetik xususiyatlar:** Dialektlar va shevalarda tovush o'zgarishlari, talaffuz farqlari mavjud. Masalan, qipchoq shevalarida "yo'l" so'zi "jo'l" tarzida talaffuz qilinadi.
2. **Leksik xususiyatlar:** Dialektlar va shevalarda so'z boyligi, sinonimlar va antonimlar, mahalliy atamalar farqlanadi. Misol uchun, qarluq shevalarida "aka" so'zi "oka" tarzida ishlatiladi.
3. **Grammatik xususiyatlar:** Morfologik va sintaktik farqlar ham mavjud. Masalan, qipchoq shevalarida "ning" qaratqich kelishigi o'rnida "ni" tushum kelishigi qo'llaniladi.

4. **Semantik xususiyatlar:** Soʻzlarning ma'no oʻzgarishlari va kontekstga qarab ishlatilishi dialektal farqlarni tashkil etadi.

Oʻzbek tilidagi dialektlar va shevalarning darajalanishiga misollar

- **Qipchoq shevalari:** Ohangaron vodiysi, Mirzachoʻl, Qashqadaryo, Surxandaryo va Shimoliy Xorazm kabi hududlarda tarqalgan.
- **Oʻguz shevalari:** Januqiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, Gʻazavot, Xazorasp, Yangiariq) shevalari.
- **Chigʻatoy shevalari:** Samarqand-Buxoro shevalari, ayniqsa, Eron taʼsiri ostida shakllangan.
- **Buvayda tumani shevalari:** Fargʻona viloyatining Buvayda tumanida oʻziga xos leksik-semantik xususiyatlar mavjud.

Turli hudud shevalarida oʻziga xos darajalanish mavjud:

Fargʻona shevasi:

- **Zoʻrrroq** emas, **zoʻrraday** (zoʻrdek) – kuchaytirish.
- **Issiqlcha** – biroz issiq.

Qashqadaryo shevasi:

- **Yaxshi-gina** – juda yaxshi.
- **Qora-qoʻngʻir** – ancha qoramtir (oraliq rang taʼrifi).

Dialektlar va shevalarning darajalanishiga taʼsir etuvchi omillar

1. **Geografik omillar:** Hududiy ajralishlar, togʻ va daryo tizmalari.
2. **Ijtimoiy omillar:** Aholining ijtimoiy holati, taʼlim darajasi, kasb-kori.
3. **Tarixiy omillar:** Tarixiy voqealar, koʻchishlar, madaniy aloqalar.
4. **Kommunikativ omillar:** Axborot vositalari, taʼlim tizimi, til siyosati.

Dialekt va shevalarning meʼyorlashuvi va adabiy tildagi oʻrni

Meʼyorlash jarayoni: Dialekt va shevalarning adabiy tilga integratsiyasi, meʼyorlash usullari.

Me'yorlash jarayoni adabiy tilni shakllantirish va uni jamiyatda keng qo'llash uchun zarur bo'lgan qoidalar tizimini ishlab chiqishdan iborat. Bu jarayonda dialektlar va shevalarning o'ziga xos xususiyatlari adabiy tilga integratsiya qilinadi.

Misol: Buxoro viloyatining Olot tumanining shevasida uchraydigan so'zlar, masalan, "mujek" (hasharot), "do'rji" (tumonat), "deza" (xola) kabi so'zlar, bu hududdagi an'anaviy turmush tarzini aks ettiradi. Ushbu so'zlar adabiy tilda keng qo'llanilmasa-da, ular adabiy tilga integratsiya qilinishi mumkin, bu esa tilning boyishiga olib keladi.

Adabiy tildagi o'rni: Dialekt va shevalarning adabiy tilga ta'siri, ularning adabiyotda aks etishi

Adabiy tildagi o'rni dialektlar va shevalarning adabiy tilga ta'sirini va ularning adabiyotda qanday aks etishini anglatadi. Dialektal elementlar adabiy tilni boyitadi va uning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi.

Misol: XX asr boshlarida "kupe" so'zi o'rnida "bo'lma", "avans" so'zi o'rnida "bo'nak", "mardikor" o'rnida "kunlukchi" atamasi qo'llangan. Bu dialektal elementlar adabiyotda qo'llanilib, adabiy tilning rang-barangligini oshirgan.

Me'yorlashning ijtimoiy ahamiyati: Milliy tilni saqlash va rivojlantirishdagi roli

Me'yorlashning ijtimoiy ahamiyati milliy tilni saqlash va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Dialektlar va shevalarning me'yorlashuvi tilning birligini ta'minlaydi va uning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlaydi.

Misol: O'zbek adabiy tilining shakllanishi jarayonida shevalarning me'yorlashuvi tilning milliy birligini ta'minladi. Bu jarayon tilning jamiyatdagi o'rnini mustahkamladi va uning rivojlanishiga xizmat qildi.

Xulosa. Dialektlar va shevalarning darajalanish xususiyatlari tilning boyligini va xilma-xilligini aks ettiradi. O'zbek tilining dialektik tizimini chuqurroq tushunish va ularning o'ziga xos xususiyatlarini yoritish ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Dialekt va shevalarning saqlanishi va rivojlanishi uchun ilmiy tadqiqotlar va amaliy chora-tadbirlar zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva O. O'zbek tilida ravish so'z turkumini modelashtirishda so'z yasash masalalari va ularning morfoanalizatorida tahlili: fil. fan. bo'y fal dokt... (PhD) xalqaro ilmiy anjuman konfirinsiyasi – Toshkent, 2023-.B.249-260
2. Eshboyev Q. So'zlararo darajalanish o'quv lug'atini tuzish asoslari: fil. fan. bo'y fal dokt... (PhD) diss – Andijon, 2022. -138 b.
3. Reshetov, V.V. O'zbek shevalari lug'ati. Tashkent: Fan, 1971.
4. Shoabdurahmonov, Sh. O'zbek shevalari leksikasi. Tashkent: O'qituvchi, 2001.
5. Abdullayev, F. Xorazm shevalari. Tashkent: Fan, 2002.
6. Alimova, Sh.M. Xorazm qipchoq shevalarida arabiy qatlamga oid leksik elementlar. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2002.
7. Orifjonova Sh. O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya. Filol.fan.nomzodi diss... - Toshkent, 1997. -113 b.
8. Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili, I qism. – T.: O'qituvchi, 1980,

RASHOD NURI GUNTEKINNING CHOLIQUISHI ROMANIDA LINGVOPOETIK XUSUSIYATLAR

Latipova Gulasal Bahrom qizi
Renessans Ta'lim Universiteti,
Filologiya kafedrasi o'qituvchisi,
S.Qayumova
Renessans Ta'lim Universiteti talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada turk adabiyotining mashhur asari "Choliqushi" romanining lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Asarda ishlatilgan stilistik vositalar, xalq tili va adabiy til uyg'unligi, metafora va simvollarning o'rni yoritiladi. Shuningdek, roman tilining milliy va madaniy xususiyatlari hamda uning adabiyotdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, stilistik vositalar, metafora, milliy til, adabiy til, xalq tili, poetik obrazlar, turk adabiyoti.

Аннотация

В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности известного произведения турецкой литературы – романа «Чалыкушу». Рассматриваются стилистические средства, гармония народного и литературного языка, роль метафор и символов. Кроме того, раскрываются национальные и культурные особенности языка романа, а также его значение в литературе.

Ключевые слова: лингвопоэтика, стилистические средства, метафора, национальный язык, литературный язык, народный язык, поэтические образы, турецкая литература.

Abstract: This article analyzes the linguistic and poetic features of the famous work of Turkish literature, the novel "Çalıkuşu." It examines stylistic devices, the harmony between folk and literary language, and the role of metaphors and symbols. Additionally, it explores the national and cultural aspects of the novel's language and its significance in literature.

Keywords: *linguistic poetics, stylistic devices, metaphor, national language, literary language, folk language, poetic imagery, Turkish literature.*

Turk adabiyotining XX asrdagi eng muhim asarlaridan biri bo'lgan "Choliqushi" romani, nafaqat o'zining ma'no va mavzusi, balki tilining xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. Asar, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy holatini aks ettirish bilan birga, til va madaniyatning dinamikasini ham ko'rsatadi. Choliqushi romanining lingvopoetik xususiyatlari uning tilida yotgan maxsus obrazlar, stilistik vositalar, xalq tili va adabiy tilning uyg'unligi kabi jihatlarda o'zini namoyon etadi.

Lingvopoetika – til va adabiyotning birlashmasi sifatida tilning estetik va ma'nolarini o'rganadi. Choliqushi romani, shu nuqtai nazardan, tilning poetik imkoniyatlarini keng qo'llagan va xalq tilining boyligini ta'kidlagan. Ushbu maqolada asar tili va uning poetik elementlari turk adabiyotida qanday o'rganilishi mumkinligi tahlil qilinadi.

I. Romaning Til Tizimi va Stilistik Xususiyatlari

Choliqushi romanining til tizimi o'ziga xos bo'lib, unda xalq tili va adabiy til o'rtasidagi nozik farqlarni ko'rish mumkin. Asarda ishlatilgan so'z boyligi, stilistik vositalar va jumlarlar strukturasining o'ziga xosligi, romanning poetik kuchini belgilaydi.

1.1. Xalq Tili va Dialektlarning O'rni

Choliqushi romanida xalq tili, sheva va dialektlarning muhim o'rni bor. Bu tilning boyligi va rang-barangligi romanning realistik va estetik tasvirlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Yozuvchi tilni jonli va haqiqiy tasvirni yaratish uchun ishlatadi. Romaning ko'plab qahramonlari o'z mintaqasiga xos so'zlar va ifodalarni ishlatib, ularning shaxsiyati va ijtimoiy holatini aks ettiradi.

Misol uchun, qahramonlarning og'zaki ifodalari, ularning ruhiy holati, boshqalar bilan bo'lgan munosabatlari, shuningdek, ijtimoiy darajalari tildagi turli xil ifodalash vositalari orqali chuqur namoyon bo'ladi. Roman davomida ishlatilgan o'ziga xos so'z boyligi orqali til nafaqat ma'no, balki hissiy izlanishlarning ifodasi sifatida xizmat qiladi.

1.2. Stilistik Vositalar va Metaforalar

Choliqushi romanida stilistik vositalar, jumladan, metaforalar, personifikatsiya, taqqoslash va ta'riflar keng qo'llaniladi. Bu poetik vositalar romanning ma'no qatlamlarini boyitadi va o'quvchining tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, roman qahramonlarining harakatlari va holatlari orqali ko'rsatilgan dramatik situatsiyalar metaforalar yordamida yanada kuchaytiriladi. Tilda ishlatilgan metaforalarning, shuningdek, adabiy kontekstdagi boyligi, romanning lingvopoetik xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

II. Choliqushi Romanining Poetik Elementlari

Choliqushi romanining poetik elementlari uning badiiy kuchini, estetikasini va estetik ma'nosini belgilaydi. Asarda ishlatilgan poetik usullar tilning imkoniyatlarini kengaytirib, romanning ma'no tuzilishini yanada chuqurlashtiradi.

2.1. Metafora va Simvollar

Roman tilida ko'plab metaforalar, simvollar va boshqa poetik vositalar ishlatilgan. Masalan, o'quvchi uchun tanish va sodda bo'lgan tasvirlar orqali zamon va muhitning ruhiy holati aks ettiriladi. Yozuvchi tilda mavjud bo'lgan oddiy elementlarni badiiylashtirib, ularga chuqur ma'no va estetik qiymat beradi.

Shu bilan birga, romandagi simvollarning o'рни ham katta. Har bir obraz, har bir vaziyat va har bir tafsilot romanning ma'nosi bilan uzviy bog'langan va o'quvchini yana bir bor o'ylashga undaydi. Tilning poetik kuchi romanni nafaqat o'qish, balki mulohaza qilish va hissiy izlanishga olib keladi.

2.2. Rasmiy va Norasmiy Tildagi Farqlar

Choliqushi romanida rasmiy va norasmiy til elementlari o'rtasidagi farqlarni ko'rish mumkin. Rasmiy tilning adabiy tilda ishlatilgan usullari roman strukturasiga rasmiylik va jiddiylik qo'shsa, norasmiy til esa qahramonlarning ichki dunyosini va ularning oddiy hayotini tasvirlashda muhim rol o'ynaydi.

Bu ikki til o'rtasidagi kontrastlar romanning ijtimoiy va hissiy jihatlarini boyitadi. Xalq tili orqali ko'rsatilgan sodda va samimiy elementlar, yuqori til orqali esa o'ta mas'uliyatli vaziyatlar yaratiladi.

III. Milliy Til va Madaniyat

Choliqushi romani turk milliy til va madaniyatini aks ettiruvchi asar sifatida tilni qanday ishlatganini o'rganish zarur. Asarda milliy til va madaniyatning o'ziga xos elementlari, xalq naql va aforizmlari, qadimiy so'z boyligi orqali milliy identifikatsiya va tafakkur aks etadi.

3.1. Milliy Tildagi Elementlar

Roman tilidagi milliy elementlar, turk xalqining an'anaviy qadriyatlarini, turmush tarzini va dunyoqarashini ifodalaydi. Til orqali ko'rsatilgan rasmiy va norasmiy so'zlar, xalq og'zaki ijodi va urf-odatlar romanning milliy tafakkurini kuchaytiradi.

3.2. Milliy Qadriyatlar

Romanning lingvopoetik xususiyatlarida milliy qadriyatlar va madaniyatning aks etishi seziladi. Yozuvchi xalqning ma'naviy dunyosini til yordamida shakllantirib, o'quvchiga zamonning madaniy va ijtimoiy qatlamlaridagi o'zgarishlarni tasvirlaydi.

IV. Romaning Til va Adabiyotdagi O'rni

Choliqushi romani turk adabiyotida o'ziga xos o'rin tutadi. U tilning estetik imkoniyatlarini kengaytirgan va adabiyotda yangi bir janrning shakllanishiga yordam bergan. Roman o'zida bir nechta adabiy yondashuvlarni birlashtirgan, shu bilan birga turk xalqining tarixiy va madaniy boyliklarini aks ettirgan.

4.1. Romaning Boshqa Asarlardan Farqi

Choliqushi romani o'zining tilining boyligi, stilistik imkoniyatlari va tilning poetik xususiyatlari bilan ajralib turadi. U boshqa adabiy asarlardan farqlanadi, chunki unda xalq tili va adabiy til o'rtasidagi nozik muvozanat yaratilib, o'quvchi uchun yangi estetik tajriba taqdim etiladi.

Xulosa

Choliqushi romani turk adabiyotining yirik asarlaridan biri bo'lib, tilining lingvopoetik xususiyatlari, stilistik vositalari va milliy elementlari orqali adabiyotda o'zining alohida o'rniga ega. Asarda tilning badiiy va estetik imkoniyatlari, xalq tili va madaniyatining o'ziga xos jihatlari ko'rsatilgan. Roman, shuningdek, turk xalqining tarixi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettirib,

adabiyotda muhim bir joy egallaydi. Choliqushi romanining tiliga oid tadqiqotlar esa, kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Endi maqola turk adabiyotining nuqtai nazaridan yozilgan va kerakli o'zgartirishlar kiritildi. Agar qo'shimcha tahlil yoki o'zgartirishlar kerak bo'lsa, yordam berishga tayyorman!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1922.
2. Aktaş, Şerif. Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş. İstanbul: Birlik Yayınları, 2000.
3. Ercilasun, Ahmet Bican. Türk Dili Tarihi. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2019.
4. Uzun, Mustafa. Türk Romanının Doğuşu ve Gelişimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
5. Mamatqulov, Q. Turk adabiyotining stilistik va lingvistik xususiyatlari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2018.
6. Doğan, A. Çalıkuşu Romanında Dil ve Üslup. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2021.

УДК 81.1
ГРНТИ 17.01.43

ФОНОСЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО ЯЗЫКА.

*Ботабаева Жанна Нуралиевна, кандидат филологических наук,
старший преподаватель, декан факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент.*

*botabayeva_janna@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>.*

*Бекбулатова Айгул Серикбаевна,
магистрант Университета им. Ж.А. Ташенева,
город Шымкент. Казахстан.*

Аннотация

Лингвистическая терминология играет ключевую роль в языке и науке, обеспечивая точность и однозначность в передаче знаний. Она служит

основным инструментом для описания и анализа языковых явлений, процессов и структур. В контексте науки терминология помогает унифицировать понятия и позволяет специалистам из разных областей общаться и обмениваться информацией без риска недопонимания. В статье рассматривается значимость и роль лингвистической терминологии в различных аспектах языка и научной деятельности.

Abstract:

Linguistic terminology plays a crucial role in language and science by ensuring accuracy and clarity in the transmission of knowledge. It serves as the primary tool for describing and analyzing linguistic phenomena, processes, and structures. In the context of science, terminology helps to standardize concepts and allows specialists from various fields to communicate and exchange information without the risk of misunderstanding. This paper explores the significance and role of linguistic terminology in different aspects of language and scientific activity.

Anotatsiya:

Lingvistik terminologiya til va fan sohalarida muhim rol o'ynaydi, bilimlarni aniq va tushunarli tarzda etkazishda yordam beradi. U til hodisalarini, jarayonlarini va strukturalarini tasvirlash va tahlil qilish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Fan kontekstida terminologiya tushunchalarni bir xilda tushunishga yordam beradi va mutaxassislarning turli sohalarida muloqot qilish va ma'lumot almashish imkoniyatini ta'minlaydi, noto'g'ri tushunish xavfini kamaytiradi. Ushbu maqolada lingvistik terminologiyani til va ilmiy faoliyatdagi ahamiyati va roli ko'rib chiqiladi.

Лингвистическая терминология представляет собой ключевую составляющую научной лексики, которая позволяет специалистам в области языкознания точно и однозначно выражать концепты и теории, важные для анализа, описания и объяснения различных языковых явлений. Лингвистика

как наука не может обойтись без терминосистемы, поскольку точность научного языка является основой для успешной коммуникации в сфере научных исследований. В русском языке лингвистическая терминология активно развивается и меняется, принимая в расчет новые направления исследований, адаптируясь к изменениям в самой лингвистике и мировой научной практике.

Целью данной работы является анализ лингвистической терминологии на материале русского языка, рассмотрение ее характеристик, структуры, а также основных факторов, влияющих на развитие и функционирование лексики в области лингвистических исследований. Задачи исследования включают в себя анализ роли терминов в лингвистическом дискурсе, определение специфики терминологической системы русского языка и выявление основных типов и характеристик лингвистической терминологии.

Роль лингвистической терминологии в языке и науке

Лингвистическая терминология выполняет важную функцию в научной деятельности, поскольку обеспечивает точность и системность знаний в области изучения языка [1]. Лингвистические термины создаются для обозначения специфических понятий и явлений, которые невозможно выразить обычным языковым средствами без потери точности или искажения значений. Терминология как часть научного языка обладает рядом особенностей, таких как однозначность, стандартизированность, отсутствие эмотивной окраски и высокое содержание концептуальной нагрузки.

На протяжении своей истории лингвистика значительно расширяла сферу своего воздействия, что привело к образованию множества новых терминов и терминологических систем. Примеры включают термины, связанные с фонетикой, синтаксисом, морфологией, прагматикой, семантикой и другими областями языкознания.

Роль фоносемантического анализа лингвистической терминологии в языке и науке.

Фоносемантика представляет собой раздел лингвистики, изучающий связь между звуковой формой слова (фонемой, слогом) и его значением, а также то, как звуковые элементы могут влиять на восприятие значений слов и выражений [2]. Это важная и относительно новая область в лингвистике, особенно актуальная для анализа терминологического языка, в том числе лингвистической терминологии. Лингвистические термины, как и любое слово, имеют не только свою словесную форму, но и звуковую составляющую, которая может отражать, усиливать или, наоборот, смягчать смысловые аспекты, связанные с понятием. В данном контексте фоносемантический анализ представляет собой мощный инструмент для понимания того, как звучание слова может воздействовать на восприятие научных понятий и облегчать или усложнять их восприятие.

Фоносемантика и лингвистическая терминология.

Лингвистическая терминология обладает рядом особенностей, среди которых важным элементом является не только концептуальная, но и звуковая составляющая. Звуковая форма термина может существенно влиять на восприятие его значения. Например, в лингвистике существуют такие термины, как "фонема", "гласный", "согласный", которые обладают определенной звуковой нагрузкой, способной быть интерпретированной через фоносемантические принципы[3].

Фоносемантика в рамках лингвистической терминологии раскрывает, каким образом звуковые элементы слов создают дополнительную семантическую информацию, что делает лексическую систему языка более насыщенной. Для научного языка это особенно важно, так как точность и многозначность терминов в лингвистике, помимо чисто концептуальных аспектов, могут определяться и их звуковыми характеристиками.

Звуковая форма и восприятие термина.

Каждое слово в языке, включая научные термины, имеет не только лексическое значение, но и звуковое оформление, которое порой может влиять на восприятие значения этого слова. Например, звуки в словах могут

передавать определенные эмоции или ассоциации, которые усиливают или ослабляют восприятие их значений. Это явление называется фоносемантикой — разделом лингвистики, исследующим взаимосвязь звуковой формы и смысла слова[4].

Термины лингвистической науки не являются исключением. Например, слова, связанные с понятием "активности", "движения", часто содержат звуки, которые передают эти ощущения через свою динамичность. Рассмотрим, например, термины "фонема", "гласный" и "согласный". Все эти слова содержат твердые согласные (например, "ф", "к", "с"), что может ассоциироваться с определенной твердостью и четкостью, что является важным аспектом восприятия этих терминов в контексте лингвистики, которая изучает жесткие структуры языка.

С другой стороны, такие термины, как "мелодика", "интонация", "тембр", напротив, могут включать более мягкие звуки, такие как "м", "л", "н", которые создают более плавное, текучее восприятие и соответствуют изучаемым явлениям.

Фоносемантический анализ и влияние на понимание научных понятий.

Фоносемантический анализ лингвистической терминологии позволяет исследовать, как звуковые характеристики терминов могут влиять на понимание их значения и роли в научной дисциплине. Например, звуки, содержащие мягкие и звонкие согласные (например, "р", "л", "н"), могут быть ассоциированы с более абстрактными, мягкими концептами, такими как "смысл", "семантика", "система". Напротив, термины с твердыми, резкими звуками (например, "к", "п", "т") могут ассоциироваться с более четкими, определенными явлениями, такими как "структура", "парадигма", "система", что подчеркивает устойчивость и стабильность этих понятий[5].

Примером может служить слово "парадигма", которое в своей звуковой структуре включает несколько твердых согласных звуков (п, р, д), что подчеркивает упорядоченность, структуру и организацию. Это слово стало

символом четкой структуры, что отражает его использование в контексте грамматической и лексической системы языка.

Звуки, используемые в терминах, могут усиливать восприятие основного смысла и одновременно облегчать запоминание термина, создавая звуковые ассоциации. Например, слово "фонема" состоит из мягких звуков, что может ассоциироваться с мягкостью звуков, на которых оно сосредоточено. Это создаёт дополнительные визуальные и слуховые ассоциации, что облегчает понимание термина в контексте его значения.

Фоносемантика и создание новых терминов.

Фоносемантический анализ также имеет значение для создания новых научных терминов в лингвистике. В процессах коинизации и терминологического заимствования важно учитывать не только значение заимствованных слов, но и их звуковую форму. Например, новые термины, создаваемые в области когнитивной лингвистики, часто используются для объяснения абстрактных понятий, таких как "фрейм", "концепт", "метафора". Эти термины составлены таким образом, что их звуковая форма не вызывает отрицательных ассоциаций и подходит для обозначения концептов, связанных с восприятием и ментальными структурами.

В условиях быстро развивающейся науки и технологий фоносемантика может играть важную роль в создании терминов, которые будут легко воспринимаемы и запоминаемы. Например, термины, состоящие из мягких и гармоничных звуков, могут быть легче воспринимаемы и более привлекательными для широкой аудитории, что способствует их распространению.

Фоносемантический анализ лингвистической терминологии представляет собой важный инструмент для глубокого понимания связи между звуковой формой и значением терминов в языке и науке. Он позволяет не только выявить, как звуки влияют на восприятие научных понятий, но и использовать эти данные для создания и заимствования новых терминов, которые будут более эффективными и удобными для научного общения[6].

Развитие фоносемантики в лингвистике открывает новые возможности для более точного и глубокого восприятия языка и его научных структур, что, в свою очередь, способствует эффективной коммуникации в академической и научной среде.

Особенности лингвистической терминологии.

1. Однозначность и точность

Одной из основных характеристик лингвистической терминологии является ее стремление к однозначности и точности. В отличие от обыденных слов, которые могут иметь несколько значений, термины используются для обозначения определенных научных понятий и не допускают двусмысленности. Например, термин «парадигма» в лингвистике обозначает совокупность форм слова, соответствующих определенной грамматической категории. В другом контексте это слово не может обозначать что-либо иное, что подчеркивает точность использования научных терминов.

2. Стандартизированность и системность.

Лингвистическая терминология характеризуется своей стандартизированностью, что позволяет ученым из разных областей и стран обмениваться знаниями и понимать друг друга, несмотря на возможные различия в языковом контексте. Для каждого лингвистического термина существует четкое определение, которое закрепляется в научных словарях и других справочных материалах. Это важное свойство терминов помогает исключить путаницу, возникающую при использовании слов, имеющих многозначность в повседневном языке.

Системность терминологии также важна для понимания того, как термины взаимосвязаны между собой и как они помогают создавать структуры знания. Например, термины, относящиеся к морфологии, тесно связаны с терминологией синтаксиса, поскольку морфологические единицы часто образуют основу синтаксических конструкций.

3. Гибкость и динамичность.

Лингвистическая терминология не является статичной; она постоянно развивается, принимая во внимание новые открытия, теории и направления в изучении языка. Например, в последние десятилетия лингвистика активно развивает такие области, как когнитивная лингвистика, функциональная грамматика, прагматика, что требует введения новых терминов. Одним из примеров является термин «когнитивная метафора», который был введен в научный оборот в связи с развитием когнитивной лингвистики и активно используется для описания процессов восприятия и осмысления мира через образы.

4. Интернационализм терминов.

Лингвистическая терминология имеет характерную черту — интернационализм, который заключается в заимствовании терминов из других языков. Особенно это проявляется в области науки, где английский язык является основным языком международного общения. Это связано с глобализацией науки и необходимостью взаимопонимания между учеными разных стран. Например, многие термины в области лексикологии, семантики и синтаксиса (например, «парадигма», «прагматика», «семантика», «фонема») имеют латинские или греческие корни, что делает их понятными в большинстве языков [7].

Типы лингвистической терминологии.

Лингвистическая терминология охватывает различные области знания, и каждый тип терминов имеет свои особенности. Рассмотрим несколько основных типов терминов в русском языке.

1. Фонетические и фонологические термины.

Термины в области фонетики и фонологии связаны с изучением звуков речи. Они включают такие термины, как «фонема», «аллофон», «гласный», «согласный», «интонация», «акцент». Эти термины важны для анализа звуковых явлений в языке и служат основой для построения теорий и моделей фонетической структуры языка [8].

2. Морфологические термины.

Морфология изучает структуру слова и его формы. Лексика морфологических терминов включает такие слова, как «морфема», «корень», «суффикс», «приставка», «грамматическая категория», «согласование». Эти термины важны для понимания того, как слова строятся и изменяются в языке.

3. Синтаксические термины.

Синтаксис исследует структуру предложений и правила их построения. В этой области используются термины, такие как «подлежащее», «сказуемое», «дополнение», «определение», «обстоятельство», а также «простое предложение», «сложное предложение», «синтаксическая конструкция». Эти термины необходимы для анализа грамматической структуры предложений и предложений в тексте.

4. Семантические и прагматические термины.

Семантика и прагматика связаны с изучением значения слов, фраз и текстов, а также с анализом контекста, в котором эти значения функционируют. К семантическим терминам можно отнести такие слова, как «смысл», «полисемия», «антонимия», «синонимия», «коннотация», а к прагматическим — «речь», «коммуникация», «прагматический контекст».

5. Термины когнитивной лингвистики.

Когнитивная лингвистика рассматривает язык как средство отражения и организации знаний о мире. Здесь используются такие термины, как «когнитивная метафора», «когнитивный фрейм», «схема», «концепт». Эти термины помогают объяснить, как язык отражает восприятие и мышление человека.

Лингвистическая терминология является важным элементом научного языка, который обеспечивает точность и системность в языке знаний о языке. В русском языке терминология лингвистики охватывает широкий спектр областей, от фонетики и морфологии до когнитивной лингвистики и прагматики. Развитие лингвистической науки неизбежно ведет к появлению новых терминов, что требует их четкого определения и стандартизации.

Понимание особенностей лингвистической терминологии, ее типов и функций является необходимым для адекватного использования научного языка и эффективного обмена знаниями в лингвистическом сообществе.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Апресян, Ю.Д. "Семантика. Опыт фоносемантического анализа". — М.: Наука, 1995.
2. Шмелёв, А.И. "Фоносемантика и её роль в языке". — М.: Изд-во ЛГУ, 1984.
3. Берков, С.Р. "Фоносемантика в русском языке: теория и практика". — М.: Высшая школа, 1991.
4. Хомяков, А.В. "Фоносемантические особенности лексической системы русского языка". — М.: Логос, 2007.
5. Лурье, В.И. "Основы фоносемантики". — М.: Языки славянских культур, 2010.
6. Левонтина, Н.Н. "Фоносемантика как метод лингвистического анализа". — Воронеж: Воронежский университет, 2005.
7. Джонсон, М. "Философия и когнитивная лингвистика: пути анализа". — М.: Языки славянских культур, 2004.
8. Иванова, Н.Г. "Лексическая семантика и фоносемантика: проблемы взаимодействия". — Санкт-Петербург: СПбГУ, 2009.

УДК 81.373.1
ГРНТИ 17.01.43

МЕТАФОРА КАК ФОРМА ВОСПРИЯТИЯ И ОСМЫСЛЕНИЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ.

*Ботабаева Жанна Нуралиевна,
кандидат филологических наук, старший преподаватель,
декан факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>
Альмуратова Әсем Алмасқызы,
магистрант Университета им.
Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.*

Аннотация

Метафора как форма восприятия и осмысления действительности представляет собой важный инструмент когнитивной и лингвистической деятельности человека. Она позволяет воспринимать и интерпретировать мир через призму переносных значений, обогащая повседневное восприятие и мыслительные процессы. Метафора не только служит выразительным средством языка, но и является способом осознания абстрактных концептов, создавая мост между различными областями знания и опыта. В рамках этой темы рассматриваются различные аспекты метафоры, включая её роль в формировании смысла, расширении понимания явлений и укреплении связи между языком и мышлением. Особое внимание уделяется когнитивной функции метафоры, которая помогает индивиду ориентироваться в сложной реальности и выстраивать связи между явлениями, ранее не сопоставляемыми. Исследование метафоры в контексте восприятия и осмысления действительности открывает новые горизонты для понимания динамики языка и мышления, а также их взаимодействия в процессе коммуникации и познания мира.

Abstract:

Metaphor as a form of perception and understanding of reality is an important tool in human cognitive and linguistic activity. It allows for perceiving and interpreting the world through the lens of figurative meanings, enriching everyday perception and thought processes. A metaphor is not only an expressive language tool but also a way of understanding abstract concepts, creating a bridge between different fields of knowledge and experience. This topic explores various aspects of metaphor, including its role in meaning-making, expanding understanding of phenomena, and strengthening the connection between language and thought. Special attention is given to the cognitive function of metaphor, which helps individuals navigate the complex reality and establish connections between phenomena that were previously unconnected. Research into the metaphor in the context of perception and understanding of reality opens new horizons for

understanding the dynamics of language and thought, as well as their interaction in communication and the process of knowing the world.

Anotatsiya:

Metafora sifatida haqiqatni idrok etish va anglash shakli insonning kognitiv va lingvistik faoliyatida muhim vositadir. U dunyoni tasviriy ma'nolar orqali qabul qilish va talqin qilish imkonini beradi, kundalik idrokni va fikrlash jarayonlarini boyitadi. Metafora nafaqat tilning ifodalovchi vositasi, balki mavhum tushunchalarni anglash usuli sifatida xizmat qiladi, bilim va tajriba sohalari o'rtasida ko'priklarni yaratadi. Ushbu mavzu metaforaning turli jihatlarini, jumladan, uning ma'no yaratishdagi o'rni, hodisalarni tushunishni kengaytirishdagi roli va til va fikr o'rtasidagi bog'lanishni mustahkamlashni o'rganadi. Metaforaning kognitiv funksiyasiga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu insonlarga murakkab haqiqatda yo'l topishga va ilgari bir-biriga aloqasiz bo'lgan hodisalar o'rtasida bog'lanishlar o'rnatishga yordam beradi. Haqiqatni idrok etish va anglash kontekstida metafora tadqiqoti til va fikr dinamikasini, shuningdek, ularning muloqot va dunyoni bilish jarayonidagi o'zaro ta'sirini tushunishda yangi ufqlarni ochadi.

Ключевые слова: *Метафора как явление, интеллектуальной силы языка, эстетический язык, когнитивные метафоры, концептуальный перенос, языковая практика метафоры, лексическая метафора.*

Метафора как явление является одной из важнейших составляющих языка. В языке метафоры выполняют не только функцию украшения речи, но и служат важным средством познания мира, способом передачи абстрактных понятий через конкретные образы. Знание метафоры и её подтипов помогает более глубоко понять механизмы функционирования языка, а также раскрывает особенности мышления носителей того или иного языка. В данной статье рассматриваются метафора и ее подтипы в русском языке, а также их роль в процессе формирования и выражения мысли.

Метафора является основным средством создания образности в языке. Она представляет собой перенос значений с одного объекта на другой на

основе их сходства деятельности, поскольку обеспечивает точность и системность знаний в области изучения языка [1]. В классическом понимании метафора объясняется как фигура речи, в которой слово или выражение употребляется в переносном значении, образуя ассоциацию с чем-то другим. Метафора играет важную роль в раскрытии эстетической и интеллектуальной силы языка, поскольку позволяет воспринимать мир через призму новых, необычных и ярких образов.

Метафора происходит от греческого слова «мета» (перенос) и «фереин» (нести), что в свою очередь указывает на сущность метафоры — перенос значения. В русском языке метафора, как и в других языках, активно используется в литературе, риторике и повседневной речи [2].

В зависимости от специфики образа, который они создают, можно выделить несколько подтипов метафор. Рассмотрим основные из них.

1. Когнитивные метафоры.

Когнитивные метафоры — это метафоры, которые служат основой для построения более сложных мыслительных конструкций. Они выражают не только эмоциональную окраску, но и помогают организовать восприятие действительности. Когнитивная метафора опирается на те принципы, которые лежат в основе человеческого восприятия мира.

Пример: «жизнь — это путь». В этом случае понятие жизни переносится в категорию пути, что подразумевает движение, цель, переход из одного состояния в другое.

Когнитивные метафоры являются важным элементом в изучении языка и мышления, так как они играют ключевую роль в процессе познания мира и формировании представлений о действительности [3]. В отличие от традиционных лексических метафор, которые основываются на переносе значений между отдельными объектами или явлениями, когнитивные метафоры связаны с глубинными структурами нашего восприятия и осознания окружающего мира.

Когнитивная метафора — это метафора, в которой абстрактные концепты описываются с помощью более конкретных и знакомых понятий. Суть когнитивных метафор заключается в том, что они помогают нам понять сложные и абстрактные идеи через образы, которые основаны на нашем опыте с физическим миром. Этот процесс включает в себя концептуальный перенос, где одно понятие используется для объяснения другого [4].

Когнитивные метафоры исследуют не только языковые средства, но и отражают особенности человеческого мышления. Они помогают организовать наше восприятие действительности, формируя ментальные структуры, которые оказывают влияние на наши решения, действия и интерпретации.

Примеры когнитивных метафор.

1. Жизнь как путь. Один из самых известных примеров когнитивной метафоры — это концепция «жизнь как путь». Эта метафора помогает человеку воспринимать жизнь как путешествие, которое имеет начало, развитие, препятствия и конечную цель. Все эти элементы, такие как выбор направления, встреча с препятствиями, достижение целей, становятся понятными через образ пути.

Пример: «Я на правильном пути», «Я сбился с пути», «Путь к успеху». Здесь жизнь рассматривается как путь, на котором человек движется в направлении своей цели. Эта метафора не только оформляет наше восприятие времени и событий, но и влияет на нашу самооценку и восприятие личных достижений.

2. Разум как пространство. Еще одна популярная когнитивная метафора — «разум как пространство». В этой метафоре разум рассматривается как некое пространство, в котором хранятся знания, мысли и воспоминания. Мысленные действия (например, размышления) ассоциируются с перемещением по этому пространству. В рамках этой метафоры, можно сказать, что «мысль заполнила все мое пространство», «он заполнил все уголки моего разума».

Пример: «Мои мысли заняли весь мой разум», «Эта проблема не выходит из головы», «Я не могу выбросить эту мысль из головы». Эта метафора помогает понять, как человек организует свои мысли и переживания, а также отражает идею о том, что наше сознание можно воспринимать как неограниченное пространство, наполненное разными мыслями [5].

3. Время как деньги. Метафора «время как деньги» отражает современное восприятие времени в обществе, где время воспринимается как ограниченный ресурс, который нужно использовать эффективно. Эта метафора активно используется в различных сферах жизни, включая экономику, управление и личные отношения. В ней время рассматривается как ценность, которую можно «потратить», «сэкономить» или «инвестировать».

Пример: «Время — деньги», «Я не могу себе позволить терять время», «Ты тратишь свое время зря».

Такая метафора делает время абстрактной сущностью, придавая ему материальную ценность, как у денег. Она также влияет на наше восприятие времени как ресурса, который требует правильного распределения и контроля.

4. Счастье как свет. Метафора «счастье как свет» представляется в языковой практике как метафора, которая используется для передачи положительных эмоций и состояний. Свет ассоциируется с ясностью, теплом и благополучием, что делает его подходящим для описания счастья.

Пример: «Ты — свет моей жизни», «Его глаза сияли счастьем», «Счастье освещает мой путь». Здесь счастье воспринимается как нечто светящееся, дающее тепло и ясность. Эта метафора отражает культурные ассоциации света с позитивными состояниями и яркими переживаниями.

Структура когнитивных метафор.

Когнитивные метафоры часто имеют определенные элементы, которые можно выделить в структуру метафоры. Обычно это:

1. Исходный домен (source domain) — это концептуальная область, откуда переносится значение. Например, в метафоре «жизнь как путь» исходный домен — это физический путь.
2. Целевой домен (target domain) — это концептуальная область, в которую переносится значение. В метафоре «жизнь как путь» целевой домен — это сама жизнь.
3. Метафорическая связь — это принцип, который связывает исходный и целевой домены. Например, связь между движением по пути и движением в жизни.

Роль когнитивных метафор в языке и культуре. Когнитивные метафоры не только помогают организовать мышление, но и влияют на культуру, поскольку они отражают особенности восприятия мира в разных культурах[6]. Например, в культурах, где активное взаимодействие с природой является важной частью жизни, распространены метафоры, основанные на элементах природы — земле, воде, огне.

Кроме того, когнитивные метафоры могут быть не только универсальными, но и специфическими для определенной языковой и культурной среды. Важно отметить, что они помогают не только в коммуникативной практике, но и в научных дисциплинах, таких как психология, философия и лингвистика, где они служат инструментом для изучения процессов познания и восприятия.

Когнитивные метафоры играют важную роль в организации человеческого мышления, позволяя нам понять и выразить абстрактные и сложные концепты через конкретные образы. Они оказывают влияние на наше восприятие времени, пространства, разума и других категорий, что делает их неотъемлемой частью языка и культуры. Понимание когнитивных метафор помогает не только в изучении языка, но и в более глубоком осмыслении того, как мы воспринимаем и интерпретируем окружающий мир.

2. Лексические метафоры

Лексическая метафора — это метафора, выраженная через отдельное слово. Она основана на переносе значения слова на другой объект, который имеет схожие черты.

Пример: «Огненный взгляд» — здесь «огненный» переносится на «взгляд», создавая образ сильной эмоциональной реакции.

Лексическая метафора — это метафора, в которой слово или выражение употребляется в переносном значении, создавая новую смысловую нагрузку через ассоциацию с другим объектом, явлением или состоянием [7]. В отличие от когнитивных метафор, которые обычно более абстрактны и касаются концептуальных моделей восприятия, лексическая метафора фокусируется на переносе значений на уровне конкретных слов, которые приобретают новые значения в контексте речи.

Лексическая метафора заключается в переносе смысла с одного объекта на другой на основе сходства, контекста или ассоциации. При этом слово, которое обычно обозначает один предмет или явление, используется для обозначения другого, с которым оно связано каким-либо качественным или функциональным сходством. Таким образом, лексическая метафора становится мощным инструментом для создания выразительности речи, обогащая её образностью и смысловой многозначностью.

Примеры лексических метафор.

1. Огненный взгляд. Пример лексической метафоры: «огненный взгляд». В данном случае слово «огненный», которое обычно описывает физическое явление (огонь), используется для обозначения интенсивности взгляда, подчеркивая его яркость и страсть. Это перенос значения через ассоциацию с огнем, который является символом силы и энергии.
2. Твердый характер. Фраза «твердый характер» — еще один пример лексической метафоры. Слово «твердый» в буквальном смысле относится к физическим объектам, которые не поддаются изменению своей формы или состояния. В метафорическом контексте оно описывает личность человека, чьи убеждения и поведение стойки и

непоколебимы. Это слово переносит свою жесткость на психологические особенности человека.

3. Железная рука. Метафора «железная рука» используется для описания силы, жесткости или авторитарности. Здесь слово «железо», которое ассоциируется с прочностью и несломляемостью, переносится на руки, чтобы усилить образ власти и контроля.
4. Ледяное сердце. Пример лексической метафоры: «ледяное сердце». В данном случае слово «ледяное» переносится на понятие «сердце», придавая ему качественное значение, которое символизирует холодность, бесчувственность или отсутствие эмоций.
5. Горячая кровь. Метафора «горячая кровь» переносит характеристики температуры (горячее) на символическое значение крови. Эта метафора может обозначать страсть, энергию или импульсивность человека, его сильные эмоции и стремление к действию.
6. Вертеть миром. Фраза «вертеть миром» представляет собой пример метафоры, в которой слово «вертеть», связанное с физическим движением, используется для обозначения контроля и власти над событиями. В данном контексте это выражение указывает на способность влиять на глобальные процессы, манипулировать ситуациями.

Механизм функционирования лексических метафор. Лексическая метафора создается за счет особого восприятия одного объекта через призму другого, более знакомого, часто имеющего символическое значение [8]. Этот процесс переносит качество одного явления на другое, и результатом становится создание новых образов и понятий. Основой для создания метафоры является не только сходство, но и контекст, в котором используется метафорическое выражение. При этом метафора не всегда осознается как таковая носителями языка, становясь частью устойчивого употребления слов и фраз.

Основные механизмы создания лексических метафор:

- Сравнение: метафора основана на ассоциации двух объектов, которые кажутся сходными по определенному признаку. Например, сравнение «горячее сердце» — это перенос характеристик тепла (горячее) на эмоциональное состояние человека (сердце).
- Перенос качества: одно свойство объекта переносится на другое явление. Например, «твердый характер» использует характеристику твердости, свойственную материи, для описания личных качеств человека.
- Символика: объекты или явления, которые символически ассоциируются с определенными характеристиками. Например, «железная рука» или «огненный взгляд» используют элементы символики силы и яркости для описания человеческих качеств.

Многие лексические метафоры становятся настолько распространенными и устойчивыми, что теряют свою изначальную метафорическую природу. Такие выражения воспринимаются как обычные фразы, а не как фигуры речи. Они становятся частью повседневной речи и переходят в разряд устойчивых выражений или фразеологизмов. Примером может служить метафора «стать каменной стеной», которая изначально была метафорой, а теперь воспринимается как стандартная фраза, описывающая непреклонность человека.

Лексическая метафора и литература.

В литературе лексическая метафора играет важную роль в создании художественных образов. Писатели и поэты используют метафоры для того, чтобы передать чувства, настроения и мысли персонажей, а также создать выразительные образы. В литературных произведениях метафора становится не только средством выразительности, но и способом формирования уникального стиля автора.

Например, в произведениях Ф.М. Достоевского или Л.Н. Толстого часто встречаются метафоры, которые помогают передать внутренний мир героев, их страдания и переживания через яркие образы. Метафоры также

служат для создания уникальных художественных миров, в которых переплетаются конкретное и абстрактное [9].

Лексическая метафора является важным инструментом языка, который помогает не только создавать выразительные образы, но и организовывать восприятие и понимание мира. Она является мостом между реальным и абстрактным, позволяя передавать сложные идеи с помощью конкретных слов и образов. В литературе и повседневной речи лексические метафоры обогащают язык и делают его более гибким, ярким и многозначным.

3. Грамматические метафоры.

Грамматические метафоры связаны с изменением грамматической формы слов для выражения метафорических значений. Этот тип метафор чаще всего используется в поэзии и литературных произведениях.

Пример: употребление страдательного залога, когда действие представляется как нечто пассивное, хотя на самом деле оно является активным.

4. Метафоры-метафоремы. Метафоры-метафоремы — это устойчивые метафорические выражения, которые в языке уже стали привычными и воспринимаются как единое целое. Эти метафоры не требуют дополнительных пояснений, поскольку они вошли в язык как неизменные фразы [10].

Пример: «стать каменной стеной» — выражение, которое означает стать неприступным, непреклонным, и которое в повседневной речи воспринимается уже как нечто стандартное.

Роль метафоры в языке. Метафоры играют ключевую роль в языке, поскольку они не только делают речь более яркой и выразительной, но и оказывают влияние на восприятие мира. Через метафоры человек выражает абстрактные понятия и идеи, что позволяет гораздо глубже понять как самого себя, так и окружающий мир.

Метафора может влиять на сознание человека, формируя восприятие реальности. Например, метафора «время — это деньги» переносит

экономические категории на восприятие времени, что в свою очередь влияет на отношение человека к этому абстрактному понятию.

Метафора и культура.

Особое внимание стоит уделить тому, как метафоры отражают культуру и мышление народа. Метафоры часто обнажают скрытые аспекты культуры, общественного сознания и мировоззрения. Например, метафоры, связанные с природой, часто используются в культурах, где природа играет важную роль в жизни людей. В русском языке распространены метафоры, связанные с природой, такие как «горячее сердце», «стужа чувств». Это отражает сильную связь с природными явлениями и их интерпретацию в контексте человеческих переживаний.

Таким образом, метафора — это не только лексическое явление, но и важный инструмент познания и выражения мысли. Метафоры помогают расширить границы языка, придавая ему глубину и многозначность. Понимание метафоры и ее подтипов в русском языке позволяет глубже понять не только язык, но и особенности мышления и восприятия мира носителями этого языка. Метафора служит связующим звеном между абстрактным и конкретным, между чувственным и логическим, создавая новые формы восприятия и осмысления действительности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ.

1. Апресян, Ю.Д. "Семантика. Опыт фоносемантического анализа". - М.: Наука, 1999. Одна из работ Ю.Д. Апресяна, посвященная вопросам семантики и метафоры как элемента языковой структуры.
2. Ивин, А.В. "Метафора в русском языке". — М.: Наука, 1986. - Классическое исследование, посвященное метафоре и ее подтипам в русском языке, а также её когнитивным и культурным аспектам.
3. Козырев, А.А. "Метафора в лексике и текстах русского языка". - М.: Высшая школа, 2005. - Книга, в которой рассматриваются разные

аспекты метафоры в лексике и дискурсе русского языка, а также типология метафор.

4. Лейчик, А.Г. "Метафора в языке и речи". - М.: Логос, 2001. Работы по метафоре в языке, в том числе её функции и роль в различных языковых уровнях.
5. Винокур, В.М. "Семиотика и лексика: Метафора и символ в языке". — М.: Наука, 1977. Исследование, посвященное символике и метафоре в языке, роли метафоры в создании смысловых слоев.
6. Беяева, И.В. "Метафора в художественной речи: Текстовые и речевые аспекты". М.: РГГУ, 2009. Работа, в которой рассмотрены метафоры как элемент текстового и речевого строя, а также их функционирование в различных контекстах.
7. Лурье, В.И. "Метафора как феномен языка и сознания". — М.: Языки славянских культур, 2010. Исследование, которое сочетает лингвистический и когнитивный подход к метафоре, а также её подтипам в русском языке.
8. Тахо-Годи, С.Г. "О классификации метафор в языке". — Вестник ЛГУ, 1967. Статья, посвященная классификации метафор в языке и их особенностям.
9. Крылова, М.М. "Метафора как метод когнитивного анализа языка". — СПб.: СПбГУ, 2003. Работа, в которой рассмотрены когнитивные аспекты метафоры и её использование в русском языке.
10. Иванова, Н.И. "Метафора в речи: Типология и функции". — М.: Изд-во МГУ, 2012. Подробное исследование различных типов метафор в языке и их функциях в речевой практике.

**ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ОБРАЗА МАРГАРИТЫ В РОМАНЕ М.А.
БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА»**

*Ботабаева Жанна Нуралиевна,
кандидат филологических наук, старший преподаватель,
декан факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент.*

botabayeva_janna@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

*Садыкбекова Дина Абдикеримовна,
магистрант Университета им.*

Ж.А. Ташенева, город Шымкент. Казахстан.

Аннотация.

В статье анализируются языковые средства, используемые М.А. Булгаковым для создания образа Маргариты — одной из ключевых героинь романа «Мастер и Маргарита». Особое внимание уделяется лексическим, стилистическим и символическим элементам, которые подчеркивают её эмоциональную глубину, внутреннюю трансформацию и философскую значимость. Рассматриваются ключевые языковые приёмы, такие как метафоры, эпитеты, символика и интертекстуальность, а также их роль в раскрытии тем любви, свободы и жертвенности. Выводы подчеркивают уникальность языковых средств в построении художественного образа героини.

Abstract.

The article analyzes the linguistic devices used by M.A. Bulgakov to create the character of Margarita, one of the key heroines of the novel The Master and Margarita. Particular attention is paid to lexical, stylistic, and symbolic elements that emphasize her emotional depth, inner transformation, and philosophical significance. Key linguistic techniques such as metaphors, epithets, symbolism, and intertextuality are examined, along with their role in revealing the themes of love, freedom, and sacrifice. The conclusions highlight the uniqueness of the linguistic devices in constructing the artistic image of the heroine.

Anotatsiya.

Мақолада М.А. Булгаковнинг «Устоз ва Маргарита» романидаги асосий қаҳрамонлардан бири бўлган Маргарита образини яратишда қўлланилган тил воситалари таҳлил қилинади. Айниқса, унинг ҳиссий чуқурлигини, ички трансформациясини ва фалсафий аҳамиятини тақдим этувчи лексик, стиль ва символик элементларга алоҳида эътибор қаратилган. Муҳим тил усуллари, масалан, метафоралар, эпитетлар, символика ва интертекстуаллик, шунингдек, уларнинг муҳаббат, эркинлик ва қурбонлик мавзуларини очиб беришдаги роллари кўриб чиқилади. Хулосаларда қаҳрамоннинг бадиий образини яратишда тил воситаларининг уникалиги таъкидланади.

Ключевые слова: *Образ героини, языковые средства, лексико-стилистические приемы, эпитеты, метафоры, сравнения, символика, поэтика образа, антитеза, фантастическое и реальное, любовь и самопожертвование, трансформация героя, мифопоэтические мотивы, романтический идеал, магическое преображение, психологизм, эмоциональный подтекст, искусство слова, художественные приемы.*

Роман М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» занимает особое место в литературе XX века благодаря своей многослойной структуре, философской глубине и ярким художественным образам. Одним из наиболее запоминающихся персонажей является Маргарита, воплощающая собой тему вечной любви, жертвенности и духовной свободы.

Создание такого сложного и многогранного образа достигается посредством использования широкого спектра языковых средств. Лексические особенности, метафоры, эпитеты, символика и аллюзии помогают передать богатый внутренний мир героини, её эмоциональное состояние и трансформацию. В данной статье проводится анализ этих языковых средств с целью раскрытия характера Маргариты и её роли в общей концепции романа.

При создании особого образа автором используется целый ряд языковых средств создания образа Маргариты, а именно, символики имени и архетипической основы образа, использование эпитетов и метафор, контрастная лексическая характеристика, диалоги и речевая характеристика.

Символика имени и архетипическая основа образа.

Имя Маргариты несёт символическую нагрузку, связывая её с литературными и религиозными архетипами. Оно отсылает к понятию «жемчужина», что может быть интерпретировано как чистота её любви к Мастеру и её жертвенность. Имя также вызывает ассоциации с фаустовской традицией, где Маргарита (Гретхен) выступает жертвой обстоятельств, однако у Булгакова героиня трансформируется в активный субъект, способный на духовное преображение.

Использование эпитетов и метафор.

Эпитеты и метафоры в описании Маргариты подчеркивают её эмоциональность, страстность и природную красоту. Например, её улыбка сравнивается с «лучом солнца», а глаза – с «горячими углями», что акцентирует её жизненную энергию и внутренний огонь. Эти образы создают впечатление яркости и живости, контрастирующее с серостью окружающей её реальности.

Контрастная характеристика.

Контрастная природа Маргариты раскрывается через её отношение к окружающему миру. С одной стороны, она живёт в мире советской обыденности, с другой – принадлежит миру высоких чувств, искусства и мистики. Её внутреннее состояние выражается через описание её душевной пустоты в начале романа: «её жизнь была пуста, словно высохший колодец». Это подчёркивает её разрыв с окружающей реальностью и предвосхищает её метаморфозу

Диалоги и речевая характеристика.

Речь Маргариты насыщена экспрессивностью, что отражает её эмоциональность и независимость. В сценах общения с Мастером она

говорит просто и искренне, что подчёркивает глубину их связи. В контрасте с этим, её обращение к Воланду отличается уверенностью и твёрдостью, что свидетельствует о её силе духа и готовности противостоять страху.

Ключевым элементом в создании образа Маргариты является сцена её превращения в ведьму и полёта. Мотив полёта, описанный яркими метафорами («потоки воздуха обжигали её тело, как огонь»), символизирует освобождение героини от земных ограничений и её переход в мир духовной свободы. Полёт Маргариты – это метафора её внутренней трансформации и принятия собственного выбора. Полёт — центральный символ в трансформации Маргариты. В сцене полёта Булгаков описывает её как *«парящую свободно и счастливо», «оторванную от земного»*. Этот символ воплощает её духовное возрождение и освобождение от оков обыденности.

Символика любви и жертвенности. Маргарита представлена как воплощение жертвенной любви, готовой преодолеть любые преграды ради Мастера. Её готовность стать ведьмой и вступить в контакт с Воландом ради спасения возлюбленного иллюстрирует её преданность. При этом Булгаков использует символику очищения: проходя через испытания, Маргарита не только сохраняет свою любовь, но и приобретает внутреннюю силу и гармонию.

Психологическая глубина. Булгаков использует внутренние монологи и описание мыслей Маргариты, чтобы показать её внутренний конфликт. На протяжении романа читатель наблюдает, как её отчаяние и тоска постепенно трансформируются в решительность и духовное просветление.

Роль фантастики. Мистические элементы играют важную роль в раскрытии образа Маргариты. Её взаимодействие с Воландом и его свитой демонстрирует её способность сохранять человечность и моральные ориентиры даже в условиях сверхъестественного воздействия. Это подчёркивает её силу и самостоятельность как персонажа.

Лексические особенности.

Лексика, связанная с описанием Маргариты, насыщена эмоциональными и экспрессивными элементами. В сценах, предшествующих её превращению в ведьму, её внутреннее состояние передаётся через слова с ярко выраженной негативной окраской: «*пленённая*», «*несчастливая*», «*забытая*». Эти лексемы подчеркивают её тоску по утраченному счастью и любви.

В противоположность этому, после встречи с Воландом и превращения в ведьму язык, описывающий Маргариту, становится более динамичным и экспрессивным. Булгаков использует глаголы движения и восклицания: «*летела*», «*восторженно*», «*свободно*». Такой контраст отражает духовное освобождение героини.

Символика Луны. Луна является постоянным символом, сопровождающим образ Маргариты. Её магический свет подчёркивает мистическую составляющую героини и её связь с миром сверхъестественного. Луна символизирует также эмоциональную сторону Маргариты: её страсть и стремление к свободе.

Метафоры и эпитеты.

Булгаков активно использует метафоры и эпитеты для создания поэтического образа Маргариты.

- Например, её любовь к Мастеру описывается как «*пламя, согревающее её сердце*». Эта метафора подчёркивает, что чувства героини являются её движущей силой.
- До превращения Маргарита характеризуется как «*одинокая*», «*страдающая*». После обретения магической силы и осознания своей миссии в её описании появляются эпитеты: «*величественная*», «*неземная*», «*ослепительная*».

Интертекстуальность.

Образ Маргариты включает аллюзии на мифологические и литературные архетипы.

- Архетип ведьмы. Традиционный образ ведьмы в литературе переосмыслен Булгаковым. Маргарита, несмотря на обретение магической силы, остаётся любящей женщиной, чья жертвенность подчёркивает её человечность.
- Связь с Маргаритой из «Фауста». Булгаков использует элементы классической литературы, придавая своей героине глубину. Однако, в отличие от героини Гёте, Маргарита у Булгакова активно борется за своё счастье.

Образ Маргариты в романе *«Мастер и Маргарита»* создаётся с помощью широкого спектра языковых средств, включая эмоционально окрашенную лексику, символику, метафоры и интертекстуальные аллюзии. Эти элементы не только подчёркивают многогранность героини, но и помогают раскрыть ключевые философские темы произведения. Маргарита выступает как символ любви, жертвенности и свободы, а её образ является центральным элементом в раскрытии основной идеи романа. Эти приёмы позволяют Булгакову не только показать многогранность героини, но и подчеркнуть её центральную роль в теме любви, жертвенности и духовного освобождения. Маргарита становится не просто спутницей Мастера, но и символом преодоления земных и духовных границ ради высших ценностей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Булгаков, М.А. *Мастер и Маргарита*. — М.: Эксмо, 2020.
2. Бочкарёв, С.Я. "Символика в романе М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита»." — *Вопросы литературы*, 2003, № 4.
3. Лотман, Ю.М. *Семиотика культуры и искусство*. — СПб.: Искусство, 1998.
4. Ляхова, Н.В. "Философия любви в романе М.А. Булгакова." — *Филологические науки*, 2011, № 5.
5. Топоров, В.Н. "Символ и смысл в литературе." — *Известия РАН*, 1995, № 3.
6. Шкловский, В.Б. *О теории прозы*. — М.: Гиперборей, 2001.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

*Ботабаева Жанна Нуралиевна,
кандидат филологических наук, старший преподаватель,
декан факультета «ИТ и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент
botabayeva_janna@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>*

*Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна,
магистрант Университета им.
Ж.А. Ташенева, город Шымкент, Казахстан.*

Аннотация:

Геймификация в обучении русскому языку как иностранному представляет собой инновационный подход, который использует игровые элементы для повышения мотивации, вовлеченности и эффективности учебного процесса. Этот метод позволяет студентам воспринимать обучение как увлекательный и интерактивный процесс, где они могут развивать все языковые навыки: говорение, чтение, письмо и аудирование. Применение таких элементов, как баллы, уровни, конкурсы и ролевые игры, способствует улучшению усвоения материала и удержанию интереса к языку. В статье рассматриваются принципы и методы геймификации, а также конкретные примеры её использования в преподавании русского языка.

Annotation:

Gamification in teaching Russian as a foreign language is an innovative approach that uses game elements to enhance motivation, engagement, and the effectiveness of the learning process. This method allows students to perceive learning as an exciting and interactive activity where they can develop all language skills: speaking, reading, writing, and listening. The application of elements such as points, levels, competitions, and role-playing games contributes to better material retention and keeps students engaged with the language. The

article discusses the principles and methods of gamification, along with specific examples of its application in Russian language teaching.

Annotatsiya:

Rus tilini chet tili sifatida o'rgatishda geymifikatsiya innovatsion yondashuv bo'lib, o'quv jarayonining samaradorligini, motivatsiyasini va ishtirokini oshirish uchun o'yin elementlarini qo'llaydi. Bu metod talabalarni o'qishni qiziqarli va interaktiv jarayon sifatida qabul qilishga yordam beradi, shu bilan birga ular barcha til ko'nikmalarini rivojlantirishadi: gapirish, o'qish, yozish va tinglash. Ballar, darajalar, musobaqalar va rolli o'yinlar kabi elementlarni qo'llash materialni yaxshiroq o'zlashtirishga yordam beradi va talabalarni tilga bo'lgan qiziqishini saqlaydi. Maqolada geymifikatsiyaning prinsiplari, metodlari va rus tilini o'rgatishda uning qo'llanilishiga oid aniq misollar ko'rib chiqiladi.

Ключевые слова: *геймификация, обучение русскому языку, русский язык как иностранный, игровые элементы, мотивация в обучении, интерактивные методы, языковые навыки, грамматика и лексика, ролевые игры, образовательные технологии, вовлеченность студентов, элементы игры в обучении.*

Геймификация – это процесс применения игровых элементов и принципов в неигровых сферах с целью повышения мотивации, вовлеченности и эффективности. В последние десятилетия этот подход активно используется в различных областях, включая образование. Одной из наиболее перспективных и актуальных сфер, где геймификация может сыграть важную роль, является обучение иностранным языкам. В частности, в обучении русскому языку как иностранному, геймификация становится важным инструментом, который помогает не только заинтересовать учащихся, но и значительно улучшить их языковые навыки.

В данной статье рассматривается вопрос особенностей процесса геймификации в обучении русскому языку как иностранному и включает в себя несколько ключевых принципов и методов, направленных на создание мотивационной и увлекательной среды для студентов. Геймификация

использует игровые элементы и механизмы, чтобы улучшить образовательный процесс, повысить вовлеченность учащихся и облегчить усвоение материала. В этой методологии важно гармонично сочетать традиционные методы обучения с игровыми подходами, учитывая особенности студентов и учебной программы.

Геймификация включает в себя использование таких элементов, как баллы, уровни, достижения, соревнования и другие игровые механизмы для создания мотивирующей и увлекательной среды обучения. В образовательном контексте геймификация направлена на то, чтобы превратить процесс обучения в нечто более интерактивное, привлекательное и захватывающее, что, в свою очередь, способствует повышению заинтересованности и вовлеченности студентов.

Игровые механизмы стимулируют учащихся стремиться к новым знаниям и улучшению своих навыков. Это не только повышает мотивацию, но и способствует лучшему усвоению материала, так как учащиеся получают немедленную обратную связь, а также чувство достижения и прогресса [1].

1. Цели и задачи геймификации.

Прежде чем внедрить геймификацию в образовательный процесс, необходимо определить четкие цели и задачи. Геймификация должна:

- Повысить мотивацию и интерес студентов к изучению языка.
- Способствовать активному и интерактивному вовлечению в учебный процесс.
- Развивать все языковые навыки: аудирование, говорение, чтение и письмо.
- Сделать процесс обучения более доступным и увлекательным.

Геймификация в обучении русскому языку как иностранному.

Обучение русскому языку как иностранному представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий сочетания различных методов и подходов. Геймификация, в свою очередь, предлагает инновационные способы повышения эффективности этого процесса, делая его более

увлекательным и доступным для студентов. Использование игровых элементов в обучении позволяет:

1. Повышение мотивации студентов. Многие студенты, обучающиеся русскому языку как иностранному, сталкиваются с трудностью поддержания интереса к занятиям. Геймификация помогает сделать процесс обучения более увлекательным и позволяет студентам почувствовать прогресс, что мотивирует их продолжать обучение.
2. Интерактивность и участие. Геймификация способствует созданию активного взаимодействия студентов с учебным материалом, преподавателем и друг с другом. Например, в процессе игры студенты могут выполнять различные задания, участвовать в командных конкурсах, решать кроссворды или выполнять другие задания, что повышает их вовлеченность в процесс.
3. Развитие всех языковых навыков. Игровые задания могут быть направлены на развитие всех аспектов языка: говорение, слушание, чтение и письмо. Например, студенты могут участвовать в ролевых играх, где им нужно будет общаться на русском языке, а также выполнять письменные задания, что способствует улучшению навыков письма и речи.
4. Упрощение усвоения грамматики и лексики. Многие сложные грамматические правила и новые слова легче запоминаются, когда они связаны с игровыми заданиями или ситуациями. Например, в процессе игры можно использовать карточки с новыми словами, задания на соответствие, интерактивные тренажеры, что помогает студентам осваивать язык с помощью практики.

Методы и инструменты геймификации в обучении русскому языку.

Для того чтобы эффективно применять геймификацию в обучении русскому языку как иностранному, преподаватели могут использовать различные методы и инструменты. Рассмотрим некоторые из них:

1. Ролевые игры и симуляции. Ролевые игры позволяют студентам погружаться в реальные ситуации общения на русском языке. Например, студент может играть роль туриста, который заходит в магазин или ресторан, или работать в паре с другим студентом, выполняя задания, связанные с повседневными ситуациями.
2. Использование образовательных платформ и приложений. Современные технологии предоставляют множество инструментов для геймификации. Программы, такие как Duolingo, Memrise или Quizlet, предлагают разнообразные игровые элементы, которые могут быть использованы для обучения русскому языку. С помощью таких платформ можно проводить тренировки на запоминание слов, проверку грамматических навыков, а также участвовать в различных конкурсах и заданиях.
3. Конкурсы и соревнования. Преподаватели могут организовывать конкурсы и соревнования между студентами, которые будут стимулировать их к более активному обучению. Например, можно проводить викторины по русскому языку, где студенты соревнуются на скорость и правильность выполнения заданий, или устраивать команды для выполнения заданий в режиме игры.
4. Баллы и уровни. Система баллов и уровней может быть использована для того, чтобы отслеживать прогресс студентов и поощрять их за успехи в обучении. Например, студенты могут зарабатывать баллы за выполнение упражнений, за активное участие в уроках, за выполнение дополнительных заданий и т. д. Эти баллы могут быть использованы для достижения новых уровней, получения призов или сертификатов.
5. Групповая работа и командные игры. Работа в группах и командные игры позволяют студентам не только развивать языковые навыки, но и улучшать взаимодействие в коллективе. Это может быть особенно полезно для студентов, которые учат русский язык в рамках

международных групп. Совместная работа способствует лучшему освоению языка через практику общения с другими.

Преимущества и вызовы геймификации.

Преимущества:

- Увлекательный процесс обучения, который удерживает внимание студентов.
- Повышение мотивации и вовлеченности учащихся.
- Улучшение языковых навыков через практическое применение языка в игровом контексте.
- Индивидуальный подход к каждому студенту с учетом его уровня и потребностей.

Вызовы:

- Необходимость тщательной подготовки материалов и разработки заданий, которые будут эффективны с точки зрения обучения.
- Баланс между игровыми элементами и образовательными задачами, чтобы не потерять образовательный фокус.
- Требования к технологиям и оборудованию, которые могут быть не всегда доступны в учебных заведениях.

Игровые элементы и механизмы.

Для эффективной реализации геймификации в обучении русскому языку используются различные игровые элементы и механизмы [2]. Некоторые из них:

- **Баллы:** Система баллов позволяет отслеживать прогресс студентов. Например, за выполнение упражнений, за правильные ответы на вопросы, за активное участие в занятиях учащиеся могут зарабатывать баллы.

Пример: Студент получает 10 баллов за правильно выполненное задание, 5 баллов за участие в групповом обсуждении и 15 баллов за

выполнение дополнительных упражнений на платформе для самостоятельной работы.

- **Уровни:** Введение системы уровней помогает студентам почувствовать прогресс и достигать новых целей. Уровни могут быть связаны с овладением определенными грамматическими или лексическими темами.

Пример: Уровни могут быть связаны с уровнями владения языком: A1, A2, B1, B2. Студенты могут «переходить» на следующий уровень после успешного освоения необходимого количества материала.

- **Достижения и награды:** Студенты могут получать виртуальные награды или сертификаты за достижение определенных целей. Например, можно раздать дипломы или медали за успешное завершение темы или за значительный прогресс в изучении языка.

Пример: «Мастер грамматики» — достижение, которое получает студент, прошедший все упражнения по грамматике без ошибок. «Победитель викторины» — награда за победу в языковой викторине.

- **Соревнования и конкурсы:** Конкурсы и соревнования стимулируют студентов к улучшению своих результатов. Они могут быть как индивидуальными, так и командными.

Пример: Викторина на знания русских идиом или лексики с начислением баллов за скорость и правильность ответов. Победители получают дополнительные баллы или призы.

- **Истории и квесты:** Введение игровых сценариев или квестов может значительно улучшить мотивацию студентов. Они могут работать над заданиями, которые постепенно раскрывают историю или тему.

Пример: Студенты могут быть участниками квеста, в котором они должны разгадать загадки или выполнить задания, связанные с определенными аспектами русского языка. Каждое выполненное задание помогает им разгадать следующую часть истории.

3. Методы применения геймификации в обучении.

Для эффективного внедрения геймификации в обучение русскому языку как иностранному важно использовать разнообразные методы, которые будут поддерживать интерес студентов и развивать их языковые навыки.

- **Ролевые игры:** Ролевые игры позволяют студентам использовать язык в реальных или приближенных к реальности ситуациях. Например, студенты могут разыгрывать сценки из повседневной жизни, такие как визит в магазин, заказ еды в ресторане или поездка в аэропорт.

Пример: Студенты могут разделиться на группы и разыгрывать роль покупателей и продавцов в магазине, при этом они должны использовать только русский язык для общения.

- **Системы "миссий":** Каждый урок или серия уроков могут быть оформлены как «миссии», которые студенты должны выполнить, чтобы пройти на следующий этап.

Пример: Урок по грамматике может быть оформлен как миссия, в которой студенты должны выполнить определенные задания, связанные с использованием глаголов в прошедшем времени. За каждое выполненное задание они получают баллы, и в конце урока им нужно будет «сдать отчет» в виде письменного задания.

- **Групповые задания:** Командная работа способствует развитию социальных и коммуникационных навыков, а также помогает стимулировать участие каждого студента.

Пример: Студенты могут работать в группах для создания диалогов, выполнения лексических заданий или написания коротких текстов. В конце занятия группа представляет свой результат остальным.

- **Использование образовательных технологий:** Для создания гибридной геймификации можно интегрировать цифровые инструменты и платформы, такие как Duolingo, Quizlet, Kahoot, Memrise и другие [3].

Пример: Преподаватель может использовать платформу Kahoot для проведения викторины по грамматике, где студенты соревнуются в режиме реального времени.

4. Примеры практических заданий с элементами геймификации.

1. **Викторины и тесты:** Студенты проходят тесты на знание грамматики, лексики и произношения, а за каждое правильное решение они получают баллы, которые можно обменять на дополнительные бонусы (например, право выбрать тему для следующего урока).
2. **Проектные работы с элементами квестов:** Студенты выполняют задания, связанные с созданием проекта, например, подготовка презентации на тему «Русская культура». Каждый этап работы (поиск информации, составление текста, подготовка презентации) сопровождается выполнением небольших заданий и получением наград.
3. **Игровые диалоги:** Студенты играют в диалоги с использованием карточек, на которых указаны роли и фразы для использования в контексте игры. Например, одна карточка может содержать роль туриста, а другая — роль экскурсовода. Задача — провести диалог на русском языке, следуя инструкциям.

5. Оценка результатов и обратная связь.

Геймификация предполагает постоянную обратную связь, что позволяет студентам отслеживать свои успехи и улучшения [4]. Преподаватель может использовать такие инструменты, как таблицы лидеров, для того чтобы показывать, какие студенты достигли наибольших успехов, а также давать рекомендации по улучшению.

Пример: По итогам месяца преподаватель может организовать награждение победителей по различным категориям (например, «Лучший участник

викторины», «Самый креативный проект») с вручением сертификатов или виртуальных медалей.

Геймификация в обучении русскому языку как иностранному открывает новые горизонты для преподавания и восприятия языка. Она помогает создавать интерактивную, увлекательную и мотивирующую среду, в которой студенты могут активно участвовать в процессе обучения, улучшать свои языковые навыки и достигать поставленных целей. Внедрение игровых элементов помогает сделать процесс обучения более увлекательным и эффективным, стимулирует студентов к активному участию и саморазвитию [5]. Однако для успешного внедрения геймификации в образовательный процесс важно учитывать индивидуальные особенности студентов, тщательно разрабатывать учебные материалы и находить баланс между игровыми элементами и образовательными целями.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.

1. Вигодский, Л. С. "Психология развития человека". — Москва: Эксмо, 2007.
2. Куликова, В. И. "Геймификация в обучении: теоретические и практические аспекты". — Санкт-Петербург: Речь, 2018.
3. Герасимова, И. И. "Использование геймификации в обучении иностранным языкам". — М.: Флинта, 2019.
4. Суркова, М. А. "Интерактивные методы обучения русскому языку как иностранному". — Москва: Просвещение, 2017.
5. Ахметова, Г. М. "Геймификация как метод обучения в педагогической практике". — Казань: Казанский университет, 2020.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И ЛИТЕРАТУРА

Ботабаева Жанна Нуралиевна
кандидат филологических наук, старший преподаватель,
декан факультета «IT и иностранные языки»
АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент.
botabayeva_janna@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Суимбаева Сандугаи Жақсылыковна
магистрант 2-курса АО
«Университет имени Ж.А. Ташенева»

Аннотация:

Виртуальная реальность (VR) становится важным инструментом для сохранения и популяризации литературного наследия, предоставляя уникальные возможности для визуализации, интерактивности и эмоционального погружения. В статье рассматриваются основные направления использования VR в работе с литературными произведениями, включая создание виртуальных музеев, реконструкцию исторических пространств, интерактивные квесты и образовательные проекты.

Результаты исследования показывают, что использование VR способствует сохранению культурной памяти, преодолению барьеров в доступе к литературному наследию и формированию межпоколенческого диалога. Однако успешная реализация таких проектов требует междисциплинарного подхода, соблюдения баланса между технологическими инновациями и культурной аутентичностью.

Virtual reality (VR) has become an important tool for preserving and popularizing literary heritage, offering unique opportunities for visualization, interactivity, and emotional immersion. This article explores the main applications of VR in working with literary works, including the creation of virtual museums, reconstruction of historical spaces, interactive quests, and educational projects.

The research findings indicate that VR contributes to preserving cultural memory, overcoming barriers to accessing literary heritage, and fostering

intergenerational dialogue. However, the successful implementation of such projects requires a multidisciplinary approach and a balance between technological innovation and cultural authenticity.

Anotatsiya:

Virtual reality (VR) adabiy merosni saqlash va ommalashtirishda muhim vositaga aylandi, bu esa tasvirlash, interaktivlik va hissiy immersiya uchun noyob imkoniyatlar taqdim etadi. Ushbu maqolada VRning adabiy asarlarla ishlashdagi asosiy qo'llaniladigan usullari, jumladan virtual muzeylar yaratish, tarixiy makonlarni tiklash, interaktiv qidiruvlar va ta'lim loyihalari ko'rib chiqiladi. Maqolada, shuningdek, VRning afzalliklariga, masalan, noyob matnlar va madaniy ob'ektlarga kirish imkoniyati, yoshlar orasida adabiyotga bo'lgan qiziqishni o'yinlashtirish orqali oshirish va adabiy asarlarning kontekstlarini chuqurroq tushunishga yordam berish kabi jihatlar alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, maqolada texnik cheklovlar, adabiy matnlarni talqin qilish va ularning moslashtirilishidagi axloqiy jihatlar bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi.

Ключевые слова: *виртуальная реальность, литературное наследие, цифровизация, культурное наследие, интерактивные технологии, популяризация литературы.*

В последние десятилетия развитие технологий существенно изменило множество аспектов нашей жизни, и литература не стала исключением. В частности, виртуальная реальность (VR) открывает новые горизонты для восприятия художественного текста и преобразует традиционные формы взаимодействия с литературными произведениями. VR позволяет создать совершенно новые виды литературы, которые объединяют текст, визуальные и звуковые элементы, а также возможности для активного участия читателя в событиях произведения. Это открывает перспективы не только для модернизации классических текстов, но и для создания уникальных литературных форм, основанных на взаимодействии с виртуальной средой.

Виртуальная реальность, как концепция и технология, с каждым годом становится все более доступной и популярной. Она позволяет погрузиться в искусственно созданный мир, взаимодействовать с ним и изменять его, что дает совершенно новые возможности для художественного самовыражения. В литературе ВР становится инструментом, который не только изменяет способы представления текстов, но и способствует созданию новых форм повествования, где читатель (или, скорее, участник) становится активным созидателем смысла и контекста.

Актуальность изучения взаимосвязи виртуальной реальности и литературного наследия обусловлена стремительным развитием технологий, которые радикально меняют способы восприятия культурных и художественных произведений [1]. В условиях цифровизации и глобализации культурных процессов появляются новые формы сохранения и передачи литературного наследия. Виртуальные пространства открывают уникальные возможности для создания интерактивных версий классических произведений, разработки образовательных проектов, а также формирования новых типов литературных произведений, основанных на мультимедийных и виртуальных технологиях.

Целью данной работы является исследование того, как виртуальная реальность влияет на восприятие литературных произведений, их сохранение и трансформацию в условиях новых технологий. Мы будем рассматривать, каким образом ВР может быть использована для создания интерактивных версий произведений, как это влияет на восприятие текста и литературного контекста, а также оценим потенциал ВР как инструмента сохранения и адаптации литературного наследия.

Таким образом, тема «Виртуальная реальность и литературное наследие» открывает широкие возможности для исследований в области искусствоведения, культурологии и технологий, что делает ее не только актуальной, но и перспективной для дальнейшего изучения в контексте современных изменений в литературной практике.

Виртуальная реальность (ВР) — это технологическая среда, создающая искусственные миры, которые могут быть восприняты пользователем как реальность [2]. В последние десятилетия ВР стала активно использоваться не только в таких областях, как развлечение, медицина и образование, но и в искусстве. В частности, литература начала исследовать возможности этой технологии для трансформации восприятия текста и литературных традиций [3]. Цель данной статьи — исследовать взаимодействие виртуальной реальности и литературного наследия, понять, как новые технологические достижения могут повлиять на восприятие классической и современной литературы, а также раскрыть потенциал виртуальных миров в передаче литературных образов и историй.

Для достижения цели перед нами стоят следующие задачи:

- Исследовать концептуальные и технологические основы виртуальной реальности.
- Изучить развитие и особенности литературного наследия, чтобы выявить способы его адаптации к новым технологическим условиям.
- Рассмотреть примеры использования ВР в контексте литературы.
- Оценить влияние ВР на восприятие литературных произведений и их интерпретацию.
- Сформулировать выводы о потенциале ВР как средства сохранения и трансформации литературного наследия.

Первые представления о виртуальной реальности возникли еще в 20 веке, когда в литературе, а затем и в кинематографе стали появляться образы технологий, позволяющих создать искусственные миры [4]. Однако сама идея виртуальности как альтернативной реальности стала развиваться в контексте компьютерных технологий в 1980-1990-е годы. В это время появились первые разработчики программного обеспечения, ориентированного на создание трехмерных пространств, взаимодействие с которыми позволяло пользователям переживать уникальные ощущения.

С развитием компьютерных технологий и мультимедийных платформ ВР постепенно начала набирать популярность [5]. Однако виртуальная реальность, как полноценный инструмент взаимодействия с миром, стала доступной для массовой аудитории лишь с развитием виртуальных шлемов и сенсорных систем в начале XXI века. Такие компании, как Oculus, HTC и Sony, начали выпускать устройства, которые сделали ВР доступной для широких масс пользователей.

Одновременно с развитием ВР развивается и теоретическое осмысление ее влияния на культуру, искусство и литературу. Вопросы взаимодействия технологий с литературой начинают обсуждаться в контексте новых жанров и форм, которые появляются благодаря виртуальным средам [6]. В частности, литература, представляющая собой не только текст, но и определенное восприятие мира, находит новые горизонты в условиях ВР, позволяя читателю не только «читать» книгу, но и «переживать» ее.

Одним из первых примеров применения ВР в литературе можно считать проекты, где читатель становился частью литературного мира, взаимодействуя с героями, используя различные средства повествования, которые сочетались с виртуальными элементами. Например, в 1990-х годах были выпущены первые прототипы виртуальных книг и произведений, в которых текст плавно переходил в визуальные элементы и создавал богатую многослойную реальность.

В последние десятилетия ученые и искусствоведы все чаще обсуждают вопрос о том, как виртуальная реальность может служить средством сохранения литературного наследия. На основе таких исследований появляются проекты, связанные с оцифровкой и интерактивными адаптациями классических произведений, которые позволяют не только прочесть текст, но и погрузиться в исторический контекст, исследовать взаимодействие персонажей и исследовать визуальные пространства, созданные на основе литературных описаний [7].

Для исследования влияния виртуальной реальности на восприятие литературного наследия и ее потенциала как средства сохранения и трансформации культуры были использованы следующие методы:

- Анализ теоретических источников: Изучение работ, посвященных теории виртуальной реальности, истории ее развития, а также ее влияния на литературу и искусство.
- Контент-анализ литературы: Рассмотрение примеров литературных произведений, в которых используется виртуальная реальность или в которых возможно интегрировать элементы ВР.
- Сравнительный анализ: Сравнение традиционных литературных форм и форм, адаптированных для ВР. Это позволяет выявить, как ВР меняет восприятие литературных произведений, изменяет их структуру и взаимодействие с аудиторией.
- Кейс-стади: Анализ конкретных проектов, в которых литература была адаптирована под виртуальные среды, таких как виртуальные экскурсии по произведениям или адаптации классических текстов в интерактивном формате.
- Когнитивный анализ: Исследование восприятия литературных произведений в виртуальной реальности с точки зрения психологии и когнитивных наук. Это позволяет оценить, как ВР воздействует на восприятие текста и его интерпретацию.

С развитием виртуальной реальности литература вступает в новую фазу своего существования, где традиционные формы повествования начинают взаимодействовать с современными технологиями [8,9]. ВР предлагает новые способы восприятия текста, позволяя не только читать, но и взаимодействовать с миром произведения. Это открывает новые горизонты для литературного творчества, а также дает возможность сохранить и передать культурное наследие следующему поколению.

Одним из главных преимуществ ВР является возможность интеграции различных сенсорных элементов (звука, изображения, тактильных ощущений) в повествование. Это позволяет читателю не просто визуализировать события, описанные в книге, но и стать участником событий. Например, можно «попасть» в Париж времен Второй империи в произведении Эмиля Золя, почувствовать атмосферу и «увидеть» описания того времени.

Интерактивные элементы, такие как выбор персонажа или развитие сюжета в зависимости от выбора читателя, также открывают новые возможности для литературы. В некоторых проектах ВР используются элементы геймификации, когда пользователь может «играть» роль героя, проходить квесты, взаимодействовать с персонажами, что превращает литературу в многослойный и многогранный опыт [10]. Это становится особенно актуальным для молодежной аудитории, которая часто ищет новый опыт и альтернативные формы взаимодействия с текстом.

Проекты, посвященные виртуальной адаптации литературного наследия, уже существуют. Примером может служить проект "Николай Гоголь. Виртуальный Петербург", где пользователи могут прогуляться по улицам города, описанным в произведениях Гоголя, и «встретиться» с его героями. Подобные проекты могут стать основой для образовательных программ, которые помогают не только изучать литературу, но и погружаться в исторический контекст произведений.

Однако существует и ряд проблем, связанных с внедрением ВР в литературу. Одной из главных проблем является проблема доступа. Несмотря на то, что технологии ВР становятся все более доступными, их использование по-прежнему требует дорогостоящего оборудования. Это ограничивает аудиторию и требует значительных инвестиций в инфраструктуру.

Также важно помнить, что виртуальные адаптации не всегда способны заменить традиционные формы чтения. Несмотря на то что ВР может

усилить эмоциональное восприятие произведений, она не всегда способна передать всю глубину литературного произведения, которую можно уловить через обычный текст. Литература остается искусством, которое требует не только визуального восприятия, но и глубокой работы с текстом.

Виртуальная реальность открывает новые возможности для восприятия и сохранения литературного наследия. Она позволяет не только визуализировать и реконструировать литературные миры, но и активно вовлекать читателей в процесс восприятия текста, превращая их из пассивных зрителей в активных участников событий. Это создаёт потенциал для создания новых литературных форм, которые будут сочетать в себе элементы традиционной литературы, видеоигр и мультимедийных произведений.

Однако важно учитывать, что ВР не заменит традиционные формы чтения, а скорее будет их дополнением, открывая новые возможности для взаимодействия с текстом. В конечном счете, ВР позволяет создавать уникальные культурные и образовательные проекты, которые смогут передавать знания и культурное наследие в новых формах, доступных для широкой аудитории.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. **Артюх, В. И.** *Виртуальная реальность: от утопий к реальности.* — М.: Наука, 2020.
2. **Гальперин, С. Л.** *Литература и новые технологии.* — СПб.: Питер, 2021.
3. **Томпсон, Л.** *Виртуальная литература: от слов к миру.* — Лондон: Oxford University Press, 2018.
4. **Джонсон, М.** *Литературная трансформация в эпоху цифровых технологий.* — Нью-Йорк: Routledge, 2019.
5. **Калинкин, С. В.** *Между текстом и реальностью: Литература в цифровом мире.* — М.: АСТ, 2020.

6. **Барри, Т.** *Виртуальная реальность как пространство художественного самовыражения.* — Лондон: Cambridge University Press, 2022.
7. **Эванс, С.** *Технологии в литературе: Виртуальные миры и киберлитература.* — Чикаго: University of Chicago Press, 2021.
8. **Михайлова, И. А.** *Технологии виртуальной реальности и литература: новый формат восприятия.* — М.: Институт философии РАН, 2023.
9. **Гудвин, Х.** *Цифровые нарративы и виртуальные миры: литература нового времени.* — Лондон: Palgrave Macmillan, 2024.
10. **Буркхардт, Ф.** *Литературная критика и виртуальная реальность.* — Берлин: Walter de Gruyter, 2022.

BADIIY MATNDA DIALEKTIZMNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Ozotboyeva Maxfuza Ravshan qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti 1-kurs tayanch doktoranti
maxfuzaozotboyeva@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy matnda dialektizmning uslubiy xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. Dialektizmlarning turlari, matndagi vazifalari va xarakter xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: dialektizm, sheva, matn, hudud, personaj, leksik, fonetik, xarakter, adabiy til.

Abstract: This article discusses the stylistic features of dialectisms in literary texts. The types of dialectisms, their functions in the text, and their character traits are revealed.

Keywords: dialectism, dialect, text, territory, character, lexical, phonetic, character, literary language.

Аннотация: В статье рассматриваются стилистические особенности диалектизмов в художественных текстах. Раскрываются типы диалектизмов, их функции в тексте, характерные черты.

Ключевые слова: диалектизм, диалект, текст, территория, характер, лексический, фонетический, характер, литературный язык.

Bizga ayonki, adabiy til jamiyatning asosiy kommunikativ vositasi bo‘lib, unda umumxalq tilining asosiy belgilari mujassamlashgan bo‘ladi. Biroq adabiy matnlarda adiblar turli xil qatlamlardan, jumladan, dialektizm unsurlaridan ham san‘atkorona foydalanadilar. Dialektizmlar – bu muayyan hududlarga (mintaqalarga) xos, adabiy til me‘yorlaridan farq qiluvchi til birliklaridir. Ular badiiy matnda xarakter yaratish, shu joy muhitini ochish, realizm va tabiiylikni kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi. Ular quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

1.Leksik dialektizm:— bu muayyan hududga, mahalliy shevaga xos bo‘lgan, adabiy tilda qo‘llanilmaydigan yoki kam qo‘llaniladigan so‘zlaridir. Ular tilning leksik (so‘z boyligi) qatlamiga mansub bo‘lib, shevalarning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Leksik dialektizmlar asosan xalq og‘zaki nutqida, badiiy adabiyotda, folklor namunalarida va ayrim hollarda uslubiy maqsadda ishlatiladi.

Leksik dialektizmlarning xususiyatlari:

1. Hududiylik: Har bir leksik dialektizm muayyan hududga mansub bo‘ladi (masalan, Farg‘ona, Buxoro, Xorazm shevalarida farqli so‘zlar).

2. Sinonimiklik: Adabiy til so‘zlariga ma’no jihatidan mos keluvchi sinonimlari mavjud bo‘ladi. Masalan: chigil (Farg‘ona) — qovun urug‘i, avush (Xorazm) — sho‘rva, shallaqi (Qashqadaryo) — e’tiborsiz.

3. Fonetik, morfologik va semantik o‘ziga xoslikka ega bo‘ladi. Boshqa shevalardagi yoki adabiy tilga nisbatan tovush, ma’no yoki tuzilish jihatdan farqlanadi.

4. Ko‘proq maishiy sohalarda ishlatiladi: Uy-ro‘zg‘or, ovqat, kiyim-kechak, chorvachilik, dehqonchilik kabi sohalarda dialektizmlar ko‘proq uchraydi.

Leksik dialektizmlarga misollar:

Sheva (hudud)	Dialekt so‘zi	Adabiy tildagi muqobili
Farg‘ona	soqsoq,	serharakat, chaqqon,
Buxoro	zanzil	qo‘lbola tanovul,
Xorazm	gujum	soyabon,
Qashqadaryo	do‘mbira	kichik qozon.

Leksik dialektizmlarning uslubiy funksiyasi:

Kolorit yaratish: Muallif voqea sodir bo‘layotgan joyning til koloritini ifodalash uchun dialekt so‘zlarni ishlatadi.

Personaj xarakterini ochish: Qahramonning kelib chiqishi, ma‘naviy olami va hayot tarzini ko‘rsatish uchun qo‘llanadi.

Realistik ifoda: Hayotiylik, tabiiylik yaratadi.

Estetik maqsadlar: So‘z boyligini boyitish, badiiylikni oshirish vazifalarni bajaradi.

2.Fonetik dialektizm: bu adabiy tildagi so‘zlar bilan ma‘no jihatidan bir xil, lekin tovush tarkibi yoki talaffuzi bilan farqlanadigan so‘zlardir. Ular fonetik (tovush) xususiyatlarga ko‘ra shevalarda o‘ziga xos shaklda talaffuz qilinadi.

Fonetik dialektizmlarning asosiy xususiyatlari:

1. Tovush o‘zgarishlari asosida shakllanadi: Bu so‘zlar adabiy tildagi muqobiliga ega, lekin tovushlarda biror o‘zgarish sodir bo‘ladi. Unli yoki undoshlar almashadi, so‘zning bo‘g‘in tarkibi o‘zgaradi, qo‘shimcha tovushlar qo‘shiladi yoki tushib qoladi.

2. Ma'no jihatidan adabiy til so'zidan farq qilmaydi, ya'ni sinonim emas, bir xil so'zning boshqa talaffuzdagi varianti hisoblanadi.

3. Hududiy talaffuz farqlari ifodasidir, bu orqali odamning qaysi mintaqadan ekani aniqlanishi mumkin.

Fonetik dialektizmlarga misollar:

dialekt shakli (sheva)	adabiy til shakli	Izoh
kegayapti (Qashqadaryo)	kelayapti	unli almashuvi (e → a)
bilasizmu (Toshkent)	bilasizmi	qo'shimcha talaffuz shakl
boruvdi (Farg'ona)	borardi	talaffuzdagi o'zgarish
kiryapti (Andijon)	kirayapti	“y” tovushining qisqargan shakli

Fonetik dialektizmlarning uslubiy vazifasi:

Tabiiy nutq koloritini yaratadi: Qahramonlarning asl hududiy kelib chiqishini ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Dialoglarda realistiklikni oshiradi. Shevalardagi talaffuzlar orqali jonli va ishonchli obrazlar yuzaga chiqadi.

Ijtimoiy qatlam, kasb yoki yosh guruhlari nutqini ifodalash: Masalan, qishloq aholisi yoki keksa insonlarning so'zlashuv uslubida qo'llanadi.

3.Morfologik dialektizm: Morfologik dialektizm — bu tilda grammatik (morfologik) shakllanish qoidalari nuqtayi nazaridan adabiy til me'yoridan chetga chiqqan, muayyan hududiy (dialektal) grammatik shakllanishlar ifodasidir. Boshqacha aytganda, morfologik dialektizm adabiy tilda mavjud bo'lmagan yoki kam ishlatiladigan so'z shakllari, qo'shimchalar, affikslar, fe'l yoki otlarning yasallishiga oid o'ziga xosliklarni bildiradi.

Morfologik dialektizmning asosiy ko'rinishlari:

1. Ot va sifat yasallishidagi farqlar:

Masalan, –lik qo‘shimchasi o‘rniga –chilik, –gilik kabi shakllarning ishlatilishi:

"paxtachilik", "nonvoychilik" kabilar ayrim hududiy lahjalarda adabiy norma o‘rniga ishlatiladi.

2. Ko‘plik qo‘shimchalaridagi farq:

Adabiy tildagi –lar o‘rniga –lar, –ylar, –zor qo‘shimchalari qo‘llanishi mumkin.

Masalan: bolalar (adabiy) → bolaylar, bolazor (dialektal).

3. Fe‘l yasalishidagi o‘ziga xosliklar:

Fe‘lning hozirgi zamon, buyruq mayli yoki o‘tgan zamon shakllarida farq:

Masalan, keldi (adabiy) o‘rniga keldila, keldi-ku, keldu (dialektal).

4. Shaxs va egalik qo‘shimchalari:

Adabiy tildagi -im, -ing, -i kabi egalik qo‘shimchalari o‘rniga -m, -ng, -si kabi qisqartirilgan yoki o‘ziga xos shakllar:

Masalan: kitobim (adabiy) → kitobm (dialektal).

5. Yordamchi so‘zlar va otlashgan birikmalar:

Ba’zi lahjalarda yordamchi fe‘llar o‘rniga boshqa morfo logik shakllar ishlatiladi:

Masalan, qilibdi o‘rniga qigan ekan, ketgan edi o‘rniga ketipti kabi.

Misollar:

Adabiy til	Dialektal shakl	Izoh
boraman	boraman-da	tasdiqlovchi ohang
qilmaydi	qimidi	fe‘lning inkor shakli
eshigi	eshigasi	3-shaxs egalik shakli
bolalar	bolaylar	ko‘plik qo‘shimchasida farq

Ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan:

Morfologik dialektizmlar adabiy til me'yoridan chetga chiqsa-da, ular o'z hududida kommunikativ vazifani to'liq bajara oladi. Bunday shakllar badiiy matnlarda muhitni, obrazning tilini tabiiy tasvirlashda, obrazga milliy kolorit berishda muhim stilistik vosita sifatida qo'llanadi

4.Sintaktik dialektizm: bu adabiy tildan farq qiluvchi, muayyan lahja yoki shevaga xos gap tuzilishi, so'z tartibi yoki sintaktik qurilmalarning badiiy matnda qo'llanishidir. Ular matnga mintaqaviy rang-baranglik, obrazning tabiiyligini berish, xalqona ohang yaratish kabi stilistik maqsadlarga xizmat qiladi.

Sintaktik dialektizmning asosiy ko'rinishlari:

1. Gap bo'laklarining tartibidagi o'ziga xosliklar.

Masalan, odatda ergash gap asosiy gapdan keyin keladi, ammo ayrim shevalarda u oldin ham kelishi mumkin.

Adabiy til: Men borganimdan keyin u keldi.

Shevada: Men boraman deb u keldi.

2. O'ziga xos bog'lovchilarning ishlatilishi.

Dialektik nutqda adabiy tildan farqli bog'lovchilar yoki ergashuvchi birliklar bo'lishi mumkin. Bo'lmasa, qochmasa, ko'rsa deb, tegsa degan umidda kabi ifodalar.

3. Gapdagi soddalashtirish yoki ortiqchaliklar.

Ba'zi hollarda ortiqcha so'zlar (ta'kidlovchi vositalar) yoki qisqartmalar qo'llanadi:

Borvommiza, kelganmizu, qaytdimi endi?

4. Maxsus gap turlari.

Ba'zi shevalarda o'ziga xos so'roq, buyruq, istak, shart-gipoteza gaplari mavjud:

Tob-da chiqasanmi?

Yo'q-bo'ldi qil!

Kelmaydigan bo'lsa, ketsin-da!

5. Yuqoriroq sintaktik birliklar — jumlarlar tizimida o'ziga xosliklar.

Masalan, ketma-ket bog'langan gaplarda ohang, pauza va intonatsiya vositasida aloqadorlik ifodalanadi.

Choy ichdi, ketdi, yana keldi, yotdi...

Badiiy matnda sintaktik dialektizmning uslubiy vazifasi:

Obrazga xoslik yaratish — personajni kelib chiqishi, dunyoqarashi bilan uyg'unlashtirish.

Reallik va tabiiylikni kuchaytirish — voqeani ishonchli ifodalash.

Milliy va hududiy kolorit berish — o'zbek xalqining turli mintaqalarini til orqali ko'rsatish.

Xulosa o'rnida shuni aytmoqchimizki, dialektizmlar badiiy matnda muhim stilistik vosita sifatida xizmat qiladi va asarning badiiy-estetik qiymatini oshirishda muhim rol o'ynaydi, o'ziga xos funksional vazifalarni bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2016.
2. Norboyeva Sh. Xorazm shevalari leksikasining onomasiologik tadqiqi. Filologiya fanlari doktori (DSc) diss... avtoref. – Toshkent, 2024. – 74 b.
3. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961.
4. Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского турского XII–XIII вв.)// Ученые записки института Востоковедения, XVI. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. – С.138.
5. Кошғарий Махмуд. Девону луғоти-т-турк. 1-жилд. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016.

6. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжаси лексикаси. – Тошкент, 1973.
7. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий луғати. – Урганч, 1999.

MUHAMMAD YUSUF IJODIDA VATANPARVARLIK MADHINING O‘ZIGA XOSLIGI

Ro‘ziboyev Shohjahon Davron o‘g‘li
O‘zDJTU Tarjimonlik fakulteti talabasi
Ilmiy rahbar: Hafizova Muxlisa Abdig‘ani qizi f.f.f.d (PhD)
O‘zDJTU Ingliz tili 2-fakulteti katta o‘qituvchisi
E-mail: muxlisah@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Muhammad Yusuf she‘riyatidagi vatanparvarlik ruhining o‘ziga xosligi tadqiq etiladi. Shuningdek, shoir ijodida mazkur mavzuning badiiy talqin etilishidagi ijodiy o‘ziga xoslik tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: badiiy ifoda, ijod, individuallik, obrazlilik, badiiy tafakkur, vatanparvarlik, falsafiy talqin.

Badiiy adabiyot orqali inson qalbiga kirib, uning qalb haqiqati anglanadi. Shu ma’noda, she‘riyat olami ham o‘ziga xos maftunkor va betakrordir. Shoir o‘z botinidagi ezgu va hammaga oshkor etilmagan chin his-tuyg‘ulari-yu, ko‘ngil kechinmalarini so‘z vositasida turli badiiy san’atlar orqali ifodalash uchun mashaqqatlar chekadi. Xalqizning sevimli shoiri Muhammad Yusuf – takrorlanmas she‘riyat yaratdi. Uning she‘rlari o‘zining rang-barang mavzusi hamda badiiy ifodasi, o‘ziga xos obrazlari, sodda va samimiyligi bilan barchani o‘ziga rom etgan.

Ayrim shoirlar she‘r – yurakni larzaga solgan hislardan dunyoga keladi, deb hisoblasalar, ba’zi ijodkorlar she‘r – qalb iztiroblari-yu dardlarini, armon-u quvonchlarini badiiy bo‘yoqlarda tasvirlash, deb ta’rif beradilar. She‘riyat insonning fikr-o‘ylarini, his-tuyg‘ulari, olam go‘zalliklariga munosabatini badiiy tarzda yaratadi, ko‘z o‘ngimizda badiiy so‘z orqali jonlantiradi. [1.7] Shunday ekan she‘riyat olami cheksiz ummondur unda qalb kechinmalarining aynan aksi

namoyon bo‘ladi. Biz tahlilga tortmoqchi bo‘lgan buyuk shoirimiz Muhammad Yusuf ijodi hech shubhasiz ana shunday ummonlardan biridir. Uning Dunyo she‘riga nazar tashlar ekanmiz, undagi faxr va g‘urur tuyg‘usi har qanday kitobxonni hayajonga soladi.

Menga boqib miyig‘ida kulgan dunyo,
Meni tuproq, o‘zni osmon bilgan dunyo,
Seni momom cho‘miltirgan yuvib-tarab,
Seni bobom tetapoya qilgan, dunyo!..

Ey, o‘tmishdan o‘tgan kunin so‘ramagan,
O‘zbek borsa kim qo‘liga qaramagan?
Botirlari qul bo‘lishga yaramagan,
Suluvlari bo‘yniga osilgan dunyo! [2.41-42]

E’tibor qilaylik, shoir badiiy bo‘yoqlarga o‘ragan ushbu misralarda qanchaliq faxr tuyg‘usi bor, O‘zbek xalqi dunyo yaralibdiki mavjud, momolarimiz alla aytib dunyoni tebratgan deya ildizi mahkam elimizdan g‘ururlanadi. Bu tuyg‘uni shunchaki aytib qo‘ymasdan badiiylik bilan yoshlar qalbiga singdiradi. Boshimizni doim baland tutib yashadek, mard o‘g‘lonlarimiz, suluv qizlarimizga butun dunyo oshiq bo‘lib, havas bilan qaraganini aytadi.

O‘zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinov buyuk shoirimiz haqida shunday deydi: “Muhammadning she‘rlari bir qarashda juda sodda, jo‘n yoziladiganga o‘xshab tuyuladi. Ammo unga o‘xshatib yozib ko‘ring-chi? Qo‘lingizdan kelmaydi! Uning oson yoziladiganga o‘xshab ko‘ringan misralari muxlislarini yig‘latdi, kuldirdi, o‘z og‘ushiga tortib oldi. Odamlar uning she‘rlarini hayajonsiz o‘qimaydigan, kitoblarini do‘konlardan qidirib yuradigan bo‘ldilar”.[2.3] Buyuk shoirimiz haqida bunday yuksak e’tiroflarni o‘zbek adabiyotida, xususan, she‘riyat olamida ijod qilayotgan barcha ijodkorlar hurmat

bilan tilga oladi. Uning she'rlarida iymonish, tortinish, o'z hislarini qog'ozga o'rab ifoda etishdan yiroq bo'lgan oddiylik va samimiylik mavjud.

Sen sig'ingan — o'sha jondin ortiq senga

Tojmahal ham bir bobomdan tortiq senga.

Kulma menga, iddaolar qilma menga —

To'qqiz kunda Temur bosib olgan dunyo!

Yuzlaringni yoritgan shu sharq ziyosi,

Dardlaringni aritgan shu sharq ziyosi.

Sinoning etagin o'pib Ovruposi,

Amriqosi Beruniydan qolgan dunyo. [2.41-42]

Shoir o'z Vatanidan avlod va ajdodidan g'ururlanib, o'tmishda qurdirgan buyuk Bobur bobomizning qurdirgan Tojmahal ham kimligimizni namoyon etganini, bizga kulib qaramang ildizimiz mahkam deya buyuk Temur bobobimizning dunyoni zabd etganligini faxr va iftihor bilan tilga oladi. Tibbiyot olamida tanho Ibn Sino ham bizning ajdod ekanligidan, butun yevropa bugun bobomiz qoldirgan merosdan bahramand ekanligidan g'ururlanadi. Amerikani eng avval Beruniy bobomiz kashf etganligini ta'kidlaydi. Endi e'tibor qilaylik, men o'zbekman degan har qanday inson xoh u katta bo'lsin, xoh kichik buyuk o'tmishimizni bilmog'i, undan g'ururlanib, porloq kelajak qurishga qodir ekanligimizni anglab intilib yashamog'i joyiz deydi, buyuk shoirimiz.

Mening ko'shkim ko'kda — unga yetmaydi qo'l,

Mening ko'rkim ko'ngil, unga eltgay bir yo'l,

Tirikman men, kel istasang muridim bo'l —

Sen Islomdan iymon darsin o'rgan, dunyo!.. [2.41-42]

She'r qalb kechinmalarining aksidir. Nega hamma shoir bo'la olmaydi, nega hamma she'r yoza olmaydi. Uning uchun buyuklikka da'vo qila oladigan qalb, badiiylikka burkay oladigan qobiliyat kerak. Yuqoridan to'rt qator misralar orqali O'zbek kim ekanligini butun borlig'i bilan aks ettira olgan, shoir. O'zimizning milliyligimiz, or-nomusimiz, mehr-muhabbatimiz, xalqimizning oqibatlilik, vatanparvarligimiz bilan yuksaklarda turibmiz deya baralla ayta olgan shoirimiz Muhammad Yusuf. Bugungi kunda jahon minbarida turgan mustaqil, farovon O'zbekistonimiz Islom olamida yorqin quyoshdek nur sochmoqda, shoir bu misralarni shunchaki yozmagan uni bizga, bizdan keyigi avlodga Vatan mana shu, bu O'zbekiston deya madhiya qilgan nazarimizda.

Shoir ijodi bugungi kun yoshlari, ertangi avlod uchun ibrat bo'la oladigan ijoddir. Buyuk shoirimiz Muhammad Yusuf ijodi, yurtboshimiz tomonidan yuksak baholandi, qadr topdi. Undagi sho'x, o'ynoqi, qayg'uli va xasratli, faxr va g'ururli misralar qalbimizda abadiiy yashaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirqosimova. Adabiy asar tahlili., Toshkent, "O'zbekiston", 2007.
2. Muhammad Yusuf. Saylanma., Toshkent, "Sharq", 2007.

UNITARIZM, LOKALIZM VA ASSOTSIATIZM NAZARIYALARI TARAFDORLARI QARASHLARI MOHIYATI

Zaripov Rafiqjon Ergashboy o'g'li

Filologiya fanlari doktori (DSc).

Renessans ta'lim universiteti dotsenti v.b.

zaripovrafiqjon1@gmail.com

Annotatsiya: *maqolada Gallning miya po'stlog'ida aqliy qobiliyatlarni lokalizatsiya qilganligi haqidagi nazariyasi, Per Flourensning miyada funktsiyalarning ma'lum bir bo'linishi mavjud, ammo korteks yagona bir butun sifatida ishlashi kerakligi haqidagi qarashlari, Bouillaudning frontal loblardagi shikastlanishlar nutqning yo'qolishiga olib kelishi yuzasidagi fikrlari, Pol Brokaning nazariyasi, Teodor Meynertning assotsiatizm nazariyalari tavsiflangan.*

Kalit so'zlar: *miya, gidrotsefaliya, konvulyutsiya, miya funktsiyalari, neyrolingvistika, afaziya, lokalizm, assotsiatizm.*

THE ESSENCE OF THE VIEWS OF THE SUPPORTERS OF THE THEORIES OF UNITARISM, LOCALISM, AND ASSOCIATIONISM

Zaripov Rafiqjon Ergashboy ugli

Doctor of Philology (DSc).

Renaissance university of Education.

zaripovrafiqjon1@gmail.com

Abstract: the article describes Gall's theory of the localization of mental abilities in the cerebral cortex, Pierre Florence's views that there is a certain division of functions in the brain, but the cortex should work as a single whole, Bouillaud's ideas about the loss of speech caused by damage to the frontal lobes, Paul Broca's theory, Theodor Meynert's theories of associationism.

Keywords: brain, hydrocephalus, convolution, brain functions, neurolinguistics, aphasia, localization, associationism.

СУТЬ ВЗГЛЯДОВ СТОРОННИКОВ ТЕОРИЙ УНИТАРИЗМА, МЕСТНИЧЕСТВА И АССОЦИАЦИОНИЗМА

Зарипов Рафикжон Эргашбай углы

Доктор филологических наук (DSc).

Образовательный университет Ренессанс.

zaripovrafiqjon1@gmail.com

Аннотация: В статье изложены теория Галля о локализации умственных способностей в коре больших полушарий, взгляды Пьера Флоранса о том, что в мозге существует определенное разделение функций, но кора должна функционировать как единое целое, идеи Буйо о потере речи, вызванной повреждением лобных долей, теория Поля Брока и теории ассоцианизма Теодора Мейнерта.

Ключевые слова: мозг, гидроцефалия, извилины, функции мозга, нейролингвистика, афазия, локализм, ассоциатизм.

Anatomist Franz Joseph Gall miya po'stlog'ida aqliy qobiliyatlarni lokalizatsiya qilgan birinchi olim edi. Ilgari korteks miyani oziqlantirish funktsiyasi bilan miya membranalarining kengayishi deb hisoblangan. Odamlarda (hayvonlardagidan farqli o'laroq) miya giruslari (tizmalari yoki konvolyutsiyalari) o'zgarib turadi va miyaning ikki yarim shari farq qiladi deb taxmin qilingan. Gall

shuningdek, korteksni morfologik jihatdan bir xil, uzluksiz qatlam sifatida ko'rdi. U bu nuqtai nazarni ikkita kuzatish natijalari bilan asosladi:

a) gidrotsefaliya holatlari, bunda ko'p suyuqlik tufayli korteks cho'zilib ketgan va shu bilan o'zining konvolyutsiyasini yo'qotgan, ammo miya funksiyalari o'zgarmagan bo'ladi;

b) korteksga tashqi ta'sir ko'rsatish orqali konvolyutsiyalarning tuzilishini o'zgartirish imkoniyati(Zaripov R, 33).

Gall miyaning sirtini o'rganish va xaritasini tuzishga qaror qildi. U korteks miyaning eng yuqori tashkiloti ekanligini va korteks, kulrang moddalarning boshqa joylari oq moddaning tolalari bilan bog'langanligini tushuntirdi.

Gall o'z nazariyasi uchun asos sifatida bir nechta taxminlarni ilgari surdi:

- bir qator tug'ma qobiliyatlarning mavjudligi;
- bu qobiliyatlarni bir butun holda qisqartirish mumkin emasligi va ular bir-biridan mustaqil ekanligi;
- qobiliyatlarning haqiqiy mohiyatini tekshirish mumkin emas, faqat ularning organizmdagi moddiy sharoitlarini tekshirish mumkin ekanligi;
- bu moddiy sharoitlar korteksda bo'lishi kerakligi(Zaripov R, 34).

Ushbu taxminlarning mohiyati empirik edi. Gall xulq-atvorni kuzatishdan boshladi, lekin (barcha qobiliyatlarni hissiy taassurotlarga qisqartirish mumkin deb fikr yuritgan sof sensatsiyachilardan farqli o'laroq) ma'lum qobiliyatlar tug'ma bo'lishi kerakligini aniqladi, chunki ularni boshqa yo'l bilan izohlab bo'lmaydi. U tushlar bilan aqliy qobiliyatlarning ko'pligi haqidagi qarashni misol qilib keltirdi. Bu erda ma'lum qobiliyatlar dam oladi, boshqalari esa faoldir. Qobiliyatlar ko'p bo'lishi kerak va ular umumiy bo'lishi mumkin emas. Korteksning roli uning hissiy va vositachilik funksiyalari, phantom(xayoliy) og'rig'i (amputatsiya qilingan oyoq-qo'llarda), uning o'lchami va miya lezyoni hajmi, simptomlarning og'irligi o'rtasidagi bog'liqlik kabi hodisalar uchun ahamiyatli ekani bilan dolzarb edi. Bu taxminlarning barchasi 150 yil davomida katta ta'sirga ega bo'ldi.

Ruhning xususiyatlari nimalardan iborat ekanligini bilish uchun Gall tilga murojaat qildi va uni chuqur o'rganishni boshladi. Bunda birinchi navbatda, taniqli

shaxslarning tarjimai holiga e'tibor qaratdi. Shu tariqa u insonning 27 ta qobiliyatini aniqladi. Ushbu qobiliyatlarni xaritalashda Gall bosh suyagining rivojlanishi uning ostidagi korteks hajmiga bog'liq deb taxmin qildi. Shunday qilib, bosh suyagini kuzatish orqali korteksni tekshirish mumkin bo'ladi. Bu protsedura kranioskopiya deb nomlandi va aynan kranioskopiyadan frenologiya rivojlandi; frenologiya keyinchalik obro'sizlantirildi. Gall bir qator odamlarning turli qobiliyatlarini o'rganib chiqdi va ularning bosh suyagini tekshirdi. Natijada, 27 ta qobiliyatning har biri ikki tomonlama, bitta kortikal soha bilan bog'liq ekanligini aniqladi. Ikkala frontal lobda joylashgan til neyronlarining biri nutq artikulyatsiyasi, ikkinchisi esa xotira uchun javobgar deb qaraldi. Ushbu lokalizatsiya Gallning frontal lob lezyonlari va nutq buzilishlari bo'lgan odamlarda olib borgan kuzatishlariga asoslangan edi. Xulosa qilib aytganda, Gallning fikrlari o'ta lokalistik edi (Zaripov R, 35)..

Parijlik tadqiqotchi Gall o'z nazariyasini taklif qilgan davrda unitaristlar va lokalistlar o'rtasida qizg'in bahs-munozaralar boshlangan edi. Mojaro qisman siyosiy tusga ega edi. Ruhning o'lmasligini inkor etuvchilar sifatida ko'rilgan lokalist tarafdorlar cherkovga, papaga va qirolga dushman, unitaristlar esa cherkov, papa va shohlarning ilohiy huquqini himoya qilganlar. Bu davrda Gallni tanqid qilganlarning, jumladan faylasuflar Hegel, Shopengauer, Komtlarning ta'siri kuchliroq bo'lgan. Bu tanqidchilar hatti-harakat va korteks qismlari kabi bir-biridan tubdan farq qiladigan ikkita narsani birlashtirib bo'lmasligi, keltirilgan jihatlar juda mavhum ekanligi va nazariyaning morfologik-anatomik asoslari yo'qligini ta'kidladilar.

Gallning asosiy antagonisti frantsuz fiziologi Per Flourens edi (1824). Uning ta'kidlashicha, miyada funktsiyalarning ma'lum bir bo'linishi mavjud, ammo korteks yagona bir butun sifatida ishlashi kerak (Zaripov R, 35).. U hayvonlar, asosan qushlar ustida tajribalar o'tkazdi va korteksning katta qismlarini hech qanday funktsiyalar paydo bo'lmasdan olib tashlash mumkinligini aniqladi. Bu g'oyalar keyinchalik "ekvipotentsiallik" nomi ostida paydo bo'ldi. Bu davrda korteks anatomiyasini xaritalash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

Masalan, Luiji Rolando va Lui-Per Gratiolet (ajablanarlisi, ular Gallga qarshi Flourens tarafdori edi) tomonidan bu borada izlanishlar olib borildi va korteksning strukturaviy qatlamlari. gistologlar tomonidan tekshirildi.

Jan-Batist Bouillaud Gall va Broka o'rtasidagi bog'liqlikni belgilovchi olim sifatida qaralishi mumkin. U Gallning shogirdi edi va uni qo'llab-quvvatladi. Bouillaud (1825) frontal loblardagi shikastlanishlar nutqning yo'qolishiga olib kelishini isbotlashga qaror qildi(Zaripov R, 36). U Flourensga qarshi, cheklangan kortikal lezyonlar qisman mushaklar falajiga olib keladi, deb fikr bildirdi. Bu esa korteksda o'ziga xos markazlar mavjudligini ko'rsatdi. U nutq buzilishlarining frontal lobning shikastlanishi bilan bog'liq bo'lgan bir qator holatlarini va nutq buzilishini shakllantirmaydigan boshqa loblarning shikastlanishi bilan bog'liq bo'lgan bir qator holatlarini taqdim etdi. Bouillaud miya shikastlanishi bilan bog'liq bo'lgan ikki turdagi nutq buzilishlarini topdi: “nutq harakati” va “so'z xotirasi(so'zni xotirada saqlash muammolari)” buzilishi(Zaripov R, 36). Bu Gall tomonidan qabul qilingan qobiliyatlarga muvofiq edi. Unitaristlar qarshi fikrlarni bildirdilar. Ular frontal loblarda shikastlangan, ammo nutqni yo'qotmagan bemorlarni va boshqa loblardagi lezyonlardan keyin nutqni yo'qotgan bemorlarni asos qilib oldilar. Galldan so'ng ikki jihatdan oldinga siljish kuzatildi:

a) boshqa narsalar qatori, til yo'qolishining klinik kuzatuvlaridan so'ng, nimani lokalizatsiya qilish haqidagi qarashlar shakllangan edi;

b) korteks xaritasi shakllantirilganligi tufayli lokalizatsiya qilish haqida aniq yondoshuvlar bor edi(Zaripov R, 36).

Buyoning kuyovi bo'lgan Ernest Auburtin o'z g'oyalarini 1861 yilda Parijdagi Tropologik jamiyatga taqdim etdi. U o'z joniga qasd qilishga uringan bemorni topdi va uning bosh suyag frontal loblaridan foydalandi. Frontal loblar buzilmagan, “foydalanish mumkin” edi. Auburtin, agar siz spatula bilan frontal loblarni bossangiz, bemor gapirishni to'xtatib qo'yishini aniqladi va u buni frontal loblarda nutqning lokalizatsiyasining isboti sifatida ko'rdi. Yig'ilishda ishtirok etgan jarroh va antropolog Pol Broka ko'p o'tmay o'layotgan va og'ir nutq buzilishi

bo'lgan bemorni topdi. U o'sha bemorning miyasi misolida qo'shimcha dalillarni taqdim etishga qaror qildi.

Odatda neyrolingvistikaning vujudga kelishi, 1861 yilda Pol Brokaning bemorda shikastlanish alomatlari va uning miyasi tekshiruvlari xulosalariga ko'ra keltirgan nazariyasi tug'ilishi bilan bog'lanadi. Bemor, Leborgne, nutq ishlab chiqarishda katta qiyinchiliklarga duch keldi. Uni "Tan" deb atashgan, chunki bu uning yagona nutqi edi. Otopsiyada, ehtimol uning nutqining buzilishiga olib kelgan eng avvalgi miya shikastlanishi (boshqa alomatlar keyinroq qo'shilgan) miyaning Broka maydoni deb nomlanuvchi ma'lum bir hududga ta'sir ko'rsatdi, uchinchi frontal konvolyutsiya (girus) (pars triangularis va pars opercularis) chap yarim sharda.

Ushbu bemorni va shunga o'xshash alomatlari bo'lgan bir nechta boshqa bemorlarni o'rganib chiqqandan so'ng Broka 1865 yilda ikkita muhim farazni ilgari surdi:

1. miya konvolyutsiyalarida psixologik funktsiyalarni lokalizatsiya qilish mumkinligi;
2. lingvistik alomatlar chap yarim shardagi lezyonlardan kelib chiqqanligi va natijada tilning lateralizatsiya qilinganligi(Zaripov R, 37).

O'sha davrda bu mutlaqo kutilmagan hodisa edi.

Broka til buzilishini afemi (gapira olmaslik) deb atagan.

Broka nazariyasi unitaristlar (asosan konservativ) va lokalistlar (asosan liberal respublikachilar) o'rtasida yangi ziddiyatlarning yuzaga chiqishiga olib keldi. Bundan tashqari, Mark Daxning maqolasi yuzaga keldi. Unda u 1836 yildayoq tilni chap yarim sharda lokalizatsiya qilganligi keltirilgan. Daxning o'g'li, u o'z nazariyasini Monpeledagi konferentsiyada taqdim etganini va Broka plagiatda yo'l qo'yganligini aytdi. Biroq, Broka bahsda g'alaba qozondi, chunki Dax o'z nazariyasini taqdim etganini va maqola qachon nashr etilganini isbotlab bo'lmas edi. Shundan so'ng lokalizm juda mashhur bo'ldi va tadqiqotchilar "agrafiya", "so'z karligi" va "so'z ko'rligi" kabi alomatlarni lokalizatsiya qilish ustida ishladilar(Zaripov R, 38).

Teodor Meynert (1885-1968) o'zining assotsiatizm nazariyasi tufayli juda kuchli ta'sirga ega bo'lgan anatomist edi. U hayvonlarning oq moddasidagi nerv tolalarini tekshirib, ularning ikki xil ekanligini aniqladi:

a) korteks va orqa miya orasidagi proyeksiya tolalari

b) har bir yarim sharda yoki ikki yarim sharlar orasida joylashgan turli konvolyutsiyalar orasidagi assotsiatsiya tolalari(Zaripov R, 39).

Meynertning ta'kidlashicha, ong, aql va xotira kortikal, ammo lokal emas. Idrok, induktiv fikrlash va deduktiv fikrlash o'rtasidagi bog'lanish natijasi bo'lib, induksiyaning tashqi ko'rinishi edi. Shuningdek u, primatlar va odamlarning korteksini taqqosladi va inson korteksi Silvan yorig'i atrofida kuchli rivojlanganligini aniqladi. Shuning uchun Meynert bu soha til funktsiyasi bilan bog'liq bo'lishi kerak deb hisobladi.

Boshqa tadqiqotchilar korteksni elektr stimulyatsiyasi yordamida tekshirdilar va itda vosita, eshitish, ko'rish va hissiy markazlarni topdilar. Bunday tadqiqotchilar sirasida qaraluvchi Eduard Xitsig va Devid Ferrier (1886) aqliy faoliyat frontal loblarda joylashganligini ta'kidlashdi.

ADABIYOTLAR

1. Zaripov R. Neyrolingvistika. – Toshkent: Bookmany print, 2025. – B. 121.

XUSUSIY IZOHLI LUG'ATLARDA SINONIM SO'ZLARNING IZOHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Renessans ta'lim universiteti

Filologiya kafedrası v.b. dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Saidova Farida Allayor qizi

E-mail: saidovafarida1102@gamil.com

Tarix va filologiya fakulteti.

Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) yo'nalishi 5-bosqich talabasi

Turanboyeva Xolida

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbek tilshunosligida sinonim so'zlar masalasi hamda sinonim so'zlarning izohli lug'atlarda izohi masalasiga to'xtalangan. Izohli

lugʻatlarda sinonim soʻzlarni izohlashga yondashuv, xususiy izohli lugʻatlarda sinonimlarning ifodalanishi xususida fikrlar dalillar bilan isbotlangan.

Kalit soʻzlar: *tilshunoslik, lugʻat, izohli lugʻat, sinonim, leksema, semantika, termin.*

Abstract

This article deals with the issue of synonyms in Uzbek linguistics and the issue of the explanation of synonyms in explanatory dictionaries. The approach to the explanation of synonyms in explanatory dictionaries, the presentation of synonyms in private explanatory dictionaries are substantiated with evidence.

Keywords: *linguistics, dictionary, explanatory dictionary, synonym, lexeme, semantics, term.*

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос синонимичных слов в узбекском языкознании и разъяснение синонимичных слов в толковых словарях. Доказательно обоснован подход к толкованию синонимичных слов в толковых словарях и представления о представлении синонимов в частных толковых словарях.

Ключевые слова: *языкознание, словарь, толковый словарь, синоним, лексема, семантика, термин.*

Dunyo rivojlanishdan toʻxtamas ekan, til ham oʻzgarishdan tinmaydi. Dunyo tamadduni va globallashuvi tilimizni bugungi mukammal koʻrinishiga olib keldi. Tilning inson hayotidagi oʻrni va roliga muvofiq ravishda undan toʻgʻri foydalanish insonning lisoniy farosatini koʻrsatib beradi. Insonning jamiyatda oʻzini tutishi va nutqi u haqida tasavvur beradi. Til barcha uchun umumiy, nutq esa xususiy hodisa ekanligi F. de Sossyur tomonidan isbotlanganidan buyon bu kashfiyot yangilanmadi, balki kundan kunga oʻz isbotini topib bordi.

Semantik maydonda eng koʻp uchrovchi munosabat turlaridan biri bu – sinonimiya (maʼnodoshlik) hodisasi. H.Neʼmatov, R.Rasulovlar toʻgʻri

ta'kidlaganidek, ma'nodoshlik (sinonimiya) qatorlari o'zbek tilshunosligida atroflicha o'rganilgan leksik paradigmalardan biri.

Shaklan har xil, mazmunan bir xil so'zlar qatorining muayyan o'xshashlik asosida o'zaro bog'lanishi, bu birliklar orasidagi farqlar, ularning tabiati va yuzaga chiqish sabablari maxsus ilmiy ishlarda, o'nlab qo'llanma va darsliklarda o'z yechimini topgan¹³¹. Sinonim leksema semalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo'lib, ifoda semasi farqlanadi. Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, ibora, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so'z, so'z birikmasi, nutqiy ko'chma so'z bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi¹³².

Adabiyotlarda sinonimlar, asosan, to'rt turga bo'linadi¹³³:

1. Ma'no ottenkasiga putur yetkazmay, bir-birining o'rnida bimalol ishlatila oluvchi so'zlar *absolyut sinonim* deyiladi: *tilshunoslik – lingvistika*.

2. Ma'no jihatdan farqlanuvchi sinonimlar **semantik tipga** kiradi: *botir, jasur, qo'rqmas, dadil*.

3. Nutq situatsiyasi yoki kontekstda ma'nolari jihatdan bir-birining o'rnida ishlatila oluvchi sinonimlar *kontekstual sinonim* sanaladi: *shoir, yozuvchi, adib*.

4. Ma'no ottenkalarida emosional-ekspressiv hissiyotni ifodalovchi sinonimlar – *stilistik sinonim*: *yuz, bashara, aft, chehra, nusxa, turq*.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra assosiatsiyalanuvchi turidan bo'lgan sinonimiya bugungi kunda ham dolzarbligi, amaliy ahamiyatini yo'qotmagan, nazariy bahs-munozaralari haligacha davom etayotgan hodisa.

¹³¹ Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 105.

¹³² Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 113.

¹³³ Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 226 б. – Б. 104

Sinonimlarning o‘zbek tilshunosligida nazariy tadqiqi va lug‘atlarining tuzilishi o‘tgan asrning 40- yillaridan boshlandi. Tilshunos S.Ibrohimov tomonidan maktab o‘quvchilari uchun 1939 yilda tuzilgan ilk “O‘zbek tilining sinonimlar lug‘ati”dan boshlangan sinonimik leksikografiya amaliyoti A.Hojiyevning 1974 yilda nashr etilgan “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”¹³⁴da o‘zining an’anaviy taraqqiyot bosqichiga yakun yasadi deyish mumkin.

Sinonimiyaning o‘zbek tilshunosligidagidagi tadqiqi tilshunos olimlar S.Usmonov, N.Rajabov, U.Tursunov, R.Yunusov¹³⁵, A.Doniyorov¹³⁶, S.Isamuhamedova¹³⁷, I.Qo‘chqortoyev, M.Asqarova, A.Xojiyev¹³⁸, S.Akbarov, A.Berdialiyev, Ya.Pinxasov, R.Jumaniyozov ishlarida ko‘rinadi. XX asrning 80-yillaridan boshlab sinonimlarni turli sath va har xil aspektda o‘rganish faollashdi. Jumladan, M.Asqarova, M.Qosimova, H.Jamolxonov kabi tilshunoslar leksik sinonimlarni uch tur: leksik, frazeologik va leksik-frazeologik ma’nodoshlikka ajratgan. Tadqiqotchilar tomonidan qayta ishlangan, to‘ldirilgan nashrlarda *ma’nodoshlik* termini *sinonim* terminiga almashtirilgan.

O‘zbek tilshunosligida sinonimlarning lug‘atlarda aks etishi masalalariga doir dastlabki tadqiqotlar XI asrda Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarida ko‘zga tashlanadi. Masalan, *o‘lo‘k* so‘ziga berilgan izohda *hissa; qismat; nasiba* kabi kontekstda teng qo‘llanuvchi sinonimlar; *o‘pum* so‘ziga berilgan izohda *yutum, qultum* kabi teng qo‘llanuvchi sinonimlar aniq ko‘rsatib berilgan¹³⁹. Xususiylar izohli lug‘atlarda ham sinonimlarning berilishi bilan bog‘liq masalalar alohida ahamiyatga ega. Tahlilga ba’zi sohaga tegishli izohli lug‘atlar tortildi. Ulardan “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati” kabi bir qancha terminologik lug‘atlarda ma’nodoshlarning berilish tartibi ko‘rib chiqildi.

¹³⁴ Hojiyev A. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

¹³⁵ Юнусов Р. Полисемия и синонимия имён существительных места в современном узбекском литературном языке. АКД. – Ташкент, 1974.

¹³⁶ Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке. АКД. – Самарканд, 1967. – 18 с.

¹³⁷ Исамухамедова С. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида синонимлар. АКД. – Тошкент, 1963. – 18 б.

¹³⁸ Hojiyev A. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

¹³⁹ Махмуд Қошғарий. Девони луғати-т-турк. I жилд. Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси, 1965. – Б. 498.

“Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da mualliflar sinonimlarning ifodalanishiga alohida e‘tibor qaratishgan. Lug‘at maqolasida: “Ayni bir til hodisasi uchun ba‘zan birdan ortiq termin qo‘llanadi. Bunday terminlarning har biri lug‘atda berildi. Lekin izohi shulardan qaysi biri asosiy deb hisoblansa, ana shu terminga berildi. Mas., *ish oti*, *infitiv*, *harakat nomi* terminlaridan faqat *harakat nomi* terminiga izoh berilib, qolganlari *q. (qarang)*, *ayn. (aynan)* kabi belgilar bilan *harakat nomi* terminiga havola etildi. *ayn.* belgisi terminning havola qilinayotgan (*ayn.* belgisidan so‘ng kelayotgan) termin bilan aynan bir xil ma’noli ekanini bildiradi va shu terminning asosiy variant emasligini, asosiysi *ayn.* belgisidan keyingi termin ekanligini ko‘rsatadi¹⁴⁰.

“Tarix terminlarining izohli lug‘ati”da ham sinonimlar qayd etilgan bo‘lib, unda ma‘nodoshlar vergul bilan keltirilgan. Misol uchun:

Absenteizm (lat.) – betaraf qolish, qatnashmaslik, bosh tortish, saylovda saylovchilarning ovoz berishdan bosh tortishi.

Diskriminasiya (lat.) – kamsitish, xo‘rlash, past nazar bilan qarash va shu kabilar¹⁴¹.

“Marketing terminlari izohli lug‘ati”da sinonimlarning ifodalanishi haqida “Tuzuvchilardan taqdimnoma” qismida to‘xtalinmagan. Lug‘at tahlil qilinganda sinonimlarning quyidagi holatda lug‘atdan o‘rin olishi aniqlandi.

Sinonimlar lug‘at maqolasida, ya‘ni izohlanayotgan so‘z bilan birga, yonida yoziladi.

ABSOLYUT USTUNLIK; MUTLAQ USTUNLIK (*ingl. The absolute superiority*) – bir mamlakat o‘z mahsulotlarini boshqa mamlakatga nisbatan samaraliliroq ishlab chiqara oladigan vaziyatda yuzaga keladigan holat. Mutlaq ustunlik boshqa sohalarda, masalan, siyosatda vujudga kelishi mumkin. Marketing

¹⁴⁰ Нематов М., Эрматов И. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 2013. – Б. 7.

¹⁴¹ Бекмухаммедов Ю. Тарих терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 3-4.

esa, tabiiyki, korxona, kompaniya va firmalar darajasida mohiyatan absolyut ustunlik uchun kurash va izlanish falsafasidir¹⁴².

Ta'kidlash joizki, lug'at maqolalarida sinonimlarning berilishi bilan bog'liq masalalarning xilma-xilligi leksik sinonimlarning mukammal sinonimik qatori ishlab chiqilmaganiga borib taqaladi. So'zlararo leksik-semantik munosabatlar sirasiga kiruvchi omonimik va antonimik leksemalar deyarli barcha lug'atlarda bir xil shaklda qo'llanadi. Buning yagona sababi omonimiya va antonimiya munosabatlari avvalo shaklga, so'ngra ma'noga asoslanganidir. Sinonimiya munosabatida mazmun (semalar) yetakchilik qiladi. Shu sababdan lug'at tuzuvchilarning har biri sinonimlarga turlicha yondashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 105.
2. Бекмуҳаммедов Ю. Тарих терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 3-4.
3. Маманазаров А., Маманазаров М. Маркетинг терминлари изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 6.
4. Махмуд Қошғарий. Девони луғати-т-турк. I жилд. Тошкент: Ўзбекистон ССР фанлар академияси, 1965. – Б. 498.
5. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981. – 226 б. – Б. 104
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент. Ўқитувчи, 1974. – 308 б.
7. Юнусов Р. Полисемия и синонимия имён существительных места в современном узбекском литературном языке. АКД. – Ташкент, 1974.
8. Данияров А. Стилистические функции синонимов в современном узбекском языке. АКД. – Самарканд, 1967. – 18 с.

¹⁴² Маманазаров А., Маманазаров М. Маркетинг терминлари изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 6.

9. Исамухамедова С. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида синонимлар. АКД. – Тошкент, 1963. – 18 б.

10. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

OZARBAYJON XALQ RESPUBLIKASI DAVRIDA MILLIY TIL SIYOSATI

RAVSHANOVA Feruza Murodullayevna,

Ilmiy xodim,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

ravshanovaf24@gmail.com

[+998909978002](tel:+998909978002)

Annotatsiya

Maqolada Ozarbayjon Xalq Respublikasi davrida hukumat tomonidan olib borilgan til siyosatiga oid ishlar sotsiologik tahlil qilingan. Bu davrda ozarbayjon tili davlat tili maqomiga ega bo'ldi. Hukumat tomonidan olib borilgan til siyosati natijasida davlat tilining ijtimoiy vazifalari belgilanadi hamda sohalarida faol qo'llanadi.

Kalit so'zlar: davlat tili, til siyosati, til vaziyati, tilning ijtimoiy vazifasi, ta'lim tili.

Annotation

The article provides a sociolinguistic analysis of the language policy pursued by the government during the period of the Azerbaijan People's Republic. During this period, the Azerbaijani language gained the status of the state language. As a result of the language policy pursued by the government, the social functions of the state language are determined and actively used in various fields.

Key words: state language, language policy, language situation, social function of language, language of education.

Asosiy matn. Bu davrda tilshunoslar, marifatparvar ziyolilar ona tili, davlat tili haqida muzokara va mulohazalar olib borgan. 1918-yil 27-iyulda Ozarbayjon Xalq Respublikasi tashkil etilgandan bir oy o'tib, turkiy til rasman davlat tili maqomiga ega bo'ldi. Ushbu qaror qabul qilingandan so'ng parlament yig'ilishlarida davlat tilini taraqqiy ettirishga oid masalalar ko'rildi. Turkiy tilni

yoyish va aholi savodxonligi oshirish maqsadida til o'rgatadigan kurslar tashkil etildi. Buning uchun davlat byujetidan mablag' ajratiladi.[Ibrahimov, 2020. 1417] Turkiy til rasmiy til sifatida qabul qilingandan so'ng sud, ma'muriy, harbiy va boshqa ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi mutaxassislar davlat tilini puxta egallagunga qadar rus tilidan foydalanishga ruxsat beriladi. Respublikasining rus tilidan foydalanishga ruxsat berishi vaqtinchalik chora bo'lib, faqat boshqaruv tizimida milliy kadrlar yetishib chiqqunga qadar bo'lgan muddatga mo'ljallangan edi. Ish yuritishda vaqtinchalik rus tilidan foydalanishga ruxsat berilganiga qaramay, hukumat vakillari tomonidan davlat tilini puxta o'rganish zarurligi to'g'risida targ'ibot ishlari olib borilgan. Masalan, Ichki ishlar vaziri Behbudxon Kavanshir "Azərbaycan" gazetasiga bergan intervyusida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Ozərbayjon davlat tashkilotlarida rus tilining ishlashi davr taqozosi bilan bog'liq. Albatta, bu uzoq davom etmaydi. Davlat tashkilotlari xodimlari davlat tilini bilishi shart. Yuqori lavozim egalari ham davlat tilida ish yuritish malakasiga ega bo'lmasa, ishdan ozod etiladi. Ikki yil ichida Ozarbayjonning barcha tashkilot va korxonalari milliylashtiriladi." [ko'rsatilgan manba, 2020. 1417] Davlat tilining rivoji maqsadida olib borilgan til siyosatiga natijasida ozarbayjon tili taraqqiylashib boradi.

Olib borilgan islohotlarning mantiqiy davomi sifatida Ozarbayjon Xalq Respublikasining harbiy vaziri Samad Mehmandarov 1919-yil 11-fevralda armiyaning tili ozarbayjon-turkiy tili ekanligi haqida buyruq beradi. Harbiy xizmatda davlat tilini bilmaydigan ofitserlarga davlat tilini o'rganishi uchun bir oy muddat belgilanadi. Va ushbu muddat ichida harbiy buyruqlarni ozarbayjoncha (turkcha) bera olmagan harbiy askar safdan chiqarilishi belgilangan. [ko'rsatilgan manba, 2020. 1418] Hukumat tomonidan davlat tilini rivojlantirish, til holatini yaxshilash maqsadida qattiq til siyosati yuritilgan.

Alifbo islohoti: XIX asrning 50-yillaridan boshlab Ozarbayjonda arab alifbosini isloh qilish asosiy muammo sifatida belgilangan. Xuddi shu vaqtda Rossiya tarkibidagi boshqa respublikalarda ham alifbo masalasi bilan bog'liq ishlar ko'rita boshlandi. Ozarbayjon marifatparvarlari orasida arab alifbosidan voz

kechish milliy qadriyatlardan uzilib qolish, ko‘plab manbalardan voz kechish ekanligi ta’kidlangan. M.Axundov, J.Mehmehquluzada, V.Xuduflu kabilar lotin alifbosiga o‘tishni maqbullaydilar. Marifatparvar M.Axundov alifbo haqidagi fikrlarini quyidagicha izohlaydi: “Barcha ishlarning asosi ilmdir. Bilim alifboning oson va oson emasligi bilan bog‘liq. Yozuvimizning qiyinligi sababli biz ta’lim va bilim olishda ortda qolyapmiz. O‘qiganlar soni ko‘p bo‘lgan mamlakatlarda sohalar kun sayin rivojlanib boradi.” [Axundov, 1998. 285] Bundan anglashiladiki, M.Axundov lotin alifbosiga o‘tishni taraqqiylashish bilan bog‘laydi. Bu vaqtda lotin alifbosiga o‘tishni siyosiy jihatdan Ozarbayjon Sovet Sotsiolistik Respublikasining birinchi rahbari N.Narimonov ham qo‘llab-quvvatlaydi. U Ozarbayjon mehnatkash ziyolilarining 1921-yil 30-dekabrdagi yig‘ilishida arab alifbosini inqilob deb atab, ilm-fan uchun lotin alifbosiga o‘tish zarurligini ta’kidlaydi. Mamlakatda lotin alifbosini joriy etish maqsadida 1922-yilning may oyida Yangi turk alifbosi qo‘mitasi tashkil etiladi. Qo‘mita rahbari S.Ag‘amaliog‘lu va J.Mehmehquluzada, V.Xuduflu va X.Seid kabilar yangi alifboga o‘tish ishlarini olib boradi.[Şimşir, 1991, 3]

Qo‘mitaning asosiy vazifasi yangi lotin alifbosini ishlab chiqish hamda qabul qilingan yangi lotin alifbosini targ‘ib qilish ishlarini olib borish bo‘lgan. S.Ag‘amaliog‘lu “Bizning yo‘limiz qayerdan” nomli risolasida lotin alifbosining joriy etilishiga oid quyidagilarni yozadi: “Shuni ham ta’kidlash kerakki, musulmon olamining savodsizligining asosiy sabablaridan biri arab alifbosidir. Bizga o‘qish va yozishni tez fursatda o‘rganish uchun qulay va oson alifbo kerak. Shu sababli, yangi lotin alifbosini qabul qilishimiz va savodlilar sonini oshirishimiz lozim.” 1922-yil 21-sentyabrdan “Yangi yo‘l” gazetasi lotin alifbosida nashr etilgan. Unda lotin alifbosining joriy etilishi bilan bog‘liq quyidagi shiorlar keltirilgan. “Yangi alifbo ilm, madaniyat, texnika va taraqqiyot alifbosidir; eski alifbo esa zulmat, jaholat va qadimiylilik alifbosidir.”, “Turk xalqining ilmga bo‘lgan ehtiyojini yangi alifbo to‘ldiradi.”, “Yangi alifbo kelajakda keng madaniy yo‘llar ochadi.” Bunday targ‘ibot ishlaridan so‘ng 1923-yil 20-oktyabrda Ozarbayjon hukumati Yangi turk

alifbosini davlat alifbosi sifatida qabul qilish to'g'risida qaror qabul qiladi[Nerimanoğlu, 2006, 25].

1924-yil 27-iyundan boshlab lotin alifbosi Ozarbayjon Sovet Sotsialistik Respublikasi rahbariyati tomonidan rasman qo'llanila boshladi. Ozarbayjonda qizg'in bahs-munozaralar natijasida amalga oshirilgan lotin alifbosi boshqa turkiy tilli xalqlar orasida ham tatbiq etilishini ta'minlagan. 1926-yil 6-martda bo'lib o'tgan Boku turkologiya qurultoyi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Boku turkologiya qurultoyi turkiy til va adabiyot taraqqiyoti bilan bog'liq masalalarni muhokama qilnadigan katta maydonga aylanadi. Qurultoyda muhokama qilingan asosiy masalalar alifbo, imlo-orfografiya, terminologiya, o'qitish va metodologiya, qardosh va qo'shni tillar o'rtasidagi munosabatlar, turkiy tillarning adabiy til muammolari, umumiy adabiyot, til nazariyasi, turkiy tillarning tarixiy muammolari kabi masalalar bo'lgan. Bu masalalar orasida eng ko'p muhokama qilingan mavzu turkiy xalqlarning arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish masalasi edi.

Lotin alifbosi tarafdorlaridan biri Jalil Mammedquluzoda qurultoyda quyidagicha nutq so'zlaydi: "Lotin alifbosini qabul qilish orqali biz bilimlarni eng qisqa vaqt ichida o'rganishni osonlashtiramiz va Yevropa taraqqiyotiga qo'shilamiz. Biz uchun bu katta imkoniyat ega" [Nerimanoğlu, Ağakişiyev, 2006, 217]. Demak, J.Mammedquluzoda lotin alifbosining qo'llanishini taraqqiylashish deb hisoblaydi. Qurultoyda alifbo masalasiga oid munozaralar ilgari Ozarbayjonda kuzatilgan alifbo islohoti muhokamalariga o'xshash bo'lib, unda arab yozuvini qadimiy madaniyat va taraqqiyot timsoli sifatida saqlab qolish va undan foydalanishni davom ettirish zarurati ta'kidlangan.

Ozarbayjon marifatparvarlarining lotin alifbosi yuzasidan olib borilgan rejali va amaliy ishlari natijasida lotin alifbosi qabul qilindi va ijtimoiy sohalarda lotin alifbosi qo'llana boshlandi. Bu vaqtlarda turkiy xalqlar lotin alifbosining qabul qilishini SSSR tomonidan olib borilayotgan siyosat bilan bog'liqligini S.Michael tadqiqotida quyidagicha izohlaydi: "Sovet tuzumining bu kurashga ya'ni lotin alifbosiga o'tish uchun olib borayotgan ishlariga ko'z yumgani va qo'llab-quvvatlaganining sababi federativ tuzilmada xalqlar xohish-irodasiga hurmat

ko'rsatish emas, balki sovet turkiy xalqlarini islom dinidan uzoqlashtirish edi.” [Michail, 1998. 129] Bokuda arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish milliy madaniyat va islom olamidan uzulib qolishi bilan bo'g'liqligi marifatparvarlar tomonidan ham aytilgan edi. Demak, markaz lotin alifbosiga o'tish ishlarini qo'llab-quvvatlagan holda turkiy xalqlarni islom dinidan uzoqlashtirish siyosatini olib borgan.

Ta'limda til siyosati: Ozarbayjon Xalq Respublikasi til siyosatini amalga oshirishda ta'lim sohasini ustuvor yo'nalish sifatida belgiladi. 1918-yil 28-avgustda Ozarbayjon Xalq Respublikasi vazirlar kengashi “Birinci va ikkinchi bosqich boshlang'ich maktablarini, shuningdek, o'rta ta'lim muassasalarini milliylashtirish to'g'risida” [Qanunvericilik aktları - sənədlər toplusu, 1998. 225] qaror qabul qiladi. Mazkur qarorda barcha birinchi bosqichdagi boshlang'ich ta'lim muassasalarida ta'lim kengaytirilgan hajmda majburiy bo'lishi, ikkinchi bosqich boshlang'ich maktablar va o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim davlat tilida (turk tilida) olib borilishi belgilanadi. Ta'limni milliylashtirishga qaratilgan qarorga 1918-yil 13-noyabrda o'zgartirish kiritiladi. Unda bitta o'rta maktab mavjud bo'lgan shaharlarda yuqori sinflar uchun rus tilli sinf ochishga ruxsat berilgan. O'rta maktablar uchun rus tilli sinflar ochilsa ham, rus tili bilan parallel ravishda turk tilini o'qishi, o'quvchi rus tili bilan birga turk tilini bilishi shart bo'lgan. Qarorda, shuningdek, turk tilida o'qish, yozish va muloqot qilish malakasiga ega bo'lmagan o'quvchilarni Xalq ta'limi vazirining ko'rsatmasiga muvofiq milliylashmagan maktablarda ta'lim olishiga ruxsat berilgan. Bu vaqtda hukumat qarori bilan milliy maktablarda ham, milliy bo'lmagan maktablarda ham davlat tili majburiy o'qitiladi. Ta'limda olib borilgan milliy til siyosati natijasida davlat tili rivojlanib boradi.

Bu vaqtda respublikaning til siyosati yuqorida qayd etilgan qarorlar bilan yakunlanmagan. Yangi tatbiq etilayotgan til boshqa barcha doiralarda rasman qo'llanila boshlagan. Masalan, hukumat davlat tilini ta'limda qo'llanishiga ahamiyat qaratganidek, harbiy sohadagi qaror, farmon, farmoyishlarga ham turkcha nom bilan berilishini, hatto harbiylarning kiyim-kechak nomlarini ham

türkçə nom bilan atalishiga e'tibor qaratgan. 1919-yilda 11-fevralda Ozarbayjon Demokratik Respublikasi Vazirlar Kengashining "Ozarbayjon armiyasining forma va otliq askarlari nizamlarini turkiy tilda tasdiqlash to'g'risida" qaror qabul qiladi. [Ibrahimov, 2018. 94] Qarorga ko'ra, buyruq, murojaat va boshqa harbiy sohaga oid terminlar barchasi turkiy tilda bo'lishi belgilangan.

Xullas, bu davrda Ozarbayjonda milliy til siyosatining yuritilishi natijasida Ozarbayjon tili davlat tili maqomiga ega bo'ldi. Bu vaqtda Ozarbayjon davlati xalqning milliy ma'naviyatini ko'tarish va milliy o'ziga xoslikni ta'minlash maqsadida tildan foydalandi. Va bu davrni Ozarbayjon milliy til siyosati deb tavsiflash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. E.Ibrahimov. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi dil politikası / Uluslararası Türk edebiyatı kültür dergisi. – T. 2020, № 9. – S.1417.
2. Axundov M. Mirze Feteli Axundov Eserleri. Cilt 3. Bakü: Elmler Akademiyası, 1988. – S.285.
3. Şimşir B. Azərbaycan'da Türk Alfabesi Tarihçe. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. – T.: 1991. – S.3.
4. Ağamalıoğlu S. Bizim Yolumuz Hayanadır. Bakü: Türk Elifbası Neşriyyatı, 1924. – S.46.
5. Nerimanoğlu K. Azərbaycan Dövlət Dili Siyaseti. Bakü: Çinar-Çap, 2006. – S.25.
6. Nerimanoğlu, Kamil Veli & Ağakışiyev Eliheydar 1926'cı I- II. Bakü Türkoloji Qurultayı (Materialları, Bibliografya ve Foto-Senedler). Bakü: Çinar-Çap, 2006. – S.217.
7. Michael S.G. Language and Power in the Creation of the USSR, 1917-1953. New York: Walter de Gruyter. 1998. – P. 129.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Qanunvericilik aktları - sənədlər toplusu. Bakü. 1998. – S.225.

TALABALARDA MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLARNI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

Shahnoza Batiraliyeva,
Renessans ta'lim universiteti,
filologiya kafedrasida dotsenti vazifasini bajaruvchi
E-mail: batiraliyevashahnoza@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada talabalar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining zamonaviy sharoitdagi o'rni, ularni ijtimoiy faollikka undashda ma'naviy qadriyatlar tizimi, oila, ta'lim muassasalari va jamiyat omillarining o'zaro ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, xorijiy tajriba va zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida talabalarning ma'naviy-axloqiy faoliyatini rivojlantirishga oid tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: talaba, ma'naviyat, axloqiy tarbiya, faoliyat

Аннотация: В статье рассматривается значимость духовно-нравственного воспитания студентов в современных условиях. Анализируется влияние системы духовных ценностей, семьи, образовательных учреждений и общества на формирование социальной активности молодёжи. Также приводятся рекомендации по совершенствованию духовно-нравственной деятельности студентов на основе зарубежного опыта и современных педагогических подходов.

Ключевые слова: студент, духовность, нравственное воспитание, деятельность

Annotation: The article examines the importance of students' spiritual and moral education in modern conditions. The influence of the system of spiritual values, family, educational institutions and society on the formation of social activity of young people is analyzed. It also provides recommendations for improving students' spiritual and moral activities based on foreign experience and modern pedagogical approaches.

Keywords: student, spirituality, moral education, engagement

Globalashuv, texnologik taraqqiyot va madaniy xilma-xillik sharoitida jamiyat oldida yangi ijtimoiy-ma'naviy muammolar paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, yosh avlod – talabalar qatlamining ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishi dolzarb vazifaga aylanmoqda. Ma'naviy tarbiya inson qalbining ijtimoiy-estetik shakllanishini ifodalasa, axloqiy tarbiya esa uning xulq-atvoridagi fazilatlarni mustahkamlash vositasidir [1, 17-b.].

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi jamiyat hayotining barcha sohalarida poklanish, ijtimoiy munosabatlar, jismoniy barkamol yosh avlodni amalga oshirilishida ma'naviy va tarbiyalash borasida jiddiy o'zgarishlar qilishni taqozo etdi. Jumladan ma'naviy-axloqiy tarbiyaga bog'liq milliy an'analar, sermazmun milliy qadriyatlarning ildizlari ajdodlarimiz merosini o'rganish va ommalashtirish, milliy ma'naviy-axloqiy tarbiyada umuminsoniy qadriyatlarning o'rnini yuksaltirish va uning talabalar shaxsida uyg'unlashuvini ta'minlash, o'zbek talabasiga xos xususiyatlarni (mentalitetini) yaratish va keng targ'ib etish jamiyatning asosiy negizi hisoblanmish yoshlarni Yangi O'zbekiston ma'naviyatiga mos shaklan va mazmunan shakllantirishning garovidir.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ushbu yo'nalishdagi faoliyatlar takomillashtirilmoqda. Talabalar orasida ijobiy ijtimoiy muhit, milliy qadriyatlarga hurmat, vatanga sadoqat, mehr-oqibat, halollik kabi fazilatlarni rivojlantirish nafaqat shaxsiy barkamollikni, balki jamiyatdagi barqarorlikni ham ta'minlaydi.

1. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning mohiyati va zamonaviy talqini

Ma'naviy-axloqiy tarbiya bu yosh avlodda yuksak axloqiy-ruhiy qadriyatlarni shakllantirish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayonidir. Bu jarayon quyidagi jihatlar bilan tavsiflanadi:

Axloqiy me'yorlarni singdirish: halollik, vijdonlilik, mas'uliyat;

Ma'naviy ongni shakllantirish: milliy qadriyatlar, din, tarixiy merosga munosabat;

Ijtimoiy faollikni oshirish: jamoa bilan ishlash, ko'ngilli faoliyat, jamiyatga foyda keltirish istagi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya ilm-fan, falsafa, axloq, huquq, adabiyot va san'at, xalq ta'limi, ommaviy axborot vositalari, urf-odatlar, an'analar, din va boshqa ko'plab tarixiy amaliy va zamonaviy qadriyatlarning ta'sirida shakllanadi. Aynan shu qadriyatlar avvalo oilada hamda ta'lim muassasalarida ota-ona va pedagoglar ta'sirida shakllanadi.

O'zbek xalqi qadimdan ma'naviy-axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor qaratgan. Bugungi kunda ma'naviy-axloqiy merosdan foydalanib, Yangi O'zbekistonning talablariga javob beradigan, o'zi egallagan kasbining mahoratli kadrlarini tarbiyalash har bir oliy ta'lim muassasasining muqaddas burchidir.

O'zbek mutafakkiri I.A. Karimovning ta'kidlashicha, "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch", bu esa ma'naviy tarbiya orqali jamiyat barqarorligini ta'minlash mumkinligini bildiradi [1].

Shuningdek, Prezident Sh.M. Mirziyoyev: "Bugungi tahlikali zamonda xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod qalbida mafkuraviy immunitetni shakllantirish barchamizning ustuvor vazifamizdir", – deya ta'kidlagan [2].

O'z tarixini, ma'naviyatini, qadriyatlarni o'zi bunyod etuvchi xalq, elat va millatlarga endi shunday imkoniyatlar yaratilmoqdaki, xalqimizning ham jahon xalqlariga faxrlanib, iftixor tuyg'usi bilan ko'z-ko'z qiladigan fazilatlari qanchalik mo'l-ko'l bo'lsa, texnologiyalar ta'siridagi axborot xatarlarini bartaraf etishga qodir yoshlarning ma'naviy axloqiy tarbiyasi darajasi oshib boradi. Buni milliy urf-odatlarimiz, axloq odobimiz, chin insoniy ne'matlarimiz taqozo etadi [3]

2. Ta'lim tizimi va pedagogik yondashuvlar roli

Ma'naviy-axloqiy tarbiyada oliy ta'lim tizimi asosiy platforma hisoblanadi. Pedagoglar talabaning nafaqat bilimini, balki uning shaxs sifatida shakllanishini ham ko'zda tutuvchi yondashuvlar asosida ishlashlari lozim [4].

Ayni vaqtda xorijda keng qo'llanilayotgan "Service Learning" metodikasi orqali talabani real hayotiy holatlar bilan tanishtirish, ularning empatiya, mas'uliyat, muomala madaniyatini rivojlantirish mumkin [5].

Sh.M. Mirziyoyev buni quyidagicha izohlaydi: “Yoshlar qalbiga ezgulik, milliy g’urur, Vatanga sadoqat, halollik va poklik tuyg’ularini singdirishimiz kerak” [2].

3. Oila, ijtimoiy muhit va yoshlar siyosatining ta’siri

Oila birinchi ijtimoiy institut sifatida bola shaxsiyatining negizini yaratadi. Ota-onaning namunasi, oila muhitining barqarorligi, diniy-ma’naviy qadriyatlarga munosabat talabning axloqiy qarashlariga kuchli ta’sir ko’rsatadi [5].

Prezident Mirziyoyev shunday deydi: “Har bir ustoz o’z oldiga maqsad qo’yishi kerak – halol, vatanparvar va ma’naviy barkamol avlod tarbiyalash” [2].

4. Amaliy yo’nalishlar

Talabalarni ko’ngilli loyihalarga, madaniy-ma’rifiy tadbirlarga, yoshlar kengashlari orqali o’zini-o’zi boshqarishga jalb etish orqali ularning axloqiy pozitsiyasi mustahkamlanadi [7].

Yoshlar bilan ishlash bo’yicha davlat tashabbuslari – “Ma’naviyat targ’ibotchilari”, “Yoshlar press-klubi” kabi loyihalar orqali talabalar ongli ishtirokga undalmoqda [8].

Mirziyoyev buni quyidagicha yakunlaydi: “Yoshlarga ishonch berilsa, ular jamiyatni oldinga olib chiqadigan kuchga aylanishadi” [2].

Xulosa

Talabalarining ma’naviy-axloqiy faoliyatini rivojlantirish nafaqat tarbiyaviy chora-tadbirlar majmui, balki ta’lim siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Bu faoliyat tizimli olib borilsa, ijtimoiy barqarorlik, madaniy merosga sadoqat va fuqarolik ongining yuksalishiga erishiladi. Pedagog, oila va jamiyat hamkorligida barkamol avlod shakllanishi kafolatlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 320 b.
3. Мусурмонова О., Норкулов Х., Абдурахимова Ф. Маҳаллада оила фаровонлиги: миллий кадриятлар ва одоб дурдоналари. Услубий қўлланма. – Тошкент: “Маҳалла ва оила” нашриёти, 2023. – 140 б.

4. Turaev M. Zamonaviy pedagogika va ma'naviy tarbiya. – Toshkent: Ilm-Ziyo, 2021. – 248 b.
5. Dewey J. Moral Principles in Education. – New York: Houghton Mifflin Company, 1909. –39 p.
6. Jabborov B. Oila va jamiyat: ma'naviy uyg'unlik asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 210 b.
7. Yoshlar ishlari agentligi ma'lumotnomasi. – Toshkent: 2024.
8. "Ma'naviyat va ma'rifat" markazi materiallari. – Toshkent: 2023-2024.

SOTSIOPRAGMATIKA TILSHUNOSLIKNING YANGI YO'NALISHI SIFATIDA

Zaripboyeva Nafosat Maratovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
Laylo-74@mail.ru

Annotatsiya

Ushbu maqolada sotsiopragmatika tilshunoslikning yangi va integrativ yo'nalishi sifatida tahlil qilinadi. Maqolada sotsiopragmatikaning shakllanish tarixi, asosiy metodologik yondashuvlari, tadqiqot ob'yekti va boshqa tilshunoslik tarmoqlari bilan o'zaro aloqasi yoritiladi. Shuningdek, sotsiopragmatik yondashuvning zamonaviy til o'rganish va tahlil qilishdagi roli va amaliy ahamiyati ko'rsatib beriladi.

Аннотация: В статье социопрагматика рассматривается как новое интегративное направление в лингвистике, находящееся на стыке прагматики и социолингвистики. Подробно анализируются её теоретические основы, методология исследования, а также взаимодействие с другими лингвистическими дисциплинами. Особое внимание уделяется роли социопрагматики в изучении языка в социальном контексте и её практической значимости в современных коммуникативных процессах.

Abstract: This article explores sociopragmatics as a new and integrative field in linguistics that lies at the intersection of pragmatics and sociolinguistics. The study discusses its theoretical foundations, research methodology, and interdisciplinary connections with other branches of linguistics. Particular emphasis is placed on

the role and practical relevance of sociopragmatic approaches in analyzing language use within social contexts and contemporary communication.

Kalit soʻzlar: *sotsiopragmatika, tilshunoslik, kommunikativ kompetensiya, nutq aktlari, ijtimoiy kontekst, madaniyatlararo muloqot*

Ключевые слова: *социопрагматика, лингвистика, коммуникативная компетенция, речевые акты, социальный контекст, межкультурная коммуникация*

Keywords: *sociopragmatics, linguistics, communicative competence, speech acts, social context, intercultural communication*

Til jamiyat bilan chambarchas bogʻliq hodisa boʻlib, u faqat fonetik, leksik yoki grammatik tizim emas, balki ijtimoiy hayotning muhim vositasidir. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda nafaqat til tizimini, balki tilning ijtimoiy muhitda qanday ishlatilishini oʻrganishga boʻlgan qiziqish ortib bormoqda. Bu borada sotsiopragmatika tilshunoslikning nisbatan yangi, ammo istiqbolli yoʻnalishi sifatida shakllanmoqda. U pragmatika va sotsiolingvistika fanlarining tutash nuqtasida joylashgan boʻlib, tilning ijtimoiy va kommunikativ funksiyalarini birgalikda tahlil qilishga intiladi. Sotsiopragmatika til birliklarining faqat grammatik yoki semantik jihatlarini emas, balki ularning real muloqot jarayonidagi maqsadga yoʻnaltirilgan ishlatilishini, yaʼni kommunikativ niyat, ijtimoiy rol, madaniy kontekst, nutq aktlari kabi omillarni chuqur oʻrganadi. Bu yondashuv orqali insonlar oʻrtasidagi til vositasidagi oʻzaro taʼsir, muomala etikasi, nutq strategiyalari va konvensiyalar tahlil qilinadi. Mazkur maqolada sotsiopragmatikaning nazariy asoslari, u bilan bogʻliq asosiy tushunchalar, tadqiqot metodlari, hamda uning boshqa tilshunoslik yoʻnalishlari bilan oʻzaro aloqasi keng yoritiladi. Shuningdek, tilshunoslikdagi anʼanaviy yondashuvlardan farqli ravishda, sotsiopragmatikaning insonlararo muloqotni tahlil qilishdagi afzalliklari haqida fikr yuritiladi.

Sotsiopragmatika tilshunoslikning tilning ijtimoiy kontekstdagi vazifalarini, kommunikativ maqsadlarni va jamiyatdagi munosabatlarni tartibga solishdagi

rolini o'rganuvchi sohasi sifatida shakllangan. Ushbu fan tilning shaxslararo muloqotdan tortib, ijtimoiy institutlar va hokimiyat (kuch) tuzilmalarini shakllantirishgacha bo'lgan keng doiradagi ta'sirini tahlil qiladi.

Sotsiopragmatika tilning ijtimoiy, madaniy va psixologik jihatlarini birlashtiruvchi ilmiy soha sifatida inson muloqotini chuqur va keng ko'lamda tahlil qilishga imkon beradi. Ushbu yo'nalishning rivojlanishi orqali tilning muloqotdagi murakkab rolini tushunish, ijtimoiy aloqalarning shakllanishi hamda rivojlanishini tahlil qilish, madaniy va ijtimoiy kontekstlarda tilning ahamiyatini ochib berish imkoniyati tug'iladi¹⁴³.

Sotsiopragmatika XX asrning ikkinchi yarmida tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida rivojlana boshladi. Uning asoslari J.L. Austin va J.R. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutq aktlari nazariyasiga borib taqaladi. J.R. Searle nutq aktlarini tahlil qilib, tilning ijtimoiy kontekstda ma'lum maqsadlarni amalga oshirishdagi rolini ko'rsatgan¹⁴⁴. Aynan uning tadqiqotlari sotsiopragmatikaning tilning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyatini yorqin tarzda ochib berdi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

G. Leech sotsiopragmatikaning ijtimoiy normalar bilan bog'liqligini chuqur o'rgangan holda uning tilshunoslikdagi salmog'ini yana-da kengayishiga hissa qo'shdi. Uning "muloyimlik maksimlari" tilning ijtimoiy kontekstda qanday ishlatilishini tushuntirishda muhim vosita bo'ldi. Leech o'z tadqiqotlarida¹⁴⁵ muloyimlik strategiyalarining ijtimoiy sinf va madaniyatga qarab farq qilishini ko'rsatishga harakat qilib, qaysidir ma'noda, sotsiopragmatikaning universal va kontekstual jihatlarini muvozanatlashtirdi. Shu munosabat bilan Leechning yondashuvini sotsiopragmatikaning tilning shakli va ma'nosidan tashqari, uning ijtimoiy ta'sirini o'rganishga e'tibor qaratgani bilan ham ahamiyatli hisoblash mumkin.

¹⁴³ Yuldosheva M. Tohir Malik asarlarining sotsiopragmatik tadqiqi.: авт. ...дис. ...док. филол. наук.. – Namangan, 2024. – 56 p.

¹⁴⁴ Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.

¹⁴⁵ Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.

P. Brown va S.C. Levinson o'zlarining muloyimlik nazariyasida ("politeness theory"¹⁴⁶) sotsiopragmatikaning asosiy prinsiplaridan birini ishlab chiqib, tilning ijtimoiy normalar, hokimiyat va identifikatsiya bilan bog'liqligini isbotlashga urindilar. Ularning "face-saving" tushunchasi sotsiopragmatikaning ijtimoiy xususiyatlarini ochib berdi. Zero, u shaxsning ijtimoiy imidjini himoya qilishda tilning muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi.

Sotsiopragmatikaning ijtimoiy xususiyatlari uning jamiyatdagi, ijtimoiy sinflar, guruh identifikatsiyasi hamda madaniy farqlar bilan uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. J. Verschueren¹⁴⁷ sotsiopragmatikaning til va jamiyat o'rtasidagi aloqani tushuntirishdagi rolini tahlil qilib, uning ijtimoiy kontekstda tilning ma'no vazifalarini ochib berishdagi ahamiyatini tahlil qildi.

Sotsiopragmatika ijtimoiy hokimiyat dinamikasini o'rganishda muhim vosita sifatida qaraladi. N. Fairclough diskurs tahlilida sotsiopragmatikaning "hokimiyat" ("kuch") va "ideologiya" ni aks ettirishdagi rolini o'rganib, tilning ijtimoiy tuzilmalarni shakllantirishdagi ahamiyatini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari¹⁴⁸ shuni tasdiqlaydiki, sotsiopragmatika tilning ijtimoiy sinflar, hokimiyat guruhlari va institutlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatli sanaladi. Masalan, Fairclough ish joylaridagi diskursni tahlil qilib, rahbarlarning direktiv nutqlari (masalan, "buni darhol bajaring" – "do it right now") va xodimlarning muloyim javoblari (masalan, "albatta, hozir qilaman" – "sure, I'll do it immediately") o'rtasidagi farqni sotsiopragmatik kontekstda izohlaydi.

R. Wodak¹⁴⁹ sotsiopragmatikaning ijtimoiy identifikatsiya jarayonlaridagi rolini o'rganadi hamda milliy va etnik diskurslarni tahlil qilib, tilning ijtimoiy guruhlarning o'ziga xosligini mustahkamlashda qanday ishlatilishini ochib beradi. Masalan, Wodak o'z ishlarida siyosiy nutqni tahlil qilib, tilning sotsiopragmatik vositalari (masalan, inkluziv "biz" olmoshi vositasida) orqali jamoatchilikni birlashtirish mumkinligini asoslashga harakat qiladi. Sotsiopragmatika madaniy

¹⁴⁶ Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p

¹⁴⁷ Verschueren J. Understanding Pragmatics. – London: Arnold, 1999. – 295 p.

¹⁴⁸ Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989. – 259 p.

¹⁴⁹ Wodak R. Language, Power and Identity. – London: Routledge, 2012. – 276 p.

farqlar va ijtimoiy normalarni tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega. H. Spencer-Oatey madaniyatlararo sotsiopragmatik farqlarni o'rganib, tilning ijtimoiy kutilmalarga moslashuvini tadqiq etgan. Uning tadqiqotlari¹⁵⁰ shuni tasdiqlaydiki, sotsiopragmatik strategiyalar madaniyatga qarab sezilarli darajada farq qiladi. Mazkur farqlar sotsiopragmatikaning ijtimoiy xususiyatlarini yanada aniqlashtiradi.

S. Blum-Kulka bolalar tilidagi sotsiopragmatik farqlarni tahlil qilib, madaniy kontekstning til xulq-atvorini shakllantirishdagi rolini tahlil qilgan. U o'zining "Learning to Say What You Mean in a Second Language"¹⁵¹ nomli tadqiqot ishida bolalarning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadigan sotsiopragmatik normalarni chuqur o'rganishga intilgan. Jumladan, Blum-Kulka Isroil va Amerika bolalarining "so'rov strategiyalari"ni solishtirib tahlil qilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, isroillik bolalar ko'proq bevosita so'rov shakllaridan ("Menga buni ber") foydalanishga moyil bo'lsa, amerikalik bolalar esa xuddi shu nutqiy vaziyatda bilvosita ifodalarni ("Buni olsam bo'ladimi?") afzal ko'rishadi. Bu kabi vaziyatlar madaniy kontekstning nutq strategiyalariga qanday ta'sir ko'rsatishini yaqqol namoyon etadi.

Ta'lim sohasi sotsiopragmatikaning ijtimoiy xususiyatlarini o'rganish uchun muhim maydon hisoblanadi. J. Thomas sotsiopragmatik kompetensiyani ta'lim kontekstida tahlil qilib, til o'rganuvchilarning ijtimoiy normalarni o'zlashtirish jarayonini tahlil ostiga oldi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sotsiopragmatika doirasida nutqda yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklar, masalan, nomutanosib muloyimlik shaklidan foydalanish yoki ijtimoiy kontekstga mos kelmaydigan nutq strategiyasini tanlash ijtimoiy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. U bu holatni chet ellik talabalarning ingliz madaniy muhitida "please" jumlasidan noo'rin kontekstda foydalanishi misolida izohlaydi. Bu kabi holatlar muloqotda tushunmovchilikka sabab bo'lib, aloqa jarayonining

¹⁵⁰ Spencer-Oatey H. *Culturally Speaking: Culture, Communication and Politeness Theory*. – London: Continuum, 2008. – 381 p.

¹⁵¹ Blum-Kulka S. *Discourse Pragmatics*. – Amsterdam: John Benjamins, 1997. – 245 p.

muvaffaqiyatsiz yakunlanishiga olib kelishi mumkin¹⁵². G. Kasper va K.R. Rose¹⁵³ ta'limdagi sotsiopragmatik tadqiqotlarni kengaytirish, til o'rganuvchilarning pragmatik kompetensiyasini rivojlantirish usullarini o'rganishgan. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sotsiopragmatik qoidalarni o'quv jarayoni orqali samarali o'rgatish mumkin, biroq bu jarayon ko'p jihatdan madaniy kontekst va ijtimoiy kutilmalar bilan chambarchas bog'liq. Masalan, ular yapon talabalarining ingliz tilida muloyimlik strategiyalarini o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishini va bu qiyinchiliklarning madaniy farqlardan kelib chiqishini aniqlashgan.

Zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragmatika raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va globalizatsiya kontekstida o'rganilmoqda. Masalan, J. Culpeper¹⁵⁴ sotsiopragmatikaning mavjud ijtimoiy konfliktlarni tahlil qilishdagi rolini o'rganib, tilning sotsial chegaralarni belgilashdagi ahamiyatini tadqiq etdi. U tadqiqot obyekti sifatida ijtimoiy tarmoqlardagi qo'pol xabarlarini belgilab, ulardagi ziddiyatlarni tushuntirishda aynan sotsiopragmatik tahlildan foydalanadi.

F. Bargiela-Chiappini va M. Haugh sotsiopragmatikaning global kommunikatsiya kontekstida rivojlanishini o'rganish asnosida, uning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini kengaytirishdi, deyish mumkin. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, globalizatsiya sharoitida sotsiopragmatik strategiyalar madaniyatlararo muloqotda muhim ahamiyat kasb etadi. Sotsiopragmatika ijtimoiy o'zgarishlarni rag'batlantirishda muhim vosita sifatida qaraladi. T.A. Van Dijk¹⁵⁵ diskurs va ijtimoiy o'zgarishlar o'rtasidagi aloqani tahlil qilib, sotsiopragmatikaning til orqali ijtimoiy normalarni o'zgartirishdagi rolini ko'rsatgan. Uning tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, sotsiopragmatik strategiyalar (masalan, inkluziv til) ijtimoiy tenglikni ta'minlashda qo'llanilishi mumkin. Masalan, Van Dijk siyosiy diskursdagi "biz va ular" retorikasini tahlil qilib, tilning ijtimoiy guruhlarini birlashtirish yoki ajratishdagi sotsiopragmatik rolini ochib beradi. S.C. Herring raqamli media va ijtimoiy tarmoqdagi muloqot ko'rinishlarini

¹⁵² Thomas J. Cross-Cultural Pragmatic Failure. – Applied Linguistics, 1983. – 91-112 p.

¹⁵³ Kasper G., Rose K.R. Pragmatic Development in a Second Language. – Oxford: Blackwell, 2002. – 364 p.

¹⁵⁴ Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 292 p.

¹⁵⁵ Van Dijk T.A. Discourse and Power. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. – 308 p.

tahlil qilib, sotsiopragmatikaning zamonaviy kommunikatsiya muhitidagi rolini o'rgandi. Uning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, raqamli muhitda sotsiopragmatik strategiyalar endi yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda. Masalan, hozirda "emoji" lar orqali muloyimlik ifodalanish imkoniyati mavjud. Herring o'z tadqiqot ishida¹⁵⁶ ijtimoiy tarmoqlarda "trolling" hodisasini ham tahlil qilib, qo'pollik strategiyalarining sotsiopragmatik funksiyasini ochib berishga harakat qildi.

Xulosa qilib aytganda, sotsiopragmatika tilshunoslikdagi yangi soha sifatida tilning ijtimoiy kontekstdagi funksiyalarini tahlil qiluvchi fan hisoblanadi. Uning ijtimoiy xususiyatlari tilning hokimiyat/kuch, identifikatsiya, madaniy farqlar va sotsial o'zgarishlarni shakllantirishdagi rolida namoyon bo'ladi. Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sotsiopragmatika ta'lim, media, raqamli kommunikatsiya va global muloqot kabi sohalarda tilning ijtimoiy ta'sirini tushuntirishda keng qo'llaniladi.

TILSHUNOSLIKDA MEDIA MATN HAMDA MEDIA DISKURS TAVSIFI

*Zaripboyeva Nazokat Maratovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Laylo-74@mail.ru*

Annotatsiya: *maqolada media matn va media diskurs tushunchalari tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Ularning tuzilishi, lingvistik va pragmatik xususiyatlari, ijtimoiy kontekstdagi roli ochib beriladi. Media orqali uzatiladigan matnlarning ta'sirchanligi, ideologik yo'naltirilganligi va kommunikativ strategiyalari yoritiladi.*

Аннотация: *статье рассматриваются понятия медиатекста и медиадискурса с точки зрения лингвистики. Анализируются их структура, лингвистические и прагматические особенности, а также роль в социальном контексте. Особое внимание уделяется воздействию медиатекстов на аудиторию и их идеологической направленности.*

¹⁵⁶ Herring S.C. Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social and Cross-Cultural Perspectives. – Amsterdam: John Benjamins, 1996. – 326 p.

Abstract: *This article explores sociopragmatics as a new and integrative field in linguistics that lies at the intersection of pragmatics and sociolinguistics. The study discusses its theoretical foundations, research methodology, and interdisciplinary connections with other branches of linguistics. Particular emphasis is placed on the role and practical relevance of sociopragmatic approaches in analyzing language use within social contexts and contemporary communication.*

Kalit soʻzlar: *sotsiopragmatika, tilshunoslik, kommunikativ kompetensiya, nutq aktlari, ijtimoiy kontekst, madaniyatlararo muloqot*

Ключевые слова: *социопрагматика, лингвистика, коммуникативная компетенция, речевые акты, социальный контекст, межкультурная коммуникация*

Keywords: *sociopragmatics, linguistics, communicative competence, speech acts, social context, intercultural communication*

XXI asr kommunikatsiya asri boʻlib, ommaviy axborot vositalari hayotimizning ajralmas qismiga aylandi. Media vositalari orqali tarqatiladigan axborotlar nafaqat ijtimoiy ongni shakllantiradi, balki tilning yangi shakllarini, uslublarini ham yuzaga keltiradi. Shu bois, media matn va media diskurs zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot obʻektlaridan biri sifatida eʼtirof etilmoqda. Media matnlar oʻziga xos struktura va janr xususiyatlariga ega boʻlib, ular orqali auditoriyaga maʼlum bir maʼlumot, fikr yoki ideologiya uzatiladi. Media diskurs esa, bu matnlarning yaratilish jarayoni, maqsadi, auditoriyaga taʼsiri va ularning ijtimoiy-kontekstual jihatlarida namoyon boʻladigan kommunikativ hodisalarni tahlil qiladi. Diskursiv yondashuv orqali media orqali amalga oshirilayotgan manipulyativ strategiyalar, bahs-munozaralar, nuqtayi nazarlar va ijtimoiy dominant gʻoyalar tahlil qilinadi. Ushbu maqolada media matn va media diskursning lingvistik xususiyatlari, ularning farqli jihatlarini, oʻzaro aloqadorligi hamda zamonaviy kommunikatsiyadagi oʻrni haqida tahliliy fikrlar beriladi. Shuningdek, ularning tahlil metodlari va tilshunoslikdagi amaliy ahamiyati yoritiladi.

Zamonaviy jamiyatda ommaviy kommunikatsiyaning jadal rivojlanishi,

televizion kanallar, radiostansiyalar, bosma nashr versiyalarining ko‘payishi va internet nashrlarining paydo bo‘lishi tufayli jahon va mahalliy tadqiqotchilar til faoliyatining o‘ziga xos sohasi deb hisoblaydigan “global axborot maydoni” paydo bo‘ldi. Bu esa lisoniy tadqiqotlarga innovatsion yondashuvlarni talab qila boshladi. Natijada ommaviy axborot vositalari nutqining faol o‘rganilishi tilshunoslikning yangi sohasining shakllanishiga olib keldi va XX asr oxirlariga kelib media diskurs tilshunoslikda media tilini o‘rganishning yangi mustaqil yo‘nalishi sifatida e’tirof etila boshlandi.

Tilning ommaviy axborot vositalaridagi funksiyasi tilshunoslikning turli sohalari – sotsiolingvistika, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik vakillari tomonidan keng miqyosda o‘rganilmoqda. XX asr 90-yillarga kelib ingliz tilidagi ilmiy adabiyotlarda “media matn” atamasi xalqaro akademik doiralarda keng o‘rganila boshlandi. Media matn kontseptsiasining ana shunday ilmiy muomalada jadal o‘rnatilishi tadqiqotchilarning ommaviy kommunikatsiya sohasida tilning ishlash xususiyatlariga qiziqishi ortishi bilan bog‘liq edi.

Ommaviy kommunikatsiya matnlarini o‘rganishda “media matn” atamasi ommaviy-kommunikativ matn, ommaviy axborot vositalaridagi matn, jurnalistik matn, gazeta matni, televizion matn, reklama matni, internet matni va boshqalarni birlashtirish uchun ishlatiladi. Tadqiqotchilar media matnga turlicha ta’rif berishadi. Masalan, G.Ya.Solganik: “Media matn – ommaviy auditoriya uchun mo‘ljallangan, o‘ziga xos mualliflik uslubi, o‘ziga xos matn modalligi (ochiq nutq, muallifning o‘z nuqtai nazari) bilan tavsiflangan matn turi¹⁵⁷”, - deydi.

L.R. Duskaeva media matnni “professional media doiralarida qabul qilingan kasbiy muhitda shakllangan matnni tashkil etish stereotiplarini ifodalovchi nutq aktining shakli¹⁵⁸” sifatida belgilaydi.

A.A. Leontievning fikricha, media matnda muallif muloqotning subyekti – butun jamiyat, ijtimoiy guruh fikri va ma’lumotlarini ifodalaydi va taqdim

¹⁵⁷ Солганик Г.Я. Стилистика газетных жанров. – М.: Наука, 1978. – 123 с.

¹⁵⁸ Дускаева Л. Р. Медиастилистика в России: традиции и перспективы // Журналистика и культура речи.- 2011.- № 3. – 21 с.

etadi¹⁵⁹. Media matn ko‘pincha jamoaviy mahsulotdir. Zero, u shaxsiy yoki individual emas, balki kollektiv matndir.

Media matn o‘zida muayyan muhitning madaniy xususiyatlarini ifodalaydi. Bu xususiyat media matnning “madaniy determinizm” deb ataladigan xususiyatini ochib beradi. Darhaqiqat, media matnlarda madaniyatlararo ta’sir masalasiga alohida ahamiyat beriladi. Media matn muayyan madaniyat mahsuli sifatida ushbu madaniyatning o‘zagini tashkil qiladi.

Media matn atamasining turli ta’riflari hamda mediamatnning parametrlari va differentsial xususiyatlari uni alohida matn turi sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Bu xususiyatlar maqsadli auditoriyani – ma’lumotlarni qabul qiluvchining kognitiv munosabati, matnning mafkuraviy yo‘nalishi, matnda taqdim etilgan ma’lumotlarni yetkazishning lingvistik va ekstralingvistik usullari bilan chambarchas bog‘liq.

Media matn nafaqat madaniyatning namoyon bo‘lishi, balki odamlarning ongi va hissiyotlarini boshqarish vositasiga aylangan ijtimoiy, siyosiy va boshqa jarayonlarni ham qamrab oladi. U dunyoning ma’lum bir media qiyofasini yaratish maqsadida ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladigan axborot-kommunikatsiya jarayonining elementi hisoblanadi. Tadqiqotchilarning mutlaq ko‘pchiligining fikricha, mediamatnni tavsiflovchi asosiy mezon uning lingvistik o‘ziga xosligi bo‘lib, aynan u ommaviy axborot vositalari matnining ommaviy auditoriyaga ta’sir qilish yo‘nalishini belgilaydi.

Media matnining shakliga qarab: bosma, audiovizual va elektron va boshqa ko‘rinishlari mavjud. Darhaqiqat, texnologik omil ham media matnning rivojlanish va tarqalish tezligiga ta’sir qiladi. Misol uchun, mobil qurilmalar yoki boshqa axborot tarqatish kanallari orqali uzatiladigan matnli xabarlar keng qamrovli va yuqori foydalanish imkoniyatiga ega. Ya’ni, uning istalgan hududga yoki istalgan muhitga tarqalishi tez hamda oson kechadi. Media matnning asosiy xususiyatlaridan biri ham aynan uning ommaviyligidir.

¹⁵⁹ Леонтьев А.А., Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. и др. Национально- культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – 135 с.

Matn va diskurs tushunchalari orasidagi farqni anglashda quyidagi masalalarni ko'rib chiqish zarur bo'ladi. Birinchidan, diskurs bu shaxsning kommunikativ harakatidir. Ikkinchidan, diskurs hodisasi nutqning lingvistik xususiyatlari va stilistik uslublaridagina o'z aksini topadi. Shu munosabat bilan T.van Deyk diskursni keng ma'noda "ma'lum bir vaqt, fazo va boshqa kontekstda so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida yuzaga keladigan murakkab kommunikativ hodisa"¹⁶⁰, - deb qarashni taklif qiladi.

Diskurs real vaqt bilan uzviy bog'langan, matn esa faqat madaniy makonda yashaydi. U vaqtga bog'liq bo'lmay, istalgan vaqtda boshqa nutqda gavdalanishi mumkin. Agar diskurs axborotni uzatish usuli bo'lsa, matn ko'p qirrali, ko'p qatlamli tuzilma bo'lib, u axborotni saqlaydi, to'playdi va yangi ma'no yaratadi"¹⁶¹.

F.K. Ismoilovanning fikricha, matn tushunchasini tushunmasdan turib diskursni tushunish mumkin emas. Shuning uchun ham diskurs hodisasiga berilgan ko'pgina ta'riflar uni matn bilan solishtirishga mo'ljallangan: "matn – tizim birligi, diskurs – og'zaki hodisa, matn – mahsulot, diskurs – jarayon, matn – virtual mavhum borlik, diskurs – bu borliqning realizatsiyasi va hokazo"¹⁶².

Tadqiqotchilarning fikr-mulohazalarini umumlashtirib, biz bu borada quyidagi xulosaga kelamiz. "Diskurs": 1) "nutq" (F. de Sossyur) tushunchasining ekvivalenti, ya'ni har qanday konkret gap; 2) so'z birikmasidan kattaroq birlik; 3) gapning uning mazmuniga ko'ra qabul qiluvchiga ta'siri; 4) suhbat; 5) lisoniy birliklardan foydalanish, ularni nutqiy aktuallashtirish.

Ommaviy axborot vositalari orqali tarqatiladigan har qanday materialni media diskursning maydoni sifatida tasniflash mumkin. Ommaviy axborot vositalari bilan aloqaning faol manipulyativ va tashviqot funksiyasi tufayli media diskurs tobora shaxslararo o'zaro ta'sirning o'ziga xos usuliga aylanib bormoqda.

¹⁶⁰ Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегия понимания связного текста/ Новое в зарубежной лингвистике. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М.: Прогресс, 1988. – 231 с.

¹⁶¹ Әділова А. Қазіргі қазақ кәркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: фил.ғыл.докт. дисс. – Алматы, 2009. – 235 б.

¹⁶² Исмаилова Ф.К. Дипломатиялық дискурстың коммуникативтік — прагматикалық аспектісі. Философия докторы PhD.....дисс. Абай атын. ҚазҰПУ, – Алматы, 2023. – 85 б.

Media diskurs – tildan foydalanishning ma’lum bir sohasini – ommaviy axborot vositalarining tili bilan bog‘liq hodisa hisoblanadi. Media diskursni T.A. Van Deyk, M.Montgomery, A.Bell, N.Fairclough, R. Fauler kabi chet el olimlari tilshunoslikning turli sohalari doirasida ko‘rib chiqishga harakat qildilar. Mazkur olimlar tadqiqotida media diskurs sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, funksional stilistika ritorik tanqid nuqtai nazaridan tahlil qilinadi.

T.A. Van Deyk o‘z tadqiqotlarida¹⁶³ media diskursni sotsiolingvistik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi (muallif tildan foydalanish mexanizmiga ijtimoiy-madaniy omillarning ta’sirini har tomonlama tahlil qiladi) hamda hokimiyat va ommaviy axborot vositalari o‘rtasidagi munosabatlarni turli aspektlarda ko‘rib chiqadi va asosiy e’tiborni media diskursning funksiyasiga qaratadi. Shuningdek, uning bu boradagi tadqiqotlari media matnni tushunish va shakllantirish, tilning ommaviy axborot vositalari tizimidagi funksiyasi masalalarini qamrab olganligi bilan alohida ahamiyatli. T.A.Van Deykning fikricha, o‘quvchi yoki tinglovchi (tomoshabin) ruhiy modellarining shakllanishiga media diskursning umumiy mavzusi emas, balki matn muallifining qarashlari va xulosalari ta’sir qiladi¹⁶⁴. Shu sababli, media diskursdan ma’lum bir ijtimoiy-madaniy maqsadda foydalanishda muallif o‘quvchilar (tomoshabinlar) ongiga va idrokiga ta’sir qilishning barcha samarali usullarini hisobga olib ish yuritmoq‘i zarur.

Media diskurs sohasida ingliz tilshunosi M.Montgomeryning ishlari ham muhim o‘rin tutadi. M.Montgomery o‘zining “Introduction to Language and Society” asarida media matnlarning ijtimoiy rolini har tomonlama tahlil qilib, shunday deydi: “Birinci navbatda, media diskurs zamonaviy insoniyat jamiyati uchun axborot manbai bo‘lib xizmat qiladi. Ammo ular, o‘z navbatida, axborotni qabul qiluvchilar uchun ma’naviy-ma’rifiy ehtiyojlarni qondirishdek muhim rol ni ham bajarib keladi¹⁶⁵”. Olim fikricha, til aloqasini optimallashtirish nuqtai nazardan, media diskursning roli nafaqat axborotni uzatish, balki ijtimoiy haqiqatni

¹⁶³ Van Dijk Teun A. News as Discourse. – New York: Hillsdale, 1998. – 22 p.; Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

¹⁶⁴ Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 139 с.

¹⁶⁵ Montgomery M. Introduction to Language and Society. – London: Methuen, and Cook, 1992. – 132 p.

shakllantirishdan iborat.

M. Montgomery fikricha, media diskurs maqsadi adresat bilan muloqot qilish: eng faol dialogik munosabatlarni oʻrnatish bilan belgilanadi. Biz ham olimning mazkur fikrini asosli deb hisoblaymiz. Zero, OAV matni oʻz auditoriyasiga gʻoyaviy-psixologik ahamiyatga ega boʻlgan maʼlumotlarni maqsadli ravishda tarqatadi va shu orqali adresatni maʼlum bir harakatga undaydi. Media diskursning ijtimoiy ahamiyatga ega ommaviy axborot vositasi sifatidagi funksiyasi jamiyatda sodir boʻlayotgan turli hodisalarni sharhlash, oʻrnatilgan meʼyor va munosabatlarni namoyish etish, koʻp qirrali ijtimoiy faoliyatni muvofiqlashtirish, jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijtimoiy munosabatlarni qoʻllab-quvvatlash kabi funksiyalarni oʻz ichiga oladi. Media diskursning mazkur vazifalari jamiyat darajasida ijtimoiy aloqalar tizimini taʼminlaydi.

Sotsiolingvistika sohasida ommaviy axborot vositalari diskursini oʻrganuvchi tadqiqotchilardan biri, ingliz tilshunosi Norman Fairclough fikricha, jamiyatda yuqori darajadagi axborot va lingvistik madaniyatni shakllantirish, milliy til va nutq madaniyatini asrab-avaylash bugungi kunning dolzarb muammosidir. Media diskursni kengroq kontekstda koʻrib chiqish tilning jamiyatdagi faoliyatiga ijtimoiy-psixologik, siyosiy va madaniy omillarning taʼsirini tushunish va tushuntirish imkonini beradi¹⁶⁶.

Robert Faulstichning “Language in the News: Discourse and Ideology in the Press” nomli tadqiqot ishida OAV matnlarining diskursiv xususiyatlari atroflicha oʻrganildi. Olim media matnlar diskursi haqida fikr yuritarkan, “Bugungi kunda media diskurs deganda nafaqat ommaviy kommunikatsiya sohasida ishlaydigan matnlarning butun majmuasi, balki aniq belgilangan lingvostilisistik xususiyatlar va belgilar toʻplami bilan tavsiflangan barqaror intralingvistik tizim tushuniladi. Media diskurs tilning funksional xususiyatlarini va ommaviy kommunikatsiya sohasidagi nutq amaliyoti dinamikasini aks

¹⁶⁶ Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 2001. 2-nd edition. – 226 p.

ettiruvchi juda keng tadqiqot sohasini o‘z ichiga oladi¹⁶⁷”, – deydi.

Bugungi kunda media diskursga oid ko‘plab adabiyotlar mavjud bo‘lib, bu tadqiqotlarning aksariyati fanlararo xususiyatga ega. Zero, media makon turli janrlarni o‘z ichiga oladi (masalan, yangiliklar nutqi, hujjatli filmlar va reklama nutqi). Alan Bell (“Yangiliklar tili¹⁶⁸”), Danuta Ri (“Gazetalar tili¹⁶⁹”), Anjela Goddard (“Reklama tili¹⁷⁰”) kabi xorijiy tadqiqotchilarning ishlarida yuqoridagi bir nechta yo‘nalishlarning nazariy masalalari batafsil ko‘rib chiqilgan.

Ilmiy adabiyotlarni o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, so‘nggi yillarda yangiliklar va reklama matnlari kabi media matn turlarini tilshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganuvchi ishlar soni ortib bormoqda. Rossiyada “media matn” atamasidan ilk marta 2000 yilda T.G. Dobrosklonskayaning doktorlik dissertatsiyasida foydalanilgan¹⁷¹. Uning fikriga ko‘ra: “Media matnlar jamoatchilik fikrini manipulyatsiya qilish va auditoriyaga ta’sir qiluvchi kuchli vositadir¹⁷²”.

Hozirgi vaqtda media diskursning yettita asosiy tadqiqot yo‘nalishini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Media diskursning lisoniy xususiyatlarini belgilash;
2. Tilning asosiy funksiyalarini amalga oshirish darajasi va axborotni uzatish kanali (matbaa, radio, televidenie, internet) bo‘yicha media matnlarni tasniflash hamda media diskursning funksional-stilistik turlarini farqlash;
3. Media matnlarning asosiy turlarini va janrga xos tasnifini aniqlash;
4. Media matnlar asosiy turlarining lingvistik va stilistik xususiyatlarini aniqlash;
5. Media diskursni izohlovchi xususiyatlar, metaxabarning o‘ziga xos madaniy xususiyatlarini hamda uning ekstralingvistik tarkibiy qismlarini

¹⁶⁷ Fowler R. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. – London: Psychology Press, 1991. – 45 p.

¹⁶⁸ Bell A. *The Language of News Media*. – Oxford: Blackwell, 1991. – 277 p.

¹⁶⁹ Daunta Ri. *The Language of Newspapers*. – London: New Fetter Lane, 2002. – 111 p.

¹⁷⁰ Goddard A. *The Language of Advertising*. – London, 2011. – 275 p.

¹⁷¹ Добросклонская Т. Г. Теория и методы медиалингвистики (на материале английского языка): дис. ...док. филол. наук. – М., 2000. – 364 с.

¹⁷² Добросклонская Т. Г. Теория и методы медиалингвистики (на материале английского языка): дис. ...док. филол. наук. – М., 2000. – 61 с.

o'rganish;

6. Shaxs va ommaviy ongga ta'sir qiluvchi media diskurs vositalarini o'rganish (manipulyatsiya usullari, axborot siyosati, axborotni boshqarish);

7. Turli mamlakatlarning media diskursini qiyosiy o'rganish. Bu atrofda voqelikning yaxlit, mazmunli talqini bo'lgan dunyo qiyofasini yaratishga hissa qo'shadi. Boshqacha aytganda, bu inson ongida voqelikning noyob kontseptual va axborot modelini yaratish jarayonidir.

S.I.Treskovaning "Ommaviy kommunikatsiyaning sotsiolingvistik muammolari"¹⁷³, asarida ommaviy kommunikatsiya tili ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Mazkur ishda rus tilidagi davriy nashrlar, radio va televideniya matnlarini tahlil qilish muallifga ommaviy kommunikatsiya tilini mavzu bo'yicha universal va o'zaro bog'liqlik bo'yicha sinkretik sifatida tavsiflash imkonini berdi.

Voronej universiteti professori o'zining B.V. Krivenko "Ommaviy kommunikatsiya tili: leksik va semiotik jihatlar"¹⁷⁴, nomli kitobida semiotika nazariyasi va lingvistik statistika asosida leksik birliklarning ommaviy axborot vositalaridagi funksiyasini tahlil qiladi. Olim ommaviy axborot vositalari diskursini har tomonlama va tizimli tahlil qilish asosida funksional uslublar ierarxiyasi, nutq tipologiyasi, publitsistik matnlarning tuzilishi kabi masalalarni o'rganadi.

V.V. Krivenko o'z tadqiqot ishida OAV tilining o'ziga xosligi sifatida uning auditoriya fikrini o'zgartirishda kuchli salohiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi: "Media orqali axloqiy shakllar, estetik did va baholar shakllantiriladi, qadriyatlar ierarxiyasini quriladi, hatto o'quvchiga voqelikni idrok etishning tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, psixologik va boshqa shakllari taqdim etiladi"¹⁷⁵.

Biz media diskurs tushunchasini keng ma'noda ommaviy

¹⁷³ Трескова С.И. Социolingвистические проблемы массовой коммуникации. – М.: Наука, 1989. – 178 с.

¹⁷⁴ Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. – Воронеж: Воронеж, 1993. – 123 с.

¹⁷⁵ Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. – Воронеж: Воронеж, 1993. – 12 с.

kommunikatsiyaga qaratilgan aloqa vositalari tizimi sifatida tushunamiz. Uning bu tarzda keng tushunilishi unga gazeta, radio, televideniya va internet kabi ommaviy axborot vositalarining barcha shakllarini qamrab olish imkonini beradi. Shu jihatdan ommaviy axborot vositalari tilini har tomonlama o'rganish media diskurs tushunchasining kengayishiga olib keldi. Media makonida tildan foydalanish bilan bog'liq masalalarni har tomonlama o'rganish media diskurs tushunchasiga nazariy asos yaratadi.

Media diskursning asosiy tadqiqot masalalariga quyidagilar kiradi:

- Media matnlarni ularning vazifalari va tipologik mezonlar asosida tasniflash;
- Media diskurs (gazeta, radio, televizor, internet) turlarining lisoniy o'ziga xosliklarini o'rganish.

Jamiyatda ommaviy axborot vositalarining o'ri juda katta. Ommaviy axborot vositalarining vizual (davriy nashrlar), audio (radio), audio-vizual (televidenie va internet) turlari mavjud. Ularning asos funksiyalari sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- Ma'lum bitta voqea yoki vaziyat haqida axborot yetkazish;
- Voqea yoki reallik haqida tushuntirish;
- Kognitiv, ta'limiy va ma'rifiy ma'lumotlarni taqdim etish orqali keng jamoatchilikning bilim bazasini oshirishga hissa qo'shish;
- Odamlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga ta'sir o'tkazish;
- Geodezik ma'lumotlarni taqdim etish, ya'ni aholining xabardorligini oshirish¹⁷⁶.

Tadqiqotchilar ommaviy axborot vositalarida axborotning ikki xil jihatini aniqlaydilar:

- mazmunli (mantiqiy yoki faktik);
- pragmatik (baholovchi, subyektiv).

Ularning birinchisiga intellektual, tavsifiy, obyektiv, kontseptual va faktik

¹⁷⁶ Раимбекова Б.Ж. Газетный текст на русском и казахском языках: дис.... канд.филол.наук. – Алматы, 1999. – 207 с.

ma'lumotlar kiritish mumkin bo'lsa, ikkinchisiga, tinglovchiga (yoki tomoshabinga) ta'sir qilish funksiyasiga ega bo'lgan pragmatik yoki baholovchi, subyektiv ma'lumotlar kiradi.

Bugungi kunda media psixologiyasi bo'yicha mutaxassislar insonning atrofidagi dunyoni qanday idrok etishi ko'p jihatdan ommaviy axborot vositalarining bu dunyoni qanday tasvirlashiga bog'liqligini tan olishadi. Zero, dunyoda sodir bo'layotgan ko'plab voqealar bilan shaxsiy tajribamiz yo'qligi sababli, biz atrofimizdagi voqelik haqidagi bilimlarimizni taqdim etish uchun ommaviy axborot vositalariga tayanamiz.

ALLYUZIYADA IKKILAMCHI NOMINATSIYA VA UNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

*Karimova Mastura Ablaxat qizi
O'zbekiston Milliy Universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi
m.karimova94@nuu.uz*

ANNOTATSIYA

Maqolada badiiy matnda allyuziya hodisasining ikkilamchi nominatsiya birligi ekanligi haqidagi fikrlar yoritilgan. O'zbek tilshunosligidagi allyuziyaning oragmatik jihatlarini belgilashga oid nazariyalar umumlashtirilgan.

Kalit so'zlar: *allyuziya, promatn, diskurs, matn, muloqot maqsadi, pragmatic semantika, retsipient, tonallik*

Badiiy matn tahlili bugungi kun tilshunoslari uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy matn- zamonlar orasida millatni bog'lab turadigan ko'prik vazifasini o'taydi. Unda davrga oid leksika, frazeologizmlar, realiyalar, voqea-hodisalar, tarixiy fakt va shaxslar qayd etilgan bo'ladi. Allyuziya hodisasi boshqa intertekstlardan farqli ravishda qamrov jihatidan sanab o'tilganlarning barchasiga ishora qila oladi. *Allyuziya*– lotincha ishora, hazil ma'nosini bildiradi. Bunda u muayyan til birligi vositasida biror adabiy yoki ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qilishdan iborat uslubiy figura hisoblanadi. Allyuziyaning tadqiqida undagi

ikkilamchi nominatsiya va pragmatik jihatlarini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Allyuziya bilan uning manba bo'lgan protomatn o'rtasidagi sintaktik bog'lanishlarni ko'rib chiqar ekanmiz, biz uni boshqa ikkinchi darajali nominatsiya vositalari qatoridagi o'rnini tahlil qilamiz. Bu nominatsiyalar o'ziga xos tillik referensiya shakllari bilan ajralib turadi. Ikkilamchi matnlarda vertikal kontekstning ahamiyati beqiyos darajada oshadi. Bunday matnlarning bog'liqligini faqat semiotik va semantik darajada emas, balki sintaktik ya'ni shaklan ham kuzatish mumkin. Formal bog'liqlik — kogeziya — matnning mazmunan bog'langanligi (kogerentligi) orqali ta'minlanadi.

Protomatn va ikkinchi darajali matn o'rtasidagi mazmunan bog'liqlik ma'lum darajada shakl jihatidan bog'liqlik mavjudligini nazarda tutadi. Har qanday matn singari, ikkinchi matn ham markazga qaratilgan va markazdan uzoqlashuvchi kuchlar o'rtasidagi muvozanat tufayli bog'liqlikka ega bo'ladi. Bir tomondan, syujet yo'nalishlari tarqaladi, mavzular kesishadi, matn tarqoq bo'ladi — bu markazdan uzoqlashuvchi kuchlarni anglatadi. Ikkinchi tomondan esa, matn umumiy maqsadga xizmat qiladi, butun matn bo'ylab tarqalgan qismlar bir mavzuda, bir vaqt-kenglik doirasida birlashadi — bu markazga qaratilgan kuchlardir. Bu ikki qarama-qarshi kuchning mavjudligi matnning ontologik xususiyati — ya'ni voqelik ko'p o'lchamli bo'lgan bir vaqtda, matnning rivojlanishi cho'zilmali (lineyniy) bo'lishi bilan bog'liq. Asosiy markazga qaratilgan kuch bu — syujetning izchil rivojlanishidir. Aksincha, syujetning tarqoqligi matnni “boshqa tarafga” tortadi va markazdan uzoqlashuvchi kuchlarni faollashtiradi. Bunday holatda takrorlar (povtorlar) matnning yakdilligini saqlash vositasiga aylanadi. Pragmatikaning chegaralari ma'noning xususiyati bilan belgilanadi: denotativ (bevosita ma'noli) elementlarga nisbatan subyektiv-ekspressiv komponentlar ustuvor bo'lgan til birliklari pragmatikaga kiradi. Pragmatik semantika — bu leksik va sintaksik semantikani qamrab olgan modal (baholash) doiradir. Allyuziya va uning manbai o'rtasidagi bog'lanishlar faqat nom

berish emas, balki implitsit (ishoratli, yashirin) ma'nolarni anglatish vositasi hamdir. Bu tushunchalar matn va diskurs orasidagi farqni belgilab beradi:

Matn — diskursning mavjudlik shakli bo'lib, uning semantik va sintaksik bog'lanishlari orqali konseptual mazmun namoyon bo'ladi. Diskurs — bu tabiiy nutqning bir turi bo'lib, u yozma yoki og'zaki bo'lishi, ma'no va tuzilish jihatidan yakunlangan bo'lishi mumkin. Uning uzunligi bir necha gapdan butun bir hikoyagacha yetishi mumkin. Diskurs — bu matndan tashqari ekstralingvistik omillarni ham o'z ichiga oladi, jumladan:

- dunyo haqidagi bilimlar,
- so'zlovchining maqsadlari,
- xulq-atvor,
- retsiptentning fikrlari va psixologik tayyorligi.

Allyuziya shakllanishining pragmatik tomonini chuqur tahlil qilish uning diskursda qanday ahamiyatga ega ekanini tushunishga yordam beradi. Pragmatik kontekst doirasida quyidagi jihatlar tahlil qilinadi

1) Munosabatlar va ustanovkalar (pozitsiyalar):

Bu gapiruvchining intensiyasini (maqsadini), nutqning umumiy tonalligini va kommunikativ vaziyatda ishtirok etuvchi shaxslarning roli va o'zaro munosabatini qamrab oladi.

Shuningdek, allyuziyani qabul qiluvchi shaxsning (retsiptentning) intizom va intilishlarini ham hisobga oladi.

2) Gapiruvchining bilim va fikrlari:

Bu komponent madaniy stereotiplar va fon bilimlari bilan bog'liq.

Allyuziya faqat shu bilimlar mavjud bo'lgandagina to'liq qabul qilinadi va tushuniladi.

3) Ixtiyojlar, xohishlar va afzalliklar:

Bu komponent implitsitlik, shifrlash va shifrni ochish mexanizmlarini o'z ichiga oladi. Ya'ni, gapiruvchi axborotni qanday yashirin yoki bilvosita shaklda yetkazishi mumkinligini o'rganish.

4) His-tuyg'ular va emotsiyalar:

Bu komponent obrazli (tasvirli) assotsiatsiyalar va baholash konnotatsiyalarini qamrab oladi.

Allyuziyada, ko'p hollarda, mazmunga emotsional bag'rikenglik va madaniy shikast yoki qo'shimcha ma'nolar yuklanadi. Pragmatik ma'no — signal, ton, ehsos, qadriyat, konnotatsiya va modal elementlarni qamrab oladi. Bularning barchasi ishtirak etuvchilarning voqelikka bo'lgan munosabatini ifoda etadi.

Shuning uchun, allyuziyani tadqiq qilishda uning quyidagi pragmatik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish kerak: Allyuziya paydo bo'lgan kommunikativ vaziyatning pragmatik xususiyatlari.

Pragmatikaning doirasi ma'nolar tabiati bilan belgilanadi: unga denotativ (predmetga tegishli) ma'nolardan ko'ra, subyektiv va ekspressiv (baholovchi) elementlari ustuvor bo'lgan til birliklari kiradi. Pragmatik semantika – leksik va sintaksik ma'nolarni chegaralab turadigan modal doira sifatida qaraladi.

Allyuziya bilan uning manbai o'rtasidagi bog'lanish faqat nom berish funksiyasini bajarmaydi, balki implitsit (yashirin) ma'nolarni yetkazish vositasi hisoblanadi. Bu — matn bilan diskurs o'rtasidagi farqni anglashga imkon beradi: Matn – diskursning shakli, u semantik va sintaksik bog'lanishlar orqali mazmunni namoyon etadi.

Diskurs – ogzaki yoki yozma nutqning ma'noli va tuzilish jihatidan yakunlangan shakli. Uning hajmi bir necha gapdan to butun maqola yoki hikoyagacha yetishi mumkin. Diskurs nafaqat matnni, balki ekstralingvistik (tildan tashqari) omillarni ham o'z ichiga oladi:

- dunyo haqidagi bilimlar,
- shaxsiy fikrlar va qarashlar,
- muloqot maqsadlari va munosabatlar.

Allyuziyaning diskursiv va pragmatik xususiyatlari:

Allyuziyaning shakllanishi pragmatik jihatdan tahlil qilinganda, uning diskursta qanday rol o'ynashi, qanday ta'sir o'tkazishi va qanday shartlarda yaratilishi aniq bo'ladi.

Pragmatik kontekst tarkibida quyidagi elementlar tahlil qilinadi:

1) Munosabatlar va ustanovkalar (kommunikativ holat):

Gapiruvchining nutqdagi intensiyasi (maqsadi), tonalligi, ishtirokchilarning roli va o‘zaro munosabatini qamrab oladi.

Allyuziya adresatning (qabul qiluvchining) psixologik va madaniy tayyorligini hisobga oladi.

2) Gapiruvchining bilim va fikrlari: Bu element gapiruvchining fon bilimlari, madaniy qarashlari va tajribasi bilan bog‘liq. Aniq allyuziyani to‘liq anglash uchun auditoriyaning kerakli bilimga ega bo‘lishi zarur.

3) Ixtiyojlar, xohishlar va afzalliklar: Allyuziya ishora, mulohazali ifoda, yopiq ma‘noni yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu komponent implitsitlik, kodlash va kodni ochish jarayonlarini qamrab oladi.

4) Hissiyotlar va emotsiyalar: Emotsional munosabat, assotsiatsiya, obrazlar va baholovchi ma‘nolar (konnotatsiyalar) orqali namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, allyuziya ko‘pincha qo‘shimcha ma‘no yuklab, ma‘noli ta’sirni kuchaytiradi.

Pragmatik ma‘no – bu hissiyot, tonallik, baholovchi qiymat, semantik assotsiatsiyalar, konnotatsiyalar (ishorali ma‘nolar), modal ramkalar (baholovchi doira) va presuppozitsiyalar (yozilmagan, ammo anglashiladigan faktlar). Bularning barchasi so‘zlovchi va tinglovchining voqelikka bo‘lgan munosabatini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Avlakulov Y. O‘zbek tili onomastik birliklarining lingvistik tadqiqi: Filol. fan. nomz. .diss. – Toshkent, 2012. – B.36.
2. Galperin I.R. English Stylistics. 3rd edition, Moscow: Visshaya shkola, 1981. -B. 58.
3. Ubaydullayeva.O. Mifopoetonimlarning lingvopoetik vosita sifatidagi vazifalari. – Qarshi, 2023. – №1. – B. 36-37.
4. Xujamkulova Maxbuba Bobonazarovna. Question Classification of Speech Act in Speech//Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 24 May

2022. ISSN 2694-9970. 8. Kurbanova M.M., Xujamkulova M.B. COMMUNICATIVE-

5. Karimova, M. (2023). The history of the development of allusion and its importance in literature. *Golden Brain*, 1(10), 275-279.

6. qizi Karimova, M. A. (2023). MUHAMMAD YUSUF SHE'RLARIDA NAVOIY ANTROPINIMINING TARIXIY ALLUZIYA SIFATIDA QO'LLANILISHI. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(16 SPECIAL), 287-289.

7. Homidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T., 2021. – B.100.

8. M.Kurbanova, Navoiyda so'z qo'llash mahorati. Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma'naviy-ma'rifiy ..., 2021M.

KONCHILIK TERMINOLOGIYASINING YASALISH JARAYONLARI VA XUSUSIYATLARI

Xakimova Dilrabo Yo'ldoshovna

Renessans ta'lim universiteti , katta o'qituvchisi

E-Mail:hakimova1971@list.ru

Tel: (97) 297 95 51

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O'zbek tilidagi konchilik terminologiyasida sintaktik usul orqali shakllangan terminlarning tahliliga bag'ishlangan. Maqolada ikki asosiy sintaktik jarayon – qo'shma terminlar va birikma terminlarning yasalishi ko'rib chiqiladi. Qo'shma terminlar ikki yoki undan ortiq leksemaning birlashishi natijasida vujudga keladi va ko'plab konchilik terminlarida ikki tushunchani ifodalash uchun ishlatiladi. Birikma terminlar esa grammatik qonuniyatlar asosida bir nechta so'zning birikishi orqali hosil bo'ladi. O'zbek tilida terminlar, ayniqsa konchilik sohasida, qo'shma va birikma shakllarda keng tarqalgan bo'lib, ularning yasalishida turli sintaktik strukturaviy elementlar qo'llaniladi. Maqola anatomik terminlarga oid misollar orqali bu jarayonlarning mohiyatini tushuntiradi.

Shuningdek, terminlarning yasashida ishlatilgan komponentlarning ma'no o'zgarishlari va ular orasidagi aloqalar ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: *qo'shma terminlar, birikma terminlar, sintaktik usul, leksema, konchilik, terminologiya, tahlil, anatomik terminlar, so'z birikmasi, grammatik qonuniyatlar.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу терминов, образованных с помощью синтаксического способа в горнодобывающей терминологии узбекского языка. В статье рассматриваются два основных синтаксических процесса — образование сложных терминов и терминов-сочетаний. Сложные термины возникают в результате объединения двух или более лексем и используются для выражения двух понятий во многих горнодобывающих терминах. Термины-сочетания формируются путем объединения нескольких слов на основе грамматических закономерностей. В узбекском языке, особенно в области горного дела, термины широко распространены в виде сложных и сочетательных форм, при этом используются различные синтаксические и структурные элементы. В статье с примерами из анатомической терминологии объясняется сущность этих процессов. Также важное значение имеют изменения значений компонентов, используемых при образовании терминов, и связи между ними.

Ключевые слова: *сложные термины, термины-сочетания, синтаксический способ, лексема, горнодобывающая промышленность, терминология, анализ, анатомические термины, словосочетание, грамматические закономерности.*

ANNOTATION

This article is devoted to the analysis of terms formed through syntactic methods in the Uzbek-language mining terminology. The article examines two main syntactic processes — the formation of compound terms and phraseological terms. Compound terms arise from the combination of two or more lexemes and are used to express two concepts in many mining-related terms. Phraseological

terms, on the other hand, are formed by combining several words based on grammatical rules. In the Uzbek language, especially in the field of mining, terms are widely represented in compound and phrase forms, and various syntactic and structural elements are employed in their formation. The article illustrates the essence of these processes through examples from anatomical terminology. Additionally, the semantic changes of components used in term formation and the relationships between them are also of significant importance.

Keywords: *compound terms, phraseological terms, syntactic method, lexeme, mining industry, terminology, analysis, anatomical terms, word combination, grammatical rules.*

Terminlarning sintaktik usul orqali shakllanishi haqida soʻz borganda, ikki asosiy jarayon eʼtiborga olinadi: kompozitsiya usuli orqali hosil boʻlish va birikma terminlarning vujudga kelishi. Ushbu jarayonlarni anatomik terminlar misolida tahlil qilamiz.

I. Qoʻshma terminlar

Qoʻshma terminlar birikma leksemadan yangi leksema (termin) shakllanishi natijasida paydo boʻladi. Maʼlumki, qoʻshma soʻzlar til ehtiyojlari va zaruriyatlari tufayli yuzaga keladi. Chunki predmetlar, hodisalar yoki voqealarni, shuningdek, ularning aniq yoki toʻliq xususiyatlarini har doim ham bitta soʻz bilan ifodalab boʻlmaydi. Shu sababli, maʼlum bir tushunchani ikki yoki undan koʻp soʻz birikmasidan hosil boʻlgan yaxlit leksik birlik orqali ifodalash zarurati tugʻiladi.

Qoʻshma soʻzlar nafaqat yangi leksik birliklarga boʻlgan ehtiyojni qondirish uchun, balki ikki tushunchani bitta soʻz orqali ifodalash zarurati mavjud boʻlgani uchun ham muhim ahamiyatga ega. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da keltirilgan maʼlumotlarga koʻra, hozirgi kunda konchilik sohasida qoʻllanilayotgan koʻplab qoʻshma terminlar aynan shu maqsadda – yaʼni bir soʻzda ikki tushunchani ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Kompozitsiya usuli orqali qoʻshma leksemalar yaratiladi, bunda ikki yoki undan ortiq leksema birlashib, yangi leksik birlikni vujudga keltiradi.

Qo'shma terminlar ko'pincha ergashish usuli orqali birlashadi, bunda ikki so'zdan biri tobelanuvchi yoki aniqlovchi sifatida xizmat qiladi. Bu xususiyat deyarli barcha turkiy tillarga xosdir. O'zbek tilining konchilik terminologik tizimida qo'shma terminlar boshqa sohalarga nisbatan kamroq qo'llaniladi.

Amaliyotda qo'llaniladigan konchilik qo'shma terminlar til materialiga qarab quyidagi so'z turkumlaridan tashkil topadi:

1. ««Ot + ot shaklidagi qo'shma terminlar.»» Bu turdagi terminlarning qismlari bir-biri bilan birlashib, yaxlit leksik birlik hosil qiladi. Masalan, «kislota bardoshlik», «temirtosh», «metallzarrachalar» kabi terminlar shu guruhga kiradi. Misollar orqali ko'rib chiqamiz:

– «Temirtosh.» Temir rudasining sanoat miqyosidagi asosiy turi. Temirtosh quyidagi turlarga bo'linadi:

– Tarkibi asosan temir gidrooksididan, xususan, gidrogetit ($3\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$) dan iborat bo'lgan qo'ng'ir temirtosh.

– Tarkibi asosan gematit (Fe_2O_3) dan iborat qizil temirtosh.

– Tarkibi asosan magnetit (Fe_3O_4) dan iborat magnitli temirtosh.

– Tarkibi asosan temir karbonati (FeCO_3) dan iborat siderit rudasi.

2. «Sifat + ot shaklidagi qo'shma terminlar.»» Bu shaklda yasalgan terminlarga «rangli metallar», «rangsiz metallar», «ag'darma vagon», «o'yuvchi ishqorlar», «issiqbardoshlik» kabi misollar kiradi. Masalan:

– «Issiqbardoshlik.» Metallar va qotishmalarning yuqori haroratda kimyoviy ta'sirlarga chidamliligi (masalan, oksidlanmaslik). (O'TIL, 2).

3. ««Son + ot shaklidagi qo'shma terminlar.»» Ma'lumki, «yarim» so'zi kasr son bo'lib, otlarga qo'shilib qo'shma terminlar yasashda ishlatiladi. Masalan, «yarim o'tkazgich», «yarim koks», «yarim fabrikat», «yarim atom», «yarimavtomat» kabi terminlar shu guruhga kiradi. Misol:

– «Yarimavtomat.» Bir guruh ishlarni inson ishtirokisiz mustaqil ravishda to'liq bajarolmaydigan, ya'ni to'la avtomatlashmagan mexanizm. (O'TIL, 5).

Yuqorida so'z shaklidagi terminlar haqida so'z yuritildi. Endi birikma shaklidagi terminlarga o'tamiz.

II. Birikma terminlar

Birikma terminlar haqida gapirganda, “ma’lum grammatik qonuniyatlar asosida o‘zaro bog‘langan ikki yoki bir nechta so‘z” tushuniladi. Shu ta’rifdan kelib chiqib, terminshunoslikda ushbu usul orqali hosil bo‘lgan lisoniy birliklar birikma terminlar (ba’zan terminologik birikmalar) deb ataladi. O‘zbek terminshunosligida yozilgan dissertatsiyalar, nashr etilgan monografiyalar va maqolalarda yakka (sodda, qo‘shma, juft) terminlar bilan bir qatorda birikma terminlar ham o‘rganilmoqda.

Barcha soha terminologiyasida birikma terminlar miqdor jihatidan yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Bu holat o‘zbek tilining barcha terminologik tizimlariga, shu jumladan, konchilik terminologiyasiga ham to‘liq taalluqlidir.

Sohaning keyingi rivojlanishi natijasida o‘zak-negiz (tub), o‘zak-negizning yasovchi qo‘shimchalar bilan birikishi (yasama) yoki ikki va undan ortiq o‘zak-negizning o‘zaro birlashuvi (qo‘shma) orqali hosil bo‘lgan leksik birliklar yetishmay qoldi. Bunday ehtiyojni qondirish uchun ikki yoki undan ko‘p mustaqil ma’noga ega leksik birliklarni sintaktik usul orqali birlashtirib, birikma terminlar hosil qilish usuli juda qulay bo‘ldi. Hozirgi ilmiy-texnika va kasb-hunar terminologik tizimlariga murojaat qilinsa, yakka terminlar (tub, yasama, qo‘shma, juft)ga nisbatan birikma terminlar miqdor jihatidan ko‘proq ekanligi aniqlanadi.

O‘zbek tilining konchilik terminologiyasida boshqa terminologik tizimlarda bo‘lgani kabi, konchilik tushunchalarini birikma vositasida ifodalashning o‘ziga xos usuli shakllandi. Bu holat o‘zbek tilida ko‘plab konchilik terminlarining paydo bo‘lishiga olib keldi. Ayniqsa, konchilik birikma terminlari nafaqat miqdor jihatidan ko‘pligi, balki yasalish usullarining xilma-xilligi bilan ham ajralib turadi.

Endi anatomik birikma terminlarning tuzilishini ko‘rib chiqamiz.

Birikma terminlarning turlari

1. ««Ikki komponentli birikma terminlar.»»

– «Fe’l + ot shaklidagi birikma terminlar:» «quyish qolipi», «ushlash yoyi», «sovutuvchi suyuqlik», «so‘ndirilgan ohak».

– «Sifat + fe'l shaklidagi birikma terminlar:» «silliqlik sinish», «toshsimon sinish», «dursimon sinish», «suvsiz maydalash».

2. «Uch va undan ortiq komponentli birikma terminlar.»« Ushbu terminlar bir nechta komponentlar qo'shilishi orqali kengayadi. Misollar:

– «Uch komponentli birikma terminlar:» «elektr qarshilik pechi», «polimorf o'zgarishsiz toblash», «qizigan muhitda toblash», «ultratovush yordamida maydalash», «xomashyodan kompleks foydalanish».

– «Qattiq fazali ekstraksiya.» Qattiq moddalar aralashmasidan kerakli komponentni organik ekstragent bilan ekstraksiyalab ajratib olish jarayoni. Bu jarayonda ajratib olinadigan modda ekstragentda tanlab eritiladi, masalan, Al-V kekidan V ekstragentga erib organik fazaga o'tadi. Ushbu usul Zr ni Hf dan, Nb ni Ta dan ajratishda qo'llaniladi.

– «Xomashyodan kompleks foydalanish.» Hozirgi zamon fan, texnika va texnologiyasi rivojlanish darajasiga asoslanib, xomashyoning tarkibidagi kerakli moddalarni to'liq ajratib olishda eritilgan, chiqitsiz qayta ishlash jarayoni. Bu usul geologiya, konchilik ishi, boyitish, metallurgiya, metallarga ishlov berish, metalshunoslik va tabiatni muhofaza qilish kabi sohalarni qamrab oladi.

– «Oson suyuqlanuvchi metallar.» Zn, Cd, Hg, Sn, Pb, Bi, Tl, Sb, Ga, Ge kabi erish harorati past bo'lgan elementlar.

– «To'rt komponentli birikma terminlar:» «yarim qarama-qarshi oqimli ekstraksiya», «elektr yoyi bilan isitish», «mikser shaklidagi cho'yan tashigich», «flyus qo'shilgan temir xomashyo».

– «Yarim qarama-qarshi oqimli ekstraksiya.» Suvli faza bilan organik faza qarama-qarshi yo'nalishda harakatlanadigan ekstraksiyalash usuli. Suvli faza birinchi dastgohga beriladi va oxirgi dastgohdan chiqariladi, organik faza esa oxirgi dastgohga berilib, birinchi dastgohdan olinadi.

– «Elektr yoyi bilan isitish.» Qolipdagi po'lat quymani yuqori qismini grafit elektrodi va metall orasida hosil bo'lgan elektr yoyi bilan isitish jarayoni.

Ko'p komponentli terminlar informatsiya almashish jarayonini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sababli, ularni ixchamlashtirish va komponentlar sonini kamaytirish bo'yicha maxsus ishlar olib borish zarur.

Ikki komponentli birikma terminlar nafaqat miqdor jihatidan ko'pligi, balki komponentlarning o'zaro birikish usullari va vositalarining xilma-xilligi bilan ham ajralib turadi. Shu sababli, ushbu turdagi terminlarning o'zaro birikish qonuniyatlarini alohida ko'rib chiqish foydali bo'ladi. Bu jarayon tushunilgach, uch va undan ortiq komponentli terminlar haqida qo'shimcha tahlil qilishga ehtiyoj qolmaydi.

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida ikki komponentli terminologik birikmalar til materialiga qarab «ot + ot» yoki «sifat + ot» shaklida yasaladi. Quyida ushbu birikmalarni alohida tahlil qilamiz:

1. «Ot + ot shaklidagi birikma terminlar.» O'zbek tilida bu shakldagi birikmalar keng tarqalgan: «suv bug'i», «bug' qizdirgich».

– «Suv bug'i.» Suvning gazsimon holati. Suv bug'i metallurgiya zavodlarida bug' qozonlari va bug'latuvchi sovitish apparatlarida olinadi. U materiallarni quritish, qizdirish, eritmalarni bug'latish jarayonlarida keng qo'llaniladi. Suv bug'ining afzalliklari qaynash haroratining pastligi (100°C) va agressiv bo'lmasligidir. U koks ishlab chiqarishda oltingugurtdan tozalash, benzol va ammiak bo'limlarida, suvni tozalash, donna pechiga beriladigan havoga qo'shib, suyuq yoqilg'ini (mazutni) isitish kabi jarayonlarda ishlatiladi.

2. «Sifat + ot shaklidagi birikma terminlar.» O'zbek tilining konchilik terminologik tizimida bu shaklda yasalgan terminlar muhim o'rin tutadi. Birikma terminlar ikki turga bo'linadi:

– «Aniqlovchi komponenti asliy sifatlardan iborat birikmalar:» «g'ovak temir», «suyuq shisha», «tashqi o'choq».

– «Aniqlovchi komponenti nisbiy sifatlardan tashkil topgan birikmalar:» Bu terminlar turli sifat yasovchi qo'shimchalar orqali hosil bo'ladi. O'zbek tilining anatomik terminologiyasida boshqa terminologik tizimlarda ham qo'llaniladigan aniqlovchi komponentlar yordamida terminlar yaratiladi. Farqi shundaki, ba'zi

sifat yasovchi affikslar sermahsul, boshqalari esa kammahsuldir. Masalan: «tabiiy oltin», «ohakli suv», «tabiiy sülfat», «tabiiy surma», «ikkilamchi xomashyo», «kulrangjism».

– «-simon» affiksi. Adabiyotlarda bu affiks “passiv (kammahsul)” yasovchi sifatida qaralsa-da, terminologik tadqiqotlar va bizning tahlillarimiz uning faol (sermahsul) affikslardan ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu affiks yordamida ko‘plab birikma terminlar yasalgan: «gazsimon yoqilg‘i», «kukunsimon yoqilg‘i», «sharsimon grafitli cho‘yan», «ko‘mirsimon modda».

– «Kukunsimon yoqilg‘i.» Qattiq yoqilg‘i (ko‘mir) mexanik ishlov berilib maydalangan (o‘lchami 1 mm dan kichik) holati.

Bunday birikma terminlar boshqa darsliklar, o‘quv qo‘llanmalari va lug‘atlarda ham ko‘p uchraydi. Talaffuz qulayligi va ma‘noni aniq ifodalash kabi xususiyatlar ushbu affiksning nafaqat adabiy tilda, balki turli terminologik tizimlarda ham muhim o‘rin egallashiga sabab bo‘lgan. «-simon» affiksining adabiy tildagi sinonimlari bo‘lgan «-dek», «-day» affikslari badiiylik va bo‘yoqdorlik xususiyatlariga ega bo‘lgani uchun ilmiy terminologiyada kam qo‘llaniladi. Shu sababli, «-simon» affiksi konchilik terminologiyasi uchun ayniqsa muhimdir.

O‘zbek tilshunosligida sohalar terminologiyasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar va tuzilgan lug‘atlar shuni ko‘rsatadiki, terminlarning katta qismini murakkab terminlar qatoriga kiruvchi birikma terminlar tashkil etadi. Quyida o‘zbek tili terminologik tizimlarida qo‘llaniladigan atributiv terminlarning ayrim xususiyatlari haqida so‘z yuritamiz.

Termin yaslashda ma‘lum bir tushunchani ifodalash uchun so‘zning muayyan ma‘nosi ajratib olinadi yoki unga alohida urg‘u beriladi. Birikma terminlarning yasalishi esa biroz boshqacha kechadi. Agar so‘z birikma termin yasashda tarkibiy element sifatida ishlatilsa, avval ushbu so‘zning ayni terminologik tizimda termin sifatida qo‘llanilgan-qo‘llanmaganligi e‘tiborga olinishi kerak. Chunki, agar birikma termin yasashda ishlatilayotgan so‘z avval ham shu terminologik tizimda termin sifatida qo‘llanilgan bo‘lsa, yangi birikma

termin tarkibida ham ushbu soʻz oʻz maʼnosini saqlab qolishi, yaʼni maʼno jihatdan oʻzgarishsiz boʻlishi lozim. Bu holat terminlarni tushunish va qoʻllashda chalkashliklar yuzaga kelmasligini taʼminlaydi. Bu, shuningdek, birikma terminlar elementlariga qoʻyiladigan asosiy talablardan biridir. Masalan, konchilikdagi «metall», «gaz» kabi terminlar alohida termin sifatida qanday maʼno anglatsa, birikma terminlar tarkibida ham oʻz maʼnosini saqlab qoladi: «nodir metall», «rangsiz metall», «rangli metall», «inert gaz», «zaharli gaz».

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Nurmonov A., Madvaliyev A., Mahkamov N. Mustaqillik davrida oʻzbek tilshunosligi taraqqiyoti. //Oʻzbek tili va adabiyoti. Toshkent, 2011-yil. 3-son. 15-19-b.
2. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. - Toshkent, 1977, 75-90-betlar;
3. Madvaliyev A.P. Ximiya terminlarining semantik usul bilan yasalishi // O'zbek tili va adabiyoti. - 1986, №6.
4. O'zbek tilining ko'p jildli izohli lug'atini tuzuvchilar uchun yo'riqnoma (tuzuvchi A.Hojiyev). T., 2000. 61- b. 24

MUNDAREJA

ZAMONAVIY JAMIYATDA PEDAGOGIK TALQIN VA TADQIQOTLAR

A.K.Эшиев, Г.Ж.Эсенбаева <i>Роль и значение взаимосвязи педагогики тюркских Государств</i>	1
O.Ф.Мингбоева, Т.М.Махмадшоева <i>Роль и значение развития исследовательских навыков в наше время</i>	7
Demet Banu Koralay, Tamer Koralay <i>Geochemical proxies for interpreting depositional conditions of carbonaceous rocks: a case study from yatağan town, denizli (sw türkiye)</i>	15
Gülsüm Killi Yilmaz <i>Dil Demografyası Bağlamında Sibirya Türk Lehçelerine Tarihsel Bir Bakış.....</i>	29
Selenay Şahin <i>Mühendislik Malzemesi Ahşap: Yapıların Ötesinde Anlam ve İnanç.....</i>	32
T.Э.Уметов <i>12 yillik ta'lim: muommolar va istiqbollar</i>	33
A.Н.Джумадуллаева, М.Жолсейтова, М.Д.Клынчкая, М.Т.Салгараев <i>Педагогическая интерпретация и исследование в современном обществе.....</i>	42
М.Тажиев, Б.Зиёмухаммадов. <i>Ўсиб келаётган авлод онгида баркамоллик фазилатларини шакллантиришида синергетик дунёқараиш ва умумсистемалар назариясининг ўрни</i>	47
Z.T.Raximov <i>Oliy ta'limga innovatsion yondashuvning nazariy va qiyosiy jihatlar.....</i>	60
Sh.S.Abduraimov <i>Ta'lim sifatini boshqarishning asosiy omillar.....</i>	69
ALPTEKİN, Musa Yavuz <i>Scopus ve wos indeksli dergilerde makale yayımlama stratejileri.....</i>	73
M.Yu.Maxkamova <i>Yosh mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda muammoli o'qitish texnologiyasidan foydalanish.....</i>	78
D.R.Raxmatullayeva, M.G.Karimov <i>Ta'lim jarayonlarida kollaborativ yondoshuv.....</i>	86
I.T.Aliyev <i>Pedagogikada majmuaviy yondashuvning ahamiyati</i>	90
Yo.O'.Irisboeva <i>Ta'limga texnologik yondashuvni o'llashning o'ziga xosligi.....</i>	97

E.P.Kazbekova <i>Ingliz tilni o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish amaliyasi va uning samaraligini oshirish</i>	106
S.A.Jo‘rayeva <i>O‘quvchilarni matn bilan ishlash samaradorligini oshirish yo‘llari</i>	110
M.A.Ochilova <i>Zamonaviy ta’limda emotsional intellektning pedagogik asoslari va rivojlantirish dinamikasi</i>	115
B.K.Rahmatova <i>“Final learning practices” metodi orqali talabalarda ijodiy izlanuvchanlikni takomillashtirish</i>	119
F.M.Madreymov <i>1917-1920 йилларда қорақалпоғистонда ижтимоий ҳимоя ва унинг шаклланиши</i>	124
К.И.Ахметова <i>Индивидуальный подход к учащимся, испытывающим затруднения в учебе</i>	129
B.X.Xushboqov <i>Ta’lim jarayonida tarbiyaning dolzarb muammolari</i>	138
Z.Daljanova <i>“Yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi – barqaror rivojlanishning ustuvor omili sifatida</i>	143
Sh.J.Hakimova, A.M.Олимжонова <i>Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining aqliy va jismoniy salomatligini ta’minlashda yosh fiziologiyasi fanining roli</i>	147
Z.Yu.Magdiyeva <i>Barkamol shaxsni tarbiyalashda irodaviy sifatlarining o‘rni</i> ...	153
S.S.Shukurulloyeva <i>Oliy o‘quv yurti talabalarida o‘quv motivasiyalari shakllanish xususiyatlari diagnostikasi va birlamchi tahlili</i>	157
Y.K.Kushnazarova <i>Ona tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash usullari</i>	164
Д.Э.Саттарова <i>Kattalarda induktiv va deduktiv fikrlash shakllanishining psixologik tadqiq etilganligi</i>	171
A.Sh.Shodmonova <i>Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ijodkorlikqobiliyatini rivojlan tirish metodlari va usullari</i>	176

Б.Толепов Ўзбек сегментидаги тарихий билимларни тарғиб қилувчи медиаконтентлар.....	180
Е.Толепов Талалаларни иқтисодий ижтимоийлаштиришда инновацион лойиҳалашнинг аҳамияти.....	189
А.К.Авлияқулов Хорижий инновацион таълим платформаларини касбий таълимда қўллашнинг истиқболлари.....	196
F.M.Khurramova Developing pragmatic competence in preparing pragmatic competence for professional activity.....	201
О.Ж.Исmoilов Мактабдан ташиқари таълимни ташикил этишнинг психологик ва педагогик ўзига хослиги.....	207
S.Y.Ashurova, G.X.Kadirova Ta'lim sohasida xalqaro tajribalar va ularni mahalliy ta'lim tizimiga integratsiyalash jarayonlari.....	212
N.B.Kurbanova, M.Z.Djumamuratova Pedagogik tadqiqotlardagi ilmiy-meyoriy tushunchalar.....	216
N.Pulatova O'smirlar orasida zo'ravonlik va uning yoshlar psixikasida qoldiriladigan salbiy ta'sirlari.....	223
А.Ш.Макеева, А.Макеева Boshlang'ich maktab o'quvchilaridagi tashvish muammolari	235
А.С.Калиев, К.К.Курбанбекова The evolution of the development of modern definitions of the process of formation of civil identity.....	242
L.A.Xalmamatova, A.G.Yadigarov Zamonaviy jamiyatda pedagogik talqin va tadqiqotlar.....	255
V.B.Aripova, N.A.Abdurashidova O'quvchi yoshlarning sog'lom turmush tarzi va harakat faolligining muammolari.....	264
O.O.Parpiyev Ona tili darslarini 4 k modeli asosida tashkil etish.....	271
A.Mamirova, G.Anarbayeva Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ijodiy faoliyat asosida ertak o'qitish texnologiyasi.....	277
M.I.Ne'matullayev Belbog'li kurashchi talabalarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish.....	285

D.Sh.O‘rino va, R.T.Elmuratova Bolalar va o‘smirlar orasida keng tarqalgan gigiyenik muammolar va ularning yechimi.....	291
J.O.Xajibayev Yosh sportchilarni jismoniy tayyorlash jarayonida jarohatlanishlarni oldini olish va uslubiy tavsiyalar.....	298
N.R.Yakubova Рост и развитие организма уч недоношенных детей.....	305
И.Абрамова, Н.Х.Мураталиева К вопросу понимания личностной автономии подростков в психологической науке.....	310
Ф.К.Исканджанова Психологические особенности общения в структуре профессиональной деятельности педагога.....	317
Sh.O.Madaminova Maktabgacha yoshdagi bolalarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda ertaklarning roli.....	323
F.Z.Zuhriddinov Yoshlarning siyosiy tafakkurini shakllantirishda ijtimoiy fanlarning o‘rni va ta‘siri.....	328
R.D.Panjiyeva, F.A.Ibotova, B.N.Umarov Zamonaviy jamiyatda pedagogik talqin va tadqiqatlar.....	333
З.М.Тырабоева Talabalarning ijodiy mustaqilligini rivojlanishda komponentlarining tarkibi.....	338
G.Ergasheva, M.Bahodirov Ingliz tilida o‘quvchilarning grammatik kompetensiyalarini rivojlantirishda interfaol metodlardan (o‘yin texnikasi) foydalanish.....	342
D.N.Berdiyev. D.Baxtiyorova O‘zbekistonda xotin-qizlarni salomatligi va turmush madaniyatini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati	346

FILOLOGIYA: TADQIQI VA TALIMI

L.R.Raupova O‘zlashma grammatik terminlarning elektron lug‘atini yaratishning nazariy va amaliy asoslari.....	351
B.R.Mingliyev Sun‘iy intellekt va kasblar o‘zgarishi.....	357
R.Barakayev Munavvarqori abdurashidxonovning tarjimonlik faoliyati haqida.	366

Veli Savaş YELOK <i>Özbekçe ve özbek edebiyatının öğretimi ile özbekçeden türkçeye aktarılan eserler üzerine.....</i>	373
Z.Abdirashidov <i>Türkistan ceditçilerinde bağımsız türkistan arzusu.....</i>	385
Üyesi İbrahim Atabey <i>Türkiye türkçesi ile kırgız türkçesindeki zıtlık işlevli cümle bağlaçlarının denkliği.....</i>	399
M.Kurbanova, M.R.Xolmo‘minova <i>“Vatan” konseptining kiyim-kechak otlari bilan ifodalanishi.....</i>	405
Şərifova Salidə Şəmməd qızı <i>Ağa mirzə ismayıl asəfin «dastani-şükufət-sərgüzəşti-yetiman» əsəri bədii tərcümə nümunəsi kimi agha mirza ismail asaf's “epic-prosperity-adventure-orphan” as an example of literary translation.....</i>	415
Ф.Р.Равшанов <i>Тарихий ўзбек адабиётишунослигида диний мотивларни тадқиқ этишига ёндашувлар.....</i>	424
D.Baxronova <i>Prototurkiylarning amerikaga migratsiyasi migration of prototurks to America.....</i>	442
M.T.Turdibekov <i>Toponimlarning yasalish xususiyatlari features of the formation of toponyms (on the example of toponyms of northern azii).....</i>	454
I.X.Islomov <i>Leksemalarning leksik-semantik paradigmaları xususida.....</i>	464
Oynur O‘z O‘zjon <i>Anqara universiteti til-tarix-geografiya fakultetida o‘zbek tilining o‘qitilish tarixi va metodikasi.....</i>	474
Ergasheva Gulruxsor <i>O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘rganuvchilarning o‘qib tushunish ko‘nikmasini baholashda ochiq va yopiq testlardan foydalanish.....</i>	483
Сенюшкина Татьяна <i>евразийская идентичность как фактор межкультурных коммуникаций славянских и тюркских народов.....</i>	492
Б.С.Жамилова, Ф.М.Бобохонова <i>Эркин малик қиссаларида етимлик мотиви ифодаси.....</i>	499
G.G.Niyazova <i>Fictional discourse and private communication.....</i>	507
Д.А.Абдуазизова <i>Современные вариативные педагогические технологии при обучении иностранным языкам.....</i>	517

Saidbek Boltaboyev <i>The word “ta”, which means “big” in uzbek and the etymology of the words formed from it.....</i>	523
Zakirə Əliyeva <i>Filologiya elmləri doktoru, amea-nın professoru salidə şərifovanın yaradıcılığı elmmetrik diapazonda.....</i>	533
Mənzər Hüseynova (Niyarlı) <i>Salidə şəmmədqızının kiçik nəsrində postmodernizm postmodernism in the short prose of salida shammadgizi.....</i>	549
Toğrul Hahlov <i>Prototürk kültürünün ışığında batı azerbaycan, karabağ ve nahçıvan kayaüstü tasvirleri.....</i>	555
Ш.С.Пулатова <i>Роль учебников в развитии общества.....</i>	564
Turkan Khalilsoy <i>Yabancı dil öğretiminde ve çevirmede kültürlerarası iletişim kullanılmasının önemi.....</i>	572
Н.Т.Олжабаева <i>“Тар жол тайғақ кешу” - сәкен сейфуллиннің тарихи шығармасы.....</i>	581
Ғ.Қ.Иманалиева, А.М.Тоқбаева <i>Қазақ, ағылшын тілдеріндегі сан есімдердің экспрессивті прагматикалық элеуемі.....</i>	585
Sh.P.Qorayev <i>Buxoroning soʻfiy amiri shohmurod maʼsumning diniy va adabiy majlislari.....</i>	595
Y.A.NASIRDINOVA <i>Maria szuppe tadqiqotlarida temuriylar davri tazkiralari: adabiy muhit va anʼanalar.....</i>	601
N.T.Babajanova <i>Uvaysiy sheʼriyatida ayol ichki olamining badiiy tasviri.....</i>	607
Sh.K.Musayeva, G.Z.Xashimova <i>Shoir tasavvuri va tasvir chizgʻilari.....</i>	614
F.A.Saidova <i>Tilshunoslikda sleng, jargon va sarkazmlar xususida.....</i>	618
S.Q.Mamatova, Sh.R. Xolmuratova <i>Alisher Navoiy ijodida nazm va nasrga munosabat.....</i>	628
K.Yusupova <i>Overview of women characters in austenʼs novels.....</i>	634
G.I.Toirova, Sh.Sh.Oʻdayeva <i>Oʻzbek tilidagi presuppozitsiya birliklarini avtomatik aniqlash yechimlari.....</i>	639
N.I.Xursanov <i>Dramatik diskursda kognitiv interpretatsiyaning nazariy asoslari.....</i>	648
I.S.Madrahimov <i>Soʻz yasalishi tizimida tasnif.....</i>	657
D.M.Nasriyeva <i>Tilshunoslikda badiiy diskurs mazmuni va mohiyati.....</i>	663

Q.Eshboyev <i>Tilshunoslikda darajalanish hodisasining metodologik tamoyili</i>	670
M.N.Xusanova <i>Dignitonim va faleronimlarning ijobiy nomlanish tamoyili</i>	678
Sh.Y.Bobojonova <i>Metaforalarning ta'limiy diskursdagi ahamiyati</i>	683
A.F.Ismatov <i>Ingliz va o'zbek xalq ertaklari matnida atrofda dunyoni atributlashning leksik tuzilishi</i>	688
D.D.Abduraxmonov <i>Tilshunoslikda badiiy matnning lingvopoetikasi va uning tahlili</i>	691
M.A. Jo'rayeva <i>Ingliz va o'zbek tillarida kommunikativ intensiyaning pragmatik xususiyatlari</i>	699
G.Xalikova, D.Abduraxmonov <i>O'zbek tilining sohada qo'llanishi</i>	707
R.N.Kurganova <i>Bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali usullari</i>	713
С.Ю.Оринбаева <i>Лингвистические факторы, влияющие на развитие словарного состава языка</i>	719
U.A.Usmonova <i>Arxaizm birliklarning lug'atlarda berilishi</i>	723
J.N.Tursunov <i>Og'zaki nutq me'yorlarini o'zlashtirishda psixolingvistika integratsiyasi</i>	730
Ш.П.Батыралиева <i>Прикладное языкознание и тюркские литературные языки в эпоху глобализации</i>	738
T.Q.Soxibova <i>Abdulla qodiriy asarlarida badiiy matn lingvopoetikasi</i>	744
M.T.Jobborov <i>Badiiy asarlar matnida fantastika fenomeni va uni o'rganish muammolari</i>	751
N.A.Hafizov <i>Abu hafs umar nasafiy "tilbatut-talaba" asari qo'lyozmalarining hozirda mavjud bo'lgan zamonaviy nashrlari o'rni</i>	758
N.Esemuratova <i>I.Yusupov dóretpeleri tilindegi sinonimler járdeminde ózgeriske ushíragán naqíl-maqallar</i>	762
D.Y.Xalmuratova <i>Kórkem shígarmalarda dialektlik etnografizmlerdiń qollanılıwı</i>	766

M.I.Sag‘dullayev	<i>Qurilish terminlari shakllanishining ilk bosqichlari.....</i>	773
D.J.Asatullayeva	<i>Buxoro qarluq shevalarida fonomorfologik o‘zgarishlar talqini.....</i>	777
M.E.Bobozaripova	<i>Tezaurus lug‘atlar va ularning o‘ziga xos xususiyatla.....</i>	780
S.A.Rahmatova	<i>She‘riyatda takrorning matn qismlarini shakllantirishdagi ahamiyati.....</i>	787
S.L.Yoqubov	<i>O‘zbek shevalarining tilshunoslikdagi tadqiqi.....</i>	793
D.Sh.Bultakova	<i>O‘zbek nutqiy etiketida noverbal vositalarning sotsiopragmatik xususiyati</i>	797
F.A.Aminova	<i>Mahmud Rajab ijodida o‘g‘uz shevalariga xos leksikaning tahlili.....</i>	803
Sh.B.Shuhratova	<i>Filoloci: araştırmalar ve eğitimde modern yaklaşımlar.....</i>	808
Б.А.Усманова	<i>Описание абстрактных существительных в лингвистике... </i>	812
L.K.Usmonova	<i>O‘zbek tilida siyosatchi lisoniy shaxsining namoyon bo‘lishi</i>	823
G.B.Atabaeva	<i>Qaraqalpaq tilinde sózliklerdiń túrleri temasın oqıtıwda pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw.....</i>	829
X.G.Mavlanova	<i>O‘zbek dramaturgiyasida ijtimoiy nutq xususiyatlari (said ahmad va sharof boshbekov asarlari asosida).....</i>	835
V.N.Yuldosheva	<i>O‘zbek va nemis tillaridagi evfemizmlarning funksional tahlili.....</i>	844
O‘.S.Raxmonqulov	<i>Sug‘urta sohasi tarixiy taraqqiyoti, struktur tarkibi hamda etimologiyasi.....</i>	852
U.M.Alimov	<i>O‘zbek tili hamda hozirgi o‘zbek adabiy tili ta’limi.....</i>	859
G.Sh.Xudoyberdiyeva	<i>O‘tkir Hoshimov asarlarida insoniylik va axloqiy qadriyatlar.....</i>	862
R.P.Raxmonova	<i>O‘zbek xalq marosim folklori.....</i>	867
O‘.N.Soxibova	<i>Viktoriya davri madaniy va ijtimoiy sharoitlarining neoromantizmga ta’siri.....</i>	872
N.H.Rahmonberdiyeva	<i>Muhammad alining bolalar she‘riyatidagi o‘rni.....</i>	877

N.A.Abduraxmanova <i>O'zbek adabiyoti va xalq ijodiyoti: tarixiy tahlil va taqqoslash</i>	888
N.R.Hayitova <i>The problem of washback effect of testing in the context of social consequences</i>	885
N.T.Babajanova, F.R.Rustamov, B.T.Jumayev <i>The role of public speaking in effective teaching</i>	890
M.U.Bozorova <i>Problems of teaching foreign languages to adults based on innovative pedagogical technologies</i>	895
M.U.Bozorova, M.I.Zufarova <i>The importance of teaching english at primary school</i>	899
D.Z.Bobonazarov <i>Communicative language teaching: revitalizing english classrooms</i>	904
D.R.Ismoilova <i>Theoretical foundation of linguopoetic analysis of literary texts</i> ..	913
S.A.Yusupova <i>The concept of respect through euphemisms: a case study of "bygone days" and its translations</i>	918
M.O.Fayzullayeva <i>The formation and study of pragmatic linguistics pragmatik lingvistikaning shakllanishi va o'rganilishi</i>	925
Sh.A.Ismatova <i>Pragmatic analysis of the speeches of political leaders in international organizations</i>	929
D.M.Turakulova <i>The nature of epistemic modality: reliability, uncertainty, and their linguistic implications</i>	934
N.A.Axmedova <i>Ingliz tilidagi ruhiy holatni ifodalovchi leksik birliklarning semantikasi</i>	940
N.A.Yuldashova, F.N.Umarova, M.Sh.Ziyadulloyeva <i>The role of english language instruction in developing social competence among students in non-philological higher education institutio</i>	944
D.H.Toshniyozova <i>Effective english reading comprehension from adult readers' perspective</i>	948
N.B.Meliyeva <i>The main approaches and tools used by translators to correctly convey meaning between languages</i>	954

K.Yusupova, Z.Teshaboyeva <i>Women's speech in english novels:a scientific exploration</i>	961
I.Sh.Kurbanova, O.S.Axmedov <i>Problems and solutions in translating railway terminology from english to uzbek</i>	966
D.Y.Xakimova <i>O'zbek va fransuz tillari leksik sistemasida konchilik terminlarining o'rni</i>	972
Ф.Ф.Таирова <i>Изучение обозначающих интеллектуальные способности</i>	977
З.Омонтурдиева <i>Роль фразеологических единиц, характеризующих личность, в преподавании иностранных языков</i>	983
A.C.Карибаева, A.H.Мухитова, Ж.У.Нышанбаева <i>Qozoq tilining mashina tarjimasining sifat muammolarini tahlil qilish</i>	989
M.X.Babayarov, I.I.Ravshanov <i>Sport terminalogiyasida eponiumlar</i>	1000
ŞAHİN,G.Selcan <i>Sağlık Türk dünyasının ortak değeri mahtumkulu firâkî</i>	1005
Gülsüm Killi Yılmaz <i>Dil demografyası bağlamında sibirya türk lehçelerine tarihsel bir bakış</i>	1012
Vətənxah Aytən <i>Birinci türkoloji qurultay da xalid səid xocayevin fəaliyyətləri</i>	1028
Khaze Shahgoli, Derya Hamiye <i>Kültürel hafızanın sesi: kazan dergisi ve edebî misyonu</i>	1035
İbrahim Atabey <i>Türkiye türkçesi ile kırgız türkçesindeki zıtlık işlevli cümle bağlaçlarının denklığı</i>	1042
N.N.Hamroyeva, P.V.Oripova <i>Kognitiv yondashuvda minnatdorchilikning ijtimoiy ta'siri</i>	1048
X.Davurova <i>Turkiy so'zlar asosida hosil bo'lgan oykonimlar (Jizzax viloyati misolida)</i>	1053
Г.К. Кабулжонова, Л.Ж.Анварова <i>Камола Жасурбек Айрим муסיқага оид терминлар семантик структурасида метафориклашув</i>	1056

Д.Р.Орипов <i>Қўрқут топоними: генезис, тадрижиёф ривож ва замонавий талқин бирлашмаси</i>	1062
D.Sh.Raxmonova <i>Nutq nazariyasi va diskurs tahlili: nazariy asoslar va amaliy tadqiqotlar</i>	1066
Sh.B.Eshboyeva <i>Psixolingvistikaning tarixi va taraqqiyoti</i>	1074
S.M.Nazarov <i>Diskurs va badiiy diskursning boshqa diskurs turlari bilan aloqadorligi</i>	1081
Sh.Q.Botiraliyeva <i>Filologiya tadqiqi va ta'limi</i>	1084
С.Э.Ашурова <i>Лексикография: возникновения и история</i>	1090
D.P.Usnaddinova, A.G.Kurbonov <i>Second language acquisition and its effects on first language skills</i>	1095
M.F.Ashirova <i>Eyfezmalar: ijtimoiy-diskursiv tasnif va yashirin ma'no darajasi (o'zbek tili misolida)</i>	1102
M.U.Bozorova <i>Pragmalingvistikaning nazariy asoslari va tadqiqot yo'nalishlari</i>	1107
E.Sunatillayeva <i>Xorijiy filologiya sohasida lug'at tadqiqi</i>	1112
Kemal Yavuz Ataman, Müstakil Akademisyen <i>Maveraünnehir Havzasından Dünyaya İlim, İrfan ve Hikmet</i>	1120
D.B.Shoymardanova <i>Paremiologik birliklar tilshunoslik fani obyekti sifatida. (e.vohidovning "oltin devor" dramasida keltirilgan maqol va matallar asosida.)</i>	1136
A.Sh.Qurbonmurodova <i>Dialektlar va shevalarda darajalanishning xususiyatlari</i>	1140
G.B.Latipova, S.Qayumova <i>Rashod nuri guntekinning choliqushi romanida lingvopoetik xususiyatlar</i>	1146
Ж.Н.Ботабаева, А.С.Бекбулатова <i>Фоносемантический анализ лингвистической терминологии на материале русского языка</i>	1150

Ж.Н.Ботабаева, Ө.А.Альмуратова <i>Метафора как форма восприятия и осмысления действительности.....</i>	1159
Ж.Н.Ботабаева, Д.А.Садыкбекова <i>Языковые средства создания образа маргариты в романе м.а. булгакова «мастер и маргарита».....</i>	1172
Ж.Н.Ботабаева, Г.Р.Жумабаева <i>Геймификация в обучении русскому языку как иностранному языку.....</i>	1178
Ж.Н.Ботабаева, С.Ж.Суимбаева <i>Виртуальная реальность и литература.....</i>	1188
M.R.Ozotboyeva <i>Badiiy matnda dialektizmning uslubiy xususiyatlari.....</i>	1196
Sh.D.Ro‘ziboyev, M.H.Hafizova <i>Muhammad yusuf ijodida vatanparvarlik madhining o‘ziga xosligi.....</i>	1203
R.E.Zaripov <i>Unitarizm, lokalizm va assotsiatizm nazariyalari tarafdorlari qarashlari mohiyati.....</i>	1206
F.A.Saidova, X.Turanboyeva <i>Xususiy izohli lug‘atlarda sinonim so‘zlarning izohiga doir ayrim mulohazalar.....</i>	1206
F.M.Ravshanova <i>Ozarbayjon xalq respublikasi davrida milliy til siyosati....</i>	1218
Sh. Batiraliyeva <i>Talabalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirishning zamonaviy yo‘nalishlari.....</i>	1224
N.M.Zaripboyeva <i>Sotsiopragmatika tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida.</i>	1228
N.M.Zaripboyeva <i>Tilshunoslikda media matn hamda media diskurs tavsifi.....</i>	1234
M.A. Karimova <i>Allyuziyada ikkilamchi nominatsiya va uning pragmatik xususiyatlari.....</i>	1244
D.Y.Xakimova <i>Konchilik terminologiyasining yasalish jarayonlari va xususiyatlari.....</i>	1249